శ్రీః

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

[illegible]

౧

శ్రీరస్తు.

శ్రీహయగ్రీవాయ పరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమత్సకలజగదేకకారణవేదాంతైకవేద్యపరబ్రహ్మాభిధానపురుషోత్తమపూర్ణావతారసమస్తకల్యాణ
గుణాభిరామశ్రీరామచరిత్రామృతకలశపయోనిధౌ-స్వశ్రవణపఠనలేఖనపూజనాదిజాగరూకశిష్టజనమనోరథపూరణపారిజాతే
నారదోపదేశకరతలామలకీకృతచతురాననవదననిర్గళితశతకోటిగ్రంథవిస్తరశ్రీరామచరిత్రామృతసారాంశేన
కమలాసనవదనవిహారిభారతీప్రథమావతారభువావల్మీకభువామహర్షిణాప్రణీతే
పరతత్వజిజ్ఞాసుజనమనస్సంశయాంధకారనిరాకరణప్రచండభాస్కరాయమాణే - శ్రీరామాయణాఖ్యేప్రబంధరాజే

ఆరణ్యాదికాండద్వయపరిమితోయంశ్రీకోశః.

సర్వేషామాస్తికజనానాంశ్రీరామాయణవిశుద్ధపాఠపఠనసంప్రదాయార్థావబోధనమూలకాఖిలపురుషార్థలాభాపాదనాయ
శ్రీమద్వేదవేదాంతశ్రీభాష్యాదిపారగానంతాచార్యవర్యతనయేనశ్రీహయగ్రీవభగవచ్చరణసేవాసమాసాదితానవద్యవిద్యావిభూషితేన

సరస్వతి-తిరువేంగడాచార్యేణ

శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతశ్రీరామాయణప్రథమోపదేశపాత్రభూతభరద్వాజమహర్షివంశకలశోదధిచంద్రేణ
శ్రుతిస్మృతిశ్రుత్యంతశ్రీభాష్యభగవద్విషయాది సద్గ్రంథప్రచారప్రముదితాంతరంగశ్రీనృసింహాచార్యవర్యతనయేన

వం-రామకృష్ణమాచార్యేణచ.

మూలగ్రంథస్యోర్ధ్వభాగేరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహితశ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యాం-అధోభాగేతిలకాదివ్యాఖ్యానస్థ
విశేషవిషయసహితమహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యాంచసంయోజ్య. నానాదేశానీతానేకమూలవ్యాఖ్యానకోశస్థపాఠభేదయుక్త్యాయుక్తవిమ
ర్శపూర్వకంసమ్యక్ పరిశోధితః- శ్రీమచ్చన్నపుర్యాభరణాయమానసరస్వతీనిలయాఖ్యస్వకీయముద్రాక్షరశాలాయామ్
బ్రాహ్మణజనవిరచితాక్షరసంయోజనాదికృత్యస్సన్.శాలీవాహనశకసంవత్సరేషు ౧౮౪౪ గతేషు
దుందుభినామసంవత్సరాశ్వయుజశుద్ధద్వితీయాయాంముద్రాక్షరైస్సుష్ఠుప్రకాశితః.

ఈ గ్రంథము సంపూర్ణముగా తీసుకొనవలయునని అపేక్షించువారు. ఇది మొదలుకొని మూఁడుమాసములకులోఁగా చెన్నపట్టణపు సరస్వతీనిలయముద్రాక్షరశాలాధికారులగు సరస్వతి తిరువేంగడాచార్యులు - వంగీపురం రామకృష్ణమాచార్యులు వీరి పేరట ఉత్తరము వ్రాసి చందాదార్లుగా నేర్పడినపక్షమందు ప్రకటనపత్రికయందుఁ దెలియఁజేయఁబడియున్న పద్ధతులప్రకారము రూపాయలు పంపించి తెప్పించుకొనవచ్చును.

శ్రీః.

శ్రీరామాయణె ఆరణ్యకాండసర్గాణాం ప్రధానకథానుక్రమణికాసంగ్రహేణప్రకాశ్యతే.

ద్యాసనాదికేనవైశ్వదేవపూర్వకమాతిథ్యంచకృతవతాగస్త్యేనవైష్ణవధనుశ్శరతూణీరాసీనాంశ్రీరామేసమర్పణంద్వాదశే. ౧౨

౪౧. అథఖరాదివధాయాగస్త్యేనానుజ్ఞాతస్యససీతస్యసలక్ష్మణస్య రామస్య పంచవటీంప్రతిప్రయాణంత్రయోదశే. ౧౩

౪౩. అథరామస్యపంచవటీమార్గే-స్వవంశక్రమకథనపూర్వకంపితృసఖిత్వం నివేదితవతాజటాయుషాసహసమాగమః - తేనసహపంచవటీగమనంచ చతుర్దశే. ౧౪

౪౫. అథపంచవట్యాంగోదావరీతీరే లక్ష్మణనిర్మితాశ్రమే రామేణసీతాలక్ష్మణాభ్యాంసహకంచిత్కాలంనివాసఃకృతఇత్యాహపంచదశే. ౧౫

౪౮. అథతత్రకదాచిత్ ప్రభాతవేళాయాంగోదావరీంప్రతిస్నానాయగమనసమయే తదానుగచ్ఛతాలక్ష్మణేనరామంప్రతి హేమంతఋతువర్ణనపూర్వకం భరతగుణకథనపూర్వకంచకైకేయీనిందనంతదసహమానేనరామేణమాతృనిందానివారణపూర్వకంభరతగుణప్రశంసనం-తద్దర్శనోత్కంఠాకథనంచ- తతోగోదావర్యాంరామాదీనాంస్నానాదికృత్యంచషోడశే. ౧౬

౫౩. అథాశ్రమమాగత్యతత్రసుఖంవసతఃశ్రీరామస్య యాదృచ్ఛికంశూర్పణఖాదర్శనంతతోన్యోన్యకులగోత్రజ్ఞానానంతరంశ్రీరామంప్రతిశూర్పణఖయాభార్యాత్వేనస్వాంగీకారాభ్యర్థనంచసప్తదశే. ౧౭

౫౫. అథరామేణస్వస్యసదారత్వేనదూరస్థదారంలక్ష్మణంభజేతిపరిహాసపూర్వకంలక్ష్మణంప్రతిప్రేషితాయాఃలక్ష్మణేనచస్వస్యరామదాసత్వేనదాసభార్యాత్వమనుచితమితి పునారామంప్రత్యేవప్రేషితాయాః స్వాపరిగ్రహమూలమియమితిమత్వాసీతాంహంతుముద్యుక్తాయాఃతావత్ క్రుద్ధరామాజ్ఞప్తలక్ష్మణనికృత్తకర్ణనాసాయాశ్శూర్పణఖాయాఃఖరసమీపగమనమష్టాదశే ౧౮

౫౭. అథశూర్పణఖయావిదితవృత్తాంతేనఖరేణరామలక్ష్మణజయాయతత్సకాశంప్రతిచతుర్దశరాక్షసప్రవరప్రేషణం తేషాంశూర్పణఖయాసహరామసమీపగమనంచైకోనవింశే ౧౯

౬౨. అథచతుర్దశానామపి రాక్షసప్రధానానాంరామేణవధస్తతోభీతాయాశ్శూర్పణఖాయాఃపునఃఖరసమీపగమనంచవింశే ౨౦

౬౩. అథశూర్పణఖాముఖాత్ ఖరస్యస్వప్రేషితచతుర్దశరాక్షసవధశ్రవణమేకవింశే ౨౧

౬౫. అథఖరస్యచతుర్దశరాక్షససహస్రతదనుగుణ నానావిధాయుధప్రభృతిపరికరసహితస్యయుద్ధాయప్రయాణంద్వావింశే ౨౨

౬౭. అథఖరస్యససైన్యస్యప్రయాతస్యదివ్యభౌమశారీరమహోత్పాతదర్శనేపిదర్పాత్ ప్రయాణానివృత్తిస్త్రయోవింశే ౨౩

౬౯- అథరాక్షసపరాజయహేతూన్మహోత్పాతాన్స్వ విజయహేతుభూతానిసునిమిత్తానిచదృష్టవతారామేణపర్వతగుహాయాంసీతారక్షణాయలక్ష్మణప్రేషణంకవచాదిధారణపూర్వకంయుద్ధాయసన్నద్ధతయావస్థానంరాక్షససేనాయాస్తత్సమీపాగమనంచచతుర్వింశే ౨౪

౭౨. అథరామస్యరాక్షసైస్సాకంతుములంయుద్ధంతతోరామప్రయుక్తగాంధర్వాస్త్రేణానేకసాహస్రరాక్షసచిత్రవధశ్చపంచవింశే ౨౫

౭౫. అథరామేణఖరత్రిశిరోవ్యతిరిక్తానాందూషణప్రభృతిసేనాధ్యక్షసహితానాంచతుర్దశసహస్రసంఖ్యానాంరాక్షసప్రధానానాంవధష్షడ్వింశే. ౨౬

౭౬. అథత్రిశిరసోవధస్సప్తవింశే ౨౭

౭౮. అథరామేణఖరస్యరథరథాశ్వసారథిధనుఃప్రభృతి సర్వపరికరభంజనమష్టావింశే ౨౮

౮౦. అథశత్రువిషయేపిపరమవాత్సల్యయుక్తతయాశ్రీరామేణఖరంప్రత్యానుకూల్యాభిసంధిజిజ్ఞాసయామృదుపూర్వంపరుషోక్తిభిఃపాపకర్మణాదుఃఖోదర్కత్వాదితిబోధనంతతఃఖరస్యాతిపాపిష్ఠతయామాతృవధప్రవృత్తోన్మత్తన్యాయేనతత్ప్రతిక్షేపపూర్వకంరామోపరిగదాప్రక్షేపస్తతోరామేణగదాఖండనంచైకోనత్రింశే ౨౯

౮౩. అథపూర్వంసర్వదేవసంఘమర్దనచండగదాగర్వేణానుకూల్యాభావేపి ఇదానీంతద్ధ్వంసనదర్శనేనవాపికిమస్యవివేకేనానుకూల్యచికీర్షాజాతేతిపరీక్షిషయాపునరపిశ్రీరామేణఖరంప్రతిన్యాయ్యవచననిదర్శనం తతః ఖరేణపిత్రోపహతక్షీరన్యాయేనతత్ప్రతిక్షేపపూర్వకంసాలవృక్షేణరామప్రహరణసముద్యోగస్తావతాతంశతశశ్ఛిందతశ్శరసహస్రేణస్వాసర్వాంగమర్మాణికృంతతోరామస్యాతిసమీపేఖరస్యాభిపతనం-శరసంధానావకాశలాభాయతత్క్షణఏవరామేణకించిత్పశ్చాద్ద్విత్రిపదక్షే

పపూర్వకమతిశీఘ్రసంహితేనఅగస్త్యదత్తేనబాణవరేణఖరహృదయభే
దనం- తతఃఖరవధపరితుష్టమహర్షిగణకృతరామస్తుతిః దేవైర్నభసః పు
ష్పవర్షాభిష్టవనాదికంతతోలక్ష్మణపూజితం శ్రీరామంగిరిగుహాతోలక్ష్మ
ణసహాయేననిర్గత్యస్వభర్తృవిక్రమనిరీక్షణనిర్భరవిస్మయానందయా
జానక్యావీరవ్రణశ్రమజలరోమాంచశబళశ్రీరామదివ్యమంగళవిగ్రహ
స్యగాఢాలింగనంచత్రింశే ౩౦

౮౭. అథాకంపనముఖేనజనస్థానస్థాపితఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతినిఖిలరాక్షస
వధంశ్రీరామకృతం శ్రీరామస్యానన్యసాధారణంమహిమానంతస్య యు
ద్ధేనాసాధ్యత్వం సీతాపహారస్యైవతద్వ్యసనహేతుత్వంచశ్రుతవతోరా
వణస్యరథేనమారీచాశ్రమగమనం-తం ప్రతిసీతాపహారేసాహాయ్యకరణ
ప్రార్థనంతతోమారీచేనశ్రీరామేణవైరకరణేతవసకిలరక్షఃకదంబేనసహ
వినాశస్సిద్ధఃఅతఃకిమర్థంలంకారాజ్యసుఖంస్వయమేవహాతుమిచ్ఛసీతి ప్ర
తిబోధనేనపునర్లంకాంప్రతినివర్తనంచైకత్రింశే ౩౧

౯౩. అథఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతీనాం రాక్షసప్రధానానాం చతుర్దశసహస్ర
సంఖ్యాకానాం ఘటికాత్రయేణతృణపూలలావంలువతః శ్రీరామస్య విక్ర
మవైఖరీంస్వచక్షుషా ప్రత్యక్షీకృతవత్యాస్తతఏవ త్యక్తధృత్యాస్త్వరితగ
త్యాశూర్పణఖాయాఃలంకాయాంపుష్పకవిమానోపరినిఖిలపరిజన పరి
చ్ఛదపరివృతస్యనిస్సాధారణభుజబలవరబలదుర్లలితస్య దశగ్రీవస్యస్వ
వైరూప్యకరణప్రదర్శనపూర్వకందర్శనం ద్వాత్రింశే ౩౨

౯౪. అథశూర్పణఖయాజనస్థానస్థితయావద్రాక్షససనిశ్శేషవినాశేపితూష్ణీమ
వస్థానేనాతిక్రుద్ధయారావణవినిందనంత్రయస్త్రింశే ౩౩

౯౫. అథరావణేనరామస్య నామరూపాయుధపరాక్రమప్రకారాన్ పృష్ట
యాశూర్పణఖయా శ్రీరామలక్ష్మణయోరాయామవత్స్వభావానవిశేష
తోచింత్యంపరాక్రమంచకథితవత్యా సీతాసౌందర్యకథనపూర్వకంతజ్జి
ఘృక్షోత్పాదనంచతుస్త్రింశే ౩౪

౯౭. అథాచిరభావిమృత్యుద్రఢీకృతసీతాపహారనిశ్చయేనరావణేనప్రచ్ఛన్నత
యాకామగరథాతీతమహార్ణవేనాతిరమణీయతమసింధురాజానూపద
ర్శనం- తథాతత్రత్యస్యశతయోజనప్రమాణనానాశాఖావృతస్యస్వక
రగృహీతభక్ష్యార్థమహాప్రమాణగజకచ్ఛపమహాబలసువర్ణరోహి

పుటే ణమాత్రభగ్నైకశాఖస్యతత్క్షణసావధానగృహీతతచ్ఛాఖాకృతపాపిష్ఠ
తమనిషాదగ్రామనిర్మూలనశాఖాధఃప్రదేశనివాసినానామునిజనశా
ఖాపతనభయమోక్షణరూపమహత్సంగ్రహాశిష్టపరిపాలనలాభప్రహృష్టదివ్యగ
ణితాచింత్యబలవైభవకృతదుష్ప్రాప్తునానావరణరక్షణసుగుప్తమహేం
ద్రభవనస్థాయ్యమృతకలశాహరణసుపర్ణాపదానభూతతచ్ఛాఖాభంగ
చిహ్నస్యసుభద్రనామ్నోన్యగ్రోధస్యదర్శనంతతఃక్వచిత్ పుణ్యతమే
దేశేఆశ్రమేమునివేషస్యమారీచస్య దర్శనం తేన రావణపూజనపూర్వ
కంశీఘ్రాగమననిమిత్తప్రశ్నశ్చపంచత్రింశే ౩౫

౧౦౦ అథరావణేనమారీచంప్రతిజనస్థానవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వచికీర్షిత
సీతాపహారేచిత్రమృగరూపేణసాహాయ్యాభ్యర్థనంషట్త్రింశే ౩౬

౧౦౨ అథమారీచేనాసకృదనుభూతరామపరాక్రమేణరావణహితైషిణాలో
కాతీతాచింత్యవీర్యాదిగుణశేవధిభూతస్య శ్రీరామస్య ప్రాణదయితా
యాఃస్వపాతివ్రత్యమహిమ్నైవఇచ్ఛయాంసత్యాం సర్వమపిజగత్ భ
స్మీకర్తుంశక్తాయాస్సీతాయాఃహరణంతవయావద్రాక్షససజాతీయయు
క్తస్యనిర్మూలనామోఘకారణంఅతస్తచ్చింతాంమాకుర్వితిరావణంప్రతి
హితోపదేశస్సప్తత్రింశే ౩౭

౧౦౪ అథపునర్మారీచేనపూర్వంస్వేనవిశ్వామిత్రయాగవిద్యాక్రమణప్రయ
త్నసమయే అతిబాలేనాకృతాస్త్రేణశ్రీరామేణకృతంస్వనిపాతనం స్వ
సహాయభూత యావద్రాక్షససహననంచనిదర్శ్య రామవిప్రియకరణేస
ర్వథాతవవినాశస్సిద్ధఇతిరావణంప్రతిబోధనమష్టత్రింశే. ౩౮

౧౦౬ అథపునర్మారీచఃఇదానీంరామస్య ప్రౌఢతాదశాయాం స్వయంమృగ
రూపస్యతాదృశరాక్షసద్వయసహితస్యతాపసవేషంరామంపరిభావ
యిషతః తావదేవరామముక్తశరేణ రాక్షసద్వయమరణం పశ్యతస్స్వ
స్యరామపరాక్రమజ్ఞతయాతత్క్షణమేవపలాయనేనపలాయితంరామశ
రాప్రవృత్తేఃకథంచిజ్జీవనంతదాప్రభృతి త్యక్తరాక్షసవ్యాపారతయాత
పోనిష్ఠయాచావస్థానం-స్వస్యరేఫాదినామోచ్చారణేపిమహాభయంచప్ర
దర్శ్యరావణం నరామవైరేప్రవర్తస్వేత్యబోధయదితికథాఏకోనచ
త్వారింశే. ౩౯

౧౦౮ అథమారీచవాక్యంశ్రుతవతారావణేనపరుషోక్తిభిర్మారీచోక్తప్రత్యాఖ్యా

నపూర్వకంబలాత్కారేణసీతాపహారకార్యసాహాయ్యనియోజనం ౪౦
౧౧౦ అథభవితవ్యతావశేనసీతాపహారబద్ధాగ్రహస్యరావణస్యవచనంశ్రుత
వతాపిమారీచేనపునరపిమమైకస్య మరణంప్రతినశోచామి కింతుతవసపు
త్రమిత్రబాంధవపరివారస్యమరణంప్రత్యేవ-త్వంచభవితవ్యతావశేనమ
ద్వాక్యంనాంగీకరోషి. ఆసన్నమరణజనాః హితంనగృహ్ణంతీత్యాది
రూపేణరావణంప్రతిప్రతివచనమేకచత్వారింశే. ౪౧
౧౧౨. అథస్వస్యరావణేనవధాద్రామేణవధంశ్రేయస్కరంమన్వానేన మా
రీచేనరావణవాక్యమంగీకృతవతా రావణేనసాకంరథేననానానగరాది
నిరీక్షణపూర్వకందండకారణ్యస్థరామాశ్రమప్రవేశః-తత్రరావణాభ్యర్థ
నేనక్షణేనవిచిత్రమృగరూపకరణపూర్వకంరామాశ్రమసమీపేగతాగత
నివర్తనమృగయూథానుసరణాదివిచిత్రచేష్టితకరణం- తద్దైవతస్యతత్ర
కుసుమాపచయార్థమాగతయాజానక్యా అత్యాశ్చర్యభరితతయానిరీ
క్షణంచద్విచత్వారింశే. ౪౨
౧౧౪. అథసీతాహూతయోరామలక్ష్మణయోస్తాదృశవిచిత్రమృగదర్శనం - త
ద్దైవమారీచమాయైవేయమితిలక్ష్మణేనకథనం-తతఃశ్రీరామేణసీతోక్తరీ
త్యాసాశ్చర్యచిత్రమృగత్వేపిభవదుక్తరీత్యామారీచమాయాత్వేపి తా
దృశమృగత్వగ్గ్రహణార్థం రాక్షసహననార్థంచ మయాప్రవర్తనీయ
మేవత్వంతుసీతామాశ్రమేస్థిత్వాప్రతిక్షణం సర్వతశ్శంకితస్సన్ప్రమ
త్తోరక్షేత్యువాచత్రిచత్వారింశే. ౪౩
౧౧౫. అథైవంలక్ష్మణంసందిశ్యసశరచాపాసి తూణీరంనిర్గతేనమృగరూపమా
రీచ నానావిధగతిభేదదూరాకృష్టేనతతస్స్వబాణేనమారీచహననసమ
యేస్వస్వరసదృశం మారీచకృతంహాసీతేలక్ష్మణేత్యేవంరూపంశబ్దం చ
శ్రుత్వాకింభవిష్యతీతిభీతేనరామేణస్వాశ్రమాభిముఖతయాఆగమనం
చతుశ్చత్వారింశే. ౪౪
౧౨౧. అథమారీచవిసృష్టమార్తస్వరంరామాక్రందనంమన్వానయాసీతయా
లక్ష్మణంప్రతిరామసమీపగమనచోదనం - తద్రాక్షసమాయాకృతమితి
తూష్ణీంస్థితంలక్ష్మణంప్రతి తవరామస్యవ్యసనమిష్టంయతస్త్వమీదృశ
సమయేపితూష్ణీంతిష్ఠసిత్వంతుస్వయమేవవా భరతనియుక్తోవా రామ
వ్యసనసమయేమజ్జిఘృక్షుర్యైవరామమనుగతఃకథమన్యథా భార్యాధికం

పుటే విసృజ్యైకాకినోరామానుగమనంఅహంతురామంవినాక్షణమపిస్థా
తుంప్రాణాన్ధర్తుంచనశక్నోమిరామాదన్యంక్షుద్రంపురుషంపదా
పినస్పృశామి అహోభరతస్యతవచమనోరథోనసిద్ధ్యతీత్యాదిపరుషభా
షణంపునర్లక్ష్మణేనరామస్య నిఖిలలోకవర్తిసమస్తసురాసురమానుష
గంధర్వకిన్నరపిశాచపతగమృగప్రభృతిభిస్సంఘీభూతైరపినకించిదపిక
ర్తుంశక్యంవృథా శంకాంత్యజలయంశబ్దస్తుమృగరూపస్యమారీచస్యై
వేత్యాదిప్రతివచనంతతోద్విగుణకోపయాసీతయాపూర్వోక్తరీత్యా
అతిపరుషభాషణంగోదావరీపతనవిషపానభృగుపతనోద్బంధనాదికర
ణవచనంతతస్తామాశ్వాస్యకించిత్ ప్రణమ్యస్త్రీణాంస్వభావంచవినిం
ద్యకథమేకాకినీవనేమయావిసర్జనీయాకిమహంకరోమీతిబహుశో విచిం
తయతాలక్ష్మణేనరామసమీపగమనంపంచచత్వారింశే ౪౫
౧౨౩. అథరామలక్ష్మణాపగమనంప్రతీక్షమాణేనతస్మిన్సమయేధృతపరివ్రా
జకవేషేణరావణేనరామాశ్రమేసీతాసమీపమాగతేనసీతాలావణ్యద
ర్శనవివశహృదయేనసీతారూపప్రశంసాదిపూర్వకంతన్నామభర్తృ
నామదేశాదిప్రశ్నః-తదాధర్మజ్ఞశ్రేష్ఠజనకవంశజననిసర్గసిద్ధధర్మ
జ్ఞానయాజానక్యాతంబ్రాహ్మణపరివ్రాజకంమన్వానయాతస్య రావ
ణస్యార్ఘ్యపాద్యాదిభిఃపూజనంచషట్చత్వారింశే ౪౬
౧౨౬ అథసీతయాపరివ్రాజకపృష్టస్యోత్తరానుక్త్వాసశపేదితిమత్వాస్వకుల
గోత్రభర్తృనామాదికథనం తత్కులనామాదిప్రశ్నఃతదవసరలాభ
త్వరితేనరావణేనస్వకుల నామపౌరుషాదిప్రకటనపూర్వకంస్వాంగీక
రణప్రార్థనంతావతాఅతికుపితయా సీతయాశ్రీరామోత్కర్షరా
వణనికర్షయోర్నానానిదర్శనప్రదర్శనపూర్వకం రావణంప్రతిధి
క్కారవచనజాతంచసప్తచత్వారింశే ౪౭
౧౩౧. అథసీతావచనశ్రవణకుపితేనరావణేనస్వకృతంస్వభ్రాతృభూతకుబేర
విజయపూర్వకంతదీయపుష్పకహరణంసూర్యచంద్రేంద్రప్రభృతినిఖిల
దేవసంఘవిద్రవణకరణకించిత్కోపవ్యాపారవత్త్వంస్వభయేనతరు
పత్రాణామప్యచలనంసరితామపిస్తిమితగమనం ఉష్ణకిరణస్యాపిసూ
ర్యస్యశీతకిరణత్వమిత్యాదికం సముద్రపరిఖావృతదేవాదిదుష్ప్రాప
త్రికూటశిఖరస్థసువర్ణరత్నాదిమయదివ్యలంకానగరనిత్యనివాసనిస్స

ధారణదివ్యభోగభాగిత్వ మిత్యాదిచాభిధాయ ప్రయత్న సంపాద్యం
మాంఅప్రయత్నేనాగతమవశ్యమంగీకురుఅన్యథాతవాతీవపరితాపోభ
వితేతికథనంతచ్ఛ్రవణవివృద్ధకోపయాసీతయాధర్మజ్ఞకుబేరానుబంధి
నస్తవపాపిష్ఠతమవ్యాపారప్రవృత్తిఃకథంకింబహునానిఖిలరాక్షసజా
తివినాశాయైవతవాయంవ్యాపారఃతవ పీతామృతస్యాపి జీవితాశానక
ర్తవ్యేత్యాదిరూపేణవచనేనరావణనిర్భత్సనంచాష్టచత్వారింశే ౪౮
౧౩౪- అథాతీవకుపితేనతత్క్షణపవత్యక్తపరివ్రాజకవేషేణరావణేననానాధిక్షా
రవచనపూర్వకంసీతాంబలాద్గృహీత్వారథమారోప్యగమనం- తత్సమ
యేసీతాయాఃనానావిధాక్రందనాదీని జనస్థానస్థవృక్ష గిరినదీప్రభృతీ
నుద్దిశ్యస్వాహరణస్యరామంప్రతిశంసనప్రార్థనం - తత్రకస్మింశ్చిద్వృ
క్షేస్థితస్యజటాయోర్దర్శనం తంప్రతిమహతాదుఃఖేనఆక్రందనపూ
ర్వకంరామాయస్వాహరణకథనప్రార్థనంచైకోనపంచాశే. ౪౯
౧౩౭- అథసీతాశోకాక్రందనం శ్రుతవతస్తావతైవప్రబుద్ధస్య జటాయోఃప్ర
థమంరావణంప్రతిధర్మాధర్మశ్రేయస్కరత్వ దుఃఖకరత్వాది సా
మాన్యనీతిప్రదర్శనపూర్వకమధర్మ్యసీతాపహరణాన్నివర్తనప్రయ
త్నస్తైనాప్యనివృత్తంతంప్రతికటూక్తిభిస్తన్నివర్తనప్రయత్నస్తేనాప్య
నివృత్తంపలాయమానంతంప్రతియుద్ధాయనిరోధనంచపంచాశే ౫౦
౧౪౦- అథజటాయుశ్చిరంరావణేనసహకృతసంగ్రామఃరావణేనబహుభిర్బా
ణైరభిహతఃపునారావణస్యధనుస్సారథిరథహయాదీన్నిమర్థ్య కించి
త్పరిశ్రాంతఃతావతా అంకేనసీతామాదాయపలాయమానం రావణం
పునర్నిరుధ్య నానావిధ పరుషోక్తిభిస్సంతర్జ్యతస్యశరీరే నఖముఖాది
భిస్సర్వతఃపరిక్షతింవిధాయతస్య సీతాపరిష్వంగ పాపిష్ఠతమాన్ బా
హూన్దశచతుండేనాచ్ఛిద్యతావతాతికుపితేనభూతలత్యక్తసీతేనరా
వణేనఖడ్గేననికృత్తపక్షఃపపాత-తంతాదృశావస్థంస్వార్థత్యక్తప్రాణం
జటాయుసంజానకీసమీక్ష్యపరిష్వజ్యరురోదచేతికథాఏకపంచాశే ౫౧
౧౪౪- అథయుద్ధసమయేభూతలత్యక్తాంజటాయుంమృతమనుశోచంతీం వృక్షా
న్దృఢంబాహుభ్యామాలింగ్యరుదంతీంజానకీంపునర్బలాద్గృహీత్వారా
వణగమనం-తత్సమయేతివేగాకాశగమనేనసీతాధృతకుసుమసరనానావి
ధనూపురాదిదివ్యభూషణాదీనాంభూమావతనం తాదృశీంసీతాదశాం
పు టే. నిరీక్ష్యవృక్షగిరినదీప్రభృతీనాంస్థావరాణాంసింహవ్యాఘ్రప్రభృతీనాం
తిరశ్చాంసీతాసంవర్ధితానాంమృగపోతకానాంచానుశోచనం- సీతా
దశాదర్శనేనవనదేవతానాంగాత్రకంపనం-సీతాహరణసమయసంజా
తజగద్వైక్లబ్యంచద్విపంచాశే ౫౨
౧౪౭. అథరావణేనహ్రియమాణయావాచామగోచరశోకార్ణవేమగ్నయా
జానక్యా అతికరుణమతిపరుషంచరావణంప్రతినింద్యవచన జాలం ౫౩
౧౪౯- అథైవంరావణేన బలాద్ధ్రియమాణయాకస్యాపిస్వనివర్తనసమర్థస్యాద
ర్శనేనప్రవృద్ధభయశోకయాసీతయాగమనసమయె కస్మింశ్చిద్గిరిశృంగే
పంచవానరదర్శనం- తత్రతత్క్షణఏవదైవగత్యాదృష్టాయరామాయమ
ద్వృత్తాంతంసాభిజ్ఞానమిమేవదేయురితిప్రత్యాశయా భిన్నోత్తరీయ
కాండస్యాతర్నిక్షిప్తభూషణస్యతాన్ ప్రతివిసర్జనంసీతాపహరణరూ
పమహాసాహసకృత్యకరణజనితచిత్తక్షోభేణ రావణేనతత్కర్మానవేద
నంతతోరావణేనసీతాంగృహీతవతానిస్తీర్ణసాగరేణలంకాయామంతః
పురేసీతాస్థాపనం-తత్రరాక్షసీఃప్రతిఅతిజాగరూకతయాసీతారక్షణా
లాపనంచచతుఃపంచాశే ౫౪
౧౫౨- అథరావణేనరాఘవశరానలభస్మీకృతనిఖలరాక్షస గుల్మంజనస్థానంప్ర
తిబలీయసాంరాక్షసానా మష్టానాంప్రేషణం తతోంతఃపురంప్రవిష్టేన
స్వసంపత్ప్రదర్శనేనసీతాం వశీకర్తుమిచ్ఛతా తతఏవబలాత్సీతాం
గృహీతవతా తస్యైస్వకీయానాంనానారత్నఖచిత విచిత్రచిత్రప్రా
సాదమండపగోపురవాపీకూపోద్యానప్రభృతి భోగస్థానానాంప్రదర్శ
నంపతాదృశసంపత్సమృద్ధంమాంభజస్వేతిప్రార్థనంచపంచపంచాశే ౫౫
౧౫౫- అథరావణవాక్యశ్రవణకుపితయాఅతిక్షుద్రరావణాభిముఖభాషణజు
గుప్సయా తృణంకించిదంతరతః కృతవత్యాసీతయా స్వశ్వశురకులగరి
మ్ణః స్వభర్తృగత సర్వమంగళ గుణభూమ్నః తత్రచవాఙ్మానసాగో
చరస్యనిఖలచరాచరాత్మక జగత్సమూలనిర్మూలన పునరుత్పాదనాది లీ
లాలేశస్యశ్రీరామపరాక్రమస్యచప్రదర్శనేన తత్ప్రతిభట రావణగ
తదోషరాశిప్రదర్శనేనచధిక్కరణం - నిఖలరాక్షసకదంబసహితస్యత
వవినాశస్సిద్ధఇత్యేవమావిశపనం-తతఃకుపితేనరావణేనద్వాదశమాసాం
తరేత్వం యదిమద్వశగా నభవిష్యసితదా త్వాంతుప్రాతరశనార్థం

సూదాశ్చేత్స్యంతీతి ప్రత్యుక్త్వా రాక్షసీః ప్రతి సీతాయా అశోకవనికా
నయనపూర్వకం తత్ర తర్జనభర్త్సనాదిభిస్స్వవశీకరణాజ్ఞాపనం-తా
వతా రాక్షసీభిరశోకవనికాం నీతాయాస్సీతాయాస్తత్కృత తర్జనభ
ర్త్సనాదివివృద్ధశోకాయాస్తత్ర వాసశ్చ షట్పంచాశే ౫౬
౧౫౮- అథ మృగరూపం మారీచం హత్వా ప్రతినివృత్తేన క్రూరగోమాయుస్వరా
దిదుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన తత ఏవ నానావిధచింతా దంతురి
తాంతఃకరణేన రామేణ మధ్యేమార్గం వివర్ణవదనస్య లక్ష్మణస్య దర్శనం-
తత్సమాగమః- కథం లక్ష్మణ రాక్షసభూయిష్ఠే వనే సీతామేకాకినీం విసృ
జ్యాగతోఽసీత్యాదివచనం పునః పునర్దుర్నిమిత్తదర్శనేన సీతాయా హ
రణమరణాద్యన్యతమం సిద్ధమితి నిశ్చితవతానుశోచనం చ సప్తపంచాశే ౫౭
౧౬౦- అథ లక్ష్మణం ప్రతి దుర్నిమిత్తాదిభిస్సర్వథా సీతా నష్టేత్యనేకముఖమా
క్రోశతా అసకృల్లక్ష్మణం పృచ్ఛతా అతిదూరధావనకృతశ్రమపిపాసాది
పీడితేన రామేణ స్వాశ్రమసమీపప్రదేశం స్వాశ్రమం క్రీడాస్థానాని
చక్షూంష్యాని దృష్ట్వా అననుభూతపూర్వవ్యథాప్రథమావేశశ్చ ౫౮
౧౬౨- అథ పూర్వం సంగ్రహేణ వివతం విస్తరేణ వివక్షుర్మధ్యేమార్గం సమాగతం ల
క్ష్మణం ప్రతి కిమర్థం విజనే రాక్షససేవితే వనే సీతాం విసృజ్యాగతోఽసీతి రా
మేణ ప్రశ్నః-తతో లక్ష్మణేన ఆర్తస్వరం శ్రుతవత్యా తావత్ సంజాతమ
హాశోకయా అసకృన్మయా సమాశ్వాసితయాపి మామతీవోగ్రైర్దుర్వద
భిలాషైశ్శైర్వత్స రామమనుగచ్ఛసీత్యాదిభిర్వచనైరధిక్షిప్తవత్యా సీ
తయైవ ప్రేషితోఽహమాగచ్ఛమితి లక్ష్మణస్య ప్రత్యుక్తిః తతో రామేణ త
థాపి క్రుద్ధాయా స్త్రియా వాక్యం శ్రుత్వా మాం నిఖిలరాక్షససంహా
రణసమర్థం జానతాపి భవతా తాం తాదృశవనే విసృజ్య యదత్రాగతం
తదపనయ ఏవేతి పునరుక్తిశ్చైకోనషష్టితమే ౫౯
౧౬౮- అథ పునః పునర్దుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన రామేణ నిజాశ్రమస
మీపాదివిచయనపూర్వకం నానావిధవృక్షలతాదీన్ చేతనానపి పదార్థా
నాహూయాహూయ సీతాగతికథనాభ్యర్థనం- తతస్తేషు నిరుత్తరేషు
మృగగజశార్దూలాద్యభ్యర్థనం తేష్వపి నిరుత్తరేషు సర్వత్రాదర్శనే
నాత్యంతమవసాదనం పునః పునర్మార్గణప్రయత్నశ్చ షష్టితమే. ౬౦
౧౬౯- అథ పునః పర్ణశాలాదికం సీతారహితం దృష్ట్వా ఉచ్చైస్స్వరేణ సీతా

పుటే. హ్వానపూర్వకం రామస్య నానావిధప్రలాపః-తతో లక్ష్మణేన సమాశ్వా
సనపూర్వకం పునస్సమ్యక్సర్వతో మార్గణప్రయత్నకరణప్రార్థనం త
తస్సర్వతః కాననస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య పర్వతస్య చ సమ్యగ్విచయనం- త
త్ర సర్వత్ర సీతాలాభాభావేనాతీవ రామస్య వైక్లబ్యపూర్వకముచ్చైః
ప్రలాపః-పునర్లక్ష్మణేన సాంత్వనం- తదనాదృత్య రామస్య పూర్వవత్ప్ర
లాపశ్చైకషష్టితమే ౬౧
౧౭౦- అథ పునా రామేణ శోకపరవశేన సీతామపశ్యతాపి పురతః పశ్యతేవ నా
నావిధపరిదేవనం-సీతావ్యసనేన స్వమరణమపి సిద్ధం కృత్వా కైకేయ్యా
మనోరథసిద్ధికథనం-సీతయా సహ గతస్య స్వస్య తయా వినా నగరగమ
నాశక్యతాం-గమనే జనకదర్శనాశక్యతాం స్వస్య మరణే వ్యథీరత్వా వ
ప్రథాం ప్రతి చానుశోచ్య త్వమిహ మాం విసృజ్యాయోధ్యాం గత్వా రామే
ణానుజ్ఞాతస్త్వమయోధ్యాం పాలయేతి భరతం ప్రతి కథయ మదుక్త్యా
కైకేయీం సుమిత్రాం కౌసల్యామభివాదయ సీతానిమిత్తం మద్వినాశం
విశేషేణ మజ్జననై కౌసల్యాయై కథయ ఇతి లక్ష్మణం ప్రతి నియోజనం - త
త ఏతాదృశీం రామదశాం దృష్ట్వా లక్ష్మణస్య వాచామగోచరవైక్లబ్యా
వాప్తిశ్చ ద్విషష్టితమే ౬౨
౧౭౧. అథ పునర్లక్ష్మణశోకవివృద్ధశోకేన రామేణ రాజ్యప్రణాశ పితృనాశజ
ననీవియోగబంధువియోగవనవాసాదిభిస్సీతావ్యసనామ్రేడితైశ్చింత్య
మానైరతీవశోకపారవశ్యం-తత్తాదృశగుణవంతి సీతావదనకంఠబాహు
ప్రభృతీన్యంగాని రాక్షసైర్భక్షితానిభవేయురితి పరిదేవనం-గోదావ
రీజలమధ్యస్థవిశాలశిలాతలదర్శనేన తత్రానుభూతపూర్వం సీతాసర
సలీలావిహారవచనాదికం లక్ష్మణసాక్షికమిదానీమనుస్మృత్యాతీవశోచ
నం గోదావరీగమనవనగమనపద్మినీగమనాదికమాశంక్యాతిభీరుతయా
ఏకాకితయాగమనాసంభావనయా పునస్తదభావనిశ్చయః-పునరాదిత్య
వాయ్వాదీన్ ప్రతి సీతాగతికథనాయాభ్యర్థనం ఏవమియత్తారహితశో
కార్ణవపరిప్లుతం శ్రీరామమవేక్ష్య స్వశోకమనాదృత్య లక్ష్మణేన రా
మాశ్వాసనం - తదనాదృత్య విముక్తధైర్యేణ రామేణ పునర్మహావ్యస
నావాప్తిశ్చ త్రిషష్టితమే. ౬౩
౧౭౪. అథ దీనేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి గోదావరీవిచయనాయాజ్ఞాపనం తతో

లక్ష్మణేన గోదావరీతీరం సర్వం విచిత్య క్వాపి సీతా న దృశ్యత ఇతి కథనం-తతో రామేణ స్వయమేవ సీతాగతిం బ్రూహీతి గోదావరీప్రార్థనం-తావతాపి రావణభయేన గోదావర్యా తూష్ణీంభావేనావస్థానం-అథ రామేణాతీవ జనకాది నిరీక్షణాశక్యతాదికం ప్రత్యనుశోచత ఆశ్రమభువి పరిచిత పూర్వాణ్ మృగాన్ ప్రతి సీతాగతి ప్రశ్నః తతస్తైర్దక్షిణస్యాం దిశ్యాకాశముద్వీక్ష్య స్వయం చ కించిత్ గత్వా తదింగితేన తద్దిశి సీతా హృతేతి సూచనం- తావదేవాతిబుద్ధినా లక్ష్మణేన దక్షిణాం దిశం ప్రతిగమనే సీతాధిగమోపాయో దృశ్యేత అత ఇమాం దిశం గచ్ఛావేత్యగ్రజప్రార్థనం-తయోర్భ్రాత్రోః ఉభాభ్యాం గమనం - తత్ర మార్గే సీతాధృతానిపతితాని కుసుమాని దృష్ట్వానుశోచనం తత్రసన్నిహితం ప్రస్రవణాఖ్యం గిరిం ప్రతి సన్నిహితాం నదీం సీతాగత్యకథనాద్ధ్వంసయామీతి వచనం- అథ తత్ర మహతో రాక్షసపదవిన్యాసస్య తత ఇతో వధానం కృతవత్యాస్సీతాయాః పదన్యాసానాం చ దర్శనం-తతస్సర్వథా రాక్షసైర్భక్షితేత్యనుశోచనం· తతస్తత్ర మహద్ధనుర్విశీర్ణం తూణీరౌ మహాంతం రథం రథాశ్వాన్ సారథిం చ భగ్నాన్ దృష్ట్వా సర్వథా సుందోపసుందవత్ సీతావిషయే ద్వయోర్విగ్రహస్సమజని సర్వథా సీతా భక్షితా ఇతి నిశ్చిత్య మహాశోకపరిణతేన మహతా కోపేన ధర్మం ధర్మఫలప్రదాన్ దేవాన్ స్వవ్యృదిమాది గుణాంశ్చ ప్రతిజుగుప్సనం-అథ వివృద్ధకోపేన నిఖిలమపి బ్రహ్మాండం పిండీకరిష్యామీతి జగన్నిర్మూలనాయ బాణసంధానం చ చతుష్షష్టితమే- ౬౪

౧౬౦ అథ లక్ష్మణేన నైకస్యాపరాధేన సర్వలోకవిధ్వసనం యుక్తమిత్యాదిరూపేణ సంగ్రహేణ రామసమాధానం పంచషష్టితమే- ౬౫

౧౬౧ అథ పునర్లక్ష్మణః త్వం దశరథరచితానన్యసాధ్యసుకృతఫలరూపతయా నిఖిలలోకదుర్లభకల్యాణగుణగణనిధిస్సమవతీర్ణః- తాదృశగుణగణత్వద్విశ్లేషదుఃఖేన రాజా ప్రాణానపి జహౌ-అతస్తాదృశస్య తవ నిరపరాధనిఖిలజగదున్మూలనః కోపో నయుక్తః - ఇహలోకే యయాతినహుషనళమాంధాతృప్రభృతిభిర్మహానుభావైరపి వసిష్ఠాదిభిర్దుర్దశా సుకిం కిం దుఃఖం నాన్వభూయత- అతస్తత్వబుద్ధ్యా సమ్యగ్విచార్యస్యాపరాధిసముద్ధరణ ఏవ ప్రయతస్వ త్వయైవ బహుశో మమైవముపదిష్టం-సమతీత గీష్పతి ప్రభృతి కనిఖిలవిజ్ఞానధురంధరస్య తవ కేన కిముపదేశ్యం అతస్త్వ

పుటే. మేవ వధానర్హాం సాత్వికం దివ్యం ప్రాణిజాతం మానుషం చ బ్రాహ్మణాదికం ఆత్మనస్సకలజగన్నిర్మూలనక్షమం పరాక్రమం చావలోక్యాపరాధినమేవోద్ధర్తుమర్హసీతి ప్రార్థయామాస షట్షష్టితమే. ౬౬

౧౬౩ అథ లక్ష్మణవచనప్రతిష్ఠాపితధైర్యేణ రామేణ తేన సాకం కించిద్దూరగమనం-తత్ర రుధిరార్ద్రం గృధ్రం శయానం దృష్ట్వాయం రాక్షస ఏవ సీతాభక్షకగృధ్రరూపరాక్షస ఇతి శేషత్వేన సంశయః-తద్వధాయ తత్సమీపగమనం-తావతా గృధ్రరాజేన రావణకృతస్వమారణ సీతాహరణకథనం తచ్ఛ్రవణేనానంతదుఃఖావాప్తిః.లక్ష్మణం ప్రతి పరిదేవనం చ సప్తషష్టితమే. ౬౭

౧౬౫ అథాతిశోకేన రామేణ ముమూర్షుం గృధ్రరాజం ప్రతి సీతాగతికథన ప్రశ్నః-తతస్తేన సంగ్రహేణ రావణకృత సీతాహరణాదికథనం సీతాహరణముహూర్తబలేన పునస్సీతామవాప్స్యసీతి కథయిత్వా రావణస్థానాదికథనారంభ ఏవ జటాయోః ప్రాణోత్క్రమణం- తాదృశావస్థతద్దర్శనవివశహృదయేన రామేణ బహుధా పరిదేవనం-తతస్తస్యోత్తమగతి ప్రార్థనపూర్వకం సంస్కారకరణం ఉదకదానం చాష్టషష్టితమే ౬౮

౧౭౦ అథ రామలక్ష్మణౌ పునః ప్రస్థితౌ దండకారణ్యం తతః క్రౌంచారణ్యం చాతిక్రమ్య మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్వనదర్యాం అయోముఖీనామక రాక్షస్యాశ్శూర్పణఖాయా ఇవ కర్ణనాసాదిచ్ఛేదేన నిరసనం కృతవంతౌ తాదాత్వికదుర్నిమిత్తాని చింతయంతౌ అతిభీభత్సభీమమహాకళేబరస్య యోజనాయత బాహుకస్య కబంధస్య బాహుపాశబద్ధావన్వశోచతామితికథాపకోనసప్తతితమే- ౬౯

౧౭౪ అథ దేశకాలోచితజ్ఞేన లక్ష్మణేన రామం ప్రతి కబంధ బాహుద్వయచ్ఛేదనాభ్యర్థనం-తచ్ఛ్రవణకుపితేన కబంధేన రామలక్ష్మణభక్షణప్రయత్నః- తావద్ద్వాభ్యాం రామలక్ష్మణాసిభ్యాం కబంధదక్షిణసవ్యబాహుచ్ఛేదనం - తావత్ స్మృతపూర్వజన్మవృత్తాంతేన కబంధేన కౌ యువామితి ప్రశ్నః-లక్ష్మణేన స్వస్వరూపవృత్తాంతాదికథనం- తావతాతిసంతుష్టేన కబంధేన అతిసంమోదనపూర్వకం స్వస్య విరూపశరీరప్రాప్తిహేతుకథాకథనారంభశ్చ సప్తతితమే- ౭౦

౧౭౫ అథ కబంధేన పురా స్వస్య స్వస్వతస్సోమసూర్యశక్రాదీనామివ దివ్యరూపవత్త్వం-తాదృశస్యాపి స్వస్య భయంకరరాక్షసరూపపరిగ్రహేణ ఋ

షిసంఘవిత్రాసనం- తతఃకదాచిత్తత్రైవ స్థూలశిరోనామకమునిధర్షణం-తతః క్రుద్ధేన తేనర్షిణా రాత్రౌ సరూపమేవ తవాస్త్వితి శాపః-తతో యాచితేన తేనయదా రామస్త్వద్భుజౌ ఛిత్వా త్వాందహేత్ తదాత వస్స్వీయరూపప్రాప్తిరితి శాపమోక్షకథనం-అథపునస్స్వస్య తాదృగ్రూపస్యైవ స్వకులద్వేషీంద్రజయాయపితామహముద్దిశ్యతపఃకరణం- తేనచస్వస్య దీర్ఘాయుఃప్రదానం-తద్గర్వేణస్వస్యశక్రప్రధర్షణం-తావత్ క్రుద్ధేనవాసవేనవజ్రేణభగ్నశిరస్సక్థితయాకరణం-తదాస్వయాచితేన తేన స్వస్యామారణం భగ్నశిరస్సక్థితయా ఆహారసంపాదనాయ యోజనాయతబాహుద్వయదానం కుక్షౌవాస్యకల్పనం- తదాప్రభృతి స్వస్య తాదృశబాహుద్వయేనస్వపురస్స్థయావజ్జంతుగ్రహణభక్షణం-శక్రేణాపియదా రామ ఏతౌభుజౌఛింద్యాత్తదా తవస్వర్గప్రాప్తిరితికథనాత్ స్వస్య సదా రామాగమప్రతీక్షణం-ఇదానీంభుజద్వయనికృంతనేనయువాం రామలక్ష్మణావేవ ఏవంమహోపకారకయోర్భవతోరహంబుద్ధిసాచివ్యంకరిష్యామీతికథనం-తావద్రామేణరావణనిలయాదికథనప్రశ్నః - పునఃకబంధేన నాహంరావణంజానేఅపితుఅదగ్ధస్యమమదివ్యజ్ఞానాభావాత్ భవద్భ్యామస్య దేహస్య దాహేకృతే పశ్చాదుత్పన్నదివ్యజ్ఞానస్సన్ భవతో జానకీలాభహేతుభూతం సన్మిత్రంకథయామీతికథనంచైకసప్తతితమే. ౭౧

౧౯౮ అథసంస్కృతః కబంధస్స్వంరూపం ప్రత్యాపన్నః వాలినిరస్తమృశ్యమూకగిరిస్థితం సూర్యపుత్రంసుగ్రీవంసఖాయంకురు - సీతాంసవిచిత్యదాస్యతీత్యబ్రవీదితికథాద్విసప్తతితమే- ౭౨

౨౦౦- అథకబంధేనసుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వాగమనం ౭౩

౨౦౩- అథకబంధదర్శితమార్గేణ రామలక్ష్మణయోః పంపాతీరస్థశబర్యాశ్రమగమనం-తత్రశబర్యాపూజనం-రామాయశబర్యాస్వాచార్యభూతమతంగశిష్యాశ్రమదేవపూజాస్థానాదిప్రదర్శనం తతో రామానుజ్ఞాతయా తయాఆత్మసమాధిబలేనస్వగురుస్థానభూతపరమపదగమనంచ. ౭౪

౨౦౬- అథలక్ష్మణేనశబర్యాశ్రమతదాచార్యమహిమవృత్తాంతంకథయతాసీతామార్గణత్వరా వివృద్ధసుగ్రీవదిదృక్షాయుక్తేనశ్రీరామేణ నానావిధవృక్షగుల్మలతాదియుక్త పంపామార్గవనదర్శనపూర్వకం మార్గమధ్యస్థమతంగసరసిస్నానపూర్వకంపునఃపంపాతీరసమీపవనదర్శనపూర్వకంచపంపాప్రవేశఃపంచసప్తతితమే ౭౫

ఏవమారణ్యకాండకథానుక్రమణికాసమాప్తా.

అథకిష్కింధాకాండకథానుక్రమణికా.

౧. అథరామస్యసలక్ష్మణస్యాతిరమణీయపంపాసరోదర్శనం తత్తాదృశరమణీయపుష్కరిణీదర్శనోద్దీపితసీతావిరహానలస్య తస్యచిత్తక్షోభపూర్వకంలక్ష్మణంప్రతినానావిధవృక్షలతాగుల్మరమణీయపుష్పాదివర్ణనం-నానావిధహంససారసక్రౌంచమద్గుమయూరనత్యూహప్రభృతిపక్షిణాంమిథునీభూయచరతాందర్శనేనస్వస్యకామోద్దీపనకథనం-ఏతాదృశవసంతఋతుసమయే అతిమనోహరమలయమారుతసంచారేకథం సీతాంవినామమజీవితధారణమిత్యాదిరీత్యాఅతీవావసాదనం - తతోలక్ష్మణేనభవాదృశానామేవ మతిరేవంచేత్కథమితరేవర్తేరన్ ప్రియజనే అతిస్నేహఃమహోపద్రవాయభవేత్ అతోధైర్యమవలంబ్యసీతాధిగమసాధనప్రయత్నంకుర్వీత్యాశ్వాసనం-తావతా రామస్యసధైర్యస్య లక్ష్మణేనసాకంపంపామతీత్యఋశ్యమూకసమీపగమనం-తౌద్వావిలక్షణరూపలావణ్యౌమహౌజసౌసర్వభయంకరశరచాపాసిధరౌదృష్ట్వాసుగ్రీవస్యససచివస్యవాలిప్రేరితబుద్ధ్యాతీవత్రాసశ్చప్రథమే. ౧

౧౮. అథరామలక్ష్మణౌదృష్ట్వాత్రస్తస్యసుగ్రీవస్యతయోః స్వరూపపరిజ్ఞానార్థంతత్సమీపంప్రతిహనుమత్ప్రేషణంద్వితీయే. ౨

౧౯. అథసుగ్రీవప్రేషితస్యహనుమతోభిక్షురూపస్య రామసమీపగతస్య రామలక్ష్మణరూపలావణ్యతేజఃపరాక్రమాయుధాదిప్రశంసావ్యాజేనతయోః కులగోత్రనామాదిప్రశ్నః-తావత్తద్వాక్యైర్దోషవ్యగుణపాష్కల్యపరవశహృదయేనశ్రీరామేణస్వయంలక్ష్మణంప్రతి తద్వాక్యశ్లాఘాపూర్వకంతత్ప్రతివచనకథనాయలక్ష్మణనియోజనం-తతోతిచతురేణరామానుజేనసంగ్రహేణసుగ్రీవదర్శనార్థమేవావయోరాగమనమితిప్రత్యుక్తిశ్చ ౩

౨౧. అథాతినిపుణంసౌమిత్రివచనం శ్రుతవతాతత్క్షణఏవసుగ్రీవస్యరాజ్యాగ

పునంసిద్ధంమన్వానేనహనుమతా సామాన్యతఃకార్యార్థిత్వేదర్శితేపి పునఃకుల నామ రాజ్యభ్రంశనిమిత్తాదిప్రశ్నః-తదానియుక్తేనలక్ష్మణేనపితుర్దశరథస్యతస్యజ్యేష్ఠపుత్రస్యస్వాగ్రజస్య రామస్యతద్దాస్యైకనిరతస్య స్వస్యచయథోచితంగుణనామాదికథనపూర్వకంశ్రీరామస్యరాజ్యభ్రంశం స్వేనసీతయాచసహవనేవాసంరక్షసాకేనాపితస్యాహరణం తన్నామాద్యపరిజ్ఞానంఏతాదృశస్యరామస్యవిషయెసుగ్రీవేణైవసాహాయ్యంకర్తవ్యమితితచ్ఛరణవరణ ప్రయత్నంచోక్త్వావచస్సమాపనం-తతోహనుమతాసుగ్రీవోయువయోస్సాహాయ్యంకరిష్యతీతి ప్రతికథనం-తతోలక్ష్మణేన శ్రీరామం ప్రతిసుగ్రీవసమీపగమనప్రార్థనం-తతోహనుమతారామ లక్ష్మణాభ్యాంసాకంసుగ్రీవసమీపగమనంచచతుర్థే ౪

౨౪. అథహనుమతా ఋశ్యమూకేరాఘవౌప్రతిష్ఠాప్య సమీపస్థమలయగిరిం గతవతస్సుగ్రీవస్యసమీపంగత్వా రామవృత్తాంతమావేద్య తేనసాకమృశ్యమూకాగమనం-తతోరామస్యసుగ్రీవేణఅగ్ని ప్రదక్షిణపూర్వకసఖ్యకరణం-అథసుగ్రీవేణవాలిసకాశాదభయప్రార్థనం-రామేణవాలివధప్రతిజ్ఞానంచపంచమే ౫

౨౬. అథసుగ్రీవేణశ్రీరామంప్రతిసీతామానీయదాస్యామీతిప్రతిజ్ఞానం- తతస్సీతాత్యక్తాభరణప్రదర్శనం- తతశ్శ్రీరామేణతద్దర్శనకృతపరిదేవనం.తతస్తేనరావణవాసస్థానాదిప్రశ్నశ్చషష్ఠే ౬

౨౭. అథసుగ్రీవేణస్వస్యరావణస్థానాపరిజ్ఞానేపి రావణంహత్వా సీతామానీయదాస్యామీతిప్రతిజ్ఞానం - తతోరామేణసీతాన్వేషణకరణనియోజనం తతఃపునర్వాలివధశపథేనసుగ్రీవస్యసంతోషణంచసప్తమే ౭

౨౯. అథసుగ్రీవేణ దేహాదిత్యాగంకృత్వా మిత్రకార్యంకర్తవ్యమితి కథనం-తతశ్శ్రీరామేణపునశ్శపథపూర్వకంవాలివధప్రతిజ్ఞానం- తతస్సుగ్రీవేణస్వయయావరాజ్యదారహరణాదికథనం- తతశ్శ్రీరామేణసుగ్రీవస్యవాలినా సాకం వైరకారణప్రశ్నః - తతస్సుగ్రీవేణ వైరకారణకథనారంభశ్చాష్టమే ౮

౩౧. అథసుగ్రీవేణ-పురాస్వపితృమరణానంతరంజ్యేష్ఠతయావాలినోమంత్రిభీరాజ్యేభిషేచనం-తతఃకదాచిన్మాయావినామ్నాసురస్యరణాయవాల్యాహ్వానం-తతస్స్వేనసాకంవాలినిర్గమనం-వాలిభీతస్యమాయావినఃబిలప్రవేశనం-తతోవాలినాబిలద్వారేస్వనిక్షేపపూర్వకబిలాంతఃప్రవేశనం.తతోమహతారక్తప్రవాహస్యదర్శనేనాసురనిర్ఘోషశ్రవణేనచవాలినం మృతంమత్వాబిలద్వారంగండశైలేనాచ్ఛాద్యస్వస్యనగరాగమనం-తతో మంత్రిభిస్స్వస్యరాజ్యాభిషేచనం- అసురంనిహత్యనగరంప్రత్యాగతస్య వాలినోనమస్కారాదిపూర్వకమజ్ఞానకృతమిదమితి సాంత్వనేపిప్రసాదాకరణంచకథితమితికథానవమే ౯

౩౩. అథపునస్సుగ్రీవేణకుపితస్య వాలినఃబహుశస్సాంత్వనేపిప్రసాదాకరణం ప్రకృతీరానీయమాయావియుద్ధేరాజ్యకాంక్షయాబిలేమాంరురోధేత్యుక్త్వామాంనిర్వాసితవానితికథనపూర్వకమభయప్రార్థనం-తతోరామేణతథైవకరిష్యామీతిప్రతిజ్ఞానం-తచ్ఛ్రవణేనసుగ్రీవసంతోషశ్చదశమే

౩౫. అథపునస్సుగ్రీవేణవాలివిక్రమప్రకారోపక్షేపః - తతఃకదాచిద్వాలిదుందుభ్యోర్యుద్ధం- వాలినాతంనిహత్యస్రవద్రుధిరప్రవాహస్యతదీయదేహస్యదూరప్రక్షేపణం-తతస్తద్రుధిరబిందుభిర్మతంగాశ్రమదూషణం-క్రుద్ధేనమతంగేనవాలినఃస్వాశ్రమప్రవేశేవధోస్త్వితిశాపప్రదానం-తదీయవానరాణాంచతత్ప్రవేశేశైలీభవనశాపః-తత్రత్యానాంసప్తసాలానాం పూర్వంవాలినాబలేనరంధ్రీకరణప్రదర్శనం. తతోదుందుభికళేబరస్యఏకేనపాదేన ధనుశ్శతద్వయదూరంప్రక్షేపప్రార్థనం-రామేణపాదాంగుష్ఠేనదుందుభికాయస్యశతయోజనపర్యంతంప్రక్షేపణం-తావతాఅతృప్తేనసుగ్రీవేణసాలభేదనాద్యర్థనంచైకాదశే. ౧౧

౪౦. అథశ్రీరామేణైకబాణేనసప్తసాలగిరిరసాతలానాంభేదనం - తతస్సుగ్రీవేణవాలివధాయరామేణసాకంకిష్కింధాసమీపగమనం తదుపకంఠేరామాదీనాంవృక్షైరాత్మగోపనపూర్వకమవస్థానం- తతోవాలినస్సుగ్రీవేణ ద్వంద్వయుద్ధం వాలిసుగ్రీవయోరాకృత్యాదిభిరత్యంతసాదృశ్యేనభేదాజ్ఞానాద్రామేణతూష్ణీమవస్థానం- తావతాసుగ్రీవస్యఋశ్యమూకంప్రతిపలాయనం- తతోవాలిసుగ్రీవభేదప్రదర్శనార్థం సుగ్రీవకంఠేలక్ష్మణేన గజపుష్పలతాబంధనం- తతఃపునఃకిష్కింధాంప్రతిరామాదిభిస్సహసుగ్రీవస్యప్రయాణోపక్రమశ్చద్వాదశే. ౧౨

౪౩. అథకిష్కింధాంప్రతి రామాదిభిస్సహసుగ్రీవస్యగమనం - తతస్సుగ్రీవేణ రామంప్రతిసప్తజనానామాశ్రమమాహాత్మ్యకథనంచత్రయోదశే ౧౩

ఇతికిష్కింధాకాండకథానుక్రమణికాసమాప్తా.

హరిః ఓమ్.

శ్రీరామాయణే - వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే - ఆరణ్యకాండప్రారంభః.

రామానుజీయాదివ్యాఖ్యానసహితగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా.

వాత్స్యశ్రీశఠకోపదేశికవరశ్రీపాదరేణ్వంజనైర్దృష్ట్యా నిర్మలయా నిరీక్ష్య బహుధా వాల్మీకజన్మాశయమ్। శ్రీవత్సాన్వీకవంశసాగరమణిర్గోవిందరాజాహ్వయో వ్యాచష్టేఽహమరణ్యకాండమధునా పశ్యంతు నిర్మత్సరాః॥ శ్రీరామాయణరాజస్య దత్వా పీతాంబరం మహత్। అర్పయే వరయా లక్ష్మ్యా రాజంతీం రత్నమేఖలామ్ ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే జగజ్జన్మాదికారణస్య వేదాంతవేద్యస్య బ్రహ్మణో నిరస్తసమస్తావిద్యత్వం నిత్యానందపరిపూర్ణత్వం నిఖిలాంతర్యామిత్వం నిరతిశయౌజ్జ్వల్యం నిరుపమధర్మప్రవర్తకత్వమిత్యాద్యనంతకల్యాణగుణజాతముపవర్ణితం - సంప్రతి సజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషమభిధాతుమారణ్యకాండ ఆరభ్యతే - యద్వా పూర్వకాండే పితృవచనపరిపాలనరూపో ధర్మః సద్భిరనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేన దర్శితం - అథ సజ్జనసంరక్షణరూపధర్మవిశేషం ప్రతిపాదయితుమారణ్యకాండ ఆరభ్యతే॥ ప్రవిశ్యేత్యాది॥ తుశబ్దః పూర్వారణ్యవైలక్షణ్యం ద్యోతయతి - మహారణ్యం ఇతరదురవగాహం - దండకారణ్యం దండకస్య రాజ్ఞోఽరణ్యం శుక్రశాపాదరణ్యభూతం జనపదం ప్రవిశ్య - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ - దురవగాహమహాగహనప్రవేశేఽప్యజనితభయలేశ ఇత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ - దుర్ధర్ష ఇతి. హింస్రాదిభిరప్రధృష్య ఇత్యర్థః - రామః - తాపసానాం తపస్వినాం - ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం॥ ని॥ తపోవనేమ తే బ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమో స్త్రియామితి బాణః - దదర్శ (౧) అభిగమ్య త్వాఽఽయాశ్రమమండలం వర్ణయతి - కుశేత్యాదిభిస్సార్ధసప్తశ్లోకైః॥ కుశైః యజ్ఞార్థమాహృతైః - చీరైః స్నానానంతరమాతపే పరిశోషణాయ స్థాపితైః వల్కలైశ్చ - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రహ్మ వేదః - తత్సంబంధినీ వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యేత్యర్థః - తయా లక్ష్మ్యా శ్రియా సమావృతం - అత ఏవ గగనే ప్రదీప్తం - గగనమధ్యస్థమిత్యర్థః - దుర్దర్శం - సూర్యమండలం యథా తథావస్థితమిత్యర్థః - తద్వద్రక్షోభిరనభిభవనీయం - ఉదయాస్తమయయోర్హి సూర్యస్య మందేహాఖ్యరక్షోభిరాక్రమణం న తు మధ్యాహ్నే (౨) అత ఏవ శరణ్యం శరణార్హం - తదర్హతేతి యత్ప్రత్యయః - సహజవైరప్రయుక్తవధ్యఘాతుకభావాభావేన

ప్రవిశ్య తు మహారణ్యం దండకారణ్యమాత్మవాన్। దదర్శ రామో దుర్ధర్షస్తాపసాశ్రమమండలమ్ (౧) కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా
సమావృతమ్। యథా ప్రదీప్తం దుర్దర్శం గగనే సూర్యమండలమ్ (౨) శరణ్యం సర్వభూతానాం సుసమ్మృష్టాజిరం తథా। మృగైర్బహుభిరాకీర్ణం

తిలకాదివ్యాఖ్యానసహితతీర్థీయవ్యాఖ్యా

ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యారభ్య దండకాప్రవేశహేత్వం తేన గ్రంథసందర్భేణ సంక్షిప్య నారదేనోక్తం శ్రీరామచరితం సర్వలోకోపకారకం మహాప్రబంధేనోక్త్వా - అధునా దేవస్య దండకారణ్యసంచారే సముద్భూతానుద్భూతవిశేషాన్విస్తరేణ వక్తుం తృతీయకాండమారభతే॥ ప్రవిశ్యేత్యాది॥ ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్ - ఆత్మా జీవే ధృతౌ చేతి యాదవః - దుర్ధర్షః ద్విషద్భిరప్రధృష్యః - తిరస్కర్తుమశక్య ఇత్యర్థః - మహారణ్యమితి సామాన్యేనోక్తస్య విశేషస్య సంజ్ఞా దండకారణ్యమితి - దండకనామ్నా రాజ్ఞా పరిపాలితో దేశః - శుక్రశాపాదరణ్యమభూదిత్యుత్తరకాండే వక్ష్యతి - మండలం సమూహః॥ తి॥ అథ ఋషిదర్శితవర్త్మనా రామస్య దండకారణ్యప్రవేశమాహ - ప్రవిశ్యేతి॥ ఆత్మవాన్ స్వాయత్తచిత్తః - దుర్ధర్షమితి పాఠే రక్షోయుతత్వాదశక్యప్రవేశమిత్యర్థః - ప్రాయేణ మహారాష్ట్రదేశోఽయం (౧) తాపసాశ్రమమండలం వర్ణయతి॥ కుశేత్యాదిసార్ధసప్తశ్లోకైః - చీరాణి వల్కలాని - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా తపోజనితతేజోవిశేషః తయా సమావృ

సర్వప్రాణినాంశరణీయమిత్యర్థః- రక్షోభ్యోభీతానాంవాసార్హంవా॥ని॥ శరణంగృహరక్షిత్రోరిత్యమరః। సదాసుసంమృష్టాజిరంసదాసమ్యక్సంమృష్టాంగ ణం॥ని॥అంగణంచత్వరాజిరేఇత్యమరః।సర్వభూతశరణ్యత్వంప్రపంచయతి-మృగైరితి(౩)ప్రనృత్తంప్రకృష్టనృత్తవత్ -అర్శఆద్యచ్-బహువ్రీహిర్వా-అతిరమణీయ ప్రదేశత్వాద్దైవతాసాన్నిధ్యాద్వానర్తనం- అతఏవపూజితం-అగ్నిశరణైః అగ్నిహోత్రగృహైః-స్రుక్సుక్భాణిభాండానియజ్ఞపాత్రాణిస్రుగ్భాండాని-స్థ శ్చకపాలానిచేత్యాద్యామ్నాతానితైః॥ని॥వణిజ్భాండధనేపాత్రేభాండమితివైజయంతీ। కుశైఃపరిస్తరణార్థైః-కుశచీరేత్యత్రసంగృహీతకుశోక్తిః(౪)అరణ్యేభ వైఃఆరణ్యైః(౫)బలిభిఃభూతబలిప్రభృతిభిః-హోమైర్వైశ్వదేవాదిహోమైశ్చ-అర్చితంసత్కృతం-బ్రహ్మఘోషైర్వేదఘోషైః- నినాదితంసంజాతనినా దం-పుష్పైఃదేవపూజార్థముపక్షిప్తైః-సపద్మయాపద్మసహితయా-పద్మిన్యాసరస్యా(౬) మునిషుతారతమ్యప్రదర్శనార్థంసూర్యవైశ్వానరాభైరిత్యుపమానద్వ యం-పురాణైర్వృద్ధైః(౭)పరమర్షిభిఃఉక్తమునీనామపిపూజనీయైః-తత్ ప్రసిద్ధం- బ్రహ్మభవనప్రఖ్యంబ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం-బ్రహ్మఘోషైఃకర్మకాలికవేద మంత్రఘోషైః-నినాదితం- బ్రహ్మవిద్భిఃపరబ్రహ్మజ్ఞానిభిః-మహాభాగైఃమహాభాగ్యైః॥ని॥భాగోరూపార్థకే ప్రోక్తోభాగధేయైకదేశయోరితివిశ్వః। ఏతాదృ శంతాపసాశ్రమమండలందదర్శేతిపూర్వేణాన్వయః॥౯॥ సఇతి॥ విజ్యంవిసృష్టమౌర్వీకంకృత్వా-వినీతవేషప్రవేశత్వాదాశ్రమాణామాశ్రమమృగపక్ష్యాదిభ యనివృత్త్యర్థంచవిజ్యకరణం-అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖీభూయగతః॥౯॥ దివ్యేతి॥ దివ్యంలోకవిలక్షణంజ్ఞానంతేనఉపపన్నాయుక్తాః-అతీతానాగతజ్ఞానవంతఇత్య ర్థః-రామోయంరావణవధార్థమవతీర్ణోవిష్ణుః-సీతాలక్ష్మీః-లక్ష్మణశ్చతదంశఇతివిజ్ఞాతతదవతారరహస్యాఇతియావత్ ॥ తనిశ్లోకే॥ దివ్యజ్ఞానోపపన్నాఃఅవతా రరహస్యరూపదివ్యజ్ఞానోపపన్నాః-జన్మకర్మచమేదివ్యమితిస్మృతేః - మహర్షయఃఅలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః- ప్రీతాఃభక్తిప్రేరితాః- అభ్యగచ్ఛన్ప్ర త్యుత్థానంచచక్రుః॥౧౦॥ తేతమిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ తే త్రికాలజ్ఞాః-తంరామం-సనిరాసాయావతీర్ణంరామం-ఉద్యంతంసోమమివస్థితంఅంధకారనివర్తనప్ర వృత్తంచంద్రమివస్థితం.యద్వా ఉద్యంతంసోమమివప్రతిపచ్చంద్రమివార్చనీయం - యద్వావనరాజ్యంతఃప్రాదుర్భవత్తయామేఘావృతమిందుమివస్థితం - ధర్మ

పక్షిసంఘైస్సమావృతమ్(౩) పూజితంచప్రనృత్తంచనిత్యమప్సరసాంగణైః। విశాలైరగ్నిశరణైస్స్రుగ్భాండైరజినైఃకుశైః(౪)సమిద్భిస్తోయకల శైఃఫలమూలైశ్చశోభితమ్। ఆరణ్యైశ్చమహావృక్షైఃపుణ్యైస్స్వాదుఫలైర్వృతమ్(౫)బలిహోమార్చితంపుణ్యంబ్రహ్మఘోషనినాదితమ్। పుష్పైశ్చాన్యైఃపరిక్షిప్తంపద్మిన్యాచసపద్మయా(౬) ఫలమూలాశనైర్దాంతైశ్చీరకృష్ణాజినాంబరైః। సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చపురాణైర్మునిభి ర్వృతమ్(౭)పుణ్యైశ్చనియతాహారైశ్శోభితంపరమర్షిభిః। తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యంబ్రహ్మఘోషనినాదితమ్ * బ్రహ్మవిద్భిర్మహాభాగైర్బ్రా హ్మణైరుపశోభితమ్॥౯॥ సదృష్ట్వారాఘవశ్శ్రీమాంతాపసాశ్రమమండలమ్ * అభ్యగచ్ఛన్మహాతేజావిజ్యంకృత్వామహద్ధనుః॥౯॥ దివ్యజ్ఞానో పపన్నాస్తేరామందృష్ట్వామహర్షయః * అభ్యగచ్ఛంస్తదాప్రీతావైదేహీంచయశస్వినీమ్॥౧౦॥ తేతంసోమమివోద్యంతందృష్ట్వావైధర్మచా

తం-తయాసమావృతత్వాద్దేవగగనాధికరణసూర్యమండలవత్ దుర్దర్శం-రక్షోసురాదిభిర్ద్రష్టుమశక్యం(౨)శరణ్యమావాసార్హం- సుసంమృష్టాజిరం- అలంకృత ప్రాంగణమిత్యర్థః(౩)అప్సరసాంగణైరుపనృత్తంఉపసమీపేనృత్తవత్ -బహువ్రీహిర్వా-అతిమనోహరప్రదేశత్వాత్. తైఃపూజితంపూజ్యమానం- అగ్నిశరణాని దక్షిణాగ్నిగార్హపత్యాహవనీయసభ్యావసథ్యశాలాఃస్రుగ్భాండైఃస్రుక్స్రువాద్యుపకరణజాతైఃసర్వమావపనంభాండమిత్యమరః(౪)అరణ్యేభవాఆరణ్యాః (౫) బలిహోమార్చితం-బలిభిర్వైశ్వదేవాదిబలిభిఃహోమైరగ్నిహోత్రైఃశోభితంబ్రహ్మఘోషానునాదితంవేదఘోషయుక్తం-పద్మినీపద్మసరః - సపద్మయావ ద్మపుష్పయుక్తయా(౬)పురాణైర్వృద్ధైః(౭)తి॥ బ్రహ్మభవనంబ్రహ్మలోకఃబ్రహ్మఘోషోవేదఘోషఃబ్రహ్మవిద్భిస్సర్వత్రబ్రహ్మేనన్యత్వజ్ఞానవద్భిఃబ్రాహ్మణైరుక్త లక్షణైరన్వర్థబ్రాహ్మణైః-తాదృశైర్యుక్తత్వాదేవబ్రహ్మభవనప్రఖ్యత్వమాశ్రమస్య॥౯॥సఇతి॥విజ్యమవరోపితగుణంకృత్వేతి-ఆశ్రమవర్తిమృగపక్షిత్రాసని వృత్త్యర్థమితిశేషః॥౯॥ దివ్యేతి॥ దివ్యజ్ఞానోపపన్నాఃశ్రీరామఏవతారకంబ్రహ్మేతిజ్ఞానవంతః-రామందృష్ట్వాచకారాల్లక్ష్మణంచదృష్ట్వా -తదాప్రీతాస్సంతఃఅభ్య గచ్ఛన్-ఆభిముఖ్యేనజగ్మురిత్యర్థః॥౧౦॥ తఇతి ॥ రామందృష్ట్వావైదేహీంలక్ష్మణంచదృష్ట్వా - ఉద్యంతంసోమమివసకలజగదానందకరంతంరామమేవ-స్వేష్టదేవ తాత్వేనప్రత్యగృహ్ణన్ స్వీచక్రురితి సంబంధః ॥ తి ॥ ఉద్యంతం సోమమివ తద్వత్ ప్రియదర్శనం - తస్మాత్సోమ రాజానో బ్రాహ్మణాఇతి శ్రుతేః - స్వకు

చారిణో దృష్ట్వా స్వాచర్యమాణధర్మారాధ్యం సాక్షాత్కృత్య - యద్వా ఇతః పూర్వం ధర్మవీర్యేణ పశ్యంతి సంప్రతి చక్షుషా సాక్షాత్కుర్వంతీత్యర్థః - తథా లక్ష్మ
ణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్వా మంగళాని ప్రయుంజానాః - స్వాపేక్షిత రక్షాభ్యర్థనాత్ ప్రాగేవ మంగళాని ప్రయుంజానాః - రామస్య సౌందర్య సౌకు
మార్యాదికం దృష్ట్వా రక్షోభూయిష్ఠే త్రవనే కిం భవిష్యతీతి వ్యాకులహృదయతయా తస్మై విరోధినిరసనవచనాని ప్రయుంజానాః - దృఢవ్రతాః అశిథిలవ్రతత్వ
నియమాస్సంతః - ప్రత్యగృహ్ణన్ ప్రతిగృహీతవంతః - ప్రత్యుత్థానఫలప్రదానాద్యుపచారమకుర్వన్నిత్యర్థః॥ తనిశ్లోకీ॥ ప్రత్యగృహ్ణన్ ఆత్మీయతాకరణం ప్రతిగ్రహః - వి
సృష్టాత్మా సుహృత్సు చేతివత్యుతి॥౧౨॥ మంగళాశాసననిమిత్తం సౌందర్యసౌకుమార్యాదికమాహ - రూపేతి ॥ రూపస్య శరీరస్య - సంహననం సమస్సమవిభక్తాంగ ఇత్యు
క్తావయవసంస్థానవిశేషం - లక్ష్మీం సముదాయశోభాం - సౌకుమార్యం పుష్పహాసతుల్యకోమలతాం - సువేషతాం శోభనలావణ్యవత్త్వం - లావణ్యస్వరూపముక్తం॥ ము
క్తాఫలేషు చ్ఛాయాయా స్తరళత్వమివాంతరా । ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తదిహోచ్యత ఇతి ॥ విస్మితాకారా ఇవాకారా యేషాం తే విస్మితాకా
రాః - విస్మయావేదకస్వముఖప్రసాదఫుల్లనేత్రత్వాదియుక్తా ఇత్యర్థః - వనవాసినః వికారరహితాస్సత్యప్యవికృతచిత్తా ఇత్యర్థః - వనవాసినోపి విస్మితాకారాస్సంతః రామ
స్య రూపసంహననాదికం దదృశుః అభేదేన ప్రత్యయద్యోతనార్థం చకారాప్రయోగః . యద్వా అభూషణోపి భూషితవత్ భాసమానత్వం రూపం - తథోక్తం. అంగా
న్యభూషితాన్యేవ వలయాద్యైర్విభూషణైః । యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితి కథ్యత ఇతి॥ సంహననం సౌందర్యం - తదప్యుక్తం - అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివే
శో యథోచితః । సుశ్లిష్టసంధిబంధస్స్యాత్ తత్సౌందర్యమిహోచ్యత ఇతి ॥ లక్ష్మీం లావణ్యం - తచ్చోక్తం పూర్వమేవ. సౌకుమార్యమప్యుక్తమేవ - సువేషతాం ఉచితశృం
గారసంపన్నత్వం॥ తనిశ్లోకీ॥ ౧౩ ॥ ఏతం న్యాయం సీతాలక్ష్మణయోరప్యతిదేష్టుమాహ - వైదేహీమితి ॥ సర్వే వనచారిణః ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూర్వతయా ఆశ్చ
ర్యావహాన్ వైదేహీం లక్ష్మణం రామం చ దివ్యరూపదర్శనజనితానందభంగభీరుతయా విస్మయవిస్ఫారితేక్షణతయా చ సర్వథా నిర్నిమేషైరివ స్థితైర్నేత్రైః ఉపలక్షి
తాస్సంతః దదృశుః. అనేన పూర్వశ్లోకే విస్మితాకారా ఇత్యేతద్వివృతం॥ తనిశ్లోకీ॥ నేత్రైరనిమిషైరివ. జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేష
రహితైర్నేత్రైః - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - అనిమిషత్వే హేతుమాహ - ఆశ్చర్యభూతానితి॥౧౪॥ అత్రైతి॥ అత్ర ఆశ్రమమండలే - మహాభాగాః మహాభాగ్యాః ఋషయః
సర్వభూతహితే రతం - అతిథిం న్యాయతః పూజార్హం - ఏతం రాఘవం పర్ణశాలాయాం స్వస్వపర్ణశాలాయాం సన్న్యవేశయన్ స్థాపయామాసుః॥౧౫॥ తత ఇతి॥ రామస్య
సత్కృత్యేతి షష్ఠ్యార్షీ - నలోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా నిషేధాత్ - సత్కృత్య సత్కారం కృత్వా. కుశలప్రశ్నాదికం కృత్వేత్యర్థః - పావకోపమా ఇత్యనేన రామస్య పవిత్రా

రిణః * లక్ష్మణం చైవ దృష్ట్వా తు వైదేహీం చ యశస్వినీమ్ । మంగళాని ప్రయుంజానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతాః॥౧౨॥ రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకు
మార్యం సువేషతామ్ । దదృశుర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసినః॥౧౩॥ వైదేహీం లక్ష్మణం రామం నేత్రైరనిమిషైరివ । ఆశ్చర్యభూతాన్ దదృశు
స్సర్వే తే వనచారిణః॥౧౪॥ అత్రైనం హి మహాభాగాస్సర్వభూతహితే రతమ్ । అతిథిం పర్ణశాలాయాం రాఘవం సన్న్యవేశయన్॥౧౫॥ తతో రామ

లరక్షకం సోమమివ స్వరక్షకం ధర్మచారిణం రామం దృష్ట్వా - యశస్వినీం పాతివ్రత్య యశోవతీం రక్షఃకుల సంహార హేతుత్వరూప యశోవతీం వా - సీతాం
చ దృష్ట్వా - అత ఏవాగ్రే రక్షణప్రార్థనోపపద్యతే - మంగళాని ఆశీర్వాదాన్ ॥ ౧౨ ॥ రూపేతి ॥ రామస్య రూపాదికం - వనవాసినో మునయః దదృశు
రితి సంబంధః - రూపం నామ - అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః - యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితి కథ్యతే - సంహనన మవయవానాం
సంశ్లిష్టసంధిబంధః సౌందర్యం। అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితః । సుశ్లిష్టసంధిబంధస్తత్సౌందర్యమితి చోచ్యతే - లక్ష్మీః కాంతిః లావణ్యమిత్యర్థః -
ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయా స్తరళత్వమివాంతరా ॥ ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తన్నిగద్యతే - సౌకుమార్యం మార్దవం - సువేషతాముచితశృంగారసంప
న్నతాం - విస్మితాకారాః విస్మితో అంతఃకరణధర్మః అద్భుతవస్తుదర్శనజన్యః ఆకారః తద్వ్యంజకముఖప్రసాదవిస్ఫారితేక్షణత్వాదిః తద్వంతః ॥ ౧౩ ॥ వైదేహీమితి ॥ వన
చారిణః పశుపక్షిమృగాదయః - అయం భావః - వేదభవపద్మభవప్రముఖానామప్యగోచరో భగవాన్ - సీతాలక్ష్మణోపేతః శ్రీరామః పంగూపరిగంగాప్రవాహవదస్మాకమ
పి పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రైః మృగాదయోప్యాశ్చర్యవంతో దదృశురితి॥ ౧౪ ॥ త
త్రైతి॥ తత్ర తస్మిన్దినే మహాభాగాః ఋషయః॥౧౫॥ తత ఇతి॥ పరమపురుషస్య తవ సందర్శనేన వయం - మహాభాగాః అతిథిన్యాయ ఇతి ప్రియవచనైః సత్కృత్య - సలిలం సలిలాది

ణాంపవిత్రత్వముక్తం· ధర్మచారిణ ఇత్యనేన సత్కారస్య ధర్మాచరణఫలత్వముక్తం· మహాభాగా ఇతి సుకృతపరిపాక ఉచ్యతే· సలిలం అర్ఘ్యాద్యుచితం· ఆజహ్రుః॥
౧౬॥ మూలమితి॥ ధర్మజ్ఞాః శేషిణి శేషవృత్తిరూపధర్మజ్ఞాః ప్రాంజలయః ప్రకృష్టాంజలయః మూర్ధ్నికృతాంజలయ ఇత్యర్థః· మహాత్మనశ్శేషిణో రామస్య వన్యం
మూలాదికమాశ్రమంచ నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయానీయ శేషత్వం వినియుజ్యస్వేతి నివేద్య తతో బ్రువన్॥ తనిశ్లోకి॥ ఆత్మీయభరసమర్పణమత్రోచ్యతే॥౧౭॥ ధర్మ
పాలఇతి॥ ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః· అస్య ఆర్తస్య మునిజనస్య· శరణ్యః శరణార్హః· పూజనీయశ్చ దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః· మాన్యః రాజబుద్ధ్యా
బహుమానార్హః· మాన్యత్వే హేతుః రాజాదండధర ఇతి· పూజనీయత్వే హేతుర్గురురితి· దండస్య నిగ్రహస్య ధరః కర్తా॥౧౮॥ పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ· ఇం
ద్రస్యేతి॥ ఇహ భూస్వర్గే· ఇంద్రస్య చతుర్భాగః చతుర్థాంశః· రాజా ప్రజా రక్షతి· తస్మాద్ధేతోః వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే అనుభవతి· ఇంద్రస్యేతి
లోకపాలాంతరాణాముపలక్షణం॥ అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృప ఇతి వచనాత్। వస్తుతస్తు ఇంద్రశబ్దోయం పరమాత్మపరః· ఇదిపరమైశ్వర్య ఇతి ధా
తోస్తత్రైవ ముఖ్యవృత్తత్వాత్· ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇతి శ్రౌతప్రయోగాచ్చ। ఇంద్రస్య పరమాత్మనః· చతుర్భాగః చతుర్థాంశః తదవతార
భూతే వ్యక్తిచతుష్టయే ఏకవ్యక్తిభూతః భవాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే ఇత్యర్థః· పూర్వాపరశ్లోకానుగుణ్యాచ్ఛాయమేవార్థః· సహ్యన్యస్మై· ఋషయః ప్రాంజలయో భవం
తి· నచాశ్రమం నివేదయంతి· నాపి గర్హాభూతత్వం వదంతి॥౧౯॥ భవతా రక్ష్యత్వే త్వద్దేశవాసిత్వమేవ నిష్ప్రమాదో హేతుః నోపాసనాదికమిత్యాహ· తేవయమితి
తే వయం ఆర్తా వయం· భవతా రక్ష్యాః· ఆర్తరక్షణదీక్షితేన త్వయా రక్షితుమర్హాః· కిముపాసనబలేనైవముచ్యతే నేత్యాహ· భవద్విషయవాసిన ఇతి· భవద్దేశవాసిత్వ
మేవ భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః· నాన్యః· తత్ర ప్రమాదాదిసంభవాత్ దేశవాసిత్వే తదభావాదితి భావః· భవతు తర్హి వరక్షిష్యామః యదా రక్షణప్రదేశేస్థాస్యామః ఇ
త్యత్రాహ నగరస్థ ఇతి· నగరస్థః సింహాసనస్థో వా· వనస్థః తద్రహితో వా· త్వం· స్వతస్సిద్ధసర్వశక్తికః నిరుపాధికసర్వశేషీ చ త్వం· నః అస్మాకం· రాజా రక్షకః· తత్ర
హేతుమాహ జనేశ్వర ఇతి· నిరుపాధికసర్వశేషీత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥ తే పూర్వోక్తప్రకారేణ ఆత్మాత్మీయభరసమర్పకాః· వయం ఉపాయశూన్యత్వాపాయబహుళ
త్వాదిమంతః· భవతా నిరుపాధికసర్వలోకశరణ్యేన రక్ష్యాః· అతిప్రసంగపరిహారార్థమాహ· భవద్విషయవాసిన ఇతి· భవద్విషయవాసిత్వాత్· సాకేతసంభవచరా

స్యసత్కృత్యవిధినాపావకోపమాః। ఆజహ్రుస్తే మహాభాగాస్సలిలం ధర్మచారిణః॥౧౬॥ మూలం పుష్పం ఫలం వన్యమాశ్రమంచ మహాత్మనః। ని
వేదయిత్వా ధర్మజ్ఞాస్తతః ప్రాంజలయో బ్రువన్॥౧౭॥ ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్యస్త్వం మహాయశాః। పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజాదండధరో
గురుః॥౧౮॥ ఇంద్రస్యేవ చతుర్భాగః ప్రజా రక్షతి రాఘవ। రాజా తస్మాద్వరాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే లోకనమస్కృతః॥౧౯॥ తే వయం భవతా రక్ష్యా భ

పూజాద్రవ్యం· ఆనీయేతి శేషః· ఆజహ్రుః రామస్య పూజామితి శేషః॥౧౬॥ మూలమితి॥ వన్యం వనే భవం· ఆశ్రమం నివాసస్థానం చ నివేదయిత్వా· ఇమాని వస్తూని దేవ
త్వదీయానీత్యుక్త్వా ప్రాంజలయః అయమేవాదిపురుష ఇతి నిశ్చయబుద్ధ్యా సముద్బుద్ధభక్తిరసేన బద్ధాంజలయః· భక్తినమ్రాః భగవంతం శ్రీరామమబ్రువన్· విజ్ఞాప
యంతి స్మేత్యర్థః॥౧౭॥ విజ్ఞాపనాప్రకారమేవాహ· ధర్మపాల ఇత్యాదినా· ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః· శరణ్యః ఆర్తస్య సర్వలోకస్య రక్షితా· దండధరః
దుష్టనిగ్రహకర్తా భగవదవతారరూపేణ· గురుః పూజ్యః అర్ఘ్యాదిసత్క్రియాపూజార్హః· రాజా రాజరూపేణ మాన్యః· బహుమానార్హశ్చ త్వమసీతి శేషః॥౧౮॥
కుతోస్మై తాదృశప్రభావ ఇతి శంకాయాం అంతమేవ కైముత్యన్యాయేన ద్రఢయతి· ఇంద్రస్యేతి॥ దిక్పాలచతుష్టయాత్ప్రత్యేకం చతుర్థాంశో రాజని సంక్రామతీతి న్యా
యేన· ఇంద్రస్య సన్నియమ్యస్య పురందరస్య చతుర్థాంశభూతో రాజాపి ప్రజా ధర్మేణ రక్షతి· తస్మాద్రక్షణాద్ వరాన్ గ్రామ్యాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే· చ· నమస్కృతశ్చే
తి సంబంధః· యదా ఏవం విధస్య రాజ్ఞోప్యేవం ప్రభావః· తదా సకలజగద్రక్షణాయావతీర్ణస్యేశ్వరస్య తవ తు· ధర్మపాలత్వశరణ్యత్వాదికమస్తీతి కిము వక్తవ్యమి
తి భావః॥౧౯॥ అస్తు ప్రకృతే కిమాయాతమత ఆహ· తే వయమితి॥ ననునగరం విహాయ ఆగతేన చతురంగబలరహితేన వనస్థేన మయా భవంతః కథం రక్ష్యా ఇత్యత ఆహ నగ
రస్థ ఇతి· యతస్త్వం నగరస్థో వనస్థో వా నః రాజా అతస్త్వదేకశరణా వయం భవతా కరుణాశాలినా రక్ష్యాః· అత్రాస్మద్రక్షణం నామ అనంతకల్యాణగుణైకనిలయజ
గన్మోహనదివ్యమంగళత్వన్మూర్తిధ్యానానందానుభవాంతరాయరూపరక్షోనివారణరూపం అతిప్రసంగపరిహారార్థమాహుః త్వద్విషయవాసిన ఇతి· విషయో దేశః అ
యం భావః· ఇతరే రాజానో బుద్ధిబలేన చతురంగబలేన చ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణే శక్తా భవంతి· సకలలోకరక్షణధురంధరస్యాసహాయశూరస్య తవ నగరవాసేకింబలము

చరజంతున్యాయేనప్రవృత్తినిరపేక్షమేవరక్షణమిత్యేకః పక్షః-పూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయాప్రవృత్తిద్వారకమిత్యన్యః పక్షః నచపూర్వాకృతాత్మాత్మీయరక్షాభర
సమర్పణేనైవప్రయోజనసిద్ధేర్విషయవాసిత్వకథనంవ్యర్థమితిశంక్యం-రక్షకేపశ్యతితత్సన్నిధానేరక్ష్యవినాశస్యదోషభూయస్త్వకథనార్థత్వాత్ -విషయవాసిత్వ
స్యనిరపేక్షహేతుత్వనిర్బంధేపి మోక్షవ్యతిరిక్తరక్షణోపాయస్యావిరోధాత్ నహ్యత్రమహర్షయో మోక్షాపేక్షయా ఉపాయానుష్ఠానంచక్రుః - కింతుదుష్ట
రాక్షసనిరసనాపేక్షయా-నగరస్థోవనస్థోవేతి-ఇతరేమూర్ధాభిషిక్తాబుద్ధిబలేనస్థానబలేనచతురంగబలేనచస్వరాజ్యమాత్రరక్షణేసమర్థాభవంతి- సకలలోకగ
ణధురంధరస్యాసహాయశూరస్యతవనగరవాసేకింబలముపచీయతే - వనవాసేకిమపచీయతే - స్వాభావికనిత్యనిరతిశయశక్తిసంపన్నస్యావసాదకంసత్వంకిమపి
నాస్తీత్యర్థః సోపాధికశేషిణోదేశవిశేషాదిసంబంధాపేక్షా-నిరుపాధికశేషిణస్తవయత్రకుత్రచిదవస్థానేప్యస్మద్రక్షణమావశ్యకమితిరాజశబ్దార్థః॥ ౨౦॥ ననుభ
వంతఏవతపఃప్రభావేనస్వరక్షణక్షమాఇత్యత్రాహుః-న్యస్తేతి॥ న్యస్తఃత్యక్తోదండోయైస్తేన్యస్తదండాః - శాపతోనిగ్రహకరణరహితాఇత్యర్థః- తత్రహేతుః జిత
క్రోధాఇతి-తపోనాశభీత్యాత్యక్తక్రోధాఇత్యర్థః-తత్రాపిహేతుఃజితేంద్రియాఇతి- ఇంద్రియజయేనకామాద్యభివ్యంగాభావాత్తన్మూలక్రోధరహితాఇత్యర్థః-
వస్తుతస్తుస్వసామర్థ్యేసత్యపిస్వరూపవిరోధాన్నాస్మాభిరస్మద్రక్షణముచితమిత్యాహుఃత్వయారక్షితవ్యాఇతి-అనన్యార్హశరణాఇత్యర్థః - గర్భభూతాఃప్ర
జాతుల్యాః-అనేనానన్యార్హశేషత్వముక్తం-శశ్వదితికాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాప్యన్వేతి-తేనానన్యార్హశేషత్వానన్యశరణత్వయోస్స్వాభావికత్వము
క్తం-తథాపిసాధనంవినారక్షణేతిప్రసంగస్స్యాదిత్యత్రాహుః- తపోధనాఇతి- తపోత్రన్యాసనిక్షేపాపరపర్యాయః - తస్మాన్నాస్యసమేషాంతపసాఃరిక్తమా
హురితిశ్రుతేః - ప్రపత్త్యేకధనావయమిత్యర్థః-అస్మత్కృతాంప్రపత్తింవ్యాజీకృత్యాస్మాన్రక్షేత్యర్థః-రక్షణమత్ర మోక్షప్రాపణమేవ- ఖరాదిభ్యస్త్రాణస్య
శరభంగాశ్రమవాసిభిర్వక్ష్యమాణత్వాత్ -ఇమేతుమునయోమోక్షైకపరాః॥తనిశ్లో॥మహాప్రభావానాంభవతాంకుతోరక్షకాంతరాపేక్షేత్యత్రాహుః- న్య
స్తదండాఃత్యక్తశాపాదిశాసనాః-యద్వాత్వయ్యేవవిన్యస్తసకలరక్షాభారాః- అతఏవగర్భభూతాఃగర్భోయథాప్రయత్నేనపరిపాలనీయః- తద్వద్వయ
మపిపరిపాలనీయాఇత్యర్థః॥౨౧॥అతస్తేషాంప్రపన్నానాంయథోచితకైంకర్యప్రవృత్తిందర్శయతి-ఏవమిత్యాది ॥ ఋషయఃఏవముక్త్వాసలక్ష్మణంరాఘవంఅన్యైః
పుష్పైఃఫలాదిభిశ్చాప్యపూజయన్-రాఘవమిత్యనేనసీతాపూజనమప్యర్థసిద్ధం-మిథునశేషత్వస్యైవస్వరూపత్వాత్ -ప్రభాప్రభావన్న్యాయేనతయోరపృథగ్భా
వాత్ -అన్యైఃసంకల్పసిద్ధైః-వివిధాహారైఃసృష్టాన్నాదిభిః॥౨౨॥తథాన్యఇతి ॥ సిద్ధాఃసిద్ధసాధననిష్ఠాః-న్యాయవృత్తాఃన్యాయానుగుణవ్యాపారాః-స్వరూపానురూ
పకైంకర్యవృత్తయఇత్యర్థః-వైశ్వానరోపమాఃఅస్పృష్టవిరోధినః-స్వరూపవిరుద్ధనిషిద్ధకామ్యకర్మాంతరత్యాగినఇత్యర్థః-అన్యేపూర్వేభ్యోవిలక్షణాః - తాపసాః
కాయికకైంకర్యాశక్తాఇత్యర్థః-ఈశ్వరంపరమశేషిణంరామంయథాన్యాయంయథోచితం-స్తుతిప్రణామాదిభిస్తర్పయామాసురిత్యర్థః॥ ౨౩॥ ఇతిశ్రీగోవిందరా
జవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణేరత్నమేఖలాఖ్యానేఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ప్రథమస్సర్గః. ****************************

వద్విషయవాసినః ।నగరస్థోవనస్థోవాత్వంనోరాజాజనేశ్వరః॥౨౦॥న్యస్తదండావయంరాజన్జితక్రోధాజితేంద్రియాః ।రక్షితవ్యాస్త్వయా
శశ్వద్గర్భభూతాస్తపోధనాః॥౨౧॥ఏవముక్త్వాఫలైర్మూలైఃపుష్పైర్వన్యైశ్చరాఘవమ్ ।అన్యైశ్చవివిధాహారైస్సలక్ష్మణమపూజయన్॥౨౨॥
తథాన్యేతాపసాస్సిద్ధారామంవైశ్వానరోపమాః * న్యాయవృత్తాయథాన్యాయంతర్పయామాసురీశ్వరమ్॥ ౨౩ ॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - ప్ర

పచీయతే-స్వాభావికనిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్తిసంపన్నస్యతవవనవాసేకిమపచీయతే-అతోయత్రకుత్రాపిస్థితస్యతవాసాధ్యంకిమపినాస్తీతి॥౨౦॥ మహాప్రభావ
వతాంభవతాంకుతోరక్షకాంతరాపేక్షేత్యత్రాహున్యస్తదండాఇతి॥న్యస్తదండాఃత్యక్తశాపాదిశాసనాః-యద్వాత్వయ్యేవవిన్యస్తసకలరక్షాభారాః-అ
తఏవగర్భభూతాఃగర్భోయథామాత్రామహతాప్రయత్నేనపరిపాలనీయః తద్వద్వయమపిపరిపాలనీయాఇత్యర్థః॥౨౧॥ఏవమితి॥అన్యైర్నీవారాదిభిః॥౨౨॥
తథేతి ॥ సిద్ధాఃభరన్యాజాదివ సిద్ధసంకల్పాః - న్యాయేవృత్తాఃన్యాయోభగవదుపాసనాదిరూపధర్మః సఏవవృత్తంశీలంయేషాంతేతథాకృతాభ్యవహారమీశ్వ
రంసకలజగత్స్వామినంనీరాజనమంగళస్తుత్యాదిభిర్యథాన్యాయంయథావిధితర్పయామాసుః॥ ౨౩ ॥ ఇతిశ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యనారాయణతీర్థశి
ష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- ప్రథమస్సర్గః.************ కృతేతి ॥సూర్యస్యోద

ఏవం ప్రథమసర్గేణ సిద్ధసాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునీనాం తదీయపర్యన్తం విశిష్టవిషయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య ఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతిం వక్ష్యన్ శరణ్యత్వోపయోగి సామర్థ్యం విరాధవధకథనముఖేన బోధయితుముపక్రమతే-కృతాతిథ్య ఇత్యాదినా ॥ అతఏవ సంక్షేపే-విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శ హేత్యత్ర విరాధవధోపహారముఖేన శరభంగం దృష్టవానితి వ్యాఖ్యాతం॥ కృతాతిథ్య ఇతి॥ తుశబ్దేన అత్రాదికృతాతిథ్యాద్వైలక్షణ్యముచ్యతే-అనన్యప్రయోజనదత్తం హి భగవతః పరమభోగ్యం-పత్రం పుష్పమిత్యాది॥ అథశబ్దః కృత్స్నవాచీ- కార్త్స్న్యేన కృతాతిథ్య ఇత్యర్థః - భక్త్యైర్యత్కించిద్దత్తముపపితత్ సర్వాతిథ్యత్వేన హి భగవాన్ స్వీకరోతి-సూర్యస్యోదయనం ప్రతీతి కర్మప్రవచనీయయోగే ద్వితీయా-లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాదినా ప్రతేః కర్మప్రవచనీయత్వం- ఉదయనం ప్రతి ఉదయకాలే- ప్రాతస్స్నానాదికమాప్యావసాన ఇత్యర్థః-వనమేవాన్వగాహత-న చ తత్ర స్థాతుమైచ్ఛదిత్యర్థః॥౧॥ నానామృగగణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం-తుంగకఠినవిరాధదేహసంపర్కాదితి భావః-దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్రాప్యయమేవ హేతుః-నిష్కూజనానాశకునినిశ్శబ్దనానాపక్షికం-సుదూరముడ్డీయమానోఽపి పక్షీతస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం లీయత ఇతి భావః-ఝిల్లికాగణనాదితం ఝిల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వాత్ సర్వదా శబ్ద్యత ఇత్యర్థః- నానేత్యాది సర్వం వనమధ్యస్యాపి శేషణం॥౩॥ సీతయా సహేత్యాది సార్ధశ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం॥ ఘోరమృగా స్తరక్ష్వాదయః-పురుషాన్ అత్తీతి భక్షయతీతి పురుషాదః-పచాద్యచ్ - రాక్షసమిత్యర్థః-మహాస్వనం దృఢకంఠధ్వనికం(౪) గంభీరాక్షం నిమ్నాక్షం-మహావక్త్రం పృథుతరముఖం-వికటం విశాలం- విషమోదరం నిమ్నోన్నతోదరం - బీభత్సం మాంసరుధిరాలిప్తశరీరతయా కుత్సితం-విషమం న్యూనాధికావయవం-వికృతం ఉక్తప్రకారేణ వికృతవేషం . అతఏవ ఘోరదర్శనం(౫) వసా మాంసం తయా ఆర్ద్రం రుధిరోక్షితం రక్తసిక్తం-వ్యాదితాస్యం వ్యాత్తాస్యం-అవర్జ ఇట్(౬) త్రీనిత్యాది భక్షణార్థమితి శేషః-పృషతాః బిందుమృగాః-ఆయసే అయోమయే-శూలే - అవసజ్య ప్రోతాన్ కృత్వా , మహాస్వనం యథా భవతి తథా వినదన్తం వినాదం కుర్వన్తం॥ ౪॥ స ఇతి ॥ కాలే సంహారకాలే- ప్రజా ఉద్దిశ్యాన్తకో యథాధావతి తథా అభ్యధావత॥౫॥ స ఇతి॥ అంకేనేతి కటిప్రదేశేన॥౬॥ యువామిత్యాది॥ సభార్యావితి-భార్యాశబ్దో యోషిన్మాత్రవాచీత్యేకే వదన్తి-అన్యే తు యథా- ప్రాణభృత ఉపదధాతీత్యాది।

ప్రథమస్సర్గః- *************** కృతాతిథ్యోఽథ రామస్తు సూర్యస్యోదయనం ప్రతి ।ఆమంత్ర్య స మునీన్ సర్వాన్ వనమేవాన్వగాహత॥౧॥ నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితమ్ । ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయమ్ ॥ నిష్కూజనానాశకుని ఝిల్లికాగణనాదితమ్ ।లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శ హ॥౩॥ సీతయా సహ కాకుత్స్థస్తస్మిన్ ఘోరమృగాయుతే ।దదర్శ గిరిశృంగాభం పురుషాదం మహాస్వనమ్(౪) గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరమ్ ।బీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనమ్(౫) వసానం చర్మ వైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితం త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాదితాస్యమివాన్తకమ్(౬) త్రీన్ సింహాంశ్చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ ।సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్ ॥ అవసజ్యాయసే శూలే వినదన్తం మహాస్వనమ్॥౪॥ స రామం లక్ష్మణం చైవ సీతాం దృష్ట్వా చ మైథిలీమ్ ॥ అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ప్రజాః కాల ఇవాన్తకః॥౫॥ స కృత్వా భైరవం నాదం చాలయన్నివ మేదినీమ్ ॥ అంకేనాదాయ వైదేహీమపక్రమ్య తతోఽబ్రవీత్ ॥౬॥ యువాం జటాచీర

యనం ప్రతి-ఉదయకాల ఇత్యర్థః-అవగాహత ప్రావిశత్ ॥౧॥ ధ్వస్తేతి॥ వృక్షాదిధ్వంసే విరాధకృతోపప్లవః కారణం దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యుక్తే హేతోరేవ॥ పక్షిణాం సాధ్వసేన నిష్కూజాః నిశ్శబ్దాః నానావిధాః శకునయో యస్మిన్ తత్ ఝిల్లికాగణనాదితం-రామో వనమధ్యం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౩॥ సీతయేతి॥ గిరిశృంగాభం గిరేః శృంగం ఆభా ఉపమా యస్య తం(౪) గంభీరాక్షం నిమ్ననయనం-వికటం వక్రం బీభత్సం కుత్సితం-విషమం నిమ్నోన్నతం- వికృతం వక్ష్యమాణధర్మవత్త్వాద్విపరీత వేషం(౫) వసార్ద్రం చర్మ వసానః-వసా మాంసవిశేషః(౬) భక్షణార్థం సింహాదీన్ ఆయసే శూలే-అవసజ్య నిధాయ- ప్రోతం కృత్వా మహాస్వనం యథా తథా వినదన్తమేవం విధం విరాధం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౪॥ స ఇతి॥ సః విరాధః కాలే యుగాన్తకాలే-క్రుద్ధోఽన్తకః ప్రజా ఉద్దిశ్య యథా ధావతి-తద్వదభ్యధావత॥౫॥ స ఇతి॥ అంకేనకటిప్రదేశేనేతి యావత్ ॥టీ॥ అత్ర విరాధేన సీతాగ్రహణం స్వాపఘాతపరిహారార్థమేవ - న తు దారబుద్ధ్యా-తదుక్తం స్కాందే ॥ సోఽపి తాం జానకీం దృష్ట్వా శీఘ్రం సంజాతవిక్రమః ।ఇయం పరా మహాశక్తిస్సేయం స్వర్గస్య కారణం॥ అస్యా విబోధో మోక్షేఽపి కారణం బంధనేఽపి చ ।తస్మాదిమాం భజిష్యామి దిష్ట్యా ప్రాప్తం హి దర్శనం ॥ ఇతి దర్శనమాత్రేణ విముక్తాఘౌఘపంజరః । భక్తియుక్తో జహారైనాం సీతాం చైతన్యరూపిణీమితి ॥ ౬ ॥ యువామిత్యాది॥ సభార్యావితి భా

ధారిత్యత్ర ప్రాణభృచ్ఛబ్దః ప్రాణభృద ప్రాణభృత్సాధారణః-యథాచ ఋతంపిబంతావిత్యత్ర పానకర్త్రకర్తృసాధారణో జీవేశ్వరయోః పిబచ్ఛబ్దప్రయోగః - తథాత్రన్యాయో నాత్రాపి సభార్యావిత్యుక్తమిత్యాహుః తథాపిద్వనిదోషో వర్జనీయః. వస్తుతస్తుద్వయోరేకా భార్యాస్తీతిదుర్బుద్ధినైవముక్తమితి సమ్యక్ క్షీణజీవితౌ-మద్ధస్తే పతనాదితి భావః-యద్వా క్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ క్షీణజీవితత్వాదేవ ప్రవిష్టౌ - అత్ర ప్రవిష్టానాంజీవితం దుర్లభమితి భావః(౧౦) వస్తుతో విపరీతాచారౌ యువాంమనువధ్యావేవేత్యాశయేనాహ-కథమితి-వాంయువయోః ప్రమదయాసహవాసశ్చకథం-విరుద్ధ ఇత్యర్థః - నచవాహేతిని షేధేపివామాదేశ ఆర్షః - కథంశబ్దోక్తం వివృణోతి॥ అధర్మేతి॥ మునిదూషకౌ మునివేషవిరుద్ధశరచాపాసిధారణాదితి భావః-అతఏవపాపౌ॥౧౧॥ అహమిత్యాది॥ మృధేయుద్ధే॥౧౩॥ తస్యేత్యాది॥ సగర్వితం సగర్వం భావేనిష్ఠా-ఉద్వేగాత్ భయాత్ ॥౧౫॥ తామితి॥ పరిశుష్యతా శోకసంకుచితేన-ముఖేనఉపలక్షితః॥౧౬॥౧౭॥ యదితి॥ కైకేయ్యాః అస్మాసువిషయే యదభిప్రేతం యోఽభిప్రాయః-యచ్చ ప్రియంవరవృతంవరవ్యాజేనవృతం తదద్యైవసుసంపన్నంఫలితం॥౧౮॥ అభిప్రేతశబ్దోక్తం సూక్ష్మేక్షికయా వివృణోతి యానతుష్యతీతి॥ యయాదీర్ఘదర్శిన్యాకైకేయ్యా - అస్మద్వ్యసనం పూర్వమేవయదిన చింతితం స్యాత్తర్హి పుత్రార్థం రాజ్యమేవవరయేత్ నతుమత్ప్రవాసనం మత్ప్రవాసనవరణాదవగమ్యతే-అయంవనంగతశ్చేత్ సీతాపిగచ్ఛేత్ సాచరాక్షసాదిభిరపహ్రియేత తేనరామోపివ్యసనంమహత్ప్రాప్నుయాత్ తతశ్చ - మత్పుత్రస్యరాజ్యంనిష్కంటకం స్యాదితి కైకేయీనూనమమన్యతేతి భావః-పుత్రార్థేపుత్రప్రయోజననిమిత్తంమాతామమమధ్యమేతి యద్యపిపూర్వం మమమాతాకనీయసీత్యుక్తం-తథాపిమహిషీత్రయాపేక్షయాకనీయసీత్వం సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయామధ్యమాత్వం - త్రిశతంపంచాశచ్చదశరథపత్న్యస్సంతీతి పూర్వమేవోక్తం-అద్యఅస్మిన్దివసే-ఇదానీంఅస్మిన్క్షణే॥౨౦॥ కింతేతాదృశం వ్యసనంతత్రాహ - పరస్పర్శాదితి ॥ వైదేహ్యాః పరస్పర్శాద్యథాదుఃఖతరంఅతిదుఃఖం-పి

ధరౌ సభార్యౌ క్షీణజీవితౌ * ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం శరచాపాసిధారిణౌ(౧౦) కథం తాపసయోర్వాం చ వాసః ప్రమదయాసహ * అధర్మచారిణౌ పాపౌ కౌ యువాం మునిదూషకౌ॥౧౧॥ అహం వనమిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షసః * చరామి సాయుధో నిత్యమృషిమాంసాని భక్షయన్॥ ఇయం నారీ వరారోహా మమ భార్యా భవిష్యతి * యువయోః పాపయోశ్చాహం పాస్యామి రుధిరం మృధే॥౧౩॥ తస్యైవం బ్రువతో దుష్టం విరాధస్య దురాత్మనః * శ్రుత్వా సగర్వితం వాక్యం సంభ్రాంతా జనకాత్మజా। సీతా ప్రావేపతోద్వేగాత్ప్రవాతే కదలీ యథా॥౧౫॥ తాం దృష్ట్వా రాఘవస్సీతాం విరాధాంకగతాం శుభామ్ । అబ్రవీల్లక్ష్మణం వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా॥౧౬॥ పశ్య సౌమ్య నరేంద్రస్య జనకస్యాత్మసంభవామ్ । మమ భార్యాం శుభాచారాం విరాధాంకే ప్రవేశితామ్ * అత్యంతసుఖసంవృద్ధాం రాజపుత్రీం యశస్వినీమ్॥౧౭॥ యదభిప్రేతమస్మాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్ * కైకేయ్యాస్తు సుసంవృత్తం క్షిప్రమద్యైవ లక్ష్మణ॥౧౮॥ యా న తుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ * యయాహం సర్వభూతానాం హితః ప్రస్థాపితో వనమ్ । అద్యేదానీం సకామా సా యా మాతా మమ మధ్యమా॥ పరస్పర్శాత్తు వైదేహ్యా న దుఃఖతరమస్తి మే । పితుర్వియోగాత్సౌమిత్రే స్వరా

ర్యాశబ్దస్తు యోషిన్మాత్రవాచీ ఏకయాయోషితా సహితౌ-సభార్యశబ్దః ఛత్రిణోగచ్ఛంతీతివల్లాక్షణికోవా (తి)యద్వా విరాధస్యేదం నిందోక్తిరూపమేవ సభార్యావితి వాక్యం(టీ)యద్వా సభాయయామార్యాసభార్యౌ(౧౦)కథమితి ॥ వాంయువయోః మునిదూషకౌ మునివేషశరచాపాసిధారణాత్ అతఏవపాపౌ॥౧౧॥ తయోర్భీత్యుత్పాదనాయ విరాధః స్వయమేవ స్వస్వరూపం కథయతి-అహమిత్యాదినా॥ మృధే యుద్ధే॥౧౩॥ తి॥ సగర్వితం-భావే నిష్ఠా-సగర్వమితి యావత్ - ఉద్వేగాద్భయాత్ ॥౧౫॥ తామితి॥ పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితః॥౧౬॥ పశ్యేతి॥ విరాధాంకే ప్రవేశితాం విరాధేనాంకే ప్రవేశితాం ॥ ౧౭ ॥ యదితి ॥ అస్మాసు విషయే కైకేయ్యా యద్దుఃఖం-వనే సంపాదనీయతయా అభిప్రేతం-తత్ క్షిప్రమద్యైవ సుసంవృత్తం సిద్ధమిత్యర్థః॥౧౮॥ యేతి॥ యా పుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం-రాజ్యేన రాజ్యాభిషేకకరణమాత్రేణ-నతుష్యతి-సర్వభూతానాంహితోప్యహం యయాహం దీర్ఘదర్శిన్యా వనమపి పుత్రరాజ్యస్థైర్యాయ ప్రస్థాపితః - యా మమ మాతా మధ్యమా సా కైకేయీ అద్య దివసే సకామా జాతా-నను పూర్వం మాతా యవీయసీత్యుక్తం-కథమిదానీం మధ్యమేత్యుచ్యతే-సత్యం - కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కనీయసీ కైకేయీ-అన్యాసాం దశరథస్త్రీణాం జ్యాయసీత్యుభయాత్మకతా విద్యత ఇత్యుభయనిర్దేశః॥౨౦॥ పరస్పర్శాదితి ॥ వైదేహ్యాః పరస్పర్శాత్ యథా మే దుఃఖ

త్వయి యోగ్యం రాజ్యహరణాదప్యేతథా దుఃఖం నాస్తీతి యోజనా॥౧॥ ఇతీతి॥ రుద్ధః మంత్రగణనిరుద్ధః నాగస్సర్పః శ్వసన్ - రామశోకదర్శనాదితి భావః॥౨॥ అనాథ ఇవే ర
తి॥ వాసవోపమో భూతానాం నాథస్సన్ - నాథసాపేక్షో నర ఇవ విశిష్య మయా ప్రేష్యేణ సహితోఽపి కిమర్థం పరితప్యసే - వాస్తవార్థస్తు - భూతానాం సర్వలోకానాం నా
థః వాసవ ఉపమా యస్య తేనేనేతి వాసవోపమః త్వం అనాథ ఇవ నాథభిన్న ఇవ - కిమర్థం పరితప్యసే - ఏవమేవ తత్త్వం జగుః యథాహ విశ్వామిత్రః అహం వేద్మి మహాత్మానమితి
యథా న పరశురామః - త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖీకృత ఇతి - ఏవమృషయోఽపి॥౩॥ ప్రేష్యేణ త్వయా కిం క్రియత ఇత్యత్రాహ - శరణేతి॥౪॥ రాజ్యకా
ము ఇతి॥ కైకేయ్యాః భరతార్థం రాజ్యకాంక్షిత్వాత్ భరతస్యాపి రాజ్యకామత్వం. తం విరాధే విమోక్ష్యామీతి - శరణాగతే భరతే దుర్విమోచత్వాదితి భావః ననుభ
రతకైకేయీభ్యామజ్ఞానాత్ ప్రవాసనం కారితం పునరాగంతవ్యమితి త్వ్మాపణస్య కృతత్వాత్ కుతః పునః రామలక్ష్మణాభ్యాం తత్ర రాజ్యాపహారిత్వమనుస్మర్యతే - ఉ
చ్యతే - అనంతరం తథా అనుష్ఠానేపి పూర్వం కైకేయ్యా తథా చింతితత్వాత్ తస్య చావశ్యకర్తవ్యత్వాద్దుఃఖకాలే తచ్చింతనం - తథాపి వ్యసనకాలేపి పరదోషోద్ఘాటనం
సత్పురుషానుచితం - రామప్రకృతివిరుద్ధం చ - సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యాయేన దోషదర్శనమేవ రామస్యార్హం - తదుపేక్షకత్వం త్వభినయమా
త్రమితి స్యాత్ అత్రోచ్యతే - వ్యసనకాలే లోకో వాచ్యమవాచ్యం చ న జానాతీత్యముమర్థం వ్యంజయితుమేవముక్తమితి॥౫॥ మమేతి॥ భుజబలవేగేన ధనురాకర్షణవేగేన
వేగితః ఆనీతవేగః - ఇతజంతో వా - విఘూర్ణితః సంజాతభ్రమణః॥౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ద్వితీయస్సర్గః

జ్యహరణాత్తథా॥౧॥ ఇతి బ్రువతి కాకుత్స్థే బాష్పశోకపరిప్లుతే । అబ్రవీల్లక్ష్మణః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగ ఇవ శ్వసన్॥ ౨॥ అనాథ ఇవ భూతానాం నాథ
స్త్వం వాసవోపమః । మయా ప్రేష్యేణ కాకుత్స్థ కిమర్థం పరితప్యసే॥౩॥ శరేణ నిహతస్యాద్య మయా క్రుద్ధేన రక్షసః । విరాధస్య గతాసోర్హి
మహీ పాస్యతి శోణితమ్॥౪॥ రాజ్యకామే మమ క్రోధో భరతే యో బభూవ హ । తం విరాధే ప్రమోక్ష్యామి వజ్రీ వజ్రమివాచలే॥౫॥ మమ భుజబల
వేగవేగితః పతతు శరోఽస్య మహాన్ మహోరసి । వ్యపనయతు తనోశ్చ జీవితం పతతు తతస్స మహీం విఘూర్ణితః॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-ద్వితీయస్సర్గః

రం అతి దుఃఖం - తథాపి గురోర్వినాశాత్స్వరాజ్యహరణాదపి మే దుఃఖం నాస్తీత్యన్వయః॥ ౧ ॥ఇతీతి॥ బాష్పశోకపరిప్లుతే నేత్రజలమనస్తాపాభ్యాం వ్యాప్తే క్రుద్ధః కైకే
యీం ప్రతి॥౨॥ అనాథ ఇతి॥ భూతానాం బ్రహ్మాదీనామపి నాథః పరమపురుషోపి త్వం - అనాథ ఇవ ప్రాకృత ఇవ - కిమర్థం పరితప్యసే - స రామం లక్ష్మణం దృష్ట్వేత్యారభ్య
కిమర్థం పరితప్యస ఇత్యంతస్య గ్రంథసందర్భస్య - వాస్తవార్థస్తు - స రామమితి - సః విరాధః రామం లక్ష్మణం వైదేహీం చ దృష్ట్వా సంక్రుద్ధస్సన్ - సీతామభ్యధావత్
గృహీతుమితి శేషః - రామాదీన్ దృష్ట్వా తత్తేజసాభిభూతో విరాధః స్వవృత్తాంతం కథయన్ తాన్ పృచ్ఛతి - సకృత్వేత్యాది శ్లోకపంచకేన - [illegible] వి
ఆగత్యేతి శేషః - వైదేహీమనాదాయ అపక్రమ్య అబ్రవీత్ - రామలక్ష్మణావితి శేషః - యువామితి - సభార్యౌ సభార్యయా ఆర్యౌ క్షీణజీవితౌ క్షీణం జీవితం యా
భ్యాం శరచాపాసిధారిణౌ సంతౌ - జటాచీరధరౌ సంతౌ దండకారణ్యం ప్రవిష్టౌ - యద్యపి తాపసయోర్వాం ప్రమదయా సహవాసో యద్యపి తథాపి కథం పాప[illegible]ను
నివేషకౌ తాదృశౌ న భవత ఇత్యర్థః - అత్ర హేతుః అధర్మచారిణౌ అధర్మం చరతో భవతః యతో నాశయత ఇతి తథా ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టౌ కౌ యువాం - కిం చ - అహ
మితి - అహం విరాధో నామ రాక్షసః ఇదానీం మమ పాపయోః పాపాభ్యాం హస్తాభ్యామితి శేషః - మునిమాంసాని భక్షయన్ సాయుధో వ్యాఘ్రరుధిరం పాస్యామీత్యధియా
దుర్గం వనం సంచరామి - కిం చ భయాకాంత్యా ఆర్యాశ్రేష్ఠా ఇయం నారీ - యువయోః కా భవిష్యతీతి - తావ బ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః - తస్యేతి - ఋషీణాం మాంసాని భ
క్షయన్ చరామీత్యేవం దుష్టం యథా తథా - విరాధస్య బ్రువతస్తతః సీతా ప్రావేపత - తామితి - విరాధాంకే పరాధస్య సమీపే ప్రవేశితాం స్థితామిత్యర్థః సీతాం దృ
ష్ట్వా పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితః సీతాభీత్యేతి శేషః - అబ్రవీత్ పశ్యేతి - విరాధాంకే తత్సమీపే ప్రవేశితాం స్థితాం యదభిప్రేతమిత్యాదివాక్యాని సీతాభీతినిమిత్తేనోక్తా
నీతి ద్రష్టవ్యాని - పరస్పర్శాత్ పరస్య రాక్షసస్య స్పర్శాత్ సమీపాగమనాదిత్యర్థః - బాష్పశోకపరిప్లుతే సీతాభీతినిమిత్తమితి భావః॥౩॥౫॥ మమేతి॥ భుజబలవేగ
వేగితః భుజబలస్య వేగేన వేగితః సంజాతవేగః స శరః మహీం మహ్యాం పతతు విరాధ ఇతి శేషః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యా
యామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః **

అథవిరాధానుగ్రహాయతదాక్రమణంతృతీయే-అథోవాచేత్యాది॥పూరయన్-శబ్దేనేతి శేషః-ఆత్మానంయుష్మత్ స్వరూపంపృచ్ఛతే- మహ్యమితి శేషః- బ్రూతమితి లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం-ప్రశ్న ప్రకారమాహ-కావితి॥౧॥తమితి॥రాక్షసత్వేనప్రకృత్యాజ్వలితాననమితిభయహేతూక్తిః . ఆత్మనస్సంబంధిఇక్ష్వాకుకులము వాచేత్యన్వయః-ఇక్ష్వాకువంశ్యదశరథపుత్రావావాంపితృవచనాద్వనంగమిష్యావఇత్యువాచేత్యర్థః॥౨॥అధర్మచారిణౌపాపావితిపూర్వోక్తవిరాధవచనస్యోత్తరమాహ క్షత్రియావృత్తసంపన్నావితి ॥ త్వామితికస్యపుత్రఃకింప్రభావఇతిజ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యర్థః- అహంవనమిదందుర్గంవిరాధోనామరాక్షసఇతి- నామజాత్యోఃపూర్వముక్తత్వాన్నతద్విషయోయంప్రశ్నః॥౨॥క్షత్రియావితి॥ వనగోచరావితిబహువ్రీహిః॥ ౩ ॥ తమితి ॥ హంతేతిస్వాభిప్రాయకీర్తనోద్యోగజగర్వేణ-మమమత్తః- మేస్వరూపమితి శేషః-నిబోధేత్యువాచేత్యన్వయః॥౪॥పుత్రఃకిలేతి ॥ విరాధఃవిగతారాధనఃదురారాధ్యఇత్యన్వర్థసంజ్ఞః-రాక్షసాఃసజాతీయాః-సజాతీయైఃకృతంనామేదంనతుమాతాపితృభ్యామితిభావః॥౫॥తపసాచాపీతి॥ చాపికించ-తపసాసాధనేన - బ్రహ్మణఃప్రసాదజాశస్త్రేణావధ్యతాఅమారణీయతా ప్రాప్తా-అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వంచప్రాప్తం-ప్రాణవియోజనహేతుఖండనవిదారణానర్హత్వంచ ప్రాప్తమిత్యర్థః॥౬॥ఉత్సృజ్యేతి॥అనపేక్షౌఅపేక్షాయాంమరణంధ్రువమితిభావః-త్వరమాణౌ-మందగమనేమేమనశ్చలేదితిభావః-నవాంజీవితమాదదే-ఉత్తమప్రమదారత్నప్రాపణాదితిభావః॥౭॥ తమితి ॥ తంఏవంపరుషంవదంతం-పరుషవచనాదేవహేతోః కోపసంరక్తలోచనః-వికృతాకారంవికృతాకారమపి-పాపేక్షితాహరణేచేతోయస్యతం॥౮॥క్షుద్రేతి॥ క్షుద్రహీనజాతే-ధిక్కారేహేతురయం-హీనార్థం-ఉత్తమాంగనాభిలాషరూపహీనప్రయోజనమితియావత్ -మృత్యుంఅన్వేషణహేతుంమరణం-సంప్రాప్స్యసేఅన్వేషణంసఫలంభవిష్యతీత్యర్థః-తదాకించిదుపేక్షయాగంతుముద్యుక్తం ప్రత్యాహ-తిష్ఠేతి- గమనంచదుర్లభమిత్యాహ- నేతి. మేపురతఇతి శేషః॥౯॥తతఇతి॥ రాక్షసంప్రతిశరాన్-నిజఘానఅముంచత్ -హనహింసాగత్యోరితిధాతుః॥౧౦॥పునశ్శరాన్విశేషయన్నాహ-ధనుషేతి॥జ్యారూపోగుణోరజ్జుఃతద్వతా-మహావేగాన్-అత

(ఇత్యుక్త్వాలక్ష్మణఃశ్రీమాన్రాక్షసంప్రహసన్నివ। కోభవాన్వనమభ్యేత్యచరిష్యసియథాసుఖమ్)॥అథోవాచపునర్వాక్యంవిరాధఃపూరయన్వనమ్ । ఆత్మానంపృచ్ఛతేబ్రూతంకౌయువాంక్వగమిష్యథః॥౧॥తమువాచతతోరామోరాక్షసంజ్వలితాననమ్।పృచ్ఛంతంసుమహాతేజాఇక్ష్వాకుకులమాత్మనః॥౨॥క్షత్రియావృత్తసంపన్నౌవిద్ధినౌవనగోచరౌ।త్వాంతువేదితుమిచ్ఛావఃకస్త్వంచరసిదండకాన్॥౩॥తమువాచవిరాధస్తురామం, సత్యపరాక్రమమ్ । హంతవక్ష్యామితేరాజన్నిబోధమమరాఘవ॥౪॥పుత్రఃకిలజయస్యాహంమమమాతాశతహ్రదా । విరాధఇతిమామాహుఃపృథివ్యాంసర్వరాక్షసాః॥౫॥తపసాచాపిమేప్రాప్తాబ్రహ్మణోహిప్రసాదజా । శస్త్రేణావధ్యతాలోకేచ్ఛేద్యాభేద్యత్వమేవచ॥౬॥ఉత్సృజ్యప్రమదామేనామనపేక్షౌయథాగతమ్ । త్వరమాణౌపలాయేథాంనవాంజీవితమాదదే॥౭॥తంరామఃప్రత్యువాచేదంకోపసంరక్తలోచనః। రాక్షసంవికృతాకారంవిరాధంపాపచేతసమ్॥౮॥క్షుద్రధిక్త్వాంతుహీనార్థంమృత్యుమన్వేషసేధ్రువమ్।రణేసంప్రాప్స్యసేతిష్ఠనమేజీవన్గమిష్యసి॥౯॥తతస్సజ్యంధనుఃకృత్వారామస్సునిశితాన్శరాన్ । సుశీఘ్రమభిసంధాయరాక్షసంనిజఘానహ॥౧౦॥ధనుషాజ్యాగుణవతాసప్తబాణాన్సుమోచహ।

(ఇతీతి॥ఉక్త్వారామంప్రతీతి శేషః-రాక్షసమబ్రవీదితి శేషః)॥అథేతి॥పూరయన్శబ్దేనేతి శేషః-ఆత్మానంయుష్మత్స్వరూపంపృచ్ఛతేమహ్యం॥౧॥తమితి॥ఆత్మనఃఇక్ష్వాకుకులమిక్ష్వాకువంశప్రభవత్వంఉవాచేత్యన్వయః॥౨॥౩॥తమితి॥హంతేతిమమనిబోధమమవచనాన్మే స్వరూపమితి శేషః॥౪॥౫॥ తపసేతి ॥ శస్త్రేణయేనకేనాపిశస్త్రేణశస్త్రబలేనాఛేద్యాభేద్యత్వం-ఛేదభేదాభ్యాంఅవ్యథనీయత్వంతాభ్యాంవ్యథానాస్తీత్యర్థః॥౬॥ఉత్సృజ్యేతి॥అనపేక్షౌప్రమదాశారహితౌ - వాంయువయోః॥వస్తుతస్తుఉత్సృజ్యమామితి శేషః-ప్రమదామాదాయేతి శేషః యథాగతంత్వరమాణౌపలాయేథాంగచ్ఛేథాం- వాంయువయోఃజీవితంప్రాణసమంస్త్రీరత్నం - నాదదేఇత్యువాచేతిపూర్వేణసంబంధః॥౭॥౮॥క్షుద్రేతి॥ రణేతిష్ఠధ్రువంప్రాప్స్యసి-మృత్యుమిత్యనుషంగః మేమమపురతఃజీవన్క్వగమిష్యసీతిసంబంధః॥౯॥తతఇతి ॥ శరానభిసంధాయధనుషీతి శేషఃసుదీర్ఘమాకర్ణమాకృష్యేతి శేషః॥౧౦॥ధనుషేతి॥ జ్యాగుణవతాజ్యాశబ్దవతాసుపర్ణానిలాభ్యాంతుల్యంగచ్ఛంతీతిత

అత్రతీర్థీయవ్యాఖ్యానేసర్గాదిమశ్లోకతయావ్యాఖ్యాతఇత్యుక్తేవలిశ్లోకోబహుషుకోశేషునదృశ్యతేగోవిందరాజార్యేణనవ్యాఖ్యాతోనాపివరిగణితః.

ఏవసుపర్ణానిలాభ్యాంతుల్యంగచ్ఛంతీతితథోక్తాః॥౧౧॥తఇతి॥ బర్హిణవాససఇతిస్వార్థేఇనచ్-బర్హిణవాససఃబర్హపత్రా ఇత్యర్థః- శోణితేనఆదిగ్ధాః-ఈ
షల్లిప్తాః-రక్తోద్గమాత్పూర్వమేవశరీరాన్నిర్గమాదితిభావః-పావకోపమాఇతిభూస్థతృణాదిదహనాదగ్నిసామ్యసిద్ధిః॥౧౨॥ సఇతి॥ విద్ధఃబాణవేధజనితవేదనాతి
శయవాన్-న్యస్యభూమౌనిక్షిప్య॥౧౩॥సఇతి॥ మహాన్నాదఃప్రతిధ్వనిర్యస్మింస్తద్యథాభవతితథా.వినద్య-శక్రధ్వజోపమంతద్వదున్నతం - వ్యాత్తాననఃవివృతా
స్యఃఅనేనప్రసారితజిహ్వాత్వంలక్ష్యతే-శూలోపమేయతాలాభాయ॥౧౪॥ అథేతి॥ అథసీతానిక్షేపానంతరం-యథేష్టంబాణమోచనార్హత్వాద్దీప్తంపూర్వబా
ణేభ్యస్తేజస్వినం-శరవర్షంశరసమూహం-ఉభాభ్యామపిమోచనీయత్వేహేతవఃరాక్షసఇత్యాదివిశేషణాని-కాలాంతకయమోపమే-కాలేసంహారకాలే-అంత
కోనాశకోయోయమస్తత్తుల్యే॥౧౫॥ సఇతి॥ప్రహస్యకిమేతైర్మశకప్రాయైరితిహసిత్వా-అజృంభతగాత్రవినామమకరోత్ -బాణాఃకాయేకించిల్లగ్నాః-ఆ
శుగచ్ఛంతీత్యాశుగాః-ఆశుగాఅపీత్యర్థః-నిష్పేతుఃజగలుః॥౧౬॥స్పర్శాదితి॥ వరదానేనస్పర్శాత్సంబంధాత్ -ప్రాణాన్ ప్రాణవాయూన్-సంరోధ్యహృదయే
సమాహృత్య-బలంకృత్వేత్యర్థః॥౧౭॥తదితి॥ తత్ హస్తస్థం-గగనేజ్వలనఃఆకాశస్థాగ్నిః-తదుపమమిత్యద్భుతోపమా॥౧౮॥తదితి॥అశనినావజ్రేణ॥౧౯॥ తావితి॥ప్ర
హరతాం ప్రాహరతాం॥౨౦॥సఇతి॥అప్రకంప్యౌచాలయితుమశక్యౌ-కింపునఃపరిగృహీతుమితికవిఃపరిహసతి - రౌద్రఃరౌద్రాకృతిః-అప్రకంప్యత్వేహేతుఃనర
వ్యాఘ్రావితి-నరవ్యాఘ్రౌపురుషోత్తమౌ॥౨౧॥తస్యేతి॥ అభిప్రాయంవనాంతర్నయనేచ్ఛాం-వహతునౌప్రాపయతు-అనేనఆవాభ్యాంగంతవ్యేనపథావహతు
అథవా-యథేచ్ఛతియేనమార్గేణగంతుమిచ్ఛతి-తథావహతు-ఉభయథాపినదోషఇతిభావః-తత్రహేతుమాహ-అయమితి- నఃవనమధ్యగమనేచ్ఛానామస్మాకం ॥
౨౩॥ సత్వితి॥అతిబలౌరామలక్ష్మణౌ-సముత్క్షిప్యబాలావివస్కంధగతౌచకార - తయోరిచ్ఛావశాదితిభావః॥౨౪॥౨౫॥ ఇమావపిస్వాభీష్టవనంప్రవిష్టావిత్యాశ

రుక్మపుంఖాన్మహావేగాన్సుపర్ణానిలతుల్యగాన్ ॥ ౧౧ ॥ తేశరీరంవిరాధస్యభిత్త్వాబర్హిణవాససః । నిపేతుశ్శోణితాదిగ్ధాధరణ్యాంపావకో
పమాః॥౧౨॥సవిద్ధోన్యస్యవైదేహీంశూలముద్యమ్యరాక్షసః । అభ్యద్రవత్సుసంక్రుద్ధస్తదారామంసలక్ష్మణమ్॥౧౩॥సవినద్యమహానాదంశూలంశ
క్రధ్వజోపమమ్। ప్రగృహ్యాశోభతతదావ్యాత్తాననఇవాంతకః॥౧౪॥అథతౌభ్రాతరౌదీప్తంశరవర్షంవవర్షతుః॥విరాధేరాక్షసేతస్మిన్కాలాం
తకయమోపమే ॥ ౧౫॥ సప్రహస్యమహారౌద్రఃస్థిత్వాఽజృంభతరాక్షసః । జృంభమాణస్యతేబాణాఃకాయాన్నిష్పేతురాశుగాః॥౧౬॥ స్పర్శా
త్తువరదానేనప్రాణాన్సంరోధ్యరాక్షసః । విరాధశ్శూలముద్యమ్యరాఘవావభ్యధావత॥౧౭॥ తచ్ఛూలంవజ్రసంకాశంగగనేజ్వలనోపమమ్।
ద్వాభ్యాంశరాభ్యాంచిచ్ఛేదరామశ్శస్త్రభృతాంవరః॥౧౮॥తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నంశూలంతస్యకరాద్భువి। పపాతాశనినాచ్ఛిన్నంమేరోరివశిలా
తలమ్॥౧౯॥ తౌఖడ్గౌక్షిప్రముద్యమ్యకృష్ణసర్పోపమౌశుభౌ । తూర్ణమాపతతస్తస్యతదాప్రహరతాంబలాత్॥౨౦॥ సవధ్యమానస్సుభృశంబా
హుభ్యాంపరిరభ్యతౌ। అప్రకంప్యౌనరవ్యాఘ్రౌరౌద్రఃప్రస్థాతుమైచ్ఛత॥౨౧॥తస్యాభిప్రాయమాజ్ఞాయరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్ ।వహత్వయ
మలంతావత్పథానేనతురాక్షసః * యథాచేచ్ఛతిసౌమిత్రేతథావహతురాక్షసః।అయమేవహినఃపంథాయేనయాతినిశాచరః॥ ౨౩ ॥ సతుస్వబల
వీర్యేణసముత్క్షిప్యనిశాచరః।బాలావివస్కంధగతౌచకారాతిబలౌతతః॥౨౪॥తావారోప్యతతస్స్కంధంరాఘవౌరజనీచరః।విరాధోవినదన్ఘోరం

ఘా॥౧౧॥తఇతి॥బర్హిణవాససఃబర్హవాససఇతియావత్ -వాసఃపత్రం-శోణితాదిగ్ధాఃరక్తాలిప్తాః॥ ౧౨ ॥ సఇతి ॥ విద్ధస్తాడితఃవైదేహీంన్యస్యవస్త్రతస్త్య-వైదే
హీంన్యస్యసీతాసమీపమగత్వామహానాదంవినద్యకృత్వా॥౧౩॥౧౪॥ అథేతి॥ కాలాంతకయమోపమేకాలః అంతకఃయమశ్చేతిత్రయోమారణాధికారిణః - తత్ర
కాలస్యాధికారోజీవితవిచ్ఛేదేఅంతకస్యప్రాణాపహారేయమస్యపుణ్యాపుణ్యవివేకఇతిభేదః॥౧౫॥సఇతి ॥ జృంభమాణస్యతనూభంగంకుర్వతఃకాయాన్నిష్పేతుః
కాయంనిర్భిద్యనిష్పేతుఃఆశుగచ్ఛంతీత్యాశుగాస్సంతః॥౧౬॥స్పర్శాదితి॥వరదానేనస్పర్శాత్సంబంధాత్ -ప్రాణాన్సంరోధ్యబలార్థంహృదయేవాయూన్స
మాహృత్య॥టీ॥వరదానేనఈశ్వరవరదానేన- తదుక్తం॥శ్లో॥విరాధోహాటకపురేవిధివన్మామపూజయత్ ।మదనుగ్రహవైశిష్ట్యాదవధ్యస్సురాసురైరితి॥ ౧౭॥ ౨౧॥
వహత్వితి ॥ అయమలంసుష్ఠువహతిఅనేనపథాగమనస్యేష్టంభవతి-యథాచేచ్ఛతియథాస్యగమనమిష్టంభవతి-తథావహతుగచ్ఛతు-కుతఏవమతఆహ-అయమేవేతి॥

యేనాహ-వనమితి॥ శివాః సృగాలవిశేషాః- తాభిర్యుతం వ్యాళమృగైః॥౫॥ దుష్టద్విపే శ్వాపదే చ వ్యాళః పుంసి శఠేపి చేతి బాణః - అత్ర సర్గే భగవతస్స్వాయత్తస
కలప్రవృత్తికత్వం మహాభయహేతావపి నిర్భయత్వం చ దర్శితమ్॥ అస్మిన్సర్గే షడ్వింశతిశ్శ్లోకాః॥౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్న
మేఖలాఖ్యానే- ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- తృతీయస్సర్గః. ****************** అథ పరమపురుషవహనఫలం వక్తుముపక్రమతే- హ్రియమాణావిత్యాది॥ చు
క్రోశ- రామస్యాతిమానుషచరిత్రమవగచ్ఛంత్యపి స్నేహాతిశయేన వ్యాకులా రురోదేత్యర్థః॥ ఏష ఇతి॥ సత్యవాక్ సత్యవచనవాక్-శీలవాక్ సదాచారసంపన్నః-
శుచిః ఋజుబుద్ధిః- ఏవం దైవం ప్రత్యాక్రుశ్య విరాధం ప్రత్యాహ- నూనమితి- వృకాః ఈహామృగాః॥౫॥ కోకస్త్వీహామృగో వృక ఇత్యమరః- శార్దూలా మహావ్యా
ఘ్రాః- ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః॥౫॥ వ్యాఘ్రో మృగారిశ్శార్దూలో హింసారుశ్చిత్రకీ మృగాత్। మండశ్చాల్పస్స్వయం ద్వీపీతి వైజయంతీ- నమస్తత్త్యేవం చుక్రో
శేతి పూర్వేణాన్వయః॥౩॥౪॥ తస్యేతి॥ సవ్యమితి- నను విరాధాద్దానేకబంధాద్దానే చ లక్ష్మణస్సవ్యం రామో దక్షిణం భుజమచ్ఛినదిత్యవిశేషేణోచ్యతే - కిమత్ర నియా
మకమితి చేత్ -ఉచ్యతే- సర్వదా లక్ష్మణో రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏవ తిష్ఠతి- అతో గృహ్ణన్ దక్షిణేన రామం సవ్యేన లక్ష్మణం చాగృహ్ణాదిత్యవిరోధః- తరసా బలేన॥౫॥
స ఇతి॥ సంవిగ్నః భీతః॥౬॥ ముష్టిభిరితి॥ బహువచనమావృత్త్యా- ఉద్యమ్యోద్యమ్య సూదయంతౌ ముష్ట్యాదికముద్ధృత్యోద్ధృత్య ప్రహరంతౌ - స్థండిలే భూతలే॥౭॥౮॥ త
మితి॥ భయేష్వభయదః శాపాపాయకరణాయ ప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే॥౯॥ తపసేతి॥ శస్త్రేణ శస్త్రాదిభిః- నిఖనావహే భూమావనిక్షేపవ॥౧౦॥ తదితి॥ ప్రశ్రితం వినయా
న్వితం యథాతథా ప్రోవాచేత్యన్వయః॥౧౧॥ రామపాదస్పర్శేన ప్రత్యభిజానన్నాహ- హత ఇత్యాది॥ త్వమితి శేషః- పురుషర్షభః పురుషోత్తమస్త్వం రామస్త్వేనా
వతీర్ణ ఇతి నజ్ఞాత ఇత్యర్థః॥౧౨॥ జ్ఞానప్రకారమాహ- కౌసల్యేతి॥ తాత సర్వలోకజనకత్వం కౌసల్యాయాస్సుప్రజాః- నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్- ఇతివి

జగామాభిముఖో వనమ్॥౨౫॥ వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టౌ ద్రుమైర్మహద్భిర్వివిధైరుపేతమ్। నానావిధైః పక్షిశతైర్విచిత్రం శివాయుతం వ్యా
ళమృగైర్వికీర్ణమ్॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - తృతీయస్సర్గః.

హ్రియమాణౌ తు తౌ దృష్ట్వా వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ। ఉచ్చైస్స్వరేణ చుక్రోశ ప్రగృహ్య సుభుజా భుజౌ॥ ఏష దాశరథీ రామస్సత్యవాన్ శీలవాం
ఛ్శుచిః। రక్షసా రౌద్రరూపేణ హ్రియతే సహ లక్ష్మణః॥ మాం వృకా భక్షయిష్యంతి శార్దూలద్వీపినస్తథా। మాం హరోత్సృజ్య కాకుత్స్థౌ నా
మస్తే రాక్షసోత్తమ॥౩॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ। వేగం ప్రచక్రతుర్వీరౌ వధే తస్య దురాత్మనః॥౪॥ తస్య రౌద్రస్య సౌమి
త్రిర్బాహుం సవ్యం బభంజ హ। రామస్తు దక్షిణం బాహుం తరసా తస్య రక్షసః॥౫॥ స భగ్నబాహుస్సంవిగ్నో నిపపాతాశు రాక్షసః। ధరణ్యాం మేఘసం
కాశో వజ్రభిన్న ఇవాచలః॥౬॥ ముష్టిభిర్జానుభిః పద్భిః సూదయంతౌ తు రాక్షసమ్। ఉద్యమ్యోద్యమ్య చాప్యేనం స్థండిలే నిష్పిపేషతుః॥౭॥ స విద్ధో బ
హుభిర్బాణైః ఖడ్గాభ్యాం చ పరిక్షతః। నిష్పిష్టో బహుధా భూమౌ న మమార స రాక్షసః॥౮॥ తం ప్రేక్ష్య రామస్సుభృశమవధ్యమచలోపమమ్। భయే
ష్వభయదశ్శ్రీమానిదం వచనమబ్రవీత్॥౯॥ తపసా పురుషవ్యాఘ్ర రాక్షసోయం న శక్యతే। శస్త్రేణ యుధి నిర్జేతుం రాక్షసం నిఖనావహే॥౧౦॥ త
చ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం రాక్షసః ప్రశ్రితం వచః। ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభమ్॥౧౧॥ హతోస్మి పురుషవ్యాఘ్ర శక్రతుల్యబలే

వ పరిగృహ్య ఏకైకేన ఏకైకమితి యావత్॥౨౨॥౨౩॥ సత్వేతి॥ సముత్క్షిప్య పరిగృహ్య స్కంధగతౌ చకార స్కంధమారోపయామాసేత్యర్థః॥౨౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- తృతీయస్సర్గః. ******************************
హ్రియమాణావితి॥ ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య- శార్దూలద్వీపిన ఇతి సబిందుబిందువ్యాఘ్రౌ- కాకుత్స్థావుత్సృజ్య- మాం హర- తేనమ ఇత్యాద్యుక్తిః- రామలక్ష్మణయోః
ప్రేమాతిశయాదితి జ్ఞేయా॥౧॥౩॥ తస్యా ఇతి॥ వేగం త్వరామ్॥౪॥౫॥ స ఇతి॥ సంవిగ్నః బాహుభంగే నోద్విగ్నః॥౬॥ ముష్టిభిరితి॥ స్థండిలే భూప్రదేశే॥౭॥ తమితి॥ భయే
ష్వభయద ఇతి స్వశ్రవణస్మరణకీర్తనాదిసంవిదధతః పురుషస్య- సకలభయాపహారీ భవతి॥౯॥ తపసేతి॥ అయం తపోబలసంపన్నో యస్మాత్ అతః రాక్షసః యుధి శస్త్రే
ణ నిర్జేతుం న శక్యతే- కింతు నిఖనావహ ఇతి సంబంధః॥౧౧॥ మయాత్వితి- మోహాదజ్ఞానాత్ పురుషర్షభ పరమపురుష -పూర్వం త్వం మయా నజ్ఞాత ఇతి- తవ సచ్ఛిదా

దితోసి-మహాభాగా శ్రీర్వైదేహీత్యవగతా-అయంచత్వదంశభూతో మహాయశాః త్వదనువర్తనజకీర్తిమాన్ లక్ష్మణ ఇతి విదితః॥౧౩॥ ఏతావత్పర్యంతం కుతో నజ్ఞాత వానసీత్యత్రాహ-అపీతి॥ అపిగన్ధర్వయాం-కస్య కేనశాపఇత్యత్రాహ-తుంబురురిత్యాది-అహమితి శేషః॥ ౧౪॥ ప్రసాద్యమానఇత్యాది ॥ ఉపకారస్మృత్యోపశ్లోక యతి-మహాయశా ఇతి-ప్రకృతింస్వరూపం-శాపనిమిత్తమాహ-అనుపస్థీయమానఇతి-రంభాసక్తంమాం-అనుపస్థీయమానః అవసరేమయా అసేవ్యమానః అతఏవసం క్రుద్ధః-రాజా అస్మత్స్వామీ-వైశ్రవణః-ఇతిఉక్తప్రకారేణరాత్రుసోభవేతి వ్యాజహార- పునస్మయా ప్రసాద్యమానఇత్య బ్రవీచ్చ - ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతియోజనా ॥ ౧౬ ॥ తవేతి॥ స్వం భువనం స్వర్గలోకం - ఉపకారస్మృత్యా మంగళమాశాస్తే స్వస్తివఇతి ॥ ౧౭ ॥ వాచికకైంకర్యమాత నోతి-ఇతఇతి ॥ ప్రతాపవాన్ మహాతపాః-అధికమర్ధంయస్య తదధ్యర్థం- తచ్చతద్యోజనంచతస్మిన్ సార్ధయోజనఇత్యర్థః - క్షిప్రంతదగ్నిప్రవేశాత్ పూర్వం - తేత్వత్తః - శ్రేయః బ్రహ్మలోకం-విధాస్యతిపాపయిష్యతి- యద్వా తేశ్రేయః నివాసస్థానప్రవేశనాదికం ॥ ౧౮ ॥ అవటఇతి ॥ అవటేశ్వభ్రే- కుశలీఆర్తత్రాణ రూపకుశలయుక్తః-గతసత్వానాం గతాసూనాం॥ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్వమస్త్రీతుజంతుష్వి త్యమరః-ఏషఃఅవటప్రక్షేపః-అస్యధర్మస్యఫలమాహ-అవట ఇతి॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ స్వర్గసంప్రాప్తః-సంప్రాప్తప్రాయ ఇత్యర్థః-ఖననానంతరం స్వర్గప్రాప్తేః॥ ౨౧॥ ౨౨॥ కుంజరస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ వైపుల్యంవిధా యనిమ్నతాంవిధత్తే-ప్రదరఃఖన్యతామితి- ప్రకృష్టోదరః ప్రదరః॥ ౨౪॥ తతఇతి॥ ఉత్తమంఅతినిమ్నం-మహాత్మనః మహాకాయస్య॥ ౨౫॥ తమితి ॥ ముక్తకంఠంకంఠా

నవై। మయాతుపూర్వంత్వం మోహాన్న జ్ఞాతః పురుషర్షభ॥౧౨॥ కౌసల్యాసుప్రజారామ తాతత్వంవిదితోమయా। వైదేహీచమహాభాగాలక్ష్మ
ణశ్చమహాయశాః॥౧౩॥ అపిశాపాదహం ఘోరాంప్రవిష్టో రాక్షసీంతనుమ్। తుంబురుర్నామగంధర్వశ్శప్తోవైశ్రవణేనహ॥ ౧౪॥ ప్రసాద్యమానశ్చమ
యాసోబ్రవీన్మాంమహాయశాః। యదాదాశరథీ రామస్త్వాంవధిష్యతిసంయుగే * తదాప్రకృతిమాపన్నోభవాన్ స్వర్గంగమిష్యతి। ఇతివైశ్రవణో
రాజారంభాసక్తంపురానఘ * అనుపస్థీయమానోమాంసంక్రుద్ధో వ్యాజహారహ॥౧౬॥ తవప్రసాదాన్ముక్తోహమభిశాపాత్సుదారుణాత్ * భువనం
స్వంగమిష్యామిస్వస్తివోస్తుపరంతప॥౧౭॥ ఇతోవసతిధర్మాత్మా శరభంగఃప్రతాపవాన్ * అధ్యర్ధయోజనేతాతమహర్షిస్సూర్యసన్నిభః। తం
క్షిప్రమభిగచ్ఛత్వంసతేశ్రేయోవిధాస్యతి॥౧౮॥ అవటేచాపిమాంరామ ప్రక్షిప్యకుశలీవ్రజ। రక్షసాంగతసత్వానా మేషధర్మస్సనాతనః * అవ
టేయేనిధీయంతే తేషాంలోకాస్సనాతనాః॥ ౨౦॥ ఏవముక్త్వాతు కాకుత్స్థంవిరాధశ్శరపీడితః * బభూవస్వర్గసంప్రాప్తోన్యస్తదేహోమ
హాబలః॥౨౧॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవో వాక్యంలక్ష్మణంవ్యాదిదేశహ॥౨౨॥ కుంజరస్యేవరౌద్రస్యరాక్షసస్యాస్యలక్ష్మణ। వనేస్మిన్సుమహచ్ఛ్వభ్రం
ఖన్యతాంరౌద్రకర్మణః * ఇత్యుక్త్వాలక్ష్మణంరామః ప్రదరఃఖన్యతామితి। తస్థౌవిరాధమాక్రమ్యకంఠే పాదేనవీర్యవాన్॥ ౨౪॥ తతఃఖనిత్రమా
దాయలక్ష్మణశ్శ్వభ్రముత్తమమ్। అఖనత్పార్శ్వతస్తస్యవిరాధస్యమహాత్మనః॥౨౫॥ తంముక్తకంఠంనిష్పిష్యశంకుకర్ణంమహాస్వనమ్। విరాధం

నందజగన్మోహనశ్రీమూర్తిసంస్పర్శభాగధేయాత్పూర్వం- నిరవధికకరుణయామదీయశాపవిమోచనాయఆవిర్భూతశ్రీరామస్త్వమితిమయానజ్ఞాతఇత్యర్థః ॥ (౧౨) కౌసల్యేతి-ఇదానీంసఏవపరమేశ్వరః-త్వంరామరూపేణావతీర్ణఇతివిదితః (౧౩) అభిశాపాదితి-తుంబురుర్నామగంధర్వోహంవైశ్రవణేనశప్తః-తస్మాదభి శాపాద్రాక్షసీంతనుంప్రవిష్టఇతిసంబంధః॥౧౪॥ యదేతి ॥ప్రకృతింగాంధర్వీంతనుం * శాపకారణమాహ-అనుపస్థీయమానఃఅవసరేష్వసేవ్యమానః- అనుపస్థానే కారణమాహ - రంభాసక్తమితి-అతఃక్రుద్ధస్సన్మాంరాక్షసోభవేతివ్యాజహార-తతఃప్రసాద్యమానఇత్యువాచ- ఇతియదాదాశరథీరామఇత్యాదినాపూర్వోక్తం- శాపమోచనప్రకారమప్యువాచేత్యర్థః॥౧౫॥౧౭॥ * అధీతి॥ అధ్యర్ధయోజనే-అధికమర్ధంయస్యతదధ్యర్థంతచ్చతద్యోజనంచ-సార్ధయోజనమిత్యర్థః॥౧౮॥ ౧౯॥ అవటఇతి॥అవటేగర్తే॥౨౦॥ఏవమితి॥ స్వర్గసంప్రాప్తఃస్వర్గంసమ్యక్ప్రాప్తుముపక్రాంతవాన్॥౨౨॥ కుంజరస్యేతి॥ శ్వభ్రంగర్తః * ప్రదరఃగర్తః - కుంజస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం- హేలక్ష్మణరాక్షసస్యశ్వభ్రంఖన్యతామితిరామోలక్ష్మణముక్త్వా-అయంప్రదరంఖనతు- తావత్పర్యంతమహమేవంకరో మీతి- ప్రదరఖననావసరప్రదానాయపాదేనవిరాధంకంఠేఆక్రమ్యతస్థావిత్యర్థః॥౨౪॥౨౫॥ తమితి॥ముక్తకంఠంశ్రీరామచరణపీడనేనశిథిలీకృతకంఠంయద్వారామ

క్రమణరహితం-అతఏవమహాస్వనం-శంకుకర్ణం శంకుః కీలం తత్సదృశకర్ణం-గర్దభాకారం వా॥ ని॥ శంకుకర్ణో గర్దభోష్ట్రౌ ఇతి బాణః॥ భైరవస్వనం భయంకరప్రతిధ్వానం యథా భవతి తథా నదంతం-మహాస్వనమిత్యత్ర స్వభావోక్తిః-అత్రోచ్చారణరూపకార్యోక్తిరితి భిదా ॥ ౨౬ ॥ సమస్తముక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్ణాతి-తమాహావ ఇత్యాదినా॥ సంయతి యుద్ధే స్థిరౌ॥ ౨౭॥ బిలప్రక్షేపనిమిత్తమాహ-అవధ్యతామితి॥ మహాసురస్య వృత్రాద్యసురసదృశస్య- సమర్థ్య అయమేవాస్య వధోపాయ ఇతి నిశ్చిత్య॥ ౨౮॥ న కేవలం స్వనిశ్చయః విరాధేన చానంతరం తథోక్తమిత్యాహ-స్వయమితి॥ కాననచారిణా రామేణ ప్రసహ్య బలాత్కృత్య-ఆత్మనో వధార్థం స్వయమీప్సితః-మృత్యుః బిలప్రవేశరూపవధోపాయః-న మే వధః శస్త్రకృతో భవేదిత్యుపాయాంతరం ప్రతిషిధ్య నివేదితః ఉక్తో హీతి యోజనా॥ ౨౯॥ తదేవేతి॥ రామేణ తద్భాషితమేవ నిశమ్య తస్య విరాధస్య-బిలప్రవేశనే మతిః కృతా-రామేణ బలేన బిలం ప్రవేశ్యమానేన రక్షసా- వనం వినాదితమితి యోజనా॥ ౩౦॥ ప్రహృష్టేతి ॥ ప్రహృష్టరూపౌ పులకితశరీరౌ-వస్తుతో హర్షశోకావనయోర్న స్తః కింతు తన్నటనమాత్రమితి ఇవ శబ్దేన సూచయతి॥ ౩౧॥ తత ఇతి ॥ పత్నీసహితస్య రామస్య-తద్రహితస్య పరతంత్రస్య లక్ష్మణస్య చోపమానమాహ-చంద్రదివాకరావివేతి॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్థస్సర్గః.*************** ఏవం విరాధవనవాసిముముక్షుమునిజనశరణాగతేరానుషంగికఫలభూతం విరాధవధమభిధాయ ఖరాదివధఫలశరభంగాశ్రమవాసిమునిజనశరణాగతిం దర్శయిష్యన్ తదుచితసౌలభ్యదర్శనాయ శరభంగాశ్రమగమనం దర్శయతి పంచమే-హత్వేత్యాది॥ పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చేతి - విరాధాంకస్పర్శజభయదుఃఖవ్రీడాశాంత్యర్థమితి భావః(౧౫) కష్టం కృచ్ఛ్రం-గహనం వా- కృచ్ఛ్రగహనయోః కష ఇత్యనిణ్నిష్ఠా- అతఏవ దుర్గం విష

ప్రాక్షిపచ్ఛ్వభ్రే నదంతం భైరవస్వనమ్॥ ౨౬॥ తమాహావే నిర్జితమాశువిక్రమౌ స్థిరావుభౌ సంయతి రామలక్ష్మణౌ । ముదాన్వితౌ చిక్షిపతుర్భయావహం నదంతముత్క్షిప్య బలేన రాక్షసమ్॥ ౨౭॥ అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య మహాసురస్య తౌ శితేన శస్త్రేణ తదా నరర్షభౌ । సమర్థ్య చాత్యర్థవిశారదావుభౌ బిలే విరాధస్య వధం ప్రచక్రతుః॥ ౨౮॥ స్వయం విరాధేన హి మృత్యురాత్మనః ప్రసహ్య రామేణ వధార్థమీప్సితః । నివేదితః కాననచారిణా స్వయం న మే వధః శస్త్రకృతో భవేదితి॥ ౨౯॥ తదేవ రామేణ నిశమ్య భాషితం కృతా మతిస్తస్య బిలప్రవేశనే । బిలం చ రామేణ బలేన రక్షసా ప్రవేశ్యమానేన వనం వినాదితమ్॥ ౩౦॥ ప్రహృష్టరూపావివ రామలక్ష్మణౌ విరాధముర్వ్యాం ప్రదరే నిహత్య తౌ । ననందతుర్వీతభయౌ మహావనే శిలాభిరంతర్దధతుశ్చ రాక్షసమ్॥ ౩౧॥ తతస్తు తౌ కాంచనచిత్రకార్ముకౌ నిహత్య రక్షః పరిగృహ్య మైథిలీమ్ । విజహ్రతుస్తౌ ముదితౌ మహావనే దివి స్థితౌ చంద్రదివాకరావివ॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చతుర్థస్సర్గః. **

హత్వా తు తం భీమబలం విరాధం రాక్షసం వనే । తతస్సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చ వీర్యవాన్ * అబ్రవీల్లక్ష్మణం రామో భ్రాతరం దీప్తతేజ

పాదేనత్యక్తకంఠం నిక్షిప్య నితరాం చాలయిత్వా ప్రాక్షిపత్ అపాతయమ్॥ ౨౬॥ తమాహావ ఇత్యాది॥ పూర్వస్య విస్తరః-నదంతమితి పరమేశ్వరేణ శ్రీరామేణ వధం ప్రాప్తోస్మ్యతో ధన్యోహం ధన్యోహమితి హర్షేణ నాదం కుర్వంతమిత్యర్థః- సంయతి స్థిరౌ ఆహవే నిర్జితం తం బలేనోత్క్షిప్య చాలయిత్వా నిక్షిపతుః అపాతయతాం ౨౭॥ కస్మాదేవం ప్రచక్రతురిత్యత ఆహ - అసహ్యతామితి॥ మహాసురస్య శస్త్రేణాసహ్యతామవధ్యతాం ప్రేక్ష్య-అత్యర్థవిశారదావత్యంతకార్యవిశారదౌ- బిలే వధం సమర్థ్య నిశ్చిత్య ప్రచక్రతుః॥ ౨౮॥ అతోయమేవాస్య వధోపాయ ఇతి కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ॥ స్వయమితి॥ స్వయం ప్రసహ్య అవరుధ్య బిలే నిక్షిప్య కాననచారిణా రామేణ-వధార్థం న మే వధః శస్త్రకృతో భవేదితి - ఆత్మన ఈప్సితో మృత్యుర్విరాధేన స్వయం నివేదిత ఇతి సంబంధః-బిలప్రక్షేపార్థం శస్త్రవధం నిషిధ్య- ఈప్సితో బిలప్రక్షేపవధో విరాధేన స్వయం నివేదిత ఇత్యర్థః॥ ౨౯॥ ౩౧॥ తత ఇతి॥ చంద్రదివాకరావివ-ఉభావపి చంద్ర ఇవ కళాసంపన్నౌ - సూర్య ఇవ ప్రతాపసంపన్నౌ॥ ౩౨॥ టీ॥ సర్గఫలం స్కాందే॥ శ్లో॥ యో విరాధవధం నిత్యం శృణోతి శ్రావయేత వా । తస్య పాపాని సర్వాణి వినష్టాని న సంశయ ఇతి॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్థస్సర్గః. *

హత్వేతి॥ సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చేతి- విరాధాద్భీతామితి శేషః-కష్టం గహనం-దుర్గం విషమం-శ్రమహాయోగ్యం॥ ౩॥ తపస్వీతి॥ తపసా భావితాత్మనః తప

షం-విశ్రమాయోగ్యమిత్యర్థః॥౨॥ఆశ్రమమితి॥ తస్యవిరాధోక్తస్య-దేవప్రభావస్య దేవతుల్యవైభవస్య-తపసాసాధనేన భావితాత్మనః సాక్షాత్కృతపరబ్రహ్మణః॥తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతిశ్రుతేః॥౩॥సమీపఇత్యాది॥ మహదద్భుతం మహాశ్చర్యభూతంకిమపివస్తు-విభ్రాజమానంవపుషా - భ్రాజమానవపుషమిత్యర్థః-వైశ్వానరాసూర్యవ్యతిరిక్తాస్తేజాంసి-సూర్యాదితేజస్సముదాయోపమమిత్యర్థః॥౪॥అవరుహ్యేతి॥తతఃకించిత్సమీపగమనానంతరం - రథోత్సంగాత్ రథతటాదవరుహ్యవసుధామసంస్పృశంతం-అభూమిస్పర్శస్యదేవస్వభావత్వాత్ -సకాశేసమీపే-విబుధానుగంవిబుధా అనుగాఃయస్యతం - విబుధేశ్వరమింద్రందదర్శ॥౫॥ సుప్రభేతి॥సుప్రభాన్యాభరణానియస్యతం - దేవం దేదీప్యమానం - విరజో నిర్మలమంబరంధర్తుం శీలమస్యాస్తీతివిరజోంబరధారిణం- తద్విధైః ఇంద్రతుల్యాకారైఃదదర్శేత్యనుషంగః॥౬॥హరిభిరితి॥హరిభిఃశ్యామైః-యద్వా వాజిభిః వేగవద్భిః-హరిభిఃఅశ్వైః-తస్యఇంద్రస్య॥ ౭॥ పాండురాభ్రస్యేవఘనా అధికా ప్రఖ్యా కాంతిర్యస్యతదితిశ్వేత్యేదృష్టాంతః-చంద్రమండలసన్నిభమితివృత్తతాయాం-చిత్రమాల్యైర్లంబమానకుసుమసరైఃఉపశోభితం॥౮॥చామరేతి॥చామరవ్యజనేచామరరూపవ్యజనే-మహార్థే బహుమూల్యే-మూర్ధ్నిగతస్యేతి శేషః-అపశ్యదిత్యనుషంగః॥౯॥గంధర్వేతి॥ ఈడిరే తుష్టువుః-ఈడమానానపశ్యదిత్యర్థః॥౧౦॥ సహేత్యాదిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥తత్రతదానీం-రామఇతిపదస్యావృత్తిః క్రియాభేదాత్ -అతోనపునరుక్తిః-ఉద్దిశ్యహస్తేననిర్దిశ్య- శరభంగేణసాకంవాసవేసంభాషమాణేసతి-తత్ర సమయే రామశ్శతక్రతుందృష్ట్వాతదీయరథంరామఃలక్ష్మణాయఉద్దిశ్యప్రదర్శయన్ సన్ అథలక్ష్మణమబ్రవీదితియోజనా॥౧౨॥ అర్చిష్మంతమితి॥అర్చిష్మంతం స తేజస్కం-శ్రియాకాంత్యా॥౧౩॥యఇతి॥పురుహూతస్యయజ్ఞైర్బహుశో హూతస్య-నఃఅస్మాభిః-ఇమేహరితవర్ణాఃహరయఃఅశ్వాఃతే-యద్వాతఇమేశక్రస్యహరయఇత్యన్వయః॥౧౪॥ఇమేచేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥శతంశతమితి-ప్రతిదిశమితిశేషః- విస్తీర్ణవిపులోరస్కాః అత్యంతవిశాలోరస్కాః-శోణాంశువసనాఃరక్తకాంతియుక్తవస్త్రాః - ఏవంభూతాయఇమేతిష్ఠంతీత్యన్వయః- యేషాంసర్వేషామురోదేశేషు- హారాః- జ్వలనసన్నిభాఃఅ

సమ్ (౧)కష్టంవనమిదందుర్గంనచస్మవనగోచరాః *అభిగచ్ఛామహేశీఘ్రంశరభంగంతపోధనమ్॥౨॥ ఆశ్రమంశరభంగస్యరాఘవోభిజగామహ * తస్యదేవప్రభావస్యతపసాభావితాత్మనః॥౩॥సమీపేశరభంగస్యదదర్శమహదద్భుతమ్*విభ్రాజమానంవపుషాసూర్యవైశ్వానరోపమమ్॥౪॥అవరుహ్యరథోత్సంగాదాకాశేవిబుధానుగమ్ * అసంస్పృశంతంవసుధాందదర్శవిబుధేశ్వరమ్॥౫॥సుప్రభాభరణందేవంవిరజోంబరధారిణమ్ * తద్విధైరేవబహుభిఃపూజ్యమానంమహాత్మభిః॥౬॥ హరిభిర్వాజిభిర్యుక్తమంతరిక్షగతంరథమ్ * దదర్శాదూరతస్తస్యతరుణాదిత్యసన్నిభమ్॥౭॥పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యంచంద్రమండలసన్నిభమ్*అపశ్యద్విమలంఛత్రంచిత్రమాల్యోపశోభితమ్॥౮॥ చామరవ్యజనేచాగ్ర్యేరుక్మదండేమహాధనే * గృహీతేవరనారీభ్యాంధూయమానేచమూర్ధని॥౯॥గంధర్వామరసిద్ధాశ్చబహవఃపరమర్షయః * అంతరిక్షగతందేవంవాగ్భిరగ్ర్యాభిరీడిరే॥౧౦॥సహసంభాషమాణేతుశరభంగేణవాసవే * దృష్ట్వాశతక్రతుంతత్రరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్ ।రామోథరథముద్దిశ్యలక్ష్మణాయప్రదర్శయన్॥౧౨॥అర్చిష్మంతంశ్రియాజుష్టమద్భుతంపశ్యలక్ష్మణ । ప్రతపంతమివాదిత్యమంతరిక్షగతంరథమ్॥౧౩॥ యేహయాఃపురుహూతస్యపురాశక్రస్యనశ్శ్రుతాః। అంతరిక్షగతాదివ్యాస్తఇమేహరయోధ్రువమ్॥౧౪॥ఇమేచపురుషవ్యాఘ్రాయేతిష్ఠంత్యభితోరథమ్।శతంశతంకుండలినోయువానఃఖడ్గపాణయః * విస్తీర్ణవిపులోరస్కాఃపరిఘాయతబాహవః। శోణాశ్మవసనాస్సర్వేవ్యాఘ్రాఇవదురాసదాః*ఉ

సాసర్వేశ్వరాలోచనేనభావితోవాసితఆత్మాఅంతఃకరణంయస్యతథా॥౪॥ టీ॥ అవరుహ్యేతి ॥ ఆకాశేభూమేస్సమీపవర్తిని ॥ ౫ ॥ టీ ॥ తద్విధైరింద్రతుల్యైర్దేవైః॥౬॥పాండురేతి॥పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం - పాండురాభ్రస్యేవఘనాఅధికాప్రఖ్యాకాంతిర్యస్యతథా॥ ౮ ॥ చామరేతి ॥ చామరవ్యజనేవాలవ్యజనే౯॥౧౨॥టీ॥అర్చిష్మంతమితి॥ప్రతపంతమాదిత్యమివస్థితం॥౧౩॥యఇతి॥ పురుహూతస్య-పురుభూయిష్ఠంయథాభవతితథాయజ్ఞైర్హూయతఇతితథా-నఃఅస్మాభిః॥౧౪॥ఇమఇతి॥అష్టదిక్ష్వితిశేషః-శతశబ్దోత్రానేకవాచీ* విస్తీర్ణేతి॥అతిశయేనవిశాలానిఉరాంసియేషాం-శోణాశ్మవసనాః-పద్మరాగసదృశవసనాః-శోణాంశువసనాఇతిపాఠేశోణాఅంశవోవసనానిచయేషాంతే॥టీ॥శోణాశ్వవసనాఇతిపాఠే-శోణాఅశ్వావసనానిచయేషాంతే॥౧౭॥ ఏతద్ధీతి ॥ ఇమేదేవాఇదానీంయథా

గ్నివచ్ఛిఖిక్లభాస్వరాః దృశ్యంతే-రూపమిత్యత్రాపియే ఇత్యధ్యాహార్యం-పంచవింశతివర్షాః పరిమాణమస్య పంచవింశతివార్షికం తదస్య పరిమాణమితిఠక్-వర్షస్యాభవిష్యతీత్యుత్తరపదవృద్ధిః-ఏవంభూతంరూపం శరీరంయేబిభ్రతి-అదభ్యస్తాదిత్యదాదేశః-పంచవింశతివార్షికమితియావనావస్థోచ్యతే కౌమారం స్యాత్పంచదశాద్యావనం తు తతః పరమిత్యుక్తేః। తఇమే సురా ఇత్యధ్యాహార్యం॥౧౭॥ తత్ర యుక్తిమాహ-ఏతద్ధీతి॥ ఏతత్ పంచవింశతివార్షికం వయః శరీరావస్థా దేవానాం నిత్యదా భవతి-నిత్యదేతినిపాతః-కిలేతి ప్రసిద్ధౌ-యథేమేవసనాభరణాదిభిశ్చారుదర్శనాః-తథాకిల దేవా ఇతి యోజనా॥౧౮॥ ఇహైవేత్యాది॥ రథఇత్యనేన తదానీం రామం దృష్ట్వా రథమారూఢ ఇత్యవగమ్యతే-యావత్ జానామిజ్ఞాస్యామి-యావత్పురానిపాతయోర్లడితిలట్-వ్యక్తం అనుమితిం వినాస్పష్టం-ప్రత్యక్షేణజ్ఞాస్యామీత్యర్థః-విరహాసహిష్ణుతయానువ్రజంతం లక్ష్మణంపునః ప్రవిశ్యజగామేత్యాహ-తమేవమితి॥ ౨౦॥ తత ఇతి॥ అనుప్రాప్య ఏకాంతవచనశ్రవణాయ సమీపమాగత్య వివిక్తే రహసి. వక్ష్యమాణస్యాతిగోప్యత్వాత్ ॥ ౨౧॥ ఇహోపయాతీత్యాది॥ అసౌ రామః-ఇహ మత్సమీపే-ఉపయాతి ఉపయానసౌ యావతికాలే మాం నాభిభాషతే తావత్స్వప్రతిజ్ఞాం నిష్ఠాం సమాప్తిం నయతు॥ ని॥ నిష్ఠానిష్పత్తినాశాంతా ఇత్యమరః-మయా అసంభాషమాణ ఏవ స్వప్రతిజ్ఞాం నిర్వర్తయతు మయా సంభాషణే స్యదేవత్వప్రకటనం స్యాదితి భావః-సంభాషణాభావేపి దర్శనమస్త్విత్యత ఆహ-తత ఇతి-తతః స్వప్రతిజ్ఞానిష్ఠానయనానంతరం మాం ద్రష్టుమర్హతి సమాం పశ్యతు(౨౨) భవాన్ తం పశ్యత్విత్యత్రాహ - జితవంతమితి॥ రావణం జితవంతం అత ఏవ కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం. ఇమమహచిరాద్గ్రష్టా ద్రష్టాస్మి-దర్శనసంభాషణాభ్యాం దేవత్వప్రకటే కార్యహానిరిత్యత్రాహ కర్మేతి॥ యస్మాదనైయ్యదేవైర్దుష్కరం మహత్కర్మ రావణవధాదికం అనేన మానుషవేషేణకర్తవ్యం తస్మాదిత్యర్థః॥ ౨౩౪॥ ఇతీతి॥ ఇతి ఉక్తప్రకారేణ తాపసం తాపసవేషం-మానయిత్వా బహుమాన్య-తం శరభంగమామంత్ర్య-హరియుక్తేన అశ్వయుక్తేన-రథేనదివం యయౌ॥ ౨౫౪॥ ప్రయాతేత్వితి॥ రామాగమనోద్యోగకాల ఏవేంద్రస్య ప్రయాతత్వాత్ -సపరిచ్ఛదం స్త్రీభ్రాతృరూపపరివారసహితం యథాభవతి తథా-అగ్నిహోత్రం వహ్నిం-ఉపాసీనం తత్ర ప్రవేశార్థముపతిష్ఠంతం శరభంగముపాగమత్॥ ౨౬౪॥ తస్యేతి॥ సమనుజ్ఞాతాః ఆసనాయకృతానుమతికాః-లబ్ధవాసాః మునితో లబ్ధాసనాః - తతో నిమంత్రితాః - సత్కృతాశ్చ సంతః నిషె

రోదేశేషు సర్వేషాం హారాజ్వలనసన్నిభాః । రూపంబిభ్రతి సౌమిత్రే పంచవింశతివార్షికమ్॥౧౭॥ ఏతద్ధి కిల దేవానాం వయో భవతి నిత్యదా * యథేమే పురుషవ్యాఘ్ర దృశ్యంతే ప్రియదర్శనాః ॥౧౮॥ ఇహైవ సహ వైదేహ్యా ముహూర్తం తిష్ఠ లక్ష్మణ । యావజ్జానామ్యహం వ్యక్తం క ఏష ద్యుతిమాన్రథే * తమేవముక్త్వా సౌమిత్రిమిహైవ స్థీయతామితి । అభిచక్రామ కాకుత్స్థ శ్శరభంగాశ్రమం ప్రతి ॥ ౨౦ ॥ తతస్సమభిగచ్ఛంతం ప్రేక్ష్య రామం శచీపతిః । శరభంగమనుప్రాప్య వివిక్త ఇదమబ్రవీత్ ॥౨౧॥ ఇహోపయాత్యసౌ రామో యావన్మాం నాభిభాషతే। నిష్ఠాం నయతు తావత్తు తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి(౨౨) జితవంతం కృతార్థం చ ద్రష్టాహమచిరాదిమమ్। కర్మ హ్యనేన కర్తవ్యం మహదన్యైస్సుదుష్కరమ్* నిష్పాదయిత్వా తత్కర్మ తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి॥ ౨౩౪ ॥ ఇతి వజ్రీ తమామంత్ర్య మానయిత్వా చ తాపసమ్ * రథేన హరియుక్తేన యయౌ దివమరిందమః॥ ౨౫౪॥ ప్రయాతే తు సహస్రాక్షే రాఘవస్సపరిచ్ఛదమ్ * అగ్నిహోత్రముపాసీనం శరభంగముపాగమత్ ॥ ౨౬౪॥ తస్య పాదౌ చ సంగృహ్య

యాదృగ్వయస్కాః-ఇవ దృశ్యంతే - ఏత దేవ దేవానాం నిత్యదా వయో భవతీతి సంబంధః॥౧౮॥ ఇహైవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ హేలక్ష్మణ వైదేహ్యా సహ ఇహైవ తిష్ఠ-ఆవామనుపేత్య యాసాకమాగచ్ఛావ ఇత్యత ఆహ- యావదితి ॥ రథే రథసమీపే ఏష క ఇతి యావజ్జానామి-తావత్పర్యంతమిహైవ స్థీయతామితి-తం సౌమిత్రిమేవముక్త్వా-రాఘవః శరభంగాశ్రమం ప్రతి స్వయమేవాభిచక్రామ-గంతుముపక్రాంత ఇతి సంబంధః॥౧౯॥౨౦॥ తత ఇతి ॥ శరభంగమనుజ్ఞాప్య-వక్ష్యమాణవచనశ్రవణేన శరభంగమంగీకార్య-వివిక్తే ఏకాంతే పరమరహస్యత్వాత్ ॥౨౧॥ ఇహోపయాతీతి॥ రామః ఇహోపయాతి-అసౌ యావన్మాం నాభిభాషతే - తావత్కర్మణో నిష్ఠాం నివృత్తిం నయతు-తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి-మమాభిభాషణాత్పూర్వమేవ-అనేన రావణవధరూపం కిమర్థం కర్తవ్యం - తత్తో మాం ద్రష్టుమర్హతి- తదా ముఖతస్య పరమకటాక్షవీక్షణస్యాసవ ఏవావసర ఇత్యర్థః(౨౨) జితవంతమితి॥ అనేనాన్యైః సుదుష్కరం-మహత్కర్మ రావణవధరూపం కర్మ కర్తవ్యం-కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం విజయినం ద్రష్టా ద్రక్ష్యామి-రావణవధానంతరం దృష్ట్వా కృతార్థో భవిష్యామీతి భావః॥ ౨౩౪॥ ౨౫౪ ॥ తస్యేతి ॥ రామస్తస్య పాదౌ సంగృ

దః॥౨౬॥తతఇతి॥శక్రోపయానంఇంద్రాగమననిమిత్తం॥౨౭॥కథంన్యవేదయదిత్యత్రాహ-మామితి ॥ సర్వేషాంవరందదాతీతివరదఃఏషఇంద్రఃమాంబ్రహ్మలో
కంనినీషతి నేతుమిచ్ఛతి-బ్రహ్మాజ్ఞయేతిశేషః ॥ ౨౮॥ తర్హికిమర్థంనగతోసీత్యత్రాహ-అహమితి॥ హేనరవ్యాఘ్ర అదూరతోవర్తమానంమనసిసదాసన్నిహితం
త్వాం-యోగతోజ్ఞాత్వా ప్రియాతిథింత్వామదృష్ట్వాత్వదనుభవానందంవిహాయ బ్రహ్మలోకం- ఆ బ్రహ్మభవనాల్లోకాఃపునరావర్తినఇత్యుక్తలోకంనగచ్ఛామి ॥
౨౯॥తర్హికేనసాధనేనకంలోకంగమిష్యసీత్యత్రాహ-త్వయేతి॥ధార్మికేణధర్మస్వరూపేణ-స్వార్థేక్- మహాత్మనాసత్యసంకల్పేన - త్వయాసమాగమ్యత్వ
త్కటాక్షవిషయోభూత్వా-దేవసేవితం- యత్రపూర్వేసాధ్యాస్సంతిదేవాఇత్యుక్తరీత్యానిత్యసూరిసేవితం- త్రిదివంత్రిపాద్విభూతం - బ్రహ్మలోకాదుత్కృ
ష్టం-గమిష్యామి- బ్రహ్మలోకంనగచ్ఛామి త్రిదివంగమిష్యామీత్యనేనాయమర్థోవగమ్యతే॥ ౩౦॥ క్రమేణతథాభవిష్యతిఆర్జితకర్మఫలానిప్రథమమనుభవేత్యత
ఆహ-అక్షయాఇతి ॥ బ్రాహ్మ్యఃబ్రహ్మలోకభవాః-నాకపృష్ఠ్యాస్స్వర్గలోకభవాః-అక్షయాశ్చిరకాలస్థాయినః-యేలోకాఃభోగభూమయః-మయాఆర్జితాః
తాన్మామకాన్ ప్రతిగృహ్ణీష్వ-మత్కృతానిసర్వాణిసుకృతానిత్వదర్పితానిసంత్వితిభావః-సర్వత్రాతిథిసత్కారః ప్రాప్తేతికౌర్థః-కర్మణాంభగవదర్పణం
నామఫలసంగత్యాగకర్తృత్వత్యాగపూర్వకంభగవత్కైంకర్యతయానుష్ఠానం॥తనిశ్లోకి॥ బ్రాహ్మ్యఃబ్రహ్మలోకభవాభోగప్రదేశవిశేషాః- నాకపృష్ఠ్యాఃస్వర్గ
లోకభవాభోగప్రదేశవిశేషాః-ఉభయత్రదిగాతిభ్యోయదితియత్ . ప్రతిగృహ్ణీష్వమామకానితిసర్వేశ్వరేఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం-అతిథిసత్కారవివ
క్షాప్రాప్తేతికీ-ఉత్తరత్రమత్ప్రసాదాత్సభార్యస్త్వంవిహరస్వసలక్ష్మణఇతీదమపిఫలసమర్పణాభిప్రాయమేవ(ర)॥౩౧॥ తదిదమంగీకుర్వన్ తస్యవాచికకైం
కర్యంనియమయతి-అహమేవేతి॥ ఆహరిష్యామ్యేవస్వీకరిష్యామ్యేవ- సర్వలోకాన్ త్వయామయ్యర్పితాన్-ఇహకాననే- ప్రదిష్టంత్వయానిర్దిష్టం-ఆవాసంత్విచ్ఛా
మి-తుశబ్దేనత్వదభిమతదేశఏవవాసఇత్యుచ్యతే-సాకాశీతినిచాశీతిభువిసాయోధ్యేతినాధ్యాస్యతఇత్యాదికమిహానుసంధేయం॥తనిశ్లోకి॥ అహమేవాహరిష్యామిసం
పాదయామి- ప్రదాస్యామీత్యర్థః॥శ్రు॥ ఇష్టాపూర్తంబహుధాజాతం జాయమానంవిశ్వంబిభర్తి భువనస్యనాభిరితిశ్రుతేః ॥ లభతేచతతఃకామాన్మయైవవిహి
తానితిభగవదుక్తేశ్చ(గ)॥౩౨॥రాఘవేణేతి॥మహాప్రాజ్ఞఇత్యనేనమృగరూపమారీచనిరసనంమనసికృతవానితిసూచయతి॥ ౩౪॥ ఇహేతి ॥ ధార్మికఃధర్మచా
రామస్సీతాచలక్ష్మణః। నిషేదుస్సమనుజ్ఞాతాలబ్ధవాసానిమంత్రితాః॥౨౬॥తతశ్శక్రోపయానంతుపర్యపృచ్ఛత్సరాఘవః।శరభంగశ్చతత్సర్వంరా
ఘవాయన్యవేదయత్॥౨౭॥మామేషవరదోరామ బ్రహ్మలోకంనినీషతి ✱ జితముగ్రేణతపసాదుష్ప్రాపమకృతాత్మభిః॥౨౮॥ అహంజ్ఞాత్వానర
వ్యాఘ్రవర్తమానమదూరతః ✱ బ్రహ్మలోకంనగచ్ఛామిత్వామదృష్ట్వా ప్రియాతిథిమ్॥౨౯॥త్వయాహంపురుషవ్యాఘ్రధార్మికేణమహాత్మ
నా ✱ సమాగమ్యగమిష్యామిత్రిదివందేవసేవితమ్॥౩౦॥ అక్షయానరశార్దూలమయాలోకాజితాశ్శుభాః। బ్రాహ్మ్యశ్చనాకపృష్ఠ్యశ్చప్ర
తిగృహ్ణీష్వమామకాన్॥౩౧॥ఏవముక్తోనరవ్యాఘ్రస్సర్వశాస్త్రవిశారదః ✱ ఋషిణాశరభంగేణరాఘవోవాక్యమబ్రవీత్॥౩౨॥ అహమేవా
హరిష్యామిసర్వలోకాన్మహామునే ✱ ఆవాసంత్వహమిచ్ఛామిప్రదిష్టమిహకాననే॥౩౩॥ రాఘవేణైవముక్తస్తుశక్రతుల్యబలేనవై ✱ శరభంగో
హ్యేతి-రామస్యేశ్వరావతారత్వేపి-క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వాద్యద్యదాచరతిశ్రేష్ఠఇతి న్యాయేనక్షత్రియమర్యాదాంప్రవర్తయతీతిసూచితం॥౨౬॥౨౭॥ అ
హంజ్ఞాత్వేతి॥ హేనరవ్యాఘ్రపురుషోత్తమ-అదూరతోవర్తమానం-బహుకాలంమనసాధ్యాతంఅధునామమభాగ్యవశేన- బాహ్యేప్యదూరేవర్తమానం- ప్రియా
తిథింప్రియాఅతిథయోభక్తాఃయస్యతంత్వామదృష్ట్వా-బ్రహ్మలోకంనగచ్ఛామినగమిష్యామీత్యర్థః॥౨౯॥త్వయేతి॥హేదేవధార్మికేణభక్తసంరక్షణరూపధర్మ
శీలేన-కుతఃమహాత్మనామహాన్జగదాధారఃఆత్మాత్రిమూర్తిర్యస్యత్వయాపరమపురుషేణసమాగమ్య-త్రిదివంబ్రహ్మలోకంగమిష్యామి-అయంభావః-నిత్యనిరతి
శయనిర్మలానందస్వరూపస్యభక్తజనపారిజాతస్యతవదర్శనానందంవిహాయబ్రహ్మలోకేనకిమపిభోక్తవ్యమస్తి-తథాపిపూర్వమపిమయైవశరీరాంతరైరనుభూత
మపిబ్రహ్మలోకం-స్వబలప్రారబ్ధకర్మాధీనోగమిష్యామికింకర్తవ్యమితి॥౩౦॥అక్షయాఇతి॥ బ్రాహ్మ్యఃబ్రహ్మలోకభవాః-భోగప్రదేశవిశేషాః-నాకపృష్ఠ్యాఃస్వ
ర్గలోకభవాఃభోగప్రదేశవిశేషాః- ప్రతిగృహ్ణీష్వమామకానితిసర్వేశ్వరేశ్రీరామేఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం- అతిథిసత్కారవివక్షాప్రాప్తేతికీ - అహమే

రీ-ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః-వసతి అదూర ఇతి శేషః॥౩౫॥౩౬॥ ఇమామితి॥ మందాకినీశబ్దః పుణ్యనదీమాత్రే మునిభిరుపచర్యతే- అత ఏవ చిత్రకూటేప్యుక్తం-ప్రతిస్రో
తామిత్యాచార్యాః - ప్రతిస్రోతసంకృత్వా అనుసృత్య వ్రజ-నద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖతయా గమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి- పుష్పోడుపవ
హాం-ఉడుపః ప్లవః-ఉడుపాకారపుష్పచయావహామిత్యర్థః-నదీం తత్ర తత్ర గమిష్యసీత్యనేన క్వచిన్నదీరేఖా క్వచిద్వ్యవహితేచ మార్గ ఇత్యుచ్యతే॥౩౭॥ ఏవమం
థా ఇతి॥ అనయోక్త్యా సుతీక్ష్ణాశ్రమమార్గో హస్తేన నిర్దిశ్యతే - అథ మునిస్స్వదేహత్యాగకాలే రామసన్నిధానమర్థయతే ముహూర్తం పశ్య తాత మామితి -
తాత సర్వలోకజనక ॥ ౩౮ ॥ తత ఇతి ॥ మంత్రవిత్ -బ్రహ్మమేధమంత్రవిత్ శరభంగః అగ్నిం సుసమాధాయ పరిస్తరణాదిభిరలంకృత్య- ఆజ్యేన బ్రహ్మమేధమం
త్రైర్హుత్వా హుతాశనం ప్రవివేశ-అత్ర విధిః ॥ యద్యుత్క్రాంతా తదైవాప్త్వా బ్రహ్మమేధానలం వ్రజేత్ । నాభివక్త్రాత్మగానగ్నీనవరోప్య యథాస్థలం। సంస్కార
యేదితి॥౩౯॥౪౧॥ అథాస్య దేవయానమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిం దర్శయతి-స చేత్యాదినా॥ కుమారలక్షణముక్తం రత్నాకరే॥ శ్లో॥ బాలో భవం పంచదశభిస్త్రింశ
ద్భిస్తు కుమారక ఇతి। బ్రహ్మలోకం- తేర్చిషమభిసంభవంత్యర్చిషోహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతిమాసాంస్తాన్మాసేభ్యస్సం
వత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చంద్రమసం చంద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోమానవస్సఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యుక్తం బ్రహ్మాత్మకం లోకం॥౪౩॥ స ఇతి ॥ అ
త్ర పితామహశబ్దోపి సవిగ్రహపరమాత్మపరః- సర్వమిదం శరభంగస్య రామసాన్నిధ్యప్రతీక్షయా వ్యజ్యతే-అస్మిన్సర్గే చతుశ్చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౪॥ ఇతి శ్రీ
గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-పంచమస్సర్గః. ******************************
ఏవం ఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతిం వక్ష్యంస్తదుపయోగితయా రామస్య సమర్థకారుణికత్వముక్త్వా అథ తచ్ఛరణాగతిం వక్తుముపక్రమతే-శరభంగ ఇత్యాది॥ శర

మహాప్రాజ్ఞః పునరేవాబ్రవీద్వచః॥౩౪॥ ఇహ రామ మహాతేజాస్సుతీక్ష్ణో నామ ధార్మికః * వసత్యరణ్యే ధర్మాత్మా స తే శ్రేయో విధాస్యతి॥౩౫
సుతీక్ష్ణమభిగచ్ఛ త్వం శుచౌ దేశే తపస్వినమ్ * రమణీయే వనోద్దేశే స తే వాసం విధాస్యతి॥౩౬॥ ఇమాం మందాకినీం రామ ప్రతిస్రోతామనువ్రజ * న
దీం పుష్పోడుపవహాం తత్ర తత్ర గమిష్యసి॥౩౭॥ ఏష పంథా నరవ్యాఘ్ర ముహూర్తం పశ్య తాత మామ్ * యావజ్జహామి గాత్రాణి జీర్ణాం త్వచమి
వోరగః॥౩౮॥ తతోగ్నిం సుసమాధాయ హుత్వా చాజ్యేన మంత్రవిత్ * శరభంగో మహాతేజాః ప్రవివేశ హుతాశనమ్॥ ౩౯ ॥ తస్య రోమాణి కే
శాంశ్చ దదాహాగ్నిర్మహాత్మనః * జీర్ణాం త్వచం తథాస్థీని యచ్చ మాంసం సశోణితమ్ । రామస్తు విస్మితో భ్రాతా భార్యయా చ సహాత్మవాన్॥
౪౧॥ స చ పావకసంకాశః కుమారస్సమపద్యత । ఉత్థాయాగ్నిచయాత్తస్మాచ్ఛరభంగో వ్యరోచత * స లోకానాహితాగ్నీనామృషీణాం చ మహా
త్మనామ్ । దేవానాం చ వ్యతిక్రమ్య బ్రహ్మలోకం వ్యరోహత॥౪౩॥ స పుణ్యకర్మా భవనే ద్విజర్షభః పితామహం సానుచరం దదర్శ హ । పితామహ
శ్చాపి సమీక్ష్య తం ద్విజం ననంద సుస్వాగతమిత్యువాచ హ ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచమస్సర్గః. ****************

వాహరిష్యామీతి సమర్పితఫలస్వీకారోక్తిః-పాత్రీతి కార్థః స్త్వహమేవ సర్వాన్లోకానాహరిష్యామి న తు త్వత్తః ప్రతిగృహ్ణామీతి - క్షత్రియస్య ప్రతిగ్రహానర్హ
త్వాదిత్యభిప్రాయః ప్రదిష్టం ప్రదర్శితం త్వయేతి శేషః॥౩౬॥ ఇమామితి॥ ప్రతిస్రోతామిత్యాబంతత్వమార్షం ప్రతిస్రోతసంకృత్వా అనువ్రజ అనుసృత్య గచ్ఛ న
ద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖగమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి-పుష్పోడుపవహాం పుష్పవల్లఘూన్యుడుపాని వహతీతి తథా-యద్వా పుష్పప్రస్తర
వహాం॥౩౭॥ ఏవమితి॥ తాత జగజ్జనక మాం పశ్య-అయం కృతార్థో భవత్వితి కరుణాకటాక్షేణేతి శేషః-గాత్రాణీత్యవయవాభిప్రాయేణ॥ శ్లో॥ వృద్ధశ్చైవ క్రియాలు
ప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః॥ ఆత్మానం ఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనాదిభిరితి వచనాచ్ఛరభంగస్యాగ్నిప్రవేశః సమంజస ఇతి॥ టీ॥ ఫలశ్రుతిః స్కాందే ॥ శ్లో ॥ శర
భంగాశ్రమప్రాప్తపురుషోత్తమసమాగమమ్। దర్శనం శరభంగస్య రఘునాథస్య పూజనమ్। శృణ్వంతో మనుజా లోకం ప్రాప్నువంతి న సంశయ ఇతి॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచమస్సర్గః. ****************
శరభంగ ఇతి॥ మునిసంఘాః కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయేవతీర్ణం-జ్వలితతేజసం రామం రమంతే యోగినోఽనంత ఇతి శ్రుతేః-పరబ్రహ్మ అభ్యాగచ్ఛంతం-ద్రష్టుం కించిద్విజ్ఞా

భంగేదివంయాతఇతికాలప్రదర్శనంసుతీక్ష్ణాదీనాంవిద్యమానత్వాత్ -సమాగతాఃసంమిళితాః॥౧॥వైఖానసాఇత్యాది॥ యేనఖాఃతేవైఖానసాః- యేవాలాఃతేవా
లఖిల్యాఇత్యుక్తరీత్యాభగవన్నఖరోమజాతాఋుషయః-సదాశరీరంసంప్రక్షాళయంతీతిసంప్రక్షాళాః-మరీచీశ్చంద్రసూర్యాదికిరణాన్ సదాపిబంతీతిమరీచిపాః
సదాఅంతఃకిరణానాంప్రవేశయంతోవివృతాస్యాఇత్యర్థః - అశ్మభిరాత్మశరీరాణికుట్టంతీత్యశ్మకుట్టాః-పత్రాహారాఃపర్ణాశనాః(౨) దంతాఏవోలూఖలంతదేషా
మస్తీతిదంతోలూఖలినః-దంతైరేవవ్రీహ్యాదితుషనిర్మోకంకృత్వాభక్షయంతఇత్యర్థః-ఉన్మజ్జకాః-శిరోమాత్రముద్ధృత్యసదాజలావగాఢాః-గాత్రమేవశయ్యా
యేషాంతేగాత్రశయ్యాః-ఉరసిపృష్ఠేంసయోర్వాశిరఃకృత్వాశయానాఇత్యర్థః- అతోనస్థండిలశాయినఇత్యనేనపునరుక్తిః - అశయ్యాఃఅనగ్రగాత్రాఇత్య
ర్థఃఅభ్రావకాశకాః-వర్షవాతాతపాదివ్యపనావృతదేశఏవవర్తమానాః(౩)సలిలాహారాఃసలిలమాత్రాహారాః-వాయుభక్షాఃవాయుమాత్రభక్షాః - ఆ
కాశేవృక్షాగ్రాదౌనిలీయంతఇత్యాకాశనిలయాః-స్థండిలేకుశాద్యాస్తృతభూతలేశేరతఇతిస్థండిలశాయినః(౪) వ్రతోపవాసినఃవ్రతోపవాసనిరతాఃసర్వావా
రమూన్యాఇత్యర్థః-ఆర్ద్రపటవాససఃఆర్ద్రపటవసనశీలాఃసజపాఃసదాజపశీలాఃతపోనిత్యాఃస్వాధ్యాయమధీతేతపఏవతత్తస్యతేతపోహిస్వాధ్యాయఇత్యుక్త
సదాస్వాధ్యాయపారాయణరూపతపోనిష్ఠాఃపంచతపోన్వితాఃగ్రీష్మేపంచాగ్నిమధ్యస్థాః(౫)బ్రాహ్మ్యాశ్రియాబ్రహ్మవిద్యానుష్ఠానజనితబ్రహ్మవర్చసేన-దృఢః
పరిపక్వఃయోగోయమనియమాద్యష్టాంగయోగోయేషాంతేదృఢయోగాః-సమాహితాఃయోగైకాగ్రచిత్తాః- ఏవంభూతాస్తాపసారామమభిజగ్మురిత్యన్వయః-
మునివైవిధ్యోక్తిర్దర్శనీయత్వాయ-అత్రాభిజగ్మురిత్యనేనశరణాగతిరుక్తా॥౬॥అభిగమ్యేత్యాది(౭) ఇక్ష్వాకుకులస్యప్రధానఃపృథివ్యాశ్చనాథఃప్రథమఏదృష్టాంతః

శరభంగేదివంయాతేమునిసంఘాస్సమాగతాః । అభ్యగచ్ఛంతకాకుత్స్థంరామంజ్వలితతేజసమ్॥౧॥ వైఖానసావాలఖిల్యాస్సంప్రక్షాళామ
రీచిపాః। అశ్మకుట్టాశ్చబహవఃపత్రాహారాశ్చధార్మికాః(౨)దంతోలూఖలినశ్చైవతథైవోన్మజ్జకాఃపరే। గాత్రశయ్యాఅశయ్యాశ్చతథైవాభ్రా
వకాశకాః(౩)మునయస్సలిలాహారావాయుభక్షాస్తథాపరే । ఆకాశనిలయాశ్చైవతథాస్థండిలశాయినః(౪)వ్రతోపవాసినోదాంతాస్తథార్ద్ర
పటవాససః । సజపాశ్చతపోనిత్యాస్తథాపంచతపోన్వితాః(౫)సర్వేబ్రాహ్మ్యాశ్రియాజుష్టాదృఢయోగాస్సమాహితాః।శరభంగాశ్రమేరామ
మభిజగ్ముశ్చతాపసాః॥౬॥అభిగమ్యచధర్మజ్ఞారామంధర్మభృతాంవరమ్।ఊచుఃపరమధర్మజ్ఞమృషిసంఘాస్సమాహితాః(౭) త్వమిక్ష్వాకుకుల

పయితుమితిశేషః-అయంభావఃస్వప్రకాశపరబ్రహ్మైవకకుత్స్థాన్వయేవతీర్ణంసద్భాగ్యవశేనఅస్మద్దృష్టిగోచరోభూత్ -అతోస్మత్తపోదానాదికమద్యఫలితమితిద
ర్శనానందేనకృతార్థీభవితుంనిర్ధనస్యధనలాభేయథా-తద్వదానందనిర్భరామునిసంఘాః-నానాదిగ్భ్యఃసమాగతాఇతి(౧)వైఖానసాఇతి॥వైఖానసాదయస్తపోవిశే
షలబ్ధసంజ్ఞాస్తాపసవిశేషాః-యద్వాబ్రహ్మణోనఖజాతావైఖానసాఃకేశజాతావాలఖిల్యాః॥యేనఖాఃతేవైఖానసాః-యేవాలాఃతేవాలఖిల్యాఇతిశ్రుతేః-యద్వా
విఖనసమునినాప్రోక్తంసూత్రమధికృత్యతన్మార్గానుసారిణోవైఖానసాః-వాలఖిల్యాస్తునవేన్నేలబ్ధేపూర్వసంచితత్యాగినః-సంప్రక్షాళాస్తుభగవతఃశ్రీపాదక్షాళ
నజాతామహర్షయఃయద్వాప్రత్యహంజీవనసాధనంసంపాద్యసర్వంవినియుజ్యవర్తంతేయేతేఅశ్వస్తనికాఃసంప్రక్షాళాఃమరీచిపాఃచంద్రికాపాయినః-అశ్మకుట్టా
స్తుభక్షణార్థంప్రియంగ్వాదీనశ్మన్యేవకుట్టయంతీతితథా-పత్రాహారాఃజీర్ణపర్ణాశనాః(౩)యేవ్రీహ్యాదీన్దంతైఃఖండయిత్వాభక్షయంతితేదంతోలూఖలినః - ఉ
న్మజ్జకానామకంఠదఘ్నజలేస్థిత్వాతపఃకుర్వంతః-ఉన్మత్తకాఇతిపాఠే-ఉద్గతఃమత్తోమత్తత్వంయేషాంతేతథా-స్వార్థేకః(యద్వాజ్ఞానినోబాలోన్మత్తాఇవేతిస్మర
ణాత్తథా)గాత్రశయ్యాస్తుకేవలంస్థలేగాత్రైరేవశేరతేతే-తథా-యేకదాచిదపినశేరతేతేఅశయ్యాః-అభ్రావకాశకాఃయేవాతాతపవర్షేషుకేవలమాకాశే
అసంవృతదేశేతపశ్చరంతితేతథా-అభ్యవకాశినఇతిపాఠేఅభ్యవకాశినఃజాగ్రత్స్వభావినః- ఆకాశనిలయాఆకాశఏవవాయుధారణబలేననిలీయంతేతేతథా-యేకుశా
ద్యావృతభూతలేశేరతేతేస్థండిలశాయినః(౪)వ్రతోపవాసినఃవ్రతోపవాసనిష్ఠాఃఆర్ద్రపటవాససఃఆర్ద్రపటఏవవాసఃఆచ్ఛాదనంయేషాంతేతథా-తపోనిత్యాః॥
తపోహిస్వాధ్యాయఇతిశ్రుతేః-సదాఅధ్యయననిష్ఠాఇత్యర్థః-పంచతపోన్వితాఃపంచాగ్నిమధ్యేసమాచరితతపస్కాఇత్యర్థః॥౬॥ అభిగమ్యేతి॥రక్షఃపరిపీడితానాంస్వే
షాంఅనన్యగతికత్వం,జగద్రక్షణాయావతీర్ణస్యశ్రీరామచంద్రస్యసర్వలోకశరణ్యత్వంచనిశ్చిత్యస్వరక్షణార్థంతస్యదయోత్పాదకానివాక్యానిమునయోవిజ్ఞా

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

దేవానామితి - యథా దేవేంద్ర ఇతి శక్రస్య నామ తథా రఘుపతిరితి తవ నామేత్యర్థః(౮) విశ్రుత ఇతి ॥ యశసా శరభంగానుగ్రహకీర్త్యా- విక్రమేణ విరాధనిరసనేన చ- త్రిషులోకేషు భూర్భువస్స్వర్లోకేషు- విశ్రుతః ప్రసిద్ధః- పితృభక్తిస్త్వయి పుష్కలా- తద్వచనేన లబ్ధస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగాత్ - సత్యం సత్యవచనం చ- త్వయి పుష్కలం- భరత ప్రార్థనయాపి ప్రతిజ్ఞాతస్యాభంజనాత్ -ధర్మశ్చ త్వయి పుష్కలః- శరభంగానుగ్రహాత్ (౯) త్వామితి॥ ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలమిత్యుక్తానువాదః- అర్థినో యాచకాస్తేషాం భావోర్థిత్వం- యాచ్ఞేత్యర్థః- సా చ రక్షోనిరసనవిషయా - తయా త్వాం కించిద్వక్ష్యామః తత్ క్షంతుమర్హసి - ఆర్తతయా త్వదగ్రగమనమేవ కార్యసాధనం- ఆర్త్యతిశయేన విజ్ఞాపనం తు క్షమస్వేత్యర్థః- ఏతేన ఉపాయత్వాధ్యవసాయ ఏవ చేతనస్య కృత్యం ప్రార్థనం తు న కర్తవ్యం- హఠాత్ కృతే పి తు క్షమాపణం కర్తవ్యమిత్యుక్తం భవతి(౧౦)స్వవిషయే రామేణ రక్షణం స్వాభావికమితి దర్శయిష్యంతః ఔపాధికం లౌకిక రాజరక్షణ ప్రకారం దర్శయంతి - అధర్మస్త్విత్యాదినా॥ యః ప్రజాభ్యో బలిషడ్భాగం హరతి- హృత్వా చ తాః న తు రక్షతి- తస్య మహానధర్మః- బలిః కరః॥ ని॥ భాగధేయః కరో బలిరిత్యమరః - షష్ఠో భాగః షడ్భాగః- లుప్తపూరణో నిర్దేశః- బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చ బలిషడ్భాగః(౧౧) ఏవమరక్షణే ప్రత్యవాయముక్త్వా రక్షణే భ్యుదయమాహుః యుంజాన ఇతి - యుంజానో యతమానః నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః- సర్వాన్ స్వవిషయవాసినః స్వకీయాన్ ప్రాణానివ- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యో పి - ఇష్టాన్ సుతానివ చ రక్షతి స మహీపతిః బహువార్షికీం బహుకాలస్థాయినీం- శాశ్వతీమ్ అనువృత్తాం॥ ని॥ మహుః పునః పునశ్శశ్వదితి బాణః - భవార్ణవే -తతో జీవ -కీర్తిం ప్రాప్నోతి- బ్రహ్మణస్థానమాసాద్య తత్ర బ్రహ్మణా మహీయతే పూజ్యతే చ(౧౩) యస్తు కరప్రదానాసమర్థో మునిజనస్తద్రక్షణం కుత ఇత్యత్రాహ- యదితి॥ యద్ధర్మం- తత్ర ధర్మే- రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః- చతుర్థాంశో

స్యాస్య పృథివ్యాశ్చ మహారథ। ప్రధానశ్చాసి నాథశ్చ దేవానాం మఘవానివ(౮) విశ్రుతస్త్రిషు లోకేషు యశసా విక్రమేణ చ। పితృభక్తిశ్చ సత్యం
చ త్వయి ధర్మశ్చ పుష్కలః(౯) త్వామాసాద్య మహాత్మానం ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలమ్। అర్థిత్వాన్నాథ వక్ష్యామస్తచ్చ నః క్షంతుమర్హసి(౧౦)
అధర్మస్తు మహాంస్తాత భవేత్తస్య మహీపతేః। యో హరేద్బలిషడ్భాగం న చ రక్షతి పుత్రవత్ (౧౧) యుంజానస్స్వానివ ప్రాణాన్ప్రాణైరిష్టాన్సు-
తానివ। నిత్యయుక్తస్సదా రక్షన్సర్వాన్విషయవాసినః॥ ప్రాప్నోతి శాశ్వతీం రామ కీర్తిం స బహువార్షికీమ్। బ్రహ్మణస్స్థానమాసాద్య తత్ర చా-
పి మహీయతే (౧౩) యత్కరోతి పరం ధర్మం మునిర్మూలఫలాశనః। తత్ర రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః ప్రజా ధర్మేణ రక్షతః (౧౪) సో

పయంతి- శరభంగాశ్రమే రామమిత్యాదినా- పరిపాలయ నస్సర్వాన్ రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజేత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ॥ ఊచురితి ॥ సమాహితాః సావధానాః(౮) త్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః- వస్తుతస్తు దేవానాం మఘవానివ- ఇక్ష్వాకుకులస్య ఇక్ష్వాకుకులమాత్రస్య పృథివ్యాశ్చ పృథివీమాత్రస్య చ ప్రధానో నాథస్త్వమితి కాకుః- కింతు జగద్ధారణపోషణకర్తా అత ఏవ నిరవధికేన యశసా విక్రమేణ చ త్రిషు లోకేషు సర్వలోకేషు విశ్రుతః సకలలోకాధీశ్వర ఇతి శేషః - తథాపి తు త్రియరూపేణావతీర్ణత్వాల్లోకశిక్షార్థం- త్వయి పితృవ్రతత్వం పిత్రర్థం వ్రతం యస్య పితృవ్రతః తస్య భావస్తత్త్వం పితృవచనపరిపాలనత్వమితి యావత్ -సత్యం సత్యవచనత్వం పుష్కలః అధికో ధర్మశ్చ త్వయ్యస్తీత్యర్థః(౯) త్వామితి ॥ ధర్మజ్ఞం శరణాగతరక్షణరూపం ధర్మం జానాతీతి తథోక్తం ధర్మవత్సలం తాదృశధర్మానుష్ఠాననిరతం- త్వామాసాద్య శరణ్యత్వేన ప్రాప్య- అర్థిత్వాత్ -అర్థో రక్షణవిషయయాచ్ఞా తద్వంతో ర్థినః తేషాం భావస్తత్త్వం- హే నాథ సర్వలోకప్రార్థనీయ వక్ష్యామః కించిద్విజ్ఞాపయిష్యామః- నః అస్మాకం తత్తు విజ్ఞాపనరూపాపరాధం క్షంతుమర్హసి- యద్యపి సత్సు కార్యవతాం పుంసామలమేవాగ్రతస్స్థితిరితి న్యాయేన- త్వయి శరణాగతిమాత్రమేవ కార్యసాధనం - తథాప్యార్త్యతిశయేన కించిదుచ్యతే- తత్త్వయా క్షంతవ్యమితి భావః(౧౦)జగద్రక్షణాయావతీర్ణో రామోస్మాన పరక్షిష్యతీతి విజ్ఞాయాప్యార్త్యతిశయాల్లోకరీత్యనుసారేణ రాజధర్మం విజ్ఞాపయంతి ॥ అధర్మ ఇతి॥ సర్వాన్విషయవాసిన ఇత్యుత్తరశ్లోకగతమత్రాపి సంబధ్యతే- తాన్ పుత్రవద్యో న రక్షతి- తేభ్యో బలిషడ్భాగం- బలిః కరః షష్ఠో భాగః షడ్భాగః స చాసౌ షడ్భాగశ్చ తం గృహ్ణాతి- తస్య మహానధర్మః(౧౧) ఏవమరక్షణే అనిష్టముక్త్వా రక్షణే అభ్యుదయమాహుః॥ యుంజాన ఇతి శ్లోకద్వయేన॥ యుంజానః ప్రజారక్షణే యతమానః- నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః సర్వాన్విషయవాసినః స్వకీయాన్ ప్రాణానివ- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యో పి పంచమ్యర్థే తృతీయా- ఇష్టాన్ సుతానివ- రక్షన్ స రాజా- ఐహికాముష్మికఫలం ప్రాప్నోతి (౧౩) రక్షకస్య రాజ్ఞః కర

భవతి(౧౪)ఏవంధర్మ్యాయ ప్రజారక్షకస్యఫలముక్త్వాధర్మానపేక్షేరామేశరణాగతిరేవరక్షణహేతురిత్యాహుః-సోయమిత్యాదినా॥సఃపూర్వోక్తవైఖానసాదిరూపః-బ్రాహ్మణాఃభూయిష్ఠాఃఅధికాఃయస్మిన్సబ్రాహ్మణభూయిష్ఠః-క్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థసంభవాత్ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠఇత్యుక్తం-యద్వాబ్రాహ్మణాఃబ్రహ్మవిదః-తదధీతేతద్వేదేత్యణ్ -వానప్రస్థానాంతృతీయాశ్రమిణాంగణః-త్వంనాథోయస్యాసౌత్వన్నాథఃఅనాథవత్ బాధ్యతే॥తనిశ్లోకి॥ సోయంబ్రాహ్మణభూయిష్ఠఇత్యనేనతుక్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థాశ్చకేచిదిహసంతీతివ్యజ్యతే-యద్వా బ్రహ్మవిద్బ్రాహ్మణః-బ్రాహ్మణత్వాదిపరమైకాంతిధర్మనిష్ఠఇత్యర్థః- అతఏవ-త్వన్నాథఇత్యేకంపదం-త్వమేవనాథోయస్యసః- తేనానన్యశేషత్వముక్తం-తస్యైవనాథనీయత్వేనానన్యసాధనత్వానన్యభోగ్యత్వేకథితే- అతఏవమహార్హనిరతిశయమహిమయుక్తః-తథావిధోప్యనాథవదయంవధ్యతే-అస్మత్పరాభవోనాథనతేనురూపఇతిభావః(తి౧౦)(౧౪)బాధామేవదర్శయంతి-ఏహీత్యాదినా॥ దూరేసమ్యక్ నదృశ్యతఇత్యతఏహిపశ్యేత్యుక్తం-భావితాత్మనాంధ్యాతాత్మనాం.బహుధాఛేదనభేదనభక్షణాదిభిః॥ తనిశ్లోకి॥ మునీనాంసర్వేశ్వరమననపరాణాం-భావితాత్మనాంనిదిధ్యాసననిష్ఠానాం - హతానాంశరీరాణిపశ్యేతికారుణ్యాతిశయోత్పాదనాయోక్తం- బహుధాహతానాంఅంగప్రత్యంగంశస్త్రభిన్నానామస్మాకంశరీరాణిపశ్యేతివ్యజ్యతే(తి౧౧)(౧౬)హతానాంబహూనామిత్యుక్తంవివృణోతి-పంపేతి॥ అనుమందాకినీమపీతి - అనుర్లక్షణేకర్మప్రవచనీయః - మందాకినీంశరభంగాశ్రమవాహినీం-మందాకిన్యాస్తటవాసినామిత్యర్థః-కదనంహింసా(౧౭)శరీరాణ్యుపేక్ష్యతపస్యతాంకింహింసాభయమిత్యాశంక్యనవయంస్వశరీరపీడాతోభీతాః కింతుమహత్సుగరీయస్సుక్రియమాణంకదనంనమృష్యామఇత్యాహుః-ఏవమితి-విప్రకారంనికారం॥ని॥నికారోవిప్రకారస్స్యాదిత్యమరః- స్వజనపీడాదుస్సహేతిభావః(౧౮)తతఇతి॥ శరణార్థంరక్షణార్థం-సముపస్థితాఃప్రపన్నాః-గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినాకర్తరిక్తః॥ తనిశ్లోకి॥ శరణ్యమితినిరుపపదేనసర్వలోకశరణ్యత్వముక్తం- తేనతదుపయుక్తగుణాఃస్వామిత్వాదయః-పూర్వఖండనారాయణపదోక్తాఃస్మారితాః-శరణార్థంఉపాయాంతరస్థానేనివేశయితుమిత్యర్థః- సముపాగతాఃవిశ్వాసాద్యంగసంపత్తిపూర్వకంరక్షాభరసమర్పణంకృతవంతః- నఃపరిపాలయేతిగోప్తృత్వవరణోక్తిః-ఉత్తరార్ధేన అనిష్టనివృత్తిరూపఫలప్రార్థనాపర్యవసితా (తి౧౨)

> యంబ్రాహ్మణభూయిష్ఠోవానప్రస్థగణోమహాన్ । త్వన్నాథోనాథవద్రామ రాక్షసైర్బాధ్యతే భృశం (౧౪) ఏహి పశ్యశరీరాణిమునీనాంభావితాత్మనామ్ । హతానాంరాక్షసైర్ఘోరైర్బహూనాంబహుధావనే (౧౬) పంపానదీనివాసానామనుమందాకినీమపి । చిత్రకూటాలయానాంచక్రియతేకదనంమహత్ (౧౭) ఏవంవయంనమృష్యామోవిప్రకారంతపస్వినామ్ । క్రియమాణంవనేఘోరంరక్షోభిర్భీమకర్మభిః॥౧౮॥ తతస్త్వాంశరణార్థంచశరణ్యంసముపస్థితాః। పరిపాలయనోరామవధ్యమానాన్నిశాచరైః(౧౯) పరాత్వత్తోగతిర్వీర

షడ్భాగముక్త్వా-ఇదానీంధర్మాదపిభాగప్రాప్తిప్రకారమాహుః॥యఇతి॥ననుక్వచిత్ షష్ఠఃక్వచిద్ద్వితీయోభాగఉక్తః-అత్రచతుర్థోభాగోభణ్యతేతత్కథమితిచేదుచ్యతే - ఉపవాసిభిక్షాహారధర్మాత్ షష్ఠోభాగః - రాజపరిపాలితదేశసంభూతఫలాశినోధర్మాచ్చతుర్థోభాగః-తదన్నపానపుష్టాంగజనస్యధర్మాత్ ద్వితీయోభాగః॥శ్లో॥యస్యాన్నపానపుష్టాంగఃకురుతేధర్మసంచయం-అన్నప్రదాతుస్తస్యార్ధంకర్తుశ్చార్ధంనసంశయఇతిస్మరణాత్ (౧౪) ఏవంరాజసాధారణధర్మాప్రదర్శ్య-స్వకీయంవివక్షితమర్థంకథయతి॥సోయమిత్యాది॥ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠఇత్యనేనక్షత్రవైశ్యవానప్రస్థాశ్చకేచిదిహసంతీతిగమ్యతే(యద్వా బ్రహ్మవిద్భూయిష్ఠః) త్వన్నాథఃత్వమేవనాథోయస్యసః (టీ) ఏతేనఅనన్యశేషత్వముక్తం- తస్యైవనాథనీయత్వేనఅనన్యసాధనత్వానన్యభోగ్యత్వేకథితేఅతఏవమహార్హనిరతిశయమహిమయుక్తః)తీ॥తథావిధోప్యనాథవదయంవధ్యతె-అతోభక్తరక్షణోపేక్షాతవానుచితేతిభావః(౧౪)ఏహీతి॥మునీనాంత్వన్మననశీలానాం-భావితాత్మనాంనిదిధ్యాసననిష్ఠానాంహతానాంశరీరాణిపశ్యేతి-కారుణ్యోత్పాదనాయోక్తం - బహుధాహతానామంగప్రత్యంగంశస్త్రభిన్నానామస్మాకంశరీరాణిపశ్యేతిచవ్యజ్యతె(౧౬)పంపేతి॥కదనంబాధా - క్రియతెరాక్షసైరితిశేషః(౧౭)ఏవమితి॥విప్రకారంబాధాం-నమృష్యామఃసోఢుమశక్తాః(౧౮) స్వానుభూతాంరక్షఃపీడామనూద్యనిగమయంతి-తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ప్రాతీతికార్థఃస్పష్టః । శరణ్యంసర్వలోకరక్షణసమర్థంత్వాంశరణార్థంరక్షణార్థంసముపస్థితాఃప్రాప్తాః - నఃకదావతీర్యరక్షిష్యతీతిత్వామేవప్రతీక్షమాణానస్మానిత్యర్థః(౧౯)అనన్యగతికత్వేనసర్వాత్మనాత్వయైవరక్షణీయావయమితివిజ్ఞాపయంతి ॥పరేతి ॥పృథివ్యామితిస

౧౯) పరేతి ॥ త్వత్తః పరా అన్యా గతిః ఉపాయః నోపపద్యతే-పృథివ్యామితి సర్వభువనోపలక్షణం-తథాచ శ్రుతిః॥ నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత ఇతి॥ ఇత్యూచు
రితి పూర్వేణాన్వయః॥ తనిశ్లోకీ॥ ఉత్తరఖండవివరణమాకించన్యమాహ-పరేతి॥ త్వత్తస్సిద్ధోపాయాత్పరా గతిః- యద్వా-నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత ఇతి శ్రుత్య
ర్థం మనసికృత్యాహ-పరేతి॥ పృథివ్యాం నోపపద్యతే-యస్మాత్పరిమితం ఫలమిత్యాద్యుక్తబహుదోషదుష్టత్వాదితి భావః-నస్సర్వానితి ఆత్మాత్మీయసర్వసంగ్రహః-రా
క్షసేభ్య ఇతి సర్వానిష్టోపలక్షణం-(తి౧౩) ॥౨౦॥ పతదితి॥ తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం-తాపసానాం మునీనాం(౨౧) నైవమితి॥ శరణాగతైర్వాఙ్మ్యాత్రోహం- పరిపాల
యేత్యాదికం వక్తుం నార్హా-కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్రయోజనత్వేన-రాక్షసైః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారం - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం-మ
యా వనం ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం-తయోరేవకృత్యక్షకలర్థా ఇతి కర్మణిత వ్యప్రత్యయః - స్వతోమత్ప్రయోజనరూపం భవద్విరోధినిరసనం కర్తుమేవేదం వనం ప్రవి
ష్టోస్మీత్యర్థః. శేషభూతరక్షణస్య శేషి ప్రయోజనత్వాదితి భావః॥ తనిశ్లోకీ॥ తపస్వినామతిశయేన విద్యమానతపసాం తాపసానామృషీణాం ఆజ్ఞాప్యోహమితి సౌలభ్య
వ్యంజనం-కేవలేనేతి-రక్షోభిః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారం అపాక్రష్టు నిరాకర్తుమేవ వనం ప్రవేష్టవ్యమితి ప్రవిష్టమితి శేషః(తి౧౫) (౨౪) పితృవాక్యపరి
పాలనాయ వనం ప్రవిష్టోసీతి కిం వదంత్యాః కాగతిరిత్యత్రాహ-పితురితి॥ అహం భవతామర్థసిద్ధ్యర్థమాగతోస్మి-యదృచ్ఛయా దైవగత్యా పితుర్నిర్దేశకరః వనమి
దం ప్రవిష్టోస్మి-పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసిద్ధ్యర్థమేవాగతోస్మీతి భావః॥ తనిశ్లోకీ॥ పితృవచనపరిపాలనం తు వ్యాజమాత్రమిత్యాహ-పితుస్త్వితి॥ భవతామే
వార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా-న తు కర్మపారవశ్యేన(తి౧౬)(౨౩)॥ తస్యేతి॥ భవతాం కార్యార్థమేవాగతస్య మే-వనే వాసో మహాఫలో భవిష్యతి॥ తనిశ్లోకీ॥ తస్యేతి॥
తస్య భవతాం కార్యార్థమేవాగతస్య మే వనవాసస్తతస్వినాం మహాఫలః-అతః తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామీతి యోజనీయం - మహాఫలం నామ అనిష్టనివృ
త్తిపూర్వకేష్టప్రాప్తిరూపం(తి౧౭)(౨౬) తదేవ ఫలమాహ-తపస్వినామితి॥ తపస్వినాం శత్రూన్ రణే హంతుమిచ్ఛామి ఇతీదం ప్రావాచేత్యన్వయః॥ ౨౫॥ దత్త్వేతి॥

పృథివ్యాం నోపపద్యతే ।పరిపాలయ నస్సర్వాన్ రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజ॥ ౨౦॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా తు కాకుత్స్థస్తాపసానాం తపస్వినామ్ । ఇదం ప్రోవా
చ ధర్మాత్మా సర్వానేవ తపస్వినః(౨౧) నైవమర్హథ మాం వక్తుమాజ్ఞాప్యోహం తపస్వినామ్। కేవలేనాత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయా వనమ్ ॥ విప్ర
కారమపాక్రష్టుం రాక్షసైర్భవతామిమమ్(౨౪) పితుస్తు నిర్దేశకరః ప్రవిష్టోహమిదం వనమ్ ॥ భవతామర్థసిద్ధ్యర్థమాగతోహం యదృచ్ఛ
యా॥ ౨౩॥ తస్య మేయం వనే వాసో భవిష్యతి మహాఫలః (౨౬) తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామి రాక్షసాన్ । పశ్యంతు వీర్యమృషయస్స
భ్రాతుర్మే తపోధనాః॥ ౨౫ ॥దత్త్వాభయం చాపి తపోధనానాం ధర్మే ధృతాత్మా సహ లక్ష్మణేన । తపోధనైశ్చాపి సభాజ్యవృత్తస్సుతీక్ష్ణమేవాభిజ

ర్వలోకోపలక్షణం-త్వత్తః పరాత్త్వదన్యా గతిః ఐహికాముష్మికసాధనం దైవతాంతరం నాస్తీత్యర్థః-తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి నాన్యః పంథా విద్యతేయనాయే
తి శ్రుతేః॥ ౨౦॥ ఏతదితి॥ తపస్వినాం అతిశయేన విద్యమానతపసాం తాపసానామృషీణాం(౨౧) శ్రీరామః ఋషీన్ ప్రత్యుత్తరమాహ-నైవమర్హథేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయే
న॥ ఆజ్ఞాప్యః ఆజ్ఞానువర్తీ-కేవలేన నిరుపాధికేన కార్యేణ-పితృవచనపరిపాలనరూపేణ ప్రయోజనేన హేతునా- అవశ్యం మయా వనం ప్రవేష్టవ్యమేవ-అయమేవ వనప్ర
వేశో రాక్షసైః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారమపాక్రష్టుమపి సంపన్న ఇతి అపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజ్యం - ఉక్తశ్లోకార్థపవకవినాశ్లోకాంతరేణ వర్ణ్య
తే-ఇమమపి శైలీకవేః(౨౪) పితుస్త్వితి - అహం పితుర్నిర్దేశకరస్సన్ వనం ప్రవిష్టశ్చ - భవతామర్థసిద్ధ్యర్థం చాహమాగతః (౨౩) తస్యేతి ॥ హంతుమి
చ్ఛామీతి యత్ -అతో మహాఫలో భవిష్యతీతి తపస్వినః ప్రావాచేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ వాస్తవార్థస్తు తపస్వినామహమాజ్ఞాప్యః భక్త్యాధీనత్వాదిత్యాశయః -
కించ కేవలేన కార్యేణ స్వకారేణ మయా వనం ప్రవేష్టవ్యమితి కాకుః-కింతు రాక్షసైః భవతాం విప్రకారమపాక్రష్టుమేవేతి సంబంధః - పితృవచనపరిపాలనాయాగతః
స్వయమితి న శంకనీయం-తత్తు వ్యాజమాత్రమిత్యాహ॥ పితురితి॥ భవతామేవార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా న తు కర్మపారవశ్యేన-అతస్తస్య భవతాం దైవార్థమా
గతస్య మే వనవాసః తపస్వినామ్మహాఫలః- తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామి-మహాఫలత్వం నామ ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టపరిహారరూపం ఇదానీం మునిదైత్యసిద్ధ్యర్థం
రామః ప్రతిజానీతే పశ్యంత్వితి॥ ౨౫॥ దత్త్వేతి॥ వరం రాక్షసవధప్రతిజ్ఞారూపం-ఆర్యం పూజ్యం వృత్తం యస్యేత్యార్యవృత్తః॥ ౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ-శ్రీరా

అభయమితి చ్ఛేదః ధృతాత్మా నిశ్చలమనాః తపోధనైః ఋషిభిశ్చ సభాజ్యవృత్తః పూజ్యాచారః॥౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న
మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః. ****************** అథసుతీక్ష్ణాభ్యర్థనయా మృగరూపమారీచాదిదుష్టరాక్షసనిరాసస్సప్తమే-
రామస్త్విత్యాది॥ ఆశ్రమపదం ఉద్దిశ్యేతి శేషః - తైర్ద్విజైః వైఖానసాదిభిః॥౧॥ స ఇతి॥ అదూరమితి ఛేదః - పూర్వం శరభంగేన - ఇహ రామ మహాతేజా ఇతి సుతీక్ష్ణాశ్ర
మస్యాదూరత్వోక్తేః - నదీరితి బహువచనమేకస్యాపి ఏవం మందాకిన్యాః బహుప్రదేశేష్వావృత్త్యా బహూదకాః విపులోదకాః. నాతార్యత్వానుక్తేః. శైలం శైలసంబం
ధినం - కాననమిత్యనువాదాత్ - తస్యేదమిత్యణ్ - మహామేఘమివేతి శ్యామికాయాముపమా॥౨॥ విమలం పవిత్రం॥౨॥ తత ఇతి॥ ద్రుమైః సతతం వ్యాప్తం - ఇత్యాప్ల
వరౌ రాఘవావిత్యుభయథా ధైర్యమూలోక్తిః॥౩॥ తత ఇతి॥ తదిత్యత్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః - ప్రథమం శైలస్య ప్రస్తుతత్వాత్ తస్య కాననమపి
ప్రస్తుతమేవేతి॥౩॥ ప్రవిష్ట ఇతి॥ చీరమాలయా వల్కలపఙ్క్త్యా - పరిష్కృతం అలంకృతం॥౪॥ తత్రేతి॥ మలపంకజటాధరం నిత్యనిశ్చలతపోయోగేన వా వార్ధకేన వా మల
పంకజటాధరం - పితృవత్ క్రమవదృథా భవతి తథా - అభాషత - మీలితనయనత్వేన స్వాభివాదనాపరిజ్ఞానాత్ భాషణం॥౫॥ రామోహమితి॥ మా అభివాదయంతం
మాం అభివద ప్రత్యభివాదనం కురు - సత్యవిక్రమ అమోఘతపః ప్రభావ॥౬॥ ౭॥ స్వాగతమితి॥ సనాథ ఇవ సనాథ ఏవ - యద్వా సర్వదా త్వయా సనాథత్వేపి పామరా
ణాం సనాథత్వప్రతిభేదానీం జాతేత్యర్థః॥౮॥ స్వస్య మోక్షాపేక్షాం వ్యంజయతి - ప్రతీక్షమాణ ఇతి॥ త్వామేవ ప్రతీక్షమాణః ప్రతిపాలయన్ - త్వదాగమనం కాంక్ష
మాణ ఇత్యర్థః - దేవలోకం నారోహ - తస్యాంతరాయో మా మైత్రేయ దేవేంద్రత్వాదికం ఫలమితి - తస్య మోక్షవిరోధిత్వాదితి భావః॥౯॥ మదాగమనం కుతో వగతం తత్రా
హ - చిత్రకూటమితి॥ చిత్రకూటముపాదాయ చిత్రకూటగమనమారభ్య - రాజ్యాత్ భ్రష్టః ప్రచ్యుత ఇతి - మే మయా శ్రుతోసి॥౧౦॥ స్వర్గారోహణస్య కః ప్రసంగ ఇ
త్యత్రాహ - ఇహేతి॥ ఉపయాతః శరభంగార్థమాగతః - మాముపాగమ్యాహ - తపోర్జితాద్దృశమహాఫలం కిమిత్యుక్తవానసీత్యుక్తే తారతమ్యజ్ఞానాదితి భావః॥౧౧॥

గామవీరః॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షష్ఠస్సర్గః. **************** రామస్తు సహితో భ్రాత్రా సీతయా చ పరంతపః। సుతీక్ష్ణస్యాశ్ర
మపదం జగామ సహ తైర్ద్విజైః॥౧॥ స గత్వా దూరమధ్వానం నదీస్తీర్త్వా బహూదకాః। దదర్శ విపులం శైలం మహామేఘమివోన్నతమ్॥౨॥ తతస్త
దిక్ష్వాకువరౌ సతతం వివిధైర్ద్రుమైః। కాననం తౌ వివిశతుస్సీతయా సహ రాఘవౌ॥౩॥ ప్రవిష్టస్తు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమమ్। దదర్శాశ్ర
మమేకాంతే చీరమాలాపరిష్కృతమ్॥౪॥ తత్ర తాపసమాసీనం మలపంకజటాధరమ్। రామస్సుతీక్ష్ణం విధివత్తపోవృద్ధమభాషత॥౫॥ రామోహమస్మి భ
గవన్ భవంతం ద్రష్టుమాగతః। త్వం మాభివద ధర్మజ్ఞ మహర్షే సత్యవిక్రమ॥౬॥ స నిరీక్ష్య తతో వీరం రామం ధర్మభృతాం వరమ్। సమాశ్లిష్య చ బా
హుభ్యామిదం వచనమబ్రవీత్॥౭॥ స్వాగతం ఖలు తే వీర రామ ధర్మభృతాం వర। ఆశ్రమోయం త్వయాక్రాంతస్సనాథ ఇవ సాంప్రతమ్॥౮॥ ప్రతీక్ష
మాణస్త్వామేవ నారోహేహం మహాయశః। దేవలోకమితో వీర దేహం త్యక్త్వా మహీతలే॥౯॥ చిత్రకూటముపాదాయ రాజ్యభ్రష్టోసి మే శ్రుతః॥౧౦॥
ఇహోపయాతః కాకుత్స్థ దేవరాజశ్శతక్రతుః * ఉపగమ్య చ మాం దేవో మహాదేవస్సురేశ్వరః। సర్వాన్ లోకాన్ జితానాహ మమ పుణ్యేన కర్మ

మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః. ************ రామ ఇత్యాది॥ తైః పూర్వోక్తైః ద్విజైర్మునిభిః॥౧॥ ౨॥ తత ఇతి॥ తదిత్య
త్ర ప్రవిశ్యతుమహారణ్యమిత్యారభ్య దండకారణ్యస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన తదేవ పరామృశ్యతే - ద్రుమైస్సతతం సమ్యగ్వ్యాప్తం॥౩॥౪॥ తత్రేతి॥ మలపంకజటాధ
రం మలం నామోద్వర్తనాదిసంస్కారాభావాచ్ఛరీరజన్యం - పంకో నామ వనసంచారాచ్ఛరీరలగ్నమితి భేదః - విధివదిత్యనంతరం ఉపగమ్యేతి శేషః॥౫॥ రామోహమి
తి॥ సత్యవిక్రమ అక్షత తపస్స్వభావ॥౬॥ ౭॥ స్వాగతమితి॥ త్వయా క్రాంతః అధిష్ఠితః - అత ఏవ సనాథ ఇవ స్వామిసహిత ఇవాభూదితి శేషః॥౮॥ ప్రతీక్షమాణ ఇత్యాది
సార్థశ్లోకస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు రావణవధార్థం రఘుకులేవతీర్ణస్య తవ రాజ్యభ్రంశః చిత్రకూటముపాదాయ తవ చిత్రకూటప్రాప్తిమారభ్య-
మే మయా శ్రుతః - అత ఏవ తద్వధార్థం భవాన్ అనేన మార్గేణాగమిష్యతీతి - త్వామేవ ప్రతీక్షమాణస్సన్ దేహం త్యక్త్వా ఇతో దేవలోకం నారోహం పరమపురుషార్థస్వరూ
పత్వద్దర్శనస్య స్వర్గస్యాంతరాయత్వాదితి భావః॥౯॥౧౦॥ తేష్వితి॥ మత్ప్రసాదాత్ తేషు విహరస్వ - వస్తుతస్తు మత్ప్రసాదాన్మయ్యనుగ్రహాత్ - తేషు విహరస్వేత్యపి

౧౪॥ భవానితి॥ గౌతమేన గౌతమవంశ్యేన॥౧౫॥ ఏవమితి॥ హర్షేణ మహతాప్లుతః మోహనానుగ్రహేణ పరమానందభరితః(౧౬) గుణముక్త్వా దోషమాహ నిరసనీయత్వాభిప్రాయేణ ఇమమితి॥ ఆశ్రమం తపోవనం-అవిద్యమానం కుతోపి భయం యేషాం తే అకుతోభయాస్సంతః - అటిత్వా ఇతస్తతః పరిప్లుత్య - లోభయిత్వా సమాధిభంగం జనయిత్వా-విధిప్రతర వేషైరితి శేషః- ప్రతిగచ్ఛంతి ప్రతియాంతి-అత్ర వనే-మృగేభ్యోన్యత్ర మృగాన్ వినా న్యో దోషో న భవేదితి విద్ధి - మృగప్రలోభనరూపదోషాదన్యో దోషో త నాస్తీత్యవేహీత్యర్థః-ఇతి వాక్యమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః॥౧౮౫॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి॥ తత్ మృగభయవిషయకం వచనం-వికృష్య సశరం ధనురితి స్వోత్సాహప్రకటనం-హన్యామితి ప్రాప్తకాలే విజ్ వధకాలే ప్రాప్తే సకలమృగహననం కుర్యామిత్యర్థః-ప్రాప్తకాలశ్చ తద్దర్శనకాలః(౨౦౫) తచ్చ హననమిహ స్థిత్వా న కర్తుం శక్యమిత్యాహ-భవానితి॥ తత్ర మృగసంఘవధవిషయే-భవాన్ మయా అభిషజ్యేత అభిభూయేత-అభిపూర్వాత్ షంజేః కర్మణి లిజ్ ॥ని॥ అభిషంగః పరిభవే సంగాక్రోశనయోరపీతి బాణః- తాదృశమృగహననేన మయా త్వం కృతాపరాధో భవేః-ఆశ్రమసంబంధిత్వాదితి భావః- తతః కిమిత్యత్రాహ - కింస్యాత్ కృచ్ఛ్రతరం తత ఇతి-తతః భవదభితాపాత్ కృచ్ఛ్రతరం కష్టతరం కిం-నకిమపీత్యర్థః-తస్మాదేతస్మిన్నాశ్రమే చిరంతద్దర్శనపర్యంతం-వాసం న సమర్థయే నేచ్ఛామి- ఇహవాసే మృగసంఘపీడాం సోఢ్వా స్థాతవ్యం హత్వావస్థానే స్వాశ్రమమృగాణాం స్వసన్నిధౌ హననే తవ వైమనస్యం స్యాత్ తచ్చ న మానిష్టం- అతోన్యత్ర త్వదసన్నిధానే మృగాన్ హనిష్యామీత్యర్థః-ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః॥౨౧౫॥ తమితి॥ వరదమిత్యనేన మునిస్తస్మై వానుజ్ఞాతవానితి గమ్యతే-సంధ్యాముపాగమత్ - సంధ్యాముద్దిశ్య సరస్తీరం గతవానిత్యర్థః-పశ్చిమాం సంధ్యామన్వాస్య-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-యావత్సంధ్యం జలతీరే జపన్ స్థిత్వేత్యర్థః-తత్రాశ్రమే-వాసమకల్పయదిత్యనేన ప్రాతర్జిగమిషా జాతేతి వ్యజ్యతే-అన్యత్ర గత్వా మృగనిరాసశ్చ రావణం ప్రతి మారీచానువాదాదవగంతవ్యః॥౨౩॥ తత ఇతి॥ శుభం భక్ష్యవ

ణా॥౧౧॥ తేషు దేవర్షిజుష్టేషు జితేషు తపసా మయా। మత్ప్రసాదాత్సభార్యస్త్వం విహరస్వ సలక్ష్మణః॥౧౨॥ తముగ్రతపసాయుక్తం మహర్షిం సత్యవాదినమ్। ప్రత్యువాచాత్మవాన్రామో బ్రహ్మాణమివ కాశ్యపః॥౧౩॥ అహమేవాహరిష్యామి స్వయం లోకాన్ మహామునే। ఆవాసంత్వహమిచ్ఛామి ప్రదిష్టమిహ కాననే॥౧౪॥ భవాన్ సర్వత్ర కుశలస్సర్వభూతహితే రతః। ఆఖ్యాతశ్శరభంగేన గౌతమేన మహాత్మనా॥౧౫॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ మహర్షిర్లోకవిశ్రుతః। అబ్రవీన్మధురం వాక్యం హర్షేణ మహతాప్లుతః ॥ అయమేవాశ్రమో రామ గుణవాన్రమ్యతామిహ। ఋషిసంఘానుచరితస్సదా మూలఫలాన్వితః॥౧౬॥ ఇమమాశ్రమమాగమ్య మృగసంఘా మహాయశః। అటిత్వా ప్రతిగచ్ఛంతి లోభయిత్వాకుతోభయాః ॥ నాన్యో దోషో భవేదత్ర మృగేభ్యోన్యత్ర విద్ధి వై॥౧౮౫॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య మహర్షేర్లక్ష్మణాగ్రజః ॥ ఉవాచ వచనం ధీరో వికృష్య సశరం ధనుః। తానహం సుమహాభాగ మృగసంఘాన్ సమాగతాన్ ॥ హన్యాం నిశితధారేణ శరేణాశనివర్చసా(౨౦౫) భవాంస్తత్రాభిషజ్యేత కిం స్యాత్కృచ్ఛ్రతరం తతః ॥ ఏతస్మిన్నాశ్రమే వాసం చిరంతు న సమర్థయే॥౨౧౫॥ తమేవముక్త్వా వరదం రామస్సంధ్యాముపాగమత్ ॥ అన్వాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం తత్ర వాసమకల్పయత్। సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమే రమ్యే సీతయా లక్ష్మణేన చ॥౨౩॥ తతశ్శుభం తాపసభోజ్యమన్నం స్వయం సుతీక్ష్ణః పురుషర్షభాభ్యామ్। తాభ్యాం

తాన్ విశేషేణ హరస్వీకుర్విత్వి-భగవతి కర్మఫలసమర్పణబుద్ధ్యా మునినోక్తం॥౧౨॥౧౩॥ అహమేవేతి॥ ప్రాప్తేతి కాక్వర్థః స్పష్టః- వస్తుతస్తు భక్త్యా త్వదర్పితాన్ లోకాన్ అహమాహరిష్యామ్యేవేత్యర్థః-లౌకికదృష్ట్యాహ-ఆవాసమితి(౧౪) గౌతమేన తద్వంశజేన శరభంగేన-భవాన్ కుశల ఇత్యాఖ్యాతః(౧౬) ఇమమితి॥ లోభయిత్వా మనసో లౌల్యం జనయిత్వా-రూపకాంతిగతిచేష్టావిశేషైః సమాధిభంగం కృత్వేత్యర్థః ॥ నాన్యదితి॥ దోషం భయం-లింగవ్యత్యయ ఆర్షః- అత్ర దణ్డకారణ్యే(టీ) మృగేభ్య ఇతి హేతుగర్భితం మృగరూపధారిణో రాక్షసా ఏవాగత్య తపోభంగం కుర్వంతీత్యర్థః॥౧౮౫॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి॥ తస్య వచనం శ్రుత్వా- విరోధనమువాచేత్యన్వయః-వికృష్య సశరం ధనురిత్యస్యోత్తరేణ సంబంధః- తానితి-హే మహాభాగ అహం ధనుర్వికృష్య శరేణ మృగసంఘాన్ హన్యాం చేత్ - తత్ర మృగవధే భవానభిషజ్యేత విషాదం ప్రాప్నుయాత్ తతో భవద్విషాదాన్మే కృచ్ఛ్రతరం కష్టతరం కిం స్యాత్ -నకిమపి-అతః త్వదాశ్రమే హింసాం న కరిష్యామీతి భావః ॥ ఏతస్మిన్నితి॥ తత ఇత్యత్రాప్యనుషజ్యతే-తతః కారణాదేవ-ఏకత్ర చిరం వాసం న సమర్థయే నాంగీకరోమీతి(౨౧౫) సంధ్యాముపాగమత్ సంధ్యాముపాసితుముపాగతవానిత్యర్థః॥౨౩॥టీ॥తతః

సీతత్వేనపావనం-తాపసభోజ్యంఫలమూలాది-అన్నం-అదనీయం-స్వయంనతుశిష్యముఖేన- సుసత్కృత్యఅర్ఘ్యపాద్యాదినాసంపూజ్య-మహాత్మాతత్రపరమపురు ౨౪
షత్వజ్ఞానవాన్-సంధ్యానివృత్తౌసంధ్యాకర్మావసానే-రజనీమవేత్యుదదౌరజనీభక్త్యనుసారందదావిత్యర్థః- సీతాతురామభుక్తశేషంభుక్తవతీత్యాశయః॥౨౪॥
************* ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తమస్సర్గః. *************
అథసుతీక్ష్ణానుజ్ఞయారామస్యాశ్రమమండలంప్రతిప్రస్థానమష్టమే॥రామస్త్విత్యాదినా॥పరిణామ్యఅతివాహ్య-ప్రభాతేఉషఃకాలే॥౧॥ ఉత్థాయేతి॥ సహసీతయే
త్యనేనపూర్వమేవసౌమిత్రిస్స్నాతఇతివ్యజ్యతే-ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్ - స్నానాచాంతయోరుపస్పర్శ ఇతి శాణః - సుశీతేనేత్యుష్ణోదకవ్యావృత్తిః - ఉత్పలగంధి
నేత్యనేనతటాకస్నానంసూచ్యతే॥౨॥ అథేతి॥ అగ్నిమిత్యేకవచనేనఏకాగ్నిత్వావగమాన్నత్రేతాగ్నిరివానీమితిగమ్యతే- సురాన్నారాయణం - సహపత్న్యావి
శాలాక్ష్యానారాయణముపాగమదిత్యయోధ్యాకాండోక్తైః - పరివారాపేక్షయాబహువచనం - కాల్యంయథాకాలప్రాప్తంయథాతథాదేశానుగుణపూజాకథ
నాయతపస్విశరణఇత్యుక్తం- ఉదయంతంఉద్యంతం - అనేనహోమానంతరమాదిత్యోపస్థానోక్త్యాఅనుదితహోమపక్షసూచనాత్ కాత్యాయనసూత్రక్ర
మేణరాఘవాణామనుష్ఠానమితిగమ్యతే॥౪॥సుఖోషితా ఇత్యాదిత్రిశ్లోక్యేకాన్వయా॥ ఆపృచ్ఛామహేఆపృచ్ఛామహే-పరస్మైపదమార్షం - అభ్యనుజ్ఞాతుమితిభావేతు
మున్-త్వత్తః-తత్కాలంగమనానుజ్ఞానంప్రార్థయామ ఇత్యర్థః- మునయస్సహవాసయోగ్యాఇత్యాహ-ధర్మనిత్యైరిత్యాది- ధర్మనిత్యైర్నిత్యధర్మైః - తపోభి
ర్దాంతైఃనిగృహీతేంద్రియైః- తపోహీంద్రియనిగ్రహహేతుః-విశిఖైఃవిగతజ్వాలైః॥ని॥అర్చిర్హేతిశ్శిఖాస్త్రియామిత్యమరః-గుప్తమహాత్మ్యైరిత్యర్థః॥ ౭ ॥ అవిష
హ్యేత్యాది॥ సూర్యః-అవిషహ్యాతపఃఅసహ్యాతాపస్సన్-యావన్నాతివిరాజతేనాత్యంతముద్గచ్ఛతి-కథమివ- అమార్గేణాన్యాయేనాగతాంలక్ష్మీంఐశ్వర్యంప్రా
ప్య-అన్వయవర్జితఃసాధుసమాగమవర్జితోదుష్ప్రభురివావిషహ్యాతపఇత్యన్వయః- తావదిచ్ఛామహేగంతుమిత్యనేనరావణవధత్వరావ్యజ్యతే - అతోనసహానోప
సుసత్కృత్యదదౌమహాత్మాసంధ్యానివృత్తౌరజనీమవేత్య ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తమస్సర్గః **********************
రామస్తుసహసౌమిత్రిస్సుతీక్ష్ణేనాభిపూజితః పరిణామ్యనిశాంతత్రప్రభాతేప్రత్యబుధ్యత॥౧॥ ఉత్థాయతుయథాకాలంరాఘవస్సహసీతయా।
ఉపాస్పృశత్సుశీతేనజలేనోత్పలగంధినా॥౨॥అథతేఽగ్నింసురాంశ్చైవవైదేహీరామలక్ష్మణౌ ।కాల్యంవిధివదభ్యర్చ్యతపస్విశరణేవనే *ఉదయం
తందినకరందృష్ట్వావిగతకల్మషాః।సుతీక్ష్ణమభిగమ్యేదంశ్లక్ష్ణంవచనమబ్రువన్॥౪॥సుఖోషితాస్స్మభగవన్ త్వయాపూజ్యేనపూజితాః ।ఆపృచ్ఛామః
ప్రయాస్యామోమునయస్త్వరయంతినః * త్వరామహేవయంద్రష్టుంకృత్స్నమాశ్రమమండలమ్ । ఋషీణాంపుణ్యశీలానాందండకారణ్యవా
సినామ్ * అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామస్సహైభిర్మునిపుంగవైః ।ధర్మనిత్యైస్తపోదాంతైర్విశిఖైరివపావకైః ॥౭॥ అవిషహ్యాతపోయావత్సూర్యో
నాతివిరాజతే ।అమార్గేణాగతాంలక్ష్మీంప్రాప్యేవాన్వయవర్జితః * తావదిచ్ఛామహేగంతుమిత్యుక్త్వాచరణౌమునేః । వవందేసహసౌమిత్రి
స్సీతయాసహరాఘవః॥౯॥తౌసంస్పృశంతౌచరణావుత్థాప్యమునిపుంగవః । గాఢమాలింగ్యసస్నేహమిదంవచనమబ్రవీత్ * అరిష్టంగచ్ఛపంథా
నంరామసౌమిత్రిణాసహ।సీతయాచానయాసార్ధంఛాయయేవానువృత్తయా॥౧౧॥పశ్యాశ్రమపదంరమ్యందండకారణ్యవాసినామ్।ఏషాంతపస్వి
తి॥తాభ్యామిత్యనేనసీతాయాశ్చసంగ్రహః॥౨౪॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తమస్సర్గః.
రామఇతి॥నిశాంపరిణామ్యగమయిత్వేత్యర్థః॥౧॥ఉత్థాయేతి॥ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్॥౨॥౪॥టీ॥సుఖేతి॥ మునయస్త్వరయంతిమామిత్యనేనచిత్రకూటాదారభ్య
మార్గప్రదర్శనవ్యాజేనపంచవటీప్రవేశపర్యంతంరామేణసహమునయస్సమాగతా ఇతిగమ్యతే(౬) అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామ ఇతి ॥ త్వత్తస్తత్కాలగమనానుజ్ఞాం
ప్రార్థయామ ఇత్యర్థః-ధర్మనిత్యైర్నిత్యధర్మపరైః - విశిఖైర్విధూమైః॥ ౭ ॥ అవిషహ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ అమార్గేణాన్యాయేనాగతాం
ప్రాప్తాంలక్ష్మీంరాజ్యలక్ష్మీంప్రాప్య-అన్వయవర్జితఃదుష్కులజాతోదుష్ప్రభురివ-విషహ్యాతపఃఅవిషహ్యాతపోయస్యసఃసూర్యః - యావన్నాతివిరాజతేనాతి
జృంభతే- తావత్పూర్వంగంతుమిచ్ఛామఇత్యుక్త్వావవందఇత్యన్వయః(౧౦)టీ॥అరిష్టమితి॥అరిష్టంశుభం(౧౧)ఆశ్రమమితి॥జాత్యేకవచనం(౧౧)శాంతపక్షిగణాసీ

మాదోషోపి॥౯॥(౧౦)అరిష్టంఅనుపద్రవం-రిషి స్త్రీవసహేతిభావేనిష్ఠా- అనేనాపిరావణవిజయాభ్యనుజ్ఞాసూచ్యతే(౧౧)తపోవనపదార్థాన్కృతార్థయితుమా హ-పశ్యేత్యాది(౧౨)సప్రాజ్యేతి॥ ప్రాజ్యంఅదభ్రం॥ని॥ప్రభూతంప్రచురంప్రాజ్యమదభ్రంబహుళంబహ్వీత్యమరః(౧౩) కారండవోజలకుక్కుటః॥ని॥మద్గుః కారండవఃప్లవఇత్యమరః(౧౪)రమణీయత్వాదినావిశేషయితుంపునరప్యాహ-రమణీయానీతి॥ మయురాణామభిరుతానియేషుతాని-గమ్యతాంత్వయేతి శేషః- భ వానితిరామ ఉచ్యతే-ఆశ్రమం-ప్రతీతి శేషః॥౧౬॥౧౭॥తతఇతి॥తతఃప్రస్థానోపక్రమానంతరం-విమలౌతతఇతి-తతఃధనురాదిదానానంతరమిత్యర్థః-తతస్సుభత రేత్యాదినాఅయమర్థోవగమ్యతే-ఆశ్రమప్రవేశేకిమస్మాకమాయుధైరితిమన్యమానాసీతా ఆయుధానిమునిగృహేకుత్రచిన్నిహితవతీ- అథఅమార్గణేత్యాదిరా మవాక్యేనఅరిష్టంగచ్ఛేత్యాదిమునివాక్యేనచతయోర్హృదయంవిదిత్వాస్వయమేవాదాయపునర్దత్తవతీతి-అతఏవోత్తరసర్గేస్యాశయంవక్ష్యతి॥రా॥ తతఃధ నురాదిదానానంతరం-విమలౌసునిశితౌఖడ్గౌచదదావిత్యన్వయః॥౧౮॥౨౦॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాం డవ్యాఖ్యానే-అష్టమస్సర్గః. ************* అథసీతావీరపత్నీత్వేనధనుర్ముష్టిగ్రహణవిశేషేణసాయుధతయాసన్నద్ధంపతిమాలోక్య యదిత్వంసాయు ధోరాత్రుసభూయిష్ఠేదేశేప్రవిష్టస్స్యాః-తర్హితైస్సాకంవిరోధస్స్యాత్ - తేనావయోర్విశ్లేషస్స్యాత్ - తేనభవతోమహాక్లేశస్స్యాత్ - అతోనిధాయాయుధం వనేస్మాభిర్గంతవ్యమిత్యాహనవమే-సుతీక్ష్ణేనేత్యాది॥అభ్యనుజ్ఞాతంఅరిష్టంగచ్ఛపంథానమితిరావణవధాభిప్రాయేణానుజ్ఞాతంహృద్యయాయుక్తియుక్తత్వేనహృ దయంగమయా-స్నిగ్ధయాస్నేహప్రవృత్తయా-అనేనవక్ష్యమాణవచనేస్నేహఎవమూలమిత్యుక్తం- రామేణఋషిభ్యఃప్రతిజ్ఞాకరణం రామప్రతిజ్ఞాయాఃదు రావారత్వంచబహుశోదృష్టవత్యపిరాత్రుసైర్వైరేభర్తుస్స్వవిరహద్వారామహాక్లేశోభవేదితి ప్రేమాంధతయాతథోక్తవతీతిభావః॥౧॥ కింతదుక్తంతత్రా హ-అయంధర్మఇతి॥మహానయంధర్మఃత్వయానుష్ఠీయమానోమునిధర్మః-సుసూక్ష్మేణవిధినామార్గేణవిచారేణప్రాప్యతే-ధర్మకామైరితి శేషః- సూక్ష్మవి ధిమేవాహ-నివృత్తేనేతి-ఇహవనే- కామజాత్ ఇచ్ఛాకృతాద్వ్యసనాన్నివృత్తేనపురుషేణాయంధర్మఃశక్యఃసంపాద్యః - వ్యసనమితిజాత్యేకవచనం॥౨॥ కింత

నాంవీరతపసాభావితాత్మనామ్(౧౨)సప్రాజ్యఫలమూలానిపుష్పితానివనానివ । ప్రశస్తమృగయూథానిశాంతపక్షిగణానిచ.(౧౩)ఫుల్లపంకజ షండానిప్రసన్నసలిలానిచ ।కారండవవికీర్ణానితటాకానిసరాంసిచ(౧౪)ద్రక్ష్యసేదృష్టిరమ్యాణిగిరిప్రస్రవణానిచ । రమణీయాన్యరణ్యానిమ యూరాభిరుతానిచ * గమ్యతాంవత్ససౌమిత్రేభవానపిచగచ్ఛతు । ఆగంతవ్యంత్వయాతాతపునరేవాశ్రమంమమ॥౧౬॥ఏవముక్తస్తథేత్యుక్త్వా కాకుత్స్థస్సహలక్ష్మణః। ప్రదక్షిణంమునింకృత్వాప్రస్థాతుముపచక్రమే॥౧౭॥తతశ్శుభతరేతూణీధనుషీచాయతేక్షణా ।దదౌసీతాతయోర్భ్రా త్రోఃఖడ్గౌచవిమలౌతతః॥౧౮॥ ఆబధ్యచశుభేతూణీచాపౌచాదాయసస్వనౌ । నిష్క్రాంతావాశ్రమాద్గంతుముభౌతౌరామలక్ష్మణౌ॥౧౯॥శ్రీమం తౌరూపసంపన్నౌదీప్యమానౌస్వతేజసా । ప్రస్థితౌధృతచాపౌతౌసీతయాసహరాఘవౌ॥౨౦॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టమస్సర్గః. *****

సుతీక్ష్ణేనాభ్యనుజ్ఞాతంప్రస్థితంరఘునందనమ్ ।హృద్యయాస్నిగ్ధయావాచాభర్తారమిదమబ్రవీత్॥౧॥అయంధర్మస్సుసూక్ష్మేణవిధినాప్రా

తి-పరస్పరవైరవిరహాదితిభావః(౧౨)॥టీ॥సుప్రాజ్యంసుసమృద్ధం(౧౩)టీ॥కారండవఃజలకుక్కుటః॥౧౭॥తతఇతి॥త్సరుఃఖడ్గముష్టిః॥౨౦॥శ్రీమహేశతీర్థకృతా-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః. **************** సుతీక్ష్ణేనేతి॥సీతేతి శేషః-హృద్యయాహృదయంగమయా- స్నిగ్ధయాస్నేహప్రవృద్ధయా॥౧॥టీ॥ అథకేవలేనాస్మత్కార్యేణప్రవేష్టవ్యంవనంమయా । విప్రకారమపాక్రష్టుంరాక్షసైర్భవతామిమమితిమునీనాంరాక్షసవధ ప్రతిజ్ఞాంకుర్వాణంభర్తారంప్రతిసీతా-అహింసాపరమోధర్మఇతిన్యాయంమనసినిధాయహింసాంనివర్తయితుం లోకదృష్టాంతేనవక్తుమారభతే - యస్తుధర్మ ఇత్యాదినా॥తీ॥యస్త్వితి॥మహానుత్కృష్టఃయోధర్మః - సుతీక్ష్ణేనమునినావిధినాశాస్త్రోక్తప్రకారేణ ప్రాప్యతే-అయంధర్మః- ఇహలోకేకామజాద్వ్యసనా న్నివృత్తేనపురుషేణత్వయేతివాశక్యఃఆచరితుంశక్యఇతియోజనా-అయంధర్మస్సుసూక్ష్మేణేతిపాఠేతు-మహాన్మహాత్మాయద్యపిభవాన్- తథాపిసుసూక్ష్మేణవిధి నామార్గేణవిచారణేసతి-అధర్మంప్రాప్యతే-అపేక్షాఛందసఃశ్యన్వాకర్తరియగ్వాఛాందసః-అధర్మమేవసప్రాప్నోతిభవానిత్యర్థః॥అయమధర్మస్తు

ద్వ్యసనంత్రాహ-త్రీణ్యేవేతి॥అత్రలోకే-ఉతఅత్యర్థం-కామజానిరాగకృతాని-త్రీణ్యేవవ్యసనానిభవంతి-కానితానిత్రీణీత్యత్రాహ- మిథ్యావాక్యమిత్యాది- ౨౭
మిథ్యావాక్యంపరమకం-ప్రథమమిత్యర్థః-సర్వేభ్యోవ్యసనేభ్యః శ్రేష్ఠమిత్యర్థః-స్వార్థికః - తస్మాదపివ్యసనాత్ గురుతరావుభౌవ్యసనవిశేషౌ - తావాహపరదారే
త్యాదినా-పరదారాభిగమనంపరదారాభిమర్శనం-వైరంవినారౌద్రతాహింసకతాచేతి॥ ౩౫ ॥ ఏవంసామాన్యేనవ్యసనరూపముక్త్వాప్రకృతేపరిహార్యత్వేనవక్త
వ్యంవ్యసనంద్వయంతుమితరపరిశేషమాహ-మిథ్యేత్యాదినా॥అత్రభూతభవిష్యతోర్వర్తమానస్యాంతర్భావః-కుతఇతి-పరేషాంసంబంధినీనాంస్త్రీణాం-ధర్మనా
శనమధర్మకరంచ-అభిలాషణమభిలాషఃకుతః- అసంభావితఇత్యర్థః-ధర్మనాశనశబ్దేనగురుతరశబ్దోక్తాతిశయోదర్శితః-మిథ్యావాక్యమధర్మకరం- ఇదముభయకర
మితిభావః(౪౫) కుతఇత్యాదినాపరదారాభిలాషఏవనాస్తికుతస్తదభిగమనమిత్యుక్తం- కాలత్రయేపితదభావఇతివిశేషయతి- తవేతి- మనుష్యేంద్రేతిహేతుగర్భం
సంబోధనం-తవపరదారాభిలాషణమిదానీంనాస్తి-కదాచనతేతవనాభూత్ - హేరామ-ఏతత్ అభిలాషణం- తేక్వచిత్సుందరేష్వపిపరదారేషుమనసాసంకల్పేనాపి
నవిద్యతే-అనేనభవిష్యత్కాలేపినాస్తీత్యుక్తం-తథేతిసముచ్చయేచోవధారణే॥౫౫॥ఉక్తవ్యసనద్వయాభావేబహూన్హేతూన్దర్శయతి - స్వదారేత్యాదినా॥
హేనృపాత్మజత్వంనిత్యమేవస్వదారనిరతః ధర్మిష్ఠశ్చ - అతఏవసత్యసంధఃసత్యప్రతిజ్ఞః-తత్రనిదర్శనంపితుర్నిర్దేశకారకః ॥ ౬౫ ॥ ఉక్తానువాదపూర్వకంభ
ర్తారంస్తౌతి-సత్యసంధేతి॥మహాభాగమహాధర్మజ్ఞ శ్రీమన్నిరవధికైశ్వర్య-లక్ష్మణపూర్వజవైరాగ్యేలక్ష్మణాదప్యధిక-త్వయిసత్యంప్రతిష్ఠితం-ధర్మశ్చప్రతిష్ఠితః- అ
న్యత్సర్వమైశ్వర్యవైరాగ్యాదికంచ-త్వయిప్రతిష్ఠితంసుస్థిరం॥౭౫॥తృతీయవ్యసనసద్భావంవక్తుముక్తవ్యసనద్వయాభావంస్వానుభవసిద్ధత్వేనద్రఢయతి - తచ్చే
తి॥హేమహాబాహో-జితేంద్రియైర్ధర్తుంశక్యంతత్పూర్వోక్తంధర్మిష్ఠత్వాదికంసర్వంతవవశ్యేంద్రియత్వంచజానామి-శుభదర్శనతత్సద్భావేతవదర్శనమేవప్ర
మాణం-రూపమేవాస్యైతన్మహిమానంవ్యాచష్టఇతిశ్రుతేః॥౮౫॥ ఏవంవ్యసనద్వయరహితేనత్వయాతృతీయవ్యసనమపికథంచిత్పరిహర్తవ్యమిత్యాశయేనాహ -

వ్యతే మహాభాగ ।నివృత్తేనతుశక్యోయంవ్యసనాత్కామజాదిహ॥౧॥ త్రీణ్యేవవ్యసనాన్యత్ర కామజానిభవంత్యుత ।మిథ్యావాక్యంపరమకంతస్మాద్గు
రుతరావుభౌ * పరదారాభిగమనంవినావైరంచరౌద్రతా॥౩౫॥మిథ్యావాక్యంనతేభూతంనభవిష్యతిరాఘవ * కుతోభిలాషణంస్త్రీణాంపరేషాం
ధర్మనాశనమ్(౪౫)తవనాస్తిమనుష్యేంద్రనచాభూత్తేకదాచన* మనస్యపితథారామనచైతద్విద్యతేక్వచిత్ ॥౫౫॥స్వదారనిరతస్త్వంచనిత్యమే
వనృపాత్మజ * ధర్మిష్ఠస్సత్యసంధశ్చపితుర్నిర్దేశకారకః ॥ ౬౫ ॥ సత్యసంధమహాభాగశ్రీమన్లక్ష్మణపూర్వజ * త్వయిధర్మశ్చసత్యం
చత్వయిసర్వం ప్రతిష్ఠితమ్ ॥ ౭౫ ॥ తచ్చసర్వం మహాబాహో శక్యం ధర్తుం జితేంద్రియైః * తవవశ్యేంద్రియత్వంచ జానామి శుభద
ర్శన ॥ ౮౫ ॥ తృతీయంయదిదంరౌద్రం పరప్రాణాభిహింసనమ్ * నిర్వైరంక్రియతే మోహాత్తచ్చతే సముపస్థితమ్ ॥ ౯౫ ॥ ప్రతిజ్ఞాత

కామజాద్వ్యసనాన్నివృత్తేనత్వయాపరిహర్తుంశక్యఇత్యర్థః॥౧॥కింతత్కామజంవ్యసనంకశ్చాధర్మఃయాభ్యాంనివర్తనీయోహమిత్యాకాంక్షాయామాహ॥త్రీ
ణ్యేవేతి॥పరమంవ్యసనభూతం॥౩౫॥ఏవంవ్యసనత్రయంనిరూప్యప్రకృతేఅధర్మప్రాప్తిపరిహారాయపరిహార్యంవ్యసనంపరిశేషయితుమాహ- మిథ్యావాక్యమిత్యాది
నాసార్ధచతుష్టయేన* హేరామకర్మనాశనంమిథ్యావాక్యంపరేషాంస్త్రీణామభిలాషణంచ- తేతవనభూతంనభవిష్యతి-కుతోవర్తమానకాలఇతిశేషః(౪౫)అతఏవ
తద్ధేతుకంపరదారాభిగమనంనాస్తీత్యాహ॥తవేతి॥హేమనుష్యేంద్రఏతత్పరదారాభిగమనంతవనాస్తి-వర్తమానఇతిశేషః తేతవనాభూత్ పూర్వమితిశేషః-కదా
చిదపిభవిష్యత్కాలఇత్యర్థః-కింబహునాహేరామమనసితథాతాదృశప్రసంగః- క్వచిచ్చక్వచిదపినవిద్యతేభూతభవిష్యద్వర్తమానకాలేష్వపితవపరదారాభిగ
మనంనాస్తీత్యర్థః॥౫౫॥పరదారాభిగమనమిథ్యావచనయోరభావే-క్రమేణహేతుద్వయమాహ-స్వదారనిరతఇతి॥హేనృపాత్మజత్వంధర్మిష్ఠస్సన్ - నిత్యంస్వ
దారనిరతోసి-అనేనపరదారాభిగమనరాహిత్యే హేతురుక్తః-సత్యసంధస్సన్పితుర్నిర్దేశకారకోసి-అనేనమిథ్యావచనరాహిత్యే హేతురుక్తఇతిద్రష్టవ్యం- అ
తఏవత్వయిధర్మశ్చసత్యంచసర్వంప్రతిష్ఠితం॥ ౬౫ ॥ ౭౫ ॥ అన్యైర్బోద్ధుమప్యశక్యమేతత్సర్వంతవాస్తీతిజానామీత్యాహ ॥ తచ్చేతి ॥ అశక్యమితిచ్ఛేదః-అతోనతవ
వ్యసనద్వయప్రసక్తిరిత్యర్థః॥౮౫ ॥తృతీయవ్యసనప్రసక్త్యాతవాధర్మస్స్యాదిత్యతఆహ-తృతీయమితి ॥ యదిదంపరప్రాణాభిహింసనరూపంతృతీయంరౌద్రంభ

తృతీయమితి ॥ నిర్వైరం యథా భవతి తథా పరప్రాణాభిహింసనరూపం - యదిదం రౌద్రం రౌద్రాఖ్యం తృతీయం - మహద్వ్యసనం పాపమరైః క్రియతే - తచ్చ త్వత్తు-తేసముపస్థితం - త్వయా కర్తుముద్యుక్తమిత్యర్థః ॥౯॥ కథముద్యుక్తమిత్యత్రాహ - ప్రతిజ్ఞాత ఇతి ॥౧౦॥ న కేవలమృష్యభ్యర్థనయా ప్రతిజ్ఞాతం - ప్రథమసంకల్పశ్చ తవతథైవేత్యాహ - ఏతన్నిమిత్తమితి ॥ దండకా ఇతి విశ్రుతం వనం ప్రతి త్వం భ్రాత్రా సహ ధృతబాణశరాసనస్సన్ ప్రస్థితః - కేవలేనాత్మకార్యేణేత్యాది నా భవతైవో క్తత్వాదితి భావః ॥౧౧॥ తతః కిమిత్యత్రాహ - తతస్త్వామితి ॥ ప్రస్థితం త్వాం దృష్ట్వా త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞత్వస్వదా నైకనిరతత్వాదికం చ దృష్ట్వా - తన్నిశ్రేయ సం తవ సౌఖ్యం హితం తత్సాధనం చ చింతయంత్యా మమ - మనశ్చింతాకులం - భవేద్వై భవతి హి - భవాన్ సత్యప్రతిజ్ఞత్వేన రక్షోవధాన్న నివర్తేత - స నిర్వైరం పరహిం సనం చ న కరోషి - యస్య కస్య చిద్వైరమూలస్య కరణే తదహమేవ స్యాం - మద్విరహం చ త్వమేకదారవ్రతనిరతో న సోఢుమర్హసి అతః కథమిదం సంపత్స్యత ఇతి భావః ॥౧౨॥ తర్హి కః ఉపాయస్తైః ప్రతిఘాతీత్యపేక్షాయాం రామపక్షస్యైవ స్వపక్షత్వాత్తత్పక్షం స్థూణానిఖననన్యాయేన ద్రఢయితుం పక్షాంతరమాహ - నహీతి ॥ మమ మత్తః ॥౧౩॥ త్వం హీతి ॥ శరవ్యం శరమోక్షం - కచ్చిదితి కామప్రవేదనే ॥౧౪॥ తర్హి శరవ్యం న కరోమీత్యత్రాహ - క్షత్రియాణామితి ॥ క్షత్రియాణాం సమీప తః స్థితం ధనుః తేజోరూపం బలం భృశం - ఉచ్ఛ్రియ తే వర్ధయతి - హుతాశస్య సమీపతః స్థితానీంధనాని చ తేజోబలముచ్ఛ్రియం తే - దృష్టాంతాలంకారః ॥౧౫॥ ఉక్తార్థే ఇతిహ్యమాహ - పురేత్యాది ॥ రతమృగద్విజే సంతుష్టమృగపక్షికే - తపస్వీ కశ్చిదభవదిత్యన్వయః ॥౧౬॥౧౭॥ తస్మిన్నితి ॥ స ఇతి ఖడ్గః శేషణం - న్యాసవిధినా న్యాస ప్రకారేణ ॥ రాజచోరాదిక భయాద్దాయాదానాం చ వంచనాత్ - స్థాప్యతే న్యగృహే ద్రవ్యం న్యాసస్స పరికీర్తితః - ఇత్యుక్తో న్యాసః - తిష్ఠతః - తస్యేతి శేషః - చతుర్థ్యా

స్త్వయా వీర దండకారణ్యవాసినామ్ * ఋషీణాం రక్షణార్థాయ వధస్సంయతి రక్షసామ్ ॥ ౧౦॥ ఏతన్నిమిత్తం చ వనం దండకా ఇతి వి

శ్రుతమ్ * ప్రస్థితస్త్వం సహ భ్రాత్రా ధృతబాణశరాసనః ॥ ౧౧॥ తతస్త్వాం ప్రస్థితం దృష్ట్వా మమ చింతాకులం మనః * త్వద్వృత్తం

చింతయంత్యా వై భవేన్నిశ్శ్రేయసం హితమ్ ॥౧౨॥ న హి మే రోచతే వీర గమనం దండకాన్ప్రతి * కారణం తత్ర వక్ష్యామి వదంత్యాః శ్రూయతాం మ

మ ॥౧౩॥ త్వం హి బాణధనుష్పాణిర్భ్రాత్రా సహ వనం గతః * దృష్ట్వా వనచరాన్ సర్వాన్ కచ్చిత్కుర్యాశ్శరవ్యయమ్ ॥౧౪॥ క్షత్రియాణాం చ

హి ధనుర్హుతాశస్యేంధనాని చ * సమీపతస్స్థితం తేజోబలముచ్ఛ్రియతే భృశమ్ ॥౧౫॥ పురా కిల మహాబాహో తపస్వీ సత్యవాక్ఛుచిః * క

స్మింశ్చిదభవత్పుణ్యే వనే రతమృగద్విజే ॥౧౬॥ తస్యైవ తపసో విఘ్నం కర్తుమింద్రశ్శచీపతిః * ఖడ్గపాణిరథాగచ్ఛదాశ్రమం భటరూపధృత్ ॥౧౭॥

తస్మింస్తదాశ్రమపదే నిశితః ఖడ్గ ఉత్తమః * స న్యాసవిధినా దత్తః పుణ్యే తపసి తిష్ఠతః ॥ ౧౮॥ స తచ్ఛస్త్రమనుప్రాప్య న్యాసరక్షణతత్పరః * వనే తం

విచరత్యేవ రక్షన్ప్రత్యయమాత్మనః ॥౧౯॥ యత్ర గచ్ఛత్యుపాదాతుం మూలాని చ ఫలాని చ * న వినా యాతి తం ఖడ్గం న్యాసరక్షణతత్పరః ॥ ౨౦॥ ని

యంకరం వ్యసనముపస్థితం చ మోహాద్వ్యతో నిర్వైరం క్రియతే తచ్చైతన్నిర్వైరం రౌద్రతారూపం అధర్మాంతరం తే సముపస్థితం ॥౯॥ నను కథం తృతీయవ్యసనజనితా ధర్మప్రాప్తిరిత్యత ఆహ - ప్రతిజ్ఞాత ఇతి ॥ ౧౦॥ నను ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాధర్మప్రాప్తిః కథమిత్యత ఆహ - ఏతదితి ॥ ఏతన్నిమిత్తమేవ ప్రతిజ్ఞాతరక్షోవధార్థమేవ త్వం దండ కా ఇతి విశ్రుతం ప్రసిద్ధం వనం - ధృతబాణశరాసనస్సన్ భ్రాత్రా సహ ప్రస్థితోసి యతః అతః ప్రాప్తమేతత్తృతీయం పాప్రమిత్యర్థః (టీ) అత్ర దండకా నాం జనపద వాచకత్వాద్బహువచనం పుంలింగతా చ - స హి పూర్వం జనపదశ్శుక్రశాపాద్వనమభవత్ ॥ ౧౧॥ తత ఇతి ॥ తస్మాద్ధేతోః రాక్షసవధార్థం ప్రస్థితం త్వాం దృష్ట్వా - త్వ ద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞాతలక్షణం చరిత్రం చ దృష్ట్వా నిశ్శ్రేయసం పరలోకసుఖం - హితం ఇహలోకే సుఖం - చింతయంత్యా మమ - మనశ్చింతాకులం భవేత్ భవతి ॥౧౨॥ స్వాభిప్రాయమాహ - న హీతి ॥ అనుచారే హేతుమాహ - కారణమితి ॥ మమ మత్సకాశాత్ ॥౧౩॥ త్వమితి ॥ వనచరాన్ రాక్షసానుద్దిశ్య - శరవ్యయం కుర్యాః కచ్చిత్ కుర్యా ఏవ - తస్మాదేవ తృతీయవ్యసనప్రాప్తిస్తవేతి భావః ॥౧౪॥ నను శరమోక్షమకృత్వైవ స్థాస్య ఇత్యాశంక్యాహ - క్షత్రియాణామితి ॥ క్షత్రియాణాం సమీపే స్థితం ధనుః - క్ష త్రియాణాం తేజోబలముచ్ఛ్రియతే వర్ధయతే - స్థితానీతి బహువచనతయా యోజ్యం ఇంధనాని హుతాశనస్య తేజోబలం తేజోరూపం బలం వర్ధయంతీతి యోజ్యం ॥౧౫ వాసనా ప్రాబల్యాదపరిహార్యోయం వ్యాపార ఇతి వక్తుమితిహాసమాహ - పురా కిలేతి ॥౧౬॥౧౭॥ తస్మిన్నితి ॥ స న్యాసవిధినా కాలాంతరే పునరాదానాయ రక్షణార్థం

స్థాపకృత్॥౧౮॥సఇతి॥ ఆత్మనః ప్రత్యయంవిశ్వాసస్థాపితంవస్తు॥ని॥ ప్రత్యయోధీనకపటజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్వివ్యత్యమరః-రక్షన్నేవవిచరతివ్యచరత్॥౧౯॥ పతదేవో
పపాదయతి-య త్రేతి॥౨౦॥నిత్యమితి॥పరివహన్ రక్షన్-రౌద్రీంహింసాపరాం-స్వాంశస్త్రధార్యసాధారణాం॥౨౧॥తతఇతి॥ రౌద్రే హింసారూపకర్మణి - అ
ధర్మేణకర్శితఃపీడితః-సంవాసాత్సంపర్కాత్ ॥౨౨॥ఏవమితి॥శస్త్రసంయోగకారణంపురావృత్తం-ఉక్తమితిశేషః-పురావృత్తఫలితమర్థమాహ-అగ్నిరితి- అగ్ని
సంయోగోయథావస్తునోవికారహేతుః ఏవంశస్త్రసంయోగోపిశస్త్రిణోవికారహేతుర్భవతి - స్నేహాత్ - త్వద్విషయస్నేహాత్ -బహుమానాత్ మద్విష
యత్వేనకృతబహుమానాత్ - స్మారయేభవద్విజ్ఞాతార్థమేవస్మారయామి-నశిక్షయేనాపూర్వమర్థముపదిశామి॥౨౩॥ నకథంచనేతి॥ గృహీతధనుషాత్వయా-వై
రంవినారాక్షసాన్హంతుం.సారౌద్రీబుద్ధిః-కథంచనకేనాపిప్రకారేణ-నకార్యానకర్తుంయోగ్యా-త్వత్ప్రకృత్యననుగుణత్వాదితిభావః- ఇయంబుద్ధిర్మత్ప్రకృతే
రప్యననుగుణేత్యాహ-అపరాధమితి-లోకాన్ ప్రాణినః॥తనిశ్లోకి॥అపరాంధవినేతినిరపరాధహననమేవాత్రప్రతిషిధ్యతే-నతుతపస్విషుసాపరాధరాక్షసహననంతే
నసాపరాధంసమ్యగాలోచ్యతత్రాప్యపరాధతారతమ్యేనోపాయాంతరాభావేహంతవ్యమితిభావః-లోకాన్హంతుమితి- అకుర్వంతోపిపాపానిశుచయఃపాపసంశ్ర
యాదిత్యుక్తన్యాయేనఏకాపరాధిలక్షీకరణేనప్రవృత్తేహననేఅనపరాధినామపిబాధాయథానభవతితథాకార్యమితీహార్థః(తగ్గ)॥ ౨౪॥యద్యేవంతర్హిక్షత్రి
యధర్మోధనుర్ధారణంనిరవకాశంస్యాదిత్యాశంక్యాహ-క్షత్రియాణాంత్వితి॥వీరాణాంక్షత్రియాణాంధనుషాకార్యంకర్తవ్యం-వనేషునిరతాత్మనాం- ఆర్తా
నాంపీడితానాం-రక్షణంబాధకోత్సారణమిత్యేతావదేవ-తురవధారణే ॥ ౨౫ ॥ ననురక్షణార్థంవాధనుర్ధార్యమేవేత్యాశంక్యతదపినేదానీముచితం-కింతురా
జ్యపాలనకాలఇత్యాహ క్వచేత్యాదినా ॥ క్షత్రంక్షత్రధర్మః-కింశబ్దాభ్యాంగమ్యమానమర్థమాహవ్యావిద్ధమిదమితి-శస్త్రవనేక్షాత్రతపసీచపరస్పరవిరుద్ధమిద-
మస్మాభిర్నపూజ్యతాం-కింతుదేశధర్మస్తపోవనధర్మఃపూజ్యతాం-క్షాత్రశస్త్రవిహాయవనవాసతపశ్చరణఏవక్రియతామిత్యర్థః॥౨౬॥ వ్యత్యయోవాకింనస్యా

త్యంశస్త్రంపరివహన్ క్రమేణసతపోధనః * చకారరౌద్రీంస్వాంబుద్ధింత్యక్త్వాతపసినిశ్చయమ్॥ ౨౦ ॥ తతస్సరౌద్రేభిరతః ప్రమత్తోధర్మకర్శి
తః * తస్యశస్త్రస్యసంవాసాజ్జగామనరకంమునిః॥ ౨౨ ॥ఏవమేతత్పురావృత్తంశస్త్రసంయోగకారణమ్ * అగ్నిసంయోగవద్ధేతుశ్శస్త్రసం
యోగఉచ్యతే । స్నేహాచ్చబహుమానాచ్చస్మారయేత్వాంనశిక్షయే॥ ౨౩॥ నకథంచనసాకార్యాగృహీతధనుషాత్వయా । బుద్ధిర్వైరంవినాహం
తుంరాక్షసాన్దండకాశ్రితాన్ ।అపరాధంవినాహంతుంలోకాన్వీరనకామయే॥ ౨౪॥ క్షత్రియాణాంతువీరాణాంవనేషునిరతాత్మనామ్ * ధనుషా
కార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమ్॥ ౨౫ ॥ క్వచశస్త్రంక్వచవనంక్వచక్షాత్రంతపఃక్వచ * వ్యావిద్ధమిదమస్మాభిర్దేశధర్మస్తుపూజ్యతామ్॥
౨౬॥తదార్యకలుషాబుద్ధిర్జాయతేశస్త్రసేవనాత్ * పునర్గత్వాత్వయోధ్యాయాంక్షత్రధర్మంచరిష్యసి॥ ౨౭ ॥ అక్షయాతుభవేత్ప్రీతిః

స్థాపనకర్మణేత్యర్థః॥౧౮॥సఇతి॥ ఆత్మనః ప్రత్యయంస్థాపితవస్తువిషయంవిశ్వాసమిత్యర్థః॥౧౯॥౨౧॥తతఇతి ॥అధర్మకర్శితః అధర్మేణపీడితః - సంవాసాత్
ధారణాత్ ॥౨౨॥అగ్నిసంయోగవద్ధేతుఃఅగ్నిసంయోగోయథావస్తునోవికారహేతుస్తద్వచ్ఛస్త్రసంయోగోపిశస్త్రిణోవికారహేతుర్భవతి- స్వభావప్రయుక్తం
పరిహరతిస్నేహాదితి- స్నేహాద్భవద్విషయస్నేహాత్ బహుమానాత్ భవత్కర్తృకాత్ అస్మద్విషయాత్ -స్మారయేభవద్విజ్ఞాతార్థమేవ - స్మారయామి - నత్వ
పూర్వముపదిశామీత్యర్థః॥౨౩॥ఉపసంహరతి- నేతి॥వైరంవినాహంతుంబుద్ధిర్నకార్యేతిసంబంధః * ఇమమర్థంప్రపంచయతి-అపరాధంవినేతి॥ లోకాన్ ప్రా
ణినఃరాక్షసవధారంభఃశనైఃశనైరితరప్రాణివధబుద్ధ్యుత్పాదకోభవిష్యతీతిభావః॥ ౨౪॥ నన్వార్తమునిజనరక్షణార్థమేవఅనపరాధినామపివధోస్త్వితిసిద్ధాం
తముపసృత్యాహ॥క్షత్రియాణామితి॥క్షత్రియాణాంక్షత్రధర్మోచితశిష్టరక్షణప్రవృత్తానాంతు-ఆర్తానాంస్వసన్నిధౌపీడ్యమానానాం- వనేనిరతాత్మనాంమునీ
నామభిరక్షణమితియత్ ఏతావదేవధనుషాకార్యంరాక్షసానాంభయంకృత్వా-మునీనాంరక్షణంకార్యం-నతురాక్షసానాంహింసనమితిభావః॥౨౫॥నాస్మాకంహిం
సాకర్మణ్యధికారఇత్యాహ-క్వచేతి॥శస్త్రంక్వచ-రాజ్యపాలకక్షత్రియధార్యంశస్త్రంక్వ-వనంక్వ రాజ్యంత్యక్త్వాఇదానీమస్మాభిరాశ్రయమాణంవనంక్వ- క్షత్రి
యకృత్యహింసాలక్షణంకర్మక్వ-హింసారహితంతపశ్చక్వ- ఇదంవ్యావిద్ధంపరస్పరంవిరుద్ధం - అతోస్మాభిర్దేశధర్మఃతపోవనధర్మఃపూజ్యతాంసేవ్యతాం॥౨౬॥

దిత్యత్రాహ-తదార్యేతి॥తర్హి వర్ణధర్మో ల్పప్యేతేత్యత్రాహ.పునరితి॥౨౯॥తపోమాత్రకరణే ఫలాంతరమప్యాహ-అత్రయేతి॥ యద్వా సర్వదా తత్ర ధర్మం త్యక్త్వా మునివృత్తిరాశ్రియతామిత్యాహ-అత్రయేతి ॥ తుస్సముచ్చయే-అకలుషాబుద్ధిశ్చ తేభవేదిత్యర్థః-శ్వశ్రూశ్వశురయోః-కైకేయీదశరథయోః - శ్వశుర శ్వశ్ర్వేత్యేకశేషాభావ ఆర్షః॥౨౯॥ కేవలధర్మానుష్ఠానస్య సర్వశ్రేయోమూలత్వమాహ-ధర్మాదిత్యాదినా॥సర్వం-ముక్తిపర్యంతం జగదిత్యర్థః॥౩౦॥ ధర్మార్జనప్రకారమాహ-ఆత్మానమితి॥ నియమైః చాంద్రాయణాదివ్రతైః-ఆత్మానం శరీరం॥౩౧॥నిత్యమితి॥ త్రైలోక్యం త్రిలోకభవం పురుషార్థజాతం సాధనతదం గకలాపం॥౩౨॥స్త్రీచాపలాదితి॥స్త్రీచాపలాత్ స్త్రీత్వప్రయుక్తచాపలాత్ -మే మయా.మాచి రేణ విచారస్యావకాశం బోమాభూత్ ॥ అత్ర సార్థత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౩॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-నవమస్సర్గః. ***********************

ఏవం రామస్య ప్రతిజ్ఞః-నిర్వైరం చ రక్షోవధం న కరిష్యతి- తథా చ మద్వియోగేన రక్షోవధేన భవితవ్యం-మద్విరహం చ న సహిష్యతే-సంకటమిదముపస్థితమిత్యాకలయిత్వా వైదేహీపతిప్రేమాంధా రక్షోవధాన్నివర్తయితుముపక్రాంతా॥రామస్తు సీతావిరహం సోఢ్వాపి తన్మూలవైరేణ రక్షాంసి నిహత్య ప్రతిజ్ఞానిర్వోఢవ్యేతి సమాధత్తే దశమే-వాక్యమేతత్త్విత్యాది॥భర్తృభక్తయేత్యనేన భర్తృప్రేమపారవశ్యేనపూర్వముక్తమితి జ్ఞాయతే- ధర్మేస్థితః ఇత్యనేన సీతావిరహక్లేశమంగీకృత్యాపి స్వప్రతిశ్రుతనిర్వహణపరతా ద్యోత్యతే - యద్యపి ఖరవధః పంచవటీదండకారణ్యవాసిభిరర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ - తథాపి ఖరవధో రావణవధమూల ఇతి ఖరవధద్వారా రావణవధో ప్యర్థిత ఏవేతి సీతయోక్తముపపన్నం ॥ ౧ ॥ హితమితి॥స్నిగ్ధయా అనురక్తయా-కులం వ్యపదిశంత్యా స్వమహాకులీనత్వం ప్రఖ్యాపయంత్యా-త్వయా సదృశం అనురాగకులసదృశం-హితముక్తం-హితోక్తావాహ తు-ధర్మజ్ఞ ఇతి- కులవ్యపదేశే హేతుర్జనకాత్మజ ఇతి॥౨॥కింత్వితి॥యది మయా హితముక్తం తర్హి తథైవ క్రియతామితి చేత్ తత్ర వక్ష్యామి-తదేవాహ-త్వయైవేతి-క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవేదితీదం వచనం త్వయోక్తం ఖలు - మునయశ్చార్తాః తస్మాత్తద్వి

శ్వశ్రూశ్వశురయోర్మమ* యది రాజ్యం పరిత్యజ్య భవేస్త్వం నిరతో మునిః॥౨౯॥ధర్మాదర్థః ప్రభవతి ధర్మాత్ప్రభవతే సుఖమ్*ధర్మేణ లభతే సర్వం ధర్మసారమిదం జగత్ ॥౩౦॥ఆత్మానం నియమైస్తైస్తైః కర్శయిత్వా ప్రయత్నతః * ప్రాప్యతే నిపుణైర్ధర్మో న సుఖాల్లభ్యతే సుఖమ్॥ ౩౧॥ నిత్యం శుచిమతిస్సౌమ్య చర ధర్మం తపోవనే*సర్వం హి విదితం తుభ్యం త్రైలోక్యమపి తత్త్వతః॥౩౨॥స్త్రీచాపలాదేతదుదాహృతం మే ధర్మం చ వక్తుం తవ కస్సమర్థః । విచార్య బుద్ధ్యా తు సహానుజేన యద్రోచతే తత్కురు మాచిరేణ॥౩౩॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - నవమస్సర్గః. ************

వాక్యమేతత్తు వైదేహ్యా వ్యాహృతం భర్తృభక్తయా । శ్రుత్వా ధర్మే స్థితో రామః ప్రత్యువాచాథ మైథిలీమ్॥౧॥హితముక్తం త్వయా దేవి స్నిగ్ధయా సదృశం వచః । కులం వ్యపదిశంత్యా చ ధర్మజ్ఞే జనకాత్మజే॥౨॥ కింతు వక్ష్యామ్యహం దేవి త్వయైవోక్తమిదం వచః । క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపో

౨౯॥అత్రయేతి॥త్వం రాజ్యం పరిత్యజ్య మునిస్సన్నిరతః అహింసాయామితి శేషః యది భవేః-తర్హి మమ శ్వశ్రూశ్వశురయోః అతుల్యా ప్రీతిర్భవేత్ -వనవాసోచితధర్మానుష్ఠానే-శ్వశురస్య స్వర్గలాభజా ప్రీతిః-పుత్రస్య యుద్ధాదిక్లేశరాహిత్యేన-శ్వశ్ర్వాః కౌసల్యాయాః ప్రీతిరిత్యర్థః॥(టీ)యద్వా శ్వశ్రూశ్వశురయోః కైకేయీదశరథయోః అతుల్యా ప్రీతిర్భవేత్ -యది రాజ్యం పరిత్యజ్య నిరతః స్థిరో మునిర్భవేః॥౨౯॥అహింసాప్రధానం ధర్మం ప్రస్తౌతి- ధర్మాదిత్యాదినా- ధర్మాత్ అహింసాప్రధానధర్మాత్ (౩౦)న సుఖాల్లభ్యతే సుఖమితి సుఖాదిష్టానువర్తనాత్ సుఖం న లభ్యతే అతో న రాక్షససంహారోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి భావః॥౩౧॥ నిత్యమితి॥ ధర్మస్య హింసాలక్షణం త్రైలోక్యం త్రిలోకాంతర్వర్తిజనధర్మాధర్మాత్మకం ఏవ స్త్రీ ఇత్యర్థః తుభ్యం త్వయా తత్త్వతో విదితమిత్యన్వయః॥౩౩॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - నవమస్సర్గః. ✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤

వాక్యమితి॥ధర్మే స్థితః ముని పరిపాలనాత్మకే ధర్మే స్థితః॥౧॥హితమితి॥కులం వ్యపదిశంత్యా-క్షత్రియాణాం హి వీరాణామిత్యాదినా క్షత్రియకులధర్మం ప్రకాశయంత్యేత్యర్థః॥౨॥కిన్త్వితి॥ హే దేవి-కిన్ను వక్ష్యామి-కించిదపి మయా న వక్తవ్యం-తత్కుతః త్వయైవోక్తమిదం వచః - కిం తద్వచనమితి చేత్ ధనుషా కార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమితి వచనం పూర్వస్సర్గే త్వయోక్తమితి-తద్వచనార్థమేవ అత్ర రచనాభేదేనాహ-క్షత్రియైరితి ॥యద్వా కిన్ను వక్ష్యామి-కిం విద్వక్తవ్యం మయా- త

రోధివధః కర్తవ్య ఏవేతి భావః ॥ ౩ ॥ ననూక్తం విరోధ్యుత్సారణేనార్తరక్షణం కర్తవ్యం - నతు నిరపరాధవధ ఇత్యాశంక్య తేషాం శరణాగతత్వేన మత్ప్రాణభూతత్వాత్త్వదపరాధో మదపరాధ ఇత్యాశయేనాహ - మామిత్యాది ॥ అత్ర త్వవిశేషణై రాత్మనశ్శరణాగతపక్షపాతం స్ఫోరయతి ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కాలే కాల ఇతి ॥ కాలే కాలే - సర్వకాలేష్విత్యర్థః ॥ ౬ ॥ త ఇతి ॥ అభ్యవపద్యేతి - అనుగృహాణేత్యర్థః - లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం - ఆర్షం పరస్మైపదం - అభ్యవపత్తిః అనుగ్రహః ॥ ౭ ॥ మయేతి ॥ చరణశుశ్రూషాం పాదవందనం ॥ ౮ ॥ ప్రసీదంత్వితి ॥ ప్రసీదంతు మదపచారం క్షమంతాం - హ్రీః లజ్జా - అతులా అధికా. తత్ర హేతుమాహ - యమితి - ఉపస్థేయైరభిగంతవ్యైః - ఉపస్థితః అభిగతః - కింకరోమీతి లోడర్థే లట్ - కింకరవాణీత్యర్థః ॥ తన్నిశ్లోకీ ॥ స్తోత్రాదినా చేతస్సంకోచనం హ్రీః - వీతరాగస్య స్తోత్రాద్యైశ్చేతస్సంకోచనం వ్రీడేతిలక్షణాత్ (౮౯) ॥ ౯ ॥ సర్వైరిత్యాది ॥ అర్దితాః పీడితాః. తత్ర తేభ్యః - రక్షత్వితి - అభ్యవపద్యేత్యత్ర సామాన్యేనానుగ్రహః ప్రార్థితః - ఇహ తు తద్విశేషోప్యేవిశేష ఉక్తః (౧౧) న కేవలం పీడయంతి - యజ్ఞవిఘ్నం చ కుర్వంతీత్యాహుః - హోమేతి - యజ్ఞవిఘ్నకరం హన్యామితి మదోద్భజననివర్తనాత్ కః పరోపరాధ ఇతి సీతాయై సూచయితుమిదమనూదితం - హోమకాలేష్వగ్నిహోత్రకాలేషు - పర్వకాలేషు దర్శపౌర్ణమాసాదియజ్ఞకాలేషు - ధర్షయంతి అభిధావంతి (౧౨) గతిం రక్షకం - మృగయమాణానాం అన్వేషయతాం (౧౩) పరమశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి - కామమితి (౧౪) ఉక్తం వివృణోతి - బహ్వీతి (౧౫) ఉపసంహరతి తదితి - త్వన్నాథా ఇతి బహువ్రీహిః - ఇయం వాక్యముదాహృత్యేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౬ ॥ మయేతి ॥ కార్త్స్న్యేనార్తపరిపాలనం రక్షోవధపర్యంతపరిపాలనం సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం - మదాశ్రి

నార్తశబ్దో భవేదితి ॥ ౩ ॥ తే చార్తా దండకారణ్యే మునయస్సంశితవ్రతాః ॥ మాం సీతే స్వయమాగమ్య శరణ్యాశ్శరణం గతాః ॥ ౪ ॥ వసంతో ధర్మనిరతా
వనే మూలఫలాశనాః । న లభంతే సుఖం భీతా రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః ॥ ౫ ॥ కాలే కాలే చ నిరతా నియమైర్వివిధైర్వనే । భక్ష్యంతే రాక్షసైర్భీమైర్నర
మాంసోపజీవిభిః ॥ ౬ ॥ తే భక్ష్యమాణా మునయో దండకారణ్యవాసినః । అస్మానభ్యవపద్యేతి మాముచుర్ద్విజసత్తమాః ॥ ౭ ॥ మయా తు వచనం శ్రు
త్వా తేషామేవం ముఖాచ్చ్యుతమ్ । కృత్వా వచనశుశ్రూషాం వాక్యమేతదుదాహృతమ్ ॥ ౮ ॥ ప్రసీదంతు భవంతో మే హ్రీరేషా హి మమాతులా । యదీ
దృశైరహం విప్రైరుపస్థేయైరుపస్థితః * కింకరోమీతి చ మయా వ్యాహృతం ద్విజసన్నిధౌ ॥ ౯ ॥ సర్వైరేవ సమాగమ్య వాగియం సముదాహృ
తా * రాక్షసైర్దండకారణ్యే బహుభిః కామరూపిభిః * అర్దితాస్స్మ దృఢం రామ భవాన్నస్తత్ర రక్షతు (౧౧) హోమకాలేషు సంప్రాప్తాః ప
ర్వకాలేషు చానఘ । ధర్షయంతి సుదుర్ధర్షా రాక్షసాః పిశితాశనాః (౧౨) రాక్షసైర్ధర్షితానాం చ తాపసానాం తపస్వినామ్ । గతిం మృగయమా
ణానాం భవాన్నః పరమా గతిః (౧౩) కామం తపః ప్రభావేన శక్తా హంతుం నిశాచరాన్ । చిరార్జితం తు నేచ్ఛామ స్తపః ఖండయితుం వయమ్ (౧౪) బహు
విఘ్నం తపో నిత్యం దుశ్చరం చైవ రాఘవ । తేన శాపం న ముంచామో భక్ష్యమాణాశ్చ రాక్షసైః (౧౫) తదర్ద్యమానాన్ రక్షోభిర్దండకారణ్యవాసిభిః
రక్ష నస్త్వం సహ భ్రాత్రా త్వన్నాథా హి వయం వనే ॥ ౧౬ ॥ మయా చైతద్వచశ్శ్రుత్వా కార్త్స్న్యేన పరిపాలనమ్ । ఋషీణాం దండకారణ్యే సం

తస్త్వయైవోక్తమిదం వచః - కింతద్వచనమితి చేత్ - క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవేదితి - ధనుషా కార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమితి పూర్వసర్గే యద్దేవ్యా వచః తదనేన స్మార్యతే - కింతు వక్ష్యామీతి పాఠే త్వయా యదుక్తం తత్కరణీయం - కింతు విశేషోస్తి - శరణాగతపరిత్రాణం మయా ప్రతిజ్ఞాతం - ఆర్తా మునయశ్చ మాం శరణాగతా ఇత్యుపరి ప్రతిపాదయిష్యతే - త్వయాప్యుక్తమేవేత్యాహ ॥ క్షత్రియైరితి ॥ ౩ ॥ తద్వచనస్యాయమవసర ఇత్యాహ - తే చేతి ॥ సంశితవ్రతాః సమ్యక్ శితం తీక్ష్ణం వ్రతం యేషాం తే తథోక్తాః ॥ ౪ ॥ ౬ ॥ టీ ॥ త ఇతి ॥ అస్మానభ్యవపద్య త్రాయస్వ ॥ ౭ ॥ మయాత్వితి ॥ తేషాం ముఖాచ్చ్యుతం వచనం - త్రాయస్వేతి వచనమిత్యర్థః ॥ కృత్వేతి ॥ వచనశుశ్రూషాం వచనానుష్ఠానలక్షణశుశ్రూషామిత్యర్థః - కృత్వా మనసి కృత్వేత్యర్థః - చరణశుశ్రూషామితి పాఠే పాదాభివందనమిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ స్వోక్తవాక్యవిస్తారః ప్రసీదంత్వితి ॥ ఈదృశైర్మహానుభావైరుపస్థేయైరుపాస్యైర్విప్రైరితి శేషః - అహముపస్థిత ఇతి యజ్ఞరక్షణార్థం ప్రార్థిత ఇతి యత్ - ఏషా మమ హ్రీః అతః ప్రసీదంత్వితి సంబంధః ॥ టీ ॥ ఏషా మమ హ్రీః స్తోత్రాదినా చిత్తసంకోచో హ్రీశబ్దేనోచ్యతే - అతః ప్రసీదంత్వితి సంబంధః ॥ ౯ ॥ (౧౧) హోమేతి ॥ ధర్షయంతి తిరస్కుర్వంతి (౧౨) రాక్షసైరితి ॥ గతిం గమ్యత ఇతి గతిః శరణం (౧౩) కామమితి ॥ తపః ప్రభావేన త్వదుపాసనాత్మకతపః ప్రభావేన ॥ ౧౬ ॥ మయేతి ॥ ఏతద్వచః మునిస్యుక్తం వచః శ్రుత్వా - దండ

తద్విరోధినో మద్విరోధిత్వాత్ మదాశ్రితజనవిఘాతకత్వాచ్చేత్యర్థః॥౧౭॥ సంశ్రుత్యేతి॥ జీవమానః జీవన్-ప్రతిశ్రవం ప్రతిజ్ఞాం-అన్యథాకర్తుం న శక్ష్యామి-తత్ర హేతుస్సత్యమిష్టమితి-సత్యం సత్యవచనం॥౧౮॥ తద్వ్యాఖ్యానరూపో ద్వితీయశ్లోకః దుర్విషహస్సత్యవ్రతత్వాత్ ప్రాహ-అప్యహమితి॥ ఆత్మానం సర్వదారసుతుద్ధా రైరపి ధనైరపీత్యుక్తం జీవితమపి జహ్యాం। భ్రాతా స్వామ్యార్తి రాత్మన ఇత్యుక్తం లక్ష్మణమపి జహ్యాం। అథో వా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీత్యుక్తాం జహ్యామితి కిమాశ్చర్యం- సంశ్రుత్యయస్మై కస్మైచిత్ యత్కించిత్ప్రతిజ్ఞాయ తాం ప్రతిజ్ఞాం న జహ్యాం-బ్రాహ్మణేభ్యః బ్రహ్మవిద్భ్యః కృతాం ప్రతిజ్ఞాం విశేషతో న జహ్యాం॥ తనిశ్లోకీ॥ అప్యహం జీవితం జహ్యాం ప్రాణాన్ వా త్యక్ష్యామి-త్వాం వా-నజీవేయంతు-ఉపివినా తామసి తేతు॥ణామితి ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీమిత్యుక్తాం త్వాం వా త్యజామి-సలక్ష్మణాం-అద్యైవాహం గమిష్యామి లక్ష్మణేనేత్యుక్తరీత్యా అత్యంత విశ్లేషాసహన ప్రీతివిషయం లక్ష్మణం వా త్యజామి - నతు ప్రతిజ్ఞాం త్యజామి (త-౨౦) ॥౧౯॥ తదితి॥ అనుక్తేనాపీతి-ఋషిభిరితి శేషః - ఉక్తరీత్యా రక్షసాం మదపరాధిత్వేన తద్వధస్య మత్కార్యత్వాదితి భావః॥ ౨౦॥ ఏవం వదంత్యాస్తవ హృదయం చ జానామీత్యాహ- మమేతి॥ మమ త్వయి స్నేహాత్ తవ మయి సౌహార్దాచ్చోక్తం-పరస్పరాభివృద్ధ్యర్థమభివ్యక్తమిత్యర్థః-అనిష్టః అప్రియః పురుషః॥౨౧॥ సదృశమితి॥ తవ ఆత్మనః సదృశం-తవ కులస్య చానురూపమిదం వచః ధర్మప్రాధాన్యోక్తిస్త్వత్కులానురూపా-కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతి హి త్వత్కులపద్ధతిః। సాపరాధేష్వపి నిరపరాధత్వోక్తిస్తవ సదృశీ॥ పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ। కార్యం కరుణమార్యేణ న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి హి తవ ప్రకృతిః - తథాపి త్వం మే ప్రాణేభ్యో గరీయస్యపి-సధర్మచారిణీ భవ-మయా యో ధర్మస్సంకల్పితస్తత్ర త్వయాపి సంకల్పయితవ్యమితి భావః॥౨౨॥ ఇత్యేవమితి॥ మహాత్మా మహాధృతిః - ప్రియాం మైథిలరాజపుత్రీం ఇతీతి ఉక్తధర్మద్వయానువాదః॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-దశమస్సర్గః. ************అథ కర్మాణి సాపాయానిరామస్సేవైకానిరపాయేతి దర్శయితుం మాండకర్ణివృత్తాంతప్రకటనపూర్వం సకలమునిజనాశ్రమమండలసంచరణమేకాదశే॥ అగ్రత ఇత్యాది॥ అనేన శ్లోకేన ప్రణవార్థ ఉక్తః-తౌ పశ్యమానావిత్యాదినా నారాయణపదార్థః-మాండకర్ణివృత్తాంతేన నమ ఇత్యస్యార్థః-తతః పరం విరోధినివృత్తిస్సూచ్యతే-ఏవం మూలమంత్రార్థానుసంధానమేవ పరమాగతిరిత్యుచ్యతే॥ తనిశ్లోకీ॥ అనేన శ్లోకేన ప్రణవార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాయః - తత్ర అగ్రత ఇతి అవర్ణప్రాథమికత్వం-అగ్రతః ప్రయయావిత్యర్థప్రాథమ్యం-రామ ఇతి సత్తాసంపాదన రక్షణాది నా రమయతీతి కారణత్వే రక్షకత్వే చ రమాసంబం

శ్రుతం జనకాత్మజే॥౧౭॥ సంశ్రుత్య చ న శక్ష్యామి జీవమానః ప్రతిశ్రవమ్। మునీనామన్యథా కర్తుం సత్యమిష్టం హి మే సదా॥౧౮॥ అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణామ్। నతు ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషతః॥౧౯॥ తదవశ్యం మయా కార్యమృషీణాం పరిపాలనమ్। అనుక్తేనాపి వైదేహి ప్రతిజ్ఞాయ తు కిం పునః॥౨౦॥ మమ స్నేహాచ్చ సౌహార్దాదిదముక్తం త్వయానఘే। పరితుష్టోస్మ్యహం సీతే న హ్యనిష్టోనుశిష్యతే॥౨౧॥ సదృశం చానురూపం చ కులస్య తవ చాత్మనః। సధర్మచారిణీ మే త్వం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీ॥౨౨॥ ఇత్యేవముక్త్వా వచనం మహాత్మా సీతాం ప్రియాం మైథిలరాజపుత్రీమ్। రామో ధనుష్మాన్ సహలక్ష్మణేన జగామ రమ్యాణి తపోవనాని॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- దశమస్సర్గః. *********

అగ్రతః ప్రయయౌ రామస్సీతా మధ్యే సుమధ్యమా। పృష్ఠతస్తు ధనుష్పాణిర్లక్ష్మణోనుజగామ హ॥౧॥ తౌ పశ్యమానౌ వివిధాన్ శైలప్రస్థాన్ వనాని

కారణ్యే ఋషీణాం కార్త్స్న్యేన పరిపాలనం-సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం॥౧౭॥ సంశ్రుత్యేతి॥ జీవమానః జీవన్ మునీనాం మునిభ్యః ప్రతిశ్రుతం సంశ్రుత్య- ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాయ-అన్యథాకర్తుం- ప్రతిజ్ఞాతార్థమన్యథాకర్తుం అనృతం కర్తుమిత్యర్థః-న శక్ష్యామి న శక్తోస్మి-సత్యం సత్యవచనం మే మమ ఇష్టం॥౧౮॥౨౦॥ మమేతి॥ మయా అతివిభక్తివ్యత్యయ ఆర్షః-సౌహార్దాత్ శోభనహృదయత్వాత్ -మయి స్నేహాత్ ప్రీతేరిత్యర్థః-న హ్యనిష్టోనుశిష్యతే-యస్మిన్ యస్య ప్రీతిర్నాస్తి- నాసావనుశిష్యతే-హితం నోపదిశ్యత ఇత్యర్థః-న హ్యతుష్ట ఇతి పాఠే అతుష్టః తోషరహితః ఇష్టవ్యతిరిక్త ఇతి పూర్వవదేవార్థః॥౨౧॥ సదృశమితి॥ త్వయోక్తం వచనమిత్యనుషంగః - తవ స్నేహస్యేతి శేషః సదృశం తవ కులస్యానురూపం చేత్యన్వయః॥౨౩॥ టీ॥ అప్యహం జీవితం జహ్యామితి శ్లోకస్య ఫలస్తుతిః - ఏతచ్ఛ్రవణమాత్రేణ రామా తాకాంక్షితమాప్నుయాదితి సాకాండే॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం దశమస్సర్గః. ********************

ధీత్వేన శ్రీశత్వంచ-సుమధ్యమేతి ప్రణవద్వితీయవర్ణశ్చ-మధ్యఇతితస్యవర్ణద్వయమధ్యవర్తిత్వం-సీతామధ్యేఇతిలక్ష్మ్యైః పురుషకారత్వం.లక్ష్మణఇతి- మన్జ్ఞానే ఇతిధాతోరసాధారణధర్మవత్త్వం-ధనుష్పాణిరితినిరంతరకైంకర్యవత్త్వం . అనుజగామేతిఅహంకారమమకారవిరహేణానుసరణం - పదాంతమకారేణప్రణవ తృతీయవర్ణశ్చవ్యజ్యతఇతిసంక్షేపః-తావశ్యమానావిత్యాదినా నారాయణపరార్థః ప్రకాశితఇతిసంప్రదాయః(త.౨౧) ॥౧॥ తావిత్యాది ॥ పశ్యమానావశ్యంతౌ - శైలప్రస్థాన్ శైలసానూని-సారసాన్ హంసవిశేషాన్ పులినం సైకతం-జలజైః ఖగైః జలపక్షిభిః (౩) యూథబద్ధాన్ యూథతయాబద్ధాన్-సమూహీభూతానిత్యర్థః- పృషతాన్ బిందుమృగాన్-విషాణినఇతిమహిషాదివిశేషణం.నాగాన్ గజాన్ ॥౪॥ తేగత్వేతి॥ లంబమానేఅస్తమయోన్ముఖే-యోజనాయతంచతుర్దిశియోజనప్రమాణవిస్తారం-పద్మపుష్కరసంబాధంపద్మైః పుష్కరైః స్వప్రైశ్చ-సంబాధంనిబిడం॥౬॥ వాద్యభాండముఖేసర్వేకారం డేపుష్కరంస్మృతమితివిశ్వః - సారసైః సారసో మైథునేకామీగోనర్దః పుష్కరాహ్వాయఇత్యుక్తైః-హంసైః రాజహంసైః కాదంబైః కాదంబఃకలహంసశ్చహంససస్స్యాద్ధూసరచ్ఛదఇత్యుక్తైః॥౭॥ ప్రసన్నసలిలఇతి॥ గీతేతి-గీతానిషడ్జాదిస్వరనిబద్ధప్రబంధాః వాదిత్రాణితతఘనసుషిరానద్ధభేదేనచతుర్విధాని తేషాంనిర్ఘోషః-అత్రయాదవః - వాదిత్రంవాదితంవాద్యమాతోద్యం తచ్చతుర్విధం । తతంవీణాదికంవాద్యంతాళంతువితతంఘనం॥వంశాదికంతుసుషిరమానద్ధంమురజాదికమితి॥కశ్చనవాదయితా.నదృశ్యతేనాదృశ్యత॥౮॥ తతఇత్యాది॥ధర్మభృతంసహాగతేషుమునిష్వన్యతమంకథ్యతామిత్యేవంప్రష్టుంసముపచక్రమ ఇత్యన్వయః॥౯॥ తేనేతి॥ ప్రభవంఉత్పత్తిం-కృత్స్నంగీతవాదిత్రమూలంచేత్యర్థః॥౧౦॥ఇదమిత్యాది॥పంచాప్సరః క్రీడాసాధనత్వాత్ పంచాప్సరోనామ-సార్వకాలికంసర్వకాలేభవంకాలాట్ఠఞ్ -ఉభయపదవృద్ధిః-సర్వస్మిన్నపికాలేఅఘువ్యదిత్యర్థః(౧౧)ఉక్తార్థేఇతిపాఠే సమాహితసహితేత్యాదినా-జలాశ్రయఃస్వనిర్మితతటాకజలావగాహః(౧౨)॥సాగ్నిపురోగమాః అగ్నినాపురస్సరేణసహితాః క్రియాభేదాత్ సర్వశబ్దావృత్తిః(౧౩)అస్మాకంమధ్యే-సంవిగ్నమనసః భీతమనస్కాః(౧౪)తత్రతదావిద్యుచ్చలితవర్చసః విద్యుతఇవతరళతేజసః చలితవిద్యుద్వర్చసఇతివా

చ । నదీశ్చవివిధారమ్యాజగ్మతుస్సీతయాసహ ✱ సారసాంశ్చక్రవాకాంశ్చనదీపులినచారిణః।సరాంసిచసపద్మానియుక్తానిజలజైః ఖగైః(౩)యూథబద్ధాంశ్చపృషతాన్మదోన్మత్తాన్విషాణినః।మహిషాంశ్చవరాహాంశ్చనాగాంశ్చద్రుమవైరిణః॥౪॥ తేగత్వాదూరమధ్వానంలంబమానేదివాకరే దదృశుస్సహితారమ్యంతటాకంయోజనాయతమ్✱పద్మపుష్కరసంబాధంగజయూథైరలంకృతమ్ ।సారసైర్హంసకాదంబైస్సంకులంజలచారిభిః॥౬॥ ప్రసన్నసలిలేరమ్యేతస్మిన్సరసిశుశ్రువే । గీతవాదిత్రనిర్ఘోషోనతుకశ్చనదృశ్యతే॥౭ ॥ తతఃకౌతూహలాద్రామోలక్ష్మణశ్చమహాబలః మునింధర్మభృతంనామప్రష్టుంసముపచక్రమే ✱ ఇదమత్యద్భుతంశ్రుత్వాసర్వేషాంనోమహామునే । కౌతూహలంమహజ్జాతంకిమిదంసాధుకథ్యతామ్ ✱ వక్తవ్యంయదిచేద్విప్రనాతిగుహ్యమపిప్రభో॥౯॥ తేనైవముక్తోధర్మాత్మారాఘవేణమునిస్తదా ✱ ప్రభవంసరసఃకృత్స్నమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥౧౦॥ఇదంపంచాప్సరోనామతటాకంసార్వకాలికమ్ ✱ నిర్మితంతపసారామమునినామాండకర్ణినా (౧౧) సహితేపేతపస్తీవ్రం మాండకర్ణిర్మహామునిః ✱ దశవర్షసహస్రాణివాయుభక్షోజలాశ్రయః(౧౨) తతఃప్రవ్యథితాస్సర్వేదేవాస్సాగ్నిపురోగమాః ✱ అబ్రువన్వచనంసర్వేపరస్పరసమాగతాః(౧౩)అస్మాకంకస్యచిత్ స్థానమేషప్రార్థయతేమునిః ✱ ఇతిసంవిగ్నమనసస్సర్వేతేత్రిదివౌకసః(౧౪)తత్రకర్తుం తపోవిఘ్నంసర్వైర్దేవైర్నియోజితాః ✱ ప్రధానాప్సరసఃపంచవిద్యుచ్చలితవర్చసః(౧౫)అప్సరోభిస్తతస్తాభిర్మునిర్దృష్టపరావరః ✱ నీతోమ

౩ ॥ యూథబద్ధాన్ యూథతయాబద్ధాన్॥టీ॥పృషతాన్ బిందుమృగాన్॥౪॥✱ పద్మైతి॥పద్మపుష్కరసంబాధం-పద్మానాంరక్తపంకజానాంపుష్కరాణాంపుండరీకాణాం ॥ ని ॥ పుష్కరంపుండరీకమిత్యభిధానం-సంబాధఃసమ్మర్దోయస్మిన్తం॥౬॥ప్రసన్నేతి ॥ నతుకశ్చనదృశ్యతేగీతాదికర్తేత్యర్థః॥౭॥తతఇతి ॥ధర్మభృతంశరణాగతేష్వనుయాయిషుమునిష్వేకంమునిం॥౧౦॥ఇదమితి॥ పంచాప్సరసోయస్మిన్నివసంతి -తత్పంచాప్సరఇతితటాకనామ(౧౨)తతఇతి॥సర్వేప్రవ్యథితాఅభూవన్-సర్వేఅబ్రువన్నితిచ-సర్వశబ్దద్వయస్యనిర్వాహః-సాగ్నిపురోగమాఃఅగ్నినాపురోగమేనసహితాఃసాగ్నిపురోగమాః(౧౪)విద్యుచ్చలితవర్చసఃచలితవిద్యుద్వర్చసః- ప్రధానాప్సరసఃపంచేత్యనేనతత్పరిచారికాఅన్యాఅపిసంతీత్యవగమ్యతే (౧౫) దృష్టపరావరఃదృష్టౌపరావరౌజీవాత్మపరమాత్మానాయేనసతథోక్తః

ర్థః(౧౫)దృష్టపరావరః దృష్టపరమాత్మజీవస్వరూపః(౧౬)తపోయోగాత్ తపోరూపోపాయాత్ యావనమాస్థితం॥ ని ॥యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతి యుక్తిష్విత్యమరః(౧౭)సంక్రీడమానానామితి-క్రీడోను సంపరిభ్యశ్చేత్యాత్మనేపదం-భూషణోన్మిశ్రః భూషణఘోషోన్మిశ్రః వాదిత్రనిస్వనవిశేషణం- భూషణోన్మిశ్రో వాదిత్రనిస్వనో గీతశబ్దశ్చ శ్రూయత ఇత్యన్వయః(౧౮) ఏతత్ పూర్వోక్తం వచనం ఆశ్చర్యమితి ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవాన్॥౨౦॥ ఏవమితి॥ కథయమానస్య కథయమానే తస్మిన్మునౌ-కథయమానస్సు ఇతి పాఠే-ఏవం సంభాషమాణస్స రామః బ్రాహ్మ్యా బ్రాహ్మణసంబంధిన్యా- లక్ష్మ్యా సమృద్ధ్యా- బ్రాహ్మణసంపూర్ణమిత్యర్థః - ఆశ్రమమండలం దదర్శ రాఘవ ఇత్యనుషంగః॥౨౧॥ ప్రవిశ్యేతి॥ ఆశ్రమమండలమిత్యనుషజ్యతే-సర్వైస్తదాశ్రమవాసిభిః -పూజ్యమానః స్వస్వాశ్రమే అర్ఘ్యాదినా అర్చ్యమానః॥౨౨॥ కియంతం కాలం తత్రోవాసేత్యపేక్షాయాం కాలపరిమాణం వక్తుం రామస్యాశ్రమవాసప్రకారం దర్శయతి॥ తథేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ తథా ఉక్తప్రకారేణ-తస్మిన్నాశ్రమమండలే- సుఖముషిత్వా తత్ర పూజ్యమానస్స రామః ఇత్యుక్తానువాదః-యేషాం సకాశే పూర్వముషితవాన్ తేషామాశ్రమాన్ - పర్యాయేణ ద్వితీయపర్యాయేణ చ జగామ - ఏవమాశ్రమవాసప్రకారః-ఏకవారం సర్వేషామాశ్రమాన్ గత్వా పునరపి తేషామేవాశ్రమాన్ జగామేతి వాక్యార్థః-మహాస్త్రవిదిత్యనేన తత్రత్యరాక్షసోపద్రవపరిహారాయ పునర్గమనమితి సూచయతి-వక్ష్యతి హి మారీచః- తేన ముక్తాస్త్రయో బాణా ఇత్యారభ్య-పరాక్రమజ్ఞో రామస్య పరోదృష్టభయః పురా। సముద్భ్రాంతస్తతో ముక్తస్తావుభౌ రాక్షసౌ హతావితి॥ ఏతదర్థమేవ సుతీక్ష్ణేనాత్రగమనమనుజ్ఞాతం ‘ఋషిభిః కారితం చ॥౨౪॥ పూర్వముషితవానిత్యుక్తవాసక్రమం దర్శయతి॥ క్వచిత్ పరిదశాన్ మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్।క్వచిచ్చ చతురో మాసాన్ పంచషట్చాపరాన్ క్వచిత్॥ అపరత్రాధికం మాసాదప్యర్ధమధికం క్వచిత్। త్రీన్ మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవసత్సుఖమితి॥ రాఘవో రామః-క్వచిదాశ్రమే పరిదశాన్ పరిగతాః దశ యేషాం తే పరిదశాః-సంఖ్యయావ్యయేత్యాదినా బహువ్రీహిసమాసః-బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాదితి డచ్ సమాసాంతః-తాన్ మాసాన్ త్రయోదశమాసానిత్యర్థః-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా- సుఖం యథా భవతి తథా న్యవసత్ -క్వచిదాశ్రమే ఏకం సంవత్సరం సుఖం న్యవసత్ -క్వచిదాశ్రమే చతురో మాసాన్ సుఖం న్యవసత్ -క్వచిత్ పంచమాసాన్-క్వచిత్ షణ్మాసాన్-క్వచిదపరాన్ షడ్భ్యో న్యాన్ సప్తమాసాన్-సుఖం న్యవసత్ - పంచషట్చ తథా క్వచిదితి పాఠే- త

ధనవశ్యత్వం సురాణాం కార్యసిద్ధయే। తాశ్చైవాప్సరసః పంచ మునేః పత్నీత్వమాగతాః * తటాకే నిర్మితం తాసామస్మిన్నంతర్హితం గృహం(౧౬)
తత్రైవాప్సరసః పంచ నివసంత్యో యథాసుఖమ్ * రమయంతి తపోయోగాన్మునిం యావనమాస్థితమ్(౧౭) తాసాం సంక్రీడమానానామేష వాదిత్ర
నిస్స్వనః * శ్రూయతే భూషణోన్మిశ్రో గీతశబ్దో మనోహరః(౧౮) ఆశ్చర్యమితి తస్యైతద్వచనం భావితాత్మనః * రాఘవః ప్రతిజగ్రాహ సహ
భ్రాత్రా మహాయశాః॥౨౦॥ ఏవం కథయమానస్య దదర్శాశ్రమమండలమ్ * కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సమావృతమ్॥౨౧॥ ప్రవిశ్య
సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ రాఘవః। ఉవాస మునిభిస్సర్వైః పూజ్యమానో మహాయశాః॥౨౨॥ తథా తస్మిన్ స కాకుత్స్థః శ్రీమత్యాశ్రమమండలే।
* ఉషిత్వా తు సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః। జగామ చాశ్రమాంస్తేషాం పర్యాయేణ తపస్వినామ్ * యేషాముషితవాన్ పూర్వం సకాశే స
మహాస్త్రవిత్॥౨౪॥ క్వచిత్పరిదశాన్మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్ * క్వచిచ్చ చతురో మాసాన్ పంచషట్చాపరాన్ క్వచిత్। అపరత్రాధికం మా

ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే-పరం చైవాపరం చేతి శ్రుతేః-నిర్మితం తేనైవ మునినా క్రీడార్థమితి శేషః(౧౭)తాసామితి॥ వాదిత్రాణాం నిస్వనో యస్మిన్ స తథోక్తః- భూషణోన్మిశ్రః భూషణస్వనోన్మిశ్రః గీతశబ్దో విశేష్యం-ప్రతిజగ్రాహ శుశ్రావేత్యర్థః(౧౮)॥౨౦॥ ఏవమితి॥ కథయమానస్య కథయమానే సతి॥ ౨౧॥ ప్రవిశ్యేతి॥ ఆశ్రమమండలమిత్యనుషజ్యతే॥౨౨॥ తథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ తస్మిన్నాశ్రమమండలే ఉషిత్వా-తత్రైవ మహర్షిభిః పూజ్యమాన ఇతి తచ్ఛబ్దద్వయస్య సంబంధః(౨౩)జగామేతి॥ యేషాం మునీనాం సకాశే-ఆశ్రమే పూర్వం ప్రథమపర్యాయేణ జగామ ఉషితవాంశ్చ- యేషామేవాశ్రమే అనుక్రమావిశేషేణ పర్యాయాంతరేణాపి-తత్రైవ పర్యాయేణ జగామ ఉషితవాంశ్చేత్యర్థః॥ టీ॥ పూర్వం శరభంగాశ్రమాత్ప్రభృతి యేషాం మునీనాం సకాశే సమీపే ఉషితవాన్ శరభంగాశ్రమమాదితః కృత్వా యైస్సహావసదిత్యర్థః॥౨౪॥ క్వచిదితి॥ పరిదశాన్ పరిగతా దశ పరిదశాః తాన్ దశసంఖ్యాకాన్ మాసానిత్యర్థః యద్వా పరిదశాన్ దశ

థాపునః క్వచిత్ షణ్మాసానిత్యర్థః - పరిదశానిత్యత్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః - అపరత్రాశ్రమే మాసాదధికం సుఖం న్యవసత్ - అధికశబ్దేనాత్ర మాసచతు
ర్థాంశో వివక్షితః - ఏకమాసం మాసపాదం చేత్యర్థః - అపరత్రాధికం మాసమితి పాఠే - మాసం అధికం తత్పాదం చేత్యర్థః - అపిశబ్దస్సర్వత్ర మాసానుకర్షణార్థః - క్వచి
దాశ్రమే అర్ధమధికం చ న్యవసత్ పాదోనమాసమిత్యర్థః - తథా చైతదవ్యహితపూర్వాశ్రమవాసదినైర్ద్వౌ మాసౌ సంవృత్తౌ - ఏకత్ర సపాదమాసః అపరత్ర
పాదోనమాస ఇత్యాహత్య మాసద్వయసంభవాత్ - అధ్యర్ధమధికం క్వచిదితి పాఠే - అధ్యర్ధం అర్ధాధికం - అర్ధమాసాధికమిత్యర్థః - అధికం పూర్వోక్తపాదమాసా
త్మకాధికం - తథా చ త్రిపాదమాసమిత్యర్థః - క్వచిత్ త్రీన్ మాసాన్ న్యవసత్ - క్వచిదష్టమాసాన్ న్యవసత్ - ఏవం షష్టిమాసాస్సిద్ధాః - కేచిదాహుః పరిదశాన్ దశాధి
కానితి వక్ష్యమాణేష్వష్టసు స్థానేష్వన్వేతి. తథా చాయమర్థః - ఏకం సంవత్సరం క్వచిదిత్యత్ర ద్వావింశతిమాసానిత్యర్థః - క్వచిచ్చ చతురో మాసానిత్యత్ర చతుర్ద
శమాసానిత్యర్థః - పంచ షట్ చాపరాన్ క్వచిదిత్యత్ర క్వచిత్పంచదశమాసాన్ క్వచిత్ షోడశమాసానిత్యర్థః - అపరానధికం మాసాదప్యర్ధమధికం క్వచిదిత్యత్ర ప్రథమా
ధికశబ్దోఽర్ధమాసరూపాధికాంశపరః - తథా చ అపరాన్ పరిదశాన్ మాసాన్ అధికం చేత్యన్వయే అర్ధాధికదశమాసానిత్యర్థః - మాసాదప్యర్ధమిత్యాదేరయమర్థః -
క్వచిత్పరిదశాన్ మాసాన్ తదుపరి మాసాదధికమర్ధమపి చేతి - తథా చ అర్ధాధికైకాదశమాసానిత్యర్థః - త్రీన్ మాసానష్టమాసాంశ్చేత్యత్ర త్రయోదశమాసాన్ అ
ష్టాదశమాసాంశ్చేత్యర్థః - తథా చ వింశత్యుత్తరశతమాసా లబ్ధా ఇతి - తస్మిన్ పక్షే ప్రాథమికక్వచిత్పదమానపదానర్థక్యం పూర్వగ్రంథవిరోధ ఇత్యాది ద్రష్టవ్యం ||
౨౬ || తథా చాశ్రమమండలే దశ సంవత్సరాస్సంవృత్తా ఇత్యాహ - తథా సంవసత ఇతి || ఇయమేవాశ్రమవాససంఖ్యా - పూర్వాపరసంఖ్యా తు కిష్కింధాకాండే వక్ష్య
తే || ౨౭ || పరివృత్త్యేతి || పరివృత్త్య ఏవమాశ్రమం సర్వం పరిక్రమ్య || ౩౦ || అస్మిన్నితి || కథాః నానాకథాః - కథయతాం కథయత్సు (౩౧) తత్ర వనే - అగస్త్యమభివాదయి
తుమభిగచ్ఛేయమిత్యన్వయః (౩౨) మనోరథ ఇతి || తం మునివరం - శుశ్రూషేయమితి యత్ ఏవమనోరథః అభిలాషో మే హృది పరివర్తత ఇత్యన్వయః - శుశ్రూషే
యమితి పరస్మైపదమార్షం || ౩౩ || అహమితి || అగస్త్యమభిగచ్ఛేత్యేతద్వక్తుకామోఽస్మీత్యన్వయః || ౩౫ || యోజనానీతి || అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేన - తథేతి హాస్తేన నిర్ద్దే
శః - చత్వారి యోజనాని అభియాహీతి శేషః - తతః తత్ర - అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమో వర్తతే - ఆశ్రమాద్దక్షిణేనేత్యత్ర ఏనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయాభావ ఆర్షః || ౩౬ ||

సాదప్యర్ధమధికం క్వచిత్ * త్రీన్ మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవసత్సుఖమ్ || ౨౬ || తథా సంవసతస్తస్య మునీనామాశ్రమేషు వై * రమతశ్చా
నుకూల్యేన యయుస్సంవత్సరా దశ || ౨౭ || పరివృత్య చ ధర్మజ్ఞో రాఘవస్సహ సీతయా * సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమం శ్రీమాన్ పునరేవాజగామ హ || ౨౮ || స
తమాశ్రమమాసాద్య మునిభిః ప్రతిపూజితః * తత్రాపి న్యవసద్రామః కంచిత్కాలమరిందమః || ౨౯ || అథాశ్రమస్థో వినయాత్కదాచిత్తం మహామునిమ్ *
ఉపాసీనస్స కాకుత్స్థస్సుతీక్ష్ణమిదమబ్రవీత్ || ౩౦ || అస్మిన్నరణ్యే భగవానగస్త్యో మునిసత్తమః * వసతీతి మయా నిత్యం కథాః కథయతాం శ్రుతమ్ | న
తు జానామి తం దేశం వనస్యాస్య మహత్తయా * కుత్రాశ్రమమిదం పుణ్యం మహర్షేస్తస్య ధీమతః (౩౧) ప్రసాదాత్తత్ర భవతస్సానుజస్సహ సీత
యా * అగస్త్యమభిగచ్ఛేయమభివాదయితుం మునిమ్ (౩౨) మనోరథో మహానేష హృది మే పరివర్తతే * యద్యహం తం మునివరం శుశ్రూషే
యమపి స్వయమ్ || ౩౩ || ఇతి రామస్య స మునిశ్శ్రుత్వా ధర్మాత్మనో వచః * సుతీక్ష్ణః ప్రత్యువాచేదం ప్రీతో దశరథాత్మజమ్ || ౩౪ || అహమప్యేతదేవ
త్వాం వక్తుకామస్సలక్ష్మణమ్ * అగస్త్యమభిగచ్ఛేతి సీతయా సహ రాఘవ | దిష్ట్యా త్విదానీమర్థేఽస్మిన్ స్వయమేవ బ్రవీషి మామ్ * అహమాఖ్యా
మి తే వత్స యత్రాగస్త్యో మహామునిః || ౩౫ || యోజనాన్యాశ్రమాదస్మాత్తథా చత్వారి వై తతః * దక్షిణేన మహాన్ శ్రీమానగస్త్యభ్రాతురాశ్రమః ||
౩౬ || స్థలీప్రాయవనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభితే * బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాశకునినాదితే | పద్మిన్యో వివిధాస్తత్ర ప్రసన్నసలిలాశ్రయాః * హంస

సమీపాః పకాదశ నవ వేత్యర్థః || ౨౬ || ౨౭ || పరిసృత్యేతి || పరిసృత్య సర్వమున్యాశ్రమాన్ గత్వా || ౨౮ || అథేతి || ఉపాసీనః ఉపసమీపే ఆసీనః || ౩౦ || అస్మిన్నితి || కథ
యతాం సకాశాదితి శేషః (౩౨) మనోరథ ఇతి || తం మునివరం స్వయమపి స్వయం శుశ్రూషేయమితి యత్ - ఏష మనోరథః హృది సంపరివర్తత ఇతి సంబంధః || ౩౩ ||
యోజనానీతి || అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేన చత్వారి యోజనాని యాహి - తతః పరం అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమోఽస్తి || ౩౬ || స్థలప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభిత ఇతి

స్థలీతి॥స్థలీప్రాయే స్థలీప్రచురే-కారండవాస్సారసాః-తత్రాగస్త్యభ్రాత్రాశ్రమే-రజనీం వ్యుష్య రాత్రిమతివాహ్య-వనషండస్య వనసమూహస్య-పార్శ్వతః దక్షి
ణాం దిశం ఆస్థాయ ఉద్దిశ్య. నిర్వణదేశే యోజనమంతరం యోజనావకాశం గత్వా అగస్త్యాశ్రమపదం గమ్యతామిత్యన్వయః॥౪౨॥౪౪॥ ఇతీతి॥ ఇతి ఏవం ప్రకారేణ ము
నేస్సకాశాచ్ఛ్రుత్వా॥౪౫॥పశ్యన్నితి॥ అభ్రసన్నిభాన్ మేఘసన్నిభాన్-మార్గవశానుగాః మార్గవశేనానుగమ్యమానాః రామ ఇతి పూర్వశ్లోకాదనుకృష్యతే॥
౪౬॥ఏతదితి॥నూనమితి వితర్కే-యదాశ్రమపదం దృశ్యతే ఏతన్మన్యే నూనమిత్యన్వయః॥౪౭॥ఉక్తేర్థే హేతుమాహ-యథాహీతి॥ యథాహి మే పథి చిహ్నితయా వనం
శ్రుతం తథైవాస్య వనస్య ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ సన్నతాః ద్రుమాః సహస్రశో మయా జ్ఞాతాః-జ్ఞాయమానా వర్తంతే॥౪౮॥అసాధారణోపదిష్టలింగం చానుభూ
యత ఇత్యాహ-పిప్పలీనామిత్యాది॥పక్వానాం పిప్పలీనామితి-తత్ఫలానామిత్యర్థః-కటుకస్య కటురసస్య ఉదయో అభివ్యక్తిః రానుమానికీ యేన స తథా- గంధః ఉపాగతః
౫౧॥ఏతచ్చేతి॥కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం నీలమేఘాగ్రోపమం॥౫౨॥వివిక్తేష్వితి॥వివిక్తేషు పూతేషు॥ని॥వివిక్తౌ పూతవిజనావిత్యమరః। ఉపహారం పుష్పబలిం-స్వయమా
ర్జితైః-సమిత్పుష్పకుశాదీని శ్రోత్రియస్స్వయమాహరేదితి స్మరణాత్॥౫౩॥తదితి॥ నూనం నిశ్చయే॥ని॥నూనం తర్కే-వినిశ్చయ ఇత్యమరః-(౫౪) మృత్యుం వాతాపీ
ల్వలనిమిత్తం మరణం-హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా- ఇయం దిక్ దక్షిణా దిక్ శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా॥౫౫॥అస్మిన్నర్థే ఆఖ్యాయికామాహ- ఇహేత్యాది

సకారండవాకీర్ణాశ్చక్రవాకోపశోభితాః। తత్రైకాం రజనీం వ్యుష్య ప్రభాతే రామ గమ్యతామ్ * దక్షిణాం దిశమాస్థాయ వనషండస్య పార్శ్వ
తః॥తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం గత్వా యోజనమంతరమ్॥౪౨॥రమణీయే వనోద్దేశే బహుపాదపసంవృతే।రంస్యతే తత్ర వైదేహీ లక్ష్మణశ్చ సహ త్వయా॥
౪౩॥సహి రమ్యో వనోద్దేశో బహుపాదపసంకులః।యది బుద్ధిః కృతా ద్రష్టుమగస్త్యం తం మహామునిమ్*అద్యైవ గమనే బుద్ధిం రోచయస్వ మహాయశః
౪౪॥ఇతి రామో మునేశ్శ్రుత్వా సహ భ్రాత్రాభివాద్య చ।ప్రతస్థేగస్త్యముద్దిశ్య సానుజస్సీతయా సహ॥౪౫॥ పశ్యన్వనాని రమ్యాణి పర్వతాంశ్చాభ్ర
సన్నిభాన్।సరాంసి సరితశ్చైవ పథి మార్గవశానుగాః*సుతీక్ష్ణేనోపదిష్టేన గత్వా తేన పథా సుఖమ్। ఇదం పరమసంహృష్టో వాక్యం లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥
౪౬॥ఏతదేవాశ్రమపదం నూనం తస్య మహాత్మనః।అగస్త్యస్య మునేర్భ్రాతుర్దృశ్యతే పుణ్యకర్మణః॥౪౭॥యథా హీమే వనస్యాస్య జ్ఞాతాః పథి సహస్ర
శః।సన్నతాః ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ ద్రుమాః॥౪౮॥పిప్పలీనాం చ పక్వానాం వనాదస్మాదుపాగతః।గంధోయం పవనోత్క్షిప్తస్సహసా కటుకోదయః॥
౫౦॥తత్ర తత్ర చ దృశ్యంతే సంక్షిప్తాః కాష్ఠసంచయాః।లూనాశ్చ పథి దృశ్యంతే దర్భా వైడూర్యవర్చసః॥౫౧॥ ఏతచ్చ వనమధ్యస్థం కృష్ణాభ్రశిఖరోప
మం।పావకస్యాశ్రమస్థస్య ధూమాగ్రం సంప్రదృశ్యతే॥౫౨॥వివిక్తేషు చ తీర్థేషు కృతస్నానా ద్విజాతయః।పుష్పోపహారం కుర్వంతి కుసుమైః స్వయమా
ర్జితైః॥౫౩॥తత్సుతీక్ష్ణస్య వచనం యథా సౌమ్య మయా శ్రుతమ్।అగస్త్యస్యాశ్రమో భ్రాతుర్నూనమేష భవిష్యతి(౫౪)నిగృహ్య తపసా మృత్యుం లోకా
నాం హితకామ్యయా।యస్య భ్రాత్రా కృతేయం దిక్ఛరణ్యా పుణ్యకర్మణా॥౫౫॥ఇహైకదా కిల క్రూరో వాతాపిరపి చేల్వలః। భ్రాతరౌ సహితావా

మార్గచిహ్నప్రదర్శనార్థముక్తం- స్థలప్రాయే స్థలం ప్రాయః ప్రాయేణ యస్మిన్ తత్ తథా-పద్మిన్యః సరస్యః॥టీ॥పిప్పలీనాం పిప్పలీలతానాం వనం తేన శోభతే(౪౧)దక్షి
ణామితి॥యోజనమంతరం గత్వా తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం ద్రక్ష్యసీతి శేషః॥౪౪॥ఇతీతి॥మునేః శ్రుత్వా వచనమితి శేషః॥౪౫॥౪౬॥ఏతదితి॥ఆశ్రమపదం దృశ్యతే ఖలు ఏ
తదేవ అగస్త్యస్య భ్రాతురాశ్రమపదం నూనమితి సంబంధః॥౪౭॥కుత ఇత్యాకాంక్షాయాం సుతీక్ష్ణోక్తమార్గచిహ్నాని ప్రదర్శయతి॥ యథాహీతి ॥అస్య అగస్త్య
భ్రాతుః వనస్య సంబంధినో ద్రుమా దృశ్యంత ఇత్యుత్తరేణాన్వయః(౪౮)పిప్పలీనాం కటుకోదయః కటుకస్యోదయః-అభివ్యక్తిర్యస్మిన్ స తథా- గంధో దృశ్యత ఇతి
శేషః॥౫౦॥తత్రతత్రేతి॥సంక్షిప్తాః సమ్యక్ న్యస్తాః చిహ్నార్థం స్థాపితా ఇత్యర్థః-కాష్ఠసంచయాః సమిత్సమూహాః॥౫౧॥ఏతదితి॥ కృష్ణే కృష్ణవర్ణే అభ్రశిఖరే మే
ఘగిరిశిఖరే ఉపమా యస్య తత్ ॥౫౨॥వివిక్తేష్వితి॥వివిక్తేషు పూతేషు-పుష్పోపహారం పుష్పబలిం॥౫౩॥తదితి॥యస్మాత్సుతీక్ష్ణస్య వచనం మయా యథా శ్రుతం-తస్మా
త్ అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమం భవిష్యతీతి సంబంధః(౫౪)నిగృహ్యేతి॥హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా-లోకానాం వాతాపీల్వలనిమిత్తం మృత్యుం-తపసా తపోబలేన నిగృ
హ్య-వినాశ్య దిగియం పుణ్యకర్మణా- శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా కృతేతి సంబంధః॥ ౫౫ ॥ ఆత్రాఖ్యాయికామాహ॥ఇహేతి॥౫౬॥ధారయన్నితి॥ సంస్కృతత

నా॥౫౬॥ ధారయన్నితి॥ సంస్కృతంవ్యాకరణసంస్కారవతీంవాచంవదన్ ॥౫౭॥ భ్రాతరమితి॥ సంస్కృతం శ్రాద్ధోచితపాకసంస్కారసంస్కృతంకృత్వా-
శాస్త్రదృష్టేనశ్రాద్ధకల్పావగతేన॥౫౮॥ తతఇతి॥భుక్తవతాంభుక్తవత్సు-వదన్న బ్రవీత్ ॥౫౯॥తతఇతి॥వినిష్పతద్వినిరపతత్ ॥రా॥మేషవన్నదన్ మృతసంజీవనీవైభ
వాదుదరాంతరితి శేషః॥౬౦॥ బ్రాహ్మణానామితి॥ తైరితిబహువచనంపరివారాపేక్షయా-సంహత్యబహుశ ఇత్యయావత్ ॥౬౧॥ అగస్త్యేనేతి ॥ అనుభూయ శ్రాద్ధవ
రణాదికమనుభూయ॥౬౨॥ తతఇతి॥తతః శ్రాద్ధాంతే-సంపన్నమిత్యుక్త్వాతతోహస్తోదకంచదత్వా॥౬౩॥అథేతి॥ నిధనసంశ్రయంనాశవిషయం- ప్రధర్షయితుంహిం
సితుం॥౬౬॥సఇతి॥అనలకల్పేనఅగ్నిసదృశేన॥౬౭॥తస్యేతి॥ విప్రానుకంపయావిప్రేష్వనుకంపయా॥౬౮॥౭౦॥ సమ్యగితి॥ప్రతిగృహీతః ప్రత్యుద్గతః-ప్రాశ్యభు
క్త్వా॥౭౧॥౭౨॥అభివాదయఇతి॥అత్రవర్ణాధిక్యమార్షం॥౭౩॥గమ్యతామితి॥యథోద్దిష్టేనసుతీక్ష్ణోక్తేన॥౭౪॥నివారానితి॥నివారాన్ జలకదంబాన్-వంజుళాన్వకు
ళాన్॥ని॥వకుళో వంజుళోశోకఇత్యమరః-తిమిశాన్ నేమివృక్షాన్-ధవాన్ చిరిబిల్వాన్ నక్తమాలాన్।ని॥ కరంజస్స్యాన్నక్తమాలఃప్రకీర్యశ్చిరిబిల్వక ఇతివైజయం
తీ-మధూకాన్ మధుద్రుమాఖ్యవృక్షాన్-తిందుకాన్ స్ఫూర్జకాఖ్యాన్ వృక్షాన్ ॥౭౬॥౭౭॥స్నిగ్ధేతి॥స్నిగ్ధపత్రాః ఆశ్రమవాసిభిఃరక్షితత్వేనసరసపత్రాః ఋక్షాంతాః

స్తాంబ్రాహ్మణఘ్నౌమహాసురౌ॥౫౬॥ధారయన్ బ్రాహ్మణంరూపమిల్వలస్సంస్కృతంవదన్ ।ఆమంత్రయతివిప్రాన్ స శ్రాద్ధముద్దిశ్యనిర్ఘృణః॥
౫౭॥భ్రాతరంసంస్కృతంకృత్వాతతస్తంమేషరూపిణం।తాన్ ద్విజాన్ భోజయామాసశ్రాద్ధదృష్టేనకర్మణా॥౫౮॥ తతోభుక్తవతాంతేషాంవిప్రా
ణామిల్వలోబ్రవీత్ ।వాతాపేనిష్క్రామస్వేతిస్వరేణమహతావదన్॥౫౯॥తతోభ్రాతుర్వచశ్శ్రుత్వావాతాపిర్మేషవన్నదన్। భిత్వాభిత్వాశ
రీరాణిబ్రాహ్మణానాంవినిష్పతత్ ॥౬౦॥ బ్రాహ్మణానాంసహస్రాణితైరేవంకామరూపిభిః।వినాశితానిసంహత్యనిత్యశఃపిశితాశనైః॥౬౧॥అగ
స్త్యేనతదాదేవైః ప్రార్థితేనమహర్షిణా । అనుభూయకిల శ్రాద్ధేభక్షితస్సమహాసురః॥౬౨॥తతస్సంపన్నమిత్యుక్త్వాదత్వాహస్తావసేచనమ్।
భ్రాతరంనిష్క్రామస్వేతిచేల్వలస్సోభ్యభాషత॥౬౩॥సతంతథాభాషమాణంభ్రాతరంవిప్రఘాతినమ్ । అబ్రవీత్ప్రహసన్ధీమానగస్త్యోమునిస
త్తమః॥౬౪॥కుతోనిష్క్రమితుంశక్తిర్మయాజీర్ణస్యరక్షసః।భ్రాతుస్తేమేషరూపస్యగతస్యయమసాదనమ్॥౬౫॥అథతస్యవచశ్శ్రుత్వా భ్రా
తుర్నిధనసంశ్రయమ్। ప్రధర్షయితుమారేభేమునింక్రోధాన్నిశాచరః॥౬౬॥సోభిద్రవన్మునిశ్రేష్ఠంమునినాదీప్తతేజసా। చక్షుషానలకల్పేననిర్ద
గ్ధోనిధనంగతః॥౬౭॥తస్యాయమాశ్రమోభ్రాతుస్తటాకవనశోభితః।విప్రానుకంపయాయేనకర్మేదందుష్కరంకృతమ్॥౬౮॥ఏవంకథయమాన
స్యతస్యసౌమిత్రిణాసహ।రామస్యాస్తంగతస్సూర్యస్సంధ్యాకాలోభ్యవర్తత॥౬౯॥ఉపాస్యపశ్చిమాంసంధ్యాంసహభ్రాత్రాయథావిధి। ప్రవి
వేశాశ్రమపదంతమృషింసోభ్యవాదయత్ ॥౭౦॥ సమ్యక్ప్రతిగృహీతశ్చమునినాతేనరాఘవః।న్యవసత్తాన్నిశామేకాంప్రాశ్యమూలఫలానిచ॥
౭౧॥తస్యాంరాత్ర్యాంవ్యతీతాయాంవిమలేసూర్యమండలే! భ్రాతరంతమగస్త్యస్యహ్యామంత్రయతరాఘవః॥౭౨॥అభివాదయేత్వాంభగవన్
సుఖమధ్యుషితోనిశామ్। ఆమంత్రయేత్వాంగచ్ఛామిగురుంతేద్రష్టుమగ్రజమ్॥౭౩॥గమ్యతామితితేనోక్తోజగామరఘునందనః। యథోద్దిష్టేన
మార్గేణవనంతచ్చావలోకయన్ ॥ ౭౪ ॥ నివారాన్పనసాంస్తాలాంస్తిమిశాన్వంజుళాన్ధవాన్ । చిరిబిల్వాన్మధూకాంశ్చబిల్వానపిచతిందు
కాన్ * పుష్పితాన్పుష్పితాగ్రాభిర్లతాభిరనువేష్టితాన్ । దదర్శరామశ్శతశస్తత్రకాంతారపాదపాన్ * హస్తిహస్తైర్విమృదితాన్వాన
రైరుపశోభితాన్। మత్తైశ్శకునిసంఘైశ్చశతశశ్చప్రణాదితాన్॥౭౬॥తతోబ్రవీత్సమీపస్థంరామోరాజీవలోచనః। పృష్ఠతోనుగతంవీరంలక్ష్మణంల

బ్రాహ్మణవదేవసంస్కృతభాషాంవదన్॥౫౭॥ భ్రాతరమితి॥తతఃనిమంత్రణానంతరం-వాతాపిం-భ్రాతాఇల్వలఃభోజయామాసేతిద్వికర్మకోధాతుః॥౫౮॥తత
ఇతి॥భుక్తవతాంసతాంతతఃభోజనానంతరం॥౫౯॥తతఇతి॥వినిష్పతత్ అడభావఆర్షః॥౬౦॥బ్రాహ్మణానామితి॥ తైరితిబహువచనం-తయోఃపరిజనాభిప్రాయేణ
౬౧॥అగస్త్యఇతి॥ ప్రార్థితోభూదితిశేషః తదనుతత్ప్రార్థనామంగీకృత్యభక్షితఃఅగస్త్యేనేతిశేషః ॥౬౨॥తతఇతి॥తతః శ్రాద్ధాంతే - సంపన్నంసమృద్ధంవేత్యు
క్త్వాపృష్ట్వా-హస్తావసేచనం ఉత్తరాపోశనందత్వా॥౬౩॥౬౪॥కుతఇతి॥జీర్ణస్యజీర్ణితస్య॥౬౫॥ అథేతి ॥ ప్రధర్షయితుంహింసితుం॥౬౬॥౬౭॥తస్యేతి॥తస్యఅగ

శాంతాః-యథాయేనప్రకారేణ-తథా తేనప్రకారేణ ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి మన్యే ॥ ౭౯ ॥ అగస్త్య ఇతి ॥ స్వేనకర్మణా వింధ్యస్తంభనరూపేణ అగస్త్య ఇతివి
ఖ్యాతః-అగం స్తంభయతీత్యగస్త్యః ఇతి వ్యుత్పత్తేః-పరిశ్రాంతానాం శ్రమమపహంతీతి పరిశ్రాంతశ్రమాపహః - ప్రాజ్యైర్బహుభిర్ధూమైరాకులం వనం య
స్య సః॥౮౧॥ తస్యేతి॥ త్రాసాత్ దృశ్యతే-నతు ప్రాచీనకాలఇవోపభుజ్యతే॥౮౨॥ యదా ప్రభృతీతి॥ అగస్త్యాగమనాత్ ప్రభృతి.దిక్ అగస్త్యాశ్రమ ప్రదేశః - అన్య
థా పూర్వోక్తవిరాధాదిరాక్షసోపద్రవో విరుధ్యేత-యద్వా దిక్ సర్వాపి-విరాధాదయోప్యగస్త్యాగమనప్రభృతిమందోపద్రవా ఏవ-అశుచితాదశాయామేవము
నిమాంసభక్షణం-నిర్వైరాః వైరప్రవర్తనాశక్తాః- ప్రశాంతాః ప్రశాంతవద్వర్తమానాః- అతఏవేయం దక్షిణాదిక్ నామ్నా భగవతోఽగస్త్యస్య దిగితి ప్రసిద్ధేత్యు
చ్యతే॥౮౪॥ మార్గమితి॥ నిరతః ఉద్యుక్తః-వర్ధమాన ఇత్యర్థః-నవర్ధతే-అద్యాపీతి శేషః॥ ౮౬॥ ఏష ఇతి॥ సతాం హి తే సాధుః నిత్యరతశ్చ- శేషం చేతి- ప్రభో ఇత్యు
క్తిః లక్ష్మణస్యాపి రాజపుత్రత్వాత్ - ప్రభోరితి పాఠే ప్రభోరగస్త్యస్య నియోగాదితి శేషః॥౮౮॥ అత్రేతి॥ దేవాః వక్ష్యమాణాః పూజ్యవ్యతిరిక్తాః ॥ ౮౯ ॥ నాత్రేతి॥
క్రూరః నిర్దయః॥ ని॥ క్రూరౌ కఠిననిర్దయావిత్యమరః॥ శఠః గూఢవిప్రియకృత్ -నృశంసః ఘాతుకః-కామేనవృత్తం యస్య సః కామవృత్తః స్వైరవృత్తః-ఏవమునిః అ
గస్త్యః.తథావిధః నృపావాద్యాద్యనర్హః॥౯౦॥ అత్రేతి॥ దేవాః వక్ష్యమాణబ్రహ్మాదిభిన్నాః-పతగైః గరుడజాతిభిః-ఆరాధయిష్ణవః ఆరాధయంతః. ఛాందస ఇష్ణు

క్ష్మీవర్ధనమ్॥ ౭౮॥ స్నిగ్ధపత్రా యథా వృక్షా యథా శాంతా మృగద్విజాః । ఆశ్రమో నాతిదూరస్థో మహర్షేర్భావితాత్మనః॥ ౭౯॥ అగస్త్య ఇతి
విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవ కర్మణా । ఆశ్రమో దృశ్యతే తస్య పరిశ్రాంతశ్రమాపహః * ప్రాజ్యధూమాకులవనశ్చీరమాలాపరిష్కృతః। ప్రశాంతమృ
గయూథశ్చ నానాశకునినాదితః॥౮౧॥ తస్యేదమాశ్రమపదం ప్రభావాద్యస్య రాక్షసైః । దిగియం దక్షిణా త్రాసాద్దృశ్యతే నోపభుజ్యతే ॥౮౨॥ య
దా ప్రభృతి చాక్రాంతా దిగియం పుణ్యకర్మణా । తదా ప్రభృతి నిర్వైరాః ప్రశాంతా రజనీచరాః * నామ్నా చేయం భగవతో దక్షిణా దిక్ ప్రదక్షి
ణా । ప్రథితా త్రిషు లోకేషు దుర్ధర్షా క్రూరకర్మభిః॥౮౪॥ మార్గం నిరోద్ధుం నిరతో భాస్కరస్యాచలోత్తమః । నిదేశం పాలయన్యస్య వింధ్యశ్శై
లో న వర్ధతే * అయం దీర్ఘాయుషస్తస్య లోకే విశ్రుతకర్మణః । అగస్త్యస్యాశ్రమః శ్రీమాన్ వినీతజనసేవితః॥౮౬॥ ఏష లోకార్చితస్సాధుర్హి
తే నిత్యరతస్సతామ్ । అస్మానభిగతానేష శ్రేయసా యోజయిష్యతి * ఆరాధయిష్యామ్యత్రాహమగస్త్యం తం మహామునిమ్ । శేషం చ వనవా
సస్య సౌమ్య వత్స్యామ్యహం ప్రభో॥౮౮॥ అత్ర దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసతే॥ ౮౯ ॥
నాత్ర జీవేన్మృషావాదీ క్రూరో వా యది వా శఠః । నృశంసః కామవృత్తో వా మునిరేష తథావిధః॥ ౯౦ ॥ అత్ర దేవాశ్చ యక్షాశ్చ నాగాశ్చ పతగైస్స
హా। వసంతి నియతాహారా ధర్మమారాధయిష్ణవః॥౯౧॥ అత్ర సిద్ధా మహాత్మానో విమానైస్సూర్యసన్నిభైః । త్యక్తదేహా నవైర్దేహైస్స్వర్యాతాః

స్త్యస్య॥౯౨॥ ఏవమితి॥ కథయమానస్య కథయతస్సతః॥౯౩॥ ౭౦॥ టీ॥ సమ్యగితి॥ ప్రతిగృహీతః ప్రతిపూజితః॥ ౭౧॥ ౭౪॥ నివారానితి॥ నివారో జలకదంబకః॥ ౭౭॥ ౭౮॥ స్ని
గ్ధేతి॥ యథా స్నిగ్ధపత్రాః వృక్షాః-యథా మృగద్విజాః శాంతాః-అతః ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి సంబంధః॥ ౭౯॥ అగస్త్య ఇతి ॥ అగం వింధ్యపర్వతం స్యతి స్తంభయతీ
త్యగస్త్యః-స్యతేః స్త్యాదేశః- స్వేనకర్మణా స్తంభనరూపకర్మణా-పరిశ్రాంతానాం శ్రమాపహః-ఆజ్యేతి ప్రాజ్యేతి పాఠద్వయం॥౮౦॥౮౧॥ తస్యేతి॥ తస్యేదమాశ్ర
మపదమితి పూర్వేణ యోజ్యం-ప్రభావాదితి-అస్య ప్రభావాత్ రాక్షసైః న దృశ్యతే అస్య త్రాసాత్ నోపభుజ్యతే-స్వదేశత్వేన పరిగృహ్య నానుభూయత ఇత్యర్థః
౮౨॥ యదేతి॥ నిర్వైరాః ప్రాణిషు వైరరహితాః వైరవర్తనాశక్తాః- ప్రశాంతాః శాంతవద్వర్తమానాః * నామ్నేతి॥ భగవతః అగస్త్యస్య నామ్నా నామగ్రహణే
న-ఇయం దక్షిణా దిక్-క్రూరకర్మభిః రక్షోభిః దుర్ధర్షా ధర్షయితుమశక్యా- ప్రదక్షిణా సజ్జనాభిగమ్యా చేతి-త్రిషు లోకేషు(అగస్త్యదిగితి) ప్రథితేతి సంబంధః॥
౮౩॥ ౮౪॥ సామాన్యత ఉక్తమగస్త్యశబ్దార్థం వివృణోతి-మార్గమితి॥ ౮౫॥ ౮౬॥ ఏష ఇతి॥ శ్రేయసా యోజయిష్యతి-ఇంద్రోదీరితం శరభంగోక్తమర్థం మనసి ని
ధాయేదముక్తమిత్యనుసంధేయం * ఆరాధయిష్యామీతి- ప్రభోరగస్త్యస్య వాక్యాద్వనవాసస్య శేషమవశిష్టకాలం వత్స్యామీతి సంబంధః॥ ౮౯ ॥ నా
త్రేతి॥ క్రూరః నిర్దయః-గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠః-నృశంసః ఘాతుకః॥ ౯౦ ॥ అత్రేతి॥ పతగాః గరుడజాతయః॥౯౧॥ అత్రేతి॥ సిద్ధాః-తపస్సిద్ధాః నవైర్దేహైః దివ్యదేహైః॥

౯॥౧౦॥అత్రేతి॥సిద్ధాస్తపస్సిద్ధాః నవైః దివ్యైః॥౧౨॥యత్తుత్వమితి॥భూతైః ప్రాణిభిః-దేవాః బ్రహ్మాదయః-అగస్త్యోపాసనకృతసత్యసాన్నిధ్యాదితిభావః-శుభైః
సత్కర్మనిరతైః॥౧౩॥ఆగతా ఇతి॥సీతయాసహ ప్రాప్తమిత్యన్వయః-అనేనరావణవధాద్యుక్తత్వం ద్యోతయతి॥౧౪॥అత్రచతుర్నవతిశ్లోకాః॥ ఇతి శ్రీ గోవింద
రాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకాదశస్సర్గః.**************************

సప్రవిశ్యేత్యాది(౨)హితః హితకారీ-అనుకూలః ప్రియకరః ప్రియహితకరత్వే హేతుః భక్త ఇతి-భక్తః ప్రీతిమాన్-యదీతి సంభావనాయాం- అహం రామ
శ్చ తే శ్రుతో భవేదిత్యర్థః-అగ్రజత్వాదివిశేషణాని రామేణతుల్యప్రతిపత్తివారణాయ(౩)నివేద్యతాం-అస్మద్దర్శనేచ్ఛేతిశేషః-ఏతద్వాక్యమువాచేతిపూర్వే
ణాన్వయః॥ తేవయమిత్యస్మిన్ శ్లోకే యమితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం-సప్తసహస్రసంఖ్యాకాః శ్లోకాః గతాః॥౪॥తస్యేతి॥అగ్నిశరణం అగ్నిగృహం॥౫॥సఇతి॥అంజ
సా-ఆశు-యథేష్టమిత్యస్య ఉవాచేత్యనేనాన్వయః-సంమతః శిష్యేషుమాన్యత్వేనసంమతః॥౬॥ పుత్రావిత్యాద॥ శుశ్రూషార్థం-సేవార్థం చేత్యర్థః-యద
త్రేతి-అత్ర అస్మిన్ కారామే విషయే-అనంతరం తదాగమనానంతరం యద్వక్తవ్యం తత్త్వం స్వభావప్రకారం ఆజ్ఞాపయితుమర్హసి॥౭॥౯॥ దిష్ట్యేత్యాది॥దిష్ట్యేయ

పరమర్షయః॥౧౨॥యత్తుత్వమమరత్వం చ రాజ్యాని వివిధాని చ । అత్ర దేవాః ప్రయచ్ఛంతి భూతైరారాధితాశ్శుభైః॥౧౩॥ఆగతాస్స్మాశ్రమపదం
సౌమిత్రే ప్రవిశాగ్రతః । నివేదయేహ మాం ప్రాప్తమృషయే సీతయా సహ ॥ ౧౪ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకాదశస్సర్గః. **********

స ప్రవిశ్యాశ్రమపదం లక్ష్మణో రాఘవానుజః । అగస్త్యశిష్యమాసాద్య వాక్యమేతదువాచ హ * రాజా దశరథో నామ జ్యేష్ఠస్తస్య సుతో బలీ।
రామః ప్రాప్తో మునిం ద్రష్టుం భార్యయా సహ సీతయా(౨)లక్ష్మణో నామ తస్యాహం భ్రాతా త్వవరజో హితః।అనుకూలశ్చ భక్తశ్చ యది తే శ్రోత్ర
మాగతః(౩) తే వయం వనమత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్ । ద్రష్టుమిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతామ్॥౪॥తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మ
ణస్య తపోధనః । తథేత్యుక్త్వాగ్నిశరణం ప్రవివేశ నివేదితుమ్॥౫॥స ప్రవిశ్య మునిశ్రేష్ఠం తపసా దుష్ప్రధర్షణమ్। కృతాంజలిరువాచేదం రామాగమన
మంజసా * యథోక్తం లక్ష్మణేనైవ శిష్యోఽగస్త్యస్య సమ్మతః॥౬॥ పుత్రౌ దశరథస్యేమౌ రామో లక్ష్మణ ఏవ చ * ప్రవిష్టావాశ్రమపదం సీతయా స
హ భార్యయా । ద్రష్టుం భవంతమాయాతౌ శుశ్రూషార్థమరిందమ * యదత్రానంతరం తత్త్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి॥౭॥ తతశ్శిష్యాదుప
శ్రుత్య ప్రాప్తం రామం సలక్ష్మణమ్ * వైదేహీం చ మహాభాగామిదం వచనమబ్రవీత్॥౮॥దిష్ట్యా రామశ్చిరస్యాద్య ద్రష్టుం మాం సముపాగతః *
మనసా కాంక్షితం హ్యస్య మయాప్యాగమనం ప్రతి। గమ్యతాం సత్కృతో రామస్సభార్యస్సహలక్ష్మణః * ప్రవేశ్యతాం సమీపం మే కిం చాసౌ న ప్రవే

౧౨॥యత్తుత్వమితి॥అత్రాశ్రమే దేవాః-భూతైః ప్రాణిభిః కర్తృభిః శుభైః సత్కర్మభిః ఆరాధితాః సంతో రాజ్యాదీన్ శీఘ్రం ప్రయచ్ఛంతీతి సంబంధః॥౧౩॥౧౪॥*
*********** ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ఏకాదశస్సర్గః. *************

సఇతి(౨)హితః శుభోదర్కకారీ-అనుకూలః తదిచ్ఛాకరణశీలః-భక్తః పూజ్యవిషయకానురాగో భక్తిః తద్వాన్ - యది తే శ్రోత్రమాగతః - యదిశబ్దః సంభావనా
యాం(౩)యమితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం తేవయమితి శ్లోకస్థయమిత్యనేన తృతీయాక్షరేణ సంగృహ్ణాతి॥ తేవయం వనమత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్ ద్రష్టుమి
చ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతాం-భగవంతం ద్రష్టుమిచ్ఛామహే అయమర్థో మునయే నివేద్యతామితి సంబంధః॥౪॥ తస్యేతి॥ అగ్నిశరణం అగ్నిశాలాం నివేది
తుం నివేదయితుం॥౫॥సఇతి॥అంజసా శీఘ్రం॥౬॥౭॥౮॥తతఇతి॥ ప్రాప్తమితి కార్థః స్పష్టః॥ వస్తుతస్తు-అస్మత్కులదైవతం సీతాలక్ష్మణోపేత శ్రీరామ ఆగత ఇతి శిష్యాదు
పశ్రుత్య స్వయం శ్రవణానందమనుభూయ-పశ్చాదబ్రవీదిత్యర్థః॥౯॥దిష్ట్యేతి॥రామః దిష్ట్యా దైవాత్ - చిరస్య చిరకాలస్య-అద్య ద్రష్టుం మాం ప్రతి సముపాగతః-
హియస్మాత్ అస్య రామస్యాగమనం-మయాపి మనసా కాంక్షితమితి యోజనా-వస్తుతస్తు మయా హ్యంతరంగభూతయా లక్ష్మ్యాపి-యస్యాస్య విష్ణోః-అకారో బ్రహ్మావి
ష్ణు శ్శేతి నిఘంటుః।ఆగమనం జ్ఞానం-సర్వే గత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి-మనసా కాంక్షితం హి-మనసా కాంక్షితం ఖలు- దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మద
ర్శిభిరితి శ్రుతేః-స ఏవ సర్వలోకైకశరణ్యః శ్రీరామః భీషణామయపీడితస్యాభిషగివ-చిరస్య చిరకాలస్యాద్య ద్రష్టుం మాం ప్రతి మాముద్దిశ్య-దిష్ట్యా మద్భాగ్యవశేన సము

దృచ్ఛయా- చిరస్య చిరాత్ ప్రతికాంక్షితమిత్యన్వయః-ప్రతీక్షాయాం-సత్కృతః సత్కారార్హః-కించాసౌ న ప్రవేశితః కుతో విళంబితఇత్యర్థః॥౧౧॥ ఏవ
ముక్తఇతి॥అభివాద్యేతి-విళంబకరణాపచారనివృత్త్యర్థం వందనం-అతఏవ సంభ్రాంతఇతి వక్ష్యతి॥౧౨॥౧౪॥తమితి॥ అగస్త్యేనోచ్యతఇత్యగస్త్యవచనం - అగ
స్త్యోక్తమిత్యర్థః-సుసత్కృతం సవినయవాక్యేనబహుమతం॥౧౫॥ప్రవివేశేతి ॥ ఆశ్రమం మునిగృహం॥౧౬॥అయంతత్ర దేవపూజాగృహాణ్యపశ్యదిత్యాహ-స
తత్రేత్యాది॥తత్ర అగస్త్యగృహే-బ్రహ్మణః చతుర్ముఖస్య-అగ్నేః పావకస్య-తథైవచేతి నిపాతసముదాయస్సముచ్చయే-భగో దేవతావిశేషః-పాశహస్తస్యే
త్యాదివిశేషణానితత్రమునేరగస్త్యస్య భక్తివిశేషద్యోతనార్థం-ఇమే బ్రహ్మాదయః పూర్వసర్గే ఫలప్రదత్వేనోక్తాః-అన్యేఅగస్త్యోపాసకత్వేనోక్తాః-ఏతే బ్ర
హ్మాగ్నివిష్ణుమహేంద్రవివస్వత్సోమభగకుబేరధాతృవిధాతృవాయ్వనంతగాయత్రీవసువరుణకార్తికేయధర్మాఖ్యాస్సప్తదశదేవాః- యోవైసప్తదశమిత్యను
వాకోక్తసప్తదశాక్షరదేవతాః యాయజూకేనమునినా పూజార్థం ప్రతిష్ఠితా ఇతిబోధ్యం-అత్ర పూజ్యత్వైవతేషు రుద్రస్యానుపాదానాదపూజ్యత్వముక్తం-అథ
నాజసైః కైశ్చిత్ పూజ్యమానతాతు తామసశాస్త్రానురోధేనేతి బోధ్యం-నను విష్ణోస్స్థానం మహేశస్యేతి పాఠాత్ స్థానానుక్త్యసంభవఇతిచేత్ -తదాపూర్వం రామే
ణ అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసతఇత్యుక్త్వాపి స్థాననిర్దేశేడపాస్యోపాసకయోరుభయోరపి నిర్దేశో నవిరుధ్యతే- యద్వాఽఉపాసనం సమీపావస్థా
నం-నత్వారాధనం-ధర్మమారాధయిష్ణవఇత్యుక్తేః ధర్మస్యారాధనం పరిపాలనమేవ॥౨౧॥తతఇతి॥అభినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాన్-అడభావ ఆర్షః-మునీనా
మగ్రతః-స్థితమితి శేషః॥౨౧॥అబ్రవీదిత్యాది॥ఔదార్యేణ తేజోవిశేషరూపేణ త్వైవ-ఇమమవగచ్ఛామి-అగస్త్యత్వేనేతి శేషః - ఇతివచనమబ్రవీదిత్యన్వయః॥
౨౩॥ఏవమితి॥అగస్త్యం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః॥౨౪॥అభివాద్యేతి॥రామః అభివాద్య రామస్తస్థావిత్యన్వయః॥౨౫॥ప్రతిజగ్రాహేతి॥ ప్రతిజగ్రాహ అతిథిత్వేనేతి శేషః-ఉ

శితః॥౧౧॥ఏవముక్తస్తు మునినా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా * అభివాద్యాబ్రవీచ్ఛిష్యస్తథేతి నియతాంజలిః॥ ౧౨ ॥తతో నిష్క్రమ్య సంభ్రాంతశ్శిష్యో ల
క్ష్మణమబ్రవీత్ * క్వాసౌ రామో మునిం ద్రష్టుమేతు ప్రవిశతు స్వయమ్॥ ౧౩ ॥తతో గత్వాశ్రమద్వారం శిష్యేణ సహ లక్ష్మణః * దర్శయామాస
కాకుత్స్థం సీతాం చ జనకాత్మజామ్॥౧౪॥తం శిష్యః ప్రశ్రితో వాక్యమగస్త్యవచనం బ్రువన్ * ప్రావేశయద్యథాన్యాయం సత్కారార్హం సుస
త్కృతమ్॥౧౫॥ ప్రవివేశ తతో రామస్సీతయా సహ లక్ష్మణః * ప్రశాంతహరిణాకీర్ణమాశ్రమం హ్యవలోకయన్ ॥౧౬॥స తత్ర బ్రహ్మణస్థానమ
గ్నేస్స్థానం తథైవ చ * విష్ణోస్స్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః । సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేరమేవ చ * ధాతుర్విధాతుస్స్థానే చ
వాయోస్స్థానం తథైవ చ । నాగరాజస్య చ స్థానమనంతస్య మహాత్మనః * స్థానం తథైవ గాయత్ర్యా వసూనాం స్థానమేవ చ। స్థానం చ పాశహస్తస్య
వరుణస్య మహాత్మనః * కార్తికేయస్య చ స్థానం ధర్మస్థానం చ పశ్యతి॥౨౦॥తతశ్శిష్యైః పరివృతో మునిరప్యభినిష్పతత్ *తం దదర్శాగ్రతో రామో
మునీనాం దీప్తతేజసామ్॥౨౧॥అబ్రవీద్వచనం వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్ * ఏష లక్ష్మణ నిష్క్రామత్యగస్త్యో భగవానృషిః ।ఔదార్యేణావగచ్ఛా
మి నిధానం తపసామిమమ్॥౨౩॥ఏవముక్త్వా మహాబాహురగస్త్యం సూర్యవర్చసమ్ । జగ్రాహాపరమప్రీతస్తస్య పాదౌ పరంతపః॥ ౨౪ ॥అభివాద్య
తు ధర్మాత్మా తస్థౌ రామః కృతాంజలిః ।సీతయా సహ వైదేహ్యా తదా రామస్సలక్ష్మణః॥౨౫॥ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థమర్చయిత్వాసనోదకైః ।కు

శాగతః-మమ పురతః ఆవిర్భూతఇత్యహో మమ భాగ్యం కింవర్ణనీయమిత్యర్థః-ఏతదాత్మగతం॥టీ॥కించాసౌ న ప్రవేశితఇత్యత్ర కిమర్థం న ప్రవేశితఇత్యర్థః॥౧౧॥
ఏవమితి॥తథేతి ఆనయిష్యామీత్యబ్రవీదిత్యర్థః-లక్ష్మణః కాకుత్స్థం దర్శయామాస శిష్యమితి శేషః-గకీ బుద్ధీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం॥౧౨॥౧౪॥తమితి॥అగస్త్యవ
చనం బ్రువన్ అగస్త్యేనోక్తవాక్యం బ్రువన్॥౧౫॥౧౬॥అగస్త్యాశ్రమాధిష్ఠితదేవతాస్థానాన్యాహ॥సతత్రేత్యాదినా ॥ తత్రాగస్త్యాశ్రమే సః శ్రీ రామః
బ్రహ్మాదిదేవతాస్థానాని పశ్యతీత్యన్వయః॥౨౦॥తతఇతి॥అభినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాన్-మునీనామగ్రతః స్థితమితి శేషః-తమగస్త్యం దదర్శేత్యన్వయః॥౨౧॥
*॥ఏషఇతి॥ఔదార్యేణ తేజోవిశేషజనితగాంభీర్యేణ-ఇమమగస్త్యమిత్యవగచ్ఛామి నిశ్చినోమీత్యర్థః॥౨౩॥౨౪॥అభివాద్యేతి ॥ యోగరూఢిభేదేన రామశబ్దస్యాపౌ
నరుక్త్యం॥౨౫॥౨౬॥అగ్నింహుత్వేతి॥ ప్రథమమగ్నింహుత్వా-వైశ్వదేవం కృత్వా-పశ్చాదర్ఘ్యదానేన అతిథిం ప్రతిపూజ్య- బ్రాహ్మణాతిథిపూజయిత్వావా

దకానిపాద్యాని॥౨౬॥అగ్నిమితి॥తస్మిన్నాసీనే-అగ్నింహుత్వావైశ్వదేవంకృత్వా తేభ్యఃఅర్ఘ్యందత్వా- అతిథీన్ తాన్ ప్రతిపూజ్యఆచమనీయపుష్పాదిభిఃపూజ
యిత్వా-వానప్రస్థేనధర్మేణసిద్ధంభోజనంకందమూలాదికందదౌ॥౨౭॥ప్రథమమితి॥స్వయంప్రథమముపవిశ్యఆసీనంరామమువాచ(౨౮)అగ్నిమితి- అయంరామ
వ్యాజేనసీతాంప్రత్యుపదేశః-ధర్మకోవిదమిత్యుక్తస్యరామస్యహి నేదంవక్తవ్యం-అతఏవసీతారావణంసత్కరిష్యతి-అన్యథాసముదాచరన్ హే మమ అతిథి స
త్కారంచాపర్వన్నిత్యర్థః-దుస్సాక్షీకూటసాక్షీ(౨౯)భవాం స్తువిశిష్టాతిథిరిత్యాహ రాజేతి-రాజపత్యేస్పష్టార్థః-తత్వార్థస్తు- సర్వస్యలోకస్యభువనత్రయ
స్య-రాజాస్వామీ-పతింవిశ్వస్యేతి శ్రుతేః।అతఏవలోకస్యపూజనీయఃకర్మభిరారాధ్యః-ఇష్టాపూర్తంబహుధాజాతంజాయమానంవిశ్వంబిభర్తిభువనస్య నా
భిరితి శ్రుతేః।మాన్యఃముక్తయేయోగిభిశ్చింత్యః-ప్రియాతిథిఃలౌకికాతిథిభ్యోపిలక్షణః-ఏవముపాచేతిపూర్వేణాన్వయః॥౩౦॥ ఏవమితి॥పునఃఫలాదిదానంసీతా
ష్ణవశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానాత్ -బ్రహ్మదత్తఃబ్రహ్మణాదత్తః-అయమితి శేషః-తూణీ-ఇమావితి శేషః-మహారజతంసువర్ణం-తన్మయః కోశః ఖడ్గపిధానంయస్యసఃమహార
జతకోశః-బాలరామాయణేఐంద్రంశరాసనమితిఇంద్రదత్తత్వోక్తిశ్ఛత్రిన్యాయాత్ -ధనుసాధనురాదినా-శరంఖడ్గంచ-వైష్ణవానితి శేషః - వజ్రంవజ్రధరోయథే
త్యనేనతావకంత్వమేవగృహాణేత్యుక్తం-ఏవముక్త్వాతతఃపునరేవఇత్యబ్రవీదిత్యన్వయః॥౩౮॥౩౯॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-
రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

శలప్రశ్నముక్త్వాచవన్యేస్యతామితి చాబ్రవీత్ ॥౨౬॥అగ్నింహుత్వాప్రదాయార్ఘ్యమతిథీన్ప్రతిపూజ్యచ । వానప్రస్థేనధర్మేణస తేషాంభోజ
నందదౌ॥౨౭॥ప్రథమంచోపవిశ్యాథధర్మజ్ఞోమునిపుంగవః । ఉవాచరామమాసీనం ప్రాంజలింధర్మకోవిదమ్(౨౮) అగ్నింహుత్వాప్రదాయా
ర్ఘ్యమతిథింప్రతిపూజయేత్ ।అన్యథాఖలుకాకుత్స్థతపస్వీసముదాచరన్ ❋ దుస్సాక్షీవపరేలోకేస్వానిమాంసానిభక్షయేత్ (౨౯) రాజాస
ర్వస్యలోకస్యధర్మచారీమహారథః ❋ పూజనీయశ్చమాన్యశ్చభవాన్ ప్రాప్తఃప్రియాతిథిః॥౩౦॥ఏవముక్త్వాఫలైర్మూలైఃపుష్పైరన్యైశ్చ
రాఘవమ్ ❋ పూజయిత్వాయథాకామంపునరేవతతోబ్రవీత్ (౩౧)ఇదందివ్యంమహచ్చాపంహేమరత్నవిభూషితమ్ ❋ వైష్ణవంపురుషవ్యాఘ్ర
నిర్మితంవిశ్వకర్మణా। అమోఘస్సూర్యసంకాశోబ్రహ్మదత్తశ్శరోత్తమః❋దత్తౌమమమహేంద్రేణతూణీచాక్షయసాయకౌ ।సంపూర్ణౌనిశితై
ర్బాణైర్జ్వలద్భిరివపావకైః ❋ మహారజతకోశోయమసిర్హేమవిభూషితః । అనేనధనుషారామహత్వాసంఖ్యేమహాసురాన్ ❋ ఆజహారశ్రి
యందీప్తాంపురావిష్ణుర్దివౌకసామ్ ।తద్ధనుస్తౌచతూణీశౌశరంఖడ్గంచమానద ❋ జయాయప్రతిగృహ్ణీష్వవజ్రంవజ్రధరోయథా॥౩౮॥ ఏవముక్త్వా
మహాతేజాస్సమస్తంతద్వరాయుధమ్ ❋ దత్వారామాయభగవానగస్త్యఃపునరబ్రవీత్ ॥౩౯॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వాదశస్సర్గః.❋❋❋

నప్రస్థధర్మేణ తేషామతిథీనాంభోజనందదావిత్యర్థః॥౨౭॥(౨౮)నను నిరపేక్షేణపూజనీయోనతుస్త్రియఃఆహంకిమర్థంపూజితఇత్యాశంకాయాంవానప్రస్థధర్మ
ఇతిమయైవమనుష్ఠితంనాన్యథేతిసమాధిత్సురాహ॥అన్యథేతి॥తపస్వీవానప్రస్థః-అన్యథాసముదాచరన్-పూజ్యపూజాతిక్రమంకుర్వన్- పరేలోకేస్వానిమాంసాని
భక్షయేత్ -కించదుస్సాక్షీకూటసాక్ష్యపిపరలోకేస్వానిమాంసానిభక్షయేత్ -అతఃప్రత్యవాయపరిహారాయత్వాంపూజయామీత్యర్థః(౨౯)మమపూజ్యత్వంకథ
మిత్యతఆహ॥రాజేతి॥సర్వలోకస్యరాజాఅతఃపూజనీయశ్చమాన్యశ్చకించ ప్రియాతిథిశ్చ సన్ సంప్రాప్తఃఅతఃపూజ్యఆత వేత్యర్థః - వస్తుతస్తుసర్వలోకస్య
బ్రహ్మాండస్యరాజా ప్రభుః-తథాపిధర్మచారీలోకశిక్షార్థంధర్మానాచరతీతితథా-మహారథఃమహాన్ మహాత్మాగరుడోరథోయస్యసఃతథోక్తః- కించపూజనీయ
స్సత్కర్మభిరారాధ్యఃమాన్యఃముక్తిసిద్ధయేమంతవ్యశ్చేతియోజనా॥౩౦॥(౩౧) ఇదమితి॥ హేమరత్నవిభూషితంహేమ్నారత్నైశ్చభూషితంబ్రహ్మణాద
త్తోబ్రహ్మదత్తఃతదాఖ్యశ్చ(తూణీచదత్తావితి శేషః) మహారజతకోశః హేమకోశః - వైష్ణవంత్వదీయంతద్ధనుఃపరశురామాద్గృహీత్వా దేవేషుస్థిత్వా తివరుణేన్య
స్తం-ఖరాదివధఃప్రత్యాసన్నఇతిమత్వాఇంద్రేణాగస్త్యేనిహితమితి వేదితవ్యం॥౩౮॥ ౩౯॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యా

ఏతాదృశస్థలె సర్గవిచ్ఛిత్తిర్నాస్తీతి ప్రతీయతె-కథాయా అపర్యవసానాత్ - అథఖరవధాయాగస్త్యేనానుజ్ఞాతస్య రామస్య పంచవటీం ప్రతి ప్రయాణం త్రయో
దశే-రామేత్యాది॥ తేఇత్యస్యలక్ష్మణేత్యత్రాప్యన్వయః॥౧॥అధ్వేతి॥అధ్వశ్రమేణమార్గాయాసేనప్రచురః శ్రమః శ్రమజలం యేనసః ప్రచురశ్రమః ఖేదః వాంబా
ధతె-ఉత్కంఠతె విశ్రాంతిమభిలషతి-అనేనాస్యాశ్శ్రీమాతిశయ ఉచ్యతె-జనకాత్మజేతిసౌకుమార్యాతిశయోక్తిః॥ ౨॥ ఏషేతి॥ఏషాసుకుమార్యపి ప్రాజ్యదోషం బ
హుదోషంవనం ప్రాప్తా దుఃఖైర్నవిమానితా నపరిభూతా చ.తత్ర హేతుర్భర్తృస్నేహప్రచోదితేతి-ఇహఆశ్రమే॥౩॥ఏషాహీతి॥ ప్రకృతిః స్వభావః ఆసృష్టేః జగ
త్సృష్టిమారభ్య-సమస్థం సుస్థం ప్రతి-విషమస్థం దుర్దశాపన్నం॥౪॥ శతహ్రదానామితి॥ శతహ్రదానాం విద్యుతాం-లోలత్వం చంచలత్వం-అనుగచ్ఛంతి- చంచ
లచిత్తత్వాదితిభావః-శస్త్రాణాంతీక్ష్ణతాం క్రౌర్యం అనుగచ్ఛంతిబహుకాలాగత స్నేహబంధచ్ఛేదనాదితిభావః-గరుడానిలయోశ్శైఘ్ర్యం అనుగచ్ఛంతి- అవిచా
రేణకార్యకరణాదితిభావః॥౫॥ఏవంలౌకిక స్త్రీణాం దుష్టస్వభావముక్త్వా సీతాయాస్తద్వైలక్షణ్యమాహ-ఇయంత్వితి॥ న కేవలం దోషరహితా శ్లాఘ్యా సద్భిః ప్రశం
సనీయా చ-వ్యపదేశ్యా పతివ్రతాస్వగ్రగణ్యా-ఏవంసీతా ప్రశంసనం వక్ష్యమాణదేవబందీమోచనోత్సాహనాయ॥ ౬॥ అలంకృతోయమితి ॥ అయం దేశః ఆశ్రమ
ప్రదేశః-యద్వా భూలోకః వత్స్యసి-దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతానిచ॥౭॥ఏవమితి॥ సంయతాంజలిః బద్ధాంజలిః॥౯॥౧౦॥కింత్వితి॥ నిరతః ఏకాగ్రః॥౧౧॥ తత
ఇతి॥ ధ్యాత్వా భావికార్యోచితదేశం ధ్యాత్వా-ధీరః ధీమాన్-నిశ్చితకార్యోచితదేశ ఇత్యర్థః-ధీరతరం అతినిశ్చితం వచః॥౧౨॥ఇతఇతి॥పంచానాం వటానాం సమాహారః

రామ ప్రీతోస్మి భద్రం తే పరితుష్టోస్మి లక్ష్మణ ।అభివాదయితుం యన్మాం ప్రాప్తౌస్థస్సహసీతయా॥౧॥అధ్వశ్రమేణ వాం ఖేదో బాధతే ప్రచురశ్ర
మః।వ్యక్తముత్కంఠతే చాపి మైథిలీ జనకాత్మజా॥౨॥ఏషా హి సుకుమారీ చ దుఃఖైశ్చ నవిమానితా। ప్రాజ్యదోషం వనం ప్రాప్తా భర్తృస్నేహప్రచో
దితా॥యథైషా రమతే రామ ఇహ సీతా తథా కురు।దుష్కరం కృతవత్యేషా వనే త్వామనుగచ్ఛతీ॥౩॥ఏషా హి ప్రకృతిస్స్త్రీణామాసృష్టే రఘునందన।
సమస్థమనురంజంతి విషమస్థం త్యజంతి చ॥౪॥శతహ్రదానాం లోలత్వం శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం తథా।గరుడానిలయోశ్శైఘ్ర్యమనుగచ్ఛంతి యోషి
తః॥౫॥ఇయం తు భవతో భార్యా దోషైరేతైర్వివర్జితా।శ్లాఘ్యా చ వ్యపదేశ్యా చ యథా దేవీ హ్యరుంధతీ॥౬॥అలంకృతోయం దేశశ్చ యత్ర సౌమిత్రి
ణా సహ।వైదేహ్యా చానయా రామ వత్స్యసి త్వమరిందమ॥౭॥ఏవముక్తస్స మునినా రాఘవస్సంయతాంజలిః । ఉవాచ ప్రశ్రితం వాక్యమృషిం దీప్త
మివానలమ్॥౮॥ధన్యోస్మ్యనుగృహీతోస్మి యస్య మే మునిపుంగవః ।గుణైస్స భ్రాతృభార్యస్య వరదః పరితుష్యతి॥౧౦॥కింతు వ్యాదిశ మే దేశం సోదకం
బహుకాననమ్। యత్రాశ్రమపదం కృత్వా వసేయం నిరతస్సుఖమ్॥౧౧॥తతోబ్రవీన్మునిశ్రేష్ఠశ్శ్రుత్వా రామస్య తద్వచః ।ధ్యాత్వా ముహూర్తం

యామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాదశస్సర్గః. ************ రామ ప్రీతోస్మి లక్ష్మణపరితుష్టోస్మీతి శ్రీరామాగమననివేదననిమిత్తకః పరితోషః-భగద్వి
షయా ప్రీతిర్భక్తిః॥౧॥అధ్వేతి॥అధ్వశ్రమేణ మార్గశ్రమేణ-ఆగమనాదిప్రయుక్తస్వేదాదికార్యకృత్ ఖేదః ఖిన్నతా- వాం బాధతె కిమితి శేషః-ప్రచురశ్రమః మై
థిలీమితి శేషః-వ్యక్తం బాధత ఇతి యోజ్యం-అత ఏవ మైథిలీ ఉత్కంఠతె ఆకాంక్షతె క్వచిద్విశ్రాంతిమితి శేషః॥౨॥ఏషేతి॥ నవిమానితా నపీడితా- ప్రాజ్యదోషం ప్రచు
రదోషం దుష్కరమశక్యం కార్యం కృతవతీ సతీ- త్వామధిగచ్ఛతీతి సంబంధః॥౩॥ ఏషేతి॥ ఆసృష్టేః సృష్టిమారభ్య సమస్థం ధనధాన్యాదియుక్తతయా సమ్యగవస్థితం
పతిమనురంజంతి అనురక్తా భవంతి-విషమస్థం దరిద్రం పతిం॥౪॥ శతహ్రదానామితి॥ ఏకత్రానవస్థానాద్విద్యుతాం లోలత్వమనుగచ్ఛంతి-బహుకాలాగత స్నేహబంధ
చ్ఛేదేన-శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం-అవిచారేణ కార్యకరణాద్గరుడానిలయోః శైఘ్ర్యమనుగచ్ఛంతీత్యర్థః॥౫॥ఇయంత్వితి॥ సకలదోషరహితత్వేన గుణసంపత్త్యా చ - స
ద్భిః ప్రశంసనీయా-వ్యపదేశ్యా పతివ్రతాస్వగ్రగణ్యేత్యర్థః॥౬॥అలంకృత ఇతి॥ అత్ర మోయమలంకృతో భవత్ -యత్ర యస్మిన్నాశ్రమే త్వం నివాసం కరిష్యసి-అధు
నికనివాసమాత్రకృతాలంకారమాత్రం నపర్యాప్తమిత్యర్థః-యద్వా త్వదాగమనమాత్రేణాయం దేశః స్వలంకృతో భవత్ ఇతః పరం యత్ర వత్స్యసి-సత్వలంకృతో
భవిష్యతీతి కిమువక్తవ్యమిత్యర్థః॥౭॥౮॥ధన్య ఇతి॥మునిపుంగవః భవానితి శేషః॥౧౦॥కింత్వితి॥ త్వదుక్తస్య సర్వార్థస్యాంగీకారేపి- కించిద్వక్తవ్యమప్యస్తీత్యర్థః ॥
౧౧॥తత ఇతి॥ధ్యాత్వా ముహూర్తమితి- భావికార్యనిశ్చయాయ ధ్యానం-ధ్యానేనాగామిసీతావియోగరూపకించిద్విఘ్నం దృష్ట్వాపి - భావివాంఛితరావణాదివధ

పంచవటీ-తద్యుక్తదేశో లక్షణయా పంచవటీత్యుచ్యతే-పంచవటీత్యభివిశ్రుతో దేశ ఇత్యన్వయః॥౧౨॥౧౩॥మమపితృవాక్యపరిపాలనప్రకారః కథం జ్ఞాత ఇత్యత్రా
హ-విదితఇతి॥తపఃప్రభావేన పర్యాలోచనకరణేన నిమిత్తమాహ-స్నేహాదితి॥౧౫॥హృదయేతి॥ ఛందోభిప్రాయః॥ని॥అభిప్రాయవశౌ ఛందావిత్యమరః - ఖరాదివ
ధసంకల్ప ఇత్యర్థః-తపసా ఆలోచనేన తస్మాల్లత్వద్వచనభంగ్యా చేత్యర్థః-అలంకృతోయం దేశశ్చేతి మహావాసే ప్రస్తుతే-కింతు వ్యాదిశ మే దేశమితి త్వదుక్త్యా చే
త్యర్థః-అభిప్రాయవేదనకార్యమాహ-ఇహేతి-యస్మాత్త్వదభిప్రాయో మయా విదితః-అతో హేతోః ఇహ తపోవనే మయా సహవాసం-ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ-త
దనంతరమేవ త్వం పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి-అనిత్యమాగమశాసనమితి ఈడభావః॥౧౬॥ సహీత్యాది॥ ఆయతః వ్యాప్తః-వివిక్తః విజనః॥౧౯॥ భవానితి॥పరి
రక్షణే తాపసానామితి శేషః-అత్ర పంచవట్యాశ్రమే॥౨౦॥ఏతదితి॥ ఉత్తరేణేతి- అస్య మధూకవనస్య న్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా ఉత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం - ఇదం
మధూకవనం గత్వా తదుత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం-సమార్గో న్యగ్రోధం ప్రాపయతీత్యర్థః(౨౧)తతో న్యగ్రోధాత్పరతః- స్థలం నిర్వణప్రదేశం కించిదున్నతము
పారుహ్యాగమనేకశ్చిత్పర్వతో దృశ్యతే-తస్యావిదూరతః పంచవటీతి విఖ్యాతః-పంచవటవత్త్వేన ప్రసిద్ధః-నిత్యపుష్పితకానన త్వేనజ్ఞాతుం యోగ్యశ్చాశ్రమో దృశ్యత
ఇత్యర్థః॥౨౨॥అగస్త్యేనేతి॥సత్కృత్య ప్రదక్షిణనమస్కారాభ్యామితి శేషః॥౨౩॥౨౪॥గృహీతచాపావితి॥ విషక్తతూణౌ బద్ధతూణీరౌ - అకారాంతోపి తూణశ

ధర్మాత్మాధీరోధీరతరం వచః॥౧౧॥ఇతోద్వియోజనే తాత బహుమూలఫలోదకః। దేశో బహుమృగశ్శ్రీమాన్ పంచవట్యభివిశ్రుతః ॥ తత్ర గత్వాశ్ర
మపదం కృత్వా సౌమిత్రిణా సహ । రంస్యసే త్వం పితుర్వాక్యం యథోక్తమనుపాలయన్॥౧౨॥ కాలోయం గతభూయిష్ఠో యః కాలస్తవ రాఘవ। సమ
యో యో నరేంద్రేణ కృతో దశరథేన తే॥౧౩॥తీర్ణప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖం రాజ్యే నివత్స్యసి । ధన్యస్తే జనకో రామ స రాజా రఘునందన ॥ యస్త్వ
యా జ్యేష్ఠపుత్రేణ యయాతిరివ తారితః॥ ౧౪ ॥ విదితో హ్యేవ వృత్తాంతో మమ సర్వస్తవానఘ ॥ తపసశ్చ ప్రభావేన స్నేహాద్దశరథస్య చ॥౧౫॥
హృదయస్థశ్చ తే ఛందో విజ్ఞాతస్తపసా మయా ॥ ఇహవాసం ప్రతిజ్ఞాయ మయా సహ తపోవనే । అతశ్చ త్వామహం బ్రూమి గచ్ఛ పంచవటీమితి ॥
౧౬ ॥ స హి రమ్యో వనోద్దేశో మైథిలీ తత్ర రంస్యతే । స దేశః శ్లాఘనీయశ్చ నాతిదూరే చ రాఘవ ॥ గోదావర్యాస్సమీపే చ మైథిలీ తత్ర
రంస్యతే। ప్రాజ్యమూల ఫలైశ్చైవ నానాద్విజగణాయుతః । వివిక్తశ్చ మహాబాహో పుణ్యో రమ్యస్తథైవ చ ॥ ౧౯ ॥ భవానపి సదా
రశ్చ శక్తశ్చ పరిరక్షణే । అపి చాత్ర వసన్ రామ తాపసాన్పాలయిష్యసి ॥ ౨౦ ॥ ఏతదాలక్ష్యతే వీర మధూకానాం మహద్వనం ॥ ఉత్త
రేణాస్య గంతవ్యం న్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా (౨౧) తతస్స్థలముపారుహ్య పర్వతస్యావిదూరతః ॥ ఖ్యాతః పంచవటీత్యేవ నిత్యపుష్పితకాననః ॥
౨౨॥అగస్త్యేనైవముక్తస్తు రామస్సౌమిత్రిణా సహ ॥ సత్కృత్యామంత్రయామాస తమృషిం సత్యవాదినమ్॥౨౩ ॥తౌ తు తేనాభ్యనుజ్ఞాతౌ కృత
పాదాభివందనౌ ॥ తదాశ్రమాత్పంచవటీం జగ్మతుస్సహ సీతయా॥౨౪ ॥గృహీతచాపౌ తు నరాధిపాత్మజౌ విషక్తతూణౌ సమరేష్వకాతరౌ । య

సీతావాప్త్యాదికార్యసిద్ధిదర్శనేన ధీరస్వరం-తం వచో బ్రవీత్ ॥౧౧॥ఇత ఇతి॥ పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ- తదుపలక్షితత్వాత్పంచవటీత్యభివిశ్రుతః ప్రసి
ద్ధో దేశః॥౧౨॥౧౩॥విదితఇతి॥దశరథస్య స్నేహాత్ - కైకేయీవిషయదశరథస్నేహాత్ . తవ సర్వోపి వృత్తాంతః ప్రవృత్త ఇతి - మమ తపసః ప్రభావేన విదిత ఇత్యన్వ
యః-యద్వా మమ తపసః ప్రభావేన-దశరథస్య తవోపరి పరమస్నేహాచ్చ-తవ దశరథస్య చ వృత్తాంతః పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనవాసవృత్తాంతః- దశరథవృత్తాంతః
కైకేయీవిషయస్నేహాత్ -త్వత్ప్రేరణరూపః విదిత ఇత్యర్థః॥ ౧౫ ॥ హృదయస్థ ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం- ఛందః పూర్వప్రతిజ్ఞాతరాక్షసవధరూపాభిప్రా
యః(టీ)ఏకాంతవాసకౌతూహలవిధానాభిప్రాయో వా) స చ మయా తపసా విజ్ఞాతః-అత ఏవ హి మయా సహవాసం ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ-పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూ
మి బ్రవీమి-అనిత్యమాగమశాసనమితి ఈడభావః॥౧౬॥౧౯॥భవానితి॥పరిరక్షణే తాపసానామితి శేషః-అత్ర పంచవట్యాశ్రమప వేత్యర్థః॥౨౦॥ఏతదితి॥ న్యగ్రో
ధం మార్గస్థం-అభిఉద్దిశ్య గచ్ఛతా త్వయా-అస్య మధూకవనస్యోత్తరేణ మార్గేణేతి శేషః-గంతవ్యమితి యోజనా(౨౧) తత ఇతి ॥ స్థలం నిర్వణం దేశం ఉపారు
హ్య ప్రాప్య తతః పశ్చాత్ క స్యచిత్పర్వతస్యావిదూరతః సమీపే పంచవటీతి ఖ్యాతో దేశోస్తి-తం గచ్ఛేతి శేషః॥౨౨॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ- శ్రీరామా

బ్ధః-మహర్షిణాయథోపదిష్టేనపథేత్యన్వయః-సమాహితౌఏకాగ్రౌ॥అస్మిన్సర్గేసార్థసప్తవింశతిశ్లోకాః॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-త్రయోదశస్సర్గః. ************* అథగృధ్రరాజసమాగమశ్చతుర్దశే- అథపంచవటీమిత్యాది॥ ౧ ॥ తమితి॥వటస్థంఅగస్త్యోపదిష్టవటస్థం-పక్షిమితిఛాందసంరూపం- కోభవానితిబ్రువాణౌసంతౌరాక్షసంమేనాతే - రాక్షసంమత్వాకోభవానిత్యబ్రూతామిత్యర్థః॥౨॥సతావితి॥సౌమ్యయాసౌజన్యపరయా- ప్రీణయన్నివేతి-ఇవశబ్దఏవకారార్థః-ఆత్మనఇత్యం తేఇతికరణంజ్ఞేయం-ఆత్మనోరామస్య॥౩॥సతమితిస్పష్టం ౪ ॥ రామస్యేతి॥ద్విజఃఆత్మానంఆత్మనామ॥౫॥సోత్పత్తింకథయిష్యన్ప్రసంగాదదౌసర్వభూతసముద్భవమాహ-పూర్వకాలఇత్యాది॥౬॥కర్దమఇత్యాది॥ అరిష్టనేమిరితికాశ్యపవిశేషణం॥౯॥౧౦॥కాశ్యపఇతి॥తాసాందుహితౄణాంమధ్యే-సుమధ్యమాఃఅష్టౌకన్యాఃప్రతిజగ్రాహపర్యైషీత్ ॥౧౧॥ తా స్త్వితి॥ త్రైలోక్యభర్తౄన్త్రైలోక్యరక్షణక్షమాన్॥౧౨॥అదితిరితి॥ తన్మనాఃతద్వచనదత్తావధానాకాళికాచేత్యత్రచకారేణదనురప్యుచ్యతే- తన్మనాఇతిదితికాళికాదనూనామపివిశేషణం-చతస్రఃప్రాథపుత్రోత్పాదనమనసోభవన్ చతస్రోనాభవన్నిత్యర్థః॥ ౧౩॥ భర్తృవచనాదరానాదరఫలదర్శయతి - అదిత్యామిత్యాదినా ॥ ద్వాదశాదిత్యాఃఅష్టౌవసవఃఏకాదశరుద్రాః-అశ్వినౌద్వౌ-ఏవంత్రయస్త్రింశత్॥౧౪॥దితిస్త్వితి॥తేషాందితిపుత్రాణాం॥౧౫॥౧౬॥తామ్రావంశంప్రవంచ

థోపదిష్టేనపథామహర్షిణాప్రజగ్మతుఃపంచవటీంసమాహితౌ ॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయోదశస్సర్గః. *************

అథపంచవటీంగచ్ఛన్నంతరారఘునందనః।ఆససాదమహాకాయంగృధ్రంభీమపరాక్రమమ్॥౧॥తందృష్ట్వాతౌమహాభాగౌవటస్థంరామలక్ష్మణౌ మేనాతేరాక్షసంపక్షింబ్రువాణౌకోభవానితి॥౨॥సతౌమధురయావాచాసౌమ్యయాప్రీణయన్నివ।ఉవాచవత్సమాంవిద్ధివయస్యంపితురాత్మనః॥ ౩॥సతంపితృసఖంబుధ్వాపూజయామాసరాఘవః।సతస్యకులమవ్యగ్రమథపప్రచ్ఛనామచ॥౪॥రామస్యవచనంశ్రుత్వాసర్వభూతసముద్భవమ్। ఆచచక్షేద్విజస్తస్మైకులమాత్మానమేవచ॥౫॥పూర్వకాలేమహాబాహోయేప్రజాపతయోభవన్।తాన్మేనిగదతస్సర్వానాదితశ్శృణురాఘవ॥ ౬॥కర్దమఃప్రథమస్తేషాంవిక్రీతస్తదనంతరః।శేషశ్చసంశ్రయశ్చైవబహుపుత్రశ్చవీర్యవాన్*స్థాణుర్మరీచిరత్రిశ్చక్రతుశ్చైవమహాబలః।పులస్త్యశ్చాంగిరాశ్చైవప్రచేతాఃపులహస్తథా*దక్షోవివస్వానపరోరిష్టనేమిశ్చరాఘవ।కాశ్యపశ్చమహాతేజాస్తేషామాసీచ్చపశ్చిమః॥౯॥ప్రజాపతేస్తుదక్షస్యబభూవురితివిశ్రుతమ్।షష్టిర్దుహితరోరామయశస్విన్యోమహాయశః॥౧౦॥కాశ్యపఃప్రతిజగ్రాహతాసామష్టౌసుమధ్యమాః।అదితించదితించైవదనుమప్యథకాళికామ్ * తామ్రాంక్రోధవశాంచైవమనుంచాప్యనలామపి ॥ ౧౧॥తాస్తుకన్యాస్తతఃప్రీతఃకాశ్యపఃపునరబ్రవీత్ * పుత్రాంస్త్రైలోక్యభర్తౄన్వైజనయిష్యథమత్సమాన్॥ ౧౨॥అదితిస్తన్మనారామదితిశ్చమనుజర్షభ * కాళికాచమహాబాహోశేషాస్త్వమనసోభవన్॥ ౧౩॥అదిత్యాంజజ్ఞిరేదేవాస్త్రయస్త్రింశదరిందమ * ఆదిత్యావసవోరుద్రాహ్యశ్వినౌచపరంతప॥ ౧౪॥దితిస్త్వజనయత్పుత్రాన్దైత్యాంస్తాతయశస్వినః * తేషామియంవసుమతీపురాసీత్సవనార్ణవా॥౧౫॥దనుస్త్వజనయత్పుత్రమశ్వగ్రీవమరిందమ * నరకంకాలకంచైవకాళికాపివ్యజాయత॥౧౬॥ క్రౌంచీంభాసీంతథాశ్యేనీంధృతరాష్ట్రీంతథాశుకీమ్* తామ్రాపిసుషువేకన్యాఃపంచైతాలోకవిశ్రుతాః॥ ౧౭॥ఉలూకాన్జనయత్క్రౌంచీభాసీభాసాన్వ్యజాయత * శ్యేనీశ్యేనాంశ్చగృధ్రాంశ్చవ్యజాయతసుతేజసః। ధృతరాష్ట్రీతుహంసాంశ్చకల

యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయోదశస్సర్గః. *************** ౧ ॥ తమితి॥పక్షింపక్షిణం॥౨॥ సఇతి॥ ఆత్మనఃపితుః-శ్రీరామస్యతవపితురిత్యర్థః॥౩॥౪॥రామస్యేతి॥సర్వభూతసముద్భవమితిసోత్పత్తికథనార్థమిత్యర్థః॥(టీ)॥ సర్వభూతసముద్భవమితిరామస్యప్రశ్నస్యయాథార్థ్యంస్వోత్పత్తికథనార్థమపీత్యర్థః॥౫॥(ర) కాశ్యపఇతి-అరిష్టనేమివిశేషణం(టీ) అనంతరోక్తోరిష్టనేమిఃకాశ్యపః తేషాంపశ్చిమశ్చాసీదిత్యర్థః॥౯॥౧౦॥కాశ్యపఇతి॥ననుదదౌసదశధర్మాయకాశ్యపాయత్రయోదశేతిశ్రూయతే-కథమష్టావిత్యుచ్యతే-సత్యంఅష్టావిత్యేకవారంవా-ఉపలక్షణమితివా- వైవస్వతమన్వంతరఇతివాద్రష్టవ్యం॥౧౧॥ తాఇతి ॥ కన్యాఃభార్యాః॥౧౨॥అదితిరితి॥తన్మనాఃభర్తృపరాః-అదిత్యాదయస్తిస్రః-పతివాక్యంశ్రద్దధిరే-తత్రాప్యదితిః. శేషాస్త్వమనసోభవన్॥ ౧౩॥ అతఏవపతి

యతి-ఉలూకానిత్యాదినా॥జనయదిత్యత్ర ఆగమశాస్త్రస్యానిత్యతయా నాడాగమః-అప్రసక్తవృత్తాంతానాదర ప్రతిషేధాయమథ్యేభద్రం తేఇత్యుక్తిః- సాభా
మినీతిభృతరాష్ట్రీవిశేషణం-శుకీతామ్రాపుత్రీ-విజజ్ఞే-ఏవమాదయోఽంతర్భావితణ్యర్థాశ్శబ్దాః॥౨౦॥దశేతి॥ క్రోధవశాకాశ్యపపత్నీ॥ ౨౨॥ అపత్యమితిజాత్యేకవచ
నం-సృమరాః స్త్రీణాం కేశసహాయోపయుక్తవినీలదీర్ఘవాలామృగాః-చమరాః చామరమృగాః-హరయః సింహాః-మాతంగాః గజాః(౨౨) గోలాంగూలాః- అ
త్యంతదీర్ఘలాంగూలాః మర్కటజాతివిశేషాః-రోహిణ్యజనయద్గా వై ఇతిపాఠః-నాగాః బహుఫణాస్సర్పాః-పన్నగాః కేవలసర్పాః॥౨౯॥మనురితి॥ మనుః కాశ్యపప
త్నీ-పుణ్యఫలాః చారుఫలాః॥ని॥పుణ్యాంతుచార్వితిత్యమరః । విషవృక్షనింబాదయోఽపిమహౌషధత్వేనపుణ్యఫలా ఏవ- పిండఫలానితిపాఠే - పిండాకారఫలానిత్య
ర్థః-ప్రాయికంచైతదితిబోధ్యం॥౩౧॥ఏవం ప్రాసంగికంపరిసమాప్యస్వకులమవతారయతివినతా చేతి- అత్రకద్ర్వాఉపాదానంస్వప్రతిపక్షకులత్వేనేతి కేచి
త్-వస్తుతస్తుధరణీధరశేషజనకత్వేనస్వకులతుల్యత్వంవక్తుం కద్రూర్నాగంసహస్రాస్యంవిజజ్ఞేధరణీధరమిత్యుక్తం - శ్యేనీపుత్రమితి - ఇయంచ శ్యేనీపూర్వోక్తా
యాఅన్యా-యద్వా కాశ్యపసుతా శ్యేనీమాతా- కాశ్యపస్యపంచమోఽరుణః పితా-కాశ్యపప్రజాపతిః కూటస్థఇతిస్వీయవంశప్రభావోనివేదితః- విధినిషేధయోస్త్వర్య
జ్ఞత్వభావాన్నమాతృపుత్రయోరేకవంశ్యత్వాదిదోషః-అయంచసృష్టిక్రమో వైవస్వతమన్వంతరప్రకారః-అతోనపురాణాంతరవిరోధః॥౩౨॥ సోహమితి ॥వా
ససహాయః వాసస్థలేసీతాయాః రక్షణే సహాయఇత్యర్థః-యదీచ్ఛసి-ఉక్తార్థమితి శేషః-సహాయాపేక్షత్వే హేతుమాహఇదమితి- యాతే-మృగయార్థమితి శే

హంసాంశ్చ సర్వశః ✱ చక్రవాకాంశ్చ భద్రం తే విజజ్ఞే సాపి భామినీ।శుకీనతాం విజజ్ఞే తు నతాయా వినతా సుతా॥౨౦॥దశ క్రోధవశా రామ విజజ్ఞేప్య
త్మసంభవాః । మృగీంచ మృగమందాంచ హరీంభద్రమదామపి ✱ మాతంగీమపి శార్దూలీం శ్వేతాంచ సురభింతథా । సర్వలక్షణసంపన్నాంసుర
సాంకద్రుకామపి॥౨౨॥అపత్యంతు మృగాస్సర్వే మృగ్యా నరవరోత్తమ। ఋక్షాశ్చ మృగమందాయాస్సృమరాశ్చమరాస్తథా ✱ హర్యాశ్చహ
రయోఽపత్యం వానరాశ్చ తరస్వినః ।తతస్త్వైరావతీం నామ జజ్ఞే భద్రమదా సుతామ్ ✱ తస్యాస్త్వైరావతః పుత్రో లోకనాథో మహాగజః ।మాతంగా
స్త్వథ మాతంగ్యా అపత్యం మనుజర్షభ(౨౨) గోలాంగూలాంశ్చ శార్దూలీ వ్యాఘ్రాంశ్చాజనయత్సుతాన్ ! దిశాగజాంశ్చ కాకుత్స్థ శ్వేతా
ప్యజనయత్సుతాన్ ✱ తతో దుహితరౌ రామ సురభిర్ద్వే వ్యజాయత ।రోహిణీం నామ భద్రం తే గంధర్వీంచ యశస్వినీమ్ ✱రోహిణ్యజనయద్గా వై గం
ధర్వీ వాజినస్సుతాన్ ।సురసాజనయన్నాగాన్ రామ కద్రూస్తు పన్నగాన్॥౨౯॥మనుర్మనుష్యాన్ జనయద్రామ పుత్రాన్ యశస్వినః। బ్రాహ్మ
ణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యాన్ శూద్రాంశ్చ మనుజర్షభ✱ సర్వాన్ పుణ్యఫలాన్ వృక్షాననలాపి వ్యజాయత॥౩౧॥వినతా చ శుకీపౌత్రీ కద్రూశ్చ సు
రసాస్వసా ✱ కద్రూర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధరమ్ । ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవచ ✱ తస్మాజ్జాతోఽహమరుణాత్సంపాతి
స్తు మమాగ్రజః । జటాయురితి మాం విద్ధి శ్యేనీపుత్రమరిందమ॥౩౨॥సోహం వాససహాయస్తే భవిష్యామి యదీచ్ఛసి।ఇదం దుర్గం హి కాంతారం మృగ
రాక్షససేవితమ్ ✱ సీతాంచ తాత రక్షిష్యే త్వయి యాతే సలక్ష్మణే॥౩౪॥జటాయుషం తం ప్రతిపూజ్య రాఘవో ముదా పరిష్వజ్య చ సన్నతోఽభవత్ ।

విశ్వాసతారతమ్యాత్పుత్రతారతమ్యమపిజ్ఞాతమిత్యాహ॥అదిత్యామితి॥౧౪॥ ౨౨ ॥ అపత్యమితి॥సృమరాశ్చమరాస్తథా-యేషాంనీలవాలైః కాంతాకచసాహా
య్యంక్రియతే తేసృమరాః-యేషాంశ్వేతవాలైః దేవరాజాదివీజనంక్రియతే తే చమరాః మహిషాకృతయః(౨౬)సురసేతి-నాగాః బహుఫణాః సర్పాః యద్వామ
నుష్యాకారాః ఫణాలాంగూలయుక్తాః నాగాః-తదన్యేపన్నగాః॥౨౯॥ ✱ సర్వాన్ పిండఫలాన్ వృక్షాన్ పిండాకారఫలాన్॥ ౩౧ ॥వినతాచశుకీపౌత్రీకద్రూశ్చసుర
సాస్వసేతి-పూర్వోక్తాయావినతాయాః పునః కథనం-శుక్యాః పౌత్రీవినతేతిస్వకులక్రమంవక్తుం-పునః కద్రూగ్రహణం-తస్యాః సంతతికథనాయ-అనేన ప్రతిపక్షకు
లేనగరుడమర్దితేన-స్వకులం ప్రఖ్యాపితంభవతి-ఏవసృష్టిప్రకారో వైవస్వతమన్వంతరఇతివిజ్ఞేయం- శ్యేనీపుత్రమితి- నను శ్యేనీశుక్యాతామ్రాయాః పుత్ర్యా శ్యేనీ
పుత్రస్తుకథంజటాయుః-అరుణస్యకథం శ్యేనీభార్యా-ఉచ్యతే - శ్యేనీసంతానపరంపరావతితాకాచన శ్యేనీభవిష్యతీత్యదోషః- విధినిషేధయోర్మనుష్యాధికారత్వా
ద్వానదోషఇతిజ్ఞేయం॥౩౨॥సోహమితి॥త్వయియాతే-ఆశ్రమాన్మృగయాప్రయోజనాయేతి శేషః॥ టీ॥ రామస్యప్రత్యయార్థంస్వస్యాన్వాచానసంతతిముక్త్వా

వః॥౩౩॥జటాయుషమితి॥సన్నతౌహేతుమాహపితుర్హీతి॥౩౪॥సతత్రేతి॥సీతాంతత్రపరిదాయ-రక్షణాయజటాయుషశంక్యత్వేత్యర్థః-యద్వాయత్త్వాపరిదధా మ్యసావంతకాయత్వాపరిదదామ్యసావిత్యాదౌతథాప్రయోగాత్ -శలభానివానలఇత్యనేనలీలయావిరోధ్యున్మూలనాభిప్రాయోవగమ్యతే॥౩౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః. ***********************

అథశేషభూతస్యశేష్యభిమతకైంకర్యమేవకర్తవ్యమితిదర్శయతిపంచదశే॥తతఇత్యాది॥ సౌమిత్రిం-రామందశరథంవిద్ధీత్యాదిసుమిత్రానియోగేనరామకైంకర్యోద్యుక్తం-దీప్తతేజసం-కైంకర్యోచితదేశలాభేనసంతుష్టమిత్యర్థః-వ్యాళాఃదుష్టసర్పాః॥౧॥అగత్యాఇతి ॥ యథోద్దిష్టంఅగస్త్యోక్తక్రమేణ-అగస్త్యః-యందేశంమునిరబ్రవీత్ సోయంపంచవటీదేశఇత్యర్థః- సర్వతఇతి-సర్వత్రకాననేత్వయాదృష్టిశ్చార్యతాం-సర్వంకాననమవలోక్యతామిత్యర్థః - హీహేతౌ-అసీతి త్వమిత్యర్థేనిపాతః- యస్మాత్త్వమాశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానేనిపుణఃతస్మాత్క-తరస్మిన్ప్రదేశేసర్వేషాంనస్సంమతఆశ్రమోభవతీతిసర్వత్రకాననేదృష్టిశ్చార్యతామిత్యర్థః-సర్వసంమతత్వముపపాదయతి-రమతఇతి-త్వంరమసఇతిశేషః-అహంరమేఇతిశేషః-సర్వరతిహేతుమాహ- సన్నికృష్టేతి-తదేవవివృణోతి- వనేతి-రామణ్యకంరమణీయతా-యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞితివుఞిప్రాప్తే-ఈకారలోపశ్ఛాందసఇతిబోధ్యం-వనస్యరమణీయతాచూతపున్నాగాదిమిశ్రత్వం-స్థలస్యరమణీయతానిమ్నోన్నతత్వరహితకోమలసికతామయత్వం-సమిదితిజాతిరప్రాణినామిత్యేకవద్భావః-వనరామణ్యకంకుసుమాభిలాషిణ్యాస్సీతాయాఃరతిహేతుః-స్థలరామణ్యకంసుఖశయనాదికాంక్షిణోరామస్య-సన్నికృష్టసమిదాదిమత్త్వంశుశ్రూషమాణస్యసౌమిత్రేః॥౨॥ ఏవంస్వసౌఖ్యమప్యుక్తవతోరామస్య వచనమసహమానస్సౌమిత్రిస్సీతాయాస్తవచయఃప్రదేశోరమణీయస్సఏవాజ్ఞప్తవ్యఃనతుమేసౌకర్యావహఇత్యాహ-ఏవమితి॥ సీతాసమక్షమితిపురుషకారసాన్నిధ్యోక్తిః-పరవానితి-పరవానస్మి-మమాస్మితాతవాస్మితావన్నభవతి-పారతంత్ర్యైకవేషామమాస్మితేతిభావః - కాకుత్స్థ- ఇదంచపారతంత్ర్యంనపరత్వావస్థాయామేవ.కింత్ర్వవతారావస్థాయామపీత్యర్థః-ఇదంచపారతంత్ర్యంకియత్కాలంతత్రాహ-త్వయివర్షశతంస్థితఇతి- శతశబ్దఆనంత్యవచనః - సార్వకాలికంమత్పారతంత్ర్యమితిభావః-ఏవంపారతంత్ర్యస్యైవమత్స్వరూపత్వేనతదనుకూలతయాత్వయాఆజ్ఞాపనంకర్తవ్యమిత్యాహ-స్వయమితి- స్వయంరుచిరేదేశేతవైవరమణీయేప్రదేశే-ఆశ్రమఃక్రియతామితిమాంవద॥తనిశ్లోకీ॥ఏవముక్తః - త్వమహంచైవలక్ష్మణేతి తవాపిసౌఖ్యకారిణికస్మింశ్చిద్దేశేపర్ణశాలాంకుర్వితిలక్ష్మణస్వాతంత్ర్యంనిక్షిప్య శ్రీరామేణోక్తే-మయిస్వాతంత్ర్యనిక్షేపకాలఏవరామోమాంత్యక్తవాన్-ఏతావత్పర్యంతంమమాజ్ఞానేనస్వరూపహానిఃకృతా - ఇతఃపరం మమస్వరూపంనామకశ్చనపదార్థోస్తీతిమత్యేవమవస్థాంతరంప్రాప్తవాన్-లక్ష్మణఃపారతంత్ర్యైకలక్షణః-సంయతాంజలిః- ఇదానీంతుశ్రీరామంప్రత్యంజలిరేవమద్రక్షకః-అంజలేస్సర్వాభిమతసాధనత్వాదితిమత్వాకృతాంజలిస్సన్సీతాసమక్షంపురుషకారభూతాఃశ్రియస్సన్నిధౌకాకుత్స్థంప్రతిఇదంవచనమబ్రవీత్.

పితుర్హిశుశ్రావసఖిత్వమాత్మవాన్జటాయుషాసంకథితంపునఃపునః॥౩౪॥ సతత్రసీతాంపరిదాయమైథిలీంసహైవతేనాతిబలేనపక్షిణా । జగామతాంపంచవటీంసలక్ష్మణోరిపూన్దిధక్షన్శలభానివానలః॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-చతుర్దశస్సర్గః.*****************

తతఃపంచవటీంగత్వానానావ్యాళమృగాయుతామ్ । ఉవాచభ్రాతరంరామస్సౌమిత్రిందీప్తతేజసమ్॥౧॥అగత్యాస్మయథోద్దిష్టమముందేశంమహర్షిణా। అయంపంచవటీదేశస్సౌమ్యపుష్పితపాదపః*సర్వతశ్చార్యతాందృష్టిఃకాననేనిపుణోహ్యసి । ఆశ్రమఃకతరస్మిన్నోదేశేభవతిసమ్మతః * రమతేయత్రవైదేహీత్వమహంచైవలక్ష్మణ।తాదృశోదృశ్యతాందేశస్సన్నికృష్టజలాశయః*వనరామణ్యకంయత్రస్థలరామణ్యకంతథా।సన్నికృష్టంచయత్రస్యాత్సమిత్పుష్పకుశోదకమ్॥౨॥ఏవముక్తస్తురామేణలక్ష్మణస్సంయతాంజలిః। సీతాసమక్షంకాకుత్స్థమిదంవచనమబ్రవీత్*

స్యకర్తవ్యంవదతి-సోహమితి॥౩౩॥౩౪॥సఇతి॥సీతాంపరిధాయపరివార్య॥౩౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్దశస్సర్గః. ********* ౧॥అగత్యాఇతి॥ యందేశంమునిరబ్రవీత్ -యథోద్దిష్టంతందేశమాగతాః స్మేత్యన్వయః* సర్వతఇతి॥సర్వతశ్చార్యతాంచక్షురిత్యర్థః-కాననేనిపుణోహ్యసి-ఆశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానఇత్యర్థః * వనరామణ్యకంవనస్యరమణీయతా॥౧॥౩॥౪॥౫॥(౬)॥ టీ॥ పర

ఏతాదృశముక్తవానితిఋషిస్స్వాతి- సీతాసమక్షమిత్యనేన కైంకర్యప్రతిసంబంధిత్వం ద్వయోత్తరఖండోక్తం లక్ష్మీవిశిష్టస్యైవేతి వ్యంజితం॥ పరవానస్మి-మమాస్మి రఘు-
తాతవానస్మి తావన్నభవతి- తచ్చ పారతంత్ర్యం న కేనాప్యాకాంక్షితం-అతఏవ భవతా నదీయతే- లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్ -మయాపేక్షితమేవ.వర్షశతం - అత్ర
శతశబ్దఆనంత్యవాచీ- తేనసార్వకాలికోక్తిః-పరవానస్మీతి సర్వదాపరవత్త్వప్రతీత్యా సర్వావస్థోక్తిః- క్రియతామితిమాంవదేతి నిరుపపద క్రియాపదయోగాత్ స
ర్వవిధకైంకర్యోపలక్షణం-ఏవం కైంకర్యరూపఫలప్రార్థనాద్వయోత్తరఖండోక్తా వ్యంజితా (త.౨౨- ౨౩)॥౭॥సుప్రీత ఇతి॥ విమృశన్ పర్యాలోచయన్ - దేశం కంచి
దితి శేషః॥౮॥సతమితి॥ ఆక్రమ్యస్వీయత్వేనాభిమన్య-ఆశ్రమకర్మణిఆశ్రమనిమిత్తం-హస్తేకృతాంజలికాః స్వహస్తేన గృహీత్వా బ్రవీత్ - స్నేహాతిశయకృతాను
భావోహస్తగ్రహణం॥౯॥అయమితి॥సమః సమతలః-పుష్పితైః సంజాతపుష్పైః-యథావత్ యథాయోగ్యం॥౧౦॥ ఇయమితి॥ ఆదిత్యసంకాశైః ఆదిత్యవికసితైః
తద్వదుజ్జ్వలైర్వా-తులసీకాననం యత్ర యత్ర పద్మవనాని చ । వసంతి వైష్ణవా యత్ర తత్ర సన్నిహితో హరిరిత్యుక్తరీత్యా నిత్యసన్నిహితహరిభిరితి వా-సురభిగంధి
భిః సౌమ్యగంధయుక్తైః-గంధస్యేత్యాదినా ఇకారోంతాదేశః॥సురభిర్మధుమాసేస్యాద్వసంతర్తావపి త్రిషు। సౌమ్యేసుగంధౌ (స్త్రీ) ధేన్వామితి దర్పణః॥సర్వగంధ
స్సర్వరసఇత్యుక్తరీత్యా సురభిణా హరిణా గంధిభిః గంధవద్భిరితి వా-పద్మినీ గోదావరీసమీపస్థా పుష్కరిణీ-పద్మయా శోభితా పద్మశోభితా- జ్యాపోస్సంజ్ఞాచ్ఛందసోర్బ
హుళమితి హ్రస్వః-హరిసాన్నిధ్యేన తన్నిత్యానపాయిన్యా శ్రియా చ యుక్తేత్యర్థః- అనేనశ్లోకేన దాసయోగ్యత్వముక్తం॥౧౧॥యథాఖ్యాతమిత్యాది॥ అగస్త్యేన
యథాఖ్యాతం తథేయం గోదావరీ దృశ్యత ఇత్యనుషంగః॥౧౨॥ నాతిదూరేణ చాసన్న ఇతి॥ అస్య గోదావర్యా గిరిభిశ్చాన్వయః- కాకాక్షిన్యాయాత్ మృగేత్యాదిగి
రివిశేషణం-మయూరనాదితాః మయూరనాదయుక్తాః-ఇతచ్ ప్రత్యయః-ప్రాంశవః ఉన్నతాః బహుకందరాః విపులగుహాః॥ ని ॥ దరీతు కందరో వా (స్త్రీ) దేవఖాతబిలే
గుహేత్యమరః-ఫుల్లైః వికసితపుష్పైః - అనుపసర్గాత్ ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి నిపాతితః॥౧౪॥ సౌవర్ణైరితి॥ దేశేదేశే నానాదేశేషు వర్తమానైః సువర్ణాదిసదృ
శైః ధాతుభిః పరిణతత్వదశాసంక్రాంతైః గైరికైః॥ని॥ధాతవోగిరిసంభవా ఇత్యమరః- ఉపలక్షితాః గజాః పరమభక్తిభిః-ఉత్కృష్టరేఖాలంకారైః-గవాక్షితాః సం
జాతగవాక్షా ఇవ భాంతి-గజానాం హి గవాక్షాకారాః భక్తీః కుర్వంతి॥౧౫॥ ప్రీత్యతిశయేన వనం వర్ణయతి-సాలైరిత్యాదినా॥సాలైః సర్జకాఖ్యైర్వృక్షైః- తమా
లైః కాళస్కంధాఖ్యైః-ఖర్జూరైః ఖర్జూరవృక్షైః-పనసైః ఆమ్రకైః రసాలభేదైః నివారైః జలకదంబైః.- తిమిశైః నేమిద్రుమైః - పున్నాగైః తిలకైః క్షురకవృ
క్షైః-గుల్మాః జాతిప్రభృతయః-లతాః మాధవీప్రభృతయః-స్పందనైః తిమిశభేదైః-నీపైః స్థలకదంబకైః పాణాసైః కరింజరాఖ్యైః-లికుచైః- ధవైః- అశ్వకర్ణైః ఖ

పరవానస్మి కాకుత్స్థ త్వయి వర్షశతం స్థితే । స్వయంతు రుచిరే దేశే క్రియతామితి మాం వద॥౭॥సుప్రీతస్తేన వాక్యేన లక్ష్మణస్య మహాత్మనః । విమృశ
న్రోచయామాస దేశం సర్వగుణాన్వితమ్॥౮॥సతం రుచిరమాక్రమ్య దేశమాశ్రమకర్మణి। హస్తే గృహీత్వా హస్తేన రామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్ ॥౯॥అ
యం దేశస్సమశ్శ్రీమాన్ పుష్పితైస్తరుభిర్వృతః। ఇహాశ్రమపదం సౌమ్య యథావత్కర్తుమర్హసి॥౧౦॥ ఇయమాదిత్యసంకాశైః పద్మైస్సురభిగం
ధిభిః।అదూరే దృశ్యతే రమ్యా పద్మినీ పద్మశోభితా॥౧౧॥యథాఖ్యాతమగస్త్యేన మునినా భావితాత్మనా । ఇయం గోదావరీ రమ్యా పుష్పితైస్తరుభిర్వృ
తా * హంసకారండవాకీర్ణా చక్రవాకోపశోభితా॥౧౨॥నాతిదూరేణ చాసన్నే మృగయూథనిపీడితాః* మయూరనాదితా రమ్యాః ప్రాంశవో
బహుకందరాః।దృశ్యంతే గిరయస్సౌమ్య ఫుల్లైస్తరుభిరావృతాః॥౧౩॥సౌవర్ణై రాజతైస్తామ్రైర్దేశే దేశే చ ధాతుభిః। గవాక్షితా ఇవా భాంతి గజాః
పరమభక్తిభిః॥౧౪॥సాలైస్తాలైస్తమాలైశ్చ ఖర్జూరపనసామ్రకైః।నివారైస్తిమిశైశ్చైవ పున్నాగైశ్చోపశోభితాః*చూతైరశోకైస్తిలకైశ్చం

వాత్త్వదధీనః వర్షశతమిత్యుపలక్షణం - ఏకాదశసహస్రాణి వర్షాణీత్యర్థః॥౭॥౧౦॥ఇయమితి॥ పద్మినీ సరసీ-పద్మైః రక్తపద్మైః-పద్మసేవితా- శ్వేతపద్మయుక్తాః
౧౧॥యథాఖ్యాతం-తథేయం గోదావరీ దృశ్యత ఇత్యనుషంగః॥౧౨॥మృగయూథనిపీడితాః మృగయూథైః నిబిడాః-పానార్థమాగతైరితి శేషః* మయూరేతి॥ప్రాం
శవః ఉన్నతాః-ఫుల్లైర్వికసితైః దృశ్యంత ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥సౌవర్ణాదిధాతుభిరుపలక్షితా గిరయః- పరమభిత్తిభిః నీలపీతాదివర్ణరచనాభిర్గవాక్షితా
శ్చిత్రితాః అలంకృతా ఇతి యావత్ -గజా ఇవా భాంతీత్యన్వయః॥౧౪॥సాలాదిపాటలాంతైస్తరుభిరావృతాస్సంతో గిరయో దృశ్యంత ఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥ టీ ॥ ఖ

ఖదిరైః-శమీభిః కింశుకైః-పలాశైః-పాటలైః- అత్రపూర్వశ్లోకాత్ గిరయోదృశ్యంతఇత్యనుషక్తపదాభ్యామన్వయః॥౧౮॥ ఇదమితి॥ పుణ్యంపుణ్యప్రదం-మేధ్యం పవిత్రం- ఏతేనఅస్మాభిస్సహాగతేనపక్షిణాజటాయుషా॥౧౯॥ఏవమితి॥ పరవీరహేతిక్విప్ ఛాందసః-ఆశ్రమంఅంగణాదివిస్తారవదాశ్రమప్రదేశం॥౨౦॥పర్ణశాలామిత్యాది॥తత్రఆశ్రమే-పర్ణశాలాంఉటజం-సంఘాతమృత్తికాం-భిత్తీకృతమృత్తికామిత్యర్థః - మస్కరైః వేణుభిః- మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయోరితినిపాతనాత్సాధుః-కృతవంశాంకృతగృహోర్ధ్వకాష్ఠాం॥ని॥వంశస్తుపృష్ఠాస్థిగృహోర్ధ్వకాష్ఠే వేణౌగుణేకులఇతివైజయంతీ॥ వేణుమయస్తంభాపరిప్రసారితతిర్యక్కాష్ఠామిత్యర్థః- శమీశాఖాభిరాస్తీర్యతిర్యగ్వేణూపరిశమీశాఖాభిరాస్తీర్య- దృఢపాశావపాశితాందృఢవల్కలాదికృతపాశైరవపాశితాంసంజాతపాశాం-తిర్యగ్వంశైస్సహశమీశాఖాః దృఢంబద్ధ్వేత్యర్థః- కుశకాశశరైః కుశాదిరూపైః పర్ణైః - సుపరిచ్ఛాదితాంసుశోభనంరమణీయంయథాతథాపరిచ్ఛాదితాం-పర్ణశాలారూపంనివాసంచకారేత్యన్వయః॥౨౩॥సహసేతి॥సఫలః-ఫలానిచాదాయేత్యర్థః॥౨౪॥తతఇతి॥ పుష్పబలింవాస్తుపూజాం-శాంతింఅభ్యుదయికీంక్రియాం-యథావిధివాస్తుకల్పానుసారేణ॥౨౫॥సతమితి॥ పర్ణశాలాయాంవిషయే-హర్షమాహారయత్ సంతోషం ప్రాప్తవానిత్యర్థః॥౨౬॥సుసంహృష్టఇతి॥ అతిస్నిగ్ధంచగాఢంచేతిపరిష్వంగక్రియావిశేషణం॥౨౭॥ ప్రీతఇతి॥హేప్రభో సమర్థత్వయాఇదంమహత్కర్మకృతం- అతస్తేప్రీతోస్మియన్నిమిత్తంయదాశ్రమనిర్మాణనిమిత్తం-ప్రదేయఃపారితోషికోస్తితన్నిమిత్తంమయాపరిష్వంగఃకృతః-ఆశ్చర్యభూతపర్ణశాలానిర్మాణస్యఉచితపారితోషికాంతరాభావాత్ పరిష్వంగమేవదత్తవానస్మీత్యర్థః॥౨౮॥ భావజ్ఞేనేతి॥భావజ్ఞేనమచ్చిత్తజ్ఞేన- సీతయాసహరహస్స్థాతుంమమస్థలంరచయేతిరామోనవదేత్ - కింతుమనసిమన్యేదితి-తదపిజ్ఞాతవతేత్యర్థః- కృతజ్ఞేనచిరమపుత్రేణదశరథేనస్వస్మిన్నాదరాతిశయాద్యేనక్రమేణచంద్రతారాబలాలోచనపూర్వకంగృహంనిర్మాపితంతే

పక్షైః కేతకైరపి। పుష్పగుల్మలతోపేతైస్తైస్తైస్తరుభిరావృతాః * చందనైస్స్యందనైర్నీపైః పనసైర్లికుచైరపి। ధవాశ్వకర్ణఖదిరైశ్శమీకింశుకపాటలైః॥౧౮॥ ఇదంపుణ్యమిదంమేధ్యమిదంబహుమృగద్విజమ్। ఇహవత్స్యామిసౌమిత్రే సార్ధమేతేనపక్షిణా॥౧౯॥ఏవముక్తస్తురామేణలక్ష్మణఃపరవీరహా। అచిరేణాశ్రమంభ్రాతుశ్చకారసుమహాబలః॥౨౦॥పర్ణశాలాంసువిపులాంతత్రసంఘాతమృత్తికామ్। సుస్తంభాంమస్కరైర్దీర్ఘైఃకృతవంశాంసుశోభనామ్ * శమీశాఖాభిరాస్తీర్యదృఢపాశావపాశితామ్।కుశకాశశరైః పర్ణైస్సుపరిచ్ఛాదితాంతథా * సమీకృతతలాంరమ్యాంచకారలఘువిక్రమః। నివాసంరాఘవస్యార్థే ప్రేక్షణీయమనుత్తమమ్॥౨౩॥సహసాలక్ష్మణశ్శ్రీమాన్నదీంగోదావరీంతదా।స్నాత్వాపద్మానిచాదాయసఫలఃపునరాగతః॥౨౪॥తతఃపుష్పబలింకృత్వాశాంతించసయథావిధి। దర్శయామాసరామాయతదాశ్రమపదంకృతమ్॥౨౫॥సతంద్రష్ట్వాకృతంసౌమ్యమాశ్రమంసీతయాసహ। రాఘవఃపర్ణశాలాయాంహర్షమాహారయద్భృశమ్॥ ౨౬॥ సుసంహృష్టఃపరిష్వజ్యబాహుభ్యాంలక్ష్మణంతదా। అతిస్నిగ్ధంచగాఢంచవచనంచేదమబ్రవీత్॥౨౭॥ప్రీతోస్మితేమహత్కర్మత్వయాకృతమిదంప్రభో। ప్రదేయోయన్నిమిత్తస్తేపరిష్వంగోమయాకృతః॥౨౮॥ భావజ్ఞేనకృతజ్ఞేనధర్మజ్ఞేనచలక్ష్మణ। త్వయాపుత్రేణధర్మాత్మానసంవృత్తఃపితామమ॥౨౯॥ఏవంలక్ష్మణము

జూరః కంటకచ్ఛదః (ఈత) నీవారః స్థలకదంబః(౧౭)టీ॥స్పందనస్తిమిశవిశేషః-వనసైర్లికుచైరితిపాఠః-ధవఃఖదిరః-అశ్వకర్ణస్సర్జః(నల్లమద్ది)పాటలః(కలుగొట్టు) ౧౮॥ఇదంస్థలమితిశేషః॥౨౦॥పర్ణశాలామితి॥ సంఘాతమృత్తికాం-భిత్త్యాత్మనాసంఘాతామృత్తికాయస్యాంతాంతథోక్తాం దీర్ఘైర్మస్కరైర్వేణుభిఃకృతవంశామాచ్ఛాదకతృణాదేర్ధారణార్థం పార్శ్వయోస్తిర్యక్ ప్రసారితైర్దీర్ఘైర్వేణుభిఃకృతవంశాంధారితవంశాది సర్వాధేయకలాపామిత్యర్థః॥ లఘువిక్రమఃఅనలసగతిః॥౨౨॥౨౩॥సహసేతి॥ గోదావరీంప్రాప్యేతిశేషః-సఫలఃఫలసహితః॥ ౨౪॥ తతఇతి॥ పుష్పబలింవాస్తుపూజాం-శాంతిమాభ్యుదయికీంక్రియాం॥౨౫॥సఇతి॥హర్షమాహారయత్ ప్రాప్తవాన్॥౨౬॥సుసంహృష్టఃరాఘవఇత్యనుషంగః-గాఢంపరిష్వజ్యాతిస్నిగ్ధంవచనమబ్రవీదిత్యన్వయః॥౨౭॥ప్రీతోస్మీతి॥ ప్రభోలక్ష్మణప్రదేయోయన్నిమిత్తంతేపరిష్వంగః-మయాకృతః-యదాశ్రమనిర్మాణార్థంప్రదేయఃపారితోషికోస్తి - తన్నిమిత్తంపరిష్వంగఏవమయాద్యకృతఃఇహోన్యస్యప్రదేయస్యాభావాదితిమయాకృతఃదత్తఇతివా॥౨౮॥భావజ్ఞేనేతి। భావజ్ఞఃఅభిప్రాయజ్ఞః- కృతజ్ఞఃగృహనిర్మాణాదికృతజ్ఞః- ధర్మజ్ఞఃస్నే

నక్రమేణతత్కృతప్రకారజ్ఞేనేత్యర్థః - ధర్మజ్ఞేనస్వయంరాజపుత్రోపిస్వోచితస్థలమకృత్వాయథారామస్సంతుష్యతి తథైవమయాస్థాతవ్యమిత్యేవం విధధర్మజ్ఞేన త్వయాపుత్రేణపున్నామ్నోనరకాత్త్రాయతఇతిపుత్రః తతోమదభిమతాసిద్ధిరేవస్వస్యనిరయఇత్యభిమేనే. మదభిమతకరణేనతస్యనిరయనిస్తారణేనత్వయెత్యర్థః-ధర్మాత్మా. స్వయంయావజ్జీవంమదభీష్టమేవకృత్వాస్వచరమకాలేపిమదభిమతకరణాయత్వాంస్థాపితవాన్-పానీయశాలాప్రవర్తకవత్-మమపితానసంవృత్తఃకింతుత్వమేవ. త్వన్ముఖేనపిత్రామమసర్వాభిలషితపరిపూరణాత్-అహంసర్వంకరిష్యామీతిహిత్వయోక్తమితిభావః॥తనిశ్లోకి(౨౪)॥౨౯॥ఏవమితి॥వశీవిషయచాపలరహితః॥౩౦॥అత్రఏవంత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణేరత్నమేఖలాఖ్యానేఅరణ్యకాండవ్యాఖ్యానేపంచదశస్సర్గః.

అథభావిశూర్పణఖాదర్శనాద్యనర్థసూచకతయాహేమంతవర్ణనంప్రస్తౌతి - వసతఇత్యాది ॥ ఇష్టఃతపస్వినాంతపస్సాధనాయెష్టః రామస్యతుఖరాదిరాక్షసవధవిజయమూలశూర్పణఖాగమనహేతుతయేష్టః॥౧॥ సఇతి॥ప్రభాతాయాంవిరామోన్ముఖాయాం॥౨॥౩॥అయమితి॥యెనహేమంతేన॥౪॥నీహారేతి॥లోకోజనః నీహారేణహిమేన పరుషఃపరుషత్వక్-సర్వత్రభవతీతిశేషః స్వభావోక్తిరలంకారః స్వభావోక్తిస్స్వభావస్యజాత్యాదిస్థస్యవర్ణనమితిలక్షణాత్॥౫॥ నవేతి॥ కాలెఆగ్రయణకర్మానుష్ఠానకాలే-ఆగ్రయణంనామకశ్చిద్ధవిర్యజ్ఞోనూతనధాన్యభోజనస్యాదావనుష్ఠేయః-తదుక్తమాపస్తంబేన- నానిష్ట్వాగ్రయణేనాహితాగ్నిర్నవస్యధాన్యస్యాశ్నీయాద్వ్రీహీణాంయవానాంశ్యామాకానామగ్రేపాకస్యయజేతేతి। ఆగ్రయణరూపపూజాభిఃపితృదేవతాఅభ్యర్చ్యకృతాగ్రయణకాఃనతుకృతాగ్రయణప్రతినిధయఇత్యర్థః॥౬॥ ప్రాజ్యకామాఇతి॥ప్రాజ్యకామాఃబహుళకామోద్రేకాః॥౭॥ప్రాజ్యమదభ్రంబహుళమిత్యమరః । జనపదాఃజనపదస్థాః-

క్రాన్తతురాఘవోలక్ష్మివర్ధనః। తస్మిన్దేశేబహుఫలేన్యవసత్సుసుఖంవశీ॥౩౦॥కంచిత్కాలంసధర్మాత్మాసీతయాలక్ష్మణేనచ। అన్వాస్యమానో
న్యవసత్స్వర్గలోకేయథామరః॥౩౧॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచదశస్సర్గః. ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽
వసతస్తస్యతుసుఖంరాఘవస్యమహాత్మనః । శరద్వ్యపాయేహేమంతఋతురిష్టఃప్రవర్తతే॥ ౧ ॥ సకదాచిత్ప్రభాతాయాంశర్వర్యాంరఘునం
దనః। ప్రయయావభిషేకార్థంరమ్యాంగోదావరీంనదీమ్॥౨॥ప్రహ్వఃకలశహస్తస్తంసీతయాసహవీర్యవాన్।పృష్ఠతోనువ్రజన్భ్రాతాసౌమిత్రిరి
దమబ్రవీత్॥౩॥అయంసకాలస్సంప్రాప్తఃప్రియోయస్తేప్రియంవద।అలంకృతఇవాభాతియేనసంవత్సరశ్శుభః॥౪॥నీహారపరుషోలోకఃపృథివీసస్య
శాలినీ।జలాన్యనుపభోగ్యానిసుభగోహవ్యవాహనః॥౫॥నవాగ్రయణపూజాభిరభ్యర్చ్యపితృదేవతాః।కృతాగ్రయణకాఃకాలేసంతోవిగతకల్మషాః॥
౬॥ప్రాజ్యకామాజనపదాస్సంపన్నతరగోరసాః।విచరంతిమహీపాలాయాత్రాస్థావిజిగీషవః॥౭॥సేవమానేదృఢంసూర్యేదిశమంతకసేవితాం

వాధర్మజ్ఞః-నాథేనపాలకేనత్వయా-మమపితానసంవృత్తఃనగతః-మద్దృష్ట్యాజీవితవానిత్యర్థః- పితాయథాపుత్రంపాలయతి-తద్వత్త్వమపిమాంపాలయసీతిభావః-త్వయాపుత్రేణేతిక్వచిత్పాఠః॥టీ॥భావజ్ఞానస్యప్రయోజనంస్వాసక్తసంభోగాదిస్థాననిర్మాణం॥౨౯॥౩౦॥ ౩౧॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచదశస్సర్గః. ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽

అథమునిఃశూర్పణఖాగమనంవక్తుం-తత్కాలోద్దీపకంహేమంతంవర్ణయతి ॥ వసతఇతి॥రాఘవస్యవసతస్సతఃశ్రీరామేపంచవట్యాంస్థితేసతీత్యర్థః-ఇష్టఃకామినీనాంకామినామిష్టఇత్యర్థః-శరద్వ్యపాయెశరత్కాలేగతేసతి- హేమంతఋతుః-ఋత్వేకఇతిసంధ్యభావః॥౧॥టీ॥అభిషేకార్థంస్నానార్థం॥౨॥౩॥అయమితి ॥ యెనహేమంతేన-సుపక్వసస్యాదిసంపన్నేనశుభస్సన్నయంసంవత్సరః-అలంకృతోయద్యపి-తథాపితవఅతిసుకుమారస్యప్రియఇవాభాతికిమితియోజనా యద్వా యఃహేమంతకాలః తేప్రియః-యేనహేమంతేనసంవత్సరశ్శుభస్సన్అలంకృతఇవాభాతి-అయంకాలస్సంప్రాప్తఇతియోజనా॥౪॥ హేమంతధర్మాన్వర్ణయతి॥నీహారేతి ॥ లోకోజనఃనీహారపరుషః- నీహారేణహిమేనపరుషఃపరుషస్పర్శశరీరఇత్యర్థః-జలాన్యనుపభోగ్యాని-శైత్యాతిశయాత్ స్నానాద్యర్థమశక్యాని-సుభగఃఇష్టః॥౫॥నవేతి॥అగ్రయణంనామకశ్చిత్ హవిర్యజ్ఞఃనవధాన్యభోజనస్యాదావనుష్ఠేయః- తేనాగ్రయణేనదేవాన్సంతర్ప్య-పితౄన్కవ్యేనాపిసంతర్ప్యసంతోవిగతకల్మషాభవంతీత్యన్వయః- కృతాగ్రయణకాఇత్యనువాదః-కాలేశరత్కాలే॥౬॥ప్రాజ్యేతి॥ప్రాజ్యఃప్రభూతఃకామోయేషాంతేతథోక్తాఃసర్వసస్య

యాత్రాయాం యుద్ధయాత్రాయాం ఆస్థా యేషాం తే యాత్రాస్థాః ॥౭॥ సేవమానఇతి ॥ అంతకసేవితాం దక్షిణామిత్యర్థః- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారేణ దక్షిణాదిక్ సతిలకేవ ప్రకాశత ఇత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే ॥౮॥ ప్రకృత్యేతి॥ ప్రకృత్యా స్వభావేన హిమకోశైః ఘనీభూతహిమైః- ఆఢ్యః సంపూర్ణః- సాంప్రతం దక్షిణాయనే- దూరసూర్యః- అత ఏవ హిమవాన్ అధికహిమః- భూమార్థే మతుప్- హిమవాన్ గిరిః- యథార్థనామా భవతి- సువ్యక్తమిత్యుత్ప్రేక్షావ్యంజకం- నిరుక్తిశ్చాలంకారః - నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నాం అన్యార్థత్వప్రకల్పనమితి లక్షణాత్ ॥౯॥ అత్యంతేతి॥ మధ్యాహ్నే స్పర్శతః ఉష్ణస్పర్శతః- సుఖాః సుఖకరాః- అత ఏవ తదానీం అత్యంతసుఖసంచారాః- సుభగాదిత్యాః దర్శనయోగ్యాదిత్యాః- చ్ఛాయాసలిలదుర్భగాః దుర్భగచ్ఛాయాసలిలాః- ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః - అతిశీతచ్ఛాయాసలిలా ఇత్యర్థః- భవంతీతి శేషః- స్వభావోక్తిరలంకారః ॥౧౦॥ మృద్వితి॥ మృదుసూర్యాః అక్రూరసూర్యాః - పటుశీతాః ప్రబలశీతాః - శూన్యారణ్యాః అరణ్యావనచరాః తైః శూన్యాః- ఆవరణరహితత్వేన శీతపీడితాః న బహిస్సంచరంతీత్యర్థః - హిమధ్వస్తాః హిమధ్వస్తజనవంతః- శైత్యేన పిండీభూతశరీరజనా ఇత్యర్థః - అనేన రాత్రౌ సత్కృతసార్వత్రికపీడాద్యోతితా ॥౧౧॥ నివృత్తేతి॥ నివృత్తాకాశశయనాః నివృత్తచంద్రశాలాద్యనావృతప్రదేశశయనాః- పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రయుక్తాపౌర్ణమాసీ పౌష్యం తేన నీతాః- తత్ప్రధానా ఇత్యర్థః- యద్వా పుష్యః పుష్యమాసః తేన నీతాః- పుష్యమాససన్నిహితా ఇత్యర్థః- హిమారుణాః హిమధూసరాః - శీతాః శీతవాతాః- వృద్ధతరాయామాః చతుర్వింశతిఘటికాయుక్తత్వేనాతివృద్ధతరాః విస్తారాః త్రియామాః రాత్రయః - దినాంతే అర్ధయామస్య దినాదావర్ధయామస్య చ దినశేషత్వాత్ -అనేన స్వర్గలోకోపద్రవః తామసరాత్రౌ సవృద్ధిః సజ్జనక్షయః కల్యనుసారితా చోక్తాః- పుష్యః కలిః ॥౧౨॥ రవీతి॥ మందరశ్మిత్వేన సంక్రాంతం సంప్రవృత్తం సౌభాగ్యం భోగ్యత్వం యస్య సః- సూర్యస్య సౌభాగ్యం దత్తవానిత్యర్థః- తుషారైః హిమశీకరైః అరుణం రక్తం మండలం యస్య - హిమశీకరావరణేన చం

విహీనతిలకేవ స్త్రీ నోత్తరా దిక్ప్రకాశతే ॥౮॥ ప్రకృత్యా హిమకోశాఢ్యో దూరసూర్యశ్చ సాంప్రతమ్ । యథార్థనామా సువ్యక్తం హిమవాన్ హిమవాన్ గిరిః ॥౯॥ అత్యంతసుఖసంచారా మధ్యాహ్నే స్పర్శతస్సుఖాః । దివసాస్సుభగాదిత్యాశ్ఛాయాసలిలదుర్భగాః ॥ ౧౦ ॥ మృదుసూర్యాస్సనీహారాః పటుశీతాస్సమారుతాః । శూన్యారణ్యా హిమధ్వస్తా దివసా భాంతి సాంప్రతమ్ ॥౧౧॥ నివృత్తాకాశశయనాః పుష్యనీతా హిమారుణాః । శీతా వృద్ధతరాయామాస్త్రియామా యాంతి సాంప్రతమ్ ॥౧౨॥ రవిసంక్రాంతసౌభాగ్యస్తుషారారుణమండలః । నిశ్వాసాంధ ఇవాదర్శశ్చంద్రమా న

దిసంపన్నత్వాదితి భావః- సంపన్నతరగోరసాః బహుళతరగోక్షీరాః- జనపదాః భవంతీతి శేషః ॥౭॥ సేవమానఇతి॥ అంతకసేవితాం దిశం- దక్షిణాం దిశం ॥౮॥ ప్రకృత్యేతి॥ ప్రకృత్యా స్వభావేన- హిమకోశైః ఘనీభూతైః హిమసమూహైః ఆఢ్యః సమృద్ధః- దూరేసూర్యో యస్య స తథోక్తః ॥౯॥ అత్యంతేతి॥ అత్యంతం సుఖం సంచారో యేషాం తే తథోక్తాః- స్పర్శతస్సుఖాః- సుఖస్పర్శాతపా ఇతి యావత్ -సుభగాదిత్యాః సుభగః సుసేవ్యః ఆదిత్యో యేషు తే తథోక్తాః- ఛాయాసలిలదుర్భగాః ఛాయాశ్చ సలిలాని చ దుర్భగాన్యనిష్టాని యేషు తే తథోక్తాః- దివసా మధ్యాహ్నే ఏవంవిధా భాంతీత్యుత్తరేణాన్వయః ॥౧౦ ॥ మృదుసూర్యా ఇతి ॥ మృదుసూర్యాః ఈషదుష్ణసూర్యాః పటుశీతాః ప్రబలశీతాః- శూన్యారణ్యాః- హిమాలయపర్యంతం ప్రాణిసంచారవిరహాత్ -హిమధ్వస్తాః హిమోపహతాః- శూన్యారణ్యపదసాన్నిధ్యాత్ హిమధ్వస్తా ఇత్యనేన అరణ్యప్రదేశవ్యాప్తహిమ ఉచ్యతే- మృదుసూర్యపదసాన్నిధ్యాత్ సనీహారా ఇత్యనేన సూర్యమండలావారకహిమ ఉచ్యత ఇత్యర్థః ॥టీ॥ సనీహారా ఇత్యుక్త్వా హిమధ్వస్తా ఇతి పునర్వచనం హిమవాసరా ఇతి విశేషేణ దర్శనార్థం ॥౧౧॥ నివృత్తేతి॥ నివృత్తాని ఆకాశే అనావృతప్రదేశే శయనాని భోగినాం పర్యంకా యాసు తాః- పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రేణ నీతాః ప్రవర్తితాః- యేషు దివసేషు పుష్యనక్షత్రం రాత్రికాలపరిమాణం బోధయతీత్యర్థః- అన్యే తు పుష్యనీతాః పుష్యశబ్దేన పుష్యనక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీ నీతా లక్ష్యతే- తథా చ పుష్యనక్షత్రయుక్తాం పౌర్ణమాసీం నీతాః గతాః తదుపలక్షితా ఇతి యావత్ - కాదాచిత్కతయా భేదధీహేతురుపలక్షణమిత్యాహుః యద్వా పుష్యనీతాః పుష్యాః పోష్యాః- గుణాభావ ఆర్షః- శీతనివారకోపచారైః పోష్యా భోగిన ఇత్యర్థః - తైర్నీతాః కృచ్ఛ్రేణ గమితాః- త్రియామాః - హిమారుణాః హిమధూసరాః శీతాః శీతస్పర్శమారుతసమేతాః- వృద్ధతరాయామాః అతిదైర్ఘ్యాః- త్రియామా రాత్రయః యాంతి గచ్ఛంతి ॥౧౨॥ రవీతి ॥ రవిణా సంక్రాంతం సౌభాగ్యం సుభగత్వం యస్య స తథోక్తః- రవిహీనతస్మిన్నా- లేసుభగో న చంద్రః - తుషారారుణమండలః తుషారధూసరమం

ద్రసూర్యమండలహోరారుణ్యం ప్రత్యక్షసిద్ధం-నిశ్వాసేనఅంధఃఅప్రకాశఃఆదర్శఃదర్పణమివ-ఉపమాలంకారః- అనేనరావణాపహృతసర్వస్వస్యమలినాకృతే
రింద్రస్యావస్థోక్తా॥౧౩॥జ్యోత్స్నేతి॥జ్యోత్స్నేచంద్రికయాన్వితారాత్రిః- తుషారమలినాసతీపౌర్ణమాస్యామపినరాజతేనశోభతే - ఏవంభూతాసాఆతపశ్యా
మాఆతపావహృతవర్ణాసీతేవలక్ష్యతే-కింతుసీతావన్నశోభతే-వ్యతిరేకాలంకారః - వ్యతిరేకోవిశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోరితితల్లక్షణం | అనేనసీతా
యాఃభావిరావణాభిభవః తేనాపిసురనారీజనబందీమోక్షణార్థత్వేనాతిశయశ్చవ్యజ్యతే॥౧౪॥ప్రకృత్యేతి॥ప్రకృత్యాశీతళస్పర్శః-వాయోశ్శీతస్పర్శఏవస్వభావః-
ఉష్ణస్పర్శస్త్వాగంతుకఇతిహృదయం-సాంప్రతంహిమంతే-హిమవిద్ధఃహిమయుక్తః-కాలేప్రాతఃకాలేద్విగుణశీతళఃద్విరావృత్త్యాశీతళః॥ని॥అథోగుణఃరూపాదౌ
సూదశింజిన్యోరావృత్తింద్రియతంతుషు । సంధ్యాదావపిసత్త్వాదౌత్యాగాదావుపసర్జనఇతిరత్నమాలా ॥ పశ్చిమోవాయుఃపశ్చిమదిగ్వాయుః- అనేనస్వభావ
తఃకరుణాశీతళస్యఅవతారకాలేదేవప్రార్థనోత్తంభితకృపస్యపునర్మన్యాశ్రమేద్విగుణితకరుణస్యరామస్యవ్యాపారస్సూచితః॥౧౫॥ బాష్పేతి॥ బాష్పైః
ఊష్మభిఃఛన్నాని-యథాకూపోదకేభ్యోనిర్గచ్ఛంతోధూమాకారాబాష్పాః-అనేనరామసమాగమానంతరభావ్యాశ్రమసమృద్ధిరుచ్యతే -బాష్పశబ్దేనరామకృపో
చ్యతే-యవేత్యాదినాతపస్సమృద్ధిః-నదద్భిరితివేదఘోషః॥౧౬॥ఖర్జూరేతి॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిఃతద్వత్ పిశంగవర్ణైః-శిరోభిఃకణిశైః-కనకప్రభాఃపరిపక్వనా
శపత్రవత్త్వాత్కనకవర్ణాః-అనేనవృద్ధాఅపిజటాభరితశిరోభిస్త్వాంప్రణమంతీతిద్యోతితం॥౧౭॥మయూఖైరితి॥ హిమనీహారైఃశీతళనీహారైఃసంవృతాఃతైః - అ
నేనబహుకాలంసమాగతోపిరాత్రిఃసప్రభాభిభూతతేజస్కః-మృదురివకిమర్థంవర్తసఇత్యర్థస్సూచ్యతే॥౧౮॥అగ్రాహ్యేతి॥ పూర్వాహ్ణేఅగ్రాహ్యవీర్యః-అగ్రా
హ్యోష్ణ్యఃచంద్రికాయమాణోవర్తతఇత్యర్థః-ఈషదర్థేవానఞ్-అనుదరాకన్యేతివత్ -తదుక్తం॥శ్లో॥తత్సాదృశ్యమభావశ్చతదన్యత్వంతదల్పతా।అప్రాశస్త్యం
విరోధశ్చనఞర్థాష్షట్ ప్రకీర్తితాఇతి॥మధ్యాహ్నేస్పర్శతఃస్పర్శేన-సుఖఃసుఖకరః-కించిత్సంరక్తఃకించిదాపాండుశ్చ-అనేనాపిరాత్రిసాక్రమేప్యపరాక్రమత్వమ
నుచితమితిగమ్యతే॥౧౯॥అవశ్యాయేతి॥అవశ్యాయఃహిమం-శాద్వలఃశష్పప్రచురాభూమిః-నడశాదాద్వలజితివలచ్ - అనేనరాత్రిసాభిభవకృతమునిజనరోదనంరా

ప్రకాశతే॥౧౩॥జ్యోత్స్నేతుషారమలినాపౌర్ణమాస్యాంనరాజతే। సీతేవచాతపశ్యామాలక్ష్యతేనతుశోభతే॥౧౪॥ ప్రకృత్యాశీతళస్పర్శోహి
మవిద్ధశ్చసాంప్రతమ్। ప్రవాతిపశ్చిమోవాయుఃకాలేద్విగుణశీతళః॥౧౫॥బాష్పచ్ఛన్నాన్యరణ్యానియవగోధూమవంతిచ।శోభంతేభ్యుదితేసూ
ర్యేనదద్భిఃక్రౌంచసారసైః॥౧౬॥ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిశ్శిరోభిఃపూర్ణతండులైః। శోభంతేకించిదానమ్రాశ్శాలయఃకనకప్రభాః॥౧౭॥మయూ
ఖైరుపసర్పద్భిర్హిమనీహారసంవృతైః।దూరమభ్యుదితస్సూర్యశ్శశాంకఇవలక్ష్యతే॥౧౮॥అగ్రాహ్యవీర్యఃపూర్వాహ్ణేమధ్యాహ్నేస్పర్శతస్సు
ఖః। సంరక్తఃకించిదాపాండురాతపశ్శోభతేక్షితౌ॥౧౯॥అవశ్యాయనిపాతేనకించిత్ప్రక్లిన్నశాద్వలా।వనానాంశోభతేభూమిర్నివిష్టతరుణాతపా
౨౦॥స్పృశంస్తువిపులంశీతముదకంద్విరదస్సుఖమ్।అత్యంతతృషితోవన్యఃప్రతిసంహరతేకరమ్॥౨౧॥ఏతేహిసముపాసీనావిహగాజలచారిణః।

డలః- నిశ్వాసాంధఃనిశ్వాసేనాంధోమలినఃఆదర్శోముకురఇవనప్రకాశతే ॥ ౧౩ ॥ జ్యోత్స్నేతి ॥ తుషారమలినాజ్యోత్స్నాకౌముదీఆతపశ్యామాఆతపేన
వైవర్ణ్యంప్రాప్తాసీతేవలక్ష్యతేదృశ్యతే - నతుశోభతేసీతేవనశోభతఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యాస్వభావేనాశీతలస్పర్శః అశీతేత్యుపలక్ష
ణమనుష్ణేపిద్రష్టవ్యం - తథాచానుష్ణాశీతలస్పర్శఇత్యర్థః - కాలే ప్రాతఃకాలే - హిమవిద్ధస్సన్ - ద్విగుణశీతలః ప్రాతఃకాలభవత్వేనహిమవిద్ధత్వేనద్వి
గుణశీతలత్వమితిభావః ॥ ౧౫ ॥ బాష్పేతి ॥ బాష్పఊష్మాతేనఛన్నాని - ప్రాతఃకాలేకూపోదకాదిష్వివవనాదప్యూష్మాప్రాదుర్భవతీత్యనుభవఏవప్రమా
ణం ॥ ౧౬ ॥ ఖర్జూరేతి ॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః - పీతవర్ణైరిత్యర్థః - పూర్ణతండులైః వ్రీహిపూర్ణైః శిరోభిః మంజరీభిః - కించిదాలంబాః కిం
చిన్నమ్రాః॥౧౭॥మయూఖైరితి॥ హిమనీహారసంవృతైఃహిమబిందుసంవృతైఃఉపలక్షితఃసూర్యః॥౧౮॥అగ్రాహ్యేతి॥పూర్వాహ్ణేప్రాతఃకాలే-అగ్రాహ్యవీ
ర్యఃఅత్రనఞీషదర్థే-అనుదరాకన్యేతివత్ -ఈషద్గ్రాహ్యంవీర్యమౌష్ణ్యంయస్య-స్పర్శతఃసుఖఃసుఖస్పర్శఇత్యర్థః-ఆపాండురీషత్పాండుః-కించిచ్ఛోభతే॥౧౯॥
అవశ్యాయేతి ॥ అవశ్యాయనిపాతేనహిమనిపాతేన - నివిష్టతరుణాతపాబాలాతపసమేతేత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ స్పృశన్నితి ॥ ప్రతిసంహరతేకరందుస్పర్శశైత్య

మకృపాప్రవృత్తిశ్శోచ్యతే॥౧౦॥స్పృశన్నితి॥ప్రతిసంహరతే-అతిదుస్సహశైత్యవత్త్వాదితిభావః- అనేనేంద్రస్యరాజ్యభోగాభిలాషిణోపితద్భోగభీరుత్వంసూ
చితం ॥ ౧౧ ॥ ఏతేహీతి ॥ సముపాసీనాఃజలమితి శేషః - అనేనమునీనాంసమాధిభంగోద్యోత్యతే-అప్రగల్భాఃఅధృష్టాః-ఆహవంయుద్ధం॥౧౨॥అవశ్యాయేతి ॥
అవశ్యాయఃహిమసలిలంనపవతమఃతేననద్ధాఃబద్ధాః - అనేననిశ్చలత్వంలక్ష్యతే - హిమక్లిన్నాహిలతానిశ్చలీభవంతి - నీహారఃఅజలవర్షీమహాహిమం - తదే
వతమఃతేనావృతాఃఅనేనప్రచ్ఛాదనపటాచ్ఛన్నత్వంవ్యజ్యతే - విపుష్పాఇత్యనేననిమీలితాక్షత్వముక్తం - అనేనవనవాసినాందైన్యాతిశయఉక్తః-అత్రోత్ప్రే
క్షాలంకారః॥౧౩॥బాష్పేతి॥రుతంశబ్దః-హిమార్ద్రవాలుకైఃహిమసిక్తసికతైః-అనేనాపిఋషిజనదైన్యమేవద్యోత్యతే॥౧౪॥తుషారేతి॥తుషారఃహిమం-అగా
గ్రస్థమపినిర్మలశిలాతలస్థమపిరసవద్విషవత్ ॥ని॥రసోరాగేవిషేద్రవ్యేశృంగారాదౌపరాక్రమఇతిబాణః॥ శైత్యాతిశయేనవిషవదనుపాదేయంభవతీత్యర్థః- పతే
నరాతుస్సప్రకోపాత్ భవతశ్చానుద్యోగాన్మునిమనోదుఃఖితంభవతీతిద్యోత్యతే॥౧౫॥జరేతి॥జరయాచిరప్రరూఢతయా-జర్ఝరితైఃవివర్ణైః- జీర్ణకేసరకర్ణి
కైః-శిథిలకింజల్కకర్ణికైః-పద్మైర్నభాంతి-స్పష్టంవ్యంగ్యం॥౧౬॥ఏవమృషిపీడాతిశయేపిరామస్యరాత్రుసవధానుద్యమముక్త్వాభరతస్యత్వాగమనవ్యసనిత్వా
త్తద్దర్శనకాలోపిసన్నిహితఇత్యాశయేనాహ-అస్మిన్నిత్యాదినా॥దుఃఖసమన్వితః-త్వద్విరహాదితి శేషః॥౧౭॥త్యక్త్వేతి॥రాజ్యంరాజత్వం-ప్రభుత్వమిత్యర్థః-మానం
రాజపుత్రోహమిత్యభిమానం-భోగాన్ స్రక్చందనవనితాదీన్-బహూనిత్యపరిత్యాజ్యత్వముచ్యతే- తపస్వీతపస్విచిహ్నజటాదిమాన్-నియతాహారఃఫలమూలాద్య
శనః-శీతఇత్యనేనావరణరాహిత్యముచ్యతే-మహీతలఇత్యనేనఖట్వాదిరాహిత్యం॥౧౮॥సోపీతి॥ వేళాం ప్రాప్యేతి శేషః-ప్రకృతిభిరితి- ఉపభోక్తుంవ్యవస్యంతిపౌ
రావైధర్మవత్సలమితివక్ష్యమాణరీత్యాత్వద్భక్త్యాచభరతమనుసరంతీభిరిత్యర్థః॥౧౯॥అత్యంతేతి॥అత్యంతసుఖసంవృద్ధః-రాజ్ఞాఉపలాలితత్వాత్ సుఖసంవృద్ధః-త్వ
యాపిలాలితత్వాదత్యంతసుఖసంవృద్ధః-సుకుమారఃభవతోపిదృష్ట్యైవేతుణాసహసౌకుమార్యః-సుఖోచితః త్వయాసహవస్తుంయోగ్యః నతుత్వద్వియోగార్హః
కథంను-అత్మోపమ్యేనమన్యతే-స్వస్యరామవిరహాభావేనశైత్యానుభవః-తస్యరామతాపాత్ ఉపతప్తాదకానద్యఇత్యుక్తరీత్యానదీనామపిరామవిరహేణోష్ణత్వా
చ్ఛైత్యప్రసక్తిరేవనాస్తి-అపరరాత్రేషు-యథానవవైధవ్యాఃస్త్రియఃమనుష్యసంచారాత్ పూర్వమేవమనుష్యముఖమనవలోకయంత్యోగచ్ఛంతి - తథాయ
మపికైకేయీపుత్రోయంపతన్నిమిత్తపవానర్థఇతిజనావక్ష్యంతీతిభీత్యాఅపరరాత్రేష్వవగచ్ఛతి-సరయూమవగాహతే-నిర్వేదాతిశయేనాతిత్వరితగామినీమ

వగాహంతిసలిలమప్రగల్భాఇవాహవమ్॥౧౨॥అవశ్యాయతమోనద్ధానీహారతమసావృతాః।ప్రసుప్తాఇవలక్ష్యంతేవిపుష్పావనరాజయః॥౧౩॥బా
ష్పసంఛన్నసలిలారుతవిజ్ఞేయసారసాః।హిమార్ద్రవాలుకైస్తీరైస్సరితోభాంతిసాంప్రతమ్॥౧౪॥తుషారపతనాచ్చైవమృదుత్వాద్భాస్కరస్య
చ। శైత్యాదగాగ్రస్థమపిప్రాయేణరసవజ్జలమ్॥౧౫ ॥జరాజర్ఝరితైఃపద్మైశ్శీర్ణకేసరకర్ణికైః।నాళశేషైర్హిమధ్వస్తైర్నభాంతికమలాక
రాః॥౧౬॥అస్మింస్తుపురుషవ్యాఘ్రః కాలేదుఃఖసమన్వితః।తపశ్చరతిధర్మాత్మాత్వద్భక్త్యాభరతఃపురే॥౧౭॥త్యక్త్వారాజ్యంచమానంచభోగాం
శ్చవివిధాన్బహూన్।తపస్వీనియతాహారఃశేతేశీతేమహీతలే॥౧౮॥సోపివేళామిమాంనూనమభిషేకార్థముద్యతః। వృతః ప్రకృతిభిర్నిత్యంప్ర
యాతిసరయూంనదీమ్॥౧౯॥అత్యంతసుఖసంవృద్ధస్సుకుమారస్సుఖోచితః।కథన్న్వపరరాత్రేషుసరయూమవగాహతే॥౨౦॥పద్మపత్రేక్షణోవీరో

వత్త్వాదితిభావః ॥ ౧౧॥ఏతఇతి ॥ సముపాసీనాఃసమ్యగ్జలసమీపముపాసీనాః ప్రాప్తాః-జలచారిణోవిహంగాః॥టీ॥అప్రగల్భాఃశౌర్యరహితాః॥౧౨॥అవశ్యాయె
తి ॥ అవశ్యాయరూపేణతమసానద్ధాఃసంకుచితపల్లవపుటాః - నీహారతమసావృతాః-ఉపరిపతత్ప్రాలేయరూపేణతిమిరేణసంఛన్నాః- స్వపతాంహిద్వేతమసీఆ
భ్యంతరంబాహ్యంచ - తత్రాభ్యంతరేణనిద్రాతమసాసంకుచితాః - బాహ్యేననిశాతమసాసంఛన్నాఃస్వపంతివనరాజయశ్చస్వేష్వపతితావశ్యాయతమస్సంకు
చితపల్లవాఃఉపరిపతితనీహారతమసాసంఛన్నాఃప్రసుప్తాఇవలక్ష్యంతే ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ తుషారేతి ॥ అగాధస్థమపిగంభీరస్థమపి - అగాగ్రస్థమితిపాఠేపర్వతా
గ్రస్థమపీత్యర్థః-రసవత్ రుచికరం॥౧౫॥జరేతి॥ జరయాజర్ఝరితైఃశకలీకృతైఃపర్ణైఃపత్రైః - పుష్పదళైశ్చోపలక్షితైః-పద్మైరితి శేషః - నభాంతీత్యన్వయః
౧౬॥ ౧౯॥౨౦॥పద్మపత్రే॥నిసుదర స్తనూదరః-హ్రీనిషేధః- హ్రియానిషిద్ధకర్మాణుసుప్తాత్వాదకతయాంపరనారీవిషయేనిషేధశ్చతురారాదీం ద్రియనివర్తనంయ

పిసరయాం నిర్భరయోరవగాహతే-అవగాహతే జలె నిమగ్నశ్చేన్మనుష్యాదాతవ్యో భవతి॥ తనిశ్లోకీ(౨౫)॥౩౦॥ పద్మేత్యాది॥ నిరుదరః అతుందిలః- హ్రీనిషేధః హ్రియా
లజ్జయా నిషేధః అకృత్యేభ్యో నివర్తనం యస్య సః. మధురః మధురవాక్ సుందరో వా-ఆర్యం జ్యేష్ఠం త్వాం-సర్వాత్మనా కరణత్రయేణ శ్రితః॥౩౧॥ జిత ఇతి॥ స్వర్గః రా
మప్రాప్త్యంతరాయభూతస్స్వర్గః-జితః తిరస్కృతః-వనస్థమపి త్వాం-తాపస్యే తాపసకర్మవిషయే అనువిధీయతె అనుకరోతి-శ్యన్నామా॥౩౩॥ ఏవం ప్రతిజ్ఞాత
రాత్తు సవధైవిళంబః కృతః-భరతక్లేశేన తత్రాపి శీఘ్రం గంతవ్యం-అతః కిమత్ర కృత్యమితి సూచయిత్వా సర్వస్యానర్థస్య మూలభూతా కైకేయీత్యాశయేనాహ- న
పిత్ర్యమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ పిత్ర్యం పితృస్వభావం-ద్వే పదే యేషాం తే ద్విపదాః మనుష్యాః - అన్యథాకృతః- పితృస్వభావ ఏవానుకృతో న మాతృస్వభావ ఇత్యర్థః.
భర్తేతి. సాధుశబ్దస్య భర్తరి భరతే చాన్వయః. తాదృశీతి పూర్వం కైకేయ్యుక్తస్మరణం॥౩౫॥ ఇత్యేవమితి॥ అనేన లక్ష్మణః ప్రత్యూషే రామస్య ససీతస్య సరస్స్నానాది
క్లేశమాలోక్య సుదుఃఖితతయా కైకేయీం నిందితుముపక్రమ్య రఘుటితినిందాయాం క్రియమాణాయాం రామః పృవ్యదితె ప్రథమం హేమంతస్వభావం ప్రస్తుత్య తత్ప్ర
సంగేన భరతముపక్షిప్య కైకేయీం నిందతి స్మేతి గమ్యతే. స్నేహాత్ రామస్నేహాత్ · పరివాదం అపవాదం అసహన్ · అసహమానః॥౩౬॥ నత ఇతి॥ మధ్యమా సర్వదశర
థపత్న్యపేక్షయా · కథంచన పార్సంగికకథాయామపి · మధ్యమాంబేతి స్వాభిమానద్యోతనాయ · ఇక్ష్వాకునాథస్య రాజని స్వర్గం గతె అస్మాసు చ వనం గతేషు పూర్వత
రాజ్ఞస్సకలమర్యాదాస్థాపకస్య॥ తనిశ్లోకీ॥ తామేవ తస్మిన్ పురుషవ్యాఘ్రే ఇత్యాద్యుక్తాం · ఇక్ష్వాకునాథస్య ఆస్ఫోటయంతి పితర ఇత్యాదినా · ఇక్ష్వాకుభిః పార్థనీయ
స్య · భరతస్య · పద్మపత్రేక్షణ ఇత్యాద్యుక్తసద్గుణభరితస్య(౨౬)॥౩౭॥ నిశ్చితేతి॥ వనవాసే నిశ్చితా దృఢవ్రతాపి మే బుద్ధిః · భరతస్నేహసంతప్తా సతీ బాలిశీక్రియతే
బాలబుద్ధిరివ భవతి · అసంపూర్ణేపి వనవాసకాలే తద్దర్శనే సంజాతకుతూహలా భవతీత్యర్థః॥౩౮॥ స్నేహమేవ ప్రకాశయతి · సంస్మరామీత్యాదినా॥ లోకే కైశ్చిదు
క్తాని వాక్యాని ప్రియాణ్యపి కర్ణకఠోరాణి భవంతీతి తద్వ్యదాసాయాహ మధురాణీతి-హృద్యాని హృదయాదనపేతాని- అమృతకల్పాని శుభోదర్కాణి-ఇదానీమ
పి మనః ప్రహ్లాదనాని॥ తనిశ్లోకీ॥ వాక్యాని అర్థపరిపూర్ణాని ప్రియాణి శ్రవణప్రియాణి-మధురాణి మాధుర్యం సుకుమారతేత్యాద్యుక్తగుణవంతి- ఏవం శబ్దధర్మానను
క్త్వా అర్థధర్మానాహ - హృద్యానీతి-హృద్యాని హృదయాహ్లాదజననాని-అమృతకల్పాని శర్కరామధ్వాదివదత్యంతభోగ్యాని-మనః ప్రహ్లాదనాని విజాతీయప్రత్య

శ్యామో నిరుదరో మహాన్। ధర్మజ్ఞస్సత్యవాదీ చ హ్రీనిషేధో జితేంద్రియః॥ ప్రియాభిభాషీ మధురో దీర్ఘబాహురరిందమః। సంత్యజ్య వివిధాన్
భోగానార్యం సర్వాత్మనాశ్రితః॥౩౧॥ జితస్స్వర్గస్తవ భ్రాత్రా భరతేన మహాత్మనా। వనస్థమపి తాపస్యే యస్త్వామనువిధీయతే॥౩౨॥ న పిత్ర్య
మనువర్తంతే మాతృకం ద్విపదా ఇతి। ఖ్యాతో లోకప్రవాదోయం భరతేనాన్యథాకృతః॥ భర్తా దశరథో యస్యాస్సాధుశ్చ భరతస్సుతః। కథన్ను సాంబా
కైకేయీ తాదృశీ క్రూరశీలినీ॥౩౫॥ ఇత్యేవం లక్ష్మణే వాక్యం స్నేహాద్బ్రువతి ధార్మికే। పరివాదం జనన్యాస్తమసహన్ రాఘవోబ్రవీత్॥౩౬॥ న తేంబా మ
ధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన। తామేవేక్ష్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కురు॥౩౭॥ నిశ్చితాపి హి మే బుద్ధిర్వనవాసే దృఢవ్రతా। భరతస్నేహసం
తప్తా బాలిశీక్రియతే పునః॥౩౮॥ సంస్మరామ్యస్య వాక్యాని ప్రియాణి మధురాణి చ। హృద్యాన్యమృతకల్పాని మనః ప్రహ్లాదనాని చ॥౩౯॥ కదాన్వహం స

స్య సః-తత్ర హేతుః జితేంద్రియః మధురః సుందరః॥ సంత్యజ్యేతి-ఆర్యం జ్యేష్ఠం త్వాం వస్తుతస్తు వివిధాన్ భోగాన్ సంత్యజ్య-సర్వాత్మనా శ్రవణాదిరూపనవవిధభక్త్యా
ఆర్యం బ్రహ్మాదీనామపి పూజ్యం త్వామేవాశ్రితః॥౩౧॥ జిత ఇతి ॥ స్వర్గః జితః సంపాదితః -వస్తుతస్తు తిరస్కృతః-స్వర్గస్య త్వద్భక్తేరంతరాయరూపత్వాదితి భా
వః-అత ఏవ వనస్థమపి త్వాం- తాపస్యే తాపసకృత్యే స్థిత్వా - అనువిధీయతె అనుకరోతి సేవత ఇత్యర్థః॥౩౩॥ నేతి ॥ పిత్ర్యం పితృస్వభావం ద్విపదాః మనుష్యాః నానువ
ర్తంతె అపి తు మాతృకం మాతృస్వభావమనువర్తంత ఇతి-ఖ్యాతః ప్రసిద్ధోయం లోకప్రవాదః · భరతేనాన్యథాకృతః-మాతృకృతస్యానయస్య పరిహారాదితి భావః॥౩౪॥
౩౫॥ ఇతీతి ॥ స్నేహాత్ భరతవిషయస్నేహాత్ ॥౩౬॥ నేతి॥ కౌసల్యాసుమిత్రావ్యతిరిక్తమాతృత్రిత్వప్రాయేణ కైకేయీ మధ్యమేత్యుచ్యతే-అమధ్యమేతి వా ఛేదః-
తామేవ పూర్వోక్తామేవ కురు కథయ॥౩౭॥ నిశ్చితేతి ॥ వనవాసే నిశ్చితా నిశ్చయవతీ-దృఢవ్రతా మే బుద్ధిః భరతస్నేహసంతప్తా సతీ బాలిశీక్రియతే-భరతస్య సుగుణాశ్ర
యస్య విశ్లేషమసహమానా సతీ చాంచల్యం ప్రాప్నోతీతి భావః॥౩౮॥ స్మరామీతి॥ కైశ్చిదుచ్యమానాని ప్రియాణ్యపి వాక్యాని-కర్ణకఠోరాణి భవంతి తన్నిరాసాయో

య మూలతయా ఆనందైకజనకాని(౨౭)॥౩౯॥కదేతి॥భరతసాహిత్యాభావేనవిద్యమానాభ్యాంసీతాలక్ష్మణాభ్యామపివిరహితమాత్మానంమన్యతే-భరతస్నేహాతి
శయప్రకారో...మం॥తన్న్లోకి॥రఘునందనశత్రుఘ్నేనత్వయాచసహితేనభరతేనకదాసమేష్యామిసంగతోభవిష్యామీతియోజనీయం-చకారేణసీతాసముచ్చయః
యావదనురక్త... [illegible] ...రహేసర్వానురక్తవిరహఇవఆర్తిర్జాయతే-తస్యైకస్యాపిమేళనేఅపూర్వసర్వసుహృజ్జనమేళనేఇవాతిహర్షోజాయతఇ
తి - త్వయాచేతి-లక్ష్మణమేళన... [illegible] ...దపిసిద్ధవత్కథనంభరతశత్రుఘ్నవిషయప్రేమాతిశయేనేతిభావః(౨౮)॥౨౮॥ఇత్యేవమితి॥ ఇత్యేవంవిలపన్-భరతస్నేహాకృ
ష్టానిబహూనినానావాక్యానిజల్పన్నిత్యర్థః-అభిషేకంస్నానం॥౨౯॥తర్పయిత్వేతి॥ఋషితర్పణస్యాప్యుపలక్షణం-స్తువంతిస్మఉపతస్థిరే- మిత్రస్యేత్యాదిమంత్రైః
సీతాత్వమంత్రేణ-దేవతాః సంధ్యాదిదేవతాః॥౨౧॥కృతాభిషేకఇతి॥రుద్రస్సనందీత్యుపమయాదుష్ప్రధర్షణత్వముచ్యతే-రుద్రస్యపిష్ఠభగవానివేశఇతినక్వ
చిదపికోశేదృశ్యతే-కశ్చిద్దృశ్యతఇత్యాహ-తదాలభూతోపమేతియుక్తమితిజ్ఞేయం॥౨౩॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలా
ఖ్యానే- ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః. ******************** ఏవంరామతపోవిశేషద్యోతనాయహేమంతంప్రథమప్రవృత్తముపవర్ణ్యాతత
స్త్రీషుసంవత్సరేష్వతీతేషుకదాచిచ్చైత్రమాసేప్రసక్తంభావిసకలరాక్షసవధనిదానత్వేనశూర్పణఖావృత్తాంతముపక్షిపతిసప్తదశే-కృతాభిషేకఇత్యాది॥త
తఃఅభిషేకానంతరభావికృత్యానంతరం-ఆశ్రమంతపోవనం॥ని॥తపోవనేమతెబ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమోస్త్రియామితిబాణః॥౧॥ ఆశ్రమమితి॥పూర్వాహ్ణేభవం
పౌర్వాహ్ణికం-బ్రహ్మయజ్ఞాది-నత్వగ్నికృత్యం-అనుదితహోమత్వేనతస్యసూర్యోపస్థానానంతరభావిత్వాభావాత్ -పర్ణశాలాముపాగమత్ -ఆశ్రమేపర్ణ
శాలాతోబహిరేవకర్తవ్యమనుష్ఠాయవాసస్థానమగమదిత్యర్థః॥౨॥ఉవాసేతి॥కథాఃపురాణేతిహాసకథాః-చకార-ఉవాచేత్యర్థః-తథాచోక్తంధాతువృత్తౌ- క
రోతిరభూతప్రాదుర్భావేవర్తతే-అస్మానమితఃకురుపాదంజలేకురుయఃప్రథమశ్శకలఃపరావతేత్ సస్వరుఃకార్యఃచోరంకారమాకోశతేత్యాదావవసాననిర్మ
లీకరణోపాదానోచ్చారణాదౌప్రయోగాత్ -చోరంకారమిత్యత్రచోరశబ్దముచ్చార్యేత్యర్థః-నహ్యత్రచోరఃక్రియతే-అర్థనిర్దేశస్తూపలక్షణమితి॥౩॥ సరా
మఇతి॥చిత్రయాచిత్రానక్షత్రేణ-చిత్రాపౌర్ణమాస్యామితిభావః॥౪॥తథేతి॥రామస్యాసీనస్యరామేఆసీనే॥౫॥రాక్షసీస్మృష్టివిశేషయతి- సేతి॥రామమాసా
ద్యదదర్శ-రామందృష్ట్వాఆససాదేత్యర్థః-సమానకర్తృకత్వమాత్రేల్యప్॥౬॥సింహోరస్కమిత్యాది॥సింహోరస్కం-సింహశబ్దశ్శ్రేష్ఠవాచీ- విశాలోర

మేష్యామిభరతేనమహాత్మనా।శత్రుఘ్నేనచవీరేణత్వయాచరఘునందన॥౨౦॥ఇత్యేవంవిలపంస్తత్రప్రాప్యగోదావరీన్నదీమ్। చక్రేభిషేకం
కాకుత్స్థస్సానుజస్సహసీతయా॥౨౧॥తర్పయిత్వాథసలిలైస్తైపితౄన్దైవతానిచ।స్తువంతిస్మోదితంసూర్యందేవతాశ్చసమాహితాః॥౨౨॥ కృ
తాభిషేకస్సరాజరామస్సీతాద్వితీయస్సహలక్ష్మణేన। కృతాభిషేకోగిరిరాజపుత్ర్యారుద్రస్సనందీభగవానివేశః॥ఇత్యారణ్యకాండేషోడశస్సర్గః

కృతాభిషేకోరామస్తుసీతాసౌమిత్రిరేవచ। తస్మాద్గోదావరీతీరాత్తతోజగ్ముస్స్వమాశ్రమమ్॥౧॥ఆశ్రమంతముపాగమ్యరాఘవస్సహలక్ష్మ
ణః। కృత్వాపౌర్వాహ్ణికంకర్మపర్ణశాలాముపాగమత్॥౨॥ఉవాససుఖితస్తత్రపూజ్యమానోమహర్షిభిః। లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రాచకా
రవివిధాఃకథాః॥౩॥సరామఃపర్ణశాలాయామాసీనస్సహసీతయా। విరరాజమహాబాహుశ్చిత్రయాచంద్రమాఇవ॥౪॥ తథాసీనస్యరామస్య
కథాసంసక్తచేతసః। తందేశంరాక్షసీకాచిదాజగామయదృచ్ఛయా॥౫॥సాతుశూర్పణఖానామదశగ్రీవస్యరక్షసః।భగినీరామమాసాద్యదదర్శ
త్రిదశోపమమ్॥౬॥సింహోరస్కంమహాబాహుంపద్మపత్రనిభేక్షణమ్। ఆజానుబాహుందీప్తాస్యమతీవప్రియదర్శనమ్॥గజవిక్రాంతగమనంజ

క్తం-మధురాణి-హృద్యానిహృదయాదనపేతాని-హృదయప్రియత్వస్యతుప్రాగేవోక్తత్వాత్-యద్వాహృద్యానిహృదయంగమాని - బంధనేచహర్షావితియత్;
ప్రత్యయః-వశ్యమంత్రవత్పరహృదయబంధనానీతియావత్ -మనఃప్రహ్లాదనాని-నితాంతసుఖకరాణి॥౩౯॥౨౩॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాశ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాంషోడశస్సర్గః॥********కృతేతి॥తతఃఅవగాహనానంతరం॥౧॥ఆశ్రమమితి॥ పౌర్వాహ్ణికంప్రాతర్హోమాదికం॥
౨॥౪॥తథేతి॥కథాసంసక్తచేతసఃసతఃయదృచ్ఛయా॥౫౯॥(౧౦)ప్రీతిరూపం-ఆనందప్రదరూపం-దారుణానిఘృణా- తరుణంసఘృణం-దక్షిణంఋజుభాషిణం;

స్వ-మిత్యర్థః-మహాసత్త్వంమహాబలం-పార్థివవ్యంజనానిరాజలక్షణాని-కామకృతమోహాహితవానోవిశేషణాని॥౯॥ తస్యాస్తస్మిన్కామనః ప్రవృత్తింమునిఃపరిహ
సతి-సుముఖమిత్యాదినా॥వృత్తమధ్యంతనుమధ్యం-విరూపాక్షీవికటనేత్రీ-సుకేశంనీలకేశం-ప్రీతిరూపంప్రియరూపం - ప్రీయతఇతిప్రీతిః-విరూపావికటరూపా - సు
స్వరంస్నిగ్ధగంభీరస్వరం-తరుణంయువానంసౌమ్యంచేత్యర్థః-దారుణేతిప్రతియోగినిర్దేశాత్ -దక్షిణంఋజుభాషిణం-వామభాషిణీవక్రభాషిణీ-న్యాయవృ
త్తంఉచితాచారం-శరీరజోమన్మథః॥౧౨॥జటీతి॥తాపసరూపేణజటీ-కాముకరూపేణసభార్యః-క్షత్రియరూపేణశరచాపధృత్ - రాక్షససేవితం - పతద్రూపాస
హైస్సేవితమిత్యర్థః॥౧౩॥ఏవమితి॥శూర్పణఖ్యేతి - ఛాందసోఙీషిణత్వాభావః-ఋజుబుద్ధితయాకుటిలేష్వప్యకుటిలబుద్ధితయా - ఆశ్రమస్థస్యతపోవనస్థస్య॥
౧౪॥ఆసీదిత్యాది॥యవీయాన్కనిష్ఠః-అనుసరణంవ్రతంయస్యసః(౧౬)వైదేహీవిదేహరాజపుత్రీ-మాతుఃకైకేయ్యాః-యంత్రితఃనియతః- చోదితఇతియావత్
(౧౭)ధర్మకాంక్షీపితృవాక్యపాలనరూపధర్మకాంక్షీ-ధర్మార్థంతపోరూపధర్మసిద్ధ్యర్థం-వనంవస్తుంయంత్రితస్సన్నిహాగతఇత్యన్వయః- కాసీతినామజాతిప్ర
శ్నః-కస్యేతిపిత్రాదివిషయఃప్రశ్నః(౧౮)నహీతి-తావత్ కాత్స్న్యేన-మనోజ్ఞాంగీనభవసి-మాంప్రతిరాక్షసీతిప్రతిభాసి-యద్వారాక్షససేవితఇతితద్వచ
నాత్ రాక్షసీత్వమిత్యాశంక్యపరిహారఇతి-మనోజ్ఞాంగీత్వంరాక్షసీతినప్రతిభాసీతి-రామదర్శనకాలేతథారూపంకృతవతీ-కామరూపత్వాత్ - దుర్ముఖీత్యాదికం
వాస్తవాభిప్రాయేణమునినోక్తమితిజ్ఞేయం॥౨౦॥ సేతి॥తత్త్వార్థంపరమార్థం॥౨౧॥అహమితి॥కామరూపిణీఇతోవ్యధికరూపధారణేసమర్థా- సర్వభయంకరేతి
వక్ష్యమాణరతిప్రతిబంధకనివారణాయమతోక్తా॥౨౨॥ కాసీతిప్రశ్నస్యోత్తరముక్త్వాకస్యేత్యస్యప్రశ్నస్యోత్తరమాహ-రావణఇత్యాదినా(౨౩)కుంభకర్ణశ్చమే
భ్రాతేత్యన్వయః-విభీషణస్తు-తస్యవిశేషోఽస్తి-సోఽపిమేభ్రాతేత్యర్థః-తంవిశేషమాహధర్మాత్మేతి-ధర్మాత్మాధర్మస్వభావఃరాక్షసచేష్టితోన-జన్మనారాక్షసో

టామండలధారిణమ్। సుకుమారంమహాసత్త్వంపార్థివవ్యంజనాన్వితమ్ * రామమిందీవరశ్యామంకందర్పసదృశప్రభమ్। బభూవేంద్రోపమందృ
ష్ట్వారాక్షసీకామమోహితా॥౯॥సుముఖందుర్ముఖీరామంవృత్తమధ్యంమహోదరీ। విశాలాక్షంవిరూపాక్షీసుకేశంతామ్రమూర్ధజా * ప్రీ
తిరూపంవిరూపాసాసుస్వరంభైరవస్వరా। తరుణందారుణావృద్ధాదక్షిణంవామభాషిణీ * న్యాయవృత్తంసుదుర్వృత్తాప్రియమప్రియదర్శనా
శరీరజసమావిష్టారాక్షసీవాక్యమబ్రవీత్॥౧౨॥జటీతాపసరూపేణసభార్యశ్శరచాపధృత్। ఆగతస్త్వమిమందేశంకథంరాక్షససేవితమ్ * కిమాగ
మనకృత్యంతేతత్త్వమాఖ్యాతుమర్హసి॥౧౩॥ఏవముక్తస్తురాక్షస్యాశూర్పణఖ్యాపరంతపః * ఋజుబుద్ధితయాసర్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే।
అనృతంనహిరామస్యకదాచిదతిసమ్మతమ్ * విశేషేణాశ్రమస్థస్యసమీపేస్త్రీజనస్యచ॥౧౪॥ఆసీద్దశరథోనామరాజాత్రిదశవిక్రమః * తస్యా
హమగ్రజఃపుత్రోరామోనామజనైశ్శ్రుతః। భ్రాతాయంలక్ష్మణోనామయవీయాన్మామనువ్రతః(౧౬)ఇయంభార్యాచవైదేహీమమసీతేతివి
శ్రుతా। నియోగాత్తునరేంద్రస్యపితుర్మాతుశ్చయంత్రితః(౧౭)ధర్మార్థంధర్మకాంక్షీచవనంవస్తుమిహాగతః। త్వాంతువేదితుమిచ్ఛామికథ్యతాం
కాసికస్యవా(౧౮)నహితావన్మనోజ్ఞాంగిరాక్షసీప్రతిభాసిమే। ఇహవాకిన్నిమిత్తంత్వమాగతాబ్రూహితత్త్వతః॥౨౦॥ సాబ్రవీద్వచనంశ్రు
త్వారాక్షసీమదనార్దితా। శ్రూయతాంరామవక్ష్యామితత్త్వార్థంవచనంమమ॥౨౧॥అహంశూర్పణఖానామరాక్షసీకామరూపిణీ। అరణ్యం
విచరామీదమేకాసర్వభయంకరా॥౨౨॥రావణోనామమేభ్రాతాబలీయాన్రాక్షసేశ్వరః। వీరోవిశ్రవసఃపుత్రోయదితేశ్రోత్రమాగతః(౨౩)
ప్రవృద్ధనిద్రశ్చసదాకుంభకర్ణోమహాబలః। విభీషణస్తుధర్మాత్మానతురాక్షసచేష్టితః(౨౪)ప్రఖ్యాతవీర్యౌచరణేభ్రాతరౌఖరదూషణౌ। తా

వామభాషిణీవక్రోక్తిశీలా-న్యాయవృత్తంశాస్త్రవిహితాచారం-శరీరజసమావిష్టామదనాకులా॥౧౨॥(౧౬)ఇయమితి॥నియోగాత్ ఆజ్ఞాబలాత్ - యంత్రితఃప్ర
చోదితః(౧౭)ధర్మార్థమితి॥ధర్మకాంక్షీపితృవాక్యనిర్వహణరూపధర్మాభిలాషీధర్మార్థంతస్యైవధర్మస్యపరిపాలనాయ-కాకిన్నామధేయా - కస్యజ
న్మాదినాసంబంధినీ॥౨౦॥౨౨॥(౨౪)తానహమితి॥తాన్ రావణాదీన్-సమతిక్రాంతాత్వదభిసరణేతన్నిమిత్తభయరహితేత్యర్థః-హేరామత్వా త్వాం-పూర్వద
ర్శనాత్ప్రథమదర్శనమారభ్య-అపూర్వదర్శనాదితిపాఠే-అపూర్వదర్శనాత్ దేవదానవమర్త్యేష్వితఃప్రాగదృష్టదివ్యత్వరూపదర్శనాద్ధేతోః - త్వాంభ

పినరాత్తుసవ్యాపారఇత్యర్థః(౨౮)ఏతద్దేశాగమనేనిమిత్తమాహ ప్రఖ్యాతేతి-ఖరదూషణౌజనస్థానస్థావితి శేషః-ఏవం భ్రాతృకథనేనరామస్యస్వపరిగ్రహేభీతిర్మా
భూదిత్యతఆహ-తానహమితి-అతిక్రాంతా అతిక్రమ్యవర్తమానా-స్వచ్ఛందచారిణీత్యర్థః-త్వా త్వాం-పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమదర్శనమారభ్య-అపూర్వదర్శనా
దితివా ఛేదః-దేవదానవమత్యేష్విప్వితఃపూర్వమదృష్టత్వద్రూపదర్శనాద్ధేతోః-భావేనహృదయేన-రత్యాఖ్యభావేనవా-భర్తారంసముపేతాస్మితత్ర హేతుఃపు
రుషోత్తమమితి(౨౫)సీతాయాంవిద్యమానాయాంకింత్వయేత్యతాహఅహమితి-స్వచ్ఛందబలగామినీస్వేచ్ఛానుగుణబలగమనాచ (౨౬)సీతాంనిందతివికృ
తాచేతి-వికృతేతివిషమశరీరత్వముచ్యతే-కరాళాంవికృతాం॥ని॥కరాళో దంతురేతుంగేవిశాలేవికృతేపిచేతివైజయంతీ(౨౭)నిర్ణతంనిరతిశయేనసతంనిమ్నము
దరంయస్యాస్తాంనిర్ణతోదరీ॥౨౯॥ఇతీతి॥తాంమదిరేక్షణాంమదయతిదర్పయతీతిమదిరంతాదృశమీక్షణంయస్యాస్తాం-మదదర్పశోభనయోరిత్యస్మాద్ధాతోఃఇషి
మదీత్యాదినాకిరచ్ ప్రత్యయః . అత్రసార్ధత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే- ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యానే . సప్తదశస్సర్గః. **************** అథఖరకోపహేతుశ్శూర్పణఖావిరూపకరణమష్టాదశే-తతఇత్యాది॥తతఃతత్రపర్ణశాలాయాం. అ
థశూర్పణఖావచనానంతరం-స్వచ్ఛయాస్పష్టార్థయాశ్లక్ష్ణయామృద్వ్యా-కామఏవపాశః తేనావపాశితాం-సంజాతపాశాం-బద్ధామిత్యర్థః॥౧॥ కృతేతి॥ కృ
తదారఃస్వీకృతభార్యః-కరోతేరనేకార్థత్వాత్ - అస్మీత్యహమిత్యస్మిన్నర్థేనిపాతః - భవతీతిశూర్పణఖాయాస్సంబోధనం-ఇష్టాత్వేనత్యక్తుమనర్హాత్వాద
యితేతి-తదర్హాతుల్యానేకత్రదక్షిణఇత్యుక్తదక్షిణోభవేత్యాశంక్యాహత్వద్విధానామితి-సుదుఃఖాసుతరాందుఃఖకరీ-సపత్న్యాసహితా ససపత్నీ-తస్యాభావ
స్ససపత్నతా-త్వతలోర్గుణవచనస్యేతిపుంవద్భావః-గుణత్వంచాస్యనశుక్లతాదివత్ కింతుకఠినత్వమిత్యాదివత్ ద్రవ్యత్వవ్యావృత్తిః-అతస్సపత్నీసాహిత్యరూపగు
ణవచనత్వాత్ పుంవద్భావః॥౨॥అనుజస్త్విత్యాది॥అకృతదారః-అసహకృతదారఇత్యర్థః-నవితథాపరిహాసకథాస్వపీత్యుక్తేః - అనృతంనోక్తపూర్వం మేనచవక్ష్యే
కదాచనేత్యుక్తేశ్చఅకృతదారఇతి నార్థః(౩)అపూర్వీతి-పూర్వంభార్యాసుఖంజ్ఞాతమనేనపూర్వీ-పూర్వాదినిరితిఇనిః-నపూర్వీఅపూర్వీ -చిరాదజ్ఞాతభార్యాసు

నహంసమతిక్రాంతా రామత్వాపూర్వదర్శనాత్ *సముపేతాస్మిభావేనభర్తారంపురుషోత్తమమ్(౨౫) అహంప్రభావసంపన్నాస్వచ్ఛందబ
లగామినీ*చిరాయభవమేభర్తాసీతయాకింకరిష్యసి(౨౬)వికృతాచవిరూపాచనచేయంసదృశీతవ* అహమేవానురూపాతేభార్యారూపేణపశ్య
మామ్॥౨౭॥ఇమాంవిరూపామసతీంకరాళాంనిర్ణతోదరీమ్*అనేనతేసహభ్రాత్రా భక్షయిష్యామిమానుషీమ్ । తతఃపర్వతశృంగాణివనాని
వివిధానిచ*పశ్యన్ సహమయాకాంతదండకాన్విచరిష్యసి॥౨౯॥ఇత్యేవముక్తఃకాకుత్స్థః ప్రహస్యమదిరేక్షణాం* ఇదంవచనమారేభేవక్తుంవా
క్యవిశారదః॥౩౦॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-సప్తదశస్సర్గః॥**********తతశ్శూర్పణఖాంరామఃకామపాశావపాశితామ్।స్వచ్ఛయాశ్లక్ష్ణ
యావాచాస్మితపూర్వమథాబ్రవీత్॥౧॥కృతదారోస్మిభవతిభార్యేయందయితామమ। త్వద్విధానాంతునారీణాంసుదుఃఖాససపత్నతా॥౨॥అనుజ
స్త్వేవమేభ్రాతాశీలవాన్ప్రియదర్శనః।శ్రీమానకృతదారశ్చలక్ష్మణోనామవీర్యవాన్(౩) అపూర్వీభార్యయాచార్థీతరుణఃప్రియదర్శనః।అను

ర్తారంసముపేతాస్మీతిసంబంధః(౨౫)అహమితి॥ప్రభావసంపన్నా -ప్రకర్షేణభావేనశృంగారాఖ్యేనసంపన్నా-స్వచ్ఛందబలగామినీచ(౨౬)సీతాసౌందర్యదర్శ
నమోహితాపిజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురాఆత్మనఃశ్రీరామపరిగ్రహాయశూర్పణఖా- దేవీందూషయతి॥ వికృతేతి(౨౭)ని
ర్ణతోదరీంలంబోదరీం॥౨౯॥ఇతి॥మదిరేక్షణాంరక్తలోచనాం ॥ ౩౦ ॥ ఇతిమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాయాం-సప్తదశస్సర్గః॥************ తాంత్వితి॥అవపాశితాంబద్ధాం-స్వేచ్ఛయాపరిహాసరూపవినోదేన-అతఏవస్మితపూర్వమబ్రవీత్॥౧॥ కృతేతి॥
హిభవతిఅస్మీత్యహమర్థే-కృతదారఊఢభార్యః-భార్యాచేయంసన్నిహితేత్యర్థః॥౨॥గురుణాపిసమంహాస్యంకర్తవ్యంకుటిలంవినేతిన్యాయేన - భ్రాతృవిషయ
మపిపరిహాసంప్రయోజయన్-రామోలక్ష్మణవిషయత్వేనప్రవృత్తాయాఃభాసప్రత్యాయకైః-తాత్పర్యేణనివృత్తిప్రతిపాదకైఃశ్లిష్టశబ్దైరుత్తరమనుభాషతే - అనుజఇ
త్యాదినా॥శీలవత్ప్రియదర్శనత్వాదిగుణయుక్తః-ప్రియందర్శనంయస్యసః-అకృతదారఃఅనూఢభార్యశ్చ(౩) అపూర్వీభార్యయాచార్థీతిపాఠానుసారేణవ్యాఖ్యా

ఇత్యర్థః-అతఏవ భార్యయాఽర్థీ ప్రయోజనవాన్-ఇదంవచనద్వయంస్వభార్యావిషయకాంతరాశయేన ప్రయుక్తం- అనురూపశ్చ తేభర్తేత్యత్ర అథ ర్తేతిచ్ఛే
దేనాంతరాశయః-రూపస్యాస్యకుత్సితస్యరూపస్యేత్యర్థః(ర)విశాలాక్షీ-వర్తులతయావిశాలాక్షీత్వమపిగమ్యతే-అర్క ప్రభా మేరుంయథాభజతితథేత్యన్వయః-అ
ర్క-ప్రభా మేరుంప్రాప్తాయథానివర్తతే.తథేత్యవ్యర్థః - ఎవంరామోదయాలుతయాస్వస్మిన్కామమోహేనప్రాప్తాయాః(స్త్రీ)యస్సహాసాధిక్యారేణదుఃఖం
మాభూదితిపరిహాసకథాంప్రవర్తయామాస ॥ ౫ ॥ ౭ ॥ ఏవమితి ॥ శూర్పఇవనఖోయస్యాస్సాశూర్పణఖీ-సంజ్ఞాయాం అవివక్షితత్వాత్సాన్వంగాచ్చోపసర్జనా
దసంయోగోపధాదితిజీష్.అసంజ్ఞాత్వాదేవపూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితిణత్వాభావః॥౮॥కథమితి॥దాసస్య మేభార్యాభూత్వాకథందాసీభవితుమిచ్ఛసికస్యదా
సస్త్వమిత్యత్రాహసోహమితి.అహమార్యేణజ్యేష్ఠేనభ్రాత్రాపరవాన్నాథవాన్॥ని॥ దూరానాత్మోత్తమాఃపరాఇత్యమరః॥తస్యదాసోహమిత్యర్థః.అకమలవర్ణి
సీత్యపిచ్ఛేదః॥౯॥సమృద్ధార్థస్యేతి॥సిద్ధార్థా-సిద్ధనివృత్తిః.అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్విత్యమరః। అముదితామలవర్ణినీత్యపి.యవీయసీకనిష్ఠేహీనా
చ॥౧౦॥సీతాయాంవిద్యమానాయాంకథంమాంపరిగ్రహీష్యతీత్యత్రాహఏనామితి.ఏతాదృశావస్థాంత్వామేవపరిత్యజ్యసీతాంభజిష్యతీతిహాదోఽర్థః. అసతీంఅ
ప్రశస్తామితిసీతావత్యే.అతోనపురస్సూఫర్తికదోషః.కరాలాందంతురాం.నిర్ణతంనిరతిశయంఉదరంయస్యాస్తాం॥౧౧॥క్షోహీతి॥విపరీతలక్షణా॥౧౨॥ఇతీతి॥ పరి
హాసావిచక్షణాపరిహాసానభిజ్ఞా॥౧౩॥సేతి॥పర్ణశాలాయామిత్యనేనలక్ష్మణోబహిరేవస్థితఇతిగమ్యతే॥౧౪॥ఏనామితి॥అవష్టభ్యఅవలంబ్య॥౧౫॥అద్యేతి॥పశ్యతస్త
వత్త్వఇపశ్యతి-నిస్సపత్నానిష్ప్రతిబంధకా॥౧౬॥ఇతీతి॥అలాతసదృశేక్షణానిజ్వాలకాష్ఠాగ్నితుల్యేక్షణాఉల్కా-నిర్గతజ్వాలా - సాచోత్పాతకాలభావినీప్రకృ

రూపశ్చ తేభర్తారూపస్యచభవిష్యతి(ర) ఏనంభజవిశాలాక్షిభర్తారం భ్రాతరమ్మమ।అసపత్నావరారోహేమేరుమర్క ప్రభాయథా॥౫॥ ఇతిరా
మేణసాప్రోక్తారాక్షసీకామమోహితా।విసృజ్యరామంసహసాతతోలక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ అస్యరూపస్యతేయుక్తాభార్యాహంవరవర్ణినీ।మ
యాసహసుఖంసర్వాన్దండకాన్విచరిష్యసి॥౭॥ఏవముక్తస్తుసౌమిత్రీ రాక్షస్యావాక్యకోవిదః। తతశ్శూర్పణఖాంస్మిత్వాలక్ష్మణోయుక్తమబ్ర
వీత్ ॥౮॥కథందాసస్యమేదాసీభార్యాభవితుమిచ్ఛసి।సోహమార్యేణపరవాన్భ్రాత్రాకమలవర్ణిని॥౯॥సమృద్ధార్థస్యసిద్ధార్థాముదితామల
వర్ణినీ।ఆర్యస్యత్వంవిశాలాక్షిభార్యాభవయవీయసీ॥౧౦॥ఏనాంవిరూపామసతీంకరాలాంనిర్ణతోదరీమ్ । భార్యాంవృద్ధాంపరిత్యజ్యత్వామే
వైషభజిష్యతి॥౧౧॥కోహిరూపమిదంశ్రేష్ఠంసంత్యజ్యవరవర్ణిని।మానుషీషువరారోహేకుర్యాద్భావంవిచక్షణః॥౧౨॥ఇతిసాలక్ష్మణేనోక్తాక
రాలానిర్ణతోదరీ।మన్యతేతద్వచస్తథ్యంపరిహాసావిచక్షణా॥౧౩॥సారామంపర్ణశాలాయాముపవిష్టంపరంతపమ్। సీతయాసహదుర్ధర్షమ
బ్రవీత్కామమోహితా॥౧౪॥ఏనాంవిరూపామసతీంకరాలాంనిర్ణతోదరీమ్।వృద్ధాంభార్యామవష్టభ్యమాన్నత్వంబహుమన్యసే ॥౧౫॥ అద్యే

యతే-పూర్వంభార్యాసుఖమనేనజ్ఞాతమితిపూర్వీ-సనభవతీత్యపూర్వీ-అతఏవభార్యయార్థీ ప్రయోజనవాంశ్చఅపూర్వభార్యయాచార్థీతిపాఠే-అయమర్థః-అ
పూర్వానూతనాయాభార్యాతామేవార్ధయతీత్యర్థః. సాచత్వమేవభవిష్యతీతి.పరిహాసానుకూలః ప్రాప్తేతికూర్ధః. అంతరాశయస్తు -అకృతదారఃఅకృతపర
దారపరిగ్రహః.అసన్నిహితభార్యోవాఅపూర్వభార్యయాప్రథమభార్యయైవార్థీచరితార్థః-శీలవాన్ఎకపత్నీవ్రతశీలః.ప్రియదర్శనః-ప్రియేషుమిత్రేషుదర్శ
నందృష్టిర్యస్యసతథోక్తః-తేఅభర్తేతిచ్ఛేదః-అనురూపఃస్వభార్యానురూపఇతియావత్ -అస్యరూపస్యయోగ్యఇతిశేషః- భవిష్యతికాకాస్వాదరేణభవిష్యతీత్యర్థః
యద్వాఅస్యరూపస్యానురూపోభవిష్యతీతికాకుః(ర)ఏనమితి॥భర్తారంమద్దాస్యకర్మణా-అస్మత్పోషకమిత్యంతరాశయః॥౮॥కథమితి॥ ఆర్యేణపరవాన్తదధీనః
దాసస్యమేభార్యాసతీదాసీభవితుంకథమిచ్ఛసీతియోజనా ॥ ౯॥౧౦ ॥ గురుణాపిసమంహాస్యంకర్తవ్యంకుటిలంవినేతిన్యాయేనలక్ష్మణఃసీతాయామపిపరిహాసం
ప్రయుక్తే-ఏతామితి॥ ప్రాప్తేతికూర్ధఃస్పష్టః-వస్తుతస్తువిరూపాంవిశేషరూపాంత్రిలోకసుందరీమిత్యర్థః-అసతీం-నవిద్యతేఅన్యాసతీయస్యాస్సాఅసతీ-పరమప
తివ్రతేత్యర్థః-కరాలామున్నతాం॥ని॥కరాళోదంతురేతుంగేదారుణేపచకథ్యతేఇతినిఘంటుః-నిర్ణతోదరీంనిర్ణతంనిమ్నముదరంయస్యాస్తాం- తనుమధ్యా
మిత్యర్థః-వృద్ధాంజ్ఞానశీలగుణవృద్ధామిత్యర్థః॥౧౧॥౧౬॥ఇతీతి॥అలాతముల్ముకంమహోల్కాః క్రూరగ్రహాః॥౧౭॥తామితి॥మృత్యుపాశప్రతిమాం - యమపా

తేవిక్షితా॥౧౭॥ తామితి॥ నిగృహ్యహుంకారేణప్రతిషిధ్య॥౧౮॥ క్రూరైరితి॥ అనార్యైః దుర్జనైః-కథంచిజ్జీవతీం శూర్పణఖాయాః క్రార్యమాలోక్యకథంచిత్
స్వాస్థ్యమాపన్నాం॥౧౯॥ ఇమామితి॥ పూర్వమేవవిరూపాం-పునర్విరూపయేతిభావః - ఏతావత్పర్యంతమపరాధాభావాత్తూష్ణీంస్థితం -[అద్యసీతా క్రమణవ్యా
జేనేమాంవిరూపయేత్యర్థః॥౨౦॥ ఇత్యుక్తఇతి॥ తస్యాఃకర్ణనాసమిత్యన్వయః. ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః . రామేబద్ధభావాయాఅపిశూర్పణఖాయాస్తదీ
యావచారేణహానిజాతేత్యనుసంధేయం॥౨౧॥ నికృత్తేతి॥ యథాగతంఆగతమార్గమనతిక్రమ్య-వనం ప్రదుద్రావేతిసంబంధః॥౨౨॥ సేతి॥ శోణితోక్షితా రక్తేన
సిక్తా-నాదాన్నాదాన్-నానాప్రకారాన్ ఇత్యర్థః-ఓదనపాకంపచతీతివత్ - ప్రావృషివర్షాకాలే॥౨౩॥ సావిక్షరంతీతి॥ విక్షరంతీస్రవంతీ-రుధిరంరక్తం-ప్రగృహ్యఉద్య
మ్య॥౨౪॥ తతస్త్వితి॥ తంరామవధ్యత్వేనప్రసిద్ధం-యథాశనిఃఅశనిరివ-గగనాత్ భూమావపాత॥౨౫॥ ఉత్తరసర్గార్థమేకేనసంగృహ్ణాతి-తతస్సభార్యమితి॥ భయ
మోహాభ్యాం భయమోహాః-నిస్సంజ్ఞతా- తేనమూర్ఛితావ్యాప్తా- రాఘవంవనమాగతంశశంస-ఆత్మవిరూపణంచసర్వంశశంస-సమూలంశశంసేత్యర్థః- ఖరస్య
భగినీ- సపత్నీమాతృపుత్రత్వాన్మాతృష్వసేయత్వాచ్చేతిపూర్వముపపాదితం॥౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే-
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టాదశస్సర్గః. ***************** అథఖరవధమూలభూతఃఖరక్రోధఉచ్యతఏకోనవింశే- తామిత్యాది॥ భగినీంజ్యేష్ఠాం॥
ని॥ అత్తికాభగినీజ్యేష్ఠేత్యమరః॥౧॥ ఉత్తిష్ఠేతి॥ ప్రమోహోవిసంజ్ఞతా-సంభ్రమశ్చిత్తాప్రతిష్ఠా-ఏవంరూపాయథాభవసితథావిరూపితేత్యర్థః॥ ౨ ॥ ఉత్తర
కాలఏవావకర్తుర్నిష్ఠావాప్తింసూచయన్ పృచ్ఛతి-క ఇతి॥ కృష్ణేత్యమోఘవిషత్వవ్యంజనాయ-ఆసీనం - నిశ్చలమిత్యర్థః-ఆశీవిదంష్ట్రాయాంవిషంయస్యేతిసర్పవి

మాంభక్షయిష్యామిపశ్యతస్తవమానుషీమ్। త్వయాసహచరిష్యామినిస్సపత్నాయథాసుఖమ్ ॥ ౧౬॥ ఇత్యుక్త్వామృగశాబాక్షీమలాతసదృశేక్ష
ణా। అభ్యధావత్సుసంక్రుద్ధామహోల్కారోహిణీమివ॥౧౭॥ తాంమృత్యుపాశప్రతిమామాపతంతీంమహాబలః। నిగృహ్యరామఃకుపితస్తతోల
క్ష్మణమబ్రవీత్ ॥౧౮॥ క్రూరైరనార్యైస్సౌమిత్రే పరిహాసఃకథంచన। నకార్యఃపశ్యవైదేహీంకథంచిత్సౌమ్యజీవతీమ్॥౧౯॥ ఇమాంవిరూపామసతీమతి
మత్తాంమహోదరీమ్। రాక్షసీంపురుషవ్యాఘ్ర విరూపయితుమర్హసి॥౨౦॥ ఇత్యుక్తోలక్ష్మణస్తస్యాఃక్రుద్ధోరామస్యపార్శ్వతః। ఉద్ధృత్యఖడ్గంచి
చ్ఛేదకర్ణనాసంమహాబలః॥౨౧॥ నికృత్తకర్ణనాసాతువిస్వరంసావినద్యచ। యథాగతంప్రదుద్రావఘోరాశూర్పణఖావనమ్॥ ౨౨॥ సావిరూపామ
హాఘోరారాక్షసీశోణితోక్షితా। ననాదవివిధాన్నాదాన్యథాప్రావృషితోయదః॥౨౩॥ సావిక్షరంతీరుధిరంబహుధాఘోరదర్శనా। ప్రగృహ్య
బాహూగర్జంతీప్రవివేశమహావనమ్॥౨౪॥ తతస్తుసారాక్షససంఘసంవృతంఖరంజనస్థానగతంవిరూపితా। ఉపేత్యతంభ్రాతరముగ్రదర్శనం
పపాతభూమౌగగనాద్యథాశనిః॥౨౫॥ తతస్సభార్యంభయమోహమూర్ఛితాసలక్ష్మణంరాఘవమాగతంవనమ్। విరూపణంచాత్మనిశోణితోక్షితా
శశంససర్వంభగినీఖరస్యసా॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-అష్టాదశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
తాంతథాపతితాందృష్ట్వావిరూపాంశోణితోక్షితామ్ । భగినీంక్రోధసంతప్తఃఖరఃపప్రచ్ఛరాక్షసః ॥ ౧ ॥ ఉత్తిష్ఠతావదాఖ్యాహిప్ర
మోహంజహిసంభ్రమమ్ । వ్యక్తమాఖ్యాహి కేనత్వమేవంరూపా విరూపితా ॥ ౨ ॥ కః కృష్ణసర్పమాసీనమాశీవిషమనాగసమ్ ।

తేవిక్షితా॥౧౮॥ ౨౦॥ ఇతీతి॥ కర్ణనాసమిత్యత్ర ప్రాణ్యంగత్వాదేక
శసదృశీం-నిగృహ్య ప్రతిరుధ్య-జీవతీం-శూర్పణఖాభీషణతామాలోక్య-కథంచిత్స్వాస్థ్యమాపన్నాం॥౧౯॥ ౨౦॥ ఇతీతి॥ కర్ణనాసమిత్యత్ర ప్రాణ్యంగత్వాదేక
వద్భావః॥ టీ॥ కర్ణనాసమిత్యుపలక్షణం- స్తనోష్ఠమపీత్యర్థః- ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః-ఉక్తంచభారతే-నికృత్తకర్ణనాసోష్ఠాంచకారరఘునందనఇతి॥ స్కాం
దేచ॥ లక్ష్మణస్తూర్ణముత్థాయకరవాలేనవీర్యవాన్। కర్ణౌస్తనౌనాసికాంచఅచ్ఛినద్రామశాసనాదితి॥౨౧॥ ౨౩॥ సేతి॥ ప్రగృహ్యఉద్ధృత్య॥ ౨౪॥ ౨౫॥ తతస్సభా
ర్యామిత్యుత్తరసర్గార్థసంగ్రహశ్లోకః-భయమోహాభ్యాంమూర్ఛితావ్యాప్తా॥౨౬॥ టీ॥ సర్గఫలం॥ శ్లో॥ కర్ణనాసాపహారంచశృణ్వతాంపతతామపి। నజాతుమా
నభంగస్స్యాద్రఘునాథప్రసాదతఇతిస్కాందే॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టా
దశస్సర్గః॥ ************॥౧॥ ఉత్తిష్ఠేతి॥ ప్రమోహంవిసంజ్ఞతాం-సంభ్రమంచిత్తచాంచల్యం॥౨॥౪॥ ఖ ఇతి॥ అంతికసమాగత్య-కేనహమామవస్థాంనీతా ప్రాపి

శేషణం-పృషోదరాదిత్వాత్సకారలోపః॥౧॥ఆశీరురగదంష్ట్రా యాం ప్రియవాక్యాభిషంగరోరితినిఘంటుః॥-ఈకారాంతోప్యాశీశ్శబ్దోస్తి-తుదతివ్యథయతి-అభిసమా పన్నం ఆభిముఖ్యేనాగతమితిశేషః ప్రతీకారమూలం-అంగుళ్యగ్రేణలీలయేతిప్రభావానభిజ్ఞత్వోక్తిః- అనేనస్వస్యలీలయా సద్యః ప్రతీకారసామర్థ్యం ద్యోతితం ॥ ౩ ॥ పునరపిస్వమహిమానం ప్రకటయన్ శూర్పణఖాంచాశ్వాసయన్ పృచ్ఛతి-కఃకాలేతి॥ యఃకంఠే-కాలపాశంమృత్యుపాశం-ఆసజ్య ఆబధ్య-నబుధ్యతే- ఉత్తర త్రయ్యాదానాదనమాపం విషమిత్యర్థః॥ ౪॥అథవిస్మయేనపృచ్ఛతి-బలేతి॥ ఇతోఽగతాత్వం కేనేమామవస్థాంనీతేత్యన్వయః॥౫॥ దేవేత్యాది॥షష్ఠ్యర్థే॥ దేవాదీనాంమ ధ్యే-అయంఏతాదృశకార్యకర్తా-కః ఏవంవిరూపాంచకార॥౬॥ స్వనిశ్చయమాహ-నహీతి॥ అత్ర తమిత్యధ్యాహార్యం- తస్యగర్వవిశేషద్యోతనాయఇంద్రస్యవిశేష ణద్వయం॥ ౭॥ అద్యేతి॥ ప్రాణానితి స్యేతి శేషః-జీవితాంతకైః-శత్రుజీవితవినాశకరైః మార్గణైః బాణైః-సారసః హంసవిశేషః॥౮॥నిహతస్యేతి॥ సంఖ్యే యుద్ధ- శరసంకృత్తమర్మణఃబాణచ్ఛిన్నమర్మస్థలస్య-సఫేనం ప్రాణవాయునిర్గమనకాలికఫేనసహితం-రక్తం రక్తవర్ణం- అచిర ప్రవృత్తత్వాన్నేనోచ్యతే - మేదినీ భూమిః॥ ౯ ॥ కస్యేతి ॥ పత్రరథాఃపక్షిణః-కాయాత్ దేహాత్ -ఉత్కృత్యఉచ్ఛిద్య-సంగతాఃసంఘశస్సమవేతాః॥౧౦॥తమితి॥ మయా ఆహవే-అపకృష్టంఆకృష్టం త్రాతుం॥౧౧॥ఉపలభ్యేతి॥ఉపలభ్య ప్రాప్య-దుర్వినీతేనదుర్జనేన-విక్రమ్యశౌర్యంకృత్వా॥ ౧౨ ॥ ఇతీతి ॥ విశేషతఃఅతిశయేన- క్రుద్ధస్యకృత క్రోధస్య॥౧౩॥తరుణావిత్యాది॥ననువ్యక్తమాఖ్యాహి కేనత్వమేవంరూపావిరూపితేతిపృచ్ఛంతంఖరం ప్రతిపుత్రౌ దశరథస్యాప్తౌంభ్రాతరౌ రామలక్ష్మణావిత్యేవవ క్తవ్యేతరుణావిత్యాదినా-రామాదిసౌందర్యాదికంకిమర్థంకథయతీతిచేత్ అస్యావైరూప్యేజాతేపివైరాగ్యాజననాత్ కామమోహాతిశయేన భ్రాత్రాదిసన్నిధా నేపిహృద్గతమేవోక్తవతీ-అనుకూలానాం ప్రతికూలానాంచరామందృష్టవతామయమేవస్వభావఃఅతఏవయానిరామస్యచిహ్నానీతపృష్టవతీంసీతాంప్రతిత్రిస్థిరప్రలంబశ్చేతివక్తవ్యే-రామఃకమలపత్రాక్షస్సర్వసత్వమనోహరఇత్యేవమాహహనుమాన్- యద్వాసుప్తప్రమత్తకుపితానాంభావజ్ఞానందృష్టమితిన్యాయేనక

తుదత్యభి సమాపన్న మంగుళ్యగ్రేణ లీలయా ॥ ౩ ॥ కః కాలపాశ మాసజ్య కంఠే మోహాన్న జానతే । యస్త్వామద్య సమాసాద్య పీతవా న్విషముత్తమమ్ ॥ ౪ ॥ బలవిక్రమసంపన్నా కామగా కామరూపిణీ । ఇమామవస్థాంనీతా త్వం కేనాంతకసమాగతా ॥ ౫ ॥ దేవగంధర్వభూతా నామృషీణాంచమహాత్మనామ్।కోఽయమేవంవిరూపాంత్వాంమహావీర్యశ్చకారహ॥౬॥ నహిపశ్యామ్యహంలోకే యఃకుర్యాన్మమవిప్రియమ్। అమ రేషుసహస్రాక్షంమహేంద్రంపాకశాసనమ్॥౭॥అద్యాహంమార్గణైః ప్రాణానాదాస్యేజీవితాంతకైః।సలిలేక్షీరమాసక్తంనిష్పిబన్నివసా రసః॥౮॥నిహతస్యమయాసంఖ్యేశరసంకృత్తమర్మణః।సఫేనంరుధిరంరక్తంమేదినీకస్యపాస్యతి॥౯॥ కస్యపత్రరథాఃకాయాన్మాంసముత్కృత్యసంగతాః।ప్రహృష్టాభక్షయిష్యంతినిహతస్యమయారణే॥౧౦॥తంనదేవానగంధర్వానపిశాచానరాక్షసాః। మయాపకృష్టంకృపణంశక్తాస్త్రాతుమిహాహవే॥౧౧॥ఉపలభ్యశనైస్సంజ్ఞాంతంమేశంసితుమర్హసి।యేనత్వందుర్వినీతేనవనేవిక్రమ్యనిర్జితా॥౧౨॥ ఇతిభ్రాతుర్వచశ్శ్రుత్వాక్రు

తాసతీఆగతా అత్రేతి శేషః॥టీ॥బలమాత్మశక్తిఃవిక్రమఃపరాభిభవసామర్థ్యం॥౫॥ దేవేతి॥త్వం కేనవిరూపితాఏవంరూపాజాతేతి శేషః- వ్యక్తమాఖ్యాహీక ఇతిఅ భిసమాపన్నంఅభితఃసమ్యగాపన్నం-క్షుధితమాశీవిషం-ఆశిషిదంష్ట్రాయాంవిషంయస్యసఃతం- కోవాతుదతీతిప్రశ్నః-తత్తుల్యోయంత్వదవమానఇతిభావః- కః కాలేతి-నజానతేనజానీతేబహువచనమార్షంఅయమపిప్రశ్నః (౬) నహిపశ్యామీత్యంతమేకంవాక్యం॰ తత్రతమిత్యధ్యాహార్యం। అమరేష్వితి॰ అత్రమహేం ద్రశబ్దోవిశేష్యం-పాకశాసనసహస్రాక్షశబ్దౌవిశేషణే-ఏతేషుషష్ఠ్యర్థేద్వితీయా-యథామహేంద్రస్యేతిదృష్టాంతః- పాకంపాకాఖ్యం-వృత్రాసురభ్రాత రంశాసితవానితిపాకశాసనం-అంతరేణసహస్రాక్షంమహేంద్రంపాకశాసనమితిపాఠే-మహేంద్రమంతరేణఇంద్రంవినా - కఃమమపిప్రియంకుర్యాత్ తంన హిపశ్యామీత్యన్వయః॥ ౭॥అద్యేతి॥సారసోహంసః॥౮॥నిహతస్యేతి॥రక్తంరక్తవర్ణంరుధిరం॥౯॥కస్యేతి॥పత్రరథాఃపక్షిణఃసంగతామిశ్రితాః॥౧౦॥తమితి॥మయా పకృష్టంఆక్రాంతంమయాసహకృతవిరోధమితియావత్ ॥౧౧॥ఉపలభ్యేతి॥విక్రమ్యశౌర్యంకృత్వా॥౧౩॥నతంపశ్యామ్యహంలోకేపరొత్తమపివానరః।స్వమిత్రో

ణాం-నాసాచ్ఛేదేన ప్రమత్తాపి పితా చ శూర్పణఖా హృద్గతమేవాహ-తరుణౌ-కామినీనాం ప్రథమాకర్షకం వయ ఏవహి-అత స్తదుచ్యతే-పరస్పరపరిహాసకరణే నో
భయత్ర భావబంధావిశేషాద్ద్వివచనం-వయసా తుల్యత్వేపి రూపే కిమనయో స్తారతమ్యమస్తి-నేత్యాహ-రూపసంపన్నౌ-రూపం సౌందర్యం తేన సంపన్నౌ సమృద్ధౌ-
ఇతరేషాం కామాదీనాం రూపమాభ్యాం భిక్షిత్వా సంపాదయితవ్యమితి మన్యమానావిత్యర్థః- యద్వా రూపసంపన్నౌ సంపన్నరూపౌ ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపా
తః- తేన ఉత్పన్నం ద్రవ్యం క్షణమగుణం తిష్ఠతీతి న్యాయం విహాయ-రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మిణా సహైవోత్పన్నరూపావిత్యర్థః-వయో
రూపసత్త్వేపి కిం కఠినస్పర్శౌ-నేత్యాహ-సుకుమారౌ-పరుషతర భవచ్ఛరీరవన్న భవత్యనయోశ్శరీరం-కింతు పుష్పహాససుకుమారౌ-ఏవం సౌకుమార్యసత్త్వేపి రతివై
యాత్యేకిం శ్రాంతౌ స్యాతాం-నేత్యాహ-మహాబలౌ-రామ స్తు సీతయా సార్థం విజహార బహూనృతూనిత్యాద్యుక్తరీత్యా నేకఋతుషు విహరణేపి శ్రమలవరహితౌ
ఏవం సముదాయశోభాసంపన్నత్వేపి కిమవయవశోభాసు వైకల్యం నేత్యాహ-పుండరీకవిశాలాక్షౌ- సంరక్తనయనా ఘోరా ఇత్యుక్తరీత్యా త్వదృశనయనవన్న భ
వతి తన్నయనమిత్యర్థః-పుండరీకం సితాంభోజం- తమోగుణోద్రేకేణ నిద్రా కషాయితత్వం రజోగుణోద్రేకేణ సంరక్తత్వం వా నాస్తి - కింతు సర్వదా సత్త్వప్ర
సన్ననయనావిత్యర్థః- న కేవలమేవావయవశోభాతిశయః-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-కిమివహి మధురాణాం మండనం నాకృతీనామిత్యుక్తరీత్యా వల్కలాజినధారణేప్యతి
రమణీయౌ-యద్వా కోయమేవం మహావీర్య ఇతిభీతం ప్రతితయోర్దౌర్బల్యత్వముచ్యతే-తరుణౌ-ఊనషోడశవర్ష ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యౌ-యద్వా యా
వనే విషయైపి కామిత్యాద్యుక్తరీత్యా విషయప్రావణ్యేన యుద్ధభీతౌ-రూపసంపన్నౌ- కన్యాకామయతే రూపమిత్యుక్తరీత్యా వనితాజనవశీకరణాయ శరీరముద్భాస
యంతౌ-న పౌరుషసంపన్నౌ-సుకుమారౌ-శ్రీమత్పుత్ర తయా సంపత్సుకుమారౌ-అతో భవదాయుధప్రహారాసహౌ-మహాబలౌ-విపరీతలక్షణయా-ద్వావేతౌ దుర్బలౌ
ససైన్యస్య భవతో న పర్యాప్తావిత్యర్థః- యద్వా సుకుమారతరాబలాసహితౌ-యుద్ధవిరోధికళత్రసహితత్వాన్న యుద్ధార్హౌ-పుండరీకవిశాలాక్షౌ- తయోర్యుద్ధా
సామర్థ్యం మద్వైరూప్యకరణానంతరం కింభవిష్యతీతి భీత్యా ముకుళీభూతలోచనతయా చావగమ్యతే- చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-పరిధానసంపాదనస్యాప్యశక్తౌ- తత్రా
ప్యేకరూపోత్తరీయరహితౌ-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-స్థావరతిర్యగ్భ్యం యాచిత్వా లబ్ధాంబరేబిభ్రాణౌ- యద్వా ఖరస్య ప్రోత్సాహనాయ తయోర్దౌర్బల్యాతిశయ ఉచ్య
తే-తరుణావిత్యాది-తరుణౌ జయోత్సాహయోగ్యవయస్కౌ- రూపసంపన్నౌ సింహోదారస్కంధమహాబాహుమిత్యుక్తరీత్యా యుద్ధాభావేపి దర్శనమాత్రేణ పరహృ
దయకంపజనకశరీరౌ- సుకుమారౌ లీలయైవ సర్వసంహరణక్షమౌ- మహాబలౌ మనోబలబాహుబలోపాయబలసంపన్నౌ-పుండరీకవిశాలాక్షౌ- వైరిషు గౌరవబుద్ధి
మూలక కాలుష్యరహితతయా విమలనేత్రౌ- అనేన శత్రుదర్శనకృత ఖేదరాహిత్యముచ్యతే-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - సదాబద్ధవసనతయా యుద్ధసన్నద్ధావిత్యర్థః.
ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం ॥ తనిశ్లోకీ ॥ ఏతత్పుత్రా వేత న్నామకావితి వక్తవ్యే సౌందర్యవర్ణనమస్యా వైరూప్యప్రాప్తావపి వైరాగ్యోత్పత్త్యభావేన కామ
మోహితత్వాదవశాద్భ్రాతుస్సన్నిధావవాచ్యమపి హృద్గతమేవాహ - విషయాభినివేశవంతో హ్యనుకూలప్రతికూలవిచారమంతరేణ ప్రథమం యన్మనసి లగ్నం త
దేవానువదంతి - యద్వా సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః నామాని కృత్వేతి వత్ ప్రథమం రూపోదాహరణం-అథవా . సుస్తవ త్తకుపితా నాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి కు
పితత్వాద్భావజ్ఞానం ప్రకాశితం యద్వా ఏవం రాక్షసానాం వనప్రవేశే విరూపకరణాభ్యాం తౌ బలిష్ఠావితి మా భైషీః కింతు వ్యృదు ప్రకృతికావిత్యుచ్యతే - యద్వా య
వా కుమార ఇత్యాది వేదాంతసిద్ధమర్థం రాక్షస్యాచష్టే - వ్యక్తమేష మహాయోగీ తిమిరోదరీవత్ - పరత్వాంశఖలుముక్తవేద్యం స్నేహస్తు దశరథాదిభిః కార్యః - తదవి
శేషేణ రాక్షస్యా జాతం రఘునందన సౌందర్య వైలక్షణ్య మహిమ్నేతి జ్ఞేయం . నను రూపసంపన్నా ప్రథమం తరుణత్వాదివిశేషణ విశిష్టే శ్రీరామే ఖావాను బంధః లక్ష్మ
ణేతు విరూపకరణద్వేషః ఉభయోః ప్రాధాన్యేన గ్రహణం కథమితి చేత్ పరస్పరస్య సదృశావితి తారుణ్యాదిసామాన్యాత్ రామప్రత్యాఖ్యానే లక్ష్మణేపి భావబం
ధనాత్రామేణాపి కర్ణనాసాచ్ఛేదాభ్యనుజ్ఞానేన ద్వేషసామ్యాచ్చ న దోషః- తాభ్యాముభాభ్యామిమామవస్థాం సంప్రాప్తేతి వక్ష్యతి - కథం యుగపదేకస్యా ద్వయో

ర్దృష్ట్వైవ విశేషతః। తతశ్శూర్పణఖా వాక్యం సబాష్పమిదమబ్రవీత్ ॥౧౩॥ తరుణౌ రూపసంపన్నౌ సుకుమారౌ మహాబలౌ। పుండరీకవిశాలాక్షౌ చీరకృ

పి నిరస్తాపి యోస్యనోవముదాహరేదిత్యుక్తేః . సర్వలోకస్పృహణీయస్య శ్రీరామస్య దివ్యరూపస్య నామిత్రా మిత్రసాధారణ్యేన ఆనందకరత్వాత్తేనవిరూ

ర్థాభావబంధో జాతః· జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావానుసంధానేపినతారుణ్యవైషమ్యం. తేనోభయత్రైకధాభావబంధః· తారుణ్యేప్యేకేపిరూపవైషమ్యేఅన్యథాభావబంధోస్యా
త్తత్రాహ· రూపసంపన్నౌలోకేమన్మథాదిభిః రూపాపేక్షయాయథాప్రార్థనీయాభవేతాంతథారూపసమృద్ధౌ · ఏతదంగప్రత్యంగసౌష్ఠవలేశయాన్య
యాఖలుమదనోరూపవాన్· రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇత్యుక్తరీత్యాఉత్పత్తిసిద్ధరూపసమృద్ధౌనతు వయోపచితరూపసమృద్ధౌ · రామేతిరామేతిసదైవబు
ద్ధ్యావిచార్యవాచాబ్రువతీత మేవేత్యేతాదృశాతివ్యామోహజనకరూపసంపన్నౌ - సుకుమారౌ ఆలింగనేకాఠిన్యరహితావయవౌపుష్పసముదాయాలింగనవత్ -
అతఏవశిరీషపుష్పసామ్యం-సౌకుమార్యప్రయుక్తదౌర్బల్యంపరిహరతి-మహాబలావితి-బలమనుభవసామర్థ్యం- తేన-రామస్తుసీతయాసార్థంవిజహారబహూన్య
తూనిత్యుక్తరీత్యాఅనవరతకాంతానుభవసంభవేపిబలహానిరాహిత్యముక్తం - ఏతేనరాక్షసజాతిప్రయుక్తకఠినప్రకృతియుక్తాయాశ్ఛఅపిస్వస్యాస్సమరతిప్రదాన
సామర్థ్యమభిప్రేతం·స్త్రీణాంతుస్వానుభవవిశేషైఃపురుషాజేతవ్యాఇతిమనోరథః· తమతిక్రమ్య-స్వబలాధిక్యేనక్రీడాయాంస్త్రియంయోజయతిసమహాబ
లః-పుండరీకవిశాలాక్షౌ-అవయవానాంసౌందర్యంసమీపగమనేసమ్యక్ప్రకాశతే- నేత్రేతుదూరేస్ఫుటంప్రకాశేతే- యద్వాపుండరీకంసితాంభోజం - అనేనస
త్త్వగుణప్రచురతయాదృష్టిప్రసన్నతోచ్యతే-నతుమహాపురుషలక్షణోపయుక్తరక్తాంతత్వంకనీనికానైల్యంచనివార్యతే - అథవామనుష్యావతారేణపరత్వగోప
నేపికస్యాసంపుండరీకాక్షమిత్యుక్తపుండరీకాక్షత్వంప్రకాశ్యతఏవ- కించక్షీరసముద్రవత్ నేత్రవిశాలత్వగాంభీర్యం కేనాపినిశ్చితుమశక్యం- లోకరీత్యాపుండ
రీకసామ్యముక్తం-వస్తుతస్తు-అదీర్ఘసుప్రేమ మఘుమిత్యాద్యుక్తరీత్యాఅనుపమమేవఅపిచబద్ధముక్తనిత్యాత్మకత్రివిధకోట్యుభయవిభూతిమేకప్రయత్నేనకటా
క్షయితుంవిశాలత్వం- మహాబలౌపుండరీకాక్షావితిబలంప్రదర్శ్యభయంజనయిత్వాజితంతేపుండరీకాక్షేతి స్తుతిప్రసన్ననేత్రతాంప్రకాశయతి- సుకుమారౌపుం
డరీకవిశాలాక్షావితినయనపుష్పబాణవత్త్వముక్తం- అరవిందస్యమదనబాణత్వాత్ - తేనశూర్పణఖామనోదారకత్వంవ్యజ్యతే-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ ఆభరణరహి
తావేవమాంమన్మథపీడితాంకృత్వావ్యథయతః· ఇయమధికమనోజ్ఞావల్కలేనాపీత్యుక్తంహికాళిదాసేన-అతశ్చీరకృష్ణాజినధారణేనతయోస్సౌందర్యంన్యూనతాం
నైతి-కింతుతత్తారుణ్యాదిగుణసమునాయసంజిశమిసంచీరం. రామశరీరసన్నికర్షేణసర్వస్యాపిహృదయాకర్షకంసత్ -రూపంసంహననంలక్ష్మీంసౌకుమార్యంసు
వేషతాం | దదృశుర్విస్మితాకారారామస్యవనవాసినఇతిస్వరూపధ్యానపరాణామిదమేవహృదయగ్రాహకంభవతి- ద్వితీయయోజనాయాంతరుణౌఊనషోడశ
వర్షః - నయుద్ధయోగ్యతామస్యపశ్యామీత్యాద్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యౌ - యద్వా విషయప్రవణౌనతు యుద్ధప్రవణౌ - రూపసంపన్నౌ కన్యాకామ
యతేరూపమితిరూపేణవనితాజనానురాగజనకసౌందర్యవంతౌ-నతుపౌరుషజ్ఞాపకపరాక్రమసంపన్నౌ - కేవలమాకారసుందరౌనత్వంతస్సారవంతౌ - అత్రహే
తుఃసుకుమారౌ శ్రీసుకుమారతయాశ్రమాసహనౌభవదీయరక్తలోచననిరీక్షణాసహౌ అత్యుగ్రభవదాయుధనిపాతంకథంసహేతాం - మహాబలౌఅత్యంతా
బలౌ స్త్రీనిమిత్తంరాజ్యత్యాగేనతయోర్బలందృష్టమేవ- యద్వామహాతీరక్షణీయాఅబలాయయోస్తౌప్రతిబంధకీభూతాఅబలాచాస్తీత్యర్థః - పుండరీకవిశాలా
క్షౌ భావికార్యాపరిజ్ఞానేనకర్ణనాసచ్ఛేదఃకృతః- ఇతఃపరంకింభవిష్యతీతిభయేననిర్నిమేషణప్రఫుల్లనేత్రాదైన్యేనశీతాయమాననేత్రావా-స్వస్థానసామర్థ్యేపిజ
లాదపనీతపుండరీకవదన్యత్రాసామర్థ్యంలోచనేనప్రకాశితం-స్వయమశక్త్వేపైశ్వర్యాదిసంపత్త్యాప్రబలౌభవతః-సాచనేత్యాహ- చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-వ
స్త్రాభావేనదారుచర్మమృగచర్మచవసానౌఅతోద్రవ్యసాధ్యసేనాసంపాదనంకథమిత్యర్థః-యద్వా ఆచ్ఛాదనమేకజాతీయమపిన - కింతుస్థావరేణైకందత్తంజంగ
మేనైకందత్తమితి-తృతీయయోజనాయాంతు-తరుణౌఊనషోడశవర్షఇత్యుక్తరీత్యాఅనతిబాల్యావనతివృద్ధౌచ - యావనేవిజిగీషూణామితివత్ యుద్ధేనహస్తకం
డూనిరసనంకర్తుమిచ్ఛంతౌ·రూపసంపన్నౌ· వీరరసాభివ్యంజకసంహననవిశేషాసింహోరస్కంమహాబాహుమితివత్ సన్నివేశదర్శనేనశత్రవఃపలాయంతే .
రూప్యతేనేనేతివ్యుత్పత్త్యారూపశబ్దోసాధారణనిరతిశయరూపవిశేషవాచీ· నావిజిత్యనివర్తతఇతియశస్సైకభాజనమితిచబాల్యాదారభ్యసుబాహుప్రభృతినిర

ష్ణాజినాంబరౌ #ఫలమూలాశనౌదాంతౌతాపసౌధర్మచారిణౌ।పుత్రౌదశరథస్యాస్తాంభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ॥ ౧౪॥ గంధర్వరాజప్రతిమాపా
పితాపిశూర్పణఖాతద్రూపగుణవర్ణనేనవాపరమసుఖమనుభవిష్యామీతిధియావర్ణయతి॥తరుణావిత్యాదినా॥ ౧౪॥ దేవోవామానుషోవాత్వౌనతర్కయితుముత్సహే

సనైనై తావత్పర్యంతంప్రసిద్ధావదానౌ - సుకుమారౌ అనాయాసేనశత్రునిరాసకపౌరుషదర్శనేహృదయగ్రాహిత్వవత్ రూపసౌకుమార్యయోరపి హృదయగ్రాహిత్వం-న మహాబలౌ-సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగంజగత్సశైలంపరివర్తయామ్యహం-సాగరమేఖలాంమహీందహామికోపేనేత్యాద్యుక్తరీత్యాప్రసిద్ధబలయుక్తౌ-బలశబ్దేనబాహుబలం-మనోబలముపాయబలంచోచ్యతే- పుండరీకవిశాలాక్షౌ-అతిసంకటవనసంచారేప్యమ్లాననేత్రౌ-ఏతేనయుద్ధేఅశ్రమావితిజ్ఞాయతే- యుద్ధాదికాలేపిశత్రుష్వలక్ష్యబుద్ధ్యానేత్రవికారాదిరహితౌ-ప్రీతివిస్ఫురితేక్షణమితివత్ శత్రుదర్శనేప్యుత్తరోత్తరముత్సాహేనాతివిస్తృతనేత్రౌ-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-సర్వదాయుద్ధసన్నాహసూచకవస్త్రబంధాదియుక్తౌ-యద్వామృగయాశీలతయాతదుచితకృష్ణాజినదారుపటకంచుకధరౌ - సత్యేనలోకాన్ జయతీత్యుక్తరీత్యాతదుచితవేషవ్యాపారవత్త్వం ప్రసిద్ధం - మహాబలావిత్యనేనఖరోక్తవీరాలాపానాదృత్యఅజేయత్వంసమర్థితమ్(ఛా) ||౧౫|| పునరపిహృదయేపరివర్తమానంతత్సౌందర్యమాహ-గంధర్వేతి॥ దేవావితి-యద్యపిదశరథసుతావితిశ్రుతం-తథాపితత్ప్రభావదర్శనేనతదసత్యమేవోక్తమితిమన్యఇతిభావః॥౧౬॥తరుణేతి॥ తత్రఆశ్రమే॥౧౭॥తాభ్యామితి॥ప్రమదాం-అధికృత్యనిమిత్తీకృత్య-ఉభాభ్యాం-సంభూయఏకమత్యం ప్రాప్య-ఇమామవస్థాంనీతాస్మి- యథాఅనాథాఅసతీకులటాసీయతేతథాసీతాస్మీతియోజనా॥౧౮॥తస్యాశ్చేతి॥అనృజువృత్తాయాః-కుటిలవృత్తాయాః-అనేనతత్స్వీకారణేనైవమాంతౌవిరూపితవంతావిత్యమన్యతేతిగమ్యతే - రణమూర్ధనిహతయోరిత్యన్వయః-సీతాయారణమూర్ధనిగమనాసంభవాద్ధతాయాఇతివిపరిణామేనయుక్తః-అన్యథాఅశక్యత్వాద్రణమూర్ధనీత్యుక్తం॥౧౯॥అవశ్యకర్తవ్యత్వాయపునరప్యాహఏషఇతి॥ప్రథమః-శ్రేష్ఠః-కామః-అభిలాషః-ప్రథమాప్రవరాదిమావితివైజయంతీ। తాతేతిపితృవజ్జ్యేష్ఠసంబోధనం॥౨౦॥ఇతీతి॥

ధీనవ్యంజనాన్వితౌ। దేవౌవామానుషౌవాతౌనతర్కయితుముత్సహే॥౧౬॥తరుణీరూపసంపన్నాసర్వాభరణభూషితా। దృష్టాతత్రమయానారీ
తయోర్మధ్యేసుమధ్యమా॥౧౭॥తాభ్యాముభాభ్యాంసంభూయప్రమదామధికృత్యతామ్ । ఇమామవస్థాంనీతాహంయథానాథాసతీతథా॥౧౮॥
తస్యాశ్చానృజువృత్తాయాస్తయోశ్చహతయోరహమ్ । సఫేనంపాతుమిచ్ఛామిరుధిరంరణమూర్ధని॥౧౯॥ ఏషమేప్రథమఃకామఃకృతస్తాతత్వ
యాభవేత్ ।తస్యాస్తయోశ్చరుధిరంపిబేయమహమాహవే॥౨౦॥ఇతితస్యాంబ్రువాణాయాంచతుర్దశమహాబలాన్।వ్యాదిదేశఖరఃక్రుద్ధోరాక్ష

ఇతి-యద్యపిదశరథసుతావితితత్సకాశాదేవశ్రుతంతథాపితయోరమానుషచరిత్రైః-శ్రీరామలక్ష్మణౌదేవౌవామానుషౌవేతివిచారయితుంనిశ్చేతుంనసమర్థాస్మీత్యర్థః॥౧౬॥౧౭॥తాభ్యామితి॥తాం-ప్రమదామధికృత్యనిమిత్తీకృత్య-తాభ్యాముభాభ్యాంసంభూయ-ఏకేనకనీయసాఇమామవస్థాంనీతేతియోజనా॥౧౮॥తస్యాఇతి॥రుధిరంపాతుమిచ్ఛామీత్యనేన-శ్రీరామవర్ణనేనస్వకాముకీత్వశంకాంఖరస్యనివర్తయతీతిజ్ఞేయం-తస్యాఃహతాయాఇతివిపరిణామః-ఏషమేప్రథమఃకామఇతిపునర్వచనముత్కటేచ్ఛాద్యోతనాయేతినపునరుక్తిః-తస్యాశ్చానృజువృత్తాయాఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్యవాస్తవార్థస్తు- రణమూర్ధనితయోః రామలక్ష్మణయోః - తృతీయార్థేషష్ఠీ-అనృజువృత్తాయాస్తస్యాఃత్వద్భగిన్యామమేతిశేషః-హతయోః-ఛిన్నయోః-ద్వితీయార్థేషష్ఠీ-కర్ణనాసికేపశ్యేతిశేషః- అతః-ఇతఃపరమహం-సఫేనమపిరుధిరం-పాతుమిచ్ఛామీతికాకుః-నేచ్ఛామ్యేవేత్యర్థః-ఆహవే - తయోస్త్వయంకృతోభవేద్యదిఅపకారఇతిశేషః - ఛిన్నకర్ణనాసాంమాంద్రుష్ట్వాప్యుపేక్షసేయది-తదాత్యక్తాహారాదేహంత్యక్ష్యామీతిభావః॥౨౦॥ఇతితస్యాంబ్రువాణాయామిత్యారభ్యసర్గసమాప్తిపర్యంతస్యవాస్తవార్థస్తు॥ ఇతితస్యామితి॥ తస్యాంబ్రువాణాయాంరామవృత్తాంతమితిశేషః-ఖరః॥శ్లో॥తస్మాద్యఃక్రూరరూపేణదేహేనహరతామృతమ్। విష్ణుర్దాశరథిర్భూత్వామోక్షయిష్యతిసువ్రతేతిశివశాపాద్రాక్షసత్వం ప్రాప్తయాజ్ఞవల్క్యసుతఃచంద్రకాంతఇత్యర్థః-అతఏవశూర్పణఖాముఖాద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం-విష్ణుత్వేనజ్ఞాత్వా-సపరివారస్యస్వస్యరామహస్తాద్వధేచ్ఛుస్స్వభగినీప్రీతయేఇవ- రామేణసహయుద్ధార్థంరాక్షసాన్వ్యాదిదేశేత్యర్థః-అస్మిన్నర్థే శేషధర్మేభీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథానుసంధేయా-భీష్మః॥శ్లో॥యాజ్ఞవల్క్యసుతారాజన్ త్రయోవైలోకవిశ్రుతాః। చంద్రకాంతమహామేధవిజయా బ్రాహ్మణోత్తమాః-ఖరశ్చదూషణశ్చైవత్రిశిరాబ్రహ్మవిత్తమాః। ఆసన్ తేషాంచశిష్యాశ్చచతుర్దశసహస్రధేతి॥అతఏవబాహ్యదృష్ట్యా-పరుషోక్తివత్ప్రతీయమానానితస్యవాక్యానిసామ్యరూపాణ్యేవతథావ్యాఖ్యాస్యామః(౨౨)తౌహత్వేతిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ ప్రాప్తేతికార్యః-స్పష్టః-ప్రస్తుతస్తుహేరాక్షసాః-ఇయంభగినీప్రమత్తశ్యమమరుధిరంపాస్యతి-అతస్తేషాం

చతుర్దశేతి-చతుర్దశసహస్రాణ్యుద్యతానీత్యర్థః॥౨౧॥మానుషావిత్యాది(౨౨)దుర్వృత్తాం-భగినీ వై రూప్యమూలత్వాత్ -అపావర్తితుం ఆనేతుం-తాం చేతి చకారేణ తావపీత్యుచ్యతే.ఆనయనప్రయోజనమాహ ఇయం చేతి॥అస్యా అయం మనోరథః మమ చాయమిష్టః సంమత ఇత్యర్థః-ప్రమథ్య హత్వా॥౨౪॥ఇతీతి॥తదోమార్గం ప్రదర్శయంత్యేతి శేషః-ఇయం ఖరేణ ప్రేరితాపి గతేతి బోధ్యం॥౨౫॥తత ఇతి॥ప్రదరాః బాణాః-ప్రదరా భంగనారీరుగ్బాణా ఇత్యమరః-తథాతీక్ష్ణప్రదరా అపీతి రౌద్ర్యం-తమేనమిత్యన్వయః-ఉత్థితం రాక్షసాః దృష్ట్వా అభిముఖముద్గతమితి రామవిశేషణం-ఉత్తరసర్గసంగ్రహోయం శ్లోకః॥ ౨౬ ॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

అథ చతుర్దశ రాక్షసవధో వింశే-తతశ్శూర్పణఖేత్యాది॥౧।౩ ॥ముహూర్తమితి॥ ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః-రక్షక ఇతియావత్ - అస్యాః పదవీమాగతానిత్యన్వయః॥౪॥వాక్యమితి॥ ప్రత్యపూజయత్ పరిపాలితవాన్॥౫॥రాఘవోపీతి॥చామీకరం స్వర్ణం॥౬॥స్వస్యకపటవేషత్వపరిహారాయాహ పుత్రావిత్యాది॥ఆవాం కిమర్థముపహింసథ॥౭॥ప్రత్యుత యుష్మానేవాహం హంతుమాగత ఇత్యాహ యుష్మానితి ॥ విప్రకారాః హింసకాః-భవతాం ప్రథమప్రవృత్తిమాకాంక్షన్ స్థితోస్మీత్యర్థః॥౮॥తిష్ఠతైవేతి॥అత్రైవ-సంతుష్టాః-అభీతా ఇతియావత్ -తిష్ఠత-నోపావర్తితుమర్హథేతి-మాపలాయధ్వమిత్యర్థః-యదివా ప్రాణైః అర్థః ప్రయోజనం-ప్రాణాః

సానంతకోపమాన్॥౨౧॥మానుషౌ శస్త్రసంపన్నౌ చీరకృష్ణాజినాంబరౌ। ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం ఘోరం ప్రమదయా సహ (౨౨) తౌ హత్వా తాం చ దుర్వృత్తాముపావర్తితుమర్హథ।ఇయం చ రుధిరం తేషాం భగినీ మమ పాస్యతి॥ మనోరథోయమిష్టోస్యా భగిన్యా మమ రాక్షసాః। శీఘ్రం సంపాద్యతాం తౌ చ ప్రమథ్య స్వేన తేజసా॥౨౪॥ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ।తత్ర జగ్ముస్తయా సార్ధం ఘనా వాతేరితా యథా॥౨౫॥ తతస్తు తే తం సముదగ్రతేజసం తథాపి తీక్ష్ణప్రదరా నిశాచరాః। న శేకురేనం సహసా ప్రమర్దితుం వనద్విపా దీప్తమివాగ్నిముత్థితమ్॥౨౬ ॥

——❋******************** ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః. ********************❋——

తతశ్శూర్పణఖా ఘోరా రాఘవాశ్రమమాగతా। రక్షసామాచచక్షే తౌ భ్రాతరౌ సహ సీతయా॥౧॥ తే రామం పర్ణశాలాయాముపవిష్టం మహాబలమ్ ।దదృశుస్సీతయా సార్ధం వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ॥౨॥ తాన్ దృష్ట్వా రాఘవశ్శ్రీమానాగతాం తాం చ రాక్షసీమ్ । అబ్రవీద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం దీప్తతేజసమ్॥౩॥ముహూర్తం భవ సౌమిత్రే సీతాయాః ప్రత్యనంతరః ।ఇమానస్యా వధిష్యామి పదవీమాగతానిహ॥౪॥వాక్యమేతత్తతశ్శ్రుత్వా రామస్య విదితాత్మనః । తథేతి లక్ష్మణో వాక్యం రామస్య ప్రత్యపూజయత్ ॥౫॥ రాఘవోపి మహచ్చాపం చామీకరవిభూషితమ్ । చకార సజ్యం ధర్మాత్మా తాని రక్షాంసి చాబ్రవీత్ ॥౬॥ పుత్రౌ దశరథస్యావాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ। ప్రవిష్టౌ సీతయా సార్ధం దుశ్చరం దండకావనమ్॥ ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ । వసంతౌ దండకారణ్యే కిమర్థముపహింసథ॥౭ ॥యుష్మాన్ పాపాత్మకాన్ హంతుం విప్రకారాన్ మహాహవే। ఋషీణాం తు నియోగేన ప్రాప్తోహం సశరాయుధః॥౮॥తిష్ఠతైవాత్ర సంతుష్టా నోపావర్తితుమర్హథ । యది ప్రాణైరిహార్థో వా నివ

సమీపం గత్వా-స్వతేజసా శీఘ్రేణ-తౌ రామలక్ష్మణౌ-దుర్వృత్తాం దుర్లభం వృత్తమాచారో యస్యాస్తాం సీతాం చ హత్వా జ్ఞాత్వా-హననహింసాగత్యోరితి ధాతోర్గత్యర్థస్య జ్ఞానార్థత్వాత్ -అపావర్తితుం ప్రతినివర్తితుమర్హథ-అయం మమ భగిన్యాః ఇష్టో మనోరథః॥౨౪॥ఇతీతి॥వాతేరితా వాయునున్నా మేఘా ఇవ జగ్మురితి సంబంధః॥౨౫॥౨౬॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనవింశస్సర్గః.****

తత ఇతి ॥ సహ సీతయా వర్తమానావితి శేషః॥౧।౩॥ముహూర్తమితి॥ ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః పాలక ఇతియావత్ -అస్యాః పదవీం అస్యాః మార్గం-అస్యాః రక్షణార్థమాగతానిత్యర్థః॥।౪।౫॥రాఘవ ఇతి॥ చామీకరం సువర్ణం॥౬॥పుత్రావిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ దండకారణ్యం ప్రవిష్టౌ ఆవాం దండకారణ్యే వసంతౌ సంతౌ-కిమర్థముపహింసథ- మునీనితి శేషః॥౭।౮॥తేషాం విచారే తవ కిం కార్యమిత్యత ఆహ-యుష్మానితి॥ విప్రకారాః మునివిప్రకారాః-ఋషీణాం నియోగేన-యుష్మాన్ హంతుమేవ ప్రాప్త ఇతి సంబంధః॥౯॥తిష్ఠతేతి॥ హే సంతుష్టాః అతిదుష్టాః-ఉపాసర్పితుం సమీపమాగంతుం నార్హథ - యద్యాగమిష్యథ తర్హి

ణా పేత్యా స్తీతి చేన్నవర్తధ్వమిత్యర్థః॥౧౦॥ తస్యేతి॥ బ్రహ్మఘ్నాః బ్రాహ్మణఘ్నాః॥౧౧॥ క్రోధమిత్యాది॥౧౨॥ కాహీతి॥ శక్తిః బలం- శక్తిర్బలే ప్రభావాదావితి విశ్వః- ౧౩॥ పరిఘైః గదాభేదైః- పట్టసైః అసిభేదైః॥౧౪॥ ఇతీతి॥ తానిశూలపాణయ ఇతి పూర్వముక్తాని॥౧౫॥౧౬॥ తతఇతి॥ నారాచాః అఫలకాః బాణాః - శిలాశితాః శిలాస్వపి శితాః- శిలాని భేదతమానిత్యర్థః- శాణోపలసన్నిఘృష్టానిత్యప్యాహుః॥౧౭॥ గృహీత్వేతి॥ లక్ష్యాః వేధ్యాః - వజ్రాణీత్యభూతోపమా॥౧౮॥ రుక్మపుంఖా ఇతి॥ న్యమజ్జంత- న్యమజ్జంతచేత్యర్థః॥౧౯॥ తఇతి॥ వికృతాః విరూపాః- విగతాసవః విగతప్రాణాః॥౨౦॥ తానితి॥ భైరవస్వనాః భయంకరశబ్దాః॥౨౧॥ సేతి॥ మహానాదం- నదంతీ- కుర్వంతీత్యర్థః- నిర్యాసః క్షుతప్రసృతవృక్షరసః- సల్లకీలతావిశేషః॥౨౩॥౨౪॥ పునస్సర్గార్థం సంక్షేపేణాహ- నిపాతితానీతి॥ దృశ్యదృష్ట్వా॥౨౫॥ అస్మిన్ సర్గే పంచవింశతిశ్లోకాః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః. ***

అథఖరప్రోత్సాహనమేకవింశే- సపునరిత్యాది॥ అనర్థార్థం సర్వరాక్షసవినాశార్థం॥౧॥౨॥ భక్తా ఇతి॥ భక్తాః విశ్వాసభాజః- హితాః హితపరాః న కుర్యురితిన కిం

ర్తధ్వం నిశాచరాః॥౧౦॥ తస్యతద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ । ఊచుర్వాచం సుసంక్రుద్ధా బ్రహ్మఘ్నాశ్శూలపాణయః॥౧౧॥ క్రోధముత్పాద్య నో భర్తుః ఖరస్య సుమహాత్మనః । త్వమేవ హాస్యసే ప్రాణానద్యాస్మాభిర్హతో యుధి॥౧౨॥ కా హి తే శక్తిరేకస్య బహూనాం రణమూర్ధని । అస్మాకమగ్రతః స్థాతుం కిం పునర్యోద్ధుమాహవే॥౧౩॥ ఏహి బాహుప్రయుక్తైర్నః పరిఘైశ్శూలపట్టసైః । ప్రాణాంస్త్యక్ష్యసి వీర్యం చ ధనుశ్చ కరపీడితమ్॥౧౪॥ ఇత్యేవముక్త్వా సంక్రుద్ధా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ । చిక్షిపుస్తాని శూలాని రాఘవం ప్రతి దుర్జయమ్॥౧౫॥ తాని శూలాని కాకుత్స్థస్సమస్తాని చతుర్దశ । తావద్భిరేవ చిచ్ఛేద శరైః కాంచనభూషణైః॥౧౬॥ తతః పశ్చాన్మహాతేజా నారాచాన్ సూర్యసన్నిభాన్ । జగ్రాహ పరమక్రుద్ధశ్చతుర్దశ శిలాశితాన్॥౧౭॥ గృహీత్వా ధనురాయమ్య లక్ష్యానుద్దిశ్య రాక్షసాన్ । ముమోచ రాఘవో బాణాన్ వజ్రానివ శతక్రతుః॥౧౮॥ రుక్మపుంఖాశ్చ విశిఖా దీప్తా హేమవిభూషితాః । తే భిత్త్వా రక్షసాం వేగాద్వక్షాంసి రుధిరాప్లుతాః * వినిష్పేతుస్తదా భూమౌ న్యమజ్జంతాశనిస్వనాః॥౧౯॥ తే భిన్నహృదయా భూమౌ ఛిన్నమూలా ఇవ ద్రుమాః * నిపేతుశ్శోణితాద్రాంగా వికృతా విగతాసవః॥౨౦॥ తాన్ దృష్ట్వా పతితాన్ భూమౌ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా * పరిత్రస్తా పునస్తత్ర వ్యసృజద్భైరవస్వనాన్॥౨౧॥ సా నదంతీ పునర్నాదం జవాచ్ఛూర్పణఖా పునః * ఉపగమ్య ఖరం సా తు కించిత్సంశుష్కశోణితా । పపాత పునరేవార్తా సనిర్యాసేవ సల్లకీ॥౨౩॥ భ్రాతుస్సమీపే శోకార్తా ససర్జ నినదం ముహుః । సస్వరం ముముచే బాష్పం విషణ్ణవదనా తదా॥౨౪॥ నిపాతితాన్ దృశ్య రణే తు రాక్షసాన్ ప్రధావితా శూర్పణఖా పునస్తతః । వధం చ తేషాం నిఖిలేన రక్షసాం శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - వింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స పునః పతితాం దృష్ట్వా క్రోధాచ్ఛూర్పణఖాం ఖరః । ఉవాచ వ్యక్తయా వాచా తామనర్థార్థమాగతామ్॥౧॥ మయా త్విదానీం శూరాస్తే

హానిష్యామీత్యర్థః॥౧౦॥౧౧॥ క్రోధముత్పాద్యేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః॥ వస్తుతస్తు॥ క్రోధేతి॥ సుమహాత్మనః సుమహానాత్మా శరీరం యస్య సః భర్తుః రాజ్ఞః- ఖరస్య క్రోధముత్పాద్య- త్వయేరితైః రస్మాభిరితి- తుచ్ఛైః హతస్తాడితోపిత్వం- ప్రాణాన్నో హాస్యస్యేవ- అత్ర హేతుః- కాహీతి- రణమూర్ధన్యేకస్య తే అగ్రతః స్థాతుం- బహూనామప్యస్మాకం కా శక్తిః శక్తిర్నాస్తి- తదా కిం పునః యోద్ధుమితి యోజనా- అత ఏవ ఖరనిర్బంధేనాగతానామస్మాకమిత్యత్రాప్యాకృష్య తే- పరిఘాదిభిరుపలక్షితానామస్మాకం ప్రాణాః వీర్యమిత్యాది జాత్యేకవచనం- వీర్యాదికం చ త్యక్ష్యసి- గర్భితణిచ్ - త్యాజయిష్యసీ నసందేహః - అత ఏవ హీతి సంబంధః. ఇతః పరావృత్త్యగతానామస్మాకం- ఖరహస్తేన వధాద్వరం త్వద్ధస్తేన వధ ఇతి భావః॥౧౨॥౧౬॥ తత ఇతి॥ శిలాశితాః శాణోపలేతీక్ష్ణీకృతాః॥౧౭॥ తే॥ గృహీత్వేతి॥ ఆయమ్య ఆకర్ణాంతమాకృష్య॥౧౮॥౨౧॥ ఉపగమ్యేతి॥ సనిర్యాసా- వల్లరీ నిర్యాససహితా లతేవ॥ టీ॥ కించిత్సంశుష్క- కించిదార్ద్రం శోణితం యస్యాః స్యాత్సా సనిర్యాసావల్లరీవ॥౨౩॥ ౨౪॥ నిపాతితానిత్యుత్తరసర్గసంగ్రహశ్లోకః॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- వింశస్సర్గః

స ఇతి॥ అనర్థార్థం స్వకులస్యేతి శేషః॥౧॥౨॥ భక్తాశ్చేతి॥ భక్తాః అత ఏవ మయ్యనురక్తాః- అత ఏవ మమ హితాః- అత ఏవ మమ వచనం న కుర్యురితి న- కింతు కుర్యురేవ- కిం

తుకుర్యురేవేత్యర్థః॥౩॥కిమితి॥కిమేతదితివిస్మయే యత్కృతే యస్యకృతే-కృతఇత్యవ్యయం-యన్నిమిత్తంలుఠసి - తస్యకారణంశ్రోతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః॥౪॥అ
నాథవదితి॥విలపసీతి-కిమితి శేషః-వైక్లబ్యంకార్యం-ఇహమత్సమీపే॥౫॥ఇతీతి॥దుర్ధర్షా దుస్సాధ్యా॥౬॥ఖరోక్తమంగీకరోతి అస్మీత్యాదినా॥౭॥౧౦॥అహమస్మీతి॥స
ముద్విగ్నా భీతా-విషణ్ణా దుఃఖితా-సర్వతోభయదర్శినీ-సర్వత్ర రామప్రతిభాసవతీతి భావః॥౧౧॥విషాదేతి॥నక్రో గ్రాహః॥౧౨॥కింధక్షీతిభ్యాంపూర్వోక్తంవి
స్మృత్య పునరాహ ఏతే చేతి॥౧౩॥మయీతి॥అనుక్రోశో దయా శక్తిరితి తుల్యేతి శేషః॥౧౪॥ యదీతి ॥ నిరపత్రపా నిర్లజ్జా-హృతకర్ణనాసాత్వాదితి భావః॥౧౫॥
బుద్ధ్యేతి॥ప్రతిముఖే అగ్రే సబలస్ససైన్యః॥౧౬॥శూరమానీతి॥మిథ్యేతి-మిథ్యావచోభిరిత్యర్థః-ఆరోపితవిక్రమః కల్పితపరాక్రమః॥౧౭॥౧౮॥నిస్సత్త్వస్యేతి॥కీదృ

రాక్షసా రుధిరాశనాః ।త్వత్ప్రియార్థం వినిర్దిష్టాః కిమర్థం రుద్యతే పునః॥౨॥భక్తాశ్చైవానురక్తాశ్చ హితాశ్చ మమ నిత్యశః । ఘ్నంతోపి న నిహంత
వ్యా న న కుర్యుర్వచో మమ॥౩॥కిమేతచ్ఛ్రోతుమిచ్ఛామి కారణం యత్కృతే పునః । హా నాథేతి వినర్దంతీ సర్పవల్లుఠసి క్షితౌ॥౪॥ అనాథవద్విలపసి నా
థే తు మయి సంస్థితే ।ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ మా భైషీర్వైక్లబ్యం త్యజ్యతామిహ॥౫॥ఇత్యేవముక్తా దుర్ధర్షా ఖరేణ పరిసాంత్వితా । విమృజ్య నయనే సాస్రే ఖ
రం భ్రాతరమబ్రవీత్ ॥౬॥అస్మీదానీమహం ప్రాప్తా హృతశ్రవణనాసికా । శోణితౌఘపరిక్లిన్నా త్వయా చ పరిసాంత్వితా॥౭॥ ప్రేషితాశ్చ త్వయా
వీర రాక్షసాస్తే చతుర్దశ ।నిహంతుం రాఘవం క్రోధాన్మత్ప్రియార్థం సలక్ష్మణమ్॥౮॥ తే తు రామేణ సామర్షాః శూలపట్టసపాణయః । సమరే నిహ
తాస్సర్వే సాయకైర్మర్మభేదిభిః॥౯॥తాన్దృష్ట్వా పతితాన్భూమౌ క్షణేనైవ మహాబలాన్ ।రామస్య చ మహత్కర్మ మహాంస్త్రాసోభవన్మమ॥
౧౦ ॥ అహమస్మి సముద్విగ్నా విషణ్ణా చ నిశాచర ।శరణం త్వాం పునః ప్రాప్తా సర్వతోభయదర్శినీ॥౧౧॥ విషాదనక్రాధ్యుషితే పరిత్రాసోర్మిమాలి
ని । కిం మాం న త్రాయసే మగ్నాం విపులే శోకసాగరే॥౧౨॥ఏతే చ నిహతా భూమౌ రామేణ నిశితైశ్శరైః । యే పి మే పదవీం ప్రాప్తా రాక్షసాః పిశితా
శనాః॥౧౩॥ మయి తే యద్యనుక్రోశో యది రక్షస్సు తేషు చ । రామేణ యది తే శక్తిస్తేజో వాస్తి నిశాచర * దండకారణ్యనిలయం జహి రాక్షసకంట
కమ్॥౧౪॥ యది రామం మమామిత్రం న త్వమద్య వధిష్యసి * తవ చైవాగ్రతః ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామి నిరపత్రపా॥ ౧౫॥ బుద్ధ్యాహమనుపశ్యామి
న త్వం రామస్య సంయుగే * స్థాతుం ప్రతిముఖే శక్తస్సబలశ్చ మహాత్మనః॥౧౬॥శూరమానీ న శూరస్త్వం మిథ్యారోపితవిక్రమః * మానుషౌ యౌ
న శక్నోషి హంతుం తౌ రామలక్ష్మణౌ॥౧౭॥రామేణ యది తే శక్తిస్తేజో వాస్తి నిశాచర * దండకారణ్యనిలయం జహి తం కులపాంసన॥౧౮॥ నిస్స
త్త్వస్యాల్పవీర్యస్య వాసస్తే కీదృశస్త్విహ * అపయాహి జనస్థానాత్త్వరితస్సహబాంధవః॥౧౯॥రామతేజోభిభూతో హి త్వం క్షిప్రం వినశిష్యసి *
స హి తేజస్సమాయుక్తో రామో దశరథాత్మజః। భ్రాతా చాస్య మహావీర్యో యేన చాస్మి విరూపితా॥౨౦॥ఏవం విలప్య బహుశో రాక్షసీ ప్రథితోదరీ । క

తు తే-న నిహంతవ్యాః పరైర్హంతుమశక్యాః- ఘ్నంతోపి ఘాతుకా ఏవ-నిశ్చయే ద్విరపి శబ్దః॥౩॥ కిమేతదితి॥ కారణం శోకకారణం-యత్కృతే శోకనిమిత్తం॥౪॥ ౯॥
తానితి॥ రామస్య కర్మ చ-దృష్ట్వేత్యనుషజ్యతే॥౧౦॥అహమితి॥భీతా అత ఏవ సముద్విగ్నా కంపమానా-అత ఏవ విషణ్ణా దుఃఖితా-అత్ర హేతుః సర్వతోభయదర్శి
నీ సర్వత్ర శ్రీరామదర్శనాదితి భావః-రామేణేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః-వస్తుతస్తు- శూర్పణఖా రామం న్న జహీతి - హితబుద్ధ్యా ఖరం నివార
యతి-రామేణేత్యాదినా-హే నిశాచర రామేణ-తే శక్తిః వీర్యం తేజో వాస్తి యది తథాపి అమిత్రఘ్నం దండకారణ్యనిలయం రామం త్వం న జహి-మా వధీః యది హానివ్య
సితః తవాగ్రతోహం ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామీతి సంబంధః-విచార్యమాణే తయోర్హానేన తే తవ శక్తిరపి నాస్తీత్యాహ॥౧౧॥౧౫॥బుద్ధ్యేతి॥రామస్య ప్రతిముఖే అగ్ర
తః-స్థాతుం న శక్త ఇతి-బుద్ధ్యా పశ్యామి ఆలోచయామీతి సంబంధః-మహారణ ఇత్యుత్తరత్ర సంబంధః॥౧౬॥శూరేతి॥మహారణే యః మిథ్యారోపితవిక్రమః అత ఏవ శూ
రమానీ అత ఏవ న శూరః-అత ఏవ తౌ మానుషావపి హంతుం న శక్నోషీతి సంబంధః॥౧౭॥టీ॥కులపాంసన కులఘాతుక॥౧౮॥ * అపయాహి-అపసర్ప॥౧౯॥ఏవమ
నంగీకారే బాధకమాహ-రామతేజ ఇతి॥౨౦॥ ౨౧॥ ఏవమితి ॥ ప్రథితోదరీ విస్తృతోదరీ స్థూలోదరీతి యావత్ ॥౨౨॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరా

శ ఇతి-అత్యంతాయోగ్య ఇత్యర్థః॥౧౯॥౨౧॥ ఏవమితి॥ వితతోదరీ ప్రహారార్థం విస్తృతోదరీ-అత్ర ద్వావింశతిశ్లోకాః॥౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా
మాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః. ************************************
అథ ఖరస్య యుద్ధోద్యోగో ద్వావింశే-ఏవముక్త్వాది॥ ఆధర్షితః అవమానితః-ఖరః దారుణః-ఖరతరం పరుషతరం॥౧॥ తవేతి॥ లవణాంభః లవణసముద్రాంభః - ఉత్థి
తం పర్వణ్యుద్ధృతం॥౨॥ నరామమితి॥ యః ఆత్మదుశ్చరితైరేవ హతస్స అద్య ప్రాణాన్ విమోక్ష్యతి-తం రామం న గణయే॥౩॥ బాష్ప ఇతి॥ సంహ్రియతాం నివర్త్య
తాం-సదనమేవ సాదనం॥౪॥ పరశ్వధేతి॥ పరశ్వధః కుఠారః-మందప్రాణస్య అల్పప్రాణస్య ఓష్ణ్యార్థమిదముక్తం. రక్తవర్ణత్వాద్ధంచ॥౫॥ సేతి॥ మౌర్ఖ్యాత్
అవ్యవస్థితచిత్తతయా పునః ప్రశశంస॥౬॥ అముమర్థం విశదయతి॥ తయేతి॥౭॥ చతుర్దశేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ చతుర్దశసహస్రాణి సంతీతి శేషః-ఘో
రాణాం ఘోరరూపాణాం లోకహింసావిహారాణాం జనవద్దైకలీలానాం-మహాస్యానాం-వికృతముఖానామితి యావత్ -ఉదీర్ణానాం గర్వితానాం- సర్వోద్యోగం స
ర్వప్రకారైరుద్యోగం-సర్వాయుధవాహనాదిభిరుద్యోగమిత్యర్థః॥౧౦॥ ఉపస్థాపయేతి॥ శక్తీః ఆయుధవిశేషాన్॥౧౧॥ అగ్ర ఇతి॥ పౌలస్త్యానాం పులస్త్యవంశ్యానా

రాఖ్యాముదరం హత్వా రురోద భృశదుఃఖితా॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే ఏకవింశస్సర్గః. ******************************

ఏవమాధర్షితశ్శూరశ్శూర్పణఖ్యా ఖరస్తదా । ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే ఖరః ఖరతరం వచః॥౧॥ తవావమానప్రభవః క్రోధోఽయమతులో మమ।
నశక్యతే ధారయితుం లవణాంభ ఇవోత్థితమ్॥౨॥ నరామం గణయే వీర్యాన్మానుషం క్షీణజీవితమ్। ఆత్మదుశ్చరితైః ప్రాణాన్ హతో యోఽద్య విమోక్ష్యతి
॥౩॥ బాష్పస్సంహ్రియతామేష సంభ్రమశ్చ విముచ్యతామ్। అహం రామం సహ భ్రాత్రా నయామి యమసాదనమ్॥౪॥ పరశ్వధహతస్యాద్య మంద
ప్రాణస్య సంయుగే। రామస్య రుధిరం రక్తముష్ణం పాస్యసి రాక్షసి॥౫॥ సా ప్రహృష్టా వచశ్శ్రుత్వా ఖరస్య వదనాచ్చ్యుతమ్। ప్రశశంస పునర్మౌర్ఖ్యా
ద్భ్రాతరం రక్షసాం వరం॥౬॥ తయా పరుషితః పూర్వం పునరేవ ప్రశంసితః। అబ్రవీద్దూషణం నామ ఖరస్సేనాపతిం తదా॥౭॥ చతుర్దశసహస్రాణి మమ
చిత్తానువర్తినామ్। రక్షసాం భీమవేగానాం సమరేష్వనివర్తినామ్ * నీలజీమూతవర్ణానాం ఘోరాణాం క్రూరకర్మణామ్। లోకహింసావిహా
రాణాం బలినాముగ్రతేజసామ్ * తేషాం శార్దూలదర్పాణాం మహాస్యానాం మహౌజసామ్। సర్వోద్యోగముదీర్ణానాం రక్షసాం సౌమ్య కార
య॥౧౦॥ ఉపస్థాపయ మే క్షిప్రం రథం సౌమ్య ధనూంషి చ। శరాంశ్చిత్రాంశ్చ ఖడ్గాంశ్చ శక్తీశ్చ వివిధాశ్శితాః॥౧౧॥ అగ్రే నిర్యాతుమిచ్ఛామి పౌల

మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశస్సర్గః. ************************************
ఏవమితి॥ ఆధర్షితః కోపాదవమానితః-ఖరస్తీక్ష్ణగుణః॥౧॥ తవేతి॥ ఆత్మనీతిపదాధ్యాహారః-తథా చాత్మని-కోపో ధారయితుం న శక్యత ఇత్యన్వయః-లవణాంభ ఇవోల్బ
ణం-వ్రణమితి శేషః- వ్రణే నిక్షిప్తం లవణయుక్తమంభ ఇవ ధారయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః-ఉదితమితి పాఠే ఉదితం న్యస్తం-ఉత్థితమితి పాఠే-ఉల్బణమితి యావత్॥౨॥ నే
తి॥ ఆత్మదుశ్చరితైః స్వకీయదుష్కృతైః విరూపకరణరూపైః॥౩॥ బాష్ప ఇతి॥ సంభ్రమః భయం-తవావమానప్రభవ ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్య వాస్తవార్థస్తు-తవావ
మానప్రభవః త్వత్సంబంధ్యవమానోత్పన్నః- మయి- త్వయా కృతావమానప్రభవ ఇత్యర్థః-క్రోధః ధారయితుం న శక్యతే-కించ మానుషం చ-వీర్యాత్ మచ్ఛౌర్యా
త్-క్షీణజీవితం న గణయే-తమహం జేతుం న శక్నోమీత్యర్థః-స రామ ఏవ- ప్రాణాన్ మదీయప్రాణాన్- మోక్ష్యతి మోచయిష్యతీత్యర్థః-అతః- హే దుర్భగే- ఆత్మ
దుశ్చరితైః స్వాపచారవ్యాపారైః-అద్య అయః మచ్ఛుభావహవిధిః-హతః-త్వన్నిమిత్తం మమైశ్వర్యం-క్షీణజీవితం చ నష్టమితి భావః - ఇతః పరం బాష్పస్సంహ్రియ
తాం-సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం, అహం- భ్రాత్రా సహ రామం ప్రతియామి-యమసాదనం చ యామి న సందేహ ఇత్యర్థః॥౪॥ పరశ్వధేతి॥ తతః పరం రామస్య-పరశ్వ
ధహతస్య రామసంబంధిపరశ్వధేన హతస్య మందప్రాణస్య-భూతలే పతితస్య మమేతి శేషః హే రాక్షసి శోణితం పాస్యసీతి సంబంధః॥౫॥౬॥ తయేతి॥ పునః ప్రశంసి
తః త్వమేవ సకలరక్షశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యాది॥౭॥ చతుర్దశేతి॥ చతుర్దశసహస్రాణి సంతీతి శేషః॥౮॥౯॥ తేషామితి॥ ఉదీర్ణానాం దృప్తానాం - సర్వోద్యోగం సర్వప్రకారే
ణోద్యోగం చతురంగబలసర్వాయుధసామగ్రీసహితత్వేనోద్యోగం-కారయేత్యన్వయః॥౧౦॥౧౧॥ అగ్ర ఇతి॥ నస్తుతాస్తు-దుర్వినీతస్య దుష్టేషు వినీతస్య-రామస్య- అ

మ॥గ్రే-రణకోవిదో౽హంగంతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః-రామస్యరణజ్ఞత్వాత్ పౌలస్త్యానాంవధార్థమితి దైవీవాక్ భావిసూచనీ॥౧-౨॥ఇతీతి॥ శబలైఃనానావర్ణైః॥
ని॥శబలైఃతాశ్చకర్బురఇత్యమరః - మహారథంసదశ్వైర్యుక్తమాచచక్షఇత్యన్వయః॥౧౩॥తమిత్యాది॥ తప్తకాంచనంపరిశుద్ధకాంచనం - అసంబాధంవిస్తీర్ణం-
కూబరఃయుగంధరః॥ని॥కూబరస్తుయుగంధరఇత్యమరః-మత్స్యైరిత్యాది- మంగళైఃమంగళావహైః-అలంకారకరైరిత్యర్థః-కాంచనైఃకాంచనవికారైః - ఇదంవి
శేషణాన్వయంమత్స్యాదిసర్వవిశేషణం-నిస్త్రింశఃఅసిః॥౧౬॥౧౭॥తతఇతి॥ రాక్షసంరాక్షససంబంధి॥౧౮॥ ముద్గరైరిత్యాది॥ ముద్గరఃలోహమయగదా-పట్టసఃప
ట్టయమితిద్రమిడనామయుక్తఆయుధవిశేషః-తోమరఃవల్లయమితిద్రమిడనామయుక్తః-శక్తిఃఈట్టీతిద్రమిడనామకః-పరిఘః-కుండాకతడీతిద్రమిడనామా - అతి
మాత్రైఃమహద్భిః-వజ్రైఃఅస్త్రైశ్శస్త్రైరాయుధైః॥౨౨॥తాంస్త్వితి॥ కించిజ్జగామ-సేనాసమ్మర్దాదితిభావః-ఖరానుజ్ఞాభావాద్వా॥౨౩॥ తతఇతి॥ మతింసమ్మతిం-
యాత్రాభిప్రాయమితియావత్॥౨౪॥సచోదితఇతి॥శబ్దేననేమిఘోషేణప్రదిశఃవిదిశః॥౨౫॥ప్రవృద్ధమన్యురితి॥మహాబలఃజంఝూమారుతః॥ని॥జంఝూవాతోమ
హాబలఇతినిఘంటుః-తద్వాన్-అర్శఆద్యచ్ జంఝూమారుతప్రేరితఇత్యర్థః-మహానిలఇత్యపిపాఠః-అశ్మవర్షవాన్ అశ్మవర్షోద్యుక్తఇత్యర్థః-ఘనంఉపరితతమేఘం
౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః. ❉❉❉❉❉❉❉❉❉❉❉❉

ష్ఠ్యానాంమహాత్మనామ్ । వధార్థందుర్వినీతస్యరామస్యరణకోవిదః ॥ ౧-౨ ॥ ఇతితస్యబ్రువాణస్యసూర్యవర్ణంమహారథమ్ । సదశ్వైశ్శబలై
ర్యుక్తమాచచక్షే౽థ దూషణః॥౧౩॥తంమేరుశిఖరాకారంతప్తకాంచనభూషణమ్। హేమచక్రమసంబాధంవైడూర్యమయకూబరమ్ ❉ మత్స్యైః
పుష్పైర్ద్రుమైశ్శైలైశ్చంద్రసూర్యైశ్చకాంచనైః । మంగళైఃపక్షిసంఘైశ్చతారాభిరభిసంవృతమ్ ❉ధ్వజనిస్త్రింశసంపన్నంకింకిణీకవిరాజి
తమ్। సదశ్వయుక్తంసో౽మర్షాదారురోహఖరోరథమ్॥౧౬॥నిశామ్యతురథస్థంతంరాక్షసాభీమవిక్రమాః। తస్థుస్సంపరివార్యైనందూషణంచమహా
బలమ్॥౧౭॥ఖరస్తుతాన్మహేష్వాసాన్ ఘోరవర్మాయుధధ్వజాన్ । నిర్యాతేత్యబ్రవీద్దృష్ట్వారథస్థస్సర్వరాక్షసాన్॥౧౮॥తతస్తద్రాక్షసంసైన్యం
ఘోరవర్మాయుధధ్వజమ్। నిర్జగామజనస్థానాన్మహానాదంమహాజవమ్॥౧౯॥ముద్గరైఃపట్టసైశ్శూలైస్సుతీక్ష్ణైశ్చపరశ్వధైః। ఖడ్గైశ్చక్రైశ్చహస్తస్థై
ర్భ్రాజమానైశ్చతోమరైః ❉ శక్తిభిఃపరిఘైర్ఘోరైరతిమాత్రైశ్చకార్ముకైః । గదాసిముసలైర్వజ్రైర్గృహీతైర్భీమదర్శనైః ❉ రాక్షసా
నాంసుఘోరాణాంసహస్రాణిచతుర్దశ । నిర్యాతానిజనస్థానాత్ఖరచిత్తానువర్తినామ్॥౨౨॥తాంస్త్వభిద్రవతోదృష్ట్వారాక్షసాన్భీమవిక్రమాన్।
ఖరస్యాపిరథఃకించిజ్జగామతదనంతరమ్॥౨౩॥తతస్తాన్శబలానశ్వాంస్తప్తకాంచనభూషితాన్। ఖరస్యమతిమాజ్ఞాయసారథిస్సమచోదయత్ ॥౨౪॥
సచోదితోరథశ్శీఘ్రంఖరస్యరిపుఘాతినః । శబ్దేనాపూరయామాసదిశశ్చప్రదిశస్తదా ॥ ౨౫॥ప్రవృద్ధమన్యుస్తుఖరఃఖరస్వనోరిపోర్వధార్థంత్వరి
తోయథాంతకః । అచూచుదత్సారథిమున్నదన్ఘనంమహాబలోమేఘఇవాశ్మవర్షవాన్॥౨౬॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వావింశస్సర్గః. ❉

గ్రే-పౌలస్త్యానాంరాక్షసానాంవధార్థంనిర్యాతుమిచ్ఛామీతిసంబంధః॥౧-౨॥ఇతీతి॥శబలైశ్చిత్రవర్ణైః-రథముపస్థితమితిశేషః॥ ౧౩॥ తమితి ॥ వైడూర్యమయా
కూబరౌయుగంధరౌయస్యసః-అసంబాధంసమ్మర్దరహితం(౧౪)మత్స్యైరితి॥ శోభార్థంవిరచితైఃకాంచనైఃస్వర్ణకలితైః-ఏతచ్చమత్స్యాదౌసర్వత్రయోజ్యం
మంగళైరలంకారప్రయోజకైః-సర్వత్రవిచిత్రైరితిశేషః❉ ధ్వజేతి॥అమర్షాత్క్రోధాదారురోహేతిపరాజయసూచనం-క్రోధఃకార్యవిభంగాయేతిశమనశా
స్త్రే॥టీ॥ధ్వజేతి॥నిస్త్రింశఃఖడ్గః॥౧౬॥నిశామ్యేతి॥రథస్థంఖరం-నిశామ్యదృష్ట్వా॥౧౭॥౧౮॥తతఇతి॥రాక్షసామిదంరాక్షసంసైన్యం-నిర్జగామేతిసంబంధః॥౧౯॥ముద్గ
రైరిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥వజ్రైఃవజ్రాయుధతుల్యైః-ముద్గరాదిభిరుపలక్షితానాంరాక్షసానాంచతుర్దశసహస్రాణినిర్యాతానీత్యన్వయఃపునరప్యత్ర
రక్షసాంచతుర్దశసహస్రాణీత్యుక్తిః-పూర్వంఖరేణోక్తసంఖ్యాప్రదర్శనార్థమితిభావః॥టీ॥ముద్గరఃలగుడః(స్థూలమైనతుండు)పట్టసఃలోహదండఃతీక్ష్ణధారఆ
యుధవిశేషః-తోమరః(ఈటె)౨౦॥౨౫॥ ప్రవృద్ధేతి॥ఉన్నదన్ఉచ్చైర్నాదంకుర్వన్అశ్మవర్షవాన్-మహాబలోమేఘః- ఉపరివిద్యమానంఘనంమేఘమివాచూచు
దదిత్యన్వయః॥౨౬॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః. ❉❉❉❉

అథయుద్ధాయ ప్రయాతస్య ఖరస్యోత్పాతవర్ణనం త్రయోవింశే-తస్మిన్యాత ఇత్యాది॥ అశివం అశుభావహం. శోణితోదకం రక్తవర్ణజలం- తుములః సంకులః- గ
ర్దభారుణః గర్దభవద్ధూసరః॥౧॥ నిపేతురితి॥ నిపేతుః స్ఖలితాః-రథయుక్తాః రథబద్ధాః-పుష్పచితే పుష్పైః నిబిడే-యదృచ్ఛయా దైవగత్యా॥ ౨॥ సూర్యపరివేషమా
హ-శ్యామమితి॥ సర్వత్ర శ్యామం పర్యంతే ప్రాంతే రుధిరం రుధిరవర్ణం-అలాతచక్రప్రతిమమితి హ్రస్వత్వముచ్యతే- పరివేషణం పరివేషః - పరిగృహ్య పరితో వ్యా
ప్య॥౩॥ తత ఇతి॥ సముచ్ఛ్రితం ఉన్నతం-ధ్వజముపాగమ్య-సమాక్రమ్య పరిక్రమ్య తస్థౌ॥౪॥ జనస్థానేతి॥ ఖరస్వనాః పరుషస్వనాః-విస్వరాః వికృతస్వరాః మాంస
మదంతీతి మాంసాదాః॥౫॥ వ్యాజహ్రురితి॥ ప్రదీప్తాయాం దిశి సూర్యసన్నిహితదిశీత్యర్థః-శివాః సృగాలాః- ఘోరాః జ్వాలముఖాః॥౬॥ ప్రభిన్నేతి॥ ప్రభిన్నాః ఇంద్ర
చ్ఛిన్నపక్షాః-తోయశోణితధారిణః శోణితతోయధారిణః-పరనిపాతః-అనాకాశం అప్రకాశం ఛన్నమితి యావత్. వలాహకాః మేఘాః॥౭॥ బభూవేతి॥ ఉద్ధతం సాం
ద్రం॥౮॥ క్షతజేతి॥ క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా- క్షతజేన రక్తేనార్ద్రం సిక్తం యత్ పటాదికం తత్తుల్యాభా. కాలం వినా స్వకాలం వినా- సంధ్యా బభౌ- మేఘేష్వితి శేషః॥
ఖరస్యేతి॥ పూర్వం సూర్యాధిష్ఠితదిశి శివారుతముక్తం-అధునా ఖరస్యాభిముఖముచ్యతే- ఘోరమృగాః శ్వాపదాదయః- కంకాః స్థూలకాయాః భయంకరాః మృత
వశునరాదిభక్షణశీలాః పక్షివిశేషాః॥౯॥ సేనాభిముఖ శివారుతమాహ నిత్యేతి॥ యుద్ధే నిత్యమశుభకరాః అశుభశంసినః- ఘోరనిదర్శనాః ఘోరఫలకనిదర్శనాః - శి
వాః గోమాయవః॥ని॥ స్త్రియాం శివా భూరిమాయు గోమాయుమృగధూర్తకాః ఇత్యమరః-జ్వాలాముద్గిరంతీతి జ్వాలోద్గారీణి తైః-ఆననైః-ఉపలక్షితాః తృతీయా॥౧౦॥
కబంధ ఇతి॥ పరిఘవత్ పరిఘాయుధవదాభాసత ఇతి పరిఘాభాసః-కబంధః శిరశ్శూన్యమపసవ్యకాయః- భాస్కరాంతికే సూర్యసమీపే-దృశ్యతే అదృశ్యత-తథోక్తం కా
మందకీయే ॥ సూర్యదృష్టకబంధాదిరకస్మాన్మాథ వాహన ఇతి-కబంధాకారమేఘఖండ ఇతి యావత్ -మహాసాగ్రహాయస్య స మహాగ్రహః-స్వర్భానుః రాహుః.

తస్మిన్యాతే జనస్థానాదశివం శోణితోదకమ్। అభ్యవర్షన్మహామేఘస్తుములో గర్దభారుణః॥ ౧ ॥ నిపేతుస్తురగాస్తస్య రథయుక్తా మహాజవాః । సమే
పుష్పచితే దేశే రాజమార్గే యదృచ్ఛయా॥౨॥ శ్యామం రుధిరపర్యంతం బభూవ పరివేషణమ్ । అలాతచక్రప్రతిమం పరిగృహ్య దివాకరమ్॥౩॥ తతో ధ్వజ
ముపాగమ్య హేమదండం సముచ్ఛ్రితమ్ । సమాక్రమ్య మహాకాయస్తస్థౌ గృధ్రస్సుదారుణః॥౪॥ జనస్థానసమీపే తు సమాగమ్య ఖరస్వనాః। విస్వరా
న్వివిధాంశ్చక్రుర్మాంసాదా మృగపక్షిణః॥౫॥ వ్యాజహ్రుశ్చ ప్రదీప్తాయాం దిశి వై భైరవస్వనమ్ । అశివం యాతుధానానాం శివా ఘోరా మహా
స్వనాః॥౬॥ ప్రభిన్నగిరిసంకాశాస్తోయశోణితధారిణః । ఆకాశం తదనాకాశం చక్రుర్భీమా వలాహకాః॥౭॥ బభూవ తిమిరం ఘోరముద్ధతం రోమహర్ష
ణమ్ । దిశో వా విదిశో వాపి న చ వ్యక్తం చకాశిరే॥౮॥ క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా సంధ్యాకాలం వినా బభౌ । ఖరస్యాభిముఖా నేదుస్తదా ఘోరా మృగాః ఖ
గాః ॥ కంకగోమాయుగృధ్రాశ్చ చుక్రుశుర్భయశంసినః॥౯॥ నిత్యాశుభకరా యుద్ధే శివా ఘోరనిదర్శనాః॥ నేదుర్బలస్యాభిముఖం జ్వాలోద్గారి
భిరాననైః॥౧౦॥ కబంధః పరిఘాభాసో దృశ్యతే భాస్కరాంతికే ॥ జగ్రాహ సూర్యం స్వర్భానురపర్వణి మహాగ్రహః॥ ౧౧ ॥ ప్రవాతి మారుతశ్శీ

తదితి॥ ప్రయాతం-ణిదికర్మణి క్తః-తత్ బలం- సేనాయామిత్యర్థః-గర్దభారుణః గర్దభ ఇవ అరుణో ధూసరః॥౧॥ నిపేతురితి॥ పుష్పచితే పుష్పయుక్తే-రథయుక్తాః ర
థబద్ధాః-యదృచ్ఛయా దైవగత్యా॥౨॥ శ్యామమితి॥ రుధిరపర్యంతం రుధిరోరక్తవర్ణః పర్యంతః ప్రాంతదేశో యస్య తత్ -అలాతచక్రప్రతిమమితి-తద్వద్వర్తులం
౩॥౪॥ జనస్థానేతి॥ విస్వరాన్ వికృతస్వరాన్॥౫॥ వ్యాజహ్రురితి॥ ప్రదీప్తాయాం దిశి ఉత్పాతవశాజ్జాజ్వల్యమానాయాం-శివాః గోమాయవః-యాతుధానానాం రా
క్షసానాం అశివమమంగళసూచకం భైరవస్వనం వ్యాజహ్రురిత్యన్వయః॥౬॥ ప్రభిన్నేతి॥ ప్రభిన్నగిరిసంకాశాః పరస్పరసంసక్తపర్వతసదృశాః- తోయశోణితధా
రిణః తోయం శోణితమివ ధారయంతీతి తథా రక్తతుల్యం తోయం ధారయంతీత్యర్థః- ఆకాశం అనాకాశమనవకాశం-చక్రుః ఆచ్ఛాదయామాసురిత్యర్థః॥౭॥ బభూవేతి॥
ఉద్ధతం సాంద్రం॥౮॥ క్షతజేతి॥ క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా రుధిరోక్షితేన వస్త్రేణ సమానప్రభా- సంధ్యా కస్మిన్ కాలం స్వకాలం వినా- ఖరస్యేతి- స్వార్థ్యం దీప్తదిగాభిము
ఖ్యేన శివానాముత్పాతాన్యుక్తాని-అధునా ఖరాభిముఖ్యేన సైన్యాభిముఖ్యేన చేతి భేదాదపౌనరుక్త్యం॥ టీ ॥ కంకః శ్వేతగృధ్రః ॥ ౯ ॥ నిత్యేతి ॥ నిత్యమశుభకరా అశు
భశంసినః- ఘోరనిదర్శనాః ఘోరదృష్టాంత భూతాః॥౧౦॥ కబంధ ఇతి॥ కబంధో ధూమకేతుః పరిఘాభాసః పరిఘాయుధవత్ శేషః-తస్య శ్యాసమాన ఇత్యర్థః॥ టీ॥

అపర్వణి-ప్రతిపద్దర్శసంధిః పర్వ-తస్మాదన్యస్మిన్నపి కాలే. సూర్యం జగ్రాహ-తదాహ-వరాహమిహిరః-అపర్వణి తథా రాహుగ్రహణం చంద్రసూర్యయోరితి॥౧౧॥
ప్రవాతీతి॥ ప్రవాతి ప్రతికూలో వాతి-ఉత్పేతుః ప్రచకాశిరే. ఖద్యోతసప్రభాః జ్యోతిరింగణసమానకాంతయః॥౧౨॥ సంలీనేతి॥ సంలీనాః జలాంతర్గతాః-పుష్ప
ఫలైర్వినా బభూవుః-గళితపుష్పాదికా బభూవురిత్యర్థః॥౧౩॥ ఉద్ధూతఇతి॥ ఉద్ధూతః ఉత్క్షిప్తః-జలధరారుణః మేఘవద్ధూసరః-వీచీకూచీతిశబ్దానుకారః వాశ్యంత్యః శబ్దం
కుర్వంత్యః॥౧౪॥ ఉల్కాఇతి॥ ఉల్కానిర్ఘాతౌ జ్యోతిర్వాయువిశేషౌ-అత్ర వరాహమిహిరః॥ శ్లో॥ ఉల్కా-శిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతే తనుప్రభయా। పవనాభిహతాXX
నాదవనౌ చయదా సమాపతతి॥ భవతి తదా నిర్ఘాతస్స చ పాపో దీర్ఘఖగవిరుతఇతి॥ ౧౫॥ ఖరస్యేతి॥ అవసజ్జత అవాసజ్జత- గద్గదకంఠతయా ప్రతిబద్ధోభూదిత్యర్థః॥
౧౬॥ సాప్రేతి॥ రుజాపీడా॥ ని॥ స్త్రీరుగ్రుజా చోపతాపరోగవ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః - మోహాత్ అజ్ఞానాత్ -నన్యవర్తత - ఏవమనేకదుర్నిమిత్తదర్శనేపియు
ద్ధగమనాన్నన్యవర్తతేత్యర్థః॥౧౭॥ తానితి॥ ఉత్థితాన్ ఉద్భూతాన్- రోమహర్షణాన్ రోమాంచకరాన్-భయజనకానిత్యర్థః . తదుక్తం సాహిత్యచింతామణౌ॥
శ్లో॥ ఉల్కానిపాతనిర్ఘాతవ్యాళవ్యాఘ్రాదిదర్శనైః। ఉత్పన్నస్సహసా చిత్తవిక్షోభస్త్రాస ఇష్యతే॥ నేత్రసంమీలనోత్కంపగాత్రసంకోచగద్గదైః। వైవర్ణ్య
స్వేదరోమాంచస్తంభాద్యైరనుభావ్యతఇతి॥ ప్రహసన్నిత్యనేన గర్వస్సూచ్యతే॥౧౮॥ తచ్ఛార్యప్రతిజ్ఞామాహ-మహోత్పాతానితి॥ తథాచోక్తం చింతామణౌ॥
శ్లో॥ కులరూపవయోవిద్యాబలైశ్వర్యధనాదిభిః। యాభవేదాత్మనశ్శ్లాఘా స గర్వ ఇతి కథ్యతే॥ ఉద్గ్రీవావేక్షణావజ్ఞాప్రతిజ్ఞాతిర్భవేదిహేతి॥ దుర్బలానివపురుషాన్

గ్రహం అభిప్లవో భూద్దివాకరః * ఉత్పేతుశ్చ వినా రాత్రిం తారాః ఖద్యోతసప్రభాః॥౧౨॥ సంలీనమీనవిహగా నలిన్యశ్శుష్కపంకజాః * తస్మిన్ క్షణే
బభూవుశ్చ వినా పుష్పఫలైర్ద్రుమాః॥౧౩॥ ఉద్ధూతశ్చ వినా వాతం రేణుర్జలధరారుణః * వీచీకూచీతి వాశ్యంత్యో బభూవుస్తత్ర శారికాః॥ ౧౪॥
ఉల్కాశ్చాపి సనిర్ఘాతా నిపేతుర్ఘోరదర్శనాః * ప్రచచాల మహీ సర్వా సశైలవనకాననా॥౧౫॥ ఖరస్య చ రథస్థస్య నర్దమానస్య ధీమతః * ప్రా
కంపత భుజస్సవ్యస్స్వరశ్చాస్యావసజ్జత॥౧౬॥ సా ప్రా సంపద్యతే దృష్టిః పశ్యమానస్య సర్వతః * లలాటే చ రుజా జాతా న చ మోహాన్న్యవర్తత॥
౧౭॥ తాన్ సమీక్ష్య మహోత్పాతానుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్ * అబ్రవీద్రాక్షసాన్ సర్వాన్ ప్రహసన్ స ఖరస్తదా॥౧౮॥ మహోత్పా
తానిమాన్ సర్వానుత్థితాన్ ఘోరదర్శనాన్ * న చింతయామ్యహం వీర్యాద్బలవాన్ దుర్బలానివ॥౧౯॥ తారా అపి శరైస్తీక్ష్ణైః పాతయామి నభ
స్థలాత్ * మృత్యుం మరణధర్మేణ సంక్రుద్ధో యోజయామ్యహం॥ ౨౦॥ రాఘవం తం బలోత్సిక్తం భ్రాతరం చాస్య లక్ష్మణమ్ * అహత్వా సా

స్వర్భానుః రాహుః॥౧౧॥ ప్రవాతీతి॥ ప్రతికూలఇతి శేషః * ఉత్పేతురితి॥ ఖద్యోతసప్రభాః ఖద్యోతసన్నిభాః-ఉత్పేతురుత్పన్నాః * తస్మిన్నితి॥ జలధరారుణః సం
ధ్యామేఘవదరుణ ఇత్యర్థః-వీచీకూచీత్యనుకరణశబ్దౌ వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః॥౧౪॥ ఖరస్యేతి॥ స్వరశ్చాప్యావసజ్జత-హీనస్వరోభూత్॥ ౧౬॥ సా ప్రా దుర్ని
మిత్తరూపా శ్రుసమేతా-సా ప్రమితిపాశక్రియావిశేషణం రుజా వేదనా-తథాపీతి శేషః-నన్యవర్తత యుద్ధయాత్రాయా ఇతి శేషః॥౧౭॥ * మహోత్పాతాని
తి॥ దుర్బలాన్ జనానివ॥౨౦॥ రాఘవమితి॥ బలోత్సిక్తం బలాధికం అహత్వా-ఉపావర్తితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః. వస్తుతస్తు- అహత్వా నోపావర్తితుముత్సహ
ఇత్యనేన హత్వైవోపావర్తితుముత్సహ ఇత్యభిప్రాయః హంతుమసమర్థః-అతో నోపావర్తత ఇతి వ్యజ్యతే॥ టీ॥ నను రామస్యామానుషచరిత్రం జ్ఞాత్వా యు
ద్ధాగమనవేళాయాం స్వస్య దుర్నిమిత్తాని దృష్ట్వా చ ఖరో నిర్భీకః ప్రహృష్టః కిమర్థమభూదిత్యాశంకాయాముచ్యతే-పురా తు యాజ్ఞవల్క్యసుతాశ్మివేన శప్తాః పునరను
గృహీతా రాక్షసత్వమాపన్నాయ- తే చ ఖరదూషణత్రిశిరసో బభూవుః. తచ్ఛాపనివృత్త్యర్థం శివస్త్రీగుణాత్మకే రామే స్వాంశం ఖరాదివధకాలే న్యవేశయత్ -తస్మా
చ్ఛాపవిముక్తిర్భవిష్యతీతి తద్వాసనావశాత్ ప్రమోదో జాత ఇత్యవిరోధః- శేష. ధర్మస్థభీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథాత్రానుసంధేయా॥౨౧॥ యన్నిమిత్తఇతి॥ యా
శూర్పణఖా నిమిత్తం యస్య విపర్యయస్య స తథోక్తః-విపర్యయో నాశః-సా భగినీత్యర్థః-యన్నిమిత్తా ఇతి-వస్తుతస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య చ జయ ఇతి శేషః-మమ మ-వి
పర్యయః నాశశ్చ యన్నిమిత్తః యా శూర్పణఖా నిమిత్తం యస్య సః-సా భగినీ-తయోస్తాభ్యాం మృతస్య మమేతి శేషః-రుధిరం పీత్వా సకామాస్తు॥ ౨౨॥ ఏవం రామా

౨౪|| రాఘవమితి|| ఉత్క్రుష్టం గర్వితం|| ౨౭|| ౨౮|| సమీయురితి|| సమీయుః సంగతాః-సహితాః లోకహితపరాః పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః దీర్ఘాభావ ఆర్షః|| ౨౯|| స్వస్తీత్యాది|| లోకానామభిసంగతాః ఇతి-యే లోకానామభిసంగతాః అనుకూలాః తేభ్యోఽపి స్వస్త్యస్త్విత్యర్థః-జయతాం జయతు-ఆర్షమాత్మనేపదం- సంఖ్యే యుద్ధే-చక్రహస్తో యథా యుధి సర్వానసురపుంగవాన్ సేనాం-గతాయుషాం గంతుముద్యుక్తాయుషాం-ఏతత్ స్వస్తీత్యాదివాక్యం - అన్యచ్చ రాఘవజయవిషయకం వాక్యం బ్రువాణాః పరమర్షయః-విమానస్థా దేవతాశ్చ జాతకౌతూహలాస్సంతః-రాక్షసానాం వాహినీం దదృశురితి సంబంధః||౩౦|| రథేనేతి|| వేగాత్ రథవేగాత్ -వినిస్సృతః గతః||౩౧|| శ్యేనేత్యాది|| శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశ ఖరామాత్యాః||౩౩||౩౪|| సేతి|| సమరాభికామా యుద్ధేప్సుః గ్రహాణామంగారకాదీనాం||౩౫|| ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- త్రయోవింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ రామస్య యుద్ధసన్నాహశ్చతుర్వింశే-ఆశ్రమమిత్యాది|| ఔత్పాతికానితి స్వార్థే ఠక్ ||౧||౨|| ఇమానితి|| సర్వభూతాపహారిణః సర్వభూతాపహారసూచకాన్-ప్రకృతేషు. సర్వరాక్షసాన్ సంహర్తుముద్యతానితి యోజనా||౩|| అమీ ఇతి|| రుధిరమయ్యో ధారాః యేషాం తే రుధిరధారాః-ఖరస్వనాః ఘోరస్తనితాని-వివర్తం

యక్షైస్తైర్లోకైర్నోపావర్తితుముత్సహే||౨౪|| స కామా భగినీ మేఽస్తు పీత్వా తు రుధిరం తయోః * యన్నిమిత్తస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య విపర్యయః||౨౫
న క్వచిత్ప్రాప్తపూర్వో మే సంయుగేషు పరాజయః * యుష్మాకమేతత్ప్రత్యక్షం నానృతం కథయామ్యహమ్||౨౬|| దేవరాజమపి క్రుద్ధో మత్తైరావత యాయినమ్ * వజ్రహస్తం రణే హన్యాం కిం పునస్తౌ కుమానుషౌ||౨౭|| సా తస్య గర్జితం శ్రుత్వా రాక్షసస్య మహాచమూః * ప్రహర్షమతులం లేభే మృత్యుపాశావపాశితా||౨౮|| సమీయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః * ఋషయో దేవగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ సహచారణైః||స మేత్య చోచుస్సహితాస్తేఽన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః||౨౯|| స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః| జయతాం రాఘవస్సంఖ్యే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్ * చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వానసురపుంగవాన్| ఏతచ్చాన్యచ్చ బహుశో బ్రువాణాః పరమర్షయః * జాతకౌతూహలాస్తత్ర విమానస్థాశ్చ దేవతాః| దదృశుర్వాహినీం తేషాం రాక్షసానాం గతాయుషామ్||౩౦|| రథేన తు ఖరో వేగాదుగ్రసైన్యో వినిస్సృతః| తం దృష్ట్వా రాక్షసం భూయో రాక్షసాశ్చ వినిస్సృతాః||౩౧|| శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రుర్విహంగమః| దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః * మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః| ద్వాదశైతే మహావీర్యాః ప్రతస్థురభితః ఖరమ్||౩౩|| మహాకపాలస్స్థూలాక్షః ప్రమాథీ త్రిశిరాస్తథా| చత్వార ఏతే సేనాన్యో దూషణం పృష్ఠతోఽన్వయుః||౩౪|| సా భీమవేగా సమరాభికామా మహాబలా రాక్షసవీరసేనా| తౌ రాజపుత్రౌ సహసాభ్యుపేతా మాలా గ్రహాణామివ చంద్రసూర్యౌ || ౩౫ || ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఆశ్రమం ప్రతియాతే తు ఖరే ఖరపరాక్రమే| తానేవౌత్పాతికాన్ రామస్సహ భ్రాత్రా దదర్శ హ || ౧ || తానుత్పాతాన్ మహాఘోరానుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్| ప్రజానామహితాన్ దృష్ట్వా వాక్యం లక్ష్మణమబ్రవీత్ ||౨|| ఇమాన్ పశ్య మహాబాహో సర్వభూతాపహారిణః| సముత్థితాన్ మహోత్పాతాన్ సంహర్తుం సర్వరాక్షసాన్||౩|| అమీ రుధిరధారాస్తు విసృజంతః ఖరస్వనాన్| వ్యోమ్ని మేఘా వివర్తంతే పరుషా గర్దభారుణాః

తస్య స్ఫురణం నిశ్చిత్యాపి యుయుత్సుస్సన్-స్వసేనాధైర్యోత్పాదకాని వాక్యాన్యాహ-నక్వచిదిత్యాదినా||౨౬|| దేవరాజమితి|| కుమానుషౌ కుత్సితమానుషౌ న్యూనౌ||౨౭|| సాగర్జిత ఇతి|| మృత్యుపాశావపాశితా అవపాశితా బద్ధా||౨౮||౩౧|| శ్యేనేతి|| శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశ ఖరామాత్యాః||౩౩||౩౫|| నావతీర్ణా ఇత్యవగంతవ్యం|| ౨౯|| సాగస్త్యే|| మృత్యుపాశావపాశితా అవపాశితా బద్ధా||౨౫||౩౧|| శ్యేనేతి|| ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱

ఆశ్రమమితి|| ఔత్పాతికానుత్పాతాన్-స్వార్థే ఠక్ ||౧|| తానితి || ప్రజానామహితాన్-అత్ర ప్రజాశబ్దేన ప్రకృతత్వాద్రాక్షసా ఏవోచ్యంతే|| ౨ || ఇమానితి|| సర్వభూతాపహారిణః సర్వరాక్షసవినాశసూచకానితి యావత్ ||౪|| ఏవం రాక్షసానాం దుర్నిమిత్తాన్యుక్త్వా - స్వస్య-జయసూచకాని నిమిత్తాన్యాహ|| సధూమా ఇతి|| మ

తేసంచరంతి||౪||సధూమా ఇతి|| ప్రతాపానలోద్యుక్తా ఇతి భావః-అతఏవ మమయుద్ధాభినందినః-రుక్మపృష్ఠాని స్వర్ణమయపృష్ఠాని-చాపానిధనూంషి||౫|| అథ స్త్రియాంధనుశ్చాపావిత్యమరః- వివేష్టంతే చలంతి-యుద్ధసన్నద్ధాని భవంతీత్యర్థః-ఆత్మనశ్చాపద్వయం.లక్ష్మణస్యైకమితి బహువచనం||౬||యాదృశా ఇతి||యాదృశాః ప్రసిద్ధాః-పూర్వంకృతసంవాదా ఇత్యర్థః-అగ్రతః అవ్యవహితోత్తరకాలే- నోభయమితిసువాక్||౭|| సంప్రహార ఇతి|| సుమహాన్ సంప్రహారః యుద్ధం-బాహుః దక్షిణః.సన్నికర్షే-అవ్యవహితోత్తరకాలే||౮|| స్వముఖప్రసాదాదేస్స్వయం ద్రష్టుమశక్యత్వేన స్వసమానసుఖే లక్ష్మణే నిదర్శయతి||సప్రభమితి|| ముఖప్రసాదఫలం వ్యతిరేకముఖేనాహ-ఉద్యతానామితి||౯||౧౦||అనాగతేతి|| ఆపదం నిమిత్తవశాచ్ఛంకమానేన.శుభం ఆపత్పరిహారం ఇచ్ఛతా-విపశ్చితా దూరదర్శినా పురుషేణ-అనాగతవిధానం అనాగతస్యభావినోనర్థస్య - విధానం ప్రతివిధానం కర్తవ్యం||౧౧||తస్మాదితి||గృహీత్వా రక్ష్యత్వేన గృహీత్వా- పాదపసంకులాం వృక్షావృతాం|| ౧౨|| అహమేవ యోత్స్యామీతి వక్తుముద్యతం ప్రత్యాహ- ప్రతికూలితుమితి|| ఇదం వాక్యం ప్రతికూలితుం నేచ్ఛామి-మయా శాపితోసీతి వక్తవ్యే - మమ పాదాభ్యామిత్యుక్తిర్లక్ష్మణవ్యవహారానుసారేణ||౧౩||త్వన్నివర్తనం న త్వదశక్త్యా-కింతు మునిభ్యః ప్రతిజ్ఞాతాన్మయైవ తద్వధః కర్తవ్య ఇత్యాశయేనాహ-త్వంహీతి|| ౧౪|| ఏవమితి || దుర్గాం అన్యైర్దురాసదాం||౧౫|| తస్మిన్నితి|| హంతేతి హర్షే-నిర్యుక్తం-నిశ్చయేన ఉపాయశ్చింతిత ఇత్యర్థః ||౫|| యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసం

భారుణాః||౪||సధూమాశ్చ శరాస్సర్వే మమయుద్ధాభినందితాః|రుక్మపృష్ఠాని చాపాని వివేష్టంతే చ లక్ష్మణ||౫||యాదృశా ఇహ కూజంతి పక్షిణో వనచారిణః|అగ్రతో నో భయం ప్రాప్తం సంశయో జీవితస్య చ||౬||సంప్రహారస్తు సుమహాన్ భవిష్యతి న సంశయః| అయమాఖ్యాతి మే బాహుస్స్ఫురమాణో ముహుర్ముహుః * సన్నికర్షే తు నశ్శూర జయం శత్రోః పరాజయమ్|| ౭|| సప్రభం చ ప్రసన్నం చ తవ వక్త్రం హి లక్ష్యతే * ఉద్యతానాం హి యుద్ధార్థం యేషాం భవతి లక్ష్మణ| నిష్ప్రభం వదనం తేషాం భవత్యాయుః పరిక్షయః||౯||రక్షసాం నర్దతాం ఘోరశ్శ్రూయతే చ మహాధ్వనిః |ఆహతానాం చ భేరీణాం రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః||౧౦||అనాగతవిధానం తు కర్తవ్యం శుభమిచ్ఛతా | ఆపదం శంకమానేన పురుషేణ విపశ్చితా||౧౧||తస్మాద్గృహీత్వా వైదేహీం శరపాణిర్ధనుర్ధరః |గుహామాశ్రయ శైలస్య దుర్గాం పాదపసంకులామ్||౧౨ || ప్రతికూలితుమిచ్ఛామి న హి వాక్యమిదం త్వయా |శాపితో మమ పాదాభ్యాం గమ్యతాం వత్స మా చిరమ్||౧౩||త్వం హి శూరశ్చ బలవాన్ హన్యా హ్యేతాన్న సంశయః|స్వయం తు హంతుమిచ్ఛామి సర్వానేవ నిశాచరాన్||౧౪||ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణస్సహ సీతయా | శరానాదాయ చాపం చ గుహాం దుర్గాం సమాశ్రయత్ ||౧౫||తస్మిన్ ప్రవిష్టే తు గుహాం లక్ష్మణే సహ సీతయా |హంత నిర్యుక్తమిత్యుక్త్వా రామః కవచమావిశత్ ||౧౬||స తేనాగ్నినికాశేన కవచేన విభూషితః| బభూవ రా

మయుద్ధాభినందితాః-యుద్ధే అభితో నంద ఆనందః ఏషాం సంజాత ఇతి తథోక్తాః - శ్రీరామగతో యుద్ధహర్షః- శరేషూపచర్యతే మమయుద్ధహర్షసూచక ఇతి ఫలితార్థః-చాపాని వివేష్టంతే విశేషేణ వేష్టంతే అభిమంత్రితతత్తద్దేవతాసాన్నిధ్యాచ్చాపేషు స్వయమేవ శరాస్సంసక్తా భవంతీత్యర్థః||౫||యాదృశా ఇతి||అగ్రతః అస్మాకం పురత ఇత్యర్థః-వనచారిణః-యాదృశాః-సౌమ్యాః పక్షిణః-కూజంతి-తాదృశైస్సునిమిత్తైః - నోస్మాకం-అభయం ప్రాప్తం-చకారాదసురాణాం జీవితస్య సంశయశ్చ ప్రాప్త ఇత్యర్థః||౬||సంప్రహార ఇతి||సంప్రహారో రణః-స్వస్య జయసూచకం నిమిత్తాంతరం-దర్శయతి||అయమితి|| బాహుః కర్తా దక్షిణ ఇతి శేషః-సన్నికర్షే సమీపే||౭||న కేవలం మమైవ జయసూచకం-తవాప్యస్తీత్యాహ || సప్రభమితి||యుద్ధార్థముద్యతానాం-యేషామాయుః క్షయో భవతి భవిష్యతి తేషాం వదనం నిష్ప్రభం భవతి నైవమస్మాకమితి భావః||౧౦ ||అనాగతేతి||అనాగతస్య ఆగమిష్యతః అనిష్టస్యేత్యర్థః-ప్రతివిధానం-పరిహారః కే నేత్యత ఆహ||ఆపదమితి||౧౧||తస్మాదితి|| శైలస్య గుహాం ఆశ్రమం హిత్వేతి శేషః-దుర్గాం అన్యైర్గంతుమశక్యాం||౧౨||ప్రతికూలితుమితి|| ఇదం వాక్యం-త్వయా ప్రతికూలితుం ప్రతికూలయితుం నేచ్ఛామి-సమానకర్తృకేషు తుమునితి యద్యపి-తథాపి-భోక్తుమనుజానాతీతివత్ క్వచిద్భిన్నకర్తృకేష్వపి తుమునిష్యతే - ప్రతికూలితమితి పాఠే త్వయా ప్రతికూలితం త్వత్కర్తృక ప్రాతికూల్యవద్వాక్యం నేచ్ఛామీత్యర్థః||౧౩||౧౫||హంతేతి హర్షే- నిర్యుక్తం అస్మదుక్తం లక్ష్మణేన నిర్యుక్తం నితరాం యుక్తం కృతమిత్యుక్త్వా రామః కవచమావిశత్ -ధృతవానిత్యర్థః||౧౭||స్వస్తీతి||స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్య ఇతి-యే లోకానామభిసంగతాః-లోకపాలనాయాభిసంగతాః-ఉద్యుక్తాస్తేభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యః-

గతియుక్తిష్విత్యమరః-ఆవిశత్ ప్రావిశత్ -అధారయదిత్యర్థః॥౧౭॥ సతేనేతి॥ అత్రోపమాలంకారేణతు ఔనరత్యతః తుణయోర్ధ్వన్యతే॥౧౮॥ ౧౯॥ తతో దేవా ఇత్యాది॥పూర్వసర్గే సమాగమనముక్తం-అత్ర సన్నిధానం-చారణాః దేవజాతివిశేషాః-లోకే తైర్లోక్యే-బ్రహ్మర్షిసత్తమాః భృగ్వాదయః- పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః॥౨౦॥స్వస్తీత్యాది॥లోకానాం యేభిసంగతాః ఇతి యే లోకానామభిసంగతాః అనుకూలాః- తేభ్యోపి స్వస్త్యస్త్విత్యర్థః-దేవాదయస్సమేత్య స్వస్తీత్యాద్యూచుః తప వై ముక్త్వా కథం యుద్ధం భవిష్యతీత్యంతం పునః ప్రోచురితి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి॥ రాజర్షయః దేవత్వం ప్రాప్తాః-యద్వా వానప్రస్థీభూతాః - సగణాః సపరికరాః॥౨౪॥ఆవిష్టమితి॥సంగ్రామశిరసి యుద్ధాగ్రే॥౨౫॥రూపమితి॥రామస్య రూపం రుద్రస్య రూపమివ బభూవ॥౨౬॥తతఇతి॥నిర్హ్రాదః శబ్దః-వర్మ కవచం- అనీకం సేనా॥౨౭॥ సింహనాదమిత్యాది॥అన్యోన్యమభిగర్జతాం-అహమేవ శత్రుం హనిష్యామీతి జల్పతామిత్యర్థః-విస్ఫారయతాం జ్యాశబ్దం కుర్వతాం-అభీక్ష్ణశః భృశం- జృంభతాం జృంభమాణానాం-మదేనోద్గచ్ఛతామిత్యర్థః.విప్రఘుష్టస్వనానాం- ఘోషో గుంజానాఖ్యధ్వనివిశేషః॥ని॥ ఘోషో గుంజనమంజనే ఇతి వైజయంతీ- భావేనిష్ఠా తద్రూపస్వనవతామిత్యర్థః॥౨౯॥ తేనేతి॥ శ్వాపదాః హింస్రా వ్యాఘ్రాదయః-యత్ర నిశ్శబ్దం శబ్దాభావః-అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా అవ్యయీభావః- తం దేశం-దుద్రువురిత్యన్వయః-పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగం॥౩౦॥తత్త్వితి॥సముపసర్పత సముపాసర్పత్ .గంభీరం ఇతరదుష్ప్రవేశం॥౩౧॥రామోపీతి॥ఉత్థితం ఉద్యుక్తం॥౩౨॥ వితత్యేతి॥ వితత్య కించిద్బాణవిసర్పణం కృత్వేత్యర్థః॥ని.॥వితతం సంహితస్యేషోః కించిదేవ విసర్పణమితి వైజయంతీ-తూణ్యోః పృష్ఠపార్శ్వద్వయబద్ధయోః-ఆహారయదిత్యనేన కరుణామూర్తేరప్యాశ్రితకంటకోద్ధారణాయ క్రోధమారోపయామాసేతి గమ్యతే-భీమం ధనురుద్ధృత్యతూణ్యోశ్శరాంశ్చోద్ధృత్య వితత్య సర్వరక్షసాం

మస్తిమిరే విధూమోగ్నిరివోత్థితః॥౧౮॥ స చాపముద్యమ్య మహచ్ఛరానాదాయ వీర్యవాన్ । బభూవావస్థితస్తత్ర జ్యాస్వనైః పూరయన్ దిశః॥౧౯॥
తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ సహచారణైః । సమేయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః * ఋషయశ్చ మహాత్మానో లోకే బ్రహ్మర్షిసత్తమాః । సమేత్య చోచుస్సహితా అన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః॥౨౦॥ స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోస్తు లోకానాం యేభిసంగతాః । జయతాం రాఘవో యుద్ధే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్ * చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వానసురపుంగవాన్ । ఏవముక్త్వా పునః ప్రోచురాలోక్య చ పరస్పరమ్ * చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । ఏకశ్చ రామో ధర్మాత్మా కథం యుద్ధం భవిష్యతి॥౨౩॥ ఇతి రాజర్షయస్సిద్ధాస్సగణాశ్చ ద్విజర్షభాః । జాతకౌతూహలాస్తస్థుర్విమానస్థాశ్చ దేవతాః॥౨౪॥ ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితమ్ । దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయాద్వ్యథిరే తదా॥
౨౫॥ రూపమప్రతిమం తస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః । బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్రస్యేవ మహాత్మనః॥౨౬॥ తతో గంభీరనిర్హ్రాదం ఘోరవర్మాయుధధ్వజమ్ । అనీకం యాతుధానానాం సమంతాత్ప్రత్యదృశ్యత॥ ౨౭ ॥ సింహనాదం విసృజతామన్యోన్యమభిగర్జతామ్ * చాపాని విస్ఫారయతాం జృంభతాం చాప్యభీక్ష్ణశః । విప్రఘుష్టస్వనానాం చ దుందుభీశ్చాపి నిఘ్నతామ్ * తేషాం సుతుములశ్శబ్దః పూరయామాస తద్వనమ్॥౨౯॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తాశ్శ్వాపదా వనచారిణః * దుద్రువుర్యత్ర నిశ్శబ్దం పృష్ఠతో నావలోకయన్ ॥౩౦॥ తత్త్వనీకం మహావేగం రామం సముపసర్పత * ధృతనానాప్రహరణం గంభీరం సాగరోపమమ్॥౩౧॥ రామోపి చారయన్ చక్షుస్సర్వతో రణపండితః * దదర్శ ఖరసైన్యం తద్యుద్ధాభిముఖముత్థితమ్॥౩౨॥ విత

స్వస్త్యస్తు. క్షేమమస్తు-స్వస్తి గోబ్రాహ్మణానాం చేతి పాఠే-అర్హత్వాన్న చతుర్థీ-యే లోకానామభిసంగతాః- హవిర్ముఖేన అనుకూలా భవంతీత్యర్థః - తమక్తం॥శ్లో॥అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే।ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిః వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి * ॥టీ॥ చక్రహస్తో విష్ణుః ॥ ౨౩ ॥ ౨౫ ॥ రూపమితి ॥ రుద్రస్యేవ మహాత్మన ఇతి - జగత్సంహారణార్థముద్యుక్తస్య ప్రళయకాల రుద్రస్య రూపం యద్వత్ తద్వత్ ఖరాదివధార్థముద్యుక్తస్య రామస్య రూపమపి బభూవేత్యర్థః తదుక్తం స్కాందే॥ శ్లో ॥రుద్రతేజోవిలసితం దృష్ట్వా రామకళేబరం । శంఖం చ క్రం చ శూలం చ పినాకం ఖేటమేవ చ ॥ ఖట్వాంగం ఘంటాం చ డమరుం బాణపాశాంకుశం తథా । చాపం వజ్రం చ ఖడ్గం చ పరశుం త్రాసకారణం॥జయశ్రియం చ గంగాం చ దదృశుస్సిద్ధనాగణా ఇతి॥౨౬॥౩౨॥వితత్యేతి॥ ధనుర్వితత్య-ఆరోప్య-క్రో

వధార్థం క్రోధమాహారయదిత్యన్వయః॥౩౩॥౩౪॥తస్యేతి॥దక్షస్యేత క్రోధాతిశయమాత్రేదృష్టాంతః॥౩౫॥౩౬॥తదితి॥కవచసూర్యకిరణయోస్సామ్యం-నీలా భ్రాణాంరక్షసాంచకార్ముకవత్త్వంధ్వజవత్త్వంచతుల్యం-మేఘేడత్వాత్తధ్వజసంభవాత్ .అత్ర సార్ధసప్తత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిర చితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్వింశస్సర్గః. **

తుములయుద్ధంపంచవింశే - అవష్టబ్ధేత్యాది ॥ ధన్యతఇతిధనుః- ధనధాన్యఇత్యస్మాద్ధాతోర్భృఞ్మృశీఙ్తృచరిత్సరితనిధనిమిమస్జిభ్యఉః ఇత్యౌణాదికసూత్రేణఉప్రత్య యః ధనుషాచధనుంవిదుః ధనురివాజనివక్రఇతికవికావ్యప్రయోగశ్చ॥౧॥తమితి॥చోద్యతామితిరథఇతిశేషః॥౨॥౩॥తంత్వితి॥నివ్వతితంయుద్ధోన్ముఖం- సచివాః శ్యేన గామ్యాదయః॥౪॥ సఇతి॥లోహితాంగఃఅంగారకః॥౫॥తతఇతి॥ అర్దయిత్వాపీడయిత్వా-మహానాదంననాద-చకారేత్యర్థః॥౬॥తత స్తమితి॥ భీమధన్వానం-ధను షశ్చేత్యనఙ్ సమాసాంతః-శస్త్రైఃఆయుధైః॥౭॥శస్త్రమాయుధలోహయోరిత్యమరః॥౮॥ ముద్గరైరితి ॥ ముద్గరైఃస్థూలగదాభిః- ప్రాసైఃకుంతైః-రోషతత్పరాః క్రోధపరవశాః॥౯॥తఇతి ॥ వలాహకసంకాశాః మేఘతుల్యాః-కూటంశృంగం-అభ్యధావంతఆభిముఖ్యేనాధావంత॥౯॥ తేరామఇతి॥ శైలేంద్రమివేత్యుపమానె నరామస్యనిర్దుఃఖత్వముక్తం॥౧౦॥సతైరిత్యాద్యర్థమేకాన్వయం॥౧౧॥తానీతి॥విశిఖైః బాణైః.ప్రతిజగ్రాహప్రతిరురోధ-నద్యోఘాన్నదీప్రవాహాన్॥ ౧౨ ॥

త్యచధనుర్భీమంతూణ్యాశ్యోఽద్ధృత్యసాయకాన్ * క్రోధమాహారయత్తీవ్రంవధార్థంసర్వరక్షసామ్॥౩౩॥దుష్ప్రేక్షస్సోభవత్క్రుద్ధోయుగాం తాగ్నిరివజ్వలన్ * తంద్రృష్ట్వా తేజసావిష్టంప్రాద్రవన్వనదేవతాః॥౩౪॥తస్యక్రుద్ధస్యరూపంతురామస్యదదృశేతదా * దక్షస్యేవక్రతుంహం తుంముద్యతస్యపినాకినః॥౩౫॥ఆవిష్టం తేజసారామంసంగ్రామశిరసిస్థితమ్ * దృష్ట్వాసర్వాణిభూతానిభయార్తానిప్రదుద్రువుః॥ ౩౬ ॥ త త్కార్ముకైరాభరణైర్ధ్వజైశ్చతైర్వర్మభిశ్చాగ్నిసమానవర్ణైః। బభూవసైన్యంపిశితాశనానాంసూర్యోదయేనీలమివాభ్రబృందమ్ ॥ ౩౭ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-చతుర్వింశస్సర్గః. ************* అవష్టబ్ధధనుంరామంక్రుద్ధంచరిపుఘాతినమ్ । దదర్శాశ్రమమాగమ్యఖరస్సహ పురస్సరైః॥౧॥ తంద్రృష్ట్వాసశరంచాపముద్యమ్యఖరనిస్స్వనమ్। రామస్యాభిముఖంసూతంచోద్యతామిత్యచోదయత్ ॥ ౨॥సఖరస్యాజ్ఞయాసూతస్తు రగాన్సమచోదయత్ । యత్రరామోమహాబాహురేకోధున్వన్స్థితోధనుః॥౩॥తంతునిష్పతితంద్రృష్ట్వాసర్వేతేరజనీచరాః। నర్దమానామహా నాదంసచివాఃపర్యవారయన్॥౪॥ సతేషాంయాతుధానానాంమధ్యేరథగతఃఖరః । బభూవమధ్యేతారాణాంలోహితాంగఇవోదితః॥౫॥ తతశ్శర సహస్రేణరామమప్రతిమౌజసమ్।అర్దయిత్వామహానాదంననాదసమరేఖరః॥౬॥తతస్తంభీమధన్వానంక్రుద్ధాస్సర్వేనిశాచరాః। రామంనా నావిధైశ్శస్త్రైరభ్యవర్షంతదుర్జయమ్॥౭॥ ముద్గరైఃపట్టసైశ్శూలైః ప్రాసైఃఖడ్గైఃపరశ్వధైః।రాక్షసాస్సమరేరామంనిజఘ్నూరోషతత్పరాః ౮ ॥ తేవలాహకసంకాశామహానాదామహౌజసః । అభ్యధావంతకాకుత్స్థంరథైర్వాజిభిరేవచ * గజైఃపర్వతకూటాభై రామం యుద్ధేజిఘాంసవః॥౯॥ తేరామేశరవర్షాణివ్యసృజన్రక్షసాంగణాః * శైలేంద్రమివధారాభిర్వర్షమాణావలాహకాః॥ ౧౦॥ సతైఃపరివృతోఘోరైరా ఘవోరక్షసాంగణైః॥౧౧॥ తానిముక్తానిశస్త్రాణియాతుధానైస్సరాఘవః। ప్రతిజగ్రాహవిశిఖైర్నద్యోఘానివసాగరః॥౧౨॥ సతైఃప్రహరణైర్ఘో రైర్భిన్నగాత్రోనవివ్యథే।రామఃప్రదీప్తైర్బహుభిర్వజ్రైరివమహాబలః॥౧౩॥ సవిద్ధఃక్షతజాదిగ్ధస్సర్వగాత్రేషురాఘవః। బభూవరామస్సంధ్యా

ధమితి-క్రోధమాహారయత్ ప్రాప్తవాన్॥౩౩॥తమితి॥ తేజసావిష్టమతిరౌద్రతేజసాసంపన్నమిత్యర్థః॥౩౭॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామా యణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్వింశస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱

అవష్టబ్ధధనుంఅవలంబితశరాసనంధనుశ్శబ్దఉకారాంతోప్యస్తి॥౧॥౩॥తమితి॥సచివాః- శ్యేనగామ్యాదయః॥౪॥సఇతి॥లోహితాంగోభౌమః॥౫॥౮॥తఇతి॥ వలాహ కాః మేఘాః॥౯॥౧౧॥తానీతి॥తానిశస్త్రాణి-స్వవిశిఖైః- ప్రతిజగ్రాహ-అవరురోధ॥ ౧౨॥ సఇతి॥ వజ్రైరివమహాచలఇతివ్యతిరేకదృష్టాంతః- వజ్రైఃవజ్రసమానైః

సతైరితి॥ వజ్రైః అశనిభిః॥౧౩॥ సవిద్ధ ఇతి॥ క్షతజాదిగ్ధః రుధిరాలిప్తః॥౧౪॥ విషేదురితి॥ బహుభిస్సహస్రైశ్చతుర్దశసహస్రైః॥౧౫॥ తతఇతి ॥ మండలీకృతకార్ముకః
ఆకర్ణాకర్షణేనమండలాకారీకృతధనుః-విశిఖాన్ బాణాన్ అర్ధచంద్రాగ్రబాణాన్- ప్రథమంశతశః అనంతరంసహస్రశః సనిర్బిభేదేతియోజనా॥౧౬॥ దురా
వారానితి॥ దురావారాన్ వారయితుమశక్యాన్-దుర్విషహాన్ దుస్సహాన్-కాలదండోపమాన్ యమదండతుల్యాన్ - అజిహ్మాగాన్ అవక్రగామినః అస్ఖలితలక్ష్యకా
నిత్యర్థః-కంకపత్రాన్ బాణాన్॥ ని॥ కంకపత్రశ్శరమార్గణబాణా ఇతిహలాయుధః॥౧౭॥ తేశరా ఇతి॥ ప్రాణానాదదుః- అమారయన్నిత్యర్థః-కాలకృతాః- యమ
ముక్తా ఇత్యర్థః॥౧౮॥ భిత్త్వేతి॥ రుధిరాప్లుతా ఇతి విశేషణం దీప్తాగ్న్యుపమానసిద్ధ్యర్థం॥౧౯॥ అసంఖ్యేయా ఇతి॥ సాయకాః బాణాః॥ ౨౦ ॥ తైరిత్యాద్యర్థత్రయమే
కంవాక్యం॥ వర్మాణి కవచాని॥౨౧॥ హయానితి॥ కాంచనసన్నాహాన్ కాంచనాభరణాన్-రథయుక్తాన్ రథబద్ధాన్-సగజారోహాన్ సనిషాదాన్- సాదినః అశ్వారో
హాన్-సదనమేవసాదనం-స్వార్థే అణ్॥౨౩॥ తతఇతి॥ నాళీకాః నాళమాత్రశరాః-నారాచాః ఆయసశరాః-వికర్ణినః కర్ణిశరాః-భీమమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౨౪
తత్సైన్యమితి॥ రామేణ కంకపత్రాన్ బాణైః-అర్దితం పీడితం-తత్సైన్యం సుఖం దుఃఖనివృత్తిం-అగ్నినా అర్దితం శుష్కం వనమివ న లేభే॥౨౫॥ కేచిదితి॥ పరమాయుధానితి
శూలాదివిశేషణం॥౨౬॥ తానీతి॥ ఆవార్య నివార్య-శిరోధరానితి పుల్లింగత్వమార్షం-శిరోధరాంశ్చిచ్ఛేద-ప్రాణాన్ జహారేతి క్రమః॥౨౭॥ తఇతి॥ సుపర్ణో గరుడః
తస్య వాతేన పతగానిలేన విక్షిప్తాః ఉన్మూలితాః-జగత్యాం భువి॥౨౮॥ అవశిష్టా ఇతి॥ తత్రసైన్యేషు-అవశిష్టాః హతావశిష్టాః-విషణ్ణాః దుఃఖితాః- శరణార్థం రక్షణార్థ
మితియావత్॥౨౯॥ తానితి॥ ఆదాయ ఖరసమీపగమనాన్నివర్త్య-అంతకః రుద్రపరాజితో యమః॥ ౩౦॥ నివృత్తా ఇతి ॥ నివృత్తాః యుద్ధాన్నివృత్తాః- దూషణరూపా

భైర్దివాకర ఇవావృతః॥౧౪॥ విషేదుర్దేవగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । ఏకం సహస్రైర్బహుభిస్తదా దృష్ట్వా సమావృతమ్॥౧౫॥ తతో
రామస్సుసంక్రుద్ధో మండలీకృతకార్ముకః । ససర్జ విశిఖాన్ బాణాన్ శతశోథ సహస్రశః॥౧౬॥ దురావారాన్ దుర్విషహాన్ కాలదండోపమాన్ ర
ణే । ముమోచ లీలయా రామః కంకపత్రానజిహ్మగాన్॥౧౭॥ తేశరాశ్శత్రుసైన్యేషు ముక్తా రామేణ లీలయా । ఆదదూ రక్షసాం ప్రాణాన్ పాశాః
కాలకృతా ఇవ॥౧౮॥ భిత్త్వా రాక్షసదేహాంస్తాంస్తే శరా రుధిరాప్లుతాః । అంతరిక్షగతా రేజుర్దీప్తాగ్నిసమతేజసః॥౧౯॥ అసంఖ్యేయాస్తు రామస్య
సాయకాశ్చాపమండలాత్ । వినిష్పేతురతీవోగ్రా రక్షఃప్రాణాపహారిణః॥౨౦॥ తైర్ధనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ । బాహూన్
సహస్తాభరణానూరూన్ కరికరోపమాన్ * చిచ్ఛేద రామస్సమరే శతశోథ సహస్రశః॥ ౨౧॥ హయాన్ కాంచనసన్నాహాన్ రథయుక్తాన్ ససార
థీన్ * గజాంశ్చ సగజారోహాన్ సహయాన్ సాదినస్తథా । పదాతీన్ సమరే హత్వా హ్యనయద్యమసాదనమ్॥౨౩॥ తతో నాళీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రై
శ్చ వికర్ణిభిః । భీమమార్తస్వరం చక్రుర్భిద్యమానా నిశాచరాః॥౨౪॥ తత్సైన్యం నిశితైర్బాణైరర్దితం మర్మభేదిభిః । రామేణ న సుఖం లేభే శుష్కం
వనమివాగ్నినా॥౨౫॥ కేచిద్భీమబలాశ్శూరాశ్శూలాన్ ఖడ్గాన్ పరశ్వధాన్ । రామస్యాభిముఖం గత్వా చిక్షిపుః పరమాయుధాన్॥ ౨౬ ॥ తాని బాణై
ర్మహాబాహుశ్శస్త్రాణ్యావార్య రాఘవః । జహార సమరే ప్రాణాంశ్చిచ్ఛేద చ శిరోధరాన్॥౨౭॥ తే ఛిన్నశిరసః పేతుశ్ఛిన్నవర్మశరాసనాః । సుప
ర్ణవాతవిక్షిప్తా జగత్యాం పాదపా యథా॥౨౮॥ అవశిష్టాశ్చ యే తత్ర విషణ్ణాశ్చ నిశాచరాః । ఖరమేవాభ్యధావంత శరణార్థం శరార్దితాః॥౨౯॥ తాన్
సర్వాన్ పునరాదాయ సమాశ్వాస్య చ దూషణః । అభ్యధావత కాకుత్స్థం క్రుద్ధో రుద్రమివాంతకః॥౩౦॥ నివృత్తాస్తు పునస్సర్వే దూషణాశ్రయసంశ్రి

అనయోపమయా శ్రీరామస్య న కదాచిదపి తత్కృతవ్యథేతి సూచ్యతే॥౧౩॥ సఇతి॥ క్షతజం రక్తం॥౧౪॥౧౫॥ తతఇతి॥ ససర్జేతి-విశిఖాన్-బాణాన్-బాణసంజ్ఞాన్ శ
రాన్॥ ని॥ బాణాస్తు గతవత్రిణ ఇతి వైజయంతీ॥౧౬॥ దురావారానితి॥ దురావారాన్ అశక్యనివారణాన్ దుర్విషహాన్ సోఢుమశక్యాన్-కంకపత్రాన్ కంకపత్రసం
జ్ఞాన్-శరాన్-అజిహ్మగాన కుటిలగతీన్-అస్ఖలితలక్ష్యానిత్యర్థః॥౧౭॥౨౧॥ హయానితి॥ కాంచనసన్నాహాన్-కాంచనపరికరాన్-సాదినః-తురగారూఢాన్॥౨౩॥
తతఇతి॥ నాళీకాముఖమాత్రాయస్సంయుక్తాశ్శరాః-నారాచాః-సర్వతఆయసాః-వికర్ణినః-ఉగ్రాంశవః॥౨౪॥౨౬॥ తేషామితి॥ ఆవార్య నివార్య॥౨౭॥ ౩౦॥ నివృ
త్తా ఇతి॥ దూషణాశ్రయసంశ్రితాః-దూషణమేవ ఆశ్రయం రక్షితారం సంశ్రితాః॥౩౧॥౩౯॥ యుగపదితి॥ విస్తీర్ణా-విశేషాచ్ఛాదనా॥౪౦॥ నిహతా ఇతి॥ క్షీణాః-కంఠగ

శ్రయేణనిర్భయాస్సంతః-అభ్యధావంతఅభిముఖమాజగ్ముః-ప్రాయశోనస్తాయుధత్వాత్సాలతాలేత్యాద్యుక్తం॥౩౧॥శూలేత్యాది॥శస్త్రవర్షాణి-శరభిన్నాయుధవర్షాణీత్యర్థః-సృజంతఇతి-ఆసన్నితి శేషః॥౩౨॥తదితి॥ రామస్యరక్షసాంచ-తుములంసంకులంమహాఘోరం-అతఏవరోమహర్షణంభయాతిరేకేణరోమాంచజనకం-అతఏవాద్భుతంతద్యుద్ధంపునరపిబభూవ॥౩౩॥గఇత్యర్ధమేకంవాక్యం॥౩౪॥ ఇదమనువదన్నాహ-తైశ్చేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ మహాబలస్సరామఃదిశోవిదిశశ్చ-తైరావృతాఃదృష్ట్వా-భైరవంభయంకరంనాదంకృత్వా-రాక్షసేషురాక్షసనిమిత్తం-గాంధర్వమస్త్రంధనుషిసంయోజయత సమయోజయత్-శరవర్షాభివర్షిభిఃశరవర్షకారిభిరిత్యర్థః॥౩౬॥ తతఇతి॥ చాపమండలాత్ సంహితగాంధర్వాస్త్రాత్-ఆకర్షణాతిశయేనమండలీకృతాచ్చాపాన్నిర్యయుః సమాగతైస్తైర్బాణైర్దశదిశః-సర్వాఃఅన్యానాః-అవార్యంత॥౩౭॥నాదదానమితి॥రాక్షసాఃరామస్యశరాదానాకర్షణమోచనానినాపశ్యన్-కింతుస్వహింసనమేవాపశ్యన్నితిక్రియాప్రధానోనిర్దేశః-యద్యపిగాంధర్వాస్త్రప్రయోగేవిచిత్రబాణనిర్గమోస్తి-తదస్మిన్శ్లోకేనోచ్యతే - కింతుతదనంతరభావికేవలశరమోక్షఇతిజ్ఞేయం॥౩౮॥శరాంధకారమితి॥ అంధకారమితిక్లీబత్వమార్షం-ప్రవమన్ఉద్గిరన్॥౩౯॥-యుగపచ్ఛరనిర్గమస్సముత్ప్రేక్ష్యతే-యుగపదితి॥పతమానైఃపతద్భిః-ఏకకాలేశరహతైఃఏకకాలేభూమౌపతద్భిః-ఏకకాలేపతితైశ్చరాక్షసైః-వసుధావికీర్ణావ్యాప్తాభూదితియుగపచ్ఛరనిర్గమనకార్యోక్తిః॥౪౦॥ అథహింసావైచిత్ర్యమాహ - నిహతాఇతి ॥ నిహతాః కేవలంప్రహతాః- పతితాః అశనిపాతఇవభయేనభూమౌపతితాః - క్షీణాఃకంఠగతప్రాణాః - భిన్నాఃద్విధాకృతాః - భిన్నాఃఖండితావయవాః - విదారితాఃనృసింహేనహిరణ్యవదానాభికంఠముద్భిన్నశరీరాః - తత్రతత్రేత్యనేనకశ్చిద్భిన్నఃకశ్చిద్విదారితః- పునఃకశ్చిత్ఛిన్నఇత్యేవంవిచిత్రశవవత్త్వముక్తం॥౪౧॥చిత్రవధందర్శయతి-సోష్ణీషైరిత్యాదినా॥ సోష్ణీషైఃశిరోవేష్టనవద్భిఃఉత్తమాంగైః కేవలశిరోభిః-నానారూపవిభూషణైరిత్యూరుజానూనాంవిశేషణం-సాంగదైరుక్తైరూరుభిఃసకటకైర్జానుభిశ్చేత్యర్థః-అనేకశోభిన్నైరితిహయాదిత్రయవిశేషణం-విచ్ఛిన్నైరితిచామరాదిసర్వవిశేషణం-విచితైరితిశూలాదివిశేషణం- నానావిధైరితిచామరాదివిశేషణం-పూర్వోక్తైరేతైర్వికీర్ణా-అతఏవభయంకరాభూదితియోజనా- ఏతావతాగ్రంథేనరామశరప్రభావాతిశయోదర్శితః-అస్మిన్సర్గేపంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానేఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః.

తాః ।రామమేవాభ్యధావంతసాలతాలశిలాయుధాః॥౩౧॥శూలముద్గరహస్తాశ్చచాపహస్తామహాబలాః।సృజంతశ్శరవర్షాణిశస్త్రవర్షాణిసంయుగే * ద్రుమవర్షాణిముంచంతశ్శిలావర్షాణిరాక్షసాః॥౩౨॥తద్బభూవాద్భుతంయుద్ధంతుములంరోమహర్షణమ్ * రామస్యచమహాఘోరంపునస్తేషాంచరక్షసామ్॥౩౩॥ తేసమంతాదభిక్రుద్ధారాఘవంపునరభ్యయుః॥౩౪॥ తైశ్చసర్వాదిశోదృష్ట్వాప్రదిశశ్చసమావృతాః ।రాక్షసైరుద్యతప్రాసైశ్శరవర్షాభివర్షిభిః * సకృత్వాభైరవంనాదమస్త్రంపరమభాస్వరమ్।సంయోజయతగాంధర్వంరాక్షసేషుమహాబలః॥౩౬॥తతశ్శరసహస్రాణినిర్యయుశ్చాపమండలాత్।సర్వాదశదిశోబాణైరవార్యంతసమాగతైః॥౩౭॥నాదదానంశరాన్ఘోరాన్నముంచంతంశిలీముఖాన్వికర్షమాణంపశ్యంతిరాక్షసాస్తేశరార్దితాః॥౩౮॥శరాంధకారమాకాశమావృణోత్సదివాకరమ్ । బభూవావస్థితోరామఃప్రవమన్నివతాన్శరాన్॥౩౯॥యుగపత్పతమానైశ్చయుగపచ్చహతైర్భృశమ్ ।యుగపత్పతితైశ్చైవవికీర్ణావసుధాభవత్॥౪౦॥ నిహతాఃపతితాఃక్షీణాశ్ఛిన్నాభిన్నావిదారితాః ।తత్రతత్రస్మదృశ్యంతేరాక్షసాస్తేసహస్రశః॥౪౧॥సోష్ణీషైరుత్తమాంగైశ్చసాంగదైర్బాహుభిస్తథా। ఊరుభిర్జానుభిశ్ఛిన్నైర్నానారూపవిభూషణైః * హయైశ్చద్విపముఖ్యైశ్చరథైర్భిన్నైరనేకశః। చామరైర్వ్యజనైశ్ఛత్రైర్ధ్వజైర్నానావిధైరపి * రామస్యబాణాభిహతైర్విచిత్రైశ్శూలపట్టిసైః।ఖడ్గైఃఖండీకృతైఃప్రాసైర్వికీర్ణైశ్చపరశ్వధైః * చూర్ణితాభిశ్శిలాభిశ్చశరైశ్చిత్రైరనేకశః। విచ్ఛిన్నైస్సమరేభూమిఃవికీర్ణాభూద్భయంకరా॥౪౫॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - పంచవింశస్సర్గః. ******************************

తప్రాణాః-ఛిన్నాఃద్విధాభూతశరీరాః-భిన్నాః-ఖండితావయవాః॥౪౧॥సోష్ణీషైరితి॥సోష్ణీషైఃశిరోవేష్టనసహితైః॥౪౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః.

ఈవ్యాఖ్యానే పంచవింశస్సర్గః. ****************** అథదూషణప్రముఖసర్వసైన్యవినాశష్షడ్వింశే. దూషణస్త్విత్యాద్యర్ధత్రయమేకంవాక్యం - నిరీక్ష్య
చేతి-భిన్నశ్చేత్యర్థః-భీమవేగాన్-భయంకరధావనాన్-అతఏవదురాసదాన్-పంచసహస్రానిత్యనేనపంచసాహస్రీపూర్వంహతేతివ్యజ్యతే॥౧॥తఇతి॥తంరామం
॥౨॥ సఇతి ॥ ప్రాణహరంఅన్యేషామితి శేషః-ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ-ధర్మాత్మేత్యనేనకూటయోధిత్వవ్యుదాసః॥౩॥ ప్రతిగృహ్యేతి॥ నిమీలితఇవర్షభఇ
త్యనేనశరవర్షేపినిర్వ్యథత్వమనాయాసత్వంచద్యోత్యతే॥౪॥తతఇతి॥ క్రోధసమావిష్టఇతి-రామఇతి శేషః-ప్రదీప్తఇవ తేజసేతి- తేజోయుక్తత్వేనప్రదీప్తఇవస్థిత
ఇత్యర్థః-సహదూషణందూషణసహితం-దూషణఃఖరస్య సేనాపతిః॥౫॥౬॥తతఇతి॥ చతుర్భిరితి.శరైరిత్యనుషంగః॥౭॥హత్వేతి॥తద్రక్షఃదూషణం - వక్షసివివ్యా
ధేతిసంబంధః॥౮॥సఇతి॥ పరితోహన్యతేనేనేతిపరిఘః-తంపట్టైఃబంధనైః-పరవసోక్షితంశత్రుమేదస్సిక్తం॥నిహన్మేదస్తువపావసేత్యమరః- వజ్రాశనిసమస్పర్శం
వజ్రంవజ్రాఖ్యరత్నంఅశనిఃవజ్రాయుధం-తదుభయసదృశకాఠిన్యం-పరగోపురదారణంపరేషాంశత్రూణాంయత్ గోపురంపురద్వారంతస్యదారణంభేదకం॥౯॥-
పురద్వారంతుగోపురమిత్యమరః॥౧౦॥తస్యేతి॥ అభిపతమానస్యఅభిపతతఃసహస్తాభరణావిత్యనేనశౌర్యబిరుదవత్త్వంలక్ష్యతే॥౧౧॥ భ్రష్టఇతి॥ రణమూర్ధనిభి
న్నహస్తస్య-తస్యదూషణస్య-భ్రష్టఃహస్తాచ్చ్యుతః-మహాకాయఃమహాప్రమాణః-పరిఘఃశక్రధ్వజఇవాగ్రతఃపపాతేత్యన్వయః॥౧౨॥సఇతి॥ కరాభ్యాంసహప
పాతేత్యన్వయః-మనస్వీధీరః॥౧౩॥తమితి॥అపూజయన్అస్తువన్॥౧౪॥ఏతస్మిన్నితి ॥ త్రీనేవాహ-మహాకపాలఇతి - కఃకిమాయుధంగృహీత్వాభ్యద్రవదిత్యత్రా
హ-మహాకపాలఇతి॥౧౫॥దృష్ట్వేతి॥శితైశ్శాణోల్లీఢైః-ప్రతిజగ్రాహ. తేషుబాణానర్పయామాసేత్యర్థః-యథాగృహంప్రాప్తానతిథీనుపచారైఃప్రతిగృహ్ణాతి

దూషణస్తుస్వకంసైన్యంహన్యమానంనిరీక్ష్యసః । సందిదేశమహాబాహుర్భీమవేగాన్నిశాచరాన్ * రాక్షసాన్పంచసాహస్రాన్సమరే
ష్వనివర్తినః॥౧॥ తేశూలైఃపట్టిసైఃఖడ్గైశ్శిలావర్షైర్ద్రుమైరపి * శరవర్షైరవిచ్ఛిన్నంవవృషుస్తంసమంతతః॥౨॥ సద్రుమాణాంశిలానాంచ
వర్షంప్రాణహరంమహత్ * ప్రతిజగ్రాహధర్మాత్మారాఘవస్తీక్ష్ణసాయకైః॥౩॥ ప్రతిగృహ్యచతద్వర్షంనిమీలితఇవర్షభః * రామఃక్రో
ధంపరంలేభేవధార్థంసర్వరక్షసామ్॥౪॥తతఃక్రోధసమావిష్టఃప్రదీప్తఇవతేజసా * శరైరవాకిరత్సైన్యంసర్వతస్సహదూషణమ్॥౫॥తతస్సేనా
పతిఃక్రుద్ధోదూషణశ్శత్రుదూషణః * శరైరశనికల్పైస్తంరాఘవంసమవాకిరత్॥౬॥తతోరామస్సుసంక్రుద్ధఃక్షురేణాస్యమహద్ధనుః * చిచ్ఛేదస
మరేవీరశ్చతుర్భిశ్చతురోహయాన్॥౭॥హత్వాచాశ్వాన్శరైస్తీక్ష్ణైరర్ధచంద్రేణసారథేః * శిరోజహారతద్రక్షస్త్రిభిర్వివ్యాధవక్షసి॥౮॥స
చ్ఛిన్నధన్వావిరథోహతాశ్వోహతసారథిః * జగ్రాహగిరిశృంగాభంపరిఘంరోమహర్షణమ్ । వేష్టితంకాంచనైఃపట్టైర్దేవసైన్యప్రమర్ద
నమ్ * ఆయసైశ్శంకుభిస్తీక్ష్ణైఃకీర్ణంపరవసోక్షితమ్।వజ్రాశనిసమస్పర్శంపరగోపురదారణమ్॥౧౦॥తంమహోరగసంకాశంప్రగృహ్యపరిఘంర
ణే । దూషణోభ్యద్రవద్రామంక్రూరకర్మానిశాచరః॥౧౧॥తస్యాభిపతమానస్యదూషణస్యసరాఘవః। ద్వాభ్యాంశరాభ్యాంచిచ్ఛేదసహస్తాభ
రణౌభుజౌ॥౧౨॥భ్రష్టస్తస్యమహాకాయఃపపాతరణమూర్ధని । పరిఘశ్ఛిన్నహస్తస్యశక్రధ్వజఇవాగ్రతః॥౧౩॥సకరాభ్యాంవికీర్ణాభ్యాంపపా
తభువిదూషణః । విషాణాభ్యాంవిశీర్ణాభ్యాంమనస్వీవమహాగజః॥౧౪॥ తందృష్ట్వాపతితంభూమౌదూషణంనిహతంరణే । సాధుసాధ్వితికాకుత్స్థంస
ర్వభూతాన్యపూజయన్॥౧౫॥ఏతస్మిన్నంతరేక్రుద్ధాస్త్రయస్సేనాగ్రయాయినః।సంహత్యాభ్యద్రవన్రామంమృత్యుపాశావపాశితాః * మహా
కపాలస్స్థూలాక్షఃప్రమాథీచమహాబలః ।మహాకపాలోవిపులంశూలముద్యమ్యరాక్షసః * స్థూలాక్షఃపట్టసంగృహ్యప్రమాథీచపరశ్వధమ్॥౧౭॥

౧॥తఇతి॥తంరామం॥౨॥సఇతి॥సరాఘవఃప్రతిజగ్రాహ-అవరురోధ॥౩॥౮॥*ఆయసైరితి॥వజ్రాశనిసమస్పర్శం-వ్రజతియాత్యేవనప్రతిహన్యతఇతివజ్రం - అ
శ్నాతిశత్రుజీవితమిత్యశనిః-తదుభయసమస్పర్శం॥టీ॥పరవసోక్షితంశత్రువసాక్లిన్నంపరగోపురదారణం-సురపురద్వారభేదకం॥౧౩॥భ్రష్టఇతి॥భిన్నహస్తస్య- త
స్యాగ్రతః-పరిఘఃపపాతేత్యనుషజ్యతే॥౧౪॥ తమితిఅపూజయన్నస్తువన్॥౧౬॥ఏతస్మిన్నితి॥సంహత్యమిళిత్వా - పంచసాహస్రైర్బాణైరిత్యధ్యాహార్యం॥౭॥

తథేత్యర్థః॥౧౯½॥ప్రతిజగ్రాహేత్యుక్తం వివృణోతి. మహాకపాలస్యేత్యాదినా॥ ప్రమమాథ చూర్ణీచకారేత్యర్థః - చూర్ణశరీరత్వే దృష్టాంతతయోక్తం విటపీతి॥
౨౧½॥ ౨౩½॥అయమితి॥హనధ్వం ఘ్నత॥౨౫½॥ సేనాధ్యక్షానేవాహ- శ్యేనగామీత్యాదినా॥౨౭॥తతఇతి॥ వజ్రం వజ్రమణిః- తేజస్వీ రామ ఇతి శేషః॥౨౯॥తఇతి॥ స
ధూమా ఇవేత్యనేన దహనోన్ముఖత్వం వ్యజ్యత ఇత్యంగారావస్థా వ్యావృత్తిః-వజ్రా ఇవేతి-వజ్రమస్త్రియామిత్యుభయలింగో వజ్రశబ్దః॥౩౦॥రక్షసామితి॥కర్ణినా
కర్ణాకారశరీరేణ॥౩౧॥తైరితి॥ఛిన్నం ఖండితం-భిన్నం విదారితం-ఆదిగ్ధాః ఆలిప్తాః॥౩౨॥తైర్ముక్తేతి॥రణాగ్రపతితత్వాతిశయాత్కుశసామ్యోక్తిః॥౩౩॥ క్షణేనేతి॥
నిరయప్రఖ్యం నరకతుల్యం-మాంసశోణితైః కృతః కర్దమః పంకో యస్య తత్తథా॥౩౪॥చతుర్దశేతి॥ మానుషేణ ఋజునా పదాతినా- వాహనరహితేనేత్యద్భుతో
క్తిః॥౩౫॥తస్యేత్యాది॥సైన్యస్య యుద్ధప్రవృత్తస్య-అతో రామస్యాపి తత్రాంతర్భావః-ఖరాదిత్రయం- శేషః అవశిష్టాంశ ఇత్యర్థః- శేషాస్సర్వే రాక్షసా హతా ఇ
త్యన్వయః-మహాసత్త్వా ఇత్యాదివిశేషణైర్మహారథా ఏవ హతాః - క్షుద్రాః కేచన భీరవో న హతా ఇతి గమ్యతే-అత ఏవోత్తరసర్గే హతశేషా ఇతి వక్ష్యతి-లక్ష్మణ
స్యాగ్రజేనేతి రామస్య విష్ణ్వర్ధాంశభాక్త్వేనాధికబలత్వోక్తిః॥౩౬॥తతస్త్వితి॥భీమః బలం భీమసైన్యం-ఉద్యతాశనిః ఉద్యతవజ్రః॥౩౭॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిర
చితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- షడ్వింశస్సర్గః. **
త్రిశిరశ్శిరసాం ఛేదదృష్టాంతేన స్వసేవినాం। దుఃఖత్రయనిహంతారం లక్ష్మణాగ్రజమాశ్రయే॥ఖరంత్విత్యాది॥వాహినీపతిః సేనాపతిః-సన్నివర్త్య - సమీపమాగత్యే

దృష్ట్వైవాపతతస్తూర్ణం రాఘవస్సాయకైశ్శితైః * తీక్ష్ణాగ్రైః ప్రతిజగ్రాహ సంప్రాప్తానతిథీనివ॥ ౧౯½ ॥మహాకపాలస్య శిరశ్చిచ్ఛేద పరమే
షుభిః * అసంఖ్యేయైస్తు బాణౌఘైః ప్రమమాథ ప్రమాథినమ్ । స పపాత హతో భూమౌ విటపీవ మహాద్రుమః * స్థూలాక్షస్యాక్షిణీ తీక్ష్ణైః పూరయా
మాస సాయకైః ॥౨౧½॥దూషణస్యానుగాన్ పంచసాహస్రాన్ కుపితః క్షణాత్ * బాణౌఘైః పంచసాహస్రైరనయద్యమసాదనమ్॥౨౨½॥ దూష
ణం నిహతం దృష్ట్వా తస్య చైవ పదానుగాన్ * వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధః సేనాధ్యక్షాన్ మహాబలాన్ ॥ ౨౩½ ॥ అయం వినిహతస్సంఖ్యే దూషణస్సపదాను
గః * మహత్యా సేనయా సార్ధం యుద్ధ్వా రామం కుమానుషమ్ । శస్త్రైర్నానావిధాకారైర్హనధ్వం సర్వరాక్షసాః * ఏవముక్త్వా ఖరః క్రుద్ధో
రామమేవాభిదుద్రువే॥౨౫½॥ శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రుర్విహంగమః * దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః। మేఘమాలీ మహా
మాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః * ద్వాదశైతే మహావీర్యా బలాధ్యక్షాస్ససైనికాః । రామమేవాభ్యవర్తంత విసృజంతశ్శరోత్తమాన్॥౨౭॥తతః పా
వకసంకాశైర్హేమవజ్రవిభూషితైః।జఘాన శేషం తేజస్వీ తస్య సైన్యస్య సాయకైః॥౨౯॥ తే రుక్మపుంఖా విశిఖాస్సధూమా ఇవ పావకాః । నిజఘ్ను
స్తాని రక్షాంసి వజ్రా ఇవ మహాద్రుమాన్॥౩౦॥రక్షసాం తు శతం రామశ్శతేనైకేన కర్ణినా ।సహస్రం చ సహస్రేణ జఘాన రణమూర్ధని॥౩౧॥ తై
ర్భిన్నవర్మాభరణాశ్ఛిన్నభిన్నశరాసనాః ।నిపేతుశ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం రజనీచరాః॥ ౩౨ ॥ తైర్ముక్తకేశైస్సమరే పతితైశ్శోణితోక్షితైః।
ఆస్తీర్ణా వసుధా కృత్స్నా మహావేదిః కుశైరివ॥౩౩॥క్షణేన తు మహాఘోరం వనం నిహతరాక్షసమ్। బభూవ నిరయప్రఖ్యం మాంసశోణితకర్దమమ్ ॥
౩౪ ॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్।హతాన్యేకేన రామేణ మానుషేణ పదాతినా॥ ౩౫ ॥ తస్య సైన్యస్య సర్వస్య ఖరశ్శేషో మహార
థః। రాక్షసస్త్రిశిరాశ్చైవ రామశ్చ రిపుసూదనః * శేషా హతా మహాసత్త్వా రాక్షసా రణమూర్ధని । ఘోరా దుర్విషహాస్సర్వే లక్ష్మణస్యాగ్ర
జేన తే॥౩౬॥తతస్తద్భీమబలం మహాహవే సమీక్ష్య రామేణ హతం బలీయసా। రథేన రామం మహతా ఖరస్తదా సమాససాదేంద్ర ఇవోద్యతాశనిః ॥
౩౭॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- షడ్వింశస్సర్గః. ************ ఖరం తు రామాభిముఖం ప్రయాంతం వాహినీపతిః। రాక్షసస్త్రిశిరా నామ స

తతఇతి॥ తేజస్వీ రామ ఇత్యనుషజ్యతే॥౩౭॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-షడ్వింశస్సర్గః
ఖరమితి॥సన్నివర్త్య ఆగత్య॥౧॥౨॥ప్రతిజానామీతి॥ఆయుధమాలభే స్పృశామీతి॥౩॥అహమితి॥తస్యావధ్యత్వం జ్ఞాత్వాహ-ఏవ వేతి. ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణా

త్యర్థః॥౧॥మామితి॥ సాహసాత్ యుద్ధాభిముఖ్యలక్షణాత్ -వినిపాతితమితి-మయేతి శేషః॥౨॥ప్రతిజానామీతి॥ ఆలభేస్పృశామి- ప్రతిజ్ఞాప్రకారమాహ-యథేతి-
సర్వరక్షసాం సర్వరక్షోభిః॥౩॥ అహం వేతి ॥ మృత్యుః మారయితా-ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః ॥౪॥ ప్రహృష్టఇతి॥ ప్రహృష్టేగర్విష్ఠే - సంయుగాయ
యుద్ధంకర్తుం- క్రియార్థోపపదస్యకర్మణిస్థానినఇతిచతుర్థీ॥౫॥ఖరఇతి॥ మృత్యులోభాత్ మృత్యునాకృతోలోభో యుద్ధలోభస్తస్మాత్ -ప్రసాదితఃనివర్తితఇతి
యావత్ -యుధ్యయుద్ధంకురు-అనుజ్ఞాతఃఖరేణేతి శేషః-త్రిశిరాఇతిసిద్ధం॥౬॥త్రిశిరాశ్చేతి॥ చకారోనసముచ్చయార్థః॥౭॥శరధారేతి॥శరాఏవధారాః ఆసారాః
తాసాం సమూహాన్-జలార్ద్రస్యేతి- దుందుభిశబ్దః పుల్లింగః-భేరీ(స్త్రీ)దుందుభిఃపుమానిత్యుక్తేః-దుందుభేః దుందుభినాదస్య.జలార్ద్రస్యేత్యనేనాస్యహీనస్వర
త్వముక్తం॥౮॥ఆగచ్ఛంతమితి॥ ధనుషాసాయకాన్విధున్వన్ కంపయన్-ముంచన్నితియావత్॥౯॥సఇతి॥ సంప్రహారోయుద్ధం॥౧౦॥తతఇతి॥సంరబ్ధం-సకోపమిత్య
ర్థః - లోకేకశ్చిత్కుపితోపివచనేనకోపంనప్రకటయతి-అయంతుప్రకటయతీతిభావః॥౧౧॥అహోఇత్యాదివ్యంగ్యోక్తిః-విక్రమఃపరాభిభవనంతత్రశూరస్య-స
మర్థస్యేత్యర్థః-ఈదృశమిత్యస్యైవవివరణంపుష్పైరివేత్యర్థం-లలాటేస్వలలాటే-లలాటేస్వల్పాపిక్షతిర్బాధికాభవతి- సాపినాస్తీతిసూచయితుంపుష్పతౌ
ల్యంచాపగుణః చాపమౌర్వీ-ఏవమితి-సంరబ్ధస్సన్నేవముక్త్వాక్రుద్ధోనిజఘానేత్యన్వయః॥౧౩½॥చతుర్భిరితి॥సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః-వాజినః వేగవతః॥౧౪½॥ అ

న్నివర్తస్వేదమబ్రవీత్ ॥౧॥మాంనియోజయవిక్రాంతసన్నివర్తస్వసాహసాత్ ।పశ్యరామంమహాబాహుంసంయుగేవినిపాతితమ్॥౨॥ప్రతిజానా
మి తేసత్యమాయుధంచాహమాలభే । యథారామంవధిష్యామివధార్హంసర్వరక్షసామ్ ॥ ౩ ॥ అహంవాస్యరణేమృత్యురేషవాసమరేమమ । వి
నివృత్యరణోత్సాహాన్ముహూర్తంప్రాశ్నికోభవ॥౪॥ప్రహృష్టోవాహతేరామేజనస్థానంప్రయాస్యసి।మయివానిహతేరామంసంయుగాయో
పయాస్యసి॥౫॥ఖరస్త్రిశిరసాతేనమృత్యులోభాత్ప్రసాదితః।గచ్ఛయుధ్యేత్యనుజ్ఞాతోరాఘవాభిముఖోయయౌ॥౬॥త్రిశిరాశ్చరథేనైవవాజియు
క్తేనభాస్వతా।అభ్యద్రవద్రణేరామంత్రిశృంగఇవపర్వతః॥౭॥శరధారాసమూహాన్సమహామేఘఇవోత్సృజన్।వ్యసృజత్సదృశంనాదంజలార్ద్ర
స్యతుదుందుభేః॥౮॥ఆగచ్ఛంతంత్రిశిరసంరాక్షసంప్రేక్ష్యరాఘవః। ధనుషాప్రతిజగ్రాహవిధున్వన్సాయకాన్శితాన్॥౯॥ససంప్రహారస్తుము
లోరామత్రిశిరసోర్మహాన్ ।బభూవాతీవబలినోస్సింహకుంజరయోరివ॥ ౧౦ ॥ తతస్త్రిశిరసాబాణైర్లలాటేతాడితస్త్రిభిః । అమర్షీకుపితో
రామస్సంరబ్ధమిదమబ్రవీత్ ॥౧౧॥అహోవిక్రమశూరస్యరాక్షసస్యేదృశంబలమ్। పుష్పైరివశరైర్యస్యలలాటేఽస్మిపరిక్షతః *మమాపిప్రతిగృ
హ్ణీష్వశరాంశ్చాపగుణచ్యుతాన్ ।ఏవముక్త్వాతుసంరబ్ధశ్శరానాశీవిషోపమాన్ * త్రిశిరోవక్షసిక్రుద్ధోనిజఘానచతుర్దశ॥౧౩½॥చతుర్భిస్తురగాన
స్యశరైస్సన్నతపర్వభిః * న్యపాతయత తేజస్వీచతురస్తస్యవాజినః॥ ౧౪½॥ అష్టభిస్సాయకైస్సూతంరథోపస్థాన్న్యపాతయత్ * రామశ్చిచ్ఛేద

యకః-సప్తవింశేసర్గే-మాంనియోజయేత్యాదిసార్ధశ్లోకచతుష్టయస్యవాస్తవార్థస్తు- హేఖర-సంయుగేరామంవ- తేనవినిపాతితం సైన్యంచేతి శేషః-పశ్య- అత
స్త్వం- సాహసాన్నివర్తస్వ-మాన్నియోజయ-తర్హి-త్వంతంహనిష్యసికిం-తత్రాహ-ప్రతిజానామీత్యాది-సర్వరక్షసాం- వధార్థం-సర్వరక్షసాంహంతారమి
త్యర్థః-రామం-యథాయథావత్ -అహంప్రతిజానామి-సమ్యగ్జానామీత్యర్థః-అతః- తంవధిష్యామీతి - సర్వమాయుధమాలభేగ్రహీష్యామి కేవలమిత్యర్థః - హం
తుంఅశక్యశ్చేదనేనకింతత్రాహ-అహమితి-అస్యరామస్య-అహంవా-రణేమృత్యుః-కింతు-ఏషవా-ఏషరామఏవ-సమరే-మమమృత్యుః-అతస్త్వం-మహోత్సాహో
ద్వినివర్తస్వ-ముహూర్తంప్రాశ్నికోభవేతిసంబంధః-ప్రహృష్టఇతి- ప్రహృష్టోవాహతఇత్యత్ర -అహతఇతిచ్ఛేదః-రామే అహతేసతి- మేమయిచ-నిహతేసతి-
ప్రహృష్టస్త్వం-రామంప్రతి- సంయుగాయోపయాస్యసి-అథవా జనస్థానంవా-ప్రయాస్యసీతిసంబంధః- ప్రసాదితః ప్రార్థితః-యుధ్యయుద్ధంకురుష్వ॥౬॥ త్రిశి
రాపీతి॥త్రిశిరాపీత్యత్రాకారలోపశ్ఛాందసః॥౭॥శరేతి॥వ్యసృజదితి-దుందుభేర్దుందుభినాదస్యసదృశంనాదం-వ్యసృజత్ అకరోత్ ॥౧౧॥అహోఇతి॥సోపహాసం
వచనమీదృశం-విక్రమసదృశం-బలం-తస్యైవావిష్కరణం-పుష్పైరితి-పుష్పైఃస్వల్పాపీడాభవతి-త్వచ్ఛరైస్తాదృశపీడాపినాస్తీతిభావః॥౧౨॥౧౩½॥చతుర్భిరితి॥స
న్నతపర్వభిః-ఋజూకృతపర్వభిః-వాజినః- వేగవతఇతితురంగవిశేషణం॥౧౪½॥ అష్టాభిరితి ॥ తస్యసూతం-రథోపస్థాత్ రథోపరిభాగాన్న్యపాతయదితిసంబంధః॥

ష్టభిరితి ॥ రథోపస్థే రథావరిభాగే॥౧౫॥తతఇతి॥ హతరథాత్ హతహయసారథికరథాత్-హృదయేవక్షసి బిభేదేత్యన్వయః.జడః నిశ్చేష్టః॥౧౬॥౧౭॥సఇతి॥ పూర్వంపతితైః శిరోభిః హేతుభిః స్వయమన్వపతత్ ॥౧౮॥హతశేషాఇతి॥ ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః॥౨౦॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- సప్తవింశస్సర్గః. ************* మహామోహసమాయస్యదర్పస్యాశ్రయనిగ్రహం । వ్యజ్యుంఖరోపకరణం హంతారంరామమాశ్రయే॥నిహతమిత్యాది॥నిహతందూషణందృష్ట్వారామస్యవిక్రమంచదృష్ట్వాస్థితస్యఖరస్యత్రాసోభవదితియోజనా॥౧॥సదృష్ట్వేతి ॥ రక్షసాంసంబంధిరాక్షసం-త్రిశిరోదూషణౌ-హతావిత్యనుషంగః-బలంసైన్యం-హతభూయిష్ఠంహతప్రవరరాక్షసం-చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః ప్రధానాహతాః - అవశిష్టంసైన్యం(ప్రే)క్ష్యేత్యర్థః-విమనాః విగతగర్వావష్టంభమనాయస్యసతథా॥౩॥ వికృష్యేతి ॥ బలవదత్యంతం-నారాచాన్ ॥ని॥ప్రక్ష్వేడనాస్తునారాచాఇత్యమరః- రక్తభోజనానితి-రక్తరూషితత్వేనరక్తభోజనత్వవ్యపదేశః-ఆశీవిషానివసర్పానివస్థితాన్॥౪॥జ్యామితి॥శిక్షయాధనుర్వేదశిక్షాపాటవేన-జ్యాంవిధూన్వన్-అస్త్రాణిదర్శయన్-అస్త్రప్రయోగపాటవందర్శయన్నిత్యర్థః-సమరేశరైః మార్గాన్నానాప్రకారాంశ్చకార॥ ౫॥ సఇతి ॥ సరామోపితందృష్ట్వాబాణైః సుమహద్ధనుఃసర్వాదిశః ప్రదిశశ్చపూరయామాసేత్యన్వయః॥౬॥ససాయకైరితి॥సఃరామః-అవివరంనీరంధ్రం॥౭॥తదితి॥ పర్యాకాశంపరితస్స్థితమాకాశం-ఖరరామయోశ్చతుఃపార్శ్వవర్త్యాకాశమిత్యర్థః-సర్వతః సర్వత్ర-అనాకాశంఅనవకాశం-బభూవ॥౮॥శరజాలేతి॥సంరంభాత్ కోపాత్ ॥ని॥ సంరంభస్సంభ్రమే కోపఇ

బాణేనధ్వజంచాస్యసముచ్ఛిన్నమ్॥౧౫॥తతోహతరథాత్తస్మాదుత్పతంతంనిశాచరమ్ * బిభేదరామస్తంబాణైర్హృదయే సోభవజ్జడః॥౧౬॥సాయకైశ్చాప్రమేయాత్మా సామర్షస్తస్యరక్షసః * శిరాంస్యపాతయద్రామో వేగవద్భిస్త్రిభిశ్శితైః॥౧౭॥ సభూమౌరుధిరోద్గారీరామబాణాభిపీడితః * న్యపతత్పతితైఃపూర్వంస్వశిరోభిర్నిశాచరః॥౧౮॥హతశేషాస్తతోభగ్నారాక్షసాః ఖరసంశ్రయాః * ద్రవంతిస్మనతిష్ఠంతివ్యాఘ్రత్రస్తామృగాఇవ॥౧౯॥తాన్ ఖరోద్రవతోదృష్ట్వానివర్త్యరుషితస్స్వయమ్ * రామమేవాభిదుద్రావ రాహుశ్చంద్రమసంయథా॥౨౦॥

***************** ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తవింశస్సర్గః. *****************

నిహతందూషణందృష్ట్వారణేత్రిశిరసాసహ ।ఖరస్యాప్యభవత్త్రాసోదృష్ట్వారామస్యవిక్రమమ్॥౧॥సదృష్ట్వారాక్షసంసైన్యమవిషహ్యంమహాబలః । హతమేకేనరామేణత్రిశిరోదూషణావపి * తద్బలంహతభూయిష్ఠంవిమనాః ప్రేక్ష్యరాక్షసః। ఆససాదఖరోరామంనముచిర్వాసవంయథా ॥౩॥వికృష్యబలవచ్చాపంనారాచాన్రక్తభోజనాన్ ।ఖరశ్చిక్షేపరామాయక్రుద్ధానాశీవిషానివ॥ ౪ ॥ జ్యాంవిధూన్వన్సుబహుశశ్శిక్షయాస్త్రాణిదర్శయన్ । చకారసమరేమార్గాన్ శరైరథగతఃఖరః॥౫॥ససర్వాశ్చదిశోబాణైః ప్రదిశశ్చమహారథః ।పూరయామాసతందృష్ట్వారామోపిసుమహద్ధనుః॥౬॥ససాయకైర్దుర్విషహైస్సస్ఫులింగైరివాగ్నిభిః । నభశ్చకారావివరంపర్జన్యఇవవృష్టిభిః॥౭॥తద్బభూవశితైర్బాణైః ఖరరామవిసర్జితైః । పర్యాకాశమనాకాశంసర్వతశ్శరసంకులమ్॥౮॥ శరజాలావృతస్సూర్యోనతదాస్మప్రకాశతే । అన్యోన్యవధసంరంభాదుభయోస్సంప్రయుధ్యతోః ॥౯॥ తతోనాలీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చవికర్ణిభిః । ఆజఘానఖరోరామంతోత్రైరివమహాద్విపమ్॥౧౦॥తంరథస్థంధనుష్పాణింరాక్షసంప

౧౫॥ తతఇతి॥ జడః నిశ్చేష్టః॥౧౬॥౧౭॥సఇతి॥పూర్వం-పతితైః-శిరోభిః హేతుభిః-స్వయమన్వపతత్ ॥౧౮॥హతేతి॥ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః॥టీ॥ నను-ఖరశ్శేషోమహారథః- త్రిశిరాశ్చైవరామశ్చేత్యుక్తంకథమిదానీంహతశేషాఇత్యుచ్యతే-తత్రప్రధానేష్వత్రయోవశిష్టా ఇతిమునేరభిప్రాయః॥౧౯॥ ౨౦॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశస్సర్గః. ***************

౧॥సఇతి॥త్రిశిరోదూషణావపి- హతౌదృష్ట్వాత్రాసోభవదిత్యనుషజ్యతే(౨)తదితి॥హతభూయిష్ఠం-అల్పావశిష్టం॥౩॥ ౪॥ జ్యామితి ॥ శిక్షయాధనుర్విద్యాభ్యాసేన-మార్గాన్-శరసంఘాతప్రక్షేపణాదిప్రకారభేదాన్॥౫॥సఇతి॥సఖరః-బాణైర్దిశః పూరయామాసేతియోజనా॥౬॥ సఇతి॥సరామః సాయకైః- నభః అవివరంనీరంధ్రంచకారేతిసంబంధః॥౭॥తదితి॥పర్యాకాశం-పరితోవర్తమానమాకాశం-అనాకాశంనిరవకాశం-బభూవ-తత్ర హేతుః శరసంకులమితి॥౮॥శరీరేతి॥ ఉభయోః

త్యమరః-ఉభయోశ్శరజాలావృతఇత్యన్వయః॥౯॥ తతఇతి॥ తోత్త్రైః గజశిక్షణయష్టిభిః॥ ౧౦॥ ౧౧॥ హంతారమితి॥ ఖరః సర్వసైన్యహననపరిశ్రాంతమపి రామం-పౌరుషే పర్యవస్థితం మహాసత్త్వం మేనే-యద్వా ఉక్తవిశేషణం రామం పరిశ్రాంతం మేనే॥౧౨॥ తమితి॥ నోద్విజతే నాచలత్ - క్షుద్రమృగం శశం॥౧౩॥ తతఇతి॥ పతంగ ఇత్యనేన అమృత్యా అనివృత్తిరుచ్యతే॥౧౪॥ తతోస్యేతి॥ ముష్టిదేశే ముష్టిబంధనసమీపదేశే-మహాత్మన ఇత్యనేన ముష్టిదేశే ఛేత్తో బాణస్య పరిహరణసామర్థ్యం వ్యజ్యతే-లాఘవం శైఘ్ర్యం-చిచ్ఛేద-రామస్య కించిచ్ఛ్రాంతత్వేనానవధానాదితి భావః॥౧౫॥ పాణిలాఘవమేవాహ-స పునరిత్యాదినా॥ వర్మణి నిజఘానావదారయతిస్మ॥౧౬॥ తతఇతి॥ ఆదిత్యవర్చస ఇత్యనేన కవచపతనానంతరం ప్రకాశమాన తేజోవిశేష ఉచ్యతే॥౧౭॥౧౮॥ స శరైరితి॥ అర్పితః సంయుక్తః - విధూమ ఇత్యనేన జ్వాలాధిక్యముచ్యతే॥౧౯॥ తతఇతి॥ గంభీరనిర్హ్రాదం గంభీరధ్వనికం ధనుః-రిపోరంతాయ నాశాయ-సజ్యం చకారేత్యన్వయః॥౨౦॥ సుమహదితి॥ యత్తదితి ప్రసిద్ధ్యతిశయవాచీ-మహర్షిణా అగస్త్యేన-అతిసృష్టం దత్తం-సమభిధావత సమభ్యధావత్॥౨౧॥ తతఇతి॥ సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః॥౨౨॥ స ఇతి॥ దర్శనీయః రమ్యః- ఆజ్ఞయా శాపేన-ఉత్పాతేయం॥౨౩॥ తమితి॥ మాతంగం గజం-తోమరైః గజశిక్షాదండైః-చతుర్భిరిత్యత్ర వీప్సాబోధ్యా-బహుభిరిత్యనువాదాత్॥౨౪॥ ౨౫॥ స ధనురితి॥ పరమేష్వాసః ఉత్కృష్టశరాసనః-అభిలక్షితాన్ ప్రసిద్ధాన్॥ ౨౬॥ షణ్ణాం వినియోగప్రకారమాహ-శిరసీత్యాదినా॥ ద్వాభ్యామితి-బాహ్వోరితి-ఏకైకస్య బాహోరేకైకేనేత్యర్థః-చంద్రార్ధవక్త్రైః-అర్ధచంద్రాకారముఖైరిత్యర్థః॥౨౭॥ తతఇతి॥ త్రయోదశ నారాచాన్ సమాదదేత్యన్వయః- అంతిమపాదే త్రయోదశ శరాన్నితాన్ ఇతి పాఠే ముమోచేతి క్రియాధ్యాహార్యా॥౨౮॥ త్రయోదశానాం వినియోగమాహ-తతోస్యేత్యాదినా॥ ఛిత్త్వేత్యుత్తరత్ర స్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబధ్యతే-త్రివేణు నామ రథముఖస్థో యుగాధారదండః-ప్రహసన్నివ-లీలయేత్యర్థః॥౩౧॥ ప్రభగ్నేతి॥ అవప్లుత్య రథాత్సముల్లంఘ్య॥౩౨॥ తదితి॥ తత్కా-

ర్యవస్థితమ్। సదృశ్యస్సర్వభూతానాం పాశహస్త ఇవాంతకమ్॥౧౧॥ హంతారం సర్వసైన్యస్య పౌరుషే పర్యవస్థితం। పరిశ్రాంతం మహాసత్త్వం మేనే రామం ఖరస్తదా॥౧౨॥ తం సింహమివ విక్రాంతం సింహవిక్రాంతగామినమ్। దృష్ట్వా నోద్విజతే రామస్సింహః క్షుద్రమృగం యథా॥౧౩॥ తతస్సూర్యనికాశేన రథేన మహతా ఖరః। ఆససాద రణే రామం పతంగ ఇవ పావకమ్॥౧౪॥ తతోస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః। ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవమ్॥౧౫॥ స పునస్త్వపరాన్ సప్త శరానాదాయ వర్మణి। నిజఘాన ఖరః క్రుద్ధశ్శక్రాశనిసమప్రభాన్॥౧౬॥ తతస్తత్ప్రహతం బాణైః ఖరముక్తైస్సుపర్వభిః। పపాత కవచం భూమౌ రామస్యాదిత్యవర్చసః॥౧౭॥ తతశ్శరసహస్రేణ రామమప్రతిమౌజసమ్। అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః॥౧౮॥ స శరైరర్పితః క్రుద్ధస్సర్వగాత్రేషు రాఘవః। రరాజ సమరే రామో విధూమోగ్నిరివ జ్వలన్॥౧౯॥ తతో గంభీరనిర్హ్రాదం రామశ్శత్రునిబర్హణః। చకారాంతాయ స రిపోస్సజ్యమన్యన్మహద్ధనుః॥౨౦॥ సుమహద్వైష్ణవం యత్తదతిసృష్టం మహర్షిణా। వరం తద్ధనురుద్యమ్య ఖరం సమభిధావత॥౨౧॥ తతః కనకపుంఖైస్తు శరైస్సన్నతపర్వభిః। బిభేద రామస్సంక్రుద్ధః ఖరస్య సమరే ధ్వజమ్॥౨౨॥ స దర్శనీయో బహుధా వికీర్ణః కాంచనధ్వజః। జగామ ధరణీం సూర్యో దేవతానామివాజ్ఞయా॥౨౩॥ తం చతుర్భిః ఖరః క్రుద్ధో రామం గాత్రేషు మార్గణైః। వివ్యాధ యుధి మర్మజ్ఞో మాతంగమివ తోమరైః॥౨౪॥ స రామో బహుభిర్బాణైః ఖరకార్ముకనిస్సృతైః। విద్ధో రుధిరసిక్తాంగో బభూవ రుషితో భృశమ్॥౨౫॥ స ధనుర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృహ్య పరమాహవే। ముమోచ పరమేష్వాసష్షట్ఛరానభిలక్షితాన్॥౨౬॥ శిరస్యేకేన బాణేన ద్వాభ్యాం బాహ్వోరథార్పయత్। త్రిభిశ్చంద్రార్ధవక్త్రైశ్చ వక్షస్యభిజఘాన హ॥౨౭॥ తతః పశ్చాన్మహాతేజా నారాచాన్ భాస్కరోపమాన్। జిఘాంసూ రాక్షసం క్రుద్ధస్త్రయోదశ సమాదదే॥౨౮॥ తతోస్య యుగమేకేన చతుర్భిశ్చతురో హయాన్। షష్ఠేన తు శిరస్సంఖ్యే ఖరస్య రథసారథేః॥ త్రిభిస్త్రివేణుం బలవాన్ ద్వాభ్యామక్షం మహాబలః। ద్వాదశేన తు బాణేన ఖరస్య సశరం ధనుః॥ ఛిత్త్వా వజ్రనికాశేన రాఘవః ప్రహసన్నివ। త్రయోదశేనేంద్రసమో బి

స్సంప్రయుఖ్యతోస్సతోః॥౯॥౧౧॥ హంతారమితి॥ ఖరః-సర్వసైన్యహననేన-పరిశ్రాంతమపి రామం తథా పౌరుషే పర్యవస్థితం- మహాసత్త్వం మేనే ఇతి సంబంధః॥౧౨॥ తమితి॥ తం ఖరం-క్షుద్రమృగం-హరిణాదికం॥౧౩॥౧౫॥ స ఇతి॥ వర్మణి-కవచే॥౧౬॥౧౯॥ తతఇతి॥ నిర్హ్రాదం శబ్దం॥౨౦॥ సుమహదితి॥ మహర్షిణా అగస్త్యేన - అతి

ఖరభంగకర్మ-అపూజయన్-అస్తువన్-సమేత్య సమూహీభూయ-సమేతాః అగతాః॥౩౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే-అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టావింశస్సర్గః. ************* అహంకారస్యహీనస్యవ్యక్తాంశక్తిమివస్థితాం।గదాంఖరస్యనిర్భిద్యరాజంతంరామమాశ్రయే-ఖరంత్విత్యాది॥సర్వసాధనవైకల్యేనఖరస్యానుకూల్యమపిభవేదితితచ్చిత్తపరీక్షార్థమాహ-ఖరంత్విత్యాదినా॥ మృదుపూర్వం న్యాయావలంబనేనోక్తం-పరుషంమర్మోద్ఘాటనరూపత్వాత్॥౧॥గజాశ్వేతి॥ తిష్ఠతా-అధిపతిత్వేనతిష్ఠతేత్యర్థః॥౨॥మృదుపూర్వత్వసిద్ధయేలోకన్యాయమాహ- ఉద్వేజనీయఇతి॥ ఉద్వేజనీయః-ఉద్వేజకః.నృశంసోఘాతుకః-ఏవంవిధోలోకానామీశ్వరోపి-నతిష్ఠతినజీవేత్ -కింపునర్భవాదృశఇతిభావః॥౩॥కర్మేతి॥ సర్వజనఇతి - దయాళురపీతిభావః॥౪॥లోభాదితి॥లోభాత్ లబ్ధస్యత్యాగాసహిష్ణుతయా-కామాత్ అపూర్వలాభేచ్ఛయా-నబుధ్యతే- నపశ్చాత్తాపంకరోతీత్యర్థః-భ్రష్టఃఐశ్వర్యాత్ భ్రష్టఃతస్యకర్మణః-అంతంఫలం-పశ్యతిఅనుభవతి-కథమివ.కరకాత్ బ్రాహ్మణీవ-కరకాఃవర్షోపలాః॥౫॥వర్షోపలస్తుకరకఇత్యమరః- తానత్తీతికరకాత్ . బ్రాహ్మణీరక్తపుచ్ఛికా॥౫॥బ్రాహ్మణీరక్తపుచ్ఛికేతినిఘంటుః-తస్యాస్తద్భక్షణంవిషభక్షణవన్మారకమితిప్రసిద్ధిః-యథాబ్రాహ్మణీస్వమారకంకర్మ-స్వయమేవకరోతి-తథాత్వమపీత్యర్థః॥౫॥కింపాపంమయాకృతమిత్యత్రాహ-వసతఇతి॥౬॥ననుతర్హికథంపాపినోపిబహవోజీవంతీత్యత్రాహ-నచిరమితి॥కేవలపాపినోజన్మాంతరేఫలంభుంజతే-క్రూరాస్తుపుణ్యలేశేనఐశ్వర్యంప్రాప్యాపి-నచిరంతిష్ఠంతిక్షిప్రమేవవినశ్యంతీత్యర్థః॥౭॥ అవశ్యమితి॥పాపస్యకర్తా-జంతుః-కాలేప్రాప్తే అవశ్యంఘోరం

భేదనమరేఖరమ్॥౩౧॥ ప్రభగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః।గదాపాణిరవప్లుత్య తస్థౌ భూమౌ ఖరస్తదా॥౩౨॥ తత్కర్మ రామస్య మహారథస్య సమేత్య దేవాశ్చ మహర్షయశ్చ।అపూజయన్ప్రాంజలయః ప్రహృష్టాస్తదా విమానాగ్రగతాస్సమేతాః॥ఇత్యారణ్యకాండే.అష్టావింశస్సర్గః

ఖరంతువిరథంరామోగదాపాణిమవస్థితమ్।మృదుపూర్వంమహాతేజాఃపరుషంవాక్యమబ్రవీత్॥౧॥గజాశ్వరథసంబాధేబలేమహతితిష్ఠతా । కృతంసుదారుణంకర్మసర్వలోకజుగుప్సితమ్॥౨॥ ఉద్వేజనీయోభూతానాంనృశంసఃపాపకర్మకృత్ । త్రయాణామపిలోకానామీశ్వరోపినతిష్ఠతి॥౩ ॥ కర్మలోకవిరుద్ధంతుకుర్వాణంక్షణదాచర।తీక్ష్ణంసర్వజనోహంతిసర్పందుష్టమివాగతమ్॥ ౪ ॥ లోభాత్పాపానికుర్వాణఃకామాద్వాయోనబుధ్యతే।భ్రష్టఃపశ్యతితస్యాంతంబ్రాహ్మణీకరకాదివ॥౫॥వసతోదండకారణ్యేతాపసాన్ధర్మచారిణః। కిన్నుహత్వామహాభాగాన్ఫలంప్రాప్స్యసిరాక్షస॥౬॥నచిరంపాపకర్మాణఃక్రూరాలోకజుగుప్సితాః। ఐశ్వర్యంప్రాప్యతిష్ఠంతిశీర్ణమూలాఇవద్రుమాః॥౭॥ అవశ్యంలభతేజంతుఃఫలంపాప

సృష్టేదత్తం॥౨౫॥సఇతి॥అభిలక్షితాః శ్రేష్ఠాః॥౨౬॥౨౭॥తతఇతి॥నారాచాః-అత్రప్రముమోచేతిక్రియాఅధ్యాహార్యా॥౨౮॥త్రయోదశబాణానాంసప్తసుయుగాదిలక్ష్యేషు-వినియోగమాహ-తతఇతి॥త్రివేణుర్నామరథముఖస్థావయవవిశేషః- ఛిత్వేత్యుత్తరత్రస్థితాక్రియాసర్వత్రసంబధ్యతే॥౩౧॥౩౨॥తదితి॥రామస్య-తత్కర్మ-సమేత్య- దృష్ట్వా-దేవాదయస్తం - అపూజయన్- నమస్కారస్తుత్యాదిభిరతోషయన్నిత్యర్థః॥ ౩౩ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఖరమితి॥ మృదుపూర్వంమృదూక్తిపూర్వం-పరుషంకర్ణకఠోరమిత్యర్థః॥౧॥గజేతి॥బలేతిష్ఠతాబలవిషయస్వామిత్వేనతిష్ఠతా-త్వయేత్యర్థః॥ ౨॥ ఉద్వేజనీయఇతి॥ భూతానాముద్వేజనీయః-ఉద్వేజకరః-నృశంసఃఘాతుకః-ఏవంవిధశ్చ-లోకానామీశ్వరః-ఇంద్రోపినతిష్ఠతిచిరకాలమితిశేషః- కింపునర్భవానిత్యర్థః॥౩॥౪॥లోభాదితి॥ అప్రాప్తస్యప్రాప్త్యాశాకామః- ప్రాప్తపర్యాశాలోభః-తస్యపాపస్యఅంతం-నాశరూపం-పరిపాకమితియావత్ -పశ్యతిపాపఫలమనుభవతీత్యర్థః - కిమివ-బ్రాహ్మణీ-కరకాదివ-కరకాఘనోపలః-తానత్తీతికరకాత్ -పుల్లింగోప్యస్తి-బ్రాహ్మణీరక్తపుచ్ఛికేవ-రక్తపుచ్ఛికాయాః కరకావిషమితిప్రసిద్ధిః-రక్తపుచ్ఛికాఘనోపలంనిగీర్యతుణేనమ్రియతే-తద్వత్త్వమపిమయావినశ్యసీత్యర్థః॥ టీ॥ రక్తపుచ్ఛికాయాఃకరకావిషమితిప్రసిద్ధిః - తథాచకామలోభాభ్యాంపాపానికుర్వాణోయఃపాపఫలంనజానాతి-సతుకాలాంతరేదేహోద్భ్రష్టస్సన్ కామలోభాభ్యాంసంచితపాపస్యఫలమనుభవతి - యథారక్తపుచ్ఛికాస్వశరీరసౌఖ్యార్థంవర్షోపలంనిగీర్యతుణేనమ్రియతేతద్వత్త్వమపినశ్యసీతిభావః॥౫॥౬॥నేతి॥పాపకర్మాణఃపూర్వపుణ్యైరైశ్వర్యంప్రాప్యాపినచిరంతిష్ఠంతిక్షిప్రమేవనశ్యంతీత్యర్థః॥ ౭ ॥ అవ

దుఃఖరూపం ఫలం లభతే - ఋతుకాలే - పర్యాగతే ప్రాప్తే - ఆర్తవం తత్ దృతుప్రాప్తం పుష్పమివ ॥౮॥ నచిరాదితి ॥ నచిరాదిత్యేకం పదం - అవిలంబేనేత్యర్థః - అత్ర పురుష ఇతి శేషః - పాపానాం అత్యుత్కటానామిత్యర్థః ॥౯॥ ఏవం మృదుపూర్వముక్త్వా పరుషమాహ - పాపమిత్యాదినా ॥ ఆసాదితః ప్రాప్తోఽస్మి - ఆగమనే హేతుమాహ - రాజ్ఞేతి ॥౧౦॥ అద్యహీతి ॥ మయా ముక్తాశ్శరాః త్వాం విదార్య నిపతిష్యంతి ప్రవేక్ష్యంతి - యథా పన్నగాః సర్పాః వల్మీకం ప్రవిశంతి - తథా ॥౧౧॥ యే త్వయేతి ॥ తాననుగమిష్యసీతి - పాపినామపి సమరే హతానాం స్వర్గసంభవాదితి భావః ॥౧౨॥ అద్య త్వామితి ॥ నిరయస్థం నరకసదృశం - దుఃఖం - భూమౌ పతిత్వానుభవంతమిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ప్రహరేతి ॥ తాలఫలం యథేత్యనేనానాయాసోక్తిః ॥౧౪॥౧౫॥ ప్రాకృతానితి ॥ ఆత్మనాస్వయమేవ ॥౧౬॥ విక్రాంతా ఇతి ॥ తేజసా ప్రతాపేన ॥౧౭॥ ప్రాకృతా ఇతి ॥ ప్రాకృతాః క్షుద్రాః - అకృతాత్మానః అప్రతిష్ఠితధృతయః - క్షత్రియపాంసనాః క్షత్రియాధమాః - నిరర్థకం నిష్ప్రయోజనం యథా తథా - వికత్థంతే శ్లాఘంతే ॥౧౮॥ కులమితి ॥ కులం వ్యపదిశన్ ఆత్మనో మహాకులప్రసూతత్వం ప్రకటయన్ కో వీరః మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే - అప్రస్తావే అనవసరే - స్వయం స్తవమభిధాస్యతీత్యన్వయః ॥౧౯॥ సర్వథైవ లఘుత్వం తే కత్థనేన విదర్శితం - సువర్ణప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్నినేతి ॥ తే కత్థనేన లఘుత్వమల్పత్వం సర్వథైవ స్పష్టమేవ విదర్శితం -

స్య కర్మణః । ఘోరం పర్యాగతే కాలే ద్రుమాః పుష్పమివార్తవమ్ ॥౮॥ నచిరాత్ప్రాప్యతే లోకే పాపానాం కర్మణాం ఫలమ్ । సవిషాణామివాన్నానాం భుక్తానాం క్షణదాచర ॥౯॥ పాపమాచరతాం ఘోరం లోకస్యాప్రియమిచ్ఛతామ్ । అహమాసాదితో రాజ్ఞా ప్రాణాన్హంతుం నిశాచర ॥౧౦॥ అద్య హి త్వాం మయా ముక్తాశ్శరాః కాంచనభూషణాః । విదార్యాతిపతిష్యంతి వల్మీకమివ పన్నగాః ॥౧౧॥ యే త్వయా దండకారణ్యే భక్షితా ధర్మచారిణః । తానద్య నిహతస్సంఖ్యే ససైన్యోఽనుగమిష్యసి ॥౧౨॥ అద్య త్వాం పతితం బాణైః పశ్యంతు పరమర్షయః । నిరయస్థం విమానస్థా యే త్వయా హింసితాః పురా ॥
౧౩॥ ప్రహర త్వం యథాకామం కురు యత్నం కులాధమ । అద్య తే పాతయిష్యామి శిరస్తాలఫలం యథా ॥౧౪॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ క్రుద్ధస్సంరక్తలోచనః । ప్రత్యువాచ ఖరో రామం ప్రహసన్ క్రోధమూర్ఛితః ॥ ౧౫॥ ప్రాకృతాన్ రాక్షసాన్ హత్వా యుద్ధే దశరథాత్మజ । ఆత్మనా కథమాత్మానమప్రశస్యం ప్రశంససి ॥౧౬॥ విక్రాంతా బలవంతో వా యే భవంతి నరర్షభాః । కథయంతి న తే కించిత్తేజసా స్వేన గర్వితాః ॥౧౭॥ ప్రాకృతాస్త్వకృతాత్మానో లోకే క్షత్రియపాంసనాః । నిరర్థకం వికత్థంతే యథా రామ వికత్థసే ॥౧౮॥ కులం వ్యపదిశన్ వీరస్సమరే కోఽభిధాస్యతి । మృత్యుకాలే హి సంప్రాప్తే స్వయమప్రస్తవే స్తవమ్ ॥౧౯॥ సర్వథైవ లఘుత్వం తే కత్థనేన విదర్శితమ్ । సువర్ణప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్నినా ॥ ౨౦ ॥ నతు మామిహ

శ్యమితి ॥ పాపస్య కర్తా - కాలే - పాపఫలానుభవకాలే - ప్రాప్తే - అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం - ఫలం లభతే - ఋతుకాలలక్షణే - కాలే ప్రాప్తే - ఆర్తవం తత్ దృతుప్రయుక్తం - పుష్పమివ ॥౮॥ నచిరాదిత్యేకం పదం - అవిలంబేనేత్యర్థః ॥౯॥ పాపమితి ॥ రాజ్ఞా దశరథేన భరతేన వా - ఆసాదితః - నియుక్తః ॥౧౦॥ అద్యేతి ॥ భిత్త్వా త్వద్వపురితి శేషః విదార్య భూమిమితి శేషః - అతిపతిష్యంతి భూమిం భిత్త్వా గమిష్యంతీత్యర్థః ॥౧౧॥ య ఇతి ॥ యే ధర్మచారిణః తాననుగమిష్యతీత్యనేన - పాపినామపి స్వేన హతానాముత్తమలోకప్రాప్తిరస్తీత్యుక్తం భవతి (టీ) తదుక్తం స్కాందే । రామవిద్ధా నిశిచరా బాణైర్మర్మసు తాడితాః । రామమాసాద్య సమరే సాయుజ్యపదవీం గతా ఇతి ॥౧౨॥ అద్యేతి ॥ పతితం దుర్దశాం ప్రాప్య భూమౌ పతితం (టీ) నిరయస్థం దుర్దశాం ప్రాప్తం ॥౧౪॥౧౭॥ ప్రాకృతాస్త్వితి ॥ అకృతాత్మానః కల్మషచిత్తాః ॥౧౮॥ కులమితి ॥ కులం వ్యపదిశన్ కులీనత్వం ప్రకటయన్ - మృత్యుకాలే - తత్తుల్యే సమరే సంప్రాప్తే సతి - అప్రస్తావే - స్తవం కో వాభిధాస్యతి కో వా ఆత్మప్రశంసాం కరోతీత్యర్థః ॥౧౯॥ సర్వథైవేతి ॥ సువర్ణప్రతిరూపేణ సువర్ణసదృశేన - అగ్నినా అగ్నివర్ణేన - అశ్మనా పాషాణేన న తప్యతే - వస్త్వితి శేషః - సువర్ణవర్ణమశ్మానం - దృష్ట్వా - అయమంగార ఇతి స్తుత్యా - వ్యపదిశంతి - తథాపి తేనాగ్నినా వస్తు న తప్యతే - కింతు ముఖ్యేనైవాగ్నినా తప్యత ఇత్యర్థః - ఏతదుక్తం భవతి అగ్నిబుద్ధ్యా అగ్నివర్ణమశ్మానం - స్పృశతే పురుషాయానుపలభ్యమానోష్ణస్పర్శేనాశ్మనా - ఆత్మనోఽనగ్నిత్వం నామ లఘుత్వం యథా విదర్శితం భవతి - తథా తే త్వయా - త్వాం వీరం మన్వానాయ - మహ్యం కత్థనేనాత్మప్రశంసయా - అవీరత్వం నామాత్మనో లఘుత్వం - విదర్శితమిత్యపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజనా - తప్తేనేవ కుశాగ్నినేతి పాఠే త్వయమర్థః - కుశాగ్నినా సువర్ణశోధకాగ్నినా తప్తేన సువర్ణప్రతిరూపేణారకూటేన - లఘుత్వం కార్ష్ణ్యరూపం యథా విదర్శితం భవతి - తథా తే త్వయా కత్థనేనాత్మప్రశంసయా - లఘుత్వమసారత్వం ప్రదర్శితం భవతీతి ॥

యథాతప్తేనఅతఏవసువర్ణసదృశేన-కుశాగ్నినాకుశదర్భమాశ్రితేనాగ్నినాలఘుత్వంవిదర్శ్యతే తద్వత్ -యథాతృణాగ్నిః స్తువర్ణతుల్యతయాభాసమానోపి
జ్వలన్నప్యుత్తరకాలేదాహకార్యకరోనభవతి-తథాకత్థనేనవీరవత్ భాసమానోపిపురుషఃఉత్తరకాలేలఘురేవభవిష్యతీత్యర్థః - శీఘ్రంజ్వలతీతృణాగ్నిఃయథాస
ద్యశ్శాంతోనదగ్ధుమీష్టే-తథాకత్థమానఃపురుషఃస్వకత్థనానురూపంకార్యంనకరోతీతిసిద్ధమితి॥౨౦॥నత్వితి॥ ఇహతవపురతఃతిష్ఠంతంనిశ్చలతయాస్థితం - గదాధరంశ
త్రురక్తోక్తితగదావంతంమాం-సర్వనిర్వాహకంపర్వతమివాకంప్యంనపశ్యసి-అతఏవైవంకత్థసఇతిభావః॥౨౧॥పర్యాప్తఇతి॥గదాపాణిరహంపాశహస్తాంతకఇవ-
తవత్రయాణాంలోకానామపిప్రాణాన్హంతుం-పర్యాప్తః సమర్థఇతియోజనా॥౨౨॥కామమితి॥ త్వయిఆత్మశ్లాఘినివిషయే- కామం - యద్యపిబహుపారుష్యం
వక్తవ్యమస్తి-తథాపితన్నవక్ష్యామి-కుతఃహియస్మాత్ సవితాఅస్తంగచ్ఛేత్ -తతఃఅస్తమయేనయుద్ధవిఘ్నోభవేత్ - యద్యపిస్వస్యరాత్రిర్బలాయైవ- తథాపిరా
త్ర్యాశక్తమనుష్యవధస్యస్యనకాపికీర్తిరితిఖరహృదయం॥౨౩॥చతుర్దశేతి॥ తేత్వయా-ఏవఇత్యవ్యవధానోక్తిః- తేషాంతద్బంధూనామిత్యర్థః- యద్వాతద్వధప్ర
తిక్రియాంకరిష్యామీత్యత్రహృదయం॥౨౪॥ ఇతీతి॥పరమాంగదః-గదాప్రహారసామర్థ్యబిరుదయుక్తఇత్యర్థః-అశనింవజ్రం॥౨౫॥ఖరేతి॥భస్మకృత్వాతత్సమీపమ
గాదిత్యన్వయః-సమీపతఇతిసార్వవిభక్తికస్తసిః॥౨౬॥౨౭॥సేతి॥వ్యాలీపన్నగీ॥౨౮॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆ
రణ్యకాండవ్యాఖ్యానేఏకోనత్రింశస్సర్గః. ******************** నిరస్తనిఖిలాలంబమహంకారమివస్థితం।ఖరంనిహత్యసాధూనాంసుఖావహమహంభ

తిష్ఠంతంపశ్యసిత్వంగదాధరమ్ । ధరాధరమివాకంప్యంపర్వతంధాతుభిశ్చితమ్॥౨౧॥ పర్యాప్తోహంగదాపాణిర్హంతుం ప్రాణాన్రణేతవ । త్ర
యాణామపిలోకానాంపాశహస్తఇవాంతకః॥౨౨॥ కామంబహ్వపివక్తవ్యంత్వయివక్ష్యామినత్వహమ్। అస్తంగచ్ఛేద్ధిసవితాయుద్ధవిఘ్నస్తతోభ
వేత్ ॥౨౩॥ చతుర్దశసహస్రాణిరాక్షసానాంహతానితే ।త్వద్వినాశాత్కరోమ్యేషతేషామశ్రుప్రమార్జనమ్॥౨౪॥ఇత్యుక్త్వాపరమక్రుద్ధస్తాం
గదాంపరమాంగదః ।ఖరశ్చిక్షేపరామాయప్రదీప్తామశనింయథా॥౨౫॥ఖరబాహుప్రముక్తాసాప్రదీప్తామహతీగదా ।భస్మవృక్షాంశ్చగుల్మాంశ్చ
కృత్వాగాత్తత్సమీపతః॥౨౬॥తామాపతంతీంజ్వలితాంమృత్యుపాశోపమాంగదామ్ । అంతరిక్షగతాంరామశ్చిచ్ఛేదబహుధాశరైః॥౨౭॥సావికీర్ణా
శరైర్భగ్నాపపాతధరణీతలే । గదామంత్రౌషధబలైర్వ్యాలీవవినిపాతితా॥౨౮॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః. ******

౨౦॥నన్వితి॥మాంపశ్యసినను-గదాధరమిత్యనేన-గదాయాఅమోఘత్వంసూచ్యతే-ధరాధరమితిపర్వతవిశేషణం॥౨౧॥౨౨॥ కామమితి॥యద్యపిత్వద్విషయేఇతిశే
షఃబహువక్తవ్యంపరుషవచనమస్తి-తథాప్యహంత్వయాసాకంనవక్ష్యామీతిశేషః-భవతోలఘుతరత్వాదితిభావః-హేత్వంతరమాహ॥అస్తమితి॥౨౩॥ చతుర్దశేతి॥
తేత్వయా-హతానితేషామశ్రుప్రమార్జనమితి- తేషాంహతబాంధవరాక్షసానామిత్యర్థః- ప్రాకృతానిత్యాదీనాంవాస్తవార్థస్తుఆత్మానంప్రశంససి-ఇహమహా
త్మనస్తవైతన్నయుక్తమితిభావః-విక్రాంతాఇతి-యేనరర్షభాః-త్వాదృశమహాత్మానః తేఏవంనకథయంతి- కేచిత్స్వతేజసాగర్వితాఃకథయంతి-అతస్తవోచితంనభ
వతీతిభావః॥ ప్రాకృతాఇతి ॥ క్షత్రియపాంసనాఃయథానిరర్థకంవికత్థంతే - తథాత్వంవికత్థసే - తవనయుక్తమితిభావః॥ కులమితి॥ సమరేశత్రుపక్షస్యమృత్యు
కాలేసంప్రాప్తేసతి - స్తవంకోవాభిధాస్యతి - నకోపీత్యర్థః - సర్వథేతి-ఆత్మానమేవంభూషయసియదితదాతవలఘుమేవత్వప్రదర్శితంభవిష్యతి -అతస్త
వైతన్నయుక్తమితిభావః . నన్వితిహేరామ - గదాధరంమాంపశ్యసి నను-ఏతాదృశగదాపాణిరహం పాశహస్తోంతకఇవ . త్రయాణామపిలోకానాం ప్రా
ణాన్హంతుంపర్యాప్తఃయద్యపితథాపిరణేతవనపర్యాప్తఇతిశేషః॥చతుర్దశేతి॥ రాక్షసానాంచతుర్దశసహస్రాణి - తేత్వయాహతాని - తథాత్వన్నాశా
త్ త్వత్ త్వత్తఃనాశాత్ మన్నాశాత్ - త్వత్తోమన్నాశేసతీత్యర్థః - తేషాంతద్దారాదీనాంఅశ్రుప్రమార్జనంకరోమీతిసంబంధః-త్వదితి-ఘాతయితుర్మమమ
రణేతద్దారాణాందుఃఖనివృత్తిర్భవతీతిభావః ॥ ౨౪ ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్త్వాఅశ్రుప్రమార్జనంకరోమీత్యుక్త్వేత్యర్థః రామాద్వధాకాంక్షీసన్నితిశేషః -పరమక్రు
ద్ధఃఖరఃగదాంరామాయచిక్షేపేతిసంబంధః-పరమాంగదః-ప్రశస్తకేయూరః॥౨౫॥ఖరేతి॥అతఏవభస్మకృత్వా-తత్సమీపతః-రామసమీపమగాత్ ॥౨౬॥ ౨౮॥****
******* ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశస్సర్గః. ********

జే॥భిత్త్వేత్యాది॥ధర్మవత్సలఇత్యనేననిరాయుధవధోనుచితఇతి శ్రీరామోమన్యతేతిగమ్యతే- స్మయమానః-పరిహాసన్నిత్యర్థః - సంరబ్ధం భ్రాంతమితిఖరవిశేష
ణం॥౧॥సంరంభస్సంభ్రమే కోపఇత్యమరః॥౧॥౨॥ఏషేతి॥ అభిధానేవచసిప్రగల్భస్యధృష్టస్య-ప్రత్యరిఘాతినీతివీప్సాయాం ప్రతిః - అరీనరీన్ ప్రతిఘాతినీ-గదా॥౩॥
౪॥నీచస్యేతి॥నీచస్యకేవలవాచాటకత్వేనక్షుద్రస్య-క్షుద్రశీలస్యహీనస్వభావస్య-మిథ్యావృత్తస్యఅసద్వృత్తస్య॥౫॥ అద్యేతి॥ ఫేనబుద్బుదాభ్యాంభూషితంఅ
లంకృతం-అనేనసూతనత్వముక్తం-విదారితస్యవిదారితోదరస్య॥౬॥ పాంసురూషితేతి॥రూషితంలిప్తం-స్రస్తంయథాతథాభువిన్యస్తంభుజద్వయంయేన- గాంభూ
మిం-సమాలింగ్యేత్యనేనావాఙ్ముఖత్వముచ్యతే॥౭॥ప్రవృద్ధేతి॥ప్రవృద్ధనిద్రే దీర్ఘనిద్రే-అశరణ్యానాంఋష్యాదీనామగతీనాం- శరణ్యాఃసుఖావాసభూతాః॥౮॥
జనస్థానఇతి॥హతస్థానేహతగాత్రసావస్థానసన్నివేశే-॥౯॥ అద్యేతి ॥ పూర్వమన్యభయావహాఃరాక్షస్యః-అద్యమద్భయాత్ జనస్థానాత్ - విప్రసరిష్యంతిపలాయి
ష్యంతే॥౧౦॥అద్యశోకేతి॥యాసాంత్వమీదృశఃపాపీపతిః తాఃపత్న్యఃఅనురూపకులాః- త్వత్సదృశదుర్వృత్తాఇత్యర్థః - ఇతఃపూర్వంశోకానభిజ్ఞాఅపిఅద్యశోక
రసజ్ఞాః-నిరర్థకాఃనిర్గతకామపురుషార్థాఃభవిష్యంతి॥౧౧॥ఈదృశఇత్యుక్తంవివృణోతి-నృశంసేతి॥నృశంసఘాతుక-నీచవృత్తతోహీనః-క్షుద్రాత్మన్ క్షుద్రబుద్ధే
బ్రాహ్మణకంటక బ్రాహ్మణశత్రో-మునిభిఃయత్కృతేయన్నిమిత్తంశంకితైస్సద్భిఃఅగ్నౌహవిఃపాత్యతే-హవిర్దానసమయేపికిమేతదపహరిష్యంతీతిభీతాభవంతీ
త్యర్థః॥౧౨॥౧౩॥దృఢమితి॥అవలిప్తోసిగర్వితోసి-దృఢంనిశ్చితంతతఃకారణాత్ -భయేషుభయకారణేషుసత్స్వపినిర్భయోసి-వాచ్యంచావాచ్యంచ- వాచ్యావాచ్యం
ఏషాంచవిరోధశ్శాశ్వతికఇతిద్వంద్వైకవద్భావః-తత్ మృత్యువశ్యస్త్వం నబుద్ధ్యసఇతియోజనా॥౧౪॥ఉక్తమర్థంవిశిష్యదర్శయతి-కాలేతి॥పరిక్షిప్తాఃబద్ధాః-నిరస్త
షడింద్రియాఃనిరస్తషడింద్రియవ్యాపారాః॥౧౫॥ఏవమితి॥భ్రుకుటీంసంరుధ్యకృత్వేత్యర్థః-ప్రహరణస్యార్థేఆయుధార్థం- సర్వతోవలోకయన్ సన్నపి-దూరేమ

భిత్త్వా తు తాం గదాం బాణై రాఘవో ధర్మవత్సలః। స్మయమానః ఖరం వాక్యం సంరబ్ధమిదమబ్రవీత్ ॥౧॥ ఏతత్తే బలసర్వస్వం దర్శితం రాక్షసాధమ। శక్తి
హీనతరో మత్తో వృథా త్వమవగర్జసి॥౨॥ఏషా బాణవినిర్భిన్నా గదా భూమితలం గతా। అభిధానప్రగల్భస్య తవ ప్రత్యరిఘాతినీ॥ ౩ ॥ యత్త్వయో
క్తం వినష్టానామహమశ్రుప్రమార్జనమ్ । రాక్షసానాం కరోమీతి మిథ్యా తదపి తే వచః॥౪॥నీచస్య క్షుద్రశీలస్య మిథ్యావృత్తస్య రక్షసః। ప్రాణానప
హరిష్యామి గరుత్మానమృతం యథా॥౫॥అద్య తే ఛిన్నకంఠస్య ఫేనబుద్బుదభూషితమ్ । విదారితస్య మద్బాణైర్మహీ పాస్యతి శోణితమ్॥౬॥పాంసు
రూషితసర్వాంగస్స్రస్తన్యస్తభుజద్వయః। స్వప్స్యసే గాం సమాలింగ్య దుర్లభాం ప్రమదామివ॥౭॥ ప్రవృద్ధనిద్రే శయితే త్వయి రాక్షసపాంసనే। భవి
ష్యంతి శరణ్యానాం శరణ్యా దండకా ఇమే॥౮॥జనస్థానే హతస్థానే తవ రాక్షస మచ్ఛరైః।నిర్భయా విచరిష్యంతి సర్వతో మునయో వనే॥౯॥అద్య విప్ర
సరిష్యంతి రాక్షస్యో హతబాంధవాః ।బాష్పార్ద్రవదనా దీనా భయాదన్యభయావహాః॥౧౦॥అద్య శోకరసజ్ఞాస్తా భవిష్యంతి నిరర్థకాః। అనురూప
కులాః పత్న్యో యాసాం త్వం పతిరీదృశః॥౧౧॥నృశంస నీచ క్షుద్రాత్మన్నిత్యం బ్రాహ్మణకంటక । యత్కృతే శంకితైరగ్నౌ మునిభిః పాత్యతే హవిః॥
౧౨॥తమేవమభిసంరబ్ధం బ్రువాణం రాఘవం రణే ।ఖరో నిర్భర్త్సయామాస రోషాత్ఖరతరస్వనః॥౧౩॥దృఢం ఖల్వవలిప్తోసి భయేష్వపి చ నిర్భయః।
వాచ్యావాచ్యం తతో హి త్వం మృత్యువశ్యో నబుద్ధ్యసే॥౧౪॥ కాలపాశపరిక్షిప్తా భవంతి పురుషా హి యే । కార్యాకార్యం న జానంతి తే నిరస్తషడింద్రి
యాః॥౧౫॥ఏవముక్త్వా తతో రామం సంరుధ్య భ్రుకుటిం తతః। సదదర్శ మహాసాలమవిదూరే నిశాచరః * రణే ప్రహరణస్యార్థే సర్వతో హ్యవలోక

౨॥ఏషేతి॥అభిధానేతిఅభిధానప్రగల్భస్యప్రౌఢవాదదక్షస్యప్రత్యయఘాతినీవిశ్వాసఘాతినీ॥౩॥౭॥ప్రబద్ధేతి॥ప్రబద్ధనిద్రేప్రకర్షేణబద్ధాదీర్ఘభూతానిద్రా
యస్యతస్మిన్-శరణ్యానాంస్వతపోమహిమ్నాసర్వజనశరణ్యానాంమునీనాంశరణ్యావాసయోగ్యాభవిష్యంతి॥౮॥జనస్థానఇతి॥హతస్థానేహతరాక్షససన్నివేశే॥౯॥
అద్యేతి॥ప్రసరిష్యంతిజనస్థానాద్విద్రవిష్యంతీత్యర్థః॥౧౦॥అద్యశోకేతి॥నిరర్థకాఃనిర్గతోర్థఃకామాదిపురుషార్థోయాసాంతాః -అనురూపంత్వత్సదృశంకులం
యాసాంతాః-అనురూపకులాః-పతిరీదృశఃపాపకర్మేత్యర్థః॥౧౧॥నృశంసేతి॥యత్కృతేయన్నిమిత్తంశంకితైః-త్వద్విఘ్నంశంకితైః-మునిభిరగ్నౌహవిఃపాత్యతే
క్షిప్యతే॥౧౨॥౧౪॥కాలపాశేతి॥కాలపాశపరిక్షిప్తాః-బద్ధాః-నిరస్తషడింద్రియాః - నిర్గతజ్ఞానేంద్రియాంతఃకరణవ్యాపారాః-తమేవమిత్యాదిశ్లోకత్రయస్యప్రా

మహాసాలందదర్శేత్యన్వయః॥౧౬॥సఇతి॥దశనచ్ఛదంఅధరం.సందశ్యనిపీడ్య.అనేనసాలస్యదుర్గ్రహత్వముక్తం . బాహుభ్యామిత్యనేనసాలస్థౌల్యముక్తం-వినద్యే త్యాదినాజయాశోచ్యతే॥౧౭॥తమితి॥రోషమితి-సర్వసామగ్రీవిరహేప్యానుకూల్యలేశాభావాదితిభావః॥౧౮॥జాతస్వేదఇతి॥రోషాజ్జాతస్వేదఃనతుశ్రమాత్.ర క్తాంతలోచనఃరక్తవర్ణాపాంగః॥౨౦॥తస్యేతి॥బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్ . ఫేనిలం ఫేనవత్ . ప్రస్రవణస్యప్రస్రవణాఖ్యస్యపరి స్రవః ప్రవాహః॥ ౨౧॥ విహ్వలఇతి॥ విహ్వలఃవిక్లబః·రుధిరగంధే నోపలక్షితః॥౨౨॥తమాపతంతమితి॥సంరబ్ధం సంభ్రాంతం· ప్రతిపదంఅస్త్రమోచనప్రతికూలం·తంఖరం .కించిదపాసర్ప త్ పశ్చాదాగతః· తస్మాదపాసర్పదిత్యర్థః·అపసర్పణనిమిత్తమాహ·కృతాస్త్రఇతి· సంహితాస్త్రత్వాత్ అస్త్రమోచనావకాశలాభాయాపాసర్పదితిభావః నిమిత్తాంతరమాహ . రుధిరాప్లుతమితి·తత్స్పర్శబీభత్సేనాపసర్పణమిత్యర్థః· యద్యపిరణేకించిదపసర్పణంశూరస్యాయుక్తం· తథాపిసర్వతోబలవతీహ్యన్యథాను పపత్తిరితిన్యాయేనాపసర్పణంవినాతత్సంహారహేత్వలాభాదపసర్పణంనదోషఇతిహృదయం॥తనిశ్లోకీ ॥ సంరబ్ధంఅతిక్రుద్ధం·ఆపతంతంఆయుధప్రసారణానవకా శతయాఅతిసన్నికృష్టమాగచ్ఛంతం·తత్ర హేతుః·త్వరితవిక్రమఇతి-శస్త్రసంధానావకాశార్థంత్వరితవిక్రమతయాకించిదపాసర్పదిత్యర్థః·హేత్వంతరమా హ-రుధిరాప్లుతమితి-తద్దేహరుధిరస్యస్వస్మిన్ సంశ్లేషోభవేదితిజుగుప్సయేత్యర్థః·ఇదమేవాభిప్రేత్యవేదాంతాచార్యైరుక్తం ॥ శ్లో॥క్వచిదతిసంకటవిషయేసుభ టానామభిమతోయమపసర్పఇతి(౩౦)॥౨౩॥తతఇతి॥తతఃబాణపాతావసరలాభాత్ . బ్రహ్మదండంబ్రహ్మచాపం॥౨౪ ॥ సతమితి॥ధీమతాభావజ్ఞేనదత్తం·అగస్త్యే నేతిశేషః॥౨౫॥సవిముక్తఇతి॥రామేణధనురాయమ్యాకృష్యవిముక్తఇత్యన్వయః॥౨౬॥ సఇతి॥ సఖరశ్శరాగ్నినాదహ్యమానస్సన్·రుద్రేణరుద్రనేత్రాగ్ని

యా॥౧౬॥సతముత్పాటయామాససందశ్యదశనచ్ఛదమ్ * తంసముత్క్షిప్యబాహుభ్యాంవినద్యచమహాబలః॥ రామముద్దిశ్యచిక్షేపహతస్త్వమితి

చాబ్రవీత్ ॥౧౭॥తమాపతంతంబాణౌఘైశ్ఛిత్వారామఃప్రతాపవాన్। రోషమాహారయత్తీవ్రంనిహంతుంసమరేఖరమ్॥ ౧౮॥ జాతస్వేదస్తతో

రామోరోషాద్రక్తాంతలోచనః।నిర్బిభేదసహస్రేణబాణానాంసమరేఖరమ్॥౨౦॥తస్యబాణాంతరాద్రక్తంబహుసుస్రావఫేనిలమ్।గిరేఃప్రస్ర

వణస్యేవతోయధారాపరిస్రవః॥౨౧॥విహ్వలస్సకృతోబాణైఃఖరోరామేణసంయుగే।మత్తోరుధిరగంధేనతమేవాభ్యద్రవద్ద్రుతమ్॥ ౨౨ ॥ తమాప

తంతంసంరబ్ధంకృతాస్త్రోరుధిరాప్లుతమ్।అపాసర్పత్ప్రతిపదంకించిత్త్వరితవిక్రమః॥౨౩॥ తతఃపావకసంకాశంవధాయసమరేశరమ్ ।ఖరస్యరా

మోజగ్రాహబ్రహ్మదండమివాపరమ్॥౨౪॥సతందత్తంమఘవతాసురరాజేనధీమతా।సందధేచాపిధర్మాత్మాముమోచచఖరంప్రతి॥౨౫॥సవిము

క్తోమహాబాణోనిర్ఘాతసమనిస్వనః।రామేణధనురాయమ్యఖరస్యోరస్యపాతయత్ ॥౨౬॥సపపాతఖరోభూమౌదహ్యమానశ్శరాగ్నినా।రుద్రేణేవ

తీతికార్థఃస్పష్టః-వస్తుతస్తు-ఏవంబ్రువాణంరామం-మృత్యువశ్యఃఖరః-హేరామత్వంవాచ్యావాచ్యంనబుధ్యసఇతిదృఢమవలిప్తోసీతిచ-నిభర్త్సయామాసేతిసంబం ధః-ఏవంనిర్భర్త్సనే హేతుమాహ- కాలపాశేతి-లోకేకాలపాశపరిక్షిప్తాఃపురుషాః-మహాత్మానమపినిర్భర్త్సయంత్యేవేతిభావః॥౧౫॥ఏవమితి॥భ్రుకుటీంసంరుధ్య సన్నిబధ్య *రణఇతి- ప్రహరణస్యార్థే-ఆయుధస్యార్థే॥౧౬॥సఇతి॥దశనచ్ఛదంఅధరం * తమితి-హతఇత్యబ్రవీత్ -వస్తుతస్తుత్వంహతః- మయాజ్ఞాతఇత్యబ్రవీ త్ ॥౧౭॥౧౮॥జాతేతి॥జాతస్వేదఃరోషాదుత్పన్నస్వేదః॥౨౦॥తస్యేతి॥బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్ -ప్రస్రవణస్యప్రస్రవణాఖ్యస్య :తోయధారాపరిస్రవః తోయధారాపరిస్రవణమివ॥౨౧॥విహ్వలఇతి॥విహ్వలఃవికటః·రుధిరగంధే నోపలక్షితః॥౨౨॥తమాపతంతమితి॥సంరబ్ధమతిక్రుద్ధం·ఆపతంతం·బాణక్షేపణానవకాశత యాఅతిసన్నికృష్టంఉపరిఆపతంతం·ఖరందృష్ట్వేతిశేషః·కృతాస్త్రఃశిక్షితాస్త్రః-రామఃత్వరితవిక్రమఃశస్త్రసంధానావకాశార్థంత్వరితపాదవిక్షేపస్సన్· ప్రతి పదంప్రతీపంతిర్యగిత్యర్థః· కించిదపాసర్పత్ అపసృతవాన్· అపసర్పణేహేత్వంతరమాహ·రుధిరాప్లుతమితి · తద్దేహరుధిరస్యస్వస్మిన్ సంశ్లేషజుగుప్సయేత్యర్థః- యద్వాతంఖరంవర్జయిత్వా· ప్రతిపదంప్రతిమార్గంఆగతేనైవమార్గేణాపాసర్పత్ అపాగచ్ఛత్ ·శరసంధానసౌకర్యార్థం· ద్విత్రాణిపదానికించిత్ పృష్ఠతోగ చ్ఛతీత్యర్థః·క్వచిదతిసంకటదేశకాలయోః·వీరధురంధరాణామపిసమ్మతమిదమపసర్పణమితిభావః॥౨౩॥తతఇతి ॥ ఉద్యంతంబ్రహ్మదండంబ్రహ్మాస్త్రమివస్థితం॥ ౨౫ ॥ సఇతి॥రామేణధనురాయమ్యాకర్ణాంతమాకృష్య · విముక్తఃసబాణః- ఖరస్యోరస్యపాతయత్ అపతదిత్యర్థః॥౨౬॥సఇతి॥ రుద్రేణేవేతి-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకా

నాదగ్ధోంధకఇవ. శ్వేతారణ్యేయథా శ్వేతారణ్యఇవ · భూమావపాత॥౨౭॥సవృత్రఇవేతి ॥ సఃరామబాణేనహతఃఖరః అమోఘబాణహతత్వజ్ఞాపనాయప్రథమోదృష్టాంతః · లీలయాహతత్వజ్ఞాపనాయద్వితీయః -సమర్థాధిష్ఠితత్వజ్ఞాపనాయతృతీయః-ఆర్ద్రాచ్ఛుష్కాచ్చాపవధ్యత్వంనముచేర్లబ్ధం- తదర్థంఫేనేనహతః-బలోవేతివాశబ్దఇవార్థః-వృత్రాదిత్రయమింద్రేణైవహతం॥౨౮॥తతఇతి॥పరమర్షయః బ్రహ్మర్షయః-సభాజ్యసంపూజ్య॥౨౯॥ఏతదర్థమితి॥ఏతదర్థంఏతద్వధాయ॥౩౦॥ఇదముపపాదయతిఆనీతఇతి॥ఉపాయేనతత్తదాశ్రమదర్శనవ్యాజేన॥౩౧॥౩౨॥ఏతస్మిన్నిత్యాద్యర్థత్రయమేకాన్వయం॥౩౩॥రామంస్తువంతిఅద్భుతేత్యాదినా॥అర్ధాధికముహూర్తేనఘటికాత్రయేణ-దాత్యం సర్వసంహారచాతుర్యం॥౩౬॥ఏతస్మిన్నితి॥అంతరేఅవసరే-గిరిదుర్గాత్ గిరిదుర్గప్రదేశాత్ -సుఖరామపరాక్రమదర్శనజన్యసంతోషవాన్॥౩౭॥౩౮॥తందృష్ట్వాశత్రుహంతారంమహర్షీణాంసుఖావహం ।బభూవహృష్టావైదేహీభర్తారంపరిషస్వజే॥చతుర్దశసహస్రరక్షోభిరయమేకాకీకింకరిష్యతీత్యుద్విగ్నాసీతారామేణజితేవీరతారతమ్యాభిజ్ఞకులప్రసూతతయాసబహుమానంపరిషస్వజఇత్యాహ- తందృష్ట్వాపూర్వంమహాసమరేఅదృశ్యతయాస్థితంఇదానీందృష్ట్వా-తందృష్ట్వా- వీరవ్రణేనవిగళద్రుధిరేణరోమకూపోల్లసద్భిరపిఘర్మపయఃకణైః కోదండదండమవలంబ్యవినీయవర్ష్మకించిత్పరిశ్రమభృతంప్రియమీక్షమాణా-ఇత్యుక్తప్రకారందృష్ట్వా-తందృష్ట్వా- లతోద్గ్రథితజటామండలేనదృఢబద్ధకక్ష్యతయాస్కంధావలంబితూణీరేణ-రణావసాననిర్వాపితకోపాగ్నితయాప్రసన్నవదనేనసీతాలక్ష్మణమార్గావలోకనేన-పునరపికిమాగమిష్యతీతిరాక్షసాఇతిదత్తావధానేనచలక్షితందృష్ట్వా-తందృష్ట్వాపూర్వంవీరఇతిశ్రుతంఇదానీంనిర్వర్తితవీరకృత్యందృష్ట్వా-దర్శనప్రకారమాహ-శత్రుహంతారం-హననవ్యాపారేకర్మభావశ్శత్రూణాంస్వస్యతుకర్తృభావఏవ - హంతారం-హననవ్యాపారఏవదృష్టఃనతుశరసంధానాదివ్యాపారఇత్యర్థః-శత్రుపదేనదేవగంధర్వాదిసంఘసత్యపి-శత్రూనేవహతవానిత్యుచ్యతే-దుష్టనిగ్రహఉక్తః-శిష్టపరిపాలనమాహ- మహర్షీణాంసుఖావహం- మహర్షీణాంతపోలేశేనహంతుంసామర్థ్యేపిరక్షకస్వరూపస్యరక్ష్యభూతస్వస్వరూపస్యచహానిర్మాభూదితికేవలంరక్షకవ్యాపారప్రతీక్షాణాంరామప్రతిజ్ఞామేవావలోకయతాం-సుఖావహం- ఏహివశ్యశరీరాణీత్యుక్తదుఃఖగంధంనివర్త్యసుఖస్యైవప్రాపకంబభూవ-బహుతరశత్రుగణాక్రమణాద్రామస్యైకాకితయాచపూర్వంసత్తారహితాసీతా-సంప్రతిసత్తాంలేభే-జగత్ప్రాణస్యరామస్యసత్తాలాభాత్ స్వ

వినిర్దగ్ధశ్శ్వేతారణ్యేయథాంధకః॥౨౭॥సవృత్రఇవవజ్రేణఫేనేననముచిర్యథా।బలోవేంద్రాశనిహతోనిపపాతహతఃఖరః॥౨౮॥ తతోరాజర్షయస్సర్వే సంగతాఃపరమర్షయః।సభాజ్యముదితారామమిదంవచనమబ్రువన్॥౨౯॥ఏతదర్థంమహాతేజామహేంద్రఃపాకశాసనః।శరభంగాశ్రమంపుణ్యమాజగామపురందరః॥౩౦॥ఆనీతస్త్వమిమందేశముపాయేనమహర్షిభిః । ఏషాంవధార్థంక్రూరాణాంరక్షసాంపాపకర్మణామ్॥౩౧॥తదిదంనఃకృతంకార్యంత్వయాదశరథాత్మజ।సుఖంధర్మంచరిష్యంతిదండకేషుమహర్షయః॥౩౨॥ఏతస్మిన్నంతరేదేవాశ్చారణైస్సహసంగతాః।దుందుభీంశ్చాభినిఘ్నంతఃపుష్పవర్షంసమంతతః * రామస్యోపరిసంహృష్టావవృషుర్విస్మితాస్తదా॥౩౪॥ అర్ధాధికముహూర్తేనరామేణనిశితైశ్శరైః * చతుర్దశసహస్రాణిరక్షసాంభీమకర్మణామ్। ఖరదూషణముఖ్యానాంనిహతానిమహాహవే * అహోబతమహత్కర్మరామస్యవిదితాత్మనః । అహోవీర్యమహోదాక్ష్యంవిష్ణోరివహిదృశ్యతే * ఇత్యేవముక్త్వాతేసర్వేయయుర్దేవాయథాగతమ్॥ ౩౬॥ ఏతస్మిన్నంతరేవీరోలక్ష్మణస్సహసీతయా *గిరిదుర్గాద్వినిష్క్రమ్యసంవివేశాశ్రమంసుఖీ॥౩౭॥తతోరామస్తువిజయీపూజ్యమానోమహర్షిభిః * ప్రవివేశాశ్రమంవీరోలక్ష్మణేనాభిపూజితః॥౩౮॥తందృష్ట్వాశత్రుహంతారంమహర్షీణాంసుఖావహమ్ * బభూవహృష్టావైదేహీభర్తారంపరిష

శ్వేతారణ్యంకావేరీసింధుసంగమనికటదేశః॥౨౭॥ సవృత్రఇతి ॥ బలోవేత్యత్రవాశబ్దఇవార్థే॥౨౮॥ఉపమాయాంవికల్పేవేత్యమరః॥౨౮॥టీ॥తతఇతి॥సభాజ్యంపూజ్యం॥౨౯॥ఏతదితి॥ఏతదర్థంఖరాదివధార్థం-శరభంగాశ్రమమిత్తి-సుతీక్ష్ణాగస్త్యాశ్రమయోరప్యుపలక్షణం-హేశరభంగ-త్వంతావత్ జనస్థానసన్నికర్షాయశరభంగసుతీక్ష్ణాశ్రమంనయ-తతోమునయఃస్వస్వాశ్రమదర్శనాపదేశేన-ఖరసన్నికర్షంనయంత్వితివక్తుమగస్త్యహస్తే-ఆయుధానినిధాతుంచేత్యర్థః॥౩౦॥౩౩॥అర్ధాధికేతి॥అర్ధాధికముహూర్తేనఘటికాత్రయేణేత్యర్థః॥అహోఇతి॥దాక్ష్యంసామర్థ్యం॥౩౮॥తందృష్ట్వేతి॥ నేతుయావంతఏవాజౌతావాంస్తదదృ

యస్యాపి సత్తామవాప-ఆత్మా వై పురుషస్య దారా ఇత్యుక్తరీత్యా రామసత్తాలాభాత్ స్వస్యాపి సత్తా జాతేతి భావః-యద్వా బభూవ ప్రాప్తావిత్యస్మాల్లిటి వ్యత్యయేన పర
స్మైపదం-భర్తారం విజయినమాలోక్య-సరభసం గుహాంతరాదాగతేత్యర్థః -హృష్టా- సతిధర్మిణి ధర్మా ఇతి న్యాయేన ధర్మిలాభానంతరం తద్ధర్మహర్షో బభూవేతి
ఖరః-యద్వా ఆంతరప్రీత్యా పురోపమరోమాంచాంచితేత్యర్థః-ఏవం శౌర్యావలోకనప్రీతత్వే హేతుమాహ- వై దేహీ- మిథిలాధిపతిర్వీర ఇత్యుక్తరీత్యా వీరకులప్ర
సూతత్వాదిత్యర్థః-భర్తారం పరిషస్వజే-తాదృశనిరవధిక ప్రేమభారభరితతయా స్వయమాలిలింగే-భర్తారం లోకభర్తారం-సర్వలోకమాతృత్వేన సర్వప్రజారక్ష
ణం దృష్ట్వా-పరిషస్వజే-ఆయుధక్షతవ్రణేషు సుఖోష్ణాభ్యాం స్తనాభ్యాం పస్పర్శ-పరిషస్వజే పర్యాప్తం సస్వజే-పశ్చాత్ పురస్తాత్ పార్శ్వతశ్చ పస్పర్శేత్యర్థః -య
ద్యపి రణేఽపలాయమానస్య పృష్ఠే శరపాతప్రసంగ ఏవ నాస్తి-తథాపి సర్వతస్సమావృత్య ఆయుధప్రక్షేపాత్ పృష్ఠతోఽపి వ్రణసంభవః - బాణానాం సమ్యక్ క్షిప్తా
నాం పృష్ఠతో నిర్గమోఽపి సంభవతి-మహర్షీణాం సుఖావహం పరిషస్వజే- పుత్రవిషయే స్వభర్త్రోపకారకరణే పుత్రవాత్సల్యాత్ భర్తరి సంతుష్టా భార్యేవ ఋషిజ
నసంరక్షణేన ప్రీతా పరిషస్వజే-రామం వినా గుహాగతా సీతా-తతో నిర్గత్య నిరస్తసమస్తశత్రుం రామం పరిషస్వజ ఇత్యనేన హృదయగుహాగతో జీవః పరతంత్రః ఆచా
ర్యముఖేన పరమశేషిణం దృష్ట్వా తేన సకలవిరోధివర్గనివర్తి తేతతో నిర్గత్య నిత్యసూరిపరిషదాసీనం శేషిణమాసాద్య తద్భోగపరీవాహ మనుబభూవేతి ధ్వన్యతే ॥ (తని
శ్లోకీ(౩౧)॥౩౯॥ ఉక్తమేవార్థం విశదం దర్శయతి ద్వాభ్యాం-ముదేత్యాది॥ తనిశ్లోకీ॥ రక్షోగణా హతా నిర్వీర్యగుణవివరణం- తత్ర రామం చైవావ్యథమితి- వీర్యలక్ష
ణే స్వయమక్షతఇతి విశేషవివరణం-రక్షోగణా హతా నిత్యనేన యః పరాజయతే తిలకః గతవిశేష్యవివరణం (౩౨) ॥౪౦॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామా
యణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః. ************************************
ఏవం శరణాగతిమంత్రవివరణరూపే శ్రీరామాయణే ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ-ఉత్తరఖండార్థో వివృతః-అనుష్ఠానదశాయాం హి ప్రథమఖండార్థస్య ప్రాథమ్యం
వ్యుత్పత్తిదశాయాంతూత్తరఖండార్థస్య-ఫలానుసారేణోపాయ ప్రవృత్తేః-అతో ద్వితీయఖండార్థః- ప్రథమం వివృతః-తత్ర బాలకాండే ప్రథమపదార్థభూతపురుష
స్వజే॥౩౯॥ ముదా పరమయా యుక్తా దృష్ట్వా రక్షోగణాన్ హతాన్ * రామం చైవావ్యథం దృష్ట్వా తుతోష జనకాత్మజా ॥౪౦॥ తతస్తం రాక్షససం
ఘమర్దనం సభాజ్యమానం ముదితైర్మహర్షిభిః। పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా బభూవ హృష్టా జనకాత్మజా తదా ॥౪౧॥ ఇతి త్రింశస్సర్గః.**
శేషసహైరిత్యుక్తరీత్యా- తాత్కాలిక స్వేచ్ఛాగృహీతచతుర్దశసహస్రదివ్యమంగళవిగ్రహవత్తయా - ప్రతిరాక్షసం ప్రత్యేకం రామ ఇవ స్థితత్వాద్దృశ్యమానమితి త
చ్ఛబ్దార్థః- యద్వా ఇంద్రాదిభిరపి సంభూయాప్రధృష్యా బలీయస్యశ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాః ఏక ఏవాధారాధికమహూర్తేన-స్వయమక్షత ఏవ లీలయా
సంహృత్య స్వపురస్థితం। రామజామాతరం ప్రాప్య స్త్రీయం పురుషవిగ్రహమిత్యాత్మనా అజ్ఞానాత్పూర్వం విప్రలబ్ధమితి వా తచ్ఛబ్దార్థః-తద్ధనాం షిధ్వజాగ్రాణి వ
ర్మాణి చ శిరాంసి చ। బాహూన్ సహస్తాభరణానూరూన్ కరికరోపమాన్-చిచ్ఛేద సమరే రామ ఇత్యుక్తప్రకారేణ శత్రుహంతారం దృష్ట్వేత్యన్వయః-కించ పరిత్రా
ణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం। ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే ఇతి స్వప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయన్నవతీర్య - అసతో రాక్షసాన్ హ
త్వా - సతాం ఋష్యాదీనాం జగన్మోహనదివ్యమంగళస్వమూర్తిసాక్షాత్కారేణ పరమానందం సంపాదితవానిత్యాహ - మహర్షీణాం సుఖావహమితి-కించ ఏవం
విధం రామం దృష్ట్వా వైదేహీ బభూవ - స్వనిర్వాహరూపసత్తాసంపన్నా జాతేత్యర్థః - భూధాతోస్సత్తావాచకత్వాత్ - శ్రీరామస్య శత్రుమధ్యలీనతయా అస
త్ప్రాయత్వాత్ స్వస్యాప్యసత్ప్రాయత్వం-అమన్యత-పూర్వం వై దేహీ- ఇదానీం స్వప్రాణేశ్వర శ్రీరామ సత్తయా స్వసత్తా నిష్పన్నేత్యమన్యత-ఆత్మా వై పురుష
స్య దారా ఇతి నియమాదితి భావః-హృష్టా ప్రీతా పరిషస్వజే-ఆయుధవ్రణానాం స్తనోష్మణా పరిహారం కర్తుం గాఢమాలింగనం కృతవతీతి॥౪౦॥ తత ఇతి ॥ సభాజ్య
మానం పూజ్యమానం॥౪౧॥టీ॥ సర్గఫలం స్కాందే॥ శ్లో॥ శ్రుత్వా శ్రీరామవిజయం పాపబంధాత్ ప్రముచ్యతే। తథైవ శృంఖలాబంధాదృణబంధాద్విముచ్యతే॥ శ్రు
త్వా పుష్పవతీ నారీ తనయం వంశవర్ధనం। లభతే రాఘవేంద్రస్య ప్రసాదాత్కీర్తివర్ధనమితి ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రింశస్సర్గః. *

కారయోగో దర్శితః-అయోధ్యాకాండే ద్వితీయపదార్థభూత సౌలభ్యాదిగుణయోగః-అరణ్యకాండే శూర్పణఖాగమనాత్ పూర్వభావివృత్తాంతేన చతుర్థ్యర్థభూతా
కింకరవృత్తిరుక్తా-తతః ఖరవధాంతవృత్తాంతేన-చరమపదార్థభూతా విరోధినివృత్తిరితి-అథ పూర్వఖండార్థ ఉచ్యతే శాస్త్రశేషేణ-తత్ర చారణ్యకాండశేషేణ విభీషణ
స్యపురుషకారసాన్నిధ్యముచ్యతే-కిష్కింధాకాండేన నారాయణపదార్థభూతం వాత్సల్యం-సుందరకాండేన చరణశబ్దోక్తదివ్యమంగళవిగ్రహవైశిష్ట్యం-రామః కమ
లపత్రాక్ష ఇత్యాదినాతిథోక్తేః-యుద్ధకాండే శరణాగతిః-ఉత్తరకాండే ప్రపన్నచర్యేతి బోధ్యం ఎవమానుషంగికమునిజనశరణాగతిఫలం దేవశరణాగతికార్యరావణ
వధాంగత్వేనోక్త్వా అథ తన్నిమిత్తభూత సీతాపహారరూపబీజముపక్షిపతి త్వరమాణ ఇత్యాదినా॥ సంహృత్య సకలం లోకం పునస్స్రష్టుం చయః తు మః । తవ హాం శిర
సావం దేజానకీ ప్రాణనాయకం॥ త్వరమాణః శూర్పణఖాగమనాపేక్షయేతి శేషః-అకంపనో రావణచారః-త్వరమాణో గత్వా వేగేనాబ్రవీదిత్యన్వయః॥౧॥ జనస్థానే
తి॥ కథంచిదితి స్త్రీవేషధారణేనేతి భావః-అత ఏవ శూర్పణఖా వక్ష్యతి-ఏకా కథంచిన్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా। స్త్రీవధం శంకమానేన రాఘవేణ మహాత్మనేతి॥ తని
శ్లోకి॥ లంకాయా జనస్థానం పురద్వారసదృశం ఖలు-లంకాయా రాజ్యం జనపదగ్రామాదిసంకులం కించిదపి నాస్తి ఖలు-ఏకా లంకా-తస్యా రక్షాభూతం జనస్థానమేకం-త
స్య నాశాల్లంకాయా అపావృతం ద్వారం సంవృతం-రాజన్-తత్రైవ వసత్తా హానిః ఖలు-రాక్షసాః-రాక్షసరాజస్య తవ తన్నాశే రాజత్వం నాశితం కిల-బహవః-ఏకద్విత్రి
నాశేపి హానిర్భవత్యేవ-కిముత బహూనాం నాశే-హతాః మారితాః న తు సప్రాణాః-సర్వరాక్షసనాశే ఖరేణ కిం కృతమిత్యత్రాహ-ఖరశ్చేతి-చకారేణ దూషణత్రిశిర
సావుచ్యేతే-కథంచిదహమాగతః-స్త్రీవేషేణేతి భావః-స్త్రీవధం శంకమానేన ఏకా కథంచిన్ముక్తాహమితి శూర్పణఖావాక్యానురోధాత్ (౨౨)॥ ౨॥ ఏవమితి॥ క్రుద్ధత్వం
నారోపితమితి జ్ఞాపయితుం సంరక్తలోచన ఇత్యుక్తం-కోపాతిరేకం దృష్టాంతముఖేనాహ నిర్దహన్నివేతి॥ ౩॥ కేనేతి॥ పరాగతాః అసవః ప్రాణాః యస్య తేన పరాసు
నేతి పరుషభాషణమాత్రం-గమ్యత ఇతి గతిః స్థానం॥ ౪॥ ౫॥ కాలస్యచాపీతి॥ కాల ఇత్యతో ప్యపత్తి నామహామృత్యుమితి॥ ౬॥ దహేయమితి॥ ఆదిత్యపావకౌ-పరస్పరసాహా
య్యేన సంయుక్తావపీత్యర్థః॥ అతో న పునరుక్తిః॥ ౭॥ తథేతి॥ సందిగ్ధయా సందిగ్ధాక్షరయా-యాచ తేఽభయం యాచత-అభయమితి ఛేదః॥ ౮॥ ౯॥ అకంపనవచ ఇతి॥ నాగేంద్రః
సర్పేంద్రః॥ ౧౦॥ ససురేంద్రేణేతి॥ స రామః-సురేంద్రేణామరైశ్చ సంయుక్తస్సన్ జనస్థానముపయాతః కచ్చిత్ - అన్యథా తస్యైతాదృశసామర్థ్యం న యుజ్యత ఇతి
భావః॥ ౧౩ ॥౧౪॥ ఇంద్రాదిసహాయానపేక్ష రామ ఇత్యాశయేనాహ రామోనామేత్యాదినా॥ దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః దివ్యాస్త్రకృతాతిశయయుక్తః॥ ౧౫॥ త

త్వరమాణస్తతో గత్వా జనస్థానాదకంపనః । ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన రావణం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥ జనస్థానస్థితా రాజన్ రాక్షసా బహవో హతాః।
ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే కథంచిదహమాగతః॥ ౨॥ ఏవముక్తో దశగ్రీవః క్రుద్ధస్సంరక్తలోచనః। అకంపనమువాచేదం నిర్దహన్నివ చక్షుషా॥ ౩॥ కేన రమ్యం జ
నస్థానం హతం మమ పరాసునా। కో హి సర్వేషు లోకేషు గతిం చాధిగమిష్యతి॥ ౪॥ న హి మే విప్రియం కృత్వా శక్యం మఘవతా సుఖమ్। ప్రాప్తుం వైశ్రవణే
నాపి న యమేన న విష్ణునా॥ ౫॥ కాలస్య చాప్యహం కాలో దహేయమపి పావకమ్। మృత్యుం మరణధర్మేణ సంయోజయితుముత్సహే॥ ౬॥ దహేయమపి సం
క్రుద్ధస్తేజసాదిత్యపావకౌ। వాతస్య తరసా వేగం నిహంతుమహముత్సహే॥ ౭॥ తథా క్రుద్ధం దశగ్రీవం కృతాంజలిరకంపనః। భయాత్సందిగ్ధయా వాచా
రావణం యాచ తేఽభయమ్॥ ౮॥ దశగ్రీవోఽభయం తస్మై ప్రదదౌ రక్షసాం వరః। స విస్రబ్ధోఽబ్రవీద్వాక్యమసందిగ్ధమకంపనః॥ ౯॥ పుత్రో దశరథస్యాస్తి సిం
హసంహననో యువా। రామో నామ వృషస్కంధో వృత్తాయతమహాభుజః॥ శ్యామః పృథుయశాః శ్రీమానతుల్యబలవిక్రమః। హతం తేన జనస్థానం
ఖరశ్చ సహదూషణః॥ ౧౧॥ అకంపనవచశ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసాధిపః। నాగేంద్ర ఇవ నిశ్శ్వస్య వచనం చేదమబ్రవీత్॥ ౧౨॥ స సురేంద్రేణ సంయుక్తో రా
మస్సర్వామరైస్సహ। ఉపయాతో జనస్థానం బ్రూహి కచ్చిదకంపన॥ ౧౩॥ రావణస్య పునర్వాక్యం నిశమ్య తదకంపనః। ఆచచక్షే బలం తస్య విక్రమం

త్వరమాణ ఇతి॥ శూర్పణఖ్యాగమనాత్పూర్వమేవేతి శేషః॥౧॥ జనస్థానేతి॥ ఖరశ్చేతి చకారేణ దూషణత్రిశిరసౌ సంగృహీతౌ-కథంచిదహమాగతః-కేవలం ప్రవేషకతయా
స్థితత్వాద్రామశరావిషయీకృత ఇత్యర్థః॥ ౩॥ కేనేతి॥ పరాసు నామ ముమూర్షుణా-క ఇతి-కః కో వా గతిం స్థితిం-స్వరూపం వా॥ ౪॥ ౫॥ తథేతి॥ సందిగ్ధయా వాచా అసం
దిగ్ధాక్షరయా వాచేత్యర్థః॥ ౮॥ ౯॥ పుత్ర ఇతి॥ సింహసంహననః॥ సింహవదంగరూపోపేతో యస్సింహసంహననో హి స ఇత్యమరః॥ ౧౦॥ ౧౧॥ అకంపన ఇతి॥ నాగేంద్ర ఇవ సర్ప

స్యేతి॥ రక్తాక్షః రక్తరేఖాంచితనయనః - దుందుభిస్వనః దుందుభివత్ గంభీరస్వనః - సంయుక్త ఇతి - వర్తత ఇతి శేషః॥౧౬॥ నైవ దేవా ఇతి॥ సహాయార్థమాగతా ఇతి శే
షః॥౧౭॥ శరా ఇతి॥ పంచాననాః విస్తృతాననాః - భూత్వా భక్షయంతి స్మేత్యుత్ప్రేక్షా॥౧౮॥ యేనయేనేతి॥ రాక్షసాః భయకర్శితాః భయపీడితాస్సంతో యేనయేన
మార్గేణ గచ్ఛంతి తేన తేన మార్గేణాగ్రతః స్థితం రామమేవ పశ్యంతి స్మ - అత్ర విశేషణసామర్థ్యాద్రామదర్శనం భయకృతమితి వ్యజ్యతే॥ తనిశ్లోకి॥ యేనయేన మా
ర్గేణేత్యర్థః - అథవా యేనయేనయద్యద్వస్త్వంతర్ధానసాధనత్వబుద్ధ్యా గచ్ఛంతి - తేన తేన తస్మింతస్మిన్ వస్తుని రామమేవాగ్రతస్స్థితం పశ్యంతి - అత్ర ప్రతిరాక్షసం
ఇచ్ఛాగృహీతదేహత్వం ధ్వన్యతే (౩౪)॥౧౯॥౨౦॥ అథేతి॥ యథావృత్తం - పరమార్థభూతమిత్యర్థః॥౨౨॥ అసాధ్య ఇతి॥ అసాధ్యః అనిగ్రాహ్యః॥ తనిశ్లోకి॥ శృణ్వితి॥
యథావృత్తం తత్కృతాతిమానుషకర్మానతిక్రమేణ - యద్వా రామస్య వృత్తం ఇతిహాసపురాణోక్తవృత్తాంతం - యథావత్ బలం పరాభిభవసామర్థ్యం పౌరుషం
మహాపురుషకర్మ - కుపితః మర్యాదోల్లంఘనవిషయనిగ్రహవాన్ రామ ఇతి కోపస్యాపరిహార్యత్వం వ్యజ్యతే - విక్రమేణ అసాధ్యః - విక్రమే ప్రవృత్తే నివారయితుమశ
క్య ఇత్యర్థః - అసాధ్య ఇతి నిరుపపదేన బ్రహ్మరుద్రేంద్రాదిభిరసాధ్యత్వం ధ్వన్యతే - మహాయశాః లోకే వేదే చ ప్రసిద్ధవిభవః - అనేన త్రివిక్రమావతారో వ్యజ్యతే - ఆపగా
యాస్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరేదిత్యనేన భవిష్యత్కృష్ణావతారో భూతకృష్ణావతారో వా వ్యజ్యతే। భయానకావర్తశతాకులాం నదీం మార్గం దదౌ సింధురిహ శ్రియః ప
తేరితి శ్రీభాగవతోక్తేః - అనేన మత్స్యావతార ఇతి కేచిత్ (౩౫)॥౨౩॥ స తారేతి॥ గ్రహాః నవ గ్రహాః - నక్షత్రాణి సప్తవింశతి నక్షత్రాణి - తారాః తదన్యజ్యోతీంషి - అవసా
దయేత్ విశీర్ణాం కుర్యాత్ - మజ్జంతీం - సముద్ర ఇతి శేషః॥ తనిశ్లోకి॥ స తారగ్రహనక్షత్రం - తారా అశ్విన్యాదయః గ్రహాస్సూర్యాదయః - తదితరాణి నక్షత్రాణి - నభ

చమహాత్మనః ౧౪॥ రామో నామ మహాతేజాః శ్రేష్ఠస్సర్వధనుష్మతామ్। దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః పురందరసమో యుధి॥౧౫॥ తస్యానురూపో బలవాన్
రక్తాక్షో దుందుభిస్వనః। కనీయాన్ లక్ష్మణో నామ భ్రాతా శశినిభాననః ॥ స తేన సహ సంయుక్తః పావకేనానిలో యథా। శ్రీమాన్ రాజవరస్తేన జ
నస్థానం నిపాతితమ్॥౧౬॥ నైవ దేవా మహాత్మానో నాత్ర కార్యా విచారణా॥౧౭॥ శరా రామేణ తూత్సృష్టా రుక్మపుంఖాః పతత్రిణః॥ సర్పాః పంచాన
నా భూత్వా భక్షయంతి స్మ రాక్షసాన్॥౧౮॥ యేన యేన చ గచ్ఛంతి రాక్షసా భయకర్శితాః॥ తేన తేన స్మ పశ్యంతి రామమేవాగ్రతస్స్థితమ్॥౧౯॥ ఇత్థం
వినాశితం తేన జనస్థానం తవానఘ॥౨౦॥ అకంపనవచశ్శ్రుత్వా రావణో వాక్యమబ్రవీత్। జనస్థానం గమిష్యామి హంతుం రామం సలక్ష్మణమ్॥౨౧॥ అ
థైవముక్తే వచనే ప్రోవాచేదమకంపనః। శృణు రాజన్ యథావృత్తం రామస్య బలపౌరుషమ్॥౨౨॥ అసాధ్యః కుపితో రామో విక్రమేణ మహాయశాః। ఆప
గాయాస్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరేచ్ఛరైః॥౨౩॥ స తారగ్రహనక్షత్రం నభశ్చాప్యవసాదయేత్। అసౌ రామస్తు సీదంతీం శ్రీమానభ్యుద్ధరేన్మహీమ్॥

శ్రేష్ఠ ఇవ॥౨౪॥౧౬॥ నైవ దేవా మహాత్మాన ఇతి॥ ఆయాతా ఇతి శేషః॥౧౮॥ యేనయేనేతి॥ భయకర్శితాః రాక్షసాః - స్వేషాం రాక్షసత్వగోపనార్థం యేనయేన రూ
పాంతరేణ గచ్ఛంతి - తేన తేన పరిగృహీతరూపాంతరేణాగ్రతః స్థితం రామమేవ పశ్యంతి యద్వా యేనయేన యద్యద్వస్త్వంతర్ధానసాధనత్వబుద్ధ్యా - గచ్ఛంతి - తేన తే
న తస్మింతస్మిన్ వస్తుని రామమేవ పశ్యంతి - తత్తద్వస్తు రామాకారమేవ పశ్యంతీతి - యద్వా - మార్గేణేత్యధ్యాహారః - యేనయేన మార్గేణ రాక్షసాః - స్వత్రాణార్థం
గచ్ఛంతి పలాయంతే - తేన తేన తత్ర తత్ర మార్గే రామం పశ్యంతీతి - అనేన ప్రతిరాక్షసం స్వేచ్ఛాగృహీతదేహత్వం వ్యజ్యతే॥౧౯॥౨౧॥ అథైవమితి॥ శృణ్వితి - హే రా
జన్ యథా రామస్య వృత్తం - తత్కృతాతిమానుషకర్మ - యద్వా రామస్య వృత్తం చరితం - యథాయథావత్ బలం పరాభిభవనసామర్థ్యం - పౌరుషం - మహాపురుషక
ర్మ - యథా యాదృశం తత్సర్వమితి శేషః - శృణ్వితి యోజనా॥౨౨॥ అసాధ్య ఇతి॥ కుపితః మర్యాదోల్లంఘనవిషయనిగ్రహవాన్ రామ ఇతి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా కోపస్యా
హార్యత్వం వ్యజ్యతే - విక్రమేణాసాధ్యః - విక్రమే ప్రవృత్తే నివారయితుమశక్య ఇత్యర్థః - అసాధ్య ఇత్యుపపదరహితేన - అసాధ్యశబ్దేన బ్రహ్మేంద్రాద్యసాధ్యత్వం ప్రతీ
యతే - మహాయశాః లోకే వేదే చ ప్రసిద్ధవిభవః - అనేన త్రివిక్రమావతారస్సూచ్యతే - ఆపగాయా ఇతి - శరైర్జలైః - పూర్ణాయాః వేగం పరిహరేదిత్యనేన భవిష్య
త్కృష్ణావతారస్సూచ్యతే॥౨౩॥ స తారేతి॥ నభశ్శబ్దేన లక్షణయా బ్రహ్మాండకోశ ఉచ్యతే - నభశ్చాప్యవసాదయేదిత్యనేనాపి త్రివిక్రమావతారధ్వనిః - తథాచ శ్రు
తిః - యో అస్య అధ్యక్షః పరమే వ్యోమన్ ఇత్యాద్యుత్తరగంస్సధస్థం విచక్రమాణస్త్రేధోరుగాయ ఇతి - అసావితి సీదంతీం మజ్జంతీం మహీమభ్యుద్ధరేదితి వరాహావతారస్సూచితః శ్రీమానిత్యనే

శ్చాపీతితదధిష్ఠానాండకోశ ఉచ్యతే-తమప్యవసాదయేదిత్య నేనాపిత్రివిక్రమావతారధ్వనిః-తథాచ శ్రుతిః॥యో॰అస్య-భాయదు త్తరగ్ంసధస్థంవిచక్రమాణస్త్రేధో రుగాయఇతి - సీదంతీంవఃజ్జంతీంమహీంఅభ్యుద్ధరేత్ -అసావితివరాహావతారోవ్యజ్యతే-తాంవరాహోభూత్వాహరదితిశ్రుతేః-శ్రీమానిత్యవతారేషుసర్వత్రా నువృత్తిర్లక్ష్మ్యాస్సూచ్యతే- అన్యేషుచావతారేషువిష్ణోరేషానపాయినీతిపరాశరవచనాత్ -శ్రీమానితిలక్ష్మీసమభివ్యాహారబలేనసంసారేమజ్జంతంచేతనమభ్యుద్ధ రేదితిపరత్వాసాధారణలింగమోక్షప్రదత్వంవ్యంజితం శ్రీమాన్ మహీమభ్యుద్ధరేదితిలక్ష్మ్యాస్సహకారిత్వశ్రవణేనసపత్నీద్వేషాభావోవ్యజ్యతే(౩౬)॥౨౭॥భి త్త్వేతి॥ విప్లావయేత్ సించేత్ -విధమేత్ దహేత్ -ధ్మాశబ్దాగ్నిసంయోగయోరితిధాతోర్లిఙ్జిధమాదేశః॥తనిశ్లోకి॥ భిత్త్వేతిసముద్రవేలాభేదేనలోకానాప్లావయేది తి సంకర్షణావతారోధ్వన్యతే-సముద్రస్య వేగమపివిధమేదితికరిష్యమాణసముద్రబంధనంవ్యజ్యతే - వాయుంవావిధమేదితిపృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం-పృథివ్యప్సు ప్రలీయతే-ఆపస్తేజసిలీయంతేఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణప్రళయంకుర్యాదితిధ్వన్యతే-సంహృత్యేత్యనంతరమనువాదాత్(౩౭)॥౨౮॥సంహృత్యేతి॥లోకాన్ భూరా దీన్ సంహృత్యపునస్స్రష్టుంశక్తః-ఇమాఃప్రజాశ్చ సంహృత్యపునస్స్రష్టుంశక్తఇత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥పునస్సంహృత్యేత్యనేనపూర్వసంహారసృష్ట్యోరప్యేతత్కర్తృక త్వంవ్యజ్యతే-బభూవభూయశ్చ యథామహాభాగభవిష్యతీతిప్రశ్నవత్ -లోకానితిబహువచనస్యాసంకోచేనసాండాస్సర్వేలోకావివక్షితాః-విక్రమేణసంకల్పమా త్రేణేత్యర్థః-ఏతస్యవాఅక్షరస్యేత్యాదిశ్రుతేః-మహాయశాఃషడ్గుణైశ్వర్యకృతప్రసిద్ధిః-శక్తఃఅనంతశక్తిమాన్-పరాస్యశక్తిరితిశ్రుతేః - ననునారాయణస్యఏకోహ వై నారాయణఇత్యాదినాసృష్ట్యాదికర్తృత్వంశ్రూయతేకథమేతస్యేతితత్రాహ - సపురుషవ్యాఘ్ర ఇతి - సహిదేవైరుదీర్ణస్యేత్యాదినా సఏవాయంనారాయ ణోరామాత్మనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వాత్ - స్రష్టుంపునరితిఅత్రాపిపునశ్శబ్దఃపూర్వసృష్టేరేతదధీనత్వవ్యంజకః ప్రజాఇతి ప్రకృతి సంసృష్టేచేతనవర్గస్సమష్టికార ణభూతఉచ్యతే(౩౮)॥౨౯॥నహీతి॥లోకేనసమూహేన॥తనిశ్లోకి॥రామఃవిక్రమైఃరంజనీయః-దశగ్రీవఅనితరసాధారణదశవదనత్వంఫలితవావలేపహేతుః-రామ రామానుజౌతుసహస్రశీర్షావితివ్యజ్యతే-త్వయాజేతుంయుధినశక్యః-అల్పశక్తిస్త్వంఅపరిమితానంతశక్తిమాన్ రామఃకథంజేతుంశక్యః-రక్షసాంనముచిహిరణ్యక శిపుశంబరబలిప్రభృతీనాంలోకేనజనేనకోమజ్జతోరణుకులాచలయోర్వి శేషఇతిన్యాయసామ్యంద్యోతయితుంత్వయాలోకేనేత్యేకవచననిర్దేశః-జయస్యాత్యంతా సంభావనాంద్యోతయితుంస్వర్గః-పాపజనైరివేత్యుక్తం-ప్రసిద్ధైర్బహుభిరేకఃకథంజేతుమశక్యఇత్యత్రాహ-స్వర్గఃపాపజనైరివేతి(౩౯)॥౩౦॥ నతమితి॥మమమత్తః

౨౭॥భిత్త్వా వేలాంసముద్రస్యలోకానాప్లావయేద్విభుః। వేగంవాపిసముద్రస్యవాయుంవావిధమేచ్ఛరైః॥౨౮॥సంహృత్యవాపునర్లోకాన్ విక్రమే

ణమహాయశాః।శక్తస్సపురుషవ్యాఘ్రస్స్రష్టుంపునరపిప్రజాః॥౨౯॥నహిరామోదశగ్రీవశక్యోజేతుంత్వయాయుధి।రక్షసాంవాపిలోకేనస్వర్గః

నవరాహావతారేపిలక్ష్మ్యాఅనువృత్తిస్సూచితా-యద్వామహీశబ్దేనమహీస్థజనోలక్ష్యతేతథాచాయమర్థః - సంసారసముద్రేమజ్జంతంమహీస్థజనముద్ధర్తుంశక్త ఇతి-పరమపురుషార్థరూపమోక్షప్రదఇత్యర్థః॥౨౭॥భిత్త్వేతి॥లోకానాప్లావయేదిత్యనేనసంహారకారణమపిశ్రీరామఏవేతిప్రతీయతే-వేగమితి- శరైఃసముద్రస్యవే గంవిధమేదిత్యనేనకరిష్యమాణసేతుబంధనంవ్యజ్యతే-వాయుమితి-పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం-పృథివ్యప్సుప్రలీయతే-ఆపస్తేజసిలీయంతేఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణప్ర శయంకుర్యాదితిధ్వన్యతే-సంహృత్యేత్యనంతరమనువాదాత్॥౨౮॥పునస్సంహృత్యేత్యనేనపూర్వకల్పసంహారసృష్ట్యోరప్యేతత్కర్తృకత్వంవ్యజ్యతే-లోకానితిబ హువచనేనసంహార్యాస్సర్వేపిలోకావివక్షితాః-విక్రమేణసంకల్పమాత్రేణేత్యర్థః-ఏతస్యవాఅక్షరస్యేత్యాదిశ్రుతేః-మహాయశాఃషడ్గుణైశ్వర్యకృతప్రసిద్ధిః-శక్తఃఅ నంతశక్తిమాన్- పరాస్యశక్తిర్వివిధైవశ్రూయతఇతిశ్రుతేః-నను-ఏకోహవై నారాయణఇత్యాదినానారాయణస్యసృష్టికర్తృత్వంవ్యజ్యతే-తత్కథంరామస్యసృష్టి కర్తృత్వమిత్యతఆహ-సపురుషవ్యాఘ్రః ఇతి-సహిదేవైరుదీర్ణస్యరావణస్యవధార్థిభిరిత్యాదినాసఏవాయంనారాయణోరామాత్మనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వాదితిభావః- స్రష్టుంపునరపీతిఅత్రాపిపునశ్శబ్దః-పూర్వసృష్టేస్తదధీనత్వద్యోతకః॥౨౯॥నహీతి॥దశగ్రీవేతిసంబోధనేనరామపదస్యారస్యాచ్చ-తవావలేపహేతుభూతంఅనన్యసా ధారణందశవదనత్వం-శ్రీరామస్యసహస్రశీర్షత్వంచవ్యజ్యతే-తథాచహస్తిమశకయోరివశ్రీరామస్యతవచాంతరం- అతస్త్వయారామోయుధిజేతుమశక్యః-అ ల్పశక్తిస్త్వం-అపరిమితానంతశక్తిమాన్రామఃకథంజేతుంశక్యఇతిభావః-రక్షసాంనముచిహిరణ్యకశిపుశంబరబలిప్రభృతీనాంలోకేనజనేనాపిజేతుంనశక్యఇత్యర్థః

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ఏకమనాస్స్వవధానః॥ తనిశ్లోకీ॥ ఇంద్రజితానిర్జితాశ్శక్రాదయోఽస్మత్సహాయాభవిష్యంతీత్యాశాం వారయతి-నతమితి- దేవాసురైరితిబహువచనేన సర్వదేవాసురగ్ర
హణేపునస్సర్వశబ్దః భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలీనేంద్రజిత్త్వాదిసముదాయవాచకః అహం మన్యే. రాక్షసజాతిత్వేఽపి సుకృతపరిపాకవశేన శ్రీరామమహత్త్వవి
షయం జ్ఞానముత్పన్నం. తథాహి-ఆసురీం యోనిమాపన్నా మూఢా జన్మనిజన్మని ఇతిశాస్త్రరీత్యా దుష్కర్మవశేనానోత్పన్నమితి-ఇదం చాకంపనస్య పరత్వజ్ఞానం సనత్కుమా
రాదిభిఃప్రోక్తేతిహాసశ్రవణాదినా వా-మాల్యవత్ప్రభృతిభిరుక్తసుమాలిమాలివధాదివృత్తాంతాదినా వా. విశ్వరూపాదిదర్శనవత్ చతుర్దశసహస్రరాక్షసయుద్ధే
ప్రతిరాక్షసం రామవిగ్రహభేదాదిప్రతిపత్త్యా వా సంజాతమితి వా అకంపనాపదేశేన ఋషిరేవ పరత్వఖ్యాపనం కృతవానితి వా న కోఽపి విరోధః(౨౦)॥ ౨౭॥ భార్యేతి॥ శ్యా
మా యౌవనమధ్యస్థేత్యుత్పలః। సమం యథాతథా విభక్తాని నేత్రకర్ణాద్యంగాని యస్యాస్సా తథోక్తా. స్త్రీరత్నం స్త్రీశ్రేష్ఠా. అస్తీతి శేషః॥ ౨౮॥ నైవేతి॥ దేవీ దేవస్త్రీ పుం
యోగాదాఖ్యాయామితి జీప్-ఏవముత్తరత్రాపి. అప్సరశ్శబ్ద ఏకవచనాంతోఽప్యస్తి-సీమంతినీ స్త్రీ॥ ౩౦॥ తస్యేతి॥ మహావనే ప్రమథ్య విలోడ్య-యేనకేనాప్యుపాయేన రా
మం వంచయేత్యర్థః॥ ౩౧॥ అరోచయతేతి॥ చింతయిత్వా-రామోచ్చాటనోపాయమితి శేషః॥ ౩౨॥ బాఢమితి॥ బాఢమిత్యంగీకారే-కాల్యం ప్రాతః॥ ౩౩॥ అథేతి॥ ఖరాః అ

పావజనైరివ॥ ౨౬॥ నతం వధ్యమహం మన్యే సర్వైర్దేవాసురైరపి। అయం తస్య వధోపాయస్తన్మమైకమనాశ్శృణు॥ ౨౭॥ భార్యా తస్యోత్తమా లోకే
సీతా నామ సుమధ్యమా। శ్యామా సమవిభక్తాంగీ స్త్రీరత్నం రత్నభూషితా॥ ౨౮॥ నైవ దేవీ న గంధర్వీ నాప్సరా నాపి దానవీ। తుల్యా సీమంతినీ తస్యా మా
నుషీషు కుతో భవేత్॥ ౩౦॥ తస్యాపహర భార్యాం త్వం ప్రమథ్య తు మహావనే। సీతయా రహితః కామీ రామో హాస్యతి జీవితమ్॥ ౩౧॥ అరోచయత తద్వా
క్యం రావణో రాక్షసాధిపః। చింతయిత్వా మహాబాహురకంపనమువాచ హ॥ ౩౨॥ బాఢం కాల్యం గమిష్యామి హ్యేకస్సారథినా సహ। ఆనయిష్యామి వై

జయస్యాసంభావనాం ద్యోతయితుం స్వర్గః పావజనైరివేత్యుక్తం-ప్రసిద్ధైర్బహుభిరేకః కథం జేతుమశక్య ఇత్యత ఆహ-స్వర్గః పావజనైరివేతి॥ ౨౬॥ ఇంద్రజితానిర్జి
తాః శక్రాదయోఽస్మత్సహాయా భవిష్యంతీత్యాశంకాం వారయతి నతమితి॥ అహం మన్య ఇతి రాక్షసజాతిమాపన్నస్యాపి మమాతీతానంతజన్మసుకృతపరిపాకేన శ్రీరా
మస్యరూపవిషయం జ్ఞానముత్పన్నమితి-యద్వా అకంపనాపదేశేన భగవాన్వాల్మీకిరేవ శ్రీరామస్య పరతత్త్వఖ్యాపనం కృతవానితి వా-న కించిద్విరుద్ధం. అయమితి- మమ
సంబంధినం తం వధోపాయం మయోక్తం శృణు-తం వధోపాయమిత్యర్థః॥ ౨౭॥ భార్యేతి॥ శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా॥ ౨౮॥ నైవేతి॥ దేవీ దేవపత్నీ గంధర్వీ గంధర్వపత్నీ-
పుంయోగాదాఖ్యాయామితి జీప్॥ ౩౦॥ తస్యేతి॥ ప్రమథ్య- శ్రీరామం కేనచిదుపాయేన ప్రలోభ్య తస్య భార్యాం ప్రమథ్య-బలాత్కృత్యాపహర॥ ౩౧॥ అరోచయత అను
కూలత్వేనజ్ఞాతవాన్॥ చింతయిత్వేతి॥ శ్రీరామస్య సీతయా సహానవస్థానోపాయమితి శేషః-బాఢమితి. కాల్యం ప్రాతః॥ అరోచయత తద్వాక్యమిత్యస్యావాస్తవార్థస్తు.
అరోచయతేతి చింతయిత్వా-అకంపనాద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం-చింతయిత్వా-త్రేతాముఖే శ్రీరామోఽవతరిష్యతీతి-సనత్కుమారవాక్యం స్మృత్వేత్యర్థః-శ్రీ
రామహస్తాద్వధేచ్ఛూ రావణః-తద్వాక్యం-తస్యాకంపనస్య వాక్యం సీతామాహరేత్యేవంరూపం వచనమరోచయత-అనుకూలత్వేనాంగీచకారేతి సంబంధః-అస్మిన్న
ర్థే ఉత్తరరామాయణోక్తా-సనత్కుమారరావణసంబంధినీ అగస్త్యరామసంవాదరూపా కథానుసంధేయా-తథాహి-రామం ప్రతి అగస్త్యవచనం॥ శ్లో॥ అథాప
రాం కథాం దివ్యాం శృణు రాజన్పురాతనీం। యదర్థం రామ వైదేహీ రావణేన హృతా పురా॥ పురా కృతయుగే రామ ప్రజాపతిసుతం ప్రభుం। సనత్కుమారమాసీనం రావ
ణో వాక్యమబ్రవీత్॥ రావణః॥ దైత్యదానవరక్షాంసి యే హతాస్సమరేఽరయః। కాం గతిం ప్రత్యపద్యంతే కేన తే హరిణా హతాః॥ సనత్కుమారః॥ యే యే హతాశ్చక్రధ
రేణ రాజన్ త్రైలోక్యనాథేన జనార్దనేన। తే తే గతాస్తం నిలయం నరేంద్రాః క్రోధోఽపి దేవస్య వరేణ తుల్యః॥ శ్రుత్వా తతస్తద్వచనం నిశాచరస్సనత్కుమారస్య ముఖాద్వి
ర్గతం। తదా ప్రహృష్టస్సబభూవ విస్మితః కథం ను యాస్యామి హరిం మహాహవే॥ మునిః॥ మనసశ్చేప్సితం యత్తద్భవిష్యతి తదాహవే। సుఖీభవ మహాబాహో కాంచిత్కా
లం ప్రతీక్షయ॥ అథవా రాక్షసేంద్ర త్వం యదిదం ప్రష్టుమిచ్ఛసి। కథయిష్యామి తే సర్వం శ్రూయతాం యది రోచతే॥ కృతే యుగే వ్యతీతే వై ముఖే త్రేతాయుగస్య తు। హి
తార్థం దేవమర్త్యానాం భవితా నృపవిగ్రహః॥ ఇక్ష్వాకూణాం చ యో రాజా భావ్యో దశరథో భువి। తస్య సూనుర్మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి॥ ఏవం శ్రుత్వా మహా
బాహూ రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్। త్వయా సహ విరోధేచ్ఛుశ్చింతయామాస రాఘవ॥ సనత్కుమారాత్తద్వాక్యం చింతయానో ముహుర్ముహుః॥ రావణో ముము

శ్వతరాః-తత్స్వరూపము క్తమశ్వశాస్త్రే. అశ్వస్స్యఖ్యస్సముత్పన్నా స్తస్మాదశ్వతరాః ఖరాః॥ఖరరూక్షస్వరాస్తీక్ష్ణాః ఖరశీలాః ఖరాం ప్రయయఇతి॥౩౪॥సరథఇతి॥
నక్షత్రపథగః ఆకాశగః-సంచార్యమాణః ప్రేర్యమాణః॥౩౫॥సఇతి॥తాటకేయం తాటకాపుత్రం-భక్ష్యభోజ్యైః పేయఖాద్యైః-అమానుషైః మనుష్యలోకదుర్లభైః॥
౩౬॥తమితి॥అర్థోపహితయా అర్థేన ప్రయోజనేనఉపహితయా విశిష్టయా॥౩౭॥కచ్చిదితి॥హే రాజన్-లోకానాం రాక్షసలోకానాం-రాక్షసేశ్వరేతి సమభివ్యాహా
రాదయమర్థో లభ్యతే-సుకుశలం కచ్చిదితి సామాన్యేన ప్రశ్నః-అథఅథవా త్వం యతస్తూర్ణమిహాగతః - తతః కారణాత్ కించిదత్యాహితమస్తీత్యాశంకే-తద్విశిష్య
నజానే-మహత్కార్యం వినా భవతస్తూర్ణమాగమనం నోపపద్యతఇతి భావః-యద్వా లోకానాం కచ్చిత్ సుకుశలం - అథఅథవా- తేషాం కుశలం నేత్యాశంకే-యత
స్త్వం తూర్ణమాగతః-నజానే-తద్విశిష్య నజానఇత్యర్థః॥౩౮॥ఏవముక్తఇతి॥తతః పశ్చాత్ తద్వాక్యాదనంతరం॥౩౯॥ఆరక్షఇతి॥అరక్షః అంతపాలః-ఉక్తముపపా
దయతిజనస్థానమిత్యాద్యర్ధేన-జనస్థానశబ్దేన తత్స్థో రక్షోగణో లక్ష్యతే-తత్ ప్రసిద్ధం-సాచివ్యం సాహాయ్యం-తస్య మే హృతస్వజనస్య మే॥౪౦॥౪౧॥ఆఖ్యాతేత్యా
ద్యర్థత్రయమేకాన్వయం-యస్సీతాయాః ఆఖ్యాతా సమిత్రరూపశ్శత్రుః యశ్చ తామానయేత్యుపదేష్టా సః-త్వయా నిందితస్సన్ తిరస్కృతస్సన్ - త్వదైశ్వర్యం ననం
దతి-తావుభౌ బ్రూహీత్యర్థః-బ్రవీహీత్యత్ర ఈడాగమశ్ఛాందసః॥౪౨॥రక్షోలోకస్యేత్యాది॥శృంగం ప్రాధాన్యం-శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్శ్రేష్ఠ్యవరః।
ప్రోత్సాహయతి-సీతానయనం ప్రతీతి శేషః-సచ సఏవ॥౪౩॥ఆశీవిషేతి॥ఆశీవిషః సర్పవిశేషః-ఉద్ధర్తుం ఉద్ధారయితుం-క ఇతి శేషః- తేనకర్మణా సీతాపహారలక్షణక
ర్మణా- కాపథం కుమార్గం-ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే ఇతి సమాసాంతఅప్రత్యయః- ప్రతిపాదితః-ఉపదిష్టోసి-కర్మణా కేనేతి పాఠే- కేనపురుషేణ కేనకర్మణా కేనోపా

దేహీమిమాంహృష్టోమహాపురీమ్॥౩౩॥అథైవముక్త్వా ప్రయయౌ ఖరయుక్తేన రావణః। రథేనాదిత్యవర్ణేన దిశస్సర్వాః ప్రకాశయన్॥౩౪॥సరథో రా
క్షసేంద్రస్య నక్షత్రపథగో మహాన్ । సంచార్యమాణశ్శుశుభే జలదే చంద్రమా ఇవ॥౩౫॥సమారీచాశ్రమం ప్రాప్య తాటకేయముపాగమత్ ।మా
రీచేనార్చితో రాజా భక్ష్యభోజ్యైరమానుషైః॥౩౬॥తం స్వయం పూజయిత్వా తు ఆసనేనోదకేన చ।అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్యమబ్ర
వీత్ ॥౩౭॥కచ్చిత్సుకుశలం రాజన్ లోకానాం రాక్షసేశ్వర । ఆశంకే నాథ జానే త్వం యతస్తూర్ణమిహాగతః॥౩౮॥ఏవముక్తో మహాతేజా మారీచేన స
రావణః । తతః పశ్చాదిదం వాక్యమబ్రవీద్వాక్యకోవిదః॥౩౯॥ఆరక్షో మే హతస్తాత రామేణాక్లిష్టకర్మణా ।జనస్థానమవధ్యం తత్సర్వం యుధి నిపా
తితమ్ * తస్య మే కురు సాచివ్యం తస్య భార్యాపహారణే॥౪౦॥రాక్షసేంద్రవచశ్శ్రుత్వా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్ ॥౪౧ ॥ఆఖ్యాతా కేన సీతా సా మి
త్రరూపేణ శత్రుణా । త్వయా రాక్షసశార్దూల కో న నందతి నందితః * సీతామిహానయస్వేతి కో బ్రవీతి బ్రవీహి మే॥౪౨॥రక్షోలోకస్య సర్వ
స్య కశ్శృంగం ఛేత్తుమిచ్ఛతి * ప్రోత్సాహయతి కశ్చ త్వాం స హి శత్రురసంశయః॥౪౩॥ఆశీవిషముఖాద్దంష్ట్రాముద్ధర్తుం చేచ్ఛతి త్వయా * కర్మ

ణా మోహాద్వ్యర్థార్థీవిచారహ॥ఏతదర్థం మహాబాహో రావణేన దురాత్మనా।సుతా జనకరాజస్య హృతా రామమహామతే॥ లంకామానీయయత్నేన మా తేవ పరిర
క్షితా-ఇత్యాదిఅతఏవ రావణస్య సీతారామభృత్యత్వేన తావుద్దిశ్య తేన వక్ష్యమాణాని బాహ్యదృష్ట్యా దుర్భావణవత్ప్రతీయమానాన్యపి వాక్యాని - వస్తుతః స్తుతిపరా
ణ్యేవ-తథా తత్ర తత్ర వ్యాఖ్యాస్యామః॥౩౩॥౩౫॥సఇతి॥తాటకేయం మారీచం॥౩౬ ॥ తమితి ॥ అర్థోపహితయా అర్థగంభీరయా॥౩౭॥కచ్చిదితి॥అథజానఇతి ఛేదః హే
రాజన్ కచ్చిత్సుకుశలమితి సామాన్యప్రశ్నః- హే రాక్షసేశ్వర లోకానాం రాక్షసలోకానాం-కుశలం నేత్యాశంకే-అథఅథవా- త్వం-యతస్తూర్ణమిహాగతః-అతః కుశ
లం నైవ జానే-మహత్ప్రయోజనం వినా భవదాగమనం నోపపద్యతఇత్యర్థః॥౩౯॥ఆరక్షః అంతపాలః-ఖరాదిరిత్యర్థః-అతఏవ జనస్థానం హతం-నాశితం తస్యేతి ॥ సాచి
వ్యం సాహాయ్యం॥ ౪౧॥ఆఖ్యాతేతి॥సా సీతా- కేన ఆఖ్యాతా-ఆహర్తవ్యేతి శేషః-ఆఖ్యాతా కథితేత్యర్థః త్వయా సామాదినా నందితః-కో వా న నందతి స్వకీయశాత్యే నేతి
భావః-తాదృశః కో వా సీతామిహానయస్వేతి బ్రవీతి-తమపి బ్రవీహి బ్రూహి- నిందితఇతి పాఠే-నిందితస్త్వయా తిరస్కృతః - కో వా న నందతి-రాజ్యలక్ష్మీసంపన్నం-
త్వాం దృష్ట్వేతి శేషః త్వయా తిరస్కృతస్తావకమైశ్వర్యమసహమానస్సన్ - త్వయా సహకృత్రిమమిత్రభావం ప్రాప్తస్సన్ - తే వేదృశం బుద్ధిముపదిశతీతి భావః॥
౪౨॥రక్షఇతి॥శృంగం ప్రాధాన్యమైశ్వర్యమితి యావత్ ॥౪౩॥ఆశీవిషేతి॥ఉద్ధర్తుమాద్ధారయితుం॥కాపథం కుమార్గం- ప్రతిపాదితః ప్రాపితః॥ ౪౪ ॥విషయేతి॥

యేన కాపథం ప్రతిపాదితోఽసీత్యన్వయః- మూర్ధ్ని కేన ప్రహృతం కేన ప్రహారః కృతః-వృథైవ కేనముఖముత్పాదితమిత్యర్థః ॥౧౫॥ 'రామేకింగుణం'దృష్ట్వైవంవదసీ
త్యాశంక్యాహవిశుద్ధేతి ॥ అనేనరామస్యమత్తగజసమాధిరుచ్యతే-విశుద్ధవంశేఅభిజనః అభిజననంత దేవాగ్రహస్తోయస్యసతథా - ద్వయోరాన్నత్యకరత్వసామ్యా
ద్రూపకంనిరూఢం-తేజోమదః తేజః ప్రతాపఏవమదోయస్యసః-తేజోమదయోర్దుర్ధర్షతాహేతుత్వసామ్యాద్రూపకోపపత్తిః .ఉపరితనప్రదేశసంస్థితత్వసా
మ్యాద్రూపకం-సంస్థితౌసమీచీనసంస్థానవంతౌదోషౌబాహూఏవవిషాణేయస్యసః-రాఘవఏవగంధహస్తీమదగజః యస్యగంధమాత్రేణాన్యేగజాఃపలాయంతే
సగంధహస్తీత్యుచ్యతే-ఉదీక్షితుమపి-ఇహాస్మిన్దేశేకాలేచనయుక్తః ॥౧౬॥ పునరప్యతిశయంవక్తుంరామస్యసింహసామ్యమాహఅసావితి ॥ రణాంతోరణాగ్రంత
త్రస్థితిర్నాసీరావస్థానం-సైవసంధివాలోయస్యసతథా-సందధాతీతిసంధిః-ఉపసర్గేఘోః కిరితికిః-సంధిభూతః లోమసంఘభూతఇత్యర్థః-వాలోలాంగూలం-య
ద్వాసంధిర్మధ్యః తద్గతోవాలోలాంగూలంయస్యసతథేతివా-సింహస్యలాంగూలంక్రోధదశాయాంమధ్యోపరిప్రదేశేవర్తతఇతిప్రసిద్ధిః - తస్యమృగాణాంగ
ర్వహేతుత్వేనరణాగ్రస్థితిసామ్యం - విదగ్ధానిపటూనిరక్షాంస్యేవమృగాఃతాన్హంతీతితథా- బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తేప్యుపపదేప్రయోగానుసారాత్ క్విప్-శరాంగ
పూర్ణఃశరాపవాంగానినఖాద్యవయవాః తైఃపూర్ణఃనిశితాసిరేవదంష్ట్రాయస్యసతథా-నృసింహోనరశ్రేష్ఠః-సింహఇత్యపివ్యజ్యతే - యద్వానృసింహఏవసిం
హఇత్యేకశేషః యద్వావిద్వాన్మానసహంసఇతివత్ శ్లిష్టరూపకం-యద్వానృసింహోరామః-పురుషసింహఇతివ్యంగ్యం ॥ ౧౭ ॥ సింహాభిముఖగమనేపిదైవాద్రక్షి
ష్యేతస్యాన్నివర్తితుంశక్యం-నతురామాహవగమనమిత్యాశయేనరామస్యపాతాళసామ్యమాహచాపేతి ॥ చాపఏవావహారోగ్రాహోయస్మిన్సతథా-గ్రా
హోవాఽవహారఇత్యమరః ॥ అనేనపతనకాలపవగ్రహణసామగ్ర్యుక్తా-భుజవేగః శరమోక్షణవేగః-సఏవపంకోయస్యసతథా-అనేనమజ్జనేనిర్గమాయోగ్యతోక్తా-శ
రాఏవోర్మిమాలాతరంగపఙ్క్తిర్యస్యసతథా-అనేనమజ్జనసామగ్ర్యుక్తా-సుమహానాహవఏవఓఘోజలపూరోయస్యసతథా - అనేనదుస్తరత్వముక్తం-అతిఘో

ణాతేనకేనాసికాపథంప్రతిపాదితః । సుఖసుప్తస్యతేరాజన్ప్రహృతంకేనమూర్ధని ॥౧౫॥ విశుద్ధవంశాభిజనాగ్రహస్తస్తేజోమదస్సంస్థితదో
ర్విషాణః । ఉదీక్షితుంరావణనేహయుక్తస్సంయుగేరాఘవగంధహస్తీ ॥౧౬॥ అసౌరణాంతస్థితిసంధివాలోవిదగ్ధరక్షోమృగహానృసింహః । సుప్త
స్త్వయాబోధయితుంనయుక్తశ్శరాంగపూర్ణోనిశితాసిదంష్ట్రః ॥౧౭॥ చాపావహారేభుజవేగపంకేశరోర్మిమాలేసుమహాహవౌఘే । నరామపాతా
ళముఖేతిఘోరేప్రస్కందితుంరాక్షసరాజయుక్తమ్ ॥౧౮॥ ప్రసీదలంకేశ్వరరాక్షసేంద్రలంకాంప్రసన్నోభవసాధుగచ్ఛ । త్వంస్వేషుదారేషుర

విశుద్ధవంశేఅభిజనోఽభిజననమేవ-అగ్రహస్తోయస్యసతథాగజస్యయథాకరోభూషణం-తథాశ్రీరామచంద్రస్యాపి-సత్కులప్రసూతత్వం.భూషణమితిభావః-తే
జోమదః తేజః ప్రతాపఏవమదోయస్యసః-సమదస్యైవగజస్య-శ్లాఘ్యతయామదోయథాగజస్యభూషణం.తథాశ్రీరామచంద్రస్యాపి-మహావీరస్యప్రతాపఏవ
భూషణమితిభావః-సంస్థితదోర్విషాణః-సంస్థితౌసంస్థానవంతౌ-దివ్యలక్షణలక్షితౌదోషౌబాహూఏవవిషాణేయస్యసతథా-గజస్యశృంగద్వయమివ-శ్రీరామస్యాజా
నులంబిభుజగభోగాభబాహుద్వయంభూషణమితిభావః-రాఘవగంధహస్తీ-మత్తగజః- యస్యమదగంధేనాన్యేగజాఃపలాయంతేసమదగంధహస్తీఇహాఽదాసీమ
దీక్షితుమపినయుక్తః-కిముతయోద్ధుమితిభావః ॥౧౬॥ అసావితి ॥ రణాంతస్థితిసంధివాలః-రణాంతేసంగ్రామమధ్యేస్థితిరనపక్రమణమేవసంధిః- అంగప్రత్యంగసంధి
ష్వవాలోయస్యసతథా-రణాంతస్థితిసంధిపాలఇతిపాఠేరణాంతస్థిత్యారణమధ్యావస్థానేనసంధింభిదాంశిపాలయతీతితథా- విదగ్ధాఃరణచతురాయేఖరాదిరాక్ష
సరూపాఃమృగాః తాన్హంతీతితథా-శరాంగపూర్ణఃశరైరేవఅంగైరవయవైఃపూర్ణః-నిశితాసిస్తీక్ష్ణఖడ్గఏవదంష్ట్రాయస్యసః-సుప్తః - పరద్రోహవిముఖత
యాఽవస్థానమేవసుప్తత్వంరావణపక్షేద్రష్టవ్యం-సింహపక్షేతుసుప్తత్వంసనిద్రత్వం. నృసింహోనామమనుష్యః దశరథతనయరూపేణగృహీతలీలావిగ్రహః-శ్రీ
రామఏవసింహః బోధయితుంనయుక్తఇతియోజనా ॥౧౭॥ చాపేతి ॥ చాపఏవఅవహారోజలగ్రాహోయస్మిన్ ॥ని॥ గ్రాహోఽవహారఇత్యమరః-భుజయోర్వేగః -శ
రసంధానమోక్షణవిషయోవేగః-సఏవపంకోయస్మింస్తస్మిన్- చాపస్యపరనిగ్రహపరతయామకరసామ్యం దుస్తరత్వసామ్యేనభుజవేగస్యపంకసామ్యం శరోర్మి
మాలే-శరాఏవఊర్మిమాలాస్తరంగసమూహోయస్మిన్సమహాబలౌఘమహాబలమేవఓఘఆవర్తోయస్మిన్-తస్మిన్-మహాహవౌఘఇతిపాఠే-సుమహానాహవఏవల

రేరామ ఏవపాతాళంమహాబిలంతస్యముఖేమధ్యే-ప్రస్కన్దితుంపతితుంనయుక్తం॥౨౮॥ఏవంవస్తుస్థితిముక్త్వా ప్రేమాతిశయేనపునఃపునస్సాన్త్వయతి ప్రసీదేతి॥౨౦
********* ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః. *********
తపోబాహుబలోపేతంసర్వభూతభయంకరం ।మోహానివృత్తిమబుద్ధింరావణంసోస్తుమేముదే ॥ తతశ్శూర్పణఖేత్యాది ॥ శూర్పణఖేత్యాదిఆహార్జీసాదిః-మహా
నాదమితిక్రియావిశేషణం॥౨॥ సేతి॥కృతంకర్మపర్యాప్తంకర్మ-పర మోద్విగ్నా అత్యంతభీతా॥౩॥ సాదదర్శేత్యాది॥విమానాగ్రే పుష్పకవిమానాగ్రే - ఉపోపవి
ష్టం-ఉపోపేత్యేకనిపాతఃఉపవిష్టమిత్యర్థః-మరుద్భిః దేవైః-రుక్మవేదిగతంహిరణ్యేష్టకాచితవేదిగతం-తదుక్తమాపస్తంబేన-సావిత్రంస్వర్గకామశ్చిన్వీతపంచా
శీతిశతంహిరణ్యేష్టకాఇత్యాదినా-ప్రభూతమాజ్యంయస్యతంప్రాజ్యం-ప్రభూతేనాజ్యేనవర్ధితమిత్యర్థః-అతఏవజ్వలంతం-విమర్దేషుయుద్ధేషు- వజ్రాశనికృతవ్రణ
మిత్యనేనతదవధ్యత్వముక్తం ఉద్ఘృష్టంఉల్లేఖనం.భావేక్తః- తేనజాతోయఃకిణఃతదంకితవక్షసం-వింశద్భుజంవింశతిభుజం-దర్శనీయపరిచ్ఛదందర్శనీయచ్ఛత్రచా
మరాదికం-స్నిగ్ధవైడూర్యైఃకాంతియుక్తవైదూర్యరత్నైఃఆభరణస్థైః-సంకాశంభాసమానం--సుభుజందీర్ఘవృత్తభుజం - విష్ణుచక్రనిపాతైరిత్యత్ర తాడితమి
త్యనుషజ్యతే-క్షోభణంక్షోభకర్తారం-యోక్తారంప్రయోక్తారం-యజ్ఞేతి-ఉచ్చైశ్శ్రవారమిత్యత్ర ఉచ్చావ్రవర్తిత్వముక్తం-అత్ర పరయజ్ఞధ్వంసకత్వం భోగవతీం
సర్పనగరీం-పరాజిత్య-బలాత్కృత్యేతియావత్ -నరవాహనంకుబేరం-నళినీంకుబేరస్యపుష్కరిణీం-నందనంవనంఇంద్రోద్యానం- దేవోద్యానానిచ దనవనాదన్యాని-
మస్యనిత్యంరామస్యభార్యోరమతాంవనేషు॥౨౯॥ఏవముక్తోదశగ్రీవోమారీచేనసరావణః ।న్యవర్తతపురీంలంకాంవివేశచగృహోత్తమమ్॥౩౦

——❊****************** ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే -ఏకత్రింశస్సర్గః. ******************❊——

తతశ్శూర్పణఖీదృష్ట్వా సహస్రాణిచతుర్దశ । హతాన్యేకేనరామేణరక్షసాంభీమకర్మణామ్ ॥ దూషణంచఖరంచైవహతం త్రిశిరసాస
హ।దృష్ట్వాపునర్మహానాదంననాదజలదోయథా॥౨॥సాదృష్ట్వాకర్మరామస్యకృతమన్యైస్సుదుష్కరమ్।జగామపరమోద్విగ్నాలంకాంరావణ
పాలితామ్॥౩॥సాదదర్శవిమానాగ్రే రావణందీప్తతేజసమ్।ఉపోపవిష్టంసచివైర్మరుద్భిరివవాసవమ్॥ఆసీనంసూర్యసంకాశేకాంచనేపరమాస
నే । రుక్మవేదిగతంప్రాజ్యంజ్వలంతమివపావకమ్ ॥ దేవగంధర్వభూతానామృషీణాంచమహాత్మనామ్ । అజేయంసమరేశూరంవ్యాత్తాననమి
వాంతకమ్ ॥ దేవాసురవిమర్దేషువజ్రాశనికృతవ్రణమ్ ।ఐరావతవిషాణాగ్రైరుద్ఘృష్టకిణవక్షసమ్॥ వింశద్భుజందశగ్రీవందర్శనీయపరిచ్ఛ
దమ్ । విశాలవక్షసంవీరంరాజలక్షణశోభితమ్ ॥ స్నిగ్ధవైదూర్యసంకాశంతప్తకాంచనకుండలమ్ । సుభుజంశుక్లదశనంమహాస్యంపర్వతోపమమ్
విష్ణుచక్రనిపాతైశ్చశతశోదేవసంయుగే । అన్యైశ్శస్త్రప్రహారైశ్చమహాయుద్ధేషుతాడితమ్॥ఆహతాంగంసమస్తైశ్చదేవప్రహరణైస్తథా । అ
క్షోభ్యాణాంసముద్రాణాంక్షోభణంక్షిప్రకారిణమ్ ॥ క్షేప్తారంపర్వతేంద్రాణాంసురాణాంచప్రమర్దనమ్ । ఉచ్ఛేత్తారంచధర్మాణాంపర
దారాభిమర్శనమ్ ॥ సర్వదివ్యాస్త్రయోక్తారంయజ్ఞవిఘ్నకరంసదా । పురీంభోగవతీంప్రాప్యపరాజిత్యచవాసుకిమ్ ॥ తక్షకస్యప్రియాంభా
ర్యాంపరాజిత్యజహారయః । కైలాసపర్వతంగత్వావిజిత్యనరవాహనమ్ ॥ విమానంపుష్పకంతస్యకామగంవైజహారయః । వనంచైత్రరథందివ
తుణయారణోత్సాహఏవఓఘుఃప్రవాహోయస్మిన్ తస్మిన్నతిఘోరేదుష్ప్రవేశతయాభయంకరే-రామఏవపాతాళముఖఃసముద్రస్తస్మిన్ప్రస్కన్దితుంప్రవే
ష్టుంనయుక్తమిత్యన్వయః॥౨౮॥ప్రసీదేతి॥రావణోద్యుక్తమకార్యమవిలంబేననివర్తయితుంప్రసీదప్రసన్నోభవేతిపునఃపునరాహ॥౨౦॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం- శ్రీ రామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః. ****************************
౩॥సాదదర్శేతి॥విమానాగ్రేపుష్పకే ॥ఆసీనమితి॥రుక్మంహిరణ్యం-తన్మయీభిరిష్టకాభిశ్చితావేదిః-రుక్మవేదిఃతాంగతంప్రాప్తం-ప్రాజ్యంప్రభూతమాజ్యంయస్య
తంప్రభూతేనాజ్యేనవర్ధితమిత్యర్థః॥ దేవాసురాణాంవిమర్దేషు-యుద్ధేషుఉత్కృష్టకిణవక్షసంఉత్కృష్టముల్లిఖితంతత్కిణయుక్తంవక్షోయస్యతం ॥ వింశదితి
దర్శనీయాఃపరిచ్ఛదాఃఛత్రచామరాదయోయస్యతం ॥ స్నిగ్ధేతి ॥ స్నిగ్ధవైదూర్యసంకాశంస్నిగ్ధానికాంతియుక్తానివైదూర్యాణిప్రాచుర్యేణయేష్వాభరణేషుతే

ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉద్యంతౌ-ఉపజహార పూజోపకరణాని చకార-దేవదానవేతి-దేవాదిభిః కర్తృభిః-మృత్యుతః మృత్యోః-షష్ఠ్యర్థే తసిః-అభయం భయాభావః-అస్తీతి గమ్యమానత్వాదప్రయోగః మనుష్యాదృతే మనుష్యం వినా-మనుష్యాత్తు భయమస్తీత్యర్థః-మంత్రైరితి- అధ్వరేషు యాగేషు-హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు మంత్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః కరణైః-ద్విజాతిభిః కర్తృభిః-అభిషుతం క్షురితం-సోమం-ఉపహంతి - హోమకాలే నాశయతీత్యర్థః- ఆప్తయజ్ఞహరం ఆప్తాన్ దక్షిణాకాలం ప్రాప్తాన్ యజ్ఞాన్ హరతీతి తథా-కర్కశం నిర్దాక్షిణ్యం-నిరనుక్రోశం నిర్దయం-రావణం రావకం- సాదదర్శ మహాబలమిత్యుపసంహారః-అతో న సర్గాదిస్థేన దదర్శేతి పదేన పౌనరుక్త్యం॥౨౧॥ తమిత్యాది॥ కాలకాలం మృత్యోరపి మృత్యుం-ఉద్యతం ఉద్యుక్తం - పౌలస్త్యానాం కులం నందయతీతి తథా॥౨౪॥ పునస్సర్గాంతే సంగ్రహశ్లోకః-తమితి॥ ప్రదర్శయిత్వా-స్వకం వైరూప్యమితి శేషః-విరూపితేత్యుక్తేః-అభీతతయా సర్వపురుషేషు సర్వలోకే చ చారోఽస్యా అస్తీతి సా॥౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశస్సర్గః. **********

అమర్యాదో భృశం మూర్ఖో-వధ్యో యస్య నిశాచరః। తమహం నీతిసంపన్నం రఘునాథం సమాశ్రయే॥ తతశ్శూర్పణఖేత్యాది॥ దీనా రామపరిభూతత్వాత్ - స్వపరిభవదర్శనేపి భీరుర్నిశ్చలతయా సంక్రుద్ధా॥౧॥ ప్రమత్త ఇతి॥ కామభోగేషు స్వైరవృత్తః స్వతంత్రః సదా కామవశ ఇత్యర్థః-నిరంకుశః కామభోగ ఏవ నిష్ప్రతిబంధః-ఘోరం భయం-శృణ్వతామపి భయంకరమిత్యర్థః-బోద్ధవ్యం-చారముఖేనేతి శేషః॥౨॥ ఏవం కామవృత్తస్య సంభావితాం హానిం లోకరీత్యా దర్శయతి సక్తమిత్యాదినా॥ గ్రామ్యేషు మైథునాదిషు-కామవృత్తం యథేచ్ఛావ్యాపారం॥౩॥ స్వయమితి॥ కార్యాణి పాలనాదీని॥౪॥ అయుక్తచారమితి ॥ అయుక్తచారం అనియోజితచా

వ్యం నళినీం నందనం వనమ్ * వినాశయతి యః క్రోధాద్దేవోద్యానాని వీర్యవాన్। చంద్రసూర్యౌ మహాభాగావుత్తిష్ఠంతౌ పరంతపౌ * నివారయతి బాహుభ్యాం యశ్శైలశిఖరోపమః। దశవర్షసహస్రాణి తపస్తప్త్వా మహావనే * పురా స్వయంభువే ధీరశ్శిరాంస్యుపజహార యః। దేవదానవగంధర్వపిశాచపతగోరగైః * అభయం యస్య సంగ్రామే మృత్యుతో మానుషాదృతే। మంత్రైరభిష్టుతం పుణ్యమధ్వరేషు ద్విజాతిభిః * హవిర్ధానేషు యస్సోమముపహంతి మహాబలః। ప్రాప్తయజ్ఞహరం క్రూరం బ్రహ్మఘ్నం దుష్టచారిణమ్ * కర్కశం నిరనుక్రోశం ప్రజానామహితే రతమ్। రావణం సర్వభూతానాం సర్వలోకభయావహమ్ * రాక్షసీ భ్రాతరం క్రూరం సా దదర్శ మహాబలమ్॥౨౧॥ తం దివ్యవస్త్రాభరణం దివ్యమాల్యోపశోభితమ్ * ఆసనే సూపవిష్టం చ కాలకాలమివోద్యతమ్। రాక్షసేంద్రం మహాభాగం పౌలస్త్యకులనందనమ్ * రావణం శత్రుహంతారం మంత్రిభిః పరివారితమ్। అభిగమ్యాబ్రవీద్వాక్యం రాక్షసీ భయవిహ్వలా॥౨౪॥ తమబ్రవీద్దీప్తవిశాలలోచనం ప్రదర్శయిత్వా భయమోహమూర్ఛితా। సుదారుణం వాక్యమభీతచారిణీ మహాత్మనా శూర్పణఖా విరూపితా॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః. ******************

తతశ్శూర్పణఖా దీనా రావణం లోకరావణమ్। అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధా పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥ ప్రమత్తః కామభోగేషు స్వైరవృత్తో నిరంకుశః సముత్పన్నం భయం ఘోరం బోద్ధవ్యం నావబుధ్యసే॥౨॥ సక్తం గ్రామ్యేషు భోగేషు కామవృత్తం మహీపతిమ్। లుబ్ధం న బహుమన్యంతే శ్మశానాగ్నిమివ

షాంసంకాశాః-ప్రభావిశేషాః యస్య తం * విమానమితి॥ వనమితి-నళినీం చైత్రరథవనమధ్యవర్తినీం సరసీమిత్యర్థః * వినాశయతీతి॥ ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉదయంతౌ * పురేతి॥ శిరాంస్యుపజహార-పూజోపకరణాని చకార-దేవదానవేతి-మానుషాదృతే - దేవాదిభిః కర్తృభిః - అస్య మృత్యుతో భయం మరణభయం- నాస్తీత్యర్థః మంత్రైరిత్యాది-హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు మంత్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః - అభిష్టుతం సోమముపహంతి నాశయతి ప్రాప్తయజ్ఞహరం దక్షిణాకాలప్రాప్తయజ్ఞహరమిత్యర్థః-ఆప్తయజ్ఞహరమితి పాఠే-ఆప్తపదస్య పర్యాప్తత్వమర్థః- సర్వభూతానాం రావణం - రావకం॥౨౧॥ టీ॥ కాలస్య యమస్య కాలం కాలమివ స్థితం॥౨౪॥ తమితి॥ ప్రదర్శయిత్వా స్వకం వైరూప్యమితి శేషః-అభీతచారిణీ భయరాహిత్యేన సర్వపురుషగామినీ॥౨౫॥ సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే॥ శ్లో ॥ శ్రుత్వా దశగ్రీవగుణానువర్ణనం సర్గం విశిష్టో భవితా ధరిత్ర్యామితి॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశస్సర్గః. ********************* ౪॥ అయుక్తేతి ॥ అయుక్తచారం-అనియోజితచారం-దుర్దర్శం-సంకటకార్యదశాయామప్యమా

రం-దుర్దర్శం దుఃఖితకాలేన భాయాం ప్రజాదర్శనప్రదానరహితం-అస్వాధీనం పత్న్యాదిపరతంత్రం-పరప్రత్యయనేయబుద్ధిం వా-పంకేపి విశేషణద్వయం యోజ్యం
అయుక్తశ్చారో యస్మిన్-స్వస్య సంచారకతుర రథీనో న భవతీత్యర్థః॥౫॥ యే న రక్షంతీతి॥ విషయం స్వరాజ్యం-వృద్ధ్యా-వర్తమానయాపీతి శేషః॥౬॥ ఆత్మవద్భిరితి॥
ఆత్మవద్భిః యత్నవద్భిః-త్వత్ప్రతీకారదత్తావధానైరిత్యర్థః-చపలః విషయచపలః॥౭॥ ఉక్తమేవార్థం పునరపి ప్రలపతి రావణస్యాగ్రహోత్పాదనాయ - త్వమి
త్యాదినా॥ బాలస్యేవ స్వభావో వివేకశూన్యత్వం యస్య స తథా-బుద్ధిహీనః వివేకహేతుబుద్ధిః తయా హీనః॥౮॥ యేషామితి॥ స్వపరరాష్ట్రకార్యాకార్యజ్ఞాపకశ్చారః
కోశో ధనసమృద్ధిః-నయో నీతిః- ప్రాకృతైర్జనైః సాధారణైర్జనైః॥౯॥ చారప్రయోజనమాహ యస్మాదితి॥౧౦॥ ఏవం లోకరీత్యోక్తం రావణే ఉపసంహరతి అయు
క్తేత్యాదినా॥ జనస్థానం జనస్థానస్థం॥౧౧॥౧౨॥ స్వజనవధాదపి దుస్సహం కార్యాంతరమాహ ఋషీణామితి॥౧౩॥ త్వమితి॥ లుబ్ధః చారాదీనామభివృత్తాప్రదాతా॥౧౪
తీక్ష్ణమితి॥ తీక్ష్ణం క్రూరం-శఠం గూఢవిప్రియకారిణం-వ్యసనే వ్యసనకాలే - సర్వభూతాని భృత్యామాత్యాదీని- నాభిధావంతి తత్ర త్రాణాయ న ప్రవర్తంతే॥౧౫॥ అతి
మానినమితి॥ అగ్రాహ్యం సద్భిరితి శేషః-ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్తస్సోయమాత్మసంభావితః తం-క్రోధినం అస్థానే క్రోధవంతం-వ్యసనే వ్యసనకాలే- స్వ
జనోపి అమాత్యాదిరపి॥౧౬॥ నానుతిష్ఠతీతి॥ భయేషు భయహేతుషు-న బిభేతి-సాశంకో న వర్తత ఇత్యర్థః॥౧౭॥ ౧౮॥ ఉపభుక్తమితి॥ ఉపభుక్తవస్త్రాదిదృష్టాంతః పరే
షామయోగ్యత్వప్రదర్శనాయ॥౧౯॥ అప్రమత్త ఇతి॥ చిరం తిష్ఠత ఇత్యత్ర ఆర్షమాత్మనేపదం॥౨౦॥ నయనాభ్యామితి॥ జాగర్తి-అప్రమత్తో భవతీత్యర్థః॥ ౨౧॥ త్వ

ప్రజాః॥౩॥ స్వయం కార్యాణి యః కాలే నానుతిష్ఠతి పార్థివః। స తు వై సహ రాజ్యేన తైశ్చ కార్యైర్వినశ్యతి॥౪॥ అయుక్తచారం దుర్దర్శమస్వాధీనం
నరాధిపమ్। వర్జయంతి నరా దూరాన్నదీపంకమివ ద్విపాః॥౫॥ యే న రక్షంతి విషయమస్వాధీనా నరాధిపాః। తే న వృద్ధ్యా ప్రకాశంతే గిరయస్సాగరే య
థా॥౬॥ ఆత్మవద్భిర్విగృహ్య త్వం దేవగంధర్వదానవైః। అయుక్తచారశ్చపలః కథం రాజా భవిష్యసి॥ ౭ ॥ త్వం తు బాలస్వభావశ్చ బుద్ధిహీనశ్చ రాక్షస।
జ్ఞాతవ్యం తు న జానీషే కథం రాజా భవిష్యసి॥౮॥ యేషాం చారశ్చ కోశశ్చ నయశ్చ జయతాం వర। అస్వాధీనా నరేంద్రాణాం ప్రాకృతైస్తే జనైస్సమాః॥
౯॥ యస్మాత్పశ్యంతి దూరస్థాన్ సర్వానర్థాన్నరాధిపాః। చారేణ తస్మాదుచ్యంతే రాజానో దీర్ఘచక్షుషః॥౧౦॥ అయుక్తచారం మన్యే త్వాం ప్రాకృ
తైస్సచివైర్వృతమ్। స్వజనం తు జనస్థానం హతం యో నావబుధ్యసే॥౧౧॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్। హతాన్యేకేన రామేణ
ఖరశ్చ సహదూషణః॥౧౨॥ ఋషీణామభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః। ధర్షితం చ జనస్థానం రామేణాక్లిష్టకర్మణా॥౧౩॥ త్వం తు లుబ్ధః ప్రమ
త్తశ్చ పరాధీనశ్చ రావణ। విషయే స్వే సముత్పన్నం భయం యో నావబుధ్యసే॥ ౧౪ ॥ తీక్ష్ణమల్పప్రదాతారం ప్రమత్తం గర్వితం శఠమ్। వ్యసనే సర్వ
భూతాని నాభిధావంతి పార్థివమ్॥౧౫॥ అతిమానినమగ్రాహ్యమాత్మసంభావితం నరమ్। క్రోధనం వ్యసనే హంతి స్వజనోపి మహీపతిమ్॥ ౧౬॥
నానుతిష్ఠతి కార్యాణి భయేషు న బిభేతి చ। క్షిప్రం రాజ్యాచ్చ్యుతో దీనస్తృణైస్తుల్యో భవిష్యతి॥౧౭ ॥ శుష్కకాష్ఠైర్భవేత్కార్యం లోష్టైరపి చ పాం
సుభిః। న తు స్థానాత్పరిభ్రష్టైః కార్యం స్యాద్వసుధాధిపైః॥౧౮॥ ఉపభుక్తం యథా వాసస్స్రజో వా మృదితా యథా। ఏవం రాజ్యాత్పరిభ్రష్టస్సమర్థో
పి నిరర్థకః॥౧౯॥ అప్రమత్తశ్చ యో రాజా సర్వజ్ఞో విజితేంద్రియః। కృతజ్ఞో ధర్మశీలశ్చ స రాజా తిష్ఠతే చిరమ్॥ ౨౦ ॥ నయనాభ్యాం ప్రసుప్తోపి జాగ

త్యాదీనాం దర్శనాప్రదాతారం అస్వాధీనం స్త్రీజితం॥౫॥ య ఇతి॥ విషయం దేశం-వృద్ధ్యా ఉదయేన-సాగరే గిరయః మగ్నా ఇతి శేషః॥౬॥ ఆత్మవద్భిరితి॥ ఆత్మవద్భిః ప్రశ
స్తధైర్యైః-విగృహ్య విరోధం కృత్వా॥౭॥౮॥ యేషామితి॥ ప్రాకృతైః మూర్ఖైః॥౯॥ టీ॥ చారః దేశాంతరవర్తమానకార్యవక్తా॥౧౦॥౧౩॥ త్వమితి॥ స్వే విషయే స్వకీయే దేశే॥
౧౪॥ తీక్ష్ణం ప్రత్యక్షదృశ్యమానం-శఠం గూఢవిప్రియకారిణం-గర్వితం సంజాతగర్వం-పార్థివం-సర్వభూతాని భృత్యాదిసర్వప్రజా అపి-వ్యసనే వ్యసనకాలే నాభిధా
వంతి-తద్రక్షణాయ న ప్రవర్తంతే॥౧౫॥ అతిమానినమితి॥ అగ్రాహ్యం సద్భిరితి శేషః- ఆత్మసంభావితం ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్తః సోయమాత్మసంభావి
తః తం క్రోధినం అస్థానే క్రోధవంతం - వ్యసనే వ్యసనకాలే స్వజనోపి అమాత్యాదిరపి॥౧౬॥౧౯॥ అప్రమత్త ఇతి॥ సర్వజ్ఞః-స్వరాష్ట్రపరరాష్ట్రవృత్తాంతజ్ఞః॥ ౨౦

మితి॥ యస్య తే యేన త్వయా - అవిదిత ఇతి చ్ఛేదః॥ ౨౨॥ సర్గార్థమేకేన సంగృహ్ణాతి పరేతి॥ పరావమంతా శత్రుపూషాపేక్షావాన్ - విషయేషు శబ్దాదిషు - సంగతః సంగవాన్
న దేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిదిత్యేకం పదం - నగనైకాదివన్నసమాసః - దేశకాలభేదాతత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః - గుణదోషనిశ్చయే విషయే - అయుక్తబుద్ధిః అనియోజితబుద్ధిః - అ
ప్రవృత్తబుద్ధిరిత్యర్థః - నచిరాత్ క్షిప్రం - విపత్స్యసే - ఆపదం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలా
ఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ****************** పరగోష్ఠీప్రసిద్ధానాం గుణానామాకరో మహాన్। అనుజో యస్య సౌమిత్రి
స్తమహం రామమాశ్రయే॥ తత ఇత్యాది॥ సంక్రుద్ధః శత్రువిషయే తీవ్రకోపవాన్ - కథంవీర్యః కీదృశవీర్యః - యేన ఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతయో రాక్షసా నిహతాస్తా
దృశం తదీయమాయుధం - కింకింరూపం - ఇతి పరిపప్రచ్ఛేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౩॥ ఇతీతి స్పష్టం॥ ౪॥ రామానుజపరవశహృదయాపి తదగ్రజకృతమహోన్మాదహేతుభూ
తం రామలావణ్యం సంగ్రహేణాభిధత్తే దీర్ఘబాహురిత్యాదినా॥ ౫॥ శక్రేతి॥ కనకాంగదం కనకమయపట్టబంధం॥ ౬॥ నాదదానమితి॥ అత్రాదానమోచనవికర్షణా
నిలక్ష్యం తే - వేగాతిశయేనాదానాదికం నపశ్యామి కింతు హననమేవేతి భావః - అశ్మవృష్టిభిః కరకామయవర్షైః॥ ౮॥ రక్షసామిత్యాది॥ అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటి
కాత్రయేణ - ససైన్యః ఖరో హత ఇత్యర్థః॥ ౧౦॥ ఏకేతి॥ స్త్రీవధం శంకమానేన - స్త్రీవధో భవిష్యతీతి శంకమానేనేత్యర్థః॥ ౧౧॥ భ్రాతేతి॥ అనురక్తః అనురాగవాన్ -
భక్త ఇతి త్వార్యభజనశీలః - దక్షిణో బాహురిత్యనేన సర్వకార్యధురంధరత్వముక్తం - ప్రాణ ఇత్యనేన నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వం అనురక్త ఇత్యస్య దృష్టాంతో య

తి నయచక్షుషా। వ్యక్తక్రోధప్రసాదశ్చ స రాజా పూజ్యతే జనైః॥ ౨౧॥ త్వం తు రావణ దుర్బుద్ధిర్గుణైరేతైర్వివర్జితః। యస్య తే విదితశ్చారై
ర్రక్షసాం సుమహాన్వధః॥ ౨౨॥ పరావమంతా విషయేషు సంగతో న దేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిత్। అయుక్తబుద్ధిర్గుణదోషనిశ్చయే విపన్నరాజ్యో న చిరా
ద్విపత్స్యసే॥ ౨౩॥ ఇతి స్వదోషాన్ పరికీర్తితాంస్తయా సమీక్ష్య బుద్ధ్యా క్షణదాచరేశ్వరః। ధనేన దర్పేణ బలేన చాన్వితో విచింతయామాస చిరం స
రావణః॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతశ్శూర్పణఖాం క్రుద్ధాం బ్రువంతీం పరుషం వచః। అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధః పరిపప్రచ్ఛ రావణః * కశ్చ రామః కథంవీర్యః కింరూపః కింపరాక్రమః।
కిమర్థం దండకారణ్యం ప్రవిష్టస్సుదురాసదమ్ * ఆయుధం కించ రామస్య నిహతా యేన రాక్షసాః। ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే దూషణస్త్రిశిరాస్తథా
౩॥ ఇత్యుక్తా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా। తతో రామం యథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥ ౪॥ దీర్ఘబాహుర్విశాలాక్షశ్చీరకృష్ణా
జినాంబరః। కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజః॥ ౫॥ శక్రచాపనిభం చాపం వికృష్య కనకాంగదమ్। దీప్తాన్ క్షిపతి నారాచాన్ సర్పానివ మ
హావిషాన్॥ ౬॥ నాదదానం శరాన్ ఘోరాన్ న ముంచంతం శిలీముఖాన్। న కార్ముకం వికర్షంతం రామం పశ్యామి సంయుగే * హన్యమానం తు తత్సై
న్యం పశ్యామి శరవృష్టిభిః। ఇంద్రేణేవోత్తమం సస్యమాహతం త్వశ్మవృష్టిభిః॥ ౮॥ రక్షసాం భీమరూపాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ। నిహతాని శరైస్తీ
క్ష్ణైస్తేనైకేన పదాతినా * అర్ధాధికముహూర్తేన ఖరశ్చ సహదూషణః। ఋషీణామభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః॥ ౧౦॥ ఏకా కథంచిన్ము
క్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా। స్త్రీవధం శంకమానేన రామేణ విదితాత్మనా॥ ౧౧॥ భ్రాతా చాస్య మహాతేజా గుణతస్తుల్యవిక్రమః। అనురక్తశ్చ భ
క్తశ్చ లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్ * అమర్షీ దుర్జయో జేతా విక్రాంతో బుద్ధిమాన్ బలీ। రామస్య దక్షిణో బాహుర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చరః॥

నయనాభ్యామితి॥ వ్యక్తక్రోధప్రసాదశ్చ వ్యక్తౌ సార్థకత్వేనాభివ్యక్తౌ క్రోధప్రసాదౌ యస్య సః తథోక్తః॥ ౨౧॥ త్వమితి॥ యస్య తే యేన త్వయా అవిదితః నజ్ఞాత ఇత్య
ర్థః॥ ౨౨॥ పరేతి॥ న దేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిదితి - నగనైకాదివన్నసమాసః - నచిరాత్ క్షిప్రం విపత్స్యసే ఆపదం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః॥ ౨౩॥ ఇతీతి॥ విచింతయామాసేతి -
మారీచః సమరం మాస్త్వితి బ్రూతే - ఇయం భగినీ తు - సమరం ప్రోత్సాహయతి - కిమత్ర కర్తవ్యమితి చింతయామాసేత్యర్థః॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ************************************
౫॥ శక్రచాపనిభమితి॥ కనకాంగదం కనకవలయభూషణమితి చాపవిశేషణం॥ ౬॥ ౮॥ * అర్ధాధికేతి॥ సహదూషణః ఖరశ్చ హత ఇతి శేషః॥ ౯॥ ౧౧॥ * అమర్షీతి॥ రామస్య

మితినపునరుక్తిః॥౧౩॥ రామస్యేతి॥ రామస్యప్రియా స్త్రీత్యన్వయః॥౧౪॥ తాంవర్ణయతి సేత్యాదినా॥ యశస్వినీఉత్తరూపాదిమత్త్వకీర్తిమతీ-వనస్యదేవతేవస్థితాశ్రీ
రివరాజతే-తప్తకాంచనవర్ణాభాతప్తకాంచనవర్ణతుల్యాఆభాయస్యాస్సా-వైదేహీవిదేహరాజేనపుత్రీకృతా॥౧౫॥ నైవదేవీతి॥ ఏవంరూపాదేవీచనదృష్టపూర్వా-గం
ధర్వీచనదృష్టపూర్వా-యక్షీచనదృష్టపూర్వా-కిన్నరీచనదృష్టపూర్వా- ఏవంరూపానారీమహీతలేపినదృష్టపూర్వాఇత్యన్వయః - ఉత్తరార్ధేమహీతలఇత్యనేన
పూర్వార్ధేస్వర్గలోకఇతిసిద్ధం-దేవ్యాదీనాంతత్రైవవాససంభవాత్ - యద్వామహీతలఇతిసర్వలోకోపలక్షణం॥౧౬॥ యస్యేతి॥ పరిష్వంగంవినాభార్యా
త్వేనస్థితాచేత్ -సః సర్వేషులోకేషుసర్వానపిలోకాన్-అతిజీవేత్ -సర్వలోకోత్తీర్ణపరమసుఖమయజీవనఇత్యర్థః-పరిష్వంగాభావేపి- సదాసన్నిధానాదిసా
ఖ్యాదితిభావః భార్యాత్వంవినాపియంసకృత్ పరిష్వజేత్ సః పురందరాదపిపురందరమపి-అతిజీవేత్ అతిశయ్యజీవేత్ ॥౧౭॥ సాసుశీలేతి॥ వపుశ్శ్లాఘ్యావపుషాశ్లాఘ్యా-
సర్వానవద్యాంగీత్యర్థః॥౧౮॥ తాంత్వితి॥ విస్తీర్ణజఘనాంవిశాలజఘనాం-తవచేత్యన్వయః॥౨౦॥ ౨౧॥ రోచతఇతి॥ తేతుభ్యం-రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణఇతిచతుర్థీ-
నిర్విశంకేన - త్వయేతిశేషః॥౨౫॥ విజ్ఞాయేతి॥ ఆత్మశక్తింస్వబలం॥ ని॥ శక్తిర్బలేప్రభావాదావితివిశ్వః-విజ్ఞాయపర్యాలోచ్య - బలాత్ పౌరుషేణ - సీతాభార్యా
ర్థేహ్రియతాం॥ ౨౬॥ ఉక్తమర్థంసగాణం తేపునస్సంగృహ్ణాతినిశమ్యేతి॥ ప్రతిపత్తుంజ్ఞాతుం॥౨౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ర
త్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః. **

యద్వాహనస్యమాహాత్మ్యంసర్వేషాంవిస్మయావహం ।అవతీర్ణంరఘోర్వంశేతమహంవిష్ణుమాశ్రయే ॥తతశ్శూర్పణఖావాక్యమిత్యాది ॥ రోమహర్షణంభ
యోత్పాదకత్వేనరోమాంచకరం-సచివముఖేనకార్యంబుద్ధ్వా-తానభ్యనుజ్ఞాయవిసృజ్య॥౧॥ తదిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అనుగమ్యస్వయమనుసంధాయ-

౧౩॥ రామస్యతువిశాలాక్షీపూర్ణేందుసదృశాననా।ధర్మపత్నీప్రియాభర్తుర్నిత్యంప్రియహితేరతా॥౧౪॥సాసుకేశీసునాసోరుస్సురూపాచయ
శస్వినీ। దేవతేవవనస్యాస్యరాజతేశ్రీరివాపరా * తప్తకాంచనవర్ణాభారక్తతుంగనఖీశుభా।సీతానామవరారోహావైదేహీతనుమధ్యమా॥౧౫॥
నైవదేవీనగంధర్వీనయక్షీనచకిన్నరీ। నైవంరూపామయానారీదృష్టపూర్వామహీతలే ॥ ౧౬ ॥ యస్యసీతాభవేద్భార్యాయంచహృష్టాపరిష్వజేత్
అతిజీవేత్ససర్వేషులోకేష్వపిపురందరాత్ ॥ ౧౭ ॥సాసుశీలావపుశ్శ్లాఘ్యారూపేణాప్రతిమాభువి । తవానురూపాభార్యాస్యాత్త్వంచతస్యాస్త
థాపతిః॥౧౮॥ తాంతువిస్తీర్ణజఘనాంపీనశ్రోణీపయోధరామ్ । భార్యార్థేచతవానేతుముద్యతాహంవరాననామ్ * విరూపితాస్మిక్రూరేణ
లక్ష్మణేనమహాభుజ॥౧౯॥ తాంతుదృష్ట్వాద్యవైదేహీంపూర్ణచంద్రనిభాననామ్ * మన్మథస్యశరాణాంవైత్వంవిధేయోభవిష్యసి॥౨౦॥ యదిత
స్యామభిప్రాయోభార్యార్థేతవజాయతే * శీఘ్రముద్ధ్రియతాంపాదోజయార్థమిహదక్షిణః॥౨౨॥ కురుప్రియంతథాతేషాంరక్షసాంరాక్ష
సేశ్వర * వధాత్తస్యనృశంసస్యరామస్యాశ్రమవాసినః॥౨౩॥ తంశరైర్నిశితైర్హత్వాలక్ష్మణంచమహారథమ్ * హతనాథాంసుఖంసీతాంయ
థావదుపభోక్ష్యసి॥౨౪॥ రోచతేయదితేవాక్యంమమైతద్రాక్షసేశ్వర * క్రియతాంనిర్విశంకేనవచనంమమరావణ॥౨౫॥ విజ్ఞాయేహాత్మశ
క్తించహ్రియతామబలాబలాత్ * సీతాసర్వానవద్యాంగీభార్యార్థేరాక్షసేశ్వర॥౨౬ ॥ నిశమ్యరామేణశరైరజిహ్మగైర్హతాన్జనస్థానగ
తాన్నిశాచరాన్ । ఖరంచబుద్ధ్వానిహతంచదూషణంత్వమద్యకృత్యంప్రతిపత్తుమర్హసి ॥౨౭॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.
తతశ్శూర్పణఖావాక్యంతచ్ఛ్రుత్వారోమహర్షణమ్ । సచివానభ్యనుజ్ఞాయకార్యంబుద్ధ్వాజగామసః ॥ ౧ ॥ తత్కార్యమనుగమ్యాథయథావ

దక్షిణోబాహురిత్యనేన - రామకార్యధురంధరత్వంప్రతీయతే - ప్రాణోబహిశ్చరఇత్యనేన - నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వందర్శితం॥౧-౨॥ ౨౬॥ నిశమ్యేతి॥ ప్రతిప
త్తుంజ్ఞాతుం॥౨౭॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుస్త్రింశస్సర్గః. ****
తతఇతి॥ శూర్పణఖావాక్యమితి-శూర్పంశోణితభాజనం- శూర్పేణశోణితభాజనేనయజ్ఞాదిసత్క్రియాంనఖయతివినాశయతీతిశూర్పణఖానఖవినాశనఇతిధాతుః-
యద్వా-శూర్పాకారాణినఖానియస్యాస్సా- సచివముఖేనకార్యంబుద్ధ్వా- తానభ్యనుజ్ఞాయవిసృజ్య-జగామ-అంతఃపురమితిశేషః॥౧ ॥ తదితి॥ అథానంతరం-తత్కా

పర్యాలోచ్యేత్యర్థః-యథావదుపలభ్య ఇదమిత్థమితి నిశ్చిత్య - పునరపి దాఘ్యాయ గుణదోష ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతాం నిర్ణయాం తాం దర్శయతి దోషా
ణాంచేతి-ఇదమత్ర సంప్రధార్య- స్వేనచికీర్షితం సీతాపహరలక్షణం కార్యం కిం పౌరుషేణ సుకరం ఆహోస్విచ్చౌర్యేణ కర్తవ్యమితి - కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్ప
త్వం గుణభూయస్త్వమితి-తత్ర పౌరుషేణ కర్తుమశక్యం-ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్ -ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే తాదా
త్వికదోషానలక్ష్యం తే-సీతారహితేన తద్వ్యసనినా రామేణ-కాపిహాని ర్న సంభావ్యతే-తస్మాదయమేవ పక్షః స్వభ్యగితి-ఏవం నిశ్చిత్య ప్రావర్తతేత్యర్థః-స్థిరబుద్ధిః
నిశ్చలబుద్ధిః-యానశాలాం అశ్వశాలాం॥3॥యానశాలామితి॥ ప్రచ్ఛన్న ఇతి- ప్రకాశశ్చేద్వృద్ధామందోదర్యాదయశ్చ వారయిష్యంతీతి భావః - యద్వా పౌరుషం వి
హాయ చౌర్యమార్గాశ్రయణం లజ్జావహమితి ప్రచ్ఛన్నమార్గాశ్రయణం-యద్వా తత ఇత్యాది॥సచివాన్ తదానీం సభాస్థితాన్ విసృజ్య-స్వయం కార్యం బుద్ధ్వేత్యర్థః
అత ఏవ సచివైః పర్యాలోచనాభావాత్ ప్రచ్ఛన్న ఇత్యుక్తం-అత ఏవ కుంభకర్ణాదిభిరుచ్యతే-సచివైరమంత్రయిత్వా కృతస్య కథమిదానీం ప్రతీకార ఇతి -ఖరలక్షణం
పూర్వముక్తం॥౪॥౫॥స శ్వేతవాలవ్యజన ఇత్యాది॥విద్యుత్ స్థానే ఆభరణాని- మేఘస్థానే రావణః. బలాకస్థానే అలంకృతరథః॥౧౦॥స శైలమిత్యాది॥ సశైలం శైలసహి
తం-సాగరానూపం సముద్రతీరం-మంగళతోయాభిః శుభజలాభిః. పద్మినీభిరితి-సమావృతమిత్యనుకర్షః-ఆఢకిః సూపోపయుక్తధాన్యస్తంబః-సువర్ణైర్గరుడైః అజైః అ
యోనిజైః. వైఖానసైః బ్రహ్మనఖజైః-యేనఖాస్తే వైఖానసా ఇతి శ్రుతేః।మాషైః మాషగోత్రజైః-వాలఖిల్యైః బ్రహ్మవాలజైః-యే వాలాస్తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః-
మరీచిపైః రవికిరణపానవ్రతనిష్ఠైః. అమృతాశిభిః దేవైశ్చేతి శేషః-యద్వా ఋతామృతాభ్యాం జీవేతేత్యుక్తాయాచితలబ్ధాశిభిః-ఋతముంఛశిలం ప్రోక్తమమృతం
స్యాదయాచితమితి మనుః।ప్లవాః జలకుక్కుటాః మండూకా ఇత్యప్యాహుః।వైడూర్యప్రస్తరం వైడూర్యమయాః ప్రస్తరాః శిలాః యస్మిన్ తత్॥ని॥పాషాణప్రస్తరగావో

దుపలభ్య చ । దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలమ్ ॥ ఇతి కర్తవ్యమిత్యేవ కృత్వా నిశ్చయమాత్మనః। స్థిరబుద్ధిస్తతో రమ్యాం యానశా
లాం జగామ హ॥ 3 ॥యానశాలాం తతో గత్వా ప్రచ్ఛన్నో రాక్షసాధిపః। సూతం సంచోదయామాస రథస్సంయోజ్యతామితి॥౪॥ఏవముక్తః క్షణే
నైవ సారథిర్లఘువిక్రమః। రథం సంయోజయామాస తస్యాభిమతముత్తమమ్॥౫॥ కాంచనం రథమాస్థాయ కామగం రత్నభూషితమ్। పిశాచవదనైర్యు
క్తం ఖరైః కాంచనభూషణైః॥౬॥ మేఘప్రతిమనాదేన స తేన ధనదానుజః। రాక్షసాధిపతిః శ్రీమాన్ యయౌ నదనదీపతిమ్॥౭॥స శ్వేతవాలవ్యజనః శ్వేత
చ్ఛత్రో దశాననః। స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః॥ వింశద్భుజో దశగ్రీవో దర్శనీయపరిచ్ఛదః। త్రిదశారిర్మునీంద్రఘ్నో దశశీర్ష ఇవాద్రి
రాట్॥ కామగం రథమాస్థాయ శుశుభే రాక్షసేశ్వరః। విద్యున్మండలవాన్ మేఘస్సబలాక ఇవాంబరే॥౧౦॥ సశైలం సాగరానూపం వీర్యవానవలోకయన్
నానాపుష్పఫలైర్వృక్షైరనుకీర్ణం సహస్రశః॥ శీతమంగళతోయాభిః పద్మినీభిస్సమంతతః। విశాలైరాశ్రమపదైర్వేదిమద్భిస్సమావృతమ్॥ కదల్యా
ఢకిసంబాధం నాలికేరోపశోభితమ్। సాలైస్తాలైస్తమాలైశ్చ పుష్పితైస్తరుభిర్వృతమ్॥ నాగైస్సుపర్ణైర్గంధర్వైః కిన్నరైశ్చ సహస్రశః। అజై

ర్యం స్వయమనుగమ్యానుసంధాయ. పర్యాలోచ్యేత్యర్థః-తచ్చ యథావదుపలభ్య ఇదమిత్థమితి నిశ్చిత్య -పునశ్చ దాఘ్యాయ గుణదోషప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచిం
తాం నిర్ణయతాం దర్శయతి. దోషాణాం చేతి-ఇదమత్ర సంప్రధార్య- స్వేనచికీర్షితం సీతాహరణలక్షణం కార్యం-కిం పౌరుషేణ సుకరం-అథవా చౌర్యేణ కర్తవ్యమితి-కత
రస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వమితి-తత్ర పౌరుషేణ కర్తుం న శక్యం-ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్ -ఉపాయపరికల్పితచౌర్యా
శ్రయణే-తాత్కాలికదోషానలక్ష్యం తే-సీతారహితేరామేవశ్చాదపిహానిర్న సంభావ్యత ఇతి దోషాణాం గుణానాం చ బలాబలం సంప్రధార్య ॥ ఇతీతి॥ఇతికర్తవ్యమి
త్యేవాత్మనో నిశ్చయం కృత్వా-అయమేవ పక్షః స్వభ్యగితి నిశ్చయం కృత్వేత్యర్థః-స్థిరబుద్ధిస్సన్ తతోనంతరం-యానశాలాం జగామేత్యన్వయః॥3॥యానశాలామితి॥
ప్రచ్ఛన్నం గూఢం- ప్రకాశం చేత్ వృద్ధా వారయిష్యంతీత్యభిప్రాయః॥౪॥౫॥ కామగమితి॥విద్యున్మండలస్థానే ఆభరణాని- మేఘస్థానే రావణః. బలాకస్థానే అలంకృ
తో రథ ఇతి జ్ఞేయం॥౧౦॥స శైలమితి॥సాగరానూపం సముద్రతీరప్రదేశం-అవలోకయన్-యయావితి శేషః(౧౦౪)సాగరానూపమేవ వర్ణయతి-నానాపుష్పఫలైరిత్యా
రభ్యస్సిద్ధం సాగరతేజసేత్యంతేన॥ (టీ॥ఆఢకిః తువరీ) నాగైరితి॥అజైః-అజో బ్రహ్మా తత్పుత్రైః వైఖానసైః-ప్రసిద్ధైః-మాషైః మాషసంజ్ఞైః-హంసేతి-ప్లవాః మండూ

వలాశ్మానశ్శిలాదృషదిత్యమరః। తపసాజితలోకానాం పురుషాణాం విమానానీత్యన్వయః. అభిసంపతద్విమార్గవశాత్ ప్రాప్నువద్భిః - సశైలం నానాపుష్పఫలైర్వృక్షైరనుకీర్ణమిత్యారభ్య సాగరతేజసాస్నిగ్ధమిత్యంతవిశేషణవిశిష్టం సాగరానూపమవలోకయద్భిః పాండురత్వాదివిశేషణవిశిష్టానితపసాజితలోకానాం విమానాన్యభిసంపతద్భిర్గంధర్వాప్సరసో దదర్శేత్యన్వయః॥౨౦॥ నిర్యాసరసమూలానామిత్యాదిసార్ధశ్లోకషట్కమేకాన్వయం॥ నిర్యాసరసమూలానాం హింగురూపనిర్యాసరసయుక్తమూలానాం మూలాఖ్యౌషధీవిశేషాణాం - మూలకాఖ్యౌషధీమూలాద్ధింగురూపనిర్యాసాఉత్పద్యంతే ఇతి ప్రసిద్ధిః - వనాని అకృత్రిమాణి - ఉపవనాని కృత్రిమాణి తక్కోలానాం గంధద్రవ్యాణాం - జాత్యానాం జాతిభవానాం ఫలానాం - జాతిఫలానామిత్యర్థః - సుగంధినాం - ఉపవనానీత్యన్వయః - గుల్మాని స్తంబాః - మరిచస్య మరీచస్య - సమూహానీతి నపుంసకత్వమార్షం - శుష్యమాణాని - చిరసంగతత్వేనానార్ద్రాణీత్యర్థః - తీరతః తీరే - శైలానీతి నపుంసకత్వమార్షం - తథా ప్రస్రవహ్రదశబ్దయోః - ప్రస్తరం సమూహం - నిచయం సమూహం - ప్రస్రవాణి ప్రస్రవణాని - నిర్ఝరాణీత్యర్థః - గాఢాని నిబిడాని - ఏవం బహుధా సాగరానూపవర్ణనం - పునర్బహుమారమార్గగమనప్రయాసేన మారీచోపదేశానివర్త్యాధ్యవసాయవిశేషం వ్యంజయితుం॥౨౫॥ యస్య వాహనప్రభావో వ్యవరిచ్ఛేద్యస్తేన రామేణ విరుద్ధో రావణో మూఢ ఇతి పరిహాసన్నాహ తత్రాపశ్యదిత్యాదినా - తాః ప్రసిద్ధాః॥౨౬॥ యస్యేతి॥ గరుడః - మహాకాయం మహాప్రమాణం - హస్తినం గజం - కచ్ఛపం చాదాయ యస్య శాఖామాజగామేత్యన్వయః - భారేణ బభంజ నతు యుక్తేనేత్యర్థః - మహాగజకచ్ఛపవహనాత్ భారేణ శాఖా భగ్నాభూదిత్యర్థః(౨౭)తత్రేతి - తత్ర శాఖాయా అధః ప్రదేశే - యే సంగతాః - మరీచిపాః రవికిరణపానవ్రతాః - ధూమ్రాః ధూమపాః - తేషాం దయార్థం శాఖాపాతేన పీడామాభూదితి తదనుగ్రహార్థమిత్యర్థః - ఏకపాదేన ఆదా

వైఖానసైర్మాషైర్వాలఖిల్యైర్మరీచిపైః॥ అత్యంతనియతాహారైః శోభితం పరమర్షిభిః। జితకామైశ్చ సిద్ధైశ్చ చారణైరుపశోభితమ్॥ దివ్యాభరణమాల్యాభిర్దివ్యరూపాభిరావృతమ్। క్రీడారతివిధిజ్ఞాభిరప్సరోభిస్సహస్రశః॥ సేవితం దేవపత్నీభిశ్శ్రీమతీభిశ్శ్రియావృతమ్। దేవదానవసంఘైశ్చ చరితం త్వమృతాశిభిః॥ హంసక్రౌంచప్లవాకీర్ణం సారసైస్సంప్రణాదితమ్। వైడూర్యప్రస్తరం రమ్యం స్నిగ్ధం సాగరతేజసా॥ పాండరాణి విశాలాని దివ్యమాల్యయుతాని చ। తూర్యగీతాభిజుష్టాని విమానాని సమంతతః॥ తపసాజితలోకానాం కామగాన్యభిసంపతద్। గంధర్వాప్సరసశ్చైవ దదర్శ ధనదానుజః॥౨౦॥ నిర్యాసరసమూలానాం చందనానాం సహస్రశః। వనాని పశ్యన్ సౌమ్యాని ఘ్రాణతృప్తికరాణి చ॥ అగరూణాం చ ముఖ్యానాం వనాన్యుపవనాని చ। తక్కోలానాం చ జాత్యానాం ఫలానాం చ సుగంధినామ్॥ పుష్పాణి చ తమాలస్య గుల్మాని మరిచస్య చ। ముక్తానాం చ సమూహాని శుష్యమాణాని తీరతః॥ శంఖానాం ప్రస్తరం చైవ ప్రవాళనిచయం తథా। కాంచనాని చ శైలాని రాజతాని చ సర్వశః॥ ప్రస్రవాణి మనోజ్ఞాని ప్రసన్నాని హ్రదాని చ। ధనధాన్యోపపన్నాని స్త్రీరత్నైశ్శోభితాని చ॥ హస్త్యశ్వరథగాఢాని నగరాణ్యవలోకయన్। తం సమం సర్వతస్స్నిగ్ధం మృదుసంస్పర్శమారుతమ్॥ అనూపం సింధురాజస్య దదర్శ త్రిదివోపమమ్॥౨౫॥ తత్రాపశ్యత్స మేఘాభం న్యగ్రోధమృషిభిర్వృతమ్॥ సమంతాద్యస్య తాశ్శాఖాశ్శతయోజనమాయతాః॥౨౬॥ యస్య హస్తినమాదాయ మహాకాయం చ కచ్ఛపమ్॥ భక్షార్థం గరుడశ్శాఖామాజగామ మహాబలః। తస్య తాం సహసా శాఖాం భారేణ పతగోత్తమః॥ సుపర్ణః పర్ణబహులాం బభంజ చ మహాబలః॥(౨౭)తత్ర వైఖానసా మాషా వాలఖిల్యా మరీచి

కాః - వైడూర్యాణ్యేవ ప్రస్తరాణి శిలా యస్మిన్నానూపే॥ తపసేతి - అభిసంపతద్మార్గవశాత్ప్రాప్నువద్ - విమానాని గంధర్వాప్సరసశ్చ దదర్శేతి సంబంధః॥౨౦॥ అగరూణామితి॥ జాత్యానాం జాతిభవానాం॥ పుష్పాణీతి॥ సమూహానీత్యుత్తరత్ర స్థితం పదం - మండూకప్లుత్యా త్రయాణాం యోజ్యం - తీరతః తీరే॥ శంఖానామితి॥ ప్రస్తరాన్ సమూహాన్ శైలానీత్యాది ష్వలింగవ్యత్యయ ఆర్షః॥ ప్రస్రవాణి ప్రవాహాన్॥ టీ॥ స్నిగ్ధం నీరంధ్రం॥ ౨౫॥౨౬॥ యస్యేతి॥ గరుడో గజకచ్ఛపావాదాయ యస్య న్యగ్రోధస్య శాఖామాజగామేతి సంబంధః॥ సుపర్ణ ఇతి(౨౭)తత్రేతి - తత్ర భగ్నాయాః శాఖాయాః అధః - ప్రజాపతేర్నఖజాతా వైఖానసాః వాలజాతాః వాలఖిల్యాః - యే నఖాస్తే వైఖానసాః - యే వాలాస్తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః - మాషాః స్థూలిమాష గోత్రజాః మాష ప్రమాణానాః అజాః అయోనిజాః మామా ఇ

య-అవష్టభ్యేత్యర్థః-భక్షయిత్వా-ఆకాశఏవేతి శేషః(౩౧)ఆమిషంగజకచ్ఛపరూపంమాంసం-నిషాదవిషయంనిషాదగ్రామం-శాఖయాహత్వా తానపిభక్షయిత్వా
మహామునీన్ వైఖానసాదీన్-నిషాదవిషయస్థబ్రాహ్మణాన్ వా-తద్రక్షణార్థమేవతద్ధననమితిభావః-తాదృశశాఖారూపప్రహరణలాభేనతద్దైవమునిబాధకనిషాదదేశం
సర్వంహత్వాశిష్టపాలనాద్దుష్టనిగ్రహాచ్చాతులంప్రహర్షంలేభ ఇతిభావః(౩౩) తేనైవభక్షణజన్యేనేత్యర్థః-అయోజాలానిఅయోనిర్మితజాలకాని-నిర్మథ్యధ్వంస
యిత్వా-తదంతర్వర్తిరత్నమయంగృహంభిత్వా-తతఃతదంతరేగుప్తమమృతంమహేంద్రభవనాదాజహార(౩౪)సుపర్ణకృతలక్షణం-సుపర్ణేనగరుడేనకృతంభగ్నై
కశాఖత్వరూపంలక్షణంచిహ్నంయస్య॥౩౬॥౩౭॥తత్రేతి॥కృష్ణాజినేత్యాదినారామభక్తతయాజనితవైరాగ్యచిహ్నోక్తిః॥౩౮॥సరావణఇతి॥సమాగమ్యమారీచంపా
ద్య-సర్వకామైఃసర్వభోగ్యవస్తుభిః-అర్చితోబభూవ॥౩౯॥౪౦॥కచ్చిదితి॥ఏవంతూర్ణంపకాకితయాశీఘ్రం॥౪౧॥ఏవమితి॥ఇదముత్తరసర్గేవక్ష్యమాణం॥౪౨॥***
✻✻✻✻✻ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః. ✻✻✻✻✻
మహాసమరమధ్యేపిగాంభీర్యంయస్యనిశ్చలం।తమహంశిరసావందేజానకీప్రాణవల్లభం॥ మారీచేత్యాది॥భావతఃభాషమాణస్య॥౧॥కర్తవ్యంవక్ష్యే పూర్వవృ
త్తంస్మారయతిజానీషఇత్యాదినాఅనువర్తినామిత్యంతమేకంవాక్యం॥ఖరాదయశ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాంతాః - జనస్థానేనిత్యవాసంయథాతథావసంతీతి

పాః*అజాబభూవుర్ధూమ్రాశ్చసంగతాఃపరమర్షయః।తేషాందయార్థంగరుడస్తాంశాఖాంశతయోజనామ్*జగామాదాయవేగేనతౌచోభౌగజకచ్ఛ
పౌ(౩౧)ఏకపాదేనధర్మాత్మాభక్షయిత్వాతదామిషమ్*నిషాదవిషయంహత్వాశాఖయాపతగోత్తమః।ప్రహర్షమతులంలేభేమోక్షయిత్వామ
హామునీన్(౩౩)సతేనైవప్రహర్షేణద్విగుణీకృతవిక్రమః।అమృతానయనార్థంవైచకారమతిమాన్మతిమ్ * అయోజాలానినిర్మథ్యభిత్త్వారత్నమ
యంగృహమ్।మహేంద్రభవనాద్గుప్తమాజహారామృతంతతః (౩౪) తంమహర్షిగణైర్జుష్టంసుపర్ణకృతలక్షణమ్।నామ్నాసుభద్రంన్య
గ్రోధందదర్శధనదానుజః॥౩౬॥ తంతుగత్వాపరంపారంసముద్రస్యనదీపతేః।దదర్శాశ్రమమేకాంతేరమ్యేపుణ్యేవనాంతరే॥౩౭॥తత్రకృ
ష్ణాజినధరంజటావల్కలధారిణమ్।దదర్శనియతాహారంమారీచంనామరాక్షసమ్॥౩౮॥సరావణస్సమాగమ్యవిధివత్తేనరక్షసా।మారీచేనార్చి
తోరాజాసర్వకామైరమానుషైః॥౩౯॥తంస్వయంపూజయిత్వాతుభోజనేనోదకేనచ।అర్థోపహితయావాచామారీచోవాక్యమబ్రవీత్॥౪౦॥
కచ్చిత్తేకుశలంరాజన్లంకాయాంరాక్షసేశ్వర।కేనార్థేనపునస్త్వంవైతూర్ణమేవమిహాగతః॥౪౧॥ఏవముక్తోమహాతేజామారీచేనసరావ
ణః।తతఃపశ్చాదిదంవాక్యమబ్రవీద్వాక్యకోవిదః॥౪౨॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః. **** **** *** ***** ****

మారీచశ్రూయతాంతాతవచనంమమభాషతః।ఆర్తోఽస్మిమమచార్తస్యభవాన్హిపరమాగతిః॥౧॥జానీషేత్వంజనస్థానేయథాభ్రాతాఖ
రోమమ।దూషణశ్చమహాబాహుస్స్వసాశూర్పణఖాచమే * త్రిశిరాశ్చమహాతేజారాక్షసఃపిశితాశనః।అన్యేచబహవశ్శూరాలబ్ధలక్షానిశా
చరాః* వసంతిమన్నియోగేనరతివాసంచరాక్షసాః।బాధమానామహారణ్యేమునీన్వైధర్మచారిణః*చతుర్దశసహస్రాణిరక్షసాంభీమకర్మణామ్॥

దవధూమపాయినఃపరమర్షయః-సంగతాబభూవుః - తేషామితి॥తేషాంమునీనాందయార్థంశాఖాపాతేనతేషాంనాశోమాభూదిత్యనుగ్రహార్థం(౩౧) ఏకపా
దేనతౌగజకచ్ఛపౌతాంశాఖాంచగృహీత్వాఅంతరిక్షఏవతదామిషంగజకచ్ఛపామిషంభక్షయిత్వాతయాశాఖయా - నిషాదవిషయంనిషాదదేశం -హత్వామునీం
శ్చవధాన్మోక్షయిత్వా - అతులంప్రహర్షంలేభే(౩౩)తేనైవప్రహర్షేణఅభిమతభక్షణనిషాదనాశమునిజనరక్షణజనితసంతోషేణేత్యర్థః-అయోజాలానిఅయ
శ్శృంఖలనిర్మితానిజాలాని - రత్నమయగేహరూపరిపక్షిరాజప్రవేశపరిహారాయబద్ధానినిర్మథ్య -భిత్త్వారత్నగృహంచభిత్త్వా - అమృతమాజహారేత్యన్వయః(
౩౪)తమితి-సుపర్ణకృతలక్షణంశాఖాభంగరూపంలక్షణంచిహ్నంయస్యతంతథోక్తం॥౩౬॥౪౧॥తతఇతి॥పశ్చాదిదముత్తరసర్గేవక్ష్యమాణం॥౪౨॥ఇతిశ్రీమహేశ్వ
రతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః. ****************************
౧॥ * త్రిశిరాఇతి॥లబ్ధలక్షాఃలబ్ధావసరాః ప్రాప్తయుద్ధోత్సాహాఇతియావత్ * వసంతీతి॥రతివాసంరత్యాప్రీత్యావాసోయస్మిన్కర్మణితత్తథోక్తం - చతుర్దశ

జానీమ ఇత్యన్వయః-రతివాసమితిపాఠే-రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా॥౫॥ తేత్వితి॥వసమానాః-తాచ్ఛీల్యే శానచ్-సంయుగే రామేణ సహ సంగతాః-రామేణ సహ యుద్ధమకుర్వన్నిత్యర్థః-పరం అత్యంతం-ఆయత్తాః సన్నద్ధాః- ప్రహరణం ఆయుధం॥౬॥ తేనేతి॥అనుక్త్వా పరుషం కించిదిత్యనేన గాంభీర్యం వివక్ష్యతే-వ్యాపారితం సంధాన మోక్షణవ్యాపారవిశిష్టం కృతం-సంఖ్యే యుద్ధే॥౭॥ యుద్ధమాయోధనమిత్యారభ్య మృధమాస్కందనం సంఖ్యమిత్యమరః॥ ౯॥ పిత్రేత్యాది॥కర్కశః కఠినహృదయః॥౧౦॥యేనేతి॥సత్త్వం బలం- కేవలమాశ్రిత్య న తు ధర్మమిత్యర్థః॥ ని॥ సత్త్వం బలే చ జంతౌ చేతి విశ్వః - ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి-ఇడాగమః॥౧౩॥త్వయేతి॥భ్రాతృభిః కుంభకర్ణాదిభిః-సమగ్రాన్ సంపూర్ణాన్-నాభిచింతయే న గణయామి॥౧౪॥తత్సహాయో భవేత్యాది॥ శృణు తత్ కర్మేత్యత్ర తదితి భిన్నం పదం-ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే యత్ కర్మ కార్యం కర్తవ్యం తన్మమ వచనాచ్ఛృణ్వితి సంబంధః॥ ౧౬॥సౌవర్ణ ఇతి ॥ ప్రముఖే అగ్రే॥౧౭॥ త్వామితి॥గృహ్యతామితి-అయమితి శేషః॥౧౮॥తత ఇతి॥తయోః రామలక్ష్మణయోః-అపాయే అపగమే సతి-శూన్యే ప్రదేశే-నిరాబాధః అప్రతిబంధః॥౨౦॥తతః పశ్చాదితి॥విస్రబ్ధః నిశ్శం

శూరాణాం లబ్ధలక్షాణాం ఖరచిత్తానువర్తినామ్ ॥ ౫ ॥ తేత్విదానీం జనస్థానే వసమానా మహాబలాః । సంగతాః పరమాయత్తా రామేణ సహ సంయుగే ❋ నానాప్రహరణోపేతాః ఖరప్రముఖరాక్షసాః॥౬॥ తేన సంజాతరోషేణ రామేణ రణమూర్ధని ❋ అనుక్త్వా పరుషం కించిచ్ఛరైర్వ్యాపారితం ధనుః । చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాముగ్రతేజసామ్ ❋ నిహతాని శరైస్తీక్ష్ణైర్మానుషేణ పదాతినా । ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే దూషణశ్చ నిపాతితః ❋ హతశ్చ త్రిశిరాశ్చాపి నిర్భయా దండకాః కృతాః॥ ౯॥ పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన సభార్యః క్షీణజీవితః ❋ స హంతా తస్య సైన్యస్య రామః క్షత్రియపాంసనః । దుశ్శీలః కర్కశస్తీక్ష్ణో మూర్ఖో లుబ్ధోఽజితేంద్రియః ❋ త్యక్తధర్మా హ్యధర్మాత్మా భూతానామహితే రతః॥౧౦॥ యేన వైరం వినారణ్యే సత్త్వమాశ్రిత్య కేవలమ్ ❋ కర్ణనాసాపహరణాద్భగినీ మే విరూపితా । తస్య భార్యాం జనస్థానాత్సీతాం సురసుతోపమామ్ ❋ ఆనయిష్యామి విక్రమ్య సహాయస్తత్ర మే భవ॥ ౧౨॥ త్వయా హ్యహం సహాయేన పార్శ్వస్థేన మహాబల ❋ భ్రాతృభిశ్చ సురాన్ యుద్ధే సమగ్రాన్నాభిచింతయే॥౧౪ ॥తత్సహాయో భవ త్వం మే సమర్థో హ్యసి రాక్షస ❋ వీర్యే యుద్ధే చ దర్పే చ న హ్యస్తి సదృశస్తవ। ఉపాయజ్ఞో మహాశూరస్సర్వమాయావిశారదః❋ ఏతదర్థం మహం ప్రాప్తస్త్వత్సమీపం నిశాచర। శృణు తత్కర్మ సాహాయ్యే యత్కార్యం వచనాన్మమ॥౧౬॥ సౌవర్ణస్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః । ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర॥౧౭॥ త్వాం తు నిస్సంశయం సీతా దృష్ట్వా తు మృగరూపిణమ్ । గృహ్యతామితి భర్తారం లక్ష్మణం చాభిధాస్యతి॥ ౧౮॥ తతస్తయోరపాయే తు శూన్యే సీతాం యథాసుఖమ్। నిరాబాధో హరిష్యామి రాహుశ్చంద్రప్రభామివ॥౨౦॥ తతః

సహస్రాణి వసంతీత్యనుషజ్యతే॥౫॥ తేత్వితి॥సంయుగే-రామేణ సహ సంగతాః- తేన సహ సమరమకార్షురిత్యర్థః-వసమానాః వసంతః-పరమత్యర్థం-ఆయత్తాస్సన్నద్ధాః॥౬॥ తేనేతి ॥ తేన రామేణ కించిదపి పరుషమనుక్త్వా ధనుః - శరైః శరమోక్షవ్యాపారైః-వ్యాపారితం సంజాతవ్యాపారం కృతం॥౭-౯॥ పిత్రేతి॥ పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేనేత్యాది శ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః-వస్తుతస్తు-క్రుద్ధేన పిత్రా నిరస్తః నిష్కాసితః కిం - కింతు కైకేయీవరదాన మోహితేన పిత్రా ప్రార్థితస్సన్ వనమాగతః-సభార్యః సభాయా మార్యః సభ్యః-క్షీణజీవితః కిం-కింతు తస్య ఖరస్య సైన్యస్య సంహర్తా-కుతః క్షత్రియపాంసనః-క్షత్రియాన్ పాతీతి క్షత్రియపః సచాసౌ అంసనశ్చ శత్రునాశకః-అంస సమాఘాత ఇతి ధాతుః-అత ఏవ అశీలః కిం-కింతు సద్వృత్తః-తథాపి కర్కశః కఠినః శత్రువిషయ ఇతి శేషః - తీక్ష్ణః కార్యేష్వనలసః-అత ఏవ అమూర్ఖః అలుబ్ధః-జితేంద్రియ ఇతి ఛేదః-త్యక్తధర్మాః-త్యక్తాః విరుద్ధాః-ధర్మాః యేనేతి మధ్యమపదలోపి సమాసః-అత ఏవ అధర్మాత్మా కిం - కింతు ధార్మికః ఏవ-అత ఏవ భూతానామహితే-అరతః సర్వభూతదయావర ఇత్యర్థః॥౧౦॥యేనేతి॥తస్య భార్యామితి-యథాశ్రుతార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు సనత్కుమారవచనాద్విష్ణురూపశ్శ్రీరామాద్వధం ప్రాప్య తత్పదం ప్రాప్తుం-తస్య భార్యామానయిష్యామి న తు ద్రోహబుద్ధ్యేతి భావః॥ టీ ॥యేనేతి॥సత్త్వం బలం ఆశ్రిత్య పాప్య॥౧౩॥త్వయేతి॥త్వయా భ్రాతృభిశ్చ సహాయభూతైః న అభిచింతయే న గణయామి॥టీ॥సమగ్రాన్ సర్వాన్ సురాన్॥౧౪॥❋ శృణ్వితి॥ తదితి భిన్నం పదం ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే యత్కార్యం యత్కర్తవ్యం- తన్మే వచనాత్ శృణ్వితి సంబంధః॥౧౮॥తత ఇతి॥తయోరపాయే అపగమే సతి-శూన్యే ఇత్యత్రాశ్రమ ఇత్యనుషజ్యతే-నిరాబా

కః అంతరాత్మనా అంతస్థసదైర్త్యేన॥౨౧॥ తస్యేతి॥ సః మారీచః - రామకథాం శ్రుత్వా పరిత్రస్తో బభూవ - తేన త్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవదిత్యన్వయః॥ ౨౨॥ భయకార్యాంతరమాహ ఓష్ఠావితి॥ శుష్కౌ ఓష్ఠౌ పరిలిహానః - అనిమిషైః నిమేషరహితైః - నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - మృతభూత ఇవ మృతజంతురివార్తః సన్ రావణం సముదైక్షత॥ ౨౩॥ ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్ణాతి స ఇతి॥ త్రస్తవిషణ్ణచేతాః భీతదుఃఖితమనాః - తత్ర హేతుః రామపరాక్రమజ్ఞ ఇతి - పూర్వం దండకారణ్యే యో రామపరాక్రమ ఆసీత్ తద్జ్ఞ ఇత్యర్థః - తస్మై రావణాయ - హితం అనపాయం - హిత యోగే చేతి వార్తికేన చతుర్థీ॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సీతాపతిత్వసంభూతమప్రమేయం వహన్మహః। సమస్తాపాయరహితో రామో జయతు మేదినం॥ తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది॥౧॥ సులభా ఇతి॥ సతతం ఆపత్ప్రాప్తావపి - ప్రియవాదినః స్వామిహితాహితవిమర్శముపేక్ష్య కేవలం స్వప్రయోజనాయ యథేచ్ఛావాదశీలాః - పురుషాస్సులభాః - రాజ్ఞః - అప్రియస్య తు అప్రియస్యాపి - తత్కాలే శ్రవణకటుతయా ప్రతీయమానస్యాపి - కాలాంతరే - పథ్యస్య హితస్య - శుభోదర్కస్యేత్యర్థః - వచనస్య - వక్తా భృత్యః - తథావిధవచనస్య శ్రోతా చ పథ్యభూతగుణవన్మమేదం హితమితి గ్రహీతా రాజా చ - దుర్లభః - అతో మయోచ్యమానమప్రియమివ స్థితమపి పరం హితమితి గృహాణేతి భావః॥ ౨॥ పథ్యవచనమేవాహ నూనమిత్యాదినా॥ అయుక్తచారః అనియోజితచారః - చపలతయా అయుక్తచారత్వాద్వా - తద్వీర్యం సమ్యఙ్ న జానాసీత్యర్థః॥ ౩॥ అద్యైవ నిర్గత్య పునరాగమనాన్మానం నమేవ చసం

పశ్చాత్సుఖం రామే భార్యాహరణకర్శితే। విస్రబ్ధం ప్రహరిష్యామి కృతార్థేనాంతరాత్మనా॥౨౧॥ తస్య రామకథాం శ్రుత్వా మారీచస్య మహాత్మనః। శుష్కం సమభవద్వక్త్రం పరిత్రస్తో బభూవ హ॥౨౨॥ ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ శుష్కౌ నేత్రైరనిమిషైరివ। మృతభూత ఇవార్తస్తు రావణం సముదైక్షత॥౨౩॥ స రావణం త్రస్తవిషణ్ణచేతా మహావనే రామపరాక్రమజ్ఞః। కృతాంజలిస్తత్త్వమువాచ వాక్యం హితం చ తస్మై హితమాత్మనశ్చ॥౨౪॥ ******

——❖********************** ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః. **********************❖——

తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్య వాక్యం వాక్యవిశారదః। ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో మారీచో రాక్షసేశ్వరమ్॥౧॥ సులభాః పురుషా రాజన్ సతతం ప్రియవాదినః। అప్రియస్య తు పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ దుర్లభః॥౨॥ న నూనం బుధ్యసే రామం మహావీర్యం గుణోన్నతమ్। అయుక్తచారశ్చపలో మహేంద్రవరుణోపమమ్॥౩॥ అపి స్వస్తి భవేత్తాత సర్వేషాం భువి రక్షసామ్। అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకమరాక్షసమ్॥౪॥ అపి తే జీవితాంతాయ నో

థః - ప్రతిబంధరహితః॥ ౨౦॥ తత ఇతి॥ ప్రాతీతికో రక్షః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - రామే భార్యాహరణకర్శితే రామపవేభః రామేభస్య - ఆర్యా సీతా - తస్యాః ఆహరణం - తేన హేతునా కర్శితే నాశితే సతి - రామేణ మచ్ఛరీర ఇతి శేషః తతః కృతార్థేనాంతరాత్మనా ఉపలక్షితస్సన్ పశ్చాద్విస్రబ్ధం నిష్కళంకం - సుఖం పరమానందసుఖం మోక్షమితి యావత్ - ప్రహరిష్యామి ప్రకర్షేణాహరిష్యామి ప్రాప్స్యామీత్యర్థః - ఇదమాత్మగతం॥ ౨౧॥ తస్యేతి॥ రామకథాం శ్రుత్వా మారీచః పరిత్రస్తో బభూవ - తేన పరిత్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవదితి సంబంధః॥ ౨౨॥ ఓష్ఠావితి॥ నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - మృతభూత ఇవ మృతసదృశః॥ టీ॥ నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - అన్యథా బహువచనాయోగాత్॥ ౨౩॥ స ఇతి॥ త్రస్తవిషణ్ణచేతాః త్రస్తః విషణ్ణచేతాః ఖిన్నమానసః సంచారో యస్య - మతః - రామపరాక్రమజ్ఞః॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః . * * * * * * * * * * * * * * * * * *

౧॥ సులభా ఇతి॥ సతతం ప్రియవాదినః - తత్కాలమధురవాక్యవక్తారః - పురుషాః సులభాః - భవంతీతి శేషః - లోకే - కేచిద్వంచకాః రాజసమీపవర్తినః - రాజ్ఞో భవిష్యదాపదం జ్ఞాత్వాపి - తన్నివృత్త్యుపాయమకథయిత్వా - తత్కాలప్రియవచనం కథయంతీతి భావః కింతు అప్రియస్య తత్కాలే అప్రియవత్ప్రతీయమానస్య శ్రవణకటుభూతస్యేత్యర్థః - పథ్యస్య కాలాంతరే పథ్యస్య - శుభోదర్కస్యేత్యర్థః - వచనస్యేతి శేషః - వక్తా దుర్లభః తాదృశో మంత్రీ దుర్లభ ఇత్యర్థః - అప్రియస్య చ పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ - దుర్లభః - తస్మాన్మయోక్తమిదానీం కర్ణపరుషమపి శుభోదర్కం వచనం - త్వయా శ్రోతవ్యమితి భావః॥ ౨॥ టీ॥ నేతి॥ అయుక్తచారః అహితో పదేష్టృచారః॥ ౩॥ అన్యథా తవానర్థో భవిష్యతీత్యాశయేనాహ॥ అపీతి॥ రక్షసాం స్వస్తి భవేదపి భవేత్కిం - న భవేదేవేత్యర్థః - రామో లోకాన్ అరా

శో॥ వ్యతీతినిశ్చిత్య రావణచాపలేన సంభావితాననర్థానాహ-అపీత్యాదినా॥ అపిస్సంభావనాయాం-కాకుస్వరోపి ద్రష్టవ్యః - ఏవముత్తరవాక్యేష్వపి స్వరపర్యవ
సానే నార్థపరిచ్ఛేదః కార్యః-రక్షసాం సజాతీయానాం స్వస్తిభవేదపి-ఆశీః షష్ఠీ- అకార్యనివృత్త్యర్థం తాతేతి సంబోధనం॥౪॥౫॥అపిత్వామితి॥ఈశ్వరం స్వామినం-
కామవృత్తం యథేచ్ఛవ్యాపారం-నిరంకుశం అమర్యాదం॥౬॥త్వద్విధ ఇతి॥యఇత్యధ్యాహార్యం-పాపం దుష్టం మంత్రితం విచారో యస్యతం॥౭॥పిత్రా నిరస్త ఇత్యా
దినా పూర్వం రావణోక్తదూషణాని పరిహరతి నచేత్యాదినా॥కౌసల్యానందివర్ధన ఇతి-ఆనందిరానందః-సర్వధాతుభ్య ఇన్నితి ఇన్॥౯॥వంచితమితి॥ కైకేయ్యా వం
చితం పితరం దృష్ట్వా తం సత్యవాదినం కరిష్యామీతి స్వయం ప్రవ్రజితః గతః-తాతేతి సాంత్వోక్తిః॥౧౦॥వనగమనే హేత్వంతరమాహ కైకేయ్యా ఇతి॥ ప్రియస్య కామః
కామనా సఏవార్థో యస్మిన్ కర్మణి॥౧౧॥నరామ ఇతి॥అనృతమితి-అనృతం అసత్యం-దుశ్శ్రుతం వైపరీత్యేన శ్రుతం చ-భవాన్ వక్తుం నార్హసీత్యన్వయః ॥౧౨॥రా
మ ఇతి॥రామః-విగ్రహవాన్ మూర్తో-ధర్మ ఏవ-తత్ర దోషసంభావనా కథంచిదపి న కార్యేతి భావః - యథా వాసవో దేవానాం నాయకస్తథా రామోస్య సర్వస్య లో
కానాం నాయక ఇత్యర్థః॥౧౩॥కథమితి॥స్వేన తేజసా పాతివ్రత్య వైభవేన - ప్రసభం బలాత్కృత్య ॥౧౪॥శరార్చిషమితి॥శరవదంకుశధారాయా అప్యుపలక్షణం-
చాపఖడ్గేంధనమితి రూపణాత్ -సహసా సాహసేన॥౧౫॥ధనురిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ధనురేవ వ్యాదితదీప్తాస్యం-వ్యాదితం వివృతం- అత్యాసాదయితుం అ
త్యంతమాసన్నో భవితుం॥౧౭॥అప్రమేయమితి॥జనకాత్మజాయస్య యత్సంబంధినీ-తత్తేజః తస్య తేజః-అప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యం-శ్రద్ధయా దేవో దేవత్వమశ్నుత ఇ
త్యుక్తరీత్యా సీతాసంబంధేన రామస్యాతిశయ ఉక్తః వనే సావధానతయా రక్షణీయ ప్రదేశే-రామచాపాశ్రయామితి రామవైభవోక్తిః-ఉభయథాపి న హర్తుం
శక్యేత్యర్థః-జనకాత్మజేతి కులప్రభావాదపి న హర్తుం శక్యేత్యర్థః॥౧౮॥౨౦॥కిమితి॥ వ్యర్థమిమముద్యమముద్యోగం కృత్వా తే కిం-కిం ఫలం ప్రాప్తవ్యమిత్యర్థః-త

త్వన్నాజనకాత్మజా । అపి సీతానిమిత్తం చ నభవేద్వ్యసనం మహత్॥ ౫ ॥అపిత్వామీశ్వరం ప్రాప్య కామవృత్తం నిరంకుశమ్ । నవినశ్యేత్పురీ లంకా త్వ
యా సహ సరాక్షసా॥౬॥త్వద్విధః కామవృత్తో హి దుశ్శీలః పాపమంత్రితః । ఆత్మానం స్వజనం రాష్ట్రం స రాజా హంతి దుర్మతిః॥ ౭॥నచ పిత్రా పరిత్య
క్తో నామర్యాదః కథంచన । నలుబ్ధో నచ దుశ్శీలో నచ క్షత్రియపాంసనః * నచ ధర్మగుణైర్హీనః కౌసల్యానందివర్ధనః । నచ తీక్ష్ణో నచ భూతానాం స
ర్వేషామహితే రతః॥౯॥వంచితం పితరం దృష్ట్వా కైకేయ్యా సత్యవాదినమ్। కరిష్యామీతి ధర్మాత్మా తాత ప్రవ్రజితో వనమ్॥౧౦॥ కైకేయ్యాః ప్రియకా
మార్థం పితుర్దశరథస్య చ । హిత్వా రాజ్యం చ భోగాంశ్చ ప్రవిష్టో దండకావనమ్॥౧౧॥నరామః కర్కశస్తాత నావిద్వాన్నాజితేంద్రియః। అనృతం
దుశ్శ్రుతం చైవ నైవ త్వం వక్తుమర్హసి॥ ౧౨ ॥రామో విగ్రహవాన్ ధర్మస్సాధుస్సత్యపరాక్రమః । రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవానామివ వాసవః॥
౧౩॥కథం త్వం తస్య వైదేహీం రక్షితాం స్వేన తేజసా । ఇచ్ఛసి ప్రసభం హర్తుం ప్రభామివ వివస్వతః॥౧౪॥శరార్చిషమనాధృష్యం చాపఖడ్గేంధనం
రణే । రామాగ్నిం సహసా దీప్తం న ప్రవేష్టుం త్వమర్హసి॥౧౫॥ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం శరార్చిషమమర్షణమ్ । చాపపాశధరం వీరం శత్రుసైన్య
ప్రహారిణమ్ * రాజ్యం సుఖం చ సంత్యజ్య జీవితం చేష్టమాత్మనః। నాత్యాసాదయితుం తాత రామాంతకమిహార్హసి॥౧౭॥ అప్రమేయం హి తత్తేజో య
స్య సా జనకాత్మజా। నత్వం సమర్థస్తాం హర్తుం రామచాపాశ్రయాం వనే॥౧౮॥తస్య సా నరసింహస్య సింహోరస్కస్య భామినీ । ప్రాణేభ్యోపి

తుసాన్నకుర్యాదపి నకుర్యాత్ కింతుకుర్యాదేవ॥౪॥అపీతి॥జనకాత్మజా - తే - జీవితాంతాయ నోత్పన్నాపి - కింతు ఉత్పన్నైవ- సీతానిమిత్తం మహద్వ్యసనం నభవే
దపి కిం - భవేదేవ॥౫॥అపిత్వామితి॥లంకాపురీ త్వాం ప్రాప్య - నవినశ్యేదపి కిం - వినశ్యేదేవేత్యర్థః॥౬॥౭॥ పూర్వం రామే రావణేనోక్తదూషణాని నిరాకరోతి-న
చపిత్రేత్యాది॥౮॥౯॥వంచితమితి॥సత్యవాదినం కరిష్యామీతి వనం ప్రవ్రజితః -స్వయమేవ గతః॥౧౦॥కైకేయ్యా ఇతి ॥ కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం ప్రియమనో
రథపూరణార్థం॥౧౧॥౧౩॥కథమితి॥స్వేన తేజసా-పాతివ్రత్య వైభవాదినా॥౧౪॥శరార్చిషమితి॥శరార్చిషం శరాపవార్చిషం జ్వాలా యస్య తం - ఖడ్గచాపేంధ
నం ఖడ్గచాపశబ్దేన తద్వంతః శత్రవః కీర్త్యంతే- అర్శఆద్యచ్ - తథా ఖడ్గచాపధరాః శత్రవ ఏవేంధనాని దాహ్యవస్తూని యస్య తం - తథోక్తం॥౧౫॥ధనురితి॥ధనుర్వ్యా
దితదీప్తాస్యం-ధనురేవ వ్యాదితం సర్వసంహారాయ వివృతం దీప్తం జ్వాలాదీప్తమాస్యం యస్య తం-అమర్షణం క్రుద్ధం॥ ఆసాదయితుం ప్రాప్తుం- కిం కృత్వా రాజ్య

దంతందర్శనాంతం॥౨౧॥న కేవలంజీవితం-సుఖాదికంచదుర్లభమిత్యాహజీవితంచేతి॥౨౨॥సత్యమిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ సత్యమిత్యన్వయః-తుమం
సాధు॥౨౪॥అథ నాస్య బుద్ధిందర్శయతి అహంత్వితి॥యుక్తంయుక్తిసహితం॥౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే -రత్నమేఖలాఖ్యానే-
అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః. *************** ఆబాల్యసిద్ధసహజశౌర్యాదిగుణశేవధిః ।రఘునాథోమమప్రీత్యాపరిస్ఫురతుసర్వతః॥
తద్గుణజాతంనయుక్త్యైకల్ప్యయితోప్యుచ్యతే-కింత్వనుభవసిద్ధమిత్యాహకదాచిదిత్యాదినా॥సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-అహంవ్యచరమిత్యన్వయః-నాగోऽగజః-
భయజననేహేతుమాహనీలేత్యాదినా॥౨౫॥విశ్వామిత్ర ఇతి॥మదితిపంచమీ॥౩౫॥అద్యేతి॥పర్వకాలేయజ్ఞసుత్యాకాలే॥౪౫॥౫౫॥బాలఇతి॥ ద్వాదశవర్షః-ద్వాదశ
వర్షవయస్కః- కేచిత్తుఇదంరావణబిభీషయోక్తంవస్తుతఊనషోడశవర్షఇత్యుక్తమిత్యూచుః కామంభృశం-యత్తైన్యం-తదిత్యధ్యాహార్యం॥౭౫ ॥ఇతీతి॥రామాద
స్యత్ బలం సైన్యంతస్యనపర్యాప్తంనసమర్థం-దశరథస్యకోపోమాభూదితిసాంత్వయతి దేవతానామితి-ఆసీదితి- తవకృతంత్వయాకృతంకర్మ - త్రిలోకేలోక
త్రయె-ఆర్షత్వాన్నజీప్ -విదితం ప్రసిద్ధం-యద్యపిమహత్సైన్యమప్యస్తుతథాపితత్సర్వమిహాతిష్ఠతు - ప్రకృతకార్యాసామర్థ్యాదితిభావః॥ ౧౧॥౧౨॥ తమితి ॥రా
ప్రియతరాభార్యానిత్యమనువ్రతా॥౧౯॥నసాధర్షయితుంశక్యామైథిల్యోజస్వినః ప్రియా।దీప్తస్యేవహుతాశస్యశిఖాసీతాసుమధ్యమా॥౨౦॥కిము
ద్యమమిమంవ్యర్థంకృత్వా తేరాక్షసాధిప।దృష్టశ్చేత్త్వంరణే తేనతదంతంతవజీవితమ్॥౨౧॥జీవితంచసుఖంచైవరాజ్యంచైవసుదుర్లభమ్।యదీచ్ఛ
సిచిరంభోక్తుంమాకృథారామవిప్రియం॥౨౨॥సససర్వైస్సచివైస్సార్థంవిభీషణపురోగమైః।మంత్రయిత్వాతుధర్మిష్ఠైఃకృత్వానిశ్చయమాత్మనః*
దోషాణాంచగుణానాంచసంప్రధార్యబలాబలమ్ । ఆత్మనశ్చబలంజ్ఞాత్వా రాఘవస్యచతత్వతః * హితాహితంవినిశ్చిత్యక్షమంత్వంకర్తుమ
ర్హసి॥౨౪॥అహంతుమన్యేతవనక్షమంరణేసమాగమం కోసలరాజసూనునా । ఇదంహిభూయశ్శృణువాక్యముత్తమంక్షమంచయుక్తంచనిశా
చరేశ్వర॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః.************************

కదాచిదప్యహంవీర్యాత్పర్యటన్పృథివీమిమామ్ । బలంనాగసహస్రస్యధారయన్పర్వతోపమః *నీలజీమూతసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః।
భయంలోకస్యజనయన్కిరీటీపరిఘాయుధః*వ్యచరందండకారణ్యేఋషిమాంసానిభక్షయన్॥౨౫॥విశ్వామిత్రోఽథధర్మాత్మామద్విత్రస్తోమహాము
నిః * స్వయంగత్వాదశరథంనరేంద్రమిదమబ్రవీత్ ॥౩౫॥అద్యరక్షతుమాంరామఃపర్వకాలేసమాహితః *మారీచాన్మేభయంఘోరంసముత్పన్నం
నరేశ్వర॥౪౫॥ఇత్యేవముక్తోధర్మాత్మారాజాదశరథస్తదా * ప్రత్యువాచమహాభాగంవిశ్వామిత్రంమహామునిమ్॥౫౫॥బాలోద్వాదశవర్షోఽయమ
కృతాస్త్రశ్చరాఘవః * కామంతుమమయత్సైన్యంమయాసహగమిష్యతి । బలేనచతురంగేణస్వయమేత్యనిశాచరాన్ * వధిష్యామిమునిశ్రేష్ఠశ
త్రూంస్తేమనసేప్సితాన్॥ ౭౫ ॥ఇత్యేవముక్తస్సమునీరాజానమిదమబ్రవీత్ * రామాన్నాన్యద్బలంలోకేపర్యాప్తంతస్యరక్షసః।దేవతానామపిభ
వాన్సమరేష్వభిపాలకః * ఆసీత్తవకృతంకర్మత్రిలోకేవిదితంనృప । కామమస్తుమహత్సైన్యంతిష్ఠత్విహపరంతప * బాలోప్యేషమహాతేజాస్స
మర్థస్తస్యనిగ్రహే ।గమిష్యేరామమాదాయస్వస్తితేస్తుపరంతప॥౧౧॥ఏవముక్త్వాతుసమునిస్తమాదాయనృపాత్మజమ్ । జగామపరమప్రీతోవి
శ్వామిత్రస్స్వమాశ్రమమ్॥౧౨॥తంతదాదండకారణ్యేయజ్ఞముద్దిశ్యదీక్షితమ్ । బభూవోపస్థితోరామశ్చిత్రంవిస్ఫారయన్ధనుః॥౧౩॥ అజాతవ్యం
దీనిసంత్యజ్యేత్యర్థః॥౧౯॥౨౦॥కిమితి॥ వ్యర్థమిమముద్యమంకృత్వా- తే-కిం-నకిమపిహితమిత్యర్థః-తదంతంతద్దర్శనావసానమిత్యర్థః॥ ౨౧॥జీవితమిత్యర్థంభిన్నం
వాక్యం॥౨౨॥౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాంసప్తత్రింశస్సర్గః. *****
ఇదానీంమారీచఃరావణదుర్బుద్ధినివారణాయరామస్యైభవంవక్తుముపక్రమతే॥కదాచిదితి॥ ౨౫॥విశ్వామిత్ర ఇతి॥మద్విత్రస్తఃమన్నిమిత్తంవిత్రస్తః॥ ౩౫॥అద్యేతి॥ప
ర్వకాలేయాగకాలే॥౪౫॥౫౫॥బాలఇతి॥అకృతాస్త్రఃఅనభ్యస్తాస్త్రః॥టీ॥బాలోద్వాదశవర్షోకృతాస్త్రశ్చేతిరావణబిభీషయోక్తం*కామమితి॥సైన్యంకర్తృ॥౭౫॥*
ఆసీదితి॥కామమత్యంతం-మహత్సమర్థం-సైన్యమస్తు-తథాపితిష్ఠతు-తేనానుపయోగాదితిభావః॥౧౧॥౧౨॥ తమితి ॥ ఉపస్థితఃతద్రక్షణార్థంసమీపంప్రాప్తస్సన్॥

షః-చిత్రం ధనుః-విస్ఫారయన్-నయన్-సన్-ఉపస్థితః-రక్షణాయ సమీపం ప్రాప్తో బభూవేత్యర్థః॥౧౩॥ అజాత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అజాతవ్యంజనః అను
త్పన్నయౌవనలక్షణః-ఏకవస్త్రధరః-బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థిత ఇత్యర్థః-శిఖికులోచితశిఖాయుక్తః-వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః-కనకమాలయేత్యుపలక్షణే తృతీయా-శోభయన్-మ
యూరకంఠచ్ఛాయయా వ్యాప్తం కుర్వన్నిత్యర్థః-ఉదితచంద్రఇవ మ్యేనవిరోధినిరసనోద్యుక్తత్వం గమ్యతే-శత్రోరపి విగ్రహవర్ణనమాకర్షకతయా॥ తనిశ్లోకః॥ శ్రీ
మాన్-అనపాయశ్రీకః-పద్మపత్రనిభేక్షణః-రవికరవికసితపుండరీకదళాయతేక్షణః-ధన్వీ బాల్యోచితప్రశస్తధనుః(౮౧)తనిశ్లోకః॥ శోభయన్నితి॥ స్వేనస్వాసాధారణేన
తేజసా దండకారణ్యం శోభయన్నితి మయూరగ్రీవాసదృశస్వకాంత్యా శ్యామారుణకాంతిం వర్ధయన్నిత్యాచార్యాః. తాదృశతేజోవత్త్వేప్యనుద్వేగదాయిత్వమాహ-
బాలచంద్రఇతి(౮౨)॥౧౫॥ తత ఇతి॥ ఆజగామేత్యుత్తమపురుషః॥౧౬॥౧౭॥ అవజానన్నితి-మోహాత్ అవజానన్ తిరస్కుర్వన్॥౧౮॥ తేనేతి॥ తేన రామేణ-బాణో ముక్తః
మయి క్షిప్త ఇత్యర్థః॥౧౯॥ నేచ్ఛతేతి॥ నెచ్ఛతా అనిచ్ఛతా-నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః-అనిచ్ఛాహేతుర్న జ్ఞాయతే స్వయం హంతుం సమర్థేఽపి వేత్యభావః-అచేతనః
నిశ్చేష్టః-మూర్ఛితోవా॥ తనిశ్లోకః॥ నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా-ఏతచ్చ రక్షణం కేవలకృపామూలం(౮౩)॥౨౦॥౨౧॥ ఏవమస్మీతి॥ నిపాతితాః హతాః॥౨౨॥౨౩॥ క్రీడేతి॥ క్రీడా
లీలా-రతిః భోగః-తయోర్విధిః క్రమః-తద్జ్ఞానాం - తత్ర సక్తానామిత్యర్థః- సమాజః సభా-అనర్థం దుఃఖం-సంతాపః తత్కార్యం-ఆహరిష్యసియత్నేన సంపా
దయిష్యసి॥౨౪॥ హర్మ్యేతి॥ హర్మ్యాదిధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజామిత్యమరః। సంబాధాం నిబిడాం-రత్నవిభూషితాం-గృహద్వారాద్యా॥౨౫॥ త్వ-
ద్దోషేణ సకలరాక్షసక్షయో భవిష్యతీతి దర్శయిష్యన్ తదర్థం మ సత్సంగదోషం న్యాయారూఢముపవర్ణయతి అకుర్వంతోపీతి॥ శుచయః పరిశుద్ధాః-అపాపా ఇత్యర్థః
పాపాన్యకుర్వంతోపి-పాపసంశ్రయాత్ పాపపురుషసంసర్గాత్ -పరపాపైర్వినశ్యంతి-యథా నాగహ్రదే సర్పహ్రదే-నాగనిగ్రహాయ ప్రవృత్తేన మత్స్యా అపి

జనశ్శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షణః। ఏకవస్త్రధరో ధన్వీ శిఖీ కనకమాలయా॥ శోభయన్ దండకారణ్యం దీప్తేన స్వేన తేజసా। అదృశ్యత తతో రామో బా
లచంద్ర ఇవోదితః॥౧౫॥ తతోఽహం మేఘసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః। బలీ దత్తవరో దర్పాదాజగామ తదాశ్రమమ్॥౧౬॥ తేన దృష్టః ప్రవిష్టోఽహం
సహసైవోద్యతాయుధః। మాం తు దృష్ట్వా ధనుస్సజ్యమసంభ్రాంతశ్చకార సః॥౧౭॥ అవజానన్నహం మోహాద్బాలోఽయమితి రాఘవమ్। విశ్వామిత్ర
స్య తాం వేదిమభ్యధావం కృతత్వరః॥౧౮॥ తేన ముక్తస్తతో బాణశ్శితశ్శత్రునిబర్హణః। తేనాహం త్వాహతః క్షిప్తస్సముద్రే శతయోజనే॥౧౯॥ నేచ్ఛ
తా తాత మాం హంతుం తదా వీరేణ రక్షితః। రామస్య శరవేగేన నిరస్తోఽహమచేతనః॥౨౦॥ పాతితోఽహం తదా తేన గంభీరే సాగరాంభసి। ప్రాప్య సంజ్ఞాం చి
రాత్తాత లంకాం ప్రతిగతః పురీమ్॥౨౧॥ ఏవమస్మి తదా ముక్తస్సహాయాస్తు నిపాతితాః। అకృతాస్త్రేణ బాలేన రామేణాక్లిష్టకర్మణా॥౨౨॥ తన్మయా
వార్యమాణస్త్వం యది రామేణ విగ్రహమ్। కరిష్యస్యాపదం ఘోరాం క్షిప్రం ప్రాప్స్యసి రావణ॥౨౩॥ క్రీడారతివిధిజ్ఞానాం సమాజోత్సవశాలినామ్।
రక్షసాం చైవ సంతాపమనర్థం చాహరిష్యసి॥౨౪॥ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానారత్నవిభూషితామ్। ద్రక్ష్యసి త్వం పురీం లంకాం వినష్టాం మై
థిలీకృతే॥౨౫॥ అకుర్వంతోఽపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయాత్। పరపాపైర్వినశ్యంతి మత్స్యా నాగహ్రదే యథా॥౨౬॥ దివ్యచందనదిగ్ధాంగాన్

౧౩॥ అజాతేతి॥ అజాతవ్యంజనః అనుత్పన్నశ్మశ్రుః-ఏకవస్త్రధరః బ్రహ్మచర్యే స్థితః-శిఖీ కాకపక్షధరః-కనకమాలయా ఉపలక్షితః॥ టీ॥ ధన్వీ బాల్యోచితధనుర్ధరః-క
నకమాలయా బాల్యోచితవ్యాఘ్రనఖాదిఖచితకనకమాలయా ఉపలక్షితః॥౧౪॥ టీ॥ శోభయన్నితి॥ స్వేనస్వాసాధారణేన దీప్తేన దేదీప్యమానేన-దండకారణ్యం శోభ
యన్-తాదృశతేజస్విత్వేపి అనుద్వేగకారిత్వమాహ-బాలచంద్ర ఇతి॥౧౫॥ తత ఇతి॥ ఆజగామేత్యుత్తమపురుషరూపం-ఆగతోఽస్మీత్యర్థః॥౧౬॥౧౭॥ తేనేతి॥ తేన రామే
ణ-తేన బాణేన ఆహతోఽహం-శతయోజనపర్యంతే సముద్రే-క్షిప్తః॥౧౯॥ నేచ్ఛతేతి॥ నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా-ఏతచ్చ రక్షణం కేవలకృపామూలం-రామస్యేతి-నిరస్తస్స
న్-అచేతనోఽస్మి॥౨౦॥౨౧॥ టీ॥ ఏవమితి॥ సహాయాస్సహాయభూతా ఏతే సర్వే రామేణ నిపాతితాః॥౨౨॥౨౩॥ క్రీడేతి॥ ఆహరిష్యసి ప్రయత్నేన సంపాదయిష్యసి॥౨౪॥౨౫॥
అకుర్వంత ఇతి॥ పాపసంశ్రయాత్ -పాపాత్మసంగతేః-పరపాపైః-పరేషాం పాపాత్మనాం-పాపైర్నిమిత్తైః-నాగహ్రదే సర్పయుక్తహ్రదే- గరుడేన నాగనిగ్రహాన

తత్సహవాసాద్ధన్యం తేతద్వదిత్యర్థః॥౨౬॥దివ్యేతి॥తవదోషాత్తుతవదోషాదేవ॥౨౭॥హృతేతి॥హృతదారాన్ త్యక్తదారాన్-అశరణాన్ రక్షకరహితాన్॥౨౮॥శరజా
లేతి॥ప్రదగ్ధభవనాంప్రకర్షేణదగ్ధగృహాం॥౨౯॥ఏవందృష్టదోషముపపాద్యాదృష్టదోషందర్శయతి-పరదారేతి॥పరిగ్రహఃకళత్రైస్సాద్యదితిశాశ్వతః - జాత్యభిప్రా
యేణైకవచనంరామవిప్రియంరామాపరాధం॥౩౨॥నివార్యమాణఇతి ॥ ప్రసహ్యబలాత్కృత్య-మామనాదృత్యేత్యర్థః-రామశరేణఆత్తంఆకృష్టంనాశితమితియా
వత్.తాదృశంజీవితంయస్యసః॥౩౩॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టత్రింశస్సర్గః. *
అపరాధవిహీనేషునాపరాధంకరోతియః॥దయాళుంసర్వభూతేషుతమహంరామమాశ్రయే॥ఏవమిత్యాది॥ఇదానీమపిప్రాణావస్థాయామపి - యద్వృత్తంమద్వి
షయమభూత్ తత్ నిరుత్తరంశృణుష్వ - మధ్యేవాక్యవిచ్ఛేదాకరణేనశృణ్విత్యర్థః-యదుత్తరమితిపాఠేయత్ సర్వాంతోత్తరంతదతిరిక్తాసాధ్యంతదపిశృణ్విత్య
ర్థః॥౧॥ రాక్షసాభ్యామితి॥ తథాకృతః - ఉక్తరీత్యా ప్రాణసంకటంప్రాపితోపి - అనిర్విణ్ణః నిర్వేదరహితః - నిర్వేదోనిష్ఫలత్వధీః - అప్రాప్తతద్విషయ
ప్రవృత్తివైరాగ్యఇత్యర్థః॥౨॥ దీప్తజిహ్వఇత్యాది॥ విశేషణత్రయేణనిరపేక్షహననసాధనభూయస్త్వంవివక్ష్యతే॥౩॥౪॥ తాపసమిత్యాది॥ రామపరా
క్రమంజానన్నపికథంతత్పరిభవాయోద్యుక్తఇత్యత్రాహ-తాపసోయమితి॥జ్ఞాత్వేతి॥తాపసత్వాదహింసాపరేణభవితవ్యమితివిశ్వస్యేత్యర్థః-ఏవంవిధదుర్వార
పారప్రయోజకంవైరస్మరణం.అకృతాప్రవర్తితాప్రజ్ఞాబుద్ధిర్యస్యసః॥౫॥౧౦౫॥తేబాణాఇతి॥సర్వేఇతిప్రయోగయాగపద్యార్థముక్తం-సన్నతపర్వణఃసన్న

దివ్యాభరణభూషితాన్।ద్రక్ష్యస్యభిహతాన్ భూమౌతవదోషాత్తురాక్షసాన్॥౨౭॥హృతదారాన్సదారాంశ్చదశవిద్రవతోదిశః।హతశేషానశర
ణాన్ద్రక్ష్యసిత్వంనిశాచరాన్॥౨౮॥శరజాలపరిక్షిప్తామగ్నిజ్వాలాసమావృతామ్।ప్రదగ్ధభవనాంలంకాంద్రక్ష్యసిత్వంనసంశయః॥౨౯॥పరదా
రాభిమర్శాత్తునాన్యత్పాపతరంమహత్ । ప్రమదానాంసహస్రాణితవరాజన్పరిగ్రహః *భవస్వదారనిరతస్స్వకులంరక్షరాక్షస । మానమృ
ద్ధించరాజ్యంచజీవితంచేష్టమాత్మనః * కళత్రాణిచసౌమ్యానిమిత్రవర్గంతథైవచ । యదీచ్ఛసిచిరంభోక్తుంమాకృథారామవిప్రియమ్॥౩౨॥ని
వార్యమాణస్సుహృదామయాభృశంప్రసహ్యసీతాంయదిధర్షయిష్యసి । గమిష్యసిక్షీణబలస్సబాంధవోయమక్షయంరామశరాత్తజీవితః॥౩౩॥

ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-అష్టత్రింశస్సర్గః.

ఏవమస్మితదాముక్తఃకథంచిత్తేనసంయుగే।ఇదానీమపియద్వృత్తంతచ్ఛృణుష్వనిరుత్తరమ్॥౧॥రాక్షసాభ్యామహంద్వాభ్యామనిర్విణ్ణస్తథాకృ
తః।సహితోమృగరూపాభ్యాంప్రవిష్టోదండకావనమ్॥౨॥దీప్తజిహ్వోమహాకాయస్తీక్ష్ణదంష్ట్రోమహాబలః। వ్యచరందండకారణ్యంమాంసభక్షో
మహామృగః॥౩॥అగ్నిహోత్రేషుతీర్థేషుచైత్యవృక్షేషురావణ।అత్యంతఘోరోవ్యచరంతాపసాన్సంప్రధర్షయన్॥౪॥నిహత్యదండకారణ్యే
తాపసాన్ధర్మచారిణః। రుధిరాణిపిబంస్తేషాంతథామాంసానిభక్షయన్॥౫॥ఋషిమాంసాశనఃక్రూరస్త్రాసయన్వనగోచరాన్।తథారుధిరమ
త్తోహంవిచరన్ధర్మదూషకః॥ఆసాదయంతదారామంతాపసంధర్మచారిణమ్। వైదేహీంచమహాభాగాంలక్ష్మణంచమహారథమ్॥౭॥ తాపసంనియ
తాహారంసర్వభూతహితేరతమ్। సోహంవనగతంరామంపరిభూయమహాబలమ్ * తాపసోయమితిజ్ఞాత్వాపూర్వవైరమనుస్మరన్ । అభ్యధావం
హిసంక్రుద్ధస్తీక్ష్ణశృంగోమృగాకృతిః॥జిఘాంసురకృతప్రజ్ఞస్తంప్రహారమనుస్మరన్॥౯॥ తేనముక్తాస్త్రయోబాణాశ్శితాశ్శత్రునిబర్హణాః*

మయేయుథామత్సాన్యశ్శ్చహన్యం తేతద్వదిత్యర్థః॥౨౬॥౨౭॥హృతదారానితి॥హృతదారాన్ పరిహృతదారాన్ త్యక్తదారానితియావత్॥౨౮॥౨౯॥పరేతి॥పరిగ్రహః
జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం॥౩౨॥౩౩॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టత్రింశస్సర్గః.
ఏవమితి॥నిరంతరమితిపాఠేమధ్యేవాక్యవిచ్ఛేదాకరణేనేత్యర్థః॥౧॥రాక్షసాభ్యామితి॥అనిర్విణ్ణస్తథాకృతః - పూర్వంరామేణప్రాణసంకటంప్రాపితోప్యహ
మనిర్విణ్ణఃకృతః-పునరపిశ్రీరామనిరసనవిషయకప్రవృత్తౌనిష్ఫలత్వధీరహితఃకృతః-పునరపిశ్రీరామనిరసనాయప్రవృత్తోహమితియావత్ - యద్వాతథాకృతః-
పూర్వంప్రాణసంకటంప్రాపితోపిఅహమనిర్విణ్ణః - అప్రాప్తరామవిషయప్రవృత్తివైరాగ్యః॥౨॥౪॥*టీ॥ తాపసోయమితిజ్ఞాత్వాతాపసవేషధార్యయమహం.

తపర్వాణః॥౧౧॥పరాక్రమజ్ఞ ఇతి॥దృష్టంభయం యేనస శరేణసదృష్టభయః-ఉద్భ్రాంతఃపలాయ్యగతః-ముక్తఇతి-పలాయితేషు రామశరాప్రవృత్తేరితిభావః· రామ స్యేతిపదంకాకాక్షిన్యాయాత్ పూర్వోత్తరపదయోరన్వేతియతఃమయా రామస్యశరఃపురాదృష్టభయః-తతః రామస్యపరాక్రమజ్ఞోహంసముద్భ్రాంతస్సన్ము క్తః-రామపరాక్రమజ్ఞౌతావుభౌ రాక్షసౌతుహతావిత్యన్వయః॥౧౨॥శరేణేతి॥ప్రవ్రాజితః కృతసకలదుర్వృత్తపరిత్యాగఇత్యర్థః· యుక్తః-ఉచితాచరణః- తా పసః తపోనిష్ఠః-సమాహితఃనియతమనస్కః॥౧౩॥వృక్షేవృక్షఇతి॥హృదయాన్నాపయాతోసిదితుసర్వాసుదృశ్యసే।రామభూతంజగదభూత్రామేరాజ్యం ప్ర శాసతీత్యాదావివశోకరాగభయాదిజనితనిరంతరసంతన్యమానచింతాసక్తస్యసాక్షాత్కారోపపత్తిః-భయస్యోత్తరోత్తరభూమికాభిః ప్రాయేణదర్శనస్యాప్యు త్తరోత్తరదశేత్యనుసంధేయం॥తనిశ్లోకి॥చీరకృష్ణాజినాంబరమితిగృహీతధనుషమితిచశుభాశ్రయసంశీలనేపీతాంబరశంఖచక్రాదియోగఇవజ్ఞానాలంబనయోగో వ్యజ్యతే(౭౭)॥౧౪॥ఏకస్యైవరామస్యప్రతివృక్షంగత్వాదృశ్యమానత్వముచ్యతఇతిభ్రమంవారయతి-అపీతి॥ నకేవలంప్రతివృక్షం-కింతుసర్వత్రప్రదేశఇత్యా హరామభూతమితి॥ తనిశ్లోకి॥(౭౫)॥ ౧౫॥ నేదంరామస్య మాయాకృతమిత్యాహ రామమేవేతి॥ రహితేరామరహితేప్రదేశే- నకేవలంజాగ్రద్దశాయా మేవప్రతీతోయం - కింతుస్వప్నదశాయామపీత్యాహ దృష్ట్వేతి॥ ఉద్భ్రమామి - భ్రాంతంప్రలాపంకరోమీత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥(౭౬)॥ ౧౬॥నకేవలం దర్శనదశాయాంభీతికార్యం-శ్రవణదశాయామపీత్యాహరకారాదీనీతి॥ కారప్రత్యయశ్ఛాందసః - రేఫాదీనియానిరత్నాదీనినామాని తేషామాద్యక్షరోచ్చారణే రామమేవాయమబ్రవీదితిత్రాసోజాయతే-ద్వితీయాక్షరోచ్చారణేశనైస్సనివర్తతఇతిభావః॥౧౭॥౧౮॥రణఇతి॥ వైరనిర్యాతనంకర్తుమిచ్ఛసితదారామే ణరణేయుద్ధ్యస్వ-యద్వాతుమాంకురుఖరాదివధంసహస్వ-సర్వథాచౌర్యవ్యాపారోనకర్తవ్యఇతిభావః-హితంచాహనతఇతి·రామకథారామప్రసంగోపి-త్వే యానకార్యా-యదిమాంద్రష్టుమిచ్ఛసి-జీవితుమిచ్ఛసీత్యర్థః॥౧౯॥లోకన్యాయమాహబహవఇతి॥యుక్తాఃసమ్యగాచారాః-ధర్మాఃఅనుష్ఠితాఃఅనుష్ఠితవం తః-సాధవోపపరేషామపరాధేనవినష్టాః-అసత్సంసర్గదోషేణేత్యర్థః॥౨౦॥సామాన్యన్యాయంస్వవిషయేదర్శయతిసోహమితి॥ సోహంసాధుభూతోహంయత్తే తుమంయత్త్వయాకర్తుంశక్యం-తత్త్వమేవకురు·అహంత్వాత్వాం·నానయామి - అనర్థస్యనిశ్చితత్వాదిత్యర్థః॥౨౧॥తత్ర హేతుమాహరామశ్చహీతి॥హిః

విక్రమ్యబలవచ్చాపంసుపర్ణానిలనిస్వనాః ॥ ౧౦॥ తేబాణావజ్రసంకాశాస్సుముక్తారక్తభోజనాః * ఆజగ్ముస్సహితాస్సర్వే త్రయస్సన్నతప ర్వణః ॥ ౧౧॥ పరాక్రమజ్ఞో రామస్యశరోదృష్టభయఃపురా * సముద్భ్రాంతస్తతోముక్తస్తావుభౌ రాక్షసౌహతౌ ॥ ౧౨ ॥ శరేణముక్తోరా మస్యకథంచిత్ప్రాప్యజీవితమ్ * ఇహప్రవ్రాజితోయుక్తస్తాపసోహంసమాహితః ॥ ౧౩ ॥ వృక్షేవృక్షేచ పశ్యామిచీరకృష్ణాజినాంబరమ్ * గృహీతధనుషంరామంపాశహస్తమివాంతకమ్॥౧౪॥అపిరామసహస్రాణిభీతఃపశ్యామిరావణ * రామభూతమిదంసర్వమరణ్యంప్రతిభాతిమే ౧౫॥రామమేవహిపశ్యామిరహితేరాక్షసాధిప *దృష్ట్వాస్వప్నగతంరామముద్భ్రమామివిచేతనః॥౧౬॥రకారాదీనినామానిరామత్రస్తస్యరా వణ * రత్నానిచరథాశ్చైవత్రాసంసంజనయంతి మే॥౧౭॥అహంతస్యప్రభావజ్ఞోనయుద్ధంతేనతేక్షమమ్* బలింవానముచింవాపిహన్యాద్ధిరఘు నందనః॥౧౮॥రణేరామేణయుధ్యస్వక్షమాంవాకురురాక్షస *నతేరామకథాకార్యాయదిమాంద్రష్టుమిచ్ఛసి॥ ౧౯॥ బహవస్సాధవోలోకేయు క్తాధర్మమనుష్ఠితాః*పరేషామపరాధేనవినష్టాస్సపరిచ్ఛదాః॥౨౦॥సోహంతవాపరాధేనవినశ్యేయంనిశాచర*కురుయత్తేక్షమంతత్త్వమహంత్వా నానుయామిహ॥౨౧॥రామశ్చహిమహాతేజామహాసత్త్వోమహాబలః*అపిరాక్షసలోకస్యనభవేదంతకోహిసః॥౨౨॥యదిశూర్పణఖాహేతో

కింకరిష్యతీతిజ్ఞాత్వా * ॥టీ॥జిఘాంసురితి॥తంప్రహారంపూర్వప్రహారం॥౧౦॥తఇతి॥ * ఆజగ్మురితి॥సన్నతపర్వణఇతిప్రథమార్థేద్వితీయా॥౧౧॥౧౨॥ *ఇహే తి॥ప్రవ్రాజితః-కృతసకలదుష్కృతపరిత్యాగఇత్యర్థః॥౧౩॥౧౫॥రామమితి॥రహితేరామరహితేవనఇత్యర్థః॥౧౬॥రకారాదీనీతి॥రకారాదీని రేఫాదీనీతియావత్॥ (టీ)కారప్రత్యయశ్ఛాందసః-తేషామాద్యోచ్చారణేరామమేవాయంబ్రవీతీతిసంత్రాసోజాయతే-తద్ద్వితీయాక్షరోచ్చారణేశనైస్సంత్రాసోపగచ్ఛతీతిభావః॥ ౧౭॥౧౮॥రణఇతి॥రామకథానకార్యా-నకథనీయామత్ప్రరతఇతి శేషః॥౧౯॥బహవఇతి॥యుక్తానియమితచిత్తాః-సపరిచ్ఛదాస్సపరివారాః॥౨౦॥ సోహమితి॥ *

ప్రసిద్ధౌ-అపిః కామచారకరణే॥౧॥ అపిస్సంభావనాప్రశ్నశంకాగర్హాసముచ్చయే-తథాయుక్తపదార్థేషు కామచారక్రియాసు చేతి విశ్వః॥ ద్వితీయోఽపిశబ్దః అవధారణే॥౨౪॥ ఖరవధేన నాగ్రహః కార్య ఇత్యాహ యదీతి॥ సీతాపరిభవకరణేన శూర్పణఖావిరూపితా-ఖరశ్చాతివృత్తో రామస్యోపరి గత్వా ప్రహారోద్యుక్తో రామేణ హతః అత్ర రామస్య వ్యతిక్రమః కః-నకోఽపీత్యర్థః॥౨౮॥ అవశ్యం వక్తవ్యమర్థం పునర్నిష్కృష్య దర్శయతి-ఇదమితి॥ యథోచ్యమానం పరమార్థత ఉచ్యమానం- నాభిపత్స్యసే నాంగీకరోషి॥౨౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. ***

యస్య తత్వం సముద్దిష్టం నాభిజానంతి దుర్జనాః। తమహం శిరసా వందే రఘునాథం గుణార్ణవం॥ మారీచేనేత్యాది॥ క్షమం నివర్తనసమర్థం-యుక్తం కార్యం-పథ్యం అనపాయం-హితం సుఖావహం॥౧॥ తమితి॥ అయుక్తం అయుక్తార్థం॥౨॥ యత్కిలేతి॥ అయుక్తార్థం రాజచిత్తప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం - ఉప్తం నిక్షిప్తం॥౩॥ త్వదితి॥ రామస్య సంయుగే విషయే-మాం భేత్తుం-సీతాపహరణోపాయాద్యుద్ధే మాం ప్రవర్తయితుం-త్వద్వాక్యైర్న శక్యం- తత్ర హేతుత్రయం పాపేత్యాది - పాపశీలత్వాన్మూర్ఖత్వాత్ విశేషతో మానుషత్వాచ్చ తేన నాహం యోద్ధుమర్హః-కింతు తద్భార్యాపహరణమేవ తదపకారాయ ప్రతిక్రియేతి భావః॥౪॥ మూర్ఖత్వముపపాదయతి-య ఇతి॥ ప్రాకృతం అసారం స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం-ఏకపదే ఉత్తరక్షణే- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-ప్రియతరాత త్ప్రాణాపహరణాదపి వరం తత్ స్త్రీ

జనస్థానగతః ఖరః * అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాక్లిష్టకర్మణా। అత్ర బ్రూహి యథాతత్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః॥౨౮॥ హితం వచో బంధుహితార్థినా మయా యథోచ్యమానం యది నాభిపత్స్యసే। సబాంధవస్త్యక్ష్యసి జీవితం రణే హతోద్య రామేణ శరైరజిహ్మగైః॥౨౯॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. ************ మారీచేన తు తద్వాక్యం క్షమం యుక్తం నిశాచరః। ఉక్తో న ప్రతిజగ్రాహ మర్తుకామ ఇవౌషధమ్॥౧॥ తం పథ్యహితవక్తారం మారీచం రాక్షసాధిపః। అబ్రవీత్పరుషం వాక్యమయుక్తం కాలచోదితః॥౨॥ యత్కిలైతదయుక్తార్థం మారీచ మయి కథ్యతే। వాక్యం నిష్ఫలమత్యర్థముప్తం బీజమివోషరే॥౩॥ త్వద్వాక్యైర్న తు మాం శక్యం భేత్తుం రామస్య సంయుగే। పాపశీలస్య మూర్ఖస్య మానుషస్య విశేషతః॥౪॥ యస్త్యక్త్వా సుహృదో రాజ్యం మాతరం పితరం తథా। స్త్రీవాక్యం ప్రాకృతం శ్రుత్వా వనమేకపదే గతః * అవశ్యం తు మయా తస్య సంయుగే ఖరఘాతినః। ప్రాణైః ప్రియతరా సీతా హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ॥౬॥ ఏవం మే నిశ్చితా బుద్ధిర్హృది మారీచ వర్తతే। న వ్యా

క్షమం కురు సీతాహరణోపాయం కురు॥౨౧॥ రామశ్చహీతి॥ మహాతేజాః మహాపరాక్రమః-మహాసత్వః మహత్సత్వం బుద్ధిబలం యస్య స మహాసత్వః-మహాబలః బలం శరీరబలం-ఏకో హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ-అపరోఽవధారణే-రాక్షసలోకస్యాంతకో నభవేదపి హి-అంతకో భవేదేవేత్యర్థః॥౨౫॥ యదీతి॥ అతివృత్తః వృత్తమతిక్రాంతః-శూర్పణఖాహేతోః సీతాహనన ప్రయత్నదోషవిరూపిత శూర్పణఖాహేతోః-అతివృత్తః శూర్పణఖావాక్యశ్రవణజనితరోషవశాద్రామహననార్థముద్యుక్తః ఖరః హతః * అత్ర రామస్య కో వ్యతిక్రమః-నకోఽపీత్యర్థః॥౨౮॥ హితమితి॥ నాభిపత్స్యసే-నాంగీకరిష్యసి॥౨౯॥ టీ॥ సర్గఫలశ్రుతిః స్కాందే॥ మారీచోక్తిముపశ్రుత్య గురుమాన్ భవతి క్షితావితి॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. * మారీచేనేతి॥ క్షమం నివర్తనసమర్థం-యుక్తం యుక్తియుక్తం-న్యాయ్యం వా॥ టీ॥ మర్తుకామః ఆసన్నమరణః॥౧॥ తమితి॥ పథ్యహితవక్తారం పథ్యం అనపాయం- హితం సుఖావహం॥౨॥ యదితి॥ అయుక్తార్థం రాజప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం॥౩॥ త్వదితి॥ పాపశీలత్వాదివిశేషణయుక్తస్య-రామస్య-పౌరుషమితి శేషః- త్వద్వాక్యైరేవ భేత్తుం మయా న శక్యమితి భావః॥ టీ॥ సంయుగే రామస్య పౌరుషం మయా భేత్తుం శక్యమేవేత్యర్థః॥౪॥ య ఇతి॥ ప్రాకృతమసారం-స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం- ఏకపదే ఏకపాదవిన్యాసే నైవ అతిత్వరయా గత ఇత్యర్థః-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-మారీచేనేత్యాది హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ ఇత్యంతస్య గ్రంథస్య వాస్తవార్థో యమర్థః-తద్వాక్యం సీతాం నాహరేతి వాక్యం న జగ్రాహ-తం ప్రతి పరుషవాక్యం చాబ్రవీత్ -తదేవాహ ॥ యదితి ॥ హే మారీచ మయి సీతాహరణకామ ఇత్యర్థః- అయుక్తార్థమయోగ్యార్థం వాక్యం నిష్ఫలం ఇదం చేదుక్తమిత్యాహ - త్వదితి। మానుషస్య మూర్ఖస్య విశేషతః - పాపశీలస్య ద్వితీయార్థే షష్ఠీ- భేత్తుం శక్యం. రామస్య రామం తు మయా భేత్తుం న శక్యమితి యదుక్తం త్వద్వాక్యైస్తత్సత్యమేవేత్యర్థః-కింతు-య ఇతి-యః పరమకరుణాశాలితయా ప్రాకృతస్త్రీవాక్యమపి శ్రుత్వా-రాజ్యా

మోపహరణమితి భావః-తవ సన్నిధౌ సతి హర్తవ్యా-త్వత్సన్నిధిముఖేన హర్తవ్యేత్యర్థః॥౬॥ ఏవమితి॥ నిశ్చితా నిశ్చయరూపా-సేంద్రైః- కింపునస్త్వయేతి భావః॥ ౭ అపిచాపృష్టోత్తర ప్రలాపస్తవాసంగత ఇత్యాహ దోషమితి॥ కార్యనిశ్చయే విషయే-కౌ గుణదోషౌ- తత్సాధనే కావుపాయాపాయావితి పృష్టశ్చేదుత్తరం వక్తుమర్హసి-నాస్మాకం తజ్జిజ్ఞాసా-అతో నైవం వక్తుం యుక్తమిత్యర్థః॥౮॥ ప్రసంగాద్రాజసన్నిధౌ విజ్ఞాపన ప్రక్రియాం దర్శయతి సంప్రష్టేనేత్యాదినా॥ విపశ్చితా విదుషా రాజసేవాప్రకారజ్ఞేనేతి యావత్ -భూతిం ఐశ్వర్యం॥౯॥ ఏవం వక్తృగుణా ఉక్తాః-అథ వచన ప్రకారమాహ వాక్యమితి॥ ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానేన పురస్కృతం హితమప్యుపచారపూర్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౦॥ ప్రకారాంతరేణ నవక్తవ్యమిత్యాహ సావమర్దమితి॥ సావమర్దం తిరస్కారసహితం॥౧౧॥ పంచేతి॥ పంచరూపాణి-అగ్న్యాదిపంచకస్య యాని రూపాణి తాని ధారయంతీత్యర్థః॥౧౨॥ తాన్యేవాహ ఔష్ణ్యమితి॥ ఔష్ణ్యం తైక్ష్ణ్యం-సౌమ్యం ఆహ్లాదకరత్వం-దండం దుష్టనిగ్రహం మాన్యాః మనసా పూజ్యాః పూజ్యాః వాచా బహుమంతవ్యాః॥౧౩౪॥ సామాన్యత ఉక్తమర్థం ప్రకృతే సంగమయతి॥ త్వం త్వితి॥ ధర్మం రాజధర్మం మోహం అజ్ఞానం దౌరాత్మ్యాత్ దౌర్జన్యాత్॥౧౫॥ తర్హి కథం మయా వక్తవ్యమిత్యత్రాహ గుణేతి॥ గుణదోషౌ ఆత్మని త్వేమం చ న పృచ్ఛామి- కింతు సంప్రతి మయా-తవ తుభ్యం మయోక్తమేతావత్॥౧౬॥ కింతదిత్యత్రాహ అస్మిన్నితి॥ కృత్యే కార్యే-శృణ్వితి-సాహాయ్యే కరణీయే యత్కార్యం-తద్వచనం తద్విషయవచనం-శృణు॥౧౭॥ సౌవర్ణ ఇతి॥ ప్రముఖ అగ్రే॥౧౮॥ కింతస్య ప్రయోజనం తత్రాహ త్వామితి॥౧౯॥ అపక్రాంత ఇతి॥ అనురూపకం-స్వార్థే క ప్రత్యయః॥౨౦॥ తదితి॥ పదవీం మార్గం॥౨౧॥ అప

వర్తయితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః॥ ౭॥ దోషం గుణం వా సంపృష్టస్త్వమేవం వక్తుమర్హసి। అపాయం వాప్యుపాయం వా కార్యస్యాస్య వినిశ్చయే॥౮॥ సంప్రష్టేన తు వక్తవ్యం సచివేన విపశ్చితా। ఉద్యతాంజలినా రాజ్ఞే య ఇచ్ఛేద్భూతిమాత్మనః॥౯॥ వాక్యమప్రతికూలం తు మృదుపూర్వం హితం శుభమ్। ఉపచారేణ యుక్తం చ వక్తవ్యో వసుధాధిపః॥౧౦॥ సావమర్దం తు యద్వాక్యం మారీచ హితముచ్యతే। నాభినందతి తద్రాజా మానార్హో మానవర్జితమ్॥౧౧॥ పంచరూపాణి రాజానో ధారయంత్యమితౌజసః। అగ్నేరింద్రస్య సోమస్య వరుణస్య యమస్య చ॥౧౨॥ ఔష్ణ్యం తథా విక్రమం చ సౌమ్యం దండం ప్రసన్నతామ్। ధారయంతి మహాత్మానో రాజానః క్షణదాచర॥ తస్మాత్సర్వాస్వవస్థాసు మాన్యాః పూజ్యాశ్చ పార్థివాః॥౧౩౪॥ త్వం తు ధర్మమవిజ్ఞాయ కేవలం మోహమాస్థితః॥ అభ్యాగతం మాం దౌరాత్మ్యాత్పరుషం వక్తుమిచ్ఛసి॥ ౧౫॥ గుణదోషౌ న పృచ్ఛామి క్షమం చాత్మని రాక్షస॥ మయోక్తం తవ చైతావత్సంప్రత్యమితవిక్రమ॥ ౧౬॥ అస్మింస్తు త్వం మహాకృత్యే సాహాయ్యం కర్తుమర్హసి॥ శృణు తత్కర్మ సాహాయ్యే యత్కార్యం వచనాన్మమ॥౧౭॥ సౌవర్ణస్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః॥ ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర। ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి॥౧౮॥ త్వాం తు మాయామృగం దృష్ట్వా కాంచనం జాతవిస్మయా। ఆనయైనమితి క్షిప్రం రామం వక్ష్యతి మైథిలీ॥౧౯॥ అపక్రాంతే తు కాకుత్స్థే దూరం యాత్వాప్యుదాహర। హా సీతే లక్ష్మణేత్యేవం రామవాక్యానురూపకమ్॥౨౦॥ తచ్ఛ్రుత్వా రామపదవీం సీతయా చ ప్రచోదితః। అనుగచ్ఛతి సంభ్రాంతః సౌమిత్రిరపి సౌహృదాత్॥౨౧॥ అపక్రాంతే చ కాకుత్స్థే లక్ష్మణే చ యథాసుఖమ్। ఆనయి

దికం త్యక్త్వా వనం గతః-తస్య సీతా భార్యా త్వవశ్యం మయా-ఆహర్తవ్యేతి సంబంధః- సీతాపహరణాభావే స్వస్య రామహస్తాన్మరణం న భవిష్యతీతి హృద్గతం॥౬॥౭॥ దోషమితి॥ కార్యస్య-వినిశ్చయే విషయే-దోషం గుణం వా అపాయం వా ఉపాయం వా- సంపృష్టస్త్వేవం-ఉత్తరం వక్తుమర్హసి నాస్మాకం తజ్జిజ్ఞాసా అతో నైవం వక్తుం యుక్తమిత్యర్థః॥౮॥౯॥ వాక్యమితి॥ ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానపురస్సరం॥౧౦॥ సావమర్దమితి॥ మానవర్జితం సన్మానశూన్యం - ప్రత్యుత సావమర్దం తిరస్కారసహితం॥౧౧॥ పంచరూపాణీతి॥ రూపాణి అంశాః-అగ్నేరౌష్ణ్యం తైక్ష్ణ్యం - సౌమ్యం శిశిరత్వం- ప్రకృతే దయార్ద్రచిత్తత్వమిత్యర్థః - దండం దుష్టనిగ్రహకారిత్వం॥౧౨॥౧౩౪॥ త్వమితి॥ ధర్మం రాజధర్మం॥౧౫॥ గుణదోషావితి॥ గుణదోషౌ ఆత్మని చ కార్యాకార్యే తు మయా యుక్తం వా త్వాం న పృచ్ఛామి కింతు ఏతావదేవ మయోక్తం॥౧౬॥ తత్కిమత ఆహ॥ అస్మిన్నితి॥ అస్మిన్ కార్యే విషయే-భవత్కృత్యం సాహాయ్యమేవ-న త్వాత్మని గుణదోషచింతనం - అతస్త్వం సాహాయ్యం కర్తుమర్హసీతి సంబంధః॥ శృణ్వితి॥ సాహాయ్యే మమ వచనాత్ -యత్కర్మ కార్యం తచ్ఛృణ్వితి సంబంధః॥౧౭॥౨౩॥ గచ్ఛేతి॥ శివం మనోహరం-నాగం అన్యగరూపం-గచ్ఛ ప్రాప్ను

కాన్తం ఇతి॥ యథాసుఖం యత్నం వినా ॥౨౨॥౨౩॥ గచ్ఛేతి॥ మార్గం మృగసంబంధిరూపం - శివం మనోహరం - గచ్ఛ ప్రాప్నుహి ॥౨౪॥౨౫॥ నచేదితి॥ బలాదపికరిష్యసి అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వథా అహమేతత్కార్యం కారయిష్యామీత్యర్థః - విపత్తౌ బాధకమాహ రాజ్ఞ ఇతి॥ ౨౬॥ కార్యకరణాకరణయోర్గుణదోషౌ దర్శయతి ఆసాద్యేతి॥ తం రామం - ఆసాద్య మృగరూపేణ ప్రాప్య - జీవితస్య సంశయః - దైవాజ్జీవితం లభ్యేతాపి - మద్విరోధేతు జీవితహానిరేవస్యాత్ - ప్రతిగృహ్య నిశ్చిత్య - అత్ర కార్యద్వయే - యత్తు పథ్యం తత్కురు - మదుక్తాకరణే అవశ్యం హననమిత్యర్థః ॥౨౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః. ****************** యేన సర్వాత్మనా వర్జ్యం ప్రాతికూల్యం హితైషిణాం । సర్వలోకానుకూలం తమాశ్రయే రఘునాయకం ॥ ఆజ్ఞప్త ఇత్యాది॥ అరాజవత్ యదా రామ ప్రాతికూల్యే ప్రవృత్తస్తదైవ రాజత్వం గతమితి మునేరాశయః - యద్వా రాజవత్ రాజార్హం - తదర్హమిత్యర్థః - ఏవమితి: యద్వా రాజవదితి పూర్వస్సర్గోక్తమాద్ధత్యం లక్ష్యతే - వాక్యం వాక్యార్థానుష్ఠానం - మృగరూపమాసాద్య త్వయా గంతవ్యమిత్యేవం రూపం ప్రతీత్యర్థః - యద్వా ప్రతికూలవాక్యం ఆజ్ఞప్తః చోదితః - ఉక్త ఇత్యర్థః ॥౧॥ కేనాయమితి॥ వినాశః వినాశోపాయః ॥౨॥ క ఇతి॥ సుఖినా త్వయా. అవస్థానమితి శేషః - మృత్యుద్వారం మృత్యుద్వారతుల్యమిదం కార్యం - ఉపాయతః వ్యాజేన ॥౩॥ శత్రవ ఇతి॥ బలీయసా రామేణ - ఉపరుద్ధం ఆక్రాంతం - అతఏవ వినశ్యంతం త్వామిచ్ఛంతి - త్వద్వినాశం రామవిరోధముఖే నేచ్ఛంతీత్యర్థః ॥౪॥ న కేవలం శత్రవః - తత్రాపి తు ద్రాగ్ ఏవేదం కార్యమిచ్ఛంతీత్యాహ కేనేతి ॥ స్వకృతేన త్వత్కృతాశ్రుత్యేన ॥౫॥

ష్యామి వై దేహం సహస్రాక్షశ్శచీమివ ॥౨౨॥ ఏవం కృత్వా త్విదం కార్యం యథేష్టం గచ్ఛ రాక్షస । రాజ్యస్యార్ధం ప్రయచ్ఛామి మారీచ తవ సువ్రత ॥౨౩॥ గచ్ఛ సౌమ్య శివం మార్గం కార్యస్యాస్య వివృద్ధయే । అహం త్వానుగమిష్యామి సరథో దండకావనమ్ ॥౨౪॥ ప్రాప్య సీతామయుద్ధేన వంచయిత్వా తు రాఘవమ్ । లంకాం ప్రతిగమిష్యామి కృతకార్యస్సహ త్వయా ॥౨౫॥ న చేత్కరోషి మారీచ హన్మి త్వామహమద్య వై । ఏతత్కార్యమవశ్యం మే బలాదపి కరిష్యసి * రాజ్ఞో హి ప్రతికూలస్థో న జాతు సుఖమేధతే ॥౨౬॥ ఆసాద్య తం జీవితసంశయస్తే మృత్యుర్ధ్రువో హ్యద్య మయా విరుధ్య । ఏతద్యథావత్ప్రతిగృహ్య బుద్ధ్యా యదత్ర పథ్యం కురు తత్తథా త్వమ్ ॥౨౭॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చత్వారింశస్సర్గః. ***************

ఆజ్ఞప్తో రాజవద్వాక్యం ప్రతికూలం నిశాచరః । అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం మారీచో రాక్షసాధిపమ్ ॥౧॥ కేనాయముపదిష్టస్తే వినాశః పాపకర్మణా । సపుత్రస్య సరాష్ట్రస్య సామాత్యస్య నిశాచర ॥౨॥ కస్త్వయా సుఖినా రాజన్నాభినందతి పాపకృత్ । కేనాయముపదిష్టస్తే మృత్యుద్వారముపాయతః ॥౩॥ శత్రవస్తవ సువ్యక్తం హీనవీర్యా నిశాచరాః । ఇచ్ఛంతి త్వాం వినశ్యంతముపరుద్ధం బలీయసా ॥౪॥ కేనేదముపదిష్టం తే క్షుద్రేణాహితవాదినా । యస్త్వా

హి ॥౨౪॥ ౨౫॥ నేతి॥ బలాదపికరిష్యసి - అనిచ్ఛతాపి త్వయా - సర్వథా అహమేతత్కార్యం కారయిష్యామీత్యర్థః * విపత్తౌ బాధకమాహ రాజ్ఞ ఇతి ॥ ౨౬॥ ఆసాద్యేతి ॥ తం రామం ఆసాద్య మృగరూపేణ ప్రాప్య - జీవితసంశయః తవ జీవితస్య సంశయః - హానిలాభౌ సందిగ్ధౌ - పత్తౌ జీవితలాభోపి సంభావ్యతే - మద్విరోధేతు జీవితహానిర్నిశ్చితైవ - అతస్త్వం బుద్ధ్యా నిశ్చిత్య యదుక్తం తత్కురుష్వ ॥౨౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః - *

ఆజ్ఞప్త ఇతి॥ రాజవద్రాజార్హం - వాక్యం వాక్యానుష్ఠానం రామలక్ష్మణావపవాహ్య త్వయేత్థం కరణీయమిత్యేవం రూపం ప్రతీత్యర్థః - రావణేనాజ్ఞప్తః మారీచః తస్య ప్రతికూలం వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః - యద్వా - రాజవదితి శబ్దేన పూర్వస్సర్గోక్తం రావణగతమాద్ధత్యం లక్ష్యతే - తదస్మిన్వాక్యే ప్రవర్తకత్వేన అస్తీతి రాజవదితి యోజ్యం - యద్వా రాజవత్ రాజేవ వాక్యం వాక్యానుష్ఠానం - మృగరూపమాశ్రిత్య రామలక్ష్మణావపవాహ్య త్వయా యథేష్టం గంతవ్యమిత్యేవం రూపం ప్రతికూలం - రావణేనాజ్ఞప్తశ్చోదితో నిశాచరః పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥౨॥ కస్త్వయేతి॥ త్వయా సుఖినా సతా - కః - పాపకృన్నాభినందతి * కేనేతి ॥ కేన పాపకారిణా ఉపాయతః ఉపాయేన అయముపదిష్టః - వినాశ ఇత్యనుషజ్యతే స ఏవ మృత్యుద్వారం ॥౩॥ శత్రవ ఇతి॥ హీనవీర్యాః - తవ శత్రవః - త్వాం బలీయాంసం - బలీయసా త్వత్తోపి బలవత్తరేణ ఉపరుద్ధం వినశ్యంతం ఇచ్ఛంతి - ఇదమాశ్చర్యమితి శేషః ॥౪॥ కేనేతి॥ ఇదం సీతాహరణం - స్వకృతేన స్వనిర్మితవినాశోపాయేనేత్యర్థః ॥౫॥ వధ్యా ఇతి॥ ఉత్పథం శా

వధ్యాఇతి॥యేఽఉత్పథంలోకశాస్త్రవిరుద్ధమార్గం - ఆరూఢం ప్రవిష్టం - త్వాంననిగృహ్ణంతి - తస్మాన్మార్గాన్ననివర్తయంతి - తేసచివాః - వధ్యాఃవధార్హాః॥
౬॥ఏతదుపయుక్తత్వేనసచివకర్తవ్యందర్శయన్ప్రకృతేతదభావం వతుర్థపాదేనాహఅమాత్యైరితి॥కాపథంకుమార్గం- నిగ్రాహ్యఃనివర్తనీయః॥ ౭॥ధర్మ
మితి॥స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినఃప్రసన్నభావాత్ -స్వామిసాద్గుణ్యాదిత్యర్థః॥౮॥విపర్యయఇతి॥విపర్యయేస్వామివైగుణ్యే-స్వామివైగుణ్యాన్న కేవలమమాత్యా
ఏవనశ్యంతి - కింతుతదితరేపిజనాఇత్యాహవ్యసనమితి॥౯॥రాజమూలఇతి॥ఉక్తమర్థముపసంహరతితస్మాదితి॥౧౦॥రాజ్యమితి॥తీక్ష్ణేనమహోగ్రదండేన - ప్రతికూలేన
ప్రజావిరుద్ధేన - అవినీతేనఇంద్రియజయరహితేన।వినయోహీంద్రియజయఇతికామందకః॥౧౧॥యఇతి॥తీక్ష్ణమంత్రాఃతీక్ష్ణోపాయప్రయోక్తారః- తేనస్వామంత్ర
గ్రాహిరాజ్ఞాసహ-విషమేనిమ్నోన్నతప్రదేశే-శీఘ్రగాస్తురగాః-మందసారథయఃఅపటుసారథయస్సంతః-యథాసారథినాసహనశ్యంతితథేత్యర్థః॥౧౨॥ఉత్త
రశ్లోకవక్ష్యమాణస్యసామాన్యన్యాయందర్శయతిబహవఇతి॥సాధవోధర్మజ్ఞాః - యుక్తాఃనీతిమార్గనిష్ఠాః- ధర్మంఅనుష్ఠితాఃఅనుష్ఠితవంతః - గత్యర్థాకర్మ
కేత్యాదినాకర్తరిక్తః - సపరిచ్ఛదాఃసపరివారాః॥౧౩॥స్వామినేతి॥గోమాయునా క్రోష్ట్రా-సహిమేషఘాతుకఇతిప్రసిద్ధిః॥౧౪॥అవశ్యమితి॥కర్కశఃమహోగ్రబు
ద్ధిః॥౧౫॥తదిదమితి॥కాకతాలీయంయాదృచ్ఛికం- ఘోరంభయంకరమిదంకృత్యం - మయాఆసాదితం - తతోనాహంశోచ్యః- నహిప్రమాదవిపన్నశ్శోచ్యఇతిభావః
ససైన్యస్త్వంవినశిష్యసీత్యత్రైవకృత్యేత్వంమేశోచనీయః-బుద్ధిపూర్వకారిత్వమేవహిశోచ్యఇతిభావః - యద్వాససైన్యోవినశిష్యసీతియత్ తదిదం కాకతాలీ
యంఘోరంకార్యంత్వయాఆసాదితంఅత్రైవమయాత్వంశోచనీయః - హంతదైవాన్మహానసనర్థోరాజ్ఞఉపస్థితఇతిశోచామీత్యర్థః॥౧౬॥త్వయివిద్యమానేమమ

మిచ్ఛతినశ్యంతంస్వకృతేననిశాచర॥౫॥వధ్యాఃఖలునహన్యంతేసచివాస్తవరావణ।యేత్వాముత్పథమారూఢంననిగృహ్ణంతిసర్వశః॥౬॥అమాత్యైః
కామవృత్తోహిరాజాకాపథమాశ్రితః।నిగ్రాహ్యస్సర్వథాసద్భిర్ననిగ్రాహ్యోనిగృహ్యసే॥౭॥ధర్మమర్థంచకామంచయశశ్చజయతాంవర।
స్వామిప్రసాదాత్సచివాఃప్రాప్నువంతినిశాచర॥౮॥విపర్యయేతుతత్సర్వంవ్యర్థంభవతిరావణ।వ్యసనంస్వామివైగుణ్యాత్ప్రాప్నువంతీతరేజనాః॥
౯॥రాజమూలోహిధర్మశ్చజయశ్చజయతాంవర।తస్మాత్సర్వాస్వవస్థాసురక్షితవ్యానరాధిపాః॥౧౦॥ రాజ్యంపాలయితుంశక్యంనతీక్ష్ణేననిశాచర।
నచాపిప్రతికూలేననావినీతేనరాక్షస॥౧౧॥యేతీక్ష్ణమంత్రాస్సచివాభజ్యంతేసహతేనవై। విషమేతురగాశ్శీఘ్రామందసారథయోయథా॥౧౨॥
బహవస్సాధవోలోకేయుక్తాధర్మమనుష్ఠితాః। పరేషామపరాధేనవినష్టాస్సపరిచ్ఛదాః॥౧౩॥స్వామినాప్రతికూలేనప్రజాస్తీక్ష్ణేనరావణ।రక్ష్యమా
ణానవర్ధంతేమేషాగోమాయునాయథా॥ ౧౪॥అవశ్యంవినశిష్యంతిసర్వేరావణరాక్షసాః।యేషాంత్వంకర్కశోరాజాదుర్బుద్ధిరజితేంద్రియః॥ ౧౫॥
తదిదంకాకతాలీయంఘోరమాసాదితంమయా।అత్రకింశోచనీయస్త్వంససైన్యోవినశిష్యసి॥౧౬॥ మాంనిహత్యతురామస్త్వనచిరాత్త్వాంవధిష్యతి।

స్త్రవిరుద్ధం-ఆరూఢమాపన్నం-త్వాంననిగృహ్ణంతిననివారయంతి-సర్వశఃసర్వోపాయైః-తేసచివాఃవధ్యాఇతిసంబంధః॥౬॥అమాత్యైరితి॥ నిగ్రాహ్యోనివర్త
నీయః-ననిగృహ్యసేననివార్యసే॥౭॥ధర్మమితి॥స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినః-ప్రసన్నభావాత్-విపర్యయేస్వామ్యనుగ్రహాభావే-స్వామివైగుణ్యాత్ స్వామ్యుత్ప
థఃప్రవృత్తేః-స్వామివైగుణ్యాన్నకేవలమమాత్యాఏవవ్యసనంప్రాప్నువంతి-కింత్వితరజనాఅపీత్యర్థః॥౮-౯॥రాజమూలమితి॥ఉక్తమర్థంనిగమయతి-తస్మాదితి॥౧౦
రాజ్యమితి॥తీక్ష్ణేనక్రూరదండేనప్రతికూలేనసర్వజనవిరుద్ధేన॥౧౧॥యఇతి॥తీక్ష్ణమంత్రాఃతీక్ష్ణోపాయాఃతేనసహమంత్రగ్రాహిరాజ్ఞాసహ- మందసారథయః-
అకుశలసారథయః॥టీ॥విషమేనిమ్నోన్నతేదేశే॥౧౨॥బహవఇతి॥సాధవఃధర్మజ్ఞాః-యుక్తాఃనీతిమార్గనిష్ఠాః-ధర్మమనుష్ఠితాఃఅనుష్ఠితవంతః- సపరిచ్ఛదాఃసప
రిజనాః॥౧౩॥స్వామినేతి॥తీక్ష్ణేనతీక్ష్ణదండేన-స్వామినారక్ష్యమాణాఃప్రజాఃనవర్ధంతే-గోమాయునామృగఘాతుకమృగేన॥ ౧౪ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరబు
ద్ధిః॥౧౫॥తదితి॥కాకతాలీయంయాదృచ్ఛికం-తదిదంఘోరం-రామకర్తృకవధరూపంమయా-ఆసాదితంప్రాప్తం-అత్రస్వహననవిషయే- కింకించిదపి-నవిచారణీయ
మితిశేషః- కింతుత్వమేవశోచనీయః-కుతః-యతఃససైన్యోవినశిష్యసి-అయంభావః-అహమేకఏవయాదృచ్ఛికేననిపాతేనవినశిష్యామిఅతోనాహంశోచ్యః -నహిప్ర
మాదవిపన్నాఃశోచ్యంతే- త్వంతుబుద్ధిపూర్వమకార్యంకుర్వన్సబంధుపరివారోవినశిష్యసిఅతస్త్వమేవశోచనీయఇతి॥౧౬॥ మాంనిహత్యేతి ॥ నచిరాత్ క్షణేనైవతు

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

కాపోనిరిత్య త్రాహమామితి॥నచిరాత్ క్షణేనైవ -అహంనశోచనీయఇత్యత్ర హేతుమాహఅనేనేతి -తవారిణారామేణ-హతో మ్రియేయమితియావత్ అనేనహే
తునాకృతకృత్యోస్మి - విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణప్రభృతిఖరాదివధాంతాతిమానుషచారిత్రానుస్మృతికృతాసాధారణమహిమస్ఫూర్త్యా రాఘువంపరమపు
రుషంనిశ్చితవతోమమతత్కర ప్రాపితమరణస్యపరమపురుషార్థత్వాదితిభావఃతథో క్తంనృసింహపురాణే॥శ్లో॥రామాదపిహిమర్తవ్యంమర్తవ్యంరావణాదపి।ఉ
భయోరపిమర్తవ్యేవరంరామాన్నరావణాదితి॥యద్వాత్వత్తోనిరుపాధికవధాచ్ఛత్రుహస్తాద్వధోనిశ్రేయసకరఇతిభావః॥ తనిశ్లోకే(౧౭)౧౭॥౧౯॥ఉక్తమర్థం
న్యాయప్రదర్శనేనప్రతిపాదయతినివార్యమాణఇతి॥హితైషిణా-యస్మాత్ గతాయుషోనరాఃహితంనగృహ్ణంతితస్మాద్వాక్యమిదం-నమృష్యసేనసహసే- గతాయు
ష-త్వాద్ధితంనగృహ్ణాసీత్యర్థః - పరేతకల్పాఃఆసన్నమరణాః - ఈషదసమాప్తౌకల్పప్ప్రత్యయః॥ ౨౦ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూష
ణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానేఏకచత్వారింశస్సర్గః.******************** క్షణంక్షణార్థమపివావియోగోయస్యదుఃఖదః। తమ
హంశిరసావందేజానకీ ప్రాణవల్లభం॥ఏవమిత్యాది-భయాత్ రావణాదధునైవవధోభవిష్యతీతిభయాత్॥౧॥దీనఇత్యుక్తందాస్త్యముపపాదయతిదృష్టఇత్యాదినా
యద్యహంతేనదృష్టఃతదామేజీవితంవినష్టమిత్యన్వయః॥౨॥నహీతి॥వర్తతఇతి-యమదండహతస్యతే - ప్రతిరూపస్సదృశఃఅసౌజనోవర్తతే-త్వమివాహమపియ
మదండహతఇత్యర్థః॥౩॥౪॥ప్రహృష్టఇతి॥సుసంశ్లిష్టందృఢం॥౫॥ ఏతదితి॥ శౌండీర్యంవీరత్వం-కృశ్శృపృకటిపటిశౌండిభ్య-ఈరన్నిత్యౌణాదికసూత్రేణశౌండిగర్వ
ఇత్యస్మాదీరన్ ప్రత్యయః-శౌండీరోవీరఇతివృత్తికారః-శౌండీరస్త్యాగివీరయోరితినిఘంటుః।తత్కర్మతద్భావోవాశౌండీర్యం-గుణవచనత్వాత్ ష్యఞ్ - శౌండీ
ర్యయుక్తమేతత్తేభాషితంమచ్ఛందాదివ మదభిప్రాయాదివభాషితం-మత్సదృశం భాషితమిత్యర్థః-పూర్వమన్యోయఃకశ్చననిశాచరోసి-విక్లబభాషణాత్ -ఇ
దానీంమారీచఇతి లోకప్రసిద్ధనామధేయానురూపవ్యాపారోసిస్వప్రకృతిం - ప్రాప్తోసీత్యర్థః॥౬॥ఆరుహ్యతామితి॥తథేతిసముచ్చయే-ఖరైర్యుక్తోరత్నవిభూషి
తశ్చేత్యర్థః॥ ౭॥౮॥తతఇతి॥తస్మాత్ మారీచీయాత్॥౯॥తథైవరథారూఢాదేవ-సహైవస్థితావిత్యర్థః-పత్తనానినగరవిశేషాః-నగాఃవృక్షాస్సంత్యేష్వితినగరాణి-
అనేనకృతకృత్యోస్మిమ్రియేయమరిణాహతః॥౧౭॥దర్శనాదేవరామస్యహతంమామవధారయ।ఆత్మానంచహతంవిద్ధిహృత్వాసీతాంసబాంధవమ్॥
౧౮॥ఆనయిష్యసిచేత్సీతామాశ్రమాత్సహితోమయా।నైవత్వమసినాహంచనైవలంకానరాక్షసాః॥౧౯॥నివార్యమాణస్తుమయాహితైషిణానమృ
ష్యసేవాక్యమిదంనిశాచర।పరేతకల్పాహిగతాయుషోనరాహితంనగృహ్ణంతిసుహృద్భిరీరితమ్॥౨౦॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-ఏకచత్వారింశస్సర్గః
ఏవముక్త్వాతువచనంమారీచోరావణంతతః।గచ్ఛావేత్యబ్రవీద్దీనోభయాద్రాత్రించరప్రభోః॥౧॥ దృష్టశ్చాహంపునస్తేనశరచాపాసిధారిణా।
మద్వధోద్యతశస్త్రేణవినష్టంజీవితంచమే॥౨॥నహిరామంపరాక్రమ్యజీవన్ప్రతినివర్తతే। వర్తతేప్రతిరూపోసౌయమదండహతస్యతే॥౩॥కింను
శక్యంమయాకర్తుమేవంత్వయిదురాత్మని। ఏషగచ్ఛామ్యహంతాతస్వస్తితేస్తునిశాచర॥౪॥ప్రహృష్టస్త్వభవత్తేనవచనేనసరావణః। పరిష్వజ్య
సుసంశ్లిష్టమిదంవచనమబ్రవీత్॥౫॥ఎతచ్ఛౌండీర్యయుక్తంతేమచ్ఛందాదివభాషితమ్। ఇదానీమసిమారీచఃపూర్వమన్యోనిశాచరః॥౬॥ఆరుహ్య
తామయంశీఘ్రంకథోరత్నవిభూషితః। మయాసహరథాయుక్తఃపిశాచవదనైఃఖరైః॥౭॥ప్రలోభయిత్వావైదేహీంయథేష్టంగంతుమర్హసి।
వారిణాశ్రీరామేణహతోహంమ్రియేయం-అనేనహేతునాకృతకృత్యోస్మి-విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణమారభ్యఖరాదివధాంతమమానుషశ్రీరామచరితమనుస్మృ
త్యాసాధారణమహిమస్ఫూర్త్యారఘుపుంగవేపరమపురుషత్వమభిసంధాయ -తత్కరప్రాపితమరణస్యపరమపురుషార్థత్వాదితిభావః-తథాహి - నారసింహపు
రాణే॥శ్లో॥రామాదపిచమర్తవ్యంమర్తవ్యంరావణాదపి।ఉభాభ్యామపిమర్తవ్యేవరంరామాన్నరావణాదితి॥౧౭॥౧౯॥నివార్యమాణఇతి॥పరేతకల్పాఃఆసన్నమర
ణాః-గతాయుషఃక్షీణాయుషః(టీ)అతోగతాయుష్యస్త్వమపిహితంనగృహ్ణాసి॥౨౦॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామా
రణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.*****************ఏవమితి॥భయాద్రావణాదధునైవహానిర్భవిష్యతీతిత్రాసాద్గచ్ఛామీత్యబ్రవీత్॥౧॥
౪॥ప్రహృష్టఇతి॥సుసంశ్లిష్టందృఢం ॥ ౫ ॥ ఏతదితి॥శౌండీర్యంపౌరుషం - మచ్ఛందాదివమమమతసదృశముక్తంఇదానీంమారీచోసి - స్వప్రకృతింప్రాప్తోసి - పూ

ఉద్యానాకీర్ణపురాణీత్యర్థః-నగపాంసుపాండుభ్యశ్చేతిమత్వర్థీయోరప్రత్యయః-నగరపత్తనాదిలక్షణముక్తంవాస్తుశాస్త్రే ॥ గ్రామశ్చనగరంచైవపత్తనంఖర్వటంపురం । ఖేటకంకుసుమంచైవశిబిరంరాజవాసికం॥ సేనాముఖమితీత్యేవందశధాకీర్తితంబుధైః । విప్రాణాంచసభృత్యానాంవాసో గ్రామఇతీరితః ॥ సఏవవిప్రైరాకీర్ణస్త్వగ్రహారఇతిస్మృతః । కుటుంబిభేదైరేకోనత్రింశద్భిశ్చసమన్వితః॥ అనేకనారీసంబద్ధంనానాశిల్పిజనైర్వృతం।క్రయవిక్రయకైఃకీర్ణంసర్వదేవైస్సమన్వితం॥నగరంత్వితివిఖ్యాతంపత్తనంశృణుసాంప్రతం।ద్వీపాంతరాగతద్రవ్యక్రయవిక్రయకైర్యుతం ॥ పత్తనంత్వబ్ధితీరేస్యాత్తయోర్మిశ్రంతుఖర్వటం । క్రయవిక్రయకైర్యుక్తంనానాజాతిసమన్వితం॥తంతువాయసమాయుక్తంతత్పురంత్వితికథ్యతే।ప్రతైరధిష్ఠితంయత్తత్ ఖేటకంపరికీర్తితం॥ తేషామేకాంతరేష్వేవవాసఃకుసుమముచ్యతఇత్యాదినా॥౧౦॥౧౧॥అవతీర్యేతి॥హస్తేగృహీత్వేత్యనేనావశ్యకత్వంద్యోత్యతే॥౧౨॥ఏతదితి॥యదర్థంయతావ్యాపార్యార్థం-తత్ కార్యంక్రియతాం-ఆగమనప్రయోజననిర్వాహకంమృగరూపంభజస్వేత్యర్థః॥౧౩॥౧౪॥సంగ్రహేణోక్తంవివృణోతిసత్విత్యాదినా॥అద్భుతంవిస్మయావహందర్శనంయస్యతత్తథా-మణిప్రవరఃఇంద్రనీలఃతత్తుల్యేశృంగాగ్రేయస్యసతథా-క్వచిత్ సితాక్వచిదసితాచముఖస్యాకృతిఃశోభారేఖాయస్య-వర్ణోవర్ణేనేతిసమానాధికరణసమాసః-అవయవద్వారేణసితాసితశబ్దౌసముదాయేవర్తమానౌసమానాధికరణౌభవతః-రక్తపద్మోత్పలముఖః - ముఖపుటయోరేకోరక్తపద్మవర్ణఃఅన్యస్తూత్పలవర్ణఇత్యర్థః-ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః.శ్రవసోరింద్రనీలసాదృశ్యంనీలభాస్వరరూపేణ-ఉత్పలసాదృశ్యంరూపేణ-ఇంద్రనీలదళవదధరోయస్యసతథా-కుందేతి-అస్యమృగరూపస్యకుందేందువజ్రసంకాశముదరమాసీత్-తస్మాత్తాదృశోదరఇతివిపరిణమయితవ్యం-అన్యథాపూర్వాపరవిరోధః-మధూకనిభపార్శ్వః-గుడపుష్పతుల్యవర్ణైకపార్శ్వః- పార్శ్వాంతరేహేమవర్ణస్యవక్ష్యమాణత్వాత్ -పద్మకింజల్కసన్నిభః-ఉక్తావయవవ్యతిరిక్తపృష్ఠసర్వప్రదేశేపద్మకేసరవర్ణః . సుసంహతః సుశ్లిష్టసంధిబంధః ఊర్ధ్వంపుచ్ఛోర్ధ్వపార్శ్వే-ఇంద్రాయుధసవర్ణేనఇంద్రధనుర్వన్నానావర్ణేన-పుచ్ఛేనోపలక్షితః-స్నిగ్ధవర్ణఇతిపూర్వోక్తసర్వవర్ణానాంస్నిగ్ధత్వంవిశేషణం-రత్నైఃరత్నాకారబిందుభిః-ఉపసంహరతిక్షణేనేతి-ప్రజ్వలయన్ ప్రకాశయన్-మృగోజాతఇతిపూర్వేణాన్వయః॥౧౫॥ మనోహరమిత్యాదిసార్థశ్లోకఏకాన్వయః॥ధాతుర్వర్ణః-శాద్వలాని-శాదాఃబాలతృణాని-శాదోజంబాలశష్పయోరిత్యమరః । తద్వంతిస్థలానిశాద్వలాని-నడశాదాద్వలజితివలచ్,

తాంశూన్యేప్రసభంసీతామానయిష్యామిమైథిలీమ్॥౮॥తతోరావణమారీచౌవిమానమివతంరథమ్ । ఆరుహ్యాయయతుశ్శీఘ్రంతస్మాదాశ్రమమండలాత్॥౯॥తథైవతత్రపశ్యంతౌపత్తనానివనానిచ।గిరీంశ్చసరితస్సర్వారాష్ట్రాణినగరాణిచ॥౧౦॥సమేత్యదండకారణ్యంరాఘవస్యాశ్రమంతతః। దదర్శసహమారీచోరావణోరాక్షసాధిపః॥౧౧॥అవతీర్యరథాత్తస్మాత్తతఃకాంచనభూషణాత్ । హస్తేగృహీత్వామారీచంరావణోవాక్యమబ్రవీత్ ౧౨॥ఏతద్రామాశ్రమపదందృశ్యతేకదళీవృతమ్।క్రియతాంతత్సఖేశీఘ్రంయదర్థంవయమాగతాః॥౧౩॥సరావణవచశ్శ్రుత్వామారీచోరాక్షసస్తదా। మృగోభూత్వాశ్రమద్వారేరామస్యవిచచారహ॥౧౪॥సతురూపంసమాస్థాయమహదద్భుతదర్శనమ్।మణిప్రవరశృంగాగ్రస్సితాసితముఖాకృతిః*రక్తపద్మోత్పలముఖఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః।కించిదభ్యున్నతగ్రీవఇంద్రనీలదళాధరః*కుందేందువజ్రసంకాశముదరంచాస్యభాస్వరమ్। మధూకనిభపార్శ్వశ్చపద్మకింజల్కసన్నిభః * వైడూర్యసంకాశఖురస్తనుజంఘస్సుసంహతః । ఇంద్రాయుధసవర్ణేనపుచ్ఛేనోర్ధ్వంవిరాజతా * మనోహరస్నిగ్ధవర్ణోరత్నైర్నానావిధైర్వృతః । క్షణేనరాక్షసోజాతోమృగఃపరమశోభనః* వనంప్రజ్వలయన్రమ్యంరామాశ్రమపదంచతత్ ॥౧౫॥మనోహరందర్శనీయంరూపంకృత్వాసరాక్షసః * ప్రలోభనార్థంవైదేహ్యానానాధాతువిచిత్రితమ్। విచరన్గచ్ఛతేతస్మా

ర్వమన్యః-అధైర్యావలంబనాదితిశేషః॥౭॥ప్రలోభయిత్వేతి॥తామితి॥శూన్యేరామలక్ష్మణరహితసమయే॥౧౪॥సత్వితి॥మణిప్రవరశృంగాగ్రఃమణిప్రవరాకారేఇంద్రనీలరత్నాకారేశృంగాగ్రేయస్యసః-సితాసితముఖాకృతిఃక్వచిత్సితాక్వచిదసితాచముఖస్యాకృతిర్యస్యసః*రక్తపద్మేతి॥రక్తపద్మోత్పలముఖఃముఖపుటయోర్మధ్యేపకఃరక్తపద్మవర్ణఃఅన్యఃనీలోత్పలవర్ణఃఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాఃఇంద్రనీలమివఉత్పలమివశ్రవఃశ్రవణంయస్యసః*కుందేతి ॥మధూకనిభపార్శ్వఃమధూకపుష్పసదృశపార్శ్వద్వయః*వైడూర్యేతి॥సుసంహతఃశ్లిష్టసంధిబంధః॥౧౫॥ * ప్రలోభనార్థమితి ॥ శాద్వలానివిచరన్ భక్షయన్॥౨౧॥౨౨॥కదళీగృహకమితి॥కదళీవాటికాంస

ప్రత్యయః-విచరన్ భక్షయన్-చరగతిభక్షణయోః-గచ్ఛతేగచ్ఛతి॥౨౧॥రూప్యైరితి॥విటపీనామితిదీర్ఘశ్ఛాందసః॥కిసలయాన్ పల్లవాన్- పుల్లింగత్వమార్షం॥ ౨౨॥కదలీతి॥కదలీగృహకంకృత్రిమకదలీమయంగృహం-తదనంతరంకర్ణికారాన్గత్వా-తతఃసీతాసందృశ్యతేస్మిన్నితిసీతాసందర్శనం-అధికరణేల్యుట్-సీతాసందర్శనయోగ్యస్థానమిత్యర్థః-తథేతిసముచ్చయే-తదపిగత్వామందగతిస్సన్ ఇత స్తతస్సమాశ్రయత్॥౨౩॥రాజీవేతి॥రాజీవచిత్రపృష్ఠఃరాజీవకేసరవదాశ్చర్యకరపృష్ఠదేశః-చిత్రత్వంపూర్వస్మాద్విశేషః-రామాశ్రమపదాభ్యాశేరామాశ్రమస్థానసమీపే॥౨౪॥పునర్గత్వేతి॥పునర్నివృత్తశ్చేత్యన్వయః-నివృత్యగమనముక్త్వాగత్వానివర్తనమాహగత్వేతి॥౨౫॥విక్రీడన్నితి॥ఏవంగమనాగమనాభ్యాంవిక్రీడన్ సన్ పునఃక్వచిత్తూష్ణీంనిషీదతి॥౨౬॥మృగయూథైరిత్యాది॥వినివృత్తః సంచరన్॥౨౭॥సముద్వీక్ష్యేతి॥సమాఘ్రాయేతి-ఘ్రాణేనవిశేషంజానంతితిర్యంచఇతిప్రసిద్ధిః॥౨౮॥రాక్షసఇతి॥భావస్యకార్యస్య- ప్రచ్ఛాదనార్థంమృగవధేరతోపిమృగాన్నభక్షయతి-కింతుసంస్పృశన్నాస్తే॥౨౯॥తస్మిన్నితి॥తతఃఆశ్రమాదభ్యవర్తతేత్యన్వయః॥౩౦॥కర్ణికారానితి॥మదిరంఆనందజనకం-ఈక్షణంయస్యాస్సామదిరేక్షణా-అనేనరుచిరాననేత్యనేనచవక్ష్యమాణకార్యోపయోగ్యుల్లాసోద్యోత్యతే॥౩౧॥అనర్హేతి॥అరణ్యవాసస్యానర్హేత్యనేనసన్నిహితవ్రతసమాప్తికాలత్వకథనాన్మృగగ్రహణత్వరాతిశయోద్యోత్యతే-రత్నమయంశ్రేష్ఠభూతం-స్వార్థేమయట్॥ని॥రత్నంస్వజాతౌశ్రేష్ఠేపీత్యమరః॥ముక్తామణిశబ్దేనతత్తుల్యబిందుమత్త్వముక్తం॥౩౨॥సాతమితి॥రుచిరదంతోష్ఠీత్యనేనకుతుకానుభావఉక్తః-రూప్యంరజతం-ధాతవఃతామ్రగైరికాదయః-తత్తుల్యతనూరుహం॥ని॥ తనూరుహంరోమలోమేత్యమరః॥౩౩॥సచేతి॥దీపయన్ ప్రకాశయన్॥౩౪॥ ౩౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱ సీతాయాస్త్వేకనాథాయాఃపూరయిష్యన్మనోరథమ్।మాయామృగంమనోనుయయాశ్రీరామంతముపాస్మహే॥సాతమిత్యాది-హైమరాజతవర్ణాభ్యామిత్యనేనద్వయోఃపార్శ్వయోర్వర్ణభేదఉచ్యతే-మృష్టంశుద్ధంహాటకంసువర్ణంతస్యవర్ణోయస్యాఃఅస్తీ

చ్ఛాద్వలానిసమంతతః॥౨౧॥రూప్యైర్బిందుశతైశ్చిత్రోభూత్వాసప్రియదర్శనః॥విటపీనాంకిసలయాన్ భక్ష్యాద్ విచచారహ॥౨౨॥కదలీగృహకం గత్వాకర్ణికారానిత స్తతః॥సమాశ్రయన్మందగతిస్సీతాసందర్శనంతథా॥౨౩॥రాజీవచిత్రపృష్ఠస్సవిరరాజమహామృగః॥రామాశ్రమపదాభ్యాశే విచచారయథాసుఖమ్॥౨౪॥పునర్గత్వానివృత్తశ్చవిచచారమృగోత్తమః॥గత్వాముహూర్తంత్వరయాపునఃప్రతినివర్తతే॥౨౫॥విక్రీడంశ్చక్వచిద్భూమౌపునరేవనిషీదతి । ఆశ్రమద్వారమాగమ్యమృగయూథానిగచ్ఛతి॥౨౬॥మృగయూథైరనుగతఃపునరేవనివర్తతే ।సీతాదర్శనమాకాంక్షన్ రాక్షసోమృగతాంగతః ✱ పరిభ్రమతిచిత్రాణిమండలానివినిష్పతన్॥ ౨౭ ॥ సముద్వీక్ష్యచతంసర్వేమృగాహ్యన్యేవనేచరాః ✱ ఉపాగమ్యసమాఘ్రాయవిద్రవంతిదిశోదశ ॥ ౨౮ ॥ రాక్షసస్సోపితాన్వన్యాన్మృగాన్మృగవధేరతః ✱ ప్రచ్ఛాదనార్థంభావస్యనభక్షయతిసంస్పృశన్॥ ౨౯॥తస్మిన్నేవతతఃకాలేవైదేహీశుభలోచనా ✱కుసుమాపచయవ్యగ్రాపాదపానభ్యవర్తత॥ ౩౦ ॥కర్ణికారానశోకాంశ్చచూతాంశ్చమదిరేక్షణా ✱ కుసుమాన్యపచిన్వంతీచచారరుచిరాననా॥౩౧॥అనర్హారణ్యవాసస్యసాతంరత్నమయంమృగమ్ ✱ ముక్తామణివిచిత్రాంగందదర్శపరమాంగనా॥ ౩౨ ॥సాతంరుచిరదంతోష్ఠీరూప్యధాతుతనూరుహమ్✱విస్మయోత్ఫుల్లనయనాసస్నేహంసముదైక్షత ॥౩౩॥సచతాంరామదయితాంపశ్యన్మాయామయోమృగః ✱ విచచారపునశ్చిత్రందీపయన్నివతద్వనమ్॥౩౪ ॥అదృష్టపూర్వంతందృష్ట్వానానారత్నమయంమృగమ్✱ విస్మయంపరమంసీతాజగామజనకాత్మజా॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱ సాతంసంప్రేక్ష్య

మాశ్రయదితిచ్ఛేదః - సీతాసందర్శనంసీతాదర్శనయోగ్యస్థానంసమాశ్రయత్ ॥౨౩॥౨౬॥మృగయూథైరితి॥వినిష్పతన్ ఉత్ప్లుత్యధావన్ ॥౨౭॥ (టీ)సముద్వీక్ష్యేతి॥తిరశ్చాంతూనామాఘ్రాణేనసజాతీయవిజాతీయజ్ఞానంసంభవతీతి ప్రసిద్ధిః॥౨౮॥రాక్షసఇతి॥భావస్యరాక్షసత్వస్యఅపచయఃలవనం॥౨౯॥౩౨॥సేతి॥రూప్యధాతుతనూరుహంరూప్యంరజతం - ధాతవఃతామ్రగైరికాదయఃతైస్సదృశతనూరుహం॥౩౩॥౩౪॥(టీ)అదృష్టపూర్వమితి॥ నానారత్నమయంనానావిధరత్నకాంతిమయం॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం . ద్విచత్వారింశస్సర్గః.✱✱✱

తితథా॥ ని॥ స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హాటకమిత్యమరః-అభిచక్రందతుచ్చైరాహ్వయత్ - క్రది ఆహ్వానే రోదనే చేతి ధాతుః-సాయుధమిత్యనేనాయుధేన సహాగంతవ్యమిత్యాహ్వానత్వమితి గమ్యతే॥ ౨॥ ౪॥ చరంత ఇతి॥ మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతో రాజానః - అనేనపాపేన మృగరూపోపాధినా నిమిత్తేన హతాః॥ ౫॥ అస్యేతి॥ మాయాం వేత్తీతి మాయావిత్ -అస్య మాయైవ మృగరూపం కృతం మృగాకారేణ పరిణతం-భానుమత్ ప్రకాశవత్ -గంధర్వపురం నామ నానావిధ విస్మయనీయాకారసంస్థానం క్షణభంగురమభ్రం తత్సన్నిభం తద్వద్విస్మయనీయమిత్యర్థః-జగత్యాం భూమౌ॥ ౭॥ ఏవమితి॥ కాకుత్స్థం-ప్రతివార్య నివర్త్య-ఉవాచ - రామమితి శేషః-తత్ర హేతుశ్చర్మణేతి-హృతచేతనా హృత ప్రజ్ఞా॥ ౮॥ ఆర్యపుత్రేతి॥ నో భవిష్యతి నః భవిష్యతి-నభవిష్యతీత్యపి వాగ్దోషః॥ ౯॥ ఇహేత్యాది॥ సహితాః సంఘీభూతాః-సృమరాః వ్యాళమృగాః॥ ని॥ సృమరస్స్యాద్వ్యాళమృగ ఇతి వైజయంతీ। చమరాః చామరమృగాః-ఋక్షాః భల్లూకాః-పృషతాః బిందుమృగాః-కిన్నరాః మృగవిశేషాః-నచాస్యేతి- తేజసా వర్ణేన-క్షమయా అత్వరయా-దీప్త్యా శరీరప్రకాశేన-యథా యం మృగో దృశ్యతే తథా తేజఆదిభిః అస్య సదృశో మృగో న దృష్టపూర్వః-పురా భావికాలేపి-న దృశ్యేతేతి శేషః॥ ని॥ స్యాత్ ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురేత్యమరః॥ ౧౨॥ నానావర్ణేతి॥ సమాచితః వ్యాప్తః-అవ్యగ్రం సమగ్రం యథా తథా శోభతే-శశిసన్నిభః - ఆనందకరత్వేన శశిసామ్యం॥ ౧౩ ॥ అహో ఇతి॥ రూపం వర్ణః - లక్ష్మీః కాంతిః - ఉక్తానువాదపూర్వకం మనోహరత్వమాహ - మృగ ఇతి - అతో న పూర్వార్థేన గతార్థతా ॥ ౧౪ ॥ యదీతి-శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తవ గ్రహణం త్వత్కర్తృక గ్రహణం - కర్తరి షష్ఠీ - తదా ఏష మృగః . ఆశ్చర్యభూతం అస్మాకం విస్మయావహం సత్వం భవతి-ఇదానీమితి శేషః-సమాప్తవనవాసానాం అత ఏవ పునః రాజ్యస్థానాం చ నః విస్మయం జనయిష్యతి - కించ అంతఃపుర

సుశ్రోణీకుసుమాన్యపచిన్వతీ। హైమరాజతవర్ణాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాముపశోభితమ్ ॥ ప్రహృష్టా చానవద్యాంగీ మృష్టహాటకవర్ణినీ। భర్తారమభి

చక్రందలక్ష్మణం చాపి సాయుధమ్॥ ౨ ॥ తయాహూతౌ నరవ్యాఘ్రౌ వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ। వీక్షమాణౌ తు తం దేశం తదా దదృశతుర్మృగమ్ ॥ ౩

శంకమానస్తు తం దృష్ట్వా లక్ష్మణో రామమబ్రవీత్। తమేవైనమహం మన్యే మారీచం రాక్షసం మృగమ్॥ ౪ ॥ చరంతో మృగయాం హృష్టాః పాపేనో

పాధినా వనే। అనేన నిహతా రాజన్ రాజానః కామరూపిణా॥ ౫॥ అస్య మాయావిదో మాయామృగరూపమిదం కృతమ్। భానుమత్పురుషవ్యాఘ్ర గంధ

ర్వపురసన్నిభమ్ ॥ మృగో హ్యేవంవిధో రత్నవిచిత్రో నాస్తి రాఘవ। జగత్యాం జగతీనాథ మాయైషా హి న సంశయః॥ ౭ ॥ ఏవం బ్రువాణం కాకుత్

స్థం ప్రతివార్య శుచిస్మితా। ఉవాచ సీతా సంహృష్టా చర్మణా హృతచేతనా॥ ౮॥ ఆర్యపుత్రాభిరామోసౌ మృగో హరతి మే మనః। ఆనయైనం మహాబా

హో క్రీడార్థం నో భవిష్యతి॥ ౯॥ ఇహాశ్రమపదేస్మాకం బహవః పుణ్యదర్శనాః। మృగాశ్చరంతి సహితాస్సృమరాశ్చమరాస్తథా॥ ఋక్షాః పృషత

సంఘాశ్చ వానరాః కిన్నరాస్తథా। విచరంతి మహాబాహో రూపశ్రేష్ఠా మనోహరాః ॥ నచాస్య సదృశో రాజన్ దృష్టపూర్వో మృగః పురా। తేజసా

క్షమయా దీప్త్యా యథాయం మృగసత్తమః॥ ౧౨॥ నానావర్ణవిచిత్రాంగో రత్నబిందుసమాచితః। ద్యోతయన్ వనమవ్యగ్రం శోభతే శశిసన్నిభః॥ ౧౩॥

అహో రూపమహో లక్ష్మీస్స్వరసంపచ్చ శోభనా। మృగోద్భుతో విచిత్రాంగో హృదయం హరతీవ మే॥ ౧౪ ॥ యది గ్రహణమభ్యేతి జీవన్నేవ

మృగస్తవ। ఆశ్చర్యభూతం భవతి విస్మయం జనయిష్యతి ॥ సమాప్తవనవాసానాం రాజ్యస్థానాం చ నః పునః। అంతఃపురవిభూషార్థో మృగ ఏష భవి

॥ ప్రహృష్టేతి॥ మృష్టహాటకవర్ణినీ-మృష్టం పరిశుద్ధం హాటకం హేమ తస్య వర్ణోస్తీతి తథా॥ ౨॥ ౪॥ చరంత ఇతి॥ మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతః - ఉపాధినా మృగరూపోపాధినా॥ ౫॥ అస్యేతి॥ మాయావిదః అస్య యా మాయా యా దృశ్యతే-అనయా ఇదం మృగరూపం కృతం - అస్య - మాయా మృగాకారేణ పరిణతేత్యర్థః భానుమత్ప్రకాశసంపన్నం- గంధర్వపురసన్నిభం-గంధర్వపురం నామ రమ్యభవనాకారవిశేషః-క్షణభంగురమభ్రం॥ ౬ ॥ ౭॥ ఏవమితి॥ కాకుత్స్థం లక్ష్మణం॥ టీ॥ ప్రతివార్య పరిహృత్య॥ ౮॥ ౯॥ ఇహేతి॥ సృమరచమరౌ కృష్ణ శుక్లపుచ్ఛా చామరమృగౌ ॥ నచేతి ॥ తేజసా గర్వేణ - క్షమయా అత్వరయా - దీప్త్యా శరీరప్రకాశేన - ఏతైరుపలక్షితః-పురః నికటే-అయం మృగో యథా యాదృశప్రకారః-అస్య-సదృశో మృగః-దృష్టపూర్వో న భవతీత్యన్వయః॥ ౧౨॥ నానావర్ణేతి॥ రత్నబిందుసమాచితః రత్నబిందువ్యాప్తః॥ ౧౩॥ ౧౪॥ యదీతి॥ మృగో యది జీవన్నేవ తవ గ్రహణమభ్యేతి యది గృహీతో భవేద్యది-తదానః ఆశ్చర్యభూతం భవతి-ఆశ్చర్యసత్వం భవతి-అతః సర్వే

విభూషార్థోపిభవిష్యతి॥౧౬॥భరతస్యేతి॥ఆర్యపుత్రస్యతవశ్వశ్రూణాంమమశ్వశ్రూణాంచేతియోజనా-మృగరూపంప్రశస్తమ్మృగః-ప్రశంసాయాంరూపప్ప్రత్యయః మృగస్యరూపంవా॥౧౭॥జీవతఃఅగ్రహణేపిప్రయోజనమాహజీవన్నితి॥అజినంచర్మ-రుచిరంప్రియం॥౧౮॥ప్రియత్వమేవవివృణోతినిహతస్యేతి ॥ జాంబూనదమయత్వచిస్వర్ణసదృశత్వచి-శష్పబ్రస్యాంబాలతృణైఃకృతాయాంబ్రస్యాం-మధ్యమపదలోపిసమాసః॥ని॥వ్రతినామాసనంబ్రసీత్యమరః । తస్యాంవినీతాయాంఆస్తృతాయాంఉక్తరూపత్వచిఉపాసితుంస్థాతుంఇచ్ఛామి-త్వయాసహేతిశేషః॥౧౯॥అథసవినయమాహకామవృత్తమితి॥ రౌద్రంఘోరం - ఇదంకామవృత్తంభర్తృప్రేరణరూపస్వేచ్ఛావ్యాపారః-స్త్రీణాంఅసదృశంఅయుక్తం-కైకేయీవత్ -తథాప్యస్యసత్వస్యతు-వపుషావిలక్షణదేహేన-మమవిస్మయోజనితః - మమాత్యంతంకుతూహలంవర్తతే-ఆనయేతివక్తుమప్యయుక్తం-అతఃతవాపికుతూహలమస్తిచేత్తథాక్రియతామితిభావః -అనేనపూర్వమానయేతిప్రమాదాదుక్తస్యతుమాపణంకృతం॥౨౦॥నకేవలంస్త్రీచాపలవశ్యేనకృతవాన్-కింతుస్వవిస్మయేనాపీత్యాహతేనేత్యాదినా॥మణిప్రవరోనీలరత్నం.కాంచనవర్ణరోమత్వాత్ బాలసూర్యవర్ణత్వం-నక్షత్రపథఃఛాయాపథః-తత్తుల్యవర్చసా-నక్షత్రసదృశబిందూపలక్షితత్వాత్ -ఆగతంప్రాప్తం॥౨౧॥ఏవమిత్యాది॥రూపేణమృగేణ॥ని॥రూపంమృగేపివిజ్ఞేయమితిహలాయుధః॥౨౩॥పశ్యేతి॥సీతాస్పృహాయుక్తేతిభావః- తత్రహేతుమాహరూపేతి-మృగేషుశ్రేష్ఠతయా-రూపేణశ్రేష్ఠతయావా - ఏవమ్మృగఃఏతాదృశమృగః-అద్యవనవాసేనభవిష్యతినసేత్స్యతిదుర్లభఇత్యర్థః॥౨౪॥నకేవలమత్రదేశాంతరేపిదుర్లభమిత్యాహ-నవనఇతి॥నందనఇత్యుద్దేశఃకీర్తనంయస్యతస్మిన్వనే-చైత్రరథసంశ్రయేచైత్రరథాఖ్యే-వనేచనభవిష్యతీత్యనుషజ్యతే-పృథివ్యాంకుతోహేతోర్భవిష్యతి॥౨౫॥ప్రతిలోమేతి॥ప్రతిలోమాఃతిర్యగ్భూతాః-అనులోమాః అనుకూలాః-రోమరాజయశ్చమృగమాశ్రిత్యదృశ్యంతే-చిత్రాఃఆశ్చర్యభూతాః-కనకబిందవఃకనకవర్ణబిందవశ్చ-మృగమాశ్రిత్యశోభంతే॥౨౬॥పశ్యేతి॥శతహ్రదాంతటితం॥౨౭॥మసారేతి॥మసారఃఇంద్రనీలః-గల్లకః-చషకః॥ని॥గల్లకశ్చానతర్షశ్చతషకశ్చషకస్మృతఇతిహలాయుధః ।ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారము

వ్యతి॥౧౬॥భరతస్యార్యపుత్రస్యశ్వశ్రూణాంమమచప్రభో । మృగరూపమిదంవ్యక్తంవిస్మయంజనయిష్యతి॥౧౭॥జీవన్నయదితేభ్యేతిగ్రహణంమృ
గసత్తమః । అజినంనరశార్దూలరుచిరంమేభవిష్యతి॥ ౧౮ ॥ నిహతస్యాస్యసత్వస్యజాంబూనదమయత్వచి।శష్పబ్రస్యాంవినీతాయామిచ్ఛామ్యహ
ముపాసితుమ్॥౧౯॥కామవృత్తమిదంరౌద్రంస్త్రీణామసదృశంమతమ్।వపుషాత్వస్యసత్వస్యవిస్మయోజనితోమమ॥౨౦॥ తేనకాంచనరూపేణమణి
ప్రవరశృంగిణా।తరుణాదిత్యవర్ణేననక్షత్రపథవర్చసా॥బభూవరాఘవస్యాపిమనోవిస్మయమాగతమ్॥౨౧॥ఏవంసీతావచశ్శ్రుత్వాతందృష్ట్వామృ
గమద్భుతమ్॥లోభితస్తేనరూపేణసీతయాచప్రచోదితః। ఉవాచరాఘవోహృష్టోభ్రాతరంలక్ష్మణంవచః॥ ౨౩॥పశ్యలక్ష్మణవైదేహ్యాస్స్పృహాం
మృగగతామిమామ్। రూపశ్రేష్ఠతయాహ్యేషమృగోద్యనభవిష్యతి॥౨౪॥నవనేనందనోద్దేశేనచైత్రరథసంశ్రయే ।కుతఃపృథివ్యాంసౌమిత్రేయోస్య
కశ్చిత్సమోమృగః॥౨౫॥ప్రతిలోమానులోమాశ్చరుచిరారోమరాజయః ।, శోభంతేమృగమాశ్రిత్యచిత్రాఃకనకబిందుభిః॥ ౨౬ ॥పశ్యాస్యజృంభ
మాణస్యదీప్తామగ్నిశిఖోపమామ్ ।జిహ్వాంముఖాన్నిస్సరంతీంమేఘాదివశతహ్రదామ్॥౨౭॥మసారగల్లకముఖశ్శంఖముక్తానిభోదరః । కస్యనా

షాంవిస్మయంజనయిష్యతీతిసంబంధః॥౧౭॥౧౮॥నిహతస్యేతి॥శష్పబ్రస్యాం-బాలతృణైఃపరికల్పితతాపసాసనేవినీతాయాంప్రసారితాయాంజాంబూనదమయత్వచి-ఉపాసితుంత్వత్సమీపేస్థాతుమిచ్ఛామీతియోజనా॥౧౯॥కామవృత్తమితి॥ఇదంకామవృత్తంకైకేయ్యాదివత్ స్వప్రయోజనాయభర్తృవినియోజనరూపమిదంకృత్యంరౌద్రంక్రూరం-స్త్రీణాం-అసదృశమితి-యద్యపిమతంజ్ఞాతం-తథాప్యస్యవపుషా-మమవిస్మయోజాతఇత్యభిప్రాయేణవాక్యంపరిసమాపితవతీ॥ ౨౦ ॥ తేనేతి॥కాంచనరూపేణకాంచనమృగేణ॥ని॥రూపంమృగేపివిజ్ఞేయమితిహలాయుధః ॥ నక్షత్రపథవర్చసానక్షత్రసదృశవర్చసాబిందూపలక్షితత్వాత్ ఆగతంప్రాప్తంబభూవ॥౨౧॥౨౩॥పశ్యేతి॥రూపశ్రేష్ఠతయాఉపలక్షితఏషమృగోనభవిష్యతి॥(టీ)ఏతాదృశమృగోనక్వచిదపిసిద్ధ్యతీత్యర్థః॥౨౪॥నేతి॥నందనోద్దేశేనందనమిత్యుద్దేశఃకీర్తనంయస్యతస్మిన్-చైత్రరథసంశ్రయేతదాఖ్యేవనే॥౨౫॥ప్రతిలోమేతి॥కనకబిందుభిశ్చిత్రరోమరాజయఇత్యన్వయః॥౨౬॥పశ్యేతి॥శతహ్రదాంవిద్యుతం॥౨౭॥మసారేతి॥మసారగల్లకముఖఃమసారఇంద్రనీలఃగల్లకశ్చషకఃఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారాస్యసంపుటఇత్యర్థః - కస్యనామానిరూప్యోసౌ - అనిరూప్యః -ఇదమిత్థమితి

ఖసంపుటఇత్యర్థః-అభిరూపఃసుందరః॥ తి॥ కస్యేతి॥రూపంమృగం -జాంబూనదమయేతిస్వార్థేమయట్ -నానారత్నమయంనానాబిందుప్రచురం॥ శి॥ మాంసేతి॥ మాంసహేతోరపివినోదార్థంచరాజానోమృగాన్ఘ్నంతి-కింపునరేవంవిధవిచిత్రవస్తులాభహేతోరితిభావః॥౩౦॥ ఏతన్మృగరూపంమహద్ధనంఏతచ్చవనఏవసంభవతి-తస్మాదిదంవ్యవసాయేనస్వీకర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహధనానీతి॥మణిరత్నంమణిశ్రేష్ఠంసువర్ణంచమణిరత్నసువర్ణేతేయేషుస్తఇతిమణిరత్నసువర్ణినః-మణయస్సువర్ణానిచధాతుషుభవంతీతిప్రసిద్ధిః తథాభూతావివిధాధాతవశ్చధనానికరిమస్తకముక్తాప్రభృతీనిచమహావనేవ్యవసాయేనమృగయోద్యోగేన-రాజభిఃవిచీయంతేసంగృహ్యంతే-యద్వాధనానివ్యవసాయేనమృగయోద్యోగేనమహావనేవిచీయంతే-ననుకుతోవనేధనసంగ్రహప్రసక్తిరిత్యత్రాహధాతవఇతి-యస్మాదుక్తరూపావివిధాధాతవస్సంతితస్మాదిత్యర్థః॥౩౧॥తత్సారమితి॥ తేషాంధనానాంసారంశ్రేష్ఠభూతమఖిలంధనంనృణాం-నిచయవర్ధనంకోశవర్ధనంభవేత్-కిమివశుక్రస్యమనసాచింతితంసంకల్పితంవస్తుజాతంతథైవావిర్భూయనిచయవర్ధనంయథా-తద్వదిత్యర్థః-యద్వానృణాంమనసాచింతితంవృథామనోరథకల్పితంసర్వంధనం-యథాశుక్రస్యకోశంపూరయతితథేత్యర్థః-తదుక్తముద్యోగపర్వణి॥శ్లో॥మనుష్యైభ్యస్సమాదత్తేశుక్రశ్చింతార్జితంధనమితి - యద్వానృణాంరాజాదిధనినాంకోశవర్ధనంతత్ వన్యంధనంసారంభవతి - జానపదధనాదపివన్యంధనంసారంఅతిప్రశస్తంభవతి-అపూర్వత్వాత్ - అతోనివృత్తవనవాసైరస్మాభిర్వనాదపూర్వధనతయాపురీంనేతుమయంగృహీతవ్యఇతిభావః॥౩౨॥అస్త్విదంఅథాపివిచార్యకార్యమితిచేత్తత్రాహ-అర్థీతి॥అర్థీఅసన్నిహితార్థాపేక్షీ-అర్థాచ్చాసన్నిహితఇతిఇనిప్రత్యయః-సఃయేనఅర్థకృత్యేనఅర్థకార్యేణహేతునాఅవిచారయన్-సంవ్రజతిసమ్యగ్గచ్ఛతి-యద్వస్తుసౌందర్యజాతోపకారలోభేనపురుషస్తత్సాధనేవ్యగ్రఃప్రవర్తతేతమేవార్థంప్రాహుః-అర్థశాస్త్రజ్ఞాఃనీతిశాస్త్రజ్ఞాః-అర్థ్యాఃఅర్థాదనపేతాశ్చ-అర్థ్యోభిజ్ఞార్థశాలినోరిత్యజయః-ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతఇతియత్ప్రి

మానిరూప్యోసౌనమనోలోభయేన్మృగః॥ తి॥కస్యరూపమిదందృష్ట్వాజాంబూనదమయంప్రభో। నానారత్నమయందివ్యంనమనోవిస్మయంవ్రజేత్ ॥కింపునర్మైథిలీసీతాబాలానారీనవిస్మయేత్॥ శి॥మాంసహేతోరపిమృగాన్విహారార్థంచధన్వినః। ఘ్నంతిలక్ష్మణరాజానోమృగయాయాంమహావనే॥౩౦॥ధనానివ్యవసాయేనవిచీయంతేమహావనే।ధాతవోవివిధాశ్చాపిమణిరత్నసువర్ణినః॥౩౧॥తత్సారమఖిలంనృణాంధనంనిచయవర్ధనమ్।మనసాచింతితంసర్వంయథాశుక్రస్యలక్ష్మణ॥౩౨॥అర్థీయేనార్థకృత్యేనసంవ్రజత్యవిచారయన్।తమర్థమర్థశాస్త్రజ్ఞాః ప్రాహురర్థ్యాశ్చల

నిరూపయితుమశక్యః॥ తి॥ శి॥మాంసహేతోరితి॥ కింపునరేవంవిధలాభార్థమితిభావః॥ టీ॥మాంసలాభహేతోరపివినోదార్థంచరాజానోమృగాన్సాధారణమృగాన్ఘ్నంతి - కింపునరేవంవిధరూపమితిభావః॥ ౩౦ ॥ఏతన్మృగరూపంమహాధనం - వనఏవసంభవతి - తస్మాదిదమత్యాదరేణసంగ్రాహ్యమిత్యాశయేనాహధనానీతి॥మణిరత్నసువర్ణినః - మణిరత్నంమణిశ్రేష్ఠంసువర్ణంచహేమయేషుధాతుషుసంభవంతితేతథోక్తాః-వజ్రాదిమణిసువర్ణరజతాద్యాకారాఃధాతవఃలక్షణయాగైరికాదిధాత్వాధారపర్వతప్రదేశాఇత్యర్థః - ధనానివిచిత్రమృగాదిరూపధనాని - వ్యవసాయేనఉద్యోగేన - వనే - విచీయంతేఅన్విష్యంతే - వనఇత్యుపలక్షణంయత్రక్వాపిస్థితంవస్తురాజ్ఞాసంగృహ్యతఇతిభావః॥౩౧॥తదితి॥తస్మాత్సారంశ్రేష్ఠమఖిలంధనంశాస్త్రావిరుద్ధోపాయేనసర్వదాసంపాదితంధనమిత్యర్థః - నిచయవర్ధనంకోశవర్ధనం - ఉద్యోగినంపురుషసింహముపైతిలక్ష్మీరితిన్యాయేన - శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేనసంపాదితంద్రవ్యంరాజ్ఞాంకోశగృహంపూరయతీతిభావః - తత్రదృష్టాంతమాహ-మనసేతి-నృణాంమనుష్యాణాం-చింతితంసంకల్పితం - ధనంసర్వంతథైవావిర్భూతంసత్ - యథాశుక్రస్యనిచయవర్ధనంభవతి - తథైవేత్యర్థః - జనస్యసంకల్పితార్థాఃశుక్రస్యకోశంపూరయంతీతిప్రసిద్ధిః - యద్వాశుక్రస్యమనసాచింతితంసంకల్పితంసర్వధనంతథైవావిర్భూయయథాశుక్రస్యనిచయవర్ధనంభవతి॥౩౨॥ఏవమస్తుఅథాపివిచార్యకర్తవ్యమితిచేన్నేత్యాహ॥అర్థీతి॥అర్థయతేప్రార్థయతీత్యర్థీ - అపూర్వవస్తుకామఃపురుషఇత్యర్థః - అవిచారయన్నాలోచనామకుర్వన్ - యేనార్థకృత్యేన'అర్థసాధనేనోద్యోగేన - సంవ్రజతిసమ్యగ్గచ్ఛతీత్యర్థః - అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాఃఅర్థసంపాదనచతురాఇతియావత్ - అర్థశాస్త్రజ్ఞాస్తమేవార్థంప్రాహుః - యద్వస్తుసౌందర్యలోభేనపురుషఃతత్సాధనేవ్యగ్రఃప్రవర్తతే - సఏవార్థః -అయంచ

త్యయః-యస్యగుణప్రీతఃపురుషఃఅభినివిశతే సఏవార్థ ఇతినీతిశాస్త్రజ్ఞాఅర్థవంతశ్చాహుః-అయంచతథావిధఇతిభావః॥౩౩॥ఏవంప్రయత్నసంపాద్యంవస్త్వయమేవమృగఇత్యభిప్రాయేణాహ-ఏతస్యేతి॥మృగరత్నస్యమృగశ్రేష్ఠస్య-పరార్ధ్యేశ్లాఘ్యే-కాంచనత్వచి కాంచనసదృశత్వచి-పుల్లింగత్వమార్షం॥౩౪॥పరార్ధ్యత్వంవివృణోతి నేతి॥కదళ్యేవకాదళీ-మృగవిశేషః-తల్లక్షణముక్తంవైజయంత్యాం-కదళీతుబిలేశేతేమృదుసూక్ష్మోచ్చకర్బురైః।నీలాగ్రైర్లోమభిర్యుక్తాసావింశత్యంగులాయతా॥ ప్రియకీలోమభిర్యుక్తామృదుశ్చమస్సృణైర్ఘనైరితి॥ప్రవేణీఆస్తరణవిశేషః-మృగవిశేషోవా-అవిరేవఅవికః- అవేఃకఇతిస్వార్థేకప్రత్యయః-అస్యేయమావికీ-తల్లోమనిర్మితాశాటీత్యర్థః-స్పర్శనేనమార్దవేన॥౩౫॥ఏషఇతి॥దివ్యఃశ్లాఘ్యః-నభశ్చరోమృగఃమృగశీర్షః-దివ్యాశోభమానా॥౩౬॥ఏవంసీతామతమంగీకృత్యప్రవృత్తిరుక్తా-అథలక్ష్మణమతమంగీకృత్యాహ-యదివేతి-మాయైషారాక్షసస్యేతియన్మాంవదసితథాయంయదివాభవేత్ -ఏవమప్యస్యవధోమయాకార్యః॥౩౭॥హననేహేతుత్వేనతదీయదౌరాత్మ్యమావిష్కరోతి-ఏతేనహీతి॥నృశంసేనఘాతుకేన-అకృతాత్మనాదుష్టభావేన॥౩౮॥ఉత్థాయేతి॥ ఉత్థాయప్రాదుర్భూయ॥౩౯॥పూర్వోక్తమపివాతాపివృత్తాంతంమారీచస్యమాయావ్యాపారేదృష్టాంతత్వేనాహపురస్తాదితి॥ పురస్తాత్ పూర్వస్మిన్కాలే-ఇహదండకారణ్యే అశ్వతరోనామగర్దభాదశ్వాయాముత్పన్నఇతివృత్తికారః॥ని॥గోఖరోశ్వతరోమతఇతిహలాయుధః- తత్స్వరూపముక్తంశాలిహోత్రే-ఖరరూపాతుస్వరాస్తీక్ష్ణాఃఖరశీలాఃఖరాంఘ్రియఇతి-తామశ్వతరీంస్వగర్భోయథాహంతి-తథాయమపిగర్భస్థోద్విజాన్హంతి-అశ్వతరీవృశ్చికేత్యప్యాహుః॥౪౦॥సఇతి॥భక్ష్యః ఆహారః॥౪౧॥సముత్థానఇతి॥సముత్థానేశ్రాద్ధాంతే-తద్రూపంరక్షోరూపం-ఉత్స్మయిత్వా-ఈషత్ స్మిత్వా-ల్యబభావఆర్షః॥ త్వయేతి॥ అవిగణ్య-అవిచార్య-పాపమితిశేషః-జీవలోకేభూలోకేజరాంజీర్ణతాం-ఇతివాతాపిమబ్రవీదితిపూర్వేణాన్వయః॥౪౩॥ తదితిరక్షశ్శబ్దాభిప్రాయేణనపుంసకత్వం-అతిమన్యేతఅతిక్రామేత్॥౪౪॥భవేదితి॥మాంగతఇతి-అగస్త్యోయథాఅజరూపంవాతాపింలోకహితార్థంనాశితవాన్- తథాహమపిమృగరూపమేనంహనిష్యామీత్యర్థః॥౪౫॥ ఇహేతి॥

క్ష్మణ॥౩౩॥ఏతస్యమృగరత్నస్యపరార్ధ్యేకాంచనత్వచి।ఉపవేక్ష్యతివైదేహీమయాసహసుమధ్యమా॥౩౪॥నకాదళీనప్రియకీనప్రవేణీనచావికీ।భవేదేతస్యసదృశీస్పర్శనేనేతిమేమతిః॥౩౫॥ఏషచైవమృగశ్శ్రీమాన్యశ్చదివ్యోనభశ్చరః।ఉభావేతౌమృగౌదివ్యౌతారామృగమహీమృగౌ॥౩౬॥
యదివాయంతథాయన్మాంభవేద్వదసిలక్ష్మణ।మాయైషారాక్షసస్యేతికర్తవ్యోస్యవధోమయా॥౩౭॥ఏతేనహినృశంసేనమారీచేనాకృతాత్మనా వనేవిచరతాపూర్వంహింసితామునిపుంగవాః॥౩౮॥ఉత్థాయబహవోయేనమృగయాయాంజనాధిపాః।నిహతాఃపరమేష్వాసాస్తస్మాద్వధ్యస్త్వయంమృగః॥౩౯॥పురస్తాదిహవాతాపిఃపరిభూయతపస్వినః।ఉదరస్థోద్విజాన్హంతిస్వగర్భోశ్వతరీమివ॥౪౦॥సకదాచిచ్చిరాల్లోభాదాససాదమహామునిమ్।అగస్త్యంతేజసాయుక్తంభక్ష్యస్తస్యబభూవహ॥౪౧॥సముత్థానేచతద్రూపంకర్తుకామంసమీక్ష్యతమ్।ఉత్స్మయిత్వాతుభగవాన్వాతాపిమిదమబ్రవీత్ * త్వయావిగణ్యవాతాపేపరిభూతాస్స్వతేజసా।జీవలోకేద్విజశ్రేష్ఠాస్తస్మాదసిజరాంగతః॥౪౩॥ఏవంతన్నభవేద్రక్షోవాతాపిరివలక్ష్మణ।మద్విధంయోతిమన్యేతధర్మనిత్యంజితేంద్రియమ్॥౪౪॥భవేద్ధతోయంవాతాపిరగస్త్యేనేవమాంగతః॥౪౫॥ఇహత్వంభ

వ్యగ్రస్తథావిధఇతిభావః॥౩౩॥టీ॥ఏతస్యేతి॥పరార్ధ్యే-అమూల్యే॥౩౪॥నకాదళీతి॥కదళ్యేవకాదళీమృదూచ్చకర్బురనీలాగ్రరోమామృగవిశేషః- (నల్లచారలయిఱ్ఱి)ప్రియకీమృదూచ్చమసృణఘనరోమామృగవిశేషః-(బొట్లయిఱ్ఱి)ప్రియకీసుఖస్పర్శోణవ్యాఘ్రఇత్యన్యే- ప్రవేణీఆస్తరణంఆవికమవివాలనిర్మితఃకంబళవిశేషః(టీ) పతస్యమృగచర్మణః॥౩౫॥ఏషఇతి॥యశ్చదివ్యోనభశ్చరోమృగః --మృగశీర్షనక్షత్రం-ఏతావుభౌదివ్యౌదేవతార్హౌ- అమానుషావాశోభనావిత్యర్థః॥౩౬॥యదీతి మాయైషారాక్షసస్యేతియన్మాంవదసి-తథాయం యదిభవేదేవమప్యస్యవధఃకర్తవ్యఇత్యన్వయః॥౩౭॥ఉత్థాయేతి॥ఉత్థాయప్రాదుర్భూయ॥౩౯॥పూర్వోక్తమపివాతాపివృత్తాంతంమారీచస్యమాయావ్యాపారేదృష్టాంతత్వేనాహ॥ పురస్తాదితి॥పురస్తాత్పూర్వస్మిన్కాలే-ఇహదండకారణ్యే-స్వగర్భోశ్వతరీమివేతిఅశ్వతరీగర్దభాదశ్వాయాముత్పన్నా- తాంస్వగర్భఏవయథాహంతితద్వదయమపి - ఉదరస్థఃద్విజాన్హంతి॥౪౧॥సముత్థానఇతి॥సముత్థానేశ్రాద్ధాంతేతద్రూపంస్వకీయరూపంఉత్స్మయిత్వాఈషత్స్మిత్వా * త్వయేతి॥అవిగణ్యఅవిచార్య - పాపమితిశేషః॥౪౩॥ఏవమితి॥ఏవంయోమద్విధమతిమన్యేత-తద్రక్షఃమారీచః- వాతా

సన్నద్ధఃధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తః-యంత్రితఃవ్యాక్షేపాంతరరహితః-అస్యామితి-అస్మాకంయత్కృత్యమావశ్యకం-తత్ సర్వమస్యామాయత్తంఏతద్రక్షణ
ప్రధానమిత్యర్థః-ఏతన్మూలతయారావణవధాదికంకర్తవ్యం-ఇయంహిపూర్వం వేదవతీభావేతథాసంకల్పితవతీత్యపిసూచయతి॥౪౫॥ అహమితి॥యావద్గచ్ఛా
మిగమిష్యామి-యావత్పురానిపాతయోరితిభవిష్యదర్థేలట్॥౪౬॥పశ్యేతి॥గతస్పృహాం ప్రాప్తస్పృహాం- ప్రధానయాప్రధానప్రయోజనభూతయా-నభవి
ష్యతి-మరిష్యతీత్యర్థః-అత్రసీతాప్రార్థితమేవప్రధానప్రయోజనంఅన్యదానుషంగికమిత్యర్థః॥౪౭॥ అప్రమత్తేనేతి॥సీతయాహేతుభూతయా-ఆశ్రమస్థేన-
త్వయా-అప్రమత్తేనభావ్యం-ఆశ్రమస్థో ప్రమత్తస్సన్ సీతారక్షణంకుర్విత్యర్థః-పృషతంమృగం॥౪౯॥ప్రదక్షిణే నేతి॥ ప్రదక్షిణేనఅత్యంతసమర్థేన-జటాయుషే
తిసహార్థేతృతీయా-వృద్ధోయానేతిజ్ఞాపకాత్-మైథిలీంపరిగృహ్యస్వవశీకృత్య-సర్వతశ్శంకితఏవప్రతిక్షణమతిశంక్యైవాప్రమత్తోభవేత్యన్వయః- అత్రపంచాశ
చ్ఛ్లోకాః॥౫౦॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ******
అజానన్నివయోమాయామృగంకార్యాంతరైకదృక్।అనుసృత్యజఘానాశుతంలీలామానుషంభజే॥అథమారీచవధః-తథాత్వి త్యాది॥త్సరుఃఖడ్గముష్టిః॥౨॥ త్సరుఃఖ
డ్గాదిముష్టిస్స్యాదిత్యమరః॥౧॥తతఇతి॥త్ర్యవనతం త్రిషుస్థలేష్వవనతం-శార్ఙ్గమిత్యర్థః-ఆత్మవిభూషణంఆత్మాలంకారం-కలాపౌద్వౌతూణీరౌ॥౨॥కలాపో
భూషణేబర్హేతూణీరేసంహతేపిచేత్యమరః॥౨॥తమితి॥వంచయానఃవంచయమానః-అనిత్యోమమాగమః-సందర్శనేదృష్టివిషయే-అభవత్ స్థితః॥౩॥బద్ధేతి॥యతఃయ

వసన్నద్ధోయంత్రితోరక్షమైథిలీమ్ * అస్యామాయత్తమస్మాకంయత్కృత్యంరఘునందన॥౪౫॥అహమేనంవధిష్యామి గ్రహీష్యామ్యపివామృగ
మ్ * యావద్గచ్ఛామిసౌమిత్రే మృగమానయితుంద్రుతమ్॥ ౪౬॥ పశ్యలక్ష్మణవైదేహీంమృగత్వచిగతస్పృహామ్ * త్వచాప్రధానయాహ్యేష
మృగోద్యనభవిష్యతి॥౪౭॥అప్రమత్తేనతేభావ్యమాశ్రమస్థేనసీతయా * యావత్పృషతమేకేనసాయకేననిహన్మ్యహమ్॥పృషతంచర్మఆదా
యశీఘ్రమేష్యామిలక్ష్మణ॥౪౯॥ప్రదక్షిణేనాతిబలేనపక్షిణాజటాయుషాబుద్ధిమతాచలక్ష్మణ । భవాప్రమత్తఃపరిగృహ్యమైథిలీంప్రతిక్షణంసర్వత
ఏవశంకితః॥౫౦॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.**********తథాతుతంసమాదిశ్యభ్రాతరంరఘునందనః । బబంధాసింమ
హాతేజాజాంబూనదమయత్సరుమ్॥౧॥తతస్త్ర్యవనతంచాపమాదాయాత్మవిభూషణమ్।ఆబధ్యచకలాపౌద్వౌజగామోదగ్రవిక్రమః॥౨॥తంవంచ
యానోరాజేంద్రమాపతంతంనిరీక్ష్యవై।బభూవాంతర్హితస్త్రాసాత్పునస్సందర్శనేభవత్॥౩॥బద్ధాసిర్ధనురాదాయప్రదుద్రావయతోమృగః॥౪॥

పిరివనభవేత్కిమితికాకుః-వాతాపిరివమారీచోపివధార్హఏవేత్యర్థః-అతిమన్యేత-అతిక్రామేత్॥౪౪॥భవేదితి॥మామాం-గతఃప్రాప్తః-అయంమారీచః- అగ
స్త్యేనవాతాపిరివహతోభవేదిత్యన్వయః॥౪౪౫॥ఇహేతి॥ సన్నద్ధఃధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తోభవ - మైథిలీంయత్నతోరక్ష- యతః - అస్యామితి- అస్మాకంయ
త్కృత్యంతత్సర్వమస్యామాయత్తంసీతారక్షణార్థమిత్యర్థః॥౪౫॥తర్హిత్వయాకరణీయంకిమిత్యతఆహ॥అహమితి॥ అతఃకారణాత్ మృగమానయితుంయా
వద్గచ్ఛామితావదిహసన్నద్ధోభవేతిపూర్వేణసంబంధః॥౪౬॥పశ్యేతి॥ప్రధానయాశ్రేష్ఠయాత్వచా-ఉపలక్షితఃఏషమృగోనభవిష్యతి - కింతురక్షోమాయైవయ
ద్యపి-తథాపిమృగత్వచిగతస్పృహాం - గతాప్రాప్తాస్పృహాయస్యాస్తాంవైదేహీంపశ్యేత్యన్వయః - యద్వాపశ్యేతిమృగత్వచిగత స్పృహాంవైదేహీంపశ్యఅత
ఏవప్రధానయాత్వచాహేతుభూతయాఏషమృగోనభవిష్యతిమరిష్యతీత్యర్థః - మృగత్వచిసీతేచ్ఛాయావిద్యమానత్వాన్మృగంహత్వాత్వచమేవానయిష్యామీ
తిభావః॥౪౭॥అప్రమత్తేనేతి॥సీతయాహేతుభూతయాతేత్వయాఆశ్రమస్థేనాపి - త్వయాఅప్రమత్తేనభావ్యంఆశ్రమేఅప్రమత్తస్సన్ సీతాయారక్షణంకుర్వి
త్యర్థః-పృషతంచర్మఆదాయేత్యత్రసంధ్యభావఆర్షః॥౪౮॥౪౯॥ప్రదక్షిణేనేతి॥ప్రదక్షిణేనప్రకర్షేణదక్షిణస్సమర్థః - తేనపక్షిణాజటాయుషాసహఅనుకూలే
నేతివా-ప్రదక్షిణంసర్వతఏవసర్వదిగ్వర్తిరాక్షసాదిభ్యఇత్యర్థః-శంకితస్సన్ అప్రమత్తోభవేతిశేషః॥ ౫౦ ॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిచత్వారింశస్సర్గః.**********************తథేతి॥త్సరుఃఖడ్గముష్టిః(టీ)అసికంఠఇతియావత్॥౧॥
త్ర్యవనతంశార్ఙ్గమాత్మవిభూషణం-చాపస్యవీరాలంకారత్వాదితిభావః-కలాపౌతూణీరే-ఉదగ్రవిక్రమఃమృగజిఘృక్షయాత్వరితపదవిన్యాసః॥౨॥తమితి॥ సం

స్మిన్ప్రదేశే మృగోవర్తతే తత్ర ప్రదుద్రావ॥౩౫॥తమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥రూపేణశాంత్యా-అగ్రేద్యోతమానమివస్థితం-ఇషోఃపాతాత్ అతివృత్తంఅతి
క్రాంతం-శంకితమివేత్యన్వయః-ధనుష్పాణిందృష్ట్వా శంకితమివేత్యనేనధనుష్పాణిదర్శనాదన్యమృగాణామివాస్యశోకోనభవతీతీవశబ్దః ప్రయుజ్యతే-యద్వారామా
త్ భయంశంకమానంసత్ ఉత్పతంతమివస్థితం-వస్తుతస్తత్రాప్యదర్శనాదితిభావః-లోభయానం-హస్తప్రాప్తమివదృశ్యమానమిత్యర్థః-దృశ్యమానమితి- కేషుచిద్ద్రు
శ్యమానం- కేషుచిదదృశ్యం-అతఏవభిన్నాభ్రైస్సంవీతంవ్యాప్తం-చంద్రమండలమివస్థితం-శారదమితిమేఘశకలసంభావనార్థముక్తం॥౬౫॥ముహూర్తాదితి॥స
మీపేముహూర్తాత్ ముహూర్తాందదృశే-దూరాత్ దూరంముహుఃప్రకాశతే-అతఃఏవంఉక్తరీత్యాదర్శనాదర్శనాత్ దర్శనాదర్శనాభ్యాం- సుదూరమపాకర్ష
తఆకృష్టవాన్॥౮॥ఆసీదితి॥వివశఃకుతూహలపరవశః- మోహితఃవంచితః॥౯॥సఇతి॥ఉన్మాదయామాసేతి-ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః - బహుదూరాకర్షణేనచిత్తమో
హంచకారేత్యర్థః॥౧౦॥౧౧॥పునరేవేతి॥భూయఃఅత్యర్థంకుపితోభూత్॥౧౩౫॥సూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥౧౪౫॥శరీరమితి॥ప్రథమంమృగరూపస్యశరీ
రంవినిర్భిద్యతతఃమారీచస్యహృదయంతదంతర్వర్తిస్వశరీరంబిభేద॥౧౫౫॥తాలమాత్రమితి॥తాలమాత్రంతాలప్రమాణం-ప్రమాణేద్వయసజిత్యాదినాప్రమాణే
మాత్రచ్॥౧౬౫॥మ్రియమాణఇతి॥సీతాకేనోపాయేనలక్ష్మణమిహప్రస్థాపయేత్ -కేనోపాయేనరావణస్తాంహరేదితిదధ్యౌచింతయామాస॥౧౭౫॥సఇతి॥ప్రాప్తకా

తంస్మపశ్యతిరూపేణద్యోతమానమివాగ్రతః * అవేక్ష్యావేక్ష్యధావంతంధనుష్పాణింమహావనే। అతివృత్తమిషోఃపాతాల్లోభమానంకదాచన*
శంకితంతుసముద్భ్రాంతముత్పతంతమివాంబరే।దృశ్యమానమదృశ్యంచవనోద్దేశేషుకేషుచిత్ *భిన్నాభ్రైరివసంవీతంశారదంచంద్రమండలమ్
౬౫॥ముహూర్తాదేవదదృశేముహుర్దూరాత్ప్రకాశతే*దర్శనాదర్శనాదేవసోపాకర్షతరాఘవమ్। సుదూరమాశ్రమస్యాస్యమారీచోమృగతాంగ
తః॥౮॥ఆసీత్క్రుద్ధస్తుకాకుత్స్థోవివశస్తేనమోహితః।అథావతస్థేసంభ్రాంతశ్ఛాయామాశ్రిత్యశాద్వలే॥౯॥సతమున్మాదయామాసమృగరూపోని
శాచరః। మృగైఃపరివృతోవన్యైరదూరాత్ప్రత్యదృశ్యత ॥ ౧౦ ॥గృహీతుకామందృష్ట్వైనంపునరేవాభ్యధావత । తత్క్షణాదేవసంత్రాసాత్పు
నరంతర్హితోభవత్ ॥౧౧॥ పునరేవతతోదూరాద్వృక్షషండాద్వినిస్సృతమ్ । దృష్ట్వారామోమహాతేజాస్తంహంతుంకృతనిశ్చయః * భూయ
స్తుశరముద్ధృత్యకుపితస్తత్రరాఘవః॥౧౩౫॥సూర్యరశ్మిప్రతీకాశంజ్వలంతమరిమర్దనః*సంధాయసుదృఢేచాపేవికృష్యబలవద్బలీ । తమేవమృగము
ద్దిశ్యశ్వసంతమివపన్నగమ్*ముమోచజ్వలితందీప్తమస్త్రంబ్రహ్మవినిర్మితమ్॥౧౪౫॥శరీరంమృగరూపస్యవినిర్భిద్యశరోత్తమః* మారీచస్యైవహృ
దయంబిభేదాశనిసన్నిభః॥౧౫౫॥తాళమాత్రమథోత్ప్లుత్యన్యపతత్సశరాతురః*వినర్దన్భైరవంనాదంధరణ్యామల్పజీవితః॥౧౬౫॥మ్రియమాణస్తుమా
రీచోజహౌతాంకృత్రిమాంతనుమ్*స్మృత్వాతద్వచనంరక్షోదధ్యౌకేనతులక్ష్మణమ్* ఇహప్రస్థాపయేత్సీతాశూన్యేతాంరావణోహరేత్॥౧౭౫
సప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయచకారచతతస్స్వరమ్*సదృశంరాఘవస్యైవహాసీతేలక్ష్మణేతిచ॥౧౮౫॥తేనమర్మణినిర్విద్ధశ్శరేణానుపమేనచ * మృగ
రూపంతుతంత్యక్త్వారాక్షసంరూపమాత్మనః। చక్రేససుమహాకాయోమారీచోజీవితంత్యజన్॥౨౦॥ తతోవిచిత్రకేయూరస్సర్వాభరణభూషితః॥
హేమమాలీమహాదంష్ట్రోరాక్షసోభూచ్ఛరాహతః॥౨౧॥తంద్పష్ట్వాపతితంభూమౌరాక్షసంఘోరదర్శనమ్ ।రామోరుధిరసిక్తాంగంవేష్టమానంమ

దర్శనేభవత్ గృష్టివిషయోభవత్॥౩౫॥తంస్మేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥ రూపేణస్వరూపేణ - అగ్రతఃఅగ్రేద్యోతమానమివ- ఇషోఃపాతాదతివృత్తంఅతి
క్రాంతం-లోభమానంహస్తప్రాప్తమివదృశ్యమానం*శంకితమితి॥ఇవశబ్దస్యశంకితమిత్యనేనసంబంధః- ధనుష్పాణిందృష్ట్వాఅన్యమృగాణామివఅస్యశంకానాస్తీ
తిభావః॥౬॥అపాకర్షతఉన్మాదయామాస-బహుదూరధావనేనచిత్తమోహంచకారేత్యర్థః॥౮॥౧౧॥*భూయఇతి॥భూయఃఅత్యర్థంకుపితఇత్యన్వయః॥ ౧౩౫॥
౧౪౫॥సదృశమితి॥రూపమితిశేషః-మారీచస్యతదానీంరూపమన్యదీయం - హృదయంతుస్వీయమేవ-తథాచాయమర్థః- మృగరూపస్యసదృశంరూపంతస్యాస్వకీయం
రూపంభిత్వా- పశ్చాత్స్వకీయంహృదయంబిభేదేతిభావః॥౧౬౫॥*స్మృత్వేతి॥ తాంమతింరావణోక్తసీతాలక్ష్మణాహ్వానోపాయంస్మృత్వాకేనమత్కృతోపా
యేనేతిశేషః-సీతాలక్ష్మణంప్రేషయేత్ -తాంసీతాంశూన్యేరావణోహరేదితిదధ్యావితియోజనా॥టీ॥తాంమతింవిశ్వామిత్రయాగేరామకృతవైరబుద్ధింస్మృత్వా

లంకాలప్రాప్తం-కాలోచితమర్థంఆజ్ఞాయనిశ్చిత్య॥౧౯॥౨౨॥మారీచస్యైవేతి॥మాయైషేత్యత్రఇతికరణంబోధ్యం॥౨౩॥ హాసీతఇత్యాది॥హృష్టతనూరుహఃభయాత్ పులకితఃఅభూదితి శేషః॥౨౫॥తత్రేతి॥విషాదజంవిషాదోత్థం-విషాదోద్భవిష్యతీత్యుత్పన్నం॥ ౨౬॥ రాక్షసమిత్యాది ॥ హత్వామరణానుకూలవ్యాపారంకృత్వా-తతస్తదుక్తంస్వరంశ్రుత్వాత్వరమాణోరామః-జనస్థానంజనస్థానస్థస్వాశ్రమముద్దిశ్యాభిముఖస్సన్ - ససారయయౌ.అత్రసార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః॥౨౭॥

******** ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే · రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే · చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః. ********

అస్థానేభయశంకిన్యాజ్ఞానక్యాపిసుహృజ్జనమ్ ।ధిక్కృత్యచింతితంరామంనిత్యాపూర్వమహంభజే॥ఆర్తస్వరంత్విత్యాది॥భర్తుః భర్తుస్స్వరస్య॥నహీతి॥హృదయంమనః-జీవితంప్రాణః-వాశబ్దస్సముచ్చయే-స్థానేస్వస్థానే-మోహోజాయతఇతిభావః- శరణైషిణంరక్షకార్థినం-గోవృషమితిసామాన్యవిశేషయోః ప్రయోగఃకరికలభవత్ -ఇతిసీతాలక్ష్మణమువాచేతిసంబంధః॥౩॥నజగామేతి॥శాసనంఅప్రమత్తేనతేభావ్యమిత్యాద్యుక్తం॥౪॥సౌమిత్రఇతి॥మిత్రరూపేణోపలక్షితః-రూపేణమిత్రసదృశః-క్రియయాశత్రుతుల్యోసీత్యర్థః॥౫॥శాత్రవక్రియాంధర్మయతి-ఇచ్ఛసీతి॥ఇచ్ఛాయాంహేతుమాహ-మత్కృతఇతి- మత్పరిగ్రహార్థమిత్యర్థః-దార్ఢ్యాయపునరాహలోభాదితి-లోభోమల్లాభేచ్ఛా॥౬॥౭॥ త్వద్రక్షణంవిహాయకథంగమిష్యామీత్యత్రాహకింహీతి ॥ యోరామఃప్రధానంయస్యసఃయత్ప్రధానఃత్వమిహాగతః-తస్మిన్రామే-సంశయంప్రాణసంశయమాపన్నేసతి-ఇహాశ్రమపదే-తిష్ఠంత్యామయాకింకార్యం-నకిమపీత్యర్థః॥౮॥౧౭॥అవ

హీతలే * జగామమనసాసీతాంలక్ష్మణస్యవచఃస్మరన్॥౨౨॥మారీచస్త్వేవమాయైషాపూర్వోక్తంలక్ష్మణేనతు*తత్తథాహ్యభవచ్చాద్యమారీచోయంమయాహతః॥ ౨౩ ॥ హాసీతేలక్ష్మణేత్యేవమాక్రుశ్యచమహాస్వరమ్ * మమారరాక్షసస్సోయంశ్రుత్వాసీతాకథంభవేత్ । లక్ష్మణశ్చమహాబాహుః కామవస్థాంగమిష్యతి*ఇతిసంచింత్యధర్మాత్మారామోహృష్టతనూరుహః॥౨౫॥తత్రరామంభయంతీవ్రమావివేశవిషాదజమ్॥౨౬॥రాక్షసంమృగరూపంతంహత్వాశ్రుత్వాచతత్స్వరమ్। నిహత్యపృషతంచాన్యంమాంసమాదాయరాఘవః*త్వరమాణోజనస్థానంససారాభిముఖస్తదా॥౨౭॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః. **

ఆర్తస్వరంతుతంభర్తుర్విజ్ఞాయసదృశంవనే। ఉవాచలక్ష్మణంసీతాగచ్ఛజానీహిరాఘవమ్ * నహిమేహృదయంస్థానేజీవితంవావతిష్ఠతి । క్రోశతఃపరమార్తస్యశ్రుతశ్శబ్దోమయాభృశమ్ * ఆక్రందమానంతువనేభ్రాతరంత్రాతుమర్హసి। తంక్షిప్రమభిధావత్వంభ్రాతరంశరణైషిణమ్ * రక్షసాంవశమాపన్నంసింహానామివగోవృషమ్॥౩॥నజగామతథోక్తస్తుభ్రాతురాజ్ఞాయశాసనమ్ * తమువాచతతస్తత్రకుపితాజనకాత్మజా॥౪॥సౌమిత్రేమిత్రరూపేణభ్రాతుస్త్వమసిశత్రువత్ * యస్త్వమస్యామవస్థాయాంభ్రాతరంనాభిపత్స్యసే॥౫॥ ఇచ్ఛసిత్వంవినశ్యంతంరామంలక్ష్మణమత్కృతే * లోభాత్త్వంమత్కృతేనూనంనానుగచ్ఛసిరాఘవమ్॥౬॥ వ్యసనంతేప్రియంమన్యేస్నేహోభ్రాతరినాస్తితే * తేనతిష్ఠసివిస్రబ్ధస్తమపశ్యన్మహాద్యుతిమ్॥ ౭॥కింహిసంశయమాపన్నేతస్మిన్నిహమయాభవేత్ * కర్తవ్యమిహతిష్ఠంత్యాయత్ప్రధానస్త్వమాగతః॥౮॥ఇతిబ్రువాణాంవైదేహీంబాష్పశోకపరిప్లుతామ్ * అబ్రవీల్లక్ష్మణస్త్రస్తాంసీతాంమృగవధూమివ॥౯॥పన్నగాసురగంధ

వా॥౧౦॥టీ॥సఇతి ॥ రాఘవస్యసదృశంరామకంఠధ్వనిసదృశం॥౧౯॥౨౨॥మారీచస్యేతి॥ఏషామారీచస్యమాయేతిలక్ష్మణేనపూర్వంయదుక్తం-తత్తథైవాభవత్ కుతఃమారీచఏవమయాహతః॥౨౩॥ * ఇతీతి॥హృష్టతనూరుహః త్రాసాద్రోమాంచితతనురభవదితి శేషః ॥ ౨౬ ॥ జనస్థానమభిముఖఃజనస్థానమధ్యవర్తినిజాశ్రమముద్దిశ్యేత్యర్థః॥౨౭॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః
౧॥౩॥జగామేతి॥భ్రాతురాజ్ఞాయశాసనమితి-అప్రమత్తేనతేభావ్యమిత్యాదిరూపం॥౪॥౫॥ఇచ్ఛసీతి॥మత్కృతేమదర్థం॥౬॥వ్యసనమితి॥విస్రబ్ధఃనిశ్చింతః॥౭॥త్వద్రక్షణంవిహాయకథంగమిష్యామీత్యత్రాహ॥కింహీతి॥యత్ప్రధానస్త్వమిహాగతఃయోరామఃప్రధానంయస్యసఃయత్ప్రధానస్తస్మిన్రామే-సంశయంప్రాణసంశయంఆపన్నేప్రాప్తేసతిఇహాశ్రమేతిష్ఠంత్యామయాకింకర్తవ్యంనకిమపి-మద్రక్షణేనప్రయోజనంనాస్తి - శ్రీరామంవినాఅహంక్షణమపినజీవిష్యామీతిభావః॥

ధ్యుతి॥ ఏవంఉక్తప్రకారం పరుషభాషణం - రాఘవం వినా - స్థితాం త్వామిత్యన్వయః॥౧౩॥ అనివార్యమితి॥ సముద్యుక్తైః సన్నాహవద్భిః - సేశ్వరైః - సేంద్రైః॥౧౪॥
హృదయమితి॥ నివృత్తం నిర్దుఃఖం॥౧౫॥ నచేతి॥ తస్య రామస్య - నాయం స్వరః - అపితు కేనచిదన్యేన మాయయా విచిత్రశక్త్యా కృతః - వస్తుతస్తు మారీచస్యైవేయం
మాయేత్యాహ గంధర్వేతి - తస్య రక్షసః మృగీభూతస్య రక్షసః - సా స్వరః - మాయాపేతయా స్త్రీత్వం - గంధర్వనగరప్రఖ్యా గంధర్వనగరతుల్యా మాయా యద్వా సా
మృగరూపం - గంధర్వనగరం నామ మేఘాదావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం - తత్కదాచిద్దృశ్యతే - తద్యథా వ్యామోహజనకం తథా చిత్రవస్తురూపా పరవ్యామోహ
జనికా కాచిచ్ఛక్తిర్మాయా - సా తస్య రక్షసః మారీచస్యాస్తి - యయా ముహ్యసీత్యర్థః - గంధర్వనగరం ప్రోక్తమింద్రజాలం మనీషిభిరిత్యప్యాహుః॥౧౬॥ న్యాసే
తి॥ న్యాసభూతాసి నిక్షేపరూపాసి - కేన నిక్షిప్తేత్యత ఆహ రామేణ మయి న్యస్తేతి॥౧౭॥ కృతవైరా ఇతి॥ ఖరస్య స్వామినో నిధనాత్ జనస్థానే వధో యః తం ప్రతి వయమేతై
ర్నిశాచరైః కృతవైరాః - ఏతే అస్మాసు వైరమాచరితవంత ఇత్యర్థః॥౧౮॥ కింతత ఇత్యత్రాహ - రాక్షసా ఇతి॥ వాచో విసృజంతి అస్మన్మోహనార్థమితి శేషః॥౨౦॥
అనార్యేతి॥ అనార్య దుశ్శీల - అకరుణారంభ - దయాప్రసక్తిరహిత - తత్ర యుక్తిమాహ - రామస్యేతి - తేన అనార్యత్వాదికారణేన - రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా ఏతాని పూర్వో
క్తవచనాని ప్రభాషసే॥౨౨॥ నైతదితి॥ ప్రచ్ఛన్నచారిషు త్వద్విధేషు న సపత్నేషు పాపం భవేదితి యత్ ఏతన్న చిత్రం - నృశంసత్వాదికమత్ర హేతుత్వేనోపాత్తం॥౨౩
సుదుష్ట ఇతి॥ ప్రయుక్తః ప్రేషితః॥౨౪॥ తన్న సిధ్యతీతి॥ పృథగ్జనం తు క్షుద్రపురుషం॥౨౬॥ ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యమితి॥ అప్రధానే దుహాదీనామితి కర్మణ్యప్రధానే ద్వి

ర్వ దేవమానుషరాక్షసైః * అశక్యస్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం న సంశయః॥ ౧౧॥ దేవి దేవమనుష్యేషు గంధర్వేషు పతత్రిషు * రాక్షసేషు పిశా
చేషు కిన్నరేషు మృగేషు చ। దానవేషు చ ఘోరేషు న స విద్యేత శోభనే * యో రామం ప్రతియుధ్యేత సమరే వాసవోపమమ్॥ ౧౨॥ అవధ్యస్సమ
రే రామో నైవం త్వం వక్తుమర్హసి * న త్వామస్మిన్ వనే హాతుముత్సహే రాఘవం వినా॥౧౩॥ అనివార్యం బలం తస్య బలైర్బలవతామపి * త్రిభిర్లో
కైస్సముద్యుక్తైస్సేశ్వరైరపి సామరైః॥౧౪॥ హృదయం నిర్వృతం తేఽస్తు సంతాపస్త్యజ్యతామయమ్ * ఆగమిష్యతి తే భర్తా శీఘ్రం హత్వా మృగో
త్తమమ్॥౧౫॥ న చ తస్య స్వరో వ్యక్తం మాయయా కేనచిత్కృతః * గంధర్వనగరప్రఖ్యా మాయా సా తస్య రక్షసః॥ ౧౬॥ న్యాసభూతాసి వైదేహి
న్యస్తా మయి మహాత్మనా * రామేణ త్వం వరారోహే న త్వాం త్యక్తుమిహోత్సహే॥౧౭॥ కృతవైరాశ్చ వైదేహి వయమేతైర్నిశాచరైః * ఖరస్య
నిధనాద్దేవి జనస్థానవధం ప్రతి॥౧౮॥ రాక్షసా వివిధా వాచో విసృజంతి మహావనే * హింసావిహారా వైదేహి న చింతయితుమర్హసి॥౧౯॥ లక్ష్మణేనై
వముక్తా సా క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా * అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవాదినమ్॥ ౨౦॥ అనార్యాకరుణారంభ నృశంస కులపాంసన * అహం తవ ప్రి
యం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహత్। రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా తేనైతాని ప్రభాషసే॥౨౨॥ నైతచ్చిత్రం సపత్నేషు పాపం లక్ష్మణ యద్భవేత్। త్వద్వి
ధేషు నృశంసేషు నిత్యం ప్రచ్ఛన్నచారిషు॥౨౩॥ సుదుష్టస్త్వం వనే రామమేకమేకోఽనుగచ్ఛసి। మమ హేతోః ప్రతిచ్ఛన్నః ప్రయుక్తో భరతేన వా॥౨౪
తన్న సిధ్యతి సౌమిత్రే తవ వా భరతస్య వా। కథమిందీవరశ్యామం పద్మపత్రనిభేక్షణమ్ * ఉపసంశ్రిత్య భర్తారం కామయేయం పృథగ్జనమ్॥౨౬॥ సమ
క్షం తవ సౌమిత్రే ప్రాణాంస్త్యక్ష్యే న సంశయః * రామం వినా క్షణమపి న హి జీవామి భూతలే॥౨౭॥ ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం సీతయా రోమహర్షణ

౧౬॥ * గంధర్వనగరప్రఖ్యేతి॥ గంధర్వనగరమింద్రజాలం - యద్వా మేఘాదావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం - తత్కదాచిద్దృశ్యతే - తద్యథా వ్యామోహజనకం - ఏవం
చిత్రవస్తురూపేణ పరవ్యామోహజనికా కాచిచ్ఛక్తిర్మాయా - సా తస్య రక్షసో మారీచస్యాస్తి - యయా ముహ్యసీత్యర్థః॥౧౭॥ కృతవైరా ఇతి॥ జనస్థానవధం శూన్య
తాకరణరూపం ప్రతి ఉద్దిశ్య: ఖరస్య నిధనాత్ - సంహారాదారభ్యేత్యర్థః - ల్యబ్లోపే పంచమీ - హే కల్యాణి వయమేతైర్నిశాచరైః - కృతవైరాః - అస్మాసు వైరమాచరి
తవంత ఇత్యర్థః॥౧౮॥ రాక్షసా ఇతి॥ తస్మాద్దేవ - హింసావిహారా హింసైవ విహారో యేషాం తే వివిధా వాచో విసృజంతి - ప్రబలానేకరక్షోయుద్ధేష్వప్రతిహతశక్తిసంప
న్నస్య శ్రీరామస్య పురతః స్థాతుమశక్తాః - మాయావినో హింసావిహారా వివిధా వాచో విసృజంతీతి భావః॥౨౦॥ అకార్యేతి॥ అకార్యకరణారంభ అకృత్యకరణోద్యు

తీయాః.సీతాపారుష్యేణ ప్రతిపారుష్యాదిరాహిత్యంసూచయతివిజితేంద్రియఇతి॥౨౯॥ఉత్తరమితి ॥అప్రతిరూపంఅత్యంతానుచితం-విముక్తధర్మాః పరిత్యక్తని
నయాదిధర్మాః.చపలాఃచంచలచిత్తాః - తీక్ష్ణాఃమూర్ఖహృదయాః భేదకరాః పరస్పరస్నేహకార్యవిచ్ఛేదకరాః॥ ౩౦॥ ఉపశృణ్వంత్వితి॥ మేసాక్షిభూతాఃవనేచ-
రాః-న్యాయవాదీఅహం-త్వయాఅన్యాయంపరుషంయథాఉక్తః తథాఉపశృణ్వంతు॥౩౧॥ధిక్త్వామితి॥ఉభసర్వతసోరిత్యాదినాధిగ్యోగేద్వితీయా॥౩౨॥౩౩॥
గోదావరీమిత్యాది॥ఆబంధిష్యేఉద్బంధనంకరిష్యామి-విషమేభృగ్వాదివిషమస్థలే-పాతేనేతి శేషః-స్పృశేస్పృశామి॥౩౮॥ఇతీతి॥ఆక్రుశ్యవినింద్య॥౩౯॥తామితి॥
భర్తుర్భ్రాతరంనకించిదువాచేతి-ఆశ్వాసనవ్యాజేనగమనవిళంబంకరోతీతికోపేనేతి శేషః ॥ ౪౧ ॥తతస్త్వితి॥కించిదితి కోపమిశ్రత్వాత్ కించిత్ప్రణామః-బ
హుశోన్వీక్షమాణఇతి-కథమేనామేకాకినీంత్యక్త్వాగమిష్యామీత్యనుశయేనబహుశోన్వీక్షణం-ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ - అస్మిన్సర్గేసార్ధచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥ ౪౬॥
******** ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః. ********
అథసీతాయాఃలక్ష్మణవిషయపరుషభాషణఫలందర్శయత్యేకాదశభిస్సర్గైః-రావణప్రలోభనమాహషట్చత్వారింశే-తయాపరుషమిత్యాది ॥వికాంక్షన్ అనిచ్ఛ
న్నేవ-రామముద్దిశ్యప్రతస్థేనచిరాదివఅవిళంబితమేవ-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారఇతివా-యద్వానచిరాదివ-సీతాత్యాగాసహిష్ణుతయాపాదావష్టంభాదాకర్షతః-రా
మపాప్తిత్వరాతుపురతఃకర్షతీతీవశబ్దస్యభావః॥౧ ॥ తదితి ॥ ఆస్థితఃఅవకాశంప్రతీక్షమాణస్థితోదశగ్రీవః - తదేవఅంతరంఅవకాశంఆసాద్యవైదేహీంఅభిచ.

ణమ్ * అబ్రవీల్లక్ష్మణస్సీతాం ప్రాంజలిర్విజితేంద్రియః॥౨౯॥ఉత్తరన్నోత్సహేవక్తుం దైవతంభవతీమమ*వాక్యమప్రతిరూపంతునచిత్రంస్త్రీ
షుమైథిలి॥స్వభావస్త్వేషనారీణామేవంలోకేషుదృశ్యతే * విముక్తధర్మాశ్చపలాస్తీక్ష్ణాభేదకరాస్స్త్రియః । నసహేహీదృశంవాక్యంవైదేహి
జనకాత్మజే* శ్రోత్రయోరుభయోర్మేద్యతప్తనారాచసన్నిభమ్॥౩౦॥ఉపశృణ్వంతుమేసర్వేసాక్షిభూతావనేచరాః* న్యాయవాదీయథా
న్యాయముక్తోహంపరుషంత్వయా॥౩౧॥ధిక్త్వామద్యప్రణశ్యత్వంయన్మామేవంవిశంకసే*స్త్రీత్వందుష్టంస్వభావేనగురువాక్యేవ్యవస్థితమ్॥౩౨॥
గమిష్యేయత్రకాకుత్స్థస్స్వస్తితేస్తువరాననే * రక్షంతుత్వాంవిశాలాక్షిసమగ్రావనదేవతాః ॥ ౩౩ ॥ నిమిత్తానిహిఘోరాణియానిప్రా
దుర్భవంతిమే * అపిత్వాంసహరామేణపశ్యేయంపునరాగతః॥౩౪॥ (నవేత్స్యేతన్నజానామివైదేహిజనకాత్మజే)*లక్ష్మణేనైవముక్తాసారుదంతీ
జనకాత్మజా * ప్రత్యువాచతతోవాక్యంతీవ్రంబాష్పపరిప్లుతా॥౩౫॥గోదావరీంప్రవేక్ష్యామివినారామేణలక్ష్మణ * ఆబంధిష్యేథవాత్యక్ష్యేవి
షమేదేహమాత్మనః॥పిబామ్యహంవిషంతీక్ష్ణంప్రవేక్ష్యామిహుతాశనమ్* నత్వహంరాఘవాదన్యంపదాపిపురుషంస్పృశే॥౩౮॥ఇతిలక్ష్మణమాక్రు
శ్యసీతాదుఃఖసమన్వితా * పాణిభ్యాంరుదతీదుఃఖాదుదరంప్రజఘానహ॥ ౩౯ ॥ తామార్తరూపాంవిమనారుదంతీంసౌమిత్రిరాలోక్యవిశాలనే
త్రామ్॥ఆశ్వాసయామాసనచైవభర్తుస్తంభ్రాతరంకించిదువాచసీతా॥౪౧॥తతస్తుసీతామభివాద్యలక్ష్మణఃకృతాంజలిఃకించిదభిప్రణమ్యచ*అ
న్వీక్షమాణోబహుశశ్చమైథిలీంజగామరామస్యసమీపమాత్మవాన్॥౪౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచచత్వారింశస్సర్గః.**********

తయాపరుషముక్తస్తుకుపితోరాఘవానుజః । సవికాంక్షన్భృశంరామంప్రతస్థేనచిరాదివ॥ ౧ ॥తదాసాద్యదశగ్రీవఃక్షిప్రమంతరమాస్థితః ।

క్తే॥౨౯॥ * విముక్తేతి॥తీక్ష్ణాఃమూర్ఖహృదయాః ॥ ౩౦ ॥ ఉపశృణ్వంత్వితి॥ మేవాక్యమితి శేషః-వనేచరాః దేవాఃఅన్యాయంపరుషంత్వయోక్తః॥౩౧॥ ధిగితి॥
త్వంప్రణశ్య నాశంప్రాప్నుహి-యస్మాద్గురువాక్యేవ్యవస్థితంమామేవంవిశంకసే-అతఏవస్త్రీత్వంస్వభావేనదుష్టం॥౩౨॥ పూర్వంధిక్త్వామద్యప్రణశ్యేత్యుక్త్వా
రామస్మరణేనతస్యాఃమంగళమాశాస్తేస్వస్తీత్యాదినా॥౩౩॥*అపిత్వామితి॥రామేణసహత్వాంపశ్యేయం-నవేత్స్యేతన్నజానామీతి-నిమిత్తానాంతాదృశత్వాదితి
భావః॥౩౫॥*ఆబంధిష్యేఉద్బంధనంకరిష్యామీతి॥విషమేభృగ్వాదివిషమప్రదేశే॥౩౮॥౩౯॥తతఇతి॥ అభివాద్యనమస్కృత్యఅభిప్రణమ్యప్రహ్వీభూయఅన్వీక్ష
మాణఃకథమేనాంరామేణవినాకృత్వాగమిష్యామీత్యాశయేనబహుశోనిరీక్షణం॥౪౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయా
మారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచచత్వారింశస్సర్గః.************తయేతి॥నచిరాదివశీఘ్రమేవేత్యర్థః॥౧॥తదేతి॥అంతరంరామలక్ష్మణయోరపసరణరూప.

క్రామ అభిముఖ్యేనాజగామ-పరివ్రాజకో భిక్షుః తస్య రూపం లింగం ధారయతీతి పరివ్రాజకరూపధృత్॥౨॥ పరివ్రాజకలింగాన్యాహ శ్లక్ష్ణేతి॥ శిఖీ - అదంతత్వాభావేపి వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః· ఛత్రీత్యత్ర వాక్యసంధేరనిత్యత్వేన యణభావః- ఉపానహీత్యత్ర ఇనిరావర్ణః· యష్టిః త్రిదండం- శిఖీత్యనేన సాహచర్యాత్ - అత్ర ధర్మప్రధానజనకకులనందిన్యాస్సీతాయా విశ్వాసాయ ధృతత్వాదిదమేవ యతిలింగమితి దర్శితం- తథాహాంగిరాః- యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః॥ బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతునివారణం॥ శిక్యం పాత్రం బృసీ చైవ కౌపీనం కటివేష్టనమ్। యస్యైతద్విద్యతే లింగం స యతిర్నేతరో యతిరితి॥ పరివ్రాజకరూపేణేత్యనేన బ్రహ్మసూత్రాదికముక్తం- సముపాగమదితి ప్రతిపాద్యార్థభేదాత్ పునఃపునః క్రియాపదప్రయోగః॥౩॥ తామితి॥ భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం - మహత్తమ ఇత్యభూతోపమా- సంధ్యాయాం మహత్తమసో సంభవాత్॥౪॥ తామితి॥ గ్రహః అంగారకః శనైశ్చరో వా- సరోహిణీమివ భృశదారుణో రావణస్తామపశ్యత్ - యథా రోహిణ్యాః క్రూరగ్రహవీక్షణం లోకానర్థకరం తథా రావణస్య సీతావీక్షణమితి భావః॥౫॥ దారుణత్వం ప్రకటయతి- తముగ్రేతి॥౬॥ శీఘ్రస్రోతా ఇతి॥ శీఘ్రస్రోతాః శీఘ్రప్రవాహా- వీక్షంతం వీక్షమాణం- స్తిమితమితి క్రియావిశేషణం॥౭॥ రామస్యేతి॥ రామస్యాంతరప్రేప్సుః విశ్లేషాన్వేషీ - తదంతరే తస్మిన్నవకాశే- ప్రథమం సీతాముద్దిశ్య గమనం- అథాశ్రమసమీపగమనం- తతస్సీతాదర్శనం తతస్సన్నికర్షగమనమితి క్రమః॥౮॥ అథాభిముఖగమనమాహ అభవ్య ఇతి॥ అభవ్యః దుర్జనః- భవ్యరూపేణ సుజనరూపేణ- అనుశోచతీమితి- ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాన్నుమభావః॥౯॥ స ఇతి॥ పాపః అంతః పాపాత్మా- భవ్యరూపేణ బాహ్యాకారేణోపలక్షితః॥౧౦॥ శుభామిత్యాది॥ బాష్పశోకాభిపీడితాం రామార్తస్వరశ్రవణేన బాహ్యాభ్యంతరాస్వాస్థ్యవతీం- పీతకౌశేయం వస్త్రమితి పీతకౌశేయవాసినీం- ణిన్యంతాత్ ఙీప్ - అభ్యగచ్ఛత పూర్వస్మాదపి సన్నికర్షం ప్రాప్తః॥౧౨॥ స ఇతి॥ బ్రహ్మఘోషం ఉపనిషదమావర్తయేదిత్యుక్తపరివ్రాజకోచితవేదఘోషం- ప్రశ్రితం వినయాన్వితం- రహితే విజనప్రదేశే॥౧౩॥ తామితి॥ లోకే ఉత్తమాం స్త్రియమిత్యన్వయః- ప్రశ్రితం వాక్యమబ్రవీదిత్యస్యైవ వివరణం ప్రశశంసేతి॥౧౪॥ కా త్వమితి॥ కాంచనవర్ణాభే కాంచనవర్ణతుల్యవర్ణే- కమలానాం మాలాం బిభ్రతీ పద్మినీవ స్థితా- పద్మతుల్యముఖనయనపాణిపాదవిశిష్టత్వాదితి భావః॥౧౫॥ హ్రీరి

అభిచక్రామ వైదేహీం పరివ్రాజకరూపధృత్ ॥౨॥ శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతః శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ । వామే చాంసేవసజ్యాథ శుభే యష్టికమండలూ ॥ పరివ్రాజకరూపేణ వైదేహీమన్వవర్తత॥౩॥ తామాససాదాతిబలో భ్రాతృభ్యాం రహితాం వనే॥ రహితాం చంద్రసూర్యాభ్యాం సంధ్యామివ మహత్తమః॥౪॥ తామపశ్యత్తతో బాలాం రామపత్నీం యశస్వినీమ్॥ రోహిణీం శశినా హీనాం గ్రహవద్భృశదారుణః॥౫॥ తముగ్రతేజఃకర్మాణం జనస్థానరుహా ద్రుమాః॥ సమీక్ష్య న ప్రకంపంతే న ప్రవాతి చ మారుతః॥౬॥ శీఘ్రస్రోతాశ్చ తం దృష్ట్వా వీక్షంతం రక్తలోచనమ్॥ స్తిమితం గంతుమారేభే భయాద్గోదావరీ నదీ॥౭॥ రామస్య త్వంతరప్రేప్సుర్దశగ్రీవస్తదంతరే॥ ఉపతస్థే చ వైదేహీం భిక్షురూపేణ రావణః॥౮॥ అభవ్యో భవ్యరూపేణ భర్తారమనుశోచతీమ్॥ అభ్యవర్తత వైదేహీం చిత్రామివ శనైశ్చరః॥౯॥ స పాపో భవ్యరూపేణ తృణైః కూప ఇవావృతః॥ అతిష్ఠత్ప్రేక్ష్య వైదేహీం రామపత్నీం యశస్వినీమ్॥౧౦॥ శుభాం రుచిరదంతోష్ఠీం పూర్ణచంద్రనిభాననామ్॥ ఆసీనాం పర్ణశాలాయాం బాష్పశోకాభిపీడితామ్। స తాం పద్మపలాశాక్షీం పీతకౌశేయవాసినీమ్॥ అభ్యగచ్ఛత వైదేహీం దుష్టచేతా నిశాచరః॥౧౨॥ స మన్మథశరావిష్టో బ్రహ్మఘోషముదీరయన్॥ అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపః॥౧౩॥ తాముత్తమాం స్త్రియం లోకే పద్మహీనామివ శ్రియమ్॥ విభ్రాజమానాం వపుషా రావణః ప్రశశంస హ॥౧౪॥ కా త్వం కాంచనవర్ణాభే పీతకౌశేయవాసిని॥ కమలానాం శుభాం మాలాం పద్మినీవ హి బిభ్రతీ॥౧౫॥ హ్రీః కీర్తిః శ్రీః శుభా లక్ష్మీరప్స

మవకాశమిత్యర్థః - అభిచక్రామ వైదేహీం - వైదేహీమన్వవర్తత- తామాససాదాతిబలః ఉపతస్థే స వైదేహీం- అభ్యగచ్ఛత వైదేహీమిత్యేతాః క్రియాః ప్రత్యాసక్తివిశేషవివక్షయా పునఃపునః ప్రయుజ్యంతే॥ తి॥ శ్లక్ష్ణేతి ॥ శిఖీత్యాదివిశేషణైః త్రిదండీతి వ్యజ్యతే- తదుక్తం భారతే- త్రిదండీ సకమండలురితి॥౩॥ తామితి॥ గ్రహవదంగారకాదివత్ - తదంతరే తస్మిన్నవకాశే॥౮॥ అభవ్య ఇతి॥ భవ్యరూపేణ సాధురూపేణోపలక్షితః॥౧౦॥ శుభామితి॥ బాష్పశోకాభిపీడితాం బాష్పైః శోకేన చ అభిపీడితాం॥౧౨॥ స ఇతి॥ బ్రహ్మఘోషం పరివ్రాజకవేషోచితం వేదఘోషం - రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం రహితే దేశే సమయే॥౧౩॥ టీ॥ కా త్వమిత్యాది ప్రశ్నస్తయో

తి॥ హ్రీః విష్ణుపత్నీ భూమిః-హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యావితి శ్రుతేః। శ్రీః కమలా-లక్ష్మీః కాంత్యధిష్ఠానదేవతా-రతిః మన్మథస్త్రీ-స్వైరచారిణీ స్వతంత్రా॥౧౬॥ సమా ఇతి॥ సమాః వైషమ్యరహితాః-శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి శిఖరిణః-ప్రశంసాయామినిః కుందకుట్మలవత్ ప్రశస్తాగ్రా ఇత్యర్థః స్నిగ్ధాః మసృణాః రక్తాంతే రక్తరేఖాయుక్తాంతే-జఘనం కటిపురోభాగః॥ ని॥ పశ్చాన్నితంబః స్త్రీకట్యాః క్లీబే తు జఘనం పురః ఇత్యమరః॥౧౮॥ ఏతావితి॥ ఉపచితౌ ఉన్నతౌ-వృత్తౌ వర్తులౌ-సంహతౌ అన్యోన్యసంశ్లిష్టౌ-సమ్యక్ ప్రకృష్టం వల్గితం చలనం యయోస్తౌ సంప్రవల్గితౌ గురుత్వాన్నత్యాభ్యాం కించిచ్చలంతావివస్థితావిత్యర్థః-పీనోన్నతముఖౌ-క్వచిత్ స్తనయోః పీనత్వే౽ప్యగ్రేష్వున్నత్యం పీనత్వం చ న స్తః-తథా న భవత ఇమౌ-కింతు పీనం ఉన్నతం చ ముఖం యయోస్తౌ-కాంతౌ కామ్యమానౌ-మణిప్రవేకాభరణౌ మణిప్రవేకాః మణిశ్రేష్ఠాః॥ ని॥ ప్రవేకానుత్తమోత్తమా ఇత్యమరః। తే మాలాత్మకాః ఆభరణం యయోస్తౌ-రుచిరౌ శోభమానౌ-సూక్ష్మతరకౌశేయోత్తరీయచలనవశేన హఠాద్దృష్టః ప్రకారో దురాత్మనా వర్ణ్యతే॥౧౯॥ చారుస్మితేతి॥ చారవో దంతా యస్యాస్సా చారుదతీ-ఆర్షో దంతస్య దత్రాదేశః- ఛందోవద్భావేన ఛందసి చేతి సూత్రేణ సమాసాంతో దంతస్య దత్రాదేశో వా-ఉగితశ్చేతి జీప్-సమా ఇత్యాదినా పూర్వోక్తస్య సామాన్యోక్తిరియం చారుస్మితత్వనిర్వాహాయ-విలాసో౽oభస్థానీయం-అతో౽నన్యోపమా॥౨౦॥ కరాంతేతి॥ కరాంతేన కరతలాంగుష్ఠప్రదేశినీచక్రమానేన మితం పరిచ్ఛిన్నం మధ్యం యస్యాస్సా-సంహతస్తనీతి- పూర్వం సంహతావిత్యుక్తకల్పే౽పి పునరుక్తిః దుర్లభలక్షణత్వవిస్మయేన॥౨౧॥ నైవేతి॥ ఏవం రూపా దేవీ దేవస్త్రీ-దేవలోకే న దృష్టా- ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం-నారీ మనుష్యస్త్రీ॥౨౨॥ రూపమితి॥ లోకేష్వగ్ర్యం శ్రేష్ఠం-రూపం లావణ్యం రూపాదీని కాంతారవాసశ్చ ఉన్మాదయంతి-పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ కిమత్ర తవాగమనమితి నిర్ణయబుద్ధిం న జనయంతీత్యర్థః॥౨౩॥ సేతి॥ ప్రతిక్రామ ప్రతినివర్తస్వ-నిలయమితి శేషః-వస్తుం స్థాతుం॥౨౪॥ ప్రాసాదాగ్రాణీతి॥ సంపన్నాని సమృద్ధాని-ఆచరితుం సంచరితుం॥౨౫॥ వరమితి॥ వరం శ్రేష్ఠం మాల్యాదిత్వద్యుక్తం తవ యోగ్యం మన్యే-న తు యాదృశతాదృశం-ఏవముత్తరత్రాపి-యద్వా మాల్యాదికం త్వద్యుక్తం త్వత్సంబద్ధం సత్ వరం ప్రశస్తం భవతీతి మన్యే॥౨౬॥ కా త్వమితి॥ త్వం మే దేవతా దేవస్త్రీతి ప్రతిభాసి-తత్ర కా త్వం కిం రుద్రాణాం సంబంధినీ-ఉత మరుతాం - ఆహోస్విద్వసూనాం సంబంధినీ. వాకారస్సముచ్చయార్థః- తేన కిమాదిత్యానామిత్యపి సిద్ధ్యతి॥౨౭॥ తత్రాపి సంశయనివృత్తిమాహ- నేహేతి॥౨౮॥ భయహేత్వంతరమాహ ఇహేతి॥

రావాః శుభాననే * భూతిర్వా త్వం వరారోహే రతిర్వా స్వైరచారిణీ॥౧౬॥ సమాశ్శిఖరిణస్స్నిగ్ధాః పాండురా దశనాస్తవ * విశాలే విమలే నేత్రే రక్తాంతే కృష్ణతారకే। విశాలం జఘనం పీనమూరూ కరికరోపమౌ॥౧౮॥ ఏతావుపచితౌ వృత్తౌ సంహతౌ సంప్రవల్గితౌ। పీనోన్నతముఖౌ కాంతౌ స్నిగ్ధౌ తాలఫలోపమౌ * మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌ తే పయోధరౌ॥౧౯॥ చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని * మనో హరసి మే కాంతే నదీకూలమివాంభసా॥౨౦॥ కరాంతమితమధ్యాసి సుకేశీ సంహతస్తనీ॥౨౧॥ నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ। నైవంరూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీతలే॥౨౨॥ రూపమగ్ర్యం చ లోకేషు సౌకుమార్యం వయశ్చ తే। ఇహ వాసశ్చ కాంతారే చిత్తమున్మాదయంతి మే॥౨౩॥ సా ప్రతిక్రామ భద్రం తే న త్వం వస్తుమిహార్హసి। రాక్షసానామయం వాసో ఘోరాణాం కామరూపిణామ్॥౨౪॥ ప్రాసాదాగ్రాణి రమ్యాణి నగరోపవనాని చ। సంపన్నాని సుగంధీని యుక్తాన్యాచరితుం త్వయా॥౨౫॥ వరం మాల్యం వరం భోజ్యం వరం వస్త్రం చ శోభనే। భర్తారం చ వరం మన్యే త్వద్యుక్తమసితేక్షణే॥ ౨౬ ॥ కా త్వం భవసి రుద్రాణాం మరుతాం వా వరాననే। వసూనాం వా వరారోహే దేవతా ప్రతిభాసి మే॥౨౭॥ నేహ గచ్ఛంతి గంధర్వా న దేవా న చ కిన్నరాః। రాక్షసానామయం వాసః కథం ను త్వమిహాగతా॥౨౮॥ ఇహ శాఖామృగాస్సింహా ద్వీపివ్యాఘ్రమృగాస్తథా। ఋక్షాస్తరక్షవః కంకాః కథం తేభ్యో న

సహసల్లాపార్థః-న త్వజ్ఞాతజ్ఞానార్థః॥౧౫॥ హ్రీరితి॥ హ్రీప్రభృతయో విష్ణుశక్తివిశేషాః॥౧౬॥ సమా ఇతి॥ సమా ఏకాకారాః శిఖరిణః శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి తథా॥౧౮॥ * ॥టీ॥ మణిప్రవేకః మణిశ్రేష్ఠః॥౧౯॥ * మనోహరసీతి॥ నదీకత్రీ-అంభసా కూలం స్వకూలమేవ॥౨౦॥ కరాంతేతి॥ కరాంతమితమధ్యా ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యా॥౨౧॥ రూపమితి॥ రూపాదీని త్రీణి చిత్తమున్మాదయంతి మనఃక్షోభం జనయంతి॥౨౩॥ సేతి॥ ప్రతిక్రామ నిర్యాహి॥౨౪॥ ప్రాసాదేతి॥ సంపన్నాని రాజభోగైరితి శేషః॥ ౨౫ ॥ వరమితి॥ మాల్యాదీని త్వయా ఆచరితుముపభోక్తుం యుక్తానీతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౨౬ ॥టీ॥ ఇహేతి॥ ద్వీపినో బిందువ్యాఘ్రాః॥

తి॥శాఖామృగాః వానరాః-ద్వీపంచర్మ-తద్యోగాత్ ద్వీపినోబాలవ్యాఘ్రాః-వ్యాజిఘ్రతీతివ్యాఘ్రాః-ద్వీప్యపేతుయాకించిన్మహాంతోవిహ - తరక్షవోమృగాద
నాఃమహావ్యాఘ్రాః-నబిభ్యసినబిభేషి-కంకాఃమాంసాదాః-భయంకరాకృతయఃపక్షివిశేషాః॥ఛ॥మదేతి॥పంచమ్యర్థేషష్ఠీ-తరస్వినాంబలవతాం॥౩౦॥కాసీతి॥
కాసికిన్నామధేయాసి-కస్యసంబంధినీ-కుతఃకస్మాద్దేశాదాగతాసి॥౩౧॥ఇతీతి॥ ద్విజాతివేషేణసన్యాసివేషేణ-హితంసహితం-సత్క్రియతేపభిరితిసత్కారాః
పూజాద్రవ్యాణితైః॥౩౨॥ఉక్తంవివృణోతిఉపనీయేతి॥పాద్యేనపాదోదకేన-అభినిమంత్ర్యసత్కృత్య-తదాపాద్యప్రదానానంతరం-సిద్ధమిత్యేవాబ్రవీత్ పక్వా
న్నంసిద్ధమిత్యబ్రవీత్॥౩౩॥ఉక్తమర్థంసగాంతశ్లోకాభ్యాంవివృణోతి॥ద్విజాతీత్యాది॥ద్విజాతివేషేణసమాగతం-పాత్రంఅలాబుప్రభృతిప్వేకం-కుసుంభం
మహారజనాఖ్యరంజకద్రవ్యవిశేషరక్తంవస్త్రం- తేనరక్తమితి ప్రాప్తస్యాణో లోపఆర్షః-యద్వాకుసుంభఃకమండలుః॥ని॥స్యాన్మహారజనేక్లీబంకుసుంభంకరకేపు
మానిత్యమరః ।తదుభయధారిణం-అపాయేఅపహరణేఅనర్థకరణేవాదర్శనంబుద్ధిర్యస్యతం-అతఏవఉద్వేష్టుంభోజయితుమశక్యంతంసమీక్ష్య మైథిలీ-బ్రాహ్మణవ
త్ బ్రాహ్మణేనసదృశంయథాభవతితథా-న్యమంత్రయత్ -బ్రాహ్మణాతిథివన్నిమంత్రితవతీత్యర్థః-యద్వాబ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణార్హం -తదర్హమితివ
తిః-యద్వా మైథిలీజనకకులజాతతయాతద్వ్యవహారపరిపాటీవిజ్ఞాతకపటవేషాపిసన్యాసివేషధారణమాత్రేణ-ఉద్వేష్టుంద్వేషంకర్తుంఅశక్యంతంన్యమంత్రయ
త్ -కాషాయదండమాత్రేణయతిఃపూజ్యోనసంశయఇతివచనాదితిభావః॥౩౪॥సత్కారప్రకారమాహఇయమితి ॥ ఇయంబ్రసీమునీనామాసనంఆస్యతాం-త్వ
దర్థంసిద్ధంపక్వంఇదంవనజాతంకందమూలఫలాదికం-ఇహస్థలే-అవ్యగ్రముపభుజ్యతాం-ఇతికరణస్యఉత్తరశ్లోకేన్వయః-నిమంత్ర్యమాణఇతి- ఇతిప్రతిపూర్ణభా
షిణీంసర్వంసంపన్నమిత్యతిథయేవక్తవ్యంవచనంభాషమాణాం-ధృతంధీరంయథాతథా-మనోవిశేషణంవా-తస్యాహరణేమనస్సమర్పయత్ -నిహితవాన్॥౩౫॥
తతఇతి॥సువేషంశోభనాకారం-ప్రతీక్షమాణాప్రతిపాలయంతీ-వివీక్షమాణావివిధమీక్షమాణా-హరితంశ్యామం॥ ౩౬ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా

బిభ్యసి॥ఛ॥మదాన్వితానాం ఘోరాణాంకుంజరాణాంతరస్వినామ్ ।కథమేకామహారణ్యేనబిభేషివరాననే॥౩౦॥కాసికస్యకుతశ్చత్వంకిన్నిమి
త్తంచదండకాన్ । ఏకాచరసికల్యాణిఘోరాన్రాక్షససేవితాన్॥౩౧॥ఇతిప్రశస్తావైదేహీరావణేనదురాత్మనా । ద్విజాతివేషేణహితందృష్ట్వా
రావణమాగతమ్ * సర్వైరతిథిసత్కారైఃపూజయామాస మైథిలీ॥ ౩౨ ॥ ఉపనీయాసనంపూర్వంపాద్యేనాభినిమంత్ర్యచ * అబ్రవీత్సిద్ధమి
త్యేవతదాతంసౌమ్యదర్శనమ్॥౩౩॥ద్విజాతివేషేణసమీక్ష్య మైథిలీసమాగతంపాత్రకుసుంభధారిణమ్।అశక్యముద్వేష్టుమపాయదర్శనంన్యమం
త్రయద్బ్రాహ్మణవత్తదాంగనా॥౩౪॥ఇయంబ్రసీ బ్రాహ్మణకామమాస్యతామిదంచపాద్యంప్రతిగృహ్యతామితి । ఇదంచసిద్ధంవనజాతముత్త
మంత్వదర్థమవ్యగ్రమిహోపభుజ్యతామ్ * నిమంత్ర్యమాణఃప్రతిపూర్ణభాషిణీంనరేంద్రపత్నీంప్రసమీక్ష్య మైథిలీమ్। ప్రసహ్యతస్యా
హరణేధృతంమనస్సమర్పయత్స్వాత్మవధాయరావణః॥౩౫॥తతస్సువేషంమృగయాగతంపతింప్రతీక్షమాణాసహలక్ష్మణంతదా। వివీక్షమాణాహ
రితందదర్శతన్మహద్వనంనైవతురామలక్ష్మణౌ॥౩౬॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

౩౧॥ఇతీతి॥ప్రశస్తా ప్రశంసితా॥౩౨॥ఉపనీయేతి॥ఆతిథ్యకరణేనఅర్ఘ్యాద్యనంతరంపక్వాన్నంసిద్ధంభూతమిత్యాదిశబ్దైఃబ్రూయాదితిశాస్త్రాత్ తథైవాబ్రవీదిత్య
ర్థః॥౩౩॥ద్విజాతివేషేణేతి ॥పాత్రకుసుంభధారిణంపాత్రమలాబుప్రభృతిప్వేకం -కుసుంభంరక్తవస్త్రంకుసుంభశబ్దేనరక్తవర్ణోలక్ష్యతే-అపాయదర్శన
మపాయేఅపహరణేఅనర్థకరణేవాదర్శనంబుద్ధిర్యస్యతం - ఉద్వేష్టుంభోజయితుం - యద్వాఅతిథిత్వాద్ద్వేషంకర్తుమశక్యం - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేనస
దృశంయథాభవతితథాన్యమంత్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథిమివనిమంత్రితవతీత్యర్థః॥౩౪ ॥ఇయమితి॥బ్రసీయత్యాసనంసిద్ధంపక్వం - వనజాతంవనోద్భూతంకంద
మూలాదిత్వదర్థముపకల్పితమితిశేషః(టీ)యతీనాంపూజనంకార్యంస్త్రియావాపురుషేణవేత్యుక్తత్వాత్సీతాతమపూజయదితిభావః * నిమంత్ర్యమాణఇతి॥ప్ర
తిపూర్ణభాషిణీంసర్వమన్నంపక్వమితిభాషమాణాం॥౩౫॥తతఇతి॥హరితంశ్యామం॥టీ॥తతఇతి॥హరితందిశం - ఫలశ్రుతిః . స్కాందే - సీతారావణసంవాదం
యేశృణ్వంతినరోత్తమాః । నతేషాంపాపరాశిభ్యఃపీడాలోకేభవిష్యతి ॥ ౩౬ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయా

మాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః. ********************************
అథమైథిలీఆర్జవేనస్వస్వరూపముక్త్వా రావణాన్నార్జవదర్శనేనస్వపాతివ్రత్యానురూపంతముపాలభత-రావణేనేత్యాది|| జిహీర్షతాహర్తుమిచ్ఛతా-తే
నకాపట్యేనపృష్టాపియతిదిహ్నంపురస్కృత్యస్వయాథాత్మ్యముక్తవతీతిభావః||౧||యతివేషంప్రత్యాత్మవంశంసాకిమర్థముక్తవతీత్యతాహ-బ్రాహ్మణశ్చేతి||౨||
కాసీత్యస్యోత్తరమాహదుహితేతి||కస్యేత్యస్యోత్తరమాహరామేతి||౩||కుతశ్చేదిత్యాదేరుత్తరమాహఉషిత్వేత్యాదినా||వివాహానంతరం-ఇక్ష్వాకూణాంనివేశనే
అయోధ్యాయాంద్వాదశసమాఃద్వాదశవత్సరానుషిత్వా-తత్రసర్వకామసమృద్ధినీ-కామ్యంతఇతికామాఃభోగోపకరణస్రక్చందనాదీని-తేషాంసమృద్ధంసమృ
ద్ధిః-భావేనిష్ఠా-తద్వతీసతీ- మానుషాన్భోగాన్రతిక్రీడాః - అగ్రామ్యత్వాయమానుషానిత్యుక్తం-వస్తుతస్స్వయందివ్యభోగపరతయామానుషానిత్యవశముక్త
వతీ-యద్వామానుషాన్మనుష్యత్వేనావతీర్ణరామకృతాన్భోగాన్-అమానుషానితివాచ్ఛేదః-మనుష్యదుర్లభానిదివ్యాన్భోగానిత్యర్థః-భుంజానాఅభవమి
తిశేషః-సర్వకామసమృద్ధినిఇతిసప్తమ్యంతపాఠే-సర్వకామసమృద్ధినిఇక్ష్వాకూణాంఇక్ష్వాకువంశ్యస్యరామస్య-పూజాయాంబహువచనం-వ్రీడయాభర్తృనా
మాగ్రహణం-నివేశనేగృహేద్వాదశసమాఃద్వాదశవత్సరాన్-అత్యంతసంయోగేద్వితీయా-అమానుషాన్భోగాన్భుంజానాఅనుభవంతీసతీఉషిత్వా ఉషితవ
త్యస్మి-వ్యత్యయేనత్వాప్రత్యయః||౪||తతఇతి||రాజాదశరథఃఅమంత్రయతఅకథయత్ - రాజమంత్రిభిఃమంత్రిరాజైః-మంత్రిశ్రేష్ఠైరితియావత్ - రాజదంతాది
త్వాత్ పరనిపాతః||౫||తస్మిన్నితి||తస్మినాభిషేచనే-సంభ్రియమాణేఆరభ్యమాణేసతి-ఆర్యాపూజ్యా-మమశ్వశ్రూరిత్యర్థః-సాప్రసిద్ధా - కైకేయీవరం
యాచతేఅయాచత||౬||కంవరంకమయాచతేత్యత్రాహ-ప్రతిగృహ్యేతిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః||కైకేయీ-మేశ్వశురంస్వస్యభర్తారం- సత్యసంధంసత్యప్ర
తిజ్ఞం-నృపోత్తమందశరథం-సుకృతేనప్రతిగృహ్యధర్మేణశాపయిత్వా-యద్వాసుకృతేనోపకారేణ-ప్రతిగృహ్యవశీకృత్య-స్వకృతప్రాణప్రదానోపకారస్మరణేన
రాజానంవశీకృత్యేత్యర్థః-మమభర్తుఃప్రవ్రాజనంభరతస్యాభిషేచనమిత్యేవంరూపౌద్వౌవరావయాచత||౭||నాద్యేతి||పాస్యఇత్యాత్మనేపదమార్షం- ఏషఃమ
అభిషేకః||౮||ఇతీతి||మానదఃబహుమానప్రదః-అన్వర్థైఃఅర్థానుగతైః-సంప్రయోజనైరితియావత్ -ఉపభోగతుష్టైరిత్యర్థః-అర్థైఃసువర్ణరత్నాదిభిః-కై
కేయీమయాచత-వరద్వయప్రతినిధిత్వేనైతానర్థాన్ప్రతిగృహాణేతిప్రార్థయామాసేత్యర్థః-సాతాంయాచ్ఞాం-నచకారనాంగీచకార ||౯|| వస్తుతోమ
మభర్తాప్రవ్రాజనాయోగ్యః బాలత్వాత్ గుణవత్త్వాచ్చేత్యాహమమభర్తేతి || పంచోత్తరావింశతిఃపంచవింశతిః - వయసాపంచవింశతివర్షాణ్యహా

రావణేనతువైదేహీతథాపృష్టాజిహీర్షతా | పరివ్రాజకలింగేనశశంసాత్మానమంగనా||౧|| బ్రాహ్మణశ్చాతిథిశ్చాయమనుక్తోహిశపేతమా
మ్ | ఇతిధ్యాత్వాముహూర్తంతుసీతావచనమబ్రవీత్ ||౨||దుహితాజనకస్యాహంమైథిలస్యమహాత్మనః | సీతానామ్నాస్మిభద్రంతేరామభా
ర్యాద్విజోత్తమ||౩||ఉషిత్వాద్వాదశసమాఇక్ష్వాకూణాంనివేశనే| భుంజానామానుషాన్భోగాన్సర్వకామసమృద్ధినీ||౪||తతస్త్రయోదశేవర్షే
రాజామంత్రయతప్రభుః | అభిషేచయితుంరామంసమేతోరాజమంత్రిభిః||౫||తస్మిన్సంభ్రియమాణేతురాఘవస్యాభిషేచనే | కైకేయీనా
మభర్తారమార్యాసాయాచతేవరమ్||౬|| ప్రతిగృహ్యతుకైకేయీశ్వశురంసుకృతేనమే | మమప్రవ్రాజనంభర్తుర్భరతస్యాభిషేచనమ్* ద్వావ
యాచతభర్తారంసత్యసంధంనృపోత్తమమ్||౭||నాద్యభోక్ష్యేనచస్వప్స్యేనపాస్యేచకథంచన*ఏషమేజీవితస్యాంతోరామోయద్యభిషిచ్యతే ||
౮||ఇతిబ్రువాణాంకైకేయీంశ్వశురోమేసమానదః*అయాచతార్థైరన్వర్థైర్నచయాచ్ఞాంచకారసా||౯||మమభర్తామహాతేజావయసాపం

మారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-షట్చత్వారింశస్సర్గః.******||౫||తస్మిన్నితి||రాఘవస్యాభిషేకోపయుక్తసంభారఇత్యర్థః-సంభ్రియమాణేసంపాద్యమానే కైకే
యీనామమమార్యాపూజ్యాశ్వశ్రూఃయాచతేఅయాచత-అనార్యాయాచతేవరమితిక్వచిత్పాఠః||౬||ప్రతిగృహ్యేతి||మేశ్వశురంసుకృతేనధర్మేణశాపయిత్వా
అయాచత||౭||ఇతీతి||అర్థైరన్వర్థైః-అర్థైఃసువర్ణరత్నాదిభిః-అన్వర్థైరనుగతార్థైః - సంప్రయోజనైః-ఉపభోగతుష్టైరిత్యర్థః(టీ)యాచ్ఞాం-అంజలింకర్తుం
కైకేయీత్యాదిప్రార్థనాం||౯||సకలదివ్యభోగానుభవకాలేకైకేయీనాంచితరాజ్ఞావయంప్రేషితాఇత్యాశయేనాహ||మమభర్తేతి||భఇతిగాయత్ర్యక్షరనవమా

తీతిపంచవింశకః-వింశతిత్రింశద్భ్యాం డ్వునసంజ్ఞాయామిత్యాహీ-రయోర్డ్వున్ప్రత్యయః-సంఖ్యాపూర్వపదానాంతదంతగ్రహణమలుకీతితదంతవిధిః-పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః-వయఃపరిమాణంవనసర్గమనకాలికం - మమజన్మనిసతివర్షాణ్యష్టాదశేతిగణ్యతే-రామస్యజన్మారభ్యద్వాదశేవ ద్విశ్వామిత్రగమనం-తదనంతరంవై దేహ్యాస్సహనగరేద్వాదశవర్షాణివాసంకృతవాన్-తతఃపరంత్రయోదశేవర్షేయౌవరాజ్యాభిషేకారంభః. తతశ్చవనప్రవేశసమయేరామఃపంచవింశతివర్షాహః-తతోమునీనామాశ్రమేషుదశవత్సరాః-పంచవట్యాంత్రయః-వనవాసస్యచతుర్దశేవర్షే-సీతాహరణం-సీతాయాశ్చభూగర్భాదావిర్భావానంతరంమిథిలాయాంషట్ సంవత్సరాః-తతోవివాహానంతరమయోధ్యాయాంద్వాదశ-ఇత్యేవమష్టాదశవర్షాగతావనవాసారంభఇత్యుక్తం-విస్తరేణాయమర్థః-ఊనషోడశవర్షోమఇత్యత్రప్రత్యపాది-ఇదానీంతురామః-అష్టత్రింశద్వర్షః-మమత్వేకత్రింశద్వర్షాగతాః-ఇదానీంతుద్వాత్రింశోవర్షోవర్తతే - అస్మిన్ శ్లోకే మమభర్తేత్యత్రభకారోగాయత్ర్యా నవమాక్షరం-అష్టసహస్రశ్లోకాగతాః॥౧౦॥ఏవంవనవాసాయోగ్యంవయఇత్యుక్త్వాగుణవత్తయాప్రవ్రాజనానర్హత్వమాహ. రామేతీతి॥గుణవాన్-సౌశీల్యవాన్॥౧౧॥ఏవంభూతస్యప్రవ్రాజనందశరథదోషకృతమిత్యాహకామార్త ఇతి॥నాభ్యషేచయత్ - కైకెయీసంమతింవినేతిశేషః-తత్రహేతుః ప్రియకామార్థమితి-ప్రియకరణకామాయ-ప్రతిజ్ఞాతకైకెయీప్రియకరణనిర్వాహాయేత్యర్థః-తవప్రియంకరిష్యామీతిప్రథమప్రతిజ్ఞాకరణేహేతుః కామార్తఇతి-కామార్తతయాప్రథమంతవయత్ ప్రియంతత్కరిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయపశ్చాద్రామప్రవ్రాజనేతయావృతేప్రతిజ్ఞాభంగంకర్తుమశక్తో నాభ్యషేచయదిత్యర్థః॥౧౨॥అభిషేకాయేతి॥సామాన్యతఆహ్వానేనాభిషేకాయభవితుమర్హతిమదాహ్వానమిత్యాగతమిత్యర్థః- ధృతంధైర్యయుక్తమితిక్రియావిశేషణం॥౧౩॥తవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥త్వద్విషయేపిత్రా సమాజ్ఞప్తం సమాజ్ఞాపనం-మమమత్తఃశృణు - ఇదంరాజ్యంభరతాయప్రదాతవ్యం-తదర్థంత్వయానవపంచచవర్షాణి-చతుర్దశవర్షాణీత్యర్థః-వనేవస్తవ్యం-తదర్థంప్రవ్రజ-అనృతాత్ ప్రతిజ్ఞాభంగరూపాత్॥౧౪॥తథేతీతి॥అకుతోభయః రాజ్యత్యాగవనవాసాభ్యాంభయరహితః॥౧౫॥దృఢవ్రతఇత్యుక్తముపపాదయతిదద్యాదితి॥ధ్రువంనిశ్చలం-అనుత్తమంఅవశ్యపరిపాలనీయం ॥ తనిశ్లోకి॥ ద

చవింశకః॥ అష్టాదశహివర్షాణిమమజన్మనిగణ్యతే॥౧౦॥ రామేతిప్రథితోలోకేగుణవాన్సత్యవాన్శుచిః॥విశాలాక్షోమహాబాహుస్సర్వభూ
తహితేరతః॥౧౧॥కామార్తస్తుమహాతేజాఃపితాదశరథస్స్వయమ్॥కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థంతంరామంనాభ్యషేచయత్॥౧౨॥ అభిషే
కాయతుపితుస్సమీపంరామమాగతమ్॥కైకెయీమమభర్తారమిత్యువాచధృతంవచః॥౧౩॥తవపిత్రాసమాజ్ఞప్తంమమేదంశృణురాఘవ॥ భర
తాయప్రదాతవ్యమిదంరాజ్యమకంటకమ్ । త్వయాహిఖలువస్తవ్యంనవవర్షాణిపంచచ ॥ వనేప్రవ్రజకాకుత్స్థపితరం మోచయానృతాత్॥
౧౪॥తథేత్యుక్త్వాచతాంరామఃకైకెయీమకుతోభయః ॥ చకారతద్వచస్తస్యామమభర్తాదృఢవ్రతః॥ ౧౫ ॥దద్యాన్న ప్రతిగృహ్ణీయాత్స

త్యరంమమభర్తేత్యస్యశ్లోకస్యభఇత్యనేనతృతీయాక్షరేణసంగృహ్ణాతి॥ మమభర్తామహాతేజావయసాపంచవింశకః-అష్టాదశహివర్షాణిమమజన్మనిగణ్యతే -పతద్వనప్రవేశసమయమధికృత్యోచ్యతే - వనప్రవేశసమయేమమభర్తావయసా పంచవింశకః పంచవింశతివార్షికః - మమజన్మని - తదానీంవర్షాణ్యష్టాదశగణ్యతేగణ్యంతే - వచనవ్యత్యయఆర్షః(టీ)నన్విదానీమేవరామఃపంచవింశతివర్షః దేవీచాష్టాదశవర్షేతికింనగృహ్యతఇతిచేత్ తదానీంతనవృత్తాంతస్యేదానీముచ్యమానత్వాదిదానీమష్టత్రింశద్వర్షత్వాద్దేవ్యాస్త్వేకత్రింశద్వర్షత్వాచ్చపంచవింశకశబ్దస్యనముఖ్యార్థస్వీకారః-తయోర్వయోగణనాక్రమస్త్వేవం-రామస్యత్రయోదశేవర్షేపాణిగ్రహణంతదారభ్యాయోధ్యావాసోద్వాదశసంవత్సరాః-తతఃపంచవింశేవనవాసారంభః-తతస్సంవసతస్తస్యమునీనామాశ్రమేషువై। రమతశ్చానుకూల్యేనయయుస్సంవత్సరాదశేత్యుక్తత్వాన్మున్యాశ్రమేషుదశ-పంచవట్యాంత్రయః-తథాచరామస్యాష్టత్రింశద్వర్షాణీతిసిద్ధం . తస్మిన్నేవవర్షేసీతావియోగశ్చ-తతశ్చైకోనచత్వారింశేపట్టాభిషేకఇతిగమ్యతే-దేవ్యాస్తుషష్ఠేపాణిగ్రహణం-సప్తమేఅయోధ్యాప్రవేశః-తదారభ్యాయోధ్యాయాంద్వాదశసంవత్సరవాసః-తతశ్చైకోనవింశేవనవాసప్రారంభః-తతోమునీనామాశ్రమేషుదశ- పంచవట్యాం త్రయఃఇత్యేకత్రింశత్ -ద్వాత్రింశేరామవియోగోలంకాప్రవేశశ్చ-త్రయస్త్రింశేరామేణసహపట్టాభిషేకఇతివివేకః॥౧౦॥౧౫॥దద్యాదితి॥అత్రదద్యాదిత్యనేనఅర్థినాంయావదపేక్షితంవస్తు-దదాతీత్యుక్తంభవతి- న

త్యాదిత్యనేన అర్థినాం యావదపేక్షితం దానం వివక్షితం - న ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యనేనావాప్తసమస్తకామత్వం వ్యజ్యతే ॥ ౧౭ ॥ తస్యేతి ॥ ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం
పుమాన్ ద్వైమాత్రః - అణ్ ప్రత్యయః - మాతురుత్సంఖ్యేత్యుదాదేశాభావ ఆర్షః - గుర్వత్వురంచ ఛాందసం - అరిం హంతీతి - ఛందోవద్భావాత్ బహుళం ఛందసీతి సూత్రే
ణ బ్రహ్మాదిభిన్నేష్వప్యుపపదే క్విప్ - యద్వా అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇత్యత్ర దృశిగ్రహణస్య విధ్యంతరోపసంగ్రహార్థత్వాద్వా క్విప్ ॥౧౮॥ స ఇతి ॥ మయా సహ అన్వగ
చ్ఛదిత్యన్వయః ॥౧౯॥ జటీతి ॥ తాపసరూపస్యానేకరూపత్వాజ్జటీతి విశేషయతి ॥౨౦॥ తే వయమితి ॥ కృతే ప్రయోజనాయ - క్రియతే సంపాద్యత ఇతి కృత్ - సంపదాది
త్వాత్ క్విప్ - గంభీరం దుష్ప్రవేశం - ఓజసా బలేన - ఓజో దీప్తౌ బల ఇత్యమరః ॥౨౧॥ సమాశ్వసేతి ॥ సమాశ్వస సమాశ్వసిహి విశ్రాంతిం కుర్విత్యర్థః - వస్తుం స్థాతుం
శక్యం - పవిత్రదేశత్వాదితి భావః - పుష్కలం సమగ్రం ॥౨౨॥ సత్త్వమితి ॥ సత్త్వం ఏవం సమాశ్వస్తః స్వం - కులం గృహం - కులమన్వయసంఘాతగృహపర్యాశ్రమేష్వపీతి
నిఘంటుః । నను సన్న్యాసినం ప్రతి కులగోత్రగృహప్రశ్నోఽనుపపన్నః - ఏకాకితయారణ్యసంచారశ్చ యతేర్ధర్మ ఏవ - అతోఽసంగత ఇతి ప్రతిభాతీతి చేత్ - ఉచ్యతే
పూర్వాశ్రమనామగోత్రప్రశ్నోఽయం - భిక్షార్థం గ్రామం ప్రవిశేదితి శ్రుత్యా భిక్షోర్గ్రామసమీపారణ్య ఏవ స్తవ్యం నతు గ్రామప్రసంగరహితే అరణ్య ఇతి కథం భ
వాన్ భిక్షాప్రదజనరహితశ్చరసీతి ప్రశ్న ఉపపద్యతే ॥ ౨౩॥ ఏవమితి ॥ ఆత్మవైభవప్రకటనావసరప్రతీక్షకతయాతీవ్రం ఋజుటితేత్యుక్తం ॥౨౪॥ యేనేతి ॥ లోకాః జ
నాః ॥౨౫॥ త్వామితి ॥ కాంచనవర్ణాభాం స్వర్ణవర్ణతుల్యకాంతిం ॥౨౬॥ బహ్వీనామితి ॥ ఉత్తమస్త్రీణామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ ॥౨౭॥ లంకేతి ॥ సముద్రమధ్యే వర్త
మానేన గమూర్ధని గిరిశృంగప్రదేశే నివిష్టా కృతనివేశా - సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ - పరిక్షిప్తా పరివృతా - పురీ మమాస్తీతి శేషః ॥౨౮॥ తత్రేతి ॥ వనేషు ఉ

త్వం బ్రూయా న్న చానృతమ్ * ఏతద్బ్రాహ్మణ రామస్య ధ్రువం వ్రతమనుత్తమమ్ ॥౧౭॥ తస్య భ్రాతా తు వైమాత్రో లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్ *
రామస్య పురుషవ్యాఘ్రస్సహాయస్సమరేఽరిహా ॥ ౧౮ ॥ స భ్రాతా లక్ష్మణో నామ ధర్మచారీ దృఢవ్రతః * అన్వగచ్ఛద్ధనుష్పాణిః ప్రవ్రజంతం మ
యా సహ ॥౧౯॥ జటీ తాపసరూపేణ మయా సహ సహానుజః * ప్రవిష్టో దండకారణ్యం ధర్మనిత్యో జితేంద్రియః ॥౨౦॥ తే వయం ప్రచ్యుతా రాజ్యా
త్కైకేయ్యాస్తు కృతే త్రయః * విచరామ ద్విజశ్రేష్ఠ వనం గంభీరమోజసా ॥౨౧॥ సమాశ్వస ముహూర్తం తు శక్యం వస్తుమిహ త్వయా * ఆగమిష్య
తి మే భర్తా వన్యమాదాయ పుష్కలమ్ (రురూన్ గోధాన్ వరాహాంశ్చ హత్వాదాయామిషాన్ బహూన్) ॥౨౨॥ స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చా
చక్ష్వ తత్త్వతః * ఏకశ్చ దండకారణ్యే కిమర్థం చరసి ద్విజ ॥ ౨౩ ॥ ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం రామపత్న్యాం మహాబలః * ప్రత్యువాచోత్త
రం తీవ్రం రావణో రాక్షసాధిపః ॥౨౪॥ యేన విత్రాసితా లోకాస్స దేవాసురపన్నగాః * అహం తు రావణో నామ సీతే రక్షోగణేశ్వరః ॥౨౫॥ త్వాం
తు కాంచనవర్ణాభాం దృష్ట్వా కౌశేయవాసినీమ్ * రతిం స్వకేషు దారేషు నాధిగచ్ఛామ్యనిందితే ॥౨౬॥ బహ్వీనాముత్తమస్త్రీణామాహృతానామి
తస్తతః * సర్వాసామేవ భద్రం తే మమాగ్రమహిషీ భవ ॥౨౭॥ లంకా నామ సముద్రస్య మమ మధ్యే మహాపురీ * సాగరేణ పరిక్షిప్తా నివిష్టా నగమూర్ధని
॥౨౮॥ తత్ర సీతే మయా సార్ధం వనేషు విహరిష్యసి * న చాస్యారణ్యవాసస్య స్పృహయిష్యసి భామిని ॥౨౯॥ పంచ దాస్యస్సహస్రాణి సర్వాభరణ

ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యనేన అవాప్తసకలకామత్వం వ్యజ్యతే ॥౧౭॥ తస్యేతి ॥ ద్వైమాత్రః ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం సాపత్నికమాతుః పుత్ర ఇత్యర్థః ॥౨౦॥ త ఇతి ॥ కై
కేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం ॥౨౧॥ సమాశ్వసేతి ॥ సమాశ్వస సమాశ్వసిహి - విశ్రాంతిం కురు ॥౨౨॥ సత్త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చాచక్ష్వ తత్త్వత ఇతి ॥ అత్ర
త్వదీయమితి శేషః - కులశబ్దేన మాతృకులం గోత్రశబ్దేన పితృకులముచ్యతే - కులం జనపదం వా ॥౨౫॥ త్వాం తు కాంచనవర్ణాంగీమిత్యాదిశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః
వస్తుతస్తు - త్వాం మమేష్టదేవతామిత్యర్థః - దృష్ట్వా స్వకేషు పుత్రమిత్రాదిషు దారేషు చ - రతిమిచ్ఛాం - నాధిగచ్ఛామి - మమేష్టదేవతాయాస్తవ దర్శనేనానందపూ
ర్ణోఽహం సర్వతో నివృత్తోఽస్మీతి భావః ॥౨౬॥ బహ్వీనామితి ॥ ఇతస్తతః ఆహృతానాముత్తమస్త్రీణాం సర్వాసాం మే మమ - యా అగ్రమహిషీ తస్యాశ్చ మమ చ ఈశ్వరీ
తి శేషః ॥౨౭॥ లంకేతి తత్రేతి చ శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - తత్ర లంకాయాం వనేషు విహరిష్యసి యది తదా అస్యారణ్యవాసస్య అరణ్యవాసం న స్పృహయిష్యసి ॥ ౨౯॥

ద్యానేషు-అరణ్యవాసస్యేతిచతుర్థ్యర్థేషష్ఠీ॥౨౯॥పంచేతి॥పంచసహస్రాణిదాస్యస్త్వాంపరిచరిష్యంతి॥౩౦॥రావణేనేతి॥తుశబ్దేనపూర్వోక్తోపచారవచనవి
లక్షణవచనా॥౩౧॥మహాగిరిమితి॥మహేంద్రసదృశంపతిం. పతిత్వేన్స్వామిః త్వామహేంద్రతుల్యమిత్యర్థః -అనువ్రతాఅనుకూలంవ్రతంయస్యాస్సా-రామముద్ది
శ్యానువ్రతా ॥ ౩౨ ॥ సర్వేతి॥న్యగ్రోధపరిమండలంవటవృత్తమివమహాపరిణాహం-యద్వాన్యగ్రోధవత్ బహుశాఖబంధుస్తోమం-తద్వత్ సర్వసమాశ్రయణీ
యమితివా-యద్వావృక్షపోదకంవటచ్ఛాయాయువతీనాం స్తనద్వయం-శీతకాలేభవత్యుష్ణముష్ణకాలేచశీతళమిత్యుక్తరీత్యాసర్వకాలేపిసర్వజనానుకూలమిత్యర్థః॥
౩౩॥మహాబాహుమితి॥సింహవద్విక్రాంతంపరాక్రమయుక్తం-సగర్వమితియావత్ - తథాగచ్ఛతీతిసింహవిక్రాంతగామినం-సింహసంకాశంపరాక్రమేసింహ
తుల్యం-నృసింహంపురుషశ్రేష్ఠం॥౩౪॥పూర్ణేతి॥రాజవత్సంరాజకుమారం॥౩౫॥ఏవంస్వభర్తురతిశయముక్త్వాతస్యహీనత్వమాహ-త్వమిత్యాదినా॥ త్వంతుజం
బుకః గోమాయుః-నిగీర్యాధ్యవసానం-తథాసింహీమిత్యత్రాపి-ఆదిత్యస్యప్రభేవరామస్యావినాభూతాహంత్వయాస్ప్రష్టుంనశక్యేత్యర్థః॥ ౩౬ ॥ పాదపా
నితి॥ఆసన్నమరణాఃవృక్షాన్ స్వర్ణమయాన్ పశ్యంతీతిప్రసిద్ధిః-మందభాక్ మందభాగ్యః-యద్వామందంక్షీణంఆయురాదికంభజతీతిమందభాక్ - మదభిలాషయు
క్తస్త్వంసద్యోమరిష్యసఇతిభావః॥౩౭॥తుధితస్యేతి॥సర్వాత్మనాఆదానస్యాశక్యత్వజ్ఞాపనాయవిశేషణాని-ఆశీవిషస్యసర్పస్య- చకారోద్రష్టవ్యః-తుధితస్య
తరస్వినఇతిచాశీవిషస్యాపివిశేషణం-అత్రసదృశయోర్వాక్యార్థయోరైక్యారోపాన్నిదర్శనాలంకారః॥౩౮॥మందరమితి॥అత్రాపిరాఘవస్యభార్యాంయ
స్త్వమిచ్ఛసీత్యనుషజ్యతే-స్వస్తిమార్గసుఖితఇత్యర్థః॥౩౯॥అక్షీతి॥స్వాక్షిప్రమృజసిప్రకర్షేణమార్జనంకరోషి-లేక్షిలేహనంకరోషి-లిహఆస్వాదనఇత్యస్మా
ల్లుగ్వికరణస్థాద్ధాతోర్లటిమధ్యమపురుషైకవచనం-క్షురంతీక్ష్ణధారంశస్త్రం-అధిగంతుంప్రాప్తుం॥౪౦॥అవసజ్యేతిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥అవసజ్యబద్ధ్వా॥౪౧
భూషితాః* సీతేపరిచరిష్యంతిభార్యాభవసిమేయది॥౩౦॥రావణేనైవముక్తాతుకుపితాజనకాత్మజా * ప్రత్యువాచానవద్యాంగీతమనాదృత్యరా
క్షసమ్॥౩౧॥మహాగిరిమివాకంప్యంమహేంద్రసదృశంపతిమ్ * మహోదధిమివాక్షోభ్యమహంరామమనువ్రతా॥౩౨॥సర్వలక్షణసంపన్నం
న్యగ్రోధపరిమండలమ్ * సత్యసంధంమహాభాగమహంరామమనువ్రతా॥౩౩॥మహాబాహుంమహోరస్కంసింహవిక్రాంతగామినమ్*నృసిం
హంసింహసంకాశమహంరామమనువ్రతా॥౩౪॥పూర్ణచంద్రాననంరామంరాజవత్సంజితేంద్రియమ్ * పృథుకీర్తింమహాత్మానమహంరా
మమనువ్రతా॥౩౫॥త్వంపునర్జంబుకస్సింహీంమామిచ్ఛసిసుదుర్లభామ్। నాహంశక్యాత్వయాస్ప్రష్టుమాదిత్యస్యప్రభాయథా॥ ౩౬ ॥పాద
పాన్ కాంచనాన్నూనంబహూన్ పశ్యసిమందభాక్। రాఘవస్యప్రియాంభార్యాంయస్త్వమిచ్ఛసిరావణ॥౩౭॥క్షుధితస్యహిసింహస్యమృగశత్రో
స్తరస్వినః*ఆశీవిషస్యవదనాద్దంష్ట్రామాదాతుమిచ్ఛసి॥ ౩౮ ॥ మందరంపర్వతశ్రేష్ఠంపాణినాహర్తుమిచ్ఛసి * కాలకూటంవిషంపీత్వాస్వస్తి
మాన్ గంతుమిచ్ఛసి॥౩౯॥అక్షిసూచ్యాప్రమృజసిజిహ్వయాలేక్షిచక్షురమ్। రాఘవస్యప్రియాంభార్యాంయోధిగంతుంత్వమిచ్ఛసి॥౪౦॥అవ
సజ్యశిలాంకంఠేసముద్రంతర్తుమిచ్ఛసి * సూర్యాచంద్రమసౌచోభౌపాణిభ్యాంహర్తుమిచ్ఛసి। యోరామస్యప్రియాంభార్యాంప్రధర్ష
యితుమిచ్ఛసి॥౪౨॥అగ్నింప్రజ్వలితందృష్ట్వావస్త్రేణాహర్తుమిచ్ఛసి।కల్యాణవృత్తాంరామస్యయోభార్యాంహర్తుమిచ్ఛసి॥౪౩ ॥అయోముఖా
౨౯॥కించ-పంచేతి॥పంచసహస్రాణిదాస్యోమయాసార్ధంపరిచరిష్యంతితవేతిశేషః - తదాభార్యాభయాకాంత్యాఆర్యాశ్రేష్ఠాభవసీతిసంబంధః॥ ౩౦॥రావణే
నేతి॥రావణేనపుత్రసదృశేనేతిశేషః - ఏవంప్రార్థనారూపముక్త్వాపిఅతితామసభక్తోరావణఃశ్రీరామవియోగంసంపాదయతీతకుపితాజనకాత్మజాప్రత్యువా
చేతిసంబంధః॥౩౧॥మహాగిరిమితి॥మహాగిరిమేరుఃఅకంప్యమప్రధృష్యం -రామమనువ్రతారామముద్దిశ్యానుసరణమేవవ్రతంయస్యాస్సాతథోక్తా॥౩౨॥సర్వే
తి॥న్యగ్రోధపరిమండలంన్యగ్రోధమివపరిణాహవంతం-యద్వాబహుశాఖంన్యగ్రోధవత్ బహుబంధుజనస్తోమం॥౩౩॥మహాబాహుమితి ॥ సింహవిక్రాంతగామి
నంసింహఇవవిక్రాంతంగర్వయుక్తంగచ్ఛతీతిసింహవిక్రాంతగామీతంసింహసంకాశంపరాక్రమేసింహసదృశమితివివేకః॥౩౪॥౩౬॥పాదపానితి॥ మందభాక్
మందోభాగోభాగధేయంయస్యయద్వామందంక్షీణమాయురాదికంభజతీతితథోక్తః- క్షీణదశాపన్నాయురాదికమిత్యర్థఃకాంచనపాదపదర్శనంముమూర్షూణా

అగ్నిమితి॥కల్యాణవృత్తాంశుభాచారాం॥౪౩॥అయోముఖానామితి॥అయోముఖానాంఅయోమయాగ్రాణాం-శూలానామగ్రేశూలాగ్రప్రభృతిషు సంచరితు
మిచ్ఛసీత్యర్థః॥౪౪॥ఉక్తంరామోత్కృష్టత్వంరావణనికృష్టత్వంచసదృష్టాంతమాహయదంతరమిత్యాదినా॥సింహస్సృగాలయోః - సృగాలోవంచకఃక్రోష్టే
త్యమరః । యత్ అంతరం భేదః-తారతమ్యమితియావత్ -అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్యే ।ఛిద్రాత్మీయవినాబహిరవసరమధ్యేంతరాత్మనిచే
త్యమరః ।వనేజలేవివరయో।జీవనంభువనంవనమిత్యమరః॥స్యందినికా-స్యందితుంప్రస్రవితుంశీలమస్యాఅస్తీతిస్యందినికా-తాచ్ఛీల్యేణినిఃఅల్పార్థేకప్రత్యయః- శ
ణఇతిహ్రస్వః-తుద్రనదీస్యందినికా- సురాగ్ర్యం శ్రేష్ఠమద్యం-సౌవీరకంకాంచికం - ఆరనాళకసౌవీరకుల్మాషాభిషుతానిచ । అవంతీసోమధాన్యామ్లకుంజలానిచ
కాంచికమిత్యమరః॥౪౫॥యదితి॥కాంచనసీసలోహయోరిత్యత్రలోహశబ్దః ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే-కాంచనస్యాపినవలోహేషుపరిగణనాత్ - చందనవారిచంద
నపంకః-బిడాలోమార్జారః॥౪౬॥యదంతరమితి॥మద్గుఃజలవాయసః-సారసోహంసవిశేషః॥౪౭॥తస్మిన్నితి॥తస్మికరామేస్థితేసతి-జరాంజీర్ణతాం - మక్షికయా
అవగీర్ణాంగ్రస్తం-వజ్రంహీరరత్నం-మక్షికయాతండులఖండభ్రాంత్యాగ్రస్తంహీరరత్నమిత్యర్థః-యథానజీర్ణంభవతి । యద్వామక్షికయాసహావగీర్ణంభు
క్తంవజ్రంఆజ్యం-వజ్రోవాఆజ్యమితిశ్రుతేః ।యథానజీర్ణంభవతీత్యర్థః-తథాఅహంత్వయాహృతాపితేజీర్ణతాం- నగమిష్యేనగమిష్యామి-ప్రత్యుతత్వైవమరణం
ప్రాపయిష్యామీత్యర్థః॥౪౮॥ఇతీతి॥ఇతీవఉక్తప్రకారసదృశం-తద్వాక్యంసుదుష్టంయథాతథాఉక్త్వాసాసీతా-వాతోద్ధతావాతాహతాకదళీవ-గాత్రప్రకం
పవ్యథితాశరీరకంపేనపీడితాబభూవ॥౪౯॥తామితి॥వేపమానాంకంపమానాం-ఉపలక్ష్యతత్కం వేనతద్భయముపలక్ష్య- భూయోభయజననేనఏషాస్వవశీకర్తుంశ
క్యేతిమత్వా । భయకారణార్థంభయోత్పాదనార్థం - స్వంస్వకీయం-కులాదికమాచచక్షే - కర్మపౌరుషం ॥ ౫౦ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా
మాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ******************************

ఏవంబ్రువంతీంసీతాంరావణోభర్త్సయతిపదమిత్యాదినా ॥ సంరబ్ధఃకుపితః-సంభ్రమావిష్టోవా॥౧॥భ్రాతేతి॥వైశ్రవణస్యసపత్న్యామాతురపత్యంపు
మాన్సాపత్నః-సాపత్నఏవసాపత్న్యః-స్వార్థేష్యఞ్ -యస్యేతి-యస్యసంబంధినోభయాత్ దేవాదయః - మృత్యోర్భీతాఃప్రజాఇవవిద్రవంతి - యేనేతి-ద్వ

నాంశూలానామగ్రేచరితుమిచ్ఛసి * రామస్యసదృశీంభార్యాంయోధిగంతుంత్వమిచ్ఛసి॥౪౪॥యదంతరంసింహస్యసృగాలయోర్వనేయదంతరం
స్యందినికాసముద్రయోః । సురాగ్ర్యసౌవీరకయోర్యదంతరంతదంతరంవైతవరాఘవస్యచ॥౪౫॥యదంతరంకాంచనసీసలోహయోర్యదంతరం
చందనవారిపంకయోః।యదంతరంహస్తిబిడాలయోర్వనేతదంతరందాశరథేస్తవైవచ॥౪౬॥యదంతరంవాయసవైనతేయయోర్యదంతరంమద్గు
మయూరయోరపి । యదంతరంసారసగృధ్రయోర్వనేతదంతరందాశరథేస్తవైవచ॥౪౭ ॥ తస్మింత్సహస్రాక్షసమప్రభావేరామేస్థితేకార్ముక
బాణపాణౌ।హృతాపితేహంనజరాంగమిష్యేవజ్రంయథామక్షికయావగీర్ణమ్॥౪౮॥ఇతీవతద్వాక్యమదుష్టభావాసుదృష్టముక్త్వారజనీచరంతమ్
గాత్రప్రకంపవ్యథితాబభూవవాతోద్ధతాసాకదళీవతన్వీ॥౪౯॥తాంవేపమానాముపలక్ష్యసీతాంసరావణోమృత్యుసమప్రభావః।కులంబలంనామ
చకర్మచస్వంసమాచచక్షేభయకారణార్థమ్॥౫౦॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ****************

ఏవంబ్రువంత్యాంసీతాయాంసంరబ్ధఃపరుషంవచః। లలాటేభ్రుకుటింకృత్వారావణఃప్రత్యువాచహ ॥ ౧ ॥ భ్రాతావైశ్రవణస్యాహంసాప

త్నాంలతుణం॥౪౪॥యదితి॥స్యందినికాతుద్రనదీ-సురాగ్ర్యంసురాణామగ్ర్యంశ్రేష్ఠమమృతమిత్యర్థః-సౌవీరకమారనాళం॥౪౬॥యదితి॥మద్గుర్జలకాకః -సార
సోహంసః॥తస్మిన్నితి॥జరాంజీర్ణావస్థాం-వజ్రంరత్నవిశేషఃఅవగీర్ణంగ్రస్తం - వజ్రఖండంతండులఖండమితిబుద్ధ్యాగ్రస్యతేతత్తస్యనాశాయభవతితద్వదిత్య
ర్థః-యద్వావజ్రమాజ్యం-వజ్రోవాఆజ్యమితిశ్రుతేః-మక్షికయాసహావగీర్ణంభుక్తమిత్యర్థః॥౪౯॥తామితి॥భయకారణార్థంభయోత్పాదనార్థం॥౫౦॥టీ॥ఫలశ్రు
తిఃసాహస్రందే-యదంతరేత్యాదివాక్యశ్రవణాదఘనాశనమితి ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాయాం-సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ****************** ౧॥ * టీ॥పతగాఃగరుడాః-దేవయోనివిశేషాః॥తీ॥యేనేతి॥ద్వంద్వమాసాదితః-కలహంప్రాప్తః*

యోర్మాతా ద్వైమాత్రః సపత్నీమాతృపుత్ర ఇత్యర్థః - కారణాంతరే కస్మింశ్చిత్ కారణావకాశే -ద్వంద్వం యుద్ధం ద్వంద్వం కలహ యుగ్మయోరిత్యమరః॥ యదితి-స్వమధిష్ఠానం స్వాం పురీం- కైలాసమధ్యాస్తే- ప్రబలావష్టంభార్థమితి భావః- అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మేత్యధికరణస్య కర్మసంజ్ఞా - నరవాహనః కుబేరః- యస్యేతి-తత్ ప్రసిద్ధం- కామేన గచ్ఛతీతి కామగం-అధిష్ఠాతృకామానురూపం గచ్ఛతీత్యర్థః-యేన పుష్పకేన-విహాయసం ఆకాశం - ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టో రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధః సోఽహమితి పూర్వేణాన్వయః॥౬॥ మమేతి॥ విద్రవంతి విద్రవేయుః॥ ౭॥ యత్రేతి॥ యత్ర దేశే-తీవ్రాంశుశ్చ తీక్ష్ణాంశురపి రవిః-మద్భయాత్ శిశిరాంశుః శీతళాంశుస్సంపద్యతే॥ ౮॥ నిష్కంపేతి॥ పత్రాణ్యపి న చలంతీత్యర్థః॥ ౯॥ మమేతి॥ పారే పారసదృశే త్రికూటే-సముద్రస్య మధ్యే ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ -యథేంద్రస్యామరావతీ తథా మమ లంకా పురీ అసాధారణేత్యర్థః-అస్తీతి శేషః॥౧౦॥ లంకాం వర్ణయతి ప్రాకారేణేతి ॥ రజతమయత్వాత్ పాండురేణ హేమమయ్యః కక్ష్యాః హర్మ్యాఙ్గణాదయో యస్యాస్సా - కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన ఇత్యమరః॥ తోరణో బహిర్ద్వారం- సంబాధా సంకులా - తూర్యనాదేన వాద్యశబ్దేన వినాదితా - సర్వః కాలో యేషాం తాని సర్వకాలసంభవానీత్యర్థః - తాదృశాని ఫలాని యేషాం తైస్సర్వకాలఫలైః సంకులోద్యానైః వ్యాప్తోద్యానైః శోభితా-ఏతాదృశీ సా పురీ రమ్యేత్యన్వయః॥౧౨॥ తత్రేతి॥ వసతీ వసంతీ-అనిత్యమాగమశాసనమితి నుమభావః-నారీణామితి- అధిగర్థేతి షష్ఠీ- మనస్వినీ తత్సమాసక్తేత్యర్థః॥ ౧౩॥ భుంజానేతి॥ మానుషాన్ మనుష్యలోకసంభవాన్ దివ్యాన్ స్వర్గసంభవాన్ గతాయుషః-అల్పాయుష ఇత్యర్థః-అనేన భుంజానా మానుషాన్ భోగానితి పూర్వార్ధం సీతోక్తస్య పరిహార ఉక్తః॥౧౪॥ అథ రామస్యాస్వాపేక్షయా ఉక్తమతిశయం ప్రతివక్తి స్థాపయిత్వేత్యాదినా॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం- ప్రియం పుత్రం భరతం రాజ్యే స్థాపయిత్వా-తతో రాజ్యాత్ ప్రవ్రాజితః జ్యేష్ఠత్వేఽపి ప్రవ్రాజనాన్మందవీర్యత్వం సిద్ధమిత్యాహ తేనేతి- తేన మందవీర్యేణ-గతచేతసా కర్తవ్యాకర్తవ్యమూఢమనసా- తాపసేన-భగ్నాః కృషేర్భాగవతా భవంతీతి న్యాయేన అభూరేణ-తపస్వినా శోచ్యేన- అనేన ఇతః పరం రాజ్యం సాధయిష్యతీత్యాశా నకర్తవ్యేత్యుక్తం

తేజస్వ్యవరవర్ణిని। రావణో నామ భద్రం తే దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్ ॥ యస్య దేవాస్సగంధర్వాః పిశాచపతగోరగాః। విద్రవంతి భయాద్భీ
తా మృత్యోరివ సదా ప్రజాః ॥ యేన వైశ్రవణో రాజా ద్వైమాత్రః కారణాంతరే। ద్వంద్వమాసాదితః క్రోధాద్రణే విక్రమ్య నిర్జితః ॥ యద్భ
యార్తః పరిత్యజ్య స్వమధిష్ఠానమృద్ధిమత్ । కైలాసం పర్వతశ్రేష్ఠమధ్యాస్తే నరవాహనః ॥ యస్య తత్పుష్పకం నామ విమానం కామగం శుభమ్।వీ
ర్యాదేవార్జితం భద్రే యేన యామి విహాయసమ్॥౬॥ మమ సంజాతరోషస్య ముఖం దృష్ట్వైవ మైథిలి। విద్రవంతి పరిత్రస్తాస్సురాశ్శక్రపురోగమాః
౭॥ యత్ర తిష్ఠామ్యహం తత్ర మారుతో వాతి శంకితః। తీవ్రాంశుశ్శిశిరాంశుశ్చ భయాత్సంపద్యతే రవిః॥౮॥ నిష్కంపపత్రాస్తరవో నద్యశ్చ స్తిమితోద
కాః। భవంతి యత్ర యత్రాహం తిష్ఠామి విచరామి చ॥౯॥ మమ పారే సముద్రస్య లంకా నామ పురీ శుభా। సంపూర్ణా రాక్షసైర్ఘోరైర్యథేంద్ర
స్యామరావతీ॥౧౦॥ ప్రాకారేణ పరిక్షిప్తా పాండురేణ విరాజతా । హేమకక్ష్యా పురీ రమ్యా వైదూర్యమయతోరణా ॥ హస్త్యశ్వరథసంబాధా
తూర్యనాదవినాదితా। సర్వకాలఫలైర్వృక్షైస్సంకులోద్యానశోభితా॥౧౨॥ తత్ర త్వం వసతీ సీతే రాజపుత్రి మయా సహ। న స్మరిష్యసి నారీణాం మాను
షీణాం మనస్విని॥౧౩॥ భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ దివ్యాంశ్చ వరవర్ణిని। న స్మరిష్యసి రామస్య మానుషస్య గతాయుషః॥౧౪॥ స్థాపయిత్వా ప్రి
యం పుత్రం రాజ్ఞా దశరథేన యః। మందవీర్యస్సుతో జ్యేష్ఠస్తతః ప్రస్థాపితో హ్యయమ్॥ ౧౫ ॥ తేన కిం భ్రష్టరాజ్యేన రామేణ గతచేతసా । కరిష్యసి వి

యదితి॥ స్వమధిష్ఠానం లంకాం॥ ౭॥ తీవ్రాంశురితి॥ తీవ్రకిరణోఽపి సూర్యో మద్భయాచ్ఛిశిరకిరణో భవతీతి భావః॥ ౮॥ ౧౦ ॥ ప్రాకారేణేతి ॥ పాండురేణ శుభ్రేణ ప్రాకారేణ రాజతే నేత్యర్థః॥౧౩॥ టీ॥ భుంజానేతి॥ రామస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ॥ ౧౫ ॥ తేనేతి॥ తాపసేన మునినా తపస్వినా శోచ్యేన॥ తత్ర త్వం వసతీ సీతే త్యారభ్య తవ భాగ్యానసం ప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణినీత్యంతస్య గ్రంథసందర్భస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః-వస్తుతస్తు ॥ తత్రేతి॥ తత్ర లంకాయాం వసతీ త్వం మయా భృత్యేన సమర్పితాని శేషః-మానుషాన్ దివ్యాంశ్చ భోగాన్ సహ ఏకదైవ భుంజానా సతీ-మానుషీణాం నారీణామితి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ-న స్మరిష్యసి-కించ తవ మానుషస్య మనుష్యరూపేణావతీర్ణస్య-గతాయుషః గతం ప్రాప్తం అంగీకృతమేకాదశ సహస్రవత్సరాయుర్యేన తస్య రామస్య భగవతః శ్రీనారాయణసంబంధిన ఇతి శేషః నః-అస్మాన్ స్మరిష్యసి॥

క్తం ॥ ౧౬ ॥ సర్వేతి ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం - త్వయా ప్రార్థనీయమిత్యర్థః స్వయం కామాత్ అర్థితయా ఇహాగతం - ప్రత్యాఖ్యాతుం నిరాకర్తుం-
స్వయమాగమనే హేతుర్మన్మథేతి ॥ ౧౭ ॥ ప్రత్యాఖ్యానఫలమాహ ప్రత్యాఖ్యాయేతి ॥ భీరుఇత్యనేన రామాత్ భీతిః ప్రత్యాఖ్యానమూలమితి మమమననఇతివ్యజ్యతే-పరి
తాపం పశ్చాత్తాపం - పురూరవసం రాజానం - చరణేనాభిహత్య ఉర్వశీవ ఊరూణాం మహతో వశీకరోతీత్యుర్వశీ-వశ కాంతౌ - పృషోదరాదిత్వాదుకారలోపః - గౌరా
దిత్వాత్ జీష్ - ఏవం హ్రస్వాదిస్త్రీలవ్యాంతశ్చ - తథాచ మాఘయమకం - దధత్యురోజద్వయమూర్వశీతలం భువోగతేవ స్వయమూర్వశీ తలమితి । నారాయణస్యోరూ
రావసతీతివ్యుత్పత్త్యా వపి పృషోదరాదిత్వాద్వర్ణలోపాదినా హ్రస్వాదిస్త్రీలవ్యాంతపవయుక్తః - ఉర్వశీకిల స్వయమేవ ప్రార్థయంతం పురూరవసం ప్రథమం నిర
స్య పశ్చాత్తాపేన పునస్తమాగతేతి పౌరాణికీ కథా ॥ ౧౮ ॥ అంగుళ్యేతి ॥ అంగుళ్యా అంగులిబలేన-న సమః న సమబలః - సంప్రాప్తం మామితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ సంరక్తే
తి కోపాతిశయోద్యోత్యతే - రహితే నిర్జనే వనే - రాగం వివిక్తా ఇతివర్ధయంతీరితి రాగజననౌచిత్యేపి పరుషమబ్రవీత్ -హంత సీతాయాః పాతివ్రత్యమేతదితి బుు
షిర్విస్మయతే ॥ ౨౦ ॥ కథమితి ॥ పుణ్యాత్మనః కుబేరస్య భ్రాతా సన్ కథం పాపకర్మణి ప్రవర్తసఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరః ॥ ౨౨ ॥ అపహృత్యేతి ॥ అపనీ
య స్థితస్య-త వేతి శేషః ॥ ౨౩ ॥ క్రోధాతిశయే నోక్తమేవ పునరాహ జీవేదితి ॥ అప్రతిరూపం అనుపమం రూపం యస్యాస్తాం-మాదృశీం - అశ్లీలత్వపరిహారాయ నమామి

శాలాక్షి తాపసేన తపస్వినా ॥ ౧౬ ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం కామాత్స్వయమిహాగతమ్ । నమన్మథశరావిష్టం ప్రత్యాఖ్యాతుం త్వమర్హసి ॥ ౧౭ ॥ ప్ర
త్యాఖ్యాయ హి మాం భీరు పరితాపం గమిష్యసి । చరణేనాభిహత్యేవ పురూరవసమూర్వశీ ॥ ౧౮ ॥ అంగుళ్యా న సమో రామో మమ యుద్ధే స మానుషః । తవ
భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణిని ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తా తు వైదేహీ క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా । అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపమ్ ॥ ౨౦ ॥ కథం
వైశ్రవణం దేవం సర్వభూతనమస్కృతమ్ । భ్రాతరం వ్యపదిశ్య త్వమశుభం కర్తుమిచ్ఛసి ॥ ౨౧ ॥ అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః ।
యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధిరజితేంద్రియః ॥ ౨౨ ॥ అపహృత్య శచీం భార్యాం శక్యమింద్రస్య జీవితుమ్ । నచ రామస్య భార్యాం మామపనీ
య అస్తి జీవితమ్ ॥ ౨౩ ॥ జీవేచ్చిరం వజ్రధరస్య హస్తాచ్ఛచీం ప్రధృష్యాప్రతిరూపరూపామ్ । న మాదృశీం రాక్షస దూషయిత్వా పీతామృతస్యాపి తవా

స్తాపయిత్వేతి ॥ యః మందవీర్యః-తమప్రియమపి పుత్రం భరతం-అంతర్యామి ప్రేరితేన రాజ్ఞా స్థాపయిత్వా-రాజ్యఇతి శేషః - తతస్తేనైవ ప్రేరితేన రాజ్ఞా జ్యేష్ఠః శ్రీనా
రాయణః శ్రీరామః - జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః ప్రజాపతిరితి సహస్రనామోక్తేః- సర్వరాక్షససంహారాయ వనం ప్రస్థాపితః ✱ తేనేతి ॥ భ్రష్టరాజ్యేన భ్రష్టమరీణా రాజ్యం
యేన తేన-గతచేతసా-మాయోపాధికస్యేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాంతఃకరణాభావాద్గతచేతస్కత్వం-నతస్య కార్యం కరణం చ విద్యతఇతి శ్రుతేః - తాపసేన తపస్వినా
తాపసానామివ నస్తాపసేనః సచాసౌ తపస్వీచ తేన శ్రీరామేణ సహ కరిష్యసి కిం-అయమస్మదీయ ఇతివిజ్ఞాపనామితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ సర్వేతి ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం ప్రతిశబ్ద
ఇవార్థే-కామాత్తవ భృత్యో భవిష్యామీతి మనోరథాదాగతం మాం-మన్మథశరావిష్టం జనమివ స్వయం మమేష్టదేవతా త్వమాఖ్యాతుం వక్తుం నార్హసీత్యర్థః ॥ తిలకం ॥
రక్షః రాక్షస భర్తారమితి ॥ రక్షః పాలయ ॥ ౧౭ ॥ ప్రత్యాఖ్యాయేతి ॥ కాముకం పురూరవసమూర్వశీ చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపమగమదితి యత్ తదుక్తం- అకాముకం భృ
త్యం మాం మమ మాతృరూపా త్వం చరణేనాభిహత్యతిరస్కృత్యేత్యర్థః-పరితాపం గమిష్యసీత్యేతదయుక్తమిత్యర్థః ॥ ఉర్వశీ పురూరవసం చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తా
పం గతేతి యథా పురాణేషు ప్రసిద్ధం తథా పశ్చాత్తాపం గమిష్యసి ॥ ౧౮ ॥ రామం వినాలం కాం ప్రత్యాగంతుమనిచ్ఛంతీం ప్రత్యాహ ॥ అంగుళ్యేతి ॥ యుద్ధే యస్యాంగుళ్యా
సమః కోపి నాస్తి-కుతః యస్స రామః శ్రీనారాయణ ఏవ మానుషః మనుష్యరూపేణావతీర్ణః తం మమ భాగ్యేన తవైవ సంప్రాప్తం తవపతిమితి శేషః . భజస్వేతి సం
బంధః ॥ తిలకం ॥ అంగుళ్యా న సమః అంగులీబలేనాపి తుల్యో న- అనేన మయా నీతాం రామః పునరానయిష్యతీతి న శంక్యమితి భావః- సంప్రాప్తం మామితి శేషః ॥ ౧౯ ॥
ఏవమితి ॥ రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం రహితే ప్రదేశే (తి)స్థితేతి శేషః ॥ ౨౦ ॥ తి ॥ కీదృశవంశ్యస్యేదృశం కృత్యమనుచితమితి మిథ్యైవాన్యవంశం స్వవంశత్వేన కథయసీ
తి వ్యంగ్యం ॥ ౨౧ ॥ తి ॥ ఏవం భూత రాజ్ఞః ప్రజానాం సర్వథా నాశః మమనయనే న సర్వజీవితచ్ఛేద ఏవేతి భావః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ జీవేదితి ॥ అప్రతిరూపరూపాం అప్రతిరూపమనుప
మం రూపం సౌందర్యం యస్యాస్తాం ॥ తి ॥ మోక్షః స్మృత్యోరితి శేషః-అతిమలినాంతఃకరణత్వాన్మోక్షో న జ్ఞానైక ప్రాప్యస్తవనాస్త్యేవేతి భావః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వర

త్యనుక్తిః - మోక్షుః - మరణాదితి శేషః-అమృతమపినత్వ ద్ర్తుణసమర్థ మిత్యర్థః॥ ౨౮॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలా ఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః. ***********యశ్చింతనీయస్సతతమాపత్సువరమాసుచ। నాన్యోస్తిచింతనీయస్తంసీతాపతి ముపాస్మహే॥సీతాయాఇత్యాది॥హస్తేహస్తంసమాహత్యసంయోజ్య-అయంచకోపాకృతివిశేషః॥౧॥సఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥తతఃరూపకరణానంతరం - ఉన్మత్తయాత్వయేతి శేషః - వీర్యపరాక్రమాపూర్వోక్తావితి శేషః - ఉద్వహేయండుద్ధరేయం- విభింద్యాంవిదారయేయం-మహద్వపురిత్యుక్తందర్శయతి కామేతి॥ ౪॥ అథసీతాపహారోపయోగిరూపాంతరపరిగ్రహమాహ-ఏవమిత్యాదినా॥సూర్యకల్పేశిఖిప్రభేఇతి తేజస్వ్యోష్ణ్యచాపమాద్వయం - హరిపర్యంతేపింగళవర్ణపర్యంతే - యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు। శుకాహికపిభేకేషుహరిర్నాకపిలేత్రిష్వితిత్యమరః॥౫॥ సద్యఇతి॥ స్వంసాధారణం - కాలరూపాభం మృత్యుశరీరాభం - వైశ్రవణానుజఇత్యనేనజన్మకారణేతుల్యేపిహంతాన్యతరస్యక్రౌర్యమిత్యుచ్యతే ॥ ౬॥సంరక్తేతి.సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥శ్రీమాన్విచిత్రశక్తిసంపన్నః . క్షణదాచరఃసంరక్తనయనత్వాదివిశిష్టోబభూవ॥ ౭॥ఉక్తానువాదపూర్వకంక్రౌర్యాంతరమాహద్వాభ్యాం - సఇత్యాది॥పరివ్రాజకచ్ఛద్మపరివ్రాజకరూపం - పరివ్రాజకరూపేణపరివృతంమాంప్రేత్యుత్తస్థౌ-కిమేవంరూపందృష్ట్వాపిమాంభజిష్యతీతిప్రత్యాశయేతిభావః॥౯॥ సఇతి ॥అసితకేశాంతాంనీలకేశాగ్రాం - కేశాగ్రేపైంగళ్యందులక్షణంభాస్కరస్యప్రభామిత్యనేనదుష్ప్రసహత్వముచ్యతే - వసనేత్యాదినాదుస్త్యజత్వముచ్యతే॥౧౦॥త్రిష్వితి

స్తి మోక్షుః॥౨౮॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.*************సీతాయావచనం శ్రుత్వాదశగ్రీవః ప్రతాపవాన్। హస్తేహస్తంసమాహత్యచకారసుమహద్వపుః॥౧॥స మైథిలీంపునర్వాక్యంబభాషేచతతోభృశమ్। నోన్మత్తయా శ్రుతౌమన్యేమమవీర్యపరాక్రమౌ* ఉద్వహేయంభుజాభ్యాంతు మేదినీమంబరేస్థితః। ఆపిబేయంసముద్రంచహన్యాంమృత్యుంరణేస్థితః*అర్కంరుంధ్యాంశరైస్తీక్ష్ణైర్విభింద్యాంహిమహీతలమ్। కామరూపిణమున్మత్తేపశ్యమాంకామదంపతిమ్॥౪॥ఏవముక్తవతస్తస్యసూర్యకల్పేశిఖిప్రభే।క్రుద్ధస్యహరిపర్యంతేరక్తేనేత్రేబభూవతుః॥౫॥సద్యస్సౌమ్యంపరిత్యజ్యభిక్షురూపంచసమ్మతమ్।స్వంరూపంకాలరూపాభంభేజేవైశ్రవణానుజః॥౬॥సంరక్తనయనశ్శ్రీమాంస్తప్తకాంచనకుండలః క్రోధేనమహతావిష్టోనీలజీమూతసన్నిభః * దశాస్యఃకార్ముకీబాణీబభూవక్షణదాచరః॥౭॥ సపరివ్రాజకచ్ఛద్మమహాకాయోవిహాయతత్ * ప్రతిపద్యస్వకంరూపంరావణోరాక్షసాధిపః। సంరక్తనయనఃక్రోధాజ్జీమూతనిచయప్రభః * రక్తాంబరధరస్తస్థౌస్త్రీరత్నంప్రేక్ష్యమైథిలీమ్॥౯॥స తామసితకేశాంతాంభాస్కరస్యప్రభామివ * వసనాభరణోపేతాం మైథిలీంరావణోబ్రవీత్ ॥౧౦॥ త్రిషులోకేషువిఖ్యాతంయదిభర్తారమి

తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం మష్టచత్వారింశస్సర్గః ***************************

మహాపుణ్యస్యపరమభాగవతాగ్రగణ్యస్యశ్రీహనుమతోపిరూపాంతరస్వీకరణసమయే ఆగ్రహపూర్వకత్వస్యశ్రూయమాణత్వేన ఆగ్రహంవినా క్రూరరూపస్వీకారాయోగాద్రావణోపిదేవీనికటేకపటమనుచితమితిమత్వాదేవ్యైస్వరూపందర్శయితుంస్వసామర్థ్యప్రశంసాపూర్వకంనిజరూపంస్వీకరోతి ॥ సీతాయాఇత్యారభ్యవసనాభరణోపేతామిత్యంతస్యప్రకృతార్థఃస్పష్టః॥ వాస్తవార్థస్తు॥ వీర్యపరాక్రమావీర్యంసమరేఅభీరుత్వంపరాక్రమఃపరాభిభవసామర్థ్యంయోహమేతాదృశవిశేషణవిశిష్టఃతం - కామరూపిణంకామగతింపతింరక్షసామితి శేషఃమాంపశ్యేతిబభాషఇతిపూర్వేణసంబంధః॥ ౪ ॥ మహీపాదయఃస్త్రీయైవహతాస్తథాకదాచిదేపాహరణసమయేక్రౌర్యంకుర్యాదితిశంకయా క్రూరస్వీయమహద్రూపాంగీకారః - యద్వాకపటేనాపిశాంతస్వభావయతివేషధారిణాత్తద్వేషస్వభావ్యేనహరణేస్వస్యప్రతిబద్ధతాందృష్ట్వాస్వరూపగ్రహణం - మమరావణస్యాపిఅయంవేషఃక్రౌర్యప్రతిబంధకఇత్యతశ్చ హస్తేహస్తాఘాతఇత్యతశ్చ బోధ్యం॥ నశ్రుతౌఅగ్రేవక్ష్యమాణావితి శేషః॥ తావేవాహ-ఉద్వహేయమిత్యాది॥ ౪॥ ఏవమితి ॥ అస్మిన్ శ్లోకేపూర్వశ్లోకస్థమున్మత్తఇతిపదమాకృష్యశ్లోకయోజనీయః-తథాసత్యేవంయోజనా-ఏవముక్తవతోరావణస్యక్రుద్ధస్యఉన్మత్తేహరిపర్యంతే-హరిఃపింగళవర్ణః పర్యంతయోరుపాంతయోర్యయోస్తే - శిఖిప్రభేఅగ్నిసదృశేనేత్రేబభూవతుః॥౫॥హరిపర్యంతేశ్యామప్రాంతే॥౫॥ ౭॥పరివ్రాజకచ్ఛద్మమాయాత్మకంయతివేషం॥౯॥౮॥ భాస్కరస్య ప్రభామివతస్యాఅపిపర్యంతేశ్యామ

ష్వితి॥వరారోహే వరజఘనే॥౧౧॥పునస్త్యాగశంకాం మా కార్షీరిత్యాహ మామితి॥క్వచిత్ - క్వాపీత్యర్థః॥౧౨॥త్యజ్యతామితి సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ మానుషః మనుష్యరామవిషయః - భావః స్నేహబన్ధః - యఇతి - వ్యాళాహిం ప్రాః - తమితిపూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౫ ॥ ఇతీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ ప్రియార్హాత్వే హేతుః ప్రియవాదినీమితి అత్ర ముహూర్తం తిష్ఠభూయస్సత్రారిష్యామీతి ప్రియభాషిణీం మైథిలీం - ఇత్యుక్త్వా ఏవం పరుషముక్త్వా - తత్ర హేతుస్సుదుష్టాత్మేతి - బుధః ఖేరోహిణీమివేత్యభూతోపమా - బుధః స్వపితృపత్నీత్వేన మాతరం - ఖే ఆకాశే - సుఖేన సంచరంతీం రోహిణీం యది గృహ్ణీయాత్ తత్తుల్యమిదం పాపమిత్యర్థః॥౧౬॥వామేనేతి॥శాపకృతదోషో భవిష్యతీతి మూర్ధజేషూర్వోశ్చ గ్రహణం॥౧౭॥తమితి॥గృహ్ణంతమిత్యర్థః॥ ౧౮ ॥సచేతి॥ సః పూర్వం గుప్తః

చ్ఛసి * మామాశ్రయ వరారోహే తవాహం సదృశః పతిః॥౧౧॥మాం భజస్వ చిరాయ త్వమహం శ్లాఘ్యః ప్రియస్తవ * నైవ చాహం క్వచిద్భద్రే కరిష్యే తవ విప్రియమ్ ॥ ౧౨ ॥ త్యజ్యతాం మానుషో భావో మయి భావః ప్రణీయతామ్ * రాజ్యాచ్చ్యుతమసిద్ధార్థం రామం పరిమితాయుషమ్ । కైర్గుణైరనురక్తాసి మూఢే పండితమానిని * యస్స్త్రియా వచనాద్రాజ్యం విహాయ ససుహృజ్జనమ్। అస్మిన్ వ్యాళానుచరితే వనే వసతి దుర్మతిః॥౧౫॥ ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం వాక్యం ప్రియార్హాం ప్రియవాదినీమ్। అభిగమ్య సుదుష్టాత్మా రాక్షసః కామమోహితః * జగ్రాహ రావణస్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీమివ॥౧౬॥వామేన సీతాం పద్మాక్షీం మూర్ధజేషు కరేణ సః * ఊర్వోస్తు దక్షిణేనైవ పరిజగ్రాహ పాణినా॥౧౭॥తం దృష్ట్వా మృత్యుసంకాశం తీక్ష్ణదంష్ట్రం మహాభుజమ్ * ప్రాద్రవన్ గిరిసంకాశం భయార్తా వనదేవతాః ॥ ౧౮ ॥ స చ మాయామయో దివ్యః ఖరయుక్తః ఖరస్వనః * ప్రత్యదృ

శూపతా ఛాందోగ్యేఉక్తా॥౧౦॥త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతమిత్యాది సార్ధచతుష్టయశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః॥ కులకం ॥ వస్తుతస్తు భర్తారం శుశ్రూషాదినా స్వామినం బిభర్తీతి భర్తా - భృత్య ఇత్యర్థః - పతిః రక్షకః స్వామీతి శేషః - యద్యహం రక్షకః స్వాం పతిః తథాపి తవ సదృశః అనురూపః కిం. భృత్య ఇతి శేషః - అనురూపో భృత్యో న భవామి - తథాపి భృత్యమిచ్ఛసి యది - త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యథా తథా - మామాశ్రయ భృత్యత్వేనాంగీకురు. కుతః - చిరాయ చిరకాలాదారభ్య - తవ శ్లాఘ్యః ప్రియః ప్రీణయితా శుశ్రూషాదినా స్వామినమితి ప్రియో భృత్యః - జయ ఏవ రావణరూపేణోత్పన్నత్వాత్ - అతో మాం భృత్యమితి భజస్వ జానీహీత్యర్థః అత ఏవ - నైవాహమితి - మానుషో భావస్త్యజ్యతాం - మనుష్య ఏవ రక్షణీయ ఇత్యభిప్రాయస్త్యజ్యతామిత్యర్థః - కింతు మూఢేపి పండితమానిని రాక్షసే భృత్యే మయి భావః ప్రణీయతాం అయమపి రక్షణీయ ఇత్యనుసంధీయతామిత్యర్థః - కించ రాజ్యాచ్చ్యుతం తుచ్ఛీకృతరాజ్యభోగమిత్యర్థః - కుతః అసిద్ధార్థం అశ్చాసౌ సిద్ధార్థశ్చ అసిద్ధార్థః అవాప్తసకలకామం విష్ణుమిత్యర్థః - పరిమితాయుషం పరిగతం త్యక్తం మితమల్పమాయుర్యేన తం - అపరిమితాయుషమిత్యర్థః ॥ కించ కైర్గుణైరనిర్వచనీయైర్గుణైః రనంతకల్యాణగుణైరిత్యర్థః - యుక్తమితి శేషః - అనురక్తాసి కుత ఏవం - దుర్మతిః మహిష్ఠాపి మతిః అనుగ్రహికా యస్య సః - అత్ర స్త్రియా వచనాత్ ససుహృజ్జనం రాజ్యం విహాయ - వనే వసతి - తాదృశం త్వమనురక్తాసి యతః - అతస్సర్వోత్తమా లక్ష్మీస్త్వం - అత ఏవ మాం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వితి తాత్పర్యమ్॥తి॥ మానుషో భావః మనుష్యరామవిషయకః స్నేహబంధః॥ ౧౫ ॥ ఇతీతి॥ ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః॥వస్తుతస్తు రావణః అన్యత్ర సుదుష్టాత్మా కామమోహితశ్చ యద్యపి - తథాప్యత్ర న తథా - అత ఏవ బుధః రోహిణీమివ జగ్రాహ - బుధః స్వమాతరం యథా పూజార్థం గృహ్ణాతి - తథా రావణోపి సీతాం జగ్రాహ - స్వగృహే సంస్థాప్య స్వేష్టదేవతాబుద్ధ్యా పూజయితుమేవేత్యర్థః ॥ టీ ॥ జగ్రాహ రావణస్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీమివేతి - నన్వత్ర నళకూబరవేదవత్యాదిశాపాద్బలాత్కారేణ పరదారస్పర్శ ఇతి చేత్ సత్యం - రావణస్సీతాం సాక్షాన్న జగ్రాహ న స్పృష్టవాన్ - పరంతు జానుకేశాదిచ్ఛాయామేవ జగ్రాహ రాక్షసానాం ఛాయాగ్రాహిత్వాత్ - తదుక్తం స్కాందే॥ ఛాయాగ్రాహిత్వమస్యాస్తి సర్వవిద్యావిశారదే । కేశభాయాం పరామృశ్య జానుచ్ఛాయాం తథైవ చ । గృహీత్వా జానకీం హృష్టో లంకాం ప్రాయాత్స రావణః । సీతాపహరణం చైవ మయా శృణ్వంతి నరోత్తమాః । న తేషామశుభం దేవి భవిష్యతి కదాచనేతి॥తి॥ ప్రియవాదినీం రావణాదన్యత్రేతి శేషః॥ సీతయా సద్యో మరణపర్యవసాయి శాపాదానం తు సమూలనాశనస్య వేదవత్యంశేన ప్రతిజ్ఞాతస్య ఋషీణాం దేవానామగ్రే రామప్రతిజ్ఞాతస్య చ నిర్వాహాయ॥౧౬॥ వామేనేతి॥ మూర్ధజేషు కరేణ మూర్ధజాః శ్రేష్ఠాః ఉపవాః యస్మిన్ తేన కరేణ దక్షిణేన వామేన ఊర్వోః పాదయోః జగ్రాహ - పాదౌ గృహీత్వా లంకాం ప్రత్యాగంతవ్యమితి ప్రాణిపాతవానితి భావః॥ ౧౭॥ ౧౮॥ తతఇతి॥ స్పష్టోర్థః - వస్తుతస్తు మహైశ్వా

మాయామయః అంతర్ధానాద్యర్హతయా ఆశ్చర్యమయః - ఖరయుక్తః అశ్వతరయుక్తః - హేమాంగః స్వర్ణమయచక్రః - చక్రం హి రథాంగమిత్యుచ్యతే ॥౧౯॥
తత ఇతి ॥ అంకేన ఊరుభాగేన ॥౨౦॥ సేతి ॥ వనే దూరగతం రామముద్దిశ్య రామేతి విచుక్రోశ - క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ ॥ ౨౧ ॥ తామితి ॥ అకామాం విరాగిణీం - వివే
ష్టమానాం రథోపరిస్థలే లుఠంతీం ఆదాయ పునరంకేనాదాయ - ఉత్పపాత రథేన సహితః ఇతి శేషః ॥౨౨॥ తత ఇతి ॥ ఆతురా సా - మత్తేవ మదయుక్తేవ - భ్రాంతచిత్తాయ
థా భ్రాంతచిత్తైవ చ చుక్రోశ ॥౨౩॥ హేతి ॥ అమర్షిణా ఖరవధకృతామర్షవతా ॥౨౪॥ జీవితమితి ॥ ధర్మహేతోః ఆశ్రితసంరక్షణరూపధర్మహేతోః జీవితం సుఖమ
ర్థాంశ్చ పరిత్యజన్ జీవితాదిపరిత్యాగశీలః ॥౨౫॥ నన్వితి ॥ నను నామేతి ప్రసిద్ధౌ - అవినీతానాం దుర్జనానాం - వినేతా శిక్షకః - పాపం పాపిష్ఠం - కథం న శాసి న శిక్ష
యసి ॥౨౬॥ అశాసనే స్వయమేవ హేతుమున్నయతి నన్వితి ॥ అవినీతస్య దుర్జనస్య - కర్మణః పాపస్య - సద్యః ఫలం న దృశ్యతే - కుతః - అత్ర ఫలదర్శనే - కాలో
ప్యంగీభవతి సహకారికారణం భవతి - అభూత తద్భావే చ్విః - పక్తయే పాకాయ ॥౨౭॥ స ఇతి ॥ సః త్వమిత్యర్థః వ్యసనం భ్రంశం - వ్యసనం విపది భ్రంశే ఇత్యమరః ॥౨౮॥ వ
నే రాక్షసాదిభిర్హృతా భవేదితి మాం కైకేయీ ఆవనం ప్రేషితవతీతి వై దేహ్యా హృదయే సర్వదా స్థితం - తదిదానీం సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యా
యేనోద్ఘాటయతి హంతేతి ॥ అత్ర హేతుమాహ హ్రియేయమితి ॥ ౨౯ ॥ అథ చిత్తవిభ్రమాతిరేకాదచేతనానపి రామాయాఖ్యాతేత్యభ్యర్థయతే ఆమంత్రయ ఇ
త్యాదిభిస్సప్తశ్లోకైః ॥ ఆమంత్రయే సంబోధయామి - జనస్థానే - స్థితానితి శేషః - కర్ణికారాన్ పరివ్యాధాఖ్యాన్ పుష్పవృక్షాన్ రావణస్సీతాం హరతీతి యత్ ఏతచ్ఛీఘ్రం
సర్వం కథయత - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం ॥౩౦॥ మాల్యవంతమితి ॥ మాల్యవంతం పుష్పవంతం - శిఖరిణం ప్రశస్తశిఖరం - ప్రస్రవణం ప్రస్రవణాఖ్యం ॥౩౧॥ హంసేతి

శ్యేత హేమాంగో రావణస్య మహారథః ॥౧౯॥ తతస్తాం పరుషైర్వాక్యైర్భర్త్సయన్ స మహాస్వనః * అంకేనాదాయ వైదేహీం రథమారోపయ
త్తదా ॥౨౦॥ సా గృహీతా విచుక్రోశ రావణేన యశస్వినీ * రామేతి సీతా దుఃఖార్తా రామం దూరగతం వనే ॥౨౧॥ తామకామాం స కామార్తః ప
న్నగేంద్రవధూమివ * వివేష్టమానామాదాయ ఉత్పపాతాథ రావణః ॥౨౨॥ తతస్సా రాక్షసేంద్రేణ హ్రియమాణా విహాయసా * భృశం చుక్రో
శ మత్తేవ భ్రాంతచిత్తా యథాతురా ॥౨౩॥ హా లక్ష్మణ మహాబాహో గురుచిత్తప్రసాదక * హ్రియమాణాం న జానీషే రక్షసా మామమర్షిణా ॥
౨౪॥ జీవితం సుఖమర్థాంశ్చ ధర్మహేతోః పరిత్యజన్ * హ్రియమాణామధర్మేణ మాం రాఘవ న పశ్యసి ॥౨౫॥ నను నామావినీతానాం వినేతాసి ప
రంతప * కథమేవంవిధం పాపం న త్వం శాసి హి రావణమ్ ॥౨౬॥ నను సద్యో ఽవినీతస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలం * కాలో ఽప్యంగీభవత్యత్ర సస్యానామివ పక్తయే
॥౨౭॥ స కర్మ కృతవానేతత్ కాలోపహతచేతనః * జీవితాంతకరం ఘోరం రామాద్వ్యసనమాప్నుహి ॥౨౮॥ హంతేదానీం సకామాస్తు కైకేయీ సహ
బాంధవైః * హ్రియేయం ధర్మకామస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినః ॥౨౯॥ ఆమంత్రయే జనస్థానే కర్ణికారాన్ సుపుష్పితాన్ * క్షిప్రం రామాయ శంస
ధ్వం సీతాం హరతి రావణః ॥ ౩౦ ॥ మాల్యవంతం శిఖరిణం వందే ప్రస్రవణం గిరిమ్ * క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః ॥ ౩౧ ॥ హం

కైర్యదిమాం భృత్యత్వేన నాంగీకరోషి - తర్హి తవాగ్రతః ప్రాణాం స్త్యక్ష్యామీత్యాదివాక్యైర్భర్త్సయన్ భీతిముత్పాదయన్ రథమారోపయత్ ॥ తి ॥ పరుషైః
ఇతః పరం రామం ప్రత్యాశాం త్యజేత్యేవమాదిభిః - అంకేన హస్తాంతరైరిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ సా గృహీతేత్యాదీనాం వాస్తవార్థే సీతయా దైన్యవత్ప్రతీయమానాని వా
క్యాని సర్వాణి సీతయా లౌకికరీతిమనుసృత్యోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని ॥ తి ॥ అతిచుక్రోశేత్యాది తచ్ఛాయాయా అపి మనుష్యభావనార్థం ॥౨౧॥ తి ॥ అకామాం విరాగిణీం వి
చేష్టమానాం తత ఆత్మానం మోచయితుం ॥౨౨॥ టీ ॥ * భృశమితి ॥ మత్తేవ - భ్రాంతచిత్తా యథా ఉన్మత్తచిత్తైవ ఆతురా అప్రకృతిస్థా భృశమత్యంతం చుక్రోశ ॥ తి ॥ అ
త్రైవ యథాభ్యాం సర్వచేష్టానాం నాట్యత్వం సూచితం ॥౨౫॥ నన్వితి ॥ వినీతో ఽసి శిక్షకో ఽసి ॥ తి ॥ నను నామేతి ప్రసిద్ధౌ - వినేతా శిక్షకః - న శాధి ప్రాప్తకాలం శాసనం న
రోకషి - హి ర్వా క్యాలంకారే - శోకాతురత్వాద్వాధికపదం న దోషాయ ॥౨౬॥ తి ॥ స్వయమేవ తత్ర హేతుమున్నయతి ॥ నన్వితి ॥ అవినీతస్య పురుషస్య అవినయరూపకర్మ
ణః ఫలం సద్యో న దృశ్యతే - యతస్తత్ర కాలో ఽప్యంగీభవతి సహకారికారణం భవతి - పక్తిః పాకః ॥౨౭॥ తి ॥ అధునా స్వేష్టం శాపమాహ ॥ త్వమితి ॥ వ్యసనం పుత్రపౌత్రా
దినాశరూపం ॥౨౮॥ తి ॥ స కామా తు జాతేతి శేషః ॥౨౯॥ టీ ॥ ఆమంత్రయే సంబోధయామి - సీతాం హరతి రావణ ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౩౦॥ టీ ॥ మాల్యవంతమి

సంఘుష్టాః హంసాస్సారసాశ్చ యస్యాం సా హంససారససంఘుష్టా - కర్తరి క్తః - హంసకారండవాకీర్ణామితి శుద్ధః పాఠః ॥ ౩౨ ॥ దైవతానీతి ॥ తేభ్యో యుష్మభ్యమి
తి శేషః ॥ ౩౩ ॥ యానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సత్త్వాని జంతవః - ఉ తేతి సంబోధనే - సముచ్చయే వా - హ్రియమాణామితి - హ్రియమాణాం ప్రాణే
భ్యోపి గరీయసీం ప్రియాం మాం - సీతా రావణేనహృతేతి భర్తుః శశ్వం సత - రావణాన్నభేతవ్యం తత్త్వం కథయ తేతి భావః ॥ ౩౫ ॥ కథనే కిం ప్రయోజనం తత్రాహ విది
త్వేతి ॥ భవదుక్తప్రకారేణ మాం విదిత్వా - అముత్ర స్వర్గలోకే గతామపి - వైవస్వతహృతామపి మాం పరాక్రమ్యానేష్యతి - తస్మాదవశ్యం శంసతేతి భావః ॥ ౩౬ ॥
సేతి ॥ కరుణాః దీనాః - తాత్కాలిక హర్షం సూచయతి ఆయతలోచనేతి ॥ ౩౭ ॥ సా తమితి ॥ సమాక్రందత్ - క్రదిఆహ్వానే రోదనే చ - దుఃఖోపహతయా దుఃఖగద్గద
యా ॥ ౩౮ ॥ జటాయో ఇతి ॥ ఆర్యేతి శ్వశురవత్ సంబోధనం - కరుణం యథా తథా హ్రియమాణాం ॥ ౩౯ ॥ నేతి ॥ అశక్యత్వే హేతుస్సత్త్వవానిత్యాదికం - జితకాశీజ
యావహః - దుర్మతిః కూటయోధీ ॥ ౪౦ ॥ తర్హి మయా కిం కర్తవ్యం తత్రాహ - రామాయత్వితి ॥ తత్ అస్య దుర్జయత్వే దేవ హేతోః ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరా
జవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
అథ స్వామివిషయే దాసేన యావచ్ఛక్తి శేషవృత్తిరవశ్యం కర్తవ్యేత్యముమర్థం లోకే ప్రవర్తయితుం జటాయువృత్తాంతముపక్షిపతి సర్గద్వయేన - అత్ర ప్రథమం
జటాయుస్సాంత్వనభర్త్సనాభ్యాం రావణమనుకూలయితుమిచ్ఛతి - తం శబ్దమిత్యాది ॥ అవసుప్తః ఈషత్సుప్తో జటాయుః - అథ సీతావచనానంతరం - తం శబ్దం శుశ్రు
వే - తతః ప్రథమం మహాశరీరతయా రావణం నిరీక్ష్య సః వైదేహీం దదర్శ ॥ ౧ ॥ తత ఇతి ॥ తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః ॥ ని ॥ వక్త్రాన్స్వేవదనం తుండమిత్యమరః - శ్రీమాన్ కైంక
ర్యశ్రీసమృద్ధః శుభాం రావణస్యాశోభనావహాం ॥ ౨ ॥ దశగ్రీవేతి ॥ పురాణే సనాతనే ధర్మే - దాస్యవృత్తావిత్యర్థః - స్థితః తదేకపరాయణః - సత్యం - సత్యం జ్ఞానమ
నంతం బ్రహ్మేత్యుక్తః పరమాత్మా సంశ్రయః ఆలంబనం యస్య సః - భగవదేకోపాయనిష్ఠ ఇత్యర్థః - నామ్నా జటాయుర్నామ జటాయురితి ప్రసిద్ధః - తథా చ మ ము
దా సేస్థితే తవ సీతాపహరణం న యుక్తమితి భావః ॥ ౩ ॥ స్వస్వరూపముక్త్వా స్వామిస్వరూపమాహ - రాజేతి ॥ మహేంద్రవరుణోపమత్వమేకదేశసామ్యాత్ - స
నసారససంఘుష్టాం వందే గోదావరీం నదీమ్ ॥ క్షిప్రం రామాయ శంసత్వం సీతాం హరతి రావణః ॥ ౩౨ ॥ దైవతాని చ యాన్యస్మిన్ వనే వివిధపాదపే ॥ నమ
స్కరోమ్యహం తేభ్యో భర్తుశ్శంసంతు మాం హృతామ్ ॥ ౩౩ ॥ యాని కానిచిదప్యత్ర సత్త్వాని నివసంత్యుత ॥ సర్వాణి శరణం యామి మృగపక్షిగణానపి ।
హ్రియమాణాం ప్రియాం భర్తుః ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీమ్ ॥ వివశాపహృతా సీతా రావణేనేతి శంసత ॥ ౩౫ ॥ విదిత్వా మాం మహాబాహురముత్రాపి మ
హాబలః ॥ ఆనేష్యతి పరాక్రమ్య వైవస్వతహృతామపి ॥ ౩౬ ॥ సా తదా కరుణా వాచో విలపంతీ సుదుఃఖితా ॥ వనస్పతిగతం గృధ్రం దదర్శాయతలోచనా ॥
౩౭ ॥ సా తముద్వీక్ష్య సుశ్రోణీ రావణస్య వశం గతా ॥ సమాక్రందద్భయపరా దుఃఖోపహతయా గిరా ॥ ౩౮ ॥ జటాయో పశ్య మామార్య హ్రియ
మాణామనాథవత్ ॥ అనేన రాక్షసేంద్రేణ కరుణం పాపకర్మణా ॥ ౩౯ ॥ నైష వారయితుం శక్యస్తవ క్రూరో నిశాచరః ॥ సత్త్వవాన్ జితకాశీ చ సాయుధ
శ్చైవ దుర్మతిః ॥ ౪౦ ॥ రామాయ తు యథాతత్త్వం జటాయో హరణం మమ ॥ లక్ష్మణాయ చ తత్సర్వమాఖ్యాతవ్యమశేషతః ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్య
కాండే . ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽ తం శబ్దమవసుప్తస్తు జటాయురథ శుశ్రువే । నిరీక్ష్య రావణం క్షిప్రం వైదేహీం చ దదర్శ సః ॥ ౧ ॥
తతః పర్వతకూటాభస్తీక్ష్ణతుండః ఖగోత్తమః । వనస్పతిగతః శ్రీమాన్ వ్యాజహార శుభాం గిరమ్ ॥ ౨ ॥ దశగ్రీవస్థితో ధర్మే పురాణే సత్యసంశ్రయః । జటా
యుర్నామ నామ్నాహం గృధ్రరాజో మహాబలః ॥ ౩ ॥ రాజా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోపమః । లోకానాం చ హితే యుక్తో రామో దశరథా
త్యాది ॥ మాల్యవంతం పుష్పవంతం - శిఖరిణం శృంగవంతం - ప్రస్రవణాఖ్యం గిరిం ॥ ౩౫ ॥ టీ ॥ అముత్రాపి పరలోకేపి ॥ ౩౬ ॥ తి ॥ గృధ్రం జటాయుషం ॥ ౩౭ ॥ సా తమితి ॥
౩౯ ॥ టీ ॥ నైష వారయితుం శక్యస్తుభ్యం - తుభ్యం త్వయా - జితకాశీ జితేన జయేన కాశత ఇతి జితకాశీ ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽ తం శబ్దమితి ॥ సుప్తో జటాయుః - అవబోధానంతరం తం శబ్దం శు
శ్రావ - జటాయో పశ్య మామిత్యాదిమంత్రశోనప్రబుద్ధః పశ్చాదుత్తరవాక్యజాతం శుశ్రావేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ దశగ్రీవేతి ॥ పురాణే సనాతనే ధర్మే - సత్యసంశ్రయః స

ర్వలోకస్య రాజా స్వామీ - భవతోపి స్వామీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ తథాచ రాజదారాపహారో నయుక్త ఇత్యాహ తస్యేతి ॥ సహధర్మచారిణీతి ధర్మపత్నీశబ్దార్థః ॥ ౫ ॥
మాభూత్తవ రామే స్వామిత్వబుద్ధిః మనుష్యమాత్రబుద్ధిం రాజబుద్ధిం వాకృత్వా సీతాం పరిహరేత్యాహ కథమితి ॥ రాజా భవానితి శేషః ॥ ౬ ॥ రాజత్వబుద్ధిస్తవరా
మే మాభూత్ - తథాపి పరదారాభిమర్శనం న కార్యమిత్యాహ నివర్తయేతి ॥ పరదారాభిమర్శనాన్మతిం నివర్తయ - తద్విషయమతిం నకుర్విత్యర్థః - నీచత్వమే
వాహ నేతి - ధీరః ధీమాన్ - తత్కర్మ న సమాచరేత్ - అస్య ధీరస్య యత్కర్మ పరో విగర్హయేత్ నిందేత్ ॥ ౭ ॥ యథేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ విపశ్చితా వివేకినా ॥
౮ ॥ ధర్మమితి ॥ శిష్టాః సంతః రాజానః శాస్త్రేష్వనాగతమనుపదిష్టం ధర్మమర్థం కామం వా - నవ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతీత్యర్థః - లోకే యథా తథా వా భవతు-
రాజ్ఞస్తవ సుతరాం నేదముచితమితి భావః ॥ ౯ ॥ న కేవలం స్వార్థం లోకానుగ్రహార్థం చేదం పరిహర్తవ్యమిత్యాహ-[రాజేతి ॥ అత్ర ధర్మాదిశబ్దాః ధర్మాదిప్రవర్త
కపరాః - ద్రవ్యాణామర్థానాముత్తమో నిధిరాశ్రయః - యస్మాదేవం - తస్మాత్ ధర్మః ధర్మాదిః - రాజమూలం యథా తథా ప్రవర్తతే - శుభం శుభాచారః పా
పం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే - రాజానుసారేణ లోకాః ధర్మాధర్మాదిషు ప్రవర్తంతే అతో రాజ్ఞా పాపం విహాయ ధర్మాదికమేవ కర్తవ్యమిత్యర్థః ॥
౧౦ ॥ పరదారాభిమర్శనమైశ్వర్యాత్ భ్రంశకం చేత్యాహ-పాపస్వభావ ఇతి ॥ పాపం స్వభావస్సహజధర్మో యస్య స పాపస్వభావః అత ఏవ చపలః విషయప్రవణః
త్వం-దుష్కృతిః విమానం దేవార్హం విమానమివ-ఐశ్వర్యమభి ఐశ్వర్యం ప్రతి-కథం సంప్రాప్తః యోగ్యః- ఏవం విషయచపలశ్చేదైశ్వర్యాత్ భ్రష్టో భవిష్యసీతి భా
వః ॥ ౧౧ ॥ ఏవం బహుసాంత్వనేపి సీతావిసర్జనాకరణాత్ భవాదృశేఉపదేశో నిరర్థక ఇత్యాహ. కామమితి ॥ యోయస్య స్వభావః ఔత్పత్తికః-సధర్మః- కామం అత్యం

త్మజః ॥ ౪ ॥ తస్యైషా లోకనాథస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినీ । సీతా నామ వరారోహా యాం త్వం హర్తుమిహేచ్ఛసి ॥ ౫ ॥ కథం రాజా స్థితో ధర్మే పరదారాన్ప
రామృశేత్ । రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా మహాబల ॥ ౬ ॥ నివర్తయ మతిం నీచాం పరదారాభిమర్శనాత్ । న తత్సమాచరేద్ధీరో యత్పరోఽస్య విగ
ర్హయేత్ ॥ ౭ ॥ యథాత్మనస్తథాన్యేషాం దారా రక్ష్యా విమర్శనాత్ ॥ ౮ ॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాశ్శాస్త్రేష్వనాగతమ్ * వ్యవస్యంత్యనురాజా
నం ధర్మం పౌలస్త్యనందన ॥ ౯ ॥ రాజా ధర్మస్య కామస్య ద్రవ్యాణాం చోత్తమో నిధిః * ధర్మశ్శుభం వా పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే ॥ ౧౦ ॥
పాపస్వభావశ్చపలః కథం త్వం రక్షసాం వర * ఐశ్వర్యమభిసంప్రాప్తో విమానమివ దుష్కృతిః ॥ ౧౧ ॥ కామం స్వభావో యో యస్య న శక్యః పరిమా

త్వావలంబీ ॥ ౩ ॥ రాజేతి ॥ సర్వలోకస్య రాజా రామ ఇత్యనేన తవాపి రాజేతి భావః ॥ ౪ ॥ ధర్మపత్నీత్యనేనైవ తద్ధరణే మహాపాపం సూచితం ॥ ౫ ॥ కథమితి ॥ రక్షణీయా విశే
షేణ రాజదారా ఇత్యనేన రాజదారాపహరణస్య గురుతల్పసమత్వాదితి భావః ॥ ౬ ॥ నివర్తయేతి ॥ నీచాం నికృష్టాం- అస్య పురుషస్య పరః యత్కర్మ విగర్హయేత్ నిం
దేత్ -నతత్సమాచరేత్ ॥ ౭ ॥ యథేతి ॥ విమర్శనాత్ పరపురుషసంస్పర్శనాత్ రక్ష్యా ఇత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ ధర్మమర్థమితి ॥ శాస్త్రేష్వనాగతమనవగతం రహస్యరూపత
యా శాస్త్రపర్యాలోచనేపి అసూక్ష్మదృష్టీనాం దుర్బోధమిత్యర్థః ॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాః రాజ్ఞోఽన్యే జనాః రాజానమను రాజానమనుసృత్య వ్యవస్యంతి కుర్వం
తి-రాజ్ఞః సూక్ష్మధర్మాదిజ్ఞానసంపత్త్యా తాదృశం రాజానమనుసృత్య భూపోపదిష్టధర్మాదికం శాస్త్రేష్వసమ్యగస్ఫుటమపి ప్రజా ఆచరంతీతి భావః - తస్మాద్ధర్మోపదేశపర
స్య రాజ్ఞస్తవ ధర్మప్రవృత్తిరనుచితేతి తాత్పర్యం- ఉపసంహరతి-ధర్మ ఇతి - హే పౌలస్త్యనందన తస్మాద్ధర్మస్సమాశ్రయణీయ ఇత్యపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజ
నా * ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాశ్శాస్త్రేష్వనాగతం । నవ్యవస్యంతి రాజానో ధర్మం పౌలస్త్యనందన నేతి పాఠే అయమర్థః-శిష్టాః సద్వృత్తయో రాజానః శాస్త్రే
ష్వనాగతం నవ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతి-శాస్త్రవిరుద్ధం కామాదికం నేచ్ఛంతీత్యర్థః-తస్మాద్ధర్మస్సమాశ్రయణీయ ఇతి యోజనా ॥ ౯ ॥ ఏతదేవ ప్రపంచయతి- రాజా ధ
ర్మస్యేతి ॥ ధర్మస్య కామస్య ద్రవ్యాణాం అర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం-యతః అత ఏవ ధర్మః పుణ్యం పాపం శుభం యశః రాజమూలం ప్రవర్తతే-రాజా ధర్మ
శ్చ కామశ్చేతి పాఠే అయమర్థః-రాజైవ ద్రవ్యాణామర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం యతః-అతః రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ భవతి-కుతః- ధర్మ ఇతి- ధర్మాదికం
రాజమూలం ప్రవర్తతే అతో రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ భవతీతి యోజనా ॥ ౧౦ ॥ ఉక్తరాజధర్మహీనే త్వయి కథమైశ్వర్యం స్థితమితి విస్మయో జాయత ఇత్యాహ ॥ పా
పస్వభావ ఇతి ॥ దుష్కృతిర్విమానం స్వాయోగ్యం దేవయానమివ ॥ ౧౧ ॥ నను దుష్టః సమీచీనో వా స్వభావో దురతిక్రమః తత్ర దుష్టస్వభావానామపి ప్రాప్తమై

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

తం-పరిమార్జితుంనశక్యః-ఉపదేశేననివర్తయితుంనశక్యఇత్యర్థః-తథాహిఆర్యంసదుపదేశః దుష్టాత్మనాం-ఆలయేహృదయేచిరంనావసతినతిష్ఠతి॥౧౩॥శత్రుభార్యా
పహరణంమమస్వభావఇత్యాశంక్యశాస్త్రవప్రసక్తిరత్రనాస్తీత్యాహవిషయేవేతి॥విషయేరాజ్యే-యదానాపరాధ్యతితదాతస్యకథమపరాధ్యసి॥౧౪॥ఖరవధఏవ
మమాపరాధఇత్యాశంక్యాహద్వాభ్యాం-యదీత్యాది॥వృత్తంమర్యాదామతిక్రాంతోఽతివృత్తః-అత్రహననవిషయే- యస్యేతి-తస్యేతిపూర్వశేషః ॥ ౧౫ ॥ ప్రకృ
తముపసంహరతి-క్షిప్రమితి॥ అత్రరామఇత్యధ్యాహార్యం-చక్షుషేత్యనేనదర్శనమాత్రేణవధోలక్ష్యతే-అశనిఃవజ్రం॥ ౧౬॥ సీతాగ్రహణమవశ్యంమృత్యుకరమి
త్యాహ-సర్పమిత్యాది॥ఆశీవిషః ఆశీవిషాఖ్యం-ప్రతిముక్తం ఆముక్తం-యథావస్త్రబద్ధస్సర్పోఽవశ్యంనాశయతి తద్వదియంసీతాగృహీతా త్వాం నాశయిష్యతీతిభావః
వ్యాజస్తుతిరలంకారః॥౧౭॥సభారఇతి॥భారఃభారద్రవ్యం-నావసాదయేత్ నపీడయేత్ - అనామయంవ్యాధ్యనుత్పాదకం-అత్రాపిపూర్వవద్వ్యాజస్తుతిః॥౧౮॥
యదితి॥యత్కార్యంకృత్వాస్థితస్యనధర్మోఽభవేత్ -కీర్తిఃఐశ్వర్యాదిజనితాప్రథావానభవేత్ -యశఃభోగిత్వకృతప్రథావానభవేత్ - ప్రత్యుతశరీరదుఃఖమేవభ
వేత్ -తత్కర్మకస్సమాచరేత్ -మూఢఏవాచరేత్ -తథావిధకర్మకరణాద్భవాన్మూఢఏవేతిభావః ॥ ౧౯ ॥ మయివృద్ధత్వేనావమతింకృథాఇత్యాశయేనాహద్వా
భ్యాం-షష్టిరిత్యాది॥షష్టిర్వర్షసహస్రాణి- గతానీతిశేషః-జాతస్యేత్యనేనవయసాజీర్ణత్వముచ్యతే- రాజ్యంయథావత్ అనుతిష్ఠతఃపాలయతఇత్యనేనకర్మణాజీర్ణ
త్వముక్తం-అహంధనురాద్యుపకరణరహితః॥౨౦॥ఏతదేవదృష్టాంతముఖేనద్రఢయతి-నశక్తఇతి ॥ మమపశ్యతః మయిపశ్యతిసతి-సీతాం బలాద్ధర్తుంనశక్తః - ననమ

జతుమ్ ✱ నహిదుష్టాత్మనామార్యమావసత్యాలయేచిరమ్॥౧౩॥విషయేవాపురేవాతేయదారామోమహాబలః ✱ నాపరాధ్యతిధర్మాత్మాకథం
తస్యాపరాధ్యసి॥౧౪॥యదిశూర్పణఖాహేతోర్జనస్థానగతఃఖరః✱అతివృత్తోహతఃపూర్వంరామేణాక్లిష్టకర్మణా । అత్రబ్రూహియథాతత్త్వం
కోరామస్యవ్యతిక్రమః ✱యస్యత్వంలోకనాథస్యభార్యాంహృత్వాగమిష్యసి॥౧౫॥క్షిప్రంవిసృజవైదేహీంమాత్వాంఘోరేణచక్షుషా✱దహే
ద్దహనభూతేనవృత్రమింద్రాశనిర్యథా॥ ౧౬ ॥సర్పమాశీవిషంబద్ధ్వావస్త్రాంతేనావబుధ్యసే ✱ గ్రీవాయాంప్రతిముక్తంచకాలపాశంనపశ్యసి
౧౭॥సభారస్సౌమ్యభర్తవ్యోయోనరంనావసాదయేత్ ✱ తదన్నమపిభోక్తవ్యంజీర్యతేయదనామయమ్॥ ౧౮ ॥యత్కృత్వానభవేద్ధర్మోనకీ
ర్తిర్నయశోభువి✱ శరీరస్యభవేత్ఖేదఃకస్తత్కర్మసమాచరేత్ ॥౧౯॥షష్టిర్వర్షసహస్రాణిమమజాతస్యరావణ✱పితృపైతామహంరాజ్యంయ
థావదనుతిష్ఠతః । వృద్ధోఽహంత్వంయువాధన్వీసశరఃకవచీరథీ ✱తథాప్యాదాయవైదేహీంకుశలీనగమిష్యసి॥౨౦॥నశక్తస్త్వంబలాద్ధర్తుంవైదే

శ్వర్యంమర్నివారమేవేత్యతఆహ॥కామస్స్వభావఇతి॥స్వభావోదురతిక్రమోఽస్తు-దుష్టాత్మనామాలయేగృహే-ఆర్యమైశ్వర్యంచిరంచిరకాలం- నావసతినతిష్ఠతి-
అయంభావః-సుకృతేసత్యైశ్వర్యప్రాప్తిః-సుకృతంచదుష్టాత్మనాక్రియమాణంప్రాయేణనిష్ఫలంభవతి-తథైతత్సంభావితం- యద్వాయస్యపురుషస్యయః కా
మస్స్వభావస్తస్యసస్స్వభావః-పరిమార్జితుంనశక్యః-కుతః-నహీతి- హియస్మాద్దుష్టాత్మనామాలయేచిత్తేఆర్యంపూజ్యంపుణ్యమితియావత్ -చిరంచిరాయనావస
తి-తస్మాత్ - ధర్మేణపాపమపనుదతీతిశ్రుత్యాకామాదిస్వభావనివృత్తికారణత్వేనబోధితస్యధర్మస్యాపిస్వభావాత్స్వస్వభావోనశక్యఃపరిమార్జితుంకేనా
పీత్యర్థః॥౧౩॥తి॥యదారామఃయస్మాద్రామఇత్యర్థః॥౧౪॥యదీతి॥ అతివృత్తఃఉచితమతిక్రమ్యజాయమానంవృత్తంయస్యసతథా॥తి॥ గమిష్యసీత్యత్రకాకుఃన
జీవన్గమిష్యసీత్యర్థః॥౧౫॥క్షిప్రమితి॥ రామఇత్యధ్యాహారః త్వాందహనభూతేనచక్షుషామాదహేత్ అన్యథాదహేదిత్యర్థః॥౧౬॥॥౧౭॥సఇతి॥అనామయంరో
గానుత్పాదకం॥౧౮॥యత్కృత్వేతి॥ యత్కర్మకృత్వాస్థితస్యపురుషస్యధర్మాదికంనభవతి-ప్రత్యుతఖేదఏవభవేత్ -తత్కర్మకస్సమాచరేత్ నకోఽపీత్యర్థః-
యద్వాయత్కర్మకృత్వాస్థితస్యపురుషస్యధర్మాదికంనభవేత్ నాశంప్రాప్నుయాదిత్యర్థః-యత్కర్మకరణేనధర్మాదికంనాశంప్రాప్నుయాదితియావత్ - అపితు
శరీరస్యఖేదఏవభవేత్ -తత్కర్మకస్సమాచరేత్ నకోఽపీత్యర్థః-కీర్తిర్విక్రమాదిజనితాప్రథా-యశఃసౌజన్యజనితాప్రథేతివివేకః॥౧౯॥షష్టిరితి॥గతానీతిశేషః-
పితృపైతామహంపితృపితామహేభ్యఃసమాగతంరాజ్యంనఃదండకారణ్యమేవదండకారణ్యేపక్షిణామధిపతిరహమితిభావః॥తి॥ మేవైదేహీందశరథమిత్రత్వాన్మమ
స్నుషాంవైదేహీమాదాయనకుశలీగమిష్యసీత్యర్థః॥ ౨౦ ॥నశక్తఇతి॥ శ్రుతిమిత్యత్రదీర్ఘశ్ఛాందసః - నసురాంపిబేదిత్యాదికాంధుర్వాంనిత్యాంనిరపేక్షులతాం,

ర్థః-కథమివ- న్యాయసంసిద్ధైఃన్యాయశాస్త్రసంసిద్ధైః-హేతుభిఃఅనుమానైః-ధ్రువాంనిశ్చలాం.అవిచాల్యప్రామాణ్యామితియావత్ - వేదశ్రుతిమివ-దీర్ఘతఆ
ర్షః-వేదయతీతివేదః-స్వతఃప్రమాణభూతాంశ్రుతిమిత్యర్థః-యథా వేదవిదగ్రేసరేపశ్యతిసతిహైతుకైఃన్యాయసిద్ధైర్హేతుభిఃశ్రుతిఃఅన్యథాఅన్యపరానేతుంనశక్య
తేతద్వదితిభావః-అన్యపరార్థనాదాదివ్యావృత్త్యర్థో వేదశబ్దః.యథాతామన్యథాకుర్వత్స్వయమేవవినశ్యతినవేదశ్రుతేఃకాపిహానిః-ఏవంసీతామపహరం స్త్వమేవ
నశిష్యసినతుసీతాయాఃకాపిహానిరిత్యాకూతం- యథా వేదవిదగ్రేసరో వేదశ్రుతిమన్యథానీయమానామవలోకయన్తదసహమానోయావచ్ఛక్తినివర్తయతి
తథాహమపిత్వయాబలాన్నీయమానామపిసీతాంయావచ్ఛక్తినివర్తయిష్యామీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ యుధ్యస్వేతి॥యదిశూరోసిముహూర్తంతిష్ఠమాపలాయస్వ -
మయాయుధ్యస్వ - యుద్ధేమయాహతస్త్వంపూర్వంరామేణహతఃఖరఇవభూమౌశయిష్యసే - యద్వాయదిశూరోసితదామయాయుధ్యస్వ - అథవారామా
గమనపర్యంతంముహూర్తంతిష్ఠ - తేనహతశ్శయిష్యసఇతి - యద్వాయదిశూరోసిముహూర్తంతిష్ఠస్థిత్వాతేనయుధ్యస్వ॥౨౨॥నకేవలంస్వాపరాధప్రతీకారః-
కింతుదేవానాందానవానాంచసామ్రాజ్యమధిదైవతమిత్యుక్తస్యరామస్యస్వకీయాపరాధప్రతీకారోపిభవిష్యతీత్యాహ-అసకృదితి ॥ ౨౩ ॥ ఏవముక్తేపిపునఃపలా
యమానంప్రత్యాహకింన్వితి॥ కింనుశక్యకింవాశక్యం - నశ్యసేఅదర్శనంప్రాప్నోషి - తయోఃతాభ్యాం॥౨౪॥ తథాపిత్వాంనాహంగమయామీత్యాహనహీతి॥
జీవమానస్యమయిజీవతీత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ త్వయాకింకర్తుంశక్యమిత్యతాహఅవశ్యమితి ॥ జీవితేనాపిజీవితవ్యయేనాపి ॥ ౨౬ ॥ తిష్ఠతిష్ఠేతి ॥ యథాప్రాణం
యథాబలం ॥ ౨౭ ॥ వృంతాదిత్యర్ధమేకాన్వయం॥వృంతంప్రసవబంధనమిత్యమరః ॥ ౨౮ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమే
ఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః. ********** అథస్వామికార్యాయప్రాణత్యాగమకరోజ్జటాయురిత్యాహ - ఇతీత్యాది॥౧॥సం
హీంమమపశ్యతః * హేతుభిర్న్యాయసంయుక్తైర్ధ్రువాంవేదశ్రుతీమివ॥౨౧॥యుద్ధ్యస్వయదిశూరోసిముహూర్తంతిష్ఠరావణ * శయిష్య
సేహతోభూమౌయథాపూర్వంఖరస్తథా॥౨౨॥అసకృత్సంయుగేయేననిహతాదైత్యదానవాః *నచిరాచ్చీరవాసాస్త్వాంరామోయుధివధిష్యతి॥
౨౩॥కింనుశక్యంమయాహర్తుంగతౌదూరంనృపాత్మజౌ * క్షిప్రంత్వంనశ్యసేనీచతయోర్భీతోనసంశయః॥౨౪॥నహిమేజీవమానస్యనయిష్యసి
శుభామిమామ్ *సీతాంకమలపత్రాక్షీంరామస్యమహిషీంప్రియామ్॥౨౫॥అవశ్యంతుమయాకార్యంప్రియంతస్యమహాత్మనః *జీవితేనాపిరా
మస్యతథాదశరథస్యచ॥౨౬॥తిష్ఠతిష్ఠదశగ్రీవముహూర్తంపశ్యరావణ * యుద్ధాతిథ్యంప్రదాస్యామియథాప్రాణంనిశాచర॥౨౭॥వృంతాదివ
ఫలంత్వాంతుపాతయేయంరథోత్తమాత్ ॥ ౨౮ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - పంచాశస్సర్గః. ****************************
ఇత్యుక్తస్యయథాన్యాయంరావణస్యజటాయుషా । క్రుద్ధస్యాగ్నినిభాస్సర్వారేజుర్వింశతిదృష్టయః॥౧॥సంరక్తనయనఃకోపాత్తప్తకాంచనకుం
డాంశు౹తిం - సురాపేయా - ద్రవద్రవ్యత్వాత్ - క్షీరవదిత్యాదిన్యాయసంయుక్తైఃతర్కసహితైఃహేతుభిర్హర్తుంబాధితుంపుమాన్నశక్నోతి - కింతు - శ్రు
త్యైవహేతవఃకాలాత్యయాపదిష్టాభవంతి-తథైవహేతుశక్తిసమానమాయాబలసంపన్నస్త్వం-శ్రుతిసదృశీంసీతాంహర్తుంనశక్తః-కింతుతథైవనశ్యసీత్యర్థః
౨౧॥యుధ్యస్వేతి॥యదిశూరోసియుధ్యస్వ - అథవాముహూర్తంతిష్ఠరామాగమనపర్యంతమిత్యర్థః॥౨౨॥రామపరాక్రమంవర్ణయతి॥అసకృదితి॥౨౩॥సంయుగే
రామేణేతిశేషఃనవధిష్యతిఅపితువధిష్యతీత్యర్థః - అనేనరామస్యేశ్వరత్వంవ్యంగ్యం॥౨౩॥రామఃకుతాగ్రేతమానయేత్యతఆహకిమితి॥తౌపుత్రావపినృపాత్మజౌ
దూరంగతౌఅతఏవాహర్తుమానేతుంకింనుశక్యం - కథంశక్యమిత్యర్థః - అతఏవతయోరాగమనశంకయాత్వంతయోస్తాభ్యాంభీతఃక్షిప్రంనశ్యసేఅదర్శనా
యపలాయసే-నసంశయఇత్యర్థః॥౨౪॥తథాపి॥నహీతి॥జీవమానస్యజీవతః - నయిష్యసినేష్యసి॥౨౫॥కుతః - అవశ్యమితి॥౨౬॥తిష్ఠతిష్ఠేతి॥యథాప్రాణం
యథాశక్తి॥ ౨౮ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం . శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః. *******
ఇత్యుక్తస్యేత్యాది॥౧॥౨॥సంప్రసిద్ధః - సంప్రహారఃసంప్రహరణం॥౩॥వాతోద్ధతయోరాన్వాతప్రవర్తితయోః॥౩॥తదితి॥ మాల్యవతోః . ద్వౌమాల్యవంతౌఏకోదం

రక్తనయన ఇతి॥ అమర్షణః అసహనః॥౨॥ స ఇతి॥ సః యద్ధ్యస్వేతి పూర్వం ప్రవర్తితః - సంప్రహారః యుద్ధం- వాతాభ్యాం ప్రతికూలవాయుభ్యాం- ఉద్ధతయోః ప్రేరితయోః- మేఘవత్ తే సంప్రహారః సంఘట్టనమాత్రం॥౩॥ తదితి॥ సపక్షయోః పక్షసహితయోః- మాల్యవతోః మాల్యవన్నామానౌ ద్వౌ పర్వతౌ - ఏకో దండకారణ్యే పూర్వముక్తః- మాల్యవంతం శిఖరిణమితి- అన్యః కిష్కింధాసమీపే వక్ష్యతి వర్షావర్ణనే॥౪॥ తత ఇతి॥ నాలీకైః నాళమాత్రశరైః- నారాచైః అయసశరైః- వికర్ణిభిః అంకుశాగ్రశరైః॥౫॥ స ఇతి॥ పత్రరథేశ్వరః పక్షీశ్వరః- ప్రతిజగ్రాహ సేహే- రావణాస్త్రాణి రావణప్రయుక్తాస్త్రాణి॥౬॥ తస్యేతి॥ తస్య రావణస్య గాత్రే॥౭॥ అథేతి॥ మార్గణాన్ బాణాన్॥౮॥ స తైరితి॥ పూర్ణం ఆకర్ణాకృష్టం యథా తథా ముక్తైః- అజిహ్మాగ్రైః ఋజుగామిభిః- నిశితైః శాణోల్లిఖితైః- అత ఏవ తీక్ష్ణైః- ఘోరైః భయంకరైః- శిలీముఖైః శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తైః బాణైః- గృధ్రం బిభేద॥౯॥ స ఇతి॥ సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్॥౧౦॥ తత ఇతి॥ సశరం సంహితశరం॥౧౧॥ తత ఇతి క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః॥౧౨॥ శరైరితి॥ ఆవారితః ఆసమంతాద్వ్యాప్తః- కులాయం నీడం ప్రాప్తః పక్షీవ బభౌ॥౧౩॥ స ఇతి॥ తాని చ పక్షాభ్యాం విధూయ చరణాభ్యాం ధనుర్బభంజేత్యన్వయః॥౧౪॥ తచ్చేతి॥ శరావరం కవచం- పక్షాభ్యాం పక్షవాతేన- వ్యాధునోత్ ప్రచ్యావయత్॥౧౫॥ కాంచనేతి॥ కాంచనోరశ్ఛదాన్ స్వర్ణమయకవచయుక్తాన్॥౧౬॥ ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోऽస్త్రియామిత్యమరః - బలీ జటాయుః॥౧౭॥ వరమితి॥ త్రివేణుః యుగంధరః- కామం యథేచ్ఛం గచ్ఛతీతి కామగం॥౧౮॥ పూర్ణేతి॥ గ్రాహిభిః ఛత్రచామరాదిగ్రాహకైః- నందిగ్రహీత్యాదినా ణినిః॥౧౯॥ సారథేరితి॥ వ్యపాహరత్ ఖండితవాన్ - పునరిత్యనేనధ

డలః రాక్షసేంద్రోऽభిదుద్రావ పతగేంద్రమమర్షణః॥ ౨॥ స సంప్రహారస్తుములస్తయోస్తస్మిన్మహావనే। బభూవ వాతోద్ధతయోర్మేఘయోర్గగనే యథా॥౩॥ తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం గృధ్రరాక్షసయోస్తదా। సపక్షయోర్మాల్యవతోర్మహాపర్వతయోరివ॥౪॥ తతో నాలీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః। అభ్యవర్షన్మహాఘోరైర్గృధ్రరాజం మహాబలః॥౫॥ స తాని శరజాలాని గృధ్రః పత్రరథేశ్వరః। జటాయుః ప్రతిజగ్రాహ రావణాస్త్రాణి సంయుగే॥౬॥ తస్య తీక్ష్ణనఖాభ్యాం తు చరణాభ్యాం మహాబలః। చకార బహుధా గాత్రే వ్రణాన్పతగసత్తమః॥౭॥ అథ క్రోధాద్దశగ్రీవో జగ్రాహ దశమార్గణాన్। మృత్యుదండనిభాన్ ఘోరాన్ శత్రుమర్దనకాంక్షయా॥౮॥ స తైర్బాణైర్మహావీర్యః పూర్ణముక్తైరజిహ్మగైః। బిభేద నిశితైస్తీక్ష్ణైర్గృధ్రం ఘోరైశ్శిలీముఖైః॥౯॥ స రాక్షసరథే పశ్యన్ జానకీం బాష్పలోచనామ్। అచింతయిత్వా తాన్ బాణాన్ రాక్షసం సమభిద్రవత్॥౧౦॥ తతోऽస్య సశరం చాపం ముక్తామణివిభూషితమ్। చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజ పతగేశ్వరః॥౧౧॥ తతోऽన్యద్ధనురాదాయ రావణః క్రోధమూర్ఛితః। వవర్ష శరవర్షాణి శతశోऽథ సహస్రశః॥౧౨॥ శరైరావారితస్తస్య సంయుగే పతగేశ్వరః। కులాయముపసంప్రాప్తః పక్షీవ ప్రబభౌ తదా॥౧౩॥ స తాని శరవర్షాణి పక్షాభ్యాం చ విధూయ చ। చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజాస్య మహద్ధనుః॥౧౪॥ తచ్చాగ్నిసదృశం దీప్తం రావణస్య శరావరమ్। పక్షాభ్యాం స మహావీర్యో వ్యాధునోత్పతగేశ్వరః॥౧౫॥ కాంచనోరశ్ఛదాన్ దివ్యాన్ పిశాచవదనాన్ ఖరాన్। తాంశ్చాస్య జవసంపన్నాన్ జఘాన సమరే బలీ॥౧౬॥ వరం త్రివేణుసంపన్నం కామగం పావకార్చిషమ్। మణిహేమవిచిత్రాంగం బభంజ చ మహారథమ్॥౧౭॥ పూర్ణచంద్రప్రతీకాశం ఛత్రం చ వ్యజనైస్సహ। పాతయామాస వేగేన గ్రాహిభీ రాక్షసైస్సహ॥౧౮॥ సారథేశ్చాస్య వేగేన తుండేనైవ మహచ్ఛిరః। పునర్వ్యపాహరచ్ఛ్రీమాన్ పక్షి

కారణ్యే - అపరో మేరుపార్శ్వే॥౪॥ తత ఇతి॥ నాలీకైర్నాళమాత్రశరైః - నారాచైరాయసైః వికర్ణిభిః కర్ణిశరైః॥౫॥ స ఇతి॥ జగ్రాహ సేహే॥౬-౮॥ స తైరితి॥ బాణా జిహ్మగశబ్దౌ గుణవచనౌ- బాణయంతి రోషయంతి శత్రుమితి బాణాః - అజిహ్మగా ఋజుగామినః -శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తే తథా తైః- నిశితైః శాణోల్లిఖితైః అత ఏవ తీక్ష్ణైః॥౯-౧౨॥ శరైరితి॥ స జటాయుః - శరైరావారితః ఆచ్ఛాదితః కులాయం నీడం॥౧౩-౧౪॥ తదితి॥ శరావరం కవచం - వ్యాధునోత్ పాతయామాస॥ తిశ రాసనమితి పాఠే శరత్రత్వే పకారణం- తచ్చద్వితీయం ధనుశ్చ బభంజేత్యన్వయః వ్యాధునోత్ కంపయతిస్మ- రావణమితి శేషః॥౧౫॥ కాంచనేతి॥ ఉరశ్ఛదాన్ కవచయుక్తాన్॥ తం చాస్య జవసంపన్నాన్ సింహసదృశవేగయుక్తాన్॥౧౬॥ వరమితి॥ త్రివేణుః రథావయవవిశేషః॥౧౭॥ త్రివేణుర్యుగంధరః॥౧౮॥ పూర్ణేతి॥ గ్రాహిభిః - ఛత్ర

త్రాదిఖండనం తుండేనేతి సూచ్యతే॥౧౯॥ సఇతి॥ భగ్నధన్వా-ధనుషశ్చేత్యనఙ్॥౨౦॥ దృష్ట్వేతి॥ అపూజయన్-మనసేతి శేషః॥౨౧॥ పరీతి॥ గృహ్యాగృహీత్వా॥౨౨॥ సముత్పత్యేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ సముత్పత్య ఊర్ధ్వంగత్వా-సమభిద్రుత్య అభిముఖంగత్వా-సమావార్య సమ్యగవరుధ్య॥౨౩॥ వజ్రేతి॥ వజ్రసంస్పర్శాః వజ్రసమస్పర్శాః బాణాః యస్య॥౨౪॥ సమిత్రేతి॥ పీయత ఇతి పానం-పానకరసాది-విషయుక్తం పానమితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః-యద్వా విషస్య పానం విషపానం-ఏతత్సీతాహరణరూపం విషపానం పిబసి కరోషి-ఓదనపాకం పచతీతివత్ ప్రకృతేః ప్రత్యయో అవస్థానమాత్రం ప్రయోజనం॥౨౫॥ అనుబంధమితి॥ అనుబధ్యత ఇత్యనుబంధః ఫలం-అవిచక్షణాః అసమర్థాః-కర్మణాం ఆత్మనా క్రియమాణానాం ఫలమజానంతః శీఘ్రం వినశ్యంతి-తత్రోదాహరణం భవానిత్యాహ-యథేతి॥౨౬॥ బద్ధ ఇతి॥ కాలపాశేన బద్ధస్త్వం క్వ దేశే గతస్సన్-తస్య తస్మాత్కాలపాశాన్మోక్ష్యసే-సహానువర్తమానాద్బంధాత్కథం తే ముక్తిర్భవిష్యతీత్యర్థః - సామిషం మాంససహితం-బడిశం మత్స్యబంధనం॥ని॥ బడిశం మత్స్యబంధనమిత్యమరః - ఆమిషలోభేన గృహ్యాగృహీత్వా - జలజో మత్స్యో యథా దేశాంతరంగతోపి న జీవతి బడిశామోక్షణాత్-తద్వత్॥౨౭॥ నహీతి॥ ఆశ్రమకర్మకం త్వత్కర్తృకం ధర్షణం పరిభవం-ఆశ్రమశబ్దేన ఆశ్రమస్థా సీతోచ్యతే-మంచాః క్రోశంతీతివత్॥౨౮॥ యథేతి॥ లోకగర్హితం కర్మ-భీరుణా త్వయా యథాకృతం-తథా-తస్కరాచరితో మార్గః-తస్కరకృత్యతుల్యం త్వత్కృత్యమిత్యర్థః- తస్మాదేష మార్గః వీరనిషేవితో న భవతీత్యర్థః॥౨౯॥ యుధ్యస్వేతి॥ పూర్వసర్గాంతే వ్యాఖ్యాతోయం॥౩౦॥ పరేతేతి॥ పరేతకాలే మృత్యుకాల ఇత్యర్థః-యత్కర్మ యాదృశం కర్మ - పురుషః ఆత్మవినాశాయ ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి-అధర్మ్యం-అధర్మాదనపేతం తత్కర్మ సీతాహరణరూపం ప్రతిపన్నోసి - ఏతాదృశకర్మకరణాదవశ్యమవిళంబితం మృత్యుం ప్రాప్నోషీత్యర్థః॥౩౧॥ పాపేతి॥ యస్య కర్మణః పాపానుబంధః పాపఫలసంబంధో భవతి తత్కర్మ-లోకాధిపతిత్వాద్విశిష్టోపి కోనుకుర్వీత॥౩౨॥ ఏవమితి॥ వృష్టమిత్యనేన జటా

క్షిరాజో మహాబలః॥౧౯॥ సభగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః। అంకేనాదాయ వైదేహీం పపాత భువి రావణః॥౨౦॥ దృష్ట్వా నిపతితం భూమౌ రావణం భగ్నవాహనమ్। సాధు సాధ్వితి భూతాని గృధ్రరాజమపూజయన్॥౨౧॥ పరిశ్రాంతం తు తం దృష్ట్వా జరయా పక్షియూథపమ్। ఉత్పపాత పునర్హృష్టో మైథిలీం గృహ్య రావణః॥౨౨॥ తం ప్రహృష్టం నిధాయాంకే గచ్ఛంతం జనకాత్మజామ్। గృధ్రరాజస్సముత్పత్య సమభిద్రుత్య రావణమ్ * సమావార్య మహాతేజా జటాయురిదమబ్రవీత్॥౨౩॥ వజ్రసంస్పర్శబాణస్య భార్యాం రామస్య రావణ * అల్పబుద్ధే హరస్యేనాం వధాయ ఖలు రక్షసామ్॥౨౪॥ సమిత్రబంధుస్సామాత్యస్సబలస్సపరిచ్ఛదః * విషపానం పిబస్యేతత్పిపాసిత ఇవోదకమ్॥౨౫॥ అనుబంధమజానంతః కర్మణామవిచక్షణాః * శీఘ్రమేవ వినశ్యంతి యథా త్వం వినశిష్యసి॥౨౬॥ బద్ధస్త్వం కాలపాశేన క్వ గతస్తస్య మోక్ష్యసే * వధాయ బడిశం గృహ్య సామిషం జలజో యథా॥౨౭॥ నహి జాతు దురాధర్షౌ కాకుత్స్థౌ తవ రావణ * ధర్షణం చాశ్రమస్యాస్య క్షమిష్యేతే తు రాఘవౌ॥౨౮॥ యథా త్వయా కృతం కర్మ భీరుణా లోకగర్హితమ్ * తస్కరాచరితో మార్గో నైష వీరనిషేవితః॥౨౯॥ యుధ్యస్వ యది శూరోసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ * శయిష్యసే హతో భూమౌ యథా భ్రాతా ఖరస్తథా॥౩౦॥ పరేతకాలే పురుషో యత్కర్మ ప్రతిపద్యతే * వినాశాయాత్మనోధర్మ్యం ప్రతిపన్నోసి కర్మ తత్॥౩౧॥ పాపానుబంధో వై యస్య కర్మణః కర్మ కోను తత్ * కుర్వీత లోకాధిపతిస్స్వయంభూర్భగవానపి॥౩౨॥ ఏవముక్త్వా శుభం వాక్యం జటాయు

చామరగ్రాహకైః॥౧౮॥౧౯॥ ఇతి॥ అంకేనకటిభాగేన॥౨౦॥౨౩॥ సమావార్యేతి॥ సమావార్య ఉపరుధ్య॥౨౩॥౨౪॥ సమిత్రేతి॥ విషపానం ఏతత్సీతాహరణరూపవిషపానం పిబసి కరోషి-ప్రత్యయో అవస్థానమాత్రం ప్రయోజనమోదనపాకం పచతీతివత్ (టీ) విషపానం విషరసమితి వార్థః॥౨౫॥ అనుబంధమితి॥ అనుబధ్యత ఇత్యనుబంధం కర్మఫలం॥౨౬॥ బద్ధ ఇతి॥ తస్య తస్మాత్ పంచమ్యర్థే షష్ఠీ-కాలపాశాత్ క్వ గతో మోక్ష్యసే బడిశం మత్స్యబంధనం॥ టీ॥ తస్య రామస్య పురత ఇతి శేషః॥౨౭॥ తి॥ నహీతి॥ అస్యాశ్రమస్య తవ ధర్షణం త్వత్కృతమభిభవం న సహిష్యేతే॥౨౮॥ యథేతి॥ భీరుణా త్వయా లోకగర్హితం కర్మ కృతమితి- యథా యతః ఏషః వీరనిషేవితో మార్గో న-కింతు తస్కరాచరితః॥౨౯॥౩౦॥ పరేతేతి॥ పరేతకాలే మృత్యుకాలే-ప్రతిపద్యతే కరోతి-ప్రతిపన్నోసి ప్రాప్తవానసి॥౩౧॥ పాపానుబంధ ఇతి॥ యస్య కర్మణః కర్తుః-పాపానుబంధః పాపఫలసంబంధః అస్తీతి శేషః-కోను ప్రాణీ తత్కర్మ కుర్వీత-న కోపీత్యర్థః॥౩౨॥ తి॥ పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే॥౩౩॥ తమితి॥ గజారోహా

యసుమనాదృత్య రావణస్య పలాయనాభావత్వం గమ్యతే ॥ ౩౩ ॥ తమితి ॥ తం గృహీత్వా బలాన్నివర్త్యాధిరూఢస్సన్ జటాయుః - గజారోహో యన్తా - దుష్టవారణం పలాయితం - అంకుశైర్నిరుధ్య యథా విదారయతి తథా నఖైః విరరాద - స్యాదితి సంభావనాయాం ॥ ౩౪ ॥ విరరాదేతి ॥ నఖపక్షముఖాయుధో గృధ్రః - అస్య రావణస్య పృష్ఠే నఖైః స్వహస్తతుండం సమర్పయన్ వ్యాపారయన్ సన్ విరరాద - వ్యదారయదిత్యర్థః - కేశాంశ్చోత్పాటయామాస ॥ ౩౫ ॥ స ఇతి ॥ అమర్షేణ క్రోధేన - స్ఫురితోష్ఠః చలితోష్ఠః - ప్రాకంపత ప్రహారార్థం ప్రదక్షిణం ప్రాచలదిత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ స ఇతి ॥ అంకేన ఊరుభాగేన - జటాయుం - జటాయురిత్యకారాంతోప్యస్తి ॥ ౩౭ ॥ జటాయురితి ॥ అభిక్రమ్య అభితో గత్వా - అవసరం ప్రతీక్ష్యేత్యర్థః - అస్య వామబాహూన్ - యైస్సీతా పరిష్వక్తా తానిత్యర్థః - వ్యపాహరత్ అచ్ఛినత్ ॥ ౩౮ ॥ సంఛిన్నబాహోరితి ॥ సంఛిన్నబాహోః - రావణాదితి శేషః - సద్య ఏవ తత్రాన్యే నల్పోపవృద్ధిః - అభవన్ ప్రాదురభవన్ - విషజ్వాలేత్యుపమానవిశేషణాద్బాహూనాం సాయుధత్వం గమ్యతే ॥ ౩౯ ॥ తత ఇతి ॥ అపోథయదతాడయత్ ॥ ౪౦ ॥ తత ఇతి ॥ సంగ్రామో యుద్ధం ॥ ౪౧ ॥ తస్యేతి ॥ వ్యాయచ్ఛమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః - ఆఙో యమహన ఇత్యాత్మనేపదం - శరీరాయాసజనకం కర్మ వ్యాయామ ఉచ్యత ఇతి వాగ్భటః - యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః - పార్శ్వౌ పక్షమూలే ॥ ౪౨ ॥ స ఇతి ॥ అల్పజీవితః - ద్విత్రిక్షణావస్థానోచితప్రాణ ఇత్యర్థః ॥ ౪౩ ॥ తమితి ॥ క్షతజం శోణితం ॥ ౪౪ ॥ తమితి ॥ నీలజీమూతనికాశకల్పం నీలమేఘప్రకాశతుల్యం - అగ్నిదావం దావాగ్నిం ॥ ౪౫ ॥ తత ఇతి ॥ పరిష్వజ్య బాహుభ్యామితి శేషః ॥ ౪౬ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకపంచాశస్సర్గః. ******

స్తస్య రక్షసః ॥ నిపపాత భృశం పృష్ఠే దశగ్రీవస్య వీర్యవాన్ ॥ ౩౩ ॥ తం గృహీత్వా నఖైస్తీక్ష్ణైర్విరరాద సమంతతః * అధిరూఢో గజారోహో యథా స్యాద్దుష్టవారణమ్ ॥ ౩౪ ॥ విరరాద నఖైరస్య తుండం పృష్ఠే సమర్పయన్ * కేశాంశ్చోత్పాటయామాస నఖపక్షముఖాయుధః ॥ ౩౫ ॥ స తథా గృధ్రరాజేన క్లిశ్యమానో ముహుర్ముహుః * అమర్షస్ఫురితోష్ఠస్సన్ ప్రాకంపత స రావణః ॥ ౩౬ ॥ స పరిష్వజ్య వైదేహీం వామేనాంకేన రావణః * తలేనాభిజఘానార్తో జటాయుం క్రోధమూర్ఛితః ॥ ౩౭ ॥ జటాయుస్తమభిక్రమ్య తుండేనాస్య ఖగాధిపః * వామబాహూన్దశ తదా వ్యపాహరదరిందమః ॥ ౩౮ ॥ సంఛిన్నబాహోస్సద్య ఏవ బాహవస్సహసాభవన్ * విషజ్వాలావలీయుక్తా వల్మీకాదివ పన్నగాః ॥ ౩౯ ॥ తతః క్రోధాద్దశగ్రీవస్సీతాముత్సృజ్య రావణః * ముష్టిభ్యాం చరణాభ్యాం చ గృధ్రరాజమపోథయత్ ॥ ౪౦ ॥ తతో ముహూర్తం సంగ్రామో బభూవాతులవీర్యయోః * రాక్షసానాం చ ముఖ్యస్య పక్షిణాం ప్రవరస్య చ ॥ ౪౧ ॥ తస్య వ్యాయచ్ఛమానస్య రామస్యార్థే స రావణః । పక్షౌ పార్శ్వౌ చ పాదౌ చ ఖడ్గముద్ధృత్య సోఽచ్ఛినత్ ॥ ౪౨ ॥ స ఛిన్నపక్షస్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా * నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యామల్పజీవితః ॥ ౪౩ ॥ తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషమ్ * అభ్యధావత వైదేహీ స్వబంధుమివ దుఃఖితా ॥ ౪౪ ॥ తం నీలజీమూతనికాశకల్పం సుపాండురోరస్కముదారవీర్యమ్ । దదర్శ లంకాధిపతిః పృథివ్యాం జటాయుషం శాంతమివాగ్నిదావమ్ ॥ ౪౫ ॥ తతస్తు తం పత్రరథం మహీతలే నిపాతితం రావణవేగమర్దితమ్ । పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా రురోద సీతా జనకాత్మజా తదా ॥ ౪౬ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః. ******************************

యన్తా - మత్తవారణమధిరూఢో యథా స్యాత్ - యాదృశవ్యాపారవాన్ స్యాత్ - తథా తం వ్యదారయత్ ॥ ౩౪ ॥ విరరాదేతి ॥ తుండం పృష్ఠే సమర్పయత్ తుండేన పృష్ఠం క్షతవాన్ ॥ ౩౬ ॥ తి ॥ వైదేహీం సంపరిష్వజ్య పతనే పలాయనభియా ॥ ౩౭ ॥ తి ॥ జటాయురితి ॥ తం తలప్రహారమతిక్రమ్య సోఢ్వా వ్యపాహరత్ యుగపద్దశాపి తుండేన కృత్వా త్రోటితవాన్ ॥ ౩౮ ॥ సంఛిన్నబాహోః కృత్తబాహోరపి తస్య బాహవః పునః సహసా సమభవన్ వల్మీకాత్పన్నగా ఇవ ॥ ౪౧ ॥ తస్యేతి ॥ వ్యాయచ్ఛమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః - శరీరాయాసజనకం కర్మ వ్యాయామ ఇత్యుచ్యతే - యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః ॥ ౪౨ ॥ తి ॥ అల్పజీవితః ఘటికామాత్రావస్థానోచితప్రాణః ॥ ౪౩ ॥ తమితి ॥ నీలజీమూతనికాశకల్పం - నీలజీమూతస్య నికాశః ప్రకాశః తత్కల్పం - తత్సదృశప్రకాశమిత్యర్థః - అగ్నిదావం అగ్నిశ్చాసౌ దావశ్చేత్యగ్నిదావః తం - కరికలభవత్సామాన్యవిశేషయోస్సహప్రయోగః ॥ ౪౬ ॥ టీ ॥ సర్గఫలస్తుతిః స్కాందే ॥ శ్రుత్వా ఖగేశ్వరస్యాపి రక్షసామీశ్వరస్య చ । ఆయోధనం నృణాన్మోక్షో భృత్యస్స్వామికృతాద్భవేదితి ॥ ఇతి శ్రీమన్మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపంచాశస్సర్గః. *******

జటాయుర్యుద్ధకాలే విసృష్టాయాస్సీతాయాః పునరపి రావణేన హరణప్రకారమాహ-తమిత్యాది ॥ రాఘవాశ్రమాదిత్యవధిత్వాత్పంచమీ॥౧॥ సాత్వితి ॥ రావణేన వినిహతం సమీక్ష్యేత్యన్వయః॥౨॥ విశేషాంతరం వక్తుం పునరనువదతి ఆలింగ్యేతి॥ కరాభ్యాం సంస్పృశ్యేత్యర్థః॥౩॥ నిమిత్తమితి॥ లక్షణాని అక్షిస్పందనాదీని- తేషాం జ్ఞానం-శకునీనాం పింగళ్యాదీనాం స్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం-నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తం జ్ఞాపకం ప్రతిదృశ్యతే॥౪॥ తతః కిమిత్యత్రాహ-నూనమితి॥ హే రామ ఆత్మనో మద్వ్యసనం న జానాసి కిమితి కాకుః-జానాస్యేవ-యస్మాన్మదర్థం మదపహరణసూచనప్రయోజనముద్దిశ్య మృగపక్షిణః కాకుత్స్థం త్వామభిధావంతి నూనం- సంప్రతి మద్వ్యసనసూచకాః మృగపక్షిణః కాకుత్స్థమభిధావంతి - తేన నిమిత్తేన మద్వ్యసనం జానాస్యేవేత్యర్థః॥౫॥ వ్యసనమేవాహ-అయం హీతి ॥ అయం విహంగమః పాపచారేణ రావణేన వినిహతశ్శేతే॥౬॥ త్రాహీతి॥ శృణ్వతామంతికే యథా శృణ్వతాం సమీపఇవ - దూరస్థితం రామం లక్ష్మణంచ - రామేతి లక్ష్మణేతి చ సంబోధ్య ఆక్రందత్ ॥౭॥ తామితి॥ క్లిష్టమాల్యాభరణాం మృదితమాల్యాభరణాం తుణం విశ్రాంతః అభ్యధావత అభ్యధావత్ ॥౮॥ తామిత్యాది ద్వావేకాన్వయౌ॥ లతామివ భూతలే వేష్టంతీం వేష్టమానాం॥౧౦॥ ప్రధర్షితాయామితి॥ అమర్యాదం భిన్నసత్త్వప్రకృతికం-అంధేన గాఢేన తమసా- అజ్ఞానాంధకారేణ-తదా జగత్సర్వం సంవృతం విమూఢం చాసీదిత్యర్థః॥౧౧॥ నవాతీత్యర్ధమేకం వాక్యం॥౧౨॥ దృష్ట్వేతి॥ పరామృష్టాం అపహృతాం- దివ్యేన చక్షుషా జ్ఞానేన- దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా- కార్యం బాలకాండే విష్ణునా ప్రతి

తమల్పజీవితం గృధ్రం స్ఫురంతం రాక్షసాధిపః। దదర్శ భూమౌ పతితం సమీపే రాఘవాశ్రమాత్ ॥౧॥ సా తు తారాధిపముఖీ రావణేన సమీక్ష్య తమ్ ।
గృధ్రరాజం వినిహతం విలలాప సుదుఃఖితా॥ ౨॥ ఆలింగ్య గృధ్రం నిహతం రావణేన బలీయసా । విలలాప సుదుఃఖార్తా సీతా శశినిభాననా॥౩॥ నిమిత్తం
లక్షణజ్ఞానం శకునిస్వరదర్శనమ్ । అవశ్యం సుఖదుఃఖేషు నరాణాం ప్రతిదృశ్యతే॥ ౪ ॥ నూనం రామ న జానాసి మహద్వ్యసనమాత్మనః । ధావంతి నూ
నం కాకుత్స్థం మదర్థం మృగపక్షిణః॥౫॥ అయం హి పాపచారేణ మాం త్రాతుమభిసంగతః । శేతే వినిహతో భూమౌ మమ భాగ్యాద్విహంగమః॥౬॥
త్రాహి మామద్య కాకుత్స్థ లక్ష్మణేతి వరాంగనా। సుసంత్రస్తా సమాక్రందచ్ఛృణ్వతాం తు యథాంతికే॥ ౭॥ తాం క్లిష్టమాల్యాభరణాం విలపంతీమనా
థవత్ । అభ్యధావత వైదేహీం రావణో రాక్షసాధిపః॥౮॥ తాం లతామివ వేష్టంతీమాలింగంతీం మహాద్రుమాన్। ముంచ ముంచేతి బహుశః ప్రవదన్రా
క్షసాధిపః(౯) క్రోశంతీం రామ రామేతి రామేణ రహితాం వనే। జీవితాంతాయ కేశేషు జగ్రాహాంతకసన్నిభః॥౧౦॥ ప్రధర్షితాయాం సీతాయాం
బభూవ సచరాచరమ్ । జగత్సర్వమమర్యాదం తమసాంధేన సంవృతమ్॥౧౧॥ న వాతి మారుతస్తత్ర నిష్ప్రభోఽభూద్దివాకరః॥౧౨॥ దృష్ట్వా సీతాం పరా
మృష్టాం దీనాం దివ్యేన చక్షుషా * కృతం కార్యమితి శ్రీమాన్ వ్యాజహార పితామహః॥ ౧౩॥ ప్రహృష్టా వ్యథితాశ్చాసన్ సర్వే తే పరమర్షయః*దృ

౧॥ సాత్విత్యాది॥ ౨॥౩॥ నిమిత్తమితి॥ లక్షణజ్ఞానం లక్షణం అక్షిస్పందనాదీని లక్షణాని తేషాం జ్ఞానం. శకునిస్వరదర్శనం పింగళ్యాదిపక్షిస్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం- నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తం జ్ఞాపకం కారణం దృశ్యతే జ్ఞాపయతి॥ టీ॥ అన్యే తు-నిమిత్తం లక్షణం జ్ఞానమితి పాఠమంగీకృత్య ఏవం వ్యాచక్షతే - నిమిత్తం గోమాయ్వాదికం- లక్షణమంగస్పందనాదికం-జ్ఞానం యదృచ్ఛయా తథా ప్రతిభాసః॥౪॥ ఏవం మదపహరణరూపవ్యవసాయసూచకసామగ్ర్యాం సత్యామపి - తవ వ్యవసాయజ్ఞానం నాస్తీతి చిత్రమితి శ్రీరామం సీతా ఉపాలభతే॥ న నూనమితి॥ హే కాకుత్స్థ ఆత్మనో మమ మహద్వ్యసనం న జానాసి-మదర్థం మదపహారసూచనరూపప్రయోజనముద్దిశ్య మృగపక్షిణః ధావంతి-అశుభసూచకాస్సంతః సంచరంతీత్యర్థః॥౫॥ అయమితి॥ అయం విహంగమో జటాయుః - మాం త్రాతుం-పాపచారేణ-రావణేనేతి శేషః - సంగతః యుద్ధార్థం సంగతస్సన్ వినిహతః శేత ఇత్యన్వయః॥౬॥ త్రాహీతి॥ శృణ్వతామంతికే జనా యథా సమాక్రందంతి తథా సమాక్రందదితి సంబంధః ॥౭॥ తామితి॥ క్లిష్టాని పరిమృదితాని॥౮॥ తామితి॥ తాన్ ద్రుమాన్ వేష్టంతీం వేష్టమానాం లతామివ ద్రుమాన్ ఆలింగంతీం తాం జగ్రాహేత్యన్వయః(౯)॥ తి॥ క్రోశంతీమితి ॥ జీవితాంతాయేత్యనేన పరస్త్రీకేశస్పర్శో యస్య కస్యాపి జీవితాపహారీతి బోధితం॥౧౦॥ ప్రధర్షితాయామితి॥ అమర్యాదమితి॥ అమర్యాదమతిక్రాంతనైసర్గికావస్థానం- అంధేన తమసా గాఢేన తమసా॥౧౧-౧౨॥ దృష్ట్వేతి॥ పరామృష్టామపహృతాం - దివ్యేన చక్షుషేత్యుత్తర శేషః - తథా చ పితామహో బ్రహ్మా దివ్యేన చక్షుషా ఆలోచ్యేతి శేషః కార్యం దేవకార్యం కృతమితి వ్యాజహారేత్యన్వయః॥౧౩॥ ప్రహృష్టా ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ రావణవధరూపకార్యం నిష్పన్నమితి ప్రహృష్టాః-సీతాయాస్తాదృ

జ్ఞాతం కృతమితి వ్యాజహార- ప్రీత్యతిశయేన పురుషాంతరాసన్నిధానేప్యుదాహరత్ ॥౧౩॥ ప్రహృష్టా ఇతి ॥ రావణవధస్య సిద్ధప్రాయత్వేన హర్షః- తాదాత్వికసీ
తాదశావలోకనేన వ్యథా -సీతాం పరామృష్టాం దృష్ట్వా యదృచ్ఛయా దైవగత్యా రావణస్య ప్రాప్తం సన్నిహితం వినాశం చ బుద్ధ్వా వ్యథితాః ప్రహృష్టాశ్చాసన్నిత్య
న్వయః॥౧౪॥ సత్వేతి॥ తుశబ్దేన ఋష్యాదిభ్యో వ్యావృత్తిః॥౧౫॥ తప్తేతి॥ తప్తాభరణం- తప్తకాంచనాభరణం- తత్తుల్యవర్ణాంగీ విద్యుద్విశేషేణ ద్యోతమానా - సౌదా
మినీ తటిత్ -అనేన తటిద్యథా మేఘం తుదంతి తిష్ఠతి తథా రావణే సీతేతి సూచితం॥౧౬॥ ఉద్ధూతేనేతి ॥ అత్రాపి సీతాగ్రహణేన రావణస్య సంతాపో భవిష్యతీత్యలంకారే
ణ వస్తుధ్వనిః॥౧౭॥ తస్యా ఇతి॥ రావణమభ్యకీర్యంత- రావణాంకే పతితానీత్యర్థః- అత్ర రావణైశ్వర్యం తృణాద్విశీర్ణం భవిష్యతీతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః॥౧౮॥ తస్యా ఇ
తి ॥ ఆతపేను ధ్యాహ్నే- ఆదిత్యరాగేణ తామ్రం అరుణమభ్రమివ బభౌ- అనేన రావణవినాశపిశునోత్పాతస్సూచితః॥౧౯॥ తస్యాస్తదితి ॥ ఉపసర్గాచ్ఛేతి నాసికా
శబ్దాంతాద్బహువ్రీహేరచ్ సమాసాంతః- నాసికాశబ్దస్య నసాదేశశ్చ- అత్ర సీతాయా ముఖవివర్ణత్వోక్త్యా ఖేదాతిశయ ఉచ్యతే॥ ౨౦॥ అథత్వరితగమనమాహ- బ
భూవేతి॥ అత్ర ముఖమితి శేషః- జలదం భిత్త్వా ఉదితః ప్రకాశమానశ్చంద్ర ఇవ- మేఘరంధ్రే భాసమాన ఇత్యర్థః- అత్ర ప్రతిచంద్రదర్శనరూపోత్పాతస్సూచ్యతే - ప
ద్మగర్భాభం- వికసితపద్మాభమిత్యర్థః- అవ్రణం నిర్దోషం॥౨౧॥ శుక్లైరితి॥ న శుశుభ ఇతి వక్ష్యమాణమనుషజ్యతే- రావణాంకగం సన్న శుశుభే- అనురూపత్వాదితి భా
వః॥౨౨॥ రుదితమితి॥ రుదితం రోదనవత్ -అత ఏవ వ్యపమృష్టాస్రం అనివృత్తాశ్రుకం- హాటకప్రభం హిరణ్యప్రభం॥ హిరణ్యం హేమ హాటకమిత్యమరః - పూర్వం మ
నోజ్జ్వలముఖం ఇదానీం రుదితాదిమత్త్వాన్న శుశుభ ఇతి భావః॥౨౩॥ రాక్షసేనేతి॥ రాక్షసేన నిమిత్తేన సమాధూతం భయకంపితం॥౨౪॥ సేతి॥ రాక్షసాధిపమాశ్రితా
సా సీతా నీలం మణిమాశ్రితా- కాంచనీ కాంచనమయీ- కాంచీ మేఖలేవ- శుశుభే- రజతమేవ నీలరత్నస్యావరభాగకరమితి ప్రసిద్ధిః - తేన కాంచనస్య నీలమణిశోభాతిర
స్కారకత్వాత్ శుశుభ ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా న శుశుభ ఇత్యర్థః- నేత్యనుషంగో వా॥౨౫॥ సేతి॥ పద్మగౌరీ పద్మవత్ పీతవర్ణా- అనేన సుకుమారవర్ణతోక్తా- తప్తభూష

ష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దండకారణ్యవాసినః। రావణస్య వినాశం చ ప్రాప్తం బుద్ధ్వా యదృచ్ఛయా॥ ౧౪ ॥ స తు తాం రామ రామేతి రుదంతీం లక్ష్మణే
తి చ। జగామాదాయ చాకాశం రావణో రాక్షసేశ్వరః॥౧౫॥ తప్తాభరణవర్ణాంగీ పీతకౌశేయవాసినీ। రరాజ రాజపుత్రీ తు విద్యుత్సౌదామినీ యథా॥
౧౬॥ ఉద్ధూతేన చ వస్త్రేణ తస్యాః పీతేన రావణః। అధికం ప్రతిబభ్రాజ గిరిర్దీప్త ఇవాగ్నినా॥౧౭॥ తస్యాః పరమకల్యాణ్యాస్తామ్రాణి సురభీణి చ। పద్మ
పత్రాణి వైదేహ్యా అభ్యకీర్యంత రావణమ్॥౧౮॥ తస్యాః కౌశేయముద్ధూతమాకాశే కనకప్రభమ్। బభౌ చాదిత్యరాగేణ తామ్రమభ్రమివాతపే॥౧౯॥
తస్యాస్తత్సునసం వక్త్రమాకాశే రావణాంకగమ్। న రరాజ వినా రామం వినాళమివ పంకజమ్॥౨౦॥ బభూవ జలదం నీలం భిత్త్వా చంద్ర ఇవోదితః। సుల
లాటం సుకేశాంతం పద్మగర్భాభమవ్రణమ్॥౨౧॥ శుక్లైః సువిమలైర్దంతైః ప్రభావద్భిరలంకృతమ్। తస్యాస్తద్విమలం వక్త్రమాకాశే రావణాంక
గమ్॥౨౨॥ రుదితం వ్యపమృష్టాస్రం చంద్రవత్ప్రియదర్శనమ్। సునాసం చారుతామ్రోష్ఠమాకాశే హాటకప్రభమ్॥౨౩॥ రాక్షసేన సమాధూతం తస్యా
స్తద్వదనం శుభమ్। శుశుభే న వినా రామం దివా చంద్ర ఇవోదితః॥౨౪॥ సా హేమవర్ణా నీలాంగం మైథిలీ రాక్షసాధిపమ్। శుశుభే కాంచనీ కాంచీ నీలం మణి
మివాశ్రితా॥౨౫॥ సా పద్మగౌరీ హేమాభా రావణం జనకాత్మజా। విద్యుద్ఘనమివావిశ్య శుశుభే తప్తభూషణా॥౨౬॥ తరుప్రవాళరక్తా సా నీలాంగం రా

కిం వ్యథాం దృష్ట్వా వ్యథితాశ్చాసన్॥౧౪॥౧౫॥ తప్తేతి॥ విద్యుత్సౌదామినీ- సుదామా పర్వతవిశేషః రత్నాదిసహితః- తత్రభవా విద్యుదతిస్ఫుటా భవతి- తద్వదిత్యర్థః॥
తి॥ తప్తాభరణవర్ణాంగీ తప్తకాంచనాభరణసదృశవర్ణయుక్తాంగీ॥౧౬॥ తి॥ ఉద్ధూతేనేతి॥ అగ్నినా దీప్తో గిరిరివేత్యనేన ఆసన్నభస్మతా సూచితా॥౧౭॥ తస్యా ఇతి ॥ అభ్య
కీర్యంత రావణం- పద్మపత్రాదికం రావణాంగే పతితమభూదిత్యర్థః॥౧౮॥ తస్యా ఇతి ॥ ఆతపశబ్దః సంధ్యాకాలం లక్షయతి - తదానీం కనకప్రభం- ఆదిత్యరాగేణ తామ్ర
మభ్రమివ బభౌ॥౧౯॥ తస్యా ఇతి॥ వినాళమివ పంకజం శోకశుష్కత్వాత్ ॥౨౦॥ బభూవ జలదమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ తస్యాః సీతాయాః రావణాంకగతం
వక్త్రం- నీలం జలదం భిత్త్వా ఉత్థితః చంద్ర ఇవ బభావిత్యన్వయః॥౨౨॥ రుదితేతి॥ రుదితేన రోదనేన వ్యపమృష్టాస్రం అపమార్జితాశ్రుకం ॥ ౨౩॥ తి॥ రాక్షసేనేతి॥ తస్యాః
వదనం దివోదితచంద్రవదపగతశోభమభవత్ ॥౨౪॥ తి॥ సేతి॥ శుశుభే శోభయతి స్మ నీలం గజమాశ్రితా కాంచనీ కాంచీవ॥౨౫॥ సేతి॥ పద్మగౌరీ రక్తపద్మారుణా- తప్తభూష

ణాతపనీయభూషణా-విద్యుదివసీతాతస్మిన్కృష్ణంస్థితాపిసౌహృదంనాకాంక్షతేత్యర్థః॥ ౨౬॥ తర్వితి॥ తరువిశేషప్రవాళవత్ రక్తాపీతవర్ణా- తేనరక్తంరాగాదిత్య
త్రరాగశబ్దోహివర్ణమాత్రే ప్రయుక్తః-కట్యేవేతి-కట్యాభబంధనీ-యథాకట్యాగజగతాగజంయంతుర్నిగ్రాహ్యంకరోతి తథేయంరావణం ప్రాప్యరామని
గ్రాహ్యానుకరోదితిభావః॥ ౨౭॥ తస్యా ఇతి॥ సచపలఃసవిద్యుత్ -యథాసగర్జితో మేఘఆశునిస్సరోభవిష్యతితథేతిభావః॥ ౨౮॥ ఉత్తమేతి॥ ఉత్తమాంగాచ్ఛిరసః॥
౨౯॥ సాత్వితి॥ సాపుష్పవృష్టిః రావణవేగేన రావణవేగజనితవాతేన-సమాధూతాపునర్దశగ్రీవమేవ-అభ్యవర్తతఅభితః ప్రావర్తిష్ట-అనేనరావణస్యత్వరితగమ
నముక్తం॥ ౩౦॥ ఉక్తాంపుష్పవృష్టింవర్ణయతి-అభ్యవర్తతేతి॥ ధారావర్జ్యః॥ ౩౧॥ చరణాదితి॥ వామచరణాదిత్యర్థః-భ్రష్టంశిథిలంపపాత॥ ౩౨॥ తామితి॥ ఉత్పాత
సూచికాతారామహోల్కా॥ ౩౩॥ తస్యా ఇతి॥ భూషణానిఉపాత్తనూపురాదిభిన్నాని॥ ౩౪॥ తస్యా ఇతి॥ భాతిభాతిస్మ॥ ౩౫॥ ఉత్పన్నేతి॥ రావణవేగోత్పన్నేత్య
ర్థః-వాతకంపితాగ్రత్వాత్ పక్షిగణరవవత్త్వాచ్చవిధూతాగ్రాః ఆశ్వాసనాయచలితశిరసస్సంతఃమాభైరితివ్యాజహ్రురివ॥ ౩౬॥ నళిన్య ఇతి॥ గతోచ్ఛ్వా
సాంగతప్రాణాం-మూర్ఛితామితియావత్ -తాదృశీంసఖీమివమైథిలీంఅనుఉద్దిశ్య-అశోచంతఅశోచన్-ధ్వస్తకమలాః-కాంతిహీనా ఇత్యర్థః-త్రస్తాఃభీతాఃమీ
నాఃమత్స్యాఃజలేచరాఃనక్రాదయశ్చయాసుతాః-త్రస్తేత్యాదినాఆకులనేత్రత్వాదికముచ్యతే॥ ౩౭॥ సమంతాదితి॥ తదావ్యాఘ్రాదయస్సమంతాన్నానాదే
శాత్ -అభిసంపత్యఆగత్య-రావణేరోషాచ్ఛాయానుసారిణస్సంతోన్వధావన్॥ ౩౮॥ జలేతి॥ జలప్రపాతరూపాణ్యాస్యానిముఖేయేషాంతే - ఉచ్ఛ్రితబాహవఃఉన్న

తసేశ్వరమ్। ప్రాశోభయత వైదేహీ గజంకక్ష్యేవకాంచనీ॥ ౨౭॥ తస్యాభూషణఘోషేణ వైదేహ్యా రాక్షసాధిపః। బభౌసచపలోనీలస్సఘోషఇవ
తోయదః॥ ౨౮॥ ఉత్తమాంగాచ్చ్యుతాతస్యాఃపుష్పవృష్టిస్సమంతతః। సీతాయాహ్రియమాణాయాఃపపాతధరణీతలే॥ ౨౯॥ సాతురావణవేగేనపు
ష్పవృష్టిస్సమంతతః। సమాధూతాదశగ్రీవంపునరేవాభ్యవర్తత॥ ౩౦॥ అభ్యవర్తతపుష్పాణాంధారావైశ్రవణానుజమ్। నక్షత్రమాలావిమలామే
రుంనగమివోన్నతమ్॥ ౩౧॥ చరణాన్నూపురంభ్రష్టంవైదేహ్యారత్నభూషితమ్। విద్యున్మండలసంకాశంపపాతమధురస్వనమ్॥ ౩౨॥ తాంమహో
ల్కామివాకాశేదీప్యమానాంస్వతేజసా। జహారాకాశమావిశ్యసీతాంవైశ్రవణానుజః॥ ౩౩॥ తస్యాస్తాన్యగ్నివర్ణానిభూషణానిమహీతలే। సఘోషా
ణ్యవకీర్యంతక్షీణాస్తారాఇవాంబరాత్॥ ౩౪॥ తస్యాస్స్తనాంతరాద్భ్రష్టోహారస్తారాధిపద్యుతిః। వైదేహ్యానిపతన్భాతిగంగేవగగనాచ్చ్యుతా॥ ౩౫॥
ఉత్పన్నవాతాభిహతానానాద్విజగణాయుతాః। మాభైరితివిధూతాగ్రావ్యాజహ్రురివపాదపాః॥ ౩౬॥ నళిన్యోధ్వస్తకమలాస్త్రస్తమీనజలేచ
రాః। సఖీమివగతోచ్ఛ్వాసామన్వశోచంతమైథిలీమ్॥ ౩౭॥ సమంతాదభిసంపత్యసింహవ్యాఘ్రమృగద్విజాః। అన్వధావంస్తదారోషాత్సీతాంఛా
యానుగామినః॥ ౩౮॥ జలప్రపాతాస్రముఖాశ్శృంగైరుచ్ఛ్రితబాహుభిః। సీతాయాంహ్రియమాణాయాంవిక్రోశంతీవపర్వతాః॥ ౩౯॥ హి

ణాతపనీయభూషణా॥ ౨౬॥ ౨౭॥ తి॥ బభూవవిమలోనీలః-అభూత్సచపలోనీలఇతిపాఠేచపలావిద్యుత్ తయాసహితోఘోషవాన్మేఘఇవాభూదిత్యర్థః॥ ౨౮॥ తి॥ ఉ
త్తమాంగాదితి॥ మాతస్త్వయాసంపాదితోస్మన్మనోరథఇతిహర్షాద్దైవైః క్రియమాణాపుష్పవృష్టిస్తదుత్తమాంగాచ్చ్యుతాతత్రాలేభూమావపాతేతికతకః-వ
స్తుతో రావణసన్నిధౌ దేవానాంతథావీర్యాసంభవాత్ ఉత్తమాంగేధృతపుష్పాణాంతద్వేగేనతతశ్చ్యుత్యోత్తమాంగాచ్చ్యుతేత్యుక్తం - అతఏవాగ్రే భూమౌపు
ష్పయుతంమార్గందృష్ట్వారామోవక్ష్యతి-అభిజానామిపుష్పాణితానీమానీహలక్ష్మణ। అపినద్ధానివైదేహ్యామయాదత్తానికాననేఇతి॥ ౨౯॥ సాత్వితి॥ సాపుష్పవృష్టిః-
రావణవేగేనరావణగమనవేగజనితవాయువేగేనసమాధూతా-పునఃదశగ్రీవమేవఅభ్యవర్తత-అభితఃప్రాప్యాతిష్ఠత్॥ ౩౦॥ తరుప్రవాళరక్తాతరుపల్లవారుణా-
హేమవర్ణేతియావత్ -తరుప్రవాళరక్తేతిపాఠే ప్రవాళసదృశరక్తా (౨౬)॥ ౩౨॥ తి॥ తాంసీతామిత్యన్వయః - అత్రప్రకరణేవారంవారంవైశ్రవణానుజత్వో
క్త్యాఈదృశక్రియయాఅత్యనౌచిత్యప్రదర్శనేనశీఘ్రఫలవత్త్వంసూచయతి॥ ౩౩॥ తి॥ తస్యా ఇతి॥ క్షీణాఃక్షీణపుణ్యాఃతారాస్తారారూపావస్థితాఃపుణ్యకృతఇత్యర్థః॥
౩౫॥ ఉత్పాతేతి॥ ఉత్పాతవాతాభిహతాఃఊర్ధ్వవాతాభిహతాః-ద్విజగణాయుతాఃపక్షిగణయుక్తాః॥ ౩౬॥ నళిన్య ఇతి॥ గతోచ్ఛ్వాసాంమూర్ఛితాంసఖీమివ- గతో
చ్ఛ్వాసాఃసీతాదుర్దశాదర్శనాత్ ప్రాప్తనిశ్వాసాఃనళిన్యఃశోచంతి॥ ౩౭॥ సమంతాదితి॥ రోషాద్రావణవిషయరోషాత్॥ ౩౮॥ జలేతి॥ జలప్రపాతరూపాణిజల

తబాహవః విక్రోశంతీవ వ్యాక్రోశన్నివ ॥ ౩౯ ॥ హ్రియమాణాంత్వితి ॥ శ్రీమార్గప్రాప్తవివశశోకపవశ్రీః ॥ ౪౦ ॥ నాస్తీతిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అనృశంసతాదయా - యత్రయస్మాత్ - గణశః సంఘశః - పర్యదేవయత్ వ్యలపత్ ॥ ౪౧ ॥ విత్రస్తకా ఇతి ॥ స్వార్థికః - మృగపోతకాః మృగశాబాః - ఆవిలం కలుషం ॥ ౪౨ ॥ సుప్రవేపితేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తథావాచామగోచరం దుఃఖం - ధరణీతలంబహు వేక్షమాణాం రామలక్ష్మణప్రత్యాశయేతి భావః ॥ ౪౪ ॥ సఇతి ॥ విప్రమృష్టంవిలుళితం విశేషకం యస్యాస్తాం ॥ ని ॥ తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణీవిశేషకమిత్యపరః - మనస్వినీందృఢమనస్కాం - పతివ్రతామిత్యర్థః ॥ ౪౫ ॥ తత ఇతి ॥ శుచిస్మితేతిభూతపూర్వాభిప్రాయేణ - స్వాభావికహసితత్వాద్వా - వివర్ణవక్త్రా బభూవేతి శేషః ॥ ౪౬ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశస్సర్గః. ********************************

అథసీతా రావణస్య చౌర్యవృత్త్యాదికంబహుశో నిందతి - ఖమిత్యాదినా ॥ దుఃఖితా బభూవేతి శేషః - పరమోద్విగ్నా కంపితా - ఓపిజీభయచలనయోరిత్యస్మాన్నిష్ఠా - వర్తనీవర్తమానా ॥ ౧ ॥ రోషేతి ॥ రోషవచ్చ్రోదనస్వపిరక్తనయనే హేతుః ॥ ౨ ॥ నేతి ॥ నీచేతిసంబోధనం - నవ్యపత్రపసేనలజ్జసే - విరహితాం - రామలక్ష్మణాభ్యామితి శేషః ॥ ౩ ॥ త్వయైవేతి ॥ హర్తుంమామితి శేషః - అపవాహితః అపనీతః - మృగరూపేణమాయయా - మాయారూపమృగేణేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ య ఇతి ॥ పురాణో వృద్ధ ఇతివ్యంగ్యోక్తిః - అతివృద్ధం హత్వా భూరోహమితిమన్యస ఇతి భావః ॥ ౫ ॥ పరమమితి ॥ పరమమితిసోల్లుంఠనం వచనం - అతినీచమిత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ - విశ్రావ్యేతి - హియస్మాత్స్వనా-

యమానాంతువై దేహీం దృష్ట్వా దీనో దివాకరః । ప్రతిధ్వస్తప్రభః శ్రీమానాసీత్పాండరమండలః ॥ ౪౦ ॥ నాస్తి ధర్మః కుతస్సత్యం నార్జవం నానృశంసతా । యత్ర రామస్య వైదేహీం భార్యాం హరతి రావణః ॥ ఇతి సర్వాణి భూతాని గణశః పర్యదేవయన్ ॥ ౪౧ ॥ విత్రస్తకా దీనముఖా రురుదుర్మృగపోతకాః ॥ ఉద్వీక్ష్యోద్వీక్ష్య నయనైరాస్రపాతావిలేక్షణాః ॥ ౪౨ ॥ సుప్రవేపితగాత్రాశ్చ బభూవుర్వనదేవతాః ॥ విక్రోశంతీం దృఢం సీతాం దృష్ట్వా దుఃఖం తథాగతామ్ । తాం తు లక్ష్మణ రామేతి క్రోశంతీం మధురస్వరమ్ ॥ అవేక్షమాణాం బహుశో వైదేహీం ధరణీతలమ్ ॥ ౪౪ ॥ స తామాకులకేశాంతాం విప్రమృష్టవిశేషకామ్ ॥ జహారాత్మవినాశాయ దశగ్రీవో మనస్వినీమ్ ॥ ౪౫ ॥ తతస్తు సా చారుదతీ శుచిస్మితా వినాకృతా బంధుజనేన మైథిలీ । అపశ్యతీ రాఘవలక్ష్మణావుభౌ వివర్ణవక్త్రా భయభారపీడితా ॥ ౪౬ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః. **********

ఖముత్పతంతం తం దృష్ట్వా మైథిలీ జనకాత్మజా । దుఃఖితా పరమోద్విగ్నా భయే మహతి వర్తినీ ॥ ౧ ॥ రోషరోదనతామ్రాక్షీ భీమాక్షం రాక్షసాధిపమ్ । రుదంతీ కరుణం సీతా హ్రియమాణేదమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ న వ్యపత్రపసే నీచ కర్మణా నేన రావణ । జ్ఞాత్వా విరహితాం యన్మాం చోరయిత్వా పలాయసే ॥ ౩ ॥ త్వయైవ నూనం దుష్టాత్మన్ భీరుణా హర్తుమిచ్ఛతా । మమాపవాహితో భర్తా మృగరూపేణ మాయయా ॥ ౪ ॥ యో హి మాముద్యతస్త్రాతుం సోప్యయం వినిపాతితః । గృధ్రరాజః పురాణో సౌ శ్వశురస్య సఖా మమ ॥ ౫ ॥ పరమం ఖలు తే వీర్యం దృశ్యతే రాక్షసాధమ । విశ్రావ్య నామధేయం హి యుద్ధే నా-

ప్రవాహదూషాణ్యప్రాణిఅశ్రూణి ముఖేషు యేషాం తే తథోక్తాః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ నాస్తీతి ॥ నాస్తి ఆర్జవం మనోవాక్కాయకర్మభిరజిహ్మం - అనృశంసతా దయా - యత్ర యస్మాత్ ॥ ౪౧ ॥ ౪ ॥ విత్రస్తకాః - స్వార్థేకః - మృగపోతకాః మృగబాలకాః - విలక్షణైర్విగతలక్షణైః విగతశోకైరితియావత్ ॥ ౪౨ ॥ సుప్రవేపితేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ధరణీతలమవేక్షమాణాం - రామలక్ష్మణాగమనకాంక్షయేతి భావః ॥ ౪౪ ॥ స ఇతి ॥ విప్రమృష్టవిశేషకాం - విశేషకం తిలకం ॥ ౪౫ ॥ తత ఇతి ॥ శుచిస్మితేతి భూతపూర్వగత్యా - బంధుజనేన శ్రీరామేణ వినాకృతా - వివర్ణవక్త్రేత్యనంతరం బభూవేతి శేషః అత్రాలంకారవర్ణనం దేవ్యా వ్యథాతిశయప్రదర్శనార్థం ॥ ౪౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపంచాశస్సర్గః. ********************

తి ॥ అథ సీతయా క్రియమాణ పారుష్యమేవ తాం హరతి స్మేత్యాహ - ఖమితి ॥ వర్తినీత్యనుష్యపిణిని రార్షః ॥ రోషరోదనాభ్యాం హేతుభ్యాం తామ్రాక్షీ ॥ ౨ ॥ న వ్యపత్రపస ఇతి ॥ అనేనకర్మణా - చౌర్యేణేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ త్వయేతి ॥ మృగరూపేణ పరిణతయా మాయయా - మమ భర్తా అపవాహితః అన్యత్ర నీతః ॥ ౪ ॥ య ఇతి ॥ పురాణః వృద్ధః - అత ఏవాస్య నిపాతః తవ వీర్యహేతుర్న భవతీతి భావః ॥ ౫ ॥ పరమమితి వ్యంగ్యోక్తిః - విశ్రావ్య త్వదీయం నామధేయం శ్రావయిత్వా - యుద్ధే న జితాస్మీతి యోజనా ॥ టీ ॥ యుద్ధ ఇ-

మథేయం వి(శ్రా)వ్య అహం రావణోఽస్మీతి స్వనామ ప్రఖ్యాప్య - యుద్ధే నాస్మ్యహం జితే తేతి వ్యతిరేకోక్తిః - యద్వా తే పరమం అవీర్యం క్లీబత్వం - హియస్మాద్యుద్ధేన జితా స్మి॥ ౬॥ ఈదృశమితి॥ రహితే స్వామిరహిత ప్రదేశే - పరస్య (స్త్రీ)యాః హరణరూపమీదృశం - గర్హితం నిందితం కర్మ కృత్వా కథం న లజ్జసే॥ ౭॥ కథయిష్యంతీతి॥ శౌండీర్యమానినః తవ కర్మ కుత్సితం సునృశంసం అధర్మిష్ఠం చ కథయిష్యంతీత్యన్వయః॥ ౮ ॥ ధిగితి ॥ తదాహరణకాలే యచ్ఛౌర్యం సత్త్వం బలం చ కథితవానసి - తద్ధిక్ - ఉద్యమ్యేహ యం భుజాభ్యాం తు మేదినీమంబరే స్థిత ఇత్యాదిత్వదుక్తమనృతప్రలపనమిత్యర్థః - కులాక్రోశకరం కులనిందాకరం॥ ౯ ॥ కిమితి॥ యత్ యదా - ఏవం జవేనైవ ధావసి - తదా రామేణ త్వయి కిం కర్తుం శక్యం - తర్హి కదాశక్యమిత్యత ఆహ - ముహూర్తమితి - ముహూర్తమపి ముహూర్తమేవ - తిష్ఠ స్వ తిష్ఠ - తదా జీవన్ సన్ న ప్రతియాస్యసి - మృతో భవిష్యసీత్యర్థః॥ ౧౦ ॥ ఉక్తముపపాదయతి - నహీతి॥ ౧౧॥ దత్మన (ప్రా)ప్తిమాత్రేణ కథం జీవితుమశక్యత్వం త(త్రా)హ - నత్వమితి॥ ౧౨॥ అథ కర్తవ్యముపదిశతి - సాధ్వితి॥ అర్ధశ్లోకపకాన్వయః - ఆత్మనః పథ్యం హితం సాధు - కృత్వా విచార్య - కృతిహి నానార్థో ధాతువృత్తికృతోక్తః - యథా ఉరసి కృత్వా మనసి కృత్వేతి - మాం సాధు సమ్యక్ ఆర్జవపూర్వకం ముంచ॥ ౧౨॥ అమోచనే బాధకమాహ - మదితి॥ త్వం మాం యది న ముంచసి తదా మమ పతిః - మత్ప్రధర్షణేన మత్పరిభవేన - రుష్టస్సన్ (భ్రా)(తా) సహ త్వద్వినాశాయ యత్నం విధాస్యతి ॥ ౧౩ ॥ అహమపి సఫలయత్నో భవిష్యామీత్యాశంక్యాహ యేనేతి॥ వ్యవసాయేన - భోగవ్యవసాయేనేత్య(గ)మ్యోక్తిః॥ ౧౪॥ నైరర్థక్యమేవాహ - నహీతి॥ ఇదానీం కథం ధారయసీత్యత్ర పరిహారశ్చిరమితి॥ ౧౫॥ నేతి॥ కించ - త్వమాత్మనః శ్రేయః ప్రియం - పథ్యం హితం వా - న సమవేక్షసే న పర్యాలోచయసి - కింతు మృత్యుకాలే మర్త్యో యథా విపరీతాని సేవతే తథా త్వమపి విపరీతాని సేవస ఇత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ ముమూర్షూణామితి ॥ త్వాం కంఠే - కాలపాశావపాశితం కాలపాశేన బద్ధం - పశ్యామి॥ ౧౭॥ యథేతి॥ కించ - యేన ప్రకారేణ న బిభేషి తేన ప్రకారేణ మహీరుహాన్ హిరణ్మయాన్ సంపశ్యసీతి

స్మిజితాత్వయా॥ ౬॥ ఈదృశం గర్హితం కర్మ కథం కృత్వా న లజ్జసే। (స్త్రి)యాశ్చ హరణం నీచ రహితే న పరస్య చ॥ ౭ ॥ కథయిష్యంతి లోకేషు పురుషాః కర్మ కుత్సితమ్। సునృశంసమధర్మిష్ఠం తవ శౌండీర్యమానినః॥ ౮ ॥ ధిక్తే శౌర్యం చ సత్త్వం చ యత్త్వం కథితవాంస్తదా। కులాక్రోశకరం లోకే ధిక్తే చారిత్రమీదృశమ్॥ ౯ ॥ కిం కర్తుం శక్యమేవం హి యజ్జవేనైవ ధావసి। ముహూర్తమపి తిష్ఠస్వ న జీవన్ ప్రతియాస్యసి ॥ ౧౦ ॥ న హి చక్షుష్పథం ప్రాప్య తయోః పార్థివపుత్రయోః। ససైన్యోఽపి సమర్థస్త్వం ముహూర్తమపి జీవితుమ్॥ ౧౧॥ న త్వం తయోః శరస్పర్శం సోఢుం శక్తః కథంచన। వనే ప్రజ్వలితస్యేవ స్పర్శమగ్నేర్విహంగమః॥ ౧౨॥ సాధు కుర్వాత్మనః పథ్యం సాధు మాం ముంచ రావణ॥ ౧౨॥ మత్ప్రధర్షణరుష్టో హి (భ్రా)(తా) సహ పతిర్మమ * విధాస్యతి వినాశాయ త్వం మాం యది న ముంచసి॥ ౧౩॥ యేన త్వం వ్యవసాయేన బలాన్మాం హర్తుమిచ్ఛసి * వ్యవసాయస్స తే నీచ భవిష్యతి నిరర్థకః ౧౪ ॥ న హ్యహం తమపశ్యంతీ భర్తారం విబుధోపమమ్ * ఉత్సహే శత్రువశగా (ప్రా)ణాన్ ధారయితుం చిరమ్ ॥ ౧౫ ॥ న నూనం చాత్మనః పథ్యం శ్రేయో వా సమవేక్షసే * మృత్యుకాలే యథా మర్త్యో విపరీతాని సేవతే॥ ౧౬॥ ముమూర్షూణాం హి సర్వేషాం యత్పథ్యం తన్న రోచతే * పశ్యామ్యద్య హి కంఠే త్వాం కాలపాశావపాశితమ్॥ ౧౭॥ యథా చాస్మిన్ భయస్థానే న బిభేషి దశానన * వ్యక్తం హిరణ్మయాన్ హి త్వం సంపశ్యసి మహీ

తిసత్ప్రత్యంతం పదం॥ ౬॥ ఈదృశమితి॥ గర్హితమితి - ఈదృశం పర(స్త్రీ)హరణరూపం కర్మ - రహితే న పతిరహితేన కాలేన కృత్వా కథం న లజ్జసే॥ ౭॥ తి॥ శౌండీర్యమానినః శూరమానినః - తాదృశస్యేదృశీ లోకే నిందా మరణాదప్యధికేతి భావః॥ ౮॥ ధిగితి ॥ కులాక్రోశకరం కులనిందాకరం॥ ౯॥ కిం కర్తుమితి॥ భయేన ధావసీతి యత్ - ఏవం కర్తుం శక్యం కిం - న శక్యమిత్యర్థః - శ్రీరామభయేన త్వయా పలాయనం క్రియతే - తదేతన్మయా నివారయితుం న శక్యం (స్త్రీ)త్వాదితి భావః - యద్వా ఇహ భయేన ధావసీతి యత్ - ఏవం కర్తుం శక్యం కిం న శక్యం - శక్త్యభిమాన పలాయనయోరన్యోన్యవిరోధాదిత్యర్థః - ముహూర్తమపి ముహూర్తమేవ తిష్ఠస్వ - యది శూర ఇతి శేషః ॥ ౧౦ ॥ తి॥ తదేవోపపాదయతి - నహీతి॥ ౧౧॥ ౧౨॥ సాధ్వితి॥ ఆత్మనస్తవ పథ్యం కురు - సాధు యత్సమీచీనమిత్యర్థః - కిం తత్పథ్యమత ఆహ - సాధ్వితి - మాం ముంచ తత్సాధుత్వమిత్యర్థః॥ ౧౨॥ మదితి॥ విధాస్యతి - యత్నమితి శేషః॥ ౧౩॥ తి॥ యేన వ్యవసాయేన (స్త్రీ)భోగవ్యవసాయేన॥ ౧౪॥ వ్యవసాయనైరర్థక్యమేవాహ - నహ్యహమితి॥ ౧౫॥ న నూనమితి॥ పథ్యం సుఖోదర్కం - శ్రేయః - వాసోలంకారరూపం నివాసం చ నావేక్షసే - ఉభయం త్యక్తుమిచ్ఛసీత్యర్థః॥ ౧౬॥ టీ॥ ముమూర్షూణామితి॥ కాలపాశేనావ

మన్యతఇతియోజనా॥౧౮॥నదీమితి॥రుధిరౌఘైః రక్తౌఘైస్సహనివహతి ప్రవహతీతితథా-అసిపత్రవనంఅసిమయపత్రయుక్తవనమితినరకవిశేషస్యనామ-పశ్యసీతివర్త
మానసామీప్యేవర్తమాననిర్దేశః॥౧౯॥పారదారికస్యాసాధారణనరకానుభవందర్శయతి-తప్తేతి॥ తప్తానిసద్యోగ్నినిష్టప్తానికాంచనమయానిపుష్పాణియస్యా
స్తాం-సువర్ణస్యతప్తత్వేతీవ్రాష్ణ్యంభవతి-వైడూర్యప్రవరాఃవైడూర్యమణిశ్రేష్ఠమయాఃఛదాఃపర్ణానియస్యాస్తాం-అత్ర పితప్తేతివిశేషణంబోధ్యం - శల్మలిం
పారదారికాలింగ్యత్వేనయమలోకోత్పన్నాం-శల్మలివృక్షాకారస్థూణాం-ద్రక్ష్యసేద్రక్ష్యసి-ఆలింగితుమితిశేషః॥౨౦॥భవత్వేవంకాలాంతరే-సద్యోలబ్ధంహి
సుఖమిత్యత్రాహ-నహీతి॥తస్యఅలీకమప్రియంకృత్వా॥ని॥అలీకంత్వప్రియేనృతఇత్యమరః - ధరితుంజీవితుం॥౨౧॥త్వామాదాయదేశాంతరంగమిష్యామి-తదా
నమేరామభయంతత్రాహ-బద్ధఇతి॥భర్తురితిహేతౌపంచమీ-తస్మాద్ధేతోఃక్వగతస్సన్శర్మలప్స్యసే-నక్వచిదపీత్యర్థః॥౨౨॥కథంతస్యతాదృశీశక్తిరిత్యత్రా
హద్వాభ్యాం-నిమేషేతి॥ నిమేషాంతరమాత్రేణనిమేషావకాశమాత్రేణ-భ్రాత్రావినా-ఏకాకినేత్యర్థః॥౨౪॥పతదితి॥పతచ్ఛాన్యచ్చవచనం - కరుణంపరుషం
చయథాభవతితథావిలలాపపరిదేవనమకరోత్ ॥౨౩॥సీతోక్తంసర్వంపాపిష్ఠస్యతస్యసముద్రఘోషతుల్యమాసీదిత్యాహ-తథేతి॥తథేతివాచామగోచరత్వోక్తిః
విలాపపూర్వంకరుణంయథాతథాభాషిణీం-కరుణంచయథాతథావివేష్టంతీంవివేష్టమానాం-ఆగతగాత్రవేపథుం-ఉత్పన్నశరీరకంపాం॥౨౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజ
విరచితేశ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిపంచాశస్సర్గః. ******************************
అథసీతాయాఅశోకవనికాయాంస్థాపనమాహ-హ్రియమాణాత్విత్యాది॥నాథంరక్షకం॥౧॥తేషామిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ఉత్తరీయండుత్తరీయభూతం
కౌశేయం-ఆభరణానికౌశేయేబద్ధ్వాముమోచేత్యర్థః.కిమర్థంముమోచేత్యత్రాహ-యదిరామాయశంసేయురితి-యదృచ్ఛయాదృష్టాయరామాయస్వస్యరావ
ణాపహరణంకథయేయురితిప్రత్యాశయేత్యర్థః-ఆశంసావచనేలిజితిలిజ్॥౨॥వస్త్రమితి॥సహభూషణంభూషణాంతరితంవస్త్రం-ఉత్సృజ్యఉన్ముచ్య-తేషాంమధ్యేసీత
యానిక్షిప్తమితియత్తత్కర్మ-సంభ్రమాత్సతావపహరజనితక్షోభాత్నబుద్ధవాన్-యదిబుద్ధ్యేతగృహ్ణీయాదేవేతిభావః॥౩॥ పింగాక్షాఇతి॥ పింగాక్షాఃవానరాః-న

రుహాన్॥౧౮॥ నదీంవైతరణీంఘోరాంరుధిరౌఘనివాహినీమ్ * అసిపత్రవనంచైవభీమంపశ్యసిరావణ॥ ౧౯॥ తప్తకాంచనపుష్పాంచవైడూ
ర్యప్రవరచ్ఛదామ్*ద్రక్ష్యసేశాల్మలింతీక్ష్ణామాయసైఃకంటకైశ్చితామ్॥౨౦॥నహిత్వమీదృశంకృత్వాతస్యాలీకంమహాత్మనః* ధరితుంశక్ష్యసి
చిరంవిమంపీత్వేవనిర్ఘృణః॥౨౧॥బద్ధస్త్వంకాలపాశేనదుర్నివారేణరావణ*క్వగతోలప్స్యసేశర్మభర్తుర్మమమహాత్మనః॥౨౨॥ నిమేషాం
తరమాత్రేణవినాభ్రాత్రామహావనే*రాక్షసానిహతాయేనసహస్రాణిచతుర్దశ।సకథంరాఘవోవీరస్సర్వాస్త్రకుశలోబలీ*నత్వాంహన్యా
చ్ఛరైస్తీక్ష్ణైరిష్టభార్యాపహారిణమ్॥౨౪॥పతచ్చాన్యచ్చపరుషంవైదేహీరావణాంకగా*భయశోకసమావిష్టాకరుణంవిలలాపహ॥౨౩॥ తథాభృ
శార్తాంబహుచైవభాషిణీంవిలాపపూర్వంకరుణంచభామినీమ్।జహారపాపఃకరుణంవివేష్టతీంనృపాత్మజామాగతగాత్రవేపథుమ్॥౨౫॥ ఇతిశ్రీమ
దారణ్యకాండే-త్రిపంచాశస్సర్గః.**************హ్రియమాణాతువైదేహీకంచిన్నాథమపశ్యతీ।దదర్శగిరిశృంగస్థాన్పంచవానరపుంగ
వాన్॥౧॥ తేషాంమధ్యేవిశాలాక్షీకౌశేయంకనకప్రభమ్।ఉత్తరీయంవరారోహాశుభాన్యాభరణానిచ*ముమోచయదిరామాయశంసేయురితిమై
థిలీ॥౨॥వస్త్రముత్సృజ్యతన్మధ్యేనిక్షిప్తంసహభూషణమ్*సంభ్రమాత్తుదశగ్రీవస్తత్కర్మనసబుద్ధవాన్॥౩॥ పింగాక్షాస్తాంవిశాలాక్షీంనే

పాశితంబద్ధం॥౧౮॥తి॥యథేతి॥హిరణ్మయవృక్షదర్శనంమృత్యుచిహ్నంవైతరణ్యాదియాతనాస్థానం-పశ్యసీతివర్తమానసామీప్యేలట్॥౧౯॥తప్తేతి॥ శాల్మలీయా
తనావృక్షః॥౨౦॥నహీతి॥నిర్ఘృణస్త్వంచిరంనతిష్ఠసీత్యన్వయః॥టీ॥అలీకంఅప్రియం॥తి॥ధరితుంధర్తుం-జీవితమితిశేషః॥౨౧॥బద్ధఇతి॥మమభర్తురిత్యనంతరంఅ
పరాధంకృత్వేతిశేషః॥౨౨॥తి॥నిమేషేతి॥భ్రాత్రావినాఏకాకినేతియావత్॥౨౪॥తి॥తథేతి॥ఆగతగాత్రవేపథుఃభారాతిశయాత్॥ ౨౫ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీ
ర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
హ్రియమాణేతి॥నాథంరక్షకం॥౧॥తేషామితి॥శంసేయురితిప్రత్యాశయేతిశేషః॥౨॥వస్త్రమితి॥తత్కర్మభూషణక్షేపణకర్మ॥తి॥ సంభ్రమాత్ సభయహరణ

కేవలం వానరాః। అపితు వానరర్షభాః వానరశ్రేష్ఠాః-అనిమిషైరివ నిమేషరహితైరివ- తథా విక్రోశంతీం-రామరామేతి విక్రోశంతీమిత్యర్థః॥ ౪॥ స చేతి ॥ పంపాం
పంపాపర్యాకాశం-లంకామభిముఖ ఇత్యనేన ఏతావత్పర్యంతం రామాశ్రమదత్తదృష్టిర్గతః-తతస్స్వచ్ఛందం గతవానితి గమ్యతే - అత ఏవ సుసంహృష్ట ఇతి వక్ష్యతే ॥
౫॥ తామితి॥ ఉత్సంగేనేత్యస్య ఉభయత్రాప్యన్వయః-మృత్యుం మృత్యుహేతుభూతాం॥౬॥ వనానీతి॥ విహాయసా ఆకాశమార్గేణ॥ ౭॥ తిమీతి॥ తిమయో మత్స్య
విశేషాః నక్రాః గ్రాహాః తేషాం నికేతం వాసస్థానం-వరుణస్య ఆలయం వాసః శరణం ప్రాప్యం-గత్వా ప్రాప్య-క్రమేణ సాగరం సమతీయాయ॥౮॥ సంభ్రమాది
తి ॥ సంభ్రమాత్ రావణదర్శనక్షోభాత్ -పరివృత్తోర్మిః నివృత్తోర్మిః-రుద్ధమీనమహోరగః బహిస్సంచారరహితమత్స్యసర్పః॥౯॥ అంతరిక్షేతి॥ అంతరిక్షగతా
శ్చారణాః దశగ్రీవః పతదంతః పతత్సీతాపహరణావసాన ఇతి వాచస్ససృజుః- ఊచురిత్యర్థః-అంతరిక్షగతాస్సిద్ధాశ్చ ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇత్యబ్రువన్॥౧౦॥ స త్వితి॥
ఆత్మనః రూపిణీం రూపవతీం మృత్యుమితి సీతావిశేషణం॥౧౧॥ స ఇతి ॥ సంరూఢాః జనాకీర్ణాః కక్ష్యాః ద్వారప్రకోష్ఠాః తాభిః బహులం నిబిడం॥౧౨॥ తత్రేతి॥ తత్ర
అంతఃపురే శోకమోహపరాయణాం శోకమోహపరతంత్రాం- నిదధే స్థాపితవాన్-మయస్త్రిపురాధిపతిః-మాయాం మాయామయీం - ఆశ్చర్యశక్తియుక్తామిత్య
ర్థః-స్త్రియం స్వయం ప్రభాం బిలే యథా నిదధే తథేత్యర్థః॥౧౩॥ అబ్రవీదితి॥ పిశాచీః పిశాచాకారాః రాక్షసీః-యథేమాం స్త్రీ వా పుమాన్వా అసమ్మతః అననుజ్ఞా
తః న పశ్యేత్ తథా బ్రవీత్ -ఏనామన్యో న పశ్యేదిత్యబ్రవీదిత్యర్థః॥౧౪॥ ముక్తేతి॥ ఏషా యద్యదిచ్ఛేత్ తత్తద్దేయం - యథామచ్ఛందతః మదిచ్ఛానుసారేణ - యథామ

తైరనిమిషైరివ * విక్రోశంతీం తథా సీతాం దదృశుర్వానరర్షభాః॥౪॥ స చ పంపామతిక్రమ్య లంకామభిముఖః పురీమ్ * జగామ రుదతీం గృహ్య వై
దేహీం రాక్షసేశ్వరః॥౫॥ తాం జహార సుసంహృష్టో రావణో మృత్యుమాత్మనః * ఉత్సంగేనైవ భుజగీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం మహావిషామ్॥౬॥ వనాని సరిత
శ్శైలాన్ సరాంసి చ విహాయసా * స క్షిప్రం సమతీయాయ శరశ్చాపాదివ చ్యుతః॥౭॥ తిమినక్రనికేతం తు వరుణాలయమక్షయమ్ * సరితాం శరణం
గత్వా సమతీయాయ సాగరమ్॥౮॥ సంభ్రమాత్పరివృత్తోర్మీ రుద్ధమీనమహోరగః * వైదేహ్యాం హ్రియమాణాయాం బభూవ వరుణాలయః॥౯॥
అంతరిక్షగతా వాచస్ససృజుశ్చారణాస్తదా * ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇతి సిద్ధాస్తదాబ్రువన్॥౧౦॥ స తు సీతాం విచేష్టంతీమంకేనాదాయ రావణః * ప్రవి
వేశ పురీం లంకాం రూపిణీం మృత్యుమాత్మనః॥౧౧॥ సోభిగమ్య పురీం లంకాం సువిభక్తమహాపథామ్ * సంరూఢకక్ష్యాబహులం స్వమంతఃపురమావిశ
త్॥౧౨॥ తత్ర తామసితాపాంగాం శోకమోహపరాయణామ్ * నిదధే రావణస్సీతాం మయో మాయామివాసురీమ్॥౧౩॥ అబ్రవీచ్చ దశగ్రీవః పిశా
చీర్ఘోరదర్శనాః * యథా నేమాం పుమాన్ స్త్రీ వా సీతాం పశ్యత్యసమ్మతః॥౧౪॥ ముక్తామణిసువర్ణాని వస్త్రాణ్యాభరణాని చ * యద్యదిచ్ఛేత్తదే

జనితచిత్తక్షోభాత్ -అతిభారేణ శిరసామధోముఖతయా చ॥౩॥౫॥ తామితి॥ మృత్యుం మృత్యుహేతుభూతాం॥తి॥ సుసంహృష్టః మృత్యోస్తత్త్వేనాజ్ఞానాత్ - కేచిత్తు
లబ్ధం రామహస్తాన్మృత్యుద్వారమితి సంహృష్టః వినా చోత్కటం పాపం పుణ్యక్షయాభావేన న మృత్యుస్సన్నిహితస్స్యాదితి తమోగుణావృతస్సర్గమాత్రస్యాపి విరుద్ధశబ్ద
వ్యవహారం కృతవానితి వదంతి- తేషామేతత్సర్గాంతే వక్ష్యమాణం బభూవ మోహోస్మదితత ఇత్యసంగతం స్యాత్ -తథా- ఆత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యాత్కృతకృత్యమమన్యతే
త్యుత్తరసర్గచ్ఛేత్థమసంగతం స్యాత్ ॥౬॥ వనానీతి॥ విహాయసా ఆకాశమార్గేణ క్షిప్రం సమతీయాయేత్యన్వయః॥౭॥౮॥ సంభ్రమాదితి॥ సంభ్రమాదకార్య
జనితక్షోభాత్ -పరివృత్తోర్మిః పరిభ్రమితోర్మిః॥౯॥ అంతరిక్షేతి॥ ఏతదంతః ఏతత్సీతాహరణం కర్మ అంతోవసానం యస్య సః తథోక్తః॥౧౦॥తి ॥ స ఇతి ॥ రూపిణీ
మాత్మనో మృత్యుమిత్యన్వయః॥౧౧॥ స ఇతి॥ సంరూఢకక్ష్యాబహులం సంరూఢా బహుజనాకీర్ణాః కక్ష్యాః ద్వారాణి తైర్బహులం॥౧౨॥తి॥ మాయామివాసురీమి
త్యనేన మాయారూపైవైషా సీతా- యాలంకామాగతేతి ధ్వనితం-ముఖ్యమాతా త్వగ్నిం ప్రవిష్టేతి పూర్వమేవ ధ్వనితం అత ఏవ రావణస్య వహనీయైషా జాతా- మాయా
త్వాదేవ రావణస్య తదజ్ఞానం-పిశాచీః రాక్షసీరితి తీర్థః॥౧౩॥ అబ్రవీదితి॥ పిశాచీః రాక్షసీః॥ యథేతి॥ అసమ్మతః అస్మదననుజ్ఞాతః పుమాన్వా - అస్మదననుజ్ఞాతా స్త్రీ
వా- యథా చైనాం న పశ్యేత్ తథా రక్షతేతి శేషః॥౧౪॥ ముక్తేతి॥ మచ్ఛందతః మదనుజ్ఞాబలాత్ ॥౧౫॥తి॥ అస్యా అప్రియం చ న వాచ్యమిత్యాహ- యాచేతి॥ తస్యాః జీవి

హ్యాందీయతే తద్వద్దేయమిత్యర్థః॥౧౫॥ యాచేతి॥ జీవితం న ప్రియం-మారయేయమిత్యర్థః॥౧౬॥ తథేతి॥ చింతయన్ మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్ దదర్శ-అపశ్యత్॥౧౮॥
స ఇతి॥ వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన-తానేతాన్ ఇత్యన్వయః॥౧౯॥ నానేతి॥ని॥ ఆయుధం తు ప్రహరణమిత్యమరః - హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం-ఖరాలయం భూతపూ
ర్వం-పూర్వం ఖరాలయమిత్యర్థః-భూతపూర్వే చరడితి నిర్దేశాత్సమాసః॥౨౦॥ తత్రేతి॥ పౌరుషం బలం-న కేవలం సేతిబలమిత్యర్థః॥ ౨౧ ॥ పౌరుషబలాశ్రయణే
హేతుమాహ-బలమితి॥ యత్ బలం సైన్యం నివేశితం తద్ధతమిత్యన్వయః॥౨౨॥ తత్రేతి॥ తత్ర వధనిమిత్తం-అపూర్వః అసహనాత్॥౨౩॥ నిర్యాతయితుమితి॥ నిర్యాత
యితుం అవసితుం॥౨౪॥ తంత్వితి॥ శర్మ సుఖం-ఉపలప్స్యామి ప్రాప్స్యామి॥౨౫॥ జనేతి॥ ప్రవృత్తిర్వార్తా-రామః కిం కరోతీతి తత్త్వతో వార్తా మత్సకాశముపనేత
వ్యేత్యర్థః॥౨౬॥ అప్రమాదాదితి॥ అవధానాదిత్యర్థః॥౨౭॥ ఖరాదిస్థానే అస్మాభిః కథం స్థాతుం శక్యం తత్రాహ-యుష్మాకం చేతి॥౨౮॥ తత ఇతి॥ మహానర్థోఽభిధేయో
యస్య తం మహార్థం-ప్రియం శ్లాఘారూపం వాక్యం ఉపేత్య లబ్ధ్వా-రావణతః స్తుతిం ప్రాప్యేత్యర్థః-యతో యత్ర జనస్థానం తద్వనముద్దిశ్య ప్రతస్థిరే-అలక్ష్యదర్శనాః వే
గాతిశయేన దుష్ప్రేక్ష్యస్వరూపాః॥౨౯॥ సర్గార్థం సంగృహ్య దర్శయతి-తతస్త్వితి॥ ఉపలభ్య దృష్ట్వా-సుసంప్రహృష్టః కామవికారవాన్- పరిగృహ్య గృహీత్వా-
రామేణ వైరం ప్రసజ్య ప్రాప్యాపి-మోహాన్ముదితో బభూవ-అత్ర త్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే-

వాస్యాద్దేయం న చ్ఛందతో యథా॥౧౫॥ యాచ వక్ష్యతి వైదేహీం వచనం కించిదప్రియమ్॥ అజ్ఞానాద్యది వా జ్ఞానాన్న తస్యా జీవితం ప్రియమ్॥౧౬॥
తథోక్త్వా రాక్షసీస్తాస్తు రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్ ॥ నిష్క్రమ్యాంతఃపురాత్తస్మాత్కిం కృత్యమితి చింతయన్ । దదర్శాష్టౌ మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్
స పిశితాశనాన్॥౧౮॥ స తాన్ దృష్ట్వా మహావీర్యో వరదానేన మోహితః। ఉవాచైతానిదం వాక్యం ప్రశస్య బలవీర్యతః॥౧౯॥ నానాప్రహరణాః క్షి
ప్రమితో గచ్ఛత సత్వరాః। జనస్థానం హతస్థానం భూతపూర్వం ఖరాలయమ్॥౨౦॥ తత్రోష్యతాం జనస్థానే శూన్యే నిహతరాక్షసే। పౌరుషం బలమా
శ్రిత్య త్రాసముత్సృజ్య దూరతః॥౨౧॥ బలం హి సుమహద్యన్మే జనస్థానే నివేశితమ్ । సదూషణఖరం యుద్ధే హతం రామేణ సాయకైః॥౨౨॥ తత్ర క్రో
ధో మమాపూర్వో ధైర్యస్యోపరి వర్తతే । వైరం చ సుమహజ్జాతం రామం ప్రతి సుదారుణమ్॥౨౩॥ నిర్యాతయితుమిచ్ఛామి తచ్చ వైరమహం రిపోః। నహి
లప్స్యామ్యహం నిద్రామహత్వా సంయుగే రిపుమ్॥౨౪॥ తం త్విదానీమహం హత్వా ఖరదూషణఘాతినమ్। రామం శర్మోపలప్స్యామి ధనం లబ్ధ్వేవ
నిర్ధనః॥౨౫॥ జనస్థానే వసద్భిస్తు భవద్భీ రామమాశ్రితా। ప్రవృత్తిరుపనేతవ్యా కిం కరోతీతి తత్త్వతః॥౨౬॥ అప్రమాదాచ్చ గంతవ్యం సర్వైరపి నిశాచ
రైః। కర్తవ్యశ్చ సదా యత్నో రాఘవస్య వధం ప్రతి॥౨౭॥ యుష్మాకం చ బలజ్ఞోఽహం బహుశో రణమూర్ధని। అతశ్చాస్మిఞ్జనస్థానే మయా యూయం
నియోజితాః॥౨౮॥ తతః ప్రియం వాక్యముపేత్య రాక్షసా మహార్థమష్టావభివాద్య రావణమ్। విహాయ లంకాం సహితాః ప్రతస్థిరే యతో జనస్థానమల
క్ష్యదర్శనాః॥౨౯॥ తతస్తు సీతాముపలభ్య రావణస్సుసంప్రహృష్టః పరిగృహ్య మైథిలీమ్। ప్రసజ్య రామేణ చ వైరముత్తమం బభూవ మోహాన్ముదితస్స

తం న ప్రియం తాం మారయామీత్యర్థః॥౧౬॥౧౮॥ స ఇతి॥ వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన॥౧౯॥ జనస్థానమితి॥ హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం ఖరాలయం భూతపూర్వం
పూర్వం ఖరాలయమిత్యర్థః॥౨౦॥౨౨॥ తేతి॥ ధైర్యస్యోపరి క్రోధః ధైర్యోపమర్దకః క్రోధ ఇత్యర్థః-తతః ఖరాదివధాన్నతు భీత్యా నాపి వృథా క్రోధ ఇత్యర్థః॥ ౨౩ ॥ ని
ర్యాతయితుం ప్రత్యపకారేణాపనేతుం॥౨౫॥ జనస్థాన ఇతి॥ ప్రవృత్తిః వార్తా॥౨౬॥ ఉపనేతవ్యా మమ ప్రాపణీయా॥౨౬॥౨౮॥ తి॥ తత ఇతి॥ మహార్థం మహాన్ అర్థోఽభిధే
యం యస్య తత్ -యతః యద్దిశి జనస్థానం తద్దిశీత్యర్థః-అలక్ష్యదర్శనాః అంతర్ధానవిద్యయా॥౨౯॥ మహాప్రకరణార్థం సంగృహ్ణాతి॥ తత ఇతి॥ ఉపలభ్య ప్రాప్య గృహీ
త్వేత్యర్థః-పరిగృహ్య స్వగృహే అవస్థాప్య-వైరం ప్రసజ్య ప్రాప్య- మోహాదవివేకాన్ముదితః ప్రీతో బభూవ-వస్తుతస్తు రావణస్య శ్రీరామేణ సహ వైరం లోకదృష్ట్యా అ
నర్థవత్ప్రతీయమానమపి సీతాహరణద్వారా శ్రీరామహస్తాత్స్వవధస్యేష్టతమత్వాద్ రామేణ వైరం ప్రాప్య ముముద ఇతి భావః॥౩౦॥ టీ॥ సర్గశ్రవణఫలం - సీతాప
హారమారభ్య లంకాయాం స్థాపనావధి। శ్రవణాన్నాశ్రుతప్రహితా జ్యేష్ఠాదేవీ నశ్యతీతి స్కాందే॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపి

ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుఃపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ పూర్వంస్వప్రభావకథనముఖేనప్రలోభనంకృతవాన్ - అథభోగోపకరణప్రదర్శనముఖేన రావణస్సీతాంప్రలోభయతిపంచపంచాశే॥సందిశ్యేత్యాది॥బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధిదౌర్బల్యాత్ -అకృతబుద్ధిత్వాదిత్యర్థః॥౧॥ సఇతి ॥ సమర్పితఃపీడితఇత్యర్థః-అభిత్వర్వన్ అభిత్వరమాణః॥౨॥సప్రవిశ్యేతి॥ వేశ్మ అంతఃపురం॥౩॥అశ్వ్వేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥అధోముఖమవనతంముఖంయస్యాస్తాం॥౫॥ స్యాదవాఙ్ అధోముఖఇత్యమరః - శోకభారాభిపీడితామభ్యేత్యశోకపరాందర్శయామాసేతిక్రియాభేదాదపునరుక్తిః-అవశాందర్శనమనిచ్ఛంతీం॥గృహంవర్ణయతిద్వాభ్యాం- హర్మ్యేత్యాది ॥ హర్మ్యైర్ధనికానాంగృహైః-విమానైః- ప్రాసాదైః ఉన్నతవిమానైశ్చ-సంబాధంనిబిడం-కాంచనైఃస్వర్ణమయైః-తాపనీయైఃతప్తస్వర్ణమయైః స్తంభైరుపలక్షితం ॥ ౮ ॥ దివ్యేతి॥దివ్యమందుభిని ర్హ్రాదంనిర్హ్రాదవత్ -అర్శఆద్యచ్ -యద్వాదివ్యదుందుభేరివనిర్హ్రాదశ్శబ్దోయస్యతత్ -ఆరోహణకాలేదుందుభివత్ ధ్వనతీతిభావః - తోరణోబహిర్ద్వారం-చిత్రంఆశ్చర్యభూతం॥౫॥ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమిత్యమరః-తయాసహారురోహతామాదాయారురోహేత్యర్థః॥౯॥వక్ష్యమాణభూభాగదర్శనసాధనాన్యాహ-దాంతకాఇతి॥దాంతకాఃదంతవికృతాః-తత్రసోపానమార్గే-గవాక్షాఆసన్. తదుపరిహేమమయైఃజాలైఃజాలకైః - ఆవృతాః ప్రాసాదపఙ్క్తయశ్చాసన్॥౧౦॥సుధేతి॥ సుధావలేపనేనమణిభిశ్చవిచిత్రాణి-భూమిభాగానీతిక్లీబత్వమార్షం-ప్రాదర్శయతప్రదర్శయామాస-తైర్గవాక్షైరితిశేషః॥౧౧॥దీర్ఘికాఇతి॥దీర్ఘికాఃవాప్యఃపుష్కరంజలమేషామస్తీతిపుష్కరిణ్యః-ద్వితీయార్థేప్రథమా- పుష్కరాదిభ్యోదేశఇతిఇనిప్రత్యయః-శోకపరాయణామిత్యనేనతస్యాఅసహ్యత్వంద్యోత్యతే॥౧౨॥దర్శయిత్వేతి॥లోభితుంలోభయితుం-అంతర్భావితణ్యర్థోయం॥౧౩॥దశేతి॥ దశద్వావింశతిద్వాత్రింశత్కోటయః - తేషాం

రాక్షసః॥౩౦॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-చతుఃపంచాశస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ సందిశ్యరాక్షసాన్ ఘోరాన్ రావణోష్టౌమహాబలాన్। ఆత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యాత్కృతకృత్యమమన్యత॥౧॥ సచింతయానో వైదేహీంకామబాణసమర్పితః। ప్రవివేశగృహంరమ్యంసీతాంద్రష్టుమభిత్వరన్॥౨॥స ప్రవిశ్యతుతద్వేశ్మ రావణోరాక్షసాధిపః।అపశ్యద్రాక్షసీమధ్యేసీతాంశోకపరాయణామ్॥౩॥అశ్రుపూర్ణముఖీందీనాంశోకభారాభిపీడితామ్।వాయువేగైరివాక్రాంతాంమజ్జంతీంనావమర్ణవే॥మృగయూథపరిభ్రష్టాంమృగీంశ్వభిరివావృతామ్। అధోముఖముఖీంసీతామభ్యేత్యచనిశాచరః ॥ తాంతుశోకపరాందీనామవశాంరాక్షసాధిపః। సబలాద్దర్శయామాసగృహందేవగృహోపమమ్ ॥ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధంస్త్రీసహస్రనిషేవితమ్।నానాపక్షిగణైర్జుష్టంనానారత్నసమన్వితమ్॥ దాంతకైస్తాపనీయైశ్చస్ఫాటికైరాజతైరపి।వజ్రవైడూర్యచిత్రైశ్చస్తంభైర్దృష్టిమనోహరైః॥౮॥ దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదంతప్తకాంచనతోరణమ్। సోపానంకాంచనంచిత్రమారురోహతయాసహ॥ ౯ ॥ దాంతకారాజతాశ్చైవగవాక్షాఃప్రియదర్శనాః।హేమజాలావృతాశ్చాసన్తత్రప్రాసాదపఙ్క్తయః॥౧౦॥సుధామణివిచిత్రాణిభూమిభాగానిసర్వశః। దశగ్రీవస్స్వభవనేప్రాదర్శయతమైథిలీమ్॥ ౧౧ ॥ దీర్ఘికాఃపుష్కరిణ్యశ్చనానాపుష్పసమన్వితాః। రావణోదర్శయామాససీతాంశోకపరాయణామ్॥౧౨॥దర్శయిత్వాతువైదేహ్యాఃకృత్స్నంతద్భవనోత్తమమ్।ఉవాచవాక్యంపాపాత్మాసీతాంలోభితుమిచ్ఛయా॥౧౩॥ దశరాక్షసకోట్యశ్చద్వావింశతిరథాపరాః। తేషాంప్రభురహంసీతే సర్వేషాంభీమకర్మణామ్॥౧౪॥ వర్జయిత్వాజరావృద్ధాన్ బాలాంశ్చరజనీచరాన్। సహస్ర

శాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుఃపంచాశస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋ సందిశ్యేతి॥బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధివైపరీత్యాత్ ॥౧౩॥తి॥అశ్ర్వేతి॥శోకోవాయుస్థానే-అశ్రవోర్ణవజలస్థానే-అనేనాశ్రువేగాతిశయఉక్తిః॥౪॥మృగయూథేతి॥ అధోముఖముఖీమధోముఖైఅధఃప్రదేశేముఖంయస్యాస్తాం - యద్వాఅధోముఖమవగతంముఖంయస్యాస్తాం॥౫॥స్యాదవాఙ్ అధోముఖఇత్యమరః॥ సబలాద్దర్శయామాసేత్యారభ్యతప్తకాంచనతోరణమిత్యంతమేకంవాక్యం - దాంతకైరిత్యాద్యుపలక్షణేతృతీయా-దంతైఃకృతైఃదాంతకైః-తాపనీయైఃసువర్ణకృతైః॥౯॥దాంతకాఇతి॥హేమజాలైః హేమమయజాలకైః॥ ౧౦॥ సుధేతి॥ సుధామణివిచిత్రాణి-సుధాచూర్ణంతజ్జనకమణిభిఃముక్తామణిభిఃవిచిత్రాణి-భూమిభాగానికుట్టిమప్రదేశాన్॥౧౧॥దీర్ఘికాఇతి॥ దీర్ఘికాఃవాపీః పుష్కరిణ్యఃపుష్కరిణీఃపద్మయుతాఇత్యర్థః॥౧౨॥తి॥దర్శయిత్వేతి॥లోభితుంసామనిగ్రహాభ్యాంప్రలోభయితుం॥౧౩॥దశేతి॥ద్వాత్రింశత్కోటిసంఖ్యాఇత్యర్థః॥౧౪॥ సహస్రమితి॥ ఏకస్యము

ద్వాత్రింశత్కోటిరాక్షసానాం-గుణీభూతానామపిరాక్షసానాంతచ్ఛబ్దేనపరామర్శః॥౧౪॥అథశబ్దానుశాసనం కేషాంశబ్దానామిత్యత్రాహ-వర్జయిత్వేతి॥బాలవృద్ధాన్వినామమైకస్య-పురస్సరతీతిపురస్సరంపరిచారకజాతం-ఏకసహస్రమస్తి॥౧౫॥యదిదమితి॥మమయదిదంరాజతంత్రంరాజపరికరః- తత్సర్వంత్వయిప్రతిష్ఠితంత్వదధీనం-మమజీవితంచత్వదధీనంత్వయిప్రతిష్ఠితం-త్వంమేమమప్రాణైఃప్రాణేభ్యః-గరీయసీ॥౧౬॥బహూనామితి॥ అంతఃపురచారిణాంస్త్రీసహస్రాణాంమధ్యేయాసామమపరిగ్రహః-యాభార్యాఇత్యర్థః- పరిగ్రహఃకళత్రేస్యాదితిశాశ్వతః-నియతపుల్లింగః-జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం-తాసామిత్యత్రస్త్రీణామిత్యభిప్రాయేణస్త్రీలింగనిర్దేశః-మమభార్యాసతీతాసామీశ్వరాస్వామినీభవ-స్థేశభాసపిసకసోవరజితివరచ్-తతష్టాప్॥౧౭॥ సాధ్వితి॥ మమవచోరోచయస్వమదుక్తంస్వీకురు-ఇదంసాధుసమీచీనం-తేఅన్యయాబుద్ధ్యాకిం-రామవిషయాబుద్ధిర్మాభూదిత్యర్థః-తస్మాత్ -మామాం-భజస్వ-అభితప్తస్యకామాభితప్తస్య-మేప్రసాదంకర్తుమర్హసి-అర్హసికిం-నార్హసీత్యపిధ్వనిః॥౧౮॥రామాగమనప్రసక్తిరేవనాస్తీత్యాశయేనాహ - పరిక్షిప్తేతి ॥ శతంసహస్రమయుతంసర్వమానంత్యవాచకమితివచనాత్ సహస్రైణఅనేకరాక్షసైః-పరిక్షిప్తాపరివృతా ఇయంలంకా-శతయోజనాశతయోజనపరిమితా-తస్మాన్నేయంధర్షయితుంశక్యా॥౧౯॥మాభూత్పురస్యదుర్ధర్షతా-మమపునర్వీర్యంశృణ్విత్యాహ-నదేవేష్వితి॥ మేవీర్యయస్సమోభవేత్ తందేవేషునపశ్యామి- యక్షేషునపశ్యామి గంధర్వేషునపశ్యామి-పక్షిషునపశ్యామి॥౨౦॥రాజ్యేతి॥గతాయుషా-అల్పాయుషేత్యర్థః॥౨౧॥భజస్వేతి॥ఇహభవనే॥౨౨॥దర్శనఇతి॥రాఘవస్యదర్శనేబుద్ధింమాకృథాః-తద్దర్శనంచ

మేకమేకస్యమమకార్యపురస్సరమ్॥౧౫॥యదిదంరాజతంత్రంమేత్వయిసర్వంప్రతిష్ఠితమ్। జీవితంచవిశాలాక్షిత్వంమేప్రాణైర్గరీయసీ॥౧౬॥బహూనాంస్త్రీసహస్రాణాంమమయోసౌపరిగ్రహః। తాసాంత్వమీశ్వరాసీతేమమభార్యాభవప్రియే॥౧౭॥సాధుకింతేన్యయాబుద్ధ్యారోచయస్వవచోమమ। భజస్వమాభితప్తస్యప్రసాదంకర్తుమర్హసి॥౧౮॥పరిక్షిప్తాసముద్రేణలంకేయంశతయోజనా। నేయంధర్షయితుంశక్యాసేంద్రైరపిసురాసురైః॥౧౯॥నదేవేషునయక్షేషునగంధర్వేషుపక్షిషు।అహంపశ్యామిలోకేషుయోమేవీర్యసమోభవేత్॥౨౦॥రాజ్యభ్రష్టేనదీనేనతాపసేనగతాయుషా।కింకరిష్యసిరామేణమానుషేణాల్పతేజసా॥౨౧॥భజస్వసీతేమామేవభర్తాహంసదృశస్తవ। యౌవనంహ్యధ్రువంభీరురమస్వే

ఖ్యస్యతేషాంముఖ్యస్యేత్యర్థః-మమకార్యపురస్సరంకార్యసాధకమేకైకంసహస్రంభవతీతిశేషః . ఏకైకస్యకార్యసాధనాయఏకైకంసహస్రంనియోజయామీత్యర్థః॥౧౫॥యదిదమితి॥రాజతంత్రంరాజపరికరః-ప్రతిష్ఠితంత్వదధీనం-ప్రాణైఃప్రాణేభ్యః॥౧౬॥బహ్వీనామితి॥ అంతఃపురసంచారిణీనాంస్త్రీణాంమధ్యేయోమమపరిగ్రహఃయామమభార్యాఇత్యర్థః- పరిగ్రహోనియతపుల్లింగఃఅత్రాయంజాత్యేకవచనేయోసౌపరిగ్రహఇతినిర్దిశ్యతాసామితి స్త్రీలింగేన స్త్రీణాంనిర్దేశః-పరమార్థతఃపరిగ్రహవాక్యానాంస్త్రీత్వాదితిజ్ఞేయం - మేమమభార్యాసతీ - తాసామీశ్వరాస్వామినీభవేత్యన్వయః-వస్తుతస్తుఅభవప్రియేఇతిచ్ఛేదః-మోక్షప్రియే-భార్యాభాఆర్యేతిచ్ఛేదః-భాచిద్రూపిణీఆర్యాశ్రేష్ఠాత్వంమమతాసాంచఈశ్వరాభవేతియోజనా॥౧౭॥సాధ్వితి॥ సాధుహితంమమవచోరోచయస్వఅంగీకురుభజమామితిశేషః-కామాభితప్తస్యమమప్రసాదంకర్తుమర్హసి-భజస్వమాభితప్తస్యేత్యపిపాఠః - వస్తుతస్తుకామాభితప్తస్యకామేనత్వద్భృత్యోభవిష్యామీత్యేవందురూపేణమనోరథేనఅభితప్తస్యేత్యర్థః॥౧౮॥శతయోజనా-భూమేరితిశేషః-అశక్యధర్షణత్వేపూర్వార్ధంహేతుః-ఏవంచరామస్యాత్రాగమనమసంభావితమితిభావః॥౧౯॥౨౦॥రాజ్యభ్రష్టేనేత్యాదిశ్లోకద్వయస్యవాక్యార్థఃస్పష్టః - వస్తుతస్తు-రాజ్యభ్రష్టేనరాజ్యాద్భ్రష్టారిపవోయస్మాత్తేన-దీనేనతాపసేనగతాయుషేత్యంతమేకంపదం-దీనానామినస్తాపసానామినఃదీనేనశ్చాసౌతాపసేనశ్చదీనేనతాపసేనఃతాదృశస్సన్. గతంప్రాప్తమాయురేకాదశసహస్రవత్సరాత్మకంయేనతేన- దీనజనానాంతాపసానాంరక్షణార్థమవతీర్ణేనేత్యర్థః-మానుషేణమనుష్యరూపేణావతీర్ణేన - అల్పతేజసాఅల్పమితరేషాంతేజోయస్మాత్తేన*తమేవభాంతమనుభాతిసర్వంతస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతీతిశ్రుతేః॥రామేణకిమేతాదృశపరమపురుషముద్దిశ్యకిమర్థంవిలాపఃక్రియతఇతిభావః॥భజస్వేతి॥మామేవేతిచ్ఛేదః-యౌవనంయౌవనశబ్దేనసర్వావస్థాలక్ష్యంతే-తాభిస్సర్వమాయుర్లక్ష్యతే-తథాచయతఃమేమమత్వత్సేవానుకూలంసర్వమాయురధ్రువం - భర్తాబిభర్తిజ్ఞాశుశ్రూషాదినాస్వామినమితిభర్తాభృత్యః-సదృశఃఅనురూపః-యతస్తవాహమనురూపోభృత్యఃఅతోమాంభజస్వభృత్యత్వేనాంగీకురు-అవరతుచ - తదర్థ

దుర్లభమిత్యర్థః-తదేవస్పష్టయతి-కాస్యేతి-అత్ర ఆగంతుం మానసికవ్యాపారోపి న శక్యః-కింపునః కాయిక ఇత్యర్థః-అశక్యత్వే దృష్టాంతమాహ-నశక్యేతి॥ విమలాం నిర్ధూమాం-శిఖాం జ్వాలాం॥౨౪॥ త్రయాణామితి॥ లోకానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ॥౨౫॥ లంకాయామితి॥ త్వత్ప్రేష్యాః త్వత్పరిచారకాః-భవిష్యంతీతి శేషః॥౨౬॥ అభిషేకేత్యర్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ అభిషేకోదకేన పట్టమహిషీత్వేనాభిషేకోదకేన-క్లిన్నా సిక్తా॥౨౭॥ దుష్కృతమితి॥ పురా పూర్వజన్మని-యద్దుష్కృతం కర్మాస్తి తత్-వనవాసేన వనవాసక్లేశేన-దత్తఫలత్వాత్ గతం నష్టం॥౨౮॥ ఇహేతి॥ భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్వ-ధారయేత్యర్థః॥౨౯॥ పుష్పకమిత్యాది॥ తరసా బలేన-విశాలం వేశనయోగ్యం వేశ్మాలచ్ఛంకటచావిత్యనేన శాలచ్ ప్రత్యయః-అసంకోచన్యాయాద్వా వదుపవేష్టృసంభావనముపవేశార్హమిత్యర్థః॥౩౦॥ వదనమితి॥ న భ్రాజతి న భాసతే॥౩౧॥ ఏవమితి॥ వదతీతి సతి సప్తమీ-పిధాయ ఆచ్ఛాద్య॥౩౨॥ ధ్యాయంతీమితి॥ ఇవశబ్దోవధారణే-యద్వా అస్వస్థామివ-భూతావిష్టామివేత్యర్థః॥

హా మయా సహ॥౨౩॥ దర్శనే మా కృథా బుద్ధిం రాఘవస్య వరాననే। కాస్య శక్తిరిహాగంతుమపి సీతే మనోరథైః ॥ నశక్యో వాయురాకాశే పాశైర్బద్ధుం మహాజవః। దీప్యమానస్య వాప్యగ్నేర్గ్రహీతుం విమలాం శిఖామ్॥౨౪॥ త్రయాణామపి లోకానాం న తం పశ్యామి శోభనే। విక్రమేణ నయేద్యస్త్వాం మద్బాహుపరిపాలితామ్॥౨౫॥ లంకాయాం సుమహద్రాజ్యమిదం త్వమనుపాలయ। త్వత్ప్రేష్యా మద్విధాశ్చైవ దేవాశ్చాపి చరాచరాః॥౨౬॥ అభిషేకోదకక్లిన్నా తుష్టా చ రమయస్వ మామ్॥౨౭॥ దుష్కృతం యత్పురా కర్మ వనవాసేన తద్గతమ్। యశ్చ తే సుకృతో ధర్మస్తస్యేహ ఫలమాప్నుహి॥౨౮॥ ఇహ మాల్యాని సర్వాణి దివ్యగంధాని మైథిలి। భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్వ చ మయా సహ ॥౨౯॥ పుష్పకం నామ సుశ్రోణి భ్రాతుర్వైశ్రవణస్య మే। విమానం సూర్యసంకాశం తరసా నిర్జితం మయా। విశాలం రమణీయం చ తద్విమానమనుత్తమమ్। తత్ర సీతే మయా సార్ధం విహరస్వ యథాసుఖమ్॥౩౦॥ వదనం పద్మసంకాశం విమలం చారుదర్శనమ్। శోకార్తం తు వరారోహే న భ్రాజతి వరాననే॥౩౧॥ ఏవం వదతి తస్మిన్ సా వస్త్రాంతేన వరాంగనా। పిధాయేందునిభం సీతా ముఖమశ్రూణ్యవర్తయత్॥౩౨॥ ధ్యాయంతీం తామివాస్వస్థాం దీనాం చింతాహతప్రభామ్। ఉ

మిహాలంకాయాం మయా సహ రాజ్యలక్ష్మ్యా సహ రమస్వ॥౨౧॥౨౩॥ దర్శనేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః॥ వస్తుతస్తు - దర్శనేతి యథా వాయుర్బద్ధున్న శక్యతే-అగ్నిశిఖా గృహీతుం యథా న శక్యతే- ఏవం మనోరథైరపి ఇహ లంకాం ప్రత్యాగంతుం కస్య శక్తిః-న కస్యాపి - రామం వినేతి శేషః-తథా మద్బాహుపరిపాలితాం త్వాం యో హరేత్ తం న పశ్యామి రామం వినేతి శేషః। శ్రీరామశ్చేదాగంతుం శక్నుయాత్ -త్వామాహర్తుం చ శక్నుయాత్ అతస్స ఏవాగత్య త్వాం ప్రాప్స్యతి-త్వం తు శ్రీరామం కదా ద్రక్ష్యామీత్యుత్కంఠాం మా కుర్విత్యర్థః(౨౩)తి ॥ యథా వాయుర్బద్ధుమశక్యః.యథా చాగ్నిశిఖా గ్రహీతుమశక్యా॰ తథేహాగంతుమశక్యమిత్యర్థః॥౨౪॥౨౫॥ లంకాయామిత్యారభ్య అలం వ్రీడేనేత్యంతశ్లోకానాం ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః॥ వస్తుతస్తు-కులదేవతాయై దేవ్యై రావణస్స్వాత్మాత్మీయసమర్పణం కరోతి-లంకాయామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన-మద్విధా ఇత్యనేన ఆత్మసమర్పణం.లంకాయాం రాజ్యమనుపాలయేత్యనేన ఆత్మీయసమర్పణమితి జ్ఞేయం ॥ సుకృతఫలమపి సమర్పయతి। దుష్కృతమితి। వనవాసేన వనం జలం.జలమధ్యస్థలంకాద్వీపవాసినా-మయేతి శేషః-పురా యద్దుష్కృతం కర్మ-కృతమితి తద్గతం నష్టం- మమేష్టదేవతాయాస్తవ దర్శనమాత్రేణేతి శేషః-పురా మయా సుకృతో యో ధర్మః తస్య ఫలం తే తుభ్యం నివేదయామి-ఆప్నుహి గృహాణేత్యర్థః॥ ఇహేతి॥ మయా సమర్పితానీతి శేషః-సహ ఏకదైవ॥ పుష్పకమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం తత్ర పుష్పకే మయా సమర్పితే పుష్పక ఇత్యర్థః సార్ధం-సర్వసంపద్భిరితి శేషః - విహరస్వ॥ అలం వ్రీడేనేతి॥ వైదేహి తే తవ ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేన అలం-వ్రీడా మా భూదిత్యర్థః-కుత ఇతి చేత్ . దైవనిష్యందః దైవనిపాతః యస్సంబంధః త్వామభిగమిష్యతి-సోయం దైవనిష్యందః ఆవయోరార్షకారణః సంబంధ ఇతి యావత్ -ఆర్షః ఋషిదృష్టః అనాదిసిద్ధ ఇతి యావత్ .వస్తుతస్తు-అలం వ్రీడేనేతి - భృత్యలక్షణవిషయే వ్రీడా నోచితేత్యర్థః కో వా ధర్మలోపో భవిష్యతి-కుతః యః దైవనిష్యందః ఆవయోర్దైవేన సంపాదిత దాసదాస్యభావః అయం సంబంధః-ఆర్షః అనాదిసిద్ధః- స ఏవ త్వామభిగమిష్యతి న తు నవీనః-అతో వ్రీడా మా భూదిత్యర్థః(౨౬)॥తి॥ అభిషేకః శ్రమనివృత్తిద్వారా భోగాయ స్నానం తదుదకేన క్లిన్నా ఆర్ద్రా శ్రమాపనయనాత్తుష్టా చ మాం రమయస్వ(౨౭)॥తి॥ యత్పూర్వం సంచితం కించిద్దుష్కృతమాసీత్తద్వనవాసేన తద్గతదుఃఖేన గతం క్షీణం॥ ఇహ లంకాయాం-మదంగీకారాదితి శేషః(౩౨) తి॥ శో కే

౩౩॥ అలమితి॥ హే వైదేహి-ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనాలం-వ్రీడా మాభూదిత్యర్థః-కుత ఇత్యత్రాహ-ఆర్ష ఇతి-యో దైవనిష్యందః దైవకృతస్సంబంధః-త్వామభిగమిష్యతి-అయం సంబంధః ఆర్షః ఋషిప్రోక్తః-నత్వధర్మ్య ఇత్యర్థః-అత్ర నారదః॥ శ్లో॥ పరపూర్వాః స్త్రియస్త్వన్యాస్సప్త ప్రోక్తాస్స్వయంభువా । పునర్భూస్త్రివిధా తాసాం స్వైరిణీషు చతుర్విధా॥ కన్యైవాక్షతయోనిర్యా పాణిగ్రహణదూషితా। పునర్భూః ప్రథమా ప్రోక్తా పునస్సంస్కారకర్మణా॥ దేశధర్మానపేక్ష్య స్త్రీ గురుభిర్యా ప్రదీయతే। ఉత్పన్నసాహసాన్యస్మై సా ద్వితీయా ప్రకీర్త్యతే॥ మృతే భర్తరి తు ప్రాప్తా దేవరాదీనపాస్య యా। ఉపగచ్ఛేత్పరం కామాత్సా తృతీయా ప్రకీర్తితా॥ ప్రాప్తా దేశాద్ధనక్రీతా క్షుత్పిపాసాతురా చ యా। తవాహమిత్యుపగతా సా చతుర్థీ ప్రకీర్తితేతి॥ ౩౪॥ ఏతావితి॥ తవేతి శేషః॥ ౩౫॥ ఇమా ఇతి॥ శుష్యమాణేన అనంగేన తప్యమానేన మయా ఇమాః శూన్యాః నీచాః వాచో భాషితాః-కుతః యస్మాద్రావణః స్త్రీం న ప్రణమేత్ న ప్రణమేత్-అదృష్టపూర్వత్వాత్ స్వస్యాపి నీచోక్తిర్విస్మయావహా జాతేతి భావః॥ ౩౬॥ ఏవమితి॥ మన్యతే అమన్యత॥ ౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-పంచపంచాశస్సర్గః. ************** అథైతచ్ఛ్రుత్వా పరుషం భాషమాణాయాస్సీతాయాః పునరశోకవనికానయనం షట్పంచాశే-సా తథేత్యాది॥ అంతరతో మధ్యే-పతివ్రతాయాః పరపురుషం ప్రత్యభిముఖతయా భాషణాయోగాత్॥ ౧॥ రాజేతి॥ ధర్మసేతుః ధర్మస్య సేతురివ మర్యాదాస్థాపక ఇత్యర్థః-అచలః స్థిరః-పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః-కథమేతాదృశకులం ప్రాప్తాతిచరేదితి భావః॥ ౨॥ రామ ఇతి॥ సః దశరథపుత్రః-దైవతం సర్వలోకానామితి శేషః-య ఏవంభూతస్స మే పతిరితి యోజనా-కథమేవంభూతభర్తృకాతిచరేదితి భావః॥ ౩॥ ఇక్ష్వాకూణామితి॥ త్వద్వధార్థమేవ భ్రాత్రా సహ ఇక్ష్వాకుకులేవతీర్ణ ఇతి భావః-తథా చ నమే త్వత్తో భయమితి భావః॥ ౪॥ తర్హి కథమిదానీం స తూష్ణీం స్థిత ఇత్యాశంక్యాహ - ప్రత్యక్షమితి ॥ ప్రత్యక్షం యథా తథా యది ధర్షితా స్యాం తదా త్వాం హతస్సా

వాచ వచనం పాపో రావణో రాక్షసేశ్వరః॥ ౩౩॥ అలం వ్రీడేన వైదేహి ధర్మలోపకృతేన చ * ఆర్షోయం దైవనిష్యందో యస్త్వామభిగమిష్యతి॥
౩౪॥ ఏతౌ పాదౌ మయా స్నిగ్ధౌ శిరోభిః పరిపీడితౌ * ప్రసాదం కురు మే క్షిప్రం వశ్యో దాసోహమస్మి తే॥ ౩౫॥ ఇమాశ్శూన్యా మయా వాచశ్శుష్యమాణేన భాషితాః * న చాపి రావణః కాంచిన్మూర్ధ్నా స్త్రీం ప్రణమేత హ॥ ౩౬॥ ఏవముక్త్వా దశగ్రీవో మైథిలీం జనకాత్మజామ్ * కృతాంతవశమాపన్నో మమేయమితి మన్యతే॥ ౩౭॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-పంచపంచాశస్సర్గః.

సా తథోక్తా తు వైదేహీ నిర్భయా శోకకర్శితా। తృణమంతరతః కృత్వా రావణం ప్రత్యభాషత॥ ౧॥ రాజా దశరథో నామ ధర్మసేతురివాచలః। సత్యసంధః పరిజ్ఞాతో యస్య పుత్రస్స రాఘవః॥ ౨॥ రామో నామ స ధర్మాత్మా త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః। దీర్ఘబాహుర్విశాలాక్షో దైవతం హి పతిర్మమ॥
౩॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్సింహస్కంధో మహాద్యుతిః। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా యస్తే ప్రాణాన్హరిష్యతి॥ ౪॥ ప్రత్యక్షం యద్యహం తస్య త్వ

నఅస్వస్థామివ చింతయా హతప్రభామివ ధ్యాయంతీమివ తాముచాచేత్యన్వయః (౩౩)॥ తి॥ తూష్ణీమవస్థానాద్వ్రీడయా తూష్ణీం స్థితేతి మన్యమాన ఆహ-అలమితి॥ ధర్మలోపః స్వభర్తృత్యాగపరాంగీకారరూపః తత్కృతేన వ్రీడేన లజ్జయా అలం మాస్త్విత్యర్థః-కుతస్తత్రాహ-ఆర్ష ఇతి - హే దేవి త్వామభి త్వాముద్దిశ్య మయా క్రియమాణో నిష్యందః స్నేహబంధః ప్రార్థనారూపః యశ్చాగ్రే భవిష్యతి సోయమార్షః ఋషిదృష్ట ఏవ-క్షత్రియాణాముచితత్వేన వేదోక్త ఏవ-బలాత్కారేణ రాక్షస ఇతి వివాహస్స్మృత్యా గణనాత్-ఏవముక్తిరపి తమోగుణప్రాధాన్యేనైవ- కన్యాయా బలాత్కారేణ గ్రహణస్యైవ రాక్షసవివాహపదార్థత్వాదితి బోధ్యం॥ ౩౫॥ ఇమా ఇతి॥ శూన్యాః నీచాః-శుష్యమాణేన తప్యమానేన భాషితాః ఉక్తాః॥ ౩౬॥ ఏవమితి॥ మన్యతే అమంస్త॥ తి॥ అత్ర రసాభాసః॥ ౩౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచపంచాశస్సర్గః- ****************************
సేతి॥ అంతరతః కృత్వా మధ్యే కృత్వా॥ తి॥ నిర్భయా-స్త్రియో బలాదుపభోగే మూర్ధా తే నిపతిష్యతీత్యప్సరసో రావణం ప్రతి శాపం చిత్తే నిధాయ నిర్భయా-బలాత్కారే యోగవశాదదృశ్యా అస్పృశ్యా చ భవిష్యామీతి ధియా వా నిర్భయా-తృణమంతరతః కృత్వా సాక్షాత్పాపాత్మకపరపురుషసంభాషణజదోషపరిహారాయేతి శేషః॥ ౧॥ రాజేతి॥ పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః॥ తి॥ ధర్మసేతుః-ధర్మస్య సేతురివ మర్యాదాప్రతిష్ఠాపకః॥ ౨॥ ౩॥ తి॥ ఇక్ష్వాకూణామితి॥ స కస్తత్రాహ-య ఇతి॥ ౪॥ తి॥ శయితా శయనక

యుద్ధేశయితా - ప్రియో భర్తేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ య ఇతి ॥ నిర్విషాః - నిర్వీర్యా ఇతి రాక్షసపక్షే ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ విధమిష్యంతి ధ్మాస్యంతి - నిపాతయిష్యంతీత్యర్థః - గంగేత్యవిభక్తిక నిర్దేశః - గంగాయా ఊర్మయ ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అసురైరితి ॥ త్వం సురాసురైర్యద్యప్యవధ్యః - తథాపి తస్య రామస్య సుమహద్వైరం కోపముత్పాద్య స్థితస్త్వం జీవనస్య తచ్ఛరపాతాన్న మోక్ష్యసే - న ముక్తో భవిష్యసీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ స రాఘవః - తే జీవితశేషస్య అంతకరః నాశం కర్తుం సమర్థః - తస్మాత్ యూపగతస్య పశోరివ రామాపరాధిన స్తవ జీవితం దుర్లభం ॥ ౯ ॥ యదీతి ॥ హే రక్షః స రామః త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ తదా త్వం నిర్దగ్ధస్సన్ సద్యః పరాభవం గచ్ఛేః - నిర్దగ్ధశబ్దో నాతీవపీడితత్వముచ్యతే ॥ ౧౦ ॥ య ఇతి ॥ నభసః ఆకాశాత్ - పాతయేత్ నాశయేత వా అదర్శనం ప్రాపయేద్వా. సాగరమపి శోషయేత్ - సః సీతాం మోచయేదితి కిము తత్ ॥ ౧౧ ॥ గతాయురితి ॥ త్వత్కృతేన పరదారాభిమర్శనరూపపాపేన - త్వం ఆయురాదిహీనో భవిష్యసి - లంకా చ వైధవ్యసంయుక్తా అనాథత్వయుక్తా భవిష్యతి - ఆయుర్బలం యశో లక్ష్మీః పరదారాభిమర్శనాత్ । సద్య ఏవ వినశ్యంతీతి స్మృతేః ॥ ౧౨ ॥ న త ఇతి ॥ యాహం వనే పతిపార్శ్వాత్ వినాభావం వియోగం నీతా - తస్యాం మయి తే ఇదం పాపం కర్మ సుఖోదర్కం న భవిష్యతి - కింతు దుఃఖోదర్కమేవ భవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ స హీతి ॥ దైవతసంయుక్తః - దైవబలసంయుక్తః దీనస్తాపసో రామో మాం కిం కరిష్యతీతి పూర్వం రావణేనోక్తస్య పరిహారోऽయం ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ దర్పం మదం - ఉత్సేకం ఉల్లంఘ్యకార్యకారిత్వం - గాత్రేభ్య ఇత్యుక్తిర్దర్పాదీనాం దేహవిశిష్టగుణత్వాత్ ॥ ౧౫ ॥ లోకన్యాయమాహ - యదేతి ॥ కాలచోదితో దైవకృతః - వినాశో యదా దృశ్యతే - సన్నిహితో భవతీత్యర్థః - తదా కార్యే కృత్యే - ప్రమాద్యంతి వైపరీత్యం ప్రాప్నువంతి ॥ ౧౬ ॥ ఉక్తం లోకన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి - మామితి ॥ మాం ప్రధృష్య స్థితస్య తవ కాలోऽయమేవ వర్తమాన ఏవ - న తు చిరాయేత్యర్థః - ఆత్మనో రాక్ష

యాస్యాం ధర్షితా బలాత్ । శయితా త్వం హతస్సంఖ్యే జనస్థానే యథా ఖరః ॥ ౫ ॥ య ఏతే రాక్షసాః ప్రోక్తా ఘోరరూపా మహాబలాః । రాఘవే నిర్విషాస్సర్వే సుపర్ణే పన్నగా యథా ॥ ౬ ॥ తస్య జ్యావిప్రముక్తాస్తే శరాః కాంచనభూషణాః । శరీరం విధమిష్యంతి గంగాకూలమివోర్మయః ॥ ౭ ॥ అసురైర్వా సురైర్వా త్వం యద్యవధ్యోऽసి రావణ । ఉత్పాద్య సుమహద్వైరం జీవంస్తస్య న మోక్ష్యసే ॥ ౮ ॥ స తే జీవితశేషస్య రాఘవోऽంతకరో బలీ । పశోర్యూపగతస్యేవ జీవితం తవ దుర్లభమ్ ॥ ౯ ॥ యది పశ్యేత్స రామస్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా । రక్షస్త్వమద్య నిర్దగ్ధో గచ్ఛేస్సద్యః పరాభవమ్ ॥ ౧౦ ॥ యశ్చంద్రం నభసో భూమౌ పాతయేన్నాశయేత వా । సాగరం శోషయేద్వాపి స సీతాం మోచయేదిహ ॥ ౧౧ ॥ గతాయుస్త్వం గతశ్రీకో గతసత్త్వో గతేంద్రియః । లంకా వైధవ్యసంయుక్తా త్వత్కృతేన భవిష్యతి ॥ ౧౨ ॥ న తే పాపమిదం కర్మ సుఖోదర్కం భవిష్యతి । యాహం నీతా వినాభావం పతిపార్శ్వాత్త్వయా వనే ॥ ౧౩ ॥ స హి దైవతసంయుక్తో మమ భర్తా మహాద్యుతిః । నిర్భయో వీర్యమాశ్రిత్య శూన్యే వసతి దండకే ॥ ౧౪ ॥ స తే దర్పం బలం వీర్యముత్సేకం చ తథావిధమ్ । అపనేష్యతి గాత్రేభ్యశ్శరవర్షేణ సంయుగే ॥ ౧౫ ॥ యదా వినాశో భూతానాం దృశ్యతే కాలచోదితః । తదా కార్యే ప్రమాద్యంతి నరాః కా

ఠాకామ్యతో భూరితి శేషః ॥ ౫ ॥ తి ॥ ప్రోక్తాస్త్వయా మత్పుర ఇతి శేషః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ తి ॥ తస్య రామస్య వైరం క్రోధముత్పాద్య తత్సన్నిధిం ప్రాప్తః తతో జీవన్న మోక్ష్యసే - తస్య మనుష్యత్వాదితి భావః ॥ ౮ ॥ తి ॥ తదేవాహ - అంతకరః నాశకరః ॥ ౯ ॥ యది పశ్యేదితి ॥ రక్ష ఇతి రావణసంబోధనం - రామస్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ - తర్హి దైవనిర్దగ్ధో భవేః - తదా న పశ్యేదనిర్దగ్ధస్సన్ పరాభవం పలాయనం గచ్ఛేః ॥ ౧౦ ॥ తి ॥ యో రామః పాతయేదిత్యాదిశక్యార్థే లిఙ్ . యా చ తవ శతయోజనసముద్రమధ్యగా లంకా అగమ్యేతి బుద్ధిః సా వృథైవేత్యాహ - సాగరం శోషయేద్వాపి - వాశబ్ద ఏవార్థే - స ఇహ స్థితాం సీతాం మోచయేదేవేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ గతాయురితి - త్వత్కృతేన త్వన్నాశనిమిత్తేన - యద్వా త్వత్కృతేనాపరాధేనేతి శేషః ॥ ౧౨ ॥ యాహమిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యాహం నీతా యదహం నీతా అవివక్షితలింగవిశేషం హేతుమాత్రే పర్యవసాయి - ఏతత్పదం తయా హేతునేతి కేచిత్పూరయంతి - యద్వా యాహం త్వయా పతిపార్శ్వాద్వినాభావం వియోగం నీతా - తస్యాః మమ భర్తా - రామో దైవతసంయుక్తో దైవానుకూల్యవానిత్యర్థః - దేవరసంయుక్త ఇత్యపి పాఠః ॥ తి ॥ దేవరసంయుక్తో లక్ష్మణసంయుక్తః - సః ఖరాదిహంతా - దైవతసంయుక్త ఇతి పాఠే దైవానుకూల్యవానిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ దర్పం మదం ఉత్సేకముల్లంఘ్యకార్యకారిత్వం అతిశయం వా - బలం దేహశక్తిం చతురంగబలం వా ॥ ౧౫ ॥ తి ॥ కార్యే ప్రమాద్యంతి ఉచితే కార్యే వైపరీత్యం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ మాం ప్రధృష్యేతి ॥ స్థితస్యేతి శేషః - స్తతే కాలః అయమేవ వర్తమాన ఏవ న తు చిరాయేత్యర్థః ॥

సానామంతఃపురస్య చవశవర్తినీ ప్రాప్తః॥౧౭॥ నశక్యాహమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ యజ్ఞో యజ్ఞపురుషః-తన్మధ్యస్థా గార్హపత్యాహవనీయమధ్యగతా వేదిః ఇష్టికామహావేదిః-స్రుగ్భాండమండితా స్రుగాద్యుపకరణాలంకృతా-ద్విజాతిమంత్రైః ఉద్ధననాదిమంత్రైః-పూతాశుద్ధా - యథాచండాలేనావమర్దితుంపాదేనాక్రమితుం-నశక్యా నార్హా-తథాహంధర్మనిత్యస్యనిత్యధర్మస్య-యజ్ఞస్థానీయస్యధర్మపత్నీపతివ్రతా-త్వయాస్ప్రష్టుంనశక్యా॥౧౮॥ క్రీడంతీతి॥ నిత్యదానిత్యం నిత్యశబ్దస్యసర్వైకాదిష్వపాఠేప్యార్షోదాప్రత్యయః-సా ప్రసిద్ధాతృణషండస్థంజలజనడాదితృణకదంబమధ్యస్థం-మద్గుకంజలకాకం॥౨౦॥ ఇదమితి॥నిస్సంజ్ఞం నిశ్చేష్టం-బంధబధాన-ఖాదయస్వభక్షయ॥౨౧॥ నత్విత్యర్ధమేకంవాక్యం॥ ఆత్మనఃఉపక్రోశమపవాదం-పృథివ్యాందాతుంనశక్ష్యామి॥౨౨॥ ఏవముక్త్వేతి॥ తత్ర తత్ర ద్విప్రయోగః-క్రియాభేదాత్ పునర్మైథిలీశబ్దప్రయోగః॥౨౩॥ సీతాయాఇతి॥రోమహర్షణంక్రోధావహత్వాద్రోమాంచకరం-భయసందర్శనంభయోత్పాదకం॥ ౨౩౪॥ శృణ్విత్యాదిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥ ద్వాదశమాసానిత్యత్యంతసంయోగేద్వితీయా-ప్రతీక్షు ఇతి శేషః-ప్రాతరాశార్థం ప్రాతర్భుక్త్యర్థం-సూదాః పాచకాః॥ సూదౌదనికాగుణా ఇత్యమరః - అత్రసీతాహరణంచైత్రమాస ఇత్యవగంతవ్యం-సంవత్సరాంతేరావణవధకరణాత్ - తేన త్రీన్వర్షాన్పంచవట్యాం రామస్థిత ఇతిగమ్యతే-హేమంతవర్ణనంతు రామతపోవిశేషజ్ఞాపనాయ - నశూర్పణఖాగమనజ్ఞాపనాయ॥౨౫॥ఇత్యుక్త్వేతి ॥ శత్రూన్ రావయతి క్రోశయతీతి శత్రురావణః॥౨౬॥శీఘ్రమితి॥ వినేష్యధ్వంవినయధ్వం-వ్యత్యయేనస్యాదేశః॥౨౭॥ వచనాదితి॥కృత ప్రాంజలయః రావణవాక్యాంగీకారే కృతప్రకృష్టాంజలయః॥౨౮॥

లవశంగతాః॥౧౬॥ మాంప్రధృష్యసతేకాలః ప్రాప్తోయంరాక్షసాధమ!ఆత్మనోరాక్షసానాంచవధాయాంతఃపురస్యచ॥౧౭॥ నశక్యాయజ్ఞమధ్యస్థా వేదిః స్రుగ్భాండమండితా!ద్విజాతిమంత్రపూతాచచండాలేనావమర్దితుమ్॥ తథాహంధర్మనిత్యస్యధర్మపత్నీపతివ్రతా!త్వయాస్ప్రష్టుంనశక్యాస్మి రాక్షసాధమపాపినా॥౧౮॥ క్రీడంతీరాజహంసేనపద్మషండేషునిత్యదా !హంసీసాతృణషండస్థంకథంపశ్యేతమద్గుకం॥౨౦॥ ఇదంశరీరంనిస్సంజ్ఞం బంధవాఖాదయస్వవా! నేదంశరీరంరక్ష్యం మేజీవితంవాపిరాక్షస॥౨౧॥ నతుశక్ష్యామ్యుపక్రోశంపృథివ్యాందాతుమాత్మనః॥౨౨॥ ఏవముక్త్వాతు వైదేహీక్రోధాత్సుపరుషంవచః॥ రావణం మైథిలీతత్రపునర్నోవాచకించన॥౨౪॥ సీతాయావచనంశ్రుత్వాపరుషంరోమహర్షణమ్॥ ప్రత్యువాచతతస్సీతాంభయసందర్శనంవచః॥ ౨౩౪॥ శృణుమైథిలిమద్వాక్యంమాసాన్ద్వాదశభామిని॥ కాలేనానేననాభ్యేషియదిమాంచారుహాసిని!తతస్త్వాంప్రాతరాశార్థంసూదాశ్ఛేత్స్యంతిలేశశః॥౨౫॥ ఇత్యుక్త్వాపరుషంవాక్యంరావణశ్శత్రురావణః! రాక్షసీశ్చతతఃక్రుద్ధఇదంవచనమబ్రవీత్ ॥౨౬॥ శీఘ్రమేవహిరాక్షస్యోవికృతాఘోరదర్శనాః!దర్పమస్యావినేష్యంతుమాంసశోణితభోజనాః॥౨౭॥ వచనాదేవతాస్తస్యసుఘోరారాక్షసీ

౧౭॥ టీ॥ నేతి॥ స్రుగ్భాండం స్రుగాదియాగోపకరణం · అవమర్దితుంస్ప్రష్టుం॥ తి॥ యజ్ఞమధ్యస్థా యజ్ఞశాలామధ్యస్థా స్రుగాదియజ్ఞోపకరణమండితా వేదిశ్చండాలేనావమర్దితుంస్ప్రష్టుంనశక్యాతథాత్వయాహమితియోజనా॥౧౮॥ ౧౯॥ క్రీడంతీతి॥మద్గుకంజలవాయసం॥౨౦॥తి॥ ఏవంనిర్భయోక్త్యాలోకానుసారేణపతివ్రతోచితంహేతుమాహ-ఇదమితి॥నిస్సంజ్ఞంస్వతోజడం॥౨౧॥ నేతి॥ ఉపక్రోశమపవాదం ॥ తి ॥ ఉపక్రోశంసీతాఅసతీజాతేతినిందాం - సుపరుషంసుతరాంపరుషం-అనేనప్రబంధేనరజస్తమోయుతానామీశ్వరాలాభోదర్శితః॥ ౨౪॥ తి ॥ భయసందర్శనంభయోత్పాదకం॥౨౩౪॥శృణ్వితి ॥ ద్వాదశమాసాన్ ప్రతీక్షే ఇతి శేషః-ప్రాతరాశార్థంప్రాతఃకాలాశనార్థం-సూదాఃపాచకాః- వస్తుతస్తుహేవైదేహిమేవాక్యంశృణుతత్కిం-ద్వాదశమాసాన్ద్వాదశమాసపర్యంతంప్రతీక్షు ఇతి శేషః-అనేనకాలేననాభ్యేషి-ద్వాదశమాసపర్యంతంభృత్యానుగ్రహార్థంఅత్రస్థాతుంనాంగీకరోషియదీత్యర్థః- తతస్త్వాముద్దిశ్యప్రాతరాశార్థంప్రాతఃప్రాతరేవాశార్థందిగ్భ్యఃఆశాసుస్థితగృధ్రాద్యర్థంసూదాఃమాంఛేత్స్యంతిమదాజ్ఞయైవేతి శేషః-దేవీమాంభృత్యత్వేననాంగీకరోతి - అహమితఃపరంజీవితుంనేచ్ఛామి-మాంశస్త్రైశ్ఛిత్త్వాకాకగృధ్రాద్యర్థంప్రయచ్ఛధ్వమితిమమాజ్ఞయైవేతితాత్పర్యం॥తి॥ద్వాదశప్రతీక్షే ఇతి శేషః-యత్తుపాద్మే-దశమాసాత్పరంసీతేయదిమాం సభజిష్యసి । తదాహన్మీత్యుక్తం-తత్పునస్సీతాసవిధగమనకాలికంవచఇతినవిరోధః॥నాభ్యేషిస్వారస్యేనేతి శేషః॥౨౫॥ఇతీతి॥క్రుద్ధస్సన్సీతాముక్త్వా॥తి॥ శత్రూన్ రావయతిక్రోశయతీతిశత్రురావణః॥౨౬॥శీఘ్రమితి॥ అస్యాఃదర్పంవినేష్యధ్వం-వస్తుతస్తు- హేరాక్షస్యః మాంసశోణితభోజనాః శీఘ్రమవిరూపాభూత్వాద

సఇతి ॥ చరణోత్కర్షైః-చరణాఘాతైః-మేదినీంభువం-దారయన్నివభిందన్నివ-ప్రచాల్యగత్వా-ఉత్థాయవా- తాః ప్రోవాచ॥౨౯॥అశోకేతి ॥ యుష్మాభిఃపరివారి
తా-యుష్మాభిఃరక్ష్యతాం॥౩౦॥తర్జ్రైతి॥ అత్యంతభయేన ప్రాణవియోగోమాభూదితిపునస్సాంత్వై వరిత్యుక్తం॥౩౧॥ఇతీతి॥ ప్రతిగృహ్యాఆదాయ- సర్వేతి- సర్వ
స్మిన్నపికాలేఫలానియేషాం తేసర్వకాలఫలాఃతైః-ఏవముత్తరత్రాపి-జగ్మురితిపూర్వేణాన్వయః॥౩౩॥సాత్వితి॥రాక్షసీత్యవిభక్తికనిర్దేశః-రాక్షసీనామిత్యర్థః॥
౩౪ ॥ శోకేనేతి ॥ లభతెలలభత॥౩౫॥నవిందతఇతి॥తత్ర అశోకవనికాయాం-దయితం ప్రాణవల్లభం-ననుసీతాలక్ష్మ్యవతారఇతిపిద్ధం-వక్ష్యతిహి-సీతాలక్ష్మీర్భ
వాన్విష్ణురితి-విష్ణుపురాణేచోక్తం-రాఘవత్వేభవత్సీతారుక్మిణీకృష్ణజన్మనీతి ॥ ఏవంభూతాంసీతాంసమరసీమనిజనితమూర్ఛాలక్షణంలక్ష్మణముపృద్ధత్యుమసమ
ర్థోరావణఃకథంబలాత్కరోతిస్మ-వక్ష్యతిహి ॥ హిమవాన్మందరోమేరుఃత్రైలోక్యంవాసహామరైః । శక్యంభుజాభ్యాముద్ధర్తుంనసంఖ్యేభరతానుజఇతి॥ఉచ్య
తే-వేదవతీరూపపూర్వజన్మనిదేవీతథాసంకల్పితవతీ-ఉక్తంహ్యుత్తరకాండే॥యస్మాత్తుధర్షితాచాహంత్వయాపాపాత్మనావనే । తస్మాత్తవవధార్థంవై ఉత్ప
త్స్యేహంమహీతలఇతి - దేవకార్యనిర్వాహాయచస్వయమేవస్వధర్షణమంగీచకార- ప్రజాయాంకూపపతితాయాంయథామాతా స్వయంతదుపరిపతతివాత్స
ల్యాతిశయేనతథారావణబందీకృతదేవస్త్రీరక్షణాయస్వయంతత్రస్వగమనమనుమతవతీ - వక్ష్యతిసుందరకాండే ॥ నాపహర్తుమహంశక్యాతస్యరామస్యధీమతః
విధిస్తవవధార్థాయవిహితోనాత్రసంశయఇతి - తర్హిసీతా ప్రలాపాదికంకిమర్థంకృతవతీతిచేత్ -శృణు- పతివిరహేపతివ్రతయైవంవర్తితవ్యమితిలోకహితప్ర
వర్తనాయప్రలాపాదికమకరోదితి॥౩౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే-అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షట్పంచాశస్సర్గః
ఏవమియతాగ్రంథసందర్భేణసీతాహరణవృత్తాంతముపవర్ణ్యఅథరామస్యమృగానుసరణకథాశేషందర్శయితుమారభతే-రాక్షసమిత్యాది॥నివర్తతేస్యవర్తత॥

గణాః॥కృతప్రాంజలయోభూత్వా మైథిలీంపర్యవారయన్॥౨౮॥సతాఃప్రోవాచరాజాతురావణోఘోరదర్శనః॥ప్రచాల్యచరణోత్కర్షైర్దార
యన్నివమేదినీం॥౨౯॥అశోకవనికామధ్యే మైథిలీనీయతామియమ్॥తత్రేయంరక్ష్యతాంగూఢంయుష్మాభిఃపరివారితా॥౩౦॥తర్జ్రైనాంతర్జనైర్ఘోరైః
పునస్సాంత్వైశ్చ మైథిలీమ్॥ ఆనయధ్వంవశంసర్వావన్యాంగజవధూమివ॥౩౧॥ఇతిప్రతిసమాదిష్టారాక్షస్యోరావణేనతాః॥అశోకవనికాంజగ్ముర్మై
థిలీంప్రతిగృహ్యతు ✱ సర్వకాలఫలైర్వృక్షైర్నానాపుష్పఫలైర్వృతామ్ । సర్వకాలమదైశ్చాపిద్విజైస్సముపసేవితామ్ ॥ ౩౩ ॥ సాతుశోకపరీ
తాంగీమైథిలీజనకాత్మజా । రాక్షసీవశమాపన్నావ్యాఘ్రీణాంహరిణీయథా ॥ ౩౪ ॥ శోకేనమహతాగ్రస్తామైథిలీజనకాత్మజా । నశర్మలభతేభీ
రుఃపాశబద్ధామృగీయథా ॥ ౩౫ ॥ నవిందతేతత్రతుశర్మమైథిలీవిరూపనేత్రాభిరతీవతర్జితా । పతింస్మరంతీదయితంచదైవతంవిచేతనాభూద్భ
యశోకపీడితా॥౩౬॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః . ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱రాక్షసంమృగరూపేణచరంతంకామరూపిణమ్ । నిహత్య

ర్హంపినాతస్యాఃసమీపేఇష్యధ్వం- సేవార్థంస్థాతుమిచ్ఛతేత్యర్థః॥౨౭॥తి॥కృతప్రాంజలయోరావణంప్రతీతిశేషః॥౨౮॥సఇతి॥ప్రచాల్యఉత్థాయ - చరణోత్క
ర్షైఃచరణఘాతైః॥౨౯॥తి॥నీయతామితిప్రోవాచేత్యన్వయః- పరివారితాతుణమవ్యవియుక్తారక్ష్యతామిత్యర్థః॥౩౦॥తర్జ్రైనామితి॥ ఏనాంసీతాం-వస్తుతస్తుఘో
రైస్తర్జనైః-వినేతిశేషః-పునఃపునఃసాంత్వైరేవవశమానయధ్వం॥ ౩౧ ॥ ✱ సర్వకామఫలైః కామ్యంతఇతికామాఃఅభిలషితపదార్థాఃసర్వకామా ఏవఫలానియె
షాం తైతథోక్తాః-సర్వకాలమదైఃసర్వకాలేష్వేకాకారమదైఃద్విజైఃపక్షిభిః॥౩౩॥సాతుశోకపరీతాంగీత్యాదిదేవ్యాఃదుఃఖేనప్రలాపవత్ ప్రతీయమానానివాక్యా
నిలోకరీతిమనుసృత్యోక్తానీతిద్రష్టవ్యాని॥౩౪॥తి॥శోకేనగ్రస్తేవఇతరజనప్రతారణాయనటవల్లోకరీత్యనుసరణమనయోర్లోకోయథావాస్తవమమన్యతతథైవకవి
రపివర్ణయతి తత్ప్రతారణాయైవేతిమంతవ్యం॥౩౫॥౩౬॥సర్గశ్రవణఫలంస్కాందే॥ సీతారావణసంవాదంరాక్షసీనాంచతర్జనం । సీతాప్రత్యుక్తికథనంయేశృణ్వం
తినరోత్తమాః । విధూతపాపాస్తేయాంతిబ్రహ్మలోకఃసనాతనమితి ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాం
డవ్యాఖ్యాయాం-షట్పంచాశస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱ తి॥అథకనీరామవృత్తాంతమాహ-రాక్షసమితి॥౧॥ తస్యేతి॥సప్తమ్యర్థేషష్ఠీ-అస్యరామస్యగోమా

౧ ॥ తస్యేతి॥ ద్రష్టుకామస్య-తదర్థం త్వరమాణస్యేతి సంబంధః- గోమాయుః క్రోష్టా-ఏకస్య గోమాయోః పృష్ఠతః క్రూరస్వరకరణం దుర్నిమిత్తమితి భావః॥౨॥ స
తస్యేతి ॥ భయంకరత్వేన రోమహర్షణమిత్యుచ్యతే-పూర్వమేవ మారీచస్వరేణ-పరిశంకితః సంజాతశంకః స రామః-తస్య గోమాయోః స్వరం ఆజ్ఞాయ శ్రుత్వా
చింతయామాస॥౩॥ చింతామేవాహ-అశుభమిత్యాదినా॥ గోమాయుః-యథా యేన ప్రకారేణ-వాశ్యతే శబ్దాయతే- తేన ప్రకారేణాశుభం మన్యే- అపిస్సంభావనా
యాం॥౪॥ మారీచేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ మృగరూపేణ మారీచేన-మామకం మదీయం-స్వరం విజ్ఞాయ-మామకం స్వరం-ఆలంబ్య అనుసృత్య- విక్రుష్టం
హా సీతే లక్ష్మణేత్యాహ్వానేనోద్ఘోషితం స్వరం - లక్ష్మణశ్శృణుయాద్యది తదా స సౌమిత్రిర్మామకం స్వరం శ్రుత్వా తం స్వరం శ్రుతవత్యా తయా సీతయా చ ప్రేషి
తస్సన్ - ఇహ దేశే-మత్సమీపం-ఏష్యతి॥ ౬ ॥ రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ యద్యస్మాన్మారీచః కాంచనః మృగో భూత్వా మామాశ్రమాద్వ్యపనీయ
దూరం నీత్వా మయా హతస్సన్ రాక్షసోఽభూత్ లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి వాక్యం వ్యాజహార చ-తస్మాత్ క్వచిత్సహితైః రాక్షసైస్సీతాయా వధః ఈప్సితః-నూనం॥౮॥ అపీతి॥
జనస్థాననిమిత్తం జనస్థానవాసనిమిత్తేన-నిమిత్తకారణహేతూనాం సర్వాసామిష్టిః॥ ౯ ॥ నిమిత్తానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ గోమాయుస్స్వనం శ్రుత్వా మృ
గరూపేణ రక్షసా ఆత్మనః అపనయనాత్ ఆశ్రమాదపకర్షణాచ్చ-పరిశంకితస్సన్ జనస్థానం ఆజగామ॥౧౧॥ తమితి॥ సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా- ఆసేదుః॥ ౧౨ ॥
తానీతి॥ త్వరితః మానసికత్వరాసహితః-జవేన కాయికత్వరయా॥౧౩॥ సత్వితి॥ సీతాం లక్ష్మణం చ చింతయన్నేవాజగామ॥౧౪॥ తత ఇత్యర్ధమేకం వాక్యం॥౧౫॥ తత ఇ
తి॥ తతో దర్శనానంతరం-అవిదూరే సమీపే - సమియాయ సంగతః దుఃఖభాగినేత్యత్ర సంపృచాదిసూత్రేణ ఘినుణ్ ప్రత్యయః॥౧౬॥ సంజగర్హేతి ॥ విజనే స్వజ

రామో మారీచం తూర్ణం పథి నివర్తతే॥౧॥ తస్య సంత్వరమాణస్య ద్రష్టుకామస్య మైథిలీమ్। క్రూరస్వనోఽథ గోమాయుర్విననాదాస్య పృష్ఠతః॥౨॥
స తస్య స్వరమాజ్ఞాయ దారుణం రోమహర్షణమ్। చింతయామాస గోమాయోస్స్వరేణ పరిశంకితః॥౩॥ అశుభం బత మన్యేఽహం గోమాయుర్వాశ్య
తే యథా। స్వస్తి స్యాదపి వైదేహ్యా రాక్షసైర్భక్షణం వినా॥౪॥ మారీచేన తు విజ్ఞాయ స్వరమాలంబ్య మామకమ్। విక్రుష్టం మృగరూపేణ లక్ష్మణశ్శృణు
యాద్యది * స సౌమిత్రిస్స్వరం శ్రుత్వా తాం చ హిత్వా చ మైథిలీమ్। తయైవ ప్రహితః క్షిప్రం మత్సకాశమిహైష్యతి॥౬॥ రాక్షసైస్సహితైర్నూనం.
సీతాయా ఈప్సితో వధః। కాంచనశ్చ మృగో భూత్వా వ్యపనీయాశ్రమాత్తు మామ్ * దూరం నీత్వా తు మారీచో రాక్షసోఽభూచ్ఛరాహతః। హా లక్ష్మ
ణ హతోఽస్మీతి యద్వాక్యం వ్యాజహార చ॥౮॥ అపి స్వస్తి భవేత్తాభ్యాం రహితాభ్యాం మయా వనే। జనస్థాననిమిత్తం హి కృతవైరోఽస్మి రాక్షసైః॥౯॥ నిమిత్తా
ని చ ఘోరాణి దృశ్యంతేఽద్య బహూని చ। ఇత్యేవం చింతయన్రామశ్శ్రుత్వా గోమాయునిస్స్వనమ్ * ఆత్మనశ్చాపనయనాన్మృగరూపేణ రక్షసా।
ఆజగామ జనస్థానం రాఘవః పరిశంకితః॥౧౧॥ తం దీనమనసో దీనమాసేదుర్మృగపక్షిణః। సవ్యం కృత్వా మహాత్మానం ఘోరాంశ్చ ససృజుస్స్వరాన్॥
౧౨॥ తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని మహాఘోరాణి రాఘవః। న్యవర్తతాథ త్వరితో జవేనాశ్రమమాత్మనః॥౧౩ ॥ సీతాం స తు వరారోహాం లక్ష్మణం చ మహా
బలమ్। ఆజగామ జనస్థానం చింతయన్నేవ రాఘవః॥౧౪॥ తతో లక్ష్మణమాయాంతం దదర్శ విగతప్రభం॥౧౫॥ తతోఽవిదూరే రామేణ సమియాయ స లక్ష్మ

యః శివా॥౨౩॥ ఇతి॥ యథా భావ్యశుభం తథా వాశత ఇత్యర్థః॥ వైదేహ్యా వైదేహ్యా రాక్షసైర్భక్షణం వినా తత్కర్తృకభక్షణాభావరూపం స్వస్తి స్యాదిత్యర్థః- అపిః కా
మప్రవేదనే॥౪॥ మారీచేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం-మారీచః మామకం స్వరం ఆలక్ష్య అవధార్య- తేనావధారణేన-అనుకృతం విజ్ఞాయ- మారీచేన అనుక్రుష్టం-
సీతే లక్ష్మణేతి చాహ్వానేన ఉద్ఘోషితం స్వరం-లక్ష్మణః శృణుయాద్యది శ్రుత్వా-తయైవ సీతయైవ-ప్రహితః-క్షిప్రమిహైష్యతీతి సంబంధః॥ ౬॥ రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వ
యమేకం వాక్యం॥ యద్యస్మాన్మారీచః కాంచనమృగో భూత్వా మామాశ్రమాద్వ్యపనీయ ఆకృష్య దూరం నీత్వా హా లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి వాక్యం వ్యాజహార-యస్మాత్
శరాహతః శరేణ హతస్సన్ రాక్షసోఽభూత్-తస్మాత్ సహితైః కుత్రచిన్మిలితైః రాక్షసైర్నూనం సీతాయా వధ ఈప్సిత ఇత్యన్వయః॥౮॥ అపీతి॥ రహితాభ్యాం మయా
వియుక్తాభ్యాం॥౯॥ * ఆత్మన ఇతి ॥ అపనయనాదపసారణాత్పరిశంకిత ఇతి సంబంధః॥౧౧॥ తమితి॥ సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా॥౧౨॥ న్యవర్తతేతి॥ త్వరితః మాన
సికత్వరాయుక్తః-జవేన శారీరజవేన ఆత్మనః ఆశ్రమం ప్రతి న్యవర్తతేతి సంబంధః॥౧౩॥ సీతామితి॥ సీతాం లక్ష్మణం చ ద్రష్టుమితి శేషః ॥ ౧౪॥ తత ఇతి ॥ సమియాయ

నరహితే॥౧౬॥గృహీత్వేతి॥సవ్యంకరంగృహీత్వా లక్ష్మణమువాచ-కథం-పరుషంఅథమధురోదర్కం-మధురోత్తరం-ఆర్తిమత్ ఆర్తియుక్తంసర్వమిదం క్రియావిశేషణంఅహోఇత్యాదిపరుషం-లక్ష్మణేత్యాదిమధురం॥౧౭॥అహోఇతి-తేత్వయాకృత్యవాచేత్యన్వయః॥౧౮॥నేతి॥ తేనాపిహేతునావినష్టావారాక్షసైర్భక్షితావా-ఉక్తార్థేహేతుమాహఅశుభానీత్యర్ధేన-భూయిష్ఠంబహుళంయథాతథా॥౨౦॥అపీతి॥అపిః ప్రశ్నే సామగ్ర్యంఅక్షతత్వం క్షేమమితియావత్ - హేలక్ష్మణేతిసంబంధః-సామగ్ర్యప్రాప్తిసంశయేకారణమాహయథేతి-ప్రదీప్తాందిశం-సూర్యాధిష్ఠితాంతత్పార్శ్వద్వయదిశౌచప్రదీప్తా-తామభిముఖంవాశ్యంతేనదంతితేనవాయసాదిపక్షిణాంసృగాలాదీనాంకృష్ణసారాదిమృగాణాంచసూర్యాధిష్ఠితదిశికూజనందుఃఖసూచకమిత్యుక్తం॥౨౧॥ చింతాతిశయేనపునరప్యాహఅపిస్వస్తీతి॥ అర్ధమేకాన్వయం॥౨౨॥లక్ష్మణాయదర్శయతిఇదమితి॥మృగసన్నికాశంపూర్వంమృగవద్భాతం - ఇదంరక్షఃమహతాశ్రమేణ ఉపలక్షితంమాంప్రలోభ్యకథంచిద్ధతం కథంచిదిత్యనేనచిరంలక్ష్యపథాప్రాప్తిర్ద్యోత్యతే-మృగత్వంకుతోగతమిత్యత్రాహసఇతి-సః మ్రియమాణస్సన్ రాక్షసఏవాభూదిత్యర్థః॥౨౩॥ నిమిత్తాంతరేణాపిసీతాహానిమనుమినోతిమనశ్చేతి॥ఇహసీతావియోగవిషయేఅప్రహృష్టం-వికారంస్ఫురణం-నాస్తీతిఆశ్రమఇతిశేషః॥౨౪॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే. ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః. *********************************

అథసీతాప్రాప్తిసందేహకృతశోకప్రలాపోఽష్టపంచాశే - సదృష్ట్వేత్యాది॥ శూన్యేవనేవైదేహీంవినాఆగతంవైదేహీంవిసృజ్యాగతంలక్ష్మణం - పర్యపృచ్ఛత ప

ణః * విషణ్ణస్సన్విషణ్ణేనదుఃఖితోదుఃఖభాగినా॥ ౧౫ ॥సంజగర్హేఽథతంభ్రాతా జ్యేష్ఠోలక్ష్మణమాగతమ్ * విహాయసీతాంవిజనేవనేరాక్షససేవి
తే॥౧౬॥గృహీత్వా చకరంసవ్యంలక్ష్మణంరఘునందనః * ఉవాచమధురోదర్కమిదంపరుషమార్తిమత్ ॥ ౧౭ ॥ అహోలక్ష్మణగర్హ్యంతేకృ
తంయత్త్వంవిహాయతామ్ * సీతామిహాగతస్సౌమ్యకచ్చిత్స్వస్తిభవేదిహ॥౧౮॥నమేఽస్తిసంశయోవీరసర్వథాజనకాత్మజా*వినష్టాభక్షితావాపి
రాక్షసైర్వనచారిభిః॥అశుభాన్యేవభూయిష్ఠంయథాప్రాదుర్భవంతిమే॥౨౦॥అపిలక్ష్మణసీతాయాస్సామగ్ర్యంప్రాప్నుయావహే।జీవంత్యాః
పురుషవ్యాఘ్రసుతాయాజనకస్యవై*యథావైమృగసంఘాశ్చగోమాయుశ్చైవభైరవమ్।వాశ్యంతేశకునాశ్చాపిప్రదీప్తామభితోదిశమ్॥౨౧॥అ
పిస్వస్తిభవేత్తస్యారాజపుత్ర్యామహాబల॥౨౨॥ఇదంహిరక్షోమృగసన్నికాశంప్రలోభ్యమాందూరమనుప్రయాంతమ్। హతంకథంచిన్మహతా
శ్రమేణసరాక్షసోభూన్మ్రియమాణఏవ॥౨౩॥మనశ్చమేదీనమిహాప్రహృష్టంచక్షుశ్చసవ్యంకురుతేవికారమ్। అసంశయంలక్ష్మణనాస్తిసీతాహృ
తామృతావాపథివర్తతేవా॥౨౪॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-సప్తపంచాశస్సర్గః-*********************

సదృష్ట్వాలక్ష్మణందీనంశూన్యేదశరథాత్మజః। పర్యపృచ్ఛతధర్మాత్మావైదేహీమాగతంవినా॥౧॥ప్రస్థితందండకారణ్యంయామామనుజగామ

సంగతోభూత్॥౧౫॥సంజగర్హేఇతి॥ వనేసీతాంవిహాయాగతంలక్ష్మణంసంజగర్హేఇతిసంబంధః॥ ౧౬॥ తమేవార్థంప్రపంచయతి॥గృహీత్వేత్యాది॥ మధురోదర్కంసాంత్వోత్తరభాగంపరుషమార్తిమత్ -ఆదౌపరుషంఅహోలక్ష్మణేత్యాదిపరుషం- అపిలక్ష్మణేత్యాదిమధురం ॥ తి ॥ గర్హణమాహ-ఉవాచేతి॥మధురోదర్కంశబ్దతోమాధుర్యోత్తరం-అర్థతఃపరుషమిదంవక్ష్యమాణం-ఆర్తవదార్తార్హమువాచ.యద్వామధురోదర్కంతాత్పర్యతోమధురం ఆపాతతఃపరుషం॥ ౧౭॥ తి॥ తేకృతంత్వయాకృతం-కచ్చిత్స్వస్తిభవేదిహ-కళ్యాణంనసంభావ్యతఇత్యర్థః॥౧౮॥తి॥వినష్టాఅపహృతా-యథాప్రాదుర్భవంతి-వినష్టేత్యాదినిశ్చితం॥౨౦॥ అపీతి॥ సామగ్ర్యంక్షేమంఅనపహరణరూపం*సామగ్ర్యవాప్తిసంశయేకారణమాహ॥యథేతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥ప్రదీప్తామభితోదిశంసూర్యాధిష్ఠితాదిక్ ప్రదీప్తా-తాందిశంఅభిముఖం-వాశ్యంతేనదంతి - అతఃరాజపుత్ర్యాఃస్వస్తిభవేదపికిమితిసంబంధః॥౨౨॥ ఇదమితి॥ మృగసన్నికాశంరక్షఃకథంజాతమతఆహ॥ రాక్షసోభూన్మ్రియమాణఏవేతి॥౨౩॥ తి॥ సవ్యంవామం-వాస్తనమర్థమాహ-పథివర్తతేవా- హ్రియమాణావర్తతేవేత్యర్థః.ఇదంవస్తుతత్వముక్తం॥౨౪॥**
********** ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తపంచాశస్సర్గః.*********

షణి॥శూన్యేవిజనేదేశే- వైదేహీంవినాగతంలక్ష్మణంపర్యపృచ్ఛదితిసంబంధః॥౧॥౨॥౩॥యామితి॥ క్వేతి, ప్రాణసహాయాయాః ప్రాణానాంసహాయాతాంవినా

ర్యపృచ్ఛత్ ॥౧॥ ప్రశ్నస్వరూపమాహ-ప్రస్థితమిత్యాదినా॥ దండకారణ్యం ప్రతి ప్రస్థితం॥౨॥ రాజ్యేతి॥ దుఃఖసహాయా సమానదుఃఖేత్యర్థః॥౩॥ యామితి॥ సురసుతా సురస్త్రీ॥౪॥ పతిత్వమితి॥ తపనీయం స్వర్ణం-ఇచ్ఛేయమిచ్ఛామి॥౫॥ కచ్చిదితి॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసః- మిథ్యా అసత్యం. నభవిష్యతి కచ్చిత్ - చతుర్దశవర్షాసమాప్తావేవ సీతావియోగజం జీవవియోగం కిం ప్రాప్స్యామీత్యర్థః॥ ౬ ॥ సీతేతి ॥ సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం-త్వయి గతే- అయోధ్యామితి శేషః-సకామేత్యనేన రామస్య హృదయే కైకేయ్యాః స్వవినాశార్థమేవ వనం ప్రేషితవతీతి సదా వర్తతే - తదిదానీం సుష్ఠ ప్రమత్తకపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యాయేన వ్యక్తీకృతం॥౭॥ సపుత్రేతి॥ తపస్వినీ శోచ్యా॥౮॥ యదీతి॥ వృత్తాపరేతా-సువృత్తా స్వాచారా॥౯॥ యదిమామితి॥ ప్రహసితా ప్రహసితముఖీ॥౧౦॥ బ్రూహీతి ॥ యదిజీవతి తదా బ్రూహి వద-వైదేహీ జీవతి వా న వా-న వేత్యస్య వివరణం త్వయీతి- ప్రమత్తే అనవహితే॥౧౧॥ సుకుమారీతి॥ దుఃఖం పశ్యతీతి దుఃఖదర్శినీ సా నభవతీత్యదుఃఖదర్శినీ-శోచతి అశోచత్ -వనవాస ఇతి శేషః-దుర్మనాః-చింతాకులేతి యావత్ ॥ ౧౨॥ సర్వథేతి ॥ జిహ్మేన కపటేన-తవాపి అతిశూరస్యాపి॥౧౩॥ శ్రుతస్త్వితి॥ మమస్వరేణ యస్మాదాగతః యస్మాత్ సః స్వరో వైదేహ్యా శ్రుతః- త్రస్తయా తయా త్వం ప్రేషితశ్చేతి శంక ఇతి యోజనా॥౧౪॥ సర్వథేతి॥ కష్టమేవాహ- ప్రతీతి-ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం అంతరం అవకాశో దత్తం॥౧౫॥ ప్రతికారమేవాహ-దుఃఖితా ఇతి॥ పిశితాశనత్వం నిహననే హేతుః॥౧౬॥ అహోఽస్మిన్నితి॥ సంధిరార్షః-ఈదృశం వ్యసనమజ్జనం ప్రాప్తవ్యమితి శంకే॥౧౭॥ ఇతీతి॥ వరారోహామితి చింతాహేతు సౌందర్యాతిశయోక్తిః॥ ౧౮॥ విగర్హ

హ । క్వసా లక్ష్మణ వైదేహీ యాం హిత్వా త్వమిహాగతః॥ ౨ ॥ రాజ్యభ్రష్టస్య దీనస్య దండకాన్పరిధావతః । క్వసా దుఃఖసహాయా మే వైదేహీ తనుమధ్యమా॥౩॥ యాం వినా నోత్సహే వీర ముహూర్తమపి జీవితుమ్ । క్వసా ప్రాణసహాయా మే సీతా సురసుతోపమా॥ ౪ ॥ పతిత్వమమరాణాం వా పృథివ్యాశ్చాపి లక్ష్మణ । తాం వినా తపనీయాభాం నేచ్ఛేయం జనకాత్మజామ్॥ ౫ ॥ కచ్చిజ్జీవతి వైదేహీ ప్రాణైః ప్రియతరా మమ । కచ్చిత్ప్రవ్రాజనం సౌమ్య న మే మిథ్యా భవిష్యతి॥౬॥ సీతానిమిత్తం సౌమిత్రే మృతే మయి గతే త్వయి । కచ్చిత్సకామా సుఖితా కైకేయీ సా భవిష్యతి॥౭॥ సపుత్రరాజ్యాం సిద్ధార్థాం మృతపుత్రా తపస్వినీ । ఉపస్థాస్యతి కౌసల్యా కచ్చిన్నో సౌమ్య కైకయీమ్॥౮॥ యది జీవతి వైదేహీ గమిష్యామ్యాశ్రమం పునః । సువృత్తా యది వృత్తా సా ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామి లక్ష్మణ॥౯॥ యది మామాశ్రమగతం వైదేహీ నాభిభాషతే । పునః ప్రహసితా సీతా వినశిష్యామి లక్ష్మణ॥౧౦॥ బ్రూహి లక్ష్మణ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా । త్వయి ప్రమత్తే రక్షోభిర్భక్షితా వా తపస్వినీ॥౧౧॥ సుకుమారీ చ బాలా చ నిత్యం చాదుఃఖదర్శినీ । మద్వియోగేన వైదేహీ వ్యక్తం శోచతి దుర్మనాః॥౧౨॥ సర్వథా రక్షసా తేన జిహ్మేన సుదురాత్మనా । వదతా లక్ష్మణేత్యుచ్చైస్తవాపి జనితం భయమ్॥౧౩॥ శ్రుతస్తు శంకే వైదేహ్యా స స్వరః సదృశో మమ । త్రస్తయా ప్రేషితస్త్వం చ ద్రష్టుం మాం శీఘ్రమాగతః॥౧౪॥ సర్వథా తు కృతం కష్టం సీతాముత్సృజతా వనే । ప్రతికర్తుం నృశంసానాం రక్షసాం దత్తమంతరమ్॥౧౫॥ దుఃఖితాః ఖరఘాతేన రాక్షసాః పిశితాశనాః । తైస్సీతా నిహతా ఘోరైర్భవిష్యతి న సంశయః॥౧౬॥ అహోఽస్మిన్ వ్యసనే మగ్నః సర్వథా శత్రుసూదన । కిం న్విదానీం కరిష్యామి శంకే ప్రాప్తవ్యమీదృశం॥౧౭॥ ఇతి సీతాం వరారోహాం చింతయన్నే

ప్రాణా అసహాయాః కథం తిష్ఠంతీత్యర్థః॥౪॥ తి॥ అమరాణాం పతిత్వమింద్రత్వం॥౫॥ కచ్చిదితి॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః॥ కచ్చిత్ ప్రవ్రాజనమితి॥ ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్ష వనవాసవ్రతధారణం మిథ్యా వితథం భవిష్యతి న కచ్చిత్ -వనవాసం యథోక్తం న సమాపయిష్యామి కచ్చిత్ -సీతాపాయే అసమాప్త ఏవ వనవాసే మమాపాయో భవిష్యతీత్యర్థః॥౬॥ సీతానిమిత్తమితి॥ సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం-త్వయి గతే-అయోధ్యామితి శేషః॥౭॥ సపుత్రేతి॥ సౌమ్యే న వినయేన॥౮॥ యదీతి॥ సువృత్తా సద్వృత్తా సా సీతా వృత్తా మృతా యదీత్యర్థః॥౯॥ యదీతి॥ ప్రహసితా- ప్రకృష్టం సుందరం హసితం యస్యాః సా॥౧౦॥ తి॥ ప్రమత్తే అనుచితకారిణి॥౧౧॥ ౧౨॥ సర్వథేతి ॥ తవాపి శూరస్యాపి॥౧౩॥ శ్రుత ఇతి॥ స్వరశ్చ సదృశో మమేతి-మమ స్వరేణేతి శేషః-అత ఏవ త్రస్తయేతి ॥ ౧౪ ॥ సర్వథేతి ॥ ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం రక్షసాం అంతరమవకాశః దత్తం॥౧౫॥౧౬॥ తి॥ కిం న్విదానీం కరిష్యామీతి శోకః- ఈదృశం దుఃఖం ప్రాప్తవ్యమవశ్యమనుభవితవ్యమితి శంకే ఇతి ధైర్యావలంబనముక్తం॥౧౭॥ తి॥ జనస్థానం తద్వ్యతీత్యాశ్రమం॥౧౮॥ విగర్హమాణో నుజమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన- వక్ష్యమాణసర్గార్థస్య సంగ్రహః- ప్రతిశ్రయమాశ్రమం ॥ సత

మాణ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం వక్ష్యమాణానేకసర్గార్థసంగ్రహరూపం॥ శ్రమాత్ బహుదూరధావనాత్ - ప్రతిశ్రయం స్వాశ్రమప్రదేశం-శూన్యం సీతా
రహితం- ప్రతిశ్రయమిత్యనుషజ్యతే-అనంతరం స్వాశ్రమం-సంప్రవిగాహ్య ప్రవిశ్య-తమపిశూన్యం సమీక్ష్యేతి శేషః- తదనుసీతాయాః కాంశ్చిద్విహారదేశాననుసృ
త్యవిచిత్య తానపిశూన్యాన్ సమీక్ష్య- తత్రత్యనివాసభూమౌ క్రీడాస్థానే - తదేతదితి తాదృశమేతాదృశమితి విహారవిశేషం స్మృత్వా ప్రహృష్టరోమా సశోకేన
వ్యథితో బభూవ॥౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టపంచాశస్సర్గః.**************
ఏవం సంగ్రహేణోక్తమర్థం పునర్విస్తరేణవక్తుముపక్రమతే-అథేత్యాది॥ అంతరామధ్యేమార్గం- దుఃఖార్దితమితి క్రియావిశేషణం - మారీచవధస్థానాత్ స్వా
శ్రమం గచ్ఛన్ మధ్యే పప్రచ్ఛేత్యర్థః॥౧॥ తమితి॥ తం సౌమిత్రిమువాచ-తత్ర ప్రశ్నప్రకారమాహ- కిమర్థమితి॥ యదా తు త్వయా రక్షితాయాః కా హాతిరితి విశ్వాసా
త్ మయా విరహితా కృతా-తదా తామపాస్య విహాయ-కిమర్థమాగతః॥౨॥ ఉవాచేత్యుక్తార్థమాహ-దృష్ట్వేతి॥ త్వాం దృష్ట్వా-పాపం సీతానిష్టరూపం శంకమానం-
మే మమ-మనః వ్యథితమితి యత్ తత్సత్యం॥౩॥ ఏతచ్చ కథం నిశ్చీయత ఇత్యత్రాహ-స్ఫురత ఇతి॥ బాహుః సవ్య ఇత్యనుషజ్యతే-హృదయం వక్షోమధ్యం ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥
భూయోమః ఖేనబహుతరదుఃఖేన-సమావిష్టః పూర్వం సీతావచనాద్దుఃఖాక్రాంతః-సంప్రతి రామేణ త్వయా అకృత్యం కృతమిత్యుచ్యమానత్వాత్ భూయో దుఃఖస
మావిష్టత్వం॥౫॥ నస్వయమితి॥ కామకారేణ స్వేచ్ఛాకరణేన-స్వయమిత్యస్య వివరణమిదం-ఉగ్రైః-వచోభిరిత్యర్థసిద్ధం॥౬॥ ఆర్యేణేతి ॥ హాసీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీ
తి చ యద్వాక్యం-ఆర్యేణేవ భవతేవ- కేనచిత్ పరాక్రుష్టం ఆహ్వానపురస్సరం ఘోషితం-తత్ మైథిల్యాశ్శ్రుతిం గతం॥ ౭॥ సా తమితి ॥ తవ స్నేహేన త్వయి స్నేహేన॥

వరాఘవః। ఆజగామజనస్థానం త్వరయా సహలక్ష్మణః॥౧౯॥ విగర్హమాణోనుజమార్తరూపం క్షుధాశ్రమాచ్చైవ పిపాసయా చ। వినిశ్శ్వసన్ శు
ష్కముఖో వివర్ణః ప్రతిశ్రయం ప్రాప్య సమీక్ష్య శూన్యమ్ *స్వమాశ్రమం సంప్రవిగాహ్య వీరో విహారదేశాననుసృత్య కాంశ్చిత్ ।ఏతత్తదిత్యేవ
నివాసభూమౌ ప్రహృష్టరోమా వ్యథితో బభూవ॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- అష్టపంచాశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథాశ్రమాదుపావృత్తమంతరా రఘునందనః । పరిపప్రచ్ఛ సౌమిత్రిం రామో దుఃఖార్దితం పునః॥౧॥ తమువాచ కిమర్థం త్వమాగతోపాస్య
మైథిలీమ్। యదా సా తవ విశ్వాసాద్వనే విరహితా మయా॥౨॥ దృష్ట్వైవాభ్యాగతం త్వాం మే మైథిలీం త్యజ్య లక్ష్మణ। శంకమానం మహత్పాపం యత్సత్యం
వ్యథితం మనః॥౩॥ స్ఫురతే నయనం సవ్యం బాహుశ్చ హృదయం చ మే। దృష్ట్వా లక్ష్మణ దూరే త్వాం సీతావిరహితం పథి॥౪॥ ఏవముక్తస్తు సౌమిత్రిర్లక్ష్మణ
శ్శుభలక్షణః। భూయో దుఃఖసమావిష్టో దుఃఖితం రామమబ్రవీత్ ॥౫॥ న స్వయం కామకారేణ తాం త్యక్త్వాహమిహాగతః। ప్రచోదితస్తయైవోగ్రైస్త్వ
త్సకాశమిహాగతః॥౬॥ ఆర్యేణేవ పరాక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణేతి చ । పరిత్రాహీతి యద్వాక్యం మైథిల్యాస్తచ్ఛ్రుతిం గతమ్॥౭॥ సా తమార్తస్వరం శ్రు

త్తదితి॥ ఏతత్తదావయోర్నివాసస్థానమిత్యేవ వ్యథితో బభూవ॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాయాం-అష్టపంచాశస్సర్గః. ************** తి॥ అథవిస్తారేణ మార్గమధ్యకృతాం కథామాహ- అథేతి॥ ఉపావృత్తం సీతావచనాత్స్వసమీపం ప్రాప్తం-
అంతరా మధ్యేమార్గం॥ ౧ ॥ తమితి ॥ ప్రష్టవ్యవక్తవ్యయోః ప్రష్టవ్యం తావదాహ-కిమర్థమితి॥ యదా యస్మాత్ సా సీతా- తవ విశ్వాసాత్ త్వయా రక్షితాయాః సీతా
యాః కా హానిరితి విశ్వాసాదిత్యర్థః-మయా విరహితా కృతా తదా తామపాస్య విహాయ కిమర్థమాగత ఇతి సంబంధః॥౨॥ వక్తవ్యమాహ దృష్ట్వేతి ॥ హే లక్ష్మణ మైథిలీం
త్యజ్యాభ్యాగతం త్వాం దృష్ట్వా-మహత్పాపం సీతాహరణరూపం శంకమానం రాక్షసాః సీతామపహృతవంత ఇతి శంకాగ్రస్తమిత్యర్థః - మేమ మనో వ్యథితమితి యత్
తత్సత్యమితి యోజనా-యద్వా త్వాం దృష్ట్వా యన్మహత్పాపం సీతాహరణభక్షణాదిరూపం శంకమానం మనో వ్యథితం తత్పాపం సత్యమేవేత్యన్వయః॥ ౩॥ నను మదా
గమనమాత్రేణ కుతః పాపశంకా తత్రాహ-స్ఫురత ఇతి॥ సవ్యం వామం॥౪॥ ఏవమితి॥ భూయ ఇతి పూర్వం సీతావచనాద్దుఃఖాక్రాంతః - ఇదానీమకృత్యం కృతమిత్యేత
ద్రూపరామవచనాత్ భూయో దుఃఖసమావిష్ట ఇత్యర్థః॥౫॥ నేతి॥ కామకారేణ స్వేచ్ఛయా-ఉగ్రైరవాచ్యైర్వాక్యైరితి శేషః॥౬॥ తథా ప్రచోదనే కారణమాహ-
ఆర్యేణేతి॥ అత్ర చకారో భిన్నక్రమః - హా సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ యద్వాక్యం ఆర్యేణ త్వయా పరాక్రుష్టమివాత్యంతముద్ఘోషితమివ తత్తు మైథిల్యాః శ్రుతిం గ

౮॥ ప్రచోద్యమానేనేతి॥ త్వత్ప్రత్యయాన్వితం- త్వయి ప్రత్యయః దురాధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయో విశ్వాసః తేనాన్వితం - ఇదం వక్ష్యమాణలక్షణం వాక్యం మైథిలీ ప్రత్యుక్తా॥౯॥ నతదితి॥ నిర్వృతా సుఖితా- భవ. నాస్త్యేతత్ రామవాక్యత్వేన యచ్ఛంకితం ఏతత్ రామవాక్యం న భవతి॥౧౦॥ రామవచనత్వేనుపపత్తిమాహ- విగర్హితమితి॥ విగర్హితం దైన్యావహత్వాన్మహాకులప్రసూతస్య నిందితం- నీచం అపత్రాణే స్త్రీసమాహ్వానస్య క్షుద్రకృత్యత్వాత్ కుత్సితం- వచనం- కథమభిధాస్యతి యస్త్రిదశానపి త్రాయేత్ -కథం సః సీతే త్రాహీతి వచనమభిధాస్యతి॥౧౧॥ కిమితి-కింనిమిత్తం కిమపి ప్రయోజనముద్దిశ్య- కేనాపి దుర్జనేన రాక్షసేన- మే భ్రాతుః స్వరం స్వరసదృశం స్వరం ఆలంబ్య అవలంబ్య- త్రాహి త్రాహీతి వాక్యం- ఈరితం ఉక్తం- శోభనే ఇతి సీతాసంబోధనం॥౧౨॥ విస్వరమితి॥ స్వరప్రకారవిశేష శోభనేపి నాయం రామస్వర ఇత్యర్థః॥౧౩॥ అలమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ వైక్లబ్యం విక్లబత్వం విక్లబో విహ్వల స్తథేతి హలాయుధః॥ నిరుత్సుకా మత్ప్రస్థాపనోద్యోగరహితా భవ. నాస్తి న విద్యతే॥౧౪॥ నేత్యర్థమేకం వాక్యం॥ పూర్వమేకైకేనాజయ్యత్వముక్తం- సంప్రతి మిలితైరితి విశేషః॥౧౫॥ ఏవమితి॥ పరిమోహితచేతనా కలుషితబుద్ధిః॥౧౬॥ భావ ఇతి॥ భ్రాతరి వినష్టే సతి- మాం ప్రాప్తుం పాపః మత్తైతః భావః మయి- తవ త్వయా- నివేశిత ఏవ- త్వం చ మాం నావాప్స్యసి॥౧౭॥ సంకేతాదితి॥ భరతేన కృతాత్సంకేతాత్ కుత్రచిదవకాశే రామమవశ్యం హనిష్యామీత్యేవంరూపాత్ - రామం సమనుగచ్ఛసి న తు రామభక్త్యా అత్ర హేతుమాహ- క్రోశంతమితి - క్రోశంతమేనం - యథా నాభ్యవపద్యసే న ప్రాప్నోషి- తేన ప్రకారేణ సంకేతాదనుగచ్ఛసీత్యన్వయః॥౧౮॥ రిపురితి॥ అంతరప్రేప్సుః రంధ్రాన్వేషీ- యేన ప్రకారేణ ఏనమనుగచ్ఛసి తథా నాభిపద్యసే ఇత్యన్వయః॥౧౯॥ ఏవమితి॥ క్రోధాదితి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి॥౨౦॥ సేవమితి॥ తాం వినా త్వమాగత ఇతి యత్తద్వ్యాహృతం అకృ

త్వా తవ స్నేహేన మైథిలీ। గచ్ఛ గచ్ఛేతి మామాహ రుదంతీ భయవిహ్వలా॥౮॥ ప్రచోద్యమానేన మయా గచ్ఛేతి బహుశస్తయా। ప్రత్యుక్తా మైథిలీ వాక్యమిదం త్వత్ప్రత్యయాన్వితమ్॥౯॥ న తత్పశ్యామ్యహం రక్షో యదస్య భయమావహేత్। నిర్వృతా భవ నాస్త్యేతత్కేనాప్యేవముదాహృతమ్॥౧౦॥ విగర్హితం చ నీచం చ కథమార్యోఽభిధాస్యతి। త్రాహీతి వచనం సీతే యస్త్రాయేత్త్రిదశానపి॥౧౧॥ కిన్నిమిత్తం తు కేనాపి భ్రాతురాలంబ్య మే స్వరమ్। రాక్షసేనేరితం వాక్యం త్రాహి త్రాహీతి శోభనే॥౧౨॥ విస్వరం వ్యాహృతం వాక్యం లక్ష్మణ త్రాహి మామితి। న భవత్యా వ్యథా కార్యా కునారీజనసేవితా॥౧౩॥ అలం వైక్లబ్యమాలంబ్య స్వస్థా భవ నిరుత్సుకా। న సోఽస్తి త్రిషు లోకేషు పుమాన్వై రాఘవం రణే॥ జాతో వా జాయమానో వా సంయుగే యః పరాజయేత్॥౧౪॥ నజయ్యో రాఘవో యుద్ధే దేవైః శక్రపురోగమైః॥౧౫॥ ఏవముక్తా తు వైదేహీ పరిమోహితచేతనా। ఉవాచాశ్రూణి ముంచంతీ దారుణం మామిదం వచః॥౧౬॥ భావో మయి తవాత్యర్థం పాప ఏవ నివేశితః। వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం న చ త్వం మామవాప్స్యసి॥౧౭॥ సంకేతాద్భరతేన త్వం రామం సమనుగచ్ఛసి। క్రోశంతం హి యథాత్యర్థం నైనమభ్యవపద్యసే॥౧౮॥ రిపుః ప్రచ్ఛన్నచారీ త్వం మదర్థమనుగచ్ఛసి। రాఘవస్యాంతరప్రేప్సుస్తథైవం నాభిపద్యసే॥౧౯॥ ఏవముక్తో హి వైదేహ్యా సంరబ్ధో రక్తలోచనః। క్రోధాత్ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ ఆశ్రమాదభినిర్గతః॥౨౦॥ ఏవం బ్రు

తమితి సంబంధః॥౭॥౮॥ ప్రచోద్యమానేనేతి॥ త్వత్ప్రత్యయాన్వితం - త్వయి ప్రత్యయః దురాధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయం ప్రామాణికం జ్ఞానం తేనాన్వితం వాక్యం మయా మైథిలీ ప్రత్యుక్తేతి సంబంధః॥౯॥ తస్యైవ వివరణం న తదిత్యాదినా॥ నిర్వృతా దుఃఖరహితా భవ- కుతః ఏతద్వాక్యం అస్య రామస్య న భవతీత్యర్థః॥౧౦॥ కుతః॥ విగర్హితమితి॥ నీచం తుచ్ఛం విగర్హితం నిందితం- దైన్యావహత్వాదితి భావః॥౧౧॥ కిన్నిమిత్తమితి॥ కిన్నిమిత్తం కిమపి నిమిత్తం యస్మిన్ కర్మణి తత్॥౧౨॥ ౧౩॥ అలమితి॥ వైక్లబ్యం విహ్వలత్వం- నిరుత్సుకా మదీయప్రస్థాపనోద్యోగరహితా॥ తి॥ వైక్లబ్యమాలంబ్యాలం- మాస్త్విత్యర్థః-పుమాన్ విద్యమాన ఇతి శేషః - యః పరాజయేదిత్యపకర్షః-జాయమాన ఇత్యనేన జనిష్యమాణ ఇత్యర్థకేన భావినోఽపి వారణం అతః సంయుగే ఇత్యస్య న పౌనరుక్త్యం॥౧౫॥౧౬॥ భావ ఇతి॥ వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం-మామితి శేషః-పాపరూపో భావో మయి తవ త్వయా నివేశితః॥౧౭॥ సంకేతాదితి॥ సంకేతాత్ శ్రీరామద్రోహవిషయాత్ రామమనుగచ్ఛసి- న తు రామభక్త్యా-కుతః క్రోశంతమితి॥౧౮॥ రిపురితి॥ అంతరప్రేప్సుః రంధ్రాన్వేషీ॥౧౯॥౨౦॥ ఏవమితి॥ సీతాప్రేరణయా మయి రాక్షససంహారసామర్థ్యాభావమాశంక్యాగతోఽసి వా-సీతాపరుషవాక్యైః తవ లోకగర్హితా భవిష్యతీతి వా-పరుషవాక్యాసహనమాత్రేణ వా సమాగతోఽసీతి త్రైధా వికల్ప్య ఆద్యం పరాకరోతి॥ మమకృతమిత్యాది॥౨౧

త్యం॥౨౧॥ఉక్తంవివృణోతి-జానన్నపీతి॥౨౨॥అనేనేత్యుక్తంవిశదయతి- నహీతి॥ స్త్రియాఇత్యవివేకసంభావనాసూచనం - స్త్రీష్వపిశేషజ్ఞాపనాయక్రుద్ధాయా ఇతి-యస్త్వంక్రుద్ధాయాఃస్త్రియాఃపరుషంశ్రుత్వాఇహాగతః-తస్యతే-మైథిలీంత్యక్త్వాయాసీతియత్తత్కర్మ-నపరితుష్యామి॥౨౩॥సర్వథేతి ॥ నాకరోశ్శాసనం మమేతియత్తత్సర్వథా-తేఅపనీతంఅపనయః-క్రుద్ధయాస్త్రియాయత్కించిత్పరుషముక్తంచేత్తత్సోఢవ్యం - కథంచిదసహనేబహిరాగత్యాంతర్హితోభూత్వాత త్పరిపాలనంకర్తవ్యం- కేవలమాగమనంతవాపనీతిరేవేతిభావః॥౨౪॥ అపనీతిమేవోపపాదయితుంస్వరాన్యథాభావందర్శయతి-అసావిత్యాదిశ్లోకత్రయేణ॥ ౨౫॥ వి కృష్యేతి॥ పరిధాయసంధాయ-సలీలబాణేనలీలార్థబాణేన-మార్గీంమృగసంబంధినీం-త్యజ్యత్యక్త్వా సవిక్లబస్వరః - కేయూరధరఃఅంగదధరః - ఆసీదిత్యనేనదూ రాతీతత్వంగమ్యతే॥౨౬॥శరేతి॥తచేతిచ్ఛేదః-సుదూరేసంశ్రవఃశ్రవణంయస్యతం-మమస్వరంమత్స్వరసదృశంస్వరం-ఆలంబ్యఆశ్రిత్య-ఆర్తయాగిరాదీనయావా చా-శరాహతేనతేనైవ-తదాతస్మిన్కాలే-సుదారుణంతద్వచనముదాహృతం-యేనవచనేనమైథిలీంవిహాయఆగతోసి-అస్మిన్సర్గేసప్తవింశతిశ్లోకాః॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.************************

ఏవమియతాప్రబంధేనసంభోగశృంగారోవర్ణితః- అథవిప్రలంభశృంగారమాసువేలారోహణాద్వర్ణయితుమారభతే-తత్రపంచత్వేనరసాంతరాణిదర్శితాని - సం యుక్తయోస్తుసంభోగోవిప్రలంభోవియుక్తయోరితిలక్షణాత్ - తత్ర - అభిలాషమనస్సంగౌసంకల్పోగుణసంస్తుతిఃప్రద్వేషః। తాపాభిమతత్యాగావున్మాదో మూర్ఛనంచమృతిరిత్యుక్తవిప్రలంభావస్థాస్వష్టమీందశామాహసర్గత్రయేణ- భృశమిత్యాది॥ఆవ్రజమానస్యఆగచ్ఛతః-అధోవామలోచనంవామనేత్రస్యాధః పక్ష్మ- ప్రాస్ఫురత్ -అధోవామదృశస్ఫూర్తౌబహ్వనిష్టోభవేత్ పుమానితిలక్షణాత్ - స్వయమస్ఖలత్ -ప్రయాణకాలేస్ఖలనంకరోతీష్టస్యభంజనమితి ప్రసిద్ధిః-వే

వాణంసౌమిత్రింరామస్సంతాపమోహితః। అబ్రవీద్దుష్కృతంసౌమ్యతాంవినాయత్త్వమాగతః॥ ౨౧ ॥జానన్నపిసమర్థంమాంరక్షసాంవినివా
రణే।అనేనక్రోధవాక్యేనమైథిల్యానిస్సృతోభవాన్॥ ౨౨ ॥నహితేపరితుష్యామిత్యక్త్వాయద్యాసిమైథిలీమ్।క్రుద్ధాయాఃపరుషంశ్రుత్వాతాంవి
హాయత్వమాగతః॥౨౩॥సర్వథాత్వపనీతంతేసీతయాయత్ప్రచోదితః।క్రోధస్యవశమాపన్నోనాకరోశ్శాసనంమమ॥౨౪ ॥అసౌహిరాక్షసశ్శేతేశ
రేణాభిహతోమయా। మృగరూపేణయేనాహమాశ్రమాదపవాహితః॥౨౫॥వికృష్యచాపంపరిధాయసాయకంసలీలబాణేనచతాడితోమయా। మా
ర్గీంతనుంత్యజ్యసవిక్లబస్వరోబభూవకేయూరధరస్సరాక్షసః॥ ౨౬ ॥ శరాహతేనైవతదార్తయాగిరాస్వరంమమాలంబ్యసుదూరసంశ్రవమ్। ఉ
దాహృతంతద్వచనంసుదారుణంత్వమాగతోయేనవిహాయమైథిలీమ్॥౨౭॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖❖❖

భృశమావ్రజమానస్యతస్యాధోవామలోచనమ్। ప్రాస్ఫురచ్చాస్ఖలద్రామోవేపథుశ్చాప్యజాయత॥ ౧ ॥ఉపాలక్ష్యనిమిత్తానిసోశుభానిము

జానన్నితి ॥ రక్షసాంవారణేసంహారఇత్యర్థః-సమర్థంమాంజానన్నపిత్వం - తాంసీతాంవినాఇహాఆగతఇతియత్ - తద్దుష్కృతంకష్టంకృతమితియత్తచ్ఛబ్దాధ్యా హారేణయోజనా-ద్వితీయంపరాచష్టే - అనేనేతి - అనేనక్రోధవాక్యేనభావోపయునివేశితఃసంకేతాద్భురతేనేత్యాదిమైథిల్యాః।క్రోధవాక్యేనగర్హితోభవానిత్య త్రకాకుః॥౨౨॥తృతీయందూషయతి-నహితఇతి॥ తేత్వత్తఃనపరితుష్యామి-యతఃయద్యస్మాత్ క్రుద్ధాయాఃస్త్రియాః- పరుషంపరుషవాక్యంశ్రుత్వాఆగతఇతిసంబం ధః-క్రుద్ధాఃస్త్రియఃకింకింనవదంతి-అతస్తాదృశీంత్యక్త్వాఆగతోసీతికృత్వా-త్వాంనపరితుష్యామీతిభావః॥౨౩॥సర్వథేతి॥ అపనీతమవినయం- తేత్వయాకృతమితిశేషః సీతయేతి-యతఃసీతయాప్రచోదితస్సన్-క్రోధస్యవశమాగమ్యమమశాసనమాజ్ఞాంనాకరోః నాకార్షీః॥౨౪॥మారీచవృత్తాంతమాహ-అసావితి॥అపవాహితఃనీతః॥ ౨౫ ॥ వికృష్యేతి॥సాయకంపరిధాయసంధాయమార్గీంమృగసంబంధినీం॥౨౬॥ శరాహతేనేతి॥ సుదూరసుశ్రవంసుదూరేపిసుశ్రవఃశ్రవణంయస్యతంస్వరం - మ త్స్వరసదృశస్వరమిత్యర్థః॥౨౭॥టీ॥సర్గశ్రవణఫలంస్కాందే॥ సీతాదురుక్తికథనంలక్ష్మణస్యముఖాచ్ఛృతం।శ్రుత్వానజాతుపీడాస్యాదభిశాపకృతేమహదితి॥ ******* ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. ********

భృశమితి॥అథోఅనంతరం-ఆవ్రజమానస్యఆగచ్ఛతః-వామలోచనస్యాధఃపక్ష్మ-స్వయమస్ఖలత్ ॥౧॥ఉపాలక్ష్యేతి॥అశుభాన్యశుభసూచకాని॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఉద్భ్రమన్ని

వథుః కంపః॥౧॥ఉపాలక్ష్యేతి॥అశుభాని అశుభసూచకాని॥౨॥ త్వరమాణ ఇతి॥లాలసః సాభిలాషః-ఆవసథం గృహం॥ని॥స్థానావసథవాస్తు చేత్యమరః॥౩॥ ఉద్భ్రమ
న్నితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ వేగేన ఉద్భ్రమన్నివ ఉత్పతన్నివ-విక్షిపన్ హస్తాదీనవయవానితస్తతః క్షిపన్॥౫॥రుదంతమితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ వృక్షైః రుదం
తమివ స్థితం-హీనస్వరభృంగవత్వాదితి భావః - పుష్పాణి సీతయా పూర్వమపచితాని-ద్విజాః పక్షిణః-మ్లానాః పుష్పమృగద్విజా యస్మిన్ తత్ తథోక్తం-శ్రియా కాం
త్యా విహీనం-విధ్వస్తం విశీర్ణం రావణసన్న్యాసినేదత్తత్వేన విప్రకీర్ణాః అయథాస్థానస్థితాః అజినకుశా యస్మిన్ తత్ తథా- గ్రహణకాలే సీతయా అవలంబితత్వే
న విప్రవిద్ధబ్రసీకటం విపర్యస్తము న్యాసనాస్తరణం-శూన్యం సీతారహితం-విలలాప పర్యదేవయత్॥౭॥విలాపమాహ ద్వాభ్యాం-హృతేత్యాది॥ హృతా అపహృతా-న
ష్టా యాదృచ్ఛికమదర్శనం గతా-నిలీనా విమోహాయ వ్యవహితా-అథవా నిర్జనతయా భీరుస్సతీ గూఢం వనమాగతా-పద్మినీం యాతా-స్నానార్థమితి శేషః- నదీం గతే
త్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం॥౯॥యత్నాదితి॥ శోకాద్ధేతోః-ఉన్మత్తఇవ లక్ష్యతే-అలక్ష్యతేత్యర్థః॥౧౦॥వృక్షాదితి॥నదాత్ పశ్చిమప్రవాహాత్ - శోకపంకార్ణవా
ప్లుతో బభూవ॥౧౧॥అథ శోకమోహాతిరేకేణ అచేతనేషు చేతనబుద్ధ్యా తాన్ ప్రతిభాషతే అపీత్యాదినా॥కదంబాని కదంబపుష్పాణి ప్రియాణి యస్యాస్సా కదంబప్రియా-
ప్రియా మత్కాంతా-అపిః ప్రశ్నే-ఏవం ప్రశ్నేపి ప్రతివచనాదానమనాదరకృతమితి మత్వాహ కదంబేతి-శుభాననామితి చిహ్నకీర్తనం కదంబప్రియేత్యనేన దర్శనసం

హుర్త్మకుహుః। అపి క్షేమం ను సీతాయా ఇతి వై వ్యాజహార చ॥౨॥త్వరమాణో జగామాథ సీతాదర్శనలాలసః। శూన్యమావసథం దృష్ట్వా బభూవోద్వి
గ్నమానసః॥౩॥ఉద్భ్రమన్నివ వేగేన విక్షిపన్ రఘునందనః।తత్ర తత్రోటజస్థానమభివీక్ష్య సమంతతః॥ దదర్శ పర్ణశాలాం చ రహితాం సీతయా తదా
శ్రియా విరహితాం ధ్వస్తాం హేమంతే పద్మినీమివ॥౫॥రుదంతమివ వృక్షైశ్చ మ్లానపుష్పమృగద్విజమ్। శ్రియా విహీనం విధ్వస్తం సంత్యక్తవనదేవతమ్
॥ విప్రకీర్ణాజినకుశం విప్రవిద్ధబ్రసీకటమ్।దృష్ట్వా శూన్యం నిజస్థానం విలలాప పునః పునః॥౭॥హృతా మృతా వా నష్టా వా భక్షితా వా భవిష్యతి।నిలీనాప్యథ
వా భీరురథవా వనమాశ్రితా॥ గతా విచేతుం పుష్పాణి ఫలాన్యపి చ వా పునః।అథవా పద్మినీం యాతా జలార్థం వా నదీం గతా॥౯॥యత్నాన్మృగయమాణ
స్తు నాససాద వనే ప్రియామ్।శోకరక్తేక్షణశ్శోకాదున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే॥౧౦॥వృక్షాద్వృక్షం ప్రధావన్ స గిరేశ్చాద్రిం నదాన్నదీమ్। బభూవ విలపన్ రా
మశ్శోకపంకార్ణవాప్లుతః॥౧౧॥అపి కచ్చిత్త్వయా దృష్టా సా కదంబప్రియా ప్రియా।కదంబ యది జానీషే శంస సీతాం శుభాననాం॥౧౨॥స్నిగ్ధపల్లవసం

తి॥ఉద్భ్రమన్నివ-ఉత్పతన్నివ విక్షిపన్ హస్తాద్యవయవానితస్తతః క్షిపన్॥౫॥తి॥రుదంతమిత్యాదేరాశ్రమో విశేష్యః॥౭॥హృతేతి॥నష్టా అదర్శనం గతా - నిలీనా విమో
హాయ వ్యవహితా-నదీం గతేత్యత్ర ఇతిశబ్దమధ్యాహృత్య యత్నాన్మృగయమాణో నాససాదేతి సంబంధః కార్యః॥౯॥ శోకేతి॥శోకరక్తేక్షణః శోకాదున్మత్తఇవల
క్ష్యతే-ఉన్మత్త ఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దోస్మిన్ శ్లోకే సర్వత్ర సంబంధనీయః - శోకరక్తేక్షణ ఇవ శోకాదివ ప్రధావన్నివ విలపన్నివ శోకార్ణవపరిప్లుత ఇవ లక్ష్యత ఇతి సంబంధః
నతు వస్తుతస్తాదృశః శ్రీరామ ఇత్యర్థః - అతఏవ సీతాదీన్ ప్రతి విలాపాదికం-సీతాన్వేషణసమయే సీతాముద్దిశ్య వృక్షమృగాదీన్ ప్రతి ప్రశ్నాదికం సర్వం శ్రీరా
మేణ లోకశిక్షార్థం నటనం కృతమితి ప్రదర్శయితుమేవ- సర్వజ్ఞేన భగవతా శ్రీవాల్మీకినా ఉద్భ్రమన్నివ ఉన్మత్త ఇవేత్యాదౌ తత్ర తత్ర ఇవశబ్దః ప్రయుక్తః - అతఏవ శ్రీ
శుకో ప్యాహ ॥శ్లో॥ రక్షోవధమేనవృకవద్యపినేసమక్షుం వై దేహరాజదుహితర్యవయాపితాయామ్। భ్రాత్రావనే కృపణవత్ప్రియయా వియుక్తః స్త్రీసంగినాం గతి
మితి ప్రథయంశ్చచార॥మర్త్యావతారస్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయైవ న కేవలం విభోః। కుతోన్యథా స్యాద్రమతస్స్వ ఆత్మన్ సీతాకృతాని వ్యసనానీశ్వరస్య।
న వై స ఆత్మాత్మవతామధీశ్వరశ్శక్తస్త్రిలోక్యాం భగవాన్ వాసుదేవః-న స్త్రీకృతం కశ్మలమశ్నువీత న లక్ష్మణం చాపి విహాతుమిచ్ఛతీతి। తథా చ స్కాందే ఉమాసంహి
తాయాం దేవాన్ ప్రతి విష్ణువచనం॥అహం దాశరథిర్భూత్వా హన్మి రావణమాహవే- శ్రీమద్రామావతారేస్మిన్ అజ్ఞవత్క్రియతే మయా ॥ తత్ర శంకానకర్తవ్యా
సర్వజ్ఞేనాపి మాయయా-మన్మాయయా మోహితం రక్షో మనుష్యం మామవేత్స్యతి- అన్యథా తస్య సానూనం నభవేద్యత్ర కుత్రచిదితి - కించ బహువిధదుఃఖప్రలాపస్య దే
హాదావాత్మబుద్ధిపూర్వకత్వాత్తద్బుద్ధేరజ్ఞానమూలకత్వాత్ -స్వకృతలీలాశ్రవణద్వారా సర్వలోకానాం ముక్తిప్రదానాయ-నృపరూపేణావతీర్ణస్య సచ్చిదానం
దఘనవిగ్రహస్య పరమాత్మనశ్శ్రీరామస్య - భృగుశాపాదినాపి మాయాధిష్ఠాతుః పరమేశ్వరస్యాజ్ఞానగంధోప్యస్తీతి వక్తుమశక్యత్వాన్నైతద్విధవిలాపాదికం సర్వం

భావనోచ్యతే॥౧౨॥స్నిగ్ధేతి॥స్నిగ్ధపల్లవసంకాశత్వేన కోమలాంగీత్వముక్తం-బిల్వోపమస్తనీత్యనేన పద్మినీజాతిరుక్తా-తదుక్తం రతిరహస్యే-పద్మినీలక్షణే॥ స్తనయుగమపి యస్యాః శ్రీఫలశ్రీవిడంబీతి॥౧౩॥అథ వేతి॥బిల్వేనానుక్తా అయం మత్సరాన్న కథయతీత్యర్జునవృక్షం పృచ్ఛతి-యది-జ్ఞాతం యదీత్యర్థః॥౧౪॥ప్రతివచనాదానేనాయం న జానాతీతి మత్వా వృత్తాంతరే తద్జ్ఞానం భావయతి కకుభ ఇతి॥కకుభోఽర్జునవిశేషః-స చ స్త్రీణామూరుతుల్యో భవతి-అత ఏవ వైవముచ్యతే కకుభోరుమితి కేచిత్తు-కరభోరుమితి వదంతి తత్ప్రకృతశైలీవిరుద్ధం-కదంబ కదంబప్రియా-బిల్వ బిల్వోపమస్తనీత్యేవం హ్యుచ్యతే-జ్ఞానే హేతుమాహ-యథేతి-అనేన పరిచయసంభావనోక్తా-జానాతి కథం న కథయతీత్యర్థసిద్ధం-ఏవముత్తరత్రాపి శ్లోకే ద్రష్టవ్యం॥౧౫॥భ్రమరైరితి॥ఉపసమీపే గీతః-కృతవేదఘోష ఇతి ధ్వన్యతే-యథా యేన ప్రకారేణ- ఏవంభూతో ద్రుమవరోఽయం- తేన ప్రకారేణ మన్యే ఏవ జానాతీతి॥౧౬॥అశోకేతి॥స్వవచనకరణాయ స్తౌతి శోకాపనుదేతి-పచాద్యచ్.గుణాభావ ఆర్షః-త్వన్నామానం కురు అశోకం కురు-సందర్శనేన జ్ఞాపనేన-శోకనివృత్త్యర్థం ప్రియాం సందర్శయేత్యర్థః॥తన్నిష్కర్షః॥శోకో యస్మాన్న భవతి సః అశోక ఇతి వ్యుత్పత్తిమభిప్రేత్య శోకాపనుదేత్యుక్తిః-త్వన్నామానం శోకరహితమిత్యర్థః॥౧౭॥యది తాలేతి॥ పక్వతాలేతి సంబంధోక్తిః॥౧౮॥ యదీతి॥ జంబు అంబార్థనద్యోర్హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వత్వం- ఏజ్ హ్రస్వాత్సంబుద్ధేరితి సులోపః-స్నిగ్ధత్వాకారేణ జంబూఫలౌపమ్యం-విజానీషే-చిహ్నైరితి శేషః॥౧౯॥అహో ఇతి॥సుపుష్పైరితి ధార్మికత్వోక్తిః॥౨౦॥ చూతేతి॥శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ క్రియాభేదాద్రామపదద్వయం-నీపః కదంబః-కురవాః కురవకాః-రామః చూతాదీన్ గత్వా దృష్ట్వా పృచ్ఛన్- ఆధావనేన సర్వత్ర భ్రాంతః కృతభ్రమణః-రామః ఉన్మత్తః చిత్తవిభ్రమవానివ లక్ష్యతే అలక్ష్యత॥౨౨॥ఇతి వృక్షాన్ పృష్ట్వా మృగాన్ పృచ్ఛతి-అథేతి॥వృక్షా మా కథయంతు- త్వం తు కథయేత్యాశయే నాథవాశబ్దప్రయోగః-మృగశాబస్య మృగబాలస్యాక్షిణీ ఇవాక్షిణీ యస్యాస్తాం-మృగస్య సీతాజ్ఞానే యోగ్యతామాహ- మృగేతి- మృగవద్వివిధం ప్రేక్షత ఇతి మృగవి

> కాశాపీతకౌశేయవాసినీ। శంసస్వ యది వా దృష్టా బిల్వ బిల్వోపమస్తనీ॥౧౩॥అథ వార్జున శంస త్వం ప్రియాం తామర్జునప్రియామ్। జనకస్య సుతా భీరుర్యది జీవతి వా న వా॥౧౪॥కకుభః కకుభోరూం తాం వ్యక్తం జానాతి మైథిలీమ్।యథా పల్లవపుష్పాఢ్యో భాతి హ్యేష వనస్పతిః॥౧౫॥ భ్రమరైరుపగీతశ్చ యథా ద్రుమవరో హ్యయమ్।ఏష వ్యక్తం విజానాతి తిలకస్తిలకప్రియామ్॥౧౬॥అశోక శోకాపనుద శోకోపహతచేతసమ్। త్వన్నామానం కురు క్షిప్రం ప్రియాసందర్శనేన మామ్॥౧౭॥యది తాల త్వయా దృష్టా పక్వతాలఫలస్తనీ।కథయస్వ వరారోహాం కారుణ్యం యది తే మయి॥౧౮॥యది దృష్టా త్వయా సీతా జంబు జంబూఫలోపమామ్। ప్రియాం యది విజానీషే నిశ్శంకం కథయస్వ మే॥౧౯॥అహో త్వం కర్ణికారాద్య సుపుష్పైః శోభసే భృశమ్ కర్ణికారప్రియా సాధ్వీ శంస దృష్టా ప్రియా యది॥ ౨౦ ॥ చూతనీపమహాసాలాన్ పనసాన్ కురవాన్ ధవాన్। దాడిమానసనాన్ గత్వా దృష్ట్వా రామో మహాయశాః॥మల్లికా మాధవీశ్చైవ చంపకాన్ కేతకీస్తథా।పృచ్ఛన్ రామో వనే భ్రాంత ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్యతే॥౨౨॥ అథవా మృగశాబాక్షీం మృగ జానాసి మైథిలీమ్। మృగవిప్రేక్షణీ కాంతా మృగీభిః సహితా భవేత్ ॥౨౩॥గజ సా గజనాసోరూర్యది దృష్టా త్వయా భవేత్। తాం మన్యే విదితాం తుభ్య

శ్రీరామేణ లోకశిక్షార్థమేవ కృతమితి వేదితవ్యం- అన్యత్రాప్యేతాదృశస్థలేష్వేవమేవార్థోఽనుసంధేయః॥౧౧॥అపి కాచిదితి॥ ౧౨॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశేతి॥స్నిగ్ధపల్లవసంకాశా కోమలాంగీత్యర్థః॥౧౩॥అథ వేతి॥అర్జునః కరవీరః-అర్జునప్రియాం కరవీరపుష్పప్రియాం॥ని॥కరవీరస్తథార్జున ఇతి నిఘంటుః॥౧౪॥తి ॥ కకుభో మరువకః-కకుభస్య బహిస్త్వచోఽతిశ్లక్ష్ణత్వాత్తద్వత్ శ్లక్ష్ణోరూం-తస్య జ్ఞాతృత్వోపపాదకం లతాపల్లవేత్యాది-తత్సంబంధం వినా కథమియతీ సంపదస్యేతి భావః॥౧౫॥తి॥ఉపసమీపే గీతః క్రియమాణఝుంకార ఇత్యర్థః.తథా ద్రుమవరో హ్యసీతి స్తౌతి-తత ఉత్తరమలబ్ధ్వాన్యం ప్రత్యాహ-ఏష ఇతి-తత్ప్రియత్వాత్తద్జ్ఞేయత్వసంభావనా॥౧౬॥తి॥త్వన్నామానం అశోకం కుర్విత్యర్థః-శోకాపనుదత్వాదేతత్కరణయోగ్యతా॥౧౭॥౧౮॥యదీతి॥స్నిగ్ధేన జంబూఫలౌపమ్యం న తు వర్ణతః॥తి॥ నిశ్శంకం మరణాదికథనేపి శంకా న కార్యేతి భావః॥౧౯॥౨౦॥చూతేతి॥ దాడిమాన్ అసనాన్ పృచ్ఛేతి శేషః- అన్యథోత్తరత్ర రామశబ్దో విరిచ్యేత - యద్వా చూతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం-తత్రైకో రామశబ్దో యౌగికః-అన్యస్తు రూఢః-ఉన్మత్త ఇవ-వస్తుతస్తు నతూన్మత్త ఇత్యర్థః॥౨౨॥అథ వేతి॥మృగవిప్రేక్షణీ-మృగ ఇవ వివిధం ప్రేక్షత ఇతి తథా భవేత్-కిమితి శేషః॥౨౩॥తి॥ గజస్య వేత్తృత్వసంభావనాబీజం గజనాసోరుత్వం-యద్వా ఉచ్చత్వాద్దూరదర్శిత్వం॥౨౪॥లీలాగతిసామాన్యలక్షణసంబంధమవకల్ప్య

ప్రేక్షణీ-సహితాభవేదితిసంభావనాయాంలిఙ్॥ ౨౩॥ గజేతి॥ గజనాసోరూఃకరికరోరూః సా త్వయా యది దృష్టా భవేత్ తదాఖ్యాహి॥౨౪॥శార్దూలేతి॥అత్ర తుల్యగతిత్వరూపస్సంబంధో బోధ్యః-న తే భయం శూరస్య తవ భయం నాస్తి-ఏతేన పూర్వోక్తాస్సర్వే భీత్యా న ప్రత్యూచురితి రామస్యాశయః॥౨౫॥పునరవస్థావిశేషం దర్శయతి-కిం ధావసీతి॥ ప్రియే కిమర్థం ధావసి ధావంతీం దృష్టాసి నూనం-అథాదర్శనాదాహ వృక్షేణేతి-ఇదం చ పూర్వాపేక్షయాతిరిక్తం దర్శనాంతరం॥౨౬॥౨౭॥ పీతేతి॥ అంతర్హితాపి పీతకౌశేయేన సూచితాసి-ఇదమపి ప్రత్యయాంతరం-పునరపి ప్రత్యయాంతరమాహ-ధావంత్యపీతి॥ ౨౮ ॥ అథ సర్వాత్మనాదర్శనాభావాత్ ప్రకారాంతరముత్ప్రేక్షతే-నైవేతి॥ అథవా సా త్ర నైవ విద్యతే-కింతు హింసితా-అత్ర హేతుమాహ-కృచ్ఛ్రమితి॥కృచ్ఛ్రం దుఃఖం ప్రాప్తం-మాం యథా యేన ప్రకారేణ ఉపేక్షితుం నార్హతి నూనం-తేన ప్రకారేణ హింసితైవ నూనం॥౨౯॥ఏతదేవ ద్రఢయతి-వ్యక్తమితి॥౩౦॥వక్ష్యమాణదశామనుసంధాయ ప్రలపతి-నూనమితి॥పూర్ణచంద్రమివ గ్రస్తం-రాహుగ్రస్తం పూర్ణచంద్రమివ స్థితమిత్యర్థః-ఏవంభూతం ముఖం నిష్ప్రభతాం గతం నూనమిత్యన్వయః॥౩౧॥సా హీతి॥గ్రైవేయకం కంఠభూషణం-యాఉక్తవిశేషణా గ్రీవా సా భక్షితా భవేదిత్యన్వయః॥౩౨॥ నూనమితి॥హస్తాభరణం కటకం॥ ౩౩॥ మయేతి॥ భక్షణాయ విరహితా సీదితి పూర్వార్ధేన్వయః-సార్థేనపథికసముదాయేన॥౩౪॥లక్ష్మణమామంత్ర్య పృచ్ఛతి-హా లక్ష్మణేతి॥పశ్యసి పశ్యసి కిం- హా సీతే ఇతివక్తవ్యే హా సీతేతి సంధిరార్షః- ఇతికరణస్య సర్గారంభస్థేన విలలాపేత్యనేనాన్వయః॥౩౫॥ఇత్యేవమితి సార్ధశ్లోకైకవాక్యాన్వయః॥ప్రథమార్ధం పూర్వానువాదరూపం-క్వచిదధిష్ఠానసాదృశ్యాభావేపి - వేగాత్ శోకవేగాదేవ ఉద్భ్రమిత్వతే సీతాప్రతీతిరూపభ్రమం ప్రాప్నోతి-క్వచిల్లతాదౌ బలాత్సాదృశ్యబలాత్ విభ్రమతే తత్ప్రతీతిభ్రమం లభతే-మత్త ఇవ భాతి - మత్తవత్పరిభ్రమతీత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥౩౬॥సఇతి॥సుగమ్యాని వనాని-గిరేరుద్భూతాని ప్రస్రవణాని గిరిప్రస్రవణాని॥ఉత్సః ప్రస్రవణం వారీత్యమరః। అపరిసంస్థితః అప్రతిష్ఠితః॥౩౭॥ తథే

మాఖ్యాహి వరవారణ॥౨౪॥శార్దూల యది సా దృష్టా ప్రియా చంద్రనిభాననా। మైథిలీ మమ విస్రబ్ధం కథయస్వ న తే భయమ్॥౨౫॥ కిం ధావసి ప్రియే దూరం దృష్టాసి కమలేక్షణే। వృక్షైరాచ్ఛాద్య చాత్మానం కిం మాం న ప్రతిభాషసే॥౨౬॥తిష్ఠ తిష్ఠ వరారోహే న తేస్తి కరుణా మయి। నాత్యర్థం హాస్యశీలాసి కిమర్థం మాముపేక్షసే॥౨౭॥పీతకౌశేయకేనాసి సూచితా వరవర్ణిని। ధావంత్యపి మయా దృష్టా తిష్ఠ యద్యస్తి సౌహృదమ్॥౨౮॥ నైవ సా నూనమథవా హింసితా చారుహాసినీ। కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం న మాం నూనం యథోపేక్షితుమర్హతి॥౨౯॥ వ్యక్తం సా భక్షితా బాలా రాక్షసైః పిశితాశనైః। విభజ్యాంగాని సర్వాణి మయా విరహితా ప్రియా॥౩౦॥నూనం తచ్ఛుభదంతోష్ఠం సునాసం చారుకుండలమ్। పూర్ణచంద్రనిభం గ్రస్తం ముఖం నిష్ప్రభతాం గతం॥౩౧॥సా హి చంపకవర్ణాభా గ్రీవా గ్రైవేయశోభితా। కోమలా విలపంత్యాస్తు కాంతాయా భక్షితా శుభా॥౩౨॥నూనం విక్షిప్యమాణౌ తౌ బాహూ పల్లవకోమలౌ। భక్షితౌ వేపమానాగ్రౌ సహస్తాభరణాంగదౌ॥౩౩॥మయా విరహితా బాలా రక్షసాం భక్షణాయ వై। సార్థేనేవ పరిత్యక్తా భక్షితా బహుబాంధవా॥౩౪॥హా లక్ష్మణ మహాబాహో పశ్యసి త్వం ప్రియాం క్వచిత్। హా ప్రియే క్వ గతా భద్రే హా సీతేతి పునః పునః॥౩౫॥ ఇత్యేవం విలపన్రామః పరిధావన్వనాద్వనమ్। క్వచిదుద్భ్రమతే వేగాత్ క్వచిద్విభ్రమతే బలాత్ *క్వచిన్మత్త ఇవాభాతి కాంతాన్వేషణతత్పరః॥౩౬॥స వ

శార్దూలం పృచ్ఛతి శార్దూలేతి॥౨౫॥తి॥అతివిరహావశాత్సర్వత్ర తద్భ్రమావస్థాం నాటయతి-కిమితి॥౨౬॥తి॥నాత్యర్థం హాస్యశీలాసి నాత్యంతం పరిహాసశీలాసి- కిమర్థమితి ఇతః పరమదర్శనే మృతిర్మే ప్రసక్తేతి భావః॥౨౭॥పీతేతి॥పీతకౌశేయకేన పీతాంబరేణ సూచితాసీతి మోహాత్తత్ప్రతిభానం-నిరంతరకామినీభావనాయాం కాముకస్య కామినీ సాక్షాత్కార ఇతి ప్రసిద్ధిః॥౨౮॥ నైవేతి॥అథవా సా నూనం నైవ కింతు చారుహాసినీ హింసితా-యద్య హింసితా తదా కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం దుఃఖగతం మాం- యథా యేన కారణేన నోపేక్షితుమర్హతి నూనం నార్హత్యేవేత్యర్థః॥౨౯॥ఉక్తమేవార్థం ప్రపంచయతి॥వ్యక్తమితి॥౩౦॥నూనమితి॥గ్రస్తం రక్షోభిరితి శేషః॥ ౩౧॥ సేతి॥గ్రైవేయకం కంఠభూషణం-భక్షితా రాక్షసైరితి శేషః॥౩౨॥తి॥విక్షిప్యమాణౌ ఇతస్తతః క్షిప్యమాణౌ॥౩౩॥మయేతి॥రక్షసాం భక్షణాయ బాలా సీతా మయా విరహితా-అత ఏవ బహుబాంధవా- సార్థేన పథికసంఘేన పరిత్యక్తా స్త్రీవ భక్షితా-రాక్షసైరితి శేషః॥౩౪॥హా లక్ష్మణేతి॥విలలాపేతి శేషః - ఉత్తరత్ర విలపన్నిత్యనువాదాత్॥౩౫॥క్వచిదితి॥ఉద్భ్రమతే ఉత్పతతి-విభ్రమతే విధావతే- క్వచిదధిష్ఠానసాదృశ్యాభావేపి - శోకవేగాదేవ సీతా ప్రతిభ్రమః . క్వచిల్లతా సాదృశ్య ప్రతీత్యాత

తి ॥ సరామః-తథాక్వచిదుద్భ్రమతఇత్యాదిరీత్యా-విపులంవిశాలం-మహత్ నిరంతరంవనంగత్వా-సర్వంవనస్యసర్వప్రదేశం-పరీత్యపునఃపునశ్చరిత్వా - అథ మైథి
లీంప్రతి మైథిలీలాభం ప్రతి-అనిష్ఠితాశః అనిష్పన్నాశస్సన్ -పునరపిప్రియాయామార్గణేపరమంపరిశ్రమంచకార॥ ౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామా
యణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షష్టితమస్సర్గః. ****************** అథరామస్యనవమీమవస్థాందర్శయత్యేకషష్టితమే-
దృష్ట్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ శూన్యంసీతారహితం-రహితాంసీతయేతి శేషః-విధ్వస్తాని-రావణాక్రాంతత్వాదితిభావః-సర్వశఃసర్వత్ర- తత్రవనప్ర
దేశే-వై దేహీంసంనిరీక్ష్యవిచిత్య - తత్రాదృష్ట్వా-పునరపిరామగ్రహణం క్రియాభేదాత్ -ప్రాక్రుశ్యసీతాముచ్చైరాహూయఉవాచ- భుజగ్రహణంశోకకృత
వికారవిశేషః ప్రగృహ్యఉత్క్షిప్య॥౨॥క్వేతి॥ క్వనుఅత్రవనేకుత్రప్రదేశేవర్తతే-కంవాదేశాంతరంగతా॥౩॥వృక్షేణేతి॥ఆచ్ఛాద్యస్వమితి శేషః-హసితుంఅంతర్హి
తాంమాంజ్ఞాతుమసమర్థాసీత్యేవంపరిహసితుం-అద్యశోకకాలే॥౪॥ యైరితి॥ క్రీడసేక్రీడసి-విశ్వస్తైఃచిరోపలాలనేనవిశ్వాసంప్రాప్తైః - మృగపోతకైఃబాలమృ
గైః॥ని॥పోతఃపాకోర్భకోడింభఇత్యమరః- ధ్యాయంతిత్వామితి శేషః-కిమపిధ్యాయంతీతివా॥౫॥సీతయేతి ॥ ఇదమర్థమేకంవాక్యం॥౫॥మృతమితి॥పరలోకేస్వ
ర్గే॥౬॥ కథమితిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ప్రతిజ్ఞాంచతుర్దశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞాం-సంశ్రుత్యఅంగీకృత్య - మయాఅభియోజితఃనియుక్తస్త్వం - తంకాలమ
పూరయిత్వాకథమాగతః-కామవృత్తంయథేష్టాచారం-అనార్యందుర్జనంమాం-ధిక్ త్వామితివక్ష్యతి-అహముపాలంభయోగ్యఏవకామవృత్తత్వాదితిభావః॥౭॥
వివశమిత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ వివశంఅస్వాధీనం-త్వత్పరతంత్రమిత్యర్థః-కరుణంయథాభవతితథాఉత్సృజ్య . త్యాగకాలేపితవదయాస్త్యేవేతిభావః . అన్యజుంకప
టాచారం-మాం నోత్సృజసుమధ్యమే-ఇదంమదుత్సర్జనంత్వల్లక్షణస్యాననురూపమితిభావః-ఉత్సర్జనేకోదోషఇత్యత్రాహ త్వయేతి॥౧౦॥ఇతీవేతి॥ఏవంప్ర

నానినదీశ్శైలాన్గిరిప్రస్రవణానిచ * కాననానిచవేగేన భ్రమత్యపరిసంస్థితః॥ ౩౬॥ తథాసగత్వావిపులంమహద్వనంపరీత్యసర్వంత్వథమైథిలీం
ప్రతి॥అనిష్ఠితాశస్సచకారమార్గణేపునఃప్రియాయాఃపరమంపరిశ్రమమ్॥౩౭॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-షష్టితమస్సర్గః-***********
దృష్ట్వాశ్రమపదంశూన్యంరామోదశరథాత్మజః । రహితాంపర్ణశాలాంచవిధ్వస్తాన్యాసనానిచ * అదృష్ట్వాతత్రవైదేహీంసంనిరీక్ష్యచ సర్వ
శః॥ఉవాచరామః ప్రాక్రుశ్య ప్రగృహ్యరుచిరౌభుజౌ॥౨॥ క్వనులక్ష్మణవైదేహీకంవాదేశమితోగతా । కేనాహృతావాసౌమిత్రేభక్షితాకేనవా
ప్రియా॥౩॥వృక్షేణావార్యయదిమాంసీతేహసితుమిచ్ఛసి॥అలం తేహసితే నాద్యమాంభజస్వసుదుఃఖితమ్॥ ౪॥ యైస్సహ క్రీడసే సీతేవిశ్వస్తైర్మృ
గపోతకైః॥ఏతేహీనాస్త్వయాసౌమ్యేధ్యాయంత్యాస్రావిలేక్షణాః॥౫॥సీతయారహితోహంవై నహిజీవామిలక్ష్మణ॥౫॥మృతంశోకేనమహతా
సీతాహరణజేనమామ్ * పరలోకేమహారాజోనూనం ద్రక్ష్యతి మేపితా॥౬॥కథం ప్రతిజ్ఞాంసంశ్రుత్యమయాత్వమభియోజితః * అపూరయిత్వా
తంకాలంమత్సకాశమిహాగతః । కామవృత్తమనార్యంమాంమృషావాదినమేవచ * ధిక్త్వామితిపరేలోకేవ్యక్తంవక్ష్యతి మేపితా॥ ౭॥ వివశంశోక
సంతప్తందీనంభగ్నమనోరథమ్ * మామిహోత్సృజ్యకరుణంకీర్తిర్నరమివానృజుమ్। క్వగచ్ఛసివరారోహేమాం నోత్సృజసుమధ్యమే * త్వ
ద్వియోగేనమేదేవిప్రాణాన్యాస్యంతినిశ్చితమ్...
త్ప్రీతిభ్రమఇతిజ్ఞేయం॥౩౬॥సఇతి॥ఉపరిసంస్థితఃఅస్వస్థఇత్యర్థః-పుష్పఫలాద్యుపేతానిసంచారయోగ్యానివనానివిపమాణితుకాననానీతిభేదః॥౩౬॥ తథే
తి॥అనిష్ఠితాశఃఅనిష్పన్నమనోరథస్సన్నపి-ప్రియాయామార్గణే-పునరపిపరిశ్రమమాయాసంచకారఉద్యోగంచకారేత్యర్థః॥తి॥ఏతత్సర్వంలోకవ్యవహారనటనమి
త్యుక్తమేవ-నత్వేతావతాభగవతితమోరజసోస్సంభావనేతిదిక్॥౩౭॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండ
వ్యాఖ్యాయాం-షష్టితమస్సర్గః॥*********************దృష్ట్వేతి॥ ప్రాక్రుశ్య-సీతాముచ్చైరాహూయ॥తి॥ప్రవిద్ధానిఇతస్తతఃప్రక్షిప్తాని-ప్రాక్రుశ్య
హాఇతిశబ్దంకృత్వా-బాహూప్రగృహ్యఉత్క్షిప్య॥౨॥తి॥తదేవాహ క్వేతి॥౩॥వృక్షేణేతి॥వృక్షేణావార్యాచ్ఛాద్య॥౪॥యైరితి॥ విశ్వస్తైఃచిరకాలసహవాసేనవిశ్వాసం
ప్రాప్తైః ధ్యాయంతిత్వామితి శేషః-ఆస్రావిలేక్షణాఃఅశ్రుకలుషనేత్రాః॥౫॥౬॥ కథమితి॥ప్రతిజ్ఞాంచతుర్దశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞామభియోజితఃనియుక్తః॥
౭॥ తి॥పునస్సీతాముద్దిశ్య ప్రలపతి వివశమితి॥ అనృజుంకపటసంచారిణం నరమివమాముత్సృజ్యక్వగచ్ఛసీ:దృష్ట్వేవాహ-మాం నోత్సృజ॥౧౦॥౧౧॥ అనాసాద

కారేణేత్యర్థః-లాలసః సాభిలాషః॥౧౧॥ అనాసాదయమానమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ అప్రాప్తవంతమిత్యర్థః-అత్యర్థం హితకామ్యయేత్యన్వయః॥౧౩॥ మా విషాదమిత్యాది॥ విషాదం మా కురు-అన్వేషణే యత్నం కుర్వి త్యుభయత్రాన్వయః-అన్వేషణయోగ్యతామాహ-ఇదం హీతి॥ బహుకందరైః కందరతుల్యలతాగృహైః-శోభితం॥౧౪॥ ప్రియేతి ॥ ప్రియః కాననసంచారో యస్యాస్సా-వనోన్మత్తా చ-వనం జలం॥ని॥ జీవనం భువనం వనమిత్యమరః - వనే నవనదర్శనేన-ఉన్మాదవతీ - అతిప్రియసలిలేత్యర్థః-యథాక్రమం తత్కార్యమాహ- సేతి॥౧౫॥ సరితమితి॥ వంజుళో వేతసః సరితం స్నాతుకామా సంప్రాప్తా స్యాత్ -హాసకామా పరిహాసకామా-క్వచిద్వనే నిలీనా స్యాద్వా॥౧౬॥ విత్రాసయితుకామేతి ॥ పూర్వం పరిహాసార్థం గూఢేతి శంకా-అత్ర విత్రాసనార్థమితిభిదా-మాం త్వాం చ జిజ్ఞాసమానా - ఆవయోరన్వేషణాదిసామర్థ్యం జిజ్ఞాసమానేత్యర్థః॥౧౭॥ తస్యా ఇత్యర్ధం పృథక్ ॥ శ్రీమత్ భార్యావియోగలక్షణం తేనా స్తీతి భావః॥౧౮॥ వనమితి॥ యది వస్య సేయదీచ్ఛసి-తదా విచినువః-త్వం శోకం మా కృథాః॥౧౯॥ ఏవమితి॥ లక్ష్మణేనైవముక్తః-అత ఏవ సమాహితః కృతచిత్తసమాధానః-విచేతుం అన్వేష్టుం॥౨౦॥ తావితి॥ వనాని స్వల్పాని మహాంతి చ. పుష్పాపచయవ్యగ్రా త్ర సన్నిహితా భవేదితి-గిరీన్-విచిత్రధాతుసంగ్రహసక్తాత్ర భవేదితి-సరితః హంసకారండవాదిలలితపులినతయా తదవలోకనకుతుకినీ భవేదితి-సరాంసి చ ఫుల్లకమలషండమండితతయా తద్విహారపరాత్ర భవేదితి-నిఖిలేన- భావప్రధానో నిర్దేశః- కార్త్స్న్యేన-విచిన్వానౌ సీతానలభేతామిత్యుక్తవ్యాపారౌ న భవతః-తౌ దశరథాత్మజౌ-నద్య స్థితౌ తూష్ణీం తిష్ఠంతౌ న భవతః మృదుప్రకృతికత్వాత్ -నైవ తామభిజగ్మతురితి వక్ష్యమాణమత్రాప్యనుషజ్యతే॥ తన్నిశ్లోకీ॥౨౦॥ తస్యేతి॥ తస్య శైలస్య ప్రప్రవణగిరేః-సానూని ప్రస్థాన్-శిఖరాణి శృంగాణి॥౨౧॥ విచిత్యేతి॥ శైలం సర్వతః సర్వత్ర శైలే-ఉభ సర్వతసోరితి ద్వితీయా-అంతే ఇతికరణం॥౨౨॥ తత ఇతి॥ దీప్తతేజసమితి వక్ష్యమాణసీతాలాభహేతులక్షణోక్తిః॥౨౩॥ ప్రాప్స్యసీతి॥ సీతాహర్తారం బుద్ధ్వేతి శేషః॥౨౪॥

యా విరహితశ్చాహం మోక్ష్యే జీవితమాత్మనః॥౧౦॥ ఇతీవ విలపన్ రామస్సీతాదర్శనలాలసః * నదదర్శ సుదుఃఖార్తో రాఘవో జనకాత్మజామ్ ॥

౧౧॥ అనాసాదయమానం తం సీతాం దశరథాత్మజమ్ * పంకమాసాద్య విపులం సీదంతమివ కుంజరమ్। లక్ష్మణో రామమత్యర్థమువాచ హితకామ్యయా॥౧౨॥ మా విషాదం మహాబాహో కురు యత్నం మయా సహ । ఇదం చ హి వనం శూర బహుకందరశోభితమ్॥౧౩॥ ప్రియకాననసంచారా వనోన్మత్తా చ మైథిలీ। సా వనం వా ప్రవిష్టా స్యాన్నళినీం వా సుపుష్పితామ్॥౧౪॥ సరితం వాపి సంప్రాప్తా మీనవంజుళసేవితామ్ । స్నాతుకామా నిలీనా స్యాద్ధాసకామా వనే క్వచిత్ ॥౧౫॥ విత్రాసయితుకామా వా లీనా స్యాత్కాననే క్వచిత్ । జిజ్ఞాసమానా వైదేహీ త్వాం మాం చ పురుషర్షభ ॥ ౧౬ ॥ తస్యా హ్యన్వేషణే శ్రీమన్ క్షిప్రమేవ యతావహై॥౧౭॥ వనం సర్వం విచినువో యత్ర సా జనకాత్మజా * మన్యసే యది కాకుత్స్థ మా స్మ శోకే మనః కృథాః॥౧౮॥ ఏవముక్తస్తు సౌహార్దాల్లక్ష్మణేన సమాహితః * సహ సౌమిత్రిణా రామో విచేతుముపచక్రమే॥౧౯॥ తౌ వనాని గిరీంశ్చైవ సరితశ్చ సరాంసి చ * నిఖిలేన విచిన్వానౌ సీతాం దశరథాత్మజౌ ॥ ౨౦ ॥ తస్య శైలస్య సానూని గుహాశ్చ శిఖరాణి చ * నిఖిలేన విచిన్వానౌ నైవ తామభిజగ్మతుః॥ ౨౧॥ విచిత్య సర్వతశ్శైలం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ * నేహ పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీం పర్వతే శుభామ్॥౨౨॥ తతో దుఃఖాభిసంతప్తో లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్ * విచరన్దండకారణ్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసమ్ ॥ ౨౩ ॥ ప్రాప్స్యసి త్వం మహాప్రాజ్ఞ మైథిలీం జనకాత్మజామ్ * యథా విష్ణుర్మహాబాహుర్బలిం బద్ధ్వా మహీమిమామ్॥౨౪॥ ఏవముక్తస్తు సౌహార్దాల్లక్ష్మణేన స రాఘవః * ఉవాచ దీనయా వాచా దుఃఖాభిహతచేతనః ॥ ౨౫ ॥ వనం స

యమానమితి॥ అనాసాదయమానమప్రాప్నువానం॥౧౩॥ మా విషాదమితి॥ కురు యత్నం అన్వేషణ ఇతి శేషః॥౧౪॥ ప్రియేతి ॥ ప్రియకాననసంచారా-ప్రియః కాననసంచారో యస్యాస్సా-వనోన్మత్తా-వనసంచారకోవిదా॥౧౫॥ తి॥ వంజుళో వేతసః-సంభావనాయాం లిఙ్ ॥౧౬॥ విత్రాసయితుకామేతి॥ జిజ్ఞాసమానా జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ-మమాదర్శనే కథం స్యాతామితి శేషః॥ తి॥ విత్రాసయితుకామా-అస్మానితి శేషః॥౧౭॥ వనమితి॥ హే కాకుత్స్థ సీతాన్వేషణం సమీచీనం మన్యసే యది - తర్హి విచినువః॥౧౯॥ తి॥ విచేతుమన్వేష్టుం॥౨౦॥ తస్యేతి॥ తస్య శైలస్య ప్రస్రవణనామ్నః॥౨౧॥౨౨॥ తి॥ నేహ పశ్యామి వైదేహీమిత్యుక్తే పి పునర్విలాపపరిహారాయ లక్ష్మణో వదతీత్యాహ-తత ఇతి॥౨౩॥ తి॥ దండకారణ్యం విచరన్ త్వం సీతాం ప్రాప్స్యసి-తత్ర దృష్టాంతో యథా విష్ణురితి॥౨౪॥౨౫॥ తి॥ అస్తు లక్ష్మణ నైవం కృతం కరణేనకిమిత్యా

ఏవమితి ॥ దుఃఖాభిహతచేతనః దుఃఖోపహతహృదయ ఇత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ వనమితి ॥ పద్మిన్య ఇత్యాదౌ సువిచితాః సువిచిత ఇతి విభక్తివిపరిణామః కార్యః ॥ ౨౬ ॥ నహీత్యర్ధ-
మేకం వాక్యం ॥ ౨౭ ॥ ఏవమితి ॥ విహ్వలః పరవశః ॥ ౨౮ ॥ సంతప్త ఇతి ॥ అవసన్నాంగః కృశాంగః గతబుద్ధిః నిస్సంజ్ఞః - విచేతనః నిశ్చేష్టః - అశీతం ఉష్ణం ఆయతం దీర్ఘమితి ని-
శ్వాసక్రియావిశేషణం ॥ ౨౯ ॥ బహుళమితి ॥ విచుక్రోశ ఉచ్చైస్స్వరేణాహూతవాన్ ॥ ౩౦ ॥ తమితి ॥ ప్రశ్రితం సవినయమితి క్రియావిశేషణం ప్రశ్రితాంజలిర్బద్ధాంజ-
లిః ॥ ౩౧ ॥ అనాదృత్యేతి ॥ లక్ష్మణోష్ఠపుటాచ్చ్యుతం లక్ష్మణోక్తమిత్యర్థః - పునః ప్రాక్రోశత్ ఉద్ఘోషేణాహూతవాన్ ॥ ౩౨ ॥ అస్మిన్సర్గే ద్వాత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకషష్టితమస్సర్గః. ************************

అథ రామస్య ॥ దృఙ్మనస్సంగసంకల్పాజాగరః కృశతారతిః । హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశేత్యుక్తాస్వవస్థాస్వరతిం నామ షష్ఠీమవస్థాం ప్రదర్శ-
యతి ద్విషష్టితమే - సీతామిత్యాది ॥ ధర్మాత్మా కామోపహతచేతన ఇత్యాభ్యాం ధర్మావిరుద్ధకామస్యానింద్యత్వముక్తం మహాబాహురిత్యూర్ధ్వబాహుత్వము-
చ్యతే - కమలలోచన ఇత్యనేన సమధుపద్మసామ్యాదశ్రుకాలుష్యముచ్యతే - కామేన సీతావిప్రలంభజనితవ్యామోహేన ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనా చైతన్యం య-
స్య స తథా ॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివేతి ॥ పురోవర్తిత్వాభావేన సీతామపశ్యన్నపి - మదనార్దితో మదనపరవశః - తాం పశ్యన్నివ సంబోధ్యోవాచ - తద్వాక్యం విలాపాశ్రయత్వే-
న దుర్వచం - గద్గదకంఠత్వాదితి భావః - యద్వా విలాపసంబంధాదస్మాభిర్వక్తుమశక్యం - అనువదితుమశక్యమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ పశ్యన్నివేత్యుక్తిముపపాదయతి - సార్ధైస్త్వ-
మిత్యాదిపంచభిః - త్వం అశోకస్య శాఖాభిః పుష్పితతయా స్వర్ణసదృశీభిః - స్వయం పుష్పప్రియతయా స్వశరీరం మమ అశోకవివర్ధనీ సతీ ఆవృణోషి - కిం తేనావరణేన
మయా దృష్టత్వాదితి భావః ॥ ౩ ॥ కదళీతి ॥ కదళీకాండసదృశౌ కదళీదండతుల్యత్వేన. కదళ్యా సంవృతావపి తే ఊరూ పశ్యామి - తేన తౌ - నిగూహితుం ఆచ్ఛాదితుం - న శక్తాసి -
దృష్టస్యాచ్ఛాదనాసంభవాదితి భావః ॥ ౪ ॥ కర్ణికారేతి ॥ హసంతీ హాసార్థం - కర్ణికారవనం సేవసే ॥ ౫ ॥ పరిహాసేనేతి ॥ హే సీతే - పరిహాసేన కిం కిం ప్రయోజనం - హి
యస్మాత్ పరిశ్రాంతస్య - మే మహ్యం సః పూర్వం ప్రియః అయం పరిహాసః - సాధు సమ్యక్ న రోచతే ॥ ౬ ॥ విశేషేణేతి ॥ శీలం స్వభావః - పరిహాసేన ప్రీణాతీతి పరిహాసప్రి

ర్వం సువిచితం పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః । గిరిశ్చాయం మహాప్రాజ్ఞ బహుకందరనిర్ఝరః ॥ ౨౬ ॥ నహి పశ్యామి వైదేహీం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీమ్ ॥
౨౭ ॥ ఏవం స విలపన్ రామః సీతాహరణకర్శితః । దీనః శోకసమావిష్టో ముహూర్తం విహ్వలోభవత్ ॥ ౨౮ ॥ సంతప్తో హ్యవసన్నాంగో గతబుద్ధిర్విచేతనః ।
నిషసాదాతురో దీనో నిశ్శ్వస్యాశీతమాయతమ్ ॥ ౨౯ ॥ బహుళం స తు నిశ్శ్వస్య రామో రాజీవలోచనః । హా ప్రియేతి విచుక్రోశ బహుశో బాష్పగద్గదః ॥
౩౦ ॥ తం తతస్సాంత్వయామాస లక్ష్మణః ప్రియబాంధవః । బహుప్రకారం ధర్మజ్ఞః ప్రశ్రితం ప్రశ్రితాంజలిః ॥ ౩౧ ॥ అనాదృత్య తు తద్వాక్యం లక్ష్మణో-
ష్ఠపుటాచ్చ్యుతమ్ । అపశ్యంస్తాం ప్రియాం సీతాం ప్రాక్రోశత్స పునః పునః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకషష్టితమస్సర్గః - ************

సీతామపశ్యన్ ధర్మాత్మా కామోపహతచేతనః । విలలాప మహాబాహూ రామః కమలలోచనః ॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివ చ తాం సీతామపశ్యన్మదనార్దితః ।
ఉవాచ రాఘవో వాక్యం విలాపాశ్రయదుర్వచమ్ ॥ ౨ ॥ త్వమశోకస్య శాఖాభిః పుష్పప్రియతయా ప్రియే । ఆవృణోషి శరీరం తే మమ శోకవివర్ధనీ ॥ ౩ ॥
కదళీస్కంధసదృశౌ కదళ్యా సంవృతావుభౌ । ఊరూ పశ్యామి తే దేవి నాసి శక్తా నిగూహితుమ్ ॥ ౪ ॥ కర్ణికారవనం భద్రే హసంతీ దేవి సేవసే । అలం తే ప-
రిహాసేన మమ బాధావహేన వై ॥ ౫ ॥ పరిహాసేన కిం సీతే పరిశ్రాంతస్య మే ప్రియే । అయం స పరిహాసోపి సాధు దేవి న రోచతే ॥ ౬ ॥ విశేషేణాశ్రమస్థానే

హ - వనమితి ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ఏవమితి ॥ విహ్వలః పరవశః ॥ ౨౮ ॥ సంతప్త ఇతి ॥ సంతప్తో హ్యవసన్నాంగ ఇత్యపి పాఠః - గతబుద్ధిః జ్ఞానశూన్యః - విచేతనః చేష్టారహితః ॥ ౨౯ ॥ హేతి ॥ హా
ప్రియేతీతి ఇకారలోప ఆర్షః ॥ ౩౦ ॥ తమితి ॥ ప్రశ్రితో వినయోపేతః - ప్రశ్రితాంజలిర్బద్ధాంజలిః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వ-
దీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః - ****************** సీతామితి ॥ కామోపహతచేతనః కామేన సీతావియోగజనితవ్యా-
మోహేన - ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనా చైతన్యం యస్య సః ॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివేతి ॥ పురోవర్తిత్వాభావేన సీతామపశ్యన్నపి మదనార్దితో మదనపరవశస్తాం పశ్యన్నివ సం-
బోధ్య విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం గద్గదకంఠత్వాద్వాక్యమువాచేతి సంబంధః ॥ ౨ ॥ త్వమితి ॥ తే తవ సీతాయాః ॥ ౩ ॥ కదళీతి ॥ కదళీస్కంధః కదళీకాండం ॥ ౪ ॥ తతో వనాంత

యం-ఇగుపథజ్ఞా ప్రీకిరః కఇతికః॥ ౬॥ఆగచ్ఛేత్యర్థా మేకం వాక్యం॥ ౭॥సువ్యక్తమితి॥ హి హేతౌ-ఉపసంప్రైతిఉపేత ఇత్యర్థః॥౮॥ఏతానీతి॥ శంసనప్రకారస్సాశ్రునేత్రాణీతి॥౯॥ హేతి॥మమమదీయే-ఆర్యేపూజ్యేలోకైరితి శేషః-సకామాస్స్వాభీష్టాస్మన్మరణసిద్ధేరితి భావః॥౧౦॥ సీతయేతి॥ సీతాం వినాగతత్వాచ్ఛూన్యం॥ ౧౧॥ నిర్వీర్య ఇతి॥ కాతరత్వం అధీరత్వం-జీవితధారణాశక్తేరితి భావః॥౧౨॥ నివృత్తేతి॥ నివృత్తవనవాసస్సమాప్తవనవాసః - సమాప్త్యావృత్త ఇత్యద ఇతి శబ్దానావే-నిరీక్షితుం-ప్రతివక్తుంసుతరామితి భావః॥౧౩॥విదేహేతి॥తయాసీతయా॥౧౪॥అథవేతి॥ భరతపాలితాం-సుసమృద్ధామపీత్యర్థః॥౧౫॥ మామితి॥ కథంచనత్వత్తా హృతాశ్వాసనేనాపీత్యర్థః॥౧౬॥గాఢమితి॥ పాలయేతి వాచ్యఇత్యన్వయః॥౧౭॥అంబేతి॥ ప్రథమోక్తిశ్శోకజాగ్రహాత్॥౧౮॥రక్షణీయేత్యర్థం॥సాకాసల్యా॥౧౯॥సీతాయాశ్చేతి॥సుమవినాశః-భావీతి శేషః॥౨౦॥ఇతీతి॥తయావినాకృతంవనముపగమ్యేత్యర్థః - సుకేశ్యేతివిలాపహేతుః- భయేనవికలముఖఃవివర్ణముఖః-ఆతురఃతప్తశరీరః॥౨౧॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ద్విషష్టితమస్సర్గః. ❁❁❁❁

అథతాపాఖ్యాం మదనావస్థాం దర్శయతి త్రిషష్టితమే-సరాజపుత్ర ఇత్యాది॥ కామేనప్రియాస్మరణజన్యేనశోకేనప్రియావిరహజన్యేన - భ్రాతరం భూయోవిషాదయన్ ఆర్తరూపః పీడితశరీరః- సరామః తీవ్రం విషాదం ప్రవివేశ-స్వశోకలక్ష్మణశోకాభ్యాం అధికతరం శోకంగత ఇత్యర్థః॥౧॥సఇతి॥విపులేశోకేనిమగ్నః- లక్ష్మణశో

హాసోయం నప్రశస్యతే॥అవగచ్ఛామి తేశీలం పరిహాసప్రియం ప్రియే॥౬॥ఆగచ్ఛత్వం విశాలాక్షి శూన్యోయముటజస్తవ॥౭॥ సువ్యక్తం రాక్షసైస్సీతా భక్షితా వాహృతాపి వా॥నహి సా విలపంతం మాముపసంప్రైతి లక్ష్మణ॥౮॥ ఏతాని మృగయూథాని సాశ్రునేత్రాణి లక్ష్మణ॥శంసంతీవ హి వైదేహీం భక్షితాం రజనీచరైః॥౯॥హా మమార్యే క్వ యాతాసి హా సాధ్వి వరవర్ణిని॥హా సకామా త్వయా దేవీ కైకయీ సా భవిష్యతి॥ ౧౦॥సీతయా సహ నిర్యాతో వినా సీతాముపాగతః॥కథం నామ ప్రవేక్ష్యామి శూన్యమంతఃపురం పునః॥౧౧॥నిర్వీర్య ఇతి లోకో మాం నిర్దయశ్చేతి వక్ష్యతి॥కాతరత్వం ప్రకాశం హి సీతాపనయనేన మే॥౧౨॥నివృత్తవనవాసశ్చ జనకం మిథిలాధిపమ్॥కుశలం పరిపృచ్ఛంతం కథం శక్ష్యే నిరీక్షితుమ్॥ ౧౩॥విదేహరాజో నూనం మాం దృష్ట్వా విరహితం తయా॥సుతాస్నేహేన సంతప్తో మోహస్య వశమేష్యతి॥౧౪॥అథవా న గమిష్యామి పురీం భరతపాలితామ్॥ స్వర్గోఽపి సీతయా హీనశ్శూన్య ఏవ మతో మమ॥ ౧౫ ॥ మామిహోత్సృజ్య హి వనే గచ్ఛాయోధ్యాం పురీం శుభామ్॥న త్వహం తాం వినా సీతాం జీవేయం హి కథంచన॥౧౬॥గాఢమాశ్లిష్య భరతో వాచ్యో మద్వచనాత్త్వయా॥ అనుజ్ఞాతోసి రామేణ పాలయేతి వసుంధరామ్॥౧౭॥అంబా చ మమ కైకేయీ సుమిత్రా చ త్వయా విభో॥కౌసల్యా చ యథాన్యాయమభివాద్యా మమాజ్ఞయా॥౧౮॥రక్షణీయా ప్రయత్నేన భవతా సోక్తకారిణా॥౧౯॥సీతాయాశ్చ వినాశోయం మమ చామిత్రకర్శన॥విస్తరేణ జనన్యా మే వినివేద్యస్త్వయా భవేత్॥౨౦॥ ఇతి విలపతి రాఘవే సుదీనే వనముపగమ్య తయా వినా సుకేశ్యా॥భయవికలముఖస్తు లక్ష్మణోపి వ్యథితమనా భృశమాతురో బభూవ॥౨౧॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-ద్విషష్టితమస్సర్గః ********

సరాజపుత్రః ప్రియయా విహీనశ్శోకేన మోహేన చ పీడ్యమానః॥విషాదయన్ భ్రాతరమార్తరూపో భూయో విషాదం ప్రవివేశ తీవ్రమ్॥౧॥ సల

రంగచ్ఛతీతి భ్రమన్నాహ-కర్ణికారేతి॥౫॥౬॥తి॥పునర్భ్రమనివృత్త్యాహ-సువ్యక్తమితి॥ఉపసంప్రైతి హాసరసేనోపైతి సఇత్యర్థః॥౮॥తి॥భక్షితాం శంసంతీవ-తత్రుబీజం సాశ్రునేత్రాణీతి॥౯॥౧౧॥నిర్వీర్యఇతి॥ కాతరత్వం అధీరత్వం॥౧౨॥౧౩॥తి॥తయాసీతయావిరహితం హీనం॥ వశమేష్యతీత్యనంతరం-తాతపవక్ష్యతార్థాస్సత తైవవసతాదిత్యర్థమధికం కతకపాఠే-అస్యార్థః-తాతో దశరథ ఏవక్ష్యతార్థః-వసతాదితిలోట్ వ్యత్యయేన- యత్ర స్త్ర స్వర్గ ఏవ వసతి - నతుజీవంతీకాసత్యేత్యర్థః॥౧౪॥తి॥పక్షాంతరమాదత్తే-అథవేతి॥౧౫॥౨౦॥ఇతీతి॥భయవికలముఖః భయేనవివర్ణముఖః॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్విషష్టితమస్సర్గః-************* సఇతి॥ ఇష్టవియోగజః శోకః కామజచిత్తవివశత్వం మోహః॥౧॥తి॥శోకవశేన అభిపన్నం పీడితం.విపులేతి రామ ఇతి పాఠే అతిశయితే శోకే ఇత్యర్థః-వ్యసనానురూపం లోకస్య దుఃఖప్రసంగే ఉచితం॥౨॥నమద్విధ ఇతి॥ శోకే నేతి-సహా

కదర్శనజశోకేన విపులే శోకే సీతాశోకే. నిమగ్నః వ్యసనానురూపం లోకవద్దుఃఖప్రసంగోచితం ఉష్ణం యథాతథా వినిశ్వస్య రుదన్ సశోకం వాక్యమువాచ॥౨॥ నేతి॥ ద్వితీయో మద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ పాపకర్మకారీ- వసుంధరాయాం నాస్తీతి మన్యే- శోకే నేతి- మద్విధ ఇత్యాదినోక్తమనేనార్థేన స్వస్మిన్ క్రియతే- పరంపరాయాః పరంపరారూపేణాగతః శోకేన శోకః శోకాచ్ఛోకః- హృదయం మనశ్చ భిందన్ మామేతి- మనోధిష్ఠానం హృదయం॥౩॥ ఏవం శోకపారంపర్యే హేతుముత్ప్రేక్షతే- పూర్వమితి ॥ పూర్వం పూర్వజన్మని- అభీప్సితాని ప్రార్థితాని- తత్ర తేషు పాపేషు- విపాకః కార్యాన్ముఖ్యం- ఆపతితః ప్రాప్తః॥౪॥ దుఃఖాని పరిగణయతి- రాజ్యేతి ॥ రాజ్యప్రణాశో రాజ్యభ్రంశః- స్వజనైః బంధుభిః- సర్వాణీతి సామాన్యే నపుంసకం- శోకవేగం శోకరాశిం- ప్రవిచింతితాని స్మృతాని॥౫॥ సర్వమితి ॥ శూన్యం నిర్జనం - వనమేత్య స్థితస్య మమ- శరీరే శాంతం- శరీరక్లేశేన విస్మృతమిత్యర్థః- ఉదీర్ణం ఉద్రిక్తం- ప్రదీప్తాగ్నిః పునః కాష్ఠైరివ॥౬॥ సేతి ॥ మమ సంబంధినీ. ఆర్యా- సా రాక్షసేన కేనచిత్ బలాద్ధృతా సతీ ఖమాకాశముపేత్య భీరుతయా- సస్వరవిప్రలాపా సతీ ఉచ్చైర్ధ్వనియుక్తవిప్రలాపా సతీ- భయేన అపస్వరం అపగతనిజస్వరం యథాతథా - అభీక్ష్ణమిత్యర్థః ఆక్రందితవతీ ఉద్ఘోషితవతీత్యుత్ప్రేక్షా॥౭॥ తావితి ॥ లోహితస్య లోహితాఖ్యస్య ఉత్తమచందనస్య- రక్తం తు చందనం విద్యాల్లోహితం హరిచందనమితి ॥ యద్వా కుంకుమాదినా రక్తస్య ఉత్తమచందనస్య- సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ- వృత్తౌ వర్తులౌ - మమ ప్రియాయాః స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ రాక్షసేన భక్షణాయ విశసనాదితి భావః- ఏవంభూతౌ సంతౌ నాభిభాతః న ప్రకాశేతే- వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రయోగః- మమ నాభిపాత ఇతి పాఠాంతరే - ఏవమపి మమ దేహపాతో న జాయత ఇత్యర్థః॥౮॥ తదితి॥ తత్ పూర్వమనుభూతం- శ్లక్ష్ణో మధురః సువ్యక్తః అర్థవ్యక్తియుక్తః మృదుః అపరుషః ప్రలాపో యస్య తత్ ॥౯॥ తామితి॥ హారపాశస్య హారమాలాయాః- సదోచితాయాః సువ్రతాయాః మదన్యం స్ప్రష్టుమనిచ్ఛంత్యాః- మమ ప్రియాయాః గ్రీవాం- శూన్యే ఏకాంతే- విభిద్య రుధిరరూపాణి అశనా

క్ష్మణం శోకవశాభిపన్నం శోకే నిమగ్నో విపులే తు రామః। ఉవాచ వాక్యం వ్యసనానురూపముష్ణం వినిశ్వస్య రుదన్ సశోకమ్॥౨॥ న మద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ మన్యే ద్వితీయోఽస్తి వసుంధరాయామ్। శోకేన శోకో హి పరంపరాయా మామేతి భిందన్ హృదయం మనశ్చ॥౩॥ పూర్వం మయా నూనమభీప్సితాని పాపాని కర్మాణ్యసకృత్కృతాని। తత్రాయమద్యాపతితో విపాకో దుఃఖేన దుఃఖం యదహం విశామి ॥ ౪ ॥ రాజ్యప్రణాశః స్వజనైర్వియోగః పితుర్వినాశో జననీవియోగః। సర్వాణి మే లక్ష్మణ శోకవేగమాపూరయంతి ప్రవిచింతితాని॥౫॥ సర్వం తు దుఃఖం మమ లక్ష్మణేదం శాంతం శరీరే వనమేత్య శూన్యమ్। సీతావియోగాత్పునరప్యుదీర్ణం కాష్ఠైరివాగ్నిః సహసా ప్రదీప్తః॥ ౬ ॥ సా నూనమార్యా మమ రాక్షసేన బలాద్ధృతా ఖం సముపేత్య భీరుః। అపస్వరం సస్వరవిప్రలాపా భయేన విక్రందితవత్యభీక్ష్ణమ్॥౭॥ తౌ లోహితస్య ప్రియదర్శనస్య సదోచితావుత్తమచందనస్య । వృత్తౌ స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ నూనం ప్రియాయా మమ నాభిభాతః॥౮॥ తచ్ఛ్లక్ష్ణసువ్యక్తమృదుప్రలాపం తస్యా ముఖం కుంచితకేశభారమ్। రక్షోవశం నూనముపాగతాయా న భ్రాజతే రాహుముఖే యథేందుః॥౯॥ తాం హారపాశస్య సదోచితాయా గ్రీవాం ప్రియాయా మమ సువ్రతాయాః। రక్షాంసి నూనం పరి

ర్థే తృతీయా సహార్థశబ్దాప్రయోగేఽపి వృద్ధో యూనేతి నిపాతనాద్భవతి- పరంపరాయాః పఙ్క్తేః - యద్వా పరంపరాకారేణ శోకేన సహ సచ శోకో హృదయం మనశ్చ భిందన్ మామేతి- మనసోధిష్ఠానం హృదయం॥౩॥ పూర్వమితి॥ విపాకః కర్మపరిపాకః ఫలమితి యావత్ దుఃఖేన సహ దుఃఖం విశామి దుఃఖపరంపరామనుభవామీత్యర్థః॥౪॥ తాన్యేవ దుఃఖాని పరిగణయతి- రాజ్యప్రణాశ ఇత్యాది॥ సర్వాణీతి- సామాన్యే నపుంసకలింగనిర్దేశః శోకవేగమాపూరయంతి ఇదానీంతనమితి శేషః॥ ౫॥ సర్వమితి॥ శూన్యం నిర్జనం- వనమిత్యాది సర్వమిదం దుఃఖం పూర్వోక్తరాజ్యభ్రంశాదిరూపం - సీతాసన్నిధానేన మమ శరీరే శాంతం శరీరాయాసేన సీతాసాన్నిధ్యేన చ సర్వం దుఃఖం విస్మృతమిత్యర్థః- అద్య సీతావియోగాత్పునరభ్యుదీర్ణముద్రిక్తం స్మృతమితి యావత్ ॥౬॥ సేతి॥ సా రాక్షసేన నూనం హృతా- తదా ఖమాకాశం సముపేత్య ప్రాప్య అస్వరం విస్వరం విక్రందితవతీ- అపి- సంభావ్యత ఏవమిత్యర్థః॥(అప్యస్వరమితి పఠిత్వాత్ర వ్యాఖ్యాతం) ॥౭॥ తావితి॥ లోహితస్య లోహితాఖ్యస్యోత్తమచందనస్య * రక్తం తు చందనం విద్యాల్లోహితం హరిచందనమితి ధన్వంతరిః- ప్రియదర్శనస్య దర్శనీయస్య- సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ- భక్షణాయ రాక్షసైః విశసనాదితి భావః॥౮॥ తదితి॥ శ్లక్ష్ణః మధురః ప్రలాపో యస్య తత్ ॥౯॥ తామితి॥ హారపాశస్య హారమాల్యాయాః పరిపీతవంతి- రుధిరమితి శేషః- శూన్యే విజనప్రదేశే

నిపానానిపరిపీతవంతి-నూనం॥౧౦॥మయేతి॥ యావిజనేవ నేమయావిహీనాసా-కురరీవ క్రౌంచీవవినాదముక్తవతీ- ఆయతకాంతనేత్రేత్యనేనతత్కాలేమదాగమ
నమార్గవ్యగ్రతోక్తా॥౧౧॥అస్మిన్ మయాసార్ధముదారశీలాశిలాతలేపూర్వముపోపవిష్టా। కాంతస్మితాలక్ష్మణజాతహాసాత్వామాహసీతాబహువాక్యజాతం॥
పూర్వంగోదావర్యాంసీతయాసహసరసలీలావిహారోయస్మిన్ కృతస్తస్మిన్ ప్రదేశేగత్వాతద్దర్శనేన జాతపూర్వస్మరణోలక్ష్మణంప్రత్యాహ॥ అస్మిన్నేవం
శూన్యతయాస్థితేప్రదేశేహిమయాపూర్వంనిర్ధిలబ్ధః-మయాసార్ధం-ప్రణయధారాయామహంపండితమానీ - తాదృశోహమస్యప్రధానోభవంతదీయవిదగ్ధ
వ్యవహారేషు-ఉదారశీలా-పూర్వంనగరవాసేశ్వశ్ర్వాదిసన్నిధానేనసంకుచితవిహారాస్థితా-సీతయాసార్ధమితిహ్యుక్తం-సాంప్రతంతుపకాంతస్థలతయాసర
సభోగేషుసర్వస్వదానంకృతవతీ-శిలాతలేపూర్వముపావిష్టా-గోదావరీసలిలేచిరంసలిలవిహారేప్రవృత్తేఖిన్నోనారామః ప్రదేశాంతరేనిస్తరణాయోగాత్ కేన
చిచ్ఛిలాతలమార్గేణనిర్గంతుమాలోకితవాన్ - సీతాతుప్రేక్షితజ్ఞాస్తుకోసలాఇతిన్యాయేనకాంతస్యప్రేక్షణాతిశయమవగమ్యతంపునఃక్లేశయితుంతచ్ఛిలాత
లంపూర్వమధిరూఢా ఉపావిష్టాతత్రాయం యంకోణమవలంబ్యోత్థాతుమిచ్ఛతి తత్తదాక్రమ్యముఖసలిలమభిషించంతీస్థితా-వీప్సయైవమవగమ్యతే- కాంతస్మి
తాసహజమధురహాసవతీ-జాతహాసాస్వవిజయకృతహర్షేణసంజాతహాసా-త్వామాహ-ఇతఃపూర్వంకుత్రాపిపరాజయాభావాత్ - అధునాస్త్రీతోభినవప
రాజయాద్రామోలజ్జానమ్రవదనోభూత్-తంవిహాయభ్రాతరంబహుధాప్రశంసంతంలక్ష్మణంప్రత్యుక్తవతీ-బహువాక్యజాతం- యువాంసంకల్పితంసర్వం
నిర్వర్తితవంతౌహి-యువామతిబలపరాక్రమశాలినౌపురుషధౌరేయౌ-వయమబలాజనాః- యువాంమృగయాయైశత్రుహత్యాయైచాభియాతారః - వయంగృ
హాదనిర్గచ్ఛంత్యః-యువయోస్సంకల్పితంసర్వంకర్తుంశక్యం-యుష్మదగ్రజోజితవాన్హి-ఇత్యేవంబహుముఖంవచనమవోచత్॥తనిశ్లోకి॥౧౨॥ గోదావరీతి॥
నిత్యకాలంసర్వకాలం-అత్రగోదావర్యాంచింతయామి-తన్నయుక్తమితిశేషః॥౧౩॥పద్మేతి॥ అభిప్రయాతా-గోదావరీమితిశేషః-పంకజానీత్యత్రాప్యానేతుమి
త్యనుషజ్యతే॥౧౪॥కామమితి॥అతిబిభేతిఅత్యంతంబిభేతి॥౧౫॥ఆదిత్యేతి॥ భోఇత్యాదిత్యస్యసంబోధనం- లోకస్యకృతాకృతేజానాతీతితథాసత్యానృతయోఃపుణ్య
పాపయోఃకర్మణోఃసాక్షిన్-కర్మసాక్షీజగచ్చక్షురిత్యుక్తః। మమప్రియాక్వగతా-అథవాహృతాకేనచిదపహృతేతిశంసస్వశంస॥౧౬॥లోకేష్వితి॥ తేనిత్యం
యన్నవిదితంతత్-సర్వేషులోకేషునాస్తి-తస్మాచ్ఛంసేతి॥౧౭॥ఇతీవేతి॥ శోకవిధేయఃశోకపరవశః-కాలయుతంకాలోచితం-అదీనసత్త్వఃఅదీనధృతిః- ఏవమువాచే

పీతవంతివిభిద్యశూన్యైరుధిరాశనాని॥౧౦॥మయావిహీనావిజనేవనేయారక్షోభిరాహృత్యవికృష్యమాణా। నూనంవినాదంకురరీవదీనాసాముక్తవ
త్యాయతకాంతనేత్రా॥౧౧॥ అస్మిన్మయాసార్ధముదారశీలాశిలాతలేపూర్వముపోపవిష్టా।కాంతస్మితాలక్ష్మణజాతహాసాత్వామాహసీతాబ
హువాక్యజాతమ్॥౧౨॥గోదావరీయంసరితాంవరిష్ఠాప్రియాప్రియాయామమనిత్యకాలమ్। అప్యత్రగచ్ఛేదితిచింతయామినైకాకినీయాతిహిసా
కదాచిత్॥౧౩॥ పద్మాననాపద్మవిశాలనేత్రాపద్మానివానేతుమభిప్రయాతా। తదప్యయుక్తంనహిసాకదాచిన్మయావినాగచ్ఛతిపంకజాని॥౧౪
కామంత్విదంపుష్పితవృక్షషండంనానావిధైఃపక్షిగణైరుపేతమ్।వనంప్రయాతానుతదప్యయుక్తమేకాకినీసాతిబిభేతిభీరుః॥౧౫॥ ఆదిత్యభోలోకకృ
తాకృతజ్ఞలోకస్యసత్యానృతకర్మసాక్షిన్।మమప్రియాసాక్వగతాహృతావాశంసస్వమేశోకవశస్యనిత్యమ్॥౧౬॥ లోకేషుసర్వేషుచనాస్తి
కించిద్యత్తేననిత్యంవిదితంభవేత్తత్।శంసస్వవాయోకులశాలినీంతాంహృతామృతావాపథివర్తతేవా॥౧౭॥ ఇతీవతంశోకవిధేయదేహంరామం
విసంజ్ఞంవిలపంతమేవమ్।ఉవాచసౌమిత్రిరదీనసత్త్వోన్యాయేస్థితఃకాలయుతంచవాక్యమ్॥౧౮॥ శోకంవిముంచార్యధృతింభజస్వసోత్సాహతాచా

౧౦॥౧౧॥తి॥ఉపోపవిష్టాసమీపావస్థితా-నిశ్శబ్దంస్మితం--ఈషత్సశబ్దోహాసః॥౧౨॥తి॥ మమప్రియాయానిత్యకాలంప్రియేత్యన్వయః-అత్రగోదావర్యామయంచిం
తాఅసంగతేత్యాహ-నైకాకినీతి॥౧౩॥పద్మాననేతి।గచ్ఛతి-పంకజాన్యానేతుమితిశేషః॥౧౪॥తి॥అతిబిభేతిఅత్యంతంభీతాభవతి॥౧౫॥ ఆదిత్యేతి॥ లోకకృతాకృతజ్ఞ
లోకస్యకృతాకృతవ్యాపారజ్ఞ॥౧౬॥లోకేష్వితి॥హేవాయోలోకేషుయత్కించిద్వస్తుజాతమస్తి-తత్సర్వంతవవిదితంభవేత్ - తేనకారణేనతాంశంసస్వేత్యన్వ
యః॥౧౭॥ఇతీవేతి॥విసంజ్ఞమివ-విలపంతమిత్యర్థః-శోకవిధేయదేహం-శోకవిధేయఃశోకాధీనోదేహోయస్యసః-కాలయుతంకాలోచితం॥౧౮॥౧౯॥తి॥ నచింత

త్యన్వయః॥౧౮॥శోకమితి॥అస్యాస్సీతాయాః విమార్గణే అన్వేషణే॥౧౯॥ఇతీవేతి॥ ఉదగ్రపౌరుషం శ్రేష్ఠపరాక్రమం-ఇతీవబ్రువంతం సౌమిత్రిం న చింతయామాస తద్వచనం నాదృతవానిత్యర్థః-ధృతించముక్తవాన్॥౨౦॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే త్రిషష్టితమస్సర్గః. ************** అథ చిహ్నవిశేషైస్సీతాహరణనిశ్చయశ్చతుష్షష్టితమే-సదీనఇత్యాది॥లోకేకశ్చిద్దీనోపి దీనాంవాచం న వ్యాహరతి॥ఇదమర్థమేకంవాక్యం॥౧॥ ఏవమితి॥ లఘువిక్రమః త్వరితపదవిన్యాసః॥౨॥తామితి॥తీర్థవతీం అవతారవంతీం॥౩॥నేతి॥ క్రోశతః ఆహ్వయతః-మేమత్తః నశృణోతి- సేతి శేషః॥౩॥కన్నువితి॥ వేదజానామి॥౪॥లక్ష్మణస్యేతిశ్లోకః॥౫॥స తామిత్యర్థమేకంవాక్యం॥౬॥భూతానీతి॥ భూతాని వన్యాని సత్త్వాని దృష్టాంతార్థమిదం యథా పూర్వం పృచ్ఛ్యమానాని భూతాని న శశంసుః తథా గోదావరీ చ న శశంసేత్యర్థః॥౭॥ తత ఇతి॥స్వయం న శశంస భూతైః ప్రచోదితాపి న శశంసేత్యర్థః- అస్మత్ అస్మదర్థం-పంచమీ॥౮॥అకథనే హేతుమాహ-రావణస్యేతి॥౯॥నిరాశ ఇతి॥నిరాశః కృత ఇత్యన్వయః॥౧౦॥౧౧॥ఏతి॥వన్యైః ఫలాదినా॥౧౨॥ జ్ఞాతీతి॥జ్ఞాతయశ్చ తెపత్రా

స్తువిమార్గణే స్యాః। ఉత్సాహవంతో హి నరా న లోకే సీదంతి కర్మస్వతిదుష్కరేషు॥౧౯॥ ఇతీవ సౌమిత్రిముదగ్రపౌరుషం బ్రువంతమార్తో రఘువంశవర్ధనః। న చింతయామాస ధృతిం విముక్తవాన్పునశ్చ దుఃఖం మహదభ్యుపాగమత్ ॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- త్రిషష్టితమస్సర్గః-****

సదీనో దీనయా వాచా లక్ష్మణం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥ శీఘ్రం లక్ష్మణ జానీహి గత్వా గోదావరీం నదీమ్*అపి గోదావరీం సీతా పద్మాన్యానయితుం గతా॥౧॥ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా*నదీం గోదావరీం రమ్యాం జగామ లఘువిక్రమః॥౨॥తాం లక్ష్మణస్తీర్థవతీం విచిత్వా రామమబ్రవీత్॥౩॥నైనాం పశ్యామి తీర్థేషు క్రోశతో న శృణోతి మే॥౩॥కన్ను సా దేశమాపన్నా వైదేహీ క్లేశనాశినీ * నహ్యహం వేద తం దేశం యత్ర సా జనకాత్మజా॥౪॥లక్ష్మణస్య వచశ్శ్రుత్వా దీనస్సంతాపమోహితః*రామస్సమభిచక్రామ స్వయం గోదావరీం నదీమ్॥౫॥స తాముపస్థితో రామః క్వ సీతేత్యేవమబ్రవీత్॥౬॥భూతాని రాక్షసేంద్రేణ వధార్హేణ హృతామితి।న తాం శశంసూ రామాయ తథా గోదావరీ నదీ॥౭॥ తతః ప్రచోదితా భూతైశ్శంసాస్మై తాం ప్రియామితి। న తు సాభ్యవదత్సీతాం పృష్టా రామేణ శోచతా॥౮॥రావణస్య చ తద్రూపం కర్మాణి చ దురాత్మనః। ధ్యాత్వా భయాత్తు వైదేహీం సా నదీ న శశంస తామ్॥౯॥నిరాశస్తు తయా నద్యా సీతాయా దర్శనే కృతః।ఉవాచ రామస్సౌమిత్రిం సీతాదర్శనకర్శితః॥౧౦॥ ఏషా గో

యామాస-లక్ష్మణోక్తం యుక్తమితి న విచారయామాస-కింతు ధైర్యం త్యక్త్వా నైవ-అత ఏవ పునర్దుఃఖం ప్రాప॥ ఏవం శోకకరణం చారద్వారా శ్రవణేన రావణస్య మనుష్యత్వబుద్ధిదార్ఢ్యపూర్వకం స్వవధ్యత్వసంపాదనాయేతి బోధ్యం-తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే॥ స్త్రీపుమ్మలానుషంగాత్మా దేహో నాస్య విజాయతే। కింతు నిర్దోషచైతన్యం సుఖనిత్యం స్వకాంతనుం॥ ప్రకాశయతి సైవేయం జనిర్విష్ణోర్న చాపరా। తథాప్యసుర మోహార్థం పరేషాం చ క్వచిత్క్వచిత్॥ దుఃఖాజ్ఞానశ్రమాదీంశ్చ దర్శయేచ్ఛుద్ధసద్గుణః।క్వ వ్రణాది క్వ చాజ్ఞానం స్వతంత్రాచింత్యసద్గుణే॥మోహాయ భావాయ తేషాం తు దర్శయత్తానజో హరిరితి-ఏతేన రావణస్యేశ్వరత్వబుద్ధిప్రతిబంధేన మోహాభావోపి శోకఫలమిత్యుక్తం- ఏవం రావణద్వారా సీతాహరణమపి తత్పుణ్యాతిశయనాశేన వధ్యతాసంపాదనాయ - తథా చ కేదారఖండే ఉక్తాఖ్యాయికా-మహతా తపసా లబ్ధబలో రావణస్తదధికతపోబలం వినా జేతుమశక్యో దేవాశ్చ స్వయం తదధికం తపః కర్తుమక్షమా అతస్తేషాం కార్యమత్యంతానుచితసీతానురాగమోహానువృత్తిసంపాదనేన రావణస్య తపోవీర్యభ్రంశం సంపాద్య కర్తవ్యమితి లక్ష్మ్యా సహ విచార్య తదర్థం విష్ణుస్సీతయా బ్రహ్మవిద్యయా సహావతీర్ణ ఇతి॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిషష్టితమస్సర్గః· ******************

సదీన ఇత్యాది॥౧॥ లఘువిక్రమః అవిలంబితపదన్యాసః॥౨॥తామితి॥తీర్థవతీం జలావతరణయోగ్యస్థలవతీం·యద్వా పుణ్యోదకవతీం॥౩॥నైనామితి॥ ఏనాం సీతాం తీర్థేషు న పశ్యామి-క్రోశతః ఆహ్వయతః-మేమమ న శృణోతి-వాక్యమితి శేషః॥౩॥తి॥క్లేశనాశినీ-సతి దర్శన ఇతి భావః॥౫॥తి॥ తాం గోదావరీం॥౬॥తి॥భూతాని ఉక్తరూపేణ పృచ్ఛ్యమానాని-రాక్షసేంద్రేణ హృతాం జ్ఞాత్వాపి - రక్షోభయాద్రామాయ న శశంసుః - తథా గోదావరీ చ న శశంసేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ సా గోదావరీ - భూతైః పంచమహాభూతైః - ప్రచోదితాపి నావదదిత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ రావణస్యేతి ॥ సా నదీ గోదావరీ॥ ౯ ॥ తి ॥ నద్యాం సీతామశంస్థం

స్సహాయాశ్చ. వైర్విహీనస్య॥౧౩॥౧౪॥ తామ్ స్త్వితి॥ బాష్పసంరుద్ధయాదృశా-నిరీక్షన్ నిరీక్షమాణస్సన్-క్వసీతేత్యువాచ॥౧౬॥ ఏవమితి॥ ఉక్తాః పృష్టాః-నభస్స్థ లందర్శయంతః- ఆకాశావలోకనేంగితేన సీతాగమనమార్గందర్శయంత ఇత్యర్థః ఉత్థితాః ప్రస్థితాః - ఆకాశమార్గేణ దక్షిణాందిశంగతా సీతేత్యసూచయన్నితి భావః-అముమేవార్థంస్పష్టయతి-మైథిలీతి- హ్రియమాణా సా మైథిలీ-యాందిశమన్వపద్యత ప్రాప- తేనమార్గేణ తయా దిశా ధావంతస్సంతః నరాధిపం నిరీక్షంతే॥ తనిశ్లోకి॥ అత్ర రామాశయాభిజ్ఞైర్మృగైస్సీతాగమనదిక్సూచకచేష్టాకరణాత్ సూక్ష్మాలంకారః - సూక్ష్మంపరాశయాభిజ్ఞేతరసాకృతచేష్టితమితిలక్షణాత్ ॥ ౧౭॥ యేనేతి॥యేనకారణేన-మార్గం ఆకాశమార్గం-భూమిం దక్షిణాంభూమించ-నిరీక్షంతేస్మ పునశ్చ మార్గం దక్షిణమార్గం ఇచ్ఛంతిస్మ-గంతుమితిశేషః- తేన కారణేనమృగాః ఉపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థా ఆసన్॥౧౮॥ ఉక్తమనువదన్నాహ- తేషామితి॥ వచనసర్వస్వంతత్సదృశమింగితమిత్యర్థః-లక్షయామాస-మృగచేష్టార్థంవచనోక్తమివజ్ఞాతవానిత్యర్థః.ఉవాచేత్యన్వయః ఆర్తవత్ ఆర్తమితిక్రియావిశేషణం- క్తవతు ప్రత్యయః॥౨౦॥ క్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-యథా యేన ప్రకారేణ దర్శయంతితథాగచ్ఛావహై ఇత్యన్వయః-ఆర్షమాత్మనేపదం- నైఋతిందక్షిణపశ్చిమాం రాక్షసాధిష్ఠితాం-తస్యాశ్చ దక్షిణైకదేశత్వాద్దక్షిణాం దిశమితివ్యపదేశః-ఆగమః సీతాదర్శనోపాయః॥౨౨॥ బాఢమితి॥ శ్రీమాన్ సీతాధిగమహేతుదర్శనశ్రీమాన్॥ ౨౩॥ ఏవమితి ॥ ఏవంసాధ్విత్యాద్యుక్తరీత్యాపుష్ప

చావరీ సౌమ్య కించిన్న ప్రతిభాషతే।కిన్ను లక్ష్మణ వక్ష్యామి సమేత్య జనకం వచః॥ మాతరం చైవ వైదేహ్యా వినా తామహమప్రియమ్॥౧౧॥ యామేరా
జ్యవిహీనస్య వనే వన్యేన జీవతః॥ సర్వం వ్యపనయచ్ఛోకం వైదేహీ క్వ ను సా గతా॥౧౨॥ జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజపుత్రీమపశ్యతః॥ మన్యే దీర్ఘా భవి
ష్యంతి రాత్రయో మమ జాగ్రతః॥౧౩॥ మందాకినీం జనస్థానమిమం ప్రస్రవణం గిరిమ్॥ సర్వాణ్యనుచరిష్యామి యది సీతా హి దృశ్యతే॥౧౪॥ ఏతే మృ
గా మహావీర్యా మామీక్షంతే ముహుర్ముహుః॥ వక్తుకామా ఇవ హి మే ఇంగితాన్యుపలక్షయే॥౧౫॥ తాంస్తు దృష్ట్వా నరవ్యాఘ్రో రాఘవః ప్రత్యు
వాచ హ॥ క్వ సీతేతి నిరీక్షన్వై బాష్పసంరుద్ధయా దృశా॥౧౬॥ ఏవముక్తా నరేంద్రేణ తే మృగాస్సహసోత్థితాః॥ దక్షిణాభిముఖాస్సర్వే దర్శయం
తో నభస్స్థలమ్। మైథిలీ హ్రియమాణా సా దిశం యామన్వపద్యత॥ తేన మార్గేణ ధావంతో నిరీక్షంతే నరాధిపమ్॥౧౭॥ యేన మార్గం చ భూమిం చ ని
రీక్షంతే స్మ తే మృగాః॥ పునశ్చ మార్గమిచ్ఛంతి లక్ష్మణేనోపలక్షితాః॥౧౮॥ తేషాం వచనసర్వస్వం లక్షయామాస చేంగితమ్॥ ఉవాచ లక్ష్మణో జ్యే
ష్ఠం ధీమాన్ భ్రాతరమార్తవత్॥౨౦॥ క్వ సీతేతి త్వయా పృష్టా యథేమే సహసోత్థితాః॥ దర్శయంతి క్షితిం చైవ దక్షిణాం చ దిశం మృగాః। సాధు గ
చ్ఛావహై దేవ దిశమేతాం హి నైఋతిమ్॥ యది స్యాదాగమః కశ్చిదార్యా వా సాథ లక్ష్యతే॥ ౨౨॥ బాఢమిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రస్థితో దక్షిణాం ది

శ్యాం రామస్సీతాదర్శనే నిరాశః కృతః-ఇయంగోదావరీ దివ్యదేవతా న బ్రూతే-అత స్తద్దర్శనం దుర్లభమితి నిరాశోభూత్ ॥౧౦॥తి॥ తదేవాహ- ఏషేతి॥౧౩॥ మందాకినీమితి ॥ మందాకినీ నామ కాచిన్నదీ॥౧౪॥ ఏతఇతి॥ మేమమ వక్తుకామా ఇవ- మైథిలీవృత్తాంతమితి శేషః-మామీక్షంతే కుతః యథా ఇంగితాని హృదయగతాభిప్రాయాన్ ఉపలక్షయే-మృగాణామితి శేషః॥౧౫॥ తానితి॥ నిరీక్షన్నితి మృగచేష్టాగ్రహణార్థం సూక్ష్మదృష్టిం కుర్వన్నిత్యర్థః॥౧౬॥ ఏవమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ అత్ర శ్లోకే య స్తచ్ఛబ్దావధ్యాహార్యౌ-అతైవమన్వయక్రమః-నరేంద్రేణ శ్రీరామేణ ఏవముక్తాః పృష్టాస్తే మృగాః సహసోత్థితా దక్షిణాభిముఖాస్సంతో నభస్స్థలందర్శయంతస్సంతః హ్రియమాణా సా మైథిలీ - యేన మార్గేణ యాందిశమన్వపద్యత - తస్యాం దిశి తేన మార్గేణ ధావంతో నరాధిపం నిరీక్షంతే ఇత్యన్వయః ౧౭॥ మృగకర్తృకనిరీక్షణేనకిం ఫలమత ఆహ॥ యేనేతి ॥ యేనకారణేన ఏతే మృగాః - మార్గం దక్షిణాం దిశం భూమించ దక్షిణదిగ్భూమించనిరీక్షంతే పునశ్చ మార్గం దక్షిణాం దిశం ఇచ్ఛంతః గంతుమిచ్ఛంతః. తేనకారణేన తే మృగాః-లక్ష్మణేనోపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థాః అభవన్నితి శేషః-ఆయం చోపలక్షితశ్చేష్టార్థః - దక్షిణదిశి దూరే భూమౌ స్థాపితా సీతేతి-దక్షిణదిగ్ధావనదక్షిణభూనిరీక్షణశబ్దైర్వ్యజ్యతే ఇతి॥౧౮॥ మృగచేష్టాగ్రహణేన కిం జాతమత ఆహ॥ తేషామితి॥ వచనసర్వస్వం వచనసారమివ ఇంగితంచేష్టాభిప్రాయం లక్షయామాస-లక్ష్మణ ఇతిశేషః- యద్వా తేషాం వచనసర్వస్వం ఇంగితం.స్వయం లక్ష్మణో లక్షయామాస జ్ఞాతవాన్.పశ్చాత్ జ్యేష్ఠం భ్రాతరం ప్రతి- తేషామింగితం ఉవాచేత్యన్వయః॥౨౦॥ క్వేతి ॥ నైఋతిం దక్షిణాం దిశం॥ యదీతి॥ దక్షిణాశాగమనేన-ఆగమః సీతాజ్ఞానే ఉపాయః- విఘ్నమితియావత్.

మార్గంపుష్పయుక్తమార్గం-మధ్యమపదలోపిసమాసః॥౨౪॥తామితి॥వీరఃదర్శనోపాయమాత్రేజ్ఞాతే తాంలబ్ధుంసమర్థః॥౨౫॥అభిజానామీతి॥ తానీమా
నిపుష్పాణిమయాదత్తానివై దేహ్యాః కేశపాశే-పినద్ధానిబద్ధానీత్యభిజానామి॥౨౬॥మన్యుఇతి॥ అమ్లానీకరణాత్ సూర్యః-అనుక్షేపణాత్ వాయుః - ధారణాత్ భూమి
శ్చ-రక్షంతీతి భావః॥౨౭॥ఏవమితి॥ మహాబాహుమిత్యనేనబలవత్సహాయత్వం-పురుషర్షభ ఇత్యనేనస్వతఃపరాక్రమశాలిత్వముక్తం-తథాపిధర్మాత్మా- సహసా
గిరేరవినాశకరణాత్ ॥౨౮॥కచ్చిదితి॥ రామా(స్త్రీ)॥తనిశ్లోకి॥క్షితిభృతాంనాథపర్వతశ్రేష్ఠ-సర్వాంగసుందరీప్రత్యవయవశోభాయుక్తా- మయావిరహితా రామా
రమ్యేవనోద్దేశేత్వయాదృష్టా కచ్చిత్-అస్యైవప్రశ్నస్యావృత్త్యాయోజనేఇదమేవోత్తరం-క్షితిభృతాంనాథక్షత్రియశ్రేష్ఠ-త్వయావిరహితామయాదృష్టేతి కచ్చి
త్ - కచ్చిత్కామప్రవేదనే - మయాదృష్టేతిదమేవమమాప్యత్యంతాభిమతమిత్యర్థః - అత్రఏకస్యైవవాక్యస్యప్రశ్నోత్తరరూపత్వాచ్చిత్రాలంకారధ్వనిః
కృతప్రశ్నోత్తరాభిన్నముత్తరంచిత్రముచ్యతఇతిలక్షణాత్ ॥౨౯॥ అదర్శనాదాహ-క్రుద్ధఇతి॥ ఏకమర్ధం॥౩౦॥ తామితి॥ హేమవర్ణాం హేమప్రతిమాం సదృశీం-
హేమాభాంస్వర్ణతుల్యకాంతిం॥౩౧॥ఏవమితి॥శంసన్నివప్రతిధ్వనినాకథయన్నివ-స్వపృష్టస్యైవానువాదేనానాదరోక్తిం రామోమన్యతేతిభావః-తతఃఅనాదరో
క్త్యా-రాఘవేవిషయే-సీతాంనాదర్శయత-ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదం॥తనిశ్లోకి॥శంసన్నివప్రతిశబ్దేనకథయన్నివ - అత్రప్రతిధ్వనివ్యపదేశేనరామం ప్రతిసీతాదర్శనకథ
నంవ్యజ్యతే-నాదర్శయతేతిరావణాద్భయంవ్యజ్యతే॥౩౨॥తతఇతి॥దాశరథిరితి హేతుగర్భం-శిలోచ్చయంపర్వతం॥ఇదమర్ధమేకం॥౩౨॥మమేతిశ్లోకః॥౩౩॥ఇమా
మితి॥ఇయమపిపృష్టాచేన్నవక్ష్యతీతిమత్వేతి భావః॥౩౪॥ఏవమితి॥నిష్క్రాంతం ప్రాదుర్భూతం-ఇతఃపూర్వమదర్శనాదేవముక్తం-త్రస్తాయాఃరావణాద్భీతాయాః
రామకాంక్షిణ్యాఃరామాశ్రమంప్రయాతుముద్యుక్తాయాః-అతఏవరాక్షసేనానువృత్తాయాఃఅనుగతాయాః- అతఏవేతస్తతోధావంత్యాః. దదర్శేత్యనువర్తతే॥

శమ్॥లక్ష్మణానుగతశ్శ్రీమాన్వీక్షమాణోవసుంధరామ్॥౨౩॥ ఏవంసంభాషమాణౌతావన్యోన్యం భ్రాతరావుభౌ * వసుంధరాయాంపతితంపు
ష్పమార్గమపశ్యతామ్॥౨౪॥ తాంపుష్పవృష్టింపతితాందృష్ట్వా రామోమహీతలే*ఉవాచలక్ష్మణంవీరోదుఃఖితోదుఃఖితంవచః॥౨౫॥అభిజానా
మిపుష్పాణితానీమానీహలక్ష్మణ*పినద్ధానీహవై దేహ్యామయాదత్తానికాననే॥ ౨౬ ॥మన్యేసూర్యశ్చవాయుశ్చ మేదినీచయశస్వినీ*అభిరక్షంతిపు
ష్పాణిప్రకుర్వంతోమమప్రియమ్॥౨౭॥ఏవముక్త్వామహాబాహుంలక్ష్మణంపురుషర్షభః* ఉవాచరామోధర్మాత్మాగిరింప్రస్రవణాకులమ్॥
౨౮॥కచ్చిత్క్షితిభృతాంనాథదృష్టాసర్వాంగసుందరీ*రామారమ్యేవనోద్దేశేమయావిరహితాత్వయా॥౨౯॥క్రుద్ధోబ్రవీద్గిరింతత్రసింహఃక్షు
ద్రమృగంయథా॥౩౦॥తాం హేమవర్ణాం హేమాభాంసీతాందర్శయపర్వత।యావత్సానూనిసర్వాణినతేవిధ్వంసయామ్యహమ్ ॥ ౩౧॥ ఏవము
క్తస్తురామేణపర్వతోమైథిలీంప్రతి।శంసన్నివతతస్సీతాంనాదర్శయతరాఘవే॥౩౨॥తతోదాశరథీరామఉవాచచశిలోచ్చయమ్॥ ౩౨॥ మమబా
ణాగ్నినిర్దగ్ధోభస్మీభూతోభవిష్యసి * అసేవ్యస్సతతంచైవనిస్తృణద్రుమపల్లవః॥౩౩॥ఇమాంవాసరితంచాద్యశోషయిష్యామిలక్ష్మణ * యదినా
ఖ్యాతిమేసీతామార్యాంచంద్రనిభాననామ్॥౩౪॥ఏవంసరుషితోరామోదిధక్షన్నివచక్షుషా*దదర్శభూమౌనిష్క్రాంతంరాక్షసస్యపదంమహత్
త్రస్తాయారామకాంక్షిణ్యాఃప్రధావంత్యాఇతస్తతః * రాక్షసేనానువృత్తాయామైథిల్యాశ్చపదాన్యథ ॥ ౩౫ ॥ ససమీక్ష్యపరిక్రాంతంసీతా

యదిస్యాత్ సంభవేత్ -అథవాఆర్యాసీతావాలక్ష్యతే॥౨౨॥౨౩॥ఏవమితి॥పుష్పమార్గం-పుష్పచిహ్నితంమార్గంపుష్పపరంపరాంవా॥౨౪॥౨౫॥అభిజానా
మీతి ॥ అపినద్ధానికేశపాశేబద్ధాని॥౨౬॥మన్యఇతి॥ అమ్లాననేనసూర్యఃఅనపనయనేనవాయుః ధారణేనవసుంధరాఏవంమత్ప్రియచికీర్షయాఏతేపుష్పాణిరక్షంతీ
త్యర్థః॥౨౭॥౨౮॥కచ్చిదితి॥సర్వాంగసుందరీప్రత్యవయవశోభాయుక్తా॥౨౯॥తూష్ణీంస్థితం ప్రతిక్రుద్ధఆహ- క్రుద్ధఇతి॥౩౦॥ తామితి॥ హేమాభామిత్యనేన
లావణ్యనిర్దేశః-హరిద్రాభో హేమవర్ణసదృశావేపలావణ్యాభావాదుభయనిర్దేశః॥౩౧॥ ఏవమితి॥ అత్రశంసన్నివేతిప్రతిశబ్దేనకథయన్నివేత్యర్థః॥౩౨॥౩౩॥ ఇ
మామితి॥ ఇమాంసరితం గోదావరీం॥౩౪॥ఏవమితి॥దిధక్షన్నివ-సర్వంజగదితిశేషః-నిష్క్రాంతంప్రవృత్తవిక్షేపం-మహదత్యాయతవిస్తృతమిత్యర్థః-పదంచరణ
న్యాసస్థానందదర్శేత్యన్వయః॥౩౫॥సఇతి॥ రాక్షసస్యసీతాయాశ్చ-పరిక్రాంతంప్రవృత్తంపదంసమీక్ష్య-భ్రాతరంశశంసేత్యన్వయః॥౩౬॥పశ్యేతి॥ కనకబిందవః

౩౭॥ ససమీక్ష్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ పరిక్రాంతం పరిక్రమం. పదన్యాసమితి యావత్ ॥౩౮॥ పశ్యేతి॥ కనకబిందవః స్వర్ణశకలాని॥౩౯॥ తప్తేతి॥ తప్తం స్వర్ణం॥౪౦॥ మన్యఇతి॥ ఇతి మన్యఇతి యోజ్యం॥౪౧॥ తస్యా ఇతి॥ తస్యా నిమిత్తం-సుందోపసుందవత్ పరిగ్రహార్థమిత్యర్థః- వివదమానయోః వైమత్యం ప్రాప్తయోః- భాసనోపసంభాషేత్యాదినా ఆత్మనేపదం॥౪౨॥ ముక్తేతి॥ ముక్తామణిమయం ముక్తామణిప్రచురం॥౪౩॥ తరుణేతి॥ వైడూర్యగులికాచితం వైడూర్యమణిఖచితం॥౪౪॥ ఛత్రమితి॥ సమ్యక్ శతధా భగ్నదండమిత్యన్వయః॥౪౫॥ కాంచనేతి॥ కాంచనమయాః ఉరశ్ఛదాః తనుత్రాణి యేషాం తే-ఖరాః అశ్వతరాః- రాసభవిశేషా వా॥౪౬॥ దీప్తేతి॥ ద్యుతిమత్త్వాదేవ దీప్తపావకసంకాశః-సమరే నాయకసూచకో ధ్వజస్సమరధ్వజః-అపవిద్ధః రథశ్చ భగ్న ఇతి సంబంధః-సాంగ్రామికః సమరోచితః॥ ౪౭॥ రథేతి ॥ రథస్యాక్షః ఆధారదండః-తన్మాత్రాః తద్వద్దీర్ఘప్రమాణాః-ప్రమాణే మాత్రచ్-విశిఖాః విగతశిఖాః-ముండాగ్రా ఇత్యర్థః-విగతఫలభాగా ఇతి వా- అభిహతాః భగ్నాః- ప్రకీర్ణాః ఇతస్తతో విప్రకీర్ణాః॥౪౮॥ శరావరావితి॥ శరానావృణుత ఇతి శరావరౌ- ప్రతోదః తోత్రం-అభీశవో రశ్మయః॥ని॥ అభీశుః ప్రగ్రహో రశ్మావితి శాశ్వతః॥౪౯॥ కస్యేతి॥ ఉష్ణీషః శిరోవేష్టనం॥౫౦॥ పదవీతి॥ ఏషా పదవీ మార్గః పురుషస్య - జఘనభాగనిమ్నత్వాద్యభావాత్ - తత్రాపి రక్షసః పదవీ విషమరూపత్వాత్ -ఏవం చ మమ రాక్షసైస్సహ ఇదం వైరం శతగుణం సత్తైషాం జీవితమంతయతి వినాశయతీతి జీవితాంతకం సంపన్నం-పశ్య- ఏతావత్పర్యంతం రాక్షసైస్స్త్రీప్రవైరాకరణాత్తదపరాధస్సోఢః-సంప్రతి తాన్ సమూలం నాశయిష్యామీతి భావః॥౫౧॥ సుఘోరేతి॥ మృతా మారితా॥౫౨॥ అస్యామవస్థాయామరక్షకత్వాద్ధర్మోపిరో

యా రాక్షసస్య చ* భగ్నం ధనుశ్చ తూణీ చ వికీర్ణం బహుధా రథమ్। సంభ్రాంతహృదయో రామశ్శశంస భ్రాతరం ప్రియమ్॥౩౮॥ పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యాశ్శీర్ణాః కనకబిందవః। భూషణానాం హి సౌమిత్రే మాల్యాని వివిధాని చ॥౩౯॥ తప్తబిందునికాశైశ్చ చిత్రైః క్షతజబిందుభిః। ఆవృతం పశ్య సౌమిత్రే సర్వతో ధరణీతలమ్॥౪౦॥ మన్యే లక్ష్మణ వైదేహీ రాక్షసైః కామరూపిభిః। భిత్త్వా భిత్త్వా విభక్తా వా భక్షితా వా భవిష్యతి॥౪౧॥ తస్యా నిమిత్తం వైదేహ్యా ద్వయోర్వివదమానయోః। బభూవ యుద్ధం సౌమిత్రే ఘోరం రాక్షసయోరిహ॥౪౨॥ ముక్తామణిమయం చేదం తపనీయవిభూషితమ్। ధరణ్యాం పతితం సౌమ్య కస్య భగ్నం మహద్ధనుః॥౪౩॥ తరుణాదిత్యసంకాశం వైడూర్యగులికాచితమ్। విశీర్ణం పతితం భూమౌ కవచం కస్య కాంచనమ్ ॥ ౪౪ ॥ ఛత్రం శతశలాకం చ దివ్యమాల్యోపశోభితమ్। భగ్నదండమిదం కస్య భూమౌ సమ్యఙ్నిపాతితమ్॥ ౪౫॥ కాంచనోరశ్ఛదాశ్చేమే పిశాచవదనాః ఖరాః। భీమరూపా మహాకాయాః కస్య వా నిహతా రణే॥౪౬॥ దీప్తపావకసంకాశో ద్యుతిమాన్ సమరధ్వజః। అపవిద్ధశ్చ భగ్నశ్చ కస్య సాంగ్రామికో రథః॥౪౭॥ రథాక్షమాత్రా విశిఖాస్తపనీయవిభూషణాః। కస్యేమేఽభిహతా బాణాః ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః॥౪౮॥ శరావరౌ శరైః పూర్ణౌ విధ్వస్తౌ పశ్య లక్ష్మణ। ప్రతోదాభీశుహస్తో వై కస్యాయం సారథిర్హతః॥౪౯॥ కస్యేమౌ పురుషవ్యాఘ్ర శయానౌ నిహతౌ యుధి। చామరగ్రాహిణౌ సౌమ్య సోష్ణీషమణికుండలౌ॥౫౦॥ పదవీ పురుషస్యైషా వ్యక్తం కస్యాపి రక్షసః। వైరం శతగుణం పశ్య మమేదం జీవితాంతకమ్॥౫౧॥ సుఘోరహృదయైస్సౌమ్య రాక్షసైః

కనకస్య భూషణస్య సంబంధినో బిందవః శకలాని॥౩౯॥ తప్తేతి॥ తప్తబిందునికాశైః తపనీయబిందుతుల్యైః॥౪౦॥ తి ॥ మన్య ఇతి॥ సీతాయాం వా ఇమే రుధిరబిందవః సీతానిమిత్తం సుందోపసుందవద్యుధ్యమానయో రక్షసోర్వేతి వికల్పాలంకారః శ్లోకద్వయే నోక్తః॥౪౧॥ తస్యా ఇతి॥ తస్యా నిమిత్తం తస్యా ఆహరణార్థమిత్యర్థః॥౪౨॥ ౪౩॥ తరుణేతి॥ వైడూర్యగులికాచితం-వైడూర్యమణిభిరలంకృతమిత్యర్థః॥౪౪॥౪౫॥ కాంచనేతి॥ కాంచనోరశ్ఛదాః కాంచనమయతనుత్రాణవంతః॥౪౬॥ దీప్తేతి॥ ధ్వజః అపవిద్ధః ధ్వస్తః-రథో భగ్న ఇత్యన్వయః॥౪౭॥ రథాక్షమాత్రా ఇతి॥ విశిఖాః ముండాగ్రాః . ఖండితాగ్రా ఇతి యావత్ అపహతాః ధ్వస్తాః రథాక్షమాత్రాః. చతుశ్శతాంగులపరిమితాః-తదుక్తం శిల్పిప్రశ్నే* అష్టాశీతిశతమీషా తిర్యగక్షశ్చతుశ్శత ఇతి॥౪౮॥ శరావరావితి॥ శరావరౌ తూణీరౌ- ప్రతోదాభీశుహస్తః- ప్రతోదః తోత్రం అభీశవః ప్రగ్రహాః॥౪౯॥౫౦॥ పదవీతి॥ ఏషా పురుషస్య పదవీ తత్రాపి కస్యచిద్రక్షస ఇత్యనేన నిశ్చయాభావ ఉక్తః-అత ఏవ రాక్షసైస్సహ జీవితాంతకం జీవితస్యాంతం కరోతీతి తథా-రక్షసా మే వేతి శేషః-శతగుణమత్యంతం మమ వైరమాసీత్ -పశ్యేతి సంబంధః॥౫౧॥ వైరహేతుమాహ॥ సుఘోరహృదయైరితి॥ అతో వైరం పశ్యేతి పూ

షాజాతఇత్యాహ-నధర్మ ఇతి॥ఇదమర్ధమేకం॥౫౧॥నకేవలంధర్మే-తత్ఫలప్రదదేవేష్వపిరోషోజాతఇత్యాహ-భక్షితాయామితి॥కేవా ఈశ్వరాః మమప్రియంకర్తుంశక్తాఇత్యన్వయః.ఆద్యోహిః పాదపూరణే-ద్వితీయః ప్రసిద్ధౌ॥౫౨॥తర్హిదానీంకథమప్రియంతైఃకృతమిత్యత్రాహ-కర్తారమితి॥లోకానాంకర్తారమపి-ఘోరమపిసంహారకరణసమర్థమపి-కరుణవేదినంకారుణ్యపరంపురుషం-సర్వభూతానిఅజ్ఞానాదవమన్యేరన్-నాద్రియేరన్-లోకస్వభావోయమితిభావః॥ తన్నిశ్లోకి॥ అత్రలోకానాంకర్తారమితిజగత్సృష్టికర్తృత్వంఘోరమితిసంహారకకరణసామర్థ్యంచవ్యజ్యతే॥౫౩॥విశిష్యగర్వితాదేవాః మాంనాద్రియేరన్నిత్యాహ - మృదుమితి॥ లోకహితేయుక్తంసక్తం-అతఏవమృదుంకోమలహృదయం.అతఏవకరుణవేదినం-దాంతంవిషయచాపలరహితం-మాంనిర్వీర్యంమన్యంతే-అజ్ఞత్వావిశేషాదితిభావః॥తన్నిశ్లోకి॥౫౪॥మామితి॥గుణఃకారుణ్యాదిః-మాంప్రాప్య-దోషస్సంవృత్తః అనిష్టసాధనత్వేనసంవృత్తః-తస్మాదస్మదవమానహేతుతయా- దోషరూపేణగుణేనకింప్రయోజనమిత్యర్థః-యద్వా సర్వభూతానాంరక్షసాంచనభవాయనాశాయ-గుణఃదోషస్సంవృత్తః-దయాంత్యక్త్వా క్రోధంకరిష్యామీత్యర్థః॥ తన్నిశ్లోకి॥ సర్వభూతానాంరాక్షసానుకూలతయాయానిభూతానిప్రవర్తంతే తేషాం - రక్షసాంచఅభావాయనాశాయ॥౫౫॥సంహృత్యేతి॥ యథాఉదితస్సూర్యః శశిజ్యోత్స్నాంశీతళచంద్రచంద్రికాంసంహృత్యైవప్రకాశతే-తథామమతేజః-గుణాన్ మృదుత్వాదీన్ - సంహృత్యైవనిరస్యైవ-ప్రకాశతే॥ తన్నిశ్లోకి॥ శశిజ్యోత్స్నామిత్యుపలక్షణం-ఉదితోమహాన్ సూర్యః అనాయాసేనశశిజ్యోత్స్నాదీని తేజాంస్యపహృత్యయథాప్రకాశతే-తద్వన్మమతేజస్సకలవస్తుగుణాన్ సంహృత్యప్రకాశతే॥౫౬॥దేవవిషయఃకోపస్తత్సంబంధిష్వపిప్రవర్తతామిత్యాహ-నైవేతి॥౫౭॥మమేతి॥ అస్త్రాణిబ్రహ్మాస్త్రాదీని-పశ్య-ఉత్తరక్షణమితి శేషః-త్రైలోక్యచారిణాం-నిస్సంపాతంబాణప్రచారతోఽశక్యసంచారం॥౫౮॥ సన్నిరుద్ధేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥సన్నిరుద్ధః గ్రహగణః గ్రహగణసంచారఃయస్య-ఆవారితః ఆచ్ఛాదితః-విప్రణష్టానలమరుత్ నష్టాగ్నివాతం.భాస్కరద్యుతిసంవృతంసంవృతభాస్కరద్యుతి-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః-కా

సైః కామరూపిభిః హృతామృతావాసీతాసాభక్షితావాతపస్వినీ ॥ ౫౦ ॥ నధర్మస్త్రాయతేసీతాంహ్రియమాణాంమహావనే॥౫౧॥భక్షితా
యాంహివైదేహ్యాంహృతాయామపిలక్ష్మణ*కేహిలోకేప్రియంకర్తుంశక్తాస్సౌమ్యమహేశ్వరాః॥౫౨॥కర్తారమపిలోకానాంఘోరంకరుణవేది
నమ్*అజ్ఞానాదవమన్యేరన్ సర్వభూతానిలక్ష్మణ॥౫౩॥మృదుంలోకహితేయుక్తందాంతంకరుణవేదినమ్* నిర్వీర్యఇతిమన్యంతేనూనంమాంత్రిద
శేశ్వరాః॥౫౪॥మాంప్రాప్యహిగుణోదోషస్సంవృత్తఃపశ్యలక్ష్మణ*అద్యైవసర్వభూతానాంరక్షసామభవాయచ॥౫౫॥ సంహృత్యైవశశి
జ్యోత్స్నాంమహాన్ సూర్యఇవోదితః*సంహృత్యైవగుణాన్ సర్వాన్ మమతేజః ప్రకాశతే॥౫౬॥నైవయక్షానగంధర్వానపిశాచానరాక్షసాః॥
*కిన్నరావామనుష్యావాసుఖంప్రాప్స్యంతిలక్ష్మణ॥౫౭॥మమాస్త్రబాణసంపూర్ణమాకాశంపశ్యలక్ష్మణ*నిస్సంపాతంకరిష్యామిహ్యద్యత్రై
లోక్యచారిణామ్॥౫౮॥సన్నిరుద్ధగ్రహగణమావారితనిశాకరమ్*విప్రణష్టానలమరుద్భాస్కరద్యుతిసంవృతమ్। వినిర్మథితశైలాగ్రంశుష్యమా

ర్వేణసంబంధః-మమవైరంపశ్యేత్యాగ్రహోక్తిః॥౫౦॥ఆపత్సురక్షకోధర్మఇతిన్యాయోస్తి-సోప్యస్మిన్నవసరేనాస్తీత్యాహనధర్మ ఇతి॥ ౫౧॥ దేవాశ్చరక్షంతీత్యేతదపినాస్తీత్యాహ॥భక్షితాయామితి॥ఈశ్వరాదేవాః కేవా-మమప్రియంకర్తుంశక్తాః ఆసక్తిమంతః- నకేపీత్యర్థః - దేవాదయోయదిమమప్రియంకర్తుంశక్తాః-తర్హిసీతాహరణాదేః పూర్వమేవరక్షేయుః-తేతాదృశానభవంతీతిభావః॥౫౨॥అయంస్వయంకృతానర్థ ఇత్యభిప్రాయేణాహ॥కర్తారమితి॥ కరుణవేదినంకారుణ్యపరంలోకానాంకర్తారమపిసర్వభూతాని-అజ్ఞానాత్ తత్స్వభావాపరిజ్ఞానాదశక్తఇత్యవమన్యేరన్॥ ౫౩॥ అస్తుప్రకృతేకిమాయాతమతఆహ॥మృదుమితి॥మృదుంమార్దవాదిధర్మయుక్తంమాం-త్రిదశేశ్వరాః నిర్వీర్యంమన్యంతే-అజ్ఞత్వావిశేషాదితిభావః॥౫౪॥ మామితి॥ అతఏవమాంప్రాప్యగుణోపిమార్దవాదిగుణోపి-దోషః అనిష్టసాధనత్వేనసంవృత్తఇత్యర్థః-అతోమృదుత్వంవిసృజ్యఅతఃపరమేవంకరిష్యామీత్యాహ - అద్యైవేత్యాది॥౫౫॥ శశిజ్యోత్స్నాంచంద్రచంద్రికాం-సంహృత్యాభిభూయ-ఉదితోరవిరివ-సర్వాన్ గుణాన్ తేజాంసిసంహృత్యఅభిభూయమమతేజః ప్రతాపః ప్రకాశత ఇత్యన్వయః॥౫౬॥ తదేవప్రపంచయతి.నైవేతి॥౫౭॥నమేతి॥నిస్సంపాతంనిస్సంచారం॥౫౮॥సన్నిరుద్ధేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ విప్రణష్టానలజలమరుద్భాస్కరసంయుతం-వి

లసాధ్యోధర్మః కాలధర్మః-వినాశః తేనకాలధర్మణా-అనిజావర్తః॥ ౧౨॥నతామితి॥తస్మాదస్మిన్ముహూర్తఇత్యుపస్కార్యం-కుశలినీం క్షేమయుక్తాం-అతు తామిత్యర్థః ౧౩ ॥ నాకాశమితి॥సుతో ఓమహార్వీ॥౧౪॥అర్దితమితి॥అర్దితంహింసితం. సమాకులంసమ్యగ్వ్యగ్రం-అమర్యాదంత్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం॥౧౫॥ ఆకర్ణేతి॥ దు రావరైః దుర్వారైః-జీవలోకం బ్రహ్మాండం॥౧౬॥మమేతి॥రోషప్రయుక్తానాంరోషసంప్రయుక్తానాంమమేతి శేషః-అతిదూరాతిగామినాం అతిదూరాతిపాతినాం ౧౭ ॥ నైవేతి॥నభవిష్యంతి-నశిష్యంతీత్యర్థః-పూర్వందుఃఖప్రాప్తిరేవోక్తా॥౧౮॥ దేవేతి॥బహుధాశకలీకృతా ఇత్యన్వయః॥ ౧౯॥ నిర్మర్యాదానితి ॥ నిర్మర్యాదాన్ స్వస్వవ్యవస్థారహితాన్-నదాస్యంతినదాస్యంతియది॥ ౨౦॥ హృతాంమృతాం వేత్యత్రసూచితమాహ - తథారూపామితి॥ జగత్సర్వం-సర్వంజనమిత్యర్థః-అన్యథా త్రైలోక్యమిత్యనేనపునరుక్తిః సచరాచరమిత్యనువాదః॥ ౨౧॥ఇత్యుక్త్వేతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥నిష్పీడ్యదృఢముష్టిబలేనగృహీత్వా॥ ౨౩॥యథేత్యాదిసార్ధ శ్లోకః॥ విధిఃఅదృష్టంజరాదయోయథానప్రతిహన్యం తేతథాహంనని వార్యః అన్యేయథాశబ్దాఃపాదపూరణార్థాః- యద్వా బహువచనమవివక్షితం-ప్రతిహన్యతఇతి ప్రత్యేకమన్వయః॥తనిశ్లోకే॥అనేనఅప్రతిహతసంకల్పత్వంపరైరనభిభవనీయత్వంచకథితం-అత్రయథేతి పదావృత్త్యానప్రతిహన్యంతఇత్యప్రతిక్రియా స్వరూపా వృత్తిః-దీపకాలంకారః॥ ౨౪॥ పురేతి ॥ పురేవమేచారుదతీంమాయామృగంప్రతిగమనాత్ పూర్వంకాంతంమాంప్రతి ఇమంమృగంగృహీత్వానయ్యాం దేహీతిహర్షయత్ స్మితంకృతవతీ తేనసహైవనదాస్యంతిచేత్ -అనిందితాం-తామలబ్ధ్వాజగదుపసంహారంకరిష్యామి చేదపి-ఇదంనిందితమితినకేపివక్ష్యంతీతిభావః-వక్ష్యతేహి- యదిరామస్సముద్రాంతాం మేదినీంపరివర్తయేత్ - అస్యాహేతోర్విశాలాక్ష్యాయుక్తమిత్యేవమేమతిరితిసర్వజ్ఞేనహనుమతా ॥ చారుదతీమిత్యత్ర ఛందసీతిసూత్రేణదంతశబ్దస్యదత్రాదేశః-అగ్రాంతేతిసూత్రస్థచకారేణవాదత్రాదేశః-సీతాంఅయోనిజతయామత్త్వ్యతిశయితాం - మైథిలీంపీరశ్రేష్ఠజనకచక్రవర్తి

ణజలాశయమ్॥ధ్వస్తద్రుమలతాగుల్మంవిప్రణాశితసాగరమ్॥ త్రైలోక్యంతుకరిష్యామిసంయుక్తంకాలధర్మణా॥ ౧౨॥నతాంకుశలినీంసీతాంప్ర దాస్యంతిసురేశ్వరాః॥అస్మిన్ముహూర్తే సౌమిత్రే మమద్రక్ష్యంతివిక్రమమ్॥౧౩॥నాకాశముత్పతిష్యంతి సర్వభూతానిలక్ష్మణ। మమచాపగుణో న్ముక్తైర్బాణజాలైర్నిరంతరమ్॥౧౪॥అర్దితంమమనారాచైర్ధ్వస్తభ్రాంతమృగద్విజమ్ । సమాకులమమర్యాదంజగత్పశ్యాద్యలక్ష్మణ॥౧౫॥ఆక ర్ణపూర్ణైరిషుభిర్జీవలోకందురావరైః।కరిష్యేమైథిలీహేతోరపిశాచమరాక్షసమ్॥౧౬॥ మమరోషప్రయుక్తానాంసాయకానాంబలంసురాః। ద్రక్ష్యంత్యద్యవిముక్తానామతిదూరాతిగామినామ్॥౧౭॥నైవదేవానదైతేయానపిశాచానరాక్షసాః । భవిష్యంతిమమక్రోధాత్త్రైలోక్యేవిప్రణా శితే॥౧౮॥దేవదానవయక్షాణాంలోకాయేరక్షసామపి।బహుధానభవిష్యంతిబాణౌఘైశ్శకలీకృతాః॥౧౯॥ నిర్మర్యాదానిమాన్లోకాన్కరిష్యామ్యద్య సాయకైః।హృతాంమృతాంవాసౌమిత్రేనదాస్యంతిమమేశ్వరాః॥ ౨౦॥తథారూపాంహివైదేహీంనదాస్యంతియదిప్రియామ్। నాశయామిజ గత్సర్వంత్రైలోక్యంసచరాచరమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఇత్యుక్త్వారోషతామ్రాక్షోరామోనిష్పీడ్యకార్ముకమ్। శరమాదాయసందీప్తంఘోరమాశీవిషోప మమ్॥సంధాయధనుషిశ్రీమాన్రామఃపరపురంజయః।యుగాంతాగ్నిరివక్రుద్ధఇదంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౩॥యథాజరాయథామృత్యుర్యథాకాలో యథావిధిః।నిత్యంనప్రతిహన్యంతేసర్వభూతేషులక్ష్మణ॥తథాహంక్రోధసంయుక్తోననివార్యోస్మి సర్వథా॥ ౨౪॥పురేవమేచారుదతీమనిందితాం

ప్రణష్టాఃఅనలజలమరుతోయస్మిన్తత్తథాభాస్కరసంవృతంభాస్కరస్యసంవృతంసంవరణంయస్మిన్తత్ లీనభాస్కరమిత్యర్థః విప్రణష్టాఖిలమహాద్భాస్కర ద్యుతీత్యపిపాఠః-తస్యాయమర్థః-విప్రణష్టాఃఅఖిలమహాతాంభాస్కరస్యచద్యుతయోయస్మిన్తత్ -అతఏవసంవృతం-తమసేతి శేషః-కాలకర్మణావినాశేనసం యుక్తంకరిష్యామీత్యన్వయః॥౧౨॥నతామిత్యత్రయదిశబ్దోధ్యాహార్యః॥౧౩॥ నేతి॥నిరంతరంనీరంధ్రంఆకాశేనోత్పతిష్యంతీత్యన్వయః॥౧౪॥తి॥అమర్యాదంత్యక్తస్వ స్వప్రకృత్యవస్థానం॥౧౫॥తి॥జీవలోకేనమరావరైః దుర్నివారైః-దురావరశబ్దఃఖలంతః॥౧౬॥౧౭॥నైవేతి॥నభవిష్యంతీత్యర్థః॥౧౮॥౧౯॥నిర్మర్యాదానితి॥ నదా స్యంతీత్యత్రయదీత్యధ్యాహార్యం॥ ౨౦॥తి॥తథారూపాంయథాపూర్వస్వభావాం-అత్రనదాస్యంతీతిపౌనరుక్త్యం కోపాతిశయాన్నదోషాయ॥ ౨౧॥ఇతీతి॥నిష్పీ డ్యదృఢముష్టిబంధేనగృహీత్వా॥౨౨॥౨౩॥యథేతి॥విధిః దైవంనప్రతిహన్యం తే॥౨౪॥పురేతి॥పరివర్తయామి నాశయామి॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వర

పుత్రీ త్వేనమత్సదృశీం-సదేవేత్యాది-సర్వలోకస్యసంభూతమరణమేవకరిష్యామీతిభావః-పరివర్తయామి నాశయామి-అన్యథాకరిష్యామీతివా- అస్మిన్సర్గేసార్ధపంచసప్తతిశ్లోకాః॥౭౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే చతుష్షష్టితమస్సర్గః. *****
ఏవంజగదుపసంహారక్రోధకలుషంరామంలక్ష్మణస్సంధుక్షయతిపంచషష్టితమే-తప్యమానమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ తప్యమానంతపంతం-శథాతప్యమానమిత్యనేనపూర్వోక్తజగదుపసంహారవాచస్తప్తత్వకృతాఃనతుసంకల్పపూర్వాఇత్యుచ్యతే-రామందృష్ట్వారామమబ్రవీదితిక్రియాభేదాన్నపునరుక్తిదోషః - అభవేవినాశే-యుక్తంఉద్యుక్తం-సంవర్తకంసంహారకం-అదృష్టపూర్వమితిక్రోధనక్రియావిశేషణం-పరిశుష్యతాలోకవినాశభయేనేతిభావః॥౩॥ పురేతి॥ క్రోధవశమాపన్నస్సన్-ప్రకృతింమృదుత్వాదినిజస్వభావం-నహాతుమర్హసి॥౪॥చంద్రఇతి॥లక్ష్మ్యాదికమేకైకస్యప్రతినియతం-త్వయితుఏతత్సర్వంచయశశ్చప్రతినియతమిత్యర్థః॥తనిశ్లోకే॥అత్రయశశ్శబ్దేన॥శ్రు॥నతస్యేశేకశ్చనతస్యనామమహద్యశఇత్యాద్యుక్తనిస్సీమాభ్యధికత్వాదిగుణాఃప్రతినియతాఇత్యుపలక్ష్యంతే॥౫॥మమదాంతతయైవైతాదృశీదశాజాతాఅధునాపియదిక్రోధోనస్యాత్కోవామమవిత్రస్యేత్ - కథంచసీతాప్రాప్తిరిత్యాశంక్యాహ-ఏకస్యేతి॥ అర్ధత్రయమేకాన్వయం॥అయంభావః-ఏకోరథోదృశ్యతే-ఏకస్యైవపదంప్రతీయతే-తేనఏకఏవాపరాధీతినిశ్చీయతే-ఏకస్యచాపరాధేనసర్వాన్హంతుంనార్హసి - తర్హికోవాపరాధీత్యత్రాహ-నన్వితి॥ కేనవ్రతిపక్షిణా-కస్యప్రయోజనస్యహేతోః-షష్ఠీహేతుప్రయోగఇతిషష్ఠీ-ప్రకృతాదన్యస్మాద్వానిమిత్తాదితినజానామి - తచ్చింతనీయమిత్యర్థః-సపరిచ్ఛదఃసపరికరః॥౬॥ఖురేతి॥ అశ్వానాంఖురైఃరథనేమిభిఃరథాగ్రైశ్చక్షతః-నిర్వృత్తసంగ్రామః-దృశ్యతఇతిశేషః॥౭॥ ఏకస్యేతి॥ విమర్దఃసంప్రహారః - తత్రహేతుమాహ-నహీతి-వృత్తంసంక్రాంతం॥౮॥వక్తవ్యముక్త్వాప్రకృతమాహ-నైకస్యేతి॥ యుక్తదండాఃఅపరాధోచితశిక్షాప్రవర్తకాః - విశిష్యతవాయంధర్మఇత్యాహ-సదేతి-శరణ్యఃశరణార్హః-పరమాగతిఃపరమప్రాప్యఃదేవాదికృతోయమపరాధోనేత్యాహకోన్వితి॥ తనిశ్లోకే॥౧౦॥పరితఇతి॥దీక్షితస్యదిశంతిసీతాంయదినాద్యమైథిలీమ్।సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగంజగత్సశైలంపరివర్తయామ్యహమ్॥౭౫॥ఇత్యారణ్యకాండేచతుష్షష్టితమస్సర్గః

తప్యమానంతథారామంసీతాహరణకర్శితమ్।లోకానామభవేయుక్తంసాంవర్తకమివానలమ్ * వీక్షమాణంధనుస్సజ్యంనిశ్శ్వసంతంపునఃపునః।దగ్ధుకామంజగత్సర్వంయుగాంతేతుయథాహరమ్*అదృష్టపూర్వంసంక్రుద్ధందృష్ట్వారామంతులక్ష్మణః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యంముఖేనపరిశుష్యతా॥౩॥పురాభూత్వామృదుర్దాంతస్సర్వభూతహితేరతః।నక్రోధవశమాపన్నఃప్రకృతింహాతుమర్హసి॥౪॥ చంద్రేలక్ష్మీఃప్రభాసూర్యేగతిర్వాయౌభువిక్షమా।ఏతచ్చనియతంసర్వంత్వయిచానుత్తమంయశః॥౫॥ఏకస్యనాపరాధేనలోకాన్హంతుంత్వమర్హసి।నతుజానామికస్యాయంభగ్నస్సంగ్రామికోరథః * కేనవాకస్యవాహేతోస్సాయుధస్సపరిచ్ఛదః॥ ౬॥ ఖురనేమిక్షతశ్చాయంసిక్తోరుధిరబిందుభిః * దేశోనిర్వృత్తసంగ్రామస్సుఘోరఃపార్థివాత్మజ॥౭॥ ఏకస్యతువిమర్దోయంనద్వయోర్వదతాంవర * నహివృత్తంహిపశ్యామిబలస్యమహతఃపదమ్॥౮॥ నైకస్యతుకృతేలోకాన్వినాశయితుమర్హసి * యుక్తదండాహిమృదవఃప్రశాంతావసుధాధిపాః। సదాత్వంసర్వభూతానాంశరణ్యఃపరమాగతిః

తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుష్షష్టితమస్సర్గః- ****************************
తప్యమానమిత్యాది॥తప్యమానంతపంతంరామందృష్ట్వా-రామమబ్రవీదితిరామశబ్దద్వయస్యసంబంధః-అభవేనాశేయుక్తముద్యుక్తంసాంవర్తకంప్రళయకాలీనం ముఖేనపరిశుష్యతేతిలోకవినాశభయేనేతిభావః॥౩॥తి॥పురేతి॥ప్రకృతింసర్వభూతహితత్వరూపాం॥౪॥చంద్రఇతి॥లక్ష్మ్యాదికమేకైకస్యప్రతినియతం - త్వయిఏతచ్చసర్వంయశశ్చప్రతినియతమిత్యర్థః॥౫॥అస్తుప్రకృతేకిమాయాతమతఆహ॥ఏకస్యేతి॥నన్వేకస్యాపరాధఇతికథంజ్ఞాయతేఅతఆహ-నత్వితి ॥ నజానామ్యేవేత్యర్థః-యద్యప్యేకఇతివిశేషతోనజానామి-తథాపిభగ్నోరథస్త్వేకఇతికృత్వా-అయమేకఏవాస్మాకంఅపరాధీతిజానామీతిభావః॥౬॥ ఖురేతి ॥ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టోదేశః-నిర్వృత్తసంగ్రామఃనిష్పన్నసంగ్రామోదేశోదృశ్యతఇతిశేషః అతః॥౭॥ఏకస్యేతి॥ ఏకస్యరథికస్యేతిశేషః-నద్వయోఃరథికయోరితిశేషః- కుతః-నహీతి మహతఃబలస్యసైన్యస్యపదంస్థానంనపశ్యామీత్యర్థః॥౮॥ఉపసంహరతి॥నైకస్యేతి॥ఏకస్యకృతేఏకనాశనిమిత్తమిత్యర్థః - యుక్తదండాఃయథాపరాధదండాః ॥

ఉపక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య-సాధవః ఋత్విజః॥౧౧॥యేనేతి॥ పరమర్షిభిః ఏతద్వనస్థైః॥౧౨॥సముద్రమితి॥విచేష్యామః అన్వేషిష్యామహే॥ ౧౩॥ దేవేతిస్ప
ష్టం॥౧౪॥నచేదితి॥ ప్రాప్తశ్చతుర్థోపాయకాలోయస్మిన్ కర్మణితత్తథా॥౧౫॥ఏతదేవస్పష్టయతి-శీలేనేతి॥ సముత్పాదయ-వివక్షితకార్యమితి శేషః-సముత్పా
దయేతిపాతాలోకానితి శేషః-ఏవంలక్ష్మణప్రసాదనేనరామకోపశాంతిప్రపంచనాద్రావణారాధితతత్వతుషాతిరుద్రసంకల్పాద్రామకోపోభగ్నఇతివదన్తామూ
ర్ఖఇత్యవగంతవ్యః॥౧౬॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే పంచషష్టితమస్సర్గః. *******
ఏవంలక్ష్మణేనరామమాశ్వాస్యపునస్సక్తవ్యాంశంజ్ఞాపయతివట్‌షష్టితమే-తంతథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ పరిద్యూనంపరిదేవనంప్రాప్తం- పరిశోచంత
మిత్యర్థః-ఛ్వోశ్శూడనునాసికేచేత్యూర్ -దివోవిజిగీషాయామితినిష్ఠానత్వం-అచేతనంఅస్వస్థచిత్తంసంబోధయామాసజ్ఞాపయామాస- అభిపీడయన్ ఉపసంగృ
హ్ణన్॥౨॥మహాతేతి॥మహతాతపసాకాయక్లేశేనవ్రతోపవాసాదినా-మహతాచాపికర్మణాఅశ్వమేధపుత్రకామేష్టిప్రభృతికర్మణా-రాజ్ఞాదశరథేన-రాజాలో
కస్యరంజనాత్ -అనేనమంత్రద్రవ్యక్రియాలోపాభావేనాధికారిణాకృతత్వముచ్యతే-అమృతమివ-తద్వత్ భోగ్యత్వంయత్నసాధ్యత్వంచోచ్యతే-అమరైః - అనే
కసురకృతయత్నః ఏకేనకృతఇతిగమ్యతే॥౩॥తవేతి॥ ఏవకారేణఇతరపుత్రవ్యావృత్తిః-తవైవగుణైర్బద్ధః త్వద్గుణైకపరవశః మహీపతిఃరాజా- నతుజాతమాత్రేణరా
జా- దేవత్వమాపన్నః-తత్రకింప్రమాణంతత్రాహ-భరతస్యేతి-భరతాదిత్యర్థః-పంచమ్యర్థేషష్ఠీ-తథైవమయోక్తమితి శేషః॥౪॥యదీతి॥ కాకుత్స్థస్యనేనాప్రా

ప్తిః॥ కోనుదారప్రణాశంతేసాధుమన్యేతరాఘవ॥౧౦॥సరితస్సాగరాశ్శైలాదేవగంధర్వదానవాః॥ నాలంతేవిప్రియంకర్తుందీక్షితస్యేవసా
ధవః॥౧౧॥యేనరాజన్హృతాసీతాతమన్వేషితుమర్హసి॥మద్ద్వితీయోధనుష్పాణిస్సహాయైఃపరమర్షిభిః॥౧౨॥ సముద్రంచవిచేష్యామఃపర్వ
తాంశ్చవనానిచ॥గుహాశ్చవివిధాఘోరానదీఃపద్మవనానిచ॥౧౩॥దేవగంధర్వలోకాంశ్చవిచేష్యామస్సమాహితాః॥యావన్నాధిగమిష్యామస్త
వభార్యాపహారిణమ్॥౧౪॥నచేత్సామ్నాప్రదాస్యంతిపత్నీంతేత్రిదశేశ్వరాః॥కోసలేంద్రతతఃపశ్చాత్ప్రాప్తకాలంకరిష్యసి॥౧౫॥ శీలేనసా
మ్నావినయేనసీతాంనయేనన ప్రాప్స్యసిచేన్నరేంద్ర। తతస్సముత్పాదయహేమపుంఖైర్మహేంద్రవజ్రప్రతిమైశ్శరౌఘైః॥౧౬॥ *******

******* శ్రీమదారణ్యకాండే-పంచషష్టితమస్సర్గః-*******

తంతథాశోకసంతప్తంవిలపంతమనాథవత్। మోహేనమహతావిష్టంపరిద్యూనమచేతనమ్॥తతస్సౌమిత్రిరాశ్వాస్యముహూర్తాదివలక్ష్మణః। రా
మంసంబోధయామాసచరణౌచాభిపీడయన్॥౨॥మహతాతపసారామమహతాచాపికర్మణా। రాజ్ఞాదశరథేనాసిలబ్ధోమృతమివామరైః॥౩॥ తవ
చైవగుణైర్బద్ధస్త్వద్వియోగాన్మహీపతిః। రాజాదేవత్వమాపన్నోభరతస్యయథాశ్రుతమ్॥౪॥యదిదుఃఖమిదంప్రాప్తంకాకుత్స్థనసహిష్య

మృదవః అకఠినాః॥౧౦॥సరితఇతి॥ తేతవనాలంనసమర్థాః-దీక్షితస్యప్రక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య-సాధవఃజ్ఞానసంపన్నాః ఋత్విజః- విప్రియంశాపాద్యపచారం
కర్తుంనసమర్థాః-నైనంశప్తం-నాభిచరితమాగచ్ఛతీత్యాదిశ్రుతిబలాదితిభావః॥౧౧॥తి॥మద్ద్వితీయః అహంద్వితీయస్సహాయోయస్యసః॥౧౨॥తి॥ సముద్రా
దిష్వాశ్రమేషువిచయనార్థంపరమర్షిభిస్సహాయైరిత్యుక్తం॥౧౪॥తి॥యద్యస్మద్విచయనేనాశక్తాతత్ప్రాప్తిస్స్యాత్ -తతఃపరందేవాస్సర్వజ్ఞాయదితేపత్నీంపత్నీ
వార్తాంనదాస్యంతితతఃపశ్చాత్ ప్రాప్తకాలంచతుర్థోపాయందండంతేషుకరిష్యసి॥తీ॥కోసలేంద్రేతి॥ ప్రాప్తకాలం- ప్రాప్తశ్చతుర్థోపాయకాలోయ
స్మిన్ కర్మణితత్తథా॥౧౫॥తి॥శీలంసుచరిత్రం-సామసాధువాదః-వినయఃప్రశ్రయః-నయోనీతిః॥౧౬॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణత
త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచషష్టితమస్సర్గః-***************తమిత్యాది॥పరిద్యూనంపరిదేవనంప్రాప్తంశోచంతమిత్యర్థః॥ ది
వోవిజిగీషాయామితినిష్ఠానత్వం-ఛ్వోశ్శూడనునాసికేచేత్యూర్ - యద్వాపరిద్యూనంక్షీణం - అచేతనమస్వస్థచిత్తం ॥ తి ॥ ఏవంకోధముపశమయ్యసహజప్రకృతి
ప్రాప్తమేబోధయతిలక్ష్మణోరామం-తమితి॥పరిద్యూనంక్షీణం-అచేతనంఅస్వస్థచిత్తమివ-ముహూర్తాదివముహూర్తాదేవ ॥ ౨ ॥ మహతేతి ॥ తపసాపుత్రకామన
యాకృతేనతపసాకర్మణాపుత్రకామేష్ట్యాదిరూపేణేత్యర్థః॥౩॥తవేతి॥దేవత్వమాసన్నః స్వర్గంగతః-భరతస్యయథాశ్రుతం- ముఖాదితి శేషః-యథాయథావ

కృతత్వంమహాసత్త్వత్వంచసిద్ధం-సహిష్యతిసహిష్యతే॥౪॥ దుఃఖితఇతి ॥ ధత్యుతేధత్యుతి॥ ౫॥ ప్రసంగాత్ దైవికానర్థానర్థావన్యేమహాంతోపి ప్రాప్నువంతీతిదృష్టాంతముఖేనప్రతిపాదయితుమాహ-లోకస్వభావఇత్యాదినా॥ఏషలోకస్వభావఇతివక్ష్యమాణేషుసర్వత్ర యోజ్యం-అనయః-అనయమూలందుఃఖమిత్యర్థః- తమఃఅజ్ఞానం-స్పృశత్ అస్పృశత్ -సహిస్వర్గగతోపిఇంద్రేణానూయాకలుషేణభవ ద్రాజ్యేకౌవా శ్రేష్ఠఇతిపృష్టస్సత్యవాదితయాహమేవేత్యుక్తవానింద్రేణాత్మశ్లాఘీత్వంనస్వర్గార్హఇతిపాతితఇతిపురాణప్రసిద్ధిః-నహుషాత్మజఇత్యనేననహుషాసీతిరపివ్యజ్యతే-సచసప్తర్షీణ్స్వవాహకాన్కశచీస్మరణేనసర్పసర్పేత్యుక్తవాన్ సర్పోభవేత్యగస్త్యశప్తశ్చిరం తథాభూతస్తస్థౌ ॥ ౬ ॥ మహర్షిరితి ॥ అహ్నాపుత్రశతంహతం - విశ్వామిత్రకోపేన యుగపత్పుత్రశతనాశదుఃఖమనుభూతమితిభావః ॥ ౭ ॥ యాచేతి॥ మాతాసర్వోపాదానత్వాత్ - దేవీదేవస్యవిష్ణోఃపత్నీ - అతఏవలోకనమస్కృతా - సత్యసంశ్రవేతి - త్వయైవహిపూర్వం మహ్యమేవముపదిష్టమితి భావః॥ ౮ ॥ యావితి ॥ ధర్మాధర్మప్రవర్తకౌ - సర్వధర్మసాక్షిత్వాత్ - నేత్రౌ నేతారౌ - కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేనజగతఃప్రవర్తకౌ ॥ ౯ ॥ నేత్రో నేతరిభేద్యవానితివిశ్వః - సర్వేషామర్థప్రకాశకత్వేననేత్రభూతౌవా - లింగవ్యత్యయశ్ఛాందసః - యత్రయయోఃసర్వంజగత్ ప్రతిష్ఠితం - యదధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికాస్సర్వే జనాఇత్యర్థః - సూర్యస్యవర్షహేతుత్వాత్ చంద్రస్యౌషధిహేతుత్వాచ్చేతిభావః- ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిస్తతోన్నమభిజాయతఇతివచనాత్ । గ్రహణంరాహుకేతుభ్యాంగ్రాసం॥౧౦॥కింబహునాసంగృహ్ణోచ్యతఇత్యాహ- సుమహాంతీతి ॥ సుమహాంతిభూతానిమాంధాతృనళప్రభృతిమహాజనాఅపి-సర్వభూతాదిదేహినఃసర్వభూతానిఆదిదేహాయేషాంతేతథా- సర్వభూతాంతర్యామిణఇత్యర్థః-దైవస్యపరమాత్మనః-పంచమ్యర్థేషష్ఠీ-నప్రముంచంతిసర్వేపితత్సంకల్పంనాతిక్రామంతీత్యర్థః॥౧౧॥ఉపసంహరతి-శక్రాదిష్వపీతి॥ నయానయౌతన్మూలసుఖదుఃఖే-అతోనత్వంశోచితుమర్హసీత్యర్థః॥౧౨॥ఉక్తంవివృణోతి-నష్టాయామపీతి॥ నార్హసేనార్హసి॥౧౩॥త్వద్విధాఇతి॥సత్యదర్శినఃయథార్థదర్శినః-కృ

సే! ప్రాకృతశ్చాల్పసత్త్వశ్చఇతరఃకస్సహిష్యతి॥౪॥దుఃఖితోహిభవాన్ లోకాంస్తేజసాయదిధక్ష్యతే।ఆర్తాఃప్రజానరవ్యాఘ్రక్వనుయాస్యంతినిర్వృతిమ్॥౫॥లోకస్వభావఏవైషయయాతిర్నహుషాత్మజః।గతశ్శక్రేణసాలోక్యమనయస్తంతమస్స్పృశత్ ॥౬॥మహర్షిర్యోవసిష్ఠస్తుయః పితుర్నఃపురోహితః।అహ్నాపుత్రశతంజజ్ఞేతథైవాస్యపునర్హతమ్॥౭॥యాచేయంజగతాంమాతా దేవీలోకనమస్కృతా।అస్యాశ్చచలనంభూమేర్దృశ్యతేసత్యసంశ్రవ॥౮॥యౌధర్మౌజగతాంనేత్రౌయత్రసర్వంప్రతిష్ఠితమ్। ఆదిత్యచంద్రౌ గ్రహణమభ్యుపేతౌమహాబలౌ॥౧౦॥సుమహాంత్యపిభూతానిదేవాశ్చపురుషర్షభ।నదైవస్యప్రముంచంతిసర్వభూతాదిదేహినః॥౧౧॥ శక్రాదిష్వపిదేవేషువర్తమానౌనయానయౌ । శ్రూయేతేనరశార్దూలనత్వంశోచితుమర్హసి॥౧౨॥నష్టాయామపివైదేహ్యాంహృతాయామపిచానఘ।శోచితుంనార్హసేవీరయథాన్యఃప్రాకృతస్తథా॥౧౩॥త్వద్విధానహిశోచంతిసతతంసత్యదర్శినః।సుమహత్స్వపికృచ్ఛ్రేషురామాఽనిర్విణ్ణదర్శనాః॥౧౪॥తత్త్వతోహినరశ్రేష్ఠబుద్ధ్యాసమనుచిం

త్ బుధ్ధమిత్యన్వయః॥౧౪॥తి॥ఇతరఃకఇతి॥ యద్యదాచరతిశ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజన ఇత్యుక్తేః - మర్త్యావతారస్త్విహమర్త్యశిక్షణమితిభాగవతోక్తరీత్యాలోకశిక్షణార్థమేవత్వదవతారాదితిభావః॥౪॥౫॥అన్యేపిమహాత్మానోదుఃఖంప్రాప్నువంతీతిదృష్టాంతముఖేనాహ॥లోకఇతి॥ఏషదుఃఖసంబంధః-లోకస్వభావఃలోకస్యజనస్యస్వభావః-స్వభావప్రాప్తఇతియావత్ -అనయఃస్వర్గభ్రంశరూపదుఃఖమిత్యర్థః-సమస్పృశత్ ప్రాప్తవానిత్యర్థః॥౬॥ మహర్షిరితి॥తథైవాస్యపునర్హతం-విశ్వామిత్రేణేతిభావః॥౭॥యోమహర్షిఃయఃపునర్నఃపితుఃపురోహితస్తస్యపుత్రశతంజజ్ఞేఅహ్నాఏకేనాహ్నాచపునర్విశ్వామిత్రేణహతం-పూర్వంసుఖోత్తరకాలికదుఃఖానంతరంసుఖంవ్యంగ్యతయోక్త్వాత్రసుఖానంతరందుఃఖముక్తం-ఏవంచమహతామవశ్యంజాయమానేఈదృశేసుఖేదుఃఖేచనహర్షశోకాభవాదృశస్యోచితావితిభావః॥౭॥యాచేతి॥భూమేశ్చలనం-కదాచిదితిశేషః॥౮॥యావితి॥ధర్మౌధర్మప్రవర్తకౌ-నేతారౌనేతారౌ - కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేనజగతాంప్రవర్తకౌ॥౧౦॥సుమహాంతీతి॥నదైవస్యప్రముంచంతి-సర్వభూతాదిదేహినోదేవస్యసర్వేశ్వరస్య-వశంనప్రముంచంతినాతిక్రామంతి॥౧౧॥శక్రాదిష్వితి॥నయానయౌతన్మూలౌస్థానభ్రంశౌ॥౧౨॥౧౩॥త్వద్విధాఇతి॥అనిర్విణ్ణదర్శనాః-విషాదరహితాంతఃకరణాఇత్యర్థః॥౧౪॥తత్త్వతఇతి॥ యతఃబుద్ధ్యాసూక్ష్మబుద్ధ్యాయు -

శ్చేద్గుణః ఖేషు-అనిర్విణ్ణం అవినాశిదర్శనం కృత్యాకృత్యవివేకో యేషాం తే తథా॥౧౪॥ తత్త్వత ఇతి॥ తత్త్వతో బుద్ధ్యా అబాధితబుద్ధ్యా-సమనుచింతయ-శుభాశుభే ఇతి
శేషః-మహాప్రాజ్ఞాః బుద్ధ్యా తాత్కాలిక్యా యుక్తాస్సంతః శుభాశుభే భావినీ విజానంతి॥౧౫॥ ఇదానీం ఫలానుభవః పూర్వకర్మసాధ్యః అతస్తత్ర న శోచనీయమిత్యా
హ-అదృష్టేతి॥ అదృష్టగుణదోషాణాం ప్రత్యక్షతో ద్రష్టుమశక్యసుఖదుఃఖరూపగుణదోషాణాం-అధృతానాం పురా ఏవం కర్మ కృతమితి నిశ్చేతుమశక్యానాం-తేషాం
ప్రసిద్ధానాం-పూర్వకృతానామిత్యర్థః-కర్మణామిష్టం ఫలం. క్రియాం అనుష్ఠానమంతరేణ న ప్రవర్తతే-పూర్వకర్మానుష్ఠానం వినా ఇదానీం ఫలం నోత్పద్యతే- అ
తః పూర్వకర్మఫలే ఇదానీం ప్రవృత్తే కాత్ర పరిదేవనేతి భావః॥౧౬॥ త్వమేవేతి॥ అన్వశాః అనుశాసితవానసి॥౧౭॥ బుద్ధిశ్చేతి॥ దురన్వయా దుర్లభా- ప్రసుప్తం స్తిమి
తం-సంబోధయామి ఉత్థాపయామి॥౧౮॥ దివ్యమితి॥ దివిభవం దివ్యం ప్రాణిజాతం దేవగంధర్వాదికం-తచ్చ సాత్త్వికం అవధానర్హం మానుషం మనుష్యలోకోద్భవం బ్రా
హ్మణాదికం-తదపి అవధానర్హం-సర్వలోకసంహారసమర్థం ఆత్మనః పరాక్రమం చ-అవేత్య విచార్య-ద్విషతామేవ వధే యతస్వ॥౧౯॥ కిమితి॥ ఉద్ధర్తుం నాశయితుం.
౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షట్షష్టితమస్సర్గః. ******************
అథ లక్ష్మణవాక్యప్రతిష్ఠాపితధైర్యో రామో యుద్ధభూమేర్దక్షిణతః కించిద్దూరే గృధ్రరాజం దృష్ట్వా రోదితీతి సప్తషష్టితమే-పూర్వజోపీత్యాది॥ రాఘవః పూర్వజోపి ల
క్ష్మణేన కనిష్ఠేన-సుభాషితం యుక్తియుక్తతయోక్తం వాక్యం-ఉక్తమాత్రస్తు ఉక్తమాత్ర ఏవ - జగ్రాహ బాలాదపి సుభాషితమితి స్మృతేః-స్వయముపదేష్టా కథమ
న్యోక్తం జగ్రాహేత్యత్రాహ-సారగ్రాహీతి-కథమస్య వాక్యస్య సారవత్త్వం తత్రాహ-మహాసారమితి॥౧॥ సన్నిగృహ్యేతి స్పష్టం॥౨॥ కిమితి॥ పశ్యేయం పశ్యే
వ॥౩॥ తమితి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥౪॥ సంతీతి॥ ఇహ జనస్థానే-గిరిగతాని దుర్గాణి-గంతుమశక్యప్రదేశా ఇత్యర్థః- నిర్దరాః విదీర్ణపాషాణాః- కందరాణి పాషా

తయా బుద్ధ్యా యుక్తా మహాప్రాజ్ఞా విజానంతి శుభాశుభే॥౧౫॥ అదృష్టగుణదోషాణామధృతానాం చ కర్మణామ్। నాంతరేణ క్రియాం తేషాం ఫలమి
ష్టం ప్రవర్తతే॥౧౬॥ త్వమేవ హి పురా రామ మామేవం బహుశోఽన్వశాః। అనుశిష్యాద్ధి కో ను త్వామపి సాక్షాద్బృహస్పతిః॥౧౭॥ బుద్ధిశ్చ తే మహాప్రా
జ్ఞ దేవైరపి దురన్వయా। శోకేనాభిప్రసుప్తం తే జ్ఞానం సంబోధయామ్యహమ్॥౧౮॥ దివ్యం చ మానుషం చ త్వమాత్మనశ్చ పరాక్రమమ్। ఇక్ష్వాకువృ
షభావేక్ష్య యతస్వ ద్విషతాం వధే॥౧౯॥ కిం తే సర్వవినాశేన కృతేన పురుషర్షభ। తమేవ త్వం రిపుం పాపం విజ్ఞాయోద్ధర్తుమర్హసి॥౨౦॥ ******
ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-షట్షష్టితమస్సర్గః-************** పూర్వజోప్యుక్తమాత్రస్తు లక్ష్మణేన సుభాషితమ్। సారగ్రాహీ మహాసా
రం ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః॥౧॥ సన్నిగృహ్య మహాబాహుః ప్రవృత్తం కోపమాత్మనః। అవష్టభ్య ధనుశ్చిత్రం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్॥౨॥ కిం కరిష్యావ
హే వత్స క్వ వా గచ్ఛావ లక్ష్మణ। కేనోపాయేన పశ్యేయం సీతామితి విచింతయ॥౩॥ తం తథా పరితాపార్తం లక్ష్మణో రామమబ్రవీత్। ఇదమేవ జనస్థా

క్తాజనా ఇత్యర్థః-శుభాశుభే జానంతి-అతస్త్వమపి బుద్ధ్యా తత్త్వతః-ఇదం దుఃఖం కథం మయా ప్రాప్తమితి-సమనుచింతయేతి సంబంధః-శుభాశుభే పుణ్యపాపే॥౧౫॥
లోకే సర్వేషామపి కర్మఫలమవశ్యం భావీత్యాహ॥ అదృష్టేతి॥ అదృష్టగుణదోషాణాం-అదృష్టాః శాస్త్రైకసమధిగమ్యతయా ప్రత్యక్షతో ద్రష్టుమశక్యాః గుణదోషాః సు
ఖదుఃఖరూపా యేషాం తేషాం-అత ఏవ అధృతానాం అనిశ్చితఫలానాం - సత్కర్మానుష్ఠానే దుఃఖమిత్యన్వయవ్యతిరేకసూచకప్రత్యక్షప్రమాణేనానిశ్చితఫలానా
మిత్యర్థః-కర్మణాం క్రియామంతరేణ అనుష్ఠానం వినా-ఇష్టం ఫలం సుఖం దుఃఖం చేత్యర్థః-న ప్రవర్తతే-కారణం వినా కార్యానుత్పత్తేరిత్యాశయః తథా చానుష్ఠితస్య
కర్మణః-శుభమశుభం వా అవశ్యం భోక్తవ్యమితి భావః॥౧౬॥ త్వమేవేతి॥ అన్వశాః శిక్షితవానసి-అనుశిష్యాచ్ఛిక్షయేత్॥౧౭॥ బుద్ధిశ్చేతి॥ తే బుద్ధిః దేవైరపి దురన్వయా
అన్వేతుమనుగంతుమశక్యా-అతః శోకేన ప్రసుప్తమంతర్హితం-తే జ్ఞానం సంబోధయామీత్యన్వయః॥౧౮॥ దివ్యం చేతి॥ దివ్యః దేవగంధర్వాదిః అవధానర్హః సాత్త్వికః
వత్యాజ్ఞేయః-మానుషః మనుష్యలోకప్రభవో బ్రాహ్మణాదిరహింస్యో జనః-తం చ ఆత్మనస్తవ పరాక్రమం-సర్వలోకసంహారసమర్థం చావేక్ష్యాలోచ్య-ద్విషతాం వ
ధ్యానామేవ వధే యతస్వ-సర్వత్ర అసంకోచేన పరాక్రమే క్రియతే- బ్రాహ్మణాదిసాధుబాధా భవేత్-అతః అపరాధినమేవ జ్ఞాత్వా జహీతి భావః॥౧౯॥ తి॥ కృతేన అను
ష్ఠితేన॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-షట్షష్టితమస్సర్గః.**************

ణసంధయః-గుహాః దేవఖాతబిలాని॥ఆవాసా ఇతి॥యుక్తః సన్నద్ధః॥౬॥త్వద్విధా ఇతి॥ న ప్రకంపంతే-నచంచలచిత్తా భవంతీత్యర్థః॥౭॥ ఇతీతి॥ క్షురం క్షురప్రా ఖ్యం-శరం-సీతాయా అదర్శనాత్ క్రోధః॥౮॥తత ఇతి॥కూటః శృంగం-మహాభాగం మహాభాగ్యం-స్వామ్యర్థే త్యక్తశరీరత్వాత్ -ద్విజోత్తమం పక్షిశ్రేష్ఠం॥౯॥దంత వి ప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః - క్షతజం రుధిరం॥౯॥తమిత్యాది॥భక్షితా.రుధిరార్ద్రత్వాదితి భావః॥౧౦॥ గృధ్రేతి॥ గృధ్రస్య రూపమివ రూపం యస్య తత్తథా॥ ౧౧॥ ఏనమితి॥అర్ధమేకం వాక్యం॥అజిహ్మం అకుటిలం-అవక్రం వాగచ్ఛంతీత్యజిహ్మగాః తైః॥౧౨॥ఇతీతి॥ అభ్యపతత్ అభిముఖం గతః-సముద్రాంతాం సముద్రప ర్యంతాం॥౧౩॥తమితి॥దశరథాత్మజమితి సంబంధోక్తిః॥౧౪॥యామితి॥ యథా మహౌషధ్యన్వేషిణః ప్రతివనమన్వేషంతే- తథా యామస్మిన్ విస్తీర్ణవనే న్వేషసి - ఏ షృగతావిత్యస్మాద్వ్యత్యయేన పరస్మైపదం - నిత్యం ప్రాణసమేత్యుక్తా సా దేవీ మమ ప్రాణాశ్చ ఉభయం రావణేన హృతం - మమ ప్రాణాః హృతప్రాయాః కృత్వా సీ తాం రావణో హృతవానిత్యర్థః-ఖరవధాదినా రామబలం జ్ఞాత్వా వ్యవస్థానే భయశంకితయా రామస్యాయుః ప్రార్థయతే-ఆయుష్మన్నితి॥౧౫॥త్వయేతి స్పష్టం॥౧౬॥ సీతామితి॥అభ్యవపన్నః అభిముఖ్యేన గతః- హ్రియమాణాం సీతామవలోక్య తదభిముఖమాగత ఇత్యర్థః- రావణశ్చ విధ్వంసితరథస్సన్ అత్ర ధరణీతలే పాతితః-రథాత్ భ్రంశిత ఇత్యర్థః॥౧౭॥ఏతదితి॥ భగ్నమేతద్ధనుః అస్య రావణస్య సంబంధి-ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం-శరావరం వర్మ-తూణీరం వా॥౧౮॥అయం త్విత్యర్ధమేకం॥౧౯॥ పరిశ్రాంతస్యేతి॥వైదేహీం జనకేన సమ్యక్ పరిపోషితాం॥౧౯॥రక్షసేత్యర్ధమేకం॥౨౦॥రామ ఇతి ॥ తస్య గృధ్రస్య సంబంధినీం - సీతావిషయకథాం విజ్ఞాయ శ్రు

నంత్వమన్వేషితుమర్హసి*రాక్షసైర్బహుభిః కీర్ణం నానాద్రుమలతాయుతమ్॥౫॥ సంతీహ గిరిదుర్గాణి నిర్దరాః కందరాణి చ*గుహాశ్చ వివి
ధా ఘోరా నానామృగగణాకులాః॥ఆవాసాః కిన్నరాణాం చ గంధర్వభవనాని చ*తాని యుక్తో మయా సార్ధం త్వమన్వేషితుమర్హసి॥౬॥త్వద్వి
ధా బుద్ధిసంపన్నా మహాత్మానో నరర్షభ।ఆపత్సు న ప్రకంపంతే వాయువేగైరివాచలాః॥౭॥ఇత్యుక్తస్తద్వనం సర్వం విచచార సలక్ష్మణః।క్రుద్ధో రా
మశ్శరం ఘోరం సంధాయ ధనుషి క్షురమ్॥౮॥తతః పర్వతకూటాభం మహాభాగం ద్విజోత్తమమ్*దదర్శ పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషమ్
౯॥తం దృష్ట్వా గిరిశృంగాభం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ *అనేన సీతా వైదేహీ భక్షితా నాత్ర సంశయః॥౧౦॥గృధ్రరూపమిదం రక్షో వ్యక్తం భవతి కా
ననే*భక్షయిత్వా విశాలాక్షీమాస్తే సీతాం యథాసుఖమ్॥౧౧॥ఏనం వధిష్యే దీప్తాస్యైర్ఘోరైర్బాణైరజిహ్మగైః॥ ౧౨॥ ఇత్యుక్త్వాభ్యపతద్గృ
ధ్రం సంధాయ ధనుషి క్షురమ్।క్రుద్ధో రామః సముద్రాంతాం కంపయన్నివ మేదినీమ్॥౧౩॥తం దీనం దీనయా వాచా సఫేనం రుధిరం వమన్। అభ్యభాష
త పక్షీ తు రామం దశరథాత్మజమ్॥౧౪॥యామోషధిమివాయుష్మన్నన్వేషసి మహావనే।సా దేవీ మమ చ ప్రాణా రావణేనోభయం హృతమ్॥ ౧౫॥ త్వ
యా విరహితా దేవీ లక్ష్మణేన చ రాఘవ। హ్రియమాణా మయా దృష్టా రావణేన బలీయసా॥౧౬॥సీతామభ్యవపన్నోహం రావణశ్చ రణే మయా*విధ్వం
సితరథశ్చాత్ర పాతితో ధరణీతలే॥౧౭॥ఏతదస్య ధనుర్భగ్నమేతదస్య శరావరమ్।అయమస్య రథో రామ భగ్నస్సాంగ్రామికో మయా॥౧౮॥ అయం
తు సారథిస్తస్య మత్పక్షనిహతో యుధి ॥ ౧౯ ॥ పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్త్వా ఖడ్గేన రావణః * సీతామాదాయ వైదేహీముత్పపాత విహాయసమ్ ॥
౧౯ ॥ రక్షసా నిహతం పూర్వం న మాం హంతుం త్వమర్హసి॥౨౦॥రామస్తస్య తు విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖస్తదా । ద్విగుణీకృతతాపార్తస్సీతా

పూర్వజోపీతి॥ గుహాసారంయుక్తేయుక్తమిత్యర్థః॥౧॥౪॥సంతీతి॥నిర్దరాః శిలోద్భేదమార్గాః-కందరాణి దర్యః-గుహాః పాషాణసంధయః-యుక్తః సన్నద్ధః ॥ తి ॥ ఇహ జనస్థానే-గిరిగతాని దుర్గాణి గంతుమశక్యదేశాస్సంతీత్యర్థః-నిర్దరాః విదీర్ణపాషాణాః॥౬॥ ౭॥ఇతీతి॥క్షురం క్షురవన్నిశితం॥౧౧॥ఏనమితి॥వధిష్య ఇతి ల క్ష్మణమబ్రవీదితి సంబంధః॥౧౪॥యామితి॥ ఓషధిం దివ్యౌషధిలతామివ॥౧౬॥సీతామితి॥సీతామభ్యవపన్నోహం సీతాం మోచయితుమభిగతవానస్మీత్యర్థః- తదా రా వణః పాతితః॥౧౭॥ఏతదితి॥శరావరం కవచం॥౨౦॥రామ ఇతి॥తస్య జటాయుషః విజ్ఞాయ స్వరూపమితి శేషః ॥ సీతాసక్తాం సీతావిషయాం కథాం శ్రుత్వేతి శేషః రామ ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం-రామో రురోదేత్యస్యాయమభిప్రాయః పరమేశ్వరస్య శ్రీరామస్య భక్తపక్షపాతిత్వేన భక్తం జటాయుషమాసన్నం దృష్ట్వా -పరమప్రే

త్వా-ద్విగుణీకృతేనగృధ్రవధేనద్విరావర్తితేన-తాపేన-ఆర్తః పీడితః-అభూదితి శేషః॥౨౧॥గృధ్రేతి॥అవశః మూర్ఛితఇత్యర్థః-రురోద-క్రమాదితి శేషః॥౨౨॥ఏక
మితి॥ఏకం అసహాయం-ఏకాయనే ఏకస్య మార్గే॥ఏ॥అయనం వర్త్మ-మార్గాధ్వేత్యమరః-ఏకపద్యామిత్యర్థః-సహాయరహితం- దయయా సంరక్షకపథికజనరహిత
మిత్యర్థః-దుర్గే ఇతః పరమపి కేనచిత్ గంతుమశక్యే-ఇతి దుఃఖహేతుత్వాతిరేకోక్తిః-నిశ్వసంతం-గృధ్రరాజమితి శేషః॥౨౩॥ రాజ్యాదితి ॥ యద్యపి-నచాస్య మహతీం ల
క్ష్మీం రాజ్యనాశోపకర్షతి-వనవాసో మహోదయ ఇతి-అభిమతతమతయా ప్రోక్తౌ రాజ్యనాశవనవాసౌ- తథాపి సంప్రతి సీతావిశ్లేషకారిత్వాజ్జటాయువియోగఫ
లకత్వాచ్చ తావేవానర్థకరౌ జాతావిత్యాహ-రాజ్యాత్ భ్రంశః హాతాల్లబ్ధరాజ్యస్య విచ్యుతిః-వనేవాసః రాజ్యభ్రంశేపి రాజ్యేభిక్షుకవృత్త్యాపి స్థాతుం శక్యం-త
దపినలబ్ధం-సీతానష్టా వనవాసేప్యభిమతజనవిశ్లేషాభావే సుఖేనావస్థాతుం శక్యం-తదపినాస్తి - హతో ద్విజః అభిమతజనవిశ్లేషేపి బంధుజనసన్నిధౌ శోకో నిర్వాపయి
తుం శక్యః సచ నివృత్తః-ఈదృశీ ఏతాదృశదుఃఖపర్యవసాయినీ-మమ అలక్ష్మీః దౌర్భాగ్యం-పావకమపి నిర్దహేత్సర్వవస్తుదాహకమపి దహేత్ - సదా విశ్లేషప్రసక్తి
శూన్యం లక్ష్మణమపి విశ్లేషయేదితి భావః॥ తనిశ్లోకే॥౨౪॥ సంపూర్ణమితి॥ ప్రతరేయం తాపశాంతయే ప్లవేయం చేత్ ॥౨౫॥ నాస్తీతి॥ వ్యసనం వాగురేవ వ్యసనవాగురా॥
ని ॥ వాగురా మృగబంధినీత్యమరః॥౨౬॥ అయమితి॥ పితుర్వయస్యః సఖా॥౨౭॥ ఇతీతి॥ పితరీవ స్నేహః పితృస్నేహః॥౨౮॥ నికృత్తేతి॥ రామః వాచం విముచ్య - ఉక్త్వే
త్యర్థః॥ అస్మిన్సర్గే ఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౨౯॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే సప్తషష్టి
తమస్సర్గః. ************** అథ భగవత్కార్యార్థం త్యక్తశరీరస్య గృధ్రరాజస్య మోక్షపదప్రాపణమష్టషష్టితమే-రామ ఇత్యాది॥ రౌద్రేణ రావణేన- మి
త్రసంపన్నం సర్వజనమిత్రమిత్యర్థః-యద్వా పరనిపాతః-సంపన్నమిత్రం-అత్యంతరామవిషయసౌహార్దయుక్తమిత్యర్థః॥౧॥ మమేతి॥ అర్థేష్వితి నిమిత్తసప్తమీ.

సక్తాం ప్రియాం కథామ్॥౨౧॥ గృధ్రరాజం పరిష్వజ్య పరిత్యజ్య మహద్ధనుః। నిపపాతావశో భూమౌ రురోద సహలక్ష్మణః॥౨౨॥ ఏకమేకాయనే దుర్గే
నిశ్శ్వసంతం కథంచన। సమీక్ష్య దుఃఖితతరో రామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్॥౨౩॥ రాజ్యాద్భ్రంశో వనే వాసస్సీతా నష్టా ద్విజో హతః। ఈదృశీయం మమా
లక్ష్మీర్నిర్దహేదపి పావకమ్॥౨౪॥ సంపూర్ణమపి చేదద్య ప్రతరేయం మహోదధిమ్। సోపి నూనం మమాలక్ష్మ్యా విశుష్యేత్సరితాం పతిః॥౨౫॥ నా
స్త్యభాగ్యతరో లోకే మత్తోస్మిన్సచరాచరే। యేనేయం మహతీ ప్రాప్తా మయా వ్యసనవాగురా॥౨౬॥ అయం పితృవయస్యో మే గృధ్రరాజో జరా
న్వితః। శేతే వినిహతో భూమౌ మమ భాగ్యవిపర్యయాత్॥౨౭॥ ఇత్యేవముక్త్వా బహుశో రాఘవస్సహలక్ష్మణః। జటాయుషం చ పస్పర్శ పితృస్నేహం
నిదర్శయన్॥౨౮॥ నికృత్తపక్షం రుధిరావసిక్తం స గృధ్రరాజం పరిరభ్య రామః। క్వ మైథిలీ ప్రాణసమా మమేతి విముచ్య వాచం నిపపాత భూమౌ॥౨౯॥

************************ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః. ************************

రామస్సంప్రేక్ష్య తం గృధ్రం భువి రౌద్రేణ పాతితమ్। సౌమిత్రిం మిత్రసంపన్నమిదం వచనమబ్రవీత్॥౧॥ మమాయం నూనమర్థేషు యతమానో

యాం సీతాం రావణేన హృతాం చ శ్రుత్వా॥ వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తేః భక్తాపదం దృష్ట్వా రురోదేతి ద్విగుణీకృతతాపార్తః బభూవేతి శేషః
సీతాదర్శనజస్తాపః నిజభక్తజటాయువధజనితతాపశ్చ ఏవం తాపస్య ద్విగుణత్వం॥౨౨॥ ఏకమితి॥ దుర్గే లతాకంటకసంకీర్ణతయా కేనాపి ప్రవేష్టుమశక్యే ఏకాయనే ఏ
కమార్గే పతిత్వేతి శేషః-కథంచన నిశ్శ్వసంతం మృతప్రాయమేకమసహాయం॥౨౩॥ రాజ్యేతి॥ నిర్దహేదపి పావకం-సకలవస్తుదాహకమపి దహేత్ -కిముతాన్యమి
త్యర్థః॥౨౪॥ సంపూర్ణమితి॥ మహోదధిం ప్రవిశేయం యది- సీతావిరహజనితతాపనివృత్త్యర్థమితి శేషః- సోపి సరితాం పతిః మమ అలక్ష్మ్యాః అభాగ్యాత్ విశు
ష్యేదిత్యర్థః॥౨౫॥ నేతి॥ యేనాభాగ్యేన॥ తి॥ వాగురా మృగబంధనజాలం॥౨౬॥ తి॥ పితుర్వయస్యస్సఖా॥౨౭॥ ఇతీతి॥ పితృస్నేహం పితరీవ స్నేహం॥౨౮॥౨౯ ॥ ఇతి శ్రీ
హేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ❋❋❋
తి ॥ రామ ఇతి ॥ రౌద్రేణ రక్షసా - అనేన రక్షసాం తమః ప్రాధాన్యమేవేతి సూచితం - మిత్రసంపన్నం మిత్రత్వేన సంపన్నం సర్వజనేషు మైత్ర్యా యుక్తం॥

మమ ప్రయోజనార్థమిత్యర్థః-సంఖ్యేయుద్ధే॥౨॥అయమితి॥అయం ప్రాణః సూక్ష్మప్రాణః- స్వరహీనః హీనస్వరః-విక్లబః విహ్వలః॥౩॥ జటాయో ఇతి ॥ వ్యాహరి
తుం వ్యాహర్తుం-వధం వధప్రకారం॥౪॥కిమితి॥కిన్నిమిత్తః కింనిమిత్తం యస్యాసౌ కిన్నిమిత్తః- కేనహేతునా అహరదిత్యర్థః-కింభోగార్థం- ఉత అపకారప్రతీకారార్థ
మిత్యర్థః- చరమవక్తేః తత్స్వరూపం పృచ్ఛతి-తస్యేతి-యది అపరాధం॥౫॥కథమితి॥కథం కీదృశప్రకారం-కానివాక్యాని॥౬॥కథంవీర్య ఇతి॥ తాతపితృతుల్య॥౭॥ తమితి ॥
దీనాత్మా దీనమనాః-అతిసన్నయా అతికార్శ్యం ప్రాప్తయా॥౮॥కింకర్మేత్యస్యోత్తరమాహ-హృతాసేతి॥వా తేనదుర్దినేనచ సంకులాం॥౯॥ మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దు
ర్దినమిత్యమరః - మాయయా మహావాతం మేఘచ్ఛాదనంచోత్పాద్య హృతవానిత్యర్థః॥౯॥ వధమాఖ్యాహీత్యస్యోత్తరమాహ-పరిశ్రాంతస్యేతి॥ యుద్ధపరిశ్రాంత
స్యేత్యర్థః॥౧౦॥ ప్రశ్నాంతరే ప్రత్యుత్తరకథనాశక్తిమాహ-ఉపరుధ్యంతీతి॥ఉపరుధ్యంతి ఉపరుధ్యంతే-మరణవేదనయా పీడ్యంత ఇత్యర్థః-సౌవర్ణా-మరణకాలేత
థా ప్రతీయంత ఇతి ప్రసిద్ధం-ఉశీరైః లామజ్జకైః కృతాః కల్పితాః మూర్ధజాః కేశాః యేషాం తే తథా॥౧౧॥కిమిహ బహునోక్తేన సర్వథా సీతా పునర్లభ్యత ఇత్యాహ
యేనేతి ॥ యేన ముహూర్తేన నిమిత్తభూతేన రావణస్సీతామాదాయ యాతిస్మ-తన్ముహూర్తబలేన- స్వామీ ధనస్వామీ-విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం అచిరేణ పునః ప్ర
తిపద్యతే ప్రాప్నోతి॥౧౨॥ కోసౌ ముహూర్త ఇత్యత్రాహ-విందఇతి॥ నష్టం ధనం విందతి లభత ఇత్యస్మిన్నితి విందః- సరావణస్తు నాబుధత్ నాబుధ్యత - వికరణవ్యత్యయ
శ్ఛాందసః-తస్మాత్ బడిశం గృహ్య గృహీత్వా ఝషవత్ మత్స్య ఇవ-వినశ్యతి-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ ॥ని॥బడిశం మత్స్యబంధనమిత్యమరః॥౧౩॥ఫలిత

విహంగమః । రాక్షసేన హతస్సంఖ్యే ప్రాణాంస్త్యజత్యతిదుస్త్యజాన్॥౨॥అయమస్య శరీరేస్మిన్ ప్రాణో లక్ష్మణ విద్యతే। తథాహి స్వరహీనోయం
విక్లబస్సముదీక్షతే॥౩॥ జటాయో యది శక్నోషి వాక్యం వ్యాహరితుం పునః । సీతామాఖ్యాహి భద్రం తే వధమాఖ్యాహి చాత్మనః॥౪॥కిన్నిమిత్తోఽహ
రత్సీతాం రావణస్తస్య కిం మయా। అపరాధం తు యం దృష్ట్వా రావణేన హృతా ప్రియా॥౫॥కథం తచ్చంద్రసంకాశం ముఖమాసీన్మనోహరమ్। సీతయా
కాని చోక్తాని తస్మిన్ కాలే ద్విజోత్తమ॥౬॥కథంవీర్యః కథంరూపః కింకర్మా స చ రాక్షసః । క్వ చాస్య భవనం తాత బ్రూహి మే పరిపృచ్ఛతః॥౭॥తము
ద్వీక్ష్యాథ దీనాత్మా విలపంతమనంతరమ్ । వాచాతిసన్నయా రామం జటాయురిదమబ్రవీత్ ॥౮॥హృతా సా రాక్షసేంద్రేణ రావణేన విహాయసా।మా
యామాస్థాయ విపులాం వాతదుర్దినసంకులామ్॥౯॥పరిశ్రాంతస్య మే తాత పక్షౌ ఛిత్త్వా స రాక్షసః । సీతామాదాయ వైదేహీం ప్రయాతో దక్షి
ణాం దిశమ్॥౧౦॥ఉపరుధ్యంతి మే ప్రాణా దృష్టిర్భ్రమతి రాఘవ।పశ్యామి వృక్షాన్ సౌవర్ణానుశీరకృతమూర్ధజాన్॥౧౧॥యేన యాతి ముహూర్తే
న సీతామాదాయ రావణః ।విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం తత్స్వామీ ప్రతిపద్యతే॥ ౧౨ ॥విందో నామ ముహూర్తోఽయం స చ కాకుత్స్థ నాబుధత్ । త్వత్ప్రి
యాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః * ఝషవద్బడిశం గృహ్య క్షిప్రమేవ వినశ్యతి॥౧౩॥ న చ త్వయా వ్యథా కార్యా జనకస్య సుతాం ప్రతి *
వైదేహ్యా రంస్యసే క్షిప్రం హత్వా తం రాక్షసం రణే॥౧౪॥అసంమూఢస్య గృధ్రస్య రామం ప్రత్యనుభాషతః * ఆస్యాత్సుస్రావ రుధిరం మ్రియమా

౧॥౨॥తి॥అయమితి॥తథా. అతిఖిన్న ప్రాణ ఇవ స్వరహీనో విహ్వలేక్షణశ్చ॥౩॥తి॥వ్యాహరితుం వ్యాహర్తుం-వధం వధప్రకారం॥౪॥కిన్నిమిత్త ఇతి॥కిన్నిమిత్తః కింనిమి
త్తం యస్య సః॥౫॥ ౭॥తమితి॥వాచా అతిసన్నయా కృశయా॥౮॥హృతేతి॥వాతదుర్దినసంకులాం వాతైః దుర్దినేన సంకులాం॥౯॥౧౦॥ఉపరుధ్యంతి సంక్షీయంతే ఏక
త్ర సంక్షీయంత ఇతి వా-ఉశీరకృతమూర్ధజాన్ నలదకృతాగ్రాన్-సౌవర్ణవృక్షదర్శనం మరణచిహ్నం-జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రామాణ్యాత్ ॥౧౧॥తవ సీతాప్రాప్తిరిత్యా
హాంకథయామిత్యాహ॥యేనేతి ద్వాభ్యాం॥యేన ముహూర్తేన యస్మిన్ముహూర్తే రావణః సీతామపాహార్షీదసౌ ముహూర్తో విందో నామ-తత్ర నష్టం ధనం స్వామీ ప్రతిప
ద్యతే తదేతత్స రావణో నాబుధత్ -సీతామోహితత్వాత్ -విందతే అనేన నష్టమితి విందః-విద్ల్ లాభ ఇతి ధాతుః స ఏకాదశః-ముహూర్తలక్షణముక్తం పురాణే॥శ్లో॥రౌ
ద్రః శ్వేతశ్చ మైత్రశ్చ తథా సారభటః స్మృతః। సావిత్రో వైశ్వదేవశ్చ గాంధర్వః కుతపస్తథా॥రౌహిణస్తిలకశ్చైవ విజయో నిరృతస్తథా।శంబరో వరుణశ్చైవ భగః
పంచదశ స్మృతాః ఇత్యేతేఽహ్ని ముహూర్తాః-అత్ర విజయస్యైవ నామాంతరం వింద ఇతి జ్ఞేయం-యద్వా-విందః గుళికః॥న కేవలం ముహూర్తమహిమ్నా సీతారూపేష్ట
ప్రాప్తిః-అపి త్వనిష్టరూపరావణవినాశోపీత్యాహ-ఝషవత్ మత్స్యవత్ -బడిశం మత్స్యబంధనం-వినశ్యతి సీతాపహర్తేతి శేషః॥ ౧౪॥ అసమ్మూఢస్యేతి॥ అసమ్మూఢ

మాహ-నచేతి॥౧౪॥అసంమూఢస్యేతి॥ఏతావత్పర్యంతమితి శేషః-అనుభాషతఃఉత్తరంభాషమాణస్యసామిషంమాంససహితం-రుధిరం॥ ౧౫॥ అథరావణవంశం
వక్తుముపక్రమతే.పుత్ర ఇతి॥ సాక్షాత్ పుత్రఃఔరసఇత్యర్థః- అస్యోత్తరార్ధంఅధ్యాస్తేనగరీంలంకాంరావణోరాక్షసేశ్వరఇతిబోధ్యం। ఉత్తరత్ర సంపాతివచ
నేఇదమేవపూర్వార్ధముపాదాయఅస్యోత్తరార్ధస్యకథనాదితిలోకాచార్యోక్తం-ఇత్యుక్త్వాఏతావన్మాత్రముక్త్వా-భవనాదికథనాత్ పూర్వమిత్యర్థః-దుర్లభాన్
బ్రూహి.బ్రూహీతిపృచ్ఛతేరామాయసాకల్యేనవిజ్ఞాపనపర్యంతం ప్రాణానస్థితాః.హంతేతిఋషిశ్శోచతి॥౧౬॥బ్రూహీతి॥ బ్రువాణస్యబ్రువాణేసతి-ప్రాణః
సూక్ష్మశరీరేంద్రియప్రాణసహితఆత్మేత్యర్థః॥౧౭॥ సఇతి॥నిక్షిప్యమరణవేదనయేతిభావః-విక్షిప్యవిధూయ-పపాతేత్యుక్తిరౌపచారికీ॥ ౧౮॥ తమితి॥ తామ్రా
క్షం-అథశ్శిరస్సు-తయాపతనజక్షోభాత్॥౧౯॥బహూనీతి॥రక్షసాంవాసేదండకారణ్యే- బహూనివర్షాణినిర్భయతయాసుఖంవసతానేనపక్షిణా - విశీర్ణం దేహ
విశరణంప్రాప్తం.ఇహైవసుఖంవసిత్వాఇహైవమృతమనేనేతిభావః-విచీర్ణమితిపాఠే-అత్రైవవసతాఅనేనఅత్రైవసుఖంవిచీర్ణంఅనుభూతమిత్యర్థః॥ ౨౦॥ ఏత
దేవవివృణోతి-అనేకేతి॥అనేకవార్షికఃబహువయాః ప్రాప్తఃచిరకాలసముత్థితఃచిరకాలసమభ్యుదయంప్రాప్తః॥౨౧॥ పశ్యేతి॥ అనేనమోక్షప్రదానోచితంత
దీయసుకృతవిశేషందర్శయతి.సీతామభ్యవపన్నోమేఉపకారీసహతః॥౨౨॥గృధ్రరాజ్యమితి॥గృధ్రరాజ్యంపరిత్యజ్యేతిప్రాప్యాభాసపరిత్యాగఉక్తః- మహది
తిస్వకీయేక్ష్వాకురాజ్యవ్యావృత్తిఃఏకముఖత్వాత్ -మమేత్యాదినాఉపాయానుష్ఠానోక్తిః - పతగేశ్వరః-పితుర్మరణాత్ ఇతఃపరమస్యపక్షానాశ్రిత్యసుఖంస్థాస్యా
మీతిస్థితో.హంఅయంతాతవన్మత్కృతే ప్రాణత్యాగంకృతవానితిభావః॥౨౩॥సర్వత్రేతి॥ సర్వజాతిష్వపీత్యర్థః-తిర్యగ్యోనిగతస్యాస్యకథమేతాదృశీబుద్ధిరితిన
మంతవ్యమితిభావః॥౨౪॥సీతేతి॥ మత్కృతేచమత్కృతఏవ-యథాస్యవినాశఃప్రాప్తఃతథాసీతాహరణజందుఃఖం - నాగతంనప్రాప్తం-అత్రవినాశశబ్దేనతజ్జం
దుఃఖముచ్యతే॥౨౫॥అథసంస్కారయోగ్యతామాహ.రాజేతి॥పూజ్యఃపైతృకవిధినాఅర్చనీయః-మాన్యఃశ్లాఘ్యః॥ ౨౬॥ సౌమిత్ర ఇతి ॥ దిధక్షామిదగ్ధుమిచ్ఛామి-

ణస్యసామిషమ్॥౧౫॥పుత్రోవిశ్రవసస్సాక్షాద్భ్రాతావైశ్రవణస్యచ * ఇత్యుక్త్వాదుర్లభాన్ప్రాణాన్ముమోచపతగేశ్వరః॥౧౬॥ బ్రూహి
బ్రూహీతిరామస్యబ్రువాణస్యకృతాంజలేః*త్యక్త్వాశరీరంగృధ్రస్యజగ్ముఃప్రాణావిహాయసం॥౧౭॥సనిక్షిప్యశిరోభూమౌప్రసార్యచరణౌతదా
విక్షిప్యచశరీరంస్వంపపాతధరణీతలే॥౧౮॥తంగృధ్రంప్రేక్ష్యతామ్రాక్షంగతాసుమచలోపమమ్ * రామస్సుబహుభిర్దుఃఖైర్దీనస్సౌమిత్రిమ
బ్రవీత్॥౧౯॥బహూనిరక్షసాంవాసేవర్షాణివసతాసుఖమ్ * అనేనదండకారణ్యేవిశీర్ణమిహపక్షిణా॥౨౦॥అనేకవార్షికోయస్తుచిరకాల
సముత్థితః * సోయమద్యహతశ్శేతేకాలోహిదురతిక్రమః॥౨౧॥పశ్యలక్ష్మణగృధ్రోయముపకారీహతశ్చమే * సీతామభ్యవపన్నోవైరావణేన
బలీయసా॥౨౨॥ గృధ్రరాజ్యంపరిత్యజ్యపిత్ర్యపైతామహంమహత్ * మమహేతోరయంప్రాణాన్ముమోచపతగేశ్వరః॥ ౨౩॥సర్వత్రఖలుదృ
శ్యంతేసాధవోధర్మచారిణః * శూరాశ్శరణ్యాస్సౌమిత్రేతిర్యగ్యోనిగతేష్వపి॥౨౪॥సీతాహరణజందుఃఖంనమేసౌమ్యతథాగతమ్। యథావినా
శేగృధ్రస్యమత్కృతేచపరంతప॥౨౫॥ రాజాదశరథశ్శ్రీమాన్యథామమమహాయశాః * పూజనీయశ్చమాన్యశ్చతథాయంపతగేశ్వరః॥౨౬॥
సౌమిత్రేహరకాష్ఠానినిర్మథిష్యామిపావకమ్ * గృధ్రరాజందిధక్షామిమత్కృతేనిధనంగతమ్॥౨౭॥నాథంపతగలోకస్యచితామారోప్యరాఘవ

స్య-మృతిదశాయామపిభ్రాంతిరహితస్య-అనుభాషతఃఉత్తరంభాషమాణస్య॥౧౫॥ఇత్యుక్త్వాఏతావన్మాత్రముక్త్వా. తద్వీర్యతద్భవనాదికథనాత్పూర్వమితి శేషః॥
౧౭॥సఇతి॥విక్షిప్యవిధూయ॥౧౮॥౧౯॥బహూనీతి॥అనేనపక్షిణాఇహైవనివిచీర్ణమనుభూతంవిచరితమితివా॥౨౦॥అస్మిన్దండకారణ్యేబహూనివర్షాణిసుఖంవస
తాఅనేనపక్షిణాఇహైవదండకారణ్యేవిశీర్ణందేహవిశరణంప్రాప్తం॥౨౦॥అనేకేతి॥చిరకాలసముత్థితఃచిరకాలమభ్యుదయంప్రాప్తః॥౨౧॥ పశ్యేతి ॥ సీతామభ్య
వపన్నఃసీతాంమోచయితుమభిగతస్సన్-రావణేనహతఇత్యన్వయః॥౨౨॥౨౩॥తి॥సర్వత్రసర్వజాతిషు॥౨౪॥సీతాహరణజమితి॥ తథాఆగతమితిచ్ఛేదః-మత్కృ
తేచమన్నిమిత్తమేవగృధ్రస్యవినాశోయథాయాదృశమాగతంప్రాప్తం- సీతాహరణజందుఃఖంతథాతాదృశంనభవతీతి శేషః-సీతాహరణదుఃఖాద్గృధ్రనాశదుఃఖ
మధికమితిభావః॥౨౫॥కుతః-రాజేతి॥పూజనీయఃమాన్యఃశ్లాఘనీయశ్చ॥౨౬॥సౌమిత్రఇతి॥దిధక్షామిదగ్ధుమిచ్ఛామి॥౨౭॥౨౮॥యాంగతిరితిశ్లోకద్వయమేకంవా-

దహేస్సన్నంతాత్ ఘత్వభస్ భావా॥౨౮॥ నాథమితి॥ చితాం కాష్ఠభారం॥౨౯॥ యాగతిరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ గమ్యత ఇతి గతిః లోకః-యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞాశ్శీలం సద్వృత్తం యేషాం తే తథా. సదా యజ్ఞానుష్ఠానపరాణాం గృహస్థానామిత్యర్థః- ఆహితాః పరితస్స్థాపితాః అగ్నయః పంచాగ్నయో యస్య స తథా - సర్వధా తపశ్శీలస్య వానప్రస్థస్యేత్యర్థః- అగ్న్యాధానస్య పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్ -పృథక్ఫలాభావాచ్చ-అపరావర్తినాం అరణ్యమియాత్తతో న పునరేయాదిత్యుక్తానాం సన్న్యాసినామిత్యర్థః-రణాదపలాయితానామిత్యర్థవర్ణనే జటాయోస్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేనానుజ్ఞాతవ్యత్వాభావాత్ - ముక్తానాం ధర్మప్రకరణే ఉక్త్యసంభవాత్ -భూమిప్రదాయినాం భూమిభాగత్యాగినాం- నైష్ఠికానామిత్యర్థః- తాగతిరితి యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్సిద్ధం- తాగతీః ప్రాజాపత్యం గృహస్థానాం బ్రాహ్మం సన్న్యాసినాం స్మృతమిత్యాద్యుక్తస్థానాని-యద్వా యజ్ఞదానతపస్సన్న్యాసినామిత్యర్థః- తేషాం యా యా గతిః శాస్త్రప్రవిహితా- తాం మయా సంస్కృతో వ్రజ-మయా సమనుజ్ఞాతస్తు-అనుత్తమాన్ సర్వశ్రేష్ఠాన్ లోకాన్- అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేష్విత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధాన్ విష్ణులోకాన్ గచ్ఛ-అవయవబహుత్వాద్బహువచనం - అన్యథా గతిశబ్దేన పౌనరుక్త్యం-అనన్వయశ్చ-సమనుజ్ఞాతస్సంస్కృతః శ్చేతిపదద్వయానర్థక్యంచ- ననుమానుషభావం భావయతశ్శ్రీరామస్య కథం ముక్తిప్రదానం-తస్య పరత్వాసాధారణచిహ్నత్వాదితి చేత్ - సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్తరీత్యా స్వార్జితధర్మవిశేషేణ స్వాధీనసర్వలోకత్వావిరోధాత్ -కేచిత్తు మయా సంస్కృతస్తతో నుజ్ఞాతస్త్వం యజ్ఞశీలాదీనాం యా గతయః తాన్ లోకాన్ గచ్ఛ సర్వాంస్తే మాం వ్రజ - సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేత్యుక్తరీత్యా ముక్తభోగం ప్రాప్నుహి- నచ నిర్హేతుకముక్తిప్రదానేతి ప్రసంగః స్వకార్యముద్దిశ్య ప్రాణత్యాగస్యైవ హేతుత్వాత్ - అత ఏవ నృసింహపురాణే॥ మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ। తస్మాన్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీత్యుక్తం॥ కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతి హి కర్మణో ముక్తిహేతుత్వముక్తం॥ నాన్యః పంథా ఇతి శ్రుతిః పరమాత్మనోఽన్యత్ర సాక్షాన్ముక్తిహేతుత్వం నిషేధతి-తస్యైవ ప్రాధాన్యేన ప్రకృతత్వాదిత్యాహుః-యద్వా హే గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ-మయా సంస్కృతస్త్వం మయానుజ్ఞాతో భూత్వా- అనుత్తమాన్ లోకాన్-మల్లోకానిత్యర్థః- గచ్ఛ ఆనుషంగికతయా యజ్ఞశీలాదీనాం యా యా గతయస్తా అపి గచ్ఛ-గమ్యత ఇతి గతిః లోకః - ఆహితాగ్నేః గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నినిరతస్య యా గతిః-అగ్నయో వై త్రయీ విద్యా - ఇత్యారభ్య తస్మాదగ్నీన్ పరమం వదంతీత్యాహితాగ్నిత్వస్యాపి పృథగ్ధర్మత్వశ్రవణాత్ - అపరావర్తినాం యుద్ధాదపరావర్తమానానాం-యా గతిః దృష్టాంతార్థమిదముక్తం జటాయోస్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్యేదానీమదేయత్వాత్ - తిరశ్చాం యజ్ఞాద్యధికారాభావేన తత్ఫలమాత్రస్య దేయత్వాత్ -యథా అపరావర్తినాం గతిం ప్రాప్స్యసి తథా యజ్ఞశీలాదీనాం లోకానపి బ్రహ్మప్రాప్తౌ వసుత్వాదికమివ ప్రాప్నుహీత్యర్థః-

ఇమం ధత్స్వామి సౌమిత్రే హతం రౌద్రేణ రక్షసా॥౨౯॥ యా గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః * అపరావర్తినాం యా చ యా చ
భూమిప్రదాయినామ్। మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమాన్ * గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మయా వ్రజ॥౩౦॥

క్యం॥ గతిః గమ్యత ఇతి గతిః-లోక ఇత్యర్థః-యజ్ఞశీలాదీనాం లోకమార్గేణ అపరావర్తినాం పునరావృత్తిరహితానాం- ముక్తానాం లోకాన్-పూజాయాం బహువచనం లోకం వైకుంఠాఖ్యం వ్రజ ప్రాప్నుహీత్యర్థః-తిరశ్చాం కర్మానధికారాత్ అగ్నిసంస్కారానర్హత్వాచ్చ - ఉత్తమలోకాభావేపి మయా త్వం సమనుజ్ఞాతస్సన్ముక్తిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః-తదుక్తం నృసింహపురాణే॥ శ్లో॥ మత్కృతే మరణం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ। తస్మాన్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీతి॥ సుగ్రీవో హనుమాన్ ఋక్షో గజో గృధ్రో వణిక్పథ ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తిస్సిద్ధేత్యవగమ్యతే॥తి॥ అపరావర్తినాం సంగ్రామే ఇతి శేషః- గమ్యత ఇతి గతిర్లోకః-యజ్ఞశీలాదీనాం లోకాన్ క్రమేణ ప్రాప్య మదనుజ్ఞాతస్సన్-అనుత్తమాన్ యేభ్యః పరే ఉత్తమాస్సంతి తాన్ లోకాన్ బ్రహ్మణో లోకాన్ క్రమముక్తిదాన్ గచ్ఛ - అనేన సంకల్పమాత్రాత్ కర్మానధికృతతిరశ్చస్సాధనహీనస్యాపి తల్లోకదానేన భగవాన్ రామః స్వస్వరూపం శేమాయయా వృతజ్ఞాన ఇతి ప్రలపతాం ముఖం ధ్వస్తం-శోకాదిభిర్నటనమిత్యుక్తమేవ సకృత్ -తదుక్తం-సంస్కారమకరోత్తస్య రామో బ్రహ్మవిధానతః। స్వపదం చ దదౌ తస్మై సోఽపి రామప్రసాదతః। హరేస్సమానరూపేణ ప్రయయౌ పరమం పదమితి జటాయుషం ప్రక్రమ్య పాద్మే-ఏతేన తిరశ్చామపి స్నేహాదినా దాహాదియుక్తమితి ధ్వనితం-సారూప్యముక్తిలాభ

అస్మిన్కాకల్పేభూమిప్రదాయినామిత్యస్యప్రతీయమానార్థకత్వమేవ-వ్రజఏవంగచ్ఛ-యద్వామయాప్రథమంసంస్కృతః - అథతృతీయేనజ్యోతిషాసంవిశస్వేత్యాదిమంత్రేణానుజ్ఞాతోమయాత్వంయజ్ఞాధికారిణాంలోకాన్గచ్ఛ - బ్రహ్మమేధసంస్కారబలేనప్రాప్నుహీత్యర్థః - ఇదంచఫలంసంస్కారో త్తరక్షణఏవానుష్ఠితీత్యుచ్యతే సంస్కృతోవ్రజేతి- గృధ్రరాజమహాసత్త్వసంస్కృతశ్చమహావ్రతేతిపాఠే-సంస్కృతశ్చభవేతివాక్యార్థః॥తనిశ్లోకే॥ గన్యాతఇతిగతిలోకః-ఏతచ్ఛాంకర్మాధికారాభావేపిఅకృతసంస్కారాణాంపరలోకాభావాత్త్వంమయాసంస్కృతస్సన్మదనుజ్ఞయైవఅనుత్తమాన్లోకాన్గచ్ఛ - అపరావర్తినాంపునరావృత్తిరహితానాంముక్తానామిత్యర్థః-నసపునరావర్తతఇతిశ్రుతేః-లోకానితిపూజాయాంబహువచనం-యద్వావిశ్వతఃపృష్ఠేషుసర్వతఃపృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేష్విత్యత్రపరమవ్యోమ్నిస్థితావాంతరలోకాపేక్షయాబహువచననిర్దేశవదత్రాపిబహువచననిర్దేశః-యజ్ఞశీలానాంయజ్ఞశీలాదిలోకమార్గేణాపరావర్తినాంలోకంప్రాప్నుహీత్యర్థః-తథాచనృసింహపురాణే మత్కృతేమరణంయస్మాదిత్యాది- ననుభగవతారామేణతిరశ్చోజటాయుషస్సంస్కారకరణంకథమితిచేత్ - నహ్యత్రభగవద్భక్తాఇత్యత్రశూద్రశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వాద్భగవద్భక్తానాంసర్వప్రాణినాంమోక్షాధికారస్యగమ్యమానత్వాచ్చయుక్తమేవేదమితిజ్ఞేయం - నన్వేవంసతి జటాయుషేమోక్షప్రదత్వాద్రామస్యపరమాత్మత్వంప్రతీయతే - త్వంగతిః పరమాదేవేత్యాదినా బాలకాండేసహి దేవైరుదీర్ణస్యేత్యాదినా యుద్ధకాండేకాండేసీతాలక్ష్మీర్భవాన్విష్ణురిత్యాదినా శ్రీభాగవతేచ శ్రీరామస్యపరమాత్మత్వంస్ఫుటముక్తం - ఏవంసమస్తకల్యాణగుణాకరస్య శ్రీమన్నారాయణస్యరావణాదివధరూపలోకహితార్థంస్వయమేవదశరథభవనేవతీర్ణస్యసీతాముద్దిశ్యవిలాపఃకథమితిచేత్ -సత్యం- తథాపినదోషః- వ్యసనేషుమనుష్యాణాంభృశంభవతిదుఃఖితః॥ నిశ్చితాపిహిమేబుద్ధిర్వనవాసేదృఢవ్రతా-భరతస్నేహసంతప్తాబాలిశీక్రియతేపునః - సీతాహరణజందుఃఖంనమేసౌమ్యగతాగతం-యథావినాశోగృధ్రస్యమత్కృతేచ పరంతపేత్యనేనప్రకారేణ సర్వేశ్వరస్యాప్యాశ్రితవత్సలత్వాద్దుఃఖితానాశ్రితానాకలయ్యతద్దుఃఖేనస్వయమపి దుఃఖితఇవాభాతి - తేషాందుఃఖమపనయతీతి ఋషేరభిప్రాయఇతివేదితవ్యం - శుకాదయస్తు - మర్త్యావతారస్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయైవ న కేవలం విభోరిత్యాదిప్రకారేణశ్రీరామస్యదుఃఖాభావమేవవర్ణయంతి - ఏవమన్యత్రాప్యేవంవిధ విషయేపరిహారోద్రష్టవ్యః ॥ ౩౦॥ ఏవమితి ॥ దీప్తాందీపనాఖ్యాంస్వబంధుమివేత్యనేనమంత్రపూర్వకత్వందాహస్యోచ్యతే॥ ౩౧॥ రామఇతి॥ మహారోహీన్మహామృగాన్-తాన్ద్విజమనుజటాయుముద్దిశ్య - హత్వాతస్తారపిండదానార్థందర్భానాస్తృతవాన్॥౩౨॥రోహీతి॥ఉత్కృత్యఉద్ధృత్య- పేశీకృత్యపిండీకృత్య-హరితశాద్వలేనవీనతృణాస్తృతప్రదేశే-శకునాయపక్షిణేదదౌ॥౩౩॥ యత్తదితి॥ప్రేతస్యమర్త్యస్యమనుష్యస్య యత్తత్ప్రసిద్ధం-మంత్రజాతం-స్వర్గగమనంస్వర్గగమ్యతేనేనేతిస్వర్గగమనంస్వర్గప్రాపకంవదంతి- పిత్ర్యంపితృదేవతాకం-తజ్జజాప-యామ్యసూక్తాదికంజజాపేత్యర్థః॥౩౪॥తతఇతి॥చక్రతురితి-లక్ష్మణస్యకర్తృత్వంసహకారితయా - ఉదకం - ఉదకదానమిత్యర్థః-

ఏవముక్త్వాచితాందీప్తామారోప్యపతగేశ్వరమ్ * దదాహరామోధర్మాత్మాస్వబంధుమివదుఃఖితః॥౩౧॥ రామోథసహసౌమిత్రిర్వనంగత్వాస వీర్యవాన్ * స్థూలాన్హత్వామహారోహీననుతస్తారతంద్విజమ్॥౩౨॥రోహిమాంసానిచోత్కృత్య పేశీకృత్యమహాయశాః * శకునాయదదౌరామోరమ్యేహరితశాద్వలే॥౩౩॥యత్తత్ప్రేతస్యమర్త్యస్యకథయంతిద్విజాతయః * తత్స్వర్గగమనంతస్యపిత్ర్యంరామోజజాపహ॥౩౪॥ తతోగోదావరీంగత్వానదీన్నరవరాత్మజౌ * ఉదకంచక్రతుస్తస్మైగృధ్రరాజాయతావుభౌ॥౩౫॥ శాస్త్రదృష్టేనవిధినాజలేగృధ్రాయరాఘవౌ *

శ్లోకః-యయాను ద్రూపేణసామాన్యహరిరూపేణ॥౩౦॥౩౧॥రామఇతి ॥ స్థూలాన్హత్వామహారోహీననుతస్తారతంద్విజమితి ఈకారాంతత్వమార్షం మహారోహిన్మహామృగాన్॥ కేసరీమృగము॥హత్వాతంగృధ్రమనుఉద్దిశ్యతస్తారనిరవపత్ -దర్భానాస్తీర్యమాంసపిండప్రదానంకృతవానిత్యర్థః॥ ౩౨ ॥పతదేవ విశదయతి॥రోహీతి॥రోహిమాంసానిచోత్కృత్యఉద్ధృత్య-పేశీకృత్యపిండీకృత్య- శకునాయజటాయుషేపిండప్రదానాయమహాశాస్త్రతేహరితశాద్వలేదదావిత్యన్వయః॥౩౩॥యత్తదితి॥స్వర్గగమనంగమ్యతేఅనేనేతిగమనంగమనసాధనమిత్యర్థః స్వర్గగమనసాధనంయామ్యసూక్తంనారాయణసూక్తంచజజాపేత్యర్థః- ఉదకంచక్రతుః-ఏతదనంతరంపిండదానాదికంద్రష్టవ్యం॥౩౪॥౩౫॥ఉక్తస్యైవార్థస్యస్నానపూర్వకత్వప్రదర్శనార్థంపునర్వచనం ॥ శాస్త్రదృష్టేనేత్యాది

౩౫॥ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వవిధిపూర్వకత్వప్రదర్శనాయ పునరప్యాహ శాస్త్రేతి॥ తదా తౌ రాఘవౌ - శాస్త్రప్రదృష్టేన విధినా - గృధ్రాయ గృధ్రము
ద్దిశ్య - జలే స్నాత్వా గృధ్రరాజాయోదకం చ క్రతురిత్యన్వయః - అయమత్ర క్రమః గృధ్రరాజం దగ్ధ్వా స్వర్గగమనం సూక్తం జప్త్వా గోదావరీం గత్వా స్నాత్వా ఉ
దకం దత్వా రోహిమాంసపిండం దదావితి - నను - వైదికోత్తమో రామః కథం హీనజాతిం తిర్యంచం వైదికేన కర్మణా సంస్కృతవాన్ మైవం · తస్యాత్యంతభక్తత్వేన
జాతేరపగమాత్ - నహి శూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతాః స్మృతాః। సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా యే హ్యభక్తా జనార్దనే ఇత్యుక్తేః॥ న చేదం వచనం అపశవో వా అ
న్యే గో అశ్వేభ్య ఇతివత్ ప్రశంసాపరమితి వక్తుం శక్యం - బాధకాభావాత్ - బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిర్హి శాస్త్రైకసమధిగమ్యా - నతు గోత్వాదివదాకృతిగమ్యా - యె
వ్యతే చ శ్రమణీవృత్తాంతే - ఇదం చ ద్రౌపదీవివాహాదివదైతిహాసికవిలక్షణవ్యక్తివిశేషనియతమితి చ నాతిప్రసంగావకాశః॥౩౬॥ఉక్తమర్థమాదరాతిశయేనపు
తుల్యేన రామేణ సంస్కృతశ్చ తదా తదుత్తరక్షణ ఏవ పుణ్యాం పుణ్యఫలభూతాం - ఆత్మనశ్శుభాం సుఖావహాం - గతిం లోకం - జగామ॥౩౭॥కృతోదకావితి॥ ఇదం పిండదా
నస్యాప్యుపలక్షణం పక్షిసత్తమే స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ - సీతామవశ్యం ప్రాప్స్యసీత్యుక్తం తద్వచనం విశ్వస్యేత్యర్థః - సీతాధిగమే మనః ప్రవేశ్య వనం జగ్మతుః - సు
రేంద్రౌ విష్ణువాసవావివ స్థితావిత్యనేన సీతాన్వేషణం భావనామాత్రమితి సూచ్యతే - అస్మిన్ సర్గే సార్ధాష్టత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిర
చితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే · ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః. ******************************
అథాయోముఖీవిరూపకరణపూర్వకం కబంధదర్శనమేకోనసప్తతితమే - కృత్వైవమిత్యాది॥ అవేక్షంతౌ అవేక్షమాణౌ పశ్చిమాం దక్షిణపశ్చిమామిత్యర్థః॥౧॥ తావి
తి॥ దక్షిణాం దిశమితి - దక్షిణపశ్చిమామప్యుభయథా వ్యవహర్తుం శక్యా - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం - ఐక్ష్వాకౌ - దాండినాయనేత్యాదిసూత్రే నిపాతితః · ప్రతిపేదతుః ప్ర
తిపేదాతే॥౨॥ గుల్మైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ గుల్మైః కీచకప్రభృతిభిః - వృక్షైశ్చ ప్రవేష్టితం - లతాభిశ్చావృతం - దుర్గమం విషమం - గహనం దుష్ప్రవేశం -
ఘోరదర్శనం - అత ఏవ సుభీమం - తత్ మహారణ్యం దండకారణ్యం - వ్యతిక్రమ్య అతీత్య - వ్యతియాతౌ గతౌ॥౪॥ తతః పరమితి॥ తతః పరం గమనానంతరం - జనస్థానాత్ త్రి

స్నాత్వా తౌ గృధ్రరాజాయ ఉదకం చ క్రతుస్తదా॥౩౬॥ స గృధ్రరాజః కృతవాన్ యశస్కరం సుదుష్కరం కర్మ రణే నిపాతితః। మహర్షికల్పేన
చ సంస్కృతస్తదా జగామ పుణ్యాం గతిమాత్మనశ్శుభామ్॥౩౭॥ కృతోదకౌ తావపి పక్షిసత్తమే స్థిరాం చ బుద్ధిం ప్రణిధాయ జగ్మతుః। ప్రవేశ్య సీతాధి
గమే తతో మనో వనం సురేంద్రావివ విష్ణువాసవౌ॥౩౮॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టషష్టితమస్సర్గః. ********************
కృత్వైవముదకం తస్మై ప్రస్థితౌ రామలక్ష్మణౌ। అవేక్షంతౌ వనే సీతాం పశ్చిమాం జగ్మతుర్దిశమ్॥౧॥ తౌ దిశం దక్షిణాం గత్వా శరచాపాసిధారిణౌ
అవిప్రహతమైక్ష్వాకౌ పంథానం ప్రతిపేదతుః॥౨॥ గుల్మైర్వృక్షైశ్చ బహుభిర్లతాభిశ్చ ప్రవేష్టితమ్। ఆవృతం సర్వతో దుర్గం గహనం ఘోరదర్శ
నమ్ * వ్యతిక్రమ్య తు వేగేన వ్యాళసింహనిషేవితమ్। సుభీమం తన్మహారణ్యం వ్యతియాతౌ మహాబలౌ॥౪॥ తతః పరం జనస్థానాత్ త్రిక్రోశం గమ్య రా

౩౬॥౩౭॥కృతోదకావితి॥ పక్షిసత్తమే పితరి చేతి శేషః - స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ నిక్షిప్య కృతోదకౌ సంతౌ - తతోనంతరం సీతాధిగమే సీతాప్రాప్తినిమిత్తే - మనః ప్రవే
శ్య తౌ రామలక్ష్మణౌ - సురేంద్రౌ సురాణామింద్రౌ విష్ణువాసవనాడుపేంద్రేంద్రావివ వనం జగ్మతురిత్యన్వయః॥ టీ॥ సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే - జటాయోస్సంస్కా
రం శ్రుత్వా స్వర్లోకం యాతి మానవ ఇతి॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అ
ష్టషష్టితమస్సర్గః - **************** కృత్వైవమిత్యాది॥౧॥ పశ్చిమామిత్యత్రోక్తైరుత్తరశ్లోకే దక్షిణామిత్యుక్తైశ్చ నైరృతిం జగ్మతురితి లభ్యతే॥౧॥ తావితి॥ అవి
ప్రహతమక్షుణ్ణం పంథానం॥౨॥ గుల్మైరితి॥ గుల్మాః వంశేక్షుప్రభృతయః - తథా చ - గుల్మైర్వృక్షైశ్చ ఆవృతమాకీర్ణం లతాభిః ప్రవేష్టితం - దుర్గం విషమం - గహనందు

క్రోశం-గమ్యగత్వా-క్రౌంచారణ్యాఖ్యంగహనంవనం-వివిశతుః॥ని॥గహనంకాననంవనమిత్యమరః॥౫॥నానేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ నానామేఘఘనప్రఖ్యం నానావర్ణమేఘసమూహసదృశం- ప్రహృష్టమివపుష్పద్గమాదిభిస్సంతుష్టమివ-వ్యాళమృగైఃసర్పైః మృగైశ్చతద్వనం క్రౌంచారణ్యం-తత్ర తత్రవృక్షమూలేషి శ్రాంతైర్యతిష్ఠంతౌసంతౌ-విచిక్యతుఃమృగయామాసతుః॥ ౭॥తతఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥తతః క్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్య-మతంగాశ్రమంపూర్వేణ మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్భాగే-ఏనపొద్వితీయేతిద్వితీయా-త్రిక్రోశంగత్వా అంతరేమంతగాశ్రమక్రౌంచారణ్యయోర్మధ్యే - తద్వనంమతంగాశ్రమసంబంధి కించిద్వనందృష్ట్వా-తత్రదరీందదృశాతేదదృశతుః-అత్రోపరిష్టాచ్ఛకర్తరిలిట్యాత్మనేపదమార్షం॥౧౦॥ఆసాద్యేత్యాది॥ తస్యావిదూరతఇత్యార్షస్సంధిః-మహారూపాంమహాశరీరాం॥౧౧॥సామాన్యతోదర్శనముక్త్వావిశేషతోదర్శనమాహద్వాభ్యాం-భయదామిత్యాది॥ ౧౩ ॥ సేతి ॥ రంస్యావహేత్యుక్త్వేత్యత్రసంధిరార్షః-సమాలంబతహస్తేగృహీతవతీ॥౧౪॥ఉవాచేత్యర్ధం-ఉపగూహ్యఆలింగ్య॥౧౫॥అహమిత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥ అయోముఖీత్యస్వర్థనామా - హయోముఖీత్యపిపాఠః-తేలాభఃలాభభూతా-త్వమపిమమప్రియోసి-నాథేతి-ఆయుశ్శేషమిత్యత్యంతసంయోగేద్వితీయా॥ ౧౬॥ ఏవమితి ॥ కర్ణనాసావిత్యత్రఏకవద్భావాభావఆర్షః-నాసాశబ్దస్యపుల్లింగతాచార్షీ॥౧౭॥కర్ణేతి॥ఏకవద్భావేసప్తమీ॥౧౮॥తస్యామితి॥గహనందుష్ప్రవేశం- వనంవిశంతౌవనమధ్యంగచ్ఛంతౌ-ఆసేదతుః

ఘనౌ । క్రౌంచారణ్యంవివిశతుర్గహనంతౌమహౌజసౌ॥౫॥నానామేఘఘనప్రఖ్యం ప్రహృష్టమివసర్వతః । నానాపక్షిగణైర్జుష్టంనానావ్యాళమృగైర్యుతమ్ ॥ దిదృక్షమాణౌవైదేహీంతద్వనంతౌవిచిక్యతుః। తత్రతత్రావతిష్ఠంతౌసీతాహరణకర్శితౌ॥౭॥ తతఃపూర్వేణతౌగత్వాత్రిక్రోశంభ్రాతరౌతదా। క్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్యమతంగాశ్రమమంతరా ॥ దృష్ట్వాతుతద్వనంఘోరంబహుభీమమృగద్విజమ్ । నానాసత్త్వసమాకీర్ణంసర్వంగహనపాదపమ్ ॥ దదృశాతేతుతౌతత్రదరీందశరథాత్మజౌ । పాతాళసమగంభీరాంతమసానిత్యసంవృతామ్॥౧౦॥ఆసాద్యతౌనరవ్యాఘ్రౌదర్యాస్తస్యావిదూరతః।దదృశాతేమహారూపాంరాక్షసీంవికృతాననామ్॥౧౧॥భయదామల్పసత్త్వానాంబీభత్సాంరౌద్రదర్శనామ్।లంబోదరీంతీక్ష్ణదంష్ట్రాంకరాళీంపరుషత్వచమ్ ॥ భక్షయంతీంమృగాన్భీమాన్వికటాంముక్తమూర్ధజామ్। ప్రైక్షేతాంతౌతతస్తత్రభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ॥౧౩॥ సాసమాసాద్యతౌవీరౌవ్రజంతంభ్రాతురగ్రతః । ఏహిరంస్యావహేత్యుక్త్వాసమాలంబతలక్ష్మణమ్॥౧౪॥ఉవాచచైనంవచనంసౌమిత్రిముపగూహ్యసా॥౧౫॥అహంత్వయోముఖీనామలాభస్తేత్వమసిప్రియః ॥ నాథపర్వతదుర్గేషునదీనాంపులినేషుచ । ఆయుశ్శేషమిమంవీరత్వంమయాసహరంస్యసే॥౧౬॥ ఏవముక్తస్తుకుపితఃఖడ్గముద్ధృత్యలక్ష్మణః । కర్ణనాసౌస్తనంతస్యానిచకర్తారిసూదనః॥౧౭॥ కర్ణనాసేనికృత్తేతువిస్వరంసావినద్యచ।యథాగతంప్రదుద్రావరాక్షసీభీమదర్శనా॥౧౮॥తస్యాంగతాయాంగహనంవిశంతౌవనమోజసా।ఆసేదతురమిత్రఘ్నౌభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ॥౧౯॥లక్ష్మణస్తుమహాతేజాస్సత్త్వవాఞ్ఛీలవాఞ్ఛుచిః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యంభ్రాతరందీప్తతేజసమ్॥౨౦॥స్పందతే

ప్రవేశంఏవంవిధంమహారణ్యంవ్యతియాతౌఅతిక్రమ్యగతౌ॥౪॥తి॥గమ్యగత్వాగహనందుష్ప్రవేశంక్రౌంచారణ్యంక్రౌంచారణ్యాఖ్యంగహనంవనమితినా॥౫॥ నానామేఘేతి॥ప్రహృష్టమివసర్వతః-వనగతపుష్పవికాసాదినాతద్గతమృగాదిహర్షేణచవనస్యప్రహృష్టత్వవ్యపదేశః॥ ౭॥ తతఃపూర్వేణేతి॥క్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్య-అంతరాఅంతరప్రదేశే-మతంగాశ్రమంపూర్వేణ-త్రిక్రోశంగత్వేతిపదయోజనాంకృత్వా-మహద్వనమపశ్యతామితివాక్యశేషోనుసంధేయః-దృష్ట్వాతుతద్వనమిత్యుత్తరత్రానువాదాత్ ॥దృష్ట్వేతి॥గహనపాదపంనిబిడవృక్షం - తత్రవనేదరీంగుహాంపాతాళసమగంభీరాం - రసాతలతుల్యాంఅతఏవగంభీరాంనిమ్నాం॥౧౦॥ఆసాద్యేతి॥తస్యాఃవిదూరతఃసమీపఇత్యర్థః॥౧౧॥భయదామితి॥ అల్పసత్త్వానాంభీరూణాంబీభత్సాంజుగుప్సితాం-కరాళీంతుంగశరీరాం॥ని॥కరాళోభీషణేతుంగఇతివిశ్వః-పరుషాకర్కశాత్వగ్యస్యాస్తాం-పరుషస్వనామితివాపాఠః-వికటామతిస్థూలాకారాం॥౧౩॥సేతి॥ సమాలంబతగృహీతవతీ॥౧౪॥ ఉవాచేతి॥ తేత్వయాలబ్ధా-లాభస్తేత్వమసిప్రియఇతిక్వచిత్పాఠః ॥ నాథేతి॥ఆయుశ్చిరంచిరమాయుః॥౧౬॥ఏవమితి॥ కర్ణనాసస్తనమితిప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః॥౧౭॥తి ॥ కర్ణనాసేఇతిసప్తమీ॥౧౮॥తస్యామితి॥గహనందుష్ప్రవేశం॥౧౯॥౨౦॥స్పందతఇతి॥బాహుర్వామఇతిశేషః-అనిష్టాన్యశుభసూచకాని॥౨౧॥తస్మాదితి ॥ సజ్జీభవయత్తోభవ

వక్ష్యమాణనిమిత్తానీతి శేషః॥౧౯॥లక్ష్మణస్త్వితి॥మహాతేజా ఇత్యదీనతోక్తిః-సత్త్వవాన్-నిర్మలమనస్కః-శీలవాన్-సద్వృత్తవాన్-శుచిః-కాయశుచియుక్తః - ఏభి ర్విశేషణై ర్భ్రాతృభక్తిరుక్తా॥౨౦॥స్పందతఇతి॥బాహుః-వామఇతి శేషః-ఉద్విగ్నం-కంపితం-అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని॥౨౧॥తస్మాదితి॥ మమవచనమిత్యన్వయః-సంభ్రమం భయం॥౨౨॥ఏషఇతి॥ వంచులకః-కర్ణవాలాఖ్యః పక్షివిశేషః॥ని॥వంచులః-కర్ణవాలస్స్యాదితి నిఘంటుః-వినర్దతి-కూజతి॥౨౩॥ తయోరితి॥ ఏవం ఏతాదృశో క్తిపూర్వకం-అన్వేషతోః-అన్వేషమాణయోః-ప్రభంజన్ ప్రభంజయన్॥౨౪॥సంవేష్టితమితి॥మాతరిశ్వనా-వాయునా-సంవేష్టితం పూరితం-అయముత్ప్రాతవిశేషః శబ్దః పూర్వోక్తః-తస్య వనస్య సంబంధినీం దివం ఆకాశం-అపూరయన్నివాభూత్॥౨౫॥ తమితి ॥ తం కాంతుమాణః-కిమస్యోత్పత్తిమూలమితి జ్ఞాతుమిచ్ఛన్-గత్వేతి శేషః-కత్తేగుల్మే దదర్శ-దూరాదితి శేషః॥౨౬॥ఆసేదతురిత్యాదిసార్ధషట్ శ్లోకీ ॥ ప్రముఖేఅగ్రే-వివృద్ధం-ఉన్నతం-అశిరోగ్రీవం-అదృశ్యమానశిరోగ్రీవం-అతఏవ కబంధం-అన్వర్థకబంధనామకం-ఉదరేముఖం-అమూర్ధమస్తకాత్ స్వాంగాదకామఇత్యలుక్-రోమభిరుపలక్షితం-నిచితైర్నిబిడైః- అగ్నిజ్వాలానికాశేన తత్సదృశేన-మహాపక్ష్మణా మహాపక్ష్మణా-అదంతత్వమార్షం-విపులేన విస్తీర్ణేన-ఆయతేన దీర్ఘేణ-ఉరసి-ఉరోంతర్గతశిరస్కత్వేన ఉరసి దృశ్యమానే నేత్రేర్థః- లేలిహానం పునఃపునర్జిహ్వయా లేహనం కుర్వంతం-మహాముఖం విపులాస్యరంధ్రం వికుర్వాణం వ్యాపారయంతం-యోజనమితి-అధ్వవాచిత్వాదత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఆకర్షంతం అభిముఖ్యేన కర్షంతం-వికర్షంతం విశేషేణ కర్షంతం-మృగయూధపాన్ ఇతి మృగవిశేషణం-ప్రపన్నయోః సమీపం ప్రాప్తయోః॥౩౫॥ అథేతిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అథ ఆసాదనానంతరం-సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా-క్రోశమాత్రే సమీపే.దదర్శతుః దదృశతుః- దారుణం భీమం అతిశయేన భీమం - భుజాభ్యాం వృ

మేదృఢం బాహురుద్విగ్నమివ మే మనః । ప్రాయశశ్చాప్యనిష్టాని నిమిత్తాన్యుపలక్షయే॥౨౧॥తస్మాత్సజ్జీభవార్య త్వం కురుష్వ వచనం హితమ్ । మమైవ హి నిమిత్తాని సద్యశ్శంసంతి సంభ్రమమ్॥౨౨॥ఏష వంచులకో నామ పక్షీ పరమదారుణః । ఆవయోర్విజయం యుద్ధే శంసన్నివ వినర్దతి॥౨౩॥తయో రన్వేషతో రేవం సర్వం తద్వనమోజసా । సంజజ్ఞే విపులశ్శబ్దః ప్రభంజన్నివ తద్వనమ్॥౨౪॥సంవేష్టితమివాత్యర్థం గగనం మాతరిశ్వనా । వనస్య తస్య శబ్దోఽభూద్దివమాపూరయన్నివ॥౨౫॥తం శబ్దం కాంక్షమాణస్తు రామః కక్షే సహానుజః । దదర్శ సుమహాకాయం రాక్షసం విపులోరసమ్॥౨౬॥ఆసేదతుస్తతస్తత్ర తావుభౌ ప్రముఖే స్థితమ్ । వివృద్ధమశిరోగ్రీవం కబంధముదరేముఖమ్ ॥ రోమభిర్నిచితైస్తీక్ష్ణైర్మహాగిరిమివోచ్ఛ్రితమ్ । నీలమేఘనిభం రౌద్రం మేఘస్తనితనిస్స్వనమ్ ॥ అగ్నిజ్వాలానికాశేన లలాటస్థేన దీప్యతా । మహాపక్ష్మేణ పింగేన విపులేనాయతేన చ ॥ ఏకేనోరసి ఘోరేణ నయనేనాశుదర్శినా । మహాదంష్ట్రోపపన్నం తం లేలిహానం మహాముఖమ్ ॥ భక్షయంతం మహాఘోరానృక్షసింహమృగద్విపాన్ । ఘోరౌ భుజౌ వికుర్వాణముభౌ యోజనమాయతౌ ॥ కరాభ్యాం వివిధాన్ గృహ్య ఋక్షాన్ పక్షిగణాన్ మృగాన్ । ఆకర్షంతం వికర్షంతమనేకాన్ మృగయూథపాన్ ॥ స్థితమావృత్య పంథానం తయోర్భ్రాత్రోః ప్రపన్నయోః॥౩౫॥అథ తౌ సమభిక్రమ్య క్రోశమాత్రే దదర్శతుః ॥ మహాంతం దారుణం భీమం కబంధం భుజసంవృతమ్ । కబంధమివ సంస్థానాదతిఘోరప్రదర్శనమ్॥౩౬॥స మహాబాహురత్యర్థం ప్రసార్య విపులౌ భుజౌ । జగ్రాహ సహితావేవ రా

వసంభ్రమం భయం॥౨౨॥ఏషఇతి॥ వంచులః-కర్ణవాలః ॥ ౨౩ ॥ తయోరితి సార్ధశ్లోకః ॥ ఓజసా సామర్థ్యేన-తయోః రామలక్ష్మణయోః సర్వం తద్వనం ఏవముక్తరీత్యా అన్వేషతోస్సతోః-తద్వనం ప్రభంజన్నివ మర్దయన్నివ - విపులః శబ్దః సంజజ్ఞే- ఆవిర్భూతః- కీదృశం తద్వనం మాతరిశ్వనా వాయునా అత్యర్థం వేష్టితం గగనమివ - మాతరిశ్వనాపూరితం గగనం ప్రభంజన్ యథా శబ్దః సంజాయతే- తథా తద్వనం ప్రభంజన్నివ శబ్దః సంజజ్ఞ ఇత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఆసేదతురిత్యాదిసార్ధశ్లోకషట్కమేకం వాక్యం ॥ వివృద్ధం వివృద్ధాకారం-అశిరోగ్రీవం అదృశ్యమానశిరోగ్రీవమిత్యర్థః-ఉరసి ఉరస్సమీపేనయనే నోపలక్షితం -కబంధస్య ఉదరముఖతయా లలాటస్థనేత్రమురస్సమీపే భవతీతి-ఉరస్సమీపఇతి వ్యాఖ్యాయతే- భుజౌ వికుర్వాణం విక్షిపంతం-ఆకర్షంతం ఇష్టాన్ మృగానాభిముఖ్యేన-వికర్షంతం అనిష్టాన్ మృగాన్ముంచంతం - ప్రపన్నయోః పంథానం ప్రాప్తయోః॥౩౫॥ అథేతి॥ సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా దదర్శతురితి పునర్గ్రహణం క్రోశమాత్ర ఇతి విశేషయితుం - భుజసంవృతం భుజా

గాఢసంవృణోతీతిభుజసంవృతం-సంస్థానాత్ దేహస్థిత్యా-కబంధమివసర్వదాఅశిరస్కత్వలక్షణకబంధవత్ స్థితం॥ ౩౪॥ సహితి॥ సహితావేవ-నైకమపిముక్త్వే త్యర్థః॥౩౫॥ఖడ్గినావితి॥ తిగ్మంఖరం తేజోయస్యత త్తథా-తాదృశవపుర్ధరౌ-వివశంపారవశ్యం-ప్రాప్తౌ॥౩౬॥తత్రేతి॥తత్రతస్యామవస్థాయాం- బాల్యాత్ బా లబుద్ధిత్వాత్ -రామవద ప్రౌఢబుద్ధిత్వాదిత్యర్థః-అనాశ్రయత్వాత్ ధైర్యానాలంబనాత్ -అతివివ్యధేఅత్యంతంఖిన్నోభూత్ -ఉవాచచ॥౩౭॥పశ్యేత్యాది॥రా క్షసస్యవశంగతత్వేనవివశమితియోజనా-వినిర్ముక్తఃవియుక్తః-ఏకస్యైవవివరణంమామితి-భూతబలింభూతస్యకబంధస్యబలిం॥ ౩౮ ॥ అధీత్యేకార్థం॥౩౯॥ప్రతిల భ్యేతి॥తత్రమహ్యాం॥౪౦॥లక్ష్మణేనేతిస్పష్టం॥౪౧॥ఏతస్మిన్నితి॥ ఏతస్మిన్నంతరేలక్ష్మణాశ్వాసనావసరే॥౪౨॥కావితి॥భద్రౌఆవాం॥౪౩॥వదతమితి॥ఇహవనే వాంయువయోః కార్యంవదతం - లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం- వామిహవనేకింకార్యంకింకర్తవ్యం-కిమర్థంకస్యప్రయోజనాయ-ఆగతౌ-నకిమప్యస్త్యత్రవాం ప్రయోజనం-ప్రత్యుతాస్మత్ప్రయోజనమేవసిద్ధమిత్యాహ-ఇమమితి-ఇహతిష్ఠతఃమమేతి శేషః - క్షుధార్తస్యమమసంబంధినమిమం దేశమనుప్రాప్తావిత్యనేనమ మక్షున్నివృత్త్యర్థమేవవామాగమనమితిభావః॥౪౪॥ ఆగమనేఆవయోః కామనిరిత్యత్రాహ-సబాణేతి॥౪౫॥ తస్యేతి॥ ముఖేన-ఉపలక్షితఇతి శేషః॥౪౬॥ కృ చ్ఛ్రాదితి ॥ కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరం-రాజ్యభ్రంశవనవాససీతాహరణపర్యంతంప్రాప్యావస్థితయోఃపునశ్చతాంప్రియామప్రాప్యైవఆవయోర్జీవితాంతా య-దారుణంవ్యసనందుఃఖంప్రాప్తం॥౪౭॥అత్రహేతుమాహ-కాలస్యేతి॥ సర్వభూతేష్వపికాలస్యవీర్యంసుమహత్ -అనర్గళమిత్యర్థః- త్వాంచమాంచమ

ఘనాపీడయన్బలాత్ ॥౩౫॥ఖడ్గినౌదృఢధన్వానౌతిగ్మతేజోవపుర్ధరౌ। భ్రాతరౌవివశంప్రాప్తౌకృష్యమాణౌమహాబలౌ॥౩౬॥తత్రధైర్యేణశూ రస్తురాఘవోనైవవివ్యధే। బాల్యాదనాశ్రయత్వాచ్చలక్ష్మణస్త్వతివివ్యధే * ఉవాచచవిషణ్ణస్సన్రాఘవంరాఘవానుజః॥౩౭॥పశ్యమాంవీర వివశంరాక్షసస్యవశంగతమ్ * మయైకేనవినిర్ముక్తఃపరిముంచస్వరాఘవ। మాంహిభూతబలిందత్వాపలాయస్వయథాసుఖమ్॥౩౮॥అధిగంతా సివైదేహీమచిరేణేతిమేమతిః॥ ౩౯ ॥ ప్రతిలభ్యచకాకుత్స్థపితృపైతామహీంమహీమ్ * తత్రమాంరామరాజ్యస్థఃస్మర్తుమర్హసిసర్వదా ॥ ౪౦॥లక్ష్మణేనైవముక్తస్తురామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్ * మాస్మత్రాసంకృథావీరనహిత్వాదృగ్విషీదతి॥౪౧॥ ఏతస్మిన్నంతరేక్రూరోభ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ * పప్రచ్ఛఘననిర్ఘోషఃకబంధోదానవోత్తమః॥౪౨॥కౌయువాంవృషభస్కంధౌమహాఖడ్గధనుర్ధరౌ * ఘోరందేశమిమంప్రా ప్తౌమమభక్షావుపస్థితౌ॥౪౩॥వదతంకార్యమిహవాంకిమర్థంచాగతౌయువామ్ * ఇమందేశమనుప్రాప్తౌక్షుధార్తస్యేహతిష్ఠతః॥ ౪౪ ॥స బాణచాపఖడ్గౌచతీక్ష్ణశృంగావివర్షభౌ * మమాస్యమనుసంప్రాప్తౌదుర్లభంజీవితంపునః॥౪౫॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాకబంధస్యదురాత్మ నః * ఉవాచలక్ష్మణంరామోముఖేనపరిశుష్యతా॥౪౬ ॥ కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరంప్రాప్యదారుణంసత్యవిక్రమ * వ్యసనంజీవితాంతాయప్రా ప్తమప్రాప్యతాంప్రియామ్॥౪౭॥కాలస్యసుమహద్వీర్యం సర్వభూతేషులక్ష్మణ * త్వాంచమాంచనరవ్యాఘ్రవ్యసనైఃపశ్యమోహితౌ॥౪౮ ॥

భ్యాంసంవృణోతీతిభుజసంవృతం॥౩౪॥౩౫॥తి॥ ఖడ్గినావితి॥ వివశంప్రాప్తౌబలాత్కర్షణంప్రాప్తౌ॥౩౬॥తత్రేతి॥అనాశ్రయత్వాత్ పరమాశ్రయరూపశ్రీరా మస్యకబంధభుజావృతత్వాదనాశ్రయతోక్తిః॥౩౭॥ * మయేతి॥వినిర్ముక్తఃవియుక్తః-పరిముంచస్వమామితి శేషః-ఏతస్యైవవివరణం-మామితి-భూతబలింభూత స్యకబంధస్యబలిం॥౩౮॥ అధిగంతేతి॥అధిగంతాప్రాప్స్యసి॥౪౧॥తి॥ఏతస్మిన్నంతరేఇతి-లక్ష్మణవిషాదనివృత్తిఫలకరామాశ్వాసనసమయఇత్యర్థః॥౪౨॥తి॥ కా వితి॥ దైవేనమమచాక్షుషా-దైవగత్యామమచక్షుర్గోచరౌ॥౪౩॥ వదతమితి॥ఇహవనే-వాంయువయోఃకార్యంవదతం-క్షుధార్తస్యమమసంబంధినమిమందేశం కిమర్థమాగతౌ॥౪౪॥౪౫॥తస్యేతి॥పరిశుష్యతాముఖేనోపలక్షితంలక్ష్మణం॥౪౬॥,కృచ్ఛ్రాదితి ॥ తాంప్రియామప్రాప్యదారుణంవ్యసనంప్రాప్యస్థితయో రావయోర్జీవితాంతాయకృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరంవ్యసనంప్రాప్తమితిసంబంధః-సీతావిప్రణాశజనితదుఃఖాదప్యతిశయితమాధునికందుఃఖమితిభావః॥౪౭॥ కా లస్యేతి॥ సర్వంవాక్యంసావధారణమితిన్యాయేనాత్రఏవకారోద్రష్టవ్యః-అస్యార్థః సర్వభూతేషుమధ్యే-కాలస్యైవసుమహద్వీర్యం-అస్తీతి శేషః- కుతః- త్వాం త్వాదృశం-మాంమాదృశంచవ్యసనైఃకాలకృతైరితి శేషః-మోహితౌపశ్యేత్యర్థః॥౪౮॥నాతేతి॥ దైవస్యకాలస్యసర్వభూతేషువిషయే - యద్వాసర్వభూతేషు

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

హీబలపరాక్రమావపివ్యసనైర్మోహితౌకరోతి-పశ్య॥౨౮-౪॥ఉక్తమర్థముపపాదయతి-నాతీతి ॥ సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః-వాలుకాసేతవః సికతామయాసేతవః॥౨౦॥
ఇతీతి॥సౌమిత్రిందీనమవేక్ష్యస్వాంమతింఆత్మనైవస్థిరామకరోత్ ॥ ౨౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యానే ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః. ***************అథకబంధస్యబాహుచ్ఛేదేనపూర్వజన్మస్మృతిరుచ్యతేసప్తతితమే-తౌత్విత్యాది॥పరిక్షిప్తౌపరివే
ష్టితౌ॥౧॥తిష్ఠతఇతి॥క్షుధార్తంమాందృష్ట్వాభీతౌకింనుతిష్ఠతః-వ్యర్థమేవ-నతుజీవితావత్పరిహారఇత్యర్థః · యతోగతచేతసాయువాంమేదైవేనాహారార్థంసంది
ష్టౌ॥౨॥తచ్ఛ్రుత్వేతి॥కృతలక్షణఃకృతోద్యోగః॥౩॥త్వాంచేతి॥పురాఆదత్తే-ఆదాస్యతీత్యర్థః॥౪॥భీషణఇతి॥భుజయోరేవవిక్రమోయస్యసతథా-లోకంజనం· అతి
జితంఅత్యంతజితం॥౫॥భుజచ్ఛేదనమాత్రంకర్తవ్యంనతుమారణమిత్యాహ-నిశ్చేష్టానామితి ॥ నిశ్చేష్టానాంప్రతికారాశక్తానాం-జగతీపతేః క్షత్రియస్య · క్రతుమ

నాతిభారోస్తిదైవస్యసర్వభూతేషులక్ష్మణ ॥ శూరాశ్చబలవంతశ్చకృతాస్త్రాశ్చరణాజిరే । కాలాభిపన్నాస్సీదంతియథావాలుకసేతవః॥౨౦ ॥ఇ
తి బ్రువాణోదృఢసత్యవిక్రమోమహాయశాదాశరథిః ప్రతాపవాన్ । అవేక్ష్యసౌమిత్రిముదగ్రపౌరుషంస్థిరాంతదాస్వాంమతిమాత్మనాకరో
త్ ॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే . ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ తౌతుతత్రస్థితౌదృష్ట్వా భ్రాతరౌరామలక్ష్మ
ణౌ । బాహుపాశపరిక్షిప్తౌకబంధోవాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ తిష్ఠతఃకింనుమాందృష్ట్వాక్షుధార్తంక్షత్రియర్షభౌ । ఆహారార్థంతుసందిష్టౌదై
వేనగతచేతసౌ॥౨ ॥తచ్ఛ్రుత్వాలక్ష్మణోవాక్యంప్రాప్తకాలంహితంతదా।ఉవాచార్తింసమాపన్నోవిక్రమేకృతలక్షణః॥౩॥ త్వాంచమాంచపు
రాతూర్ణమాదత్తేరాక్షసాధమః। తస్మాదసిభ్యామస్యాశుబాహూఛిందావహైగురూ ॥ ౪ ॥ భీషణోయంమహాకాయోరాక్షసోభుజవిక్రమః ।
లోకంహ్యతిజితంకృత్వాహ్యావాంహంతుమిహేచ్ఛతి॥౫॥నిశ్చేష్టానాంవధోరాజన్కుత్సితోజగతీపతేః। క్రతుమధ్యోపనీతానాంపశూనామివరాఘవ

సర్వభూతానాంసంహారఇతి శేషః-నాతిభారోస్తినప్రయాససాధ్యఇత్యర్థః-కుతః॥శూరాశ్చేతి॥సమహాబాహురిత్యారభ్యతస్యమాంరామరాజ్యస్థఇత్యంతస్య
వాస్తవార్థేయమర్థః-సకబంధస్తౌజగ్రాహయద్యపి-తథాపితౌవివశం- వివఇతినిపాతౌవద్యపూరణార్థౌ-శంప్రాప్తౌ-యద్వావివిశంవేఃపక్షిణఃగరుత్మతఃవశం
ప్రాప్తౌ-గరుడారూఢావిత్యర్థః - తౌసజగ్రాహేతిపూర్వేణసంబంధః-తత్రలక్ష్మణస్యమనువ్యనాట్యందర్శయతి-తత్రేతి-తుఇవార్థే-వివ్యథఇవ - తదనురూపవ
చనాన్యాహ-పశ్యమామిత్యారభ్యతత్రమాంరామేత్యంతేన॥కావితి॥క్షుధార్తస్యభక్షావివ-మమాస్యంప్రతిసబాణచాపఖడ్గేనయదాసంప్రాప్తౌ- తదామమజీ
వితందుర్లభమితిసంబంధః॥తస్యేతి॥ పరిశుష్యతాముఖేనోపలక్షితస్యకబంధస్యవచనంశ్రుత్వా - కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరమిత్యాదేఃవాస్తవార్థే-దారుణంకృ
చ్ఛ్రతరంప్రాప్యాపితాంప్రియామప్రాప్యజీవితాంతాయవ్యసనంప్రాప్తమిత్యాదిలోకరీతిమనుసృత్యసీతాదర్శనవ్యాజేనోక్తిః॥ ౨౦॥ ఇతీతి ॥ దృఢసత్యవి
క్రమఃదృఢఃఅచంచలఃసత్యఃస్వాభావికఃవిక్రమోయస్యసఃదాశరథిఃసౌమిత్రిమవేక్ష్యస్వాంస్వీయాంమతిమాత్మనాస్వయమేవస్థిరాంస్థైర్యయుక్తామకరోత్ ॥౨౧
******** ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.*******
తౌతుతత్రేత్యాది॥ బాహుపాశపరిక్షిప్తౌబాహుపాశావృతౌ॥౧॥ తిష్ఠతఇతి ॥ క్షుధార్తస్యమమ-దైవేనఆహారార్థంసందిష్టౌ-అతఃకిన్నుతిష్ఠతఇతితావబ్రవీదితి
పూర్వేణసంబంధః-వస్తుతస్తు-తిష్ఠతఇతి॥ హేక్షత్రియర్షభౌ-యువాందైవేనఆహారార్థంసందిష్టౌకింమమేతి శేషః-గతచేతసౌకింతాదృశౌనభవతః- అతఃక్షుధా
ర్తంమాందృష్ట్వాకింతిష్ఠతః-గచ్ఛతమితి శేషః-ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః॥ ౨॥ తదితి ॥ ఉవాచరామమితి శేషః-ప్రాప్తకాలంయుక్తంవిక్రమేకృతలక్షణఃఆ
హితలక్షణః-పరాక్రమసంపన్నఇతియావత్ ॥౯॥గుణైఃప్రతీతేతుకృతలక్షణాహితలక్షణావిత్యమరః॥౩॥త్వామితి॥ పురాఆదత్తే-ఆదాస్యతీత్యర్థః॥౪॥ భీషణఇ
తి॥భుజవిక్రమఃభుజయోర్విక్రమోయస్యసఃభీషణఇతిపాదపూరణార్థే-అప్యర్థేచాత్రహిశబ్దౌ-లోకమతిజితమత్యంతపరాజితంకృత్వా-తద్వదావామపిహంతు
మిచ్ఛతి-అతోస్యబాహూభిందావహైఇతిపూర్వేణసంబంధః॥ ౫॥ అస్యహననమేవయుక్తమిత్యాకాంక్షాయామాహ-నిశ్చేష్టానామితి ॥ నిశ్చేష్టానామకృతవిక్ర
మాణాం-వధఃకుత్సితఃఅయుక్తఇత్యర్థః-క్రతుమధ్యోపనీతానాంక్రతుమధ్యాదన్యత్రనీతానాంక్రతుబాహ్యానాంక్రత్వసంగభూతానామితియావత్ -వధఇవేతి ॥

ధ్యోపనీతానాం. నిశ్చేష్టానామిత్యస్మిన్నర్థే ప్రయుక్తం- యద్వాపర్యగ్నికృతానారణ్యానుత్సృజంత్యహింసాయై ఇత్యుక్తరీత్యా అశ్వమేధక్రతావుపనీతానామా
రణ్యపశూనాంవధఃకుత్సితఏవ॥౬॥ఏతదితి॥తయోరేతత్ సంజల్పితం శ్రుత్వా భక్షయితుమారభత్ -హస్తాభ్యామాకృష్టవానిత్యర్థః॥౭॥తతఇతి॥సుసంహృష్టౌ- కద
లీకాండవత్ సుఖచ్ఛేదనాదితి భావః॥౮॥దక్షిణఇతి॥దక్షిణస్సమర్థః.అసక్తంఅప్రతిబద్ధంయథా భవతితథా- రామస్యదక్షిణపార్శ్వగమనంలక్ష్మణస్య- అతఉభయో
ర్దక్షిణసవ్యపార్శ్వప్రాప్తిః॥౯॥సఇతి॥గాంభూమిం॥౧౦॥సనికృత్తావితి॥పూర్వమదత్తోత్తరత్వాత్ పునః ప్రశ్నః॥౧౧॥ఇతీతి॥ క్రియాభేదాత్ పునస్తచ్ఛబ్దః॥ ౧౨
అయమితి॥ఇక్ష్వాకుదాయాదఃదశరథపుత్రః-దాయాదౌసుతబాంధవావిత్యమరః॥౧౩॥అస్యేతి॥ఇచ్ఛంతౌ-అన్వేషమాణావిత్యర్థః॥౧౪॥త్వంత్వితి॥విచేష్టసే- లుఠ
సీతియావత్॥౧౫॥ఏవమితి॥ప్రీతః శాపమోక్షకాలప్రత్యభిజ్ఞానాత్ -తదింద్రవచనముత్తరసర్గే ప్రతిపాద్యం॥౧౬॥స్వాగతమితి॥బాహ్వోర్బంధనయోరాస్తా
బాహుబంధనౌ.అంసావిత్యర్థః॥౧౭॥విరూపమితి॥విరూపంవిషమరూపం- యథాయేనప్రకారేణ- ప్రాప్తంతత్కారణంతత్త్వతస్తవశంసతో మే సకాశాచ్ఛృణు-అ
స్మిన్సర్గేఅష్టాదశశ్లోకాః॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తతితమస్సర్గః ********
అథకబంధః స్వవృత్తాంతకథనపూర్వకంస్వశాపమోక్షాయస్వశరీరదహనమర్థయతేఏకసప్తతితమే-పురేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ అచింత్యంఅచింత్యవై
భవం॥౧౪॥సోహమితి॥సుందరరూపోహం-రూపంశరీరం-లోకవిత్రాసనంఘోరం.కృత్వాపరిగృహ్యతతస్తతఃతత్రతత్ర - ఋషీన్త్రాసయామిఅత్రాసయం॥
౫॥౬॥ఏతత్సంజల్పితంశ్రుత్వాతయోః క్రుద్ధస్తురాక్షసః। విదార్యాస్యంతదారౌద్రస్తౌభక్షయితుమారభత్॥ ౭ ॥తతస్తౌదేశకాలజ్ఞౌ ఖడ్గాభ్యామే
వరాఘవౌ। అచ్ఛిందతాంసుసంహృష్టౌ బాహూతస్యాంసదేశతః॥౮ ॥దక్షిణోదక్షిణంబాహుమసక్తమసినాతతః। చిచ్ఛేదరామోవేగేనసవ్యంవీ
రస్తులక్ష్మణః॥౯॥సపపాతమహాబాహుశ్ఛిన్నబాహుర్మహాస్వనః।ఖంచగాంచదిశశ్చైవనాదయన్జలదోయథా॥౧౦ ॥సనికృత్తౌభుజౌదృష్ట్వాశో
ణితౌఘపరిప్లుతః। దీనః పప్రచ్ఛతౌవీరౌకౌయువామితిదానవః॥౧౧॥ఇతితస్యబ్రువాణస్యలక్ష్మణశ్శుభలక్షణః।శశంసరాఘవంతస్యకబంధస్యమహా
త్మనః॥౧౨॥అయమిక్ష్వాకుదాయాదోరామోనామజనైశ్శ్రుతః।అస్యైవావరజంవిద్ధిభ్రాతరంమాంచలక్ష్మణం॥౧౩॥అస్యదేవప్రభావస్యవసతో
విజనేవనే।రక్షసాపహృతాపత్నీయామిచ్ఛంతావిహాగతౌ॥౧౪॥త్వంతుకోవాకిమర్థంవాకబంధసదృశోవనే। ఆస్యేనోరసిదీప్తేనభగ్నజంఘోవివే
ష్టసే॥౧౫॥ఏవముక్తఃకబంధస్తులక్ష్మణేనోత్తరంవచః। ఉవాచపరమప్రీతస్తదింద్రవచనంస్మరన్॥ ౧౬ ॥ స్వాగతంవాంనరవ్యాఘ్రౌదిష్ట్యాపశ్యా
మిచాప్యహమ్। దిష్ట్యాచేమౌనికృత్తౌమేయువాభ్యాంబాహుబంధనౌ॥౧౭ ॥విరూపంయచ్చమేరూపంప్రాప్తంహ్యవినయాద్యథా। తన్మేశృణునర
వ్యాఘ్రతత్త్వతశ్శంసతస్తవ॥౧౮ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే- సప్తతితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
పురారామమహాబాహోమహాబలపరాక్రమ। రూపమాసీన్మమాచింత్యంత్రిషులోకేషువిశ్రుతమ్ ✱ యథాసోమస్యశక్రస్యసూర్యస్యచ
యథావపుః॥౧౪॥సోహంరూపమిదంకృత్వాలోకవిత్రాసనంమహత్ ✱ ఋషీన్వనగతాన్రామత్రాసయామితతస్తతః॥౨॥తతస్స్థూలశిరానామ
౬॥ఇతి॥ఏతదితి॥ తయోరేతత్సంజల్పనం శ్రుత్వేతిసంబంధః-భక్షయితుమారభత్ -హస్తాభ్యామాకృష్టవానిత్యర్థః॥ ౭॥తతఇతి॥సుసంవిగ్నౌభీతౌ-వస్తుతస్తుసుసంవిగ్నౌ
కంపయుక్తౌభుజౌ॥౮॥దక్షిణఇతి॥దక్షిణఃసమర్థః.అసక్తమప్రతిబంధంయథాతథా॥౯॥ఇతి॥సఇతి॥గాంభువం॥౧౦॥ఇతి॥సఇతి॥కౌయువామితిపప్రచ్ఛ- పూర్వమప్రాప్తో
రత్వాత్పునఃప్రశ్నః॥౧౧॥౧౨॥ఇతి॥ అయమితి॥ఇక్ష్వాకుదాయాదఃదశరథపుత్రః॥౧౩॥ఇతి॥ అస్యేతి॥యామిచ్ఛంతౌయామన్వేషయంతౌ॥౧౪॥ ఇతి॥ త్వమితి॥ విచేష్టసే
చేష్టమానస్తిష్ఠసి॥౧౫॥ఏవముక్తఇతి॥ ఇంద్రవచనం- శ్రీరామేణతవబాహుచ్ఛేదనేకృతేతవమోక్షోభవిష్యతీత్యేవంరూపంవచనంస్మరన్॥౧౬॥ స్వాగతమితి॥ బాహు
బంధనౌబాహుపాశౌ॥౧౭॥విరూపమితి॥ విరూపంవికృతం॥౧౮॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యా
యాం.సప్తతితమస్సర్గః ************** పురేతి॥ఇతి॥అచింత్యంఅచింత్యవైభవం॥౧౪॥సోహమితి॥ సోహంపూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టోహం - ఇదంరూపమిదానీం
విద్యమానరాక్షసరూపంకృత్వా॥౨॥తతఇతి॥వివిధంవిచిన్వన్సంపాదయన్స్థూలశిరానామఋషిః-మయాకర్షితః - అనేనరూపేణ ఇదానీంవిద్యమానరాక్షసరూ

౨౼॥ తతఇతి॥ వివిధంవన్యంసంచిన్వన్ స్థూలశిరాః ధర్షితః అపహృతవన్యః తేనకోపితశ్చ॥౩౼॥ తేనేతి॥ ఏవంవిధం మేరూపం ప్రత్యుఘోరశాపాభిధాయినా తేనఋషిణా-నృశంసంగర్హితం-ఏతదేవరూపం తేఽస్త్విత్యహముక్తః॥౪౼॥ సఇతి॥ అభిశాపశబ్దేనతన్నిమిత్తంధర్షణంలక్ష్యతే - ధర్షణకృతస్యశాపస్యాంతోభవేదితిసమయా-యాచితః ప్రార్థితః-ఇతిహేతోః- తేనమహర్షిణా ఏవంయాచితేన-ఇదంవక్ష్యమాణంవచోభాషితం॥౫౼॥ తదేవాహ యదేతి॥౬౼॥ తర్హికబంధరూపప్రాప్తిఃకథమిత్యత్రాహ శ్రియేతి॥ మామితి శేషః-ఏవంఏవంవిధం-రణాజిరే రణాంగణే॥౭౼॥ ఇంద్రేణమోద్ధంతవకుతస్సామర్థ్యమిత్యత్రాహ అహంహీతి॥ ఋషిదత్తఘోరాకారప్రాప్త్యనంతరం ఉగ్రేణతపసాపితామహమతోషయం-స్వకులశత్రోరింద్రస్యజయాయేత్యర్థః-విభ్రమః అజ్ఞానం॥౮౼॥ తదేవాహ దీర్ఘమితి॥౯౼॥ తస్యేతి॥ శతపర్వణా శతధారేణ-సక్థినీపృష్ఠాస్థిఫలకే-శరీరేమధ్యదేహే-ఉదరభాగే సక్థ్నోః ప్రవేశనం-ఉరోభాగేమూర్ధ్నః ప్రవేశనం-సంప్రవేశితమిత్యత్రనపుంసకమనపుంసకేనేతినపుంసకపరిశేషత్వం-ఏకవద్భావశ్చ॥౧౦౼॥ సఇతి॥ యాచ్యమానః మారయేతి ప్రార్థ్యమానః - యమసాదనం నానయత్ మృతింనప్రాపితవాన్-కుతఇత్యత్రాహ పితామహేతి-తత్పూర్వోక్తం దీర్ఘాయుర్విషయకం పితామహవచస్సత్యమస్త్వితి- మమమహ్యాం - అబ్రవీత్ -నత్వాంమారయామీత్యబ్రవీదిత్యర్థః॥౧౧౼॥ అనాహారఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అనాహారస్సన్ సుదీర్ఘం కాలంకథంజీవితుంశక్తః భగ్నసక్థిశిరోముఖత్వమనాహారత్వే హేతుః-బాహూపాదాత్ ఆస్యమకల్పయత్॥౧౩౼॥ సోహమితి॥ సంకృష్య ఆకృష్య॥౧౪౼॥ సత్వితి॥ సమామిత్యనేనబలాత్కారోలక్ష్యతే॥౧౫౼॥ అనేనేతి॥ అనేనవపుషా

మహర్షిః కోపితోమయా॥ సంచిన్వన్వివిధంవన్యంరూపేణానేనధర్షితః॥౩౼॥ తేనాహముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా॥ ఏతదేవనృశంసం తేరూపమస్తువిగర్హితమ్॥౪౼॥ సమయాయాచితః క్రుద్ధశ్శాపస్యాంతోభవేదితి॥ అభిశాపకృతస్యేతి తేనేదంభాషితంవచః॥౫౼॥ యదాచ్ఛిత్త్వాభుజౌరామస్త్వాందహేద్విజనేవనే॥ తదాత్వంప్రాప్స్యసేరూపంస్వమేవవిపులంశుభమ్॥౬౼॥ శ్రియావిరాజితంపుత్రందనోస్త్వంవిద్ధిలక్ష్మణ॥ ఇంద్రకోపాదిదంరూపంప్రాప్తమేవంరణాజిరే॥౭౼॥ అహంహితపసోగ్రేణపితామహమతోషయమ్॥ దీర్ఘమాయుస్సమేప్రాదాత్తతోమాంవిభ్రమోస్పృశత్॥౮౼॥ దీర్ఘమాయుర్మయాప్రాప్తంకింమేశక్రఃకరిష్యతి॥ ఇత్యేవంబుద్ధిమాస్థాయరణేశక్రమధర్షయమ్॥౯౼॥ తస్యబాహుప్రముక్తేనవజ్రేణశతపర్వణా॥ సక్థినీచైవమూర్ధాచశరీరేసంప్రవేశితమ్॥౧౦౼॥ సమయాయాచ్యమానస్సన్నానయద్యమసాదనమ్॥ పితామహవచస్సత్యంతదస్త్వితిమమాబ్రవీత్॥౧౧౼॥ అనాహారఃకథంశక్తోభగ్నసక్థిశిరోముఖః॥ వజ్రేణాభిహతఃకాలంసుదీర్ఘమపిజీవితుమ్॥ ఏవముక్తస్తుమేశక్రోబాహూయోజనమాయతౌ॥ ప్రాదాదాస్యంచమేకుక్షౌతీక్ష్ణదంష్ట్రమకల్పయత్॥౧౩౼॥ సోహంభుజాభ్యాందీర్ఘాభ్యాంసంకృష్యాస్మిన్వనేచరాన్॥ సింహద్విపమృగవ్యాఘ్రాన్భక్షయామిసమంతతః॥౧౪౼॥ సతుమామబ్రవీదింద్రోయదారామస్సలక్ష్మణః॥ ఛే

త్స్యతే...

వేణకరణేనధర్షితః తిరస్కృతస్సన్-కుపితోభూదితి శేషః॥౩౼॥ తేనేతి॥ ఘోరశాపాభిధాయినా- ఘోరశాపభాషణశీలేన-ఋషిణానృశంసంఘాతుకం - విగర్హితంజుగుప్సితంఏతద్రూపమేవ అస్త్వితి-తేనాహముక్తఇతిసంబంధః॥౪౼॥ సఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ అభిశాపకృతస్య-అభిశాపశబ్దేనతన్నిమిత్తధర్షణంలక్ష్యతే-త్వత్కృతశాపస్యాంతోభవేదితి-సఋషిర్మయాయాచితః ప్రార్థితస్సన్-యదారామోభుజౌఛిత్త్వాత్వాందహేత్ - తదాస్వంరూపంప్రాప్స్యసఇతి తేనవచోభాషితమితిద్వితీయైకకరణస్యసంబంధః॥౬౼॥ శ్రియఇతి॥ శ్రియః శ్రియావిరాజితందనోఃపుత్రంవిద్ధి-యద్వాదనోర్దనువంశజస్య-శ్రియః శ్రీనామ్నఃపుత్రంవిద్ధి మామితి శేషః॥ శ్లో॥ దనుర్నామశ్రియఃపుత్రః శాపాద్రాక్షసతాంగతఇతికిష్కింధాకాండేవక్ష్యమాణత్వాత్॥ ననుకబంధాకారత్వంత్వయాకథంప్రాప్తమిత్యత ఆహ. ఇంద్రేతి॥౭౼॥ ఇంద్రకోపేకారణంవర్ణయతి-అహంహీతిద్వాభ్యాం॥ విభ్రమోగర్వఇత్యర్థః-తదేవాహ-దీర్ఘమాయురితి॥౯౼॥ తస్యేతి॥ సక్థినీకంఠే॥ శతపర్వణా శతధారేణ-సక్థినీఇతినాభ్యధోభాగోపలక్షణం-శరీరేశరీరమధ్యస్థేఉదరభాగే॥౧౦౼॥ ఏవంభూతేనమరణంయాచ్యమానోపితన్నాకరోత్ - కిమితినాకరోత్తత్రాహ-పితామహేతి-తద్వచోదీర్ఘాయుర్దానరూపం॥౧౧౼॥ తి॥ అనాహారఇతి॥ వజ్రిణాత్వయాభిహతఃజీవితుంకథంశక్తఇత్యన్వయః॥౧౨౼॥ తి॥ ఏవముక్తఃఅనాహారస్యాక్రియస్యకథంజీవనమిత్యుక్తః॥౧౩౼॥ తి॥ సఇతి॥ వనేచరాన్ వనేసంచారవతః॥౧౪౼॥ అవశ్యమితి॥ దేహన్యాసకృతశ్రమః- వికృతదేహత్యాగేకృతోద్యోగః - అవ

ఉపలక్షితోఽహం యద్యత్పశ్యామి తస్య గ్రహణం రోచయే- నత్వభక్ష్యబుద్ధ్యా కించిత్త్యజామీత్యర్థః॥౧౬॥ అవశ్యమితి॥ మహర్షివాక్యవిశ్వాసాత్ - అవశ్యం రా
మో గ్రహణం సముపైష్యతీతి మన్యే- ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాసే కృతశ్రమో భవామి వికృతదేహత్యాగే కృతోద్యోగో భవామి- దేహత్యాగే కృతబుద్ధి
తయా రామోఽవశ్యం గ్రహణముపైష్యతీతి సర్వగ్రహణం రోచయ ఇతి భావః॥౧౭॥ సత్వమితి॥ రామత్వే యుక్తిమాహ- నాహమితి॥ ఏవం యథాతత్త్వం యథార్థమే
వ- మహర్షిణోక్తం॥౧౮॥ అహమితి॥ మతిసాచివ్యం బుద్ధిసాహాయ్యం కరిష్యామి. కించ తద్విషయే మిత్రం చోపదేక్ష్యామి- యువాభ్యామగ్నినా సంస్కృతశ్చేద్భ
వేయం॥౧౯॥ ఏవమితి॥ దనునా దనువంశ్యేన- ఔపచారికస్తద్వంశ్యే తచ్ఛబ్దః॥౨౦॥ రావణేనేతి॥ జనస్థానాద్యథాసుఖం నిష్క్రాంతస్య నిర్గతస్య మే భార్యా హృ
తా॥౨౧॥ నామేతి॥ నామమాత్రం తు జానామి- ఆప్తవాక్యాదితి శేషః- నవిద్మహే అహం తత్పరిజనాశ్చేత్యర్థః॥౨౨॥ శోకార్తానామితి॥ ఉపకారేఽపరోపకారే- వ
ర్తతాం ప్రవర్తమానానాం- అస్మాకం విషయే కారుణ్యం కర్తుం- సదృశం యుక్తం॥౨౩॥ ఉపకారమేవాహ- కాష్ఠానీతి॥ కల్పితే సజ్జే- శ్వభ్రే అవటే॥౨౪॥ సత్వమితి॥
కల్యాణం తత్త్వకథనరూపం॥౨౫॥ ఏవమితి॥ వక్తారమపి రాఘవం వక్తుం కుశలః॥౨౬॥ దివ్యమితి॥ మైథిలీం- తదపహర్తారం చేతి ద్రష్టవ్యం- తర్హి కిం వా మతిసాచివ్యం క
రిష్యసీత్యత్రాహ- యదితి- తర్హి తం వా బ్రూహీత్యత్రాహ- దగ్ధ ఇతి॥౨౭॥ ఇదమేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ- అదగ్ధస్యేతి॥౨౮॥ కుత ఇత్యత్రాహ- విజ్ఞానం హీతి॥ వి
జ్ఞానం అతీంద్రియవిషయకం- స్వకృతేన పాపేనేతి శేషః॥౨౯॥ కింత్వితి॥ అవటే శ్వభ్రే- యథావిధి- యథా సమ్యక్ దగ్ధో భవతి తథేత్యర్థః॥౩౦॥ దగ్ధ ఇతి॥ న్యాయేన
సమ్యక్త్వేన॥౩౧॥ తేనేతి॥ న్యాయవృత్తేన నీతిమచ్చరిత్రేణ॥౩౨॥ నహీతి॥ కారణాంతరే భ్రాతృవిరోధరూపనిమిత్తాంతరే- అయం రావణమేవ న జానాతి - సుగ్రీవం

త్స్యతే సమరే బాహూ తదా స్వర్గం గమిష్యసి॥౧౫॥ అనేన వపుషా రామ వనేఽస్మిన్ రాజసత్తమ॥ యద్యత్పశ్యామి సర్వస్య గ్రహణం సాధు రోచయే॥
౧౬॥ అవశ్యం గ్రహణం రామో మన్యేఽహం సముపైష్యతి॥ ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాసకృతశ్రమః॥౧౭॥ సత్వం రామోఽసి భద్రం తే నా
హమన్యేన రాఘవ॥ శక్యోఽహం తుం యథాతత్త్వమేవముక్తం మహర్షిణా॥౧౮॥ అహం హి మతిసాచివ్యం కరిష్యామి నరర్షభ॥ మిత్రం చైవోపదే
క్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినా॥౧౯॥ ఏవముక్తస్తు ధర్మాత్మా దనునా తేన రాఘవః॥ ఇదం జగాద వచనం లక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః॥౨౦॥
రావణేన హృతా భార్యా మమ సీతా యశస్వినీ॥ నిష్క్రాంతస్య జనస్థానాత్సహ భ్రాత్రా యథాసుఖమ్॥౨౧॥ నామమాత్రం తు జానామి న రూపం త
స్య రక్షసః॥ నివాసం వా ప్రభావం వా వయం తస్య న విద్మహే॥౨౨॥ శోకార్తానామనాథానామేవం విపరిధావతామ్॥ కారుణ్యం సదృశం కర్తుము
పకారే చ వర్తతామ్॥౨౩॥ కాష్ఠాన్యానీయ శుష్కాణి కాలే భగ్నాని కుంజరైః॥ ధక్ష్యామస్త్వాం వయం వీర శ్వభ్రే మహతి కల్పితే॥౨౪॥ సత్వం సీ
తాం సమాచక్ష్వ యేన వా యత్ర వా హృతా॥ కురు కల్యాణమత్యర్థం యది జానాసి తత్త్వతః॥౨౫॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ వాక్యం దనురనుత్తమమ్॥
ప్రోవాచ కుశలో వక్తుం వక్తారమపి రాఘవమ్॥౨౬॥ దివ్యమస్తి న మే జ్ఞానం నాభిజానామి మైథిలీమ్॥ యస్తాం జ్ఞాస్యతి తం వక్ష్యే దగ్ధస్స్వం రూపమాస్థి
తః॥౨౭॥ అదగ్ధస్య హి విజ్ఞాతుం శక్తిరస్తి న మే ప్రభో॥ రాక్షసం తం మహావీర్యం సీతా యేన హృతా తవ॥౨౮॥ విజ్ఞానం హి మమ భ్రష్టం శాపదోషేణ
రాఘవ॥ స్వకృతేన మయా ప్రాప్తం రూపం లోకవిగర్హితమ్॥౨౯॥ కింతు యావన్న యాత్యస్తం సవితా శ్రాంతవాహనః॥ తావన్మామవటే క్షి
ప్త్వా దహ రామ యథావిధి॥౩౦॥ దగ్ధస్త్వయాఽహమవటే న్యాయేన రఘునందన॥ వక్ష్యామి తమహం వీర యస్తం జ్ఞాస్యతి రాక్షసమ్॥౩౧॥ తేన స
ఖ్యం చ కర్తవ్యం న్యాయవృత్తేన రాఘవ॥ కల్పయిష్యతి తే ప్రీతస్సాహాయ్యం లఘువిక్రమః॥౩౨॥ నహి తస్యాస్త్యవిజ్ఞాతం త్రిషు లోకేషు రాఘవ॥

శ్యం రామో గ్రహణం సముపైష్యతీత్యహం మన్యే ఇతి బుద్ధిం పురస్కృత్య సర్వస్య గ్రహణం సాధు రోచయ ఇతి పూర్వేణ సంబంధః॥౧౮॥ తి॥ సర్వథా దాస్యామ్యుత్తరం
బుద్ధిసాహాయ్యం కరిష్యామి మిత్రం చోపదేక్ష్యామి॥౧౯॥ ఏవమితి॥ దనునా తద్వంశజేన॥౨౧॥ తి॥ నామమాత్రం- ఆప్తస్య జటాయుషో వాక్యాదితి భావః॥౨౨॥ శోకార్తా
నామిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ ఉచితం కారుణ్యం కర్తుం వర్తతామస్మాకం సీతామాచక్ష్వ- కురు కల్యాణమితి సంబంధః॥ తదేవాహ కాష్ఠానీతి॥ యద్వా శో
కార్తానామితి॥ ఉపకారే సతి సదృశం కారుణ్యం ప్రత్యుపకారరూపం కారుణ్యం కర్తుం వర్తతాం॥ తదేవాహ- కాష్ఠానీతి॥ కల్యాణం సీతావార్తాశ్రవణానందరూపం

తుజానాతి. కింతు తన్నామనకథితవాన్ - దాహోత్తరం పూర్వం కథనే కుత్సితశరీరదహనే రామో వై మనస్యం కుర్యాదితి॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥౩౩½॥
************ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకసప్తతితమస్సర్గః. ***********

అథ సంస్కృతః కబంధస్స్వరూపం ప్రత్యాపన్నో రామమిత్రముపదిశతి ద్విసప్తతితమే - ఏవముక్త్వా విత్యాది॥ ప్రదరం శ్వభ్రం - ఆసాద్య ప్రాప్య - కబంధమితి శేషః॥౧॥ లక్ష్మణస్త్వితి॥ మహోల్కాభిః నిర్గతజ్వాలకాష్ఠైః॥౨॥ తదితి॥ మేదసా మాంసేన - పచ్యమానస్య అభివృద్ధస్య - కబంధస్య శరీరం॥౩॥ సఇతి॥ అరజే నిర్మలే - అదంత్వమార్షం॥౪॥ తతఇతి॥ చితాయా ఉత్పపాత - సర్వేషు ప్రత్యంగేష్వంగుల్యాదిష్వపి భూషణాని యస్య స తథా॥౫॥ విమానఇతి॥ హంసయుక్త ఇత్యనేన రామదగ్ధతయా బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్సూచ్యతే - విరాజయన్ - అభూదితి శేషః॥౬॥ సఇతి॥ తత్త్వేన పరమార్థతః శృణ్వితి వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః॥౭॥ రామేతి॥ హే రామ లోకే షడ్యుక్తయస్సంతి - యుక్తయః ఉపాయాః - తే చ సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః - యాభిర్యుక్తిభిః - సర్వం రాజ్ఞాం కృత్యం విమృశ్యతే తాస్సంతీతి॥౮½॥ తతః కిమిత్యపేక్షాయాం సంధివిషయం దర్శయతి - పరిమృష్టఇతి॥ దశా నామ దౌస్థ్యరూపావస్థా - తస్యా అంతః పరిపాకః - తేన పరిమృష్టః సంస్పృష్టః పురుషః - దశాభాగేన దశాయాః భాగః పరిపాకలక్షణోంశో యస్య తేన - సేవ్యతే సంధీయతే - అస్తు ప్రకృతే కిమాయాతం తత్రాహ దశాభాగగత ఇతి - హే రామ సలక్ష్మణస్త్వం దశాభాగగతః దుర్దశాపన్నః - అత ఏవ హీనశ్చ - కుతః - యత్కృతే యేన కారణేన - దారప్రధర్షణం నామ వ్యసనం ప్రాప్తం - తేన త్వం దశాభాగగతః॥౯॥ తతోపి కిమిత్య

సర్వాన్పరిసృతో లోకాన్పురా సో కారణాంతరే॥౩౩½॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః - ****************************

ఏవముక్తౌ తు తౌ వీరౌ కబంధేన నరేశ్వరౌ। గిరిప్రదరమాసాద్య పావకం విససర్జతుః॥౧॥ లక్ష్మణస్తు మహోల్కాభిర్జ్వలితాభిస్సమంతతః। చితామాదీపయామాస సా ప్రజజ్వాల సర్వతః॥౨॥ తచ్ఛరీరం కబంధస్య ఘృతపిండోపమం మహత్। మేదసా పచ్యమానస్య మందం దహతి పావకః॥౩॥ స విధూయ చితామాశు విధూమోగ్నిరివోత్థితః। అరజే వాససీ బిభ్రన్మాలాం దివ్యాం మహాబలః॥౪॥ తతశ్చితాయా వేగేన భాస్వరో విమలాంబరః। ఉత్పపాతాశు సంహృష్టస్సర్వప్రత్యంగభూషణః॥౫॥ విమానే భాస్వరే తిష్ఠన్హంసయుక్తే యశస్కరే। ప్రభయా చ మహాతేజా దిశో దశ విరాజయన్॥౬॥ సోంతరిక్షగతో రామం కబంధో వాక్యమబ్రవీత్। శృణు రాఘవ తత్త్వేన యథా సీతామవాప్స్యసి॥౭॥ రామ షడ్యుక్తయో లోకే యాభిస్సర్వం విమృశ్యతే। పరిమృష్టో దశాంతేన దశాభాగేన సేవ్యతే॥౮॥ దశాభాగగతో హీనస్త్వం హి రామ సలక్ష్మణః। యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్ష

౩౩½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవమితి॥ పావకం విససర్జతుః పావకముత్పాదితవంతావిత్యర్థః॥౧॥౨॥ తదితి॥ మేదసా పూర్ణస్యేతి శేషః - అత ఏవ మందం దహతి॥౩॥ సఇతి॥ అరజే నిర్మలే॥౪॥ తతఇతి॥ సర్వప్రత్యంగభూషణః - సర్వేషు ప్రత్యంగేషు కరచరణాద్యవయవేషు భూషణాని యస్య సః॥౫॥తి॥ హంసయుక్తే - రామకృతసంస్కారప్రభావేణ పూర్వతపః ప్రభావేణ చైవం భూతం విమానం ప్రాప్తః॥౬॥ సఇతి॥ తత్త్వేన పరమార్థత ఉచ్యమానమితి శేషః॥౭॥ రామషడ్యుక్తయ ఇతి॥ హే రామ లోకే షడ్యుక్తయః - సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయా ఇతి షడ్యుక్తయః షడ్గుణాస్సంతి - యాభిర్యుక్తిభిః సర్వం వస్తుజాతం విమృశ్యతే విచార్యతే - న్యాయమార్గేణ విచారో విమర్శః. తత్ర న్యాయమార్గేణ విమర్శ్యైకృతే హీనయోః పురుషయోః ద్వయోః సంశ్లేషో భవతీత్యాహ పరిమృష్ట ఇతి॥ దశాంతేన దశాశబ్దేన అత్ర దౌస్థ్యరూపా అవస్థా వివక్షితా తస్యా అంతః పరిపాకః తేన పరిమృష్టః సంస్పృష్టః పురుషః - దురవస్థామాపన్నః పురుష ఇత్యర్థః - దశాభాగేన - దశయా దౌస్థ్యరూపావస్థయా భాగః పరిపాకలక్షణాంశో యస్య తేన దశాభాగేన - దురవస్థామాపన్నేన పురుషేణ సేవ్యతే సంశ్లిష్యతే - సంధీయత ఇత్యర్థః॥ నన్వస్తు ప్రకృతే కిమాయాతం తత్రాహ॥ దశేతి॥ హే రామ సలక్ష్మణస్త్వం హీనః - రాజ్యాదితి శేషః - అత ఏవ దశాభాగగతః దురవస్థామాపన్న ఇత్యర్థః - అతః కిం తత్రాహ యత్కృత ఇతి॥ యత్కృతే యస్మాత్కారణాదిత్యర్థః - త్వయా దారప్రధర్షణం తద్రూపం వ్యసనం ప్రాప్తం - తత్తస్మాత్ సమయావక్ష్యమాణః త్వయా అవశ్యం సుహృన్మిత్రభూతః కార్యః కర్తవ్యః - క్షీణేన త్వయా క్షీణః సేవ్య ఇత్యాశయః॥ అవశ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ॥ అకృత్వేతి॥ అకృత్వా తాదృశం పురుషం సుహృదమకృత్వేత్యర్థః తే తవ సిద్ధిం సీతాప్రాప్తిలక్షణాం నహి పశ్యామీతి యోజ

త్రాహ-తదితి॥ దశాభాగేనత్వయాసఃదశాభాగగతఃకశ్చిత్సుహృత్ కార్యః-అవశ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ-అకృత్వేతి- సుహృదంఅకృత్వా అసంపాద్య - సిద్ధింసీ
తాలాభం-చింతయన్నపినపశ్యామి॥౧౦॥ సపునఃక ఇత్యపేక్షాయామాహ-శ్రూయతామిత్యాది-శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥౧౨॥ సచత్వత్సదృశగుణకత్వాద్దశాభా
గగతత్వాచ్చ తేమిత్రతామర్హతీత్యాహ త్రిభిః-వానరేంద్ర ఇతి॥ తేజోవాన్ తేజస్వీ-ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్॥౧౩॥ శోకాపనోదనాయ లోకన్యాయమాహ- భవి
తవ్యమితిశ్లోకేన॥౧౪॥ గచ్ఛేత్యాదిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥ ఇతోగత్వేత్యనువాదః-సమాగమ్యసుగ్రీవేణసంయుజ్య- అద్రోహాయపరస్పరద్రోహాభావాయ - వి
భావసౌ అగ్నౌదీప్యమానేసతి-అగ్నిసాక్షికమిత్యర్థః-తంసుగ్రీవం-వయస్యంకురు॥౧౭॥ సచేతి॥ సచసుగ్రీవః-తేత్వయానావమంతవ్యః - అయంతిర్యక్ కిమనేనేతి
తస్మిన్నావమతిఃకార్యా-తత్ర హేతుమాహ-కృతజ్ఞ ఇతి॥౧౮॥ శక్తావితి॥ తస్యసుగ్రీవస్య-చికీర్షితంయువాంకర్తుంశక్తౌ- అతస్సకృతార్థఃకృతస్వప్రయోజనః-
అకృతార్థః కరిష్యమాణస్వప్రయోజనోవాతవకృత్యంకరిష్యతి॥౧౯॥ సకస్యపుత్రఃకుత్రతిష్ఠతీత్యత్రాహ-సఇతి॥ సంధిరార్షః- ఋక్షరజాస్తత్పితేత్యాహుః-
పంపామటతితత్తీరేపర్యటతి-శంకితఃవాలినిమిత్తమితిశేషః-కృతకిల్బిషఃకృతవైరః॥౨౦॥ సఖ్యంచనకేవలమగ్నిసాక్షికం - కింత్వా యుధమపిసన్నిధాప్యకర్తవ్యమి

ణమ్॥౯॥ తదవశ్యంత్వయాకార్యస్ససుహృత్సుహృదాంవర। అకృత్వాహినతేసిద్ధిమహంపశ్యామిచింతయన్॥౧౦॥ శ్రూయతాంరామవక్ష్యామిసుగ్రీ
వోనామవానరః। భ్రాత్రానిరస్తఃక్రుద్ధేనవాలినాశక్రసూనునా॥ ఋశ్యమూకేగిరివరేపంపాపర్యంతశోభితే। నివసత్యాత్మవాన్వీరశ్చతుర్భి
స్సహవానరైః॥౧౨॥ వానరేంద్రోమహావీర్యస్తేజోవానమితప్రభః। సత్యసంధోవినీతశ్చధృతిమాన్మతిమాన్మహాన్॥ దక్షఃప్రగల్భోద్యుతిమాన్మహా
బలపరాక్రమః। భ్రాత్రావివాసితోరామరాజ్యహేతోర్మహాబలః॥ సతేసహాయోమిత్రంచసీతాయాఃపరిమార్గణే। భవిష్యతిహితేరామమా
చశోకేమనఃకృథాః॥౧౩॥ భవితవ్యంహియచ్చాపినతచ్ఛక్యమిహాన్యథా। కర్తుమిక్ష్వాకుశార్దూలకాలోహిదురతిక్రమః॥౧౪॥ గచ్ఛశీఘ్రమితో
రామసుగ్రీవంతంమహాబలమ్। వయస్యంతంకురుక్షిప్రమితోగత్వాద్యరాఘవ॥ అద్రోహాయసమాగమ్యదీప్యమానేవిభావసౌ॥౧౭॥ సచతేనావ
మంతవ్యస్సుగ్రీవోవానరాధిపః॥ కృతజ్ఞఃకామరూపీచసహాయార్థీచవీర్యవాన్॥౧౮॥ శక్తౌహ్యద్యయువాంకర్తుంకార్యంతస్యచికీర్షితమ్॥ కృ
తార్థోవాకృతార్థోవాకృత్యంతవకరిష్యతి॥౧౯॥ సఋక్షరజసఃపుత్రఃపంపామటతిశంకితః॥ భాస్కరస్యౌరసఃపుత్రోవాలినాకృతకిల్బిషః॥
౨౦॥ సన్నిధాయాయుధంక్షిప్రమృశ్యమూకాలయంకపిమ్॥ కురురాఘవసత్యేనవయస్యంవనచారిణమ్॥౨౧॥ సహిస్థానానిసర్వాణికార్త్స్న్యే
నకపికుంజరః॥ నరమాంసాశినాంలోకేనైపుణ్యాదధిగచ్ఛతి॥౨౨॥ నతస్యావిదితంలోకేకించిదస్తిహిరాఘవ॥ యావత్సూర్యఃప్రతపతిసహస్రాం

నా॥ యద్వాషడ్యుక్తయఇతి॥ తత్రయుక్తయః ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దార్థాపత్త్యభావప్రమాణాని-పార్థసారథిమిశ్రైః శాస్త్రదీపికాయాంయుక్తిశబ్దస్య
ప్రమాణపరతయావ్యాఖ్యాతత్వాత్ అస్యార్థః- హేరామలోకేషడ్యుక్తయఃషట్ ప్రమాణానిసంతియాభిఃప్రత్యక్షాదిభిఃసర్వంవస్తువిమృశ్యజ్ఞాయతే- అత స
ర్వప్రమాణైఃక్షీణఃపురుషః-క్షీణపురుషేణసేవ్యతఇతిఫలితార్థః-తత్రాన్వయవ్యతిరేకమూలంప్రత్యక్షందర్శయతి-దశాభాగగతోహీనస్త్వమితి॥ యత్కృతేవ్యస
నంప్రాప్తంత్వయాదారప్రధర్షణమితిఅనుమానందర్శయతి-అకృత్వానహితేసిద్ధిమహంపశ్యామి చింతయన్నిత్యర్థాపత్తిందర్శయతి - వయస్యంతంకురుక్షిప్రమితో
గత్వాద్యరాఘవేతిశబ్దప్రమాణందర్శయతి॥౧౦॥ ససుహృత్క-ఇత్యపేక్షాయామాహ-శ్రూయతామితి॥ పర్యంతఃప్రదేశః॥౧౨॥ వానరేంద్ర ఇతి ॥ తేజోవాన్ ప్ర
తాపవాన్-అమితప్రభః అవిచ్ఛిన్నకాంతిః-ద్యుతిమాన్ జ్ఞానలక్షణాద్యుతిరస్యాస్తీతితథా॥౧౩॥ తి ॥ యద్భవితవ్యంరాజ్యభ్రంశదారాపహారాదిదుఃఖంతదన్యథాక
ర్తుంకేనాపినశక్యం-అతశ్శోకేమనోమాకృథాః॥౧౪॥ అద్రోహాయేతి॥ అద్రోహాయఅన్యోన్యద్రోహమాయ-దీప్యమానేవిభావసౌ - తత్సన్నిధావయస్యంకుర్వితి
సంబంధః॥౧౭॥ తి॥ తస్యతిర్యక్త్వాత్తదవమతిఃకుతోనకార్యేత్యత్ర హేతుమాహ-కృతజ్ఞ ఇతి॥ ననుసకిమర్థంమయాసహమైత్రీంకుర్యాదిత్యతఆహ - సహాయార్థీతి॥
౧౮॥ శక్తావిత్యత్రతథాకర్తుంకార్యంతస్యచికీర్షితమితివాపాఠః-అద్యాపిక్షీణదశాయామపి- తథా- సీతాయథాదృశ్యేతతథా- తస్యతవచికీర్షితంకర్తుమిష్టంసీతా
న్వేషణరూపంకర్తుంశక్తఇత్యన్వయః॥౧౯॥ సఇతి॥ పంపామటతిపంపాతీరేసంచరతి-కృతకిల్బిషఃకృతవైరః॥౨౦॥ సన్నిధాయేతి ॥ ఆయుధమగ్నిసన్నిధౌనిక్షిప్య.

త్యాహ-సన్నిధావితి॥ సత్యేనశపథేన॥౨౧॥ సహేతి॥ నరమాంసాశినాం రాక్షసానాంఅధిగచ్ఛతిజ్ఞాస్యతి॥౨౨॥ నేతి॥ అధిగమిష్యతిజ్ఞాస్యతి॥౨౪॥ వానరాంశ్చేతి సార్థశ్లోకః॥ శోచతీం శోచంతీం॥౨౮॥ సఇతి॥ ప్రవిశ్యరక్షాంసినిహత్యేత్యన్వయః-అనిందితామితిసీతాయాశ్శుద్ధత్వప్రతిజ్ఞా॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- ద్విసప్తతితమస్సర్గః. **

అథకబంధస్సుగ్రీవస్థానమార్గందర్శయిత్వాగతఇత్యాహత్రిసప్తతితమే- నిదర్శయిత్వేత్యాది ॥ సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణేనిమిత్తే-నిదర్శయిత్వాప్రదర్శ్య క్త్వావచన ప్రదసీతిక్త్వాప్రత్యయః-పూర్వోక్తముపాయమితిశేషః॥౧॥ ఋశ్యమూకమార్గం సచిహ్నందర్శయతి-ఎషఇతి॥ శివఃశోభనః. శోభనత్వమేవాహ -యత్రేతి-ద్రుమాన్విశేషయతిసార్థద్వయేన- జంబ్విత్యాది-ప్రియాళ్వాఃధనుఃపటాఖ్యావృక్షాః-ప్లక్షాఃవటభేదాః-తిందుకాఃస్ఫూర్జకాఖ్యావృక్షాః . ధన్వనాః- ధవాః నాగవృక్షాః నాగకేసరాః-తిలకాఃక్షురకవృక్షాః-నక్తమాలకాఃచిరిబిల్వాఖ్యాః - కరవీరాఃప్రతిహాసాఖ్యావృక్షాః-అగ్నిముఖ్యాఃభల్లాతకీవృక్షాః-సురక్తాఃరక్తచందనాః-పారిభద్రకాఃనింబాః॥౪॥తానితి॥ పాతయిత్వానమయిత్వా-తా నారుహ్య-అథవాభూమౌతాన్ పాతయిత్వావేత్యన్వయః॥౫॥ తదితి ॥ తద్వనమతిక్రమ్య నందనప్రతిమమన్యద్వనం-పశ్యతమితిశేషః-ఉత్తరకురుసామ్యంసర్వకామసమృద్ధ్యా॥౬॥తద్వనంవర్ణయతి త్రిభిః- సర్వేత్యాది ॥ మధుపుష్పరసంస్రవంతీతిమధుస్రవాః-సర్వైః కాలైః కామ్యమానానిఫలానియేషాం తేసర్వకామఫలాః-ఋతవఃషడృతవః-వసంతీతిశేషః-చైత్రరథకుబేరోద్యానే-తత్రవనే-మహావిటపధారిణః॥ ని॥ విస్తారోవిటపాస్త్రియామిత్యమరః॥ పాదపాఇత్యనుషంగః-తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాఃతత్రవిద్యమానాః మేఘపర్వతాఇవస్థితాఇత్యర్థః॥౯॥ చంక్రమంతావితిశ్లో

శురరిందమ(౨౩)సనదీర్విపులాశ్శైలాన్గిరిదుర్గాణికందరాః ॥ అన్వీక్ష్యవానరైస్సార్ధంపత్నీం లేధిగమిష్యతి ॥ ౨౪ ॥ వానరాంశ్చమహాకాయాన్ప్రేషయిష్యతిరాఘవ ॥ దిశోవిచేతుంతాంసీతాంత్వద్వియోగేనశోచతీమ్ । సజ్ఞాస్యతివరారోహాంనిర్మలాంరావణాలయే॥ ౨౮ ॥ సమేరుశృంగాగ్రగతామనిందితాం ప్రవిశ్యపాతాళతలేపివాశ్రితామ్ । ప్లవంగమానాంప్రవరస్తవప్రియాంనిహత్యరక్షాంసిపునఃప్రదాస్యతి॥౨౭॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-ద్విసప్తతితమస్సర్గః. ************ నిదర్శయిత్వారామాయసీతాయాఃప్రతిపాదనే । వాక్యమన్వర్థమర్థజ్ఞఃకబంధఃపునరబ్రవీత్ ॥౧॥ ఎషగామశ్శివఃపంథాయత్రైతేపుష్పితాద్రుమాః । ప్రతీచీందిశమాశ్రిత్యప్రకాశంతేమనోరమాః ॥ జంబూప్రియాళపనసప్లక్షన్యగ్రోధతిందుకాః । అశ్వత్థాఃకర్ణికారాశ్చచూతాశ్చాన్యేచపాదపాః ॥ ధన్వనానాగవృక్షాశ్చతిలకానక్తమాలకాః । నీలాశోకాఃకదంబాశ్చకరవీరాశ్చపుష్పితాః ॥ అగ్నిముఖ్యాఅశోకాశ్చసురక్తాఃపారిభద్రకాః ॥౪॥ తానారుహ్యాథవాభూమౌపాతయిత్వాచతాన్బలాత్ ॥ ఫలాన్యమృతకల్పానిభక్షయంతౌగమిష్యథః ॥౫॥ తదతిక్రమ్యకాకుత్స్థవనంపుష్పితపాదపమ్ ॥ నందనప్రతిమంచాన్యత్కురవోహ్యుత్తరాఇవ ॥ ౬॥ సర్వకామఫలావృక్షాఃపాదపాస్తుమధుస్రవాః ॥ సర్వేచఋతవస్తత్రవనేచైత్రరథేయథా । ఫలభారానతాస్తత్రమహావిటపధారిణః ॥ శోభంతేసర్వతస్తత్రమేఘపర్వతసన్నిభాః । తానారుహ్యాథవాభూమౌపాతయిత్వాయథాసుఖమ్ ॥ ఫలాన్యమృతకల్పానిలక్ష్మణస్తేప్రదాస్యతి ॥ ౯ ॥ చంక్రమంతౌవ

తేనాపిసత్యేనశపథంవయస్యంకుర్విత్యర్థః॥౨౧॥ సఇతి॥ అధిగచ్ఛతిఅన్వేష్యతీత్యర్థః॥౨౨॥౨౩॥ సఇతి॥ అధిగమిష్యతిజ్ఞాస్యతి॥౨౪॥తి॥ వానరానితి॥ రావణాలయేశోచతీమితిసంబంధః-అనేనజ్ఞాయతే-సర్వదిక్షురావణాలయాస్సంతితత్ర కిందిక్స్థరావణాలయేఇతిజ్ఞాతుంసర్వదిగ్వచనం॥౨౮॥తి॥ అనిందితాంనిర్మలాం. అనేనసీతాశుద్ధత్వంజ్ఞాపితం॥౨౭॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విసప్తతితమస్సర్గః.**

నిదర్శయిత్వేతి॥ సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణేనిమిత్తే-నిదర్శయిత్వా-సుగ్రీవసఖ్యరూపంపూర్వోక్తముపాయమితిశేషః-పునర్వాక్యమబ్రవీదితిసంబంధః॥౧॥ తదేవాహ ఎషఇతి ॥ ప్రియాళపనసేత్యాది॥ ప్రియాళః ధనుష్పటః (మొరడిచెట్టు) తిందుకః(తుమ్మిచెట్టు)అగ్నిముఖ్యః(జీడిచెట్టు)సురక్తః(రక్తచందనచెట్టు)పారిభద్రః మందారః॥౪॥ తానితి॥ పాతయిత్వానమయిత్వా॥౬॥ సర్వేతి॥ సర్వకామఫలాః-సర్వకామాన్ కామితాన్ పదార్థాన్ ఫలంతీతితథా - చైత్రరథేదేవోద్యానే॥౭॥౯॥ చంక్రమంతావితి॥ చంక్రమంతౌచరంతౌ-అసంకటాంతరమ్యాగసంకీర్ణతయా-అసంకుచితాం-అవిభ్రంశాం-తటయోర్భ్రంశరహితాం - సమతీర్థాంస

కద్వయమేకం వాక్యం ॥ చంక్రమంతౌ చంక్రమాణౌ - పునః పునర్గచ్ఛంతౌ - పుష్కరిణీం సరసీం - అశర్కరాం శర్కరారహితాం - అవిభ్రంశాం అశిథిలతటాం - సమతీర్థాం అవతారస్థలేతి నిమ్నత్వాత్యగాధత్వరహితాం - సంజాతవాలూకాం అపంకతయా సంహతసికతాం - దీర్ఘ ఆర్షః ॥ ౧౧ ॥ తత్రేతి ॥ ప్లవాః మండూకాః - హంసభేదా వా - కురరాః క్రౌంచభేదాః - వల్గుస్వనాః రమ్యస్వనాః - సలిలగోచరాః సలిలచారిణః - గోచరస్సంచారః ॥ ౧౨ ॥ నేతి ॥ వధస్యాకోవిదాః వధమజానానాః - నోద్విజంతే నవిభ్యతి - ద్విజా ఇతి శేషః - తానిత్యనువాదాత్ ॥ ౧౩ ॥ రోహితానిత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ రోహితాన్ పితృప్రియమత్స్యభేదాన్ - వక్రతుండాన్ వక్రముఖమత్స్యాన్ - నడమీనాన్ - నడాఖ్యతృణవిశేష స్తంబసంచారశీలాన్ మత్స్యాన్ - వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ - అయస్తప్తాన్ అయశ్శూలాగ్రప్రోతతయా పక్వాన్ - కృశాశ్చానేకకంటకాశ్చ తేన భవంతీత్యకృశానేకకంటకాః - తాన్ ॥ ౧౫ ॥ భృశమిత్యాదిద్వావేకాన్వయౌ ॥ పుష్పసంచయే పుష్పసమూహే - వర్తమానం అత ఏవ సుగంధిః శివం పాపాపహం - సుఖశీతం - నాతిశీతమిత్యర్థః - అనామయం అవ్యాధికరమిత్యర్థః - ఏవంభూతం వారి పుష్కరపర్ణేన పద్మపత్రేణ పంపాయా ఉద్ధృత్య పాయయిష్యతి ॥ ౧౬ ॥ స్థూలానిత్యాది సార్ధశ్లోకపకాన్వయః ॥ గిరిగుహాశయ్యా యేషాం తాన్ - రూపాన్వితాన్ సౌందర్యవతః ॥ ౧౯ ॥ సాయాహ్న ఇతి ॥ విటపీన్ విటపినః - ఇనిప్రత్యయస్యనలోప ఆర్షః - మాల్యధారిణః పుష్పధారిణః. పుష్పవికాసహేతుత్వాత్ సాయాహ్న ఇత్యుక్తం ॥ ౨౦ ॥ సుమనోభిరితి ॥ సుమనోభిః చితాన్ నిరంతరాన్ ఉత్పలాని ఇందీవరాణి - దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసీత్యత్రాప్యనుషజ్యతే ॥ ౨౧ ॥ నతానీతి ॥ ఆరోపయితా గృహీత్వా గ్రథితా - వనవిస్తారాత్పుష్పబాహుళ్యాచ్చ - తాని మ్లానతాం నయాంతి - నశీర్యంతి నశీర్యంతే - శీర్ణదళాని న భవంతీత్యర్థః - మతంగశిష్యప్రభావాద్వా అనారోపణం ॥ ౨౨ ॥ అగ్రాహ్యత్వామ్లానత్వాదౌ నిమిత్తమాహ - మతంగేతి ॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ మతంగో నామ మహాప్రభావో మహర్షిః - తత్ర పంపాతీరే - సుష్ఠు సమాహితం సమాధిర్యేషాం తే తథా - వన్యమాహరతాం - అత ఏవ భారాభితప్తానాం తానీతి విధేయాపేక్షయా నపుంసకత్వం - స్వేదబిందుసముత్థానీతి హేతుగర్భవిశేషణం - స్వేదబిందవో వాయునావృష్టోపరినీతా

రాన్ దేశాన్ శైలాచ్ఛైలం వనాద్వనమ్ * తతః పుష్కరిణీం వీరౌ పంపాం నామ గమిష్యథః । అశర్కరామవిభ్రంశాం సమతీర్థామశైవలామ్ * రా
మ సంజాతవాలూకాం కమలోత్పలశాలినీమ్ ॥ ౧౧ ॥ తత్ర హంసాః ప్లవాః క్రౌంచాః కురరాశ్చైవ రాఘవ * వల్గుస్వనా నికూజంతి పంపాసలిలగో
చరాః ॥ ౧౨ ॥ నోద్విజంతే నరాన్ దృష్ట్వా వధస్యాకోవిదాశ్శుభాః * ఘృతపిండోపమాన్ స్థూలాంస్తాన్ ద్విజాన్ భక్షయిష్యథః ॥ ౧౩ ॥ రోహితా
న్వక్రతుండాంశ్చ నడమీనాంశ్చ రాఘవ * పంపాయామిషుభిర్మత్స్యాంస్తత్ర రామ వరాన్ హతాన్ । నిస్త్వక్పక్షానయస్తప్తానకృశానేకకం
టకాన్ * తవ భక్త్యా సమాయుక్తో లక్ష్మణస్సంప్రదాస్యతి ॥ ౧౫ ॥ భృశం తే ఖాదతో మత్స్యాన్ పంపాయాః పుష్పసంచయే * పద్మగంధి శివం వారి సు
ఖశీతమనామయమ్ । ఉద్ధృత్య స తదాక్లిష్టం రౌప్యస్ఫాటికసన్నిభమ్ * అసౌ పుష్కరపర్ణేన లక్ష్మణః పాయయిష్యతి ॥ ౧౬ ॥ స్థూలాన్ గిరిగుహాశ
య్యాన్ వరాహాన్ వనచారిణః * అపాం లోభాదుపావృత్తాన్ వృషభానివ నర్దతః । రూపాన్వితాంశ్చ పంపాయాం ద్రక్ష్యసి త్వం నరోత్తమ ॥ ౧౯ ॥
సాయాహ్నే విచరన్ రామ విటపీన్మాల్యధారిణః । శీతోదకం చ పంపాయా దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసి ॥ ౨౦ ॥ సుమనోభిశ్చితాంస్తత్ర తిలకాన్నక్తమాల
కాన్ । ఉత్పలాని చ ఫుల్లాని పంకజాని చ రాఘవ ॥ ౨౧ ॥ న తాని కశ్చిన్మాల్యాని తత్రారోపయితా నరః । న చ వై మ్లానతాం యాంతి న చ శీర్యంతి రాఘవ ॥
౨౨ ॥ మతంగశిష్యాస్తత్రాసన్ ఋషయస్సుసమాహితాః । తేషాం భారాభితప్తానాం వన్యమాహరతాం గురోః * యే ప్రపేతుర్మహీం తూర్ణం శ

మావతారప్రదేశాం ॥ ౧౧ ॥ తత్రేతి ॥ ప్లవాః (మరగాళ్ళకొంగ) ॥ ౧౨ ॥ నేతి ॥ వధస్యాకోవిదా వధమజానానాః - క్రౌంచాః (పెద్దగోర్లు) ॥ ౧౩ ॥ రోహితానితి ॥ రోహితాః (గండుమీనులు) వక్రతుండః (చొరమీను) నళమీనః (రొయ్యమీను) అయస్తప్తాన్ శూలప్రోతదగ్ధాన్ - అకృశానేకకంటకాన్ అకృశాః కృశవత్తీక్ష్ణాః అనేకకంటకా యేషాం న విద్యంతే తే తథోక్తాః ॥ ౧౫ ॥ భృశమితి ॥ తే తాన్మత్స్యాన్ ఖాదతస్తే జలం పాయయిష్యతీతి సంబంధః ॥ ౧౬ ॥ ౧౯ ॥ సాయాహ్న ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ఏతాన్ సర్వాన్ దృష్ట్వా - శోకం విహాస్యసీతి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ నతానీతి ॥ మాల్యాని పుష్పాణి ఆరోపయితా గృహీత్వా ధారయితా నాస్తి ॥ ౨౨ ॥ అమ్లానత్వాదౌ కారణం దర్శయతి మతంగశిష్యా ఇతి ॥ గురోః గుర్వర్థం - వన్యమాహరతాం - అత ఏవ భారాభితప్తానాం వన్యపదార్థభారేణ శ్రాంతానామిత్యర్థః - తానీతి విధేయప్రాధాన్యాన్నపుం

మాల్యానిజాతానీత్యాశయః॥౨౪॥ తేషామితి॥ తేషాంమతంగశిష్యాణాంపరిచారిణీ-శ్రమణీసన్న్యాసినీ-శబరీతినామశబరీతిప్రసిద్ధా॥౨౫॥ త్వామితి॥ ధర్మేగురుపరిచరణధర్మే॥౨౬॥తతఇతి॥తత్ శబర్యావాసభూతం-గుహ్యంఇతరైరదర్శనీయం-పశ్యసిద్రక్ష్యసి॥౨౭॥ నతత్రేతి॥ తస్మిన్నేవ నేవత్యుమాణః ఋశ్యమూకపర్వతేచ-వివిధాః నాగాఃగజాఃసంతి-తథాపితమాశ్రమం-తత్రప్రదేశేస్థితాఃనాగాఃనాక్రమితుంశక్నువంతి-అనాక్రమణే హేతుమాహ-ఋషేరితి-తస్యపూర్వోక్తస్య-విధానాత్ నిర్మాణాత్ -తత్కాననం-జాతమితిశేషః॥౨౮॥తస్మిన్నితి॥దేవారణ్యంచైత్రరథాది-నిర్వృతఃనివృత్తదుఃఖఇత్యర్థః॥ ౩౦॥ ఏవమనుగ్రహార్థంశబర్యాశ్రమంగత్వాపునఃపంపాయాఃపురస్తాదృశ్యమూకోగంతవ్యఇత్యాహసార్ధశ్లోకేన . ఋశ్యేతి॥ ఋశ్యామృగవిశేషాఃమూకాఃనిశ్శబ్దాభవంతియస్మిన్ సః ఋశ్యమూకః-సుదుఃఖమారోహణంయస్యసతథా-తత్రహేతుఃశిశునాగాభిరక్షితఇతి-అత్రనాగాఃగజాఏవ- వివిధాస్తత్రవైనాగాఇతిపూర్వముక్తత్వాత్ - ఉదారః ప్రశస్తః-పూర్వకాలేబ్రహ్మణాఉదారఃప్రశస్తోనిర్మితఃకుత్రచిన్నిమిత్తేఅయం ప్రశస్తోభవత్విత్యనుగృహీతఇత్యర్థః॥౩౧॥ ప్రాశస్త్యమాహ.శయానఇతి॥౩౩॥అతిశయాంతరమాహ-యస్త్వితి॥౩౪॥తత్రాపీతి॥ శిశునాగానాంకలభానాం-తత్రాపీత్యత్రాపిశబ్దాత్ పంపాదికంసముచ్చీయతే-అనేనఋశ్యమూకస్యపంపాసామీప్యముక్తం॥౩౫॥సిక్తాఇతి॥సంహృత్యఅన్యోన్యం ప్రహృత్య-రుధిరధారాభిస్సిక్తాః-అతఏవపృథక్ కీర్ణాఃచరంతి॥౩౬॥తఇతి॥ సంవిగాహంతేప్రవిశంతి

రీగాత్స్వేదబిందవః। తానిజాతానిమాల్యానిమునీనాంతపసాతదా ॥ స్వేదబిందుసముత్థానినవినశ్యంతిరాఘవ॥౨౪॥తేషాంగతానామద్యాపిదృశ్యతేపరిచారిణీ ॥ శ్రమణీశబరీనామకాకుత్స్థచిరజీవినీ॥ ౨౫॥త్వాంతుధర్మేస్థితానిత్యంసర్వభూతనమస్కృతమ్ ॥ దృష్ట్వాదేవోపమంరామస్వర్గలోకంగమిష్యతి॥౨౬॥తతస్తద్రామపంపాయాస్తీరమాశ్రిత్యపశ్చిమమ్ ॥ ఆశ్రమస్థానమతులంగుహ్యంకాకుత్స్థపశ్యసి॥ ౨౭॥ నతత్రాక్రమితుంనాగాశ్శక్నువంతితమాశ్రమమ్ ॥ వివిధాస్తత్రవైనాగావనేతస్మింశ్చపర్వతే। ఋషేస్తత్రమతంగస్యవిధానాత్తచ్చకాననమ్॥౨౮॥తస్మిన్నందనసంకాశేదేవారణ్యోపమేవనే।నానావిహగసంకీర్ణేరంస్యసేరామనిర్వృతః॥౩౦॥ఋశ్యమూకశ్చపంపాయాఃపురస్తాత్పుష్పితద్రుమః ॥ సుదుఃఖారోహణోనామశిశునాగాభిరక్షితః ॥ ఉదారోబ్రహ్మణాచైవపూర్వకాలేవినిర్మితః॥౩౧॥శయానఃపురుషోరామతస్యశైలస్యమూర్ధని ॥ యత్స్వప్నేలభతేవిత్తంతత్ప్రబుద్ధోధిగచ్ఛతి।నత్వేనంవిషమాచారఃపాపకర్మాధిరోహతి॥౩౩॥యస్తుతంవిషమాచారఃపాపకర్మాధిరోహతి।తత్రైవప్రహరంత్యేనంసుప్తమాదాయరాక్షసాః॥౩౪॥తత్రాపిశిశునాగానామాక్రందశ్శ్రూయతేమహాన్।క్రీడతాంరామపంపాయాంమతంగారణ్యవాసినామ్॥౩౫॥సిక్తారుధిరధారాభిస్సంహృత్యపరమద్విపాః।ప్రచరంతిపృథక్కీర్ణామేఘవర్ణాస్తరస్వినః॥౩౬॥తేతత్రపీత్వాపానీయంవిమలంశీతమవ్యయమ్।నిర్వృతాస్సంవిగాహంతేవనానివనగోచరాః॥౩౭॥ఋక్షాంశ్చద్వీపినశ్చైవనీలకోమలకప్రభాన్। రురూ

సకలింగనిదేశః॥౨౪॥ తేషామితి॥గతానాంస్వర్గమితిశేషః- తేషాంమునీనాంపరిచారిణీ-శ్రమణీతాపసీశబరీనామాద్యాపిదృశ్యతఇత్యన్వయః-అపాపచారిణీతిశేషః॥ ౨౫॥త్వామితి॥తుఏవార్థేత్వామేవదృష్ట్వా-దేవోపమం-హేదేవ-ఉపమండపసమీపేమాలక్ష్మీఃయస్యతంవిష్ణుంత్వామిత్యర్థః-స్వర్గలోకంస్వర్గీయతఇతిస్వర్గఃస్వర్గశ్చాసౌలోకఃతంవైకుంఠమిత్యర్థః. కుతఃనిత్యంధర్మేఉపాసనాత్మకేస్థితా-విద్యయాదేవలోకఇతిశ్రుతేః॥౨౬॥తతఇతి॥గుహ్యంగూఢం॥౨౭॥నేతి॥తదాశ్రమంశబర్యాశ్రమం-నాగాగజాః॥ నాగానాక్రమణస్యప్రసక్తిందర్శయతి॥వివిధాఇతి॥ పర్వతమాత్రేణనాగప్రసక్తౌసత్యామపి-తదేకదేశేమతంగాశ్రమే-తదీయతపఃప్రభావేననాగానాంనసంచారఇతిభావః-విధానాన్నిర్మాణాత్ ॥ ౨౮॥ తస్మిన్నితి॥ దేవారణ్యోపమేచైత్రరథవనతుల్యే-యద్వాదేవానాంవిహారార్థవనాన్యుచ్యంతే॥౩౦॥ఋశ్యమూకఇతి॥ సుదుఃఖారోహణః- దుఃఖేనారోహణంయస్యసః-తత్రహేతుఃశిశునాగాభిరక్షితఃబాలసర్పైరధిష్ఠితః ॥ ఉదారోబ్రహ్మణాచైవపూర్వకాలేవినిర్మితఇతిపాఠః-ఉదారఃతథాఋశ్యమూకఃబ్రహ్మణాపూర్వకాలేవినిర్మితఇత్యన్వయః॥ ౩౧॥ఉక్తమౌదార్యంసమర్థయతి॥శయానఇతి॥అధిగచ్ఛతిప్రాప్నోతి॥సుదుఃఖారోహణత్వేహేత్వంతరమాహ॥నత్వేనమితి॥౩౩॥తి॥అన్యమప్యతిశయమాహయఇతి॥ తత్రైవపర్వతమూర్ధన్యేవ॥౩౪॥తత్రోపీతి॥శిశునాగానాంబాలగజాదీనాం-ఆక్రందఃధ్వనిఃతస్మిన్పర్వతే శ్రూయతే॥౩౫॥ సిక్తాఇతి॥ ద్విపాగజాః-సంహత్యాన్యోన్యమభిహత్యఅతఏవరుధిరధా

తి॥౩౭॥ ఋక్షాంశ్చేతి॥ ద్వీపినః వ్యాఘ్రాః - నీలకోమళకప్రభాః నీలరత్నవన్మనోజ్ఞప్రభాః. రురవః మృగవిశేషాః. అపేతాపజయాః జయశీలా నిత్యర్థః. జయిష్యసీత్యత్ర్యుసి॥౩౮॥ రామేతి॥ శిలా అపిధానమాచ్ఛాదనం యస్యాస్సా - అస్యా గుహాయాః ప్రవేశనం దుఃఖం దుఃఖకరం. ఉన్నతస్థానస్థితత్వాదితి భావః॥౩౯॥ తస్యా ఇతి॥ మహాన్ విశాలః అస్తీతి శేషః. ఫలమూలాన్వితః ఫలమూలాన్వితతీరః॥౪౦॥ తస్యామితి॥ కదాచిత్ భూమావితి సిద్ధం॥౪౧॥ కబంధ ఇతి॥ అనుశాస్య ఉపదిశ్య. స్రగస్యాస్తీతి స్రగ్వీ - అస్మాయామేధాస్రజోవినిరితి విని ప్రత్యయః - భాస్కరవర్ణాభః సూర్యప్రభాతుల్యప్రభః - ఖే వ్యరోచత - రామానుజ్ఞానార్థం తు ణమతిష్ఠదిత్యర్థః॥౪౨॥ తం త్వితి॥ ప్రస్థితౌ సంతౌ సుఖం వ్రజస్వ వ్రజ. ఇతి అంతికే ఊచతుః - అంతికే ప్రస్థితౌ. ఇతి కబంధసమీపమాగతౌ ఊచతురిత్యర్థః॥౪౩॥ గమ్యతామితి॥ ప్రస్థితః స్వర్గమితి శేషః॥౪౪॥ ఉక్తమర్థం సర్గాంతే సంగృహ్ణాతి - స ఇతి॥ తత్పూర్వోక్తం రూపం శరీరం - రామం ప్రతినిదర్శయన్ - సఖ్యం కురుష్వ - సుగ్రీవేణేతి శేషః॥ అస్మిన్ సర్గే పంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే త్రిసప్తతితమస్సర్గః. *******
ఏవమేతావత్పర్యంతం భగవత్కైంకర్యతత్పరతా దర్శితా - అథాచార్యాభిమాననిష్ఠాతత్పరతా దర్శయతి చతుస్సప్తతితమే - తావిత్యాది॥ ప్రతీచీం దిశం గృహ్య గృహీత్వా - కబంధేన దర్శితం పంపాయా మార్గముద్దిశ్య - ప్రతస్థతుః ప్రతస్థాతే॥౧॥ తావితి॥ శైలేషు ఆచితాన్ ప్రభూతాన్ అనేకాన్ క్షౌద్రకల్పఫలాన్ మధుతుల్యఫలయుక్తాన్ - వీక్షంతౌ వీక్షమాణౌ॥౨॥ కృత్వా చేతి॥ వాసం - తస్యాం రాత్ర్యామితి శేషః - ఉపతస్థతుః ఉపతస్థాతే - ప్రాపతురిత్యర్థః - రాత్ర్యంత ఇతి శేషః॥౩॥ తౌ పుష్కరిణ్యా ఇతి॥

నపేతాపజయాన్ దృష్ట్వా శోకం జయిష్యసి॥౩౮॥ రామ తస్య తు శైలస్య మహతీ శోభతే గుహా। శిలాపిధానా కాకుత్స్థ దుఃఖం చాస్యాః ప్రవేశనమ్॥
౩౯॥ తస్యా గుహాయాః ప్రాగ్ద్వారే మహాన్ శీతోదకో హ్రదః। ఫలమూలాన్వితో రమ్యో నానామృగసమావృతః॥౪౦॥ తస్యాం వసతి సుగ్రీవశ్చతు
ర్భిస్సహ వానరైః। కదాచిచ్ఛిఖరే తస్య పర్వతస్యావతిష్ఠతే॥౪౧॥ కబంధస్త్వనుశాస్యైవం తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ। స్రగ్వీ భాస్కరవర్ణాభః ఖే
వ్యరోచత వీర్యవాన్॥౪౨॥ తం తు ఖస్థం మహాభాగం కబంధం రామలక్ష్మణౌ। ప్రస్థితౌ త్వం వ్రజస్వేతి వాక్యమూచతురంతికే॥౪౩॥ గమ్యతాం కార్యస
ద్ధ్యర్థమితి తావబ్రవీత్స చ। సుప్రీతౌ తావనుజ్ఞాప్య కబంధః ప్రస్థితస్తదా॥౪౪॥ స తత్కబంధః ప్రతిపద్య రూపం వృతశ్శ్రియా భాస్కరతుల్యదేహః। ని
దర్శయన్ రామమవేక్ష్య ఖస్థః సఖ్యం కురుష్వేతి తదాభ్యువాచ॥౪౫॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః. *************
తౌ కబంధేన తం మార్గం పంపాయా దర్శితం వనే। ప్రతస్థతుర్దిశం గృహ్య ప్రతీచీం నృవరాత్మజౌ॥౧॥ తౌ శైలేష్వాచితానేకాన్ క్షౌద్రకల్పఫ
లాన్ ద్రుమాన్। వీక్షంతౌ జగ్మతుర్ద్రష్టుం సుగ్రీవం రామలక్ష్మణౌ॥౨॥ కృత్వా చ శైలపృష్ఠే తు తౌ వాసం రఘునందనౌ। పంపాయాః పశ్చిమం తీరం రా
ఘవావుపతస్థతుః॥౩॥ తౌ పుష్కరిణ్యాః పంపాయాస్తీరమాసాద్య పశ్చిమమ్। అపశ్యతాం తతస్తత్ర శబర్యా రమ్యమాశ్రమమ్॥౪॥ తౌ తమాశ్రమమా
సాద్య ద్రుమైర్బహుభిరావృతమ్। సురమ్యమభివీక్షంతౌ శబరీమభ్యుపేయతుః॥౫॥ తౌ చ దృష్ట్వా తదా సిద్ధా సముత్థాయ కృతాంజలిః। రామస్య పా

రాభిః సిక్తాః పృథక్ - ర్ణాః సంచరంతీతి యోజనా॥౩౬-౩౭॥ తి॥ ఋక్షానితి॥ నీలకోమలకప్రభాః నీలమణివత్ కోమలకాంతీన్॥౩౮॥ ఋశ్యమూకస్యాసాధారణచిహ్నమాహ॥ రామేతి॥ శిలాపిధానేతి గుహానామేతి జ్ఞాతవ్యం॥తి॥ శిలాపిధానేతి గుహానామేతి తీర్థః - విశేషణమిత్యన్యే॥౩౯॥౪౦॥తి॥ తస్యాం గుహాయాం కదాచిత్పర్వతస్య శిఖరే పి తిష్ఠతి॥౪౧॥ తం త్వితి॥ అంతికాత్ - కబంధస్యేతి శేషః - ప్రస్థితౌ - వ్రజస్వేతి వాక్యమూచతురితి సంబంధః॥౪౪॥ స ఇతి - పూర్వోక్తార్థస్య సంగ్రహః॥ నిదర్శయన్ మార్గాదికమితి యోజనా - ఋశ్యమూకస్యాసాధారణమితి శేషః - ఖస్థో రామమవేక్ష్య కించిద్దూరం గత్వా పునః శ్రీరామమవేక్ష్య - ఆకాశస్థిత్వా. సఖ్యం కురుష్వేత్యువాచేత్యన్వయః॥౪౫॥టీ॥ సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే॥ కబంధరామసంవాదం యే శృణ్వంతి సదాదరాత్। విప్రావమానజనితస్తాపః క్షిప్రం వినశ్యతీతి॥ ***
******* ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిసప్తతితమస్సర్గః. ********
తౌ కబంధేనేతి॥ ప్రతీచీం దిశం పరిగృహ్య కబంధేన దర్శితం పంపామార్గముద్దిశ్య ప్రతస్థతుః॥ తి॥ యః కబంధేన కథితస్తం మార్గం గృహీత్వా పంపాముద్దిశ్య ప్రతీచీం దిశమాతస్థతుః ప్రతిష్ఠతుః॥౧॥ తావితి॥ క్షౌద్రకల్పఫలాన్ - మాధుర్యేణ మధుతుల్యఫలాన్॥౨॥ కృత్వేతి॥ ఉపతస్థతుః ప్రాపతుః॥౩॥౪॥తి॥ తావితి॥ తం శబర్యాశ్రమం॥౫॥

స్పష్టం॥౪॥ తావితి॥ ఆశ్రమమాపాద్య తమభివీక్ష్య తౌ॥౫॥ తాం చేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ సిద్ధాసిద్ధయోగా॥౬॥ తామిత్యాది॥ విఘ్నాః తపోవిఘ్నాః కామాదయః- నియతః నిగృహీతః ఆహారశ్చేత్యత్రాపి నియతఇత్యనుషజ్యతే-తపో నానశనాత్ పరమితి శ్రుతేః। నియమాః వ్రతాని-మనసస్సుఖం మనస్సంతోషః - చారుభాషిణీతి సాధ్వీసంబోధనప్రకారః-ఇతి తామువాచేతి సంబంధః॥౯॥ రామేణేతి॥ రామాయ ప్రత్యుపస్థితేతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ॥౧౦॥ అద్యేతి॥ తపస్సిద్ధిః తపఃపరిపాకః-త ప్తం తపః॥౧౧॥ అద్యమ ఇతి॥ అద్యేత్యస్యార్థం వివృణోతి-త్వయీతి॥ దేవవరే విష్ణౌ-అనేన శబర్యాః పరమార్థజ్ఞానం వృత్తమితి సూచ్యతే॥౧౨॥ ఏవముపచారవాదానుక్త్వా స్వప్రయోజనమాహ॥ చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాస్మి రఘునందన। గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాం స్త్వత్ప్రసాదాదరిందమేతి॥ తవ సౌమ్యేన చక్షుషా నిర్హేతుకకటాక్షేణ పూతాస్మి-అనేన పూర్వాఘవినాశ ఉక్తః-అరిందమేత్యనేన ఉత్తరాఘాశ్లేష ఉచ్యతే. త్వత్ప్రసాదాత్ ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమాత్మన ఇత్యుక్తత్వాదాచార్యప్రసాదోపబృంహితాత్ త్వత్ప్రసాదాత్ -అక్షయాన్ లోకాన్ గమిష్యామి పునరావృత్తిరహితం పరమపదం ప్రాప్స్యామీత్యర్థః॥౧౩॥ తర్హి త్వదాచార్యైరేవ సహ కిమర్థం న గతాసీత్యత్రాహ- చిత్రకూటమితి॥ తే మతంగశిష్యా మదాచార్యాః॥౧౪॥ తైరితి। ధర్మజ్ఞైః యోగరూఢభగవత్ప్రాప్త్యుపాయాభావేప్యాచార్యప్రసాదకృతభగవత్ప్రసాదాత్ సద్గతిమియం ప్రాప్స్యతీత్యేతద్ధర్మజ్ఞైః-మహాభాగైః భవిష్యద్వృత్తాంతజ్ఞానోచితభాగ్యవద్భిః-సుపుణ్యమిత్యాగమనార్హత్వముచ్యతే-స ఇతి- ప్రతిగ్రహీతవ్యః ఆతిథ్యకరణేన సత్కరణీయః-దృష్ట్వా తేన దర్శనేన నిమిత్తేన-అక్షయాన్ లోకాన్ గమిష్యసి-వరాన్ నితి కైవల్యవ్యావృత్తిః- గమిష్యసీతి తైరహముక్తేత్యన్వయః- అనేన ఆచార్యశుశ్రూషణం భగవత్ప్రసాదద్వారా మోక్షహేతురిత్యుక్తం భవతి॥౧౫॥ ఆచార్యోక్తిశ్రద్ధామాత్మనస్సూచయతి-మయేతి॥ తీరసంభవం వివిధం వన్యం సంచితం-వన్యశబ్దేన ఫలమూలాదికముచ్యతే-వివిధమిత్యనేన ఫలమూలాదిభేద ఉచ్యతే-సంచితమిత్యనేన రామస్య చిత్రకూటాగమనాత్ ప్రభృతి సంపాదితత్వం ఆదరేణ గుప్తత్వం చ-తత్తత్ఫలజాతీయమాధుర్యం పరీక్ష్య స్థాపితమితి సంప్రదాయః॥౧౬॥ ఏవమితి॥ విజ్ఞానే విషయే- అబహిష్కృతాం అంత

దౌ జగ్రాహ లక్ష్మణస్య చ ధీమతః * పాద్యమాచమనీయం చ సర్వం ప్రాదాద్యథావిధి॥౬॥ తామువాచ తతో రామశ్శ్రమణీం సంశితవ్రతామ్ * కచ్చిత్తే నిర్జితా విఘ్నాః కచ్చిత్తే వర్ధతే తపః। కచ్చిత్తే నియతః కోప ఆహారశ్చ తపోధనే * కచ్చిత్తే నియమాః ప్రాప్తాః కచ్చిత్తే మనసస్సుఖమ్ । కచ్చిత్తే గురుశుశ్రూషా సఫలా చారుభాషిణి॥౯॥ రామేణ తాపసీ పృష్టా సా సిద్ధా సిద్ధసమ్మతా। శశంస శబరీ వృద్ధా రామాయ ప్రత్యుపస్థితా ॥౧౦॥ అద్య ప్రాప్తా తపస్సిద్ధిస్తవ సందర్శనాన్మయా। అద్య మే సఫలం తప్తం గురవశ్చ సుపూజితాః॥౧౧॥ అద్య మే సఫలం జన్మ స్వర్గశ్చైవ భవిష్యతి। త్వయి దేవవరే రామ పూజితే పురుషర్షభ॥౧౨॥ చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాస్మి రఘునందన । గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాం స్త్వత్ప్రసాదాదరిందమ॥౧౩॥ చిత్రకూటం త్వయి ప్రాప్తే విమానైరతులప్రభైః। ఇతస్తే దివమారూఢా యానహం పర్యచారిషమ్ ॥౧౪॥ తైశ్చాహముక్తా ధర్మజ్ఞైర్మహాభాగైర్మహర్షిభిః। ఆగమిష్యతి తే రామస్సుపుణ్యమిమమాశ్రమమ్ * స తే ప్రతిగ్రహీతవ్యస్సౌమిత్రిసహితోఽతిథిః। తం చ దృష్ట్వా వరాన్ లోకానక్షయాం స్త్వం గమిష్యసి॥౧౫॥ మయా తు వివిధం వన్యం సంచితం పురుషర్షభ । తవార్థే పురుషవ్యాఘ్ర పంపాయాస్తీరసంభవమ్॥౧౬॥ ఏవముక్తస్స ధర్మా

తి॥ తావితి॥ సిద్ధాసిద్ధయోగా॥౬॥ తి॥ విఘ్నాస్తపోవిఘ్నాః కామాదయః. కోపో నియతః నిగృహీతః-ఆహారశ్చ నియత ఇత్యనుకర్షః॥౯॥ రామేణేతి॥ ప్రత్యవస్థితా అభిముఖావస్థితా॥౧౦॥ తి॥ అద్య ప్రాప్తా తపస్సిద్ధిరిత్యాదిః శబర్యా ఉపచారవత్పరమార్థదశావాదః॥౧౧॥ తి॥ అద్యేతి॥ స్వర్గో బ్రహ్మలోకః॥౧౨॥ తి॥ చక్షుషేతి ॥ అక్షయాన్ లోకాన్ అపునరావృత్తికాన్ బ్రహ్మలోకాన్॥౧౩॥ తి॥ చిత్రకూటమితి॥ త్వదాసక్తివైభవమాత్రాదిత్యర్థః-ఇతః అస్మదాశ్రమాత్॥౧౪॥ తి ॥ తైరితి॥ ఆగమిష్యతి- అనుగ్రహాయేతి శేషః - తే త్వయా - తం దృష్ట్వా అస్మత్సేవాఫలభూతం తద్దర్శనం ప్రాప్య అక్షయాన్ లోకాన్ బ్రహ్మలోకం - అవయవాభిప్రాయేణ గుణాభిప్రాయేణ వా బహువచనం॥౧౫॥ తి॥ ఏవముక్త్వా యతో హమతో మయా త్వదర్థం వన్యం సమ్యక్పరీక్ష్య మాధుర్యయుక్తం సంచితమిత్యర్థః- తదుక్తం పాద్మే శబరీం ప్రస్తుత్య॥ ప్రత్యుద్గమ్య ప్రణమ్యాథ నివేశ్య కుశవిష్టరే-పాదప్రక్షాళనం కృత్వా తత్తోయం పాపనాశనం। శిరసా ధార్యపీత్వా చ వన్యైః పుష్పైరథార్చయత్ । ఫలాని చ సువక్వాని మూలాని మధురాణి చ । స్వయమాస్వాద్య మాధుర్యం పరీక్ష్య పరిభక్ష్య చ। పశ్చాన్నివేదయామాస రాఘవాభ్యాం దృఢవ్రతా । ఫలాన్యాస్వాద్య కాకుత్స్థ

రంగభూతాం-జాత్యాహీనామప్యాచార్యప్రసాదలబ్ధబ్రహ్మజ్ఞానామితి భగవతాప్యాదరణీయతోక్తిః॥౧౮॥ దనోరితి॥ దనోస్సకాశాత్ దనుతః ఇత్యర్థః-పంచమ్యర్థే సకాశశబ్దం ప్రయుంజతే-తత్త్వేన యాథార్థ్యేన-తే మహాత్మనః త్వత్సంబంధినో మహాత్మనః- మతంగస్యేత్యర్థః-మహాత్మనామితి పాఠే-త్వదాచార్యాణామిత్యర్థః-శ్రుతం ప్రభావం ప్రత్యక్షం సంద్రష్టుమిచ్ఛామి-యది మన్యసే-దర్శయితుమితి శేషః॥౧౯॥ ఏతత్త్వితి॥ వినిస్సృతం నిర్గతం॥౨౦॥ పశ్యేతి॥ మేఘఘనప్రఖ్యం ఘనమేఘసదృశం-విశ్రుతం వనమితి శేషః॥ ౨౧॥ ఇహేతి ॥ భావితాత్మానః చింతితాత్మానః- తే ప్రసిద్ధాః- మే గురవః - మంత్రవన్మంత్రపూజితం మంత్రవతాం మంత్రైః పూజితం-తీర్థం గంగాదిపుణ్యసలిలం-ఇహ ప్రదేశే-జుహవాంచక్రిరే ఆహూతవంతః- మహోద్యుతే ఇత్యనేన మునిప్రభావశ్రవణేన సంతోషవత్త్వం వ్యజ్యతే ॥౨౨ ॥ ఇయమితి॥ ప్రత్యక్స్థలీ ప్రత్యక్ప్రదేశే స్థలీభూతా - ప్రాక్ప్రదేశే-పశ్చిమాభిముఖవిష్ణుస్థానత్వేన ప్రత్యఙ్నిమ్నేత్యర్థః-వేదిః దేవపూజాస్థానం-ఇయం అవలోక్యతామితి శేషః-యత్ర వేద్యాం. మే మయా-సుసత్కృతాస్తే గురవః-శ్రమాత్ వృద్ధతాకృతయా పుష్పధారణాశక్త్యా- ఉద్వేపిభిః ఉత్కంపిభిః- కరైః పుష్పోపహారం పుష్పైరర్చనం-కుర్వంతి అకుర్వన్-అత్ర వేదిరితి జాత్యేకవచనం-ఉత్తరశ్లోకే బహువచనప్రయోగాత్ -బహూనాం బహువేదిసంభవాచ్చ॥౨౩॥ తేషామితి॥ తేషాం అస్మదాచార్యాణాం-ప్రభావేన అతులప్రభాః ఇమాః వేద్యః-అద్యాపి తేషామసన్నిధానేపి-సర్వా దిశః ద్యోతయంతి ప్రకాశయంతి- అనేన ఆచార్యాభిమతో దేశస్తదసన్నిధానేప్యుద్దేశ్య ఇత్యుక్తం॥౨౪॥ పునస్తద్వైభవాంతరమాహ-అశక్నువద్భిరితి॥ ఉపవాసశ్రమేణ అలసైః మందైః-అత ఏవ సప్తసాగరాన్ గంతుమశక్నువద్భిః మే గురుభిః-చింతితే చింతితమాత్రే-అభ్యాగతాన్ అభిముఖమాగతాన్-సప్తసాగరాన్ పశ్య॥౨౫॥ అద్భుతాంతరమాహ-కృతేతి॥ ఇహ ప్రదేశే సాగరప్రదేశే- కృతాభిషేకైః కృతస్నానైః-తైర్గురుభిః.పాదపేషు న్యస్తాః ఆర్ద్రవల్కలాః-అద్యాపి నావశుష్యంతి నశుష్కా భవంతి-తదంగసంపర్కవైభవాదితి భావః॥౨౬॥ దేవేతి॥ దేవకార్యాణి దేవార్చనాని కుర్వద్భిః తైః-కువలయైస్సహ-పుష్పైః పుష్పాంతరైః-యానీమాని మాల్యాని కృతాని- తాని మ్లానత్వం నోపయాంతి-భక్త్యతిశయేన సమర్పితత్వాదితి భావః-ఏతావతా గ్రంథసందర్భేణ గురుం ప్రకాశయేద్ధీమానిత్యుక్తరీత్యా ఆచార్యవైభవప్రకటనం కర్తవ్యమితి సూచితం॥౨౭॥ ఉపసంహరతి-కృత్స్నమి

త్మా శబర్యా శబరీమిదమ్। రాఘవః ప్రాహ విజ్ఞానే తాం నిత్యమబహిష్కృతామ్॥౧౮॥ దనోస్సకాశాత్తత్త్వేన ప్రభావం తే మహాత్మనః। శ్రుతం ప్రత్యక్షమిచ్ఛామి సంద్రష్టుం యది మన్యసే॥౧౯॥ ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా రామవక్త్రాద్వినిస్సృతమ్ । శబరీ దర్శయామాస తావుభౌ తద్వనం మహత్ ॥౨౦॥ పశ్య మేఘఘనప్రఖ్యం మృగపక్షిసమాకులమ్ । మతంగవనమిత్యేవ విశ్రుతం రఘునందన॥ ౨౧ ॥ ఇహ తే భావితాత్మానో గురవో మే మహావనే । జుహవాంచక్రిరే తీర్థం మంత్రవన్మంత్రపూజితమ్॥౨౨॥ ఇయం ప్రత్యక్స్థలీ వేదిర్యత్ర తే మే సుసత్కృతాః । పుష్పోపహారం కుర్వంతి శ్రమాదుద్వేపిభిః కరైః॥౨౩॥ తేషాం తపఃప్రభావేన పశ్యాద్యాపి రఘూద్వహ । ద్యోతయంతి దిశస్సర్వాః శ్రియా వేద్యోఽతులప్రభాః॥ ౨౪ ॥ అశక్నువద్భిస్తైర్గంతుముపవాసశ్రమాలసైః । చింతితేనాగతాన్పశ్య సహితాన్ సప్తసాగరాన్॥౨౫॥ కృతాభిషేకైస్తైర్న్యస్తా వల్కలాః పాదపేష్విహ । అద్యాపి నావశుష్యంతి ప్రదేశే రఘునందన॥౨౬॥ దేవకార్యాణి కుర్వద్భిర్యానీమాని కృతాని వై । పుష్పైః కువలయైస్సార్ధం మ్లానత్వం నోపయాంతి వై ॥౨౭॥ కృత్స్నం వనమిదం దృష్టం శ్రోతవ్యం చ శ్రుతం త్వయా। తదిచ్ఛామ్యభ్యనుజ్ఞాతా త్యక్ష్యామ్యేతత్కలేబరమ్॥ ౨౮ ॥ తేషామిచ్ఛామ్యహం గంతుం సమీపం

స్యైవము క్తిం పరాం దదావితి॥౧౭॥ ఏవమితి॥ విజ్ఞానే అతీతానాగతజ్ఞానే అబహిష్కృతాం॥౧౮॥ దనోరితి॥ మహాత్మనో దనోః సకాశాత్ శ్రుతం తే తవ గురూణాం ప్రభావం ప్రత్యక్షం సంద్రష్టుం ఇచ్ఛామి యది మన్యసే సందర్శయితుమితి శేషః॥౨౦॥ పశ్యేతి॥ మేఘఘనప్రఖ్యం మేఘవత్ ఘనా అధికా ప్రఖ్యా ప్రభా యస్య తదితి॥౨౧॥ ఇహేతి॥ జుహోః యామితి-మంత్రవన్మంత్రపూజితం-మంత్రవతాం మునీనాం మంత్రైః పూజితం పాలితం తీర్థం యజ్ఞం॥ని॥ తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయయజ్ఞేష్వంభసి పావకే ఇతి రత్నాకరే॥౨౨॥ ఇయమితి॥ మే మయా సుసత్కృతాస్తే గురవః-శ్రమాదుపవాసశ్రమాత్ ఉద్వేపిభిః కరైః- యత్ర వేద్యాం పుష్పోపహారం పూజాం కుర్వంతి అకుర్వన్-సేయం ప్రత్యక్ ప్రతీచ్యాం స్థలం యస్యాస్సా తథాభూతా వేదిరిత్యన్వయః॥౨౩॥-౨౬॥ దేవకార్యాణీతి॥ యానీమాని కృతాని-మాల్యానీతి శేషః॥ ౨౭॥ తి॥ ఉపసంహరతి-కృత్స్నమితి॥ దృష్టం త్వయా మయా దర్శితం-శ్రుతం త్వయా మయా శ్రావితం-అభ్యనుజ్ఞాతా త్వయేతి శేషః-తత్తస్మాత్ ఏతత్కలేబరం త్యక్తుమిచ్ఛామి॥౨౮॥ తి॥

తి ॥ అభ్యనుజ్ఞాతా త్వయేతి శేషః॥౨౭॥త్యక్ష్యే కింకరిష్యసీత్యత్రాహ-తేషామితి॥సమీపం పాదమూలం గమిష్యామి-యానహం పర్యచారిషమిత్యన్వయోక్తేః- ఆశ్ర
మః అయమితి శేషః-యేషామాశ్రమోఽయం యేషామహం చ పరిచారిణీ- తేషాం సమీపం గంతుమిచ్ఛామీతి సంబంధః॥౨౯॥ ధర్మిష్ఠమితి ॥ వచః ఆచార్యవైభవప్రదర్శనా
దిరూపం-తత్త్వతః మాయాం వినా-ఆశ్చర్యమితి మత్వా॥౩౦॥అథ శబరీమనోరథం పూరయతి-తామితి॥ సంశితవ్రతాం-ఆచార్యపరిచర్యానిష్ఠామిత్యర్థః-అర్చితః-త
వ గురువృత్తిసందర్శనేనైవేతి శేషః-భక్త్యా వన్యసంపాదనమాత్రేణ వా-అయమేవార్థస్సంక్షేపే శబర్యా పూజిత స్సమ్యగిత్యుక్తః। కామం కామ్యమానం లోకం॥
౩౧॥ఇత్యేతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ జిహాసతీ హాతుమిచ్ఛంతీ- స్వర్గమేవేత్యవధానం ద్యోతయతి॥౩౩॥దివ్యేతి సార్ధశ్లోకః॥తత్ర స్వర్గగమనారంభే . విద్యు
త్ విశేషేణ ద్యోతమానా-సౌదామినీ తటిత్ ॥౩౪॥యత్రేతి॥ తే గురవః-సుకృతాత్మానః సుకృతధైర్యవంతః-ఆత్మసమాధినా ఆత్మవిషయయోగేన-పతత్సర్గవృత్తాం
తేన మతంగశిష్యోపదిష్టసమాధికా శబరీ గుర్వనుజ్ఞయా రామాగమనపర్యంతం స్థిత్వా తతో రామానుజ్ఞయా స్వసమాధిబలేన స్వగురుగతం స్వర్గవిశేషం ప్రాప్తేత్య
వగమ్యతే-స్త్రియా అపి విదురాదేరివ యోగాధికారస్సంభవతి. తదంగయజ్ఞాదికర్మస్థానే గురుశుశ్రూషా - స్వర్గశ్చ అదాఽక్షయా నిత్యుక్త్యా పునరావృత్తిరహి
తం పరమపదమితి గమ్యతే-ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయత ఇతి శ్రుత్యా కేవలస్వర్గస్య క్షయిత్వావగమాత్ - అస్మిన్ సర్గే సార్ధపంచత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥
********** ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే చతుస్సప్తతితమస్సర్గః. **********
అథ పంపాగమనం పంచసప్తతితమే-దివంత్విత్యాది ॥ స్వేన తేజసా-ఉపలక్షితాయామితి శేషః॥౧॥సఇతి॥ఏకాగ్రం ఏకచిత్తం॥౨॥దృష్టఇతి॥ బహ్వాశ్చర్యః అత్యద్భుత
పుష్పఫలాదిసంపత్తి సకలతీర్థసమాగమాదినా ఆశ్చర్యయుక్తః-విశ్వస్తాః విశ్వాసం ప్రాప్తాః-పరస్పరహింసకత్వరహితాః మృగాశ్శార్దూలాశ్చ యస్మిన్ తథా
౩ ॥ సప్తానామితి॥ఉపస్పృష్టం స్నాతం-అనేన పుణ్యతీర్థప్రాప్తౌ స్నానశ్రాద్ధాదికం కర్తవ్యమిత్యుక్తం॥౪॥ ప్రణష్టమితి॥తత్ తదశుభం ప్రణష్టం- కల్యాణం శుభం-

భావితాత్మనామ్। మునీనామాశ్రమో యేషామహం చ పరిచారిణీ॥౨౯॥ధర్మిష్ఠం తు వచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్సహలక్ష్మణః । ప్రహర్షమతులం లేభే ఆ
శ్చర్యమితి తత్త్వతః॥౩౦॥ తామువాచ తతో రామశ్శ్రమణీం సంశితవ్రతామ్। అర్చితోఽహం త్వయా భక్త్యా గచ్ఛ కామం యథాసుఖమ్॥౩౧॥ఇత్యుక్తా
జటిలా వృద్ధా చీరకృష్ణాజినాంబరా । తస్మిన్ముహూర్తే శబరీ దేహం జీర్ణం జిహాసతీ ॥ అనుజ్ఞాతా తు రామేణ హుత్వాత్మానం హుతాశనే । జ్వల
త్పావకసంకాశా స్వర్గమేవ జగామ సా॥౩౩॥దివ్యాభరణసంయుక్తా దివ్యమాల్యానులేపనా । దివ్యాంబరధరా తత్ర బభూవ ప్రియదర్శనా ॥ వి
రాజయంతీ తం దేశం విద్యుత్సౌదామినీ యథా॥౩౪॥యత్ర తే సుకృతాత్మానో విహరంతి మహర్షయః ।తత్పుణ్యం శబరీస్థానం జగామాత్మసమాధినా॥

********** ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- చతుస్సప్తతితమస్సర్గః. **********

దివం తు తస్యాం యాతాయాం శబర్యాం స్వేన తేజసా ।లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చింతయామాస రాఘవః॥ ౧॥ స చింతయిత్వా ధర్మాత్మా ప్రభా
వం తం మహాత్మనామ్। హితకారిణమేకాగ్రం లక్ష్మణం రాఘవోఽబ్రవీత్ ॥౨ ॥దృష్టోఽయమాశ్రమస్సౌమ్య బహ్వాశ్చర్యః కృతాత్మనామ్ । విశ్వస్తమృగ
శార్దూలో నానావిహగసేవితః॥౩॥సప్తానాం చ సముద్రాణామేషు తీర్థేషు లక్ష్మణ। ఉపస్పృష్టం చ విధివత్పితరశ్చాపి తర్పితాః॥౪॥ప్రణష్టమశు
భం తత్తత్కల్యాణం సముపస్థితమ్। తేన తత్త్వేన హృష్టం మే మనో లక్ష్మణ సంప్రతి॥౫॥హృదయే హి నరవ్యాఘ్ర శుభమావిర్భవిష్యతి॥౫౧॥తదాగచ్ఛ
యేషాం మునీనామయమాశ్రమః యేషాం చాహం పరిచారిణీ- తేషాం భావితాత్మనాం సదానుసంహితపరమాత్మనాం మునీనాం సమీపం గంతుమహమిచ్ఛామీతి చాబ్ర
వీత్ ॥౨౯॥తి॥ధర్మిష్ఠమితి॥శ్రుతార్థముద్దిశ్యేతి శేషః॥౩౦॥తి॥సంశితవ్రతాం తీక్ష్ణవ్రతాం॥౩౧॥తి॥ఆత్మానం హుతాశనే హుత్వా-స్వాచార్యోపదిష్టమార్గేణేత్యర్థః
స్వర్గం బ్రహ్మలోకమేవ॥౩౪॥తి॥యత్ర బ్రహ్మలోకే తత్పుణ్యస్థానం శబరీ ఆత్మసమాధినా బ్రహ్మసమాధినా-జగామ॥టీ॥సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే॥ శబర్యాస
త్కృతిం శ్రుత్వా సాధ్వీనాం లోకగో భవేదితి॥౩౫॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీమదారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుస్సప్తతితమస్సర్గః. ********
౧ ॥ తి॥ సఇతి॥మహాత్మనాం ప్రభావం శబర్యుక్తం॥ ౨॥దృష్టఇతి॥బహ్వాశ్చర్యః బహూన్యాశ్చర్యాణి యస్మిన్ సః-కృతాత్మనాం శుద్ధచిత్తానాం॥ ౩॥ సప్తానామితి ॥ ఉప

తేనఅశుభనివృత్తిపూర్వకశుభప్రాప్త్యా॥౫॥హృదయఇత్యర్ధమేకం॥శుభంశుభస్మరణం॥౫॥ తదిత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ అంశుమతస్సూర్యస్య॥౭॥అభీతి॥ మేసీతా
యాఇత్యన్వయః॥౮॥ఏవమితి॥ధీరంకృతధైర్యమిత్యర్థః॥౯॥ఆశ్రమాదితి॥తతఃఅనంతరం-విశాంప్రజానాంపతిః-తతఃతత్రమార్గే-అభిభవతీత్యభిభూః - అభిభావ
కఇత్యర్థః-శత్రూణామిత్యర్థసిద్ధం ప్రభురిత్యపిపాఠః॥౧౦॥ సదదర్శతతఃపుణ్యామిత్యాదిద్వౌశ్లోకౌ॥ ఉదారజనాఃశ్రేష్ఠజనాఃమునిప్రభృతయః-పానీయవాహినీం
పానార్హశీతళస్వాదుజలవతీమిత్యర్థః - సౌగంధికైఃకల్హారైః-కువలయోత్పలైఃకువలయసమూహైః-కుథాచిత్రకంబళం-దదర్శ-దూరాదితిబోధ్యం-అగ్రఇత్య
నువాదాత్॥౧౨॥సతామితి॥ఉదకవాహినీంతాందూరాదాసాద్య-మతంగసరసంనామ-మతంగసరసమితి ప్రసిద్ధం-అనోశ్మాయస్సరసాం-జాతిసంజ్ఞయోరితిటచ్ స
మాసాంతః-హ్రదంపంపాసమీపస్థంసరః-సమవగాహత-సస్నౌ-పుణ్యతీర్థత్వాదితిభావః॥ ౧౩॥ దూరతఃపంపాదర్శనమనువర్ణ్య-తీరవనదర్శనమాహపడ్భిః-
అరవిందేత్యాది॥అరవిందంరక్తాబ్జం-పద్మైఃసితపద్మైః- ఆమ్రవణంచూతవనం-బర్హిణోద్ఘుష్టంమయూరశబ్దః తేననాదితాంసంజాతనాదాం-తిలకైఃతురకవృక్షైఃబీ
జపూరైఃదాడిమైః-ధవైఃధవాఖ్యైర్వృక్షవిశేషైః-శుక్లద్రుమైఃఅర్జునవృక్షైః-కరవీరైఃప్రసిద్ధైః-పున్నాగైఃతుంగవృక్షైః- మాలతీతి-మాలతీగుల్మైః కుందగుల్మై
శ్చేత్యన్వయః - భాండీరైఃవటైఃనిచులైఃవంజులైః-సప్తపర్ణైఃవిషమచ్ఛదవృక్షైః-అతిముక్తకైః నేమివృక్షైః భూషితాంశోభితాం - అతఏవప్రమదామివస్థితాం-
సర్వతఃచతుర్దిక్ప్రదేశేపి కోయష్టికైఃటిట్టిభాఖ్యైఃపక్షివిశేషైః-శతపత్రైఃదార్వాఘాటైః-కీరకైఃశుకైః-అవ్యగ్రౌసుసమాహితౌవ్యాకులత్వరహితౌప్రత్యుత
సావధానౌచేత్యర్థః॥ రాఘవౌఅరవిందోత్పలతీమిత్యాదివిశేషితాంతిలకాదిభిర్వృక్షైర్భూషితాంఅతఏవప్రమదామివస్థితాంపంపాంసర్వతస్సమీక్షమాణౌ తతః
పుష్పాఢ్యంసర్వతోవిపులద్రుమంకోయష్టికాదిభిర్విహగైర్నాదితం అన్యైశ్శకునైశ్చయుతంసరసఃపంపాయాస్సంబంధితద్వనంచపశ్యంతావేవసంతౌ - అవ్య
గ్రౌసుసమాహితౌచసంతౌ-తద్వనంజగ్మతురితిసంబంధః-అతోనవనశబ్దద్వయదోషః॥౧౯॥సమీపతఃపంపాదర్శనమాహ-సదదర్శేతి ॥ ౨౦॥ అథపంపాం ప్రాప్తి

గమిష్యావఃపంపాంతాం ప్రియదర్శనామ్॥ ఋశ్యమూకోగిరిర్యత్ర నాతిదూరేప్రకాశతే।యస్మిన్వసతిధర్మాత్మాసుగ్రీవోంశుమతస్సుతః ॥ ని
త్యంవాలిభయాత్త్రస్తశ్చతుర్భిస్సహవానరైః॥౭॥అభిత్వరేచతంద్రష్టుంసుగ్రీవంవానరర్షభమ్ ॥ తదధీనంహి మేసౌమ్యసీతాయాఃపరిమా
ర్గణమ్॥౮॥ఏవంబ్రువాణంతంధీరంరామంసౌమిత్రిరబ్రవీత్ ॥గచ్ఛావ త్వరితంతత్రమమాపిత్వరతేమనః॥౯॥ఆశ్రమాత్తుతతస్తస్మాన్నిష్క్ర
మ్యసవిశాంపతిః ॥ ఆజగామతతఃపంపాంలక్ష్మణేనసహాభిభూః॥ ౧౦॥ సదదర్శతతఃపుణ్యాముదారజనసేవితామ్ ॥ నానాద్రుమలతాకీర్ణాం
పంపాంపానీయవాహినీమ్। పద్మైస్సౌగంధికైస్తామ్రాంశుక్లాంకుముదమండలైః ॥ నీలాంకువలయోత్పలైర్బహువర్ణాంకుథామివ॥౧౨॥సతా
మాసాద్యవైరామోదూరాదుదకవాహినీమ్ ॥ మతంగసరసంనామహ్రదంసమవగాహత॥౧౩॥ అరవిందోత్పలవతీంపద్మసౌగంధికాయుతామ్ ॥
పుష్పితామ్రవణోపేతాంబర్హిణోద్ఘుష్టనాదితామ్। తిలకైర్బీజపూరైశ్చధవైశ్శుక్లద్రుమైస్తథా ॥ పుష్పితైఃకరవీరైశ్చపున్నాగైశ్చసుపు
ష్పితైః। మాలతీకుందగుల్మైశ్చభాండీరైర్నిచులైస్తథా ॥ అశోకైస్సప్తపర్ణైశ్చకేతకైరతిముక్తకైః। అన్యైశ్చవివిధైర్వృక్షైఃప్రమదామివ
భూషితామ్ ॥ సమీక్షమాణౌపుష్పాఢ్యంసర్వతోవిపులద్రుమమ్।కోయష్టికైశ్చార్జునకైశ్శతపత్రైశ్చకీరకైః ॥ ఏతైశ్చాన్యైశ్చవిహగైర్నా
దితంతువనంమహత్ ।తతోజగ్మతురవ్యగ్రౌరాఘవౌసుసమాహితౌ ॥ తద్వనంచైవసరసఃపశ్యంతౌశకునైర్యుతమ్॥౧౯॥ సదదర్శతతఃపంపాం
శీతవారినిధింశుభామ్ ॥ తిలకాశోకపున్నాగవకుళోద్దాలకాశినీమ్॥౨౦॥ సరామోవివిధాన్వృక్షాన్సరాంసివివిధానిచ ॥ పశ్యన్కామాభిసంత

ప్తఏష్టంచవిధివత్ -శాస్త్రోక్తమార్గేణస్నాతమిత్యర్థః॥౫॥తి॥శుభంమిత్రలాభాది॥౫॥ ॥ తదితి॥యత్రపంపాతీరే॥౭॥అభిత్వరఇతి॥ అభిత్వరేత్వరవానస్మి- త్వరితఇ
త్యబ్రవీదితిసంబంధః॥౧౦॥ ॥ నీలామితి॥కువలయోత్పలైఃఇందీవరసమూహైః॥౧౨॥తి॥మతంగసరసమిత్యకారాంతః - తచ్చపంపాయామేవప్రదేశభేదోగంగా
యాంమణికర్ణికేవ॥౧౩॥తి॥అరవిందపద్మయోఃరక్తశ్వేతవిషయత్వేనభేదః ॥ కోయష్టికాదయఃపక్షివిశేషాః॥౧౯॥ ॥ తిలకేతి॥తిలకాదిభిఃకాశతేప్రకాశతఇ
తితథోక్తా॥౨౦॥తి॥ ఉపసంహారతి-ఇతీతి॥అనన్యచేతనః నాస్త్యన్యత్రసీతాయాశ్చేతనంచిత్తంయస్యసః-నలినీభిఃపూర్ణానోరమాంపంపాంమతంగసరసప్రదేశవర్తినీం-

.మాహ-సరామఇతి॥పరమంప్రహ్లాదంపంపాఖ్యంపరః॥౨౧॥ ప్రాప్త్యనంతరంపంపాందృష్ట్వాలక్ష్మణంప్రత్యాహ-పుష్పితేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయం ॥ సాలాః సర్జక
వృక్షాః-చంపకాశ్చాంపేయవృక్షాః॥౨౨॥అస్యాఇతి॥పూర్వోక్తఃకబంధేనేతి శేషః॥౨౩॥హరేరితి॥హరేర్వానరస్య-తస్యప్రసిద్ధస్య-తంఋశ్యమూకం॥౨౪॥ సుగ్రీ
వమితి ॥ అభిగచ్ఛేత్యనంతరంఇత్యుక్త్వేతి శేషః-ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణసుగ్రీవమభిగచ్ఛేత్యుక్త్వాలక్ష్మణంపునరిత్యువాచేత్యన్వయః॥౨౫॥ రాజ్యేతి॥ రాజ్యభ్ర
ష్టేన-అతఏవదీనేనసర్వదైన్యపరిహారార్థంతస్యాంసీతాయాంఆసక్తచేతసామయా- సీతాంవినాకథంజీవితుంశక్యం॥౨౬॥ఇతీతి॥అనన్యచేతసంస్వవాక్యశ్రవణేసా
వధానం-వివేశ-స్నానాయేతి శేషః-నళినీంసరసీం-శోకః దుఃఖం-విషాదఃతత్కృతః కార్యకరణాపాటవరూపశరీరావసాదః-తాభ్యాంయంత్రితః నియమితః-తత్పరవశఇ
త్యర్థః॥౨౭॥సద్గార్థంసంగృహ్ణాతి-తతఇతి॥సుదూరంసంక్రమః గమనంయస్యసతథా-దూరాదాగతఇత్యర్థః- ప్రతికూలధన్వనంపథికజనప్రతికూలభూతమరుకాంతా
రం-కబంధవనమిత్యర్థః-క్రమేణఅనేకవిఘ్ననివృత్తిపూర్వకంగత్వా-శుభః శోభనః దర్శః దర్శనంయస్య-తాదృశంకాననంయస్యాస్తాం- అనేకేనానాజాతీయాః-
బహవోవా - నానావిధాః నానాసంస్థానాః పక్షిణః శుకశారికాకోకిలప్రభృతయః తేషాంజాలకానిసమూహాః యస్యాంతాం - యద్వాఅనేకానినానావిధపక్షిజా
లకానియస్యాంతాం-కాననద్వారాపక్షిజాలవత్త్వం-తాదృశీంపంపాందదర్శ-అస్మిన్సర్గేత్రింశచ్ఛ్లోకాః-న్యూనాతిరేకసద్భావస్తుకోశేషుబహుధాదృశ్యతే ॥౩౦॥
******* ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమస్సర్గః- *******

ఇత్థంకౌశికదివ్యవంశకలశీవారాశిరాకాశశీపాదాంభోజమరందభోగరసికశ్శ్రీమచ్ఛఠారేర్గురోః।
ఆలోక్యాఖిలదేశికోత్తమకృతవ్యాఖ్యానశైలీశ్చిరంవ్యాచఖ్యౌతదరణ్యకాండమఖిలంగోవిందరాజాభిధః॥

——❀ రామానుజీయాదివ్యాఖ్యానసహిత శ్రీగోవిందరాజీయే ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః. ❀——

ప్రోజగామపరమంప్రహ్లాదమ్॥౨౧॥పుష్పితోపవనోపేతాంసాలచంపకశోభితామ్ * షట్పదౌఘసమావిష్టాంశ్రీమతీమతులప్రభామ్ । స్ఫటికోపమ
తోయాఢ్యాంశ్లక్ష్ణవాలుకసంతతామ్ * సతాందృష్ట్వాపునఃపంపాంపద్మసౌగంధికైర్యుతామ్ । ఇత్యువాచతదావాక్యంలక్ష్మణంసత్యవిక్రమః॥
౨౨॥అస్యాస్తీరేతుపూర్వోక్తఃపర్వతోధాతుమండితః । ఋశ్యమూకఇతిఖ్యాతఃపుణ్యఃపుష్పితపాదపః॥ ౨౩॥ హరేరృక్షరజోనామ్నఃపుత్రస్తస్య
మహాత్మనః । అధ్యాస్తేతంమహావీర్యస్సుగ్రీవఇతివిశ్రుతః॥౨౪॥సుగ్రీవమభిగచ్ఛత్వంవానరేంద్రంనరర్షభ । ఇత్యువాచపునర్వాక్యంలక్ష్మణంస
త్యవిక్రమమ్॥౨౫॥రాజ్యభ్రష్టేనదీనేనతస్యామాసక్తచేతసా । కథంమయావినాశక్యంసీతాంలక్ష్మణజీవితుమ్॥ ౨౬॥ ఇత్యేవముక్త్వామదనాభిపీడి
తస్సలక్ష్మణంవాక్యమనన్యచేతసమ్ ।వివేశపంపాంనళినీంమనోరమాంరఘూత్తమశ్శోకవిషాదయంత్రితః॥౨౭॥తతోమహద్వర్త్మసుదూరసంక్ర
మంక్రమేణగత్వాప్రతికూలధన్వనమ్ । దదర్శపంపాంశుభదర్శకాననామనేకనానావిధపక్షిజాలకామ్॥౩౦॥ఇత్యార్షేశ్రీమద్రామాయణే- ఆది
కావ్యే - శ్రీమద్వాల్మీకీయే - చతుర్వింశత్సహస్రికాయాంసంహితాయాం - శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచసప్తతితమస్సర్గః॥***********

వివేశ॥౨౭॥తతోమహదితి॥దూరతః సంక్రమ్యతఇతిదూరసంక్రమం-దూరతోగమ్యమానమిత్యర్థః- వర్త్మగత్వా - వనంప్రవిలోకయన్పంపాందదర్శేత్యన్వయః॥
తి॥శుభదర్శః శుభదర్శనంకాననంయస్యాంతాంపంపాందదర్శ॥౩౦॥టీ॥ఫలస్తుతిః స్కాందే।ఆరణ్యకాండమాహాత్మ్యంయేశృణ్వంతిమహీతలే । శ్రీరామస్యప్రసాదేన
విష్ణులోకంవ్రజంతితఇతి ॥ ఇతిశ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీనారాయణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయా
మారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచసప్తతితమస్సర్గః. **

మహేశతీర్థరచితారామపాదసమర్పితా । టీకాత్వారణ్యకాండస్యసమాప్తాతత్వదీపికా॥

——❀ తిలకాదివ్యాఖ్యానసహితతీర్థీయవ్యాఖ్యానేఆరణ్యకాండస్సమాప్తః. ❀——

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేతశ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణేనమః.

శ్రీరామాయణే - వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే - కిష్కింధాకాండప్రారంభః.

రామానుజీయసహితగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా॥ శ్లో॥ క్వాహంమందమతిర్గభీరమధురంరామాయణంతత్క్వచ వ్యాఖ్యానేప్యపరిభ్రమన్నహమహో హాహాసాస్పదంధీమతామ్ । కోభారోత్రమమస్వయంకులగురుః కోదండపాణిఃకృపాకూపారోరచయత్యదస్సపదిమజ్జిహ్వాగ్రసింహాసనః ॥ శ్రీరామాయణరాజస్యసనుపర్వమణిమేఖలామ్। సారోద్ధారమిమంహారమర్పయిష్యామిసంప్రతి ॥ ఏవంపూర్వస్మిన్కాండేదీనజనసంరక్షణరూపోధర్మోనుష్ఠాపితః- అథకిష్కింధాకాండేమిత్రసంరక్షణరూపోధర్మోనుష్ఠాప్యతే - తథాపూర్వస్మిన్కాండేమోక్షప్రదత్వరూపంపరతత్వచిహ్నముపదర్శితం-అత్రాసంఖ్యేయకల్యాణగుణాకరత్వంప్రతిపాద్యతే-వస్తుతస్తుప్రథమేకాండేశ్రీమత్త్వంశ్రీమత్పదోదీరితముక్తం-ద్వితీయేసర్వజనవ్యామోహవిషయత్వోక్త్యానారాయణశబ్దార్థః- తృతీయేపంచవటీవాసపర్యంతవృత్తాంతేనమునిజనకృతకైంకర్యోక్త్యాచతుర్థ్యర్థఉక్తః-ఖరాదివధవృత్తాంతేననమశ్శబ్దార్థఉక్తః - అథమారీచదర్శనవృత్తాంతమారభ్యచేతనోజ్జీవనప్రకారఃప్రదర్శ్యతే - తత్రమారీచదర్శనవృత్తాంతేనభగవన్నిత్యానుభవయోగ్యస్యచేతనస్యప్రాప్తవిషయప్రావణ్యం - తేనరావణరూపమహామోహాక్రమణం-జటాయువ్యాపారేణరావణానివృత్తికథనాత్ కేవలకర్మణాసంసారస్యానివర్త్యత్వం - లంకాప్రవేశేనసాంసారికశరీరప్రవేశః - ఏకాక్ష్యేకకర్ణీప్రభృతివ్యాపారైస్తాపత్రయాభిహతిః - రామాన్వేషణేనభగవతశ్చేతనోజ్జీవనోపాయచింతనంచోక్తమారణ్యకాండే - అథాచార్యముఖేనచేతనస్యస్వవిషయభక్త్యుత్పాదనకృతేతదన్వేషణముచ్యతేకిష్కింధాకాండే॥ తత్రప్రథమేసర్గేనిత్యకైంకర్యపరనిత్యసూరిదర్శనేనపతత్తుల్యభోగస్యప్రాప్తాజీవవర్గః కిమితినమాంప్రాప్తఇతిభగవతఃక్లేశాతిశయందర్శయతి-సఏకాకీనరమేతేతిహ్యుక్తం॥ సతామిత్యాది॥ పద్మోత్పలఝషైఃకమలేందీవరమత్స్యైః - ఆకులాం-తాంపంపాఖ్యాం-పుష్కరిణీంసరసీం-గత్వా-ముఖనయనకటాక్షవత్యాఃకాంతాయాఃస్మారకత్వేనవ్యాకులేంద్రియఃమోహంప్రసాదంచప్రాప్తః-సరామః- తాదృశధైర్యవిశిష్టోపి-సౌమిత్రిసహితఃఆశ్వాసకాంతరంగపురుషసహితోపి-విలలాప॥ తనిశ్లోకి॥ పద్మేతిసీతాయాముఖానుస్మరణంఉత్పలేతినేత్రానుస్మరణం-ఝషేతినేత్రచాపల్యానుస్మరణం-సౌమిత్రేఇతితస్యదుఃఖావిష్కరణపాత్రత్వంచవ్యజ్యతే॥౧॥ ఆకులేంద్రియఇత్యేతద్వివృణ్వన్నాహ॥ తస్యేతి ॥ దృష్ట్వాస్థితస్యతస్య-ఇంద్రియాణిహర్షా

సతాంపుష్కరిణీంగత్వాపద్మోత్పలఝషాకులామ్। రామస్సౌమిత్రిసహితోవిలలాపాకులేంద్రియః॥౧॥ తస్యదృష్ట్వైవతాంహర్షాదింద్రియాణిచకంపిరే । సకామవశమాపన్నస్సౌమిత్రిమిదమబ్రవీత్ ॥౨॥ సౌమిత్రేశోభతేపంపావైడూర్యవిమలోదకా । ఫుల్లపద్మోత్పలవతీశోభితావివిధై

టీకాశిరోమణిసహితతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

శ్రీమత్కిష్కింధాకాండేవ్యాఖ్యేయానివ్యాఖ్యాయంతే॥ సతామితి॥ సఃవిరాధఖరత్రిశిరోదూషణకబంధాదీనామయత్నసంహరణేనప్రసిద్ధపరాక్రమఃయుక్తఃశ్రీరామః-తాంచికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం-పుష్కరిణీంపంపాం-ఆకులేంద్రియఃపుష్కరిణీదర్శనజనితసీతావిరహశోకాతిశయేనక్షుభితసర్వేంద్రియస్సన్విలలాపపరిదేవయామాస ॥ టీకాశిరోమణిః ॥ అథపూర్వస్మిన్కాండేదండకాయాంసీతాసౌమిత్రిభ్యాంసహసంచరన్ శ్రీరా

చ్చకంపిరే-చ్యుతానీత్యర్థః॥౨॥ ప్రలాపప్రకారమాహ॥ సౌమిత్రే ఇత్యాదినా॥ అనేనభక్తిద్రుతహృదయస్తత్సూచకముఖప్రసాదస్సపరికరః పురుష ఉచ్యతే ॥ ౩ ॥ సౌమిత్రే ఇతి॥ యత్రకాననే సశిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభిస్సశృఙ్గా ఇవస్థితాః-అతఏవ శైలాభాః- అనేనభగవద్దయారసోపజీవిన ఆచార్యాః తదుపజీవినో౽న్తేవాసినశ్చోచ్యన్తే - అత్రపరత్రచాపీతిన్యాయేన నిత్యవిభూతావపిశిష్యవత్త్వం సిద్ధం॥౪॥ మాం త్వితి ॥ భరతస్యదుఃఖేన నగరాత్ బహిర్వ్రతోపవాసాదినియమకృతదుఃఖేన-వైదేహ్యాః హరణేనచ పూర్వమేవ సంతప్తం మాం-మాధవో వసంతః-తు విశేషేణ పీడయన్నివ భవతీత్యర్థః- వస్తుతః పీడాభావాదివశబ్దః-అనేన సంసారతో జీవస్య దుఃఖేన దుఃఖితత్వముక్తం॥౪॥ మాం త్విత్యాది॥ భరతస్యదుఃఖన ప్రార్థనాభఙ్గజనిత భరతసంబంధిదుఃఖేన-వైదేహ్యాహరణేనచ-పూర్వమేవశోకాభిసంతప్తం మాం-మాధవః-అధికం పీడయన్నివ-వర్తతఇతి శేషః-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే-ఆధయః పీడయంతి వై ఇతిపాఠే- వక్ష్యమాణవసంతవర్ణనస్వారస్యం నాస్తి ॥ ౫ ॥ సర్వేషు మనుష్యేషు సుఖం వసత్సు కిమర్థమేతే సంసారిణః క్లిశ్యంతీత్యభిప్రాయేణాహ-శోకార్తస్యేత్యాదినా॥ శోకార్తస్యాపిమయి శోకార్తే౽పి-శోభతే-వ్యర్థే౽యం శోభేతి భావః॥౫॥ శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే-దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమితి న్యాయేన సర్వాసహ్యతాపాదకశోకార్తస్యాపి మే-పంపా- అతిరమణీయతయా హృదయంగమా భవతీత్యర్థః॥౬॥ నలినైరితి ॥ అపిశబ్దేన కుముదాదికం సముచ్చీయతే-వ్యాలో౽జగరః సర్వవ్యాళాపవానుచరాః తే౽స్యాసః జాతా ఇతి సర్వవ్యాళానుచరితా-సర్వవ్యాళానుచరితత్వేపి నళినైస్సంఛన్నత్వాదత్యర్థం శుభదర్శనా భవతీత్యర్థః- అనేన జ్ఞానినో యః కశ్చిద్దోషో౽పి న తస్య హేయతాపాదక ఇత్యుక్తం॥ శ్లో॥ తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యతే ఇతి స్మృతేః॥౭॥ అధికమితి॥ ఏతదితి పరిసరప్రదేశమంగుళ్యా నిర్దిశతి-నీలపీతమితి-మయూరకంఠవర్ణ ఉచ్యతే-పరిస్తోమైః కుథైః॥౮॥ పరిస్తోమః కుథో ద్వయో రిత్యమరః॥ అనేన నానాగురుముఖలబ్ధజ్ఞానతయా భగవద్వాసయోగ్యాః పురుషా ఉచ్యతే॥౯॥ పుష్పితేతి॥ శిఖరాణీవృక్షాగ్రాణి-సమంతతః సర్వత్రప్రదేశే-ఆమూలాగ్రం ఉపగూఢాని-శోభంత ఇతి శేషః-అనేన గార్హస్థ్యేపి నిరవధికబోధా ఉచ్యంతే॥౯॥ సుఖేతి॥ అనేన జనకాదివదైశ్వర్యేసత్యపి భగవత్ జ్ఞానరత ఉచ్యతే॥౧౦॥ పశ్యేతి॥ తోయం సృజతాం తోయముచాం రూపాణీవేతి పూర్ణోపమా- అనేన పరోపదేశప్రవృత్తా ఆచార్యా ఉచ్యం.

ద్రుమైః॥౩॥ సౌమిత్రే పశ్య పంపాయాః కాననం శుభదర్శనమ్। యత్ర రాజన్తి శైలాభా ద్రుమాస్సశిఖరా ఇవ॥౪॥ మాం తు శోకాభిసంతప్తం మాధవః పీడయన్నివ । భరతస్య చ దుఃఖేన వైదేహ్యా హరణేన చ॥౫॥ శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే చిత్రకాననా। వ్యవకీర్ణా బహువిధైః పుష్పైశ్శీతజలా శుభా॥౬॥ నలినైరపి సంఛన్నా హ్యత్యర్థం శుభదర్శనా । సర్వవ్యాళానుచరితా మృగద్విజసమాకులా॥౭॥ అధికం ప్రతిభాత్యేషా నీలపీతం తు శాద్వలమ్ । ద్రుమాణాం వివిధైః పుష్పైః పరిస్తోమైరివార్పితమ్॥౮॥ పుష్పభారసమృద్ధాని శిఖరాణి సమంతతః । లతాభిః పుష్పితాగ్రాభిరుపగూఢాని సర్వతః॥౯॥ సుఖానిలో౽యం సౌమిత్రే కాలః ప్రచురమన్మథః। గంధవాన్ సురభిర్మాసో జాతపుష్పఫలద్రుమః॥౧౦॥ పశ్య రూపాణి సౌమిత్రే వనానాం

మోదశముఖహృతాం సీతామన్వేష్టుకామో మధ్యేమార్గం స్వకరస్పర్శనముక్తశాపబంధేన కబంధేన సూచితసీతాసమాగమసాధనం సుగ్రీవసఖ్యమపేక్షమాణః తత్ప్రదర్శితేన పథా సంచరమాణః పంపామద్రాక్షీదిత్యుక్తం - ఇదానీమస్మిన్ కిష్కిన్ధాకాండే తదేవ సుగ్రీవసఖ్యం వక్తుమనాః ప్రసంగాత్పురుషధౌరేయాణామపీష్టజనవియోగే కామోద్దీపకదర్శనేన చిత్తవిభ్రమో భవతీతి పంపావర్ణనముఖేన రామస్య చిత్తవిభ్రమం దర్శయితుముపక్రమతే॥ స తామితి॥౩॥ సౌమిత్రే ఇతి॥ పంపాయాః కాననం పంపాపరిసరవర్తి కాననం - యత్ర కాననే సశిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభిః సశృంగా ఇవ అతఏవ శైలాభాః॥౪॥ మాం త్విత్యాది॥ రాజ్యభ్రంశబంధువియోగాదినా పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం - భరతస్య చ దుఃఖేన ప్రార్థనాలాభజనితభరతసంబంధిదుఃఖేన వైదేహ్యా హరణేన చ - భూయో౽ప్యాధయః పీడయంతి వై పీడయంతి ఖలు - మాధవః పీడయన్నివేతి పాఠే౽యమర్థః భరతస్య చ దుఃఖేన వైదేహ్యా హరణేన చ పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం మాధవః పీడయన్నివ వర్తత ఇతి శేషః॥౬॥ నలినైరితి॥ సర్వవ్యాళానుచరితా సర్వాః బహుఫణాః తదన్యే వ్యాళాః * ॥ టీ ॥ వ్యాళాః స్వల్పఫణాః క్రూరమృగా వా॥౭॥ అధికమితి॥ పరిస్తోమః కుథః॥౮॥ పుష్పేతి ॥ శిఖరాణి ద్రుమాగ్రాణి సర్వతః సర్వస్థలం ॥ ౯ ॥ సుఖానిల ఇతి॥ అయం కాలః గంధవాన్ - అతఏవ సుఖానిలః అతఏవ ప్రచురమన్మథః అతి

తే॥౧౧॥ ప్రస్తరేష్వితి ॥ ప్రస్తరేషు పాషాణేషు-గాంభూమిం-ప్రస్తరభూమిమిత్యర్థః-అనేనకఠినహృదయేష్వపిదయావశాత్ జ్ఞానవర్షిణఉచ్యంతే॥౧౨॥పతితై రితి ॥ పతమానైఃపతద్భిః-అనేనసర్వగురుప్రేరణైకలీలస్సర్వాంతర్యామ్యుచ్యతే॥౧౩॥విక్షిపన్నితి ॥ కుసుమోత్కరాఃకుసుమోత్కటాః-విక్షిపన్కంపయన్ - మారుతః-చలితస్థానైఃస్వస్థానకుసుమోచ్చాలితైఃషట్పదైఃఅనుగీయతేఅనేనజ్ఞానీత్వాత్మైవమేమతమిత్యాత్మభూతజ్ఞానినాంభక్తివృద్ధయేభగవాన్ భువమవతీర్ణ॥శ్రు॥ఇమాఁల్లోకాన్కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్।ఏతత్సామగాయన్నాస్తఇత్యుక్తరీత్యాతమనుగచ్ఛన్భక్తలోకఉచ్యతే॥రా॥నీయతఇవపుష్పరసోత్కంఠయాస్తూయతఇవ-అనుగీయతఇతిపాఠేఅనుస్మృత్యగీయతఇత్యర్థః॥ ౧౪ ॥ మత్తేతి ॥ మత్తకోకిలసన్నాదైఃముఖవాద్యస్థానీయైః-పాదపాన్నర్తయన్-శైలకందరనిష్క్రాంతతయాతన్నిష్క్రమణధ్వనియుక్తతయా-ప్రగీతఇవగాతుముపక్రాంతఇవ-ఆదికర్మణిక్తఃకర్తరిచేతికర్తరినిష్ఠా- యద్వాపాదపాన్నర్తయన్నర్తయితుమివ-లక్షణహేత్వోరితిశతృప్రత్యయః-మత్తకోకిలసన్నాదైఃప్రగీతఃప్రహృష్టగీతస్సన్-శైలకందరాత్ నైపథ్యస్థానాన్నిష్క్రాంతః-అనేనవేదప్రవర్తనముఖేనలోకస్యభక్త్యుత్పాదనాయవైకుంఠాదవతీర్ణోభగవానిత్యుచ్యతే॥ రా ॥ అత్రవాయోర్నర్తకగాయకసాధర్మ్యముచ్యతే-నర్తయితుంముఖవాద్యస్థానీయైర్మత్తకోకిలసన్నాదైఃపాదపాన్నర్తయన్నివ॥౧౫॥తేనేతి ॥ విక్షిపతావివిధంప్రేరయతా- పవనేనఅత్యర్థంసమంతతఃసంసక్తశాఖాగ్రాఅమీపాదపాః. గ్రథితాఃమాలావన్నిబద్ధాఇవభాంతి-అనేనభగవత్కృపయాపరస్పరమనురక్తాభాగవతాఉచ్యంతే॥౧౬॥మందమారుతంవర్ణయతి- సఏషఇతి ॥ స్పార్శనప్రత్యక్షత్వాదేషఇత్యుక్తిః-చందనశీతలఃమలయగతచందనేనశీతలః-దక్షిణమారుతఇత్యర్థః-చందనవచ్ఛీతలోవా-గంధంపుష్పగంధం-పుణ్యంరమ్యం - సుఖసంస్పర్శఇత్యనేనమాంద్యముక్తం-ఏవంశైత్యమాంద్యసౌరభ్యవాన్-అతఏవశ్రమాపనయనః అనేనసర్వగంధస్సర్వరసఇత్యుక్తస్యభగవతోభక్తేషుసాన్నిధ్యముక్తం॥రా॥పూర్వశ్లోకేవిక్షిపతేతిపఠితంవాయోస్తీవ్రగతిత్వంనివారయతి॥సఏషఇతి॥అచతుర్విషయత్వానిలేఏషఇతినిర్దేశస్తదాసీతనానాసాంగ్రపరాగదర్శనాత్ ॥ ౧౭॥ అమీ ఇతి ॥ అనేనభగవదనుభవబలాత్కారేణఏతత్సామగాయన్నాస్తఇత్యుక్తసామగానరసికాఉచ్యంతే॥౧౮॥ గిరీతి॥ గిరిప్రస్థేషు-నిజప్రస్థేష్విత్యర్థః-తదుత్పన్నైర్మహాద్రుమైఃసంసక్తశిఖరాఃపరస్పరసంశ్లిష్టాగ్రాః-శైలాభాంతి-మహాంతఃపుష్పరాశయఇవభాంతీత్యర్థః-అనేనసర్వేషాంజ్ఞానినామేకకంఠత్వముక్తం॥రా॥గిరిప్రస్థేష్వితి ॥ అత్రావివక్షితసంబంధప్రస్థేష్విత్యర్థః - తత్రోత్పన్నైర్మహాద్రుమైస్సంసక్తశిఖరాఇతి సంబంధః - అనేనద్రుమాణామానన్త్యంసూచితం ॥

పుష్పశాలినామ్ । సృజతాంపుష్పవర్షాణితోయంతోయముచామివ॥౧౧॥ప్రస్తరేషుచరమ్యేషువివిధాఃకాననద్రుమాః । వాయువేగప్రచలితాః పుష్పైరవకిరంతిగామ్॥౧౨॥పతితైఃపతమానైశ్చపాదపస్థైశ్చమారుతః । కుసుమైఃపశ్యసౌమిత్రే క్రీడన్నివసమంతతః॥౧౩॥విక్షిపన్వివిధాశ్శాఖా నగానాంకుసుమోత్కరాః । మారుతశ్చలితస్థానైష్షట్పదైరనుగీయతే ॥ ౧౪ ॥ మత్తకోకిలసన్నాదైర్నర్తయన్నివపాదపాన్ । శైలకందరనిష్క్రాంతఃప్రగీతఇవచానిలః॥౧౫॥తేనవిక్షిపతాత్యర్థంపవనేనసమంతతః। అమీసంసక్తశాఖాగ్రా గ్రథితాఇవపాదపాః॥౧౬॥సఏషసుఖసంస్పర్శోవాతిచందనశీతలః । గంధమభ్యావహన్పుణ్యంశ్రమాపనయనోనిలః॥౧౭॥అమీపవనవిక్షిప్తావినదంతీవపాదపాః । షట్పదైరనుకూజంతోవనేషుమధుగంధిషు॥ ౧౮॥ గిరిప్రస్థేషురమ్యేషుపుష్పవద్భిర్మనోహరైః । సంసక్తశిఖరాశ్శైలావిరాజంతేమహాద్రుమైః॥౧౯ ॥ పుష్పసంఛ

మన్మథోద్దీపకఃకాలస్యగంధవత్త్వేహేతుఃసురభిర్మాసఃవసంతమాసఇత్యర్థః - కుతఃజాతపుష్పఫలద్రుమః॥టీ ॥ తోయముచామంబుదానాం॥౧౧ ॥ ప్రస్తరేషు శిలాతలేషు॥౧౩॥నిక్షిపన్నితి ॥ కుసుమోత్కరాఃకుసుమోత్కటాఃచలితస్థానైఃస్వస్థానకుసుమోచ్చాలితైఃషట్పదైఃమారుతఃగీయతఇవ॥౧౪ ॥మత్తేతి ॥ అత్రవాయోఃనాటయితృగాయకసాధర్మ్యమనుచ్యతే - నర్తయితుమ్ముఖవాద్యస్థానీయైఃమత్తకోకిలసన్నాదైః పాదపాన్నర్తయన్నివశైలకందరనిష్క్రాంతఃప్రగీతఇవశైలకందరనిర్గతధ్వనియుక్తతయాగాతుముపక్రాంతఇవచభవత్యనిలఇత్యర్థః॥౧౫॥టీ॥విక్షిపతాద్రుమాగ్రాణీతిశేషః॥౧౭॥అమీఇతి॥షట్పదైరనుకూజంతఃవినదంతీవేతిసంబంధః ॥ ౧౮॥ప్రస్థేష్విలి॥ప్రస్థేషుపుష్పవద్భిఃద్రుమైస్సంసక్తశిఖరాఃశైలాఃవిరాజంతఇతిసంబంధః॥టీ॥ ప్రస్థేషూత్పన్నైర్ద్రుమైః॥

౧౯ ॥ పుష్పేతి॥ మధుకరా ఏవ ఉత్తంసాః శిఖరాణి యేషాం తే॥ ని॥ పుంస్యుత్తంసావతంసౌ ద్వౌ కర్ణపూరేఽపి శేఖర ఇత్యమరః- పుష్పావృతశిఖోపరి నీలోష్ణీషధారిణస్సంగీతికం నృత్యంత ఇవ భాంతీత్యర్థః- అనేన భగవద్భక్తానాం నర్తనపరా గమ్యతే॥ ౨౦ ॥ పుష్పితేతి॥ పుష్పితాగ్రాః పుష్పితోపరిప్రదేశాః- అత ఏవ హాటకసంఛన్నాః పీతాంబరాణ్యశ్వనరానివ పశ్య- పుష్పితాగ్రాః కర్ణికారాః సువర్ణవస్త్రాభరణవంత ఇవ భాంతీత్యర్థః- అనేన భగవత్సారూప్యం గతా ఉచ్యంతే ॥ ౨౧ ॥ ఏవం మద్భక్తేషు సర్వేషు మదనుభవతృప్తేషు బద్ధా మాం దుఃఖీకుర్వంతీత్యాహ॥ అయమితి॥ ఇదానీం వసంతవర్ణనేన నగరనిర్గమమారభ్య త్రయోదశవత్సరాగతా ఇతి గమ్యతే॥ ౨౨॥ ఏవం వాసంతపుష్పసమృద్ధిం వర్ణయిత్వా తత్రైవోద్దీపనభూతపక్షిరవానాహ॥ మామిత్యాదినా॥ పూర్వార్ధం స్పష్టం- మాం శోకినం మాం హృష్టః కోకిలః- ప్రవదమానః ప్రవదన్- విజయఘోషం కుర్వన్నిత్యర్థః- ఆహ్వయతి స్పర్ధత ఇవేతి- గమ్యోత్ప్రేక్షా - జ్ఞానైకవత్సలం మామవిజ్ఞాయ కేవలం కర్మఠా మాం స్పర్ధంత ఇతి భావః ॥ ౨౩ ॥ ఏష ఇతి॥ నత్యూహకః కుక్కుటభేదః- వననిర్ఝరే ప్రణదన్నిత్యన్వయః- అనేన కేవలజపపరా ఉచ్యంతే - జ్ఞానభక్త్యోరేవ భగవతస్సద్యః ప్రీత్యావహత్వాత్ సాధనాంతరపరో నాతిప్రియ ఇతి రహస్యం- జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతం । భక్త్యా క్రీతో జనార్దన ఇత్యాదివచనాత్ ॥ ౨౪॥ కిమయం సర్వదేత్థం శోకావహః నేత్యాహ- శ్రుత్వేతి॥ శ్రుత్వా ప్రముదితా ప్రియా - మామాహూయ పరమం ప్రకామం ప్రత్యనందత- నత్యూహరవాకర్ణనోద్దీపితా మామాహూయ వివిధం క్రీడారసమనుభూతవతీత్యర్థః - అనన్యప్రయోజనస్య జపః ప్రీత్యావహ ఇతి భావః॥ ౨౫॥ ఏవమితి స్పష్టం॥ ౨౬ ॥ విమిశ్రా ఇతి॥ విహగాః స్త్రియః- పుంభిః పుంవిహగైః- విమిశ్రాః ఆశ్లిష్టాస్సత్యః- ఆత్మవ్యూహాభినందితాః అనురూపేణ కాంతేన సహితాః సీత్యేవం సజాతీయైశ్శ్లాఘితాః- భృంగరాజప్రముదితాః భృంగరాజఝుంకారశ్రవణసంతుష్టాః- తదుద్దీపనేన మధురస్వనాః రమ్యరతికూజితాః- వర్తంతే- ఏతాః పశ్యేతి శేషః- అనేనాచార్యపరతంత్రాస్సామగానపరా ఉచ్యంతే॥ ౨౭॥ నత్యూహేతి॥ విక్రందైః శబ్దైః స్వనంతి స్వనంతీవ- అనేన నానావిధభగవన్నామసంకీర్తనపరాశ్శ్లాఘ్యంతే॥ ౨౮ ॥ అశోకేతి॥ షట్పదస్వననిస్స్వన ఇతి- అగ్నేర్నిస్స్వనవత్త్వం జ్వలనావస్థాయాం దృష్టం- అనేన స్వప్రేమజనకభక్తియుక్తా ఉచ్యంతే॥ ౨౯ ॥ నహీతి॥ ఏతేష్వేవం మత్ప్రేమపరతంత్రేషు సంసారిచేతనో దుఃఖమనుభవతీత్యేతన్మమాసహ్యమితి భావః॥ ౩౦॥ అ

న్నశిఖరా మారుతోత్క్షేపచంచలాః। అమీ మధుకరోత్తంసాః ప్రగీతా ఇవ పాదపాః॥ ౨౦॥ పుష్పితాగ్రాంస్తు పశ్యేమాన్కర్ణికారాన్సమంతతః
హాటకప్రతిసంఛన్నాన్నరాన్పీతాంబరానివ॥ ౨౧॥ అయం వసంతస్సౌమిత్రే నానావిహగనాదితః। సీతయా విప్రహీణస్య శోకసందీపనో మమ॥ ౨౨
మాం హి శోకసమాక్రాంతం సంతాపయతి మన్మథః। హృష్టః ప్రవదమానశ్చ మామాహ్వయతి కోకిలః॥ ౨౩॥ ఏష నత్యూహకో హృష్టో రమ్యే మాం వ
ననిర్ఝరే। ప్రణదన్మన్మథావిష్టం శోచయిష్యతి లక్ష్మణ॥ ౨౪॥ శ్రుత్వైతస్య పురా శబ్దమాశ్రమస్థా మమ ప్రియా। మామాహూయ ప్రముదితా
పరమం ప్రత్యనందత॥ ౨౫॥ ఏవం విచిత్రాః పతగా నానారావవిరావిణః। వృక్షగుల్మలతాః పశ్య సంపతంతి తతస్తతః॥ ౨౬॥ విమిశ్రా విహగాః పుంభిరా
త్మవ్యూహాభినందితాః। భృంగరాజప్రముదితాస్సౌమిత్రే మధురస్వరాః॥ ౨౭ ॥ నత్యూహరుతవిక్రందైః పుంస్కోకిలరుతైరపి। స్వనంతి పాదపా
శ్చేమే మమానంగప్రదీపనాః॥ ౨౮ ॥ అశోకస్తబకాంగారష్షట్పదస్వననిస్స్వనః। మాం హి పల్లవతామ్రార్చిర్వసంతాగ్నిః ప్రధక్ష్యతి॥ ౨౯॥ నహి
తాం సూక్ష్మపక్ష్మాక్షీం సుకేశీం మృదుభాషిణీమ్। అపశ్యతో మే సౌమిత్రే జీవితేఽస్తి ప్రయోజనమ్॥ ౩౦॥ అయం హి దయితస్తస్యాః కాలో రుచిరకాననః।

౧౯ ॥ పుష్పేతి ॥ పుష్పసంఛన్నశిఖరాః పుష్పాలంకృతశాఖాః మారుతోత్క్షేపచంచలాః వాయుచలనేన చలనవంతః మధుకరోత్తంసాః మధుకరావతంసాః అమీ పాదపాః ప్రగీతా ఇవ గాతుముపక్రాంతా ఇవేతి సంబంధః గాతుముపక్రాంతసాలంకారవిలాసపురుషా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః॥ మధుకరోత్కోశా ఇతి వా పాఠః॥ ౨౦॥ టీ ॥ హాటకప్రతిసంఛన్నాః అత్ర హాటకశబ్దేన తన్మయాన్యాభరణాని॥ ౨౩॥ ఏష ఇతి॥ నత్యూహః జలకుక్కుటః॥ ౨౬॥ విమిశ్రా ఇతి ॥ భృంగరాజప్రముదితాః మధురస్వరాః ఆత్మవ్యూహాభినందితాః ఆత్మీయవ్యూహైరభినందితాః విహంగాః స్త్రీవిహంగాః పుంభిః పురుషవిహంగైః- విమిశ్రాః సంయుక్తాః పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౭ ॥ దాత్యూహేతి॥ దాత్యూహరుతవిక్రందైః దాత్యూహగదితవిరావైః॥ ౨౮॥ అశోక ఇతి॥ అగ్నేః స్వనవత్త్వం జ్వలనావస్థాయాం సంభవతి॥ ౩౦॥ అయమితి॥ అయం కాలో మ

యమితి॥ అయం కాలో మమ దయితాయాః రుచిరో హి - ప్రియతరో హీత్యర్థః - యదీహ దానీం దయితా స్యాత్ తదా తీవ తుష్యేదితి భావః - కోకిలాకులసీమాంతః కోకిలరవాకులచతుస్సీమ ఇత్యర్థః ॥౩౧॥ మన్మథేతి ॥ మన్మథాయాససంభూతః మదనపీడాజనితః - వసంతస్య గుణేన రామణీయకేన వర్ధితః - క్షిప్రం ధక్ష్యతి న తు చిరాత్ - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥౩౨॥ అపశ్యత ఇతి ॥ ఆత్మప్రభవః మన్మథః - భూయస్త్వం ప్రవృద్ధత్వం ॥౩౩॥ అదృశ్యమానేతి ॥ దృశ్యమానః - పుష్పాదిద్వారా - స్వేదసంసర్గదూషకః మలయమారుతద్వారా స్వేదసంబంధనివర్తకః - రతిశ్రాంతిహర ఇత్యర్థః ॥౩౪॥ మాం హీతి ॥ క్రూరః మన్మథోద్దీపకత్వాత్ - అత్ర చకారో ద్రష్టవ్యః ॥౩౫॥ అమీ ఇతి ॥ తత స్తతః తత్ర తత్ర ప్రదేశే - పవనోద్ధూతైః - అత ఏవ స్పష్టదృష్టశుభ్రనాళజాలత్వాత్ స్ఫాటికైః గవాక్షైరివ స్థితైః - యద్వా స్ఫాటికైః స్ఫటికప్రధానైః చంద్రకపరంపరాయాః స్తత్తుల్యత్వాదితి భావః - అనేన భగవత్కృపాప్రవర్తితవివిధకర్మపరా ఉచ్యంతే ॥ రా ॥ అమీ ఇతి ॥ పత్రైర్బర్హైః - బర్హాణాం స్ఫాటికగవాక్షసామ్యం నర్తనావస్థాయాం అంతరాంతరా వితతోర్ధ్వశుభ్రనాళతయా ॥౩౬॥ శిఖినీభిరితి ॥ శిఖినీభిః మయూరస్త్రీభిః - పరివృతాః - అత ఏవ మదమూర్ఛితాః మదవ్యాప్తాః ఏతే పూర్వశ్లోకోక్తా ఏతే శిఖినః - మన్మథాభిపరీతస్య పూర్వమేవ మన్మథాభివ్యాప్తస్య - మమ పునర్మన్మథవర్ధనాః - అన్యరతిదర్శనస్య ఉద్దీపనత్వాదిభావః - సశిష్యభక్తదర్శనం మే సర్వత్ర భక్త్యుత్పాదనవ్యామోహం జనయతీత్యర్థః ॥౩౭॥ పశ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ నృత్యంతం స్వయం లీలారసప్రవృత్తం భర్తారం ప్రతి మన్మథార్తా రత్యర్థం తమాక్రష్టుకామా - శిఖినీ ఉపనృత్యతి - తామేవ రామాం కాంతాం - మనసా ఉపధావతి - సమీపమాగంతుమిచ్ఛతీత్యర్థః - ఉపధావనం చ రత్యర్థమితి ద్యోతయతి - వితత్యేతి - రుతైః రతికూజితైః - ఉపలక్షితః - పక్షవిస్తారణం చ రత్యర్థవ్యాపారః - అపహసన్నివ - ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః - యద్వా కాంతావిరహిణం మామపహసన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా - అత్ర శిష్యాచార్యయోరన్యోన్యప్రావణ్యముచ్యతే ॥౩౯॥ మయూరస్యేతి ॥ వనే - ఉపభోగయోగ్యదేశే రావణః సీతాం హృతవాన్ - న తు నగర ఇతి హార్దో భావః - న హృతా అస్య భాగ్యవశాదితి భావః - తస్మాదిత్యాది - ఏతాదృశరమ్యదేశకాలేషు ధన్యాః కాంతాభిః క్రీడంతీతి భావః ॥ ౪౦ ॥ అముమేవాశయముద్ఘాటయతి - మమ త్వితి । వినా - సీతయేతి శేషః ॥ రా ॥ మమేతి ॥ వినా సీతయేతి శేషః - అస్య శ్లోకస్య మమాప్యేవమిత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరావస్థానముచితం - వనమార్గవర్ణనప్రకరణస్వారస్యాత్ ॥౪౧॥ పశ్యేతి ॥ సమ్యగ్రాగః సంరాగః తం - కాంతానురాగమిత్యర్థః - తిర్యగ్యోనిగతేషు తిర్యగ్యోనిజాతే

కోకిలాకులసీమాంతో దయితాయా మమానఘ ॥౩౧॥ మన్మథాయాససంభూతో వసంతగుణవర్ధితః । అయం మాం ధక్ష్యతి క్షిప్రం శోకాగ్నిర్నచిరాదివ ॥౩౨॥ అపశ్యతస్తాం దయితాం పశ్యతో రుచిరద్రుమాన్ । మమాయమాత్మప్రభవో భూయస్త్వముపయాస్యతి ॥౩౩॥ అదృశ్యమానా వైదేహీ శోకం వర్ధయతే మమ । దృశ్యమానో వసంతశ్చ స్వేదసంసర్గదూషకః ॥౩౪॥ మాం హ్యద్య మృగశాబాక్షీ చింతాశోకబలాత్కృతమ్ । సంతాపయతి సౌమిత్రే క్రూరశ్చైత్రో వనానిలః ॥౩౫॥ అమీ మయూరాః శోభంతే ప్రనృత్యంతస్తతస్తతః । స్వైః పక్షైః పవనోద్ధూతైర్గవాక్షైః స్ఫాటికైరివ ॥౩౬॥ శిఖినీభిః పరివృతాస్త ఏతే మదమూర్ఛితాః । మన్మథాభిపరీతస్య మమ మన్మథవర్ధనాః ॥ ౩౭ ॥ పశ్య లక్ష్మణ నృత్యంతం మయూరముపనృత్యతి । శిఖినీ మన్మథార్తైషా భర్తారం గిరిసానుషు * తామేవ మనసా రామాం మయూరోఽప్యుపధావతి । వితత్య రుచిరౌ పక్షౌ రుతైరపహసన్నివ ॥ ౩౯ ॥ మయూరస్య వనే నూనం రక్షసా న హృతా ప్రియా । తస్మాన్నృత్యతి రమ్యేషు వనేషు సహ కాంతయా ॥౪౦॥ మమ త్వయం వినా వాసః పుష్పమాసే సుదుస్సహః ॥౪౧॥ పశ్య లక్ష్మణ సంరాగం తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి * యదేషా శిఖినీ కామాద్భర్తారం రమతేఽంతికే ॥౪౨॥ మమాప్యేవం విశాలాక్షీ జానకీ జాతసంభ్రమా *

మమ దయితాయాః దయితః ఇష్ట ఇతి సంబంధః ॥౩౧॥ మన్మథాయాసేతి ॥ నచిరాదివేత్యస్యోత్తరశ్లోకేన సంబంధః మన్మథాయాససంభూతః మన్మథపీడాజనితః క్షిప్రం ధక్ష్యతీతి సంబంధః ॥౩౨॥ అపశ్యత ఇతి ॥ నచిరాదివ ఇదానీమేవ ఆత్మప్రభవః కామః - భూయస్త్వం ప్రవృద్ధత్వముపయాస్యతీతి సంబంధః ॥౩౩॥ అదృశ్యమానేతి ॥ స్వేదసంసర్గశామకః వసంతస్య స్వేదశామకత్వం మలయానిలసాహచర్యాత్ ॥ టీ ॥ స్వేదసంసర్గదూషకః స్వేదసంసర్గశామకః ॥౩౪॥ టీ ॥ చింతాశోకబలాత్కృతం సంతతస్మరణాద్దుఃఖపరవశమిత్యర్థః ॥౩౬॥ శిఖినీభిరితి ॥ ఏతే మయూరాః మదమూర్ఛితాః మదావిష్టాః ॥౩౭॥ పశ్యేతి ॥ మన్మథార్తా శిఖినీ గిరిసానుషు నృత్యంతం భర్తారం మయూరం ఉపనృత్యతి * తామితి ॥ రామాం శిఖినీం రుతైః అపహసన్నివేత్యర్థః ॥౩౯॥ మయూరస్యేతి శ్లోకాంతరం ॥ టీ ॥ మయూరస్యేతి శ్లోకానంతరం మమాప్యేవ

షః-యదేషేతి-లోకే స్త్రియం పుమాననువర్తతే న తు స్త్రీ పురుషం అతో ఽత్ర వాస్యాః కామః-అహో వా వసంత వై భవ ఇతి భావః॥౧౧॥ మమాప్యేవమితి ॥ విశాలాక్షీమ
దవలోకనవిస్ఫారితేక్షణా-జాతసంభ్రమా జాతత్వరా-యది నాపహృతా భవేత్ -తదా మామేవాభివర్తేత-అత్ర చాపలం నామ సంచారిభావః॥ ౧౨॥ పశ్యేతి ॥ శిశి
రాత్యయే వసంతే-పుష్పభారసమృద్ధానాం పుష్పాణి-అమితాని పుష్పాణీత్యర్థః-సంసారిదుఃఖం పశ్యతో మే జ్ఞానలాభో కించిత్కర ఇవ భాతీత్యర్థః॥ ౧౨॥ పుష్పభారేతి
సమం మధుకరోత్కరైరిత్యం తేన పుష్పభారాణాం మకరందనిర్భరత్వం సూచితమ్॥౧౩॥ ఉక్తమర్థం విశిష్య దర్శయతి॥ రుచిరాణ్యపీతి॥ అతిశ్రియా-అత్య[illegible]
రుచిరాణ్యపి అస్మదనుపయోజనాన్నిష్ఫలాని భవంతి నిర్భరమకరందభరితతయా మధుకరసమూహైస్సమం మహీం యాంతి॥౧౪॥ వదంతీతి ॥ శకునాః మ[illegible] మో
న్మాదకరాస్సంతః అన్యోన్యమాహ్వయంత ఇవ · కలం మధురం రావం వదంతి శబ్దం కుర్వంతీత్యర్థః - మమ కామోన్మాదకరణార్థం సంఘీభవితుమన్యో
న్యమాహ్వయంత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా - అనేన స్వదయోత్తంభకజ్ఞానివ్యాపార ఉక్తః ॥ ౧౫ ॥ వసంత ఇతి ॥ శోచతి శోచేత్ ॥ ౧౬ ॥ గూఢదేశప్రాపణేన [illegible]
శ్చేవసంతప్రసంగాభావాన్న తస్యాః శోకప్రసక్తిరిత్యాశంక్య వసంతాభావేపి మాం వినా న జీవితం ధారయిష్యతీత్యాహ ॥ నూనమితి ॥ ౧౭ ॥ వసంతప్రాప్తి
మంగీకృత్యాహ॥అథవేతి॥ రా॥ వసంతగుణోపలంభనపత్తే మదనాతురా పరైర్భర్త్సితా చ సా కామావస్థాం ప్రపద్యత ఇతి సంశయేనాహ॥అథవేతి॥౧౮॥ శ్యామేతి ॥
శ్యామా యా వనమధ్యస్థా॥౧౯॥ ఉక్తమర్థం సహేతుకం ద్రఢయతి॥దృఢం హీతి॥అస్యాం తే ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం-వర్తయితుం జీవితుం-నాలం న సమర్థా॥రా॥ సాధ్వీ
విరహం గతేతి చ విశేషణద్వయం హేతుగర్భితం॥౨౦॥అత్ర హేతుమాహ॥మయీతి॥భావోనురాగః-తత్వతః ఏకతత్వతయా సర్వథా న చాస్యమాతా నపితా న చాన్య
స్సే ఇహోద్విశిష్టాస్తి మయా సమావేత్యుక్తప్రకారేణ-అనేన స్వస్యజీవసంబంధస్స్వాభావిక ఉక్తః॥౨౧॥ఏవం వసంతోద్దీపనతాముక్త్వా మలయమారుతోద్దీపనతా
మాహ॥ఏష ఇత్యాదినా॥పుష్పవహః పుష్పగంధవహః-అనేన సౌరభ్యముక్తం-సుఖస్పర్శ ఇత్యనేన మాంద్యం- హిమావహః హిమత్వావహ ఇతి శైత్యం॥ని॥తుషారశ్శీ
తళశ్శీతో హిమస్సప్తాన్యలింగకా ఇత్యమరః। తాం విచింతయతః విరహిణ ఇత్యర్థః-పావకప్రతిమః-సంతాపకర ఇత్యర్థః॥ ౨౨॥ ఉక్తమర్థం వివృణోతి॥సదేతి॥ఆ
ఖ్యాం సంసారిణ్యకించిత్కరీ స్వదయాస్యస్యాపృసహ్యేత్యుచ్యతే॥౨౩॥ మధ్యేయత్కించిదాశ్వసనం దృష్టమనువదతి ద్వాభ్యాం-తామితి॥ తదా ప్రథమదర్శనకాలే

మదనేనాభివర్తేత యది నాపహృతా భవేత్ ॥ ౧౨ ॥ పశ్య లక్ష్మణ పుష్పాణి నిష్ఫలాని భవంతి మే * పుష్పభారసమృద్ధానాం వనానాం శిశిరాత్యయే॥
౧౩॥ రుచిరాణ్యపి పుష్పాణి పాదపానామతిశ్రియా * నిష్ఫలాని మహీం యాంతి సమం మధుకరోత్కరైః॥౧౪॥ వదంతి రావం ముదితాః శకునాస్సం
ఘశః కలమ్ * ఆహ్వయంత ఇవాన్యోన్యం కామోన్మాదకరా మమ॥౧౫ ॥ వసంతో యది తత్రాపి యత్ర మే వసతి ప్రియా * నూనం పరవశా సీతా
సాపి శోచత్యహం యథా॥౧౬॥ నూనం న తు వసంతోయం దేశం స్పృశతి యత్ర సా * కథం హ్యసితపద్మాక్షీ వర్తయేత్సా మయా వినా॥౧౭॥ అథవా
వర్తతే తత్ర వసంతో యత్ర మే ప్రియా * కిం కరిష్యతి సుశ్రోణీ సా తు నిర్భర్త్సితా పరైః॥ ౧౮ ॥ శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ మృదుపూర్వాభిభాషి
ణీ * నూనం వసంతమాసాద్య పరిత్యక్ష్యతి జీవితమ్॥౧౯॥ దృఢం హి హృదయే బుద్ధిర్మమ సంప్రతివర్తతే * నాలం వర్తయితుం సీతా సాధ్వీ మద్విర
హం గతా॥౨౦॥ మయి భావస్తు వైదేహ్యాస్తత్త్వతో వినివేశితః * మమాపి భావస్సీతాయాం సర్వథా వినివేశితః॥౨౧॥ ఏష పుష్పవహో వాయుస్సు
ఖస్పర్శో హిమావహః * తాం విచింతయతః కాంతాం పావకప్రతిమో మమ॥౨౨॥ సదా సుఖమహం మన్యే యం పురా సహ సీతయా * మారుతస్స వి
నా సీతాం శోకం వర్ధయతే మమ॥౨౩॥ తాం వినా స విహంగో యః పక్షీ ప్రణదితస్తదా * వాయసః పాదపగతః ప్రహృష్టమభినర్దతి॥ ౨౪ ॥ఏష

మితి శ్లోకః॥౧౬॥ నూనమితి॥ యత్ర సా తం దేశం-వసంతో న స్పృశతి నూనం- తథాపి మయా వినా కథం కాలం యాపయేదితి ఖిద్యతే-కథం హీతి॥౧౯॥ సంత్యక్ష్యతి జీవిత
మిత్యత్ర హేతుమాహ దృఢం హీతి॥ సీతా వర్తయితుం జీవితుం నాలం న సమర్థేతి - మమ హృదయే వర్తత ఇతి సంబంధః- సాధ్వీ మద్విరహం గతేతి చ జీవనహేతుద్వ
యం ద్రష్టవ్యం॥౨౨॥ సదేతి॥ యం మారుతం-పురా సీతయా సహ వర్తమానకాలే॥ ౨౩ ॥ తాం వినేతి॥ తదా పంచవట్యాం సీతయా సహ వర్తమానకాలే-వాయసః ప
క్షీ విహంగస్స్వవిహాయసా గచ్ఛన్-సంప్రణదితః పరుషం భాషితవాన్-ఇదానీం తాం విజ్ఞాతయా విహీనావస్థాయాం పాదపగతః ప్రహృష్టమభినర్దతి-పూర్వమాకా

సీతాయావియోగపూర్వకాలేవా-వాయసఃపక్షీవిహంగఃఆకాశగతస్సన్-యఃప్రణదితఃపరుషంవాశితవాన్సః ఇదానీంతాంవినాతద్విరహావస్థాయాంపాదపగతస్సన్ప్రహృష్టంయథాతథాఅభినర్దతి-పూర్వమాకాశగతస్సన్పరుషనాదేనతద్విశ్లేషంసూచితవాన్-ఇదానీంపాదపగతస్సన్ప్రహృష్టనాదేనాస్యాస్సంశ్లేషంసూచయతీత్యర్థః॥౫౪॥ఎతదేవవివృణోతి॥ఏషఇతి॥తత్రతదానీం-ప్రతిహారకఃవియోజకస్సన్-ఆఖ్యాంయాదృచ్ఛికప్రాసంగికసుకృతదర్శనమ్ క్తః॥౫౫॥శృణ్వితి॥అనేనపరమపదేజ్ఞానప్రథానేసామగాయినాంనిత్యముక్తానాంస్థితిరుక్తా॥రా॥పశ్యేతి॥సన్నాదంపశ్యశబ్దంశృణ్విత్యర్థః॥౫౬॥ విక్షిప్తామితి॥ పవనేనవిక్షిప్తాంకంపితాంప్రియామివస్థితాంతిలకమంజరీంషట్పదఃభృంగోభ్యేతి-అనేనభగవద్దయావిషయభూతస్యోత్తరక్షణద్వయప్రాప్తిర్ధ్వనితేత్యుచ్యతే॥౫౭॥కామినామితి॥ కామినాంవిరహిణాం-శోకవర్ధనఃదుఃఖవర్ధనస్స్వభావః-స్వభావతోదుష్టప్రకృతిరిత్యర్థః-అశోకఃపవనోత్క్షిప్తైః- వాయునాసత్రాణాంబహిశ్చాలితైః స్తబకైఃమాంతర్జయన్నివస్థితః - త్వత్సంహారార్థమిమేతప్తబాణాఃపంచబాణేనస్థాపితాఇతిభీషయన్నివస్థితఇత్యుత్ప్రేక్షా - సంసారిణముజ్జీవయంతంమాంజ్ఞానినోలజ్జితంకుర్వంతీత్యర్థః॥౫౮॥పునరపిజ్ఞానినాంసమృద్ధిందర్శయన్వర్ణయతి-అమీఇత్యాదినా॥కుసుమశాలినఃఅతఏవసాంగరాగాః- విభ్రమోత్సిక్తమనసఃవిలాసగర్వితమనసః-రాగిణఇతియావత్ -నరాఇవభాంతి॥౫౯॥సౌమిత్రఇతిస్పష్టం॥౬౦॥ఇమానీతి॥ నళినానిరక్తోత్పలాని- జలేతరుణసూర్యవత్ ప్రతితరంగంప్రతిఫలితబాలసూర్యవత్॥౬౧॥విరజాదృష్ట్వాపంపాంవర్ణయతి-ఏషేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః॥ని॥సౌగంధికంతుకల్హారమిత్యమరః - శోభతఇతిశేషః॥రా॥పంపాసౌగంధికాన్వితేతిపాఠః॥౬౨॥జలఇతి॥పంకజైరభిసంవృతేత్యన్వయః॥౬౩॥ చక్రవాకేతి॥చిత్రప్రస్థవనాంతరాచిత్రతీరవనపరిధానా-అంతరంపరిధానం॥౬౪॥పవనేతి॥ పవనాహితవేగాభిఃపవనోత్పాదితవేగాభిః-తాడ్యమానానికశాభిస్తాడ్యమానానీవ॥౬౫॥ ఏవంపంపాదర్శనజకామోద్రేకమరత్యవస్థయాదర్శయతి॥పద్మేతి॥సఏకాకీనరమేతేతివద్విరజాతీరవాసోమేనరోచతఇతిలక్ష్మణాయాభివ్యనక్తి॥౬౬॥అహోఇతి॥ వామత్వంవక్రత్వం-గతాందూరగతాం-స్మారయివ్యతిస్మారయతి - కల్యాణతరవాదినీంశుభతరవచనశీలాం-మృగమాహారేతిచరమశ్రుతమేవవాక్యమస్యహృదయేవర్తతే॥౬౭॥శక్యఇతి॥ అద్యాగతఃఇదానీంవర్త

వై తత్రవైదేహ్యావిహగఃప్రతిహారకః * పక్షీమాంతువిశాలాక్ష్యాస్సమీపముపనేష్యతి॥౫౫॥పశ్యలక్ష్మణసన్నాదంవనేమదవివర్ధనమ్*పుష్పితాగ్రేషువృక్షేషుద్విజానాముపకూజతామ్॥౫౬॥విక్షిప్తాంపవనేనైతామసౌతిలకమంజరీమ్ * షట్పదస్సహసాభ్యేతిమదోద్ధూతామివప్రియామ్॥౫౭॥కామినామయమత్యంతమశోకశ్శోకవర్ధనః * స్తబకైఃపవనోత్క్షిప్తైస్తర్జయన్నివమాంస్థితః॥౫౮॥అమీలక్ష్మణదృశ్యంతేచూతాఃకుసుమశాలినః * విభ్రమోత్సిక్తమనసస్సాంగరాగానరాఇవ॥౫౯॥సౌమిత్రేపశ్యపంపాయాశ్చిత్రాసువనరాజిషు * కిన్నరానరశార్దూలః చరంతితతస్తతః॥౬౦॥ఇమానిశుభగంధీనిపశ్యలక్ష్మణసర్వశః * నళినానిప్రకాశంతేజలేతరుణసూర్యవత్॥౬౧॥ఏషాప్రసన్నసలిలాపద్మనీలోత్పలాయుతా * హంసకారండవాకీర్ణాపంపాసౌగంధికాన్వితా॥౬౨॥జలేతరుణసూర్యాభైష్షట్పదాహతకేసరైః * పంకజైశ్శోభతేపంపాసమంతాదభిసంవృతా॥౬౩॥చక్రవాకయుతానిత్యంచిత్రప్రస్థవనాంతరా*మాతంగమృగయూథైశ్చశోభతేసలిలార్థిభిః॥౬౪॥పవనాహితవేగాభిరూర్మిభిర్విమలేంభసి * పంకజానివిరాజంతేతాడ్యమానానిలక్ష్మణ॥౬౫॥పద్మపత్రవిశాలాక్షీంసతతంపంకజప్రియామ్*అపశ్యతోమేవైదేహీంజీవితంనాభిరోచతే॥౬౬॥ అహోకామస్యవామత్వంయోగతామపిదుర్లభామ్ * స్మారయివ్యతికల్యాణీంకల్యాణతరవాదినీమ్॥౬౭॥ శక్యోధారయితుంకామోభవేదద్యాగతోమయా * యదిభూయోవసంతోమాంనహన్యాత్పుష్పితద్రుమః॥ ౬౮॥ యానిస్మరమణీయానితయాసహ

శగతస్సన్పరుషనాదేనతస్యావిశ్లేషంసూచితవాన్ - ఇదానీంపాదపగతస్సన్ప్రహృష్టనాదేనతస్యాఃసంశ్లేషంసూచయతీత్యర్థః॥ టీ॥ సంప్రతిసీతాప్రాప్తిసూచకంశకునంవ్యతిరేకాన్వయముఖేనాహ-తాంవినేతి॥[శేషంతీర్థీయవత్]॥౫౪॥ ఏతదేవవివృణోతి॥ ఏషఇతి॥ ఏషఖలువిహగఃవిహాయసాగచ్ఛతీతివిహగః- తత్రతదానీంవైదేహ్యాఃప్రతిహారకఃఅపహారకఃవియోజకఇతియావత్ - ఇదానీంతుసపక్షీమాంతస్యాస్సమీపముపనేష్యతీతిసంబంధః॥౫౫॥ పశ్యేతి॥సన్నాదంపశ్యశబ్దంశృణ్విత్యర్థః॥౬౪॥పవనేతి॥పవనాహతవేగాభిఃపవనాహతిసంజాతవేగాభిరిత్యర్థః॥౬౫॥ అహోఇతి॥వామత్వంకుటిలత్వం॥౬౭॥పద్మకోశేతి॥ పద్మ

మానః-పుష్పితాః ద్రుమాః యేన స పుష్పితద్రుమః-సర్వధా కామోదుస్సహ ఇత్యుచ్యతే॥౬౮॥ భోగ్యస్యైవ సంతతస్య కుతో బాధకత్వం తత్రాహ॥యానీతి॥౬౮॥ పద్మేతి॥ నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రదళాభ్యాం సీతానేత్రే స్మారయిత్వా సంతాపయంతీత్యర్థః॥రా॥పద్మకోశపలాశాని పద్మముకుళోపరిదళాని నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రకోశశబ్దేన నేత్రపిధానభూతపక్ష్మప్రదేశ ఉచ్యతే॥౬౯॥సర్వప్రాణినాం ప్రాణహేతుర్వాయురేవాస్మత్సర్వస్వాపహారం కురుత ఇత్యాహ-పద్మకేసరేతి॥ పద్మకేసరసంసృష్టః-ధూళీకరణం వాయుకార్యం - తథాచ సర్వప్రాణహేతురేవ సర్వధూళీకరణప్రవృత్తః- సర్వసంహారప్రవృత్త ఇత్యర్థః - యద్వా పద్మావిరహాత్ పద్మకేసరాణి ప్రతికూలాని సంతి వా యోస్సాహాయ్యం కుర్వంతి-పాదారుంతుదమేవ పంకజరజ ఇతి స్వజనసహజబాధకం కథన్నాస్మద్బాధకం - రాజసప్రకృతిత్వాదస్మానపి బాధితుముపక్రమతే-కేసరశబ్దేన తత్థ్సరజసో వివక్షితత్వాత్ -కింజల్కనామానయనాయోగాత్ - ఏతన్మూలం కంటకి సంసర్గః-పద్మకేసరసంసృష్టః-నాయం వాతః-కింతు కేసరీ సింహ ఇత్యపిధ్వనిః-యద్వా పద్మకేసరైస్సంసృష్టః-స్వయమేవ సంహారతుమః తమపరిసహాయః-యద్వా రూపవాన్ వ్యాసహాయశూరః రూపరహితోఽయం కథం న సహాయమపేక్షేత- రూపవాన్ దృఢశరీర ఇత్యపిధ్వనిః - వాయుర్బాధకశ్చేత్ త్వయా పూర్వమేవ పరిహృత్య వర్తితవ్యం తత్రాహ వృక్షాంతరవినిస్సృతః-దూరే దృష్ట్వా పరిహర్తుం శక్యతే-వృక్షషండే పూర్వమాత్మానం సంగోప్య స్థిత్వా ఝటితి వినిర్గతః - యద్వా యథా రాజకుమారస్సౌకుమార్యేణ ఛాయామార్గేణాగచ్ఛతి తథాయమపీత్యర్థః - యద్వా మన్మథతాపేన విశ్రమాయ తరుచ్ఛాయముపి నాశ్రయితుం తుమతే-యది తేహం బాధకః తర్హి దూరాదపసరేత్యత్రాహ-నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః-పూర్వపరిచితవదవభాసమానతయా పరిహర్తుమపి న శక్నోమి- యద్వా సీతానిశ్శ్వాసతుల్యతయా సా త్ర కిం వృక్షమూలే నిలీనా సమాగచ్ఛతీతి చాపలాతిశయేనాన్యత్ర న చలితుం శక్నోమి-సురభినిశ్శ్వసితే దధత స్తృషామితి నిశ్శ్వాసస్య సౌరభ్యం కవిభిరుక్తం - యద్వా న కేవలమనిలస్స పరికర ఏవ బాధతే - కింతు స్మారకతయాపి-వాతి నకదాచిదాయాతి-సర్వదాయాతి-సకలమపి కాననం సవిలాసం చరతి-యద్వా-వాతి- వాగతిగంధనయోః-స్వార్జితగంధేన సర్వాన్ పరవశీకరోతి-ఏతాదృశబాధకోపి న యః కశ్చిదిత్యాహ-వాయుః-సర్వోజ్జీవనహేతుః-యద్వా-భీషాస్మాద్వాతః పవత ఇతి మత్తో భీతో మాం భర్త్సయతి-బాధనప్రకారమాహ మనోహరః-ఆంతరమపి పదార్థమపహరతి-పద్మకేసరసంసృష్ట ఇత్యనేన శైత్యముక్తం వృక్షాంతరవినిస్సృత ఇత్యనేన మాంద్యం నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా ఇతి సౌరభ్యం-యద్వా పద్మకేసరసంసృష్ట ఇత్యనేన చోరసమాధిరుచ్యతే-స్వస్వరూపాపరిజ్ఞానాయ భీరుజనభీషణాయ చ భస్మోద్ధూళితవదనస్సమాయాతి-వృక్షాంతరవినిస్సృతః-పథికానాం స్వసమీపాగమనపర్యంతం గూఢతయా స్థిత్వా తేషు సమీపమాగతేషు సపది సముత్తిష్ఠన్నివ భాతి - నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః చిరపరిచిత ఇవ సరససల్లాపవిశేషైః కస్త్వం గ్రామః కిం తే నామేతి సంభాషమాణ ఇవ స్థితః వాతి-ధనస్యహస్తగతిపర్యంతం నిస్స్పృహతయా తత స్తతః సంచరన్నివ స్థితః-వాయుః-చౌర్యం దృష్ట్వా కేనచిత్ గృహీతుమిద్యుక్తశ్చేల్లాఘవేన హస్తగ్రహణానర్హః-మనోహరః-నాపాతతోపాహరత్ -అపితు సుగుప్తమపి-అనేన నిర్హేతుకహరిదయా ప్రవాహ ఉపవర్ణ్యతే-పద్మకేసరసంసృష్టః-జ్యాపోస్సంజ్ఞాఛందసోరితి హ్రస్వః-పద్మాయాః కేసరైః తత్తుల్యానురాగైః సంసృష్టః-పురుషకారభూతలక్ష్మీప్రణయప్రవృత్త ఇత్యర్థః॥శ్లో॥పితేవ త్వత్ప్రియో జనని పరిపూర్ణాగసి జనే హితస్రోతోవృత్త్యా భవతి చ కదాచిత్ కలుషధీః। కిమేతన్నిర్దోషః క ఇహ జగతీతి త్వముచితైరుపాయైర్విస్మార్య స్వజనయసి మాతా తదసి నః-వృక్షాంతరవినిస్సృతః ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమశ్వత్థం ప్రాహురవ్యయమితి వృక్షత్వేనోక్త సంసారమండలే ప్రవృత్తః - నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః - స్త్రీప్రాయమితరత్సర్వమితి పరతంత్రయా స్త్రీతుల్యానాం లోకానాం ఆశ్వాసకోధారకశ్చేత్యర్థః - వాతి-అనవరతం ప్రవహతి - వాయుః సార్వత్రికః - మనోహరః మానసిక సకలకల్మషహరః ॥ [ద్రవిడోపనిషద్వ్యాఖ్యాకారైర్వ్యాఖ్యాతోయం శ్లోకః] ॥ ౭౦ ॥ అథవిరజాయా అర్వాక్ప్రదేశవర్తినాం రాజస తామస సాత్త్విక భేదభిన్నానాం చేతనానాం స్వరూపం స్వకటాక్షవిషయభూతం దర్శయతి సౌమిత్ర ఇత్యాదినా ॥ దక్షిణ ఇత్యనేన పంపాదక్షిణతీరం క్రమేణ ప్రవిష్టమిత్యవగమ్యతే - అనేకకర్ణికారవర్ణనేన సత్యలోకాదిషు జృంభమాణా రాజసీవృత్తిరుచ్యతే-యష్టింలతాం॥౭౧॥అధిక

భవంతి మే * తాన్యేవారమణీయాని జాయాం తే మే తయా వినా ॥౬౮॥ పద్మకోశపలాశాని దృష్ట్వా దృష్టిర్హి మన్యతే * సీతాయా నేత్రకోశాభ్యాం సదృశానీతి లక్ష్మణ॥౬౯॥పద్మకేసరసంసృష్టో వృక్షాంతరవినిస్సృతః * నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా వాతి వాయుర్మనోహరః॥ ౭౦॥ సౌమి। తేప

మితి॥అనేనఋశ్యమూకసమీపగమనం ద్యోతితం-రజోవర్ధకలోక ఉక్తః॥౭౩॥ గిరీతి ॥ ప్రదీప్తాః జ్వలితాః॥౭౪॥పంపేత్యాదిసార్ధసప్తశ్లోకాః॥ఇమేఉపశోభం
తఇత్యన్వయః - గమువరినృశ్యంతఇత్యన్వయః-సంసక్తాః అవిరళాః-మధుగంధినఇతి సర్వవిశేషణం- లింగవచనవిపరిణామః కార్యః-ఏవంపుష్పితపదమపి-పంపాతీరరు
హాఇమేమాలత్యాదయః ఉపశోభం తేఇత్యేకోఽన్వయః - మాలతీజాతిః - మల్లికామండాః మల్లికాసమూహాః-కరవీరాః ప్రసిద్ధాః -సిందువారాః నిర్గుం
డ్యః-వాసంత్యః మల్లైఇతి ద్రమిడనామయుక్తాసులతాసుపీతవర్ణపుష్పాః లతాః - అత్ర పీతాయాంవాసంతీహేమపుష్పికేతి వైజయంతీ- మాధవ్యః అతిముక్తలతాః
గంధేనపూర్ణాః గంధపూర్ణాః-కుందానాం గుల్మాః కర్ణాః కుందగుల్మాః- చిరిబిల్వాః నక్తమాలాః-మధూకాః మధుద్రుమాఖ్యావృక్షాః-వంజుళాః వేతసాః-వకుళాః
ప్రసిద్ధాః-తిలకాః క్షురకాః-నాగవృక్షాః నాగకేసరాః-నీపాః జలకదంబాః-వరణాః వరుణవృక్షాః-ఖర్జూరాః ప్రసిద్ధాః-పద్మకాః పద్మపుణ్యాఖ్యావృక్షవిశేషాః - లో
ధ్రాః శాబరవృక్షాః సింహకేసరపింజరాః-సింహకేసరవర్ణా ఇత్యర్థః-అంకోలాః కోచకాః కురంటాః పీతవర్ణపుష్పామహాసహాఖ్యాగుల్మాః- పూర్ణకాః శల్మలి
భేదావృక్షవిశేషాః-పారిభద్రకాః నింబాః-పాటలయః ఇకారాంతఆర్షః- కోవిదారాః యుగపత్రకాఖ్యావృక్షాః-ముచులిందాః నారంగవృక్షాః- అర్జునాః కకుభ
వృక్షాః-కేతకాని హేమవర్ణపుష్పాణికపూర్వస్మాద్విశేషః-ఉద్దాలకాః శ్లేష్మాతకవృక్షాః-శిరీషాః కపీతనాఖ్యావృక్షాః-శింశుపాః భస్మగర్భాఖ్యావృక్షాః ధవాః ధధు
రాఖ్యావృక్షవిశేషాః-కురవకాః రక్తవర్ణపుష్పామహాసహాఖ్యాగుల్మాః- రక్తపదంవిస్పష్టార్థం - తినిశాః నేమిద్రుమాః నక్తమాలాః చిరిబిల్వభేదాః - చందనాః ప్ర
సిద్ధాః-స్యందనాః వృక్షవిశేషాః॥౭౫॥పుష్పితానితి ॥ పంపాయాః-సంబంధినఇతి శేషః॥౭౬॥వాతేతి॥వాతవిక్షిప్తవిటపాః వాయువిధూతశాఖానితి తాత్కాలికకాంతి
విశేషోక్తిః-యథాసన్నం-యథాసంస్పృష్టుంశక్యతే తథా ఆసన్నాః-సమీపవర్తినఇత్యర్థః ఇయతా గ్రంథేనవిషయాంతరప్రవణాః ప్రాకృతాః ఉక్తాః॥౭౭॥
పాదపాత్పాదపమితి ॥ కచ్ఛాత్ కచ్ఛమిత్యపిజ్ఞేయం-నైకరసాస్వాదః అనేకమధురసకబళనేన-సంమోదితః సంజాతసంమోదఇవ॥౭౮॥ కేచిదితి ॥ పర్యాప్తకుసు
మాఇత్యనేనముకుళాల్పత్వం-ముకుళసంవీతాః ముకుళైః సమంతాద్వేష్టితా ఇత్యనేనవికసితపుష్పస్వల్పత్వంచావగమ్యతే-శ్యామవర్ణాః వృంతవర్ణేనేతిభావః - ఆ

శ్యపంపాయాదక్షిణేగిరిసానుని * పుష్పితాం కర్ణికారస్య యష్టిం పరమశోభనామ్ ॥౭౨॥ అధికం శైలరాజోఽయం ధాతుభిస్సువిభూషితః * వి
చిత్రం సృజతే రేణుం వాయువేగవిఘట్టితమ్॥౭౩॥గిరిప్రస్థాస్తు సౌమిత్రే సర్వతస్సంప్రపుష్పితైః * నిష్పత్రైస్సర్వతోరమ్యైః ప్రదీప్తా ఇవ కింశు
కైః॥౭౪॥పంపాతీరరుహాశ్చేమే సంసక్తా మధుగంధినః * మాలతీమల్లికామండాః కరవీరాశ్చ పుష్పితాః । కేతక్యస్సిందువారాశ్చ వాసంత్యశ్చ
సుపుష్పితాః * మాధవ్యో గంధపూర్ణాశ్చ కుందగుల్మాశ్చ సర్వశః । చిరిబిల్వా మధూకాశ్చ వంజుళా వకుళాస్తథా * చంపకాస్తిలకాశ్చైవ నా
గవృక్షాస్సుపుష్పితాః । నీపాశ్చ వరణాశ్చైవ ఖర్జూరాశ్చ సుపుష్పితాః * పద్మకాశ్చోపశోభంతే నీలాశోకాశ్చ పుష్పితాః । లోధ్రాశ్చ గిరిపృ
ష్ఠేషు సింహకేసరపింజరాః * అంకోలాశ్చ కురంటాశ్చ పూర్ణకాః పారిభద్రకాః । చూతాః పాటలయశ్చైవ కోవిదారాశ్చ పుష్పితాః * ము
చులిందార్జునాశ్చైవ దృశ్యంతే గిరిసానుషు । కేతకోద్దాలకాశ్చైవ శిరీషాశ్శింశుపా ధవాః * శాల్మల్యః కింశుకాశ్చైవ రక్తాః కురవకాస్తథా । తి
నిశా నక్తమాలాశ్చ చందనాస్స్యందనాస్తథా॥౭౫॥ పుష్పితాన్పుష్పితాగ్రాభిర్లతాభిః పరివేష్టితాన్ । ద్రుమాన్పశ్యేహ సౌమిత్రే పంపాయా
రుచిరాన్బహూన్॥౭౬॥వాతవిక్షిప్తవిటపాన్యథాసన్నాన్ద్రుమానిమాన్ । లతాస్సమనువర్తంతే మత్తా ఇవ వరస్త్రియః॥౭౭॥ పాదపాత్పా
దపంగచ్ఛన్ శైలాచ్ఛైలం వనాద్వనమ్ । వాతి నైకరసాస్వాదసంమోదిత ఇవానిలః॥౭౮॥ కేచిత్పర్యాప్తకుసుమాః పాదపా మధుగంధినః । కేచిన్ము
కుళసంవీతాః శ్యామవర్ణా ఇవాబభుః॥౭౯॥ఇదంమృష్టమిదంస్వాదు ప్రఫుల్లమిదమిత్యపి । రాగమత్తో మధుకరః కుసుమేష్వవలీయతే॥౮౦॥నిలీయ

పద్మకోశపలాశానిపద్మముకుళోపరిదళాని - నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రకోశశబ్దేన నేత్రపిధానభూతపక్ష్మప్రదేశా ఉచ్యంతే॥౭౦॥ టీ॥ పద్మకేసరసంసృష్టఇత్యనేన
సౌరభ్యముక్తం - వృక్షాంతరవినిస్సృతఇత్యనేనమాంద్యముక్తం॥౭౭॥ పాదపాత్పాదపమితి ॥ నైకరసాస్వాదసంమోదితఇవ అనేకరసాస్వాదనేనజాతసమ్మో
దఇవ॥౭౮॥ కేచిదితి ॥ పర్యాప్తకుసుమాముకుళసంవీతాః - ఏతత్పుష్పముకుళప్రాచుర్యాభిప్రాయేణోక్తం॥౭౯॥మధులిప్సయాపుష్పాత్పుష్పాంతరంగచ్ఛంతః

బభుః ఆభాంతి-లడర్థే లిట్ ॥౭॥ ఇదమితి ॥ మృష్టం రమ్యం-స్వాదురసవత్ రాగమత్తః-అభినవపుష్పకుతూహలాకుల ఇత్యర్థః-అవలీయతే సక్తో భవతి॥౭॥ మధుభి ప్రియాపుష్పాత్పుష్పాంతరం గచ్ఛంతం మధుకరం విలోక్యోత్ప్రేక్షతే-ఇదమితి॥౮॥ పునర్మధుకరస్య చాపలం దర్శయతి॥ నిలీయేతి॥ నిలీయ క్వచిత్పుష్పే క్షణమాత్రం స్థిత్వా-పుష్పాంతరే భూయసీమివ మధుసమృద్ధిం దృష్ట్వా తత్క్షణాదన్యత్ర పుష్పే గచ్ఛతి-ఏవం సర్వత్రేతి జ్ఞాపయితుం పంపాతీరద్రుమేష్విత్యుక్తం॥౮॥ ఇయమితి॥ ఇయం భూమిః-స్వయం నిపతితైః-అతిసుకుమారైరిత్యర్థః-కుసుమసంఘాతైః ఉపస్తీర్ణా వ్యాప్తా సతీ-శయనప్రస్తరైః శయనాస్తరణైరివ-సుఖాకృతా సుఖావహాకృతా॥౯॥ వివిధా ఇతి॥ నగసానుషు వికీర్ణైః వివిధైః ఇతస్తతస్స్వయం పతితైః పుష్పైః-వివిధాః ప్రస్తరాః కృతా హీత్యుత్ప్రేక్షా-వివిధా ఇత్యస్య వివరణం పీతరక్తా ఇతి-ఇదముపలక్షణం-నానావర్ణా ఇత్యర్థః-క్వచిత్పీతవర్ణచంపకాదిపుష్పాణి పతితాని హేమమయపర్యంక ఇవ భవతి-క్వచిద్రక్తవర్ణకర్ణికారాదిపుష్పాణి పతితాః పట్టవస్త్రరచితతల్పిమానీవ-ఇత్యేవం నానావర్ణనానాశయ్యా ఇవ భాంతీతి భావః॥౧౦॥ హిమాంత ఇత్యర్థం॥ హిమాంతే వసంతే-వృక్షాణాం పుష్పసంభవం పుష్పసమృద్ధిః-వక్ష్యమాణస్య సంతోషేణోక్తిః॥౧౧॥ హిమాంతే శిశిరాదౌ వృక్షాణాం యః పుష్పసంభవో స్తితం-అస్మిన్ కాలే పశ్యేత్యర్థః॥౧౧॥ పుష్పితే ॥ పుష్పమాసే వసంతే-సంఘర్షాత్ పుష్పితాః అమీ తరవః షట్పదనాదితాః స్వంతః పరస్పరమాహ్వయంత ఇవ-యాయం వయమివ నపుష్పితా ఇత్యన్యోన్యం భృంగరవేణ వ్యాజేన వదంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా-అర్ధత్రయమేకాన్వయం వా-ఆహ్వయంత ఇవేత్యుక్త్వా కుసుమోత్తంసవిటపాః పూర్వోక్తాస్తరవః బహులమధికం శోభంత ఇతి॥౧౨॥ ఏష ఇతి॥ కామముద్దీపయన్-అన్యరతిదర్శనస్యోద్దీపకత్వాదితి భావః॥౧౩॥ మందాకిన్యా ఇతి॥ యదిదం పంపాయా రూపం ఏవం మందాకిన్యాశ్చ మనోహరం రూపం-కథమేతత్సాదృశ్యం తస్యా ఇత్యత్రాహ-స్థాన ఇతి-మనోరమాః జగతి విఖ్యాతాస్తస్యా గుణాః స్థానే యుక్తాః॥౧౪॥ యదీతి ॥ ననుపరపురుషేణాపహృతా కథం రతయే ప్రార్థ్యతే తత్రాహ సాధ్వీతి॥ వసేమహి॥ శ్లో॥ భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే । అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతః స్వపతశ్చ తే ఇత్యుక్తవతా త్వయా సహ వసేమేత్యాశయేన బహువచనం-శక్రాయ శక్రత్వాయ-ఐశ్వర్యాయ ఇంద్రత్వస్య ప్రాథమికత్వాత్తథోక్తం-రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి చతుర్థీ- ఉత్తమం పురుషం ప్రతి నాసత్యముచ్యత ఇత్యాశయేన రఘూత్తమేత్యుక్తిః॥౧౫॥ యది చేహ వసేన్మయి-మయి మత్సమీపే॥౧౫॥ ఉక్తార్థే హేతుమాహ॥ నహీతి॥ రమతః రమమాణస్య-హియస్మాచ్చింతా న భవేత్ - అయోధ్యాయా అలాభకృతా చింతా న స్యాత్ -అన్యేషు శక్రత్వాదిషు - రహస్యప్యేవం విధమానుషత్వభావనానురూపం వచనం యోగి నో బుధ్యేరన్నితి ॥

పునరుత్పత్య సహసాన్యత్ర గచ్ఛతి। మధులుబ్ధో మధుకరః పంపాతీరద్రుమేష్వసౌ॥౮॥ ఇయం కుసుమసంఘాతైరుపస్తీర్ణా సుఖాకృతా । స్వయం నిపతితైర్భూమిశ్శయనప్రస్తరైరివ॥౯॥ వివిధా వివిధైః పుష్పైస్తైరేవ నగసానుషు। వికీర్ణైః పీతరక్తా హి సౌమిత్రే ప్రస్తరాః కృతాః॥౧౦॥ హిమాంతే పశ్య సౌమిత్రే వృక్షాణాం పుష్పసంభవమ్ ॥౧౧॥ పుష్పమాసే హి తరవస్సంఘర్షాదివ పుష్పితాః ❋ ఆహ్వయంత ఇవాన్యోన్యం నగాష్షట్పదనాదితాః । కుసుమోత్తంసవిటపాశ్శోభంతే బహులక్ష్మణ॥౧౨॥ ఏష కారండవః పక్షీ విగాహ్య సలిలం శుభం। రమతే కాంతయా సార్ధం కామముద్దీపయన్నివ॥౧౩॥ మందాకిన్యాస్తు యదిదం రూపమేవం మనోహరమ్। స్థానే జగతి విఖ్యాతా గుణాస్తస్యా మనోరమాః॥౧౪॥ యది దృశ్యేత సా సాధ్వీ యది చేహ వసేమహి । స్పృహయేయం న శక్రాయ నాయోధ్యాయై రఘూత్తమ॥౧౫॥ న హ్యేవం రమణీయేషు శాద్వలేషు తయా సహ । రమతో మే భ

మధుకరం విలోక్యోత్ప్రేక్షతే ॥ ఇదమితి॥ టీ॥ మృష్టం శోధితం నిర్దోషమిత్యర్థః-స్వాదు మధురం॥౭॥ ఇయమితి॥ ఇయం భూమిః శయనప్రస్తరైః స్వయం నిపతితైః కుసుమసంఘాతైరుపస్తీర్ణా అత ఏవ సుఖాకృతిః - ఇమాం పశ్యేతి పరేణ సంబధ్యతే॥౯॥ వివిధా ఇతి । నగసానుషు వికీర్ణైః వివిధైస్తైరేవ పుష్పైః పీతరక్తాః వివిధాః ప్రస్తరాః కృతా హీత్యుత్ప్రేక్షా॥౧౦॥ హిమాంత ఇతి॥ వృక్షాణాం పుష్పసంభవం పుష్పమాసే వసంతే-సంఘర్షాదేవ పుష్పితా యే వృక్షాస్తానపి పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౧౩॥ మందాకిన్యా ఇతి ॥ మందాకిన్యాః ప్రసిద్ధరూపం ఏవం మనోహరం యది భవేత్ - తర్హి తస్యా జగతి విఖ్యాతా మనోహరాః గుణాః స్థానే యుక్తా ఇతి యోజనా ॥ టీ॥ మందాకిన్యాశ్చిత్రకూటపర్వతవర్తిన్యాః - స్థానే యుక్తాః॥ని॥ యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే ఇత్యమరః-రూపమేతన్మనోహరమితి పాఠే- పంపాయా యదిదం మనోహరం రూపమస్తి - ఏతన్మందాకిన్యా విద్యతే చేత్తర్హి తస్యా జగతి విఖ్యాతా మనోహరా గుణాః స్థానే యుక్తా ఇతి యోజనా॥౧౪॥ యదీతి ॥ మయి మత్స

రా॥నహీతి॥నస్పృహాన్యేషు వాభవేదితి సమ్యక్-అన్యేషు బ్రహ్మలోకాదిషు॥౯౬॥అమీ ఇతి॥వినావర్తమానస్యేతి శేషః॥౯౭॥పశ్యేత్యాది సార్ధశ్లోకః॥పుష్కరైః పద్మైః
ఆయుతాం వ్యాప్తాం-కారండవాః జలకాకాః-ప్లవైః జలకుక్కుటైః-వరాహేతి-తీర ఇతి శేషః॥౯౮॥అధికమిత్యర్థం॥విహంగమైః ఉక్తభిన్నైః॥౯౯॥ దీపయంతీతి॥స్మృ
త్వా వర్తమానస్యేతి శేషః॥౧౦౦॥పశ్యేతి॥పునస్త్వర్థః-విరహీకృతం-విరహిణమిత్యర్థః-మృగీభిః సహితాన్మృగాన్ పశ్య-వైదేహ్యా విరహీకృతం మాం పునః పశ్యే
త్యన్వయః-ఏతేషు సకళత్రేషు సుఖం సంచరత్సు మమైకస్యాసహాయకష్టావస్థితి భావః॥రా॥పునశ్శబ్దోప్యర్థే-మామపి పశ్యేతి సంబంధః॥౧౦౧॥వ్యథయంతీతి॥ సంచరం
తః-మృగాదయ ఇతి శేషః॥౧౦౨॥పశ్యేయమిత్యర్థం॥ తతః తదా స్వస్తి శుభం॥౧౦౩॥జీవేయమితి స్పష్టం॥౧౦౪॥పద్మేతి॥పద్మకల్హారగంధవహమితి లక్షణయార్థః-
ధన్యాః సకాంతాః-పదప్రయోజనం త్వాచార్యా ఊచుః-పద్మం చ సౌగంధికం చ పద్మసౌగంధికే-తే వహతి ప్రాపయతీతి పద్మసౌగంధికవహం - అత్ర పద్మసౌగంధికయో
ర్వహనానుపపత్తేస్తద్గంధో లక్ష్యతే-లక్షణాయాశ్చ ప్రయోజనేన భవితవ్యం-యథా గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర పావనత్వాది-తథాత్ర ప్రయోజనం యథా పద్మస్యై
వ ఘ్రాణసమీపానయనే పి ఉపరి స్థితః పరిమళః శీతలో గృహ్యతే-నాంతః స్థిత ఉష్ణమిశ్రః - తథాయం వాయురపి ఉపరిస్థశీతళపరిమళమాదాయ సమాగచ్ఛతీత్యర్థః -
యద్వా పద్మకేసరసంసృష్ట ఇత్యనుక్తేః పద్మసౌగంధికో పరివర్తి పరిమళావహ ఇత్యర్థః-గుణగుణినోరభేదవివక్షయా పద్మసౌగంధికేత్యుక్తిః-ఉభయోక్త్యా నానా
పుష్పగ్రథితమాలికాధారిణ ఇవ నానాపుష్పపరిమళం వహతీత్యుచ్యతే-శివం శుద్ధం-తథాచాన్యాసంస్పర్శితోక్త్యా ప్రాథమికమలయమారుత ఇత్యుచ్యతే - శోకవినా
శనం-విరహిణో దక్షిణపవనశ్శోకవర్ధనః - నతు శోకవినాశనః- తథాచ జీవతో హి శోకం కుర్యాత్ జీవితాపాయకరణేన శోకధర్మ్యభావాచ్ఛోకవినాశనం-ధన్యాః-
ఏవంవిధే మలయానిలే వాతి సతి పకాంతస్థలమన్వేష్యశయనపరాః కేచన సంతి హి సేవంతే-కదా సమాగమిష్యత్యయం పవన ఇత్యవసరప్రతీక్షా భవంతి సేవా హ్యవస
రప్రతీక్షా-పంపోపవనమారుతం-ఆకరాదాగతాగ్నిమివస్థితం- సముద్రాదుత్థితబడబానలమివేత్యర్థః॥[ప్రత్యేకశ్లోకవ్యాఖ్యానే ప్యయమేవాభిప్రాయ ఉక్తః]॥
౧౦౫॥శ్యామేతి॥వివశా ప్రాణత్యాగే పి న స్వతంత్రేత్యర్థః॥౧౦౬॥కిన్న్వితి॥ సీతయా సహ మమ కుశలం పృష్ట ఇత్యర్థః॥౧౦౭॥యేతి॥మందం భాగ్యరహితం॥ని॥
మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందాస్స్యురిత్యమరః-సత్పథం పతివ్రతామార్గమాస్థాయ అనుగతేత్యన్వయః॥౧౦౮॥తయేతి॥ ధారయే జీవామి- విగతచేతసం వికల

వేద్మింతానస్పృహాన్యేషు వా భవేత్॥౯౬॥అమీ హి వివిధైః పుష్పైస్తరవో రుచిరచ్ఛదాః। కాననే స్మిన్వినా కాంతాం చిత్తమున్మాదయంతి మే॥౯౭॥
పశ్య శీతజలాం చేమాం సౌమిత్రే పుష్కరాయుతామ్। చక్రవాకానుచరితాం కారండవనిషేవితామ్ * ప్లవైః క్రౌంచైశ్చ సంపూర్ణాం వరాహ
మృగసేవితామ్॥౯౮॥అధికం శోభతే పంపా వికూజద్భిర్విహంగమైః॥౯౯॥ దీపయంతీవ మే కామం వివిధా ముదితా ద్విజాః। శ్యామాం చంద్రముఖీం
స్మృత్వా ప్రియాం పద్మనిభేక్షణామ్॥౧౦౦॥ పశ్య సానుషు చిత్రేషు మృగీభిస్సహితాన్మృగాన్। మాం పునర్మృగశాబాక్ష్యా వైదేహ్యా విరహీకృ
తమ్॥౧౦౧॥వ్యథయంతీవ మే చిత్తం సంచరంతస్తతస్తతః।అస్మిన్ సానుని రమ్యే హి మత్తద్విజగణాయుతే॥౧౦౨॥ పశ్యేయం యది తాం కాంతాం తతః
స్వస్తి భవేన్మమ॥౧౦౩॥జీవేయం ఖలు సౌమిత్రే మయా సహ సుమధ్యమా * సేవతే యది వైదేహీ పంపాయాః పవనం సుఖమ్॥౧౦౪॥ పద్మసౌగం
ధికవహం శివం శోకవినాశనమ్ * ధన్యా లక్ష్మణ సేవంతే పంపోపవనమారుతమ్॥౧౦౫॥ శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ ప్రియా విరహితా మయా * కథం ధా
రయతి ప్రాణాన్ వివశా జనకాత్మజా॥౧౦౬॥కిన్ను వక్ష్యామి రాజానం ధర్మజ్ఞం సత్యవాదినమ్ * సీతయా జనకం పృష్టః కుశలం జనసంసది॥౧౦౭॥
యా మామనుగతా మందం పిత్రా ప్రవ్రాజితం వనమ్ * సీతా సత్పథమాస్థాయ క్వ ను సా వర్తతే ప్రియా॥౧౦౮॥ తయా విహీనః కృపణః కథం లక్ష్మ
ణ ధారయే * యా మామనుగతా రాజ్యాద్భ్రష్టం విగతచేతసం॥౧౦౯॥ తచ్చార్వంచితపక్ష్మాక్షం సుగంధి శుభమవ్రణం * అపశ్యతో ముఖం తస్యా

మీ పే-శక్రాయశక్రత్వాయ॥౯౫॥నహీతి॥అన్యేషు బ్రహ్మలోకాదిషు॥౯౬॥దీపయంతీతి॥ ప్రియాం స్మృత్వా స్థితస్య మే - కామం క్రమాః దీపయంతీతి సంబంధః॥
౧౦౦॥పశ్యేతి॥ పునశ్శబ్దోప్యర్థే-మామపి పశ్యేతి సంబంధః॥౧౦౧॥వ్యథయంతీతి॥ సంచరంతః మృగా ఇతి శేషః॥౧౦౩॥ పద్మేతి॥ పద్మసౌగంధికవహం పద్మసౌరభ
వహం - ధన్యాస్సుకాంతాః॥౧౦౫॥ కిన్న్వితి॥సీతయేతి సహార్థే తృతీయా - సీతయా సహితస్య తవ కుశలమితి పృష్టో హం జనకం కిం వక్ష్యామీతి సంబంధః॥౧౦౭॥

హృదయం॥౧౦౮॥ తదితి॥ అంచితపక్ష్మాక్షం-అంచితాని పూజితాని-స్నిగ్ధానీతి యావత్-పక్ష్మాణి యయోస్తే-అంచితపక్ష్మణీ అక్షిణీ యస్య తత్-శుభం శోభమానం-అవ్రణం-నిర్దోషమిత్యర్థః-వ్రణకిణరహితం వా॥౧౦౯॥ స్మితేతి ॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం-కాంతస్మితా లక్ష్మణజాతహాసేత్యుక్తరీత్యా స్మితేన నైసర్గికస్మితేన హాస్యాంతరేణ ఆగంతుకహాస్యేన చ యుక్తం-గుణవత్ స్వవచనాపేక్షయా ఉత్కర్షవత్-మధురం హితం ప్రియహితం-అతులం-ప్రియవాదీ చ భూతానామిత్యుక్తరామవచనమప్యస్య న సదృశమిత్యర్థః-సంసారాదుత్తీర్ణస్య చేతనస్య-పతత్సామగాయన్నాస్త ఇత్యుక్తసామధ్వనిం కదా శ్రోష్యామీతి వ్యంజయతి॥౧౧౦॥ ప్రాప్యేతి ॥ స్వయం దుఃఖం ప్రాప్య స్థితాపి స్వదుఃఖమప్రకాశయంతీ హర్షం భావయంతీ-సాధు మన్మథార్తినివర్తకం వచనమభ్యభాషత-పూర్వమితి శేషః-అనాదికాలం మమ కైంకర్యయోగ్యో జీవ ఇత్యర్థః॥౧౧౧॥ కిం న్వితి ॥ సా స్నుషా క్వ-కథం కీదృక్ప్రకారేతి పృచ్ఛంతీం కౌసల్యాం కిం వక్ష్యామి-అతిమనస్వినీమిత్యనేన యథార్థం వక్ష్యామి చేత్తదానీమేవ వాత్సల్యాతిశయాన్నశ్యేదిత్యుచ్యతే ॥౧౧౨॥ కిమత్ర యుక్తం తత్రాహ-గచ్ఛేతి ॥ ఋషిభిర్నా॥రా॥ నహ్యహం జీవితుం శక్తస్తామృతే జనకాత్మజామిత్యస్యానంతరం ఇతి రామస్తు విలపన్నిత్యాదయః కేచన శ్లోకాః కతిపయకోశేషు దృశ్యంతే-తే బహుకోశేష్వదృష్టత్వాద్వాల్మీకిపాఠప్రతీతేశ్చ తైర్వినా కథాసంగత్యుపపత్తేశ్చ న వ్యాఖ్యాతాః॥౧౧౩॥ ఇతీతి ౹ అవ్యయం యుక్తిభిరవినాశ్యం॥ ౧౧౪॥ సంస్తంభేతి॥ సంస్తంభ-సంస్తంభస్వ-ధైర్యమవలంబస్వేత్యర్థః-అకలుషాత్మనాం సధైర్యహృదయానాం - ఈదృశానాం త్వాదృశానాం- మందా అల్పా-కలుషితేత్యర్థః॥ ౧౧౫॥ స్మృత్వేతి ॥ వియోగజం దుఃఖం భవతీత్యేతల్లోకవృత్తం స్మృత్వా తద్ధేతుభూతం ప్రియజనవిషయాతిస్నేహం త్యజేత్యర్థః - తత్ర శ్లేషగర్భమర్థాంతరం న్యస్యతి - అతీతి - స్నేహః ప్రీతిః - తైలం చ - అతః వాత్సల్యప్రవృత్తిం విహాయ చేతనసంతరణోపాయం చింతయేత్యర్థః॥౧౧౬॥ యదీతి ॥ న భవిష్యతి వినశిష్యతీత్యర్థః॥ ౧౧౭॥ ప్రవృత్తిరితి॥ ప్రవృత్తిర్వార్తా॥౧౧౮॥ యదీతి ॥ అదితేః ఇంద్రస్య మాతుః॥౧౧౯॥ స్వాస్థ్యమితి ॥ స్వాస్థ్యం ధైర్యం- నష్టకార్యార్థైః నష్టకార్యరూపప్రయోజనైః పురుషైః అయత్నే

సీదతీవ మనో మమ॥౧౦౯॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం గుణవన్మధురం హితం * వైదేహ్యా వాక్యమతులం కదా శ్రోష్యామి లక్ష్మణ॥౧౧౦॥ ప్రాప్య దుఃఖం వనే శ్యామా సా మాం మన్మథకర్శితం * నష్టదుఃఖేవ హృష్టేవ సాధ్వీ సాధ్వభ్యభాషత॥౧౧౧॥ కిన్ను వక్ష్యామి కౌసల్యామయోధ్యాయాం నృపాత్మజ * క్వ సా స్నుషేతి పృచ్ఛంతీం కథం చాతిమనస్వినీం॥ ౧౧౨॥ గచ్ఛ లక్ష్మణ పశ్య త్వం భరతం భ్రాతృవత్సలం * న హ్యహం జీవితుం శక్తస్తామృతే జనకాత్మజాం॥౧౧౩॥ ఇతి రామం మహాత్మానం విలపంతమనాథవత్ * ఉవాచ లక్ష్మణో భ్రాతా వచనం యుక్తమవ్యయం॥౧౧౪॥ సంస్తంభ రామ భద్రం తే మా శుచః పురుషోత్తమ * నేదృశానాం మతిర్మందా భవత్యకలుషాత్మనాం॥౧౧౫॥ స్మృత్వా వియోగజం దుఃఖం త్యజ స్నేహం ప్రియే జనే* అతిస్నేహపరిష్వంగాద్వర్తిరార్ద్రాపి దహ్యతే॥౧౧౬॥ యది గచ్ఛతి పాతాళం తతోఽభ్యధికమేవ వా* సర్వథా రావణస్తావన్న భవిష్యతి రాఘవ॥౧౧౭॥ ప్రవృత్తిర్లభ్యతాం తావత్తస్య పాపస్య రక్షసః * తతో హాస్యతి వా సీతాం నిధనం వా గమిష్యతి॥౧౧౮॥ యది యాత్యదితేర్గర్భం రావణస్సహ సీతయా * తత్రాప్యేనం హనిష్యామి న చేద్దాస్యతి మైథిలీం॥౧౧౯॥ స్వాస్థ్యం భద్రం భజస్వార్య త్యజ్యతాం కృపణా మతిః * అర్థో

టీ॥ తవేతి ॥ ధారయ-ప్రాణానితి శేషః॥౧౦౮॥ తదితి॥ అవ్రణం నిర్దోషం॥౧౦౯॥ స్మితేతి॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం ప్రసన్నహాస్యవిశేషేణ యుక్తం గుణవత్ ఉపచారవత్ ॥టీ॥ స్మితేతి ॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం ప్రసన్నహాస్యవిశేషేణ యుక్తం - యద్వా-స్మితం మందహాసః-హాస్యం ప్రకటహాసః - అంతరం అవసరః -యథావసరం తదుక్తమిత్యర్థః - గుణవత్ ఉపచారవత్ ॥౧౧౦॥ టీ॥ ప్రాప్యేతి ॥ శ్యామా సంపూర్ణయౌవనా ఉపభోగయోగ్యేతి యావత్ - మన్మథకర్శితం మన్మథపీడితం - అల్పకాలవిళంబమప్యసహమానమిత్యర్థః - తథాపి నష్టదుఃఖేవ సా మనోనుకూలం యథా భవతి తథా అభ్యభాషత అభిముఖీ భాషతే॥౧౧౧॥ కిన్న్వితి ॥ సా స్నుషా కుత్ర వర్తతే కథం చ కిం ప్రకారేతి చ పృచ్ఛంతీం కౌసల్యాం కిన్ను వక్ష్యామి - యథావృత్తం వక్ష్యామి అన్యద్వా వక్ష్యామి వా- ఉభయమపి వక్తుం న శక్యమితి భావః॥టీ॥ ఇదం మదీయం దుఃఖం తావదాస్తాం వనవాసానంతరం గతేన మయా బంధువిషయప్రశ్నోపి మరుత్తరణీయ ఇత్యాహ ॥ కిన్న్వితి ॥౧౧౩॥ ఇతి రామమితి॥ అవ్యయం యుక్తిభిః ఖండితుమశక్యం ॥ ౧౧౫ ॥ స్మృత్వేతి ॥ వియోగజం దుఃఖం స్మృత్వా ప్రియే జనే స్నేహం త్యజ-కుతః - అతిస్నేహేతి ॥ ౧౧౯ ॥ స్వాస్థ్యమితి ॥ స్వా

నయత్నాభావేన॥రా॥స్వాస్థ్యంస్వభావావస్థానంధైర్యమితియావత్ ॥ ౧౨౦॥ అతోయత్నఃకర్తవ్యఇత్యాహ-ద్వాభ్యాముత్సాహఇత్యాదిభ్యాం॥ ౧౨౧॥ త్యజ్యతామితి ॥ కామేవృత్తోవ్యాపారోయస్యసతథాత్వం-వృత్తతఃసన్న్యస్య-తిరస్కృత్యేత్యర్థః-ఆత్మానం-కృతాత్మానంశిక్షితమనస్కంమహాత్మానంమహాధైర్యం-నావబుధ్యసే-తస్మాత్త్యజ్యతామిత్యన్వయః-కింవాత్సల్యేనతప్యతే-సాధుకారీసాధుర్భవతి - పాపకారీపాపీభవతీతిభవద్భిరేవకృతాంశాస్త్రమర్యాదాంకింనావబుధ్యసఇత్యర్థః॥౧౨౩॥ఏవమితి॥అత్రశోకమోహశబ్దాభ్యాందయావాత్సల్యేఉచ్యేతే-తయోస్త్యాగోనామశాస్త్రమర్యాదానుసారేణచేతసరక్షణోద్యోగః॥౧౨౪॥సఇతి ॥ అభ్యతిక్రామత్ -అనిత్యత్వాదదభావః-పారిప్లవద్రుమాంచంచలద్రుమాం-అనేనభగవతఃసంసారిమండలాభిముఖ్యంసూచితం॥ ౧౨౫॥ సర్గార్థంపునస్సంగ్రహేణదర్శయతిద్వాభ్యాం-నిరీక్షమాణఇతి ॥ విచార్య-సీతామన్విష్యేత్యర్థః॥౧౨౬॥తంమత్తేతి॥మత్తగజవత్ విలాసేనగంతుంశీలమస్యాస్తీతితథా-అనేనవనదుర్గప్రదేశేపినిర్భయసంచారిత్వముచ్యతే-అవ్యగ్రమనాఃఅచంచలచిత్తః-అప్రకంప్యరామవిషయప్రేమభారఇత్యర్థః - మహాత్మా-అప్రచ్యుతధైర్యః-అప్రమత్తఃగమనసౌందర్యానుభవేప్యసక్తః-సః-రామేప్రమాదంమాకార్షీఃపుత్రభ్రాతరిగచ్ఛతీతిసుమిత్రయాసందిష్టః- లక్ష్మణఃకైంకర్యలక్ష్మీయుక్తః-తంసీతావియోగార్తం-గచ్ఛంతంమత్తమాతంగగామినమిత్యుక్తరీత్యాగమనచారుతయాసర్వాన్వశీకుర్వంతం-రాఘవం- ధర్మేణసంస్తంభేత్యాదిరాజనీతికథనేన-బలేనతత్రాప్యేనంహనిష్యామీతిస్వబలకథనేనచ-రరక్షనిర్దుఃఖమకరోత్ ॥౧౨౭॥ అథసీతాప్రాప్తిబీజముపక్షిపతి॥తావితి॥ ఋశ్యమూకస్యఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతస్య-సమీపచారీసమీపసంచరణశీలః-వాలిభయాదితిశేషః-చరన్కదాచిత్పంపోపాంతేపర్యటన్-అద్భుతంయథాభవతితథాదర్శనీయౌ - శాఖామృగాణాంవానరాణాం-అధిపఃసుగ్రీవః-తరస్వీబలవాన్-వితత్రసేత్రాస-వ్యత్యయేనాత్మనేపదం-భీతోభూత్ -నచిచేష్టచిచేష్టే-వ్యత్యయేనపరస్మైపదం - స్తబ్ధోభూదిత్యర్థః॥౧౨౮॥సఇతి ॥ తత్రపంపావనే-విషాదచింతాభయహేతవఉత్తరసర్గేవ్యక్తీభవిష్యంతి॥౧౨౯॥నకేవలంసుగ్రీవఏవత్రస్తః-తత్సచివాఅపీత్యాహ॥తమితి॥ ఆశ్రమంమతంగాశ్రమం-పుణ్యంధర్మవర్ధకం-సుఖంసుఖకరం-శరణ్యం - మునిజనవాసయోగ్యం-సదైవవానరసేవితాంతం - వానరసేవితమధ్యమితిదుష్ప్రవేశ

హీనష్టకార్యార్థైర్నాయత్నేనాధిగమ్యతే॥౧౨౦॥ఉత్సాహోబలవానార్యనాస్త్యుత్సాహాత్పరంబలమ్ * సోత్సాహస్యాస్తిలోకేష్విన్నకించిదపిదుర్లభమ్।ఉత్సాహవంతఃపురుషానావసీదంతికర్మసు* ఉత్సాహమాత్రమాశ్రిత్యసీతాంప్రతిలభేమహి॥౧౨౨॥త్యజ్యతాంకామవృత్తత్వంశోకంసన్న్యస్యపృష్ఠతః * మహాత్మానంకృతాత్మానమాత్మానంనావబుధ్యసే॥౧౨౩॥ ఏవంసంబోధితస్తత్రశోకోపహతచేతనః *న్యస్యశోకంచమోహంచతతోధైర్యముపాగమత్ ॥౧౨౪॥ సోభ్యతిక్రామదవ్యగ్రస్తామచింత్యపరాక్రమః *రామఃపంపాంసురుచిరాంరమ్యాంపారిప్లవద్రుమాం ॥ ౧౨౫ ॥నిరీక్షమాణస్సహసామహాత్మా సర్వంవనంనిర్ఝరకందరాంశ్చ । ఉద్విగ్నచేతాస్సహలక్ష్మణేనవిచార్యదుఃఖోపహతఃప్రతస్థే॥ ౧౨౬ ॥ తంమత్తమాతంగవిలాసగామీగచ్ఛంతమవ్యగ్రమనామహాత్మా । సలక్ష్మణోరాఘవమప్రమత్తోరరక్షధర్మేణబలేనచైవ॥౧౨౭॥ తావృశ్యమూకస్యసమీపచారీచరన్దదర్శాద్భుతదర్శనీయౌ । శాఖామృగాణామధిపస్తరస్వీవితత్రసేనైవచిచేష్టకించిత్ ॥ ౧౨౮॥ సతౌమహాత్మాగజమందగామీశాఖామృగస్తత్రచిరంచరంతౌ । దృష్ట్వావిషాదంపరమంజగామచింతాపరీతోభయభారమగ్నః॥౧౨౯॥తమాశ్రమం

స్థైర్యంధైర్యమిత్యర్థః * అథోహీతి॥నష్టకార్యార్థైఃనష్టకార్యరూపప్రయోజనైఃపురుషైః-నష్టధైర్యైఃపురుషైర్వా- అర్థఃప్రయోజనంఅయత్నేనసనాధిగమ్యతే॥౧౨౦॥త్యజ్యతామితి॥ఆత్మానంకృతాత్మానంశిక్షితాంతఃకరణం-మహాత్మానంమహాధృతింపరమాత్మానంవా-కిన్నబుధ్యసఇత్యర్థః॥టీ॥త్యజ్యతామితి॥ కామవృత్తత్వంమన్మథపరతంత్రత్వం॥౧౨౪॥సఇతి ॥ పారిప్లవద్రుమాంచంచలద్రుమాంతాంపంపామతిక్రామత్ అత్యక్రామత్ ॥౧౨౬॥తంమత్తేతి ॥ ధర్మేణబలేనచ-సంస్తంభరామభద్రంతఇత్యాదిరాజనీతిరూపధర్మకథనేన-తత్రాప్యేనంహనిష్యామీత్యాదిస్వబలకథనేనచేత్యర్థః॥౧౨౭॥తావితి॥ శాఖామృగాణాంఅధిపఃసుగ్రీవః-తౌరామలక్ష్మణౌదదర్శ-తతఃతస్యసుగ్రీవస్యచిత్తంవిభ్రాంతిమత్ బభూవేతిసంబంధః॥౧౨౯॥ తమితి॥ తమాశ్రమంమతంగశాపాత్ వాలినోదుష్ప్రవేశత్వేనప్రసిద్ధంమతంగాశ్రమంహరయఃసుగ్రీవాదయః-త్రస్తాఃవాలిప్రేరితావితిబుద్ధ్యాభీతాః॥టీ॥తమితి॥తమాశ్రమంమతంగశాపాద్వాలినోదుష్ప్రవేశత్వేన

తోక్తిః-తౌదృష్ట్వా-హరయః వానరాః విత్రస్తాః-మునివేషేణ వాలిప్రేరితౌ సమాగతావితిశంకయేతి భావః-హరయః తౌదృష్ట్వా త్రస్తాస్సంతః - ఆశ్రమమభిజగ్మురిత్యన్వయః-అస్మిన్ సర్గే-సార్ధత్రింశదుత్తరశతశ్లోకాః॥౯॥ తమితి॥ తం మతంగశాపాద్వాలినో దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధం-హరయః సుగ్రీవాదయః-బహువచనప్రయోగస్తు సచివాపేక్షయా ఏతదుపరితనసర్గవ్యక్తీభవిష్యతి॥౧౩౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.❖❖

అథసుగ్రీవేణహనుమత్ప్రేషణం ద్వితీయే-తావిత్యాది॥ మహాత్మానౌ మహాశరీరౌ-భద్రాకృతీ ఇత్యర్థః-వరాయుధధరౌ-అతఏవవీరౌ॥౧॥ ఉద్విగ్నేతి॥ ఉద్విగ్నహృదయః భీతమనస్కః॥౨॥ నైవేతి॥ స్థానే స్వస్థానే-నిశ్చలత్వ ఇతి యావత్ -వ్యవససాదదుఃఖితమభూత్॥౩॥ చింతయిత్వేతి॥ ధర్మే రాజధర్మే-ఆత్మామతిర్యస్య సధర్మాత్మా-చింతయిత్వా గురులాఘవం విమృశ్య స్థానే పలాయనే చ గురులాఘవం విమృశ్య చ-పరమోద్విగ్నోభవత్॥౪॥ తత ఇతి॥ రామలక్ష్మణౌ తత్స్వభావం శశంస॥౫॥ ఏతావితి॥ ప్రణిహితౌ చారౌ-ఛద్మనా ఋషివేషవ్యాజేన॥౬॥ తత ఇతి॥ జగ్ముః-సుగ్రీవవచనే హితత్వబుద్ధ్యేతి శేషః॥౭॥ తఇతి॥ అధిగమ్య నానాదిక్షుపలాయితాః ఏకత్ర సమాగమ్య॥౮॥ ఏకమితి॥ పునరపి గిరేర్గిరింప్లవమానాః-గిరీణాం శిఖరాణ్యపి ప్రకంపయంతః-ఏకాయనగతాః క్రమేణైకస్థానగతాస్సంతః- ఏకం ఏకాకినం సుగ్రీవముపతస్థిరిత్యనుషంగః-ఏవమేకాయనగతా ఇతిపాఠే-ఏవం ఉక్తరీత్యా-ఏకాయనగతాస్తే ప్రకంపయంతో భవన్నితి యోజనా॥౯॥ ఏవమితి॥ అపిశబ్దో భిన్నక్రమః-ఏవమేకాయనగతా అపి పూర్వోక్తప్రకారేణైకస్థానగతా అపి గిరీణాం శిఖరాణి ప్రకంపయంతః - గిరేర్గిరిం ప్లవమానాః జగ్మురితి శేషః - అత్ర గిరిశబ్దో గిర్యేకదేశవాచీ-ఏకమేకాయనగతా ఇతిపాఠే ఏవం పలాయనేన ఏకాకినం యూథపవర్షభం సుగ్రీవమధిగమ్య- అతఏవ ఏకాయనగతా ఏకస్థానగతాః పరివార్యోపతస్థిరఇతి

పుణ్యం సుఖం శరణ్యం సదైవ శాఖామృగసేవితాంతమ్ । త్రస్తాశ్చ దృష్ట్వా హరయోఽభిజగ్ముర్మహౌజసౌ రాఘవలక్ష్మణౌ తౌ ॥ ౧౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ప్రథమస్సర్గః**

తౌ తు దృష్ట్వా మహాత్మానౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । వరాయుధధరౌ వీరౌ సుగ్రీవశ్శంకితోఽభవత్ ॥౧॥ ఉద్విగ్నహృదయస్సర్వా దిశస్సమవలోకయన్ । న వ్యతిష్ఠత కస్మింశ్చిద్దేశే వానరపుంగవః॥౨॥ నైవ చక్రే మనస్స్థానే వీక్షమాణౌ మహాబలౌ । కపేః పరమభీతస్య చిత్తం వ్యవససాద హ॥ ౩॥ చింతయిత్వా స ధర్మాత్మా విమృశ్య గురులాఘవమ్ । సుగ్రీవః పరమోద్విగ్నస్సర్వైరనుచరైస్సహ॥౪॥ తతస్స సచివేభ్యస్తు సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః । శశంస పరమోద్విగ్నః పశ్యంస్తౌ రామలక్ష్మణౌ॥౫॥ ఏతౌ వనమిదం దుర్గం వాలిప్రణిహితౌ ధ్రువమ్ । ఛద్మనా చీరవసనౌ ప్రచరంతావిహాగతౌ॥౬॥ తతస్సుగ్రీవసచివా దృష్ట్వా పరమధన్వినౌ । జగ్ముర్గిరితటాత్తస్మాదన్యచ్ఛిఖరముత్తమమ్॥౭॥ తే క్షిప్రమధిగమ్యాథ యూథపా యూథపర్షభమ్ । హరయో వానరశ్రేష్ఠం పరివార్యోపతస్థిరే॥౮॥ ఏకమేకాయనగతాః ప్లవమానా గిరేర్గిరిమ్ । ప్రకంపయంతో వేగేన గిరీణాం శిఖరాణ్యపి॥౯॥ తతశ్శాఖామృ

ప్రసిద్ధం మతంగాశ్రమం-హరయః సుగ్రీవాదయః త్రస్తాః వాలిప్రేరితబుద్ధ్యా భీతాః-పుణ్యం పవిత్రం-సుఖం సుఖకరం-అనయోః పదయోర్విశేషణసమాసః అయం శ్లోకః ఉత్తరసర్గార్థసంగ్రాహకః-ఏవమేవాన్యేషు పురాణేషు హంపాదర్శనేన రామస్య కామార్తత్వం ప్రతిపాదితం-అతఏవ రామో విరహభరేణ భ్రమరాదీన్ శశాపేత్యుక్తం స్కాందే॥ శ్లో॥ వైముఖ్యం గంధఫల్యాస్తు భ్రమరానశపత్ప్రభుః। కోకాన్నిశిధవిశ్లేషం పికమన్యవివర్ధనం॥ చందనం సర్వనిలయం వాయుం సర్వాశనం తథా। జ్యోత్స్నాం కళంకసంఛన్నాం శశాప రఘునందన ఇతి॥ ౧౩౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ప్రథమస్సర్గః. **************** టీ॥ నైవేతి॥ తౌ వీక్షమాణో మనః స్థానే నచక్రే నస్థాపయామాస వ్యససాద కర్తవ్యతామూఢోఽభూదిత్యర్థః॥౩॥ చింతయిత్వేతి॥ ధర్మాత్మా- ధర్మే రాజధర్మే ఆత్మా మతిర్యస్య స తథోక్తః॥ని॥ ఆత్మా యత్నో ధృతిర్బుద్ధిరిత్యమరః-సుగ్రీవః అనుచరైర్మంత్రిభిస్సహ చింతయిత్వా-గురులాఘవం విమృశ్య అవస్థానే పలాయనే చ గురులాఘవం విమృశ్య-పరమోద్విగ్నో భవదితి సంబంధః॥ ౮॥ ఏవమితి॥ ఏవమేకాయనగతా అపి పూర్వోక్తప్రకారేణ ఏకస్థానగతా అపి-గిరీణాం శిఖరాణి ప్రకంపయంతః గిరేః గిరిం ప్లవమానాః జగ్మురితి శేషః-ఏకమేకాయనగతా ఇతిపాఠే- ఏకాకీభూయ భయేన పలాయంతం- అ

పూర్వేణసంబంధః॥౯॥తతఇతి॥దుర్గంగిరిః॥౧౦॥ఆప్లవంతఇతి ॥ ఆప్లవంతోయయుః-నతుమందంయయురిత్యర్థః॥౧౧॥తతఇతి॥పర్వతేంద్రంఋశ్యమూకం- పర్యంతపర్వతేషుతత్రతత్రగత్వాపునస్తమేవఋశ్యమూకంయయురిత్యర్థః॥రా॥పర్వతేంద్రంఋశ్యమూకైకదేశం॥ ౧౨॥ తతఇతి ॥ వాలికిల్బిషేణవాలికపటేనశంకితం-వాలినాప్రేషితావిమావితిశంకితమిత్యర్థః॥౧౩॥సంభ్రమఇతి॥ వాలికృతేవాలినిమిత్తం-సంభ్రమస్త్యజ్యతాం-మలయఇతిపర్వతమాత్రస్యనామ-అయంమలయఃఅయంపర్వతఃగిరివరః- ఋశ్యమూకఇత్యర్థః॥రా॥సంభ్రమఇతి ॥ మలయోయమృశ్యమూకావయవపర్వతః॥శ్లో॥ పర్వతాదృశ్యమూకాత్తుపుప్లువేయత్రరాఘవావితి-మలయస్యైవఋశ్యమూకశబ్దేనవక్ష్యమాణత్వాత్ ॥౧౪॥ వాలీవేషాంతరధారీసమాగతఇతిభ్రమంవారయతి-యస్మాదిత్యాదినా॥యస్మాత్ వాలినఃక్రూరం క్రూరకర్మాణం॥౧౫॥యస్మాదితి॥పాపకర్మణః-అనుజభార్యాపహారిణః-భయంభయహేతుం॥౧౬॥అహోఇతి॥మతౌసమ్యగ్విచారే॥రా॥ మతౌసమ్యగ్విచారవిషయబుద్ధౌ ॥ ౧౭ ॥ బుద్ధీతి ॥ బుద్ధిఃసామాన్యతోజ్ఞానం-విశేషతోజ్ఞానంవిజ్ఞానం-ఇంగితంఅభిప్రాయసూచకోవ్యాపారః సర్వంకార్యంఅబుద్ధింఅబుద్ధ్యాదికం॥౧౮॥సుగ్రీవఇతి ॥ తతశ్శుభతరంతద్వాక్యాదత్యంతశుభం॥౧౯॥దీర్ఘబాహూఇతి ॥ దీర్ఘౌబాహూవాయయోస్తౌ-దీర్ఘబాహూఇత్యేవంసర్వత్రసమాసః॥ ౨౦॥ వాలిప్రణిహితావితి॥వాలిప్రణిహితౌ-నాహంవాలీసమాగతఇతిబిభేమికింతుతత్ప్రేషితావితిమత్వేతిభావః - ఏతాదృశతదీయపురుషస్యకాప్రసక్తిస్తత్రాహ-రాజానఇతి-అత్రరాజవిషయో॥౨౧॥అరయశ్చేతి ॥ ఛన్నచారిణోరయఃమనుష్యేణశత్రుమతాజ్ఞేయాఃకుతఇత్యత్రాహ - విశ్వస్తానామితి - విశ్వస్తానాంశత్రూణాం-రంధ్రేషుప్రమాదేషుసత్సుస్వయమవిశ్వస్తాస్సంతఃప్రహరంతిహి॥౨౨॥కృత్యేష్వితి ॥ కృత్యేషుకర్తవ్యకార్యేషు-వాలీమేధావీదూరదర్శీ- స్వభావశ్చాయంరా

గాస్సర్వేప్లవమానామహాబలాః। బభంజుశ్చనగాంస్తత్రపుష్పితాన్దుర్గసంశ్రితాన్॥౧౦॥ ఆప్లవంతోహరివరాస్సర్వతస్తంమహాగిరిమ్ । మృగమార్జారశార్దూలాంస్త్రాసయంతోయయుస్తదా॥౧౧॥తతస్సుగ్రీవసచివాఃపర్వతేంద్రంసమాశ్రితాః । సంగమ్యకపిముఖ్యేనసర్వేప్రాంజలయస్స్థితాః॥౧౨॥తతస్తంభయసంవిగ్నంవాలికిల్బిషశంకితమ్।ఉవాచహనుమాన్వాక్యంసుగ్రీవంవాక్యకోవిదః॥౧౩॥సంభ్రమస్త్యజ్యతామేషసర్వైర్వాలికృతేమహాన్ । మలయోయంగిరివరోభయంనేహాస్తివాలినః॥౧౪॥యస్మాదుద్విగ్నచేతాస్త్వంప్రద్రుతోహరిపుంగవ । తంక్రూరదర్శనంక్రూరంనేహపశ్యామివాలినమ్॥౧౫॥యస్మాత్తవభయంసౌమ్యపూర్వజాత్పాపకర్మణః । సనేహవాలీదుష్టాత్మానతేపశ్యామ్యహంభయం॥౧౬॥ అహోశాఖామృగత్వంతేవ్యక్తమేవప్లవంగమ । లఘుచిత్తతయాత్మానంనస్థాపయసియోమతౌ॥౧౭॥బుద్ధివిజ్ఞానసంపన్నఇంగితైస్సర్వమాచర । నహ్యబుద్ధింగతోరాజాసర్వభూతానిశాస్తిహి॥౧౮॥సుగ్రీవస్తుశుభంవాక్యంశ్రుత్వాసర్వంహనూమతః। తతశ్శుభతరంవాక్యంహనూమంతమువాచహ॥౧౯॥దీర్ఘబాహూవిశాలాక్షౌశరచాపాసిధారిణౌ । కస్యనస్యాద్భయందృష్ట్వాహ్యేతౌసురసుతోపమౌ॥ ౨౦ ॥వాలిప్రణిహితావేతౌశంకేహంపురుషోత్తమౌ । రాజానోబహుమిత్రాశ్చవిశ్వాసోనాత్రహిక్షమః॥౨౧ ॥అరయశ్చమనుష్యేణవిజ్ఞేయాశ్ఛన్నచారిణః । విశ్వస్తానామవిశ్వస్తాశ్ఛిద్రేషుప్రహరంతిహి॥౨౨॥కృత్యేషువాలీమేధావీరాజానోబహుదర్శనాః । భవంతిపరహంతారస్తేజ్ఞేయాఃప్రాకృతై

తఏవఏకంఏకాకినంయూథపర్షభంసుగ్రీవమభిగమ్య-అతఏవఏకాయనగతాఃపూర్వోక్తప్రకారేణఏకస్థానగతాః - యద్వాఏకాయనగతాఃఏకమార్గగతాః॥ ని ॥ అయనంవర్త్మమార్గాధ్వపంథానఇత్యమరః-సుగ్రీవేణఏకసుఖదుఃఖాహారయః-పరివారోప్యవతస్థిరఇతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౧॥తతఇతి॥ పర్వతేంద్రంఋశ్యమూకం॥౧౩॥సంభ్రమఇతి ॥ యఃఋశ్యమూకః॥టీ॥సంభ్రమఇతి ॥ సంభ్రమోభయం-మలయోఋశ్యమూకః-భయంనాస్తి- మతంగశాపాదస్యవాలినోఽప్రవేశత్వాదితిభావః॥౧౪॥౧౬॥అహోఇతి॥మతౌసమ్యగ్విచారవిషయబుద్ధౌ॥౧౭॥బుద్ధీతి॥బుద్ధిఃసామాన్యతోజ్ఞానంవిజ్ఞానంవిశేషజ్ఞానం-ఇంగితమభిప్రాయసూచకోవ్యాపారః॥౧౯॥టీ॥దీర్ఘేతి॥సురసుతఃసురరాజఃతదుపమౌ॥ని॥పార్థివేతనయోసుతఇత్యమరః॥౨౦॥వాలిప్రణిహితావితి॥ఏతౌశంకే-కుతఃరాజానోబహుమిత్రాః రాజానోవేషాంతరధారిభిర్మిత్రైశ్శత్రూన్ఘాతయిష్యంతీతిభావః॥౨౧॥అరయశ్చేతి ॥ అరయోవిజ్ఞేయాఃశోధనీయాః-కుతఃఅవిశ్వస్తాఃఅవిశ్వసనీయాః- అరయఃవిశ్వస్తానాంఛిద్రేషుప్రహరంతి-విశ్వస్తానాంసంహారావకాశందృష్ట్వాతాన్ప్రహరంతీత్యర్థః॥టీ॥ తర్హికింకర్తవ్యమిత్యతఆహ ! అరయశ్చేతి ॥ విశ్వస్తా

జ్ఞామిత్యాహ-రాజానఇతి-రాజానఃబహుదర్శనాఃబహూపాయజ్ఞాః-వరహంతారో భవంతి-తే ప్రాకృతైఃదీనవేషధరైఃనరైఃజ్ఞేయాః॥౨౩॥తావితి॥ ప్రాకృతేన ప్రాకృతవేషేణ-ఇంగితానాంభావసూచకకాయికవ్యాపారాణాం ప్రకారైరవాంతరభేదైఃరూపేణసౌమ్యాసౌమ్యలక్షణేన- వ్యాఖ్యాపణేనఅన్యోన్యసంభాషణేనచ-తౌజ్ఞేయౌ॥౨౪॥లక్షయస్వేతి॥యదిప్రహృష్టమనసౌయదిశుద్ధభావౌ-తదా ప్రశంసాభిఃతదనుకూలేంగితైశ్చపునఃపునఃవిశ్వాసయన్-మమైవాభిముఖంఅనుకూలంయథాభవతితథా-స్థిత్వాస్థాపయిత్వా-ధనుర్ధరౌధనుర్ధరతయాఅత్రవనేప్రవేశస్యప్రయోజనంపృచ్ఛ॥౨౬॥ శుద్ధేతి॥ యద్యేతౌశుద్ధాత్మానౌతదాపునరపిజానీహి-కింతేనేత్యత్రాహ-వ్యాభాషితైరితి-వాకారశ్చార్థః-అదుష్టతేతిఛేదః॥౨౭॥తావిత్యాది*రూపవ్యాభాషణేనచతయోర్భావంలక్షయస్వ- యదిప్రదుష్టమనసౌ ప్రశంసాభిరింగితైశ్చపునఃపునర్విశ్వాసయన్మమైవాభిముఖంయథాభవతితథాస్థిత్వాస్థాపయిత్వా-అస్యవనస్యప్రవేశస్యప్రయోజనంపృచ్ఛ - ధనుర్ధరావేతౌ శుద్ధాత్మానౌయది-తదానీమపిపూర్వోక్తప్రకారేణతౌమదీయౌకృత్వాఆగమనప్రయోజనంజానీహి॥౨౭॥సుగ్రీవవచనంసమీచీనమమస్యతేత్యాహ॥ఇతీతి॥ ౨౮॥ తథేతి॥సంపూజ్యశ్లాఘయిత్వా-సుభీమస్యదురాసదస్యేత్యాభ్యాంసునీతిత్వంసూచితం-మహానుభావః వేషాంతరధారణసమర్థః - సఃహనుమాన్-యత్రరామోలక్ష్మణశ్చతందేశంయయావిత్యన్వయః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వితీయస్సర్గః

ప్రథమేసర్గే-వైకుంఠవాసినోభగవతఃస్వీయేషుకేషాంచిత్ స్వపరత్వేవర్తమానే కేషాంచిద్ద్వయాంతరప్రావణ్యమవలోక్య హూయమానమానసస్య దయావృత్తివిశేషఃప్రతిపాదితః-ద్వితీయేచేతనస్యభగవదపరాధదండభీతస్యతస్మిన్నాభిముఖ్యముక్తం-అథతల్లాభహేతావాచార్యకృత్యందర్శయతితృతీయే - వచఇత్యాది॥౧॥కపీతి॥రూపాంతరపరిగ్రహసామర్థ్యముచ్యతేమారుతాత్మజఇతి- శఠబుద్ధితయావంచకబుద్ధితయా-భిక్షురూపంసన్న్యాసివేషం॥౨॥భిక్షుఃపరివ్రాట్ కర్మందీపారాశర్యపిమస్కరీత్యమరః॥౨॥తతఇతిసార్థః॥వినీతవత్ -సవినయం- ఉపాగమ్య- ప్రణిపత్యనమస్కృత్య- శ్లక్ష్ణయాఅపరుషయా-సుమనోజ్ఞయాఅర్థతోతిరమ్యయా-వాచా-ఆబభాషేయథావత్పరమార్థతయాప్రశశంసచ-అత్రభిక్షురూపస్యహనుమతఃప్రణామాదన్యత్రాపిభిక్షోర్గృహస్థాదివిషయేప్రణామైః॥౩॥తౌత్వయాప్రాకృతేనైవగత్వాజ్ఞేయాప్లవంగమ।ఇంగితానాంప్రకారైశ్చరూపవ్యాభాషణేనచ॥౨౪॥లక్షయస్వతయోర్భావం ప్రహృష్టమనసౌయది। విశ్వాసయన్ప్రశంసాభిరింగితైశ్చపునఃపునః* మమైవాభిముఖంస్థిత్వాపృచ్ఛత్వంహరిపుంగవ।ప్రయోజనంప్రవేశస్య వనస్యాస్యధనుర్ధరౌ॥౨౬॥శుద్ధాత్మానౌయదిత్వేతౌజానీహిత్వం ప్లవంగమ। వ్యాభాషితైర్వావిజ్ఞేయాస్యాద్దుష్టాదుష్టతాతయోః॥౨౭॥ఇత్యేవంకపిరాజేనసందిష్టోమారుతాత్మజః। చకారగమనేబుద్ధింయత్రతౌరామలక్ష్మణౌ॥౨౮॥ తథేతిసంపూజ్యవచస్తుతస్యతత్కపేస్సుభీమస్యదురాసదస్యచ। మహానుభావోహనుమాన్యయౌతదాసయత్రరామోతిబలశ్చలక్ష్మణః॥౨౯॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ద్వితీయస్సర్గః. ******

వచోవిజ్ఞాయహనుమాన్సుగ్రీవస్యమహాత్మనః।పర్వతాదృశ్యమూకాత్తుపుప్లువేయత్రరాఘవౌ॥౧॥ కపిరూపంపరిత్యజ్యహనుమాన్మారుతాత్మజః। భిక్షురూపంతతోభజేశఠబుద్ధితయాకపిః॥౨॥తతస్సహనుమాన్వాచాశ్లక్ష్ణయాసుమనోజ్ఞయా। వినీతవదుపాగమ్యరాఘవౌప్రణిపత్యచ*

నాంఅమాయావినామితికర్మణిషష్ఠీ॥౨౨॥కృత్యేష్వితి॥ బహుదర్శనాఃఅనేకోపాయజ్ఞాః-ప్రాకృతైఃదీనవేషధారిభిః॥౨౩॥తావిత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకంవాక్యం- ప్రాకృతేనైవప్రాకృతవేషధారిణైవ- ఇంగితానాంభావసూచకాదివ్యాపారాణాంప్రకారైఃభేదైః - రూపవ్యాభాషణేనరూపేణసౌమ్యాసౌమ్యరూపేణ వ్యాభాషణేనాన్యోన్యసంభాషణేనచతయోర్భావంలక్షయస్వ-యదిప్రదుష్టమనసౌ - తర్హిప్రశంసాభిరింగితైశ్చపునఃపునః విశ్వాసయన్మమైవాభిముఖంయథాతథాస్థిత్వాస్థాపయిత్వా-అస్యవనప్రవేశస్యప్రయోజనంపృచ్ఛ-ధనుర్ధరౌశుద్ధాత్మానౌయది-తదానీమపిపూర్వోక్తప్రకారేణతౌమదీయౌకృత్వా - ఆగమనప్రయోజనంజానీహి - ఇంగితాదిభిర్భావపరిజ్ఞానేహేత్వంతరమాహవ్యాభాషితైర్వేతి-వ్యాభాషితైఃతాభ్యాంసహసంభాషణైః॥౨౮॥టీ॥ ఉత్తరసర్గార్థం సనగృహ్ణాతి॥తథేతి॥౨౯॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః. **

౧॥కపిరూపమితి॥శఠబుద్ధితయావంచకబుద్ధితయా॥టీ॥భిక్షురూపంనైష్ఠికబ్రహ్మచర్యరూపం॥౨॥ తతఇతి॥ నమస్కారోవిధృతభిక్షువేషవిరోధఇతిచేత్ -హను

మః కర్తవ్య ఏవేతి జ్ఞాయతే - సన్న్యాసినో గృహస్థాదిప్రణామనిషేధవచనాన్యజ్ఞవిషయాణీతి మంతవ్యాని - యది హి జ్ఞానాధికం దృష్ట్వా కర్మమాత్రేణాధికోఽయతిర్న ప్రణమేత్ - తర్హి విప్రాణాం జ్ఞానతో జ్యైష్ఠ్యమితి మనువచనం విరుద్ధ్యేత - నహి తత్ప్రణామనిషేధకం మనువచనం కించిద్దృశ్యతే - కింత్వనారభ్యాధీతమదృష్టాకరం యత్కించిద్యతిప్రణామనిషేధవచనం కిం వదంతి సిద్ధం - తస్య చ విషయో జ్ఞ గృహస్థాదిరూపః - యత్తు కైశ్చిదుక్తం - అత్యద్భుతరామలక్ష్మణరూపదర్శనసంజాతాతివిస్మయస్సన్నంగీకృతం భిక్షురూపం విస్మృత్య అవశః ప్రతిపేదిరే ఇతివత్ ప్రణనామేతి నవిరోధ ఇతి - తన్న - ఉపక్రమవిరోధాత్ - ఇంగితవచనాదిభిః పరహృదయజ్ఞానార్థం హి ప్రేషితోఽయం - నహి తథాని యుక్తస్తు నిపుణమతిస్సచివధురంధరః స్వకార్యవిరోధకరం పరిగృహీతాకారవిరుద్ధమవిస్రంభహేతుత్వేన పురేంగితానావిష్కారహేతుభూతం కార్యం కుర్యాత్ - యదప్యుక్తం - రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్ట ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రేణైతౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షావితి నిశ్చిత్య పరిగృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకటయితుం నమస్కారం కృతవానితి న దోష ఇతి - తదపి న - తథా సతి సుగ్రీవో నామేత్యాదివక్ష్యమాణమేవ ప్రథమం కథయేత్ - కేచిత్తు భిక్షుర్బ్రహ్మచారీ - అతో న దోష ఇత్యాహుః - తన్న - తాదృశభిక్షుత్వస్య పూర్వమేవ సిద్ధత్వేన ఇదానీమపరిగ్రాహ్యత్వాత్ అపరే తు - సర్వథా కపిరూపం పరిత్యజ్యేత్యుపక్రమాత్ ఉపరిష్టాత్ ప్రచ్ఛన్నత్వోక్త్యా చ మానుషరూపాంగీకారావశ్యంభావాత్తద్రూపవిశిష్టం బ్రహ్మచర్యమేవాత్ర భిక్షుశబ్దేనోచ్యత ఇతి న విరోధ ఇత్యూచిరే - తత్ప్రశ్నేతు పూర్వోక్తయా దిశా దూషణం చింత్యం ॥రా॥ తతస్స హనుమాన్ వాచా శ్లక్ష్ణయా సుమనోజ్ఞయేతి పాఠః - ప్రణిపత్యేతి - నమస్కారః పరిగృహీతభిక్షువేషవిరుద్ధ ఇతి చేత్ - అత్యద్భుతవస్తుదర్శనసంజాతాతివిస్మయస్సన్ అంగీకృతం భిక్షురూపం విస్మృత్య - అవశః ప్రతిపేదిరే ఇతివత్ ప్రణనామేతి నవిరోధః - యద్వా హనుమాన్ ॥ శ్రు ॥ రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్ట ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రేణైతౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షమహిమానావితి జ్ఞాత్వా పరిగృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకటయితుం నమస్కారం కృతవానితి న దోషః - అత ఏవ హ్యుత్తరత్ర తయోః ప్రత్యుత్తరకథనాత్పూర్వమేవ సుగ్రీవస్వరూపం స్వస్య సుగ్రీవసచివత్వం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నత్వం సుగ్రీవస్య రామసఖ్యాభిలాషం చ కథితవాన్ - వస్తుతస్తు - త్రిదండాదిబాహ్యవేషధారణమాత్రేణ ఆపాదమూలం రోమనిచితస్య సవాలస్య వానరరూపస్య ప్రతిచ్ఛన్నత్వాయోగాన్మానుషశరీరపరిగ్రహపూర్వకమేవ బాహ్యస్య కస్యచిద్వేషస్య ధారణం వక్తవ్యం - అత ఏవ హి కపిరూపం పరిత్యజ్యేత్యుపక్రాంతం - తత్ర హనుమతస్స్వరూపేణ వటుత్వేపి మానుషరూపేణ వటుత్వమేవాత్ర ప్రకరణే భిక్షుశబ్దేనోచ్యత ఇతి నయతేర్గృహస్థవందనాపత్తిరితి - ఆబభాషే అభిముఖీచకార ॥౩॥ సంపూజ్యేతి ॥ కామతః భక్త్యా - పూర్వోక్తప్రశంసా భక్తికృతా - నతు కేవలపరీక్షార్థకృతేతి భావః ॥రా॥ * ఉవాచేతి ॥ కామతః సుగ్రీవోపదేశావిరుద్ధస్వేచ్ఛాతః ॥౪॥ రాజర్షీత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ మృగాన్ అన్యాన్ వనచారిణశ్చ త్రాసయంతౌ సమంతతః పంపాతీరరుహాన్ వృక్షాన్ వీక్షమాణౌ చ భవంతౌ - వరవర్ణినా స్నిగ్ధరూపవంతౌ - కర్మధారయాదపి మత్వర్థీయో దృష్టచరః - అత ఏవ రాజర్షిదేవప్రతిమౌ - సంశితవ్రతౌ తీక్ష్ణవ్రతౌ - అత ఏవ తాపసౌ తపస్వివేషౌ భూత్వా - ఇదం దుర్గమం దేశం కథం ప్రాప్తౌ ॥రా॥ వరవర్ణినా - వర్ణనా ప్రశస్తవర్ణౌ వరౌ చ తౌ వర్ణినౌ చేతి విగ్రహః ॥శ్లో॥ పంపాతీరరుహాన్ వృక్షాన్ వీక్షమాణౌ సమంతత ఇత్యంతస్య భవంతౌ కథం ప్రాప్తావిత్యనేన సంబంధః ॥౫॥ ఇమామిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ పంపాయాస్సరస్త్వేపి స్వల్పతయా పూర్వాపరప్రవాహవత్త్వేన నదీత్వమవిరుద్ధం - శోభయంతౌ - స్వతేజసేతి శేషః - సువర్ణాభౌ రామస్య శ్యామత్వేపి లక్ష్మణస్య పీతవర్ణత్వాచ్ఛత్రిన్యాయాత్ సువర్ణ

ఆబభాషే తదా వీరౌ యథావత్ప్రశశంస చ ॥ ౩ ॥ సంపూజ్య విధివద్వీరౌ హనుమాన్మారుతాత్మజః * ఉవాచ కామతో వాక్యం మృదు సత్యపరాక్ర
మౌ ॥౪॥ రాజర్షిదేవప్రతిమౌ తాపసౌ సంశితవ్రతౌ * దేశం కథమిమం ప్రాప్తౌ భవంతౌ వరవర్ణినా । త్రాసయంతౌ మృగగణానన్యాంశ్చ వన
చారిణః * పంపాతీరరుహాన్ వృక్షాన్ వీక్షమాణౌ సమంతతః ॥౫॥ ఇమాం నదీం శుభజలాం శోభయంతౌ తపస్వినౌ * ధైర్యవంతౌ సువర్ణాభౌ కౌ యువాం

మాన్ - రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్ట ఇతి న్యాయేన తయోర్దర్శనమాత్రేణైవ తౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనే క్షమావితి జ్ఞాత్వా గృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకటయితుం ప్రణనామేతి న విరోధః ఆబభాషే అభిముఖీచకార ॥౩॥ * ఉవాచేతి ॥ కామతః సుగ్రీవోపదేశాద్విరుద్ధస్వేచ్ఛాతః ॥౪॥ * దేశం కథమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - సమంతతో వీక్షమాణౌ కథం ప్రాప్తావితి సంబంధః ॥౫॥ ఇమాం నదీమిత్యారభ్య ద్యుతిమంతౌ నరర్షభావిత్యంతమేకం - పంపాసరసో నదీత్వవ్యపదేశస్తు

కాంతిత్వం - నిశ్శ్వసంతౌవనసంచారాయాసాత్ -వరభుజౌసుందరభుజౌ- హస్తిహస్తేత్యనేనదైర్ఘ్యపీవరత్వయోరార్వత్యమానత్వాత్ - ఇమాఃప్రజాఃపక్షిమృగాదీః-పీడయంతౌ-అపూర్వదర్శనేనపిద్రావకావిత్యర్థః-సింహస్యేవవిప్రేక్షితంవీక్షణంయయోస్తౌ-సింహాతిబలవిక్రమౌసింహాతిశాయిబలపరాక్రమౌ-శక్రచాపనిభేఇంద్రధనుస్తుల్యేచాపేగృహీత్వా-శత్రుసూదనౌశత్రుసంహారకౌ-నీలభేదపరభాగతయాధనుషోరాభరణత్వంశత్రుసంహారకత్వేనాయుధకోటిప్రవిష్టత్వంచదర్శితమాభ్యావిశేషణాభ్యాం-శ్రీమంతౌకాంతిమంతౌ-రూపసంపన్నౌసౌందర్యయుక్తౌ-వృషభశ్రేష్ఠవిక్రమౌవృషభశ్రేష్ఠగమనౌ- ద్యుతిమంతౌతేజస్వినౌ-తేజస్తుశ్రియోభిన్నమితినపునరుక్తిః-ఏవంభూతౌయువాంకావిత్యన్వయః॥౧౦॥ప్రభయేత్యర్థం॥ ౧౦౹ ॥ రాజ్యేత్యాదిత్రయఏకాన్వయాః ॥ అమరప్రఖ్యౌదేవతుల్యపరాక్రమౌ-దేవలోకాదాగతౌవీరావివస్థితౌయదృచ్ఛయాదైవాత్ -వసుంధరాంప్రాప్తౌ-చంద్రసూర్యావివస్థితౌ దేవరూపిణౌదేవతుల్యరూపిణౌ - వీరౌయువాంరాజ్యార్హావపిరాజ్యంత్యక్త్వావీరౌజటామండలధారిణావవిఛ్ఛిన్నజటామండలధారిణౌ- భూత్వా-ఇహదేశంవనదేశం-కథంకిమర్థం- ఆగతౌసముస్తరాజలక్షణలక్షితయోర్యువయోఃరాజ్యభోగఏవోచితః-నతువనవాసఇతిభావః॥౧౩౹॥ఆయతాశ్చేతి॥ఆయతాఃఆజానువిళంబినః-సువృత్తాఃభుజగభోగవద్వృత్తాః-బాహవఃరామస్యదక్షిణోబాహురితిలక్ష్మణస్యరామబాహుత్వాత్తద్బాహుభ్యాంబహువచనం-యద్వాహనుమతోభక్తత్వేనతస్యచతుర్భుజవేషేణదృశ్యోభవత్ - యద్వాద్వయోర్బాహుచతుష్టయవత్త్వాద్బహువచనం-పరిఘోపమాఃపరిఘోగదావిశేషఃతదుపమాః - స్వసౌందర్యానుభవపరాణాంసమస్తవిరోధినివర్తనక్షమాఇత్యర్థః - సర్వభూషణభూషార్హాఃఆభరణస్యాభరణమిత్యుక్తరీత్యాభూషణాన్యపిభూషయితుమర్హాః - కిమర్థంనవిభూషితాః-ఇమాభూషణైరలంకృత్యఆభరణాభరణత్వంకిమితినప్రకాశితమిత్యర్థః-యద్వాదృష్టిదోషపరిహారాయఏతాదృశబాహుసౌందర్యమాచ్ఛాదయితవ్యం-తత్కిమర్థంనాచ్ఛాదితమితిభావః-యద్వాఆభరణచ్ఛన్నసౌందర్యమేవాలమస్మద్వశీకరణాయ-అధికంనిరావరణసౌందర్యప్రదర్శనమితిభావః - యద్వారాజకుమారాణాంక్షణమాత్రంతాంబూలాభావేమ్లానతావత్క్షణమాత్రవిరహేపిస్థాతుమనర్హాః భూషాఃకిమర్థంవిశ్లేషితాఇతిభావః - యద్వాఏవంభూషణవిరహఃకస్యవాశత్రోర్మూలఘాతాయేతిభావః-అనేనఅప్రతిహతసంకల్పత్వేపినిత్యసూరీన్విహాయచతుర్థావతరణేకోహేతురిత్యుక్తం॥తనిశ్లోకి॥ సర్వభూషణభూషార్హాః-సర్వేషాంభూషణానాంఅంగదకేయూరాదీనాంభూషాయాంఅలంకరణేఅర్హాః-ఏతేనబాహూనాంసర్వభూషణాతీతకాంతిమత్త్వముక్తం-తమేవార్థంవిశదయతి-ఆజానుదీర్ఘబాహుత్వమాయతత్వం-వృత్తానుపూర్వత్వంసువృత్తత్వం- పీవరదృఢసంస్థానత్వంపరిఘోపమత్వం-కిమర్థంనవిభూషితాః-భూషణధారణేనఏతేషాంభూషణాధికకాంతిమత్త్వంకిమర్థంనప్రకాశితమిత్యభిప్రాయః[౮]॥౧౮౹॥ఉభావితి ॥ వింధ్యమేరువిభూషితామితిదృష్టాంతార్థః - యథావింధ్యమేరూభారతకౌతథాభవంతావపి

చీరవాససౌ। నిశ్శ్వసంతౌవరభుజౌపీడయంతావిమాఃప్రజాః* సింహవిప్రేక్షితౌవీరౌసింహాతిబలవిక్రమౌ।శక్రచాపనిభేచాపేగృహీత్వాశత్రుసూదనౌ * శ్రీమంతౌరూపసంపన్నౌవృషభశ్రేష్ఠవిక్రమౌ । హస్తిహస్తోపమభుజౌద్యుతిమంతౌ నరర్షభౌ॥౧౦॥ప్రభయాపర్వతేంద్రోయంయువయోరవభాసితః॥౧౦౹॥రాజ్యార్హావమరప్రఖ్యౌకథందేశమిహాగతౌ * పద్మపత్రేక్షణౌవీరౌజటామండలధారిణౌ ॥ ౧౧౹ ॥ అన్యోన్యసదృశౌవీరౌదేవలోకాదివాగతౌ * యదృచ్ఛయేవసంప్రాప్తౌచంద్రసూర్యౌవసుంధరామ్॥ ౧౨౹ ॥ విశాలవక్షసౌవీరౌమానుషౌదేవరూపిణౌ*సింహస్కంధౌమహాసత్త్వౌసమదావివగోవృషౌ॥ ౧౩౹ ॥ఆయతాశ్చసువృత్తాశ్చబాహవఃపరిఘోపమాః* సర్వభూషణభూషార్హాఃకిమర్థంనవిభూ

ఆయామవత్తయోశ్చాపేగృహీత్వేత్యస్యపీడయంతావిమాఃప్రజాఇత్యనేనసంబంధః॥టీ॥సింహవిప్రేక్షితౌ-శత్రుభయంకరత్వాత్ ॥౧౦౹॥రాజ్యార్హావితి॥అమరప్రఖ్యౌసద్మపత్రేక్షణౌ రాజ్యార్హౌవీరౌయువాంజటామండలధారిణౌసంతౌఇహారణ్యప్రదేశంకథమాగతౌ ॥ ౧౧౹॥ వనాగమనయోగ్యతాయాంహేత్వంతరమాహ॥అన్యోన్యసదృశావితి॥ దేవలోకాదాగతౌఅన్యోన్యసదృశౌవీరా - ఇహయదృచ్ఛయావసుంధరాంప్రాప్తౌచంద్రసూర్యావివస్థితౌ-కథమిమందేశముపాగతావిత్యేతదత్రాప్యనుషజ్యతే॥౧౨౹॥ మహారాజదేవత్వలక్షణోభయాకారప్రతీతేర్వనాగమనమసంభావితమిత్యాహ॥విశాలవక్షసావితి॥ టీ ॥కథందేశమిహాగతావితిపునఃపునఃప్రశ్నః-అత్యంతసౌకుమార్యాద్విషమపాషాణదేశేకథంపద్భ్యామేవాగమనమితివిస్మయేనేతిభావః॥౧౩౹॥టీ॥యథేంద్రస్యవజ్రైఇతిఏకత్వేనప్ర

తి॥౧౪॥ఇమేఇతి ॥ చిత్రేలోకేపతాదృశధనుషోరదర్శనాదద్భుతావహే-వజ్రఇత్యభూతోపమా॥౧౫॥సంపూర్ణాఇతి॥ తూణాఇతిబహువచనంఏకైకస్యపార్శ్వ ద్వయేపితూణీరద్వయసత్త్వాత్॥౧౬॥మహేతి ॥ మహాప్రమాణావితిదీర్ఘత్వం-విస్తీర్ణావితివిశాలతా-తప్తహాటకం ద్రుతకనకం-నిర్ముక్తానిర్ముక్తత్వచౌ॥౧౭॥ ఏవమితి ॥ పరిభాషంతంపునఃపునర్భాషమాణం-నాభిభాషథఃనాభిభాషేథే-వ్యత్యయఆర్షః॥౧౮॥ ఏవంస్వవాక్యస్థవేనతూష్ణీంభూతౌదృష్ట్వాస్వ కార్యమావేదయ తిసుగ్రీవఇత్యాదినా॥వినికృతఃవంచితః॥౨౦॥ప్రాప్తఇతి ॥ మహాత్మనామహాబుద్ధినా॥౨౧॥యువాభ్యామితి॥విత్తంవిదేర్లోట్మధ్యమపురుషద్వివచనం- తథాహిక థంభితురసీత్యత్రాహ-భిక్షువేతి॥౨౩॥ఏవమితి ॥ నోవాచ-తద్వచనశ్రవణేచ్ఛయేతిభావః॥౨౪॥ఏతదితి ॥ హనుమంతంస్తోతుంలక్ష్మణం ప్రత్యుక్తిః॥౨౫॥సచివఇతి॥ ఉపాగతః-సఏవసచివద్వారేతిశేషః ॥ ౨౬ ॥ తమితి ॥ స్నేహయుక్తం-మయిసుగ్రీవేచప్రీతియుక్తమిత్యర్థః - అభ్యభాషఅభిభాషస్వ - అడాగమఃపరస్మైపదేఆ ర్షే-మంత్రిణాస్వామినోవచనంనసీతిరితిసౌమిత్రింనియోజయతి॥౨౭॥అథచేతనోజ్జీవనస్యాచార్యముఖమంతరేణాసంభవాదాచార్యలాభం దర్శయతి ॥ నానృగ్వేదే త్యాదినా॥శ్లో॥ఆచార్యోవేదసంపన్నోవిష్ణుభక్తోవిమత్సరః । మంత్రజ్ఞోమంత్రభక్తశ్చసదామంత్రార్థదశ్శుచిః ॥ గురుభక్తిసమాయుక్తః పురాణజ్ఞోవిశేషతః । ఏవంలక్షణసంపన్నోగురురిత్యభిధీయతఇత్యుక్తమాచార్యలక్షణందర్శయతి - ఋగ్వేదేష్వవినీతస్యశిక్షితస్యవినయధారణవేదానాంసర్వత్ర వేదేషూపయోజ్యాని - యద్వా ప్రతివర్ణంస్వరభూయస్త్వేనమనోనియమనేనసావధానోచ్చార్యత్వాదృగ్వేదవినీతస్యేత్యుక్తిః - ఏకైకానువాకేఅనువాకాంతరవాక్యాసాంకర్యేణధా రణస్యదుష్కరత్వాద్యజుర్వేదధారిణఇత్యుక్తంఊహరహస్యాదిగర్భితగానవిశేషాణాందుర్విజ్ఞేయత్వాత్ సామవేదవిదుషఇతి- అథర్వణస్యాధ్యయనాదినియమా భావాదనుక్తిః-ఏవంప్రభాషితుం- దేశంకథమిమంప్రాప్తావిత్యారభ్యఉక్తరీత్యావ్యక్తంవక్తుంనశక్యమితి-అనృగ్వేదవినీతస్యఏవంప్రభాషితుంనశక్యం-అయజు ర్వేదధారిణఏవంప్రభాషితుంనశక్యం - అసామవేదవిదుషః ఏవంప్రభాషితుం నశక్యమితిప్రత్యేకమన్వయః - ప్రత్యేకంనఞ్ ప్రయోగాత్ - దార్ఢ్యార్థంవ్య తిరేకముఖనోక్తిః-అనృగ్వేదవినీతస్య.ఉభౌయోగ్యావహంమన్యేరక్షితుంపృథివీమిమామిత్యాదినోక్తసృష్టిస్థితిసంహారకర్తృత్వంవక్తుంనశక్యం-ఇతరేయకేషి

పితాః॥౧౪॥ఉభౌయోగ్యావహంమన్యేరక్షితుంపృథివీమిమామ్ * ససాగరవనాంకృత్స్నాంవింధ్యమేరువిభూషితామ్॥౧౪॥ ఇమేచధనుషీచిత్రే శ్లక్ష్ణేచిత్రానులేపనే * ప్రకాశేతేయథేంద్రస్యవజ్రేహేమవిభూషితే॥౧౫॥ సంపూర్ణానిశితైర్బాణైస్తూణాశ్చశుభదర్శనాః * జీవితాంత కరైర్ఘోరైర్జ్వలద్భిరివపన్నగైః॥౧౬॥ మహాప్రమాణౌవిస్తీర్ణౌతప్తహాటకభూషితౌ * ఖడ్గావేతౌవిరాజేతేనిర్ముక్తావివపన్నగౌ॥ ౧౭॥ ఏవంమాంపరిభాషంతంకస్మాద్వైనాభిభాషథః॥౧౮॥సుగ్రీవోనామధర్మాత్మాకశ్చిద్వానరయూథపః॥వీరోవినికృతోభ్రాత్రాజగద్భ్రమతిదుఃఖి తః॥౨౦॥ప్రాప్తోహంప్రేషితస్తేనసుగ్రీవేణమహాత్మనా । రాజ్ఞావానరముఖ్యానాంహనుమాన్నామవానరః ॥ ౨౧ ॥యువాభ్యాంసహధర్మా త్మాసుగ్రీవస్సఖ్యమిచ్ఛతి । తస్యమాంసచివంవిత్తంవానరంపవనాత్మజమ్ * భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నంసుగ్రీవప్రియకామ్యయా । ఋశ్యమూ కాదిహప్రాప్తంకామగంకామరూపిణమ్॥ ౨౩॥ ఏవముక్త్వాతుహనుమాంస్తౌవీరౌరామలక్ష్మణౌ । వాక్యజ్ఞౌవాక్యకుశలఃపుననోవాచకించన ॥ ౨౪॥ఏతచ్ఛ్రుత్వావచస్తస్యరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్ । ప్రహృష్టవదనశ్శ్రీమాన్భ్రాతరంపార్శ్వతస్స్థితమ్॥౨౫ ॥సచివోయంకపీంద్రస్యసుగ్రీ వస్యమహాత్మనః । తమేవకాంక్షమాణస్యమమాంతికముపాగతః॥౨౬॥తమభ్యభాషసౌమిత్రేసుగ్రీవసచివంకపిమ్ ।వాక్యజ్ఞంమధురైర్వాక్యైః స్నేహయుక్తమరిందమ॥౨౭॥ నానృగ్వేదవినీతస్యనాయజుర్వేదధారిణః । నాసామవేదవిదుషశ్శక్యమేవంప్రభాషితుమ్॥౨౮॥నూనంవ్యాకరణం

సిద్ధస్యాప్యుపమానత్వేనోపాత్తస్యవజ్రాయుధస్యఅనేకత్వకల్పనముపమేయానేకత్వనిబంధనమిత్యవిరుద్ధం॥౧౯॥ కస్యత్వంకస్త్వంకిమర్థమాగతఇత్యాకాంక్షా యామాహసుగ్రీవఇత్యాదినా॥టీ॥తూష్ణీంభూతౌరామలక్ష్మణౌభాషయితుంస్వస్వామినామధేయంకథయతి ॥ సుగ్రీవఇత్యాది॥వినికృతఃతిరస్కృతః॥ ౨౦॥ టీ॥ ప్ర హృష్టవదనఃహనుమద్వచనస్యవివక్షితవాక్యానుకూలత్వాదితిభావః॥ ౨౫॥ నానృగ్వేదేతి॥అనృగ్వేదవినీతస్య అనృగ్వేదేనఋగ్వేదాదన్యేనవినీతస్యశిక్షితస్యఏవం ప్రభాషితుంనశక్యంఅయజుర్వేదధారిణఃయజుర్వేదధారణారహితస్యైవంప్రభాషితుంనశక్యంఅసామవేదవిదుషఃఅసామవేదజ్ఞస్యైవంభాషితుంనశక్యమితిసం

బ్రహ్మవాఇదమేకఏవాగ్రఆసీదిత్యాదినాతథాత్వంప్రథమతఃప్రతిపాద్యతే-అయజుర్వేదధారిణః-మానుషోదేవరూపిణావిత్యాదినా-అజాయమానోబహుధావి జాయతఇత్యుక్తావతారరహస్యంవక్తుంనశక్యం-అసామవేదవిదుషః-సువర్ణాభౌపద్మపత్రేక్షణావిత్యేవంభాషితుంనశక్యతే-ఛాందోగ్యేహి-అథయఏషోంతరాదిత్యే హిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతఇత్యారభ్యతస్యయథాకప్యాసంపుండరీకమేవమక్షిణీఇత్యామ్నాయతే॥ రా॥ నాసృగ్వేదఇతి ॥ వినయధారణవేదనానిప్రతి వేదమస్య సంతీత్యుక్తంభవతి॥తనిశ్లోకి॥[౨౯]॥ఆ॥నకేవలంవేదాధ్యయనం-అంగాధ్యయనంచకృతమిత్యాహ॥ నూనమితి॥ తత్రహేతుమాహ-బహ్వితి-అపశబ్దితంఅపశబ్దం న శబ్దితం-అత్రాదౌయదీత్యధ్యాహార్యం-వ్యాకరణంశ్రుతం-అతోనాపశబ్దితం.కృత్స్నంశ్రుతంఅతోనకించిదపశబ్దితం - ప్రకృతిప్రత్యయసమాససంధ్యాద్యుక్తి దపినాపభ్రంశితమిత్యర్థః-బహుధాశ్రుతం-ఏకవారశ్రవణేక్వచిదన్యథాభావోపిస్యాత్ ॥రా॥నకించిదపశబ్దితమిత్యనేనసంస్కృతభాషయైవవ్యవహృతవానిత్య వగమ్యతే॥ఆ॥శిక్షాచానేనశ్రుతేత్యాహచతుర్భిః నముఖఇత్యాదిభిః-లోకేకేషాంచిద్వ్యవహారదశాయాంముఖాదిషుసర్వత్రయత్రకుత్రాపివావికారోదృశ్య తేనతథాత్రేతిభావః-దోషఃవికృతిః-నసంవిదితఇత్యనేనస్వేనసూక్ష్మమవలోకితమితిగమ్యతే-తదుక్తంశిక్షాయాం-గీతీశీఘ్రీశిరఃకంపీతథాలిఖితపాఠకః-అనర్థజ్ఞో ల్పకంఠశ్చషడేతేపాఠకాధమాః॥ నశిరఃకంపయేద్గాత్రంభ్రువౌచాప్యక్షిణీతథా - తైలపూర్ణమివాత్మానంతద్వర్ణేప్రయోజయేదితి ॥ ౩౦ ॥ ఏవముచ్చార ణశక్తిరుక్తా - అథవాక్యప్రయోగచాతురీందర్శయతిఅవిస్తరమితి ॥ అవిస్తరంశబ్దప్రపంచరహితం- ప్రథనేవావశబ్దఇతిఘఞోనిషేధాత్ బహ్వాదేరబిత్యప్రత్య యః - అసందిగ్ధంపదవర్ణసందేహరహితం-అవిళంబితంవిళంబితత్వేస్వాశక్తిఃప్రకటితాస్యాత్ -అద్రుతంద్రుతోచ్చారణేపరప్రత్యాయనంనస్యాత్ - ఉరస్థంమంద్రం-కంఠగంమధ్యమం-తాదృశంవాక్యంమధ్యమేస్వరేవర్తతే-నమంద్రంనమధ్యమం-నద్రుతంనవిళంబితంచేత్యర్థః - ఇదంచతుర్దశదోషాభావానాముపలక్షణం తథాహశిక్షాకారః॥శ్లో॥శంకితంభీతముద్ఘుష్టమవ్యక్తమనునాసికమ్ । కాకస్వరంశిరసిగతంతథాస్థానవివర్జితమ్ ॥ విస్వరంవిరసంచైవవిశ్లిష్టంవిషమాహతమ్ ॥ వ్యాకులంతాలుభిన్నంచపాఠదోషాశ్చతుర్దశేతి ॥ అన్యత్రాప్యుక్తం - ఉపాంశుదష్టంత్వరితంనిరస్తంవిళంబితంగద్గదితంప్రగీతమ్ । నిష్పీడితంగ్రస్తపదాక్షరం చవదేన్నదీనంనతుసానునాస్యమ్॥౩౧॥ఏవంపాఠదోషాఉక్తాః అథతద్గుణానాహ - సంస్కారేతి॥సంస్కారోవ్యాకరణకృతాశబ్దశుద్ధిః -వ్యక్తపదత్వమితి యావత్ క్రమఃవర్ణానాంక్రమికతా-వ్యక్తాక్షరత్వమితియావత్ - కల్యాణీంఇతరగుణవతీం- హృదయహారిణీంమధురాం - వాణీంఉచ్చారయతిఉచ్చరతి-తదిదముక్తంశి క్షాయాం-మాధుర్యమక్షరవ్యక్తిఃపదచ్ఛేదస్తుసుస్వరః।ధైర్యంలయసమత్వంచషడేతేపాఠగాగుణాఇతి॥౩౨॥మాధుర్యపరకాష్ఠామాహఅనయేతి॥చిత్రయాఆశ్చ ర్యావహయా - త్రిస్థానానిఉరఃకంఠశిరాంసి- వ్యజ్యంతేఏషువర్ణాఇతివ్యంజనాని - త్రిస్థానరూపవ్యంజనేషుతిష్ఠతీతితథా-తథాత్వంచతదుత్పన్నత్వం- శిరస్య త్వస్యనిషిద్ధత్వాత్ - శీర్షగతంతథైవహిప్యుదాహృతం - కింతుఉదాత్తానుదాత్తస్వరితవత్త్వం- తథోక్తంశిక్షాయాం-అనుదాత్తోహృదిజ్ఞేయోమూర్ధ్న్యుదా త్తఉదాహృతః । స్వరితఃకంఠమూలీయఃపార్శ్వేస్యేప్రచయస్యత్వితి॥నారాధ్యతేనతోష్యతే - కస్యేత్యస్యవివరణంఉద్యతాసేరరేరపీతి-ఉద్యతాసేః - ఛేత్తు

కృత్స్నమనేనబహుధాశ్రుతమ్ । బహువ్యాహరతానేననకించిదపశబ్దితమ్॥ఆ॥నముఖేనేత్రయోర్వాపిలలాటేచభ్రువోస్తథా । అన్యేష్వపిచ గాత్రేషుదోషస్సంవిదితఃక్వచిత్ ॥౩౦॥అవిస్తరమసందిగ్ధమవిళంబితమద్రుతమ్ । ఉరస్థంకంఠగంవాక్యంవర్తతేమధ్యమేస్వరే॥౩౧॥సంస్కా రక్రమసంపన్నామద్రుతామవిళంబితామ్ । ఉచ్చారయతికల్యాణీంవాచంహృదయహారిణీమ్॥ ౩౨ ॥అనయాచిత్రయావాచాత్రిస్థానవ్యంజనస్థ యా । కస్యనారాధ్యతేచిత్తముద్యతాసేరరేరపి॥౩౩॥ఏవంవిధోయస్యదూతోనభవేత్పార్థివస్యతు । సిధ్యంతిహికథంతస్యకార్యాణాంగతయో

బంధః - అయమర్థః ప్రతివర్ణం స్వరభూయస్త్వేనసావధానేనోచ్చార్యమాణత్వాదృగ్వేదవినీతస్యేత్యుక్తిః - ఏకైకానువాకేఅనువాకాంతరవాక్యస్యాసాం కర్యేణధారణస్యదుష్కరతాంద్యోతయితుంఅయజుర్వేదధారిణఇత్యుక్తంఊహరహస్యాదిగర్భితగానవిశేషాణాం దుర్జ్ఞేయతామభిప్రేత్యాసామవేదవిదుషఇ త్యుక్తం॥ఆ॥నూనమితి॥నకించిదపశబ్దితమిత్యనేనసంస్కృతభాషయైవవ్యవహృతవానితిగమ్యతే॥౩౦॥అవిస్తరమితి॥ అవిస్తరంశబ్దప్రపంచరహితం-మధ్యమేస్వరే నోచ్చైర్నచనీచైః॥౩౧॥సంస్కారేతి॥సంస్కారక్రమసంపన్నాంవ్యుత్పత్తిసామగ్రీసంపన్నామిత్యర్థః॥టీ॥అద్రుతాం ద్రుతోచ్చారణరహితామిత్యర్థః॥౩౨

ముద్ధృతా సేరిత్యతికాశ్యిరశో క్తిః - అనేనహనుమదాదిభిః రామాదీనాం సంస్కృతభాషయైవవ్యవహారఇతిగమ్యతే ॥ ౩౩ ॥ ఏవంహనుమతోవాక్చాతురీమభినంద్య బుద్ధిచాతురీమభినందతి॥ ఏవంవిధఇతి॥ ఏవంవిధఃఏవంప్రష్టా-అస్మత్ప్రశంసావ్యాజేనకులగోత్రనామధేయరాజ్యత్యాగకారణాదీనాంప్రష్టా-గతయస్సిద్ధయః॥౩౪॥ ఉక్తమర్థమన్వయముఖేనాపిదర్శయతి॥ఏవమితి॥దూతవాక్యప్రచోదితాః-దూతవాక్యమూలాఃఏవసిద్ధ్యంతి-నప్రధానాపేక్షాఇతిభావః॥ ౩౫॥ ఏవమితి ॥ వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞమిత్యుక్త్వాయథారీత్యాహనుమతోక్తంతథైవసౌమిత్రిణాపీత్యుచ్యతే॥౩౬॥ విదితాఇతి ॥విద్వన్నితిహనుమత్సంబోధనం॥౩౭॥యథేతి ॥ అనేనఏతావత్ ఆచార్యాభిమాననిష్ఠాః తేషాంకార్యంతద్వచనాదేవకరిష్యామీతిభగవతఃప్రతిజ్ఞాసూచితా॥౩౮॥ తదితి॥ జయోపపత్త్యావాలిజయోపపత్తినిమిత్తం ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-తృతీయస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథాచార్యముఖేనచేతనలాభశ్చతుర్థే॥ తతఇత్యాది ॥ మధురసంభాషంమధురభాషణం-తద్వచశ్శ్రుత్వా-కృత్యవాన్ కార్యవాన్రామఇతిహేతోః-ప్రహృష్టస్సన్-సుగ్రీవంమనసాగతః- తమేవచావాంమార్గావఇతివచనాత్ రామస్యకృత్యవత్త్వజ్ఞానం॥౧॥మనసాగతఇత్యేతద్దర్శయతి ॥ భవ్యఇతి ॥ యద్యస్మాదయంకృత్యవాన్ప్రాప్తః-తస్మాత్ -మహాత్మనఃమహాభాగ్యస్య-తస్యసుగ్రీవస్య-రాజ్యాగమః-భవ్యఃభావీ-ఏతత్ కృత్యంరాజ్యాగమనరూపకార్యం-ఉపాగతంసమీపేఆగతం-నిష్పన్నప్రాయమిత్యర్థః॥౨॥తతఇతి॥అస్మిన్ శ్లోకేప్లవగర్షభఇత్యత్రగకారోగాయత్ర్యాఃదశమాక్షరం-నవసహస్రశ్లోకాగతాః॥౩॥ కిమర్థమితి॥ పంపాకాననేనపంపోపవనేనమండితం-వనందండకారణ్యం-దండకారణ్యేత్యేతత్ప్రదేశంకిమర్థమాగతఇతిభావః-అనుజత్వమాకారసామ్యాత్తమభ్యభాషేతినిరోజనాచ్చేతిజ్ఞేయం॥౪॥తస్యేతి ॥ మహాత్మత్వేనదశరథాత్మజత్వేనచాచచతుఇత్యర్థః॥౫॥ తస్యేతి ॥ దశరథాత్మజంమహాత్మానమిత్యేతద్ద్వయమపివిధేయవిశేషణం ॥

నఘ॥౩౪॥ఏవంగుణగణైర్యుక్తాయస్యస్యుఃకార్యసాధకాః । తస్యసిద్ధ్యంతిసర్వార్థాదూతవాక్యప్రచోదితాః॥ ౩౫॥ ఏవముక్తస్తుసౌమిత్రిస్సుగ్రీ
వసచివంకపిమ్ । అభ్యభాషతవాక్యజ్ఞోవాక్యజ్ఞంపవనాత్మజమ్॥ ౩౬॥ విదితానౌగుణావిద్వన్సుగ్రీవస్యమహాత్మనః । తమేవచావాంమార్గావ
స్సుగ్రీవంప్లవగేశ్వరమ్॥౩౭॥ యథాబ్రవీషిహనుమన్సుగ్రీవవచనాదిహ । తత్తథాహికరిష్యావోవచనాత్తవసత్తమ॥౩౮॥ తత్తస్యవాక్యంనిపు
ణంనిశమ్యప్రహృష్టరూపఃపవనాత్మజఃకపిః । మనస్సమాధాయజయోపపత్తౌసఖ్యంతదాకర్తుమియేషతాభ్యామ్ ॥ ౩౯ ॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధా
కాండే - తృతీయస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ తతఃప్రహృష్టోహనుమాన్కృత్యవానితితద్వచః। శ్రుత్వామధురసంభాషంసుగ్రీవంమ
నసాగతః॥౧॥భవ్యోరాజ్యాగమస్తస్యసుగ్రీవస్యమహాత్మనః । యదయంకృత్యవాన్ప్రాప్తఃకృత్యంచైతదుపాగతమ్॥౨॥ తతఃపరమసంహృష్టోహ
నుమాన్ప్లవగర్షభః । ప్రత్యువాచతతోవాక్యంరామంవాక్యవిశారదః॥౩॥కిమర్థంత్వంవనంఘోరంపంపాకాననమండితం । ఆగతస్సానుజోదు

అనయేతి॥అనయాచిత్రయావిస్మయోత్పాదకయా- త్రిస్థానవ్యంజనస్థయా- త్రిస్థానేషుఉరఃకంఠశిరస్సువ్యంజనస్థయావ్యక్తతయాస్థితయేత్యర్థః॥౩౩॥టీ॥ ఏవమితి॥గతయోమార్గాః॥౩౫॥టీ॥ విదితాఇతి॥విదితాఃకబంధముఖేనేతిభావః॥౩౭॥తత్తస్యేతి॥జయోపపత్తౌసుగ్రీవస్యశత్రుజయసిద్ధౌ॥టీ॥ఫలశ్రుతిః॥శ్లో॥ సుగ్రీవోమారుతింతత్రప్రేషయామాసరాఘవమ్ । మారుతిప్రేషణంశ్రుత్వాసద్గురుంలభతేనరః । రామమారుతిసంవాదశ్రవణాద్రాజ్యమాప్నుయాదితిపాఠాంతరే ॥౩౯ ॥
❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-తృతీయస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతఇతి ॥ హనుమాన్మధురసంభాషంమధురభాషణంతద్వచఃశ్రుత్వా కృత్యవానితిసుగ్రీవేణకార్యవాన్రామఇతిహృష్టః-సుగ్రీవంమనసాగతశ్చ-రామస్యకృత్యవత్త్వంతు-తమేవకాంక్షమాణస్య-తమేవచావాంమార్గావఇత్యేతాభ్యాంవాక్యాభ్యామవగతం॥౧॥ భవ్యఇతి॥ అయంరామఃకృత్యవాన్సుగ్రీవేణకార్యవాన్ప్రాప్తోయద్యస్మాత్ -తస్మాత్తస్యసుగ్రీవస్యరాజ్యాగమోభవ్యఃభావీ-ఏతదితిషష్ఠీ-ఏతస్యరామస్యేత్యర్థః-కృత్యంచఉపాగతం-ఉపసమీపేఆగతంనిష్పన్నప్రాయమితియావత్ ॥టీ॥యద్వా-ఏతస్యసుగ్రీవస్యరాజ్యప్రాప్తిరూపంకృత్యంసిద్ధమేవేత్యర్థః॥ ౨ ॥ తతఇతి ॥ గఇతిగాయత్ర్యాదశమాక్షరంతతఃపరమితిశ్లోకస్యచతుర్దశాక్షరేణగఇత్యనేనగృహ్ణాతి॥శ్లో॥తతఃపరమసంహృష్టోహనుమాన్ప్లవగర్షభః।ప్రత్యువాచతతోరామంవాక్యంవాక్యవిశారదః॥౩॥టీ॥ సామాన్యా

౬॥నద్వేష్టేతి॥సర్వేషుభూతేషుమధ్యేపితామహఇవశ్రేష్ఠఇత్యర్థః॥౭॥వీరఇతి॥పుత్రాణాంపుత్రాణాంమధ్యే॥౯॥రాజ్యాదిత్యాది॥భార్యయేతి- ఐశ్వర్యభ్రంశదశాయామప్యనువర్తనద్యోతనాయదినక్షయఇత్యుక్తం॥౧౦॥ భార్యయేతి॥దివాకరప్రభయాదివాకరానుగమనస్యసాయంతనఏవసమ్యక్ప్రతీయమానత్వాద్దినక్షయపదోపాదానం॥౧౧॥ అహమితి॥ భవానస్యకఇత్యాకాంక్షాయామాహ-అస్యావరోభ్రాతాపతదభిప్రాయేణభ్రాతాస్మి-అహంతుగుణైర్దాస్యముపాగతఃగుణవశీకృతహృదయస్సన్ తస్యదాసోస్మి- యద్యపిపరవానస్మీత్యాదాస్వరూపప్రయుక్తదాస్యముక్తం - తథాపియోగ్యతాప్రకర్షాత్ గుణోత్తంభితంతద్దాస్యమితితదవిరోధోద్రష్టవ్యః-ఉపేత్యనేనసర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వవిధకైంకర్యంప్రాప్తఇత్యుచ్యతే- ఇదమపికైంకర్యంతన్ముఖోల్లాసార్థంనతుమదర్థమిత్యాహ-కృతజ్ఞస్యబహుజ్ఞస్యేతి-అల్పమపికృతంబహుతయాజానతఇత్యర్థః.ఇదమపికైంకర్యంసహజమిత్యాశయేనాహ- నామ్నాలక్ష్మణోనామేతి- స్వనామతఃకైంకర్యలక్ష్మీసంపన్నఇతిప్రసిద్ధః * సుఖేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-యద్వాప్రథమశ్లోకస్యపూర్వేణాన్వయః- సహజత్వముపపాదయతి సమృద్ధిదశాయాంచదాస్యోక్త్యాసహజత్వముపపాదితం-సహజమేవకైంకర్యంగుణాస్తుతద్వర్ధకాఇతిభావః॥తనిశ్లోకి॥అస్యావరోభ్రాతా-అహంతుదాస్యంగతః-సర్వదేశసర్వకాలాదిష్వవిశ్లేషేణకైంకర్యకారిత్వంద్యోతయితుముపపదం - సహజసిద్ధదాస్యవ్రతసంబంధినోపిభోగ్యతమత్వమాహ-గుణైరితి॥[౬]॥ ౧౩॥ రక్షసేతి॥ రహితేఆవాభ్యాంరహితేదేశే॥౧౪॥దనురితి ॥ దనుఃదనువంశజః.కబంధః-దితేఃపుత్రఃపుత్రప్రాయః తేనసుగ్రీవస్సమర్థఇత్యాఖ్యాతః॥౧౬॥అహమిత్యర్థం॥౧౭॥ పరత్వసౌశీల్యేదర్శయతి॥ఏవమితి॥త్రైలోక్యనాథత్వమేవసుగ్రీవనాథత్వేచ్ఛాయాంహేతుః-పరత్వంవినాసౌశీల్యస్యాగుణత్వాత్ -ఇచ్ఛతిలప్స్యతేనవాస్యయమభిలషతి-అపర్యనుయోజ్యాహిస్వతంత్రాఇతిభావః- చకారేణలబ్ధాచేత్యుచ్యతే-అనుత్తమంపరత్వాపేక్షయావతారప్రయుక్తాతిశయవత్ - లోకనాథఃసర్వలోకైర్యాచ్యమానఃసర్వస్వామీచ-నాథృనాథృయాచ్ఞోపతాపైశ్వర్యాశీష్షితిధాతుః॥తనిశ్లోకి॥అత్రసౌశీల్యమభివ్యనక్తి॥లోకనాథఇతినిరుపపదేనసకలలోకానాంనాథత్వంనాథనీయత్వంచవ్యంజితం-అనుత్తమంయశఇతిపూర్వాపేక్షయా-అవతారప్రయుక్తాతిశయితకీర్తిమత్త్వం - ఏవంవిధఃకోదీయసంజననంకథమర్థయతఇత్యత్రాహ-ఇచ్ఛతీతి-స్వతంత్రేచ్ఛయాతద్దర్శనంగుణాయైవేత్యర్థః॥[౭]॥౧౮॥తదేవసౌశీల్యంప్రకారాంతరేణాహ॥పితేతి॥శరణ్యః ప్రాప్యః-శరణంరక్షకం॥౧౯॥ శర

గణంనానావ్యాళమృగాయుతమ్॥౪॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాలక్ష్మణోరామచోదితః। ఆచచక్షేమహాత్మానంరామందశరథాత్మజమ్॥౫॥రాజాద
శరథోనామద్యుతిమాన్ధర్మవత్సలః। చాతుర్వర్ణ్యంస్వధర్మేణనిత్యమేవాభ్యపాలయత్॥౬॥నద్వేష్టావిద్యతేతస్యనచసద్వేష్టికంచన।సచస
ర్వేషుభూతేషుపితామహఇవాపరః*అగ్నిష్టోమాదిభిర్యజ్ఞైరిష్టవానాప్తదక్షిణైః॥౭॥తస్యాయంపూర్వజఃపుత్రోరామోనామజనైశ్శ్రుతః*శ
రణ్యస్సర్వభూతానాంపితుర్నిర్దేశపారగః ॥ ౮ ॥వీరోదశరథస్యాయంపుత్రాణాంగుణవత్తమః * రాజలక్షణసంపన్నస్సంయుక్తోరాజసంప
దా॥౯॥రాజ్యాద్భ్రష్టోవనేవస్తుంమయాసార్ధమిహాగతః * భార్యయాచమహాతేజాస్సీతయానుగతోవశీ। దినక్షయేమహాతేజాఃప్రభయేవది
వాకరః॥౧౧॥అహమస్యావరోభ్రాతాగుణైర్దాస్యముపాగతః। కృతజ్ఞస్యబహుజ్ఞస్యలక్ష్మణోనామనామతః * సుఖార్హస్యమహార్హస్య
సర్వభూతహితాత్మనః। ఐశ్వర్యేణచహీనస్యవనవాసాశ్రితస్యచ॥౧౩॥రక్షసాపహృతాభార్యారహితేకామరూపిణా। తచ్చనజ్ఞాయతేరక్షఃప
త్నీయేనాస్యసాహృతా॥౧౪॥దనుర్నామశ్రియఃపుత్రశ్శాపాద్రాక్షసతాంగతః। ఆఖ్యాతస్తేనసుగ్రీవస్సమర్థోవానరర్షభః॥౧౫॥ సజ్ఞాస్య
తిమహావీర్యస్తవభార్యాపహారిణమ్। ఏవముక్త్వాదనుస్స్వర్గంభ్రాజమానోగతస్సుఖమ్ * ఏతత్తేసర్వమాఖ్యాతంయాథాతథ్యేనపృచ్ఛ
తః॥౧౬॥ అహంచైవహిరామశ్చసుగ్రీవంశరణంగతౌ ॥ ౧౭ ॥ ఏషదత్త్వాచవిత్తానిప్రాప్యచానుత్తమంయశః। లోకనాథఃపురాభూత్వా
సుగ్రీవంనాథమిచ్ఛతి ॥ ౧౮ ॥ పితాయస్యపురాహ్యాసీచ్ఛరణ్యోధర్మవత్సలః। తస్యపుత్రశ్శరణ్యశ్చసుగ్రీవంశరణంగతః ॥ ౧౯ ॥ సర్వలో

కారేణావగతకార్యవత్త్వంవిశేషతఃపృచ్ఛతి-కిమర్థమిత్యాదినా॥౫॥టీ॥విశ్వాసజననార్థంరామస్యకులశీలాదికమాదితఃకథయతి-రాజేత్యాదినా॥౬॥టీ॥ ఆప్తదక్షిణైఃపర్యాప్తదక్షిణైః॥౯॥టీ॥సీతాయాఃప్రభాసామ్యంసర్వావస్థాస్వపినిత్యసన్నిహితత్వాత్ ॥౧౩॥ రక్షసేతి॥ రహితేఆవాభ్యాంరహితేదేశఇత్యర్థః॥౧౪॥ద

న్యాయ ఇత్యుక్తం విశేషయతి॥ సర్వలోకస్యేతి॥ గురుః అగ్రజః॥ రా॥ శరణ్యః ప్రాప్యః శరణం రక్షకం॥౨౦॥ యస్య ప్రసాద ఇతి॥ ఇమాః ప్రజాః- సతతం ప్రసీదేయుః తత్ప్ర
సాదలబ్ధసకలపురుషార్థతయా సర్వదా ప్రసన్నచిత్తా భవేయుః - వానరేంద్రస్య స్వప్రసాద్యప్రజైకదేశతయేతరజనస్య ప్రసాదమభికాంక్షతే - స్వతంత్రేచ్ఛస్య
నియంతుమశక్యత్వాదితి భావః॥౨౧॥ యే నేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ యేన సతతం సర్వగుణోపేతాస్సర్వోపచారోపేతా యథా భవంతి తథా సదా మానితాః
వానరేంద్రం వనమాత్రప్రసిద్ధశాఖామృగమితి సౌశీల్యాతిశయధ్వనిః॥ రా॥ యే నేతి॥ సతతమిత్యస్య సర్వగుణోపేతా ఇత్యనేన సంబంధః- అన్యథా పునరుక్తిస్స్యాత్॥
౨౩॥ శోకేతి॥ శోకేనాభిభూతే శోకపరతంత్రే- శోకార్తే శోకపీడితే - కర్మపరతంత్రశోకాకులం స్వజనమాలోక్య స్వయం శోకాకులస్యాచార్యముఖం వినోభయశో
కానుద్ధారాదితి భావః॥౨౪॥ ఏవమితి॥ సాశ్రులోచనమితి రామదుఃఖదర్శనాద్దుఃఖిత్వముచ్యతే॥౨౫॥ ఈదృశా ఇతి॥ ద్రష్టవ్యాః అన్వేషితవ్యాః॥ రా॥ దిష్ట్యా దర్శనమా
గతా ఇత్యనంతరం వక్ష్యమాణ ఇత్యేవముక్త్వేతి శ్లోకః సీతాయాః పరిమార్గణ ఇత్యస్యానంతరం ద్రష్టవ్యః॥౨౬॥ సహీతి॥ వినికృతః వంచితః॥౨౭॥ కరిష్యతీతి॥ పరిమార్గ
ణే సాహాయ్యం కరిష్యతి- తతః పరం భవతోరగ్రే కాలశత్రువార్తేతి భావః॥౨౮॥ ఇతీతి॥ బభాషే- పునరపీతి శేషః॥౨౯॥ ఏవమితి॥ యథాన్యాయం దూతానురూపం॥౩౦॥
కపిరితి॥ అయం హృష్టస్సన్ యథాయథార్థం కథయతే- యథార్థకథనే హృష్టత్వం హేతుః. సీతాపరిమార్గణం కరిష్యతీతి యథార్థమేవ సోపి సుగ్రీవః కృత్యవాన్ ప్రా
ప్తః జాతః- తస్మాత్ కృతకృత్యోసి॥ రా॥ అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం రాఘవ- సంప్రాప్తోయం కపిర్మారుతాత్మజో హృష్టః మద్వాక్యశ్రవణాత్సంజాతహర్షః - సోపిసు
గ్రీవోపి కృత్యవానితి యథావత్ కథయతే అతః కృతకృత్యోసీతి యోజనా॥౩౧॥ హృష్టపదసూచితం వివృణోతి॥ ప్రసన్నేతి॥ వక్ష్యతే వక్ష్యతి- అనృతం న వదేదిత్యర్థః॥
రా॥ హనూమదుక్తవాక్యస్య యాథార్థ్యం సమర్థయతే॥ ప్రసన్నేతి॥౩౨॥ తత ఇతి॥ హరిరాజాయ వానరరాజాయ॥౩౩॥ ఉక్తం వివృణోతి॥ భిక్ష్వితి॥౩౪॥ సత్వితి॥ విపు
లయశాః సర్వదేవవరప్రసాదేన విశాలకీర్తిః- కపిప్రవీరః సుగ్రీవమపి నియంతుం సమర్థః- అనేన భగవల్లాభ ఆచార్యాధీన ఇత్యుక్తం॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే

కస్య ధర్మాత్మా శరణ్యశ్శరణం పురా । గురుర్మే రాఘవస్సోయం సుగ్రీవం శరణం గతః ॥ ౨౦ ॥ యస్య ప్రసాదే సతతం ప్రసీదేయురిమాః ప్రజాః
స రామో వానరేంద్రస్య ప్రసాదమభికాంక్షతే॥ ౨౧॥ యేన సర్వగుణోపేతాః పృథివ్యాం సర్వపార్థివాః । మానితాస్సతతం రాజ్ఞా సదా దశరథే
న వై * తస్యాయం పూర్వజః పుత్రస్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః । సుగ్రీవం వానరేంద్రం తు రామశ్శరణమాగతః ॥ ౨౩ ॥ శోకాభిభూతే రామే తు శోకా
ర్తే శరణం గతే । కర్తుమర్హతి సుగ్రీవః ప్రసాదం హరియూథపః ॥ ౨౪ ॥ ఏవం బ్రువాణం సౌమిత్రిం కరుణం సాశ్రులోచనమ్ । హనుమాన్ప్రత్యు
వాచేదం వాక్యం వాక్యవిశారదః॥౨౫॥ ఈదృశా బుద్ధిసంపన్నా జితక్రోధా జితేంద్రియాః । ద్రష్టవ్యా వానరేంద్రేణ దిష్ట్యా దర్శనమాగతాః ॥౨౬॥
స హి రాజ్యాత్పరిభ్రష్టః కృతవైరశ్చ వాలినా । హృతదారో వనే త్యక్తో భ్రాత్రా వినికృతో భృశమ్॥౨౭॥ కరిష్యతి స సాహాయ్యం యువయోర్భాస్క
రాత్మజః । సుగ్రీవస్సహ చాస్మాభిస్సీతాయాః పరిమార్గణే॥ ౨౮ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా హనుమాన్ శ్లక్ష్ణం మధురయా గిరా । బభాషే సోభిగచ్ఛేమ సుగ్రీవ
మితి రాఘవమ్॥౨౯॥ ఏవం బ్రువాణం ధర్మాత్మా హనుమంతం స లక్ష్మణః । ప్రతిపూజ్య యథాన్యాయమిదం ప్రోవాచ రాఘవమ్॥ ౩౦॥ కపిః కథయతే
హృష్టో యథాయం మారుతాత్మజః । కృత్యవాన్సోపి సంప్రాప్తః కృతకృత్యోసి రాఘవ॥౩౧॥ ప్రసన్నముఖవర్ణశ్చ వ్యక్తం హృష్టశ్చ భాషతే । నా
నృతం వక్ష్యతే వీరో హనుమాన్మారుతాత్మజః॥౩౨॥ తతస్స తు మహాప్రాజ్ఞో హనుమాన్మారుతాత్మజః । జగామాదాయ తౌ వీరౌ హరిరాజాయ రాఘ
వౌ॥౩౩॥ భిక్షురూపం పరిత్యజ్య వానరం రూపమాస్థితః । పృష్ఠమారోప్య తౌ వీరౌ జగామ కపికుంజరః॥౩౪॥ స తు విపులయశాః కపిప్రవీరః పవనసుతః కృత

నరిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ సజ్ఞాస్యతీతి॥ తేన ఆఖ్యాత ఇతి సంబంధః॥౧౯॥ సర్వలోకస్యేతి॥ శరణ్యః ప్రాప్యః శరణం రక్షకం॥ ౨౧ ॥ యే నేతి॥ సతతం సర్వగు
ణోపేతాః సదా రాజ్ఞా మానితా ఇతి సంబంధః॥౨౩॥ శోకాభిభూత ఇతి॥ శోకాభిభూతే శోకావిష్టే - శోకార్తే శోకపీడితే॥౩౦॥ కపిరితి॥ హే రాఘవ సంప్రాప్తోయం క
పిః - హృష్టః మద్వాక్యశ్రవణాత్సంజాతహర్షః - సోపి సుగ్రీవోపి కృత్యవానితి యథా కథయతే అతః కృతకృత్యోసీతి యోజనా॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా

శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్థస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథపాపభీతస్యకర్మానురూపంఫలందిశతోభగవతోపిత్రస్తస్యఆచార్యముఖాత్ భగవద్గుణాన్ శ్రుత్వాతిదేకోపాయనిష్ఠానూచ్యతేపంచమే ॥ ఋశ్యమూకాత్త్విత్యాది॥ రామలక్ష్మణదర్శనభీతస్సుగ్రీవఃఋశ్యమూకాదుత్ప్లుత్యగహనంమలయాఖ్యమృశ్యమూకపర్యంతపర్వతంగతః-హనుమాన్రామలక్ష్మణౌతత్రప్రతిష్ఠాప్యసుగ్రీవంతత్రానీతవానితిబోధ్యం॥౧॥ అయమితి॥అయంరామఃసంప్రాప్తః-అయంరామస్సత్యవిక్రమః-త్వచ్ఛత్రునిబర్హణక్షమఇత్యర్థః॥ రా॥ మహాప్రాజ్ఞోదృఢవిక్రమోయంసంప్రాప్తః - అయంరామస్సత్యవిక్రమఃతవశత్రునిరసనదక్షఇతిభావః - ఏవంవాక్యభేదేనయోజనా అయంరామశబ్దయోఃపునరుక్తిపరిహారార్థా॥౨॥ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ నిగదితఃప్రసిద్ధః॥౩॥తస్యేత్యాది॥౬॥సకృత్త్వేతి॥రాఘవం-ప్రాప్యేతిశేషః॥రా॥ హనుమద్వచనశ్రవణానంతరంసుగ్రీవస్యమానుషరూపపరిగ్రహాభిధానాత్ హనూమాన్రామలక్ష్మణౌస్థలాంతరేనివేశ్యతదాగమనంసుగ్రీవాయన్యవేదయదిత్యవగమ్యతే ॥ ౧౧ ॥ రోచతఇతి ॥ మర్యాదావ్యవస్థా॥ రా॥మర్యాదాఅనుల్లంఘనీయావ్యవస్థా॥౧౨॥పతత్త్వితి॥రామఇతిశేషః॥౧౩॥హృద్యమిత్యర్థం॥పీడితందృఢం॥౧౫॥ మర్యాదాబధ్యతామితివదతస్సుగ్రీవస్యాశయంవిదిత్వాచరతి॥తతఇతి॥భిక్షురూపంసంత్యజ్యేత్యనేనసుగ్రీవవిశ్వాసార్థం - తౌత్వయాప్రాకృతేనైవగత్వాజ్ఞేయావుప్లవంగమేతితదుక్తప్రకారేణ పునర్భిక్షురూపే

కృత్యవత్ప్రహృష్టః॥గిరివరమురువిక్రమఃప్రయాతస్సశుభమతిస్సహరామలక్ష్మణాభ్యామ్॥౩౫॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండేచతుర్థస్సర్గః. ❋

ఋశ్యమూకాత్తుహనుమాన్గత్వాతుమలయంగిరిమ్।ఆచచక్షేతదావీరౌకపిరాజాయరాఘవౌ॥౧॥ అయంరామోమహాప్రాజ్ఞస్సంప్రాప్తోదృఢవిక్రమః। లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రారామోయంసత్యవిక్రమః॥౨॥ ఇక్ష్వాకూణాంకులేజాతోరామోదశరథాత్మజః। ధర్మేనిగదితశ్చైవపితుర్నిర్దేశపారగః॥౩॥తస్యాస్యవసతోరణ్యేనియతస్యమహాత్మనః। రావణేనహృతాభార్యాసత్వాంశరణమాగతః॥ ౪ ॥ రాజసూయాశ్వమేధైశ్చవహ్నిర్యేనాభితర్పితః। దక్షిణాశ్చతథోత్సృష్టాగావశ్శతసహస్రశః ❋ తపసాసత్యవాక్యేనవసుధాయేనపాలితా। స్త్రీహేతోస్తస్యపుత్రోయంరామస్త్వాంశరణంగతః॥౬॥భవతాసఖ్యకామౌతౌభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ। ప్రతిగృహ్యార్చయస్వైతౌపూజనీయతమావుభౌ॥౭॥ శ్రుత్వాహనుమతోవాక్యంసుగ్రీవోహృష్టమానసః। భయంచరాఘవాద్ఘోరంప్రజహౌవిగతజ్వరః॥౮॥సకృత్వామానుషంరూపంసుగ్రీవఃప్లవగర్షభః।దర్శనీయతమోభూత్వాప్రీత్యాప్రోవాచరాఘవమ్॥౯॥భవాన్ధర్మవినీతశ్చవిక్రాంతస్సర్వవత్సలః। ఆఖ్యాతావాయుపుత్రేణతత్త్వతోమేభవద్గుణాః॥౧౦॥తన్మమైవైషసత్కారోలాభశ్చైవోత్తమఃప్రభో। యత్త్వమిచ్ఛసిసౌహార్దంవానరేణమయాసహ॥౧౧॥ రోచతేయదివాసఖ్యంబాహురేషప్రసారితః। గృహ్యతాంపాణినాపాణిర్మర్యాదాబధ్యతాంధ్రువా॥౧౨॥ఏతత్తువచనంశ్రుత్వాసుగ్రీవేణసుభాషితమ్।సప్రహృష్టమనాహస్తంపీడయామాసపాణినా॥౧౩॥హృద్యంసౌహృదమాలంబ్యపర్యష్వజతపీడితమ్॥౧౫॥ తతోహనూమాన్సంత్యజ్యభిక్షురూపమరిందమః ❋ కాష్ఠయోస్స్వేనరూపేణజనయామాసపావకమ్॥౧౪॥దీప్యమానంతతోవహ్నింపుష్పైరభ్యర్చ్యసత్కృతమ్ ❋ తయోర్మధ్యేథసుప్రీతోనిదధేసు

యాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్థస్సర్గః. ************************************

ఋశ్యమూకాదితి॥ఋశ్యమూకాత్ - మలయంగిరింగత్వా - ఋశ్యమూకప్రదేశాంతరస్యైవమలయగిరిరితినామ॥౧ ॥అయంరామఇతి॥భ్రాత్రాలక్ష్మణేనసహమహాప్రాజ్ఞః - దృఢవిక్రమోయంరామఃసంప్రాప్తః -అయంరామఃసత్యవిక్రమఃతవశత్రునిరసనదక్షఇత్యర్థః - ఏవంవాక్యభేదేనయోజనాత్-అయంరామశబ్దయోఃపునరుక్తిపరిహారార్థా॥౬॥టీ॥భవతేతి॥ప్రతిగృహ్యప్రత్యుద్గమ్య॥౭॥సకృత్వేతి॥హనుమద్వచనశ్రవణానంతరంసుగ్రీవస్యమానుషరూపపరిగ్రహాభిధానాత్-హనుమాన్రామలక్ష్మణౌస్థలాంతరేనివేశ్యతయోరాగమనంసుగ్రీవాయనివేదితవానిత్యవగమ్యతే॥౯॥టీ॥భవానితి॥వినీతఃశిక్షితః॥౧౦॥టీ॥తదితి॥వానరేణతిరశ్చాఅసమానేనేత్యర్థః-ఏవంవిధేనాపి॥౧౧॥రోచతఇతి॥ మర్యాదాహ్యనుల్లంఘనీయావ్యవస్థా॥టీ॥మయాసఖ్యమిచ్ఛసిచేత్ కరావలంబః క్రియతామిత్యాహ॥రోచతఇతి॥౧౨॥౧౩॥హృద్యమితి॥పీడితందృఢంయథాతథా॥ ౧౫ ॥ తతఇతి ॥ భిక్షురూపంపరిత్యజ్యేత్యనేన - తౌత్వయాప్రాకృతేనైవగత్వాజ్ఞేయా

కైవతదంతికం గత ఇత్యవగమ్యతే- స్వేనరూపేణ వానరరూపేణ- కాష్ఠయోః అరణిభూతశమీకాష్ఠయోః సప్తమ్యంతంపదం॥౧౪॥ దీప్యమానమితి ॥ సత్కృతమిత్యభ్యర్చ్యేత్యస్యానువాదః- తయోః రామసుగ్రీవయోః॥౧౫॥ తత ఇతి ॥ ప్రదక్షిణంచక్రతుః- అన్యోన్యంపాణింగృహీత్వేతి శేషః- ఉపాగతౌ అగ్నిసాక్షికమితి శేషః॥౧౬॥ తత ఇతి ॥ అభివీక్షంతౌ అభివీక్షమాణౌ॥౧౭॥ త్వమితి॥ ఏకంసమానం- త్వద్దుఃఖేనమమ దుఃఖంభవతు- త్వత్సుఖేనమమసుఖంభవత్విత్యర్థః- అనేనపరస్పరవ్యాపత్త్యభ్యర్థనంసూచితం॥౧౮॥ తత ఇతి॥ స రాఘవ ఇత్యనేన ఏకాసనత్వముక్తం॥౧౯॥ తత ఇతి॥ ప్రత్యువాచ తదా రామమితి పాఠః॥౨౧॥ రా॥ అహమితి॥ త్రస్తః చలితః॥౨౨॥ సోహమితి ॥ త్రస్తః భీతః ఉత్తరోత్తరం భీతః- యద్వా వాలిత్రస్తోహమస్మి క్వవనేఽభీతోవసామీత్యర్థః॥౨౩॥ వాలిన ఇతి॥ అభయంభయాభావం కురు- ఆర్తస్యేతిశేషః యేన దార్ఢ్యాయపునరుచ్యతే కర్తుమిత్యర్థేన- మే భయంయథానభవేత్తథాకర్తుమర్హసీత్యన్వయః॥౨౪॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ ప్రహసన్నివకియన్మాత్రమేతదితిహసిత్వా- ఇవశబ్దో మందస్మితత్వే॥౨౫॥ అమోఘా ఇత్యాది॥ కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నాః కంకపత్రైర్బద్ధా ఇత్యర్థః॥౨౬॥ తమితి॥ అద్యపశ్యేత్యనేన క్రియాఝటితిత్వముక్తం॥౩౦॥ తవేతి॥ కురు- యతస్వేత్యర్థః- వైరిణంరిపుమితి ద్విరుక్త్యా వైరకృతం శాత్రవంనతు జాత్యేత్యుక్తం॥౩౧॥ ప్రసంగాత్క- విరాహ ॥ సీతేతి ॥ సీతానేత్రంరాజీవోపమం- వాలినేత్రంహేమోపమంపింగాక్షత్వాత్ -రావణనేత్రాణిజ్వలనోపమాని- పురుషస్యవామనేత్రస్ఫురణమనర్థకరం- స్త్రియాస్తు

సమాహితః॥౧౫॥ తతోగ్నిందీప్యమానంతౌ చక్రతుశ్చప్రదక్షిణమ్ * సుగ్రీవో రాఘవశ్చైవవయస్యత్వముపాగతౌ॥౧౬॥ తతస్సుప్రీతమనసా తావుభౌ హరిరాఘవౌ * అన్యోన్యమభివీక్షంతౌ నతృప్తిముపజగ్మతుః॥౧౭॥ త్వం వయస్యోసి మేహృద్యో హ్యేకం దుఃఖంసుఖంచనౌ * సుగ్రీవో రాఘవంవాక్యమిత్యువాచ ప్రహృష్టవత్ ॥౧౮॥ తతస్సపర్ణబహుళాం ఛిత్వా శాఖాంసుపుష్పితామ్ * సాలస్యాస్తీర్యసుగ్రీవో నిషసాద సరాఘవః॥ ౧౯॥ లక్ష్మణాయాథ సంహృష్టో హనుమాన్ ప్లవగర్షభః * శాఖాంచందనవృక్షస్య దదౌ పరమపుష్పితామ్॥౨౦॥ తతః ప్రహృష్టస్సుగ్రీవః శ్లక్ష్ణంమధురయాగిరా * ప్రత్యువాచ తదా రామం హర్షవ్యాకులలోచనః॥౨౧॥ అహంవినికృతో రామ చరామీహ భయార్దితః * హృతభార్యో వనే త్రస్తో దుర్గమేతదుపాశ్రితః॥౨౨॥ సోహం త్రస్తో వనే భీతో వసామ్యుద్భ్రాంతచేతనః * వాలినా నికృతో భ్రాత్రా కృతవైరశ్చ రాఘవ॥౨౩॥ వాలినో మే మహాభాగ భయార్తస్యాభయంకురు * కర్తుమర్హసి కాకుత్స్థ భయం మే నభవేద్యథా॥౨౪॥ ఏవముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః * ప్రత్యభాషత కాకుత్స్థస్సుగ్రీవం ప్రహసన్నివ॥ ౨౫ ॥ ఉపకారఫలంమిత్రం విదితం మే మహాకపే * వాలినంతంవధిష్యామి తవ భార్యాపహారిణమ్॥౨౬॥ అమోఘాస్సూర్యసంకాశా మమైతే నిశితాశ్శరాః * తస్మిన్వాలిని దుర్వృత్తే నిపతిష్యంతి వేగితాః । కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నా మహేంద్రాశనిసన్నిభాః * తీక్ష్ణాగ్రా ఋజుపర్వాణస్సరోషా భుజగా ఇవ ॥ ౨౭ ॥ తమద్య వాలినం పశ్య క్రూరైరాశీవిషోపమైః * శరైర్వినిహతంభూమౌ వికీర్ణమివపర్వతమ్॥ ౨౯ ॥ స తు తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్యాత్మనో హితమ్ * సుగ్రీవః పరమప్రీతస్సుమహద్వాక్యమబ్రవీత్ ॥౩౦॥ తవ ప్రసాదేన నృసింహ రాఘవ ప్రియాంచ రాజ్యంచ సమాప్నుయామహమ్। తథాకురుత్వం నరదేవ వైరిణం యథానిహంస్యద్యరిపుం మమాగ్రజమ్॥౩౧॥ సీతాకపీంద్రక్షణదాచరాణాం రాజీవహేమజ్వలనోపమాని । సుగ్రీవరామప్రణయప్రసంగే వామాని నేత్రాణి సమంస్ఫురంతి॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీ

ప్లవంగమేతి- సుగ్రీవోక్తనిదేశకరణప్రతీత్యర్థం- సుగ్రీవస్య రామాగమననివేదనసమయే పునర్భిక్షురూపం గృహీతవానిత్యవగమ్యతే ॥ కాష్ఠయోరితిస ప్తమ్యంతం॥టీ॥ అత్ర హనుమతో పావకోత్పాదనం రామాభ్యనుజ్ఞయైవ- అగ్నిసాక్షికం స్నేహం కుర్వీతి కబంధేనోక్తత్వాత్ ॥౧౪॥ దీప్యమానమితి ॥ తయోః రామసుగ్రీవయోః నిదధౌ నిహితవాన్॥౨౧॥ టీ॥ సుగ్రీవః స్వవృత్తాంతం విజ్ఞాపయతి॥ అహమిత్యాది॥ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే॥౨౨॥ సోహమితి ॥ త్రస్తః చకితః॥౨౫॥ టీ॥ అథ సుగ్రీవాభిమతం వాలివధం ప్రతిజానీతే॥ ఉపకారేతి॥౨౬॥ అమోఘా ఇతి ॥ వేగితాః సంజాతవేగాః॥౩౧॥ సీతేతి॥ కపీంద్రో వాలీ- క్షణదాచరో రావణః- వామనేత్రస్ఫురణం పుంసాం దుర్నిమిత్తం- స్త్రీణాం శుభకరమితి భావః॥౩౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-

శోభనమితినిమిత్తశాస్త్రవిదః॥౩౨॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచమస్సర్గః. **
ఏవంరామేణవాలివధప్రతిజ్ఞాతేసుగ్రీవేణాపిరామకార్యసిద్ధిఃప్రతిజ్ఞాయతేషష్ఠే॥పునరేవేత్యాది॥రాఘవమితినామ-సుగ్రీవఇతిశేషః॥౧॥అయమితి॥త్వం
యన్నిమిత్తంవనమాగతఃతదాఖ్యాతిస్మ॥రా॥ఆఖ్యాతిఆఖ్యాతవాన్-వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవద్వేతిభూతేలట్॥౨॥ లక్ష్మణేనేత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ తేనపూ
ర్వమవిజ్ఞాతేన॥౩॥భార్యేతి॥విమోక్ష్యసేత్యత్యసి-నష్టాంమధుకైటభాపహృతాం-వేదశ్రుతీం-శ్రూయతఇతిశ్రుతిఃశబ్దః-వేదరూపశ్రుతీమివవేదగిరమివ-దీర్ఘఆ
ర్షః॥రా॥నష్టాంవేదశ్రుతింయథేతి-శ్రూయతఇతిశ్రుతిరితివ్యుత్పత్త్యాశ్రుతిత్వంవేదశాస్త్రాదేస్సాధారణం-తద్వ్యావృత్త్యర్థంవేదశ్రుతిమిత్యుక్తం॥౪॥రసాతలఇతి॥
వర్తంతీంవర్తమానాం॥౫॥ఇదమిత్యాది॥ జరయితుంఆత్మసాత్కర్తుం-విషకృతంవిషేణపక్వం॥౭॥త్యజశోకమిత్యాది॥అనుమానాత్ యోగ్యతయా- యాదృష్టా
సా మైథిలీనసంశయః-అనుమానాత్తుజానామీత్యస్యైవవివరణమిదం॥రా॥మైథిలీత్యత్ర ఇతికరణంద్రష్టవ్యం॥౯॥ఆత్మనేతి॥ ఆత్మనామయాపంచమం॥౧౦॥తానీతి॥
ప్రత్యభిజ్ఞాతుంస్మర్తుం॥౧౧॥రా॥కిమర్థంప్రవిశంబసఇతిపాఠః॥౧౩॥ఉత్తరీయమితి॥ ఉత్తరీయమాభరణానిచ-ఉత్తరీయబద్ధానీత్యర్థః॥౧౬॥హృదీతి॥అలం
మత్కిష్కింధాకాండే- పంచమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పునరేవాబ్రవీత్ప్రీతోరాఘవంరఘునందనమ్॥౧॥ అయమాఖ్యాతిమేరామసచివోమంత్రిసత్తమః * హనుమాన్యన్నిమిత్తంత్వంనిర్జనంవనమా
గతః॥౨॥లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రావసతశ్చవనేతవ * రక్షసాపహృతాభార్యామైథిలీజనకాత్మజా । త్వయావియుక్తారుదతీలక్ష్మణేనచధీమతా *
అంతరప్రేప్సునాతేనహత్వాగృధ్రంజటాయుషమ్॥౩॥భార్యావియోగజందుఃఖమచిరాత్త్వంవిమోక్ష్యసే* అహంతామానయిష్యామినష్టాంవే
దశ్రుతీమివ॥౪॥రసాతలేవావర్తంతీంవర్తంతీంవానభస్తలే * అహమానీయదాస్యామితవభార్యామరిందమ॥౫॥ఇదంతథ్యంమమవచస్త్వమ
వేహిచరాఘవ * నశక్యాసాజరయితుమపిసేంద్రైస్సురాసురైః । తవభార్యామహాబాహోభక్ష్యంవిషకృతంయథా॥౭॥ త్యజశోకంమహాబా
హోతాంకాంతామానయామితే । అనుమానాత్తుజానామిమైథిలీసానసంశయః * హ్రియమాణామయాదృష్టారక్షసాక్రూరకర్మణా । క్రో
శంతీరామరామేతిలక్ష్మణేతిచవిస్వరమ్ *స్ఫురంతీరావణస్యాంకేపన్నగేంద్రవధూర్యథా॥౯॥ఆత్మనాపంచమంమాంహిదృష్ట్వాశైలతటేస్థితమ్*
ఉత్తరీయంతయాత్యక్తంశుభాన్యాభరణానిచ ॥ ౧౦ ॥తాన్యస్మాభిర్గృహీతానినిహితానిచరాఘవ * ఆనయిష్యామ్యహంతానిప్రత్యభిజ్ఞాతుమ
ర్హసి॥౧౧॥తమబ్రవీత్తతోరామస్సుగ్రీవంప్రియవాదినమ్ * ఆనయస్వసఖేశీఘ్రంకిమర్థంప్రవిలంబసే॥౧౨॥ఏవముక్తస్తుసుగ్రీవశ్శైలస్యగ
హనాంగుహామ్ * ప్రవివేశతతశ్శీఘ్రంరాఘవప్రియకామ్యయా॥౧౩॥ఉత్తరీయంగృహీత్వాతుశుభాన్యాభరణానిచ * ఇదంపశ్యేతిరామాయ
దర్శయామాసవానరః॥౧౪॥తతోగృహీత్వాతద్వాసశ్శుభాన్యాభరణానిచ * అభవద్బాష్పసంరుద్ధోనీహారేణేవచంద్రమాః ॥౧౫॥సీతాస్నే
హప్రవృత్తేనసతుబాష్పేణదూషితః*హాప్రియేతిరుదన్ధైర్యముత్సృజ్యన్యపతత్క్షితౌ॥౧౬॥హృదికృత్వాతుబహుశస్తమలంకారముత్తమమ్* ని
శశ్వాసభృశంసర్పోబిలస్థఇవరోషితః॥౧౭॥ అవిచ్ఛిన్నాశ్రువేగస్తుసౌమిత్రింవీక్ష్యపార్శ్వతః * పరిదేవయితుందీనంరామస్సముపచక్రమే॥

పంచమస్సర్గః. ****************** పునరేవేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥త్వంయన్నిమిత్తంవనమాగతఃతదాఖ్యాతిఆఖ్యాతవాన్॥౨॥ లక్ష్మణేనేత్యా
దిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ భ్రాత్రాసహవనేవసతస్తవాంతరప్రేప్సునాతవానవస్థానంప్రాప్తుమిచ్ఛతా-రక్షసారావణేనగృధ్రంహత్వా - త్వయాలక్ష్మణేనచవి
యుక్తావైదేహీఅపహృతాఇతిహనుమానాఖ్యాతీత్యబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః॥౩॥కించ-భార్యావియోగజమిత్యాది॥ నష్టాంవేదశ్రుతీమితి-శ్రూయతఇతిశ్రుతిరి
తివ్యుత్పత్త్యాశ్రుతిర్వేదశాస్త్రసాధారణంతద్వ్యావృత్త్యర్థంవేదశ్రుతీమిత్యుక్తం-మధుకైటభాభ్యాంపాతాళేగుప్తం వేదజాతంమత్స్యాకృతిర్హరిర్యథా ఆనీ
తవాన్-తద్వత్సీతామానయిష్యామీత్యర్థః॥౭॥టీ॥ అనుమానాదితి॥ రావణేనహృతాకాచిన్మయాదృష్టాఋశ్యమూకస్థితేన-సాసీతాభవితుమర్హతీత్యనుమానప్ర
కారః॥౯॥టీ॥రావణహృతాసీతేత్యస్మిన్నర్థేజ్ఞాపకాంతరమస్తీత్యాహ॥ఆత్మనేతి॥౧౦॥టీ॥నిహితానినిగూఢాని-విధివద్రక్షితానీత్యర్థః॥౧౨॥టీ॥ గహనాందుష్ప్ర

కారమితిజాత్యేకవచనం-రోషితః సంజాతరోషః॥౧౬॥అవిచ్ఛిన్నేతి॥పరిదేవయితుం ప్రలపితుం-దీనమితి క్రియావిశేషణం॥౧౭॥పశ్యేతి॥ శరీరాత్ అపనీయేతి శేషః ౧౮॥ శాద్వలిన్యామిత్యాది॥అత్ర శాద్వలశబ్దేనహరితతృణాన్యుచ్యంతే-స్వార్థేవలజ్ప్రత్యయః - తద్వత్యాంభూమావ్యుదస్థలేఉత్సృష్టత్వాత్ తథారూపంఅవికలరూపం దృశ్యతే॥రా॥తథారూపంపూర్వం యథారూపం తథారూపం- అక్షతమితియావత్॥౨౨॥బ్రూహీతి॥కం దేశం కాం దిశం ప్రతి-హ్రియంతీ-హ్రియమాణేత్యర్థః- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః॥౨౩॥క్వేత్యాది॥అపావృతం ఉద్ఘాటితం యేనతత్క-వసతీత్యన్వయః॥౨౪॥మమేతివిషమవృత్తం॥రా॥అస్మిన్సర్గే ఆంతేషమదయితేతరేత్యయంశ్లోకో బహుషుకోశేషునదృశ్యతే॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-షష్ఠస్సర్గః.

ఏవమాభరణదర్శనవ్యాజేన చేతనస్య యాదృచ్ఛికప్రాసంగికసుకృతదర్శనేన తల్లాభత్వరా భగవత ఉచ్యతే సప్తమే॥ ఏవముక్త ఇత్యాది॥బాష్పగద్గదః రామబాష్పదర్శనేన స్వయమపి బాష్పగద్గదః-ఏకం దుఃఖం సుఖంచ నావిత్యస్యప్రథమోదాహరణమిదం॥౧॥ నజానఇతి॥ దౌష్కులేయస్య-దుష్కులేభవో దౌష్కులేయః-దుష్కులాడ్ఢగితిఢక్-తస్య పాపరక్షసః పరదారాపహరణరూపపాపకృతో రాక్షసస్య-నిలయం వాసస్థానం-సామర్థ్యం శక్తిం- విక్రమం వా-సర్వథాన జానే - కించిదపిన జానామీత్యర్థః-నన్విదంవక్ష్యమాణేనవిరుధ్యతే-వక్ష్యతివానరప్రేషణావసరే॥శ్లో॥ద్వీపస్తస్యాపరే పారే శతయోజనమాయతః । అగమ్యోమానుషైర్దీప్తం మార్గధ్వం సమంతతః॥ సహి దేశస్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః। రాక్షసాధిపతేర్వాసస్సహస్రాక్షసమద్యుతేరితి॥ తత్ర రావణస్య నిలయసామర్థ్యపరాక్రమాస్సుగ్రీవేణ స్పష్టమవగతా ఇతిగమ్యతే-తథాపి స్వకార్యే ప్రథమం ప్రవర్తయితుమేవముక్తవాన్ సుగ్రీవః- అతఏవ-బ్రూహిసుగ్రీవకం దేశం హ్రియంతీలక్షితా త్వయేత్యస్యాపి ప్రతివచనం నోక్తవాన్-కథంగమనదేశమపినజానీయాత్ - యఏవమాహ హ్రియమాణా మయాదృష్టేతి - నచైవమాదావేవమిత్రద్రోహః కృతస్స్యాదితివాచ్యం-దూరదర్శినా సుగ్రీవేణైవం మనసికృతం-యది మయా రావణవృత్తాంతో మయాజ్ఞాత ఇత్యుక్తః స్యాత్ తదాతివ్యసనీరామో యయం సీతాన్వేషణే ప్రథమం మాం ప్రవర్తయేత్ -తచ్చాయుక్తం-వానరాణాం వాలివశంవదత్వేనాస్మదధీనత్వాభావాత్ -కథంచిత్ కేషాంచిద్వశీకరణేపి రావణేనకృతసఖ్యో వాలీచాస్మన్మనోరథానురూపాం ప్రవృత్తిం కథం సహేత-తథాచోభయకార్యభంగ ఇత్యజ్ఞానమభినీతవాన్ సుమతిస్సుగ్రీవః- నచైవం సతివానరప్రేషణకాలికసుగ్రీవవచనేనకథమివరామో నాశంకతేతివాచ్యం-తారోక్తలక్ష్మణవచనశ్రవణేన రామస్య నశంకావకాశః- పూర్వమయం నజానాతి పశ్చాత్తు రావచ నైజ్ఞాతవానితి రామస్యాపి

౧౭॥పశ్యలక్ష్మణ వైదేహ్యా సంత్యక్తం హ్రియమాణయా * ఉత్తరీయమిదం భూమౌ శరీరాద్భూషణానిచ॥౧౮॥ శాద్వలిన్యాంధ్రువం భూమ్యాం సీతయా హ్రియమాణయా * ఉత్సృష్టం భూషణమిదం తథారూపం హి దృశ్యతే॥ ౨౦॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్ * నాహం జానామి కేయూరే నాహం జానామి కుండలే । నూపురేత్వభిజానామి నిత్యం పాదాభివందనాత్ ॥ ౨౧ ॥తతస్తు రాఘవో దీనస్సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౨॥బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్షితా త్వయా * రక్షసా రౌద్రరూపేణ మమ ప్రాణైః ప్రియాప్రియా॥౨౩॥క్వ వా వసతి తద్రక్షో మహద్వ్యసనదం మమ * యన్నిమిత్తమహం సర్వాన్నాశయిష్యామి రాక్షసాన్ ।హరతా మైథిలీం యేన మాం చ రోషయతా భృశమ్ * ఆత్మనో జీవితాంతాయ మృత్యుద్వారమపావృతమ్॥౨౪॥ మమ దయితతరా హృతా వనాంతాద్రజనిచరేణ విమథ్య యేన సా । కథయ మమ రిపుం త్వమద్య వై ప్లవగపతే యమసాదనం నయామి॥౨౬॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షష్ఠస్సర్గః **

ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో రామేణార్తేన వానరః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం సబాష్పం బాష్పగద్గదః ॥ ౧ ॥ నజానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షసః

వేశా॥౧౬॥టీ॥రోషితః సంజాతరోషః ॥ ౧౮॥ శాద్వలిన్యామితి॥తథారూపం-పూర్వం యథారూపం అక్షతరూపమిత్యర్థః [టీ] మృదుప్రదేశపాతాదితి భావః ॥ ౨౨॥టీ॥కం దేశం-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-కస్మిన్దేశే లక్షితేత్యర్థః॥౨౬॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః. ********************** ౧॥నజానఇతి॥సర్వథా నజానే-సర్వప్రకారేణ నజానే కించిజ్జానామీత్యర్థః. సీతాన్వేషణార్థం హనుమదాదివానరప్రేషణసమయే॥శ్లో॥సహి దేశస్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః । రాక్షసాధిపతేర్వాసస్సహస్రాక్షసమద్యుతేరితి-రావణా

ప్రతిపత్తిర్భవేత్. ఏవంహ్యాహ లక్ష్మణం ప్రతి తారా॥శ్లో॥ శతకోటిసహస్రాణి లంకాయాం కిల రాక్షసాః। అయుతాని చ షట్త్రింశత్సహస్రాణి శతాని చ॥ అహత్వా తాంశ్చ దుర్ధర్షాన్ రాక్షసాన్ కామరూపిణః। నశక్యో రావణో హంతుం యేన సా మైథిలీహృతా ఇత్యాది॥ కించ కథం వాలో కాలోకపర్యంతం పర్యటత స్తదపరిజ్ఞానం? అత ఏవ హి రామబలపరీక్షాసమయే దుందుభ్యాదిధర్షణకథనప్రసంగేన కర్తవ్యమపి రావణజయవృత్తాంతం నోక్తవాన్ - నన్వేవమిదానీం పరమార్థతో న విజానాతి సుగ్రీవః పశ్చాత్తారయా జ్ఞాతవానితి కిన్న వికల్ప్యత ఇతి చేన్న - తారాదర్శనాత్ ప్రభృతి కామపరవశేన సుగ్రీవేణ తారయా సహ రామకార్యపర్యాలోచనాప్రసక్తేః- యది చ సుగ్రీవః సర్వథా న జానీయాత్ తదా సీతాక్రోశాదినా స్ఫుటమవగతాం దిశం వదేదేవ- యచ్చ వక్ష్యతి ఉక్తం- నిలయం న జానామీత్యస్యేదానీంతదవస్థానదేశం న జానామీత్యర్థ ఇతి- తన్న - సర్వాత్మనా రావణవృత్తాంతమపరిజ్ఞాయ కియదపి తత్స్వరూపజ్ఞానం భవత్వితి తాత్పర్యేణ కథం వా వసతి తద్ర క్షతుమితి పృష్టవంతం ప్రతి జ్ఞాతాంశ మాత్రమప్యనుక్త్వా ఇదానీంతదవస్థానభూమిం న జానామీత్యుత్తరస్యాఫలత్వాపత్తేః - తద్వాసమాత్రజ్ఞానే తద్భంజనే సమయమేవ హి గమిష్యతీతి హి రామాభిప్రాయః- కించ ఇదానీం నిలయాపరిజ్ఞానేపి సామర్థ్యపరాక్రమావావక్తవ్యౌ స్యాతాం- ఇతరదిశః ప్రతి వానరాణాం ప్రేషణం తు ప్రతి రావణస్సహవై దేహ్యామా గితవ్యస్తత్ర తత ఇతి వచనం చ బహుకాలపరిశ్రమేన యత్ర కుత్రాపి సీతాం స్థాపయేత్తిష్ఠేద్వేతి సంగచ్ఛతే- ఏతేనేదమపి నిరస్తం - సర్వథా సర్వప్రకారేణాపి తన్నిలయం న జానామీతి విశిష్టాభావోర్థః- తథా చాగ్రే కేనచిత్ ప్రకారేణ తన్నిలయజ్ఞానావిరోధ ఇతి- వానరాన్ ప్రతి యావన్మాత్రముచ్యతే తావదాదావపి వక్తవ్యత్వాత్ యదపి కేనచిదున్నీతం- సంవత్సరపర్యంతం సీతాదుఃఖకరణాభావే రావణకృతశివపూజాఫలం న భవేదితి దైవప్రతిబంధవశాత్తదా సీం సుగ్రీవస్యాజ్ఞానమితి- తత్తుచ్ఛం - దృష్టే సంభవత్యదృష్టకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్ -సమ్యక్చ పరదారధర్షణం శివపూజాఫలమితి తస్మాద్యథోక్త ఏవార్థో గ్రాహ్యః॥౨॥౩॥ రావణమితి॥ సగణం సపరివారం- రావణం హత్వా భవంతం పరితోష్య ఆత్మపౌరుషం తథా కర్తాస్మి- యథా ప్రీతో భవిష్యసీతి సంబంధః॥౪॥ అలమిత్యాది॥ వైక్లబ్యం దైన్యం॥౫॥ మయేతి॥ పరిత్యజే పరిత్యజామి॥౬॥ నాహమితి॥ ప్రాకృతః హీనః- వినీతః వృద్ధైస్సుశిక్షితః॥౭॥ బాష్పమితి॥ సత్త్వయుక్తానాం వ్యవసాయవతాం॥౮॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ షు జంతుష్విత్యమరః- మర్యాదాం వ్యవస్థారూపాం ధృతిం॥౯॥ వ్యసన ఇతి॥ అర్థకృచ్ఛ్రే ధననాశే॥౧౦॥ ఏష ఇతి॥ అంతరం అవకాశం॥౧౩॥ హితమితి॥ బ్రూమి బ్రవీమి- వయస్యతాం మిత్రత్వం॥౧౪॥ మధురమితి॥ ప్రమార్జయత్ -స్వార్థే ణిచ్ -అనిత్యమాగమశాసనమిత్యడభావః॥౧౬॥ కర్తవ్యమితి॥ అనురూపం మిత్రత్వాను

సః। సామర్థ్యం విక్రమం వాపి దౌష్కు- లేయస్య వాకులమ్॥౨॥ సత్యం తే ప్రతిజానామి త్యజ శోకమరిందమ। కరిష్యామి తథా యత్నం యథా ప్రాప్స్యసి మైథిలీమ్॥౩॥ రావణం సగణం హత్వా పరితోష్యాత్మపౌరుషమ్। తథాస్మి కర్తా నచిరాద్యథా ప్రీతో భవిష్యసి॥౪॥ అలం వైక్లబ్యమాలంబ్య ధైర్యమాత్మగతం స్మర। త్వద్విధానామసదృశమీదృశం విద్ధి లాఘవమ్॥౫॥ మయాపి వ్యసనం ప్రాప్తం భార్యాహరణజం మహత్। నచాహమేవం శోచామి న చ ధైర్యం పరిత్యజే॥౬॥ నాహం తామనుశోచామి ప్రాకృతో వానరోపి సన్। మహాత్మా చ వినీతశ్చ కిం పునర్ధృతిమాన్భవాన్॥౭॥ బాష్పమాపతితం ధైర్యాన్నిగ్రహీతుం త్వమర్హసి। మర్యాదాం సత్త్వయుక్తానాం ధృతిం నోత్స్రష్టుమర్హసి॥౮॥ వ్యసనే వార్థకృచ్ఛ్రే వా భయే వా జీవితాంతకే। విమృశన్ వై స్వయా బుద్ధ్యా ధృతిమాన్నావసీదతి॥౯॥ బాలిశస్తు నరో నిత్యం వైక్లబ్యం యోనువర్తతే। స మజ్జత్యవశశ్శోకే భారాక్రాంతేవ నౌర్జలే॥౧౦॥ ఏషోంజలిర్మయా బద్ధః ప్రణయాత్త్వాం ప్రసాదయే। పౌరుషం శ్రయ శోకస్య నాంతరం దాతుమర్హసి॥౧౧॥ యే శోకమనువర్తంతే తేన తేషాం విద్యతే సుఖమ్। తేజశ్చ క్షీయతే తేషాం న త్వం శోచితుమర్హసి॥౧౨॥ శోకేనాభిప్రపన్నస్య జీవితే చాపి సంశయః। స శోకం త్యజ రాజేంద్ర ధైర్యమాశ్రయ కేవలమ్॥౧౩॥ హితం వయస్యభావేన బ్రూమి నోపదిశామి తే। వయస్యతాం పూజయన్మే న త్వం శోచితుమర్హసి॥౧౪॥ మధురం సాంత్వితస్తేన సుగ్రీవేణ స రాఘవః। ముఖమశ్రుపరిక్లిన్నం వస్త్రాంతేన ప్రమార్జయత్॥౧౫॥ ప్రకృతిస్థస్తు కాకుత్స్థస్సుగ్రీవవచనాత్ప్రభుః। సంపరిష్వజ్య సుగ్రీ

వాసస్యసుగ్రీవావగతత్వప్రతీతేరేవం వ్యాఖ్యాతం॥టీ॥ సామర్థ్యం శారీరం బలం- దౌష్కు- లేయస్య- దుష్కులాడ్ఢగితి ఢక్ ప్రత్యయః॥౩॥టీ॥ సగణం సపరివారం॥౬॥టీ॥ నాహం తామితి॥ తాం రుమాం॥౭॥టీ॥ వ్యసనే విపది- అర్థకృచ్ఛ్రే కార్యసంకటే॥౧౦॥టీ॥ శ్రయ ఆశ్రయ- అంతరమవకాశం॥౧౪॥ మధురమితి॥ ప్రమార్జయత్ -స్వార్థే

రూపం-యుక్తం శోకనివారణయోగ్యం-కృతం-ఉక్తమిత్యర్థః॥౧౯॥ మయేతి॥ విస్రబ్ధేనస్నిగ్ధేన॥౨౦॥ మమేతి॥ అభిమానాత్ శౌర్యాభిమానాత్-త్వయ్యభిమానాద్వా-తత్త్వం యథార్థం॥౨౧॥ ఏవమితి॥ ఏకాంతసంపృక్తౌ ఏకాంతే రహసి సంపృక్తౌ ఏకాంతం నియతం యథాతథా సంయుక్తౌవా- అభాషతాం- వ్యత్యయేన పరస్మైపదం-అడభావశ్చ॥౨౪॥ మహానుభావస్యేతి స్పష్టం॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తమస్సర్గః

అథ సుగ్రీవస్య స్వశోకమూలవిజ్ఞాపనమష్టమే॥ పరితుష్టమిత్యాది॥౧॥ సర్వథేతి॥ దేవతానామనుగ్రాహ్యః దయనీయో భవం-యస్య మే భవాన్ సఖాసీత్ -కీదృశస్సఖా ఉపపన్నగుణోపేతః రాజయోగ్యశౌర్యవీర్యాదిసర్వగుణోపపన్నః॥౨॥ శక్యమిత్యాదిచతుశ్చత్వారింశత్॥౩॥ సోహమితి॥ సభాజ్యః పూజ్యః॥౪॥ మహాత్మనామితి॥ భూయిష్ఠం అతిశయేన-ఆత్మవతాం ఆత్మజ్ఞానినాం॥౬॥ రజతమితి॥ సాధూనాం మిత్రాణాం సాధవో మిత్రాణి॥౮॥ ధనత్యాగ ఇతి॥ తథావిధం స్నేహసదృశస్నేహం దృష్ట్వా స్థితస్య-వయస్యస్య-వయస్యార్థే- ధనత్యాగాదయః ప్రవర్తంత ఇతి యోజనా- అనయా సుగ్రీవవచనభంగ్యా ఆవాభ్యామేవం వర్తితవ్యమితి వ్యవస్థా ద్యోత్యతే॥౯॥ తత్తథేతి॥ లక్ష్మ్యా కాంత్యా వాసవస్యేవ స్థితస్య లక్ష్మణస్యాగ్రత ఇతి సంబంధః-అనేనోక్తార్థే లక్ష్మణానుమతిర్ద్యోతితా॥౧౦॥ లక్ష్మణస్తేజోవిశేషేణ వాసవసదృశ ఇత్యర్థః॥౧౦॥ తత ఇతి॥ స్థితం భూషణగ్రహణకాలాత్ప్రభృతి తిష్ఠంతమిత్యర్థః- లోలం చతురం పాతయదితి-సమీచీనశాఖాలాభార్థం సర్వత్రాస్వే

వమిదం వచనమబ్రవీత్॥౧౬॥ కర్తవ్యం యద్వయస్యేన స్నిగ్ధేన చ హితేన చ। అనురూపం చ యుక్తం చ కృతం సుగ్రీవ తత్త్వయా॥౧౭॥ ఏష చ ప్రకృతిస్థోహమనునీతస్త్వయా సఖే। దుర్లభో హీదృశో బంధురస్మిన్కాలే విశేషతః॥౧౮॥ కింతు యత్నస్త్వయా కార్యో మైథిల్యాః పరిమార్గణే। రాక్షసస్య చ రౌద్రస్య రావణస్య దురాత్మనః॥౧౯॥ మయా చ యదనుష్ఠేయం విస్రబ్ధేన తదుచ్యతామ్। వర్షాస్వివ చ సుక్షేత్రే సర్వం సంపద్యతే మయి॥౨౦॥ మయా చ యదిదం వాక్యమభిమానాత్సమీరితమ్। తత్త్వయా హరిశార్దూల తత్త్వమిత్యవధార్యతామ్॥౨౧॥ అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచన। ఏతత్తే ప్రతిజానామి సత్యేనైవ చ తే శపే॥౨౨॥ తతః ప్రహృష్టస్సుగ్రీవో వానరైస్సచివైస్సహ। రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతః॥౨౩॥ ఏవమేకాంతసంపృక్తౌ తతస్తౌ నరవానరౌ। ఉభావన్యోన్యసదృశం సుఖం దుఃఖం ప్రభాషతామ్॥౨౪॥ మహానుభావస్య వచో నిశమ్య హరిర్నరాణామృషభస్య తస్య। కృతం స మేనే హరివీరముఖ్యస్తదా స్వకార్యం హృదయేన విద్వాన్॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - సప్తమస్సర్గః॥

పరితుష్టస్తు సుగ్రీవస్తేన వాక్యేన వానరః। లక్ష్మణస్యాగ్రతో రామమిదం వచనమబ్రవీత్॥౧॥ సర్వథాహమనుగ్రాహ్యో దేవతానామసంశయః। ఉపపన్నగుణోపేతస్సఖా యస్య భవాన్మమ॥౨॥ శక్యం ఖలు భవేద్రామ సహాయేన త్వయానఘ। సురరాజ్యమపి ప్రాప్తుం స్వరాజ్యం కిం పునః ప్రభో॥౩॥ సోహం సభాజ్యో బంధూనాం సుహృదాం చైవ రాఘవ। యస్యాగ్నిసాక్షికం మిత్రం లబ్ధం రాఘవవంశజమ్॥౪॥ అహమప్యనురూపస్తే వయస్యో జ్ఞాస్యసి శనైః। న తు వక్తుం సమర్థోహం స్వయమాత్మగతాన్గుణాన్॥౫॥ మహాత్మనాం తు భూయిష్ఠం త్వద్విధానాం కృతాత్మనామ్। నిశ్చలా భవతి ప్రీతిర్ధైర్యమాత్మవతామివ॥౬॥ రజతం వా సువర్ణం వా వస్త్రాణ్యాభరణాని చ। అవిభక్తాని సాధూనామవగచ్ఛంతి సాధవః॥౭॥ ఆఢ్యో వాపి దరిద్రో వా దుఃఖితస్సుఖితోపి వా। నిర్దోషో వా సదోషో వా వయస్యః పరమా గతిః॥౮॥ ధనత్యాగస్సుఖత్యాగో దేహత్యాగోపి వా పునః। వయస్యార్థే ప్రవర్తంతే స్నేహం దృష్ట్వా తథావిధమ్॥౯॥ తత్తథేత్యబ్రవీద్రామస్సుగ్రీవం ప్రియవాదినమ్। లక్ష్మణస్యాగ్రతో లక్ష్మ్యా వాసవస్యేవ ధీమ

ణిచ్ అడభావ ఆర్షః॥౧౫॥ ప్రకృతిస్థ ఇతి॥ ప్రకృతిస్థః స్వభావస్థః-దుఃఖరహిత ఇత్యర్థః॥౨౦॥ మయా చేతి॥ ఇదం వాక్యం వాలినం వధిష్యామీతి వాక్యం॥టీ॥ అభిమానాత్-త్వయి ప్రణయాత్॥౨౧॥ ఏవమితి॥ ప్రభాషతాం-అడభావః పరస్మైపదమార్షం॥౨౪॥టీ॥ స్వకార్యం వాలివధరూపకార్యం॥టీ॥ సర్గశ్రుతిఫలముక్తం స్కాందే॥ శ్లో॥ రామసుగ్రీవసల్లాపం శ్రుత్వా దుఃఖాద్విముచ్యత ఇతి॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తమస్సర్గః. ************** ౩॥ సోహమితి॥ సభాజ్యః పూజ్యః భజనీయ ఇత్యర్థః॥౪॥టీ॥ మహాత్మనాం విమలాంతఃకరణానాం-ఆత్మవతాం ప్రశస్తబుద్ధీనాం॥౬॥టీ॥ అవిభక్తాని స్వేన తుల్యాని॥౭॥ తత్తథేతి॥ లక్ష్మ్యా కాంతివిశేషేణ యుక్తః రామః-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే-వాసవస్య వాసవసదృశస్యేత్యర్థః-

పయోమాసేత్యర్థః॥౧౧॥సదదర్శేతి ॥ ఈషత్పత్రాఢ్యమితి-పల్లవప్రచురమిత్యర్థః॥౧౨॥తస్యేతి॥పర్ణబహుళాంపల్లవబహుళాం॥రా॥ తస్యేతి ॥ ఆస్తీర్యేతిపునరాసనప్రదానకథనేనలయంపరెద్యుర్వృత్తాంతఇత్యవగమ్యతే॥ ౧౩॥తావితి॥వినీతం-పకాసనెస్థితిమనంగీకుర్వంతమిత్యర్థః-ఉపవేశయత్ ॥ ౧౪ ॥ సుఖోపవిష్టమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ద్వితీయరామపదమభిరామార్థకం-ప్రసన్నముదధింయథా-తద్వత్ ప్రసన్నంగంభీరమిత్యర్థః॥రా॥అత్రద్వితీయోరామశబ్దోభిరామవచనః-క్రియావిశేషణంవా॥౧౫॥వాలినఇతి ॥ హేసర్వలోకాభయంకరవాలినఃసకాశాత్ భయార్తస్యమేమమాపిఅత్యంతభాగ్యహీనస్యాపి-ప్రసాదంకర్తుమర్హసి॥రా॥వాలినఇతి॥ సర్వలోకాభయంకరఅతఏవమమాప్యభయంకర-వాలినోభయార్తస్యమే-ప్రసాదంకర్తుమర్హసి-సఖిత్వేనమహ్యంవిశేషతఃప్రసాదఃకర్తవ్యఇత్యభిప్రాయః॥౧౯॥ ఏవమితి ॥ ప్రహసన్నివపూర్వమేవప్రతిజ్ఞాతేపిచాపలాతిశయాత్ పునఃప్రార్థయతఇతిమందస్మితవానిత్యర్థః॥౨౦॥ ఉపకారేతి॥అరిలక్షణమిత్యనంతరంఅతఇత్యుపస్కార్యం॥౨౧॥ఇమేహీతి॥పత్రిణః-తిగ్మతేజసః క్రూరతేజసః-కార్తికేయవనోద్భూతాఃశరవణోద్భూతాః-కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నాఇతిపత్రిణఇత్యుక్త్వావిశేష్యతే-మహేంద్రపదెనాశనెస్తత్సన్నిహితత్వాతిశయఉచ్యతే-ఇమెమెశరాఃమహావేగత్వాదివిశిష్టాహి-అతః- ఏతైశ్శరైర్వాలినంవినిహతంపశ్యేతిసంబంధః॥౨౪॥రాఘవస్యేతి ॥ వాహినీపతిఃవానరసేనాధిపతిః॥౨౫॥రామేతి॥వయస్యఇతి-వయస్యఇతిచేత్యర్థః - త్వయిత్వత్సమీపే ॥౨౬॥ ఏతావదితి॥ఏతావదుక్త్వాపురాహంవాలినేత్యాదివక్తుకామస్తదుపోద్ఘాతత్వేన-దుఃఖమంతర్గతంయన్మేమనోహరతినిత్యశఇత్యేతావదుక్త్వా-శక్నోతిఅశక్నోత్॥రా॥అత్రపునశ్శబ్దోధ్యాహర్తవ్యః- ఏతావదుక్త్వావచనం-రామశోకాభిభూతోహమిత్యారభ్యమనోహరసినిత్యశఇత్యేతదంతంవచనజాతంపునరుక్త్వా-ఉచ్చైతః॥౧౦॥

తతోరామంస్థితంద్రుష్ట్వాలక్ష్మణంచమహాబలమ్ । సుగ్రీవస్సర్వతశ్చక్షుర్వనేలోలమపాతయత్ ॥౧౧॥సదదర్శతతస్సాలమవిదూరేహరీశ్వరః । సుపుష్పమీషత్పత్రాఢ్యంభ్రమరైరుపశోభితమ్॥౧౨॥ తస్యైకాంపర్ణబహుళాంభఙ్క్త్వాశాఖాంసుపుష్పితామ్ । సాలస్యాస్తీర్యసుగ్రీవోనిషసాదసరాఘవః॥౧౩॥ తావాసీనౌతతోదృష్ట్వాహనుమానపిలక్ష్మణమ్। సాలశాఖాంసముత్పాట్యవినీతముపవేశయత్ ॥౧౪॥సుఖోపవిష్టంరామంతు ప్రసన్నముదధింయథా । ఫలపుష్పసమాకీర్ణేతస్మిన్గిరివరోత్తమే॥ తతఃప్రహృష్టస్సుగ్రీవశ్శ్లక్ష్ణంమధురయాగిరా।ఉవాచప్రణయాద్రామంహర్షవ్యాకులితాక్షరమ్॥౧౬॥అహంవినికృతోభ్రాత్రాచరామ్యేషభయార్దితః । ఋశ్యమూకంగిరివరంహృతభార్యస్సుదుఃఖితః॥౧౭॥ సోహంత్రస్తోభయేమగ్నోవసామ్యుద్భ్రాంతచేతనః । వాలినానికృతోభ్రాత్రాకృతవైరశ్చరాఘవ॥౧౮॥వాలినోమేభయార్తస్యసర్వలోకాభయంకర । మమాపిత్వమనాథస్యప్రసాదంకర్తుమర్హసి॥౧౯॥ఏవముక్తస్తుతేజస్వీధర్మజ్ఞోధర్మవత్సలః।ప్రత్యువాచసకాకుత్స్థస్సుగ్రీవంప్రహసన్నివ॥౨౦॥ఉపకారఫలంమిత్రమపకారోరిలక్షణమ్।అద్యైవతంహనిష్యామితవభార్యాపహారిణమ్॥౨౧॥ఇమేహిమేమహావేగాఃపత్రిణస్తిగ్మతేజసః । కార్తికేయవనోద్భూతాశ్శరాహేమవిభూషితాః॥ కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నామహేంద్రాశనిసన్నిభాః। సుపర్వాణస్సుతీక్ష్ణాగ్రాస్సరోషాభుజగాఇవ॥ భ్రాతృసంజ్ఞమమిత్రంతేవాలినంకృతకిల్బిషమ్ । శరైర్వినిహతంపశ్యవికీర్ణమివపర్వతమ్॥౨౪॥రాఘవస్యవచశ్శ్రుత్వాసుగ్రీవోవాహినీపతిః । ప్రహర్షమతులంలేభేసాధుసాధ్వితిచాబ్రవీత్ ॥ ౨౫ ॥రామశోకాభిభూతోహంశోకార్తానాంభవాన్గతిః । వయస్యఇతికృత్వాహిత్వయ్యహంపరిదేవయే॥౨౬॥ త్వంహిపాణిప్రదానేనవయస్యోమేగ్నిసాక్షికమ్ । కృతఃప్రాణైర్బహుమతస్సత్యేనాపిశపామితే॥౨౭॥ వయస్యఇతికృత్వాచవిస్రబ్ధంప్రవదామ్యహమ్ । దుఃఖమంతర్గతంయన్మేమనోహరతినిత్యశః॥౨౮॥ఏతావదుక్త్వావచనంబాష్పదూషితలోచ

లక్ష్మణస్యాగ్రతఃసుగ్రీవమబ్రవీదితిసంబంధః॥౧౦॥టీ॥అపాతయత్ ప్రసారితవాన్॥౧౧॥సదదర్శేతి ॥ ఈషత్పర్ణాఢ్యంపల్లవసంకులం॥౧౨॥తస్యేతి॥ శాఖామాస్తీర్యేతిపునరాసనప్రదానేనలయంపరెద్యుర్వృత్తాంతఇత్యవగమ్యతే॥౧౪॥సుఖోపవిష్టమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ అత్రద్వితీయోరామశబ్దోభిరామవాచకః॥౧౫॥టీ॥వాలినఇతిపంచమీ॥౨౧॥ఇమేహీతి ॥ పత్రిణఃప్రశస్తపత్రాః-కార్తికేయవనోద్భూతాఃశరవణోత్పన్నాః॥టీ॥సుపర్వాణనిశితగ్రంథయః॥ ౨౭॥ ఏతావదితి॥అత్రపునశ్శబ్దోధ్యాహర్తవ్యః-ఏతావదుక్త్వావచనంరామశోకాభిభూతోహమిత్యారభ్యమనోహరతినిత్యశఇత్యేతదంతంవచనముక్త్వా - పునరుచ్చైర్భాషి

ర్భాషితుంనశక్నోతీతిసంబంధః-శక్నోతీతిభూతేలట్॥౨౯॥బాష్పవేగమితి॥ రామసన్నిధావితి-మాంప్రత్యుపదిశ్యస్వయంనశక్నోతీతిరామోమన్యేతేతిభియా ధారయామాసేతిభావః॥౩౧॥పురాహమితి॥ స్వాద్రాజ్యాత్ యౌవరాజ్యాత్-నిర్ధూతఃనిరస్తః॥౩౨॥ హృతేతి॥బంధనేషుకారాగృహేషు॥రా॥ బంధనేషు-బధ్య తేస్మిన్నితిబంధనంకారాగారం॥౩౪॥ శంకయేతి॥ ఏతయాశంకయా-వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా - భీతఃనోపసర్పామి నోపాసర్పం- భయేభయనిమిత్తే॥ రా॥ హేరాఘవ-అహం-త్వామపిపరమకారుణికంత్వామపిదృష్ట్వాఏతయాశంకయావాలిప్రయుక్తత్వశంకయాభీతఃఅతఏవాహంనోపసర్పామి - భూతేలట్॥౩౫॥ కేవలమితి॥ కేవలంఅద్వితీయంయథాతథా॥౩౬॥కేవలత్వముపపాదయతి॥ఏతేహీతి॥గంతవ్యే-మయిగచ్ఛతీత్యర్థః॥౩౭॥ సంక్షేపఇత్యాదిద్వయం॥తద్వినాశాదనం తరంమేదుఃఖంప్రణష్టంస్యాత్ మేసుఖంమేజీవితంచైవతద్వినాశనిబంధనమిత్యేషసంక్షేపఇత్యన్వయః॥ రా॥ సఖ్యకరణాదినాలబ్ధమపిసుఖాదికంనలబ్ధప్రాయమి తిభావః॥౪౧॥ సుఖమితి॥ తవవైరస్యకారణంశ్రుత్వాబలాబలంసంప్రధార్యవైరకారణంవావైరంవాబలవదితివిచార్య - ఆనంతర్యంఅనంతరం-స్వార్థేష్యఞ్- తవసుఖంవిధాస్యామి-స్వల్పాపరాధేప్రబలవైరంతేనకృతంచేత్తమదైవహత్వాతవసుఖంవిధాస్యామి- అనల్పాపరాధేస్వల్పవైరంచేత్సమాధానముఖేనసుఖంవి ధాస్యామీతిభావః॥రా॥సంప్రధార్యబలాబలంగుణదోషావిచార్యఆనంతర్యం అనంతరప్రాప్తంకర్మతవసుఖంయథాభవతితథావిధాస్యామిహివిధాస్యామ్యేవగర్హి తమగర్హితంవాతవాభిమతంకరిష్యామ్యేవేత్యర్థః॥౪౨॥అపరాధస్వల్పత్వపక్షేఆహ-బలవానితి॥ప్రావృషివేగః ప్రావృడ్వేగః॥౪౩॥ వాలివైరస్వల్పత్వేఆహ॥ హృష్టఇతి॥హృష్టఇత్యనేనవాలిహననానంతరంశోకంమాకుర్విత్యర్థః-క్రమేణతత్కాలేవత్యుఇత్యత్రాహ-సృష్టఇతి-యదాబాణోవిసృష్టస్తదైవరిపుర్నష్టఇత్యవే హీత్యర్థః॥౪౫॥తతఇతి॥ లక్ష్మణాగ్రజఇతినిమిత్తసప్తమీ-తన్నిమిత్తమిత్యర్థః॥౪౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టమస్సర్గః. ***

నః। బాష్పోపహతయావాచానోచ్చైశ్శక్నోతిభాషితుమ్॥౨౯॥బాష్పవేగంతుసహసానదీవేగమివాగతమ్। ధారయామాసధైర్యేణసుగ్రీవో రామసన్నిధౌ॥౩౦॥సన్నిగృహ్యతుతంబాష్పంప్రమృజ్యనయనేశుభే। వినిశ్శ్వస్యచతేజస్వీరాఘవంవాక్యమబ్రవీత్॥ ౩౧ ॥పురాహంవాలినా రామరాజ్యాత్స్వాదవరోపితః। పరుషాణిచసంశ్రావ్యనిర్ధూతోస్మిబలీయసా ॥ ౩౨ ॥ హృతాభార్యాచమేతేనప్రాణేభ్యోపిగరీయసీ। సు హృదశ్చమదీయాయేసంయతాబంధనేషుతే ॥ ౩౩ ॥ యత్నవాంశ్చసుదుష్టాత్మామద్వినాశాయరాఘవ । బహుశస్తత్ప్రయుక్తాశ్చవానరాని హతామయా ॥ ౩౪ ॥ శంకయాత్వేతయాచేహదృష్ట్వాత్వామపిరాఘవ । నోపసర్పామ్యహం భీతోభయే సర్వేహి బిభ్యతి ॥ ౩౫ ॥ కేవలంహిసహాయామేహనుమత్ప్రముఖాస్త్విమే।అతోహంధారయామద్యప్రాణాన్కృచ్ఛ్రగతోపిసన్॥ ౩౬॥ఏతేహికపయస్స్నిగ్ధామాంరక్షంతి సమంతతః। సహగచ్ఛంతిగంతవ్యేనిత్యంతిష్ఠంతిచస్థితే॥౩౭॥సంక్షేపస్త్వేషతేరామకిముక్త్వావిస్తరంహితే। సమేజ్యేష్ఠోరిపుర్భ్రాతావాలీవిశ్రు తపౌరుషః * తద్వినాశాద్ధిమేదుఃఖంప్రణష్టంస్యాదనంతరమ్। సుఖంమేజీవితంచైవతద్వినాశనిబంధనమ్॥౩౯॥ ఏషమేరామశోకాంతశ్శోకార్తే నని వేదితః। దుఃఖితస్సుఖితోవాపిసఖ్యుర్నిత్యంసఖాగతిః॥౪౦॥ శ్రుత్వైతద్వచనంరామస్సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్। కింనిమిత్తమభూద్వైరంశ్రోతు మిచ్ఛామితత్త్వతః॥౪౧॥సుఖంహికారణంశ్రుత్వావైరస్యతవవానర। ఆనంతర్యంవిధాస్యామిసంప్రధార్యబలాబలమ్॥౪౨॥బలవాన్హిమమామ ర్షశ్శ్రుత్వాత్వామవమానితమ్। వర్ధతేహృదయోత్కంపీప్రావృడ్వేగఇవాంభసః॥౪౩॥హృష్టఃకథయవిస్రబ్ధోయావదారోప్యతేధనుః। సృ ష్టశ్చహిమయాబాణోనిరస్తశ్చరిపుస్తవ॥౪౪॥ ఏవముక్తస్తుసుగ్రీవఃకాకుత్స్థేనమహాత్మనా। ప్రహర్షమతులంలేభేచతుర్భిస్సహవానరైః॥౪౫॥ తతఃప్రహృష్టవదనస్సుగ్రీవోలక్ష్మణాగ్రజే। వైరస్యకారణంతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥౪౬॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే - అష్టమస్సర్గః. *

తుంనశక్నోతి-నాశక్నోదితిసంబంధః॥౩౧॥టీ॥నిర్ధూతఃనిష్కాసితః॥౩౨॥సుహృదఇతి॥ బంధనేషుబధ్యంతేస్మిన్నితిబంధనంకారాగారంతత్రసంయతాఃబద్ధాః॥ ౩౪॥శంకయేతి॥ఏతయాశంకయావాలిప్రయుక్తత్వశంకయానోపసర్పామినోపాసర్పంభయేభయనిమిత్తే॥౩౫॥ టీ॥ తర్హికథంజీవసీత్యతఆహ- కేవలంహీతి॥ ౪౧॥సుఖంహీతి॥వైరస్యకారణంశ్రుత్వా-సంప్రధార్యబలాబలంగుణదోషావిచార్య-ఆనంతర్యంఅనంతరప్రాప్తంకర్మ- తవసుఖంయథాతథావిధాస్యామీతిసం

అథవాల్యపరాధవృత్తాంతో నవమే॥ వాలీనామేత్యాదిషడ్వింశతిశ్లోకాః॥౧॥ పితరీతి॥ అయం జ్యేష్ఠః-అతః కపీనామీశ్వర ఇతి రాజ్యే కృతః స్థాపితః॥౨॥ రాజ్యమితి॥ పితృ
పైతామహం స్వపితుః బుభుక్షురజసః పిత్రా బ్రహ్మణా తస్మై దత్తత్వాత్॥౩॥ మాయావీతి॥ దుందుభేః పూర్వజః అగ్రజః-సుతః మయస్యేతి శేషః-వక్ష్యత్యుత్తరకాండే
మయః. మాయావీ ప్రథమస్తాత దుందుభిస్తదనంతర ఇతి- తేన మాయావినా-తస్య వాలినః-స్త్రీకృతం స్త్రీనిమిత్తం-మహద్వైరమస్తీతి పురా విశ్రుతం॥౪॥ సత్వితి॥ సు
ప్తజనే సుప్తః జనో యస్మిన్ రాత్ర్యాం శేషః సుప్తజనః అర్ధరాత్ర ఇత్యర్థః॥౫॥ ప్రసుప్త ఇతి॥ భైరవస్వనం భైరవస్వనరూపం-నర్దితం గర్జితం॥౬॥ తస్మిన్నితి॥ ఉద్గచ్ఛతా
ఉదయమానేన॥౧౦॥ సఇతి॥ ఆసాద్య-బిలద్వారమితి శేషః॥౧౩॥ మయా త్వితి॥ యాచితః-సహ ప్రవేశనమితి శేషః-పద్భ్యాం స్వపదాభ్యాం- శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపాం
జ్ఞీప్స్యమాన ఇతి చతుర్థీ॥౧౪॥ తస్యేతి॥ తస్య ప్రవిష్టస్య తస్మిన్ ప్రవిష్టే సాగ్రః సంపూర్ణః-సకాలః సంవత్సరః-మమాపి సంవత్సరో గత ఇత్యర్థః॥౧౫॥ అహం త్వితి॥ ఆ
హంతం నష్టం జ్ఞాత్వా సాగ్రసంవత్సరమదృష్టం బుద్ధ్వా- స్నేహాదాగతసంభ్రమో భవం-భ్రాతరం చ న పశ్యామి నాపశ్యం-తతః మే మనః-పాపాశంకి-తన్మరణాశంకిజా
తం॥౧౬॥ అథేతి॥ రక్తం రక్తవర్ణం॥౧౭॥ అహం త్వితి॥ చిహ్నైః మరణకాలికస్వరైః॥౧౮॥ గూహమానస్యేతి॥ తత్త్వం యథార్థం వాలిమరణం గూహమానస్య ప్రచ్ఛా

వాలీ నామ మమ భ్రాతా జ్యేష్ఠశ్శత్రునిషూదనః। పితుర్బహుమతో నిత్యం మమాపి చ తథా పురా॥౧॥ పితర్యుపరతేఽస్మాకం జ్యేష్ఠోఽయమితి మంత్రిభిః। క
పీనామీశ్వరో రాజ్యే కృతః పరమసమ్మతః॥౨॥ రాజ్యం ప్రశాసతస్తస్య పితృపైతామహం మహత్। అహం సర్వేషు కాలేషు ప్రణతః ప్రేష్యవత్ స్థితః॥
౩॥ మాయావీ నామ తేజస్వీ పూర్వజో దుందుభేస్సుతః। తేన తస్య మహద్వైరం స్త్రీకృతం విశ్రుతం పురా॥౪॥ స తు సుప్తజనే రాత్రౌ కిష్కింధాద్వా
రమాగతః। నర్దతి స్మ సుసంరబ్ధో వాలినం చాహ్వయద్రణే॥౫॥ ప్రసుప్తస్తు మమ భ్రాతా నర్దితం భైరవస్వనమ్। శ్రుత్వా న మమృషే వాలీ నిష్పపా
త జవాత్తదా॥౬॥ స తు వై నిస్సృతః క్రోధాత్తం హంతుమసురోత్తమమ్। వార్యమాణస్తతః స్త్రీభిర్మయా చ ప్రణతాత్మనా॥౭॥ స తు నిర్ధూ
య సర్వాన్నో నిర్జగామ మహాబలః। తతోఽహమపి సౌహార్దాన్నిస్సృతో వాలినా సహ॥౮॥ స తు మే భ్రాతరం దృష్ట్వా మాం చ దూరాదవస్థితమ్। అ
సురో జాతసంత్రాసః ప్రదుద్రావ తతో భృశమ్॥౯॥ తస్మిన్ ద్రవతి సంత్రస్తే హ్యావాం ద్రుతతరం గతౌ। ప్రకాశశ్చ కృతో మార్గశ్చంద్రేణోద్గచ్ఛ
తా తదా॥౧౦॥ స తృణైరావృతం దుర్గం ధరణ్యా వివరం మహత్। ప్రవివేశాసురో వేగాదావామాసాద్య విష్ఠితౌ॥౧౧॥ తం ప్రవిష్టం రిపుం దృష్ట్వా బి
లం రోషవశం గతః। మామువాచ తదా వాలీ వచనం క్షుభితేంద్రియః॥౧౨॥ ఇహ త్వం తిష్ఠ సుగ్రీవ బిలద్వారి సమాహితః। యావత్తత్ర ప్రవిశ్యాహం
నిహన్మి సహసా రిపుమ్॥౧౩॥ మయా త్వేతద్వచశ్శ్రుత్వా యాచితస్స పరంతపః। శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యాం ప్రవివేశ బిలం మహత్॥౧౪॥ తస్య ప్ర
విష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గతః। స్థితస్య చ మమ ద్వారి స కాలో వ్యత్యవర్తత॥౧౫॥ అహం తు నష్టం జ్ఞాత్వా తం స్నేహాదాగతసంభ్రమః। భ్రా
తరం న చ పశ్యామి పాపశంకి చ మే మనః॥౧౬॥ అథ దీర్ఘస్య కాలస్య బిలాత్తస్మాద్వినిస్సృతమ్। సఫేనం రుధిరం రక్తమహం దృష్ట్వా సుదుఃఖితః॥౧౭॥
నర్దతామసురాణాం చ ధ్వనిర్మే శ్రోత్రమాగతః। నిరస్తస్య చ సంగ్రామే క్రోశతో నిస్స్వనో గురోః॥౧౮॥ అహం త్వవగతో బుద్ధ్యా చిహ్నైస్తై
ర్భ్రాతరం హతమ్। పిధాయ చ బిలద్వారం శిలయా గిరిమాత్రయా। *శోకార్తశ్చోదకం కృత్వా కిష్కింధామాగతస్సఖే॥౧౯॥ గూహమానస్య మే

బంధః॥౨౩॥ టీ॥ విస్రబ్ధః నిర్విశంకః॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టమస్సర్గః.
౨॥ రాజ్యమితి॥ పితృపైతామహం బుభుక్షురజసః పిత్రా బ్రహ్మణా తస్మై దత్తత్వాత్ పైతామహత్వం॥౩॥ మాయావీతి॥ తస్య వాలినః స్త్రీకృతం స్త్రీనిమిత్తమిత్య
ర్థః॥౪॥ సత్వితి॥ సుప్తజనే రాత్రౌ భాగ ఇతి శేషః-రాత్రౌ సుప్తజనే భాగే అర్ధరాత్ర ఇత్యర్థః॥౬॥ టీ॥ ఉద్గచ్ఛతా ఉదయతా॥౧౦॥ టీ॥ ఆసాద్య వివరమిత్యనుషజ్యతే॥౧౩॥ మయే
తి॥ యాచితః-వాలినా సహ బిలప్రవేశనమితి శేషః॥ టీ॥ శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యామితి॥ బిలద్వార్యేవ తిష్ఠామి నానువ్రజామీతి స్వపాదస్పర్శనపూర్వకం శపథం మ
యా కారయిత్వేత్యర్థః॥౧౪॥ తస్యేతి॥ స కాలః సంవత్సరావధికాలః॥౧౫॥ అహం త్వితి॥ అహం నష్టం జ్ఞాత్వా పూర్వోక్తసాగ్రసంవత్సరమదృష్ట్వా- స్నేహాదాగతసం
భ్రమస్సన్-తం భ్రాతరం న పశ్యామి-తతో మే మనశ్చ పాపశంకి మరణశంకి జాతమిత్యర్థః॥౧౬॥ అథేతి దీర్ఘస్యేతి॥ రక్తమరుణం॥౧౭॥ టీ॥ గిరిమాత్రయా పర్వతప్రమా

దయతః- మేమత్తః-యత్నతఃబహుయత్నేన-స్వవిషయశాపాదినాశ్రుతమాసీత్ ॥ ౨౨౹ ॥ నిగ్రహేపీతి ॥ పాపంఅజ్ఞానకృతమితిసాంత్వనేపిధిక్కరణాత్ పాపిష్ఠం-తంప్రతినిగ్రహేసమర్థస్య-ప్రకృతిబలసంపన్నత్వాదితిభావః-యంత్రితానియమితా॥౨౩౹॥హత్వేతి ॥ ప్రవివేశపురమిత్యుక్త్యామంత్రిబంధనాదికంపురాద్బహిరితిజ్ఞేయం॥౨౫॥నత్వేతి॥మమక్రోధాన్మయికోపాత్ ॥ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-నవమస్సర్గః**************అథవాలిదోషదర్శనేనరామస్యదృఢతరావాలివధప్రతిజ్ఞాదశమే॥తతఇత్యాది॥౧॥దిష్ట్యేతి॥ అనాథానందయతీత్యనాథనందనః॥రా॥త్వమేకోనాథనందనఇత్యత్రఅనాథేతిపదచ్ఛేదః॥౨॥ ఇదమితి॥ ఉద్యతంఅర్పితం-ప్రతీచ్ఛస్వప్రతీచ్ఛ॥౩॥ ఆర్తఇతి ॥ సంవత్సరంబిలద్వారిస్థితః-అహంచబిలద్వారిసముత్థితంశోణితందృష్ట్వాఆర్తశ్చాస్మి॥ ౪ ॥ శోకేతి ॥ శోకేనసంవిగ్నహృదయః-తద్బిలద్వారం - తథాత్వయాదృష్టప్రకారేణ - అపిధాయప్రచ్ఛాద్య - ప్రావిశం ॥ ౫౹ ॥ విషాదాదితి ॥ ఇహవిషాదాదాగతంమాందృష్ట్వా-విషాదాత్ రాజ్యనాశవిషాదాత్ ॥ ౬౹॥ త్వమేవేతి ॥ అహంయథాపురంపూర్వవద్యువరాజోభవామీత్యర్థః-రాజభావనియోగఃరాజత్వేనరాజ్యశాసనం ॥ ౯౹ ॥ బలాదితి ॥ శూన్యదేశజిగీషయారాజశూన్యదేశవరకరణేచ్ఛయా ॥ రా ॥ శూన్యదేశజిగీషయా-దేశస్యరాజశూన్యత్వాపనినీషయేత్యర్థః॥౧౦౹॥ స్నిగ్ధమితి॥ తత్తత్పరుషభాషణం-అశ్లీలతయాఽశిష్యనోక్తం॥౧౧౹॥ప్రకృతేరితి ॥ మాముద్దిశ్య

తత్త్వంయత్నతోమంత్రిభిశ్శ్రుతమ్ * తతోహంతైస్సమాగమ్యసమ్మతైరభిషేచితః॥౨౦౹॥రాజ్యంప్రశాసతస్తస్యన్యాయతోమమరాఘవ * ఆజగామరిపుంహత్వావాలీతమసురోత్తమమ్॥౨౧౹॥అభిషిక్తంతుమాందృష్ట్వావాలీసంరక్తలోచనః * మదీయాన్మంత్రిణోబద్ధ్వాపరుషంవాక్యమబ్రవీత్॥౨౨౹॥నిగ్రహేపిసమర్థస్యతంపాపంప్రతిరాఘవ * నప్రావర్తతమేబుద్ధిర్భ్రాతృగౌరవయంత్రితా॥ ౨౩౹ ॥హత్వాశత్రుంసమేభ్రాతాప్రవివేశపురంతదా * మానయంస్తంమహాత్మానంయథావచ్చాభ్యవాదయమ్॥౨౪౹ ॥ఉక్తాశ్చనాశిషస్తేనసంతుష్టేనాంతరాత్మనా॥౨౫॥నత్వాపాదావహంతస్యముకుటేనాస్పృశంప్రభో । అపివాలీమమక్రోధాన్నప్రసాదంచకారసః॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-నవమస్సర్గః-

తతఃక్రోధసమావిష్టంసంరబ్ధంతముపాగతమ్ । అహంప్రసాదయాంచక్రేభ్రాతరంప్రియకామ్యయా॥౧॥దిష్ట్యాసికుశలీప్రాప్తోనిహతశ్చత్వయారిపుః । అనాథస్యహిమేనాథస్త్వమేకోనాథనందనః॥౨॥ఇదంబహుశలాకంతేపూర్ణచంద్రమివోదితమ్ । ఛత్రంసవాలవ్యజనంప్రతీచ్ఛస్వమయోద్యతమ్॥౩॥ఆర్తశ్చాథబిలద్వారిస్థితస్సంవత్సరంనృప । దృష్ట్వాహంశోణితంద్వారిబిలాచ్చాపిసముత్థితమ్॥౪॥ శోకసంవిగ్నహృదయోభృశంవ్యాకులితేంద్రియః ।అపిధాయబిలద్వారంశైలశృంగేణతత్తథా * తస్మాద్దేశాదపాక్రమ్యకిష్కింధాంప్రావిశంపునః॥౫౹॥విషాదాత్త్విహమాందృష్ట్వాపౌరైర్మంత్రిభిరేవచ * అభిషిక్తోనకామేనతన్మేత్వంక్షంతుమర్హసి॥ ౬౹ ॥త్వమేవరాజామానార్హస్సదాచాహంయథాపురమ్ * రాజభావనియోగోయంమయాత్వద్విరహాత్కృతః॥ ౭౹ ॥సామాత్యపౌరనగరంస్థితంనిహతకంటకమ్ * న్యాసభూతమిదంరాజ్యంతవనిర్యాతయామ్యహమ్॥౮౹॥మాచరోషంకృథాస్సౌమ్యమయిశత్రునిబర్హణ * యాచేత్వాంశిరసారాజన్మయాబద్ధోయమంజలిః॥౯౹॥బలాదస్మిసమాగమ్యమంత్రిభిఃపురవాసిభిః * రాజభావేనియుక్తోహంశూన్యదేశజిగీషయా॥౧౦౹॥స్నిగ్ధమేవంబ్రువాణంమాంసతునిర్భర్త్స్యవానరః *ధిక్త్వామితిచమాముక్త్వాబహుతత్తదువాచహ॥౧౧౹॥ ప్రకృతీశ్చసమానీయమంత్రిణశ్చైవసమ్మతాన్ * మామాహసుహృదాంమధ్యేవాక్యంపర

ణయా॥౧౯౹॥గూహమానస్యేతి॥తత్త్వంవాలిమరణం॥౨౪౹॥టీ॥తథాపివాలీకాలుష్యంనజహాతీత్యాహ-ఉక్తాఇతి॥ ౨౬॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-నవమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧ ॥ దిష్ట్యేతి॥త్వమేకోనాథనందనఇత్యత్రఅనాథనందనఇతిచ్ఛేదః॥౨॥టీ॥బహుశలాకంశతశలాకం॥౪॥శోకేతి॥అపిధాయతిరోధాయ॥౬౹॥త్వమేవేతి॥ మమరాజభావేరాజత్వే-త్వద్విరహాదయంనియోగఃకృతఇతిసంబంధః॥౭౹॥ సామాత్యేతి ॥ నిర్యాతయామిప్రత్యర్పయామి॥౯౹॥బలాదితి॥ శూన్యదేశజిగీషయాదేశస్యరాజశూన్యత్వాపనినీషయేత్యర్థః॥౧౧౹॥ప్రకృతీరితి॥మామాహమాముద్దిశ్యమంత్ర్యాదీన్ప్రత్యాహేత్యర్థః॥౧౯॥సత్త్వేతి॥అనిర్వేదాదక్లేశాత్ నిహతః॥౨౦॥

ప్రకృత్యాదీనాహేత్యర్థః॥ రా॥ మామపదిశ్యమంత్ర్యాదీన్ ప్రత్యాహ॥౧౯॥ సత్వితి॥ అనిర్వేదాత్ అక్లేశాత్ ॥౨౦॥ తస్యేతి॥ భూతలేభూవివరే- స్తనతఃగర్జతః తత్పూర్వోక్తం-తస్యబిలం స్తనతఃతస్యఆస్యాత్ ప్రవృత్తేనరుధిరౌఘేణపూర్ణంసత్ దురాక్రమమాసీదితియోజనా॥ రా॥ భూతలేభువఃఅధస్తలే॥౨౧॥ అధస్స్వరూపయోరస్త్రీతలమిత్యమరః-తత్ ప్రసిద్ధం॥౨౧॥ సూదయిత్వేతి॥ దుందుభేఃసుతం భ్రాతరమిత్యర్థః- యద్వానాయంమాయావీమయపుత్రః-కింతుదుందుభిపుత్రో స్యఇతిబోధ్యం-పూర్వజోదుందుభేస్సుతఇతిహిపూర్వమప్యుక్తం-పిహితమితిహేతుగర్భం-పిహితత్వాన్ముఖంనపశ్యామి॥ రా॥ అత్రైర్థిక స్తచ్ఛబ్దఃప్రసిద్ధపరః-నపశ్యామినాపశ్యం॥౨౨॥ విక్రోశమానస్యేతి॥ విక్రోశమానస్యఆహ్వయతః-క్రుశఆహ్వానేరోదనేచేతిధాతుః॥౨౩॥ పాదేతి॥ తద్బిలం-విదారితంక్వచిత్సరంధ్రీకృతం-తేనవ ధారంధ్రమార్గేణ॥౨౪॥ అత్రేతి॥ అత్రబిలే॥౨౫॥ తేనేతి॥ అపవిద్ధఃతాడితః॥౨౭॥ ఋశ్యమూకమితి॥ కారణాంతరేమతంగశాపనిమిత్తేసతి- వాలినోదురాధర్షం దురాక్రమం॥౨౮॥ ఏతదితి॥ వైరానుకథనం వైరకారణాఖ్యానం॥౨౯॥ వాలినఇతి॥ వాలినఇతిపంచమీ॥౩౩॥ ఆత్మానుమానాదితి॥ ఆత్మానుమానాత్ ఆత్మవత్సర్వభూ

మగృహీతమ్॥౧౩॥ విదితంవోయథారాత్రౌమాయావీసమహాసురః॥ మాంసమాహ్వయతక్రూరోయుద్ధకాంక్షీసుదుర్మతిః॥౧౪॥ తస్యతద్వచ
నంశ్రుత్వానిస్సృతోహంనృపాలయాత్॥ అనుయాతశ్చమాంతూర్ణమయంభ్రాతాసుదారుణః॥ సతుదృష్ట్వైవమాంరాత్రౌసద్వితీయంమహాబలః
ప్రాద్రవద్భయసంత్రస్తోవీక్ష్యావాంతమనుద్రుతౌ। అనుద్రుతశ్చవేగేనప్రవివేశమహాబిలమ్॥౧౬॥ తంప్రవిష్టంవిదిత్వాతుసుఘోరంసుమహద్బి
లమ్। అయముక్తోథమేభ్రాతామయాతుక్రూరదర్శనః॥౧౭॥ అహత్వానాస్తిమేశక్తిఃప్రతిగంతుమితఃపురీమ్। బిలద్వారిప్రతీక్షత్వంయావదేనం
నిహన్మ్యహమ్॥౧౮॥ స్థితోయమితిమత్వాతుప్రవిష్టోహందురాసదమ్। తంచమేమార్గమాణస్యగతస్సంవత్సరస్తదా॥౧౯॥ సతుదృష్టోమయాశ
త్రురనిర్వేదాద్భయావహః। నిహతశ్చమయాతత్రసోసురోబంధుభిస్సహ॥౨౦॥ తస్యాస్యాత్తుప్రవృత్తేనరుధిరౌఘేణతద్బిలమ్। పూర్ణమాసీద్దు
రాక్రామంస్తనతస్తస్యభూతలే॥౨౧॥ సూదయిత్వాతుతంశత్రుంవిక్రాంతంతందుందుభేస్సుతమ్। నిష్క్రామన్నేవపశ్యామిబిలస్యపిహితంము
ఖమ్॥౨౨॥ విక్రోశమానస్యతుమేసుగ్రీవేతిపునఃపునః। యదాప్రతివచోనాస్తితతోహంభృశదుఃఖితః॥౨౩॥ పాదప్రహారైస్తుమయాబహుభిస్త
ద్విదారితమ్। తతోహంతేననిష్క్రమ్యయథాపురముపాగతః॥౨౪॥ అత్రానేనాస్మిసంరుద్ధోరాజ్యంప్రార్థయతాత్మనః। సుగ్రీవేణనృశంసేన
విస్మృత్యభ్రాతృసౌహృదమ్॥౨౫॥ ఏవముక్త్వాతుమాంతత్రవస్త్రేణైకేనవానరః। నిర్వాసయామాసతదావాలీవిగతసాధ్వసః॥౨౬॥ తేనాహమప
విద్ధశ్చహృతదారశ్చరాఘవ। తద్భయాచ్చమహీకృత్స్నాక్రాంతేయంసవనార్ణవా॥౨౭॥ ఋశ్యమూకంగిరివరంభార్యాహరణదుఃఖితః। ప్ర
విష్టోస్మిదురాధర్షంవాలినఃకారణాంతరే॥౨౮॥ ఏతత్తేసర్వమాఖ్యాతంవైరానుకథనంమహత్। అనాగసామయాప్రాప్తంవ్యసనంపశ్యరాఘ
వ॥౨౯॥ వాలినస్తుభయార్తస్యసర్వలోకాభయంకర। కర్తుమర్హసిమేవీరప్రసాదంతస్యనిగ్రహాత్॥౩౦॥ ఏవముక్తస్తుతేజస్వీధర్మజ్ఞోధర్మ
సంహితమ్। వచనంవక్తుమారేభేసుగ్రీవంప్రహసన్నివ॥౩౧॥ అమోఘాస్సూర్యసంకాశామమేమేనిశితాశ్శరాః। తస్మిన్వాలినిదుర్వృత్తేనిపతిష్యంతి
వేగితాః॥౩౨॥ యావత్తంనాభిపశ్యామితవభార్యాపహారిణమ్। తావత్సజీవేత్పాపాత్మావాలీచారిత్రదూషకః॥౩౩॥ ఆత్మానుమానాత్పశ్యామిమ

తస్యేతి॥ భూతలేభువఃఅధస్తలే-తద్బిలంతత్ప్రసిద్ధంతద్బిలం-తస్యబిలం స్తనతస్తస్యరక్షసఃఆస్యాత్ ప్రవృత్తేనరుధిరౌఘేణపూర్ణం సద్దురాక్రామమాసీదితియోజనా॥౨౧॥ సూదయిత్వేతి॥ అత్రైర్థిక స్తచ్ఛబ్దఃప్రసిద్ధపరః-బిలస్యముఖంనపశ్యామినాపశ్యం॥౨౩॥ పాదప్రహారైరితి॥ సఃబిలప్రదేశవిశేషః-తేనవిదారణకృతమార్గేణ-యథాశబ్దోవాక్యాలంకారే॥౨౪॥ తత్రేతి॥ భ్రాతృసౌహృదంవిస్మృత్యాత్మనోరాజ్యంమార్గయతాసుగ్రీవేణ-తత్రబిలేసంరుద్ధోస్మీతియోజనా॥౨౫॥ ఏవమితి॥ నిర్వాసయామాసనిష్కాసయామాస॥౨౬॥ తేనేతి॥ అపవిద్ధఃత్యక్తః॥౨౭॥ ఋశ్యమూకమితి ॥ కారణాంతరేమతంగశాపనిమిత్తేసతి - వాలినోదురాధర్షందుష్ప్రాపం॥౨౮॥ ఏతదితి॥ వైరానుకథనంవైరకారణాఖ్యానం॥౩౩॥ ఆత్మేతి॥ ఆత్మానుమానాత్-ఆత్మవత్సర్వభూతానీతిన్యాయాత్-పుష్కలంసర్వం॥ టీ॥ పుష్కలం

తానీతి న్యాయాదిత్యర్థః - తారయిష్యామి - శోకసాగరాదితి శేషః॥ ౩౫॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః. *************** అథ సుగ్రీవో వాలివధశక్తిం రామస్య బలం పరీక్షితుకామస్తద్బలం దర్శయత్యేకాదశే॥ రామస్యేత్యాది॥ పూజయాంచక్రే - అంజలిబన్ధనాదినా - ప్రశశంస తుష్టావ॥౧॥౨॥ వాలిన ఇతి॥ పౌరుషం బలం - అనన్తరం యత్కర్తవ్యం తద్విధత్స్వ॥౩॥ సముద్రాదితి॥ బ్రాహ్మముహూర్త ఉత్థాయేతి బ్రాహ్మముహూర్తస్య సన్ధ్యాకర్మకాలత్వేన తస్మిన్నుత్థాయ అనుదిత ఏవ సూర్యే సన్ధ్యాకర్మకరణార్థం పశ్చిమాత్సముద్రాత్పూర్వసముద్రం దక్షిణాత్సముద్రాదుత్తరం సముద్రం చ వ్యపగతక్లమః సంక్రామతీతి ఇదం వ్యక్తముత్తరకాండే - తారః॥ శ్లో॥ చతుర్భ్యోఽపి సముద్రేభ్యస్సన్ధ్యామన్వాస్య రావణ । ఇమం ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తకమితి॥ నను కథం చతుర్ష్వప్యేకసన్ధ్యాకరణం - ఉచ్యతే - ఏకస్మిన్ తటాకే పార్శ్వభేద ఇవ స్నానాచమనార్ఘ్యప్రదానజపానాం కర్తుం శక్యత్వాత్॥౪॥ సముద్రాదితి॥ అనుదితే సూర్య ఇత్యుత్తరావధిరభిహితః - పూర్వావధిస్తు బ్రాహ్మముహూర్త ఉత్థాయేత్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః - చతుస్సముద్రపరిభ్రమణస్యానుష్ఠానార్థత్వం॥ శ్లో॥ చతుర్భ్యోఽపి సముద్రేభ్యస్సన్ధ్యామన్వాస్య రావణ। ఇమం ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తకమిత్యుత్తర శ్రీరామాయణోక్తతారవచనాదవగమ్యతే॥౪॥ అగ్రాణీతి॥ కం తు కానీ వేతి భావః॥౫॥ బహవ ఇతి॥ పక్షికోలాహలసారణీత్యేతి భావః - సారవన్తః స్థిరాంశవన్తః॥౬॥ సారో బలేష్విరాంశే చేత్యమరః॥౭॥ మహిషో దున్దుభిర్నామేతి॥ కైలాసశిఖరప్రభః - తదాకార ఇత్యర్థః॥౮॥ వీర్యేతి॥ వీర్యోత్సేకేన వీర్యగర్వేణ - దుష్టాత్మా దుష్టబుద్ధిః - అతిక్రమ్య జగామ - పూర్వకాలే న వివక్షితః - ఆక్రామజ్జగామేత్యర్థః॥౯॥ తత ఇతి॥ సముత్థాయ పురుషవేషేణోత్థాయ॥ ౧౧॥ శైలరా -

గ్నం త్వాం శోకసాగరే। త్వామహం తారయిష్యామి కామం ప్రాప్స్యసి పుష్కలమ్॥ ౩౪॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్యాత్మనో హితమ్ । సుగ్రీవః పరమప్రీతస్సుమహద్వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౩౫॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే దశమస్సర్గః. ***************

రామస్య వచనం శ్రుత్వా హర్షపౌరుషవర్ధనమ్ । సుగ్రీవః పూజయాంచక్రే రాఘవం ప్రశశంస చ॥౧॥ అసంశయం ప్రజ్వలితైస్తీక్ష్ణైర్మర్మాతిగైశ్శరైః । త్వం దహేః కుపితో లోకాన్ యుగాన్త ఇవ భాస్కరః॥౨॥ వాలినః పౌరుషం యత్తద్యచ్చ వీర్యం ధృతిశ్చ యా। తన్మమైకమనాశ్శ్రుత్వా విధత్స్వ యదనన్తరమ్॥ ౩॥ సముద్రాత్పశ్చిమాత్పూర్వం దక్షిణాదపి చోత్తరమ్ । క్రామత్యనుదితే సూర్యే వాలీ వ్యపగతక్లమః॥౪॥ అగ్రాణ్యారుహ్య శైలానాం శిఖరాణి మహాన్త్యపి । ఊర్ధ్వముత్క్షిప్య తరసా ప్రతిగృహ్ణాతి వీర్యవాన్॥౫॥ బహవస్సారవన్తశ్చ వనేషు వివిధా ద్రుమాః । వాలినా తరసా భగ్నా బలం ప్రథయతాత్మనః॥౬॥ మహిషో దున్దుభిర్నామ కైలాసశిఖరప్రభః । బలం నాగసహస్రస్య ధారయామాస వీర్యవాన్॥౭॥ వీర్యోత్సేకేన దుష్టాత్మా వరదానాచ్చ మోహితః । జగామ సుమహాకాయస్సముద్రం సరితాం పతిమ్ * ఊర్మిమన్తమతిక్రమ్య సాగరం రత్నసంచయమ్ । మహ్యం యుద్ధం ప్రయచ్ఛేతి తమువాచ మహార్ణవమ్॥౯॥ తతస్సముద్రో ధర్మాత్మా సముత్థాయ మహాబలః। అబ్రవీద్వచనం రాజన్నసురం కాలచోదితమ్॥ ౧౦॥ సమర్థో నాస్మి తే దాతుం యుద్ధం యుద్ధవిశారద। శ్రూయతాం చాభిధాస్యామి యస్తే యుద్ధం ప్రదాస్యతి॥౧౧॥ శైలరాజో మహారణ్యే తపస్విశరణం పరమ్। శంకరశ్వశురో నామ్నా హిమవానితి విశ్రుతః * గుహాప్రస్రవణోపేతో బహుకన్దరనిర్ఝరః । స సమర్థస్తవ ప్రీతిమతులాం కర్తుమాహ

శ్రేష్ఠమిత్యర్థః॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః. ********

౧॥౨॥ టీ॥ రామేణ బహుశః ప్రతిజ్ఞాతేపి వాలివధే శ్రీరామం తత్సామర్థ్యజిజ్ఞాసుం మత్వా స్వేన ప్రత్యక్షానుభూతం వాలిపౌరుషం జ్ఞాపయితుమాహ - వాలిన ఇతి॥ వీర్యం శారీరం బలం - యత్ప్రసిద్ధం వాలిపరాక్రమాదికం తచ్ఛ్రుత్వా అనన్తరం యత్కర్తవ్యం తద్విధత్స్వ ఇతి మధ్యవర్తితచ్ఛబ్దా ఏవ యోజనీయః - జ్ఞాతవ్యమేవ ప్రపంచయతి - యచ్ఛబ్దసమీపవర్తితచ్ఛబ్దః పాదపూరణార్థః - ఉత్తరత్ర పునస్తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్॥ ౩॥ సముద్రాదితి॥ అనుదితే సూర్య ఇత్యుత్తరావధిరభిహితః పూర్వావధిస్తు బ్రాహ్మముహూర్తే - ఉత్థాయేత్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః - చతుస్సముద్రపరిక్రమణస్యానుష్ఠానార్థత్వం॥ శ్లో॥ చతుర్భ్యోఽపి సముద్రేభ్యః

జ ఇతి॥ పరంతపస్వీ శరణం తపస్వినాం పరమావాసస్థానం-నిత్యనపుంసకం-ప్రస్రవణం నిర్ఝరః నిర్దరాః విదీర్ణపాషాణరంధ్రాణి॥౧౭॥ యదీతి॥ త్వం యుద్ధాసమ
ర్థో యది యదివా సమర్థోపి మద్భయాన్నిరుద్యమః ఉభయథాపి న త్వాం యోత్స్యామీత్యర్థః-యుయుత్సతః యోద్ధుమిచ్ఛతః॥౧౯॥ హిమవానితి॥ అనుక్తపూ
ర్వం ఇతః పూర్వం కేనాప్యనుక్తం వాక్యం అత ఏవ క్రోధాత్॥౨౦॥ స ఇతి॥ దాతుం సమర్థ ఇత్యన్వయః॥౨౫॥ తత ఇతి॥ తద్ద్వారం కిష్కింధాద్వారం-విషాణేన ఉల్లిఖ
న్ ఉద్భిందన్॥౨౬॥ అంతఃపురగత ఇతి॥ సహ స్త్రీభిరితి మదాతిరేకాదితి భావః॥౨౮॥ మితమితి॥ వ్యక్తాన్యక్షరాణి యేషు తాని వ్యక్తాక్షరాణి పదాని యస్మిన్కర్మణి తద్వ్యక్తా
క్షరపదమితి క్రియావిశేషణం-వనచారిణాం భల్లూకాదీనాం॥౩౧॥ న త్వమితి॥ స్త్రీసన్నిధౌ వచనం-స్త్రీజనభ్రామకం వచనమిత్యర్థః॥౩౨॥ అథ వేతి॥ ఉదయః సూర్యోద
యః-గృహ్యతాం అవధిత్వేన గృహ్యతాం॥౩౩॥ దీయతామితి॥ సంప్రదానం దేయద్రవ్యం. వానరాన్ బంధూన్ పరిష్వజ్య తేభ్యః సంప్రదానం దీయతాం-చరమకాలదా
నం దీయతామిత్యర్థః-సంపాదయ కంచిదపి కాలం సంగచ్ఛస్వ - ఆత్మసమం రాజానమిత్యర్థః-క్రీడస్వ క్రీడ-అద్యేతి శేషః-దర్పనాశనః-పశ్చాదితి శేషః॥౩౫॥ మోహ
తి॥ మత్తం మధుపానాదినా మత్తం ప్రమత్తం అనవహితం రహితం ఆయుధాదిశూన్యం-త్వద్విధం త్వామివ స్త్రీమధ్యగతం - మదమోహితం మదనమోహితం - మోహ

వే॥౧౩॥ తం భీత ఇతి విజ్ఞాయ సముద్రమసురోత్తమః। హిమవద్వనమాగచ్ఛచ్ఛరశ్చాపాదివ చ్యుతః॥౧౪॥ తతస్తస్య గిరేశ్శ్వేతా గజేంద్రవిపులాశ్శి
లాః। చిక్షేప బహుధా భూమౌ దుందుభిర్విననాద చ॥౧౫॥ తతశ్శ్వేతాంబుదాకారస్సౌమ్యః ప్రీతికరాకృతిః। హిమవానబ్రవీద్వాక్యం స్వ ఏవ శిఖరే
స్థితః॥౧౬॥ క్లేష్టుమర్హసి మాం న త్వం దుందుభే ధర్మవత్సల। రణకర్మస్వకుశలస్తపస్విశరణం హ్యహమ్॥౧౭॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా గిరిరాజస్య
ధీమతః। ఉవాచ దుందుభిర్వాక్యం రోషాత్సంరక్తలోచనః॥౧౮॥ యది యుద్ధేఽసమర్థస్త్వం మద్భయాద్వా నిరుద్యమః। తమాచక్ష్వ ప్రదద్యాన్మే యోఽద్య
యుద్ధం యుయుత్సతః॥౧౯॥ హిమవానబ్రవీద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః। అనుక్తపూర్వం ధర్మాత్మా క్రోధాత్తమసురోత్తమమ్॥౨౦॥ వా
లీ నామ మహాప్రాజ్ఞశ్శక్రతుల్యపరాక్రమః। అధ్యాస్తే వానరశ్శ్రీమాన్ కిష్కింధామతులప్రభామ్॥౨౧॥ స సమర్థో మహాప్రాజ్ఞస్తవ యుద్ధవిశా
రదః। ద్వంద్వయుద్ధం మహద్దాతుం నముచేరివ వాసవః॥౨౨॥ తం శీఘ్రమభిగచ్ఛ త్వం యది యుద్ధమిహేచ్ఛసి। స హి దుర్ధర్షణో నిత్యం శూరస్స
మరకర్మణి॥౨౩॥ శ్రుత్వా హిమవతో వాక్యం క్రోధావిష్టస్స దుందుభిః। జగామ తాం పురీం తస్య కిష్కింధాం వాలినస్తదా * ధారయన్మాహిషం
రూపం తీక్ష్ణశృంగో భయావహః। ప్రావృషీవ మహామేఘస్తోయపూర్ణో నభస్తలే॥౨౫॥ తతస్తద్ద్వారమాగమ్య కిష్కింధాయా మహాబలః। నన
ర్ద కంపయన్ భూమిం దుందుభిర్దుందుభిర్యథా * సమీపస్థాన్ ద్రుమాన్ భంజన్ వసుధాం దారయన్ ఖురైః। విషాణేనోల్లిఖన్దర్పాత్తద్ద్వారం ద్వి
రదో యథా॥౨౬॥ అంతఃపురగతో వాలీ శ్రుత్వా శబ్దమమర్షణః। నిష్పపాత సహ స్త్రీభిస్తారాభిరివ చంద్రమాః॥౨౮॥ మితం వ్యక్తాక్షరపదం తమువాచ
స దుందుభిమ్। హరీణామీశ్వరో వాలీ సర్వేషాం వనచారిణామ్॥౨౯॥ కిమర్థం నగరద్వారమిదం రుద్ధ్వా వినర్దసి। దుందుభే విదితో మేఽసి రక్ష ప్రాణాన్మ
హాబల॥౩౦॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వానరేంద్రస్య ధీమతః। ఉవాచ దుందుభిర్వాక్యం రోషాత్సంరక్తలోచనః॥౩౧॥ న త్వం స్త్రీసన్నిధౌ వీర వచనం
వక్తుమర్హసి। మమ యుద్ధం ప్రయచ్ఛాద్య తతో జ్ఞాస్యామి తే బలమ్॥౩౨॥ అథవా ధారయిష్యామి క్రోధమద్య నిశామిమామ్। గృహ్యతాముదయ
స్స్వైరం కామభోగేషు వానర॥౩౩॥ దీయతాం సంప్రదానం చ పరిష్వజ్య చ వానరాన్। సర్వశాఖామృగేంద్రస్త్వం సంసాదయ సుహృజ్జనాన్ * సుదృ
ష్టాం కురు కిష్కింధాం కురుష్వాత్మసమం పురే। క్రీడస్వ చ సహ స్త్రీభిరహం తే దర్పనాశనః॥౩౫॥ యో హి మత్తం ప్రమత్తం వా సుప్తం వా రహితం భృ

సంధ్యామన్వాస్య రావణః। ఇమం ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తకమితి ఉత్తరరామాయణోక్తతారవచనాదవగమ్యతే॥౩౨॥ అథవా ధారయిష్యామీ
తి॥ ఉదయః సూర్యోదయః గృహ్యతాం అవధిత్వేన గృహ్యతాం-సూర్యోదయపర్యంతం స్త్ర్యాదిభోగాననుభవేతి భావః॥౩౩॥ దీయతామితి॥ సంసాదయ సంగచ్ఛస్వేతి॥
సంప్రదానం యుద్ధం॥౩౫॥ యో హి మత్తమితి॥ మత్తం మధుపానాదినా మత్తం-ప్రమత్తమనవహితం - రహితం ఆయుధాదిరహితం - త్వద్విధం త్వామివ స్త్రీమధ్యగ
తం-మదమోహితం స్త్రీభోగార్థం మధుపానాత్ ఇతికర్తవ్యతామూఢం॥౩౬॥ మత్తోయమితి॥ సంయుగే యద్యభీతోసి-అయం మత్త ఇతి మా వమంస్థాః -అయం మదః అ

న్యాత్సఃభ్రూణహా౽గర్భవధకృత్ ॥రా॥మదమోహితం(స్త్రీ)భోగార్థమధుపానమదాదితికర్తవ్యతామూఢం॥౩౬॥సఇతి ॥ మందంప్రహస్య- ధర్మాన్వితవాక్యత్వాదితి భావః-తావిసృజ్యాబ్రవీత్ ॥౩౭॥మత్తఇతి॥ సంయుగేయద్యభీతో౽సి-తదా౽యంమత్తఇతిమామంస్థాః-అయంమదః-అస్మిన్సంప్రహారేయుద్ధే-వీరపానంసమర్థ్యతాంవీరపానంకృతమితిమన్యతాం-వీరపానంనామయుద్ధోపక్రమేఉత్సాహవర్ధనాయవీరైఃక్రియమాణంపానం॥౩౮॥తమేవమితి॥ ఉత్క్షిప్యఅంసయోరుపరివిన్యస్యపతత్కాంచనమాలాధారణకాలేయఃపురోయుద్ధాయాగచ్ఛతి-తస్యబలంసర్వంతవైవభవిష్యతీతిమహేంద్రేణదత్తామిత్యర్థః-వ్యవతిష్ఠతవ్యవాతిష్ఠత॥౩౯॥విషాణయోరితి ॥ ఆవిధ్యతఅభ్రామయత్ ॥౪౦॥వాలీతి॥ వ్యాపాతయాంచక్రే భూమావపాతయామాస.అథపాత్యతఃపాత్యమానస్య శ్రోత్రాభ్యాంరక్తంసుస్రావ శ్రోత్రమూలవిషాణపీడనాదితిభావః॥౪౧॥తయోరితి ॥ క్రోధసంరంభాత్ క్రోధవేగాత్ ॥౪౩॥పరస్పరమితి॥ఘ్నతో౽స్సతోః॥౪౪॥ యుద్ధఇతి॥ప్రాణహారేతస్మిన్యుద్ధేనిష్పిష్టోదుందుభిః-పంచత్వంభూతానాంపృథగ్భావం-మరణమితియావత్ -ఆగతః ప్రాప్తః-పపాత॥౪౬॥తమితి॥ తోలయిత్వాచాలయిత్వా-ఏకేనవేగేనఏకప్రయత్నేన॥౪౭॥తస్యేతి॥ వేగప్రవిద్ధస్యవేగేనక్షిప్తస్య॥౪౮॥తానిదృష్ట్వేతి॥శోణితవిప్రుషఇతిపుల్లింగత్వమార్షం- తత్రశోణితబిందువిషయే- క్రుద్ధస్సన్కోన్వయమితిచింతయామాస॥రా॥తానితి॥శోణితరూపాఃవిప్రుషోయస్యేతివిగ్రహః॥౪౯॥ కోన్వయమిత్యేతద్వివృణోతి-యేనేతి॥స్పృష్టః-అంతర్భావితణ్యర్థః-దురాత్మాదుస్స్వభావః-అతఏవదుర్బుద్ధిః-అకృతాత్మా అవశీకృతాంతఃకరణః-బాలిశఃమూర్ఖః॥రా॥ కోన్వయమిత్యత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం-అయంఏతదకృత్యకారీ ॥౫౧ ॥ సత్వితి॥తపసాతపోమాహాత్మ్యేన॥౫౨॥ఇహేతి॥అప్రవేష్టవ్యం-నప్రవేష్టవ్యమిత్యర్థః-సంభగ్నాఇతి - ఆసురీంతనుమిహాక్షిపతేత్యన్వయః॥రా॥ ఇహతేనాప్రవేష్టవ్యంప్రవిష్టస్యవధోభవేదిత్యతఃపరం-వనంమత్సంశ్రయం।సంభగ్నాః।సమంతాత్ ।ఆగమిష్యతి।యేచాస్య। నచతైరిహ। యదితేవనేస్మిన్।పత్రాణపర। దివసశ్చాస్య।బహువర్ష।తతస్తే।నిశ్చక్రముః। కింభవంతః।మత్సమీపం।తతస్తే।కారణం।శశంసుః। ఏతచ్ఛ్రుత్వా। సమహర్షిఃతదా।సాద్యయాచతేస్మకృతాంజలిరితి

శమ్ । హన్యాత్స భ్రూణహాలోకే త్వద్విధంమదమోహితమ్॥౩౬॥ సప్రహస్యాబ్రవీన్మందం క్రోధాత్తమసురోత్తమమ్ । విసృజ్యతాః స్త్రియస్సర్వాస్తారాప్రభృతికాస్తదా॥౩౭॥మత్తో౽యమితిమామంస్థాయద్యభీతో౽సిసంయుగే ।మదో౽యంసంప్రహారే౽స్మిన్వీరపానంసమర్థ్యతామ్॥౩౮॥తమేవముక్త్వాసంక్రుద్ధోమాలాముత్క్షిప్యకాంచనీమ్ । పిత్రాదత్తాంమహేంద్రేణయుద్ధాయవ్యవతిష్ఠత॥౩౯ ॥విషాణయోర్గృహీత్వాతందుందుభింగిరిసన్నిభమ్ । ఆవిధ్యతతదావాలీవినదన్కపికుంజరః॥౪౦॥వాలీవ్యాపాతయాంచక్రేననర్దచమహాస్వనమ్ । శ్రోత్రాభ్యామథరక్తంతుతస్యసుస్రావపాత్యతః॥౪౧॥తయోస్తుక్రోధసంరంభాత్పరస్పరజయైషిణోః ।యుద్ధంసమభవద్ఘోరందుందుభేర్వానరస్యచ॥౪౨॥అయుధ్యతతదావాలీశక్రతుల్యపరాక్రమః । ముష్టిభిర్జానుభిశ్చైవశిలాభిఃపాదపైస్తథా॥౪౩ ॥పరస్పరంఘ్నతోస్తత్రవానరాసురయోస్తదా । ఆసీదదసురోయుద్ధేశక్రసూనుర్వ్యవర్ధత॥౪౪॥వ్యాపారవీర్యధైర్యైశ్చపరిక్షీణంపరాక్రమైః ।తంతుదుందుభిముత్పాట్యధరణ్యామభ్యపాతయత్ ॥౪౫ ॥యుద్ధేప్రాణహరేతస్మిన్నిష్పిష్టోదుందుభిస్తదా । పపాతచమహాకాయఃక్షితౌపంచత్వమాగతః॥ ౪౬॥ తంతోలయిత్వాబాహుభ్యాంగతసత్త్వమచేతనమ్। చిక్షేపబలవాన్వాలీవేగేనైకేనయోజనమ్॥౪౭॥తస్యవేగప్రవిద్ధస్యవక్త్రాత్క్షతజబిందవః । ప్రపేతుర్మారుతోత్క్షిప్తామతంగస్యాశ్రమంప్రతి॥౪౮॥తాన్దృష్ట్వాపతితాంస్తస్యమునిశ్శోణితవిప్రుషః । క్రుద్ధస్తత్రమహాభాగశ్చింతయామాసకో౽న్వయమ్॥౪౯॥యేనాహంసహసాస్పృష్టశ్శోణితేనదురాత్మనా । కో౽యందురాత్మాదుర్బుద్ధిరకృతాత్మాచబాలిశః॥౫౦ ॥ ఇత్యుక్త్వాథవినిష్క్రమ్యదదర్శమునిపుంగవః। మహిషంపర్వతాకా.రంగతాసుంపతితంభువి॥౫౧॥సతువిజ్ఞాయతపసావానరేణకృతంహితత్ । ఉత్ససర్జమహాశాపంక్షేప్తారంవాలినంప్రతి॥౫౨॥ఇహతేనాప్రవేష్టవ్యం

స్మిన్సంప్రహారేయుద్ధేవీరపానంసమర్థ్యతాం-వీరపానంకృతమితివిచార్యతాం-వీరపానంనామయుద్ధోపక్రమేఉత్సాహవర్ధనార్థం-వీరైఃక్రియమాణంపానం॥౩౮॥తమితి॥ఉత్క్షిప్యఅంసయోరుపరివిన్యస్య[టీ]యుద్ధశౌకర్యార్థం॥౪౦॥ శ్రోత్రాభ్యామితి॥పాత్యతఃపాత్యమానస్య[టీ]వ్యాపాతయాంచక్రేహంతుమనాశ్చక్రేపేత్యర్థః-స్రోతోభ్యఃఇంద్రియేభ్యః శ్రోత్రాభ్యామితివాపాఠః॥౪౩॥టీ॥ఆసీదత్ క్షీణబలో౽భూత్ ॥౪౬॥తమితి॥ఏకేనవేగేనఏకప్రయత్నేన॥౪౭॥ తానితి॥ కోన్వ

పాఠక్రమః॥ అన్యథాపాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః॥౪౩॥ సమంతాదితి ॥ సనభవిష్యతి-నశ్యేదిత్యర్థః॥౪౪॥ యే చేతి॥ తస్య వాలినః ॥ ౪౫ ॥ యదీతి ॥ అస్మిన్వనే-పత్రాంకురవినాశాయ ఫలమూలాభవాయ చ-యదీహతిష్ఠంతీత్యన్వయః॥౪౬॥ దివస ఇతి॥ అస్య శాపస్య-ఏకోయందివసో మర్యాదా-శ్వః పరేద్యుః యం ద్రష్టాస్మి సః శైలో భవిష్యతి॥౪౭॥ తతస్త్వితి ॥ గిరం శాపం॥౪౮॥ కింభవంత ఇతి॥ వనౌకసాం వానరేభ్యః॥౫౦॥ తతస్తే కారణమితి॥ కారణం దుందుభిపతనం ॥ ౫౧ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి స్పష్టం॥౫౨॥ మహర్షిరితి॥ విహ్వలతాం గత ఇతి జగామేతి శేషః॥౫౫॥ ఏవ ఇతి॥ అస్థినిచయః-శుష్కకాయ ఇతి యావత్ ॥౫౬॥ ఇమే చేతి॥ విపులాః స్థూలాః-శాఖావలంబినః లంబితశాఖాః-శాఖావృతత్వేన దుర్జ్ఞేయలక్ష్యా ఇత్యర్థః - యత్ర సాలేషు-ఏకం సాలం-ఓజసా-నతు ధనుషా - నిష్పత్రయితుం నిర్గతశరపత్రం కర్తుంఘటతే శక్నోతి-ఏకం సాలం భిత్వా శరో నిష్పత్రం యథా తథా వృక్షాంతరాసక్తమూలం గచ్ఛతి తథా వేద్ధుం సమర్థ ఇత్యర్థః-ధనుర్వినా కేవల బాణేన ఏకం సాలం విధ్యతీత్యర్థః-యద్వా వేద్ధుం శక్తః నతు కదాచిత్తథా కృతవానితి ఘటత ఇతి పదేన వ్యజ్యతే-ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం- యద్వా స్వజాతివిరుద్ధత్వేన యుద్ధే ధనుర్గ్రహణాభావేపి లీలార్థం ధనురస్తీతి ధ్యేయం॥౫౭॥ తథేతి ॥ కస్మిన్నితి-ముహూర్తేన చతుస్సముద్రగమనేడుత్క్షిప్తపర్వతశిఖరగ్రహణే దుందుభికాయోత్క్షేపణే సాలభేదనే వేత్యర్థః ౫౮ ॥ తమితి ॥ పురా వాలీ ఇమాన్ సప్తసాలాన్ వివ్యాధ - అథ చ అనంతరమపి ఏవమేకైకశః అసకృద్వివ్యాధేతి యోజనా - యద్వా సవాలీ ఏవంవిధానిమాన్ సప్తసాలాన్ ఏకైకశః పురా వివ్యాధ అనంతరమప్యసకృద్వివ్యాధ-రామ ఇతి-ఏషాం మధ్యే ఏకం ద్రుమం ఏకేన బాణేన యది విదారయేత్ - తదా తాదృశం విక్రమం దృష్ట్వా వాలినం నిహతం మన్యే-ఉద్యమ్య ప్రకోష్ఠే నోత్క్షిప్య ద్వే ధనుష్మతే ధనుశ్శత ద్వయదూరం-ధనుర్నామ చతుర్హస్తమానం॥ ని॥ కిష్కింధాస్య వటోపహ స్తశ్చతుర్వింశతి

ప్రవిష్టస్య వధో భవేత్ । వనం మత్సంశ్రయం యేన దూషితం రుధిరస్రవైః ◆ సంభగ్నాః పాదపాశ్చే మే క్షిపతే హాసురీం తనుమ్ ॥ ౪౩॥ సమంతాద్యోజనం పూర్ణమాశ్రమం మామకం యది ◆ ఆగమిష్యతి దుర్బుద్ధిర్వ్యక్తం స న భవిష్యతి॥౪౪॥ యే చాపి సచివాస్తస్య సంశ్రితా మామకం వనమ్◆ నచ తైరిహ వస్తవ్యం శ్రుత్వా యాంతు యథాసుఖమ్॥౪౫॥ యది తేపీహ తిష్ఠంతి శపిష్యే తానపి ధ్రువమ్◆ వనేస్మిన్మామకే నిత్యం పుత్రవత్పరిరక్షితే పత్రాంకురవినాశాయ ఫలమూలాభవాయ చ॥౪౬ ॥ దివసశ్చాస్య మర్యాదా యం ద్రష్టా శ్వోస్మి వానరమ్ । బహువర్షసహస్రాణి స వై శైలో భవిష్యతి॥౪౭॥ తతస్తే వానరాశ్శ్రుత్వా గిరం మునిసమీరితామ్ । నిశ్చక్రముర్వనాత్తస్మాత్తాన్దృష్ట్వా వాలిరబ్రవీత్ ॥౪౮ ॥ కింభవంతస్సమస్తాశ్చ సంగవనవాసినః । మత్సమీపమనుప్రాప్తా అపి స్వస్తి వనౌకసామ్॥ ౫౦॥ తతస్తే కారణం సర్వం తదా శాపం చ వాలినః । శశంసుర్వానరాస్సర్వే వాలినే హేమమాలినే॥౫౧॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా తదా వాలీ వచనం వానరేరితమ్। స మహర్షిం తదాసాద్య యాచతే స్మ కృతాంజలిః॥౫౨॥ మహర్షిస్తమనాదృత్య ప్రవివేశాశ్రమం తదా । శాపధారణభీతస్తు వాలీ విహ్వలతాం గతః॥౫౩॥ తతశ్శాపభయాద్భీత ఋశ్యమూకం మహాగిరిమ్ । ప్రవేష్టుం నేచ్ఛతి హరిర్ద్రష్టుం వాపి నరేశ్వర॥౫౪॥ తస్యాప్రవేశం జ్ఞాత్వాహమిదం రామ మహావనమ్ । విచరామి సహామాత్యో విషాదేన వివర్జితః॥౫౫॥ ఏషోస్థినిచయస్తస్య దుందుభేస్సంప్రకాశతే । వీర్యోత్సేకాన్నిరస్తస్య గిరికూటోపమో మహాన్॥ ౫౬॥ ఇమే చ విపులాస్సాలాస్సప్తశాఖావలంబినః । యత్రైకం ఘటతే వాలీ నిష్పత్రయితుమోజసా॥ ౫౭ ॥ ఏతదస్యాసమం వీర్యం మయా రామ ప్రకీర్తితమ్ । కథం తం వాలినం హంతుం సమరే శక్ష్యసే నృప॥౫౮॥ తథా బ్రువాణం సుగ్రీవం ప్రహసన్లక్ష్మణోబ్రవీత్ । కస్మిన్కర్మణి నిర్వృత్తే శ్రద్దధ్యా వాలినో వధమ్॥౫౯॥ తమువాచాథ సుగ్రీవస్సప్తసాలానిమాన్పురా । ఏవమేకైకశో వాలీ వివ్యాధాథ స చాసకృత్ ◆ రామోపి దారయేదేషాం బాణేనైకేన చేద్ద్రుమమ్ । వాలినం నిహతం మన్యే దృష్ట్వా రామ

త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం॥ అయం పతదకృత్యకారీ॥౫౫॥ ఏవ ఇతి॥ అస్థినిచయ ఇతి-శుష్కకాయ ఇతి యావత్ ॥టీ॥ ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృతముపసంహరతి॥ ఏషోస్థినిచయ ఇతి॥ ౫౬॥ ఇమే చేతి ॥ యత్ర యేషు సాలేషు-ఏకం సాలం నిష్పత్రయితుం నిర్గతశరపత్రం కర్తుం ఘటతే సమర్థో భవతి - ఏకం సాలం భిత్త్వా శరో నిష్పత్రం యథా నిర్గచ్ఛతి-తథా వేద్ధుం సమర్థ ఇత్యర్థః॥ ౫౯॥ తమితి ॥ పురా స వాలీ-ఇమాన్ పురతః స్థితాన్ సప్తసాలాన్ ఏకైకశః ఏకమేకం వివ్యాధ - అథ చ అనంతరం పవం పూర్వోక్తప్రకారేణ అసకృద్వివ్యాధేతి సంబంధః-ఏతేషు సాలేష్వేకం పూర్వం భిత్త్వా-తత్ర ఖానితం శరం సముద్ధృత్య - తస్మిన్ రంధ్రే పునరన్యం శరం నిధాయ - తమపి సము

రంగులః।చతుర్హస్తోధనుర్దండోధనుర్ధన్వంతరంయుగమితివైజయంతీ - ఏవంసుగ్రీవస్తమువాచేతిపూర్వేణాన్వయః॥రా॥ ఉద్యమ్యాథప్రక్షిపేచ్చేదితిపాఠః॥ ౨౨॥ ఏవమవిశ్వాసకరణోపహృద్దర్శనాయేతేత్యాలోచ్యయథారామఃసంతుష్యతితథావదతిఏవముక్త్వేత్యాదినా॥౨౬॥ఉద్విగ్నఇతి॥ఉద్విగ్నఃభీతః॥౨౯॥నేత్యాది ॥ కామమితి-వాణీఏకరూపంవచనం-ప్రమాణంబుద్ధిః-ధైర్యంఅచంచలతా-ఆకృతిర్వేషశ్చభస్మచ్ఛన్నమనలమివస్థితం-తేపరంతేజఃకామంఅలమితిసూచయంతి-అథాపిమేకాతర్యంజనితమితిపూర్వేణాన్వయః॥రా॥కామమితి ॥ భస్మచ్ఛన్నమనలమివస్థితంతేజఇతిసంబంధః॥౩౧॥యదీతి॥విక్రమేవిషయే-ప్రత్యయంవిశ్వాసంసమరేవిషయే॥౩౩॥ఏవమితి॥సాంత్వమిత్యనేనప్రత్యయప్రశ్నేనసుగ్రీవస్యదుఃఖిత్వంద్యోత్యతే- పాదాంగుష్ఠేనఅనుద్ధృతేన- తోలయిత్వాచాలయిత్వా॥రా॥రాఘవోదుందుభేః।తోలయిత్వా।అసురస్య।క్షిప్తందృష్ట్వా।లక్ష్మణస్యాగ్రతోరామమిదంవచనమర్థవదితిపాఠక్రమః॥ పాదాంగుష్ఠేనచిక్షేపఅనుద్ధృతపాదతలస్పర్శంగుష్ఠాగ్రేణచిక్షేపేత్యర్థః॥౩౪॥అసురస్యేతి॥తనుంపూర్వావేతుయాస్వల్పం-కాయంశరీరం॥౩౫॥ కథంకమిత్యత్రాహ-లక్ష్మణస్యేతి॥౩౬॥ ఆర్ద్రఇతి ॥ ఆర్ద్రఃసరక్తః-ప్రత్యగ్రఃయత్కించిత్ ప్రాణచేష్టాయుక్తః-లఘుత్వంసదృష్టాంతమాహ-తృణభూతఇతి॥రా॥ప్రత్యగ్రఃఅభినవః॥౩౭॥ ఏవంప్రక్షేపేప్యవైషమ్యముక్త్వాప్రక్షేప్తృతారతమ్యమాహ-పరిశ్రాంతేనేతి ॥ ఏవంప్రహర్షేణఏవంవిధప్రహర్షవతా-నాత్రేతి-అత్రదుందుభికాయక్షేపకర్మణి-తవవాతస్యవా- అధికంబలమితిజ్ఞాతుంనశక్యం॥౩౯॥పునస్సంగ్రహేణాహ-ఆర్ద్రమితి॥ ఆర్ద్రంశుష్కమిత్యేతత్సుమహత్ అంతరంతారతమ్యంయద్యస్మాదస్తి - అతస్తవచతస్యచబలేస్యవిక్రమమ్

* హతస్యమహిషస్యాస్థిపాదేనైకేనలక్ష్మణ। ఉద్యమ్యాథప్రక్షిపేచ్చేత్తరసాద్వేధనుష్మతే॥౨౨॥ఏవముక్త్వాతుసుగ్రీవోరామంరక్తాంతలోచనమ్। ధ్యాత్వాముహూర్తంకాకుత్స్థంపునరేవవచోబ్రవీత్॥౨౩॥శూరశ్చశూరఘాతీచప్రఖ్యాతబలపౌరుషః। బలవాన్వానరోవాలీసంయుగేష్వపరాజితః॥౨౪॥దృశ్యంతేచాస్యకర్మాణిదుష్కరాణిసురైరపి। యానిసంచింత్యభీతోహమృశ్యమూకంసమాశ్రితః॥౨౫॥తమజయ్యమధృష్యంచవానరేంద్రమమర్షణమ్। విచింతయన్నముంచామిఋశ్యమూకమహంత్విమమ్॥౨౬॥ఉద్విగ్నశ్శంకితశ్చాపివిచరామిమహావనే। అనురక్తైస్సహామాత్యైర్హనుమత్ప్రముఖైర్వరైః॥౨౭॥ఉపలబ్ధంచమేశ్లాఘ్యంసన్మిత్రంమిత్రవత్సల।త్వామహంపురుషవ్యాఘ్రహిమవంతమివాశ్రితః॥౨౮॥కింతుతస్యబలజ్ఞోహందుర్భ్రాతుర్బలశాలినః।అప్రత్యక్షంతుమేవీర్యంసమరేతవరాఘవ॥౨౯॥నఖల్వహంత్వాంతులయేనావమన్యేనభీషయే। కర్మభిస్తస్యభీమైస్తుకాతర్యంజనితంమమ * కామంరాఘవతేవాణీప్రమాణంధైర్యమాకృతిః। సూచయంతిపరంతేజోభస్మచ్ఛన్నమివానలమ్॥౩౧॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాసుగ్రీవస్యమహాత్మనః।స్మితపూర్వమథోరామఃప్రత్యువాచహరింప్రభుః॥౩౨॥యదినప్రత్యయోస్మాసువిక్రమేతవవానర।ప్రత్యయంసమరేశ్లాఘ్యమహముత్పాదయామితే॥౩౩॥ఏవముక్త్వాతుసుగ్రీవంసాంత్వంలక్ష్మణపూర్వజః।రాఘవోదుందుభేఃకాయంపాదాంగుష్ఠేనలీలయా * తోలయిత్వామహాబాహుశ్చిక్షేపదశయోజనమ్॥౩౪॥ అసురస్యతనుంశుష్కంపాదాంగుష్ఠేనవీర్యవాన్ *క్షిప్తందృష్ట్వాతతఃకాయంసుగ్రీవఃపునరబ్రవీత్॥౩౫॥లక్ష్మణస్యాగ్రతోరామమిదంవచనమబ్రవీత్॥౩౬॥ఆర్ద్రస్సమాంసఃప్రత్యగ్రఃక్షిప్తఃకాయఃపురాసఖే।లఘుస్సంప్రతినిర్మాంసస్తృణభూతశ్చరాఘవ॥౩౭॥పరిశ్రాంతేనమత్తేనభ్రాత్రామేవాలినాతదా। క్షిప్తమేవంప్రహర్షేణభవతారఘునందన*నాత్రశక్యంబలంజ్ఞాతుంతవవాతస్యవాధికమ్॥౩౯॥ఆర్ద్రంశుష్కమితిహ్యేతత్సుమహద్రాఘవాంతరమ్* సఏవసంశయస్తాతతవతస్యచయద్బలే॥౪౦॥సాలమేకంవినిర్భింద్యాభవేద్వ్యక్తిర్బలాబలే॥౪౧॥కృత్వేదంకార్ముకంసజ్యంహస్తిహస్తమివాతతమ్॥ఆ

ధృత్యేత్యథాన్యంవిధ్వాఏవమసకృదేతాభిద్రీకృతవానితివాక్యార్థః॥౨౯॥టీ॥ మద్భీత్యైవవాలిమహత్త్వంవర్ణితంనతుత్వత్తస్స్పృశ్యాపాదనాయేత్యాహ - సఖిత్వేతి॥౩౧॥యదీతి॥నను.రేసమరవిషయే॥౩౩॥రాఘవఇతి ॥ పాదాంగుష్ఠేనలీలయాచిక్షేప-అనుద్ధృతపదచలనస్పర్శంగుష్ఠాగ్రేణచిక్షేపేత్యర్థః॥౩౬॥ ఆర్ద్రఇతి॥ ప్రత్యగ్రఃఅభినవః* నాత్రేతి॥అత్రదుందుభికాయక్షేపకర్మణికృతే॥౩౯॥ ఆర్ద్రమితి ॥ సఏవేతితవతస్యచయత్ యఃబలేసంశయఃసఏవసంశయోననివృత్తఇతిశే.

యుచయోర్బలతారతమ్యే-సపవసంశయోవర్తతే-సంశయోననివృత్త ఇత్యర్థః॥౯౪॥సాలమితి॥నిర్భింద్యాః భంజయ-వ్యక్తిః-విశేషజ్ఞానం॥౯౧॥పునర్నిర్భంధేనకు
౯౨॥ యథేతి॥ తెజస్సు తెజస్విష్వు-విక్ర మె-స్థితానామితి శేషః-అస్మిన్సర్గే-త్ర్యుత్తరనవతితమశ్లోకాః॥ ౯౩॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూష
ణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకాదశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథప్రత్యయపూర్వకంవాలివథాయగమనంద్వాదశే - ఏతచ్చేత్యాది॥౨॥సవిసృష్టఇతి ॥సఃఏకసాలోద్దేశేన విసృష్టః-స్వర్ణపరిష్కృతఃస్వర్ణపట్టాలం
కృతః - అనేనసర్వోత్తమత్వముక్తం - సాలానితి -సప్తసాలాన్భిత్వా - గిరిప్రస్థేగిరిప్రస్థమార్గేణభూమింవివేశ - ఇత్థంహ్యుక్తమభియుక్తైః-సాలాంశ్చసప్తస
గిరీన్సరసాతలానితి। సంత్రుపేచ-గిరింరసాతలంచైవేతి । అన్యస్త్వపపాఠః॥౩॥ ప్రవిష్టఇతి ॥ ధరాంభిత్వాప్రవిష్టస్సశరఃమహాజవత్వాన్ముహూర్తేన-నిష్పత్యని
ర్గత్య-పునస్తూణీంప్రవివేశ- మంత్రప్రభావేనాచేతనస్యాపిపునరాగమనం॥౪॥తానితి॥దృష్ట్వేత్యనేనాల్పజ్ఞత్వాత్సుగ్రీవస్సాలానేవభిన్నాన్దదర్శ-సప్త
భూమిప్రవేశంత్వహమేవధర్మవీర్యేణపశ్యామీతిభావః॥ ౫ ॥సఇతి ॥ ససుగ్రీవఃపరమప్రీతస్సన్రాఘవాయకృతాంజలిఃమూర్ధ్నాభూమావ్యపతత్ - శిరసాభూ
మింస్పృష్ట్వాప్రణనామేత్యర్థః - ప్రలంబీకృతభూషణఇత్యనేనఉదరాస్పర్శఉక్తః - అనేనభగవద్విషయేప్రణామప్రకారశ్శిక్షితోభవతి॥౬॥ ప్రలంబగతభూష

కర్ణపూర్ణమాయమ్యవిసృజస్వమహాశరమ్॥౯౧॥ఇమంహిసాలంప్రహితస్త్వయాశరోనసంశయోత్రాస్తివిదారయిష్యతి।అలంవిమర్శేనమ
మప్రియంధ్రువంకురుష్వరాజాత్మజశాపితోమయా॥౯౨॥యథాహితెజస్సురవిస్సదారవిర్యథాహిశైలోహిమవాన్మహాద్రిషు।యథాచతుష్పాత్సు
చకేసరీవరస్తథానరాణామసివిక్రమేవరః ॥౯౩ ॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ఏకాదశస్సర్గః. ************************

ఏతచ్చవచనంశ్రుత్వాసుగ్రీవేణసుభాషితమ్ । ప్రత్యయార్థంమహాతేజారామోజగ్రాహకార్ముకమ్॥౧॥సగృహీత్వాధనుర్ఘోరంశ
రమేకంచమానదః । సాలముద్దిశ్యచిక్షేపజ్యాస్వనైఃపూరయన్దిశః॥౨॥సవిసృష్టోబలవతాబాణస్స్వర్ణపరిష్కృతః । భిత్త్వాసాలాన్గిరిప్రస్థేసప్త
భూమింవివేశహ॥౩॥ప్రవిష్టశ్చముహూర్తేనధరాంభిత్త్వామహాజవః । నిష్పత్యచపునస్తూర్ణంస్వస్థానెప్రవివేశహి॥౪॥తాన్దృష్ట్వాసప్తనిర్భి
న్నాన్సాలాన్వానరపుంగవః । రామస్యశరవేగేనవిస్మయంపరమంగతః॥౫॥సమూర్ధ్నాన్యపతద్భూమౌప్రలంబీకృతభూషణః । సుగ్రీవఃపరమ
ప్రీతోరాఘవాయకృతాంజలిః॥౬॥ఇదంచోవాచధర్మజ్ఞంకర్మణాతేనహర్షితః। రామంసర్వాస్త్రవిదుషాంశ్రేష్ఠంశూరమవస్థితమ్॥౭॥సేం

షః॥౯౪॥కస్మిన్కర్మణికృతేతవమదీయబలాభివ్యక్తిర్భవిష్యతీత్యతఆహ॥ సాలమితి॥ ఏకంసాలంవినిర్భిద్య-బలాబలే-ప్రథమాద్వివచనం-వ్యక్తేభవేత్ భవేతామిత్య
ర్థః-ఏకసాలభేదనేకృతేత్వంబలాధికఇత్యహంజ్ఞాస్యామీత్యర్థః॥౯౧॥ఇమమితి॥త్వయాప్రహితఃక్షిప్తఃశరః-ఇమంసాలంవిదారయిష్యతి-అత్రఅస్మిన్నర్థేసంశయో
న-త్వయివిమర్శేనత్వద్బలపరీక్షయాఅలం-మయాశాపితోసిరాజన్మమప్రియంకురుష్వేతిసంబంధః॥౯౨॥ యథాహీతి ॥ తెజస్సుతెజస్విష్వు॥౯౩॥టీ॥ సర్గఫలం ॥
విద్యాబలందైవబలంజ్ఞానబంధుబలంతథా । సేనాబలంభవేత్తస్యవాలినోబలకీర్తనాదితిస్కాందే ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వ
దీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకాదశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

టీ॥ప్రత్యయార్థంవిశ్వాసజననార్థం॥౧॥టీ॥మానంబహుమానందదాతీతిమానదః॥౨॥సవిసృష్టఇతి॥సఃఏకసాలోద్దేశేనవిసృష్టఃశరః-సప్తసాలాన్గిరిప్రస్థేచ
భిత్త్వాభూమింవివేశ-సప్తసాలాన్గిరిప్రస్థంపర్వతమపిభిత్త్వాభూమింవివేశేత్యర్థః॥ టీ॥ సఇతి ॥ సఃఏకసాలోద్దేశేనవిసృష్టశ్శరఃసప్తసాలాన్గిరిప్రస్థంచభిత్త్వా
భూమింవివేశ-సప్తసాలాన్భిత్త్వాగిరిప్రస్థంపర్వతమపిభిత్త్వాభూమింప్రవిశ్యతామపిభిత్త్వారసాతలంగత్వేతిద్రష్టవ్యం - గిరింరసాతలంచేత్యుక్తత్వాత్ - తథాచ
స్కాందే॥శ్లో॥సప్తభూమీస్సప్తగిరీన్సప్తసాలాన్మహాబలాన్ ।సబాణోవేగసంపన్నోభిత్త్వాతూణీరమావిశదితి॥౨॥ ప్రవిష్టఇతి॥ ప్రవిష్టఃశరోత్తమఃముహూర్తే
నపునర్ధరాంభిత్త్వా - స్థానేతూణీరేపపాతేతియోజనా॥౫॥ సమూర్ధ్నేతి ॥ ప్రలంబగతభూషణః - ప్రలంబత్వంప్రాప్తభూషణః॥౧౨॥టీ॥ భ్రాతృగంధినంగం

ణః ప్రలంబత్వం ప్రాప్తభూషణ ఇత్యర్థః||౧౧ ||తత ఇతి || లక్ష్మణానుమతమితి క్రియావిశేషణం - భ్రాతృగంధినం భ్రాతృహింసకం- గంధనావక్షేపణేత్యత్రత
థా ప్రయోగాత్ - ఇతి రామస్సుగ్రీవం ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః||౧౩||సర్వ ఇతి|| ఆత్మానం-స్వం స్వమిత్యర్థః||౧౪||సుగ్రీవ ఇతి||హ్వానం ఆహ్వానం-గాఢం
పరిహితః బలవృద్ధయే దృఢబద్ధపరిధానః||౧౫||తమితి||భాస్కరోఽస్తతటాదివేతి-యథా సూర్యోఽస్తతటాదవతరన్నదృష్టరశ్మిర్భవతి- తథేదానీం కిష్కింధానిర్గమనం
వాలినోఽల్పకాలేన నాశహేతురితి ద్యోతనార్థమస్తతటాదిత్యుక్తం-అస్మద్దేశోదయగిరిః ప్రదేశాంతరాపేక్షయాఽస్తగిరిరిత్యుక్తమిత్యప్యాహుః||రా|| భాస్కరో
ఽస్తతటాదివేతి||అస్మాకముదయపర్వతః సిద్ధపురవాసినామస్తగిరిరితి తదపేక్షయాఽస్తతటాదిత్యుక్తం-ఉదయో యోఽలంకాయాం సోఽస్తమయస్సవితురేవ సిద్ధపురఇ
త్యార్యభటోక్తేః|ఎతచ్ఛ్లోకానంతరం||శ్లో||తతస్తుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయోరభూత్ |గగనే గ్రహయోర్ఘోరం బుధాంగారకయోరివ|| తలైరశనికల్పైశ్చ వ
జ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః| జఘ్నతుస్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితావితి పాఠక్రమః||౧౬||తతస్తుములమితి||బుధాంగారకాఖ్యయోర్గ్రహయోరివ||
౧౭||తలైరితి||అశనిః మేఘజ్యోతిః||౧౮||తత ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం || ఉభావశ్వినా దేవావివస్థితౌ తావుభౌ సముదీక్ష్య సుగ్రీవం వాలినం వా విశేషతో య
న్నావగచ్ఛత్ -తతః తస్మాత్ -రామశ్శరం మోక్తుం బుద్ధిం న కృతవానిత్యన్వయః||౨౧||క్లాంత ఇతి||జర్ఝరీకృతః పరుషత్వక్కృతః||౨౪||తమితి||వసుధామవలోకయన్నితి
లజ్జానుభావః||౨౫||ఆహ్వయస్వేతి||దర్శయిత్వా చ విక్రమమితి వ్యతిరేకోక్తిః-త్వయా కిం కృతం కించిత్ తమిత్యర్థః - కృతిరనేకార్థః||రా||ఆహ్వయస్వేతి||విక్రమం ద

ద్రాన పి సురాన్సర్వాం స్త్వం బాణైః పురుషర్షభ | సమర్థస్సమరే హంతుం కిం పునర్వాలినం ప్రభో||౮||యేన సప్త మహాసాలా గిరిర్భూమిశ్చ దా
రితాః | బాణేనైకేన కాకుత్స్థ స్థాతా తే కో రణాగ్రతః|| ౯ || అద్య మే విగతశ్శోకః ప్రీతిరద్య పరా మమ | సుహృదం త్వాం సమాసాద్య మహేంద్ర
వరుణోపమమ్ || ౧౦ || తమద్యైవ ప్రియార్థం మే వైరిణం భ్రాతృరూపిణమ్ | వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయమంజలిః || ౧౧ ||
తతో రామః పరిష్వజ్య సుగ్రీవం ప్రియదర్శనమ్| ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో లక్ష్మణానుమతం వచః * అస్మాద్గచ్ఛామ కిష్కింధాం క్షిప్రం గచ్ఛ త్వ
మగ్రతః|గత్వా చాహ్వయ సుగ్రీవ వాలినం భ్రాతృగంధినం||౧౩||సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలినః పురీమ్ | వృక్షైరాత్మానమావృత్య వ్య
తిష్ఠన్గహనే వనే||౧౪||సుగ్రీవో వ్యనదద్ఘోరం వాలినో హ్వానకారణాత్ | గాఢం పరిహితో వేగాన్నాదైర్భిందన్నివాంబరమ్||౧౫||తం శ్రుత్వా నినదం
భ్రాతుః క్రుద్ధో వాలీ మహాబలః | నిష్చక్రామ సుసంరబ్ధో భాస్కరోఽస్తతటాదివ|| ౧౬ || తతస్తుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయోరభూత్ | XX
నే గ్రహయోర్ఘోరం బుధాంగారకయోరివ||౧౭||తలైరశనికల్పైశ్చ వజ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః|జఘ్నతుస్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛి
తౌ||౧౮|| తతో రామో ధనుష్పాణిస్తావుభౌ సముదీక్ష్య తు | అన్యోన్యసదృశౌ వీరావుభౌ దేవావివాశ్వినౌ* యన్నావగచ్ఛత్సుగ్రీవం వాలినం వాపి
రాఘవః | తతో న కృతవాన్బుద్ధిం మోక్తుమంతకరం శరమ్|| ౨౦ || ఏతస్మిన్నంతరే భగ్నస్సుగ్రీవస్తేన వాలినా | అపశ్యన్రాఘవం నాథమృశ్యమూకం
ప్రదుద్రువే||౨౧||క్లాంతో రుధిరసిక్తాంగః ప్రహారైర్జర్ఝరీకృతః | వాలినాభిద్రుతః క్రోధాత్ప్రవివేశ మహావనమ్||౨౨||తం ప్రవిష్టం వనం దృష్ట్వా
వాలీ శాపభయార్దితః | ముక్తో హ్యసి త్వమిత్యుక్త్వా సన్నివృత్తో మహాద్యుతిః||౨౩ ||రాఘవోఽపి సహ భ్రాత్రా సహ చైవ హనూమతా | తదేవ వ
నమాగచ్ఛత్సుగ్రీవో యత్ర వానరః||౨౪||తం సమీక్ష్యాగతం రామం సుగ్రీవస్సహలక్ష్మణమ్ | హ్రీమాన్దీనమువాచేదం వసుధామవలోకయన్ ||
౨౫||ఆహ్వయస్వేతి మాముక్త్వా దర్శయిత్వా చ విక్రమమ్| వైరిణా ఘాతయిత్వా చ కిమిదానీం త్వయా కృతమ్||౨౬||తామేవ వేలాం వక్తవ్యం త్వయా

థస్సంబంధః - భ్రాతృత్వమాత్రేణ సంబంధీ-నతు దానమానాదినేతి భావః||౧౪||సుగ్రీవ ఇతి|| గాఢం పరిహితః వాససా దృఢం సంవీతః||౧౫||తమితి||భాస్కరః అస్తత
టాదివ నిష్పాత - మేరోరుత్తరవాసినః అధికృత్యేదముచ్యతే-అస్మాకమస్తమయపర్వతో మేరోరుత్తరపార్శ్వస్థానాముదయగిరిః - తేషామస్తగిరిరస్మాకముదయ
గిరిః - అతోఽస్తగిరేరపి భానోర్నిర్గమనం సంభవతి||టీ ||భాస్కరోఽస్తతటాదివ నిష్పాత - మేరోరుత్తరవాసిన అధికృత్యేదముచ్యతే-అస్మాకమస్తమయపర్వతః
మేరోరుత్తరపార్శ్వస్థానాముదయగిరిః తేషామస్తగిరిరస్మాకముదయగిరిరితి-అతోఽస్తగిరేరపి భానోర్నిర్గమనం సంభవతి||౨౫||ఆహ్వయస్వేతి||విక్రమం సాలభే

ర్దయిత్వా సాలభేదనాదినేతి శేషః॥౨౬॥ తామేవ వేలామితి-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-వాలినం జహి కాకుత్స్థేతి ప్రార్థనవేలాయామిత్యర్థః-తతఃతథోక్తం చేత్॥౨౭॥ తామేవ వేలాం-వేలాయాం-వాలినం జహి కాకుత్స్థమయా బద్ధోఽయమంజలిరితి ప్రార్థనావేలాయాం వాలినం న నిహన్మీతి వక్తవ్యం-కుతశ్శక్తేన త్వయా న సహన్యతే-తతో నాహమితో వ్రజ ఇతి వా పాఠః॥౨౮॥ తస్యేతి॥ కరుణం సదయం అబ్రవీత్॥౨౯॥ సుగ్రీవేతి॥ యేన కారణేన న విసర్జితః తత్కారణం శ్రూయతాం శ్రుత్వా క్రోధశ్చాపనీయతామితి యోజనా॥౨౯॥ కారణంయేన। అలంకారేణ। త్వంచ। స్వరేణ। విక్రమేణ। తతోఽహం ఇతి పాఠక్రమః॥౨౯॥ అలంకారేణేతి॥ వేషేణ ఆకారేణ ప్రమాణేన ఔన్నత్యేన-గతేన గమనేన॥౩౦॥ స్వరేణేతి॥ వర్చసా తేజసా-ప్రేక్షితేన వీక్షణేన-వాక్యైః భాషణైః-వ్యక్తిం విశేషం-తత ఇతి-మోహితః సంజాతమోహః-విశేషానభిజ్ఞ ఇత్యర్థః॥౩౧॥ నోత్సృజామీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః-అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - ద్వయోరపి నౌ మయా మూలఘాతో న కృతస్స్యాదితి హేతోః శరం నోత్సృష్టవానస్మీతి యోజనా-నను కాంచనమాలారూపా వాలినో విశేషాస్తి- సత్యం తస్మిన్నాదినే తన్న ధృత్వాగతవానితి జ్ఞేయం-యద్యప్యత్ర మత్తత్వభోగచిహ్నైః శ్రాంతత్వపురనిర్గతత్వాదికం వాల్యసాధారణమస్తి సమీపస్థా హనుమదాదయశ్చ ప్రష్టుం శక్యాః-స్వయంచ సూక్ష్మజ్ఞః- ప్రేక్షితజ్ఞాస్తు కోసలా ఇత్యుక్తేః-తథాపి- త్వయా మయాచకుంత్యా చేతి న్యాయేన సాధారణ్యం పరిహర్తుం దృష్టహేతూన్ కాంశ్చిదుక్త్వా నామ ఇతి జ్ఞేయం॥౩౫॥ తస్మాదితి॥ మామాశంకీరితి-మామాం ప్రతి-మాశంకీః శంకాం మాకురు-వ్యత్యయేన పరస్మైపదం॥౩౬॥ అభిజ్ఞానమితి॥ అభిజ్ఞానం చిహ్నం॥౩౭॥ గజపుష్పీమితి॥ గజపుష్పీం నాగపుష్పీం నామ లతాం॥ ౩౮॥ తత ఇతి॥ వ్యసర్జయత్-అమోచయత్ బద్ధవాన్॥౪౦॥ స తయేత్యాది-విపరీత ఇవేత్యాద్యుపరి విప్రియతే-స సంధ్య ఇవ తోయద ఇతి-సుగ్రీవస్య హేమపింగళత్వాదితి భావః॥౪౧॥ అస్మిన్

రాఘవతత్త్వతః। వాలినం న నిహన్మీతి తతో నాహమితో వ్రజే॥౨౮॥ తస్య చైవం బ్రువాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః। కరుణం దీనయా వాచా రాఘవః పునరబ్రవీత్॥౨౯॥ సుగ్రీవ శ్రూయతాం తాత క్రోధశ్చ వ్యపనీయతాం। కారణం యేన బాణోఽయం న మయా స విసర్జితః॥౨౯॥ అలంకారేణ వేషేణ ప్రమాణేన గతేన చ। త్వం చ సుగ్రీవ వాలీ చ సదృశౌ స్థః పరస్పరమ్॥౩౦॥ స్వరేణ వర్చసా చైవ ప్రేక్షితేన చ వానర। విక్రమేణ చ వాక్యైశ్చ వ్యక్తిం వాం నోపలక్షయే * తతోఽహం రూపసాదృశ్యాన్మోహితో వానరోత్తమ॥౩౧॥ నోత్సృజామి మహావేగం శరం శత్రునిబర్హణమ్ * జీవితాంతకరం ఘోరం సాదృశ్యాత్తు విశంకితః। మూలఘాతో న నౌ స్యాద్ధి ద్వయోరపి కృతో మయా ॥ ౩౩ ॥ త్వయి వీరే విపన్నే హి అజ్ఞానాల్లాఘవాన్మయా। మౌఢ్యం చ మమ బాల్యం చ ఖ్యాపితం స్యాద్ధరీశ్వర॥౩౪॥ దత్తాభయవధో నామ పాతకం మహదుచ్యతే ॥ ౩౫ ॥ అహం చ లక్ష్మణశ్చైవ సీతా చ వరవర్ణినీ * త్వదధీనా వయం సర్వే వనేఽస్మిన్ శరణం భవాన్॥౩౫॥ తస్మాద్యుధ్యస్వ భూయస్త్వం మామాశంకీశ్చ వానర * ఏతన్ముహూర్తే సుగ్రీవ పశ్య వాలినమాహవే। నిరస్తమిషుణైకేన వేష్టమానం మహీతలే॥ ౩౬ ॥ అభిజ్ఞానం కురుష్వ త్వమాత్మనో వానరేశ్వర। యేన త్వామభిజానీయాం ద్వంద్వయుద్ధముపాగతమ్॥౩౭॥ గజపుష్పీమిమాం ఫుల్లాముత్పాట్య శుభలక్షణామ్। కురు లక్ష్మణ కంఠేఽస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః॥ ౩౮ ॥ తతో గిరితటే జాతాముత్పాట్య కుసుమాకులామ్। లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తస్య కంఠే వ్యసర్జయత్॥౪౦॥ స తయా శుశుభే శ్రీమాన్ లతయా కంఠసక్తయా। విపరీత ఇవాకాశే సూర్యో నక్షత్రమాలయా॥ ౪౧ ॥ మాలయేవ బలాకానాం ససంధ్య ఇవ తోయదః। విభ్రాజమానో వపుషా రామవాక్యసమాహితః *

దనం॥౨౬॥ తామితి॥ తామేవ వేలాం తస్యామేవ వేలాయాం-వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయమంజలిరితి మత్ప్రార్థనవేళాయామిత్యర్థః॥౨౯॥ అలంకారేణేతి॥ అలంకారేణ హారాద్యాభరణేన - వేషేణ సువర్ణాదికృతశోభయా (టీ) వర్చసా కాంత్యా॥౩౧॥ నోత్సృజామీత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం-ద్వయోరపి నౌ మూలఘాతో న స్యాదితి హేతోః శరం నోత్సృజామీతి సంబంధః - ఉత్సృజామీతి భూతే లట్॥ టీ॥ విపత్తౌ బాధకమాహ - మూలఘాత ఇతి॥ మూలం అవయోశ్శత్రునిబర్హణకళత్రప్రాప్తిలక్షణం॥౩౩॥ టీ॥ అవిమృశ్యకరణే-న కేవలం మూలఘాత ఏవ కింతు మహాననర్థప్రాప్తిస్స్యాదిత్యాహ- మౌఢ్యం చేత్యాదినా॥౩౭॥ గజపుష్పీ నాగపుష్పీ నామ లతా॥ టీ॥ గజపుష్పీసంజ్ఞాం లతాం-స్యందలతాం వా-శుభదారుజాం దేవదారుద్రుమాశ్రితాం॥ ని॥ భద్రదారు ద్రుకిలిమం-

సర్గే-సార్ధద్విచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాదశస్సర్గః॥❋❋
అథపునఃకిష్కింధాప్రవేశస్త్రయోదశే-ఋశ్యమూకాదిత్యాది॥౨॥అగ్రత ఇతి॥సంహతగ్రీవః-నిబిడకంఠ ఇత్యర్థః-ఇదంస్వరూపకీర్తనం-గజపుష్పీబంధనేనవా॥౪॥అథకార్యసిద్ధిసూచకపదార్థానుభవవిశేషందర్శయతి- తేవీక్షమాణా ఇత్యాదినా॥కందరాణిగృహాకారగుహావిశేషాః-నిర్దరాణిస్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాః-గుహాఃదేవఖాతబిలాని-దరీఃగుహావిశేషాః-ఆకోశకుట్మలైః-ఈషద్వికసితముకుళైః-కారండః॥౯॥కారండకోమహాపక్షీతివైజయంతీ-.సారసైఃసరోనివాసైః శకునైరుపనాదితాన్ తటాకాన్ వ్యలోకయన్నితిపూర్వేణాన్వయః॥౭॥కందరాణిగుహాశ్చైవశైలాంస్తానివనానిచ। శిఖరాణిచముఖ్యానిదరీశ్చప్రియదర్శనా ఇతి బహుకోశేషుపాఠః। కంగరాణిమందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషాః-గుహాఃదేవఖాతబిలాని-దరీఃస్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాః॥వైడూర్యవిమలైర్వర్ణైఃపద్మైశ్చాకోశకుట్మలైః। శోభితాన్ సజలాన్మార్గే-తటాకాంశ్చవ్యలోకయన్నితిపాఠః-అకోశకుట్మలైః-అకోశైఃవికసితైఃకుట్మలైఃముకుళైః॥౮॥ మృదుశష్పైః॥చరతఃస్థితాంశ్చాపశ్యన్॥౭॥చరతస్సర్వతఃపశ్యన్నితిపాఠః॥౯॥తటాకవైరిణ ఇత్యాది॥ తటాకవైరిణః-కలుషీకరణాత్ - ఏకచరాన్ ఏకాకినః- ద్విరదాఃద్విదంతా ఇతి చతుర్దంతవ్యావృత్తిః-గిరితటోత్కృష్టాన్ ఉల్లిఖితగిరితటాన్॥౭॥తటాకవైరిణ ఇత్యాది॥ద్విరదవారణశబ్దయోస్తత్తత్స్థలావస్థితవ్యక్తిభేదవాచకత్వేనసపౌనరుక్త్యం-గిరితటానుత్కర్షంతీతిగిరితటోత్కృష్టాః-తాన్-కర్తరి క్తః॥౧౨॥ తేషాంత్వితి॥ద్రుమషండంవృక్షషండమ్ యమితిలతాగుల్మవ్యావృత్తిః॥౧౩॥ఏవ ఇతి॥మే
జగామసహరామేణకిష్కింధాంవాలిపాలితామ్॥౨౫॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ద్వాదశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఋశ్యమూకాత్సధర్మాత్మాకిష్కింధాంలక్ష్మణాగ్రజః। జగామసహసుగ్రీవోవాలివిక్రమపాలితామ్ ॥౧॥ సముద్యమ్యమహచ్చాపం రామః కాంచనభూషితమ్ । శరాంశ్చాదిత్యసంకాశాన్ గృహీత్వారణసాధకాన్ ॥౨॥ అగ్రతస్తుయయౌతస్యరాఘవస్యమహాత్మనః। సుగ్రీవస్సంహతగ్రీవోలక్ష్మణశ్చమహాబలః ❋ పృష్ఠతోహనుమాన్వీరోనలోనీలశ్చవానరః। తారశ్చైవమహాతేజాహరియూథపయూథపాః॥౪॥ తేవీక్షమాణావృక్షాంశ్చపుష్పభారావలంబినః। ప్రసన్నాంబువహాశ్చైవసరితస్సాగరంగమాః ❋కందరాణిచశైలాంశ్చనిర్దరాణిగుహాస్తథా శిఖరాణిచముఖ్యానిదరీశ్చప్రియదర్శనాః ❋ వైడూర్యవిమలైఃపర్ణైఃపద్మైశ్చాకోశకుట్మలైః। శోభితాన్సజలాన్మార్గే-తటాకాంశ్చవ్యలోకయన్ ❋ కారండైస్సారసైర్హంసైర్వంజులైర్జలకుక్కుటైః। చక్రవాకైస్తథాచాన్యైశ్శకునైరుపనాదితాన్॥౮॥మృదుశష్పాంకురాహారాన్నిర్భయాన్వనగోచరాన్। చరతస్సర్వతోపశ్యన్స్థలీషుహరిణాన్స్థితాన్ ॥౯॥ తటాకవైరిణశ్చాపిశుక్లదంతవిభూషితాన్ । ఘోరానేకచరాన్వన్యాన్ద్విరదాన్కూలఘాతినః ❋ మత్తాన్గిరితటోత్కృష్టాన్పర్వతానివజంగమాన్ । వారణాన్వారిదప్రఖ్యాన్మహీరేణుసముక్షితాన్ ❋ వనేవనచరాంశ్చాన్యాన్ఖేచరాంశ్చవిహంగమాన్। పశ్యంతస్త్వరితాజగ్ముఃసుగ్రీవవశవర్తినః॥౧౨॥ తేషాంతుగచ్ఛతాంతత్రత్వరితంరఘునందనః। ద్రుమషండంవనందృష్ట్వా రామస్సుగ్రీవమబ్రవీత్ ॥౧౩॥ఏష మేఘఇవాకాశేవృక్షషండఃప్రకాశతే। మేఘసంఘాతవిపులఃపర్యంతకదలీవృతః ॥౧౪॥కిమేతద్జ్ఞాతుమిచ్ఛామి సఖేకౌతూహలంహి మే। కౌతూహలాపనయనంకర్తుమిచ్ఛామ్యహంత్వయా॥౧౫॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వా రాఘ

దేవదారుణీత్యమరః॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాంద్వాదశస్సర్గః. ❋
౨॥టీ॥ అగ్రత ఇతి॥సుగ్రీవఃప్రస్థానకాలేసంహతగ్రీవఃదృఢకంధరః॥౪॥ ❋ కందరాణీతి॥కందరాణిమందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషాః-గుహాఃదేవఖాతబిలాని-దరీఃస్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాః ❋వైడూర్యేతి ❋ ఆకోశకుట్మలైఃఆకోశైఃవికసితైఃకుట్మలైఃముకుళైశ్చ ❋ టీ॥కారండఃకారండవః-కన్నెలేడు-ఇతిభాషాయాంప్రసిద్ధః-నామైకదేశేనామగ్రహణం - ఏతైరుపలక్షితాంస్తటాకాన్పశ్యన్నిత్యన్వయః॥౯॥తటాకవైరిణ ఇత్యాది। ద్విరదవారణశబ్దయోఃతత్తత్స్థలావస్థితవ్యక్తిభేదవాచకత్వేనసపౌనరుక్త్యం-గిరితటోత్కృష్టాన్గిరితటానుత్కర్షంతీతితథా॥౧౧॥టీ॥గచ్ఛన్నేవేతిశత్రుప్రత్యయేనకార్యత్వరాసూచితా॥౧౭॥టీ॥స

ఘనఇవేతినీలవర్ణేఉపమా॥౧౭॥అత్రేత్యాది॥సప్తరాత్రేతి॥సప్తరాత్రకృతాహారా వాయునా సప్తరాత్రస్యైకవారంకృతాహారాః-సప్తభిర్వర్షశతైరిత్యన్వయః॥౧౯॥తేషామిత్యాది ॥ విశంతీతి - యే మోహాదత్రాశ్రమేవిశంతిన తేనివర్తంతే - కింతుతత్రైవనశ్యంతీత్యర్థః॥౨౧॥దివంగతాశ్శరీరాంతరేణపునరత్రాగత్యాప్సరోభిః క్రీడంతీత్యాశయేనాహవిభూషణేత్యాదినా। భూషణరవేణనృత్తముపలక్ష్యతే।సకలాక్షరాఇతిగీతస్వనవిశేషణం-తూర్యశబ్దోత్రగీతభిన్నవాద్యపరః॥౨౨॥త్రేతేతి॥ త్రేతాగ్నిదీపనేలింగమాహ-ధూమోహీతి-ఘనఃనిబిడః॥౨౪॥కుర్వితి॥సముద్దిశ్యకించిత్ఫలముద్దిశ్య తేషాం ప్రణామంకురు॥౨౫॥ ప్రణమంతీతి ॥శరీరేఽశుభంవ్యాధ్యాదికం॥౨౬॥తతోరామఇతి॥మహాత్మానఃమహాత్మనః॥౨౭॥అభివాద్యేతి॥అనేనతేషామభివాదనమనూద్య తే- అత్రాభివాదనంనమస్కారః తేషాం పరోక్షత్వాత్ - అనేనసజ్జనప్రణామోవిజయావహఇత్యయమర్థస్సూచితఃతదిదంద్యోత్యతేఉపరితనశ్లోకేఉదితాగ్ర్యతేజసఇతి-ప్రణామేనేతిభావః॥౨౯॥తతఇతి సహాయుగపత్ ॥౩౦॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రయోదశస్సర్గః.********

అథవాల్యాహ్వానభీతంసుగ్రీవంనిస్త్రాసయతిరామశ్చతుర్దశే-సర్వఇత్యాది॥౨॥తతఇత్యాది॥ వాయువేగపురస్సరఃవాయువేగాన్మేఘఇవాధికోర్ధ్వనిరితిప్రసిద్ధిఃయతఃవాయువేగపురస్సరఃగర్జన్మహామేఘఇవస్థితః-పరివారైఃపరివృతఃసఃనాదైరంబరంభిందన్నివఘోరంనినదంకృత్వాయుద్ధాయాహ్వాయత్ వాలినమితి

వస్యమహాత్మనః । గచ్ఛన్నేవాచచక్షేఽథసుగ్రీవస్తన్మహద్వనమ్॥౧౬॥ఏతద్రాఘవవిస్తీర్ణమాశ్రమంశ్రమనాశనమ్।ఉద్యానవనసంపన్నంస్వాదుమూలఫలోదకమ్॥౧౭॥అత్రసప్తజనానామమునయస్సంశితవ్రతాః। సప్తైవాసన్నధశ్శీర్షానియతంజలశాయినః॥౧౮॥సప్తరాత్రకృతాహారా వాయునావనవాసినః। దివంవర్షశతైర్యాతాస్సప్తభిస్సకళేబరాః॥౧౯॥తేషామేవంప్రభావానాంద్రుమప్రాకారసంవృతమ్।ఆశ్రమంసుదురాధర్షమపిసేంద్రైస్సురాసురైః॥౨౦॥పక్షిణోవర్జయంత్యేతత్తథాన్యేవనచారిణః। విశంతిమోహాద్యేఽత్రనివర్తంతేనతేపునః॥౨౧॥విభూషణరవాస్తత్రశ్రూయంతేసకలాక్షరాః । తూర్యగీతస్వనాశ్చాత్రగంధోదివ్యశ్చరాఘవ॥౨౨॥త్రేతాగ్నయోఽపిదీప్యంతేధూమోహ్యత్రప్రకాశతే । వేష్టయన్నివవృక్షాగ్రాన్కపోతాంగారుణోఘనః॥౨౩ ॥ఏతేవృక్షాఃప్రకాశంతేధూమసంసక్తమస్తకాః । మేఘజాలప్రతిచ్ఛన్నావైడూర్యగిరయోయథా॥౨౪ ॥ కురుప్రణామంధర్మాత్మంస్తాన్సముద్దిశ్యరాఘవ । లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రాప్రయతస్సంయతాంజలిః॥౨౫॥ప్రణమంతిహియేతేషాంమునీనాంభావితాత్మనామ్।నతేషామశుభంకించిచ్ఛరీరేరామదృశ్యతే॥౨౬॥తతోరామస్సహభ్రాత్రాలక్ష్మణేనకృతాంజలిః। సముద్దిశ్యమహాత్మానస్తానృషీనభ్యవాదయత్॥౨౭ ॥ అభివాద్యతుధర్మాత్మారామోభ్రాతాచలక్ష్మణః।సుగ్రీవోవానరాశ్చైవజగ్ముస్సంహృష్టమానసాః॥౨౮॥తేగత్వాదూరమధ్వానంతస్మాత్సప్తజనాశ్రమాత్ । దదృశుస్తాందురాధర్షాంకిష్కింధాంవాలిపాలితామ్॥౨౯ ॥తతస్తురామానుజరామవానరాఃప్రగృహ్యశస్త్రాణ్యుదితాగ్ర్యతేజసః । పురీంసురేశాత్మజవీర్యపాలితాంవధాయశత్రోఃపునరాగతాస్సహ ॥౩౦॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - త్రయోదశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ సర్వేతేత్వరితంగత్వాకిష్కింధాంవాలిపాలితామ్ ।వృక్షైరాత్మానమావృత్యవ్యతిష్ఠన్గహనేవనే॥౧॥విచార్యసర్వతోదృష్టింకాననేకాననప్రియః । సుగ్రీవోవిపులగ్రీవఃక్రోధమాహారయద్భృశమ్॥౨॥తతస్సునినదంఘోరంకృత్వాయుద్ధాయచాహ్వయత్ । పరివారైఃపరివృతోనాదైర్భిందన్నివాంబరమ్ ❋ గర్జన్నివమహామేఘోవాయువేగపురస్సరః॥౩౪॥ అథబా

ప్తరాత్రకృతాహారాః-సప్తసురాత్రిషువాయునైవకృతాహారాఇతియావత్ -సప్తరాత్రేసతివాయునాకృతాహారాఇతివా॥౧౯॥టీ॥సకలాక్షరాః-కలాన్యవ్యక్తమధురాణిఅక్షరాణివాక్యానితత్సహితాః - గంధశ్చ-ప్రతీయతఇతిశేషః॥ ౨౨॥ టీ॥ కపోతాంగారుణః-అరుణోధూసరః తపసాదేవత్వంగతాఅపిస్వసామర్థ్యేనేచ్ఛయాఅమరగణాఃపూర్వస్థానేవిహరంతీతిభావః॥౨౬॥తతోరామఇతి ॥ సముద్దిశ్యమహాత్మానఃమహాత్మనః॥౩౦ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః. ********************************

శేషః॥౮॥హరీతి॥హరివాగురయాహరయఏవవాగురామృగగ్రహణపాశః-తయావ్యాప్తాం ఇతరదుష్ప్రవేశామిత్యర్థః-యద్వాహరివాగురయాహరిగ్రహైః-
జాత్యేకవచనం॥ని॥వాగురామృగశాలి కేతివై.జయంతీ॥రా॥హరివాగురయాశత్రుభూతవానరగ్రాహిణ్యావాగురయా-యద్వాశత్రుగ్రాహకత్వేనవానరాఏవవా
గురాత్వేననిరూపితాః-తయా॥౫॥ప్రతిజ్ఞేతి॥ఆగతః-కాలఃఫలకాలః॥రా॥లతాం కాలఇవాగతఇతిసమ్యక్-కాలోవసంతాదికాలః॥౬॥కృతాభిజ్ఞానచిహ్నఇత్యాది
అభిజ్ఞాపకంచిహ్నంఅభిజ్ఞానచిహ్నం-కృతమభిజ్ఞానచిహ్నంయస్యసతథా-గజపుష్ప్యేవగజసాశబ్దః -యద్వాగజేనసమాఆహ్వాఆఖ్యాయస్యాస్సాగజసాహ్వాత
యా-శోభసఇతి-అత్రాహుః-విపరీతేరాత్రౌ-సూర్యఃపూర్ణచంద్రః॥శ్లో॥పరీతంతుదివాప్రోక్తంవిపరీతంతుశర్వరీ। రాకామధ్యగతశ్చంద్రస్సూర్యఇత్యభిధీ
యతఇతివచనాత్ ।యద్వానతుత్రమాలయావిపరీతఃవిశేషేణపరివృతః-సూర్యఇవచంద్రఇవ-అన్యశబ్దేనాన్యస్యాభిధానంకథమితిచేత్ - నవోనవోభవతీతిశ్రుతౌఅ
హ్నాంకేతుస్సూర్యఃచంద్రాప్యాయకత్వాచ్చంద్రమాఇత్యుచ్యతే - తద్వచ్చంద్రోపిసూర్యకిరణానుప్రవేశాయత్తప్రకాశవిశేషవత్త్వాత్ సూర్యశబ్దేనాభిధీయ
తఇతి-యద్వావిశేషేణపరీతోవిపరీతః-నతుత్రావృతస్సూర్యఇవేత్యభూతోపమా-విపరీతఇత్యనేనతాత్కాలికతేజోవత్త్వముచ్యతే-యద్వావిపరీతేవిపరీతకాలే-
సూర్యోనతుత్రమాలయేవానయాలతయాశోభసే-ఉత్పాతకాలేహిమధ్యాహ్నేనతుత్రాణిదృశ్యంతఇత్యుచ్యతేజ్యోతిశ్శాస్త్రే॥శ్లో॥రాత్రావింద్రధనుర్దర్శే
దివానక్షత్రదర్శనే।తద్రాష్ట్రనాథనాశస్స్యాదితిగర్గస్యభాషితమితి।అతఃభావివాలివధరూపఫలానుసారేణతేజసాజ్వలన్సుగ్రీవశ్శుభ్రపుష్పావలీశోభమానగజ
పుష్పీమాలయాఉత్పాతకాలేనతుత్రమాలయాసూర్యఇవబభావిత్యస్మదాచార్యోక్తం[అత్రాహురిత్యారభ్యసూర్యశబ్దేనాభిధీయతఇత్యంతం గోవిందరాజో
క్తమేవరామానుజీయేపిదృశ్యతే-విశేషస్త్వయం]॥రా॥చంద్రస్యసూర్యకిరణానుప్రవేశప్రకాశవత్త్వంవిష్ణుపురాణేప్రసిద్ధం॥శ్లో॥క్షీణంసోమంసురైఃపీతమాప్యా

యయతిదీప్తిమాన్ । మైత్రేయైకకళంసంతంరశ్మినైకేనభాస్కరఇత్యాదీతి॥౯॥అద్యేతి॥ ప్రమోక్ష్యామిప్రమోచయిష్యామి.అనిత్వమార్థం॥౧౦॥ మమేతి॥
యావద్వేష్టతేవేష్టిష్యతే- యావత్పురానిపాతఅర్థేలడితిలట్॥౧౧॥యదీతి॥సవాలీదృష్టిపథంప్రాప్తస్సన్పునర్జీవన్యదివినివర్తతే-తతఃతదా- దోషేణోప
లక్షితం-మామాంఆగచ్ఛేత్ -సద్యోమామాం-భవాన్గర్హేత్గర్హేతచ-యదిదృష్టమాత్రేణతంనహన్యాంతదామత్సమీపమాగచ్ఛ - మాంగర్హస్వచేత్య

లాకర్కసదృశోదృప్తసింహగతిస్తదా॥ దృష్ట్వారామంక్రియాదక్షంసుగ్రీవోవాక్యమబ్రవీత్ ॥౪॥హరివాగురయావ్యాప్తాంతప్తకాంచనతోరణా
మ్ ॥ ప్రాప్తాస్మధ్వజయంత్రాఢ్యాంకిష్కింధాంవాలినఃపురీమ్ ॥౫॥ప్రతిజ్ఞాయాత్వయావీరకృతావాలివధేపురా ॥ సఫలాంతాంకురుక్షి
ప్రంలతాంకాలఇవాగతః॥౬॥ఏవముక్తస్తుధర్మాత్మాసుగ్రీవేణసరాఘవః ॥ తమథోవాచసుగ్రీవంవచనంశత్రుసూదనః॥౭॥ కృతాభిజ్ఞానచి
హ్నస్త్వమనయాగజసాహ్వయా ॥ లక్ష్మణేనసముత్పాట్యయైషాకంఠేకృతాతవ । శోభసేహ్యధికంవీరలతయాకంఠసక్తయా ॥విపరీతఇవాకా
శేసూర్యోనక్షత్రమాలయా॥౯॥అద్యవాలిసముత్థంతేభయంవైరంచవానర ॥ఏకేనాహంప్రమోక్ష్యామిబాణమోక్షేణసంయుగే॥౧౦॥మమ
దర్శయసుగ్రీవవైరిణంభ్రాతృరూపిణమ్ ॥ వాలీవినిహతోయావద్వనేపాంసుషువేష్టతే ॥ ౧౧ ॥ యదిదృష్టిపథంప్రాప్తోజీవన్సనివర్తతే ॥ త

౮॥ హరీతి॥హరివాగురయాశత్రుభూతవానరగ్రాహిణ్యా-యద్వాశత్రుగ్రాహకత్వేనవానరాఏవవాగురాత్వేననిరూపితాఃతయావ్యాప్తాం॥౬॥ కృతే
తి ॥ కృతాభిజ్ఞానచిహ్నః-కృతమభిజ్ఞానార్థంచిహ్నంయస్యేతితథా॥౮॥శోభసఇతి॥ఆకాశేనక్షత్రమాలయా-విపరీతోవిశేషేణపరీతఃపరివృతఃసూర్యఇవచంద్ర
ఇవత్వంశోభసే - సువతిప్రేరయతీతిసూర్యఇతివ్యుత్పత్త్యానక్షత్రమండలపరివృతత్వవిశేషణేనచచంద్రఏవసూర్యశబ్దేనోచ్యతే - యద్వాఅభూతోపమేయంఆ
కాశేనక్షత్రమాలయావిపరీతోవిశేషేణపరివృతఃసూర్యఇవత్వంశోభసే - యద్వావిపరీతఇతిసప్తమ్యంతంవిపరీతేరాత్రౌ - సూర్యఃపౌర్ణమాసీచంద్రః॥ శ్లో॥
పరీతంతుదివాప్రోక్తంవిపరీతంతుశర్వరీ।పౌర్ణమాసీగతశ్చంద్రఃసూర్యఇత్యభిధీయతఇతివచనాత్। రాత్రావాకాశేపూర్ణచంద్రోనక్షత్రమాలయాయథా
శోభతే - తథాకంఠసక్తమాలయాత్వంశోభసఇతి॥టీ॥ గజసాహ్వయాగజేనసమాఆహ్వాఆఖ్యాయస్యాస్సాపుందలతేతియావత్ -తయాకంఠసక్తమాలయాత్వం
శోభసఇతి॥౯॥అద్యేతి॥ ప్రమోక్ష్యామి మోక్షయిష్యామీత్యర్థః॥ ౧౦॥ ॥యదీతి ॥ సఃవాలీదృష్ట్యాఃపథందృష్టివిషయంప్రాప్తోయదినమేతిశేషః-తర్హిజీవన్న

ర్థః॥ రా॥ యదిదృష్టిపథమితి॥ సయదిదృష్టిపథం ప్రాప్తః జీవన్ననివర్తతె-తతః భవాన్ మాం దోషేణోపలక్షితం· మాగచ్ఛేన్నావగచ్ఛేత్ -సద్యోమాగహేచ్ఛ॥౧౩॥
అనృతమితి॥ మేమయా- తెమ్మయా ఏకవచనస్యైత్యైత తృతీయాయామప్యార్షేదృశ్యతే- అత స్తద్విశేషణేపితృతీయాప్రయోగః-ధర్మలోభపరీతేన-లోభోలబ్ధ
స్యత్యాగాసహిష్ణుతా-ధర్మహానేస్యసహిష్ణునేత్యర్థః॥౧౪॥ సఫలామితి॥ సంభ్రమం సంశయకృతచాంచల్యంపరాక్రమేణ ప్రతిజ్ఞాసఫలత్వకారణేదృష్టాంతమా
హ ప్రసూతమితి-కళమంసస్యం॥౧౫॥ తదాహ్వానేతి॥ తత్తస్మాత్ ॥౧౬॥ జితేతి॥ జితేనజయేనకాశతే ప్రకాశత ఇతి జితకాశీ- తాచ్ఛీల్యేణినిః - అసంగేనఅవిళంబేన॥
రా॥ జితకాశీజితశ్రమః॥౧౭॥ రిపూణామితి॥ స్త్రీసమక్షమిత్యనేనతదానీంసాయంకాలఇత్యవగమ్యతే॥ శ్లో॥ ప్రాతర్మూత్రపురీషాభ్యాంమధ్యాహ్నేక్షుత్పిపా
సయా। సాయంకామేనపీడ్యంతె జంతవోనిశినిద్రయేతివచనాత్ ॥౧౮॥ తస్యేతి॥ హతప్రభాః భీతివిక్రృతముఖకాంతయః- గావఇత్యనేనగవాంపురప్రవేశకాలసూచ
నాత్తత్కాలస్యసాయంతనత్వంగమ్యతె రాజదోషపరామృష్టాః రాజదోషేణ అరాజకత్వరూపదోషేణ-పరామృష్టాః పరైః పరపురుషైః ఆమృష్టాః కేశేషుగృహీతాః
కులస్త్రియఇవ ఆకులాః గంతవ్యప్రదేశాభావేనాకులాః॥౨౦॥ తతఇతి॥ ప్రతీతః నాదమోచనేప్రసిద్ధః-సరిత్పతిర్వా-సముద్రఇవ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితె
శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
అథతారాబుద్ధిః పంచదశే-అథతస్యేత్యాది॥ మహాత్మనః మహాధైర్యస్య॥౧॥ శ్రుత్వేతి॥ స్థితస్యేతి శేషః-ఏకపదే ఏకస్మిన్నేవస్థానె-సద్య ఇత్యర్థః-ఆపతితః ఉత్పన్న ఇత్య
ర్థః॥౨॥ సత్వితి॥ రోషేణ పరీతాంగః విపరీతాంగః-వికృతవేషఇత్యర్థః-అతఏవ సంధ్యాతపప్రభః- కోపపావకయావకితానన ఇతి ప్రయోగాత్కోపరక్తదేహాత్వత్సం

తోదోషేణమాగచ్ఛేత్సద్యోగహేచ్ఛమాభవాన్॥౧౨॥ ప్రత్యక్షంసప్తతెసాలామయాబాణేనదారితాః * తేనావేహిబలేనాద్యవాలినంనిహ
తంమయా ॥౧౩॥ అనృతం నోక్తపూర్వంమేవీరకృచ్ఛ్రేపితిష్ఠతా * ధర్మలోభపరీతేనచవక్ష్యేకథంచన ॥౧౪॥ సఫలాంచకరిష్యామిప్రతి
జ్ఞాంజహిసంభ్రమమ్ * ప్రసూతంకళమంక్షేత్రేవర్షేణేవశతక్రతుః॥౧౫॥ తదాహ్వాననిమిత్తంత్వంవాలినోహేమమాలినః * సుగ్రీవకురు
తంశబ్దంనిష్పతేద్యేనవానరః॥౧౬॥ జితకాశీబలశ్లాఘీత్వయాచాధర్షితఃపురా * నిష్పతిష్యత్యసంగేనవాలీసప్రియసంయుగః॥౧౭॥ రిపూణాం
ధర్షణంశూరామర్షయంతినసంయుగె * జానంతస్తుస్వకంవీర్యంస్త్రీసమక్షంవిశేషతః॥౧౮॥ సతురామవచశ్శ్రుత్వాసుగ్రీవోహేమపింగ
ళః * ననర్దక్రూరనాదేనవినిర్భిందన్నివాంబరమ్॥౧౯॥ తస్యశబ్దేనవిత్రస్తాగావోయాంతిహతప్రభాః * రాజదోషపరామృష్టాకులస్త్రియఇ
వాకులాః॥౨౦॥ ద్రవంతినమృగాశ్శీఘ్రంభగ్నాఇవరణెహయాః * పతంతిచఖగాభూమౌక్షీణపుణ్యాఇవగ్రహాః॥౨౧॥ తతస్సజీమూతగణప్రణా
దోనాదంహ్యముంచత్త్వరయాప్రతీతః। సూర్యాత్మజశ్శౌర్యవివృద్ధతెజాస్సరిత్పతిర్వానిలచంచలోర్మిః॥౨౨॥ ఇతిచతుర్దశస్సర్గః.*****
అథతస్యనినాదంతుసుగ్రీవస్యమహాత్మనః। శుశ్రావాంతఃపురగతోవాలీభ్రాతురమర్షణః॥౧॥ శ్రుత్వాతుతస్యనినదంసర్వభూతప్ర

నివర్తతేతతః తదనంతరం-మాందోషేణ ఉపేతౌ రూపదోషేణ ఉపలక్షితం·భవాన్మాగమనంగచ్ఛేత్ నపశ్యేత్ సద్యోమాగహేచ్ఛేతిసంబంధః॥౧౨॥ ప్రత్యక్ష
మితి॥ యతః సాలాదారితాః-తతః కారణాదేవబలేనఉపలక్షితంవాలినంమయాహతంవేత్సి॥౧౩॥ అనృతమితి॥ మ ఇతితృతీయార్థేషష్ఠీ - ధర్మలోభపరీతేనధర్మా
త్యాగయుక్తేనేత్యర్థః-మయా-అనృతంనోక్తపూర్వమితిసంబంధః॥౧౪॥ టీ॥ సంభ్రమం భయం ప్రసూతముత్పన్నమంకురాది॥౧౫॥ తదాహ్వానేతి॥ తత్తస్మాత్కా
రణాత్ -యేనశబ్దేన॥౧౬॥ జితకాశీతి॥ జితకాశీజితేనజయేనకాశతే ప్రకాశత ఇతితథా-అసంగేన అతిశీఘ్రేణ॥౧౯॥ తస్యేతి ॥ రాజదోషపరామృష్టాః రాజదోషవ్యా
ప్తాః-రాజాజ్ఞాభావేబలాధికజారభీత్యాంకులస్త్రియోయథానిష్ప్రభాయాంతి-తథాగావోయాంతీత్యర్థః॥౨౧॥ తతఇతి॥ సరిత్పతిర్వేత్యత్రవాశబ్దఇవార్థే-సరి
త్పతిరివత్వరయానాదంముంచత్-ప్రతీతః ప్రసిద్ధః ససుగ్రీవః వివృద్ధతేజా అభవదితి శేషః॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికా
ఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్దశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
౧॥ టీ॥ అథేతి॥ ఏకపదేతత్కాలే॥౨॥ ఏకంపదంస్యాత్తత్కాలేపదవ్యామెకపద్యపీతివిశ్వః॥౨॥ సత్వితి॥ సంధ్యాతపప్రభః సంధ్యాతపవత్పిశంగవర్ణః రోషపరీతాంగః అతఏవ

ధ్యాతపప్రభత్వం కించ-ఉపరక్తః సమీపరక్తః-కృతపరివేషఇత్యర్థః-పరివేషయుక్తోహిసూర్యోనిష్ప్రభోదృశ్యతే-ఉపరక్తోరాహుగ్రస్తోవా॥౩॥సంధ్యాతపప్రభః
సంధ్యాతపవత్పింగళవర్ణః సవాలీరోషపరీతాంగః-అతఏవోపరక్తఆదిత్యఇవసద్యోనిష్ప్రభతాంగతఇతిసంబంధః॥౩॥ వాలీతి॥దంష్ట్రాకరాళః దంష్ట్రాభిర్దంతురః॥ని॥క
రాళోదంతురేతుంగఇత్యమరః-క్రోధాద్ధేతోః దీప్తాగ్నిసన్నిభః అతఏవోత్పతితపద్మః వికసితరక్తోత్పలః-ఉత్పతితపద్మాభఇతిపాఠే-ఉత్పతితాస్సోపరిప్రసృతాపద్మా
నామాభాయస్మిన్ స ఇత్యర్థః - సమృణాలో హ్రద ఇవ భాతిబభౌ ॥ ౪ ॥ వాలీతి ॥ దీప్తాగ్నిసన్నిభో వాలీ క్రోధాద్దంష్ట్రాకరాళః - ఉత్పతితపద్మాభః
గజాదిభిరుద్ధృతపద్మాభః సమృణాలో హ్రదఇవభాతీతియోజనా-దంష్ట్రామృణాళస్థానీయా॥ ౪ ॥ ౫ ॥ తంత్వితి॥పరిష్వజ్యస్వవచనశ్రవణాభిముఖ్యాయాలింగ్య
స్నేహాత్ పరిష్వజ్యేత్యన్వయః-దర్శితసౌహృదాయథాభవతితథోవాచేత్యర్థః-సంభ్రాంతాత్వరితా॥ని॥సంభ్రమస్త్వరేత్యమరః-హితోదర్కం హితఫలకం॥౬॥
సాధ్వితి॥కాల్యం ప్రాతః శయనాదుత్థితః పురుషః భుక్తాం స్రజమివ-నదీవేగమివ ఆగతం అప్రతిబద్ధం క్రోధం సాధు నిశ్శేషం త్యజ॥౭॥కాల్యమితి॥ కాల్యం ప్రాతఃకాలే
ఏతేనయుద్ధంకరిష్యసి- తేనఫల్గుతాలాఘవం వా-శత్రుబాహుల్యం శత్రుగౌరవం వా న విద్యతే-అతః కిమర్థమద్యైవనిర్గచ్ఛసీత్యర్థః॥౮॥సహసానిర్గమేకో దోష ఇ
త్యత్రాహ-సహసేతి॥౯॥ ప్రథమం యుక్తిమాహ-పూర్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-పూర్వమాపతితః- తేత్వయా - క్రోధాన్నిష్పత్య యోయుధినిరస్తః హ
న్యమానో దిశోగతశ్చ స త్వామాహ్వయతే-పునరేత్యస్థితస్యతస్యైతదాహ్వానం- మేశంకాంసహాయసహితత్వశంకాం-జనయతీతి యోజనా- ఇవశబ్దో వాక్యాలం
కారే॥౧౦॥అవ్యయానామనేకార్థత్వాదవధారణే వా॥౧౧॥అవధారణే హేత్వంతరమప్యాహ-దర్పశ్చేతి॥నర్దతస్తస్యదర్పశ్చ-వ్యవసాయశ్చ యత్నశ్చ - నినాద
శ్చసంరంభశ్చ యాదృశః అస్యఏతత్కారణమల్పం న భవతీతి యోజనా॥౧౨॥ఫలితమాహ॥ నాసహాయమితి॥అవష్టబ్ధసహాయశ్చ-పరిగృహీతసహాయఏవ-కుతః -ఏవః
యమాశ్రిత్యగర్జతి-తాదృశగర్జనహేతుసహాయాశ్రితఏవ ఇత్యర్థః॥౧౩॥సహాయస్యాతిశయే కిం మానమిత్యత ఆహ - ప్రకృత్యేతి॥౧౪॥ న కేవలం యుక్త్యా యం ని

కంపనమ్ । మదశ్చైకపదే నష్టః క్రోధశ్చాపతితో మహాన్॥౨॥సతురోషపరీతాంగో వాలీ సంధ్యాతపప్రభః । ఉపరక్తఇవాదిత్యస్సద్యోనిష్ప్రభ
తాంగతః॥౩॥వాలీదంష్ట్రాకరాళస్తు క్రోధాద్దీప్తాగ్నిసన్నిభః । భాత్యుత్పతితపద్మాభస్సమృణాళఇవహ్రదః॥౪॥శబ్దం దుర్మర్షణం శ్రుత్వా నిష్ప
పాతతతోహరిః । వేగేనచరణన్యాసైర్దారయన్నివమేదినీమ్॥౫॥ తంతు తారాపరిష్వజ్య స్నేహాద్దర్శితసౌహృదా । ఉవాచత్రస్తసంభ్రాంతా
హితోదర్కమిదంవచః॥౬॥ సాధుక్రోధమిమంవీరనదీవేగమివాగతమ్ । శయనాదుత్థితఃకాల్యంత్యజభుక్తామివస్రజమ్॥౭॥ కాల్యమేతేనసంగ్రా
మంకరిష్యసిచవానర । వీరతేశత్రుబాహుళ్యంఫల్గుతావానవిద్యతే॥౮॥సహసాతవనిష్క్రామో మమతావన్నరోచతే। శ్రూయతాంచాభిధాస్యా
మియన్నిమిత్తంనివార్యసే॥౯॥పూర్వమాపతితః క్రోధాత్సత్వామాహ్వయతేయుధి।నిష్పత్యచనిరస్తస్తే హన్యమానో దిశో గతః॥త్వయాతస్యనిర
స్తస్యపీడితస్యవిశేషతః । ఇహైత్యపునరాహ్వానంశంకాంజనయతీవమే॥౧౧॥దర్పశ్చవ్యవసాయశ్చయాదృశస్తస్యనర్దతః । నినాదస్యాపిసంరం
భోనైతదల్పంహికారణమ్॥౧౨॥నాసహాయమహంమన్యేసుగ్రీవంతమిహాగతమ్।అవష్టబ్ధసహాయశ్చయమాశ్రిత్యైషగర్జతి॥౧౩॥ప్రకృత్యానిపుణ

ఉపరక్తాదిత్యఇవసద్యోనిష్ప్రభతాంగతఇతిసంబంధః(టీ)అనేనభావ్యనర్థస్సూచ్యతే॥౩॥వాలీతి॥ఉత్పతితపద్మాభః గజాదిభిరుద్ధృతపద్మాభః-సమృణాలోహ్రద
ఇవభాతీతియోజనా-దంష్ట్రామృణాళస్థానీయాః-దీప్తాగ్నిసన్నిభత్వం కాలుష్యకషాయవర్ణప్రాకట్యాయ॥౫॥తమితి॥దర్శితసౌహృదాదర్శితసౌమనస్యా॥౬॥ సా
ధ్వితి ॥ శయనాదుత్థితఃపురుషః-భుక్తాంఅనుభూతాం స్రజంమాల్యంకాల్యం ప్రాతఃకాలేయథాత్యజతి-తథా క్రోధంత్యజేతిసంబంధః॥౭॥కాల్యమితి॥కాల్యం ప్రా
తఃకాలే-తేతవఫల్గుతాలాఘవం - శత్రుబాహుళ్యంశత్రోః బాహుళ్యం గౌరవం వా న విద్యతే- శత్రువిషయబలాబలవిషయశంకాతవనాస్తీతిభావః-యద్యప్యేవంత
థాపి॥౮॥సహసేతిపూర్వమితిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - పూర్వమాపతితః ఆగతః తేత్వయా క్రోధాన్నిష్పత్యయోయుధినిరస్తః హన్యమానోదిశోగతశ్చ స త్వా
మాహ్వయతే - పునరేత్యస్థితస్యైతదాహ్వానం మమశంకాం సహాయవత్త్వశంకాంజనయతీవజనయత్యేవేతియోజనా॥౧౧ ॥దర్పశ్చేతి॥నర్దతః తస్యదర్పశ్చవ్యవ
సాయః యత్నశ్చనినాదస్యసంరంభశ్చ యాదృశః - తాదృశస్యైతత్కారణమల్పం న భవతీతియోజనా॥౧౨॥నాసహాయమితి॥ అవష్టబ్ధసహాయశ్చపరిగృహీతసహాయః

ర్ణయః వచనాచ్చేత్యాహ-పూర్వమితి॥వచోయత్ ప్రాసంగికంకథయతోఽంగదస్యవచఃమయాశ్రుతంతత్ హితంవచఃత్వాంప్రతివక్ష్యామి॥ రా ॥ పూర్వమేవమ
యావీరశ్రుతంకథయతోవచః। అంగదస్యకుమారస్యవక్ష్యామిత్వాహితంవచఇతిపాఠః॥౧౪॥ అంగదఇతి ॥ వనాంతముపవనాంతమభి-నిర్గతఃవిహారార్థంగతః-ప్ర
వృత్తిర్వార్తా॥ ని॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతఇత్యమరః-తత్ర ఋశ్యమూకే-దురాసదావిత్యనంతరమితికరణంబోధ్యం- ప్రాప్తావితిప్రవృత్తిస్తేనకథితేతిసంబం
ధః॥ ౧౬ ॥ తాకీదృశావిత్యపేక్షాయాంపరస్యస్వరూపకథనేనాన్యస్యస్వరూపమప్యర్థాదుక్తంభవతీతిమత్వాప్రధానభూతరామస్వరూపమాహ - తవేత్యా
దినాశ్లోకత్రయేణ ॥ రామఃఉక్తవిశేషణవిశిష్టఇత్యన్వయః - తత్వస్థితింసూచయంత్యాహ - నివాసేతి - యథాసుగ్రీవస్యసహాయః ఏవంమమాపికుతో నస్యా
దిత్యత్రాహ - సాధూనామితి - స్వచ్ఛాయయా పేక్షిణాం అనుకూలానాంనివాసవృక్షః - వృక్షఇత్యభేదాధ్యవసాయేనసర్వథాసాదృశ్యముచ్యతే - యథావృ
క్షఃప్రథమంతాపమపహృత్యపుష్పఫలప్రదానాదినా సర్వేంద్రియతర్పణః తథాయమిత్యర్థః - నివాసఇతివిశేషణేనకాదాచిత్కచ్ఛాయకతరువ్యావృత్తిః॥శ్లో
(వాసుదేవతరుచ్ఛాయానాతిశీతానఘర్మదా। నరకాంగారశమనీసాకిమర్థంనసేవ్యతఇత్యుక్తత్వాత్) సుగ్రీవద్రోహాకరణేననాస్మాకంసాధుత్వలేశఇత్యాశ
యః-సాధూనామేవం-ఆపన్నానాంతుపరాగతిఃయోగక్షేమంవహామీత్యుక్తరీత్యాఆశ్రితవిషమేఢపాయదశాప్రభృతిఫలపర్యంతసర్వకార్యకరఇత్యర్థః-తత్రా
ప్యార్తానాంసంశ్రయశ్చైవ-ఆశ్రితేష్వపిఆర్తానాంతుసర్వదాసమీచీనాశ్రయః-సర్వకార్యనిర్వాహకఇత్యర్థః-భవత్వేవం- మమాపికశ్చిదాశ్రయోభవి
ష్యతీత్యత్రాహ-యశసశ్చైకభాజనమితి-ఏవంవిధరక్షకోలోకేన్యోనాస్తీత్యర్థః-అత్ర॥శ్లో॥(చతుర్విధాభజంతేమాంజనాస్సుకృతినోఽర్జున।ఆర్తోజిజ్ఞాసురర్థా
ర్థీజ్ఞానీచభరతర్షభేత్యుక్తాశ్చతుర్విధాధికారిణఉచ్యంతే-) సాధూనాంజిజ్ఞాసూనాం-కైవల్యకామానామిత్యర్థః ఆపన్నానాంఅపూర్వైశ్వర్యకామానాం - ఆ
ర్తానాంభ్రష్టైశ్వర్యకామానాం-యశసఃజ్ఞానీత్వాత్మైవమేమతమిత్యుక్తయశోయుక్తస్య - ఏకవచనేనతస్యసుదుర్లభత్వముక్తం - ఏకభాజనంఅద్వితీయాశ్ర
యః-యద్వాసాధూనాముపాసకానాం-ఆపన్నానాంసకృదేవప్రపన్నాయేత్యుక్తరీత్యా-ఈషత్ప్రపన్నానాంఆర్తానాంఆర్తప్రపన్నానాం(ఆర్తోవాయదివా
దృప్తఃపరేషాంశరణాగతఇతివక్ష్యమాణత్వాత్)। యశసశ్చైకభాజనమిత్యనేనఏవంభూతోన్యోనాస్తీత్యుచ్యతే-ఆశ్రితఫలప్రదానోపయోగిజ్ఞానసంపత్తిమా
హజ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నఇతి-జ్ఞానంలౌకికజ్ఞానంవిజ్ఞానంశాస్త్రజన్యజ్ఞానంతాభ్యాంసంపన్నః-యద్వావిజ్ఞానేనధర్మభూతేనసంపన్నః - జ్ఞానంచాసౌవిజ్ఞానసంపన్న
శ్చేతికర్మధారయఃజ్ఞానస్వరూపోజ్ఞానగుణకశ్చేత్యర్థః-జ్ఞానసంపత్తిముక్త్వానుష్ఠానసంపత్తిమాహనిదేశేనిరతఃపితురితి-ప్రధానత్వాత్పితృవచనపరిపాలనత్వము
క్తం-ఇదముపలక్షణంధర్మాంతరాణాం-అనేనసౌలభ్యంచోక్తం-సమస్తకల్యాణగుణసమృద్ధిమాహగుణానామాకరఇతి.బహువచనేనాసంఖ్యేయత్వముక్తం-ఆక
రఇత్యనేనగుణాతిరిక్తత్వంగుణినఉక్తం-మహానిత్యనేనగుణానామప్యుత్కర్షావహంగుణిస్వరూపముచ్యతే- ధాతూనామిత్యనేనగుణానాంజ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యా
దిభేదేననానావిధత్వముక్తం - శైలేంద్రోహిమవాన్-అనేనాప్రకంప్యత్వముక్తం॥ రా (స్వరక్షణేప్యశక్తస్యకోహేతుఃపరరక్షణఇతిన్యాయేనరాజ్యాద్వివాసి

శ్చైవబుద్ధిమాంశ్చైవవానరః। అపరీక్షితవీర్యేణసుగ్రీవస్సహనైష్యతి॥౧౩॥పూర్వమేవమయావీరశ్రుతంకథయతోవచః। అంగదస్యకుమారస్యవ
క్ష్యామిత్వాహితంవచః॥౧౪॥అంగదస్తుకుమారోయంవనాంతముపనిర్గతః। ప్రవృత్తిస్తేనకథితాచారైరాప్తైర్నివేదితా॥ ౧౫॥ అయోధ్యాధిపతేః
పుత్రౌశూరౌసమరదుర్జయౌ। ఇక్ష్వాకూణాంకులేజాతౌప్రథితౌరామలక్ష్మణౌ * సుగ్రీవప్రియకామార్థంప్రాప్తౌతత్రదురాసదౌ ॥౧౬॥
తవభర్తుస్సుహృద్విఖ్యాతస్సహాయోరణకర్కశః * రామఃపరబలామర్దీయుగాంతాగ్నిరివోత్థితః। నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాంపరాగ
తిః * ఆర్తానాంసంశ్రయశ్చైవయశసశ్చైకభాజనమ్। జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నోనిదేశేనిరతఃపితుః * ధాతూనామివశైలేంద్రోగుణానామాక

యఏవ-కుతఃఏషఃయమాశ్రిత్యగర్జతిఅతఃససహాయఏవేత్యర్థః॥౧౩॥టీ॥అస్తుసోపిసహాయస్సుగ్రీవతుల్యఏవేత్యతఆహ॥అపరీక్షితేతి॥అపరీక్షితవీర్యేణసహాయేనే
తిశేషః-అపరీక్షితంవీర్యంయస్యేతివిగ్రహః॥౧౪॥అంగదస్త్వితి॥చారైర్నివేదితాప్రవృత్తిఃవార్తా- తేనాంగదేనకథితేతిసంబంధః॥౧౫॥ప్రవృత్తిమేవాహ॥అయో
ధ్యాధిపతేరిత్యాదినా॥౧౬ ॥ స్వరక్షణేప్యశక్తస్యకోహేతుఃపరరక్షణఇతిన్యాయేన - రాజ్యాద్వివాసితోరామఃసుగ్రీవంకథంరక్షితుంశక్తః-శక్తోవాబలవంతం

తోరామస్సుగ్రీవంకథంరక్షితుంశక్తః- శక్తోవాసదృశంమాంవిహాయదుర్బలంసుగ్రీవంకథమవలంబతఇత్యాశంకాయామాహ-తవభ్రాతురిత్యాదినా ॥ ఆర్తా నాంనష్టైశ్వర్యకామానాం-జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నః-జ్ఞానంబ్రహ్మవిషయకంజ్ఞానంవిజ్ఞానంశిల్పశాస్త్రయోర్జ్ఞానం॥ని॥ మోక్షేధీర్జ్ఞానమన్యత్రవిజ్ఞానంశిల్పశాస్త్ర యోరిత్యమరః - యద్వాజ్ఞానంసామాన్యజ్ఞానంవిజ్ఞానంవిశేషజ్ఞానం॥తని॥శ్లో॥కి॥ నివాసవృక్షస్సాధూనాం-సాధూనాంసంసారతాపతప్తానాంనివాసవృక్షఃవిశ్రమ స్థానం॥శ్లో॥వాసుదేవతరుచ్ఛాయానాతిశీతానఘర్మదేత్యుక్తత్వాత్ -సాధూనాంసాధవస్త్వభిగంతవ్యాఇత్యుక్త్యా అభిగంతవ్యతయాయేప్రసిద్ధాస్తేషామావాస వృక్షఃఅభిగంతవ్యస్థానం-సాధూనాంజ్ఞానినాంఆవాసవృక్షః ప్రాప్యదేశ ఇతిచ - ఆపన్నానాంఆకించన్యాత్సంగపురస్కారేణ శరణంగతానాందృష్టానాం సదాగ తిఃఅపునరావృత్తిప్రాప్యస్థానం-అభ్యుపగమప్రారబ్ధసహిష్ణుతయాదేహస్థితికాలేపిగతిరితిచ- ఆర్తానాంప్రారబ్ధదేహేనార్దితానాంసంశ్రయఃఇతరవైలక్షణ్యే నాశ్రయణీయః-యద్వాసాధూనాంభగవత్ప్రాప్తికామానాంఆపన్నానాంకైవల్యనిష్ఠానాంఆర్తానామైశ్వర్యకామానాంఇతరవైలక్షణ్యేనాశ్రయణీయః- యశ సశ్చయశసఏవనాయశసఃఏకభాజనంఅనితరసాధారణ్యేనాశ్రయః-సుప్రతిష్ఠితత్వపరిపూర్ణత్వాదిద్యోతనాయభాజనగ్రహణం- అత్రయశశ్శబ్దేనౌదార్యప్రతా పజనితకీర్తిర్లోకప్రసిద్ధా॥ శ్రు॥నతస్యేశేకశ్చనతస్యనామమహద్యశఇత్యుక్తవైదికప్రసిద్ధాచకీర్తిఃకథితా॥౧౯॥ ౨౦॥ తదితి ॥ రణకర్మసుదుర్జయేనేత్యన్వయః॥ ౨౧॥శూరేతి॥తేఅభ్యసూచయితుం నేచ్ఛామి-త్వద్విషయేఅభ్యసూయాందోషావిష్కరణంకర్తుంకదాచిదపి నేచ్ఛామీత్యర్థః - యద్వామయావక్ష్యమాణేహి తేత్వయాఅభ్యసూయానకార్యేత్యర్థః॥౨౨॥యావరాజ్యేనేతి ॥ యావరాజ్యేనాభిషేచయ-యావరాజ్యేనోపలక్షితోయథాభవతితథాభిషించేత్యర్థః॥౨౩॥ నహీతి ॥ ప్రత్యనంతరంత్వదనంతరం-సమీపవర్తినంవాకురుష్వ॥౨౪॥ భ్రాతురిత్యర్థం ॥ ఆలంబఆలంబస్వ॥౨౫॥యదీతి॥ అవైషిజానాసి- ప్రయత్నేనబహుప్రయ త్నేన॥౨౬॥స్వవచనాశ్రవణేబాధకంసూచయంత్యాహ- ప్రసీదేతి ॥ ప్రసీదత్యక్తరోషాభవ-పథ్యంహితం-జల్పితంవచనం-భావేక్తః- శక్రసమానతేజసాశక్రతేజ సస్తుల్యతేజసా-అనేనవాలినోరామస్యాధిక్యముక్తం॥౨౭॥తదేతి ॥ తదావక్తవ్యకాలే-వాలినంప్రతీతిశేషః- భాషతేర్ద్వికర్మకత్వాత్ -తస్యతస్మై-చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ-రుచ్యర్థానామితిహిస్మృతిః-వినాశకాలత్వేహేతుఃకాలాభిపన్నస్యేతి-మృత్యునాగృహీతస్యేత్యర్థః॥ ౨౮॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూ

రోమహర్ష॥౨౦॥తత్క్షమంనవిరోధస్తేసహ తేనమహాత్మనా * దుర్జయేనాప్రమేయేనరామేణరణకర్మసు॥౨౧॥ శూరవక్ష్యామి తేకించిన్నచే చ్ఛామ్యభ్యసూయితుమ్ * శ్రూయతాంక్రియతాంచైవతథావక్ష్యామియద్ధితమ్॥౨౨॥యావరాజ్యేనసుగ్రీవంతూర్ణంసాధ్వభిషేచయ*విగ్ర హంమాకృథావీరభ్రాత్రారాజన్బలీయసా॥౨౩॥ అహంహితేక్షమంమన్యేతేనరామేణసౌహృదమ్*సుగ్రీవేణచసంప్రీతింవైరముత్సృజ్యదూ రతః॥౨౪॥ లాలనీయోహితేభ్రాతాయవీయానేషవానరః * తత్రవాసన్నిహస్థోవాసర్వథాబంధురేవతే॥౨౫॥నహితేనసమంబంధుంభువివ శ్యామికంచన * దానమానాదిసత్కారైఃకురుష్వప్రత్యనంతరమ్॥౨౬॥వైరమేతత్సముత్సృజ్యతవపార్శ్వేనతిష్ఠతు * సుగ్రీవోవిపులగ్రీవస్తవ బంధుస్సదామతః॥౨౭॥భ్రాతుస్సౌహృదమాలంబనాన్యాగతిరిహాస్తితే॥౨౮॥యదితేమత్ప్రియంకార్యంయదిచావైషిమాంహితామ్ । యాచ్య మానఃప్రయత్నేనసాధువాక్యంకురుష్వమే॥౨౯॥ప్రసీదపథ్యంశృణుజల్పితంహి మేనరోషమేవానువిధాతుమర్హసి।క్షమోహితేకోసలరాజసూ నునానవిగ్రహశ్శక్రసమానతేజసా॥౩౦ ॥తదాహితారాహితమేవవాక్యంతంవాలినంపథ్యమిదంబభాషే । నరోచతేతద్వచనంహితస్యకాలాభిప

మాంవిహాయ - దుర్బలంసుగ్రీవంకథమవలంబతఇత్యాశంకాయామాహ॥తవభ్రాతురిత్యాదినా ॥ఆర్తానాంనష్టైశ్వర్యకామానాంజ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నః-జ్ఞానం బ్రహ్మవిషయకంవిజ్ఞానంశిల్పనైపుణ్యం॥౨౦॥టీ॥హితోపదేశకథనస్యఫలమాహ-తదితి ॥ నక్షమంఅయుక్తమిత్యర్థః॥౨౧॥ శూరేతి॥ తేఅభ్యసూయితుం నేచ్ఛా మి-త్వద్విషయేఅభ్యసూయానక్రియతఇత్యర్థః॥టీ॥ తర్హికింకర్తవ్యమిత్యతఆహ॥శూరేతి ॥ అభ్యసూయితుందోషమావిష్కర్తుం నేచ్ఛామి॥౨౨॥ దానమా నేతి॥ ప్రత్యనంతరంత్వదనంతరభూతం॥౨౬॥తథాహీతి॥తస్యతస్మైనరోచతే॥టీ॥పథ్యంశుభోదర్కంహితంన్యాయ్యం-తస్యతస్మైనరోచతేహి॥౩౧॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వ

షణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచదశస్సర్గః.

అథవాలివధఃషోడశే-తామేవమిత్యాది||౧||౨||అధర్షితానామితి|| ధర్షణామర్షణంధర్షణస్యఆమర్షణంసహనమితివా-ధర్షణాయాఃతిరస్కారస్య మర్షణమితివార్థః||౩||సోఢుమితి||సుగ్రీవస్యచసంరంభంహీనగ్రీవస్యగర్జతఇతి-హీనగ్రీవస్యేతిపరుషోక్తిః||౪||నచేతి||పాపంనిరపరాధవధం||౫||నివర్తస్వేతి|| నివర్తనే క్రియమాణేపి-భూయఃసౌహృదంసుహృత్కర్తవ్యం- హితోపదేశఇతియావత్-భక్తిఃకృతాప్రకాశితేత్యర్థః||౬||ప్రతియోత్స్యామీతి || సుగ్రీవంప్రతియోత్స్యమ్||౭||సంప్రహారవ్యాకులేనత్వయాకథంతస్యప్రాణరక్షణంకర్తుంశక్యంతత్రాహ||అహంహీతి|| యథేప్సితం-ఈప్సితంతత్ప్రాణరక్షణమనతిక్రమ్య- ఆజౌయుద్ధే స్థితస్య||౮|| నేతి||గర్వితంగర్వం-ఆయస్తంఆయాసం-ప్రయత్నమితియావత్ -సహిష్యతీతిపరస్మైపదమార్షం-సహాయత్వంబుద్ధిసాహాయ్యం||౯||రాజవేనమనోజవేన-యద్వాజయమే నేతిపాఠః-జయాశిషేత్యర్థః-చోవధారణే||౧౦||తంత్వితి||దక్షిణాస్వస్మిన్పరస్మింశ్చతుల్యహితా||౧౧||తతఇతి|| మంత్రవత్ స్వస్త్యయనమంత్రవత్ - మంత్రశ్చవైదికాదన్యఇతిజ్ఞేయః||౧౩||సనిశ్శ్వస్యేతి|| చారయన్ప్రస్థితఇతి శేషః||౧౪||సదదర్శేతి||సుసంవీతంవాససాసుష్ఠుపరివీతం-అవష్టబ్ధంయథాయత్స్యాత్తథాభూమిమాక్రమ్యస్థితం||౧౫||సతమితి||పర్యవస్థితంసమీపేఅవస్థితం||౧౬|| సవాలీతి|| కృతక్షణఃకృతోత్సవః-లబ్ధావసరోవా||౧౭|| నిర్వ్యాప్యపారస్థితాకాలవిశేషాత్సవయోః న్నస్యవినాశకాలే||౩౧||ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే- పంచదశస్సర్గః.

తామేవంబ్రువతీంతారాంతారాధిపనిభాననామ్| వాలీనిర్భర్త్సయామాసవచనంచేదమబ్రవీత్ ||౧||గర్జతోస్యచసంరంభంభ్రాతుశ్శత్రోర్విశేషతః| మర్షయిష్యామ్యహంకేనకారణేనవరాననే||౨||అధర్షితానాంశూరాణాంసమరేష్వనివర్తినామ్ |ధర్షణామర్షణంభీరుమరణాదతిరిచ్యతే||౩||సోఢుంనచసమర్థోహంయుద్ధకామస్యసంయుగే| సుగ్రీవస్యచసంరంభంహీనగ్రీవస్యగర్జతః||౪||నచకార్యోవిషాదస్తేరాఘవంప్రతిమత్కృతే|ధర్మజ్ఞశ్చకృతజ్ఞశ్చకథంపాపంకరిష్యతి||౫||నివర్తస్వసహస్త్రీభిఃకథంభూయోనుగచ్ఛసి|సౌహృదందర్శితంతారేమయిభక్తిఃకృతాత్వయా||౬||ప్రతియోత్స్యామ్యహంగత్వాసుగ్రీవంజహిసంభ్రమమ్|దర్పమాత్రంవినేష్యామినచప్రాణైర్విమోక్ష్యతే||౭||అహంహ్యాజిస్థితస్యాస్యకరిష్యామియథేప్సితమ్|వృక్షైర్ముష్టిప్రహారైశ్చపీడితఃప్రతియాస్యతి||౮||నమేగర్వితమాయస్తంసహిష్యతిదురాత్మవాన్|కృతంతారేసహాయత్వంసౌహృదందర్శితంమయి||౯||శాపితాసిమమప్రాణైర్నివర్తస్వజయేనచ| అహంజిత్వానివర్తిష్యేతమలంభ్రాతరంరణే ||౧౦||తంతుతారాపరిష్వజ్యవాలినంప్రియవాదినీ|చకారరుదతీమందందక్షిణాసాప్రదక్షిణమ్||౧౧||తతస్స్వస్త్యయనంకృత్వామంత్రవద్విజయైషిణీ|అంతఃపురంసహస్త్రీభిఃప్రవిష్టాశోకమోహితా||౧౨||ప్రవిష్టాయాంతుతారాయాంసహస్త్రీభిస్స్వమాలయమ్|నగరాన్నిర్యయౌక్రుద్ధోమహాసర్పఇవశ్వసన్||౧౩||సనిశ్శ్వస్యమహాతేజావాలీపరమరోషణః|సర్వతశ్చారయన్దృష్టింశత్రుదర్శనకాంక్షయా||౧౪||సదదర్శతతశ్శ్రీమాన్సుగ్రీవంహేమపింగళమ్|సుసంవీతమవష్టబ్ధందీప్యమానమివానలం||౧౫||సతందృష్ట్వామహావీర్యంసుగ్రీవంపర్యవస్థితమ్|గాఢంపరిదధేవాసోవాలీపరమ

రతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచదశస్సర్గః.

౧||౨||టీ||ధర్షణామర్షణంధర్షణాయాస్తిరస్కారస్యమర్షణంసహనం||౩||టీ||యుద్ధకాలేబంధోర్ధర్షణంవిశేషతఃసోఢుంనశక్యతఇత్యాహ || సోఢుమితి || ౪ || నచేతి||పాపంసుద్వధరూపం||టీ||సుగ్రీవసహాయాద్రామాన్మమభయమాశంకిష్ఠాఇత్యాహ||నచేతి||౫||నివర్తస్వేతి|| భూయఃపునఃకథంకిమర్థంఅనుగచ్ఛసి-మామనుసృత్యాగచ్ఛసీత్యర్థః||౬|| మహాయుద్ధేప్రవృత్తేసతిదర్పాపనయపూర్వకప్రాణసంరక్షణవ్యవస్థాకథంశక్యేత్యతఆహ||అహంహీతి|| అస్యసుగ్రీవస్యయథేప్సితం-ఈప్సితమనతిక్రమ్య-యావదపేక్షితమిత్యర్థః- కరిష్యామిఅతోవృక్షైఃముష్టిప్రహారైఃపీడితః-ప్రతియాస్యతిపలాయిష్యతి||౮|| తేనేతి || గర్వితంగర్వంఆయస్తంప్రయత్నంచ||౯||శాపితేతి||శాపితాసి-జయేనమనోజయేన-యద్వాజయాశిషాజయాశిషంకృత్వానివర్తస్వేత్యర్థః||౧౦||అహమితి||అహంజిత్వాఅహంనివర్తిష్యఇతిఅహంశబ్దద్వయస్యనిర్వాహః||౧౩||సనిశ్శ్వస్యేతి || సర్వతోదృష్టించారయన్స్థితఇతిశేషః||౧౪||సదదర్శేతి||సుసంవీతంవాససాసుష్ఠుపరివీతం-అవష్టబ్ధంయథాయత్స

తుణఇత్యమరః॥౨౦॥ఏవమితి॥ పతతుమూర్ధనీత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం॥౨౧॥తాడితఇతి॥ తేనవాలినా తాడితః-అతఏవసంక్రుద్ధః- వేగితః సంజాతవేగః-పునఃప్రహారాయేతి శేషః-అత్ర సుగ్రీవఇత్యధ్యాహార్యం-సోత్పీడః సనిర్ఝరః॥౨౩॥సత్వితి॥నౌః పోతః॥రా॥సత్వితి॥నౌసార్థః నౌసమూహః॥౨౪॥తావిత్యాది॥విక్రాంతౌవిక్రమవంతౌ-భీమబలౌ చ తౌవిక్రాంతౌ చేతికర్మధారయః-సుపర్ణసమవేగినౌ గరుడవేగతుల్యవంతౌ-కర్మధారయాన్మత్వర్థీయః - చంద్రసూర్యావివపౌర్ణమాసీ చంద్రసూర్యావివ-ప్రవృద్ధావభూతామిత్యర్థః॥౨౫॥తతఇతి॥అవర్ధత- తేజసేతి శేషః-పరిహీయతే పర్యహీయతేత్యర్థః॥౨౬॥వాలినేతి॥లాఘవం శైఘ్ర్యం॥ని॥లఘుమాధుర్యశీఘ్రయోరితినిఘంటుః॥౨౭॥వృక్షైరిత్యాది॥తయోర్యుద్ధమభూద్ఘోరమితిపాఠః॥౨౯॥తావితి॥యుధ్యేతాం అయుధ్యేతాం-తర్జయానావితి-ఉభయత్ర ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాదడభావః ముమభావశ్చ॥౩౦॥రా॥హీయమానమథోపశ్యత్సుగ్రీవం వానరేశ్వరం। వీక్షమాణందిశశ్చైవ రాఘవస్సముహుర్ముహురితిపాఠః॥౩౧॥తతో రామఇతి॥శరంవీక్షతే-వాలివధోచితంశరంపర్యాలోచయదిత్యర్థః॥రా॥ శరంచవీక్షతేవీరఇతిసమ్యక్॥౩౨॥ తతఇతి॥ కాలచక్రంయమస్యాయుధవిశేషః॥౩౩॥తస్యేతి ॥ పత్రరథేశ్వరాః పక్షిశ్రేష్ఠాః॥౩౪॥ముక్తస్త్వితి॥వజ్రస్యేవనిర్ఘోషోయస్య-తథా ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః ప్రదీప్తవిద్యుత్తుల్యః॥సి॥ అశనిస్తుద్వయోర్వజ్రే సౌదామిన్యామితిదర్పణః॥౩౫॥తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ఉద్ధూతః పాతితః-ఆశ్వయుక్సమయే ఆశ్వయుక్సమయరూపే- మాసిపౌర్ణమాస్యాం - మ-

రోషణః॥౧౬॥సవాలీగాఢసంవీతో ముష్టిముద్యమ్యవీర్యవాన్।సుగ్రీవమేవాభిముఖో యయౌ యోద్ధుంకృతక్షణః॥౧౭॥శ్లిష్టముష్టింసముద్యమ్య సంరబ్ధతరమాగతః।సుగ్రీవోపితముద్దిశ్య వాలినం హేమమాలినమ్॥౧౮॥తంవాలీక్రోధతామ్రాక్షస్సుగ్రీవం రణపండితమ్। ఆపతంతం మహావేగమిదం వచనమబ్రవీత్॥౧౯॥ఏషముష్టిర్మయాబద్ధో గాఢస్సన్నిహితాంగులిః। మయావేగవిముక్తస్తే ప్రాణానాదాయయాస్యతి॥౨౦॥ఏవముక్తస్తుసుగ్రీవః క్రుద్ధోవాలినమబ్రవీత్।తవైవ చాహరన్ప్రాణాన్ ముష్టిః పతతుమూర్ధని॥౨౧॥తాడితస్తేనసంక్రుద్ధస్సమభిక్రమ్య వేగితః।అభవచ్ఛోణితోద్గారీ సోత్పీడఇవపర్వతః॥౨౨॥సుగ్రీవేణతునిస్సంగం సాలముత్పాట్యతేజసా। గాత్రేష్వభిహతోవాలీ వజ్రేణేవమహాగిరిః॥౨౩॥సతువాలీప్రచలితస్సాలతాడనవిహ్వలః। గురుభారసమాక్రాంతా సార్థానారివసాగరే॥౨౪॥ తౌభీమబలవిక్రాంతౌ సుపర్ణసమవేగినౌ। ప్రవృద్ధౌఘోరవపుషౌ చంద్రసూర్యావివాంబరే॥ పరస్పరమమిత్రఘ్నౌ ఛిద్రాన్వేషణతత్పరౌ॥౨౫॥ తతోవర్ధతవాలీతుబలవీర్యసమన్వితః॥ సూర్యపుత్రోమహావీర్యస్సుగ్రీవః పరిహీయతే॥౨౬॥వాలినాభగ్నదర్పస్తుసుగ్రీవోమందవిక్రమః॥ వాలినంప్రతిసామర్షో దర్శయామాసలాఘవమ్॥౨౭॥వృక్షైస్సశాఖైస్సశిఖైర్వజ్రకోటినిభైర్నఖైః॥ ముష్టిభిర్జానుభిః పద్భిర్బాహుభిశ్చపునఃపునః। తయోర్యుద్ధమభూద్ఘోరం వృత్రవాసవయోరివ॥౨౯॥ తౌశోణితాక్తౌయుధ్యేతాంవానరౌవనచారిణౌ। మేఘావివమహాశబ్దైస్తర్జయానౌపరస్పరమ్॥౩౦॥హీయమానమథోపశ్యత్సుగ్రీవంవానరేశ్వరం।

వీక్షమాణందిశశ్చైవ రాఘవస్సముహుర్ముహుః॥౩౧॥ తతోరామోమహాతేజా ఆర్తందృష్ట్వాహరీశ్వరమ్।శరంచవీక్షతేవీరోవాలినోవధకారణాత్॥౩౨॥తతోధనుషిసంధాయశరమాశీవిషోపమమ్।పూరయామాసతచ్చాపం కాలచక్రమివాంతకః॥౩౩॥తస్యజ్యాతలఘోషేణత్రస్తాః పత్రరథేశ్వరాః।ప్రదుద్రువుర్మృగాశ్చైవ యుగాంతఇవమోహితాః॥౩౪॥ముక్తస్తువజ్రనిర్ఘోషః ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః। రాఘవేణమహాబాణో వాలివక్షసిపాతితః॥౩౫॥ తతస్తేనమహాతేజావీర్యోత్సిక్తః కపీశ్వరః। వేగేనాభిహతోవాలీనిపపాతమహీతలే॥ ఇంద్రధ్వజఇవోద్ధూతః పౌర్ణమా-

యామ్ భూమిమాక్రమ్యస్థితం॥౧౬॥సఇతి॥కృతక్షణః కృతావసరః॥౨౦॥ఏవమితి॥మూర్ధ్నిముష్టిః పతత్విత్యబ్రవీదితియోజనా॥౨౧॥తాడితఇతి॥ తేనవాలినా సోత్పీడఇవ సనిర్ఝరఇవ॥టీ॥సమతిక్రమ్య-ధీరసమయమితి శేషః-తథాచోక్తం॥శ్లో॥ ధీరః ప్రవర్తతే పూర్వం ధిక్కర్తా తదనంతరమ్। సమయోయం ద్వంద్వయుద్ధ ఇతి॥ వేగితః సంజాతచలనః- తేనవాలినాసోత్పీడఇవ సనిర్ఝరఇవ॥౨౩॥సత్వితి॥ సః సార్థనౌః సంఘసహితా నౌరివ॥టీ॥సార్థాః వ్యవహారికాః॥౨౪॥తావితి॥ ప్రవృద్ధౌ-అభూతామితి శేషః॥౨౬॥వాలినేతి ॥ లాఘవం యుద్ధశైఘ్ర్యం॥౨౭॥వృక్షైరిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥టీ॥సశిఖైః సాగ్రైః॥౩౫॥ఇంద్రధ్వజఇతి॥ గౌడదేశేకస్మిం-

హీతలే పాతిత ఇత్యన్వయః॥౩౭॥ ఉక్తమర్థం వృత్తాన్తరేణ సంగృహ్ణాతి-నరోత్తమ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ కాలయుగాన్తకోపమం-యుగాన్తకాలోపమమిత్యర్థః-స్వార్థికప్రత్యయః- యుగాన్తకాలో యుగాన్తమృత్యుః-కాంచనరూప్యభూషితం పరభాగాయ స్వర్ణరజతాభ్యామలంకృతం- సధూమమిత్యనేన జ్వాలోన్ముఖత్వముచ్యతే హరః ప్రళయే సంహర్తా- నన్వత్ర ఏకవచనాదేకేన బాణేన వాలీ హత ఇత్యుక్తం- ఇదం ఉత్తరత్ర తారావాక్యే నరామేణ ప్రహితైః శరైర్మార్గణైర్దూరపాతిభిరిత్యనేన బహుబాణహతత్వవచనేన విరుధ్యతే- మైవం వ్యాకులవచనత్వాత్తస్య - యతః తారా ఏకబాణహతం శ్రుత్వాప్యేవమాహ-వక్ష్యతి హి- తం భార్యా బాణమోక్షేణ రామదత్తేన సంయుగే । హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ వాలినమితి ॥ స్వగోపక్రమే చ - నిజఘాన చ తైర్నం శరేణైకేన రాఘవ ఇత్యత్ర ఏకశబ్దః ప్రయుక్తః। ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తథా వాలివధం ప్రతీతి ప్రతిజ్ఞా నిర్వాహాయ ధర్మ్యనాపి వాలివధః కృతః॥౩౯॥ అస్మిన్ సర్గేపి కోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥ రా॥ వాలిపత్నుసిపాతిత ఇత్యతః పరం- తతస్తేన మహాతేజా ఇత్యయం శ్లోకః- తతః పరం ఇంద్రధ్వజ ఇవోద్ధూత ఇతిశ్లోకః- తతః పరం నరోత్తమః- అథోక్షిత ఇతిశ్లోకద్వయముక్తార్థనిగమనపరమ్ ॥

*************ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే- షోడశస్సర్గః.*************

అథ రామం ప్రతి వాలినిందా సప్తదశే॥ తతశ్శరేణేత్యాది॥ ఆరంభణార్థోయమనువాదః॥౧॥ సభూమావితి॥ రశ్మిః బంధనరజ్జుః॥౩॥ భూమావితి॥ తేజః ప్రతాపః॥౪॥ ఉక్తార్థే హేతుమాహ-శక్రేతి॥౫॥ సఇతి॥ హేమయేతి జీబభావ ఆర్షః॥౬॥ తస్యేతి॥ లక్ష్మీః తేజః॥౭॥ తదస్త్రమితి ॥ స్వర్గమార్గస్య ప్రభావనం ప్రాప్తకం- భూః ప్రాప్తావిత్యస్మాల్లుట్- అత ఏవ పరమాం గతిం అవహాత్- సంపాదయామాసేత్యర్థః॥౮॥ తం తదేత్యాదిచత్వారః॥ సంఖ్యే యుద్ధే - తం వీరం రామం బహుమాన్య సాధు బాణం పాతితవానసీతి శ్లాఘయిత్వా సమభ్యుపస్థిత ఇతి శనైః వేదనాతిశయాన్మందం వీక్షమాణం ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే యయాతిమివ- కాలేనసైవేన॥ని ॥ కాలస్యాన్తః ఈదిష్ట

స్యాం మహీతలే । ఆశ్వయుక్సమయే మాసి గతశ్రీకో విచేతనః॥౩౭॥ నరోత్తమః కాలయుగాన్తకోపమం శరోత్తమం కాంచనరూప్యభూషితమ్ । ససర్జ దీప్తం తమమిత్రమర్దనం సధూమమగ్నిం ముఖతో యథా హరః॥ ౩౮ ॥ అథోక్షితశ్శోణితతోయవిస్రవైః సుపుష్పితాశోక ఇవానలోద్గతః । విచేతనో వాసవసూనురాహవే విభ్రంశితేంద్రధ్వజవత్క్షితిం గతః॥౩౯॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే - షోడశస్సర్గః. ******************

తతశ్శరేణాభిహతో రామేణ రణకర్కశః । పపాత సహసా వాలీ నికృత్త ఇవ పాదపః॥౧॥ స భూమౌ న్యస్తసర్వాంగస్తప్తకాంచనభూషణః। అపతద్దేవరాజస్య ముక్తరశ్మిరివ ధ్వజః॥౨॥ తస్మిన్నిపతితే భూమౌ వానరాణాం గణేశ్వరే । నష్టచంద్రమివ వ్యోమ న వ్యరాజత భూతలమ్॥౩॥ భూమౌ నిపతితస్యాపి తస్య దేహం మహాత్మనః । న శ్రీర్జహాతి న ప్రాణా న తేజో న పరాక్రమః॥౪॥ శక్రదత్తా వరా మాలా కాంచనీ వజ్రభూషితా। దధార హరిముఖ్యస్య ప్రాణాంస్తేజశ్శ్రియం చ సా॥౫॥ స తయా మాలయా వీరో హైమయా హరియూథపః । సంధ్యానుగతపర్యంతః పయోధర ఇవాభవత్ ॥౬॥ తస్య మాలా చ దేహశ్చ మర్మఘాతీ చ యశ్శరః । త్రిధేవ రచితా లక్ష్మీః పతితస్యాపి శోభతే॥౭ ॥ తదస్త్రం తస్య వీరస్య స్వర్గమార్గప్రభావనమ్ । రామబాణాసనక్షిప్తమావహత్పరమాం గతిమ్॥౮॥ తం తదా పతితం సంఖ్యే గతార్చిషమివానలమ్ । బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్షమాణం శనైరివ ॥ యయాతిమివ పుణ్యాంతే

శ్చిదుత్సవే ఆశ్వయుక్పౌర్ణమాస్యామింద్రముద్దిశ్య ధ్వజం సంస్థాప్య ఉత్సవానంతరం ధ్వజం పాతయంతి- తద్వద్వాలీ పాతిత ఇత్యర్థః॥౩౭॥ టీ॥ ఉక్తమేవార్థం శ్లోకద్వయేన సంగృహ్ణాతి॥ నరోత్తమ ఇతి॥ కాలయుగాన్తకోపమం- అంతయతీత్యంతకః యుగానాం కృతత్రేతాదీనామంతకః యుగాన్తకః కాలశ్చాసౌ యుగాన్తకశ్చేతి విశేష్యపూర్వపదః కర్మధారయః- విశేషణవిశేష్యభావస్య కామచారత్వాత్. స ఉపమా యస్య తం॥ ౩౮ ॥ అథోక్షిత ఇతి శ్లోకస్తూక్తార్థనిగమనపరః॥౩౯॥ టీ॥ ఫలశ్రుతిః స్కాందే ॥ శ్లో॥ గిరీణాం భేదనం చైవ కిష్కిన్ధాగమనం తథా । వాలిసుగ్రీవయోర్యుద్ధం శ్రుత్వా విజయపూర్వకం॥ యుద్ధే విజయమాప్నోతి వాలినో విజయం యథేతి॥ ********

❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచదశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋

ఆరంభణార్థోయం సర్గాదౌ తతశ్శరేణేత్యాదిపునరనువాదః॥౫॥ సతయేతి ॥ సంధ్యానుగతపర్యంతః సంధ్యారాగానుసృతప్రాంతదేశ ఇత్యర్థః-పయోధర ఇవాభవత్ ॥౭ ॥ తదితి॥ స్వర్గమార్గః ప్రభవత్యస్మాదితి స్వర్గమార్గప్రభావనం- ఆవహాత్ సంపాదయామాస[టీ] వాలినో ముక్తిరభూదిత్యర్థః॥ ౧౨॥ టీ ॥ ప్రశ్రితం మ్య

యోరితిదర్పణః । మహేంద్రమివదుస్సహంఅభిముఖ్యేనస్థాతుమశక్యం-సింహేతి-దీప్తాస్యందీప్తముఖం-హరిలోచనంకపిలనేత్రం||౧౨||తంద్రృష్ట్వేతి ||ప్రశ్రితంవి
నయాన్వితం||రా||తదగ్రమితి || ఆవహత్ -సంపాదయామాసేత్యర్థః-ఏతదనంతరంతంతథాపతితమితిశ్లోకః-అతఃపరంయయాతిమివపుణ్యాంతఇతిశ్లోకః -అతఃప
రంమహేంద్రమివేతిశ్లోకః - అతఃపరంసింహోరస్కమితిశ్లోకః - అతఃపరంతంద్రృష్ట్వారాఘవంవాలీలక్ష్మణంచమహాబలం।అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంపరు
షంధర్మసంహితమిత్యేవంపాఠక్రమస్సాధుః || ౧౩||ప్రశ్రితంవచనమాహ-త్వమిత్యాదినా||ప్రియదర్శనఃప్రియందర్శనంశాస్త్రంయస్యసః||ని||దర్శనంద్రృశిశా
స్త్రేప్రస్యాదితిదర్పణః-పరాఙ్ముఖవధంపరయుద్ధాసక్తవధంగుణఃఉత్కర్షః-యుద్ధసంరబ్ధఃఅన్యయుద్ధపరాఙ్ముఖఇత్యర్థః||౧౪||రామఇతి||కరుణవేదీకారుణ్యజ్ఞః-సా
నుక్రోశఃసదయః-మయజ్ఞఃఆచారజ్ఞఃతేయశఇత్యన్వయః||౧౬||దమఇతి||శమశ్చిత్తప్రశాంతిస్స్యాద్దమఇంద్రియనిగ్రహః||౧౭||అభిజనమాభిజాత్యంసమాగతః-
యుద్ధంకృతవానస్మీత్యర్థః||౧౮|| నమామితి||ప్రమత్తంయుద్ధపరవశం-అర్హతి-ఉక్తగుణోరామఇతిశేషః-అదర్శనేతవ-దర్శనేత్వేవమభూదితిభావః||౧౯ ||న
త్వామితి||వినిహతాత్మానంవిశేషేణనిహతబుద్ధిం-ధర్మధ్వజంధర్మలింగం-వస్తుతోధర్మరహితమిత్యర్థః||రా||వినిహతాత్మానంగూఢాత్మానం||౨౦ || ఏతదేవ
స్పష్టయతిసతామితి||ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతంధర్మవ్యాజయుక్తం||౨౧||విషయఇతి || యదానాపకరోమియస్మాన్నాపాకరవం-త్వాంనావజానే-త్వయ్యవమా
నంనాకరవమిత్యర్థః-తస్మాదకిల్బిషంమాంకిమర్థంహంసీతిసంబంధః -ఫలేత్యస్యశ్లోకస్యమామితిపూర్వేణసంబంధః||రా||అపకరోమీత్యాదౌభూతేలట్||తనిశ్లోకి
అవిభావ్యంకలహనిమిత్తమిత్యాహ||విషయెదేశేపురేపట్టణేవాతేతుభ్యంనాపకరోమి-భూతేలట్-త్వాంనావజానేత్వయివిషయెఅవజ్ఞాంనాకరవంఆవయోస్సామం
తత్వాద్యథావాత్సీమావివాదోవాజలవివాదోవాగోభూమ్యాదివివాదోవాకులగతవైరంవాస్వయంవరాదౌనార్యాదివిషయకవివాదోవానాస్తీతిభావః[౯]||౨౩||
లింగమితి||హేరాజన్ అధర్మసంహితంఅధర్మకృతంలింగమపి-తేఅస్తిదృశ్యతేచ-స్పష్టమవగమ్యతేచేత్యర్థః కుతఇత్యత్రాహకఇతి||౨౪||రామేతి||అభవ్యఃశూ

దేవలోకాత్పరిచ్యుతమ్।ఆదిత్యమివకాలేనయుగాంతేభువిపాతితమ్ * మహేంద్రమివదుర్ధర్షంమహేంద్రమివదుస్సహమ్।మహేంద్రపుత్రం
పతితంవాలినంహేమమాలినమ్ * సింహోరస్కంమహాబాహుందీప్తాస్యంహరిలోచనమ్ । లక్ష్మణానుగతోరామోదదర్శోపససర్పచ||౧౨||
తంద్రృష్ట్వారాఘవంవాలీలక్ష్మణంచమహాబలమ్ । అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంపరుషంధర్మసంహితమ్||౧౩ ||త్వంనరాధిపతేఃపుత్రఃప్రథితఃప్రియద
ర్శనః । కులీనస్సత్వసంపన్నస్తేజస్వీచరితవ్రతః * పరాఙ్ముఖవధంకృత్వాకోనుప్రాప్తస్త్వయాగుణః।యదహంయుద్ధసంరబ్ధశ్శరేణోరసితాడి
తః||౧౪||రామఃకరుణవేదీచప్రజానాంచహితేరతః । సానుక్రోశోజితోత్సాహస్సమయజ్ఞోదృఢవ్రతః * ఇతితేసర్వభూతానికథయంతియశోభు
వి||౧౬||దమశ్శమఃక్షమాధర్మోధృతిస్సత్యంపరాక్రమః * పార్థివానాంగుణారాజన్దండశ్చాప్యపరాధిషు|| ౧౭ || తాన్గుణాన్సంప్రధార్యా
హమగ్ర్యంచాభిజనంతవ * తారయాప్రతిషిద్ధోపిసుగ్రీవేణసమాగతః||౧౮||నమామన్యేనసంరబ్ధంప్రమత్తంయోద్ధుమర్హతి * ఇతిమేబుద్ధిరుత్ప
న్నాబభూవాదర్శనేతవ||౧౯||నత్వాంవినిహతాత్మానంధర్మధ్వజమధార్మికమ్ * జానేపాపసమాచారంతృణైఃకూపమివావృతమ్||౨౦||స
తాంవేషధరంపాపంప్రచ్ఛన్నమివపావకమ్ * నాహంత్వామభిజానామిధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతమ్||౨౧||విషయేవాపురేవాతేయదానాపకరో
మ్యహమ్ * నచత్వామవజానేచకస్మాత్త్వంహంస్యకిల్బిషమ్ । ఫలమూలాశనంనిత్యంవానరంవనగోచరమ్ * మామిహాప్రతియుధ్యంతమన్యేన
చసమాగతమ్||౨౩|| ||లింగమప్యస్తితేరాజన్దృశ్యతేధర్మసంహితమ్ *కఃక్షత్రియకులేజాతశ్శ్రుతవాన్నష్టసంశయః।ధర్మలింగప్రతిచ్ఛన్నః

దుపదం-పరుషంనిష్ఠురార్థం-తథాపిధర్మసంహితంఅబ్రవీత్ ||౧౩||*పరాఙ్ముఖేతి || పరాఙ్ముఖవధంకృత్వా-పరాఙ్ముఖస్యఅన్యేనయుధ్యమానస్యమమవధంకృత్వే
త్యర్థః-యుద్ధసంరబ్ధఃయుద్ధపరవశః||౧౪||రామఇతి||సమయజ్ఞఃఉచితానుచితసమయజ్ఞఇత్యర్థః||టీ|| కరుణవేదీవిచారాదిసామగ్రీసమేతస్సన్ ఆశ్రయాకారత్వ
త్వేనవేత్తీతికరుణవేదీ||౧౬||దమఇతి||దమఃఇంద్రియనిగ్రహఃశమశ్చిత్తప్రశాంతిః||౧౭||టీ||అభిజనంవంశం||౧౯|| నేతి || వినిహతాత్మానంగూఢాత్మానం||టీ ||ధ
ర్మధ్వజంధర్మలింగమాత్రధారిణం||౨౧||విషయేవేతిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - విషయేదేశేయదాయస్మాత్కారణాత్ నాపకరోమి-త్వాంనావజానేచ-తస్మాదకి

రః-భవ్యరూపేణసౌమ్యరూపేణ-పరిధావసిచరసి॥౨౬॥సామేతి॥సామసాంత్వనం॥౨౭॥లోకేకస్యచిద్వధేఅపరాధస్తదర్థంలాభేచ్ఛావాహేతుర్భవేత్ - తత్రనాద్య ఇత్యాహవయమితి॥పురుషఃమనుష్యః-అపితునరేశ్వరః॥తనిశ్లోకి॥ వయంవనచరాఃభవంతఃపురచరాఃవయంమృగాఃభవంతోమనుష్యాఃవయంమూలఫలాశనాఃయూయంరాజాన్నభోజనాఃనరేశ్వరస్త్వంవయంపరిచారకాః ౨౮॥ద్వితీయోపి నేత్యాహభూమిరితి॥లోకేభూమ్యాదీనికలహేకారణానిభవంతి-తత్రఅన్యేషువా మదీయేషుఫలేషు లేకోలోభఃకింవిషయేచ్ఛావర్తతే॥౨౯॥నయశ్చేతి॥నయోనుగ్రహశ్చసద్రాజధర్మావినయోవిపరీతనయఃకురాజధర్మఇత్యేషారాజవృత్తిరసంకీర్ణా గ్రాహ్యేతథాచనృపాఃకామవృత్తయోనస్యుః స్వేచ్ఛయానయోవినయశ్చనిగ్రహానుగ్రహశ్చరాజభిర్నకార్యాఇత్యర్థః॥౩౦॥త్వంత్వితి॥అనవస్థితఃఅమర్యాదః-రాజవృత్తైఃరాజచరితైః హేతుభిఃసంకీర్ణః-సంకీర్ణరాజవృత్తఇత్యర్థః-శరాసనపరాయణఃయదృచ్ఛయాయాయంహంతుమిచ్ఛసితంహంసీత్యర్థః॥౩౧॥ అపచితిః పూజా-ధర్మశ్రద్ధానాస్తీత్యర్థః-అవస్థితావ్యవస్థాపరద్రవ్యాభిలాషేత్యర్థః-కామేచనవ్యవస్థేత్యాహఇంద్రియైరితి॥౩౨॥హత్వేతి॥మాంహత్వాస్థితఃత్వంజుగుప్సితంకర్మకృత్వాసతాంసాధుకర్మకారిణాంమధ్యేకింవక్ష్యసి॥౩౩॥రాజహేతి॥పరివేత్తాజ్యేష్ఠేనూఢేదారపరిగ్రహకృత్॥ని॥పరివేత్తానుజోనూఢేజ్యేష్ఠేదారపరిగ్రహాదిత్యమరః॥నిరయగామినఃనరకగామినః॥౩౪॥సూచకశ్చేతి॥సూచకఃపిశునః-కదర్యఃలుబ్ధః-గచ్ఛంతేగచ్ఛంతి॥౩౫॥కిమేవంనిందసిమృగయాయాంమృగవధస్యాదోషత్వాదిత్యత్రాహఅధార్యమితి॥మృగచర్మవత్ మేచర్మనధార్యం-మేరోమాణిఊర్ణాదివన్నాస్తరణార్హాణి-మేఅస్థిచగజాస్థివత్ నస్పృశ్యం-మాంసానిచనభక్ష్యాణి - అతఃకిమర్థంమాంహతవానసి॥తనిశ్లోకి॥నధార్యంచర్మమేసద్భిః -మేచర్మవ్యాఘ్రాజినాదివన్నధారణయోగ్యం-రోమాణిచామరాదివన్నగ్రాహ్యాణి-అస్థిగజదంతాదికమివనగ్రాహ్యమ్ [౧౧] ॥౩౬॥అభక్ష్యతామతఇత్యత్రాహపంచేతి॥శల్యకఃశ్వావిట్ గోధాశశఃకూర్మశ్చేతిపంచనఖాఃపంచభక్ష్యాః-పంచనఖేషుజంతుష్వేతేపంచైవభక్ష్యాఃనాన్యఇత్యర్థః-పరిసంఖ్యావిధిరయం-బ్రహ్మత్రైణత్యుపలక్షణం-త్రైవర్ణికేనేత్యర్థః-శలతీతిశల్యఃశలశ్వల్లఆశుగమనేఇత్యస్మాద్ధాతోఃసానసివర్ణసివర్ణసితండులాంకుశచషాలేల్వలధిష్ణ్యశల్యాఇతినిపాతనాద్యత్ప్రత్యయఃతతఃస్వార్థేకః-యద్వాశల్యంశంకుః॥ని॥వాపుంసిశల్యంశంకుర్నేత్యమరః॥తత్సదృశానిరోమాణిశల్యానితద్వాన్శల్యః-అర్శఆద్యజంతఃతతస్స్వార్థికః-శ్వానంవిధ్యతీతిశ్వావిధః-పచాద్యచ్ అన్యేషామపీతిదీర్ఘః-పృషోదరాదిత్వాడ్డకా

కామాన్ధకరం కర్మ సమాచరేత్ ॥౨౫॥రామరాజకులేజాతోధర్మవానితివిశ్రుతః।అభవ్యోభవ్యరూపేణకిమర్థంపరిధావసి॥౨౬॥సామదానంక్షమా ధర్మస్సత్యంధృతిపరాక్రమౌ । పార్థివానాంగుణారాజన్దండశ్చాప్యపకారిషు॥౨౭॥వయంవనచరారామమృగామూలఫలాశనాః । ఏషాప్రకృతిరస్మాకంపురుషస్త్వంనరేశ్వరః॥౨౮॥భూమిర్హిరణ్యంరూప్యంచవిగ్రహేకారణానిచ ।అత్రకస్తేవనేలోభోమదీయేషుఫలేషువా॥౨౯॥నయశ్చవినయశ్చోభౌనిగ్రహానుగ్రహావపి । రాజవృత్తిరసంకీర్ణానన్నృపాఃకామవృత్తయః॥౩౦॥త్వంతుకామప్రధానశ్చకోపనశ్చానవస్థితః ।రాజవృత్తైశ్చసంకీర్ణశ్శరాసనపరాయణః॥౩౧॥నతేస్త్యపచితిర్ధర్మేనార్థేబుద్ధిరవస్థితా ।ఇంద్రియైఃకామవృత్తస్సన్కృష్యసేమనుజేశ్వర॥౩౨॥హత్వాబాణేనకాకుత్స్థమామిహానపరాధినమ్ । కింవక్ష్యసిసతాంమధ్యేకర్మకృత్వాజుగుప్సితమ్॥౩౩॥రాజహాబ్రహ్మహాగోఘ్నశ్చోరఃప్రాణివధేరతః । నాస్తికఃపరివేత్తాచసర్వేనిరయగామినః॥౩౪॥సూచకశ్చకదర్యశ్చమిత్రఘ్నోగురుతల్పగః ।లోకంపాపాత్మనామేతేగచ్ఛంతేనాత్రసంశయః॥౩౫॥అధార్యంచర్మమేసద్భిరోమాణ్యస్థిచవర్జితమ్ । అభక్ష్యాణిచమాంసానిత్వద్విధైర్ధర్మచారిభిః॥౩౬॥పంచపంచనఖాభక్ష్యా

ల్పి షంమాంకస్మాద్ధంసీతిసంబంధః॥౨౫॥రామేతి॥అభవ్యఃఅవినీతః॥౨౭॥అపకారిషుదండఇత్యుక్తం-తాదృశాపకారిత్వంమయినాస్తీత్యత్రహేతుమాహ ॥వయమితి॥వయంవనచరాఃభవంతఃపురచరాఃమృగావయంభవంతోమనుష్యాఃమూలఫలాశనావయంయూయంరాజాన్నభోజనాః- నరేశ్వరస్త్వంపరిచారకావయం - అతోవైరప్రసక్తిర్నాస్తీతిభావః॥౨౯॥టీ॥త్వంతురాజధర్మవిలక్షితఇతివక్తుంరాజధర్మానాహ॥నయశ్చేతి॥వినయఃఇంద్రియజయః॥౩౧॥ నతేస్తీతి॥ కామవృత్తస్సన్నింద్రియైఃకృష్యసఇతిసంబంధః॥౩౩॥రాజహేతి॥ సూచకఃపిశునఃకదర్యఃలుబ్ధఃగచ్ఛంతేగచ్ఛంతి॥౩౫॥టీ॥ చర్మాద్యపేక్షయాహతఇత్యతఆహ- అధార్యమితి॥౩౬॥పంచపంచేతి॥పంచపంచనఖాఃభక్ష్యాఃపంచనఖేషుపంచైవభక్ష్యాఇతినియమః-తానేవపరిగణయతి-శల్యకఇతి॥ శల్యవాన్శల్యః- అర్శఆదిత్వాదచ్ - శల్య

రః-ఇమావరాహావిశేషౌ॥౩౭॥ఉపసంహరతి చర్మ చేతి॥సోహంఅభక్ష్యపంచనఖాంతర్భూతోహం॥౩౮॥ ౩౯॥త్వయేతి॥పతినాపత్యా॥౪౦॥శఠఇతి ॥శఠః గూఢవిప్రియకృత్ -నికృత్యా అపకారేణ జీవతీతి నైకృతికః-క్షుద్రః క్షుద్రకర్మకారీ-మిథ్యాప్రశ్రితమానసః మిథ్యాశాంతమనస్కః॥౪౧ ॥భిన్నేతి॥భిన్నాచారిత్రమేవ కక్ష్యాఇవబంధనం యేనసతథా-సతాంధర్మాతివర్తినా సతాంధర్మాః పూర్వోక్తాస్సామదానపాపరాధిజనదండనాదయః తానతీత్యవర్తతఇతితథా గజవిషయే అతిక్రాంతమర్యాదేనేత్యర్థః॥౪౨॥అశుభమితి॥ఈదృశం కృత్వా స్థితస్త్వం సద్భిః - ఈదృశం అశుభత్వాదివిశిష్టంవత్స్యసే-అశుభకారీత్యేవం వత్స్యసీత్యర్థః॥౪౨॥అశుభమితి ॥చకారోప్యర్థే-వత్స్యసే వత్స్యసీత్యర్థః-ఆత్మనేపదమార్షం॥౪౩ ॥ ఉదాసీనేష్వితి ॥ అపకారిషు రావణాదిషు ॥౪౪ ॥ దృశ్యమానస్తుయుధ్యేథాఇతిపాఠః॥౪౫ ॥ త్వయేతి ॥ అ

బ్రహ్మతు క్షత్రేణరాఘవ । శల్యకశ్శ్వావిధో గోధాశశః కూర్మశ్చపంచమః॥ ౩౭॥చర్మచాస్థిచమేరాజన్ నస్పృశంతిమనీషిణః । అభక్ష్యాణిచ
మాంసానిసోహంపంచనఖోహతః॥౩౮॥తారయావాక్యముక్తోహంసత్యంసర్వజ్ఞయాహితమ్ । తదతిక్రమ్యమోహేనకాలస్యవశమాగతః॥౩౯॥
త్వయానాథేనకాకుత్స్థనసనాథావసుంధరా । ప్రమదాశీలసంపన్నాధూర్తేనపతినాయథా॥౪౦॥శఠోనైకృతికః క్షుద్రో మిథ్యాప్రశ్రితమానసః
కథందశరథేనత్వంజాతః పాపోమహాత్మనా॥ ౪౧॥భిన్నచారిత్రకక్ష్యేణసతాంధర్మాతివర్తినా । త్యక్తధర్మాంకుశేనాహంనిహతోరామహస్తినా॥౪౨॥అశుభంచాప్యయుక్తంచసతాంచైవవిగర్హితమ్ । వత్స్యసేచేదృశంకృత్వాసద్భిస్సహసమాగతః॥౪౩॥ఉదాసీనేషుయోస్మాసువిక్రమస్తేప్రకాశితః అపకారిషుతంరాజన్నహిపశ్యామివిక్రమమ్॥ ౪౪॥ దృశ్యమానస్తుయుధ్యేథామయాయదినృపాత్మజ । అద్యవైవస్వతందేవంపశ్యేస్త్వంనిహతోమయా॥౪౫॥త్వయాదృశ్యేనతురణేనిహతోహందురాసదః ప్రసుప్తఃపన్నగేనేవనరః పానవశంగతః ॥ ౪౬॥ మామేవయదిపూర్వం

పవశల్యకః-శుక్తికాకారశల్యావృతసర్వాంగో జంతువిశేషః- శ్వావిధః కంటకాకారదీర్ఘరోమభిః శ్వానంవిధ్యతీతి శ్వావిధః॥టీ॥ పంచనఖత్వాత్కథమయోగ్యమిత్యాశంక్యయోగ్యాన్ పంచనఖాన్ సంపరిచష్టే॥పంచేతి॥శల్యకః [పందు] శ్వావిధః (ముళ్ల యేదు)॥౩౭॥చర్మ చేతి॥సోహంఅభక్ష్యపంచనఖాంతర్భూతోహం॥ ౪౦॥శఠఇతి॥నైకృతికః నికృత్యాపరాపకారేణజీవతీతి నైకృతికః-క్షుద్రః క్షుద్రకర్మకారీ-మిథ్యా ప్రశ్రితమానసః మిథ్యాప్రశాంతమానసః॥౪౨॥అశుభం చేతి॥చకారః కిమిత్యర్థే కింవత్స్యసే-వత్స్యసి॥౪౫॥త్వయేతి॥అదృశ్యేనేతి ఛేదః॥టీ॥ననువాలిసుగ్రీవయోర్యుద్ధే రామస్త్వదృశ్యోభూత్వాకథంవాలినంహతవానితిచేత్ -సత్యం॥శ్లో॥అహూయవాలినంబ్రహ్మాదదౌవరమనుత్తమమ్ ప్రతీపవర్తినోభూయాదర్ధంబలమరిందమేతివరప్రదానాదాభిముఖ్యేనయుద్ధకరణం॥౪౮॥న్యస్తామితి॥శ్వేతామశ్వతరీమివమధుకైటభాభ్యాంపాతాలేనిరుద్ధాం శ్వేతాశ్వతరీరూపాంశ్రుతిం-హయగ్రీవోహరిర్యథాఆజహార-తద్వదానయేయమిత్యర్థః॥టీ॥ ఆనయేయమితి-ననుఉక్తరీత్యావాలినస్సీతానయనసామర్థ్యంజ్ఞాత్వా వాలినాసఖ్యంరామేణకిమితినకృతమితిచేత్ తత్రసుగ్రీవంప్రతివాలివధస్యప్రతిజ్ఞాతత్వాద్ధేత్వంతరసద్భావాచ్చ- తథాచస్కాందే॥శ్లో॥అభయంవాలినేదత్తేప్రతిజ్ఞాపరిహీయతే । రావణస్యసఖావాలీరావణోపివ్రజేత్తుమామ్ । రావణస్యవధాభావాదవతారఫలంనహీతి॥౪౯॥ తందృష్ట్వారాఘవంవాలీలక్ష్మణంచమహాబలమిత్యారభ్యసర్గసమాప్తిపర్యంతస్యవాస్తవార్థోయమర్థః - వాలీశ్రీరామనిష్ఠురభాషణేప్రవృత్తోపి-వాలివాణీశ్రీరామమీశ్వరంమత్వాస్తౌతి॥దృష్ట్వేత్యాది॥ పరుషంబాహ్యదృష్ట్యాపరుషవత్ ప్రతీయమానం-వస్తుతః ప్రశ్రితంధర్మసంయుతంఅగర్వితంవాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః ✱ తదేవాహ-పరాఙ్ముఖేత్యాది॥ పరాఙ్ముఖవధంపరాఙ్ముఖస్యవిషయలోలుపస్యమమవధంకృత్వా-త్వయాకోనుగుణః నిర్వక్తుమశక్యః సద్గుణః ప్రాప్తః యతఃయస్మాత్కారణాత్ యుద్ధసంరబ్ధోహంత్వత్కృతేనిధనంగతః - త్వత్కృతేత్వన్నిమిత్తంత్వయానిధనంగతఇత్యర్థః-అతోమయాపీతిశేషః-సుగుణః ప్రాప్తఇతియోజనా ✱ రాజాత్వశాసన్పాపస్యతదవాప్నోతికిల్బిషమితివచనాత్ - మద్దండనేనతత్పరిహారరూపగుణస్త్వయాప్రాప్తః॥శ్లో॥(రాజభిర్ధృతదండాస్తుకృత్వాపాపానిమానవాః । నిర్మలాః స్వర్గమాయాంతిసంతస్సుకృతినోయథేతివచనాత్)- మయాపినిష్కల్మషత్వరూపగుణః ప్రాప్తఇతిభావః ✱ మమసుగ్రీవసఖ్యంశ్రుత్వాపియుద్ధాయాగత్యమయాకిమర్థంహతోసీత్యాశంక్య-సుగ్రీవహస్తవధాన్మమదైవాదుత్కృష్టముక్తికారణత్వద్ధస్తవధోజాతఇత్యాహ ॥ కులీనఇత్యాదిశ్లోకపంచకేన॥ కులీనత్వాదితవగుణాన్ శ్రుత్వా-శమదమాదిరాజధర్మానపివిచార్య-తవాగ్ర్యమభిజనంచసంప్రధార్యయుద్ధాయనగంతవ్యమితి తా

దృశ్యే నేతి ఛేదః||౪౫||మామేవేతి||ఏతదర్థం మైథిల్యానయనార్థం-భవేత్ భవేయం - పురుషవ్యత్యయ ఆర్షః||౪౬||సుగ్రీవేతి||యత్కృతే యస్య రావణస్య కృతే హతో
స్మి-తం కంఠే బద్ధ్వా తే ప్రదద్యామితి యోజనా-సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తభూతం మైథిల్యానయనం చ తారయా పూర్వం నివేదితమితి జ్ఞేయం||౪౭||యద్యస్మాత్ రావణ ప్రధర్ష
ణలక్షణాత్ - కంఠే బద్ధ్వా ప్రదద్యాం తేన హతం రావణం రణ ఇత్యుక్త్యా అంగదవాక్యాన్యనువదంత్యా తారయా రావణవధపూర్వకం సీతా ప్రత్యాహరణార్థం రా
మసుగ్రీవేణ సఖ్యం కృతవానిత్యుక్తమిత్యవగమ్యతే ||౪౮|| న్యస్తామితి || శ్వేతామశ్వతరీమివ మధుకైటభాభ్యాం పాతాళే నిరుద్ధాం శ్వేతాశ్వతరూపాం శ్రుతిం హ
త్వా మేతదర్థమచోదయః| మైథిలీమహమేకాహ్నా త్వ వ చానీతవాన్భవేత్ ||౪౬||సుగ్రీవప్రియకామేన యత్కృతే స్మి హతస్త్వయా| కంఠే బద్ధ్వా ప్రద
ద్యాం తేన హతం రావణం రణే||౪౭||న్యస్తాం సాగరతోయే వా పాతాళే వాపి మైథిలీమ్| ఆనయేయం తవాదేశాచ్ఛ్వేతామశ్వతరీమివ||౪౮||యుక్తం
రయా ప్రతిషిద్ధోపి-అన్యేన సంసక్తం వేద్ధుం నార్హతీతి తవాదర్శనే సతి మే బుద్ధిరుత్పన్నా బభూవేతి కృత్వా-సుగ్రీవేణ సమాగతః - తథాపి త్వం తు ప్రమత్తం మాం
హతవాన్ అతో మమ త్వద్ధస్తహననం మంగళం జాతమిత్యం తే వాక్యశేషేణ యోజనా * అత ఏవ త్వామేవం మన్య ఇత్యాహ ||న త్వామిత్యాదినా ||త్వాం వినిహితా
త్మత్వ ధర్మధ్వజత్వాధార్మికత్వ పాపసమాచారత్వాదివిశేషణ విశిష్టం న జానే - కించ సతాం వేషధరత్వాదివిశేషణవిశిష్టం చ న జానామి - కింతు అపహతపాప్మ
త్వాదిగుణకమీశ్వరమేవ త్వాం జానామీత్యర్థః*నను అనపరాధినస్తవ ఘాతుకస్య మమేశ్వరత్వం దోషరాహిత్యం వా కుత ఇత్యత ఆహ||విషయ ఇత్యాదినా||త్వమ
ప్యకిల్బిషం న హంసి|| అహమపి- తే విషయే దేశే పురే వా యదా నాపకరోమి అపకారం న కృతవాన్- త్వాం నావజానే చ-తథాపి ఫలమూలాశినం వానరం-అప్రతియుధ్యం
తం అన్యేన సమాగతం మాం హంసి-తత్తస్మాత్ మయి దోషసద్భావాదేవేత్యర్థః - కించ త్రిషు లోకేషు యః తేవ వీర్యలోకానుగ్రహార్థం జగన్మర్యాదాం పాలయతః పరమ
కరుణాశాలినస్తవ-సుతరామన్యాయాచరణం న సంభవిష్యతీత్యాశయేనాహ * ధర్మలింగేత్యాదిసార్ధశ్లోకేన - హే రామ రాజకులే జాతః ధర్మవానితి విశ్రుత
స్సన్-అర్థం ప్రయోజనముద్దిశ్య అభవ్యస్సన్ భవ్యరూపేణ పరిధావసి కిం క్రూరకర్మసమాచరః కిం- ఉభయమపి తవ న ఘటత ఇతి భావః * రాజనీతౌ విచార్యమా
ణాయాం మద్వధస్తవాయుక్త ఏవేత్యాశయేనాహ||సామ దానమితి * అపకారిషు పాపిషు వైరబుద్ధ్యా హతవంతం మాం కథమేవం స్తౌషీత్యాశంక్య విచార్యమాణే తవ
మమ చ వైరప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యాశయేనాహ * వయమితి||కానితర్హి వైరకారణానీత్యాకాంక్షాయామాహ||భూమిరితి-తవ మమ చ ఏతాదృశకారణాని న సంతీతి
భావః * కించ నయశ్చేతి || నృపా అపి కామవృత్తయో న భవంతి కిము తే ఈశ్వరస్త్వమితి భావః * రాగద్వేషాదియుక్తస్య ఇంద్రియపరవశస్య మర్త్యస్య మమేశ్వర
త్వం కుత ఇత్యాకాంక్షాయాం నిర్గుణేశ్వరత్వమేవ ప్రతిపాదయతి||త్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన| తుకిమిత్యర్థే-మనుజేశ్వర మనుజశ్చాసౌ ఈశ్వరశ్చేతి తథా మనుష్య
రూపేణావతీర్ణేశ్వర ఇత్యర్థః-కామప్రధానః కామస్య ప్రధానః నిర్జితకామ ఇత్యర్థః-కోపనః శత్రుసంహారవిషయ ఇతి శేషః-తత్సంహారార్థమనవస్థితః తత్రత
త్రసంచరమాణః-రాజవృత్తైశ్చ సంకీర్ణః త్యక్తరాజధర్మ ఇత్యర్థః-వానప్రస్థధర్మయుక్తత్వాదితి భావః- తే ధర్మే సామాన్యధర్మేపి అపచితిః పూజా ఆదర ఇత్య
ర్థః-నాస్తి-మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్యేతి భావః- తే బుద్ధిః అర్థేపి నావస్థితా లక్ష్మీపతిత్వాత్ - అత ఏవైతాదృశవిశేషణవిశిష్టస్త్వం కామవృత్తస్సన్ ఇంద్రియైః
కృష్యసే కిం-న కృష్యసే ఏవ-అత ఏవ త్వమీశ్వర ఇతి భావః * తథాప్యనపరాధిత్వద్వధజనిత దుష్కృతకర్మ హంసతాం కిముత్తరం వక్ష్యసీత్యత ఆహ|| హత్వేతి ||
బాణేన అనపరాధినం మాం హత్వా-దుష్కృతం కర్మ కృత్వా-సతాం మధ్యే వక్ష్యసి కిం-కింతు అనపరాధినమేవ మాం హత్వా అత ఏవ సుకృతం కృత్వా సతాం మధ్యే వక్ష్య
సీత్యర్థః * కించ సాపరాధినో వానరస్య మమ వధేన తవ దోషశంకైవ నాస్తీత్యాశయేనాహ||రాజహేత్యాదిశ్లోకద్వయేన||ఏతాదృశానామేవ నరకః-అనపరాధినో మ
మ ఘాతుకస్య తవ తు నాస్తీతి భావః * కించ అనుపయోగి చర్మాదియుక్తమద్వధ ఏవ మయి దోషసద్భావద్యోతక ఇత్యాశయేనాహ || అధార్యం చర్మేత్యాదిశ్లోకత్ర
యేణ * తారయా నివారితోపి త్వద్ధస్తవధకాంక్షయైవ యుద్ధాయాగతోస్మీత్యాశయేనాహ - తారయేతి || సర్వజ్ఞయాపి తారయా భర్తృమోహే నాహితముక్త
స్సన్-తదతిక్రమ్య కాలస్య ఈశ్వరస్య తవ వశం ప్రాప్త ఆగతః-సత్యం న సందేహః * త్వయేతి||విధర్మిణా పత్యా శీలసంపన్నా ప్రమదా యథా సనాథా - త
థా తాదృశేన నాథేన త్వయా పృథివీ సనాథా న - కింతు దుష్టనిగ్రహాదిరూపపరమకల్యాణగుణనాథేన త్వయా సనాథేత్యర్థః * మమ కపటయుద్ధకరణ హేతునాశకత్వా

యత్సుగ్రీవ ఇవేత్యర్థః॥౪౯॥యుక్తమితి॥ రాజ్యార్థం సుగ్రీవో మాం హతవానిత్యేతద్యుక్తం-త్వం తు మాం హతవానిత్యేతత్త్వయుక్తమిత్యర్థః-జ్ఞాతీనామేవంవిధ
కృత్యస్య స్వాభావికత్వాదితి భావః॥౫౦॥కామమితి॥ లోకః ఏవంవిధే మరణరూపే కర్మణి వినియుజ్యతే-జాతస్య మరణం స్వభావ ఇత్యర్థః- భవతా ప్రాప్తం అదృ
శ్యతయా ప్రహరణం- క్షమం చేత్ తత్ర సాధూత్తరం చింత్యతామిత్యర్థః॥౫౧॥ఇతీతి॥ పరిశుష్కవక్త్రః బహుభాషణక్లేశాదితి భావః॥౫౨॥ అస్మిన్సర్గే ద్విపంచా
శచ్ఛ్లోకాః॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తదశస్సర్గః. ****************0***

యత్ప్రాప్నుయాద్రాజ్యం సుగ్రీవస్స్వర్గతే మయి। అయుక్తం యదధర్మేణ త్వయాహం నిహతో రణే॥౫౦॥ కామమేవంవిధో లోకః కాలేన వినియు
జ్యతే। క్షమం చేద్భవతా ప్రాప్తముత్తరం సాధు చింత్యతామ్॥౫౧॥ఇత్యేవముక్త్వా పరిశుష్కవక్త్రశ్శరాభిఘాతాద్వ్యథితో మహాత్మా। సమీక్ష్య
రామం రవిసన్నికాశం తూష్ణీం బభూవామరరాజసూనుః॥౫౨॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - సప్తదశస్సర్గః.********************

దిగుణయుక్తత్వాదేతాదృశేన పృథివీ సనాథా కథం భవతీత్యాశంక్యాహ॥ శఠ ఇత్యాది॥ యతో మహాత్మనా దశరథేన త్వం జాతః-అతః కారణగుణపూర్వకత్వాత్కా
ర్యగుణస్యేతి న్యాయేన సకలకల్యాణగుణయుక్తస్త్వం కథం శఠః - కథం నైకృతికః కథం పాప ఇత్యేవం యోజనా - తాదృశో న భవసీతి భావః * ఈశ్వరేణ త్వయా నిహ
తోహం కృతార్థ ఇత్యాశయేన శ్రీరామే స్వతంత్రేశ్వరగుణాన్ ప్రకటయతి॥ భిన్నచారిత్రేత్యాది॥ రామహస్తేనానిహతోహం కృతార్థ ఇతి శేషః - రామస్యేశ్వ
రత్వాదేవ భిన్నచారిత్రత్వాదియుక్తత్వమితి భావః * మయా హతస్య తవ కథం కృతార్థత్వమత ఆహ। అశుభమితి॥సమాగత ఇత్యత్ర సః మాగత ఇతి చ్ఛేదః॥అశుభ
మయుక్తం సతాం విగర్హితం చ నామ ఇతి శేషః-ఈదృశం కృత్వాహ త్వేత్యర్థః- సః వాలీ మామాంగతః-మత్వాపర్దత్వం ప్రాప్త ఇతి.త్వం సద్భిస్సహావక్ష్యసే.ఏతా
దృశత్వేతత్కథనమేవ మమ కృతార్థత్వసూచకమితి భావః * నిరుపాధికకరుణామృతసాగరస్య తవ మహిమానం కో వా వర్ణయితుం శక్త ఇత్యాశయేనాహ॥ఉదాసీ
నేష్వితి॥ హే రామ అపకారిష్వస్మాసు-త్వద్భక్తసుగ్రీవాయ కృతాపకారప్వ- తస్మై కృతాపకార ఇతి కృత్వా అపకారిష్విత్యుక్తిః-అస్మాస్వితి బహువచనం తారాంగదా

ద్యభిప్రాయేణ - ఏతాదృశాపకారిష్వస్మాసు తేజో విక్రమః బ్రహ్మాదీనామపి దుర్లభః పాదారవింద విన్యాసః ప్రకాశితః - పాదారవిందం ప్రదర్శిత మిత్య
ర్థః * ఉదాసీనేషు సర్వతో నివృత్తేషు మునిషు తం విక్రమం పాదారవిందవిన్యాసం న పశ్యామీతి యోజనా - అతోహం కృతకృత్య ఇతి భావః - పాదారవిం
దప్రదర్శనం తు॥ శ్లో॥ బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్షమాణం శనైరివ। ఉపయాతౌ మహావీరౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణావిత్యుక్తేః - రామస్య పాదారవిం
దప్రదర్శనార్థమేవ ఆసన్నమరణవాలిసమీపాగమనమిత్యవగంతవ్యం * త్వయా దృశ్యమానః త్వత్ప్రతియోద్ధా జీవితుం న శక్నోతీతి శంకయా - అహమదృశ్య
ఏవ త్వాం హతవానిత్యాశంకాయాం సత్యాం తథా త్వం త్వదన్యేషామేవ-తవ తు నాస్తీత్యాశయేనాహ॥దృశ్యమాన ఇత్యాది॥యది కిమిత్యర్థే-హే నృపాత్మజ అద్య మ
యా దృశ్యమానస్సన్ యుధ్యేథా అపి-మయా హతస్సన్ వైవస్వతం దేవం పశ్యేః కిం-న పశ్యేరిత్యర్థః- ఈశ్వరస్య తవ మరణశంకా నాస్తీతి భావః * సమక్షం రామేణ
సహ ప్రతియుధ్య వాలీ నిహత ఇతి కీర్తిర్మయా న లబ్ధేతి దుఃఖిత ఆహ॥ త్వయాదృశ్యేనేతి॥ పాపవశంగతోహం అదృశ్యేన త్వయా నిహత ఇతి సంబంధః * త్వదాజ్ఞాకరణ
రూపసేవాభాగ్యం మయా న లబ్ధమిత్యాశయేనాహ॥సుగ్రీవప్రియకామేనేత్యాది * పూర్వం రాజ్యస్థం సుగ్రీవం కిమర్థం నిష్కాసితవానిత్యత ఆహ॥ యుక్తమితి
అధర్మేణ మన్నాశనిమిత్తబిలద్వారపిధానరూపాధర్మేణ - సుగ్రీవః రాజ్యం ప్రాప్నుయాదితి యత్ - తదయుక్తం-అహం త్వయా రణే నిహతః- ఇతః పరం మయి
స్వర్గతే సతి సుగ్రీవో రాజ్యం ప్రాప్నుయాదితి యత్ -తద్యుక్తమితి సంబంధః- అధర్మతో రాజ్యస్వీకారాన్నిష్కాసిత ఇతి భావః * ఏతాదృశం కిమర్థం హతవాన
సీతి చింతాక్రాంతం ప్రత్యాహ- కామమితి॥ఏవంవిధో లోకః తు-త్రియవృత్తిమార్గజనః-యద్వా లోక ఏవంవిధశ్చేత్ మాదృశాధర్మచారీజనశ్చేదిత్యర్థః - కామం
కాలేన వినియుజ్యతే అతో హేతోః రామ భవతా ప్రాప్తం మద్వధరూపం ఉత్తరం ఉత్తమం తు మయా యుక్తం ఉత్తమం యథా తథా చింత్యతాం - మయా కృతపాప ప్రా
యశ్చిత్తరూపత్వాత్ మద్వధస్య యుక్తత్వముత్తమత్వం చేతి భావః॥౫౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిం
ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తదశస్సర్గః ****************** ఇత్యుక్త ఇత్యాది॥వాలినా రామః పరుషముక్తః అథ తత్ప్రత్యాదేర యమాశయః- యద్యపి

అథ రామస్యోత్తరమష్టాదశే-ఇత్యుక్తఇత్యాది॥ వాలినా ఇత్యుక్తఇత్యన్వయః-విచేతసేత్యనేనపరుషవచనమజ్ఞానకృతమిత్యుచ్యతే॥ శా ॥ ఇత్యుక్తఇతిశ్లోకః
స్వతంత్రంవాక్యం-అన్యథారామశబ్దోతిరిచ్యతే॥౧॥ తమిత్యాదిద్వౌ॥ తదాపూర్వంఅధిక్షిప్తోరామఃధర్మార్థగుణసంపన్నంఅనుత్తమంయథాభవతితథా - పశ్చా
ద్వాలినమబ్రవీదితియోజనా॥రా॥ తంనిష్ప్రభమిత్యాది॥ అధిక్షిప్తోరామఃధర్మార్థగుణసంపన్నమనుత్తమంయథాభవతితథావాలినమబ్రవీదితిసంబంధః॥౩॥ధర్మ
మితి॥ సమయఃఆచారం॥ని॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదఇత్యమరః॥ బాల్యాత్ అజ్ఞానాత్॥ తనిశ్లో॥ ధర్మంవైదికపురుషార్థం - లౌకికంసమయఃలౌకి
కాచారం-తేనద్వయోరేకభార్యాత్వేపిమాససంవత్సరాదిప్రతినియతకాలసంకేతః[౧౨]॥౪॥ అపృష్ట్వేతి॥ అపృష్ట్వా-ధర్మాదికమితి శేషః - వానరచాపల్యాత్
వానరత్వకృతచాపల్యాత్॥౫॥ ఇక్ష్వాకూణామితి॥ ఇయంజంబూద్వీపాత్మికా-లోకేకస్యచిత్ భూమేస్స్వత్వేపిశైలవనాదికమాక్రమ్యాన్యేభూమింపీడయంతి త
ద్వ్యావృత్త్యర్థమాహ-సశైలేతి-కాననంమహారణ్యంమృగాదినిగ్రహానుగ్రహావపి- ఇక్ష్వాకూణామేవకృత్యమితి శేషః॥ తనిశ్లో॥ విషయేవాపురేవాతేకలహా
నిమిత్తంనాస్తీత్యస్యోత్తరం-త్వదుపభుక్తవనగిర్యుపవనపత్త్రాన్యస్మదీయానినభవంతికిం-జ్ఞాతిభావోప్యస్తి - త్వంవయస్యశ్చహృద్యోమే-ఏకందుఃఖంసుఖంచనావితి
సుగ్రీవసఖస్యమమభవాన్జ్ఞాతిర్నభవతికిం- తేనాహంప్రతిషిద్ధశ్చహృతదారశ్చరాఘవేతితేనమాంప్రతినోక్తంకిం - వస్త్రైకైకేనవానరఇత్యుక్తరీత్యాఏకవస్త్ర
స్సన్నిర్వాసితఃకిం-సుగ్రీవగృహదారభూజలాదికంత్వయానగృహీతంకిం- స్త్రీవివాదశ్చభ్రాతుర్వర్తసిభార్యాయామిత్యనేనదర్శితః[౧౩]॥౬॥ తామితి॥ తాంభూ
మిం॥ తనిశ్లో॥ మమతవచపరస్పరజ్ఞానంపరిచయశ్చనాస్తిమమగృహమాగత్యనిరపరాధినంహతవానసీత్యస్యోత్తరమాహ - తాంపాలయతిధర్మాత్మేత్యాదిభ్యఃకా
మతంత్రప్రధానశ్చనస్థితోరాజవర్త్మనీత్యంతం-త్వంసాపరాధఏవేత్యర్థః[౧౪]॥౭॥ నయశ్చేతి॥ నయోనీతిః-వినయశ్శిక్షా-తావుభౌ - సత్యంచ - యథాదృష్టశ్శా
స్త్రవిహితః- విక్రమశ్చఏతత్సర్వంయస్మిన్సుస్థితందేశకాలవిత్ సభరతోరాజేతియోజనా॥౮॥ తస్యేతి॥ ధర్మకృతాదేశాఃధర్మకృతనియోగాః-కథంకనిష్ఠేనజ్యే
ష్ఠనియోగఇత్యపేక్షాయాంరాజధర్మోయమిత్యాశయేనోక్తంధర్మపదం-ధర్మసంతానంధర్మవృద్ధిం- యద్యపిభరతేననాదేశఃకృతః-తథాపినేదమసత్యం - య
థాకథంచిత్ భరతేనరాజ్యభరణస్యస్వీకృతత్వాత్తదన్యేషాంతత్కులీనానాంతదాదిష్టత్వంసిద్ధమితిహృదయం-అతఏవాయోధ్యాకాండేదర్శితం-త్వంరాజేతి॥౯॥

ఇత్యుక్తఃప్రశ్రితంవాక్యంధర్మార్థసహితంహితమ్। పరుషంవాలినారామోనిహతేనవిచేతసా॥౧॥ తంనిష్ప్రభమివాదిత్యంముక్తతో
యమివాంబుదమ్। ఉక్తవాక్యంహరిశ్రేష్ఠముపశాంతమివానలమ్ * ధర్మార్థగుణసంపన్నంహరీశ్వరమనుత్తమమ్। అధిక్షిప్తస్తదారామఃపశ్చా
ద్వాలినమబ్రవీత్॥౩॥ ధర్మమర్థంచకామంచసమయంచాపిలౌకికమ్। అవిజ్ఞాయకథంబాల్యాన్మామిహాద్యవిగర్హసే॥౪॥ అపృష్ట్వాబుద్ధిసంప
న్నాన్వృద్ధానాచార్యసమ్మతాన్। సౌమ్యవానరచాపల్యాత్త్వంమాంవక్తుమిహేచ్ఛసి॥౫॥ ఇక్ష్వాకూణామియంభూమిస్సశైలవనకాననా। మృగప
క్షిమనుష్యాణాంనిగ్రహప్రగ్రహావపి॥౬॥ తాంపాలయతిధర్మాత్మాభరతస్సత్యవాగృజుః। ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞోనిగ్రహానుగ్రహేరతః॥౭॥
నయశ్చవినయశ్చోభౌయస్మిన్సత్యంచసుస్థితమ్। విక్రమశ్చయథాదృష్టస్సరాజాదేశకాలవిత్॥౮॥ తస్యధర్మకృతాదేశావయమన్యేచపార్థివాః।
చరామోవసుధాంకృత్స్నాంధర్మసంతానమిచ్ఛవః॥౯॥ తస్మిన్నృపతిశార్దూలేభరతేధర్మవత్సలే। పాలయత్యఖిలాంభూమింకశ్చరేద్ధర్మనిగ్ర

వాలినోవాణీంరామమస్తౌషీత్ వాలీతంరామంపరుషముక్తవానితికృత్వా-వాలినారామఃపరుషముక్తఃఅధిక్షిప్తఇత్యాద్యుక్తిః-అతఏవశ్రీరామోపివాలిపరుషోక్తి
మనుసృత్యైవఉత్తరంవక్తి-ధర్మమర్థంచకామంచేత్యాదినా॥ ఇత్యుక్తఇతి॥ రామోవాలినాపరుషంవాక్యముక్తఇతిసంబంధః॥౧॥ తంనిష్ప్రభమిత్యాదిశ్లోకద్వ
యమేకంవాక్యం। అధిక్షిప్తోరామః-ధర్మార్థగుణసంపన్నమనుత్తమంయథాభవతితథావాలినమబ్రవీదితిసంబంధః॥౩॥ ధర్మమితి॥ సమయమాచారం॥ టీ॥ సమ
యాచారఃసాంకేతికాచారఃతం-బాల్యాత్ మౌఢ్యాత్॥౫॥ ఇక్ష్వాకూణామితి॥ నిగ్రహానుగ్రహావపిఇక్ష్వాకూణామేవేత్యర్థః॥౬॥ నయశ్చేతి॥ నయశ్చవినయశ్చో
భౌసత్యంచ-యథాదృష్టశ్శాస్త్రదృష్టఃవిక్రమశ్చఏతత్సర్వంయస్మిన్సుస్థితం-దేశకాలవిభాగవిత్ సభరతోరాజేతియోజనా॥౮॥ తస్యేతి॥ ధర్మకృతాదేశాఃధర్మ
ఇత్యధర్మస్యాప్యుపలక్షణం-ధర్మాధర్మకృతనియోగాఃధర్మాధర్మవిచారార్థంనియుక్తాఇత్యర్థః-ధర్మకృతాదేశాఇతిచపాఠః-ధర్మసంతానంధర్మపరంపరాం॥ టీ॥

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

తస్మిన్నితి ॥ ధర్మనిగ్రహం ధర్మహానిం ॥౧౦॥ తేవయమితి ॥ ధర్మావిభ్రష్టాః-జనానితి శేషః ॥ ౧౧॥ త్వంత్వితి ॥ సంక్లిష్టధర్మాధర్మవిలోపకృత్ - కర్మణాచవిగర్హితఇతి-అకృత్యకారీత్యర్థః ॥౧౩॥ యవీయానితి ॥ ఆత్మనఇతి త్రిష్వప్యన్వేతి-గుణోదితఇతిచ-తేత్రయః పుత్రవచ్చింత్యాః-పుత్రశబ్దోత్రదృష్టాంతార్థః- యథాపుత్రే పుత్రవద్వర్తతే-తథాన్యయోరపివర్తితవ్యమిత్యర్థః- పుత్రేపుత్రవద్వృత్తిర్నామసవ్యక్ స్నేహః-గగనంగగనాకారమితివత్ - ఏవంచింత్యాత్వేకింప్రమాణంతత్రాహ-ధర్మశ్చేదితి - అత్రఅస్మిన్నర్థే-ధర్మః కారణంవ్యవస్థాపకంచేత్ -యదిధర్మోనానువర్తనీయః తదానైవంద్రష్టవ్యం - అనువర్తనీయశ్చేత్ అవశ్యమేవంద్రష్టవ్యమితిచేచ్ఛబ్దస్యభావః ॥౧౪॥ సూక్ష్మఇతి ॥ సూక్ష్మః అతీంద్రియః-అతఏవసతామపిపరమదుర్జ్ఞేయః-కిముతభవాదృశస్యేతిభావః-యద్వాజనస్యధర్మాధర్మకరణంనకోపివేత్తుమర్హతి-తర్హికోవేత్తీత్యత్రాహ-హృదిస్థఇతి-సర్వభూతానాంహృదిస్థః సర్వాంతర్యామీ-అలుక్ - ఆత్మాపరమాత్మాశుభాశుభంశుభాశుభకరణంవేత్తీత్యర్థః- సూక్ష్మంధర్మంపరమాత్మనాసుయావినాకోవేత్తుందక్షఇతిభావః ॥౧౫॥ త్వయాతునశక్యఇత్యాహ ॥ చపలఇతి ॥ కింనుద్రక్ష్యసే-నకిమపిద్రక్ష్యసీత్యర్థః ॥౧౬॥ వాలినస్సూక్ష్మధర్మపరిజ్ఞానాభావేహేతుమాహ ॥ చపలఇతి ॥౧౬॥ అహమితి ॥ అస్యవచనస్యయవీయానాత్మనఇతిపూర్వోక్తవచనస్య ॥ ౧౭॥ తదితి ॥ వర్తసేవర్తసే ॥౧౮॥ అస్యేతి ॥ ధరమాణస్యజీవితంధారయతః-అనేనజీవతోభ్రాతుర్భార్యాభ్రాతృస్నుషాగమ్యా- మృతస్యతుగమ్యేత్యేతత్తు లోకధర్మఇతిప్రతీయతే-అతఏవహివాలినోబిలగమనానంతరంమంత్రిభిరభిషిక్తస్యసుగ్రీవస్యతారాపరిగ్రహంరామోననిందితవాన్- అతఏవప్రాయోపవేశేంగదోవక్ష్యతి ॥ శ్లో॥ భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్యయోభార్యాంజీవతోమహిషీంప్రియాం ॥ ధర్మేణమాతరంయస్తుస్వీకరోతిజుగుప్సితమితి ॥ [అత్ర రామానుజీయతీర్థీయయోర్నకశ్చిద్భేదోదృశ్యతే]

హమ్ ॥౧౦॥ తేవయంధర్మవిభ్రష్టాస్స్వధర్మేపరమేస్థితాః । భరతాజ్ఞాంపురస్కృత్యనిగృహ్ణీమోయథావిధి ॥౧౧॥ త్వంతుసంక్లిష్టధర్మాచకర్మణాచవిగర్హితః । కామతంత్రప్రధానశ్చనస్థితోరాజవర్త్మని ॥౧౨॥ జ్యేష్ఠోభ్రాతాపితాచైవయశ్చవిద్యాంప్రయచ్ఛతి । త్రయస్తేపితరోజ్ఞేయాధర్మేచపథివర్తినః ॥౧౩॥ యవీయానాత్మనఃపుత్రశ్శిష్యశ్చాపిగుణోదితః । పుత్రవత్తేత్రయశ్చింత్యాధర్మశ్చేదత్రకారణమ్ ॥౧౪॥ సూక్ష్మఃపరమదుర్జ్ఞేయస్సతాంధర్మః ప్లవంగమ । హృదిస్థస్సర్వభూతానామాత్మావేదశుభాశుభమ్ ॥౧౫॥ చపలశ్చపలైస్సార్ధంవానరైరకృతాత్మభిః । జాత్యంధఇవజాత్యంధైర్మంత్రయన్ద్రక్ష్యసేనుకిమ్ ॥౧౬॥ అహంతువ్యక్తతామస్యవచనస్యబ్రవీమితే । నహిమాంకేవలంరోషాత్త్వంవిగర్హితుమర్హసి ॥౧౭॥ తదేతత్కారణంపశ్యయదర్థంత్వంమయాహతః । భ్రాతుర్వర్తసిభార్యాయాంత్యక్త్వాధర్మంసనాతనమ్ ॥౧౮॥ అస్యత్వంధరమాణస్యసుగ్రీవస్యమహాత్మనః । రుమాయాంవర్తసేకామాత్స్నుషాయాంపాపకర్మకృత్ ॥౧౯॥ తద్వ్యతీతస్యతేధర్మాత్కామవృత్తస్యవానర । భ్రాతృభార్యావమర్శేస్మిన్దండోయంప్రతిపాదితః ॥౨౦॥ నహిధర్మవిరుద్ధస్యలోకవృత్తాదపేయుషః । దండాదన్యత్రపశ్యామినిగ్రహంహరియూథప ॥౨౧॥ నహితేమర్షయేపాపంక్షత్రియోహంకులోద్భవః ॥౨౨॥ ఔరసీంభగినీంవాపిభార్యాంవాప్యనుజస్యయః * ప్రచరేతనరః

అస్తుభరతోరాజాతవకస్సంబంధఇత్యతఆహ ॥ తస్యేతి ॥౯॥ తస్మిన్నితి ॥ ధర్మనిగ్రహంధర్మనాశనం ॥౧౧॥ టీ ॥ అస్త్వేవంమయాకిమపరాద్ధమిత్యతఆహ ॥ త్వమితి ॥౧౩॥ యవీయానితి ॥ ధర్మః కారణంవ్యవస్థాపకంప్రమాణం ॥౧౪॥ సూక్ష్మఇతి ॥ హేప్లవంగమసర్వభూతానాంహృదిస్థఃఆత్మాపరమాత్మా- శుభాశుభంశుభాశుభహేతుధర్మాధర్మంవేదవేత్తి-నతుత్వాదృశఇత్యర్థః-సూక్ష్మోధర్మః సతామపిపరమదుర్జ్ఞేయః- త్వాదృశస్యకిముతేతిభావః ॥౧౫॥ వాలినోధర్మపరిజ్ఞానాభావేహేతుమాహ ॥ చపలఇతి ॥౧౬॥ అహమిత్యాది ॥ అస్యవచనస్య-యవీయానాత్మనఃపుత్రఇతిపూర్వోక్తవచనస్యార్థంవ్యక్తంబ్రవీమీత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ నను భ్రాతృభార్యావమర్శనంసుగ్రీవస్యాపిసమానమిత్యాశంక్య సుగ్రీవోమాయావినాబిలాంతర్గతయుద్ధేనత్వన్మరణంనిశ్చిత్యతారాయామవర్తిష్ట-త్వంతుతజ్జీవనంజ్ఞాత్వాపిరుమాయాంవర్తసఇతివైషమ్యమస్తీత్యాహ ॥ అస్యత్వమితి ॥ ధరమాణస్యప్రాణాన్ధారయతః-చరమాణస్యేతిపాఠేపిజీవతఇత్యర్థః -వాలినోబిలనిర్గమనాత్పూర్వంసుగ్రీవస్యతారాపరిగ్రహోనాస్తీతి ॥ శ్లో ॥ భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్యయోభార్యాంజీవతోమహిషీంప్రియాం । ధర్మేణమాతరంయస్తుస్వీకరోతిజుగుప్సితమితిప్రాయోపవేశసమయేంగదవాక్యాదవగమ్యతే ॥ ౨౧॥ ఔరసీమితి ॥ ప్రచరేత్ గచ్ఛేత్ -తస్యవధఏవదండఃస్మృతఇతిసంబంధః ॥౨౩॥ గురురితి ॥ ధర్మవ్యతిక్రాంతంధ

౨౧॥తర్హి శిక్షైవకర్తవ్యా కిమర్థమవధీస్త్వత్రాహ॥నహీతి॥౨౧౹॥ఔరసీంపుత్రీం-ప్రచరేతగచ్ఛేత్॥౨౨౹॥భరతస్తుమహీపాలఇత్యుక్తంవివృణోతి॥ గురురితి॥ధర్మ
వ్యతిక్రమణం-పాలయన్నపరామృశన్-గురుఃభరతశ్చనిగ్రహేపర్యవస్థితః-వయంచతదాదేశంవిధింశాస్త్రంకృత్వానియంతుంపర్యవస్థితాఃఅతఃకథంశక్యఉపేక్షితు
మితిపూర్వేణసంబంధః॥రా॥ధర్మవ్యతిక్రాంతంవ్యతిక్రాంతధర్మాణం॥ ౨౪౹॥ ఏవంనిరపరాధవధదోషశంకాయాఃపరిహారముక్త్వామామేవయదిపూర్వంత్వమేత
దర్థమచోదయఇత్యుక్తస్యపరిహారమాహ-సుగ్రీవేణేతి॥ మేసుగ్రీవేణయత్సఖ్యం-తల్లక్ష్మణసఖ్యతుల్యంతద్వదపరిహార్యం- దారరాజ్యనిమిత్తంచ దారరాజ్యఫలకంచ
సచమేనిశ్శ్రేయసిరతశ్చ-అతఃకథముపేక్షితుంశక్యఇత్యన్వయః॥౨౬౹॥ హేత్వంతరమప్యాహ-ప్రతిజ్ఞాచేతి॥తదాసఖ్యకరణకాలే-అనవేక్షితుంఉపేక్షితుమితియా
వత్॥౨౭౹॥తదితి॥తత్తస్మాత్ ఉపేక్షితుమశక్యత్వాత్ -ఏభిఃభ్రాతృభార్యాపహరణాదికారణైఃతవభ్రాతృభార్యావమర్శకస్యయచ్ఛాసనంకృతంతదుక్తంశాస్త్రవి
హితమితిభవాననుమన్యతాం॥[రామానుజీయతీర్థీయయోరత్రభేదః]॥౨౮౹॥పునస్తత్త్వంతరాణివక్తుంపీఠికామారచయతి-సర్వథేతి॥౨౯॥వయస్యస్యాపీతి॥శత్రు
వద్ధర్మమేవానుపశ్యతోవయస్యస్యాపిస్వమిత్రశత్రునిరసనంకర్తవ్యం-ధర్మమేవానుపశ్యతాత్వయాపితత్కార్యంఆత్మనిగ్రహరూపంశక్యం-ప్రాయశ్చిత్తత్వే
నానుమంతుంయోగ్యమిత్యర్థః॥రా॥వయస్యస్యాపీత్యయంశ్లోకోబహుషుకోశేషునదృష్టః॥౩౦॥స్వేనావశ్యంహంతవ్యత్వేవాలినావశ్యమనుమంతవ్యత్వేచసంవా
దందర్శయతి॥ శ్రూయతఇతి॥చారిత్రవత్సలౌఆచారైకపరౌగృహీతౌధృతౌ-తత్శ్లోకద్వయోక్తం॥౩౧॥శ్లోకావపఠతి-రాజభిరిత్యాదినా॥౩౨॥శాసనేవరస్యాభ్యుదయ
ముక్త్వా-అశాసనేరాజ్ఞోనభ్యుదయమాహ-శాసనాదితి॥రాజ్ఞాశాసనేమోచనేవాస్తేనశ్చోరోముచ్యతఏవపాపాత్ -పాపస్యపాపిష్ఠస్యాశాసనాద్రాజాతత్కిల్బి

శామాత్తస్యదండోవధస్స్మృతః)॥౨౨౹॥భరతస్తుమహీపాలోవయంత్వాదేశవర్తినః *త్వంతుధర్మాదతిక్రాంతఃకథంశక్యఉపేక్షితుమ్॥౨౩౹॥
గురుర్ధర్మవ్యతిక్రాంతంప్రాజ్ఞోధర్మేణపాలయన్ *భరతఃకామవృత్తానాంనిగ్రహేపర్యవస్థితః॥౨౪౹॥వయంతుభరతాదేశవిధింకృత్వాహ
రీశ్వర *త్వద్విధాన్భిన్నమర్యాదాన్నియంతుంపర్యవస్థితాః॥౨౫౹॥సుగ్రీవేణచమేసఖ్యంలక్ష్మణేనయథాతథా। దారరాజ్యనిమిత్తంచనిశ్శ్రేయ
సిరతస్సమే॥౨౬౹॥ప్రతిజ్ఞాచమయాదత్తాతదావానరసన్నిధౌ *ప్రతిజ్ఞాచకథంశక్యామద్విధేనానవేక్షితుమ్॥౨౭౹॥ తదేభిఃకారణైస్సర్వైర్మ
హద్భిర్ధర్మసంహితైః *శాసనంతవయద్యుక్తంతద్భవాననుమన్యతామ్॥౨౮౹॥సర్వథాధర్మఇత్యేవద్రష్టవ్యస్తవనిగ్రహః॥౨౯॥ వయస్య
స్యాపికర్తవ్యంధర్మమేవానుపశ్యతః।శక్యంత్వయాపితత్కార్యంధర్మమేవానుపశ్యతా॥౩౦॥శ్రూయతేమనునాగీతౌశ్లోకౌచారిత్రవత్సలౌ।
గృహీతౌధర్మకుశలైస్తత్తథాచరితంహరే॥౩౧॥ రాజభిర్ధృతదండాస్తుకృత్వాపాపానిమానవాః। నిర్మలాస్స్వర్గమాయాంతిసంతస్సుకృ
తినోయథా॥౩౨॥శాసనాద్వావిమోక్షాద్వాస్తేనస్తేయాద్విముచ్యతే।రాజాత్వశాసన్పాపస్యతదవాప్నోతికిల్బిషమ్॥ ౩౩॥ ఆర్యేణమమమాం

ర్మవ్యతిక్రమణంకృతవరితం - పాలయన్నపరామృశన్॥౨౪౹॥వయమితి॥భరతాదేశవిధిం-భరతాజ్ఞాకరణం॥శ్లో॥ఔరసీంభగినీంవాపిభార్యాంవాప్యనుజస్యయః।
ప్రచరేత్సనరఃకామాత్తస్యదండోవధఃస్మృతఇత్యుక్తప్రకారేణామార్గవర్తినస్తవవధే-దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలకసార్వభౌమభరతస్యాజ్ఞాకారిణోమమదోషో
నాస్తీతి॥౨౫౹॥ఏవంఇక్ష్వాకూణామియంభూమిస్సశైలవనకాననేత్యారభ్య - వయంతుభరతాదేశవిధింకృత్వాహరీశ్వరేత్యంతేనగ్రంథసందర్భేణోక్త్వా-సఖ్యు
స్సుగ్రీవస్యప్రియకరణహేతునాపిత్వద్వధేమమదోషోనాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ॥సుగ్రీవేణేతి॥దారరాజ్యనిమిత్తందారరాజ్యేనిమిత్తేయస్యతత్ తథాసఖ్యంఆసీ
దితిశేషః-తత్కిమర్థమతఆహ-ససుగ్రీవఃమేనిశ్శ్రేయసకరః॥౨౬౹॥కించప్రతిజ్ఞాచకృతేత్యాహ-ప్రతిజ్ఞేతి॥౨౭౹॥తదితి॥తస్మాత్కారణసద్భావాత్ -ఏభిఃకారణైః
భ్రాతృభార్యాహరణభరతాజ్ఞాకరణసుగ్రీవసఖ్యకరణప్రతిజ్ఞాకరణరూపైరిత్యర్థః-తవభ్రాతృభార్యావమర్శకస్యతవయచ్ఛాసనంకృతం-తదుక్తంశాస్త్రవిహి
తమితిభవాననుమన్యతామితియోజనా॥౨౯॥వయస్యస్యాపీతి॥ధర్మమేవానుపశ్యతోవయస్యస్యాపిసుగ్రీవస్యాపికర్తవ్యం-మయాప్రతిజ్ఞాతత్వద్వధరూపకార్య
మితిశేషః-ధర్మమేవానుపశ్యతాత్వయాపితత్కార్యమాత్మనిగ్రహరూపంశక్యం-ప్రాయశ్చిత్తత్వేనానుమంతుంయోగ్యం॥౩౦॥శ్రూయతఇతి॥చారిత్రవత్సలౌ
చారిత్రైకతత్పరౌ॥౩౧॥త్వద్వధస్యత్వత్కృతపాపప్రాయశ్చిత్తరూపత్వాద్వ్యథానకార్యేత్యాశయేనాహ-రాజభిరిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ౩౨॥ టీ॥ పాపస్యపాప

షంపాపమాప్నోతి॥౩౩॥న కేవలం వచనం ఆచారశ్చాస్మిన్నర్థే స్తీత్యాహ ఆర్యేణేతి॥యథా త్వయా పాపం కృతం తథా శ్రమణేన తపణకేన కేనచిత్పాపే కృతే మమ ఆర్యేణ వృద్ధప్రపితామహేన మాంధాత్రా ఘోరం వ్యసనం దండనం-ఈప్సితం ప్రయుక్తమితి యావత్॥౩౪॥అన్యైరపీతి॥ప్రమత్తైర్వసుధాధిపైర్దైసుభిః-అన్యైరపి జనైః పాపం కృతం తే వసుధాధిపాః విగతానవధానాస్సంతః కర్మపరామర్శవేళాయాం పాపినాం ప్రాయశ్చిత్తం వధాదికం కుర్వంతి- తేన ప్రాయశ్చిత్తేన తద్రజః తత్పాపం శామ్యతి అద్యాపీతి శేషః॥ రా॥ కుర్వంతి శామ్యత ఇత్యేతదుభయమపి భూతార్థే లట్॥౩౫॥తదలమితి॥నస్స్వవశే స్థితాః నస్వతంత్రాః శాస్త్రవశ్యా ఇత్యర్థః అనేనవరాజ్ఞః వధస్య దోషత్వమపి పరిహృతం-ప్రాయశ్చిత్తస్య యథాకథంచిత్కర్తవ్యత్వాత్ -పంచమహాపాతకాది ప్రాయశ్చిత్తస్య మరణాంతికత్వాద్వ్యలా దేవపి కార్యం భవతి నాన్యథా॥౩౬॥ఏవం సంధ్యోపాసన రాజ్యపాలనాదికం నియమేనానుతిష్ఠతో వాలినశ్శాస్త్రవశ్యత్వమవలంబ్యోక్తం-అథ శాఖామృగత్వమవలంబ్యాహ- శృణుచేత్యాదినా॥౩౭॥దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ।అద్య వై వస్వతం దేవం పశ్యేస్త్వం నిహతో మయేతి-త్వయా దృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసదః॥ప్రసుప్తః పన్నగే నేవ నరః పానవశం గత ఇతి చ ॥ వాలినా యదుక్తం తదుభయస్యోత్తరమాహ న మే తత్ర మనస్తాప ఇతి॥ తత్ర యమ సదనప్రాపణోక్తిప్రచ్ఛన్నవేదనవిందోక్తిః మయే-మే మన్యుర్నాస్తి శాఖామృగస్య తవాలక్ష్యత్వాదితి భావః-మనస్తాపాభావశ్చ మృగవిషయే ప్రచ్ఛన్నవేధనస్య రాజ్ఞాం స్వభావతయా దోషాభావాదితి భావః- తదేవోపపాదయతి వాగురాభిరిత్యాదినా-కూటైః కపటవ్యాపారైః విస్రబ్ధాన్ విశ్వస్తాన్ యద్యపి ప్రకృతే నమాంసార్థితా-తథాపి పరాజ్ముఖవధాన్నదోష ఇతి తాత్పర్యం॥ రా॥ విధ్యంతి విముఖాంశ్చాపీతి పాఠః॥ తనిశ్లోకి॥ వాగురాభిరనేకాభిః కూటైశ్చ వివిధైర్నరా ఇతి-ప్రయోజనాంతరాభావేపి జనపదహింసాపరిహారార్థం నిఘ్నంతీతి భావః-విధ్యంతి విముఖాంశ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే।యాంతి రాజర్షయశ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదాః- తేన మృగయాసక్తిర్న దోషాయేతి సూచితం॥౧౫॥౪౧

థాత్రా వ్యసనం ఘోరమీప్సితమ్। శ్రమణేన కృతే పాపే యథా పాపం కృతం త్వయా॥౩౪॥అన్యైరపి కృతం పాపం ప్రమత్తైర్వసుధాధిపైః।ప్రా
యశ్చిత్తం చ కుర్వంతి తేన తచ్ఛామ్యతే రజః॥౩౫॥తదలం పరితాపేన ధర్మతః పరికల్పితః।వధో వానరశార్దూల న వయం స్వవశే స్థితాః॥౩౬॥శృణు చా
ప్యపరం భూయః కారణం హరిపుంగవ। యచ్ఛ్రుత్వా హేతుమద్వీర న మన్యుం కర్తుమర్హసి॥౩౭॥న మే తత్ర మనస్తాపో న మన్యుర్హరియూథప। వాగు
రాభిశ్చ పాశైశ్చ కూటైశ్చ వివిధైర్నరాః * ప్రతిచ్ఛన్నాశ్చ దృశ్యాశ్చ గృహ్ణంతి సుబహూన్మృగాన్। ప్రధావితాన్వా విత్రస్తాన్విస్రబ్ధాంశ్చాపి
నిష్ఠితాన్ * ప్రమత్తానప్రమత్తాన్వా నరా మాంసార్థినో భృశమ్। విధ్యంతి విముఖాంశ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే * యాంతి రాజర్షయశ్చాత్ర
మృగయాం ధర్మకోవిదాః।తస్మాత్త్వం నిహతో యుద్ధే మయా బాణేన వానర * అయుధ్యన్ప్రతియుధ్యన్వా యస్మాచ్ఛాఖామృగో హ్యసి॥౪౧॥ దు

ష్కారిణః కిల్బిషం దురితం॥౩౩॥ఆర్యేణేతి॥యథా త్వయా పాపం కర్మ కృతం-తథా శ్రమణేన క్షపణేన పాపే కృతే- మమార్యేణ మాంధాత్రా తస్మిన్ శ్రమణే- ఘోరం వ్యసనం దండనం ఈప్సితం కాంక్షితం ప్రయుక్తమితి యావత్॥టీ॥కిం వక్ష్యసీత్యస్యోత్తరత్వేన శిష్టాచారం దర్శయతి-ఆర్యేణేతి॥౩౪॥అన్యైరపీతి॥ప్రమత్తైః వసుధాధిపైః హే
తుభిః - అన్యైరపి జనైః పాపం కృతం -రాజసు ప్రమత్తేషు అన్యేపి కేచిదేవం పాపం కృతవంత ఇత్యర్థః - తే వసుధాధిపాః పశ్చాత్ ధర్మపరామర్శవేళాయాం అ
తప్రమాదాస్సంతః- పాపినాం ప్రాయశ్చిత్తం వధబంధనాదికం కుర్వంతి- తేన ప్రాయశ్చిత్తకరణేన తద్రజః తత్పాపం శామ్యతే-కుర్వంతి శామ్యత ఇత్యేతదుభయమ
పి భూతార్థే లట్॥౩౫॥తదలమితి॥స్వవశే న స్థితాః శాస్త్రవశ్యా ఇత్యర్థః॥ ౩౬ ॥ సంధ్యోపాసన రాజ్యపరిపాలనాదికం నియమేనానుతిష్ఠతో వాలినః శాస్త్రవశ్య
త్వమవలంబ్యైతత్సర్వముక్తం- ఇదానీం శాఖామృగత్వమవలంబ్యాహ॥శృణు చాప్యపరమిత్యాది॥౩౭॥శ్లో॥దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ।అద్య వై
వస్వతం దేవం పశ్యేస్త్వం నిహతో మయా॥త్వయాదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసద ఇతి వాలినా యదుక్తం - తదుభయస్యోత్తరమాహ॥ న హి మే తత్రేతి ॥ తత్ర య
మసదనప్రాపణప్రచ్ఛన్నవేధనోక్తివిషయే మమ మన్యుర్నాస్తి - శాఖామృగస్య తవాలక్ష్యత్వాదితి భావః-మనస్తాపశ్చ న - మృగవిషయే ప్రచ్ఛన్నవేధనస్య రాజ్ఞాం స్వ
భావతయా దోషాభావాదితి భావః ॥ తదేవోపపాదయతి॥వాగురాభిరిత్యాదినా॥కూటైః కపటోపాయైః॥ ౪౧ ॥ నాపి క్షుః పృథివీపతిరితి స్మరణాత్ - దేవతారూపరా

పరపీడాకరో రాజ్ఞాం వ్యాపారో నిష్ఫల ఇత్యాశంక్య ప్రణదికిత్సాన్యాయేన సః శ్రేయస్కర ఏవేత్యాహ దుర్లభస్యేతి॥ జీవితస్య జీవనస్య ॥ ౪౨॥ తానితి ॥ నహింస్యాన్న పీడయేత్ - తేష్వనర్థకరత్వబుద్ధిం నకుర్యాదిత్యర్థః - నాక్రోశేన్న నిందేత్ - నాక్షిపేన్నో క్తిఖండనం కుర్యాత్ - నాప్రియం వదేత్ - పరుషం నవదేదిత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ దేవా ఇతి॥ ఏతే పూర్వోక్తా రాజానః - దేవాః అష్టౌ లోకపాలాః॥ శ్లో॥ అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృప ఇతి వచనాత్ ॥ మనుష్యరూపేణ మనుష్యశరీరేణ - ఉపలక్షితాశ్చరంతి॥ ౪౩॥ త్వంత్వితి॥ పితృపైతామహే పితృపితామహప్రాప్తే - నన్వేవమపి కథం చిత్పరిహార్యం - పరతను హతిం వాలి ద్రోహం మనాగపసర్పణమిత్యాద్యపవాదకరం ఛన్నవేధనం సమర్థ్యాపి కిమర్థం కృతవాన్ - తదవహితమనాశ్శృణు - యది రామో వాలినః పురతస్స్థిత్వా తదా విదితతదీయప్రభావతయా వాలీ ప్రహృష్టో భవేత్ - తదా తద్వధో నయుక్తః - ప్రతిజ్ఞా చ వ్యాహన్యేత - తద్రావ్యరాతన్మిత్రం రావణోపి శరణం వ్రజేత్ - దేవకార్యం చ లుప్యేత్ - అతః ప్రచ్ఛన్నో వాలినమవధీత్ ॥ ౪౪॥ ఏవమితి॥ ప్రవ్యథితః అజ్ఞానాద్రామమధిక్షిప్తవానస్మీత్యనుతప్తః ॥ ౪౫ ॥ యత్త్వమితి ॥ ప్రకృష్టే విషయే॥ ౪౬॥ యదితి॥ కర్తుం చింతయితుం॥ ౪౭॥ త్వంహీతి॥ దృష్టార్థశ్చాసౌ తత్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః - యద్వా - జ్ఞః పండితః - దృష్టార్థతత్త్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చేతి సమాసః - కార్యకారణసిద్ధౌ - కార్యం దండనం - కారణం తద్ధేతుభూతం పాపం - తయోస్సిద్ధౌ పరిజ్ఞానే బుద్ధిః అంతఃకరణం॥ ౪౮ ॥ మామపీతి ॥ అగతధర్మాణం కృత్యాకరణవంతం - వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం పురస్కృతవ్యతిక్రమం అకృత్యకారిణమిత్యర్థః - వాచా పరిపాలయ - సర్వం మయా సోఢం తమితి వదేత్యర్థః॥ ౪౯॥ కార్యాంతరమప్యర్థయతే నత్వి త్యాదినా॥ నాత్మానం ప్రతిశోచే - త్వయా దత్తసమ్యగ్గతికత్వాత్ - నాపి తారాదికాన్ ప్రతి - సుగ్రీవస్య విద్యమానత్వాత్ - పుత్రం అంగాదం గాత్సంభవసీత్యుక్తరీత్యా స్వానతిరిక్తం - గుణశ్రేష్ఠం పితృశుశ్రూషాదిగుణైశ్శ్రేష్ఠం - కనకాంగదం - దర్శనీయమిత్యర్థః॥ ౫౧॥ సుగ్రీవేచేతి ॥ మతిం - తుల్యామితి శేషః॥ ౫౪॥ యాతఇతి॥ వృత్తిః ప్రీతిరితి యావత్ ॥ ౫౫॥ మద్దోషేతి॥ నావమన్యేత పుత్రనిర్వాసనేనేతి భావః - అవస్థాతుం వ్యవస్థాపయితుం॥ ౫౬॥ త్వయేతి॥ ఉపాసితుం - మయేతి శేషః - న కేవలం మద్రాజ్యం - అన్యచ్చేత్యాహ -

దుర్లభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ * రాజానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః॥ ౪౨॥ తాన్న హింస్యాన్న చాక్రోశేన్నాక్షిపేన్నాప్రియం వదేత్ * దేవా మనుష్యరూపేణ చరంత్యేతే మహీతలే॥ ౪౩॥ త్వం తు ధర్మమవిజ్ఞాయ కేవలం రోషమాస్థితః * ప్రదూషయసి మాం ధర్మే పితృపైతామహే స్థితమ్॥ ౪౪ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ వాలీ ప్రవ్యథితో భృశమ్ * న దోషం రాఘవే దధ్యౌ ధర్మేఽధిగతనిశ్చయః । ప్రత్యువాచ తతో రామం ప్రాంజలిర్వానరేశ్వరః॥ ౪౫॥ యత్త్వమాత్థ నరశ్రేష్ఠ తదేవం నాత్ర సంశయః । ప్రతివక్తుం ప్రకృష్టే హి నాపకృష్టస్తు శక్నుయాత్ ॥ ౪౬॥ యదయుక్తం మయా పూర్వం ప్రమాదాదుక్తమప్రియమ్ । తత్రాపి ఖలు మే దోషం కర్తుం నార్హసి రాఘవ॥ ౪౭॥ త్వం హి దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః ప్రజానాం చ హితే రతః । కార్యకారణసిద్ధౌ తే ప్రసన్నా బుద్ధిరవ్యయా॥ ౪౮॥ మామప్యగతధర్మాణం వ్యతిక్రాంతపురస్కృతమ్ । ధర్మసంహితయా వాచా ధర్మజ్ఞ పరిపాలయ॥ ౪౯॥ న త్వాత్మానమహం శోచే న తారాం న చ బాంధవాన్ । యథా పుత్రం గుణశ్రేష్ఠమంగదం కనకాంగదమ్॥ ౫౦॥ స మమాదర్శనాద్దీనో బాల్యాత్ప్రభృతి లాలితః । తటాక ఇవ పీతాంబురుపశోషం గమిష్యతి॥ ౫౧ ॥ బాలశ్చాకృతబుద్ధిశ్చ ఏకపుత్రశ్చ మే ప్రియః । తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః॥ ౫౨॥ సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతిముత్తమామ్ । త్వం హి శాస్తా చ గోప్తా చ కార్యాకార్యవిధౌ స్థితః॥ ౫౩ ॥ యా తే నరపతే వృత్తిర్భరతే లక్ష్మణే చ యా । సుగ్రీవే చాంగదే రాజంస్తాం త్వమాధాతుమర్హసి॥ ౫౪॥ మద్దోషకృతదోషాం తాం యథా తారాం తపస్వినీమ్ । సుగ్రీవో

జ్ఞానుధిక్షేప స్తవనయుక్త ఇత్యాశయేనాహ ॥ దుర్లభస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ౪౪॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ ప్రవ్యథితః అజ్ఞానాత్ ధర్మాత్మానం త్వామధిక్షిప్తవానహమిత్యనుతప్తః॥ ౪౫॥ యదితి॥ ప్రకృష్టే శ్రేష్ఠే - సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థః । అపకృష్టః కించిద్జ్ఞః॥ ౪౭॥ త్వమితి ॥ దృష్టార్థశ్చాసౌ తత్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః - కార్యకారణసిద్ధౌ - కార్యం దండనం కారణం తద్ధేతుభూతం పాపం - తయోః సిద్ధౌ పరిజ్ఞానే బుద్ధిరంతఃకరణం ప్రసన్నా నిర్మలా వైషమ్యరహితేత్యర్థః॥ ౪౮॥ మామితి॥ అపగతకర్మాణం కృత్యాకరణవంతం - వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం పురస్కృతవ్యతిక్రాంతమకృత్యకారిణమిత్యర్థః - వాచా పరిపాలయ వక్ష్యమాణం తథా కరిష్యామీతి వాచా సమాశ్వాసయేత్యర్థః॥ ౫౫॥ మద్దోషేతి॥ మద్దోషకృతదోషాం - సుగ్రీవాయ మత్కృతాపరాధేన కృతాపరాధాం - అవస్థాతుం అవస్థాపయితుం॥ ౫౬॥ టీ॥ వ్యక్తదర్శనం

శక్యమితి॥౫౭॥తర్హి-తథాకింనకృతఃతత్రాహ-త్వత్తఇతి॥ఆక్రాంతుఃఆక్రాంతుమాణఇవేత్యర్థః॥౫౮॥సతమితి॥వ్యక్తదర్శనంవిశదజ్ఞానంసామసాంత్వనం॥౬౦॥స
సంతాపఇతి॥ఏతదర్థంపుత్రపాలనార్థం॥౬౦॥నవయమితి॥వయంనచింత్యాఃఅకృత్యకారిణఇతిశేషః-నాప్యాత్మా-నివృత్తపాపత్వాత్-కుతఇత్యత్రాహ-వయమితి
భవద్విశేషేణభవతోకృత్యరూపవిశేషేణహేతునా-ధర్మతఃప్రాయశ్చిత్తరూపేధర్మే-సప్తమ్యర్థేతసిః-కృతనిశ్చయాః- అతోవయంనచింత్యాఇత్యాదిపూర్వే
ణాన్వయః॥౬౧॥ఉక్తంవివృణోతి-దండ్యఇతి॥కార్యకారణసిద్ధార్థౌదండ్యత్వదండయితృత్వాభ్యాంనిష్పన్నప్రయోజనావిత్యర్థః॥ ౬౨ ॥తదితి॥ధర్మదృష్టేనధర్మ
శాస్త్రదృష్టేనవర్త్మనాదండసంయోగాత్ విగతకల్మషస్సన్-ధర్మ్యాంధర్మాదనపేతాం-స్వాంప్రకృతింయథావస్థితశుద్ధస్వరూపం-గతః॥౬౩॥హేత్వంతిరేణా
శ్వాసయతి-త్యజేతి॥విధానంవిధిః-ప్రారబ్ధంకర్మేతియావత్ ॥౬౪॥౬౫॥ఉక్తమర్థంసర్గాంతేశ్లోకాభ్యాంపునస్సంగృహ్ణాతి-సతస్యేతి॥సమాహితంసమాధానరూ
పం॥౬౬॥శరేతి॥ప్రధూషితఇతియత్ ఇదంమేఅపచరితం-తుమతుమస్వ ॥ అస్మిన్ సర్గేసార్ధసప్తషష్టిశ్లోకాః॥౬౭॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః. ***

నావమన్యేతతథావస్థాతుమర్హసి॥౫౬॥త్వయాహ్యనుగృహీతేనరాజ్యంశక్యముపాసితుమ్ । త్వద్వశేవర్తమానేనతవచిత్తానువర్తినా॥౫౭॥శ
క్యందివంచార్జయితుంవసుధాంచాపిశాసితుమ్॥౫౮॥త్వత్తోహంవధమాకాంక్షన్వార్యమాణోపితారయా*సుగ్రీవేణసహభ్రాత్రాద్వంద్వయుద్ధ
ముపాగతః॥౫౯॥ఇత్యుక్త్వాసన్నతోరామంవిరరామహరీశ్వరః॥ ౫౮॥ సతమాశ్వాసయద్రామోవాలినంవ్యక్తదర్శనమ్।సామసంపన్నయావా
చాధర్మతత్త్వార్థయుక్తయా॥౬౦॥నసంతాపస్త్వయాకార్యఏతదర్థంప్లవంగమ॥౬౦॥నవయంభవతాచింత్యానాప్యాత్మాహరిసత్తమ * వయం
భవద్విశేషేణధర్మతఃకృతనిశ్చయాః॥ ౬౧॥ దండ్యేయఃపాతయేద్దండందండ్యోయశ్చాపిదండ్యతే * కార్యకారణసిద్ధార్థావుభౌతౌనావసీదతః ॥
౬౨॥తద్భవాన్దండసంయోగాదస్మాద్విగతకల్మషః*గతస్స్వాంప్రకృతింధర్మ్యాంధర్మదృష్టేనవర్త్మనా॥౬౩॥ త్యజశోకంచమోహంచభయం
చహృదయేస్థితమ్ * త్వయావిధానంహర్యగ్ర్యనశక్యమతివర్తితుమ్॥ ౬౪॥ యథాత్వయ్యంగదోనిత్యంవర్తతేవానరేశ్వర * తథావర్తేతసుగ్రీవే
మయిచాపినసంశయః॥౬౫॥ సతస్యవాక్యంమధురంమహాత్మనస్సమీహితంధర్మపథానువర్తినః । నిశమ్యరామస్యరణావమర్దినోవచస్సుయుక్తం
నిజగాదవానరః॥౬౬॥ శరాభితప్తేనవిచేతసామయాప్రదూషితస్త్వంయదజానతాప్రభో । ఇదంమహేంద్రోపమభీమవిక్రమప్రసాదితస్త్వంక్ష
మమేనరేశ్వర॥౬౭॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - అష్టాదశస్సర్గః ***

అభివ్యక్తసర్వేశ్వరస్వరూపజ్ఞానం॥౬౦॥నవయమితి॥వయంభవతానచింత్యాఃనవిచార్యాః- పరాఙ్ముఖస్యమేవధంప్రచ్ఛన్నంకృత్వా-ఏషపాపమార్జితవాన్।ఉ
తపుణ్యమితిభవతానవిచార్యాఇత్యర్థః - నాప్యాత్మాచింత్యః-భ్రాతృభార్యాహరణాదికంకృత్వాగతోహం - కింభవిష్యామీతిత్వంచత్వయానవిచార్యః - కుతఃవ
యంభవద్విశేషేణభవతోవిశేషేణ-ధర్మతఃధర్మేకృతనిశ్చయాః - అస్యవధఃకింధర్మ్యఃఉతాధర్మ్యఃఇతివిశేషేణవిచార్య-ధర్మేనిశ్చయంకృతవంతఇత్యర్థః
యద్వాభవద్విశేషేణభవదకృత్యవిశేషేణహేతునా - ధర్మతఃప్రాయశ్చిత్తరూపధర్మేవయంకృతనిశ్చయాఃఅతోవయంభవతాఅచింత్యాః అకృత్యంకృతవం
తఇతినవిచార్యాః-నాప్యాత్మామమపరలోకప్రతిబంధకమస్తీతిభవానపినవిచార్యఇత్యర్థః॥శ్లో॥రాజభిర్ధృతదండాస్తుకృత్వాపాపానిమానవాః ।నిర్మలాస్స్వ
ర్గమాయాంతిసంతస్సుకృతినోయథా ॥ శాసనాద్వావిమోక్షాద్వాస్తేనస్తేయాద్విముచ్యతే - రాజాత్వశాసన్పాపస్యతదవాప్నోతికిల్బిషమితిమనువచనాను
సారేణఉభయోరపిదోషాభావఇతిభావః॥౬౧॥ఉక్తమేవార్థంవివృణోతి ॥దండ్యఇతి॥కార్యకారణసిద్ధార్థౌ - కార్యందండనంకారణమపరాధఃభావప్రధానో
యంనిర్దేశః-దండ్యత్వదండయితృత్వాభ్యాంనిష్పన్నప్రయోజనావిత్యర్థః॥౬౨ ॥ తదితి ॥తత్తస్మాత్కారణాత్ స్వాంప్రకృతింస్వకీయంపరిశుద్ధతాస్వభావం॥
౬౩॥త్యజేతి॥విధానంవిధిః॥౬౪॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టాదశస్సర్గః.

తారాగమనమేకోనవింశే - సవానరమహారాజ ఇత్యాది॥ విక్షతః విశేషేణక్షతః జీవితాంతే జీవితాంతకాలే॥౧॥౨॥౩॥ సాసపుత్రా ప్రియమితి॥ అప్రియమితి చ్ఛేదః విని ధానాన్నాకత్వాత్ - గిరిగహ్వరాద్గిరిగుహాతః - గుహారూపాహికిష్కింధేత్యుక్తం॥౪॥ వివిధాద్విచిత్రాంతఃప్రదేశాత్॥౪॥ యేత్విత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ౫॥౬॥ సాదదర్శతతస్త్రస్తా హరీనాపతతో మృతమ్। యూథాధిపపరిభ్రష్టాన్మృగాన్నిహతయూథపానితి పాఠః॥ ౭॥ పూర్వం సామాన్యతో విదితవృత్తాంతాపి విశేషజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి తానితి॥ ౮॥ వానరా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ దుర్గతాః అగతికాః॥ రాజ్యలాభాయ సుగ్రీవేణ వాలీహతశ్చేత్ప్లవతాం కిం భయమిత్యర్థః - మార్గణైరితి బహువచనం సంభావనయోక్తం॥౯॥ కపిపత్న్యా ఇతి॥ అవిక్లిష్టం సయుక్తికమితి యావత్॥౧౦॥ జీవపుత్రే ఇతి॥ అపుత్రాయాః ఖలు మృతభర్త్రనుగమనమితి భావః - నయతి - లోకాంతరమితి శేషః॥౧౧॥౧౨॥ అభిద్రుతమితి॥ విద్రుతం పూర్వం కిష్కింధాతో నిర్గతమిదం బలం ప్రసృతం ప్రకీర్ణం సత్ అభిద్రుతం కిష్కింధాభిముఖేన ద్రుతం॥౧౩॥౧౪॥ అథ వేతి॥ హే రుచిరాననే - తే - ఇహ కిష్కింధాయాం. స్థానం అవస్థానం - అరుచిరం అనభిమతం - అత్ర స్థాతుం న రోచత ఇత్యర్థః - హి యస్మాత్కారణాత్ వానరాః శత్రుభూతాః - దుర్గాణి కిష్కింధాయాః దుష్ప్రవేశస్థలాని - ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి - అన్యాని - అస్మదావాసస్థలభిన్నానీత్యర్థః॥ ౧౫॥ అస్త్వాక్రమణం తతః కిమిత్యత్రాహ - అభార్యా ఇతి॥ అభార్యాః భార్యావిరహితాః - సభార్యాః సమానభార్యాః - సాధారణభార్యా ఇత్యర్థః - యే వాలినా విప్రవాసితాః వనచారిణస్సంతి తేభ్యః విప్రయుక్తేభ్యః - స్వభార్యావిరహిభ్యః - లుబ్ధేభ్యః సాధారణభార్యాంతరాభిలాషిభ్యః - స్వేభ్యః జ్ఞాతిభ్యస్సుగ్రీవాదిభ్యః - నః అస్మాకం - అత్ర కిష్కింధాస్థానే - తుములం నిరంతరం - భయం భవతి - అనేన భావిసుగ్రీవవ్యాపారస్సూచితః - రుచిరానన ఇత్యాదిసంబోధనాత్తస్యాస్సహమరణసాహసం ద్యోత్యతే॥ ౧౬॥

స వానరమహారాజశ్శయానశ్శరపీడితః। ప్రత్యుక్తో హేతుమద్వాక్యైర్నోత్తరం ప్రత్యపద్యత॥౧॥ అశ్మభిః ప్రవిభిన్నాంగః పాదపైరాహతో భృశం। రామబాణేన చ క్రాంతో జీవితాంతే ముమోహ సః॥౨॥ తం భార్యా బాణమోక్షేణ రామదత్తేన సంయుగే। హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ వాలినమ్॥౩॥ సా సపుత్రా ప్రియం శ్రుత్వా వధం భర్తుస్సుదారుణమ్। నిష్పపాత భృశం త్రస్తా వివిధాద్గిరిగహ్వరాత్॥౪॥ యే త్వంగదపరీవారా వానరా భీమవిక్రమాః। తే సకార్ముకమాలోక్య రామం త్రస్తాః ప్రదుద్రువుః॥౫॥ సా దదర్శ తతస్త్రస్తా హరీనాపతతో భృశమ్। యూథాదివ పరిభ్రష్టాన్మృగాన్నిహతయూథపాన్॥౬॥ తానువాచ సమాసాద్య దుఃఖితాన్దుఃఖితా సతీ। రామవిత్రాసితాన్సర్వాననుబద్ధానివేషుభిః॥౭॥ వానరా రాజసింహస్య యస్య యూయం పురస్సరాః। తం విహాయ సుసంత్రస్తాః కస్మాద్ద్రవథ దుర్గతాః॥ * రాజ్యహేతోస్స చేద్భ్రాతా భ్రాత్రా రౌద్రేణ పాతితః। రామేణ ప్రహితైరారాద్ మార్గణైర్దూరపాతిభిః॥౯॥ కపిపత్న్యా వచశ్శ్రుత్వా కపయః కామరూపిణః। ప్రాప్తకాలమవిక్లిష్టమూచుర్వచనమంగనాం॥౧౦॥ జీవపుత్రే నివర్తస్వ పుత్రం రక్ష స్వ చాంగదమ్। అంతకో రామరూపేణ హత్వా నయతి వాలినమ్॥ ౧౧॥ క్షిప్తాన్వృక్షాన్సమావిధ్య విపులాశ్చ శిలాస్తథా। వాలీ వజ్రసమైర్బాణై రామేణ వినిపాతితః॥౧౨॥ అభిద్రుతమిదం సర్వం విద్రుతం ప్రసృతం బలమ్। అస్మిన్ప్లవగశార్దూలే హతే శక్రసమప్రభే॥౧౩॥ రక్ష్యతాం నగరద్వారమంగదశ్చాభిషిచ్యతామ్। పదస్థం వాలినః పుత్రం భజిష్యంతి ప్లవంగమాః॥౧౪॥ అథ వా రుచిరం స్థానమిహ తే రుచిరాననే। ఆవిశంతి హి దుర్గాణి క్షిప్రమన్యాని వానరాః॥౧౫॥ అభార్యాశ్చ సభార్యాశ్చ సంత్యత్ర వనచారిణః। లుబ్ధేభ్యో విప్రయుక్తేభ్యస్తేభ్యో నస్తుములం భయం॥

౧॥టీ॥ ముమోహ మూర్ఛ॥౨॥౩॥ సేతి॥ వివిధాత్ విచిత్రాంతః ప్రదేశాత్॥౪॥ తానితి॥ ఇషుభిః అనుబద్ధానివ ఇషుభిః ప్రోతానివ॥౭॥ * రాజ్యహేతోరిత్యత్రైకేనైవ బాణేన వాలిహననే సత్యపి వాలివిషయే బహుబాణప్రయోగసంభావనయా మార్గణైరితి బహువచననిర్దేశః॥౯॥ కపిపత్న్యా ఇతి॥ అవిక్లిష్టం ఐకరూప్యం॥౧౨॥ అభీతి॥ అభిద్రుతమితి॥ అభిద్రుతం కిష్కింధాభిముఖ్యేన ద్రుతం - విద్రుతం విధావితం - ప్రసృతం ప్రకీర్ణం॥౧౩॥ అథ వేతి॥ తే తవ ఇహ కిష్కింధాయాం స్థానమవస్థానమరుచిరం అనభిమతం - హి యస్మాత్కారణాత్ వానరాః శత్రుభూతాః - దుర్గాణి కిష్కింధా దుష్ప్రవేశస్థలాని ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి॥టీ॥ ఏవమకరణే బాధకమాహ॥ అథ వేతి॥౧౫॥ అత్రావస్థానే భయమవశ్యం భావీతి ప్రతిపాదయంతి॥ అభార్యా ఇతి॥ అభార్యాః భార్యావిరహితాః - సభార్యాశ్చ వాలినా విప్రకృతా యే వనచారిణః

అల్పేతి ॥ అల్పాంతరగతానాం కించిదవకాశం ప్రాప్తానాం - సంభావనాయ కియన్మాత్రావకాశం ప్రాప్తానామిత్యర్థః - ఆత్మనః ప్రతిరూపం స్వబుద్ధ్యనుగుణం ॥ యద్వా-అంతరం బుద్ధిః - అల్పబుద్ధీనామిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ బాహుభ్యాం-హస్తాభ్యామిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ఆవ్రజంతీత్యాది ॥ దానవేంద్రాణాం మాయావిప్రభృతీనాం-వజ్రిణామితి ప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయా బహువచననిర్దేశః - మహావాతసమావిష్టం సమావిష్టమహావాతమివస్థితం-సమావేశః సంక్షోభావః-యద్వా-సమావిష్టమితి భావే నిష్ఠా-మహావాతసమావేశమివస్థితం-పరాక్రాంతం పరాక్రమః-నర్దతాం మధ్యే భీమం నర్దంతం-శార్దూలేన సింహేన॥ని॥ సింహో మృగేంద్రః పంచాస్యో హర్యక్షశ్శ్వేతపింగళః । వ్యాదీర్ణాస్యో మహానాదశ్శార్దూలోతులవిక్రమః ఇతి వైజయంతీ॥ యద్వా-అసంభావితత్వద్యోతనాయ శార్దూలహింసితసింహమివేత్యభూతోపమా-అర్చితమితి- అత్ర భాగవతాద్యుక్తకాళీయనాగప్రహరణవేళాయాం బలిస్థానం చైత్యముపన్మథితమిత్యవగంతవ్యమిత్యాహుః-సర్వలోకస్య సర్వలోకేన-అర్చితం- సపతాకం అలంకృతమిత్యర్థః-సవేదికం శ్రమహరవేదికాసంపన్నం - ఏవం వర్తమానమపి తత్ర నిగూఢనాగగ్రహణాయ గరుడోన్మథితం చైత్యమివస్థితమిత్యర్థః-శౌర్యాదిసంపన్నోపి భ్రాతృభార్యాపహరణపాపవత్త్వేన హత ఇత్యత్ర దృష్టాంతోయం-అవష్టభ్యేతి ఊర్జితం దృఢం-ధనురవష్టభ్యతిష్ఠంతం-అనేనాకర్ణాకారాకార ఉచ్యతే - చకారేణ తాదృశసంస్థానవిశేషేణాకర్షకతా కథ్యతే- భర్తారం హతవంతం రామం తత్సాహాయ్యకృతం తదనుజం తేన సంహారయితారం సుగ్రీవం చ దదర్శ-శుభాత్ర శత్రుత్వబుద్ధిం విహాయ శుభహృదయా బభూవ-న రామస్య దోషోస్తి-కింతు వాలిన ఏవ - పానీయపానాయ తటాకే ఖాతే తత్ర కంటకుర్వంశిలాం బద్ధ్వా పతిత్వా మ్రియమాణస్యైవ హి దోషః-అయమప్యనుకూలశ్చేత్ కథమేనం నరక్షేత్ - కించ మమ ప్రాణా హి పాండవా ఇత్యుక్తనీత్యా స్వప్రాణభూతే స్వాశ్రితే హింసాం కుర్వంతం కథం వ్యపేక్షేత్ -అత ఏవ హి ప్రథయయుద్ధేన హింసితవాన్- కింతు స్వాశ్రితాపరాధం దృష్ట్వైవ పునర్యుద్ధే వాలిసంహతవానిత్యమన్యతేతి భావః॥ ౨౨ ॥ క్షేప్తారమితి॥ వజ్రిణామితి కింకరవజ్రాదిభేదవివక్షయా బహువచననిర్దేశః ప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయా వా॥ నర్దంతమితి॥ నర్దతాం మధ్యే భీమం నర్దంతం-శూరం శూరేణ పాతితమిత్యుభయోస్సమత్వాభిధానాదత్ర శార్దూలశబ్దేన సింహ ఉచ్యతే॥ ౨౫ ॥ తమిమమర్థం వ్యంజయన్నాహ- తానితి॥ అతీత్యేతి నాతిక్రమ ఉచ్యతే-సర్వేషాం సమీపస్థత్వాత్ -కింతు తత్ర దోషబుద్ధిమకృత్వేత్యర్థః-భర్తారం సమాసాద్యేతి- ఉ

౧౭ ॥ అల్పాంతరగతానాం తు శ్రుత్వా వచనమంగనా । ఆత్మనః ప్రతిరూపం సా బభాషే చారుహాసినీ ॥ ౧౮ ॥ పుత్రేణ మమ కిం కార్యం కిం రాజ్యేన కిమాత్మనా । కపిసింహే మహాభాగే తస్మిన్ భర్తరి నశ్యతి ॥ ౧౯ ॥ పాదమూలం గమిష్యామి తస్యైవాహం మహాత్మనః । యోసౌ రామప్రయుక్తేన శరేణ వినిపాతితః ॥ ౨౦ ॥ ఏవముక్త్వా ప్రదుద్రావ రుదంతీ శోకకర్శితా । శిరశ్చోరశ్చ బాహుభ్యాం దుఃఖేన సమభిఘ్నతీ ॥ ౨౧ ॥ ఆవ్రజంతీ దదర్శాథ పతిం నిపతితం భువి । హంతారం దానవేంద్రాణాం సమరేష్వనివర్తినామ్ * క్షేప్తారం పర్వతేంద్రాణాం వజ్రాణామివ వాసవమ్ । మహావాతసమావిష్టం మహామేఘౌఘనిస్స్వనమ్ * శక్రతుల్యపరాక్రాంతం వృష్ట్వేవోపరతం ఘనమ్ । నర్దంతం నర్దతాం భీమం శూరం శూరేణ పాతితమ్ * శార్దూలేనామిషస్యార్థే మృగరాజం యథా హతమ్ । అర్చితం సర్వలోకస్య సపతాకం సవేదికమ్ * నాగహేతోస్సుపర్ణేన చైత్యమున్మథితం యథా । అవష్టభ్యావతిష్ఠంతం దదర్శ ధనురుత్తమమ్ * రామం రామానుజం చైవ భర్తుశ్చైవానుజం శుభా ॥ ౨౫ ॥ తానతీత్య సమాసాద్య భర్తారం నిహతం రణే * స

సంతి- తేభ్యః విప్రయుక్తేభ్యో లబ్ధేభ్యః స్వేభ్యః సుగ్రీవాదిజ్ఞాతిభ్యః -నః అస్మాకం అత్ర కిష్కింధావస్థానే తుములం భయం భవతీతి యోజనా ॥ ౧౬ ॥ అల్పేతి ॥ అల్పాంతరగతానాం నాతిదూరవర్తినాం - ఆత్మనః ప్రతిరూపం ఆత్మానురూపం ॥ టీ ॥ అల్పాంతరగతానాం నాతిదూరవర్తినాం ఏవం భయేన కించిద్భేదం ప్రాప్తానామితి వా ॥ ౨౧ క్షేప్తారమితి ॥ వజ్రాణామితి కింకరవజ్రాదిభేదవివక్షయా బహువచననిర్దేశః మహావాతసమావిష్టం-భావే నిష్ఠా-మహావాతస్యేవ సమావిష్టం సమావేశనం యస్య స తథోక్తః తం-యుద్ధే మహావాతసదృశవేగమిత్యర్థః * నర్దంతమితి ॥ నర్దతాం మధ్యే భీమం నర్దంతం * శార్దూలేన సింహేన ॥ టీ ॥ సింహో మృగేంద్రః పంచాస్యో హర్యక్షశ్శ్వేతపింగళః । వ్యాదీర్ణాస్యో మహానాదశ్శార్దూల ఇతి వైజయంతీ ॥ అర్చితమితి ॥ సర్వలోకస్య సర్వలోకేన చైత్యమున్మథితం - యథా గరుడేన కాళీ

పసగేణస్వాజ్ఞానేనాయంహతఇతిబుద్ధవతీతిజ్ఞాప్యతే॥౨౭॥సుప్తేతి॥సందితంబద్ధం-మృత్యుదామభిఃమృత్యుపాశైః-ఆసన్నప్రాణమిత్యర్థః॥రా॥సందితంబద్ధం॥ని॥
బద్ధేసందానితంమూతముద్దితంసందితంసితమిత్యమరః॥౨౮॥తామితి॥కష్టంవిషాదంఅత్యంతవిషాదమిత్యర్థః॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా
యణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః. **

అథ తారాప్రలాపావింశే-రామేత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥సాతారా-తందృష్ట్వాపర్యష్వజత॥౧॥ఇషుణేత్యాదిసార్ధః॥రా॥రామచాపేతి॥పతదనంతరంసాసమా
సాద్యేతిశ్లోకఃకతిపయకోశేషుప్రమాదాల్లిఖితోవర్తతే- అయండపరి-దుర్లభం దర్శనంతస్యతవవత్సభవిష్యతీత్యనంతరంద్రష్టవ్యః-తారాఉచ్చైస్స్వరాల
తోనపునరుక్తిః॥౩॥రణఇతి॥అపురోభాగాందోషదర్శనరహితాంఅనపరాధామితియావత్॥౪॥వ్యక్తమితి॥హేవీరఅత్రనిర్మితాకిష్కింధేవాన్యాపురీస్వర్గమా
ర్గత్వయాధర్మతఃప్రవర్తితా-అతఃఖల్విమాంత్యక్త్వాగంతుముద్యతోసీతిభావః॥ ౭॥యానీతి॥అస్మాభిరితిఇతరస్త్ర్యపేక్షయాబహువచనం- అస్మాభిస్సహత్వ
యాయానివిహృతానివిహారాః-కృతానీత్యధ్యాహారః- తేషాంత్వయాఉపరమఃవిరామఃకృతః॥౮॥నిరానందేతి॥అద్యనిరానందానిరాశాకాలాంతరేఆనందోభవిష్య
తీత్యాశారహితాహంశోకసాగరేనిమగ్నాఅస్మితశేషః-పంచత్వంమరణం॥౯॥హృదయమితి॥మహ్యంమమ॥రా॥మహ్యంమమ-హృదయంసుస్థిరంమేయదితిచపాఠః
౧౦॥సుగ్రీవస్యేతి॥వ్యుష్టిఃఫలంవ్యుష్టిః-ఫలేసమృద్ధౌచేత్యమరః। వివాసితఇతియత్తస్యవ్యుష్టిరిత్యన్వయః॥౧౧॥నిశ్శ్రీయేతి॥నిశ్శ్రీయసపరాశ్రేయస్కామా॥౧౨॥

మిథ్యావ్యధితాభూమావాసంభ్రాంతానిపపాతహ॥౨౭॥సుప్తేవపునరుత్థాయఆర్యపుత్రేతిక్రోశతీ * రురోదసాపతిందృష్ట్వాసందితంమృత్యుదా
మభిః॥౨౮॥తామవేక్ష్యతుసుగ్రీవఃక్రోశంతీంకురరీమివ * విషాదమగమత్కష్టందృష్ట్వాచాంగదమాగతమ్॥౨౯॥ఇత్యేకోనవింశస్సర్గః. ***

రామచాపవిసృష్టేనశరేణాంతకరేణతమ్ । దృష్ట్వావినిహతంభూమౌతారాతారాధిపాననా *సాసమాసాద్యభర్తారంపర్యష్వజతభా
మినీ॥౧॥ఇషుణాభిహతందృష్ట్వావాలినంకుంజరోపమమ్ * వానరేంద్రంమహేంద్రాభంశోకసంతప్తమానసా।తారాతరుమివోన్మూలంపర్యదే
వయదాతురా॥౩॥రణేదారుణవిక్రాంతప్రవీరప్లవతాంవర।కిందీనామపురోభాగామద్యత్వంనాభిభాషసే॥౪॥ ఉత్తిష్ఠహరిశార్దూలభజస్వశయ
నోత్తమమ్ । నైవంవిధాశ్శేరతేహిభూమౌనృపతిసత్తమాః॥౫॥అతీవఖలుతేకాంతావసుధావసుధాధిప । గతాసురపియాంగాత్రైర్మాంవిహా
యనిషేవసే॥౬॥వ్యక్తమన్యాత్వయావీరధర్మతస్సంప్రవర్తితా । కిష్కింధేవపురీరమ్యాస్వర్గమార్గవినిర్మితా॥౭॥యాన్యస్మాభిస్త్వయా
సార్ధంవనేషుమధుగంధిషు । విహృతానిత్వయాకాలేతేషాముపరమఃకృతః॥౮॥నిరానందానిరాశాహంనిమగ్నాశోకసాగరే।త్వయిపంచత్వమా
పన్నేమహాయూథపయూథపే॥౯॥హృదయంసుస్థిరంమహ్యందృష్ట్వావినిహతంభువి । యన్నశోకాభిసంతప్తంస్ఫుటతేద్యసహస్రధా॥౧౦॥సుగ్రీవ
స్యత్వయాభార్యాహృతాసచవివాసితః । యత్తుతస్యత్వయావ్యుష్టిఃప్రాప్తేయంప్లవగాధిప॥౧౧॥నిశ్శ్రీయసపరామోహాత్త్వయాచాహంవి
గర్హితా । యైషాబ్రువంహితంవాక్యంవానరేంద్రహితైషిణీ॥౧౨॥రూపయౌవనదృప్తానాందక్షిణానాంచమానద।నూనమప్సరసామార్యచిత్తా

యప్రహరణవేళాయాంబలిస్థానచైత్యమప్యున్మథితమిత్యవగంతవ్యం॥ ౨౭॥సుప్తేతి॥సందితంబద్ధం॥ టీ॥కురరీశారికా॥ ౨౯॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

రామేతి॥తారాఉచ్చైస్స్వరాఅతోనపునరుక్తిః॥౩॥రణఇతి॥అపురోభాగాందోషదర్శనరహితాం-అనపరాధామితియావత్॥౪॥ తారావసుధామాత్మనో
పిప్రియతమాంకాంతామభిధాయ-యుద్ధభూమౌభోగస్థానగతాంపురీముత్ప్రేక్షతే॥వ్యక్తమితి॥హేవీర-ధర్మతఃసంప్రవర్తితాధర్మేణయుద్ధమాచరతాపరస్మై
పదమార్గం-స్వర్గమార్గే-వీరస్వర్గసాధనభూతరణభూమౌ-కిష్కింధేవఅన్యారమ్యాపురీనిర్మితావ్యక్తంనూనం-నోచేత్త్వంకథమత్రశేషఇతిభావః॥౭॥యా
నీతి॥ద్వితీయస్త్వయాశబ్దః-ఉపరమఃకృతఇత్యనేనసంబధ్యతే॥టీ॥సంప్రతిస్వహృదయముపాలభతే॥హృదయమితి॥౧౦॥సుగ్రీవస్యేతి॥ సుగ్రీవస్యభార్యాత్వయా
హృతాసవివాసితశ్చేతియత్కర్మాస్తితస్యేయంవ్యుష్టిఃఫలంప్రాప్తేతియోజనా॥ని॥ వ్యుష్టిఃఫలేసమృద్ధౌచేత్యమరః॥౧౧॥టీ॥అహంచనిరాకృతేత్యాహ॥నిశ్శ్రీ

రూపేతి॥దక్షిణానాంఅనంగతంత్రకుశలానాం-ప్రమథిష్యసివశీకరిష్యసీతిభావఃవీరస్వర్గసిద్ధేరితిభావః॥౧౩॥కాలఇతి॥వశంఅవపన్నఃప్రాప్తః॥౧౪॥వైధవ్యమితి॥అ
హంపూర్వంఅదుఃఖోపచితాఅకృపణాచసతీసంప్రతికృపణాభూత్వావైధవ్యంశోకకృతసంతాపంచవర్తయిష్యామిధారయిష్యామి॥౧౫॥లాలితఇతి॥మేమయా
లాలితఃఅంగదఃపితృవ్యేపిత్రుభ్రాతరి-క్రోధమూర్ఛితేసతి-కామవస్థాంవత్స్యతివర్తయిష్యతినశ్యత్యేవేతిభావః॥౧౬॥కురుష్వేతి॥అనేనతదానీమంగదస్సమాగతఇ
తిద్యోత్యతే॥౧౭॥[అస్మిన్సర్గేద్వితీయశ్లోకతయాగోవిందరాజార్యవ్యాఖ్యాతస్యసాసమాసాద్యేతిశ్లోకస్య-దుర్లభందర్శనంతస్యతవవత్సభవిష్యతీత్యస్యానం
తరపఠితవ్యతామంగీకృతవతారామానుజార్యేణకృతమిదంవ్యాఖ్యానం]॥రా॥సాసమాసాద్యేతి॥సాఅంగదంప్రతితథోక్తవతీ॥౧౮॥రామేణేతి॥మహత్అనైర్యరణ
కర్మకృతం-ఆనృణ్యంచగతంప్రాప్తం-ప్రతిశ్రవేప్రతిజ్ఞావిషయే॥౧౯॥సుగ్రీవంప్రత్యాహ-సకామఇతి॥శస్త్రఃహింసితః॥౨౦॥వాలినంప్రత్యాహకిమితి॥౨౧॥త
స్యాఇతి॥విలపితంవిలాపం॥రా॥పరిగృహ్యాంగదందీనందుఃఖార్తాఃపరిచుక్రుశురిత్యతఃపరంకిమంగదమితిశ్లోకః- తతఃపరంకిమప్రియమితిశ్లోకః - తతఃపరంయద్యప్రి
యమితిశ్లోకః-తతఃపరంతథాతుతారేతిసర్గాంతశ్లోకః॥౨౨॥కిమంగదమితి॥ సాంగదావీరావీర్యవంతౌబాహూయస్యసతథోక్తః-గుణసన్నికృష్టంగుణైఃప్రత్యాస
న్నం-గుణైస్తవసదృశమిత్యర్థః- హేప్రియపుత్రేతిసంబుద్ధిః-ప్రియఃపుత్రోయస్యసః-ఇయంస్త్రీజనప్రలాపపరిపాటీ॥ ౨౪ ॥ యదీతి ॥ అసంప్రధార్యఅవిజ్ఞాయ॥
౨౫॥తథాత్వితి॥ప్రాయముపోపవేష్టుం-ప్రాయోపవేశంకర్తుమిత్యర్థః- ప్రసముపోదఃపాదపూరణఇతిద్విర్వచనం- అత్ర సర్గేశ్లోకవ్యత్యాసోలేఖకకృతఃఅస్మిన్
సర్గేషడ్వింశతిశ్లోకాః॥రా॥అస్మిన్సర్గేపరిగృహ్యాంగదందీనందుఃఖార్తాఃపరిచుక్రుశురిత్యతఃపరం ఉపరితనసర్గస్థాఃహనుమద్వాక్యభూతాః గుణదోషకృతం

ని ప్రమథిష్యసి॥౧౩॥కాలోనిస్సంశయోనూనంజీవితాంతకరస్తవ । బలాద్యేనావపన్నోసిసుగ్రీవస్యావశోవశమ్॥౧౪॥వైధవ్యంశోకసంతాపంకృ
పణంకృపణాసతీ । అదుఃఖోపచితాపూర్వంవర్తయిష్యామ్యనాథవత్ ॥౧౫॥ లాలితశ్చాంగదోవీరస్సుకుమారస్సుఖోచితః । వత్స్యతేకామవస్థాం
మేపితృవ్యేక్రోధమూర్ఛితే॥౧౬॥కురుష్వపితరంపుత్రసుదృష్టంధర్మవత్సలమ్ । దుర్లభందర్శనంవత్సతవతస్యభవిష్యతి ॥౧౭॥ (సాసమాసాద్యభ
ర్తారంపర్యష్వజతభామినీ।ఇషుణాభిహతందృష్ట్వావాలినంకుంజరోపమం] సమాశ్వాసయపుత్రంత్వంసందేశంసందిశస్వచ।మూర్ధ్నిచైనంసమా
ఘ్రాయప్రవాసంప్రస్థితోహ్యసి॥౧౮॥రామేణహిమహత్కర్మకృతంత్వామభినిఘ్నతా । ఆనృణ్యంచగతంతస్యసుగ్రీవస్యప్రతిశ్రవే॥౧౯॥స
కామోభవసుగ్రీవరుమాంత్వంప్రతిపత్స్యసే । భుంక్ష్వరాజ్యమనుద్విగ్నశ్శస్త్రోభ్రాతారిపుస్తవ ॥౨౦॥ కిమామేవంవిలపతీంప్రేమ్ణాత్వంనాభి
భాషసే । ఇమాఃపశ్యవరాబహ్వీర్భార్యాస్తేవానరేశ్వర॥౨౧॥తస్యావిలపితంశ్రుత్వావానర్యస్సర్వతశ్చతాః। పరిగృహ్యాంగదందీనందుఃఖార్తాః
పరిచుక్రుశుః॥౨౨॥కిమంగదంసాంగదవీరబాహోవిహాయయాస్యద్యచిరప్రవాసమ్ । నయుక్తమేవంగుణసన్నికృష్టంవిహాయపుత్రంప్రియపు
త్రగంతుమ్॥౨౩॥కిమప్రియంతేప్రియచారువేషమయాకృతంనాథసుతేనవాతే ।సహాంగదాంమాంసవిహాయవీరయత్ప్రస్థితోదీర్ఘమితఃప్రవా
సమ్॥౨౪॥యద్యప్రియంకించిదసంప్రధార్యకృతంమయాస్యాత్తవదీర్ఘబాహో । క్షమస్వమేతద్ధరివంశనాథవ్రజామిమూర్ధ్నాతవవీరపా
యసేతి॥నిశ్శ్రియసంకల్యాణంపరముద్దేశ్యంయస్యాస్సా॥౧౨॥రూపేతి॥ దక్షిణానాంసరళానాం-విదగ్ధానామితియావత్ ॥ ౧౩ ॥టీ॥ కాలఇతి ॥ బలాత్సామర్థ్యా
త్యేనకాలేనకర్త్రాఅవశఃఅస్వతంత్రఃసుగ్రీవస్యవశమధీనతాంఅవపన్నఃప్రాప్తః॥౧౪॥వైధవ్యమితి॥అదుఃఖోపచితాదుఃఖరహితేత్యర్థః॥ ౧౫ ॥లాలితఇతి॥
మేమయాలాలితః॥౧౬॥కురుష్వేతి॥పితరంసుదృష్టంకురుష్వ-పితరంసమ్యక్పశ్యేత్యర్థః॥ టీ ॥పుత్రంప్రత్యాహకురుష్వేతి॥౧౭॥సమాశ్వాసయేతి ॥ యతఃప్రవా
సంప్రస్థితోసిఅతఃమూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ-పుత్రంసమాశ్వాసయ-సందేశంసందిశస్వేతిసంబంధః॥[టీకాశిరోమణికారమహేశతీర్థాభ్యామపి రామానుజార్యే
ణేవాత్రైవసాసమాసాద్యేతిశ్లోకోవ్యాఖ్యాతః]సాసమాసాద్యేతి॥సాఅంగదంప్రతితథోక్తవతీ॥టీ॥వాలినంప్రత్యాహ ॥సమాశ్వాసయేతి॥౧౮॥టీ॥ సుగ్రీవస్యప్ర
తిశ్రవేప్రతిజ్ఞావిషయేఆనృణ్యంఅనృణత్వం॥౧౯॥సకామఇతి॥శస్త్రఃహింసితః॥౨౨॥కిమంగదమితి॥ సాంగదవీరబాహో - సాంగదౌవీరౌవీర్యవంతౌబాహూయస్య
సతథోక్తః-గుణసన్నికృష్టంగుణైఃప్రత్యాసన్నం-స్వగుణైస్తవసదృశమిత్యర్థః॥౨౫॥తథాత్వితి॥ ప్రాయముపోపవేష్టుంప్రాయోపవేశంకర్తుం అనశనదీక్షాంక

జంతురిత్యాదయశ్చత్వారశ్శ్లోకాస్సర్గసాంకర్యంచ కేషుచిత్ కోశేషుదృశ్యంతే-ఏతల్లేఖకప్రమాదకృతమిత్యవగంతవ్యం॥ ౨౮ ॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః.

అథహనుమత్సమాశ్వాసనమేకవింశే-తతఇత్యాది॥తారాంతారకాం॥౧॥గుణేతి॥జంతుఃగుణదోషకృతంజ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాంకృతం-స్వకర్మఫలంస్వకర్మవాసనాహేతుర్యస్యతత్తథోక్తం-యత్ కర్మాస్తి-తత్తస్య-శుభాశుభంఫలభూతంసుఖదుఃఖం. ప్రేత్యలోకాంతరంప్రాప్య-అవ్యగ్రఃఏకాగ్రస్సన్- అవాప్నోతి-అత్రకృతంశుభాశుభరూపంకర్మఆలోకాంతరేఫలదానాయసహైవగచ్ఛతీత్యర్థః-సుగ్రీవేణాయంమారితఇతినమంతవ్యంకింతుస్వకర్మణైవహతః-నిమిత్తమాత్రంసుగ్రీవఇతిభావః॥౨॥నాయంశోచనీయఃస్వకర్మానురూపేణగతత్వాత్ -కింతుస్వాత్మైవశోచ్యః-కేనకర్మణాకంలోకంగమిష్యామీతి-తద్దర్శయతి-శోచ్యేతి॥ స్వయంశోచ్యాత్వంకంప్రతిశోచసి-స్వయందీనాకందీనంఅనుకంపసేదయసే-బుద్బుదోపమేజలబుద్బుదవదస్థిరే-దేహేనిమిత్తసప్తమీ-కస్యకోవానుశోచ్యోస్తి-సర్వేషామప్యస్థిరత్వావిశేషాత్ - స్వయంస్థిరఏవహ్యస్థిరంశోచేదితిభావః॥౩॥అంగదస్త్వితి॥ద్రష్టవ్యఃపరిపాలనీయః-ఆయత్యాముత్తరకాలే-సమర్థానిహితాని॥౪॥జానాసీతి॥అనియతామాగతింగతింఅస్థిరతామితియావత్ -శుభంఔర్ధ్వదైహికంఐహలౌకికంరోదనాదికం॥౫॥యస్మిన్నితి॥యస్మిన్విషయే-హరీత్యవిభక్తికనిర్దేశఃహరీణామిత్యర్థః-కృతాంశానికృతవిభాగాని -సంతివర్తయంతిజీవనంకుర్వంతిసోయందిష్టాంతందిష్టస్యదైవకల్పితకాలస్యఅంతంసమాప్తిం॥౬॥ కాలోదిష్టోప్యనేహాపీత్యమరః।బహూనాంస్వజనానాంజీవయిత్వాగతఃస్వసుకృతఫలంప్రాప్తుంగతః-అతస్సనశోచ్యఇతిభావః॥౭॥యదితి॥ న్యాయదృష్టార్థఃశాస్త్రదృష్టతత్వార్థఃసానుదుఃఖితానాంస్వజనానాంసాంత్వనం - దానంఅభీష్టార్థదానం-క్షమాతత్కృతాపరాధసహనం-ఏతానుపరఃసక్తః - అయంధర్మజితాంస్వాధీనధర్మాధర్మకాణాం-భూమింలోకం-యత్ యస్మాత్ గతః-తస్మాన్నైనంశోచితుమర్హసి॥౮॥సర్వఇతి॥హరీణాంఋక్షాణాంచ-రాజ్యం-త్వత్సనాథంత్వయాసనాథం॥౯॥హర్యృ
డా॥౨౫॥తథాతుతారాకరుణంరుదంతీభర్తుస్సమీపేసహవానరీభిః। వ్యవస్యతప్రాయముపోపవేష్టుమనింద్యవర్ణాభువియత్రవాలీ॥౨౮॥ఇతి
శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే -వింశస్సర్గః.

తతోనిపతితాంతారాంచ్యుతాంతారామివాంబరాత్ ।శనైరాశ్వాసయామాసహనుమాన్హరియూథపః॥౧॥గుణదోషకృతంజంతుస్స్వకర్మఫలహేతుకమ్ । అవ్యగ్రస్తదవాప్నోతిసర్వంప్రేత్యశుభాశుభమ్॥౨॥శోచ్యాశోచసికంశోచ్యందీనందీనానుకంపసే । కస్యకోవానుశోచ్యోస్తిదేహేస్మిన్బుద్బుదోపమే॥౩॥అంగదస్తుకుమారోయంద్రష్టవ్యోజీవపుత్రయా ।ఆయత్యాంచవిధేయానిసమర్థాన్యస్యచింతయ॥౪॥జానాస్యనియతామేవంభూతానామాగతింగతిమ్ । తస్మాచ్ఛుభంహికర్తవ్యంపండితేనైహలౌకికమ్॥౫॥యస్మిన్హరిసహస్రాణిప్రయుతాన్యర్బుదానిచ ।వర్తయంతికృతాంశానిసోయందిష్టాంతమాగతః॥౬॥ యదయంన్యాయదృష్టార్థస్సామదానక్షమాపరః । గతోధర్మజితాంభూమింనైనంశోచితుమ

ర్హమిత్యర్థః-వ్యవస్యతనిశ్చితవతీ॥౨౮॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-వింశస్సర్గః.

౧॥గుణదోషకృతమితి॥జంతుఃస్వకర్మఫలహేతుకం- స్వకర్మఫలంవాసనాపరంపరయాహేతుఃయస్యతథోక్తం - గుణదోషకృతంజ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాంయత్కర్మాస్తితత్ -తదిత్యవిభక్తికనిర్దేశోయం-తస్యశుభాశుభంఫలభూతంసుఖదుఃఖంప్రేత్య- అవ్యగ్రఃఅవాప్నోత్యేవేతియోజనా॥౨॥ఆశ్వాసనప్రకారమాహ ॥ గుణదోషకృతమితి॥సుకృతదుష్కృతఫలంసర్వథాసర్వైరనుభావ్యమిత్యర్థః॥౨॥శోచ్యేతి॥దీనమిత్యత్రాపికమితిసంబధ్యతే-అనుశోకఃఅనుబంధశోకః॥౨॥ సర్వప్రాణిశరీరాణామనిత్యతయాసర్వేషాంశోచ్యత్వేననకుత్రాపిశోకఃకార్యఇత్యాహ॥నశోచ్యేతి॥౩॥అంగదస్త్వితి॥ఆయత్యాముత్తరకాలే-విధేయానికర్తవ్యానిసమర్థానిసప్రయోజకాని-అస్యఅంగదస్య॥౪॥జానాసీతి॥పండితేఇతిసంబుద్ధ్యంతమేతత్ -శుభంఔర్ధ్వదైహికంఐహలౌకికంరోదనాదికంనకర్తవ్యం॥౫॥ యస్మిన్నితి॥యస్మిన్ వర్తయంతిజీవనంకుర్వంతి-కృతాంశానికృతవిభాగాని-దిష్టాంతంపరికల్పితకాలాంతం-మరణమిత్యర్థః॥౬॥ యదయమితి॥ న్యాయదృష్టార్థఃన్యాయేనసీతి

తుపతిరాజ్యంచేతిపాఠః-అన్యథావక్ష్యమాణాంగదాభిషేకవచనవిరోధస్స్యాత్ ॥౮॥తావిమావితి॥తావిమౌశోకసంతాపౌశోకతత్కృతతాపౌ-శనైఃక్రమేణప్రేరయనివర్తయ-భర్తృమరణశోకస్యసద్యోదుస్త్యజత్వాదితిభావః॥ రా ॥తావిమౌశోకసంతాపౌశనైఃప్రేరయభామినీతిపాఠః-ప్రేరయనివర్తయ-త్వయేతి-అంగదాభిషేచనంతారాదుఃఖశాంతయేదర్శితం॥౯॥సంతతిశ్చేతి॥సంతతిశ్చయథాదృష్టాయత్ప్రయోజనకస్సంతానోలబ్ధః-సాంప్రతంఇదానీం- యచ్చకృత్యంకర్తుంయోగ్యంతత్సర్వం-రాజ్ఞఃక్రియతాం- ఏషనిశ్చయోస్యకాలస్యయోగ్యఇతిశేషః- నతుశోకఇతిభావః-పుత్రోత్పాదనఫలమౌర్ధ్వదైహికంక్రియతామిత్యర్థః॥౧౦॥ఉక్తమర్థంవాచాదర్శయతి-సంస్కార్యఇతి॥శాంతిందుఃఖశమం॥౧౧॥౧౨॥అంగదేతి॥అంగదప్రతిరూపాణాంఅంగదతుల్యానాంపుత్రాణాంసత్పుత్రాణాంశతంఏకతఃఏకత్రఏకతులాయామస్తు-హతస్యాప్యస్యగాత్రసంశ్లేషణంగాఢాలింగనంఏకతోస్తు-తయోర్మధ్యేభర్తృసంశ్లేషణమేవవరమిత్యర్థః॥ ౧౩॥ సంస్కార్యఇత్యస్యోత్తరమాహ-నచేతి॥హరిరాజస్యనప్రభవామితస్యసంస్కారకరణేనసమర్థాస్మి-అంగదస్యవానప్రభవామితస్యరాజ్యాభిషేకకరణేనప్రభవామీత్యర్థః॥౧౪॥నహీతి॥నాస్థేయానాదర్తవ్యా-నకర్తవ్యేత్యర్థః॥౧౫॥ నహీతి॥పరత్రపరలోకే - ఇహఅస్మిన్లోకేశత్రవభిముఖతయాహతోఅభిముఖహతఃసచాసౌవీరశ్చ తేనసేవితం॥౧౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకవింశస్సర్గః*******

ఏవమమోఘరామశరాభిఘాతేనమోహసమావిష్టంవాలినమ్మృతంనిశ్చిత్యసంస్కారాదికరణాయత్వరమాణౌహనుమతిదైవాత్కించిత్సమాశ్వస్తోవాలీకర్తవ్యభాగంనియచ్ఛతిద్వావింశే-వీక్షమాణఇత్యాది॥మందాసుఃఅల్పప్రాణః॥రా ॥నన్వత్రవీక్షమాణఇత్యాదినావాలినోజీవనంప్రతీయతే- పూర్వసర్గేమరణోత్తరకాలీనసంస్కారాదివిధానంహనుమతాకథముచ్యతఇతిచేత్ -అమోఘరామబాణాభిఘాతేనమోహసమావిష్టంవాలినమ్మృతంనిశ్చిత్యతథోక్తవానితినదోషః॥

హాసి॥౭॥సర్వేహిహరిశార్దూలాఃపుత్రశ్చాయంతవాంగదః। ఇదంహర్యృక్షరాజ్యంచత్వత్సనాథమనిందితే॥౮॥తావిమౌశోకసంతాపౌశనైః ప్రేరయభామిని । త్వయాపరిగృహీతోయమంగదశ్శాస్తుమేదినీమ్॥౯॥సంతతిశ్చయథాదృష్టాకృత్యంయచ్చాపిసాంప్రతమ్ ।రాజ్ఞస్తత్క్రియతాం తావదేవకాలస్యనిశ్చయః॥౧౦॥సంస్కార్యోహరిరాజశ్చఅంగదశ్చాభిషిచ్యతామ్ । సింహాసనగతంపుత్రంపశ్యంతీశాంతిమేష్యసి॥౧౧॥సాతస్యవచనంశ్రుత్వాభర్తృవ్యసనపీడితా । అబ్రవీదుత్తరంతారాహనుమంతమవస్థితమ్॥౧౨॥అంగదప్రతిరూపాణాంపుత్రాణామేకతశ్శతమ్ । హతస్యాప్యస్యవీరస్యగాత్రసంశ్లేషణంవరమ్॥౧౩॥నచాహంహరిరాజస్యప్రభవామ్యంగదస్యవా । పితృవ్యస్తస్యసుగ్రీవస్సర్వకార్యేష్వనంతరః॥౧౪॥నహ్యేషాబుద్ధిరాస్థేయాహనుమన్నంగదంప్రతి । పితాహిబంధుఃపుత్రస్యనమాతాహరిసత్తమ॥ ౧౫ ॥నహిమమహరిరాజసంశ్రయాత్ క్షమతరమస్తిపరత్రచేహవా । అభిముఖహరివీరసేవితంశయనమిదంమమసేవితుంక్షమమ్॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ఏకవింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋

వీక్షమాణస్తుమందాసుస్సర్వతోమందముచ్ఛ్వసన్ । ఆదావేవతుసుగ్రీవందదర్శత్వాత్మజాగ్రతః॥౧॥ తంప్రాప్తవిజయంవాలీసుగ్రీవం

మార్గేణదృష్టార్థఃదృష్టప్రయోజనఇత్యర్థః-ధర్మజితాంవశీకృతధర్మాణాంభూమింస్థానం॥౭॥టీ॥త్వత్సనాథంత్వయాసనాథం॥౮॥తావిమావితి ॥ తౌఇమౌహరిశార్దూలంఅంగదంప్రేరయనివర్తయదుఃఖాదితిశేషః॥౯॥సంతతిరితి॥సంతతిశ్చయథాదృష్టాయత్ ప్రయోజకసంతానోలబ్ధఇత్యర్థః-యత్కృత్యంసాంప్రతంయోగ్యంతత్సర్వంరాజ్ఞఃక్రియతాం-ఏషనిశ్చయఃకర్తవ్యత్వేనవిహితోయంనిశ్చయః-కాలస్యవర్తమానకాలస్యసంబంధీత్యర్థః॥ ౧౦ ॥సంతతిరిత్యాద్యుక్తమేవస్ఫుటయతి-సంస్కార్యఇతి॥౧౧॥టీ॥పతివ్రతాధర్మమనుసృత్యాహ-సాతస్యేతి॥౧౨॥అంగదేతి॥పుత్రాణామేకతఃశతంఏకంశతంభవత్వితిశేషః-తదపేక్షయాఅస్యగాత్రసంశ్లేషణంవరమిత్యర్థః॥౧౩॥టీ॥వానరరాజ్యాంగదయోరనాథత్వాత్త్వయాస్థాతవ్యమిత్యతఆహ॥నచేతి॥కస్తర్హినాథఇత్యతఆహ-పితృవ్యఇతి॥అనంతరఃప్రత్యాసన్నః॥౧౪॥ఏషాబుద్ధిఃఅంగదాభిలషితాబుద్ధిః-నాస్థేయానస్మరణీయాపితాసుగ్రీవః॥౧౫॥టీ॥స్వనిశ్చయంనిగమయతి-నహీతి ॥ ౧౬ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకవింశస్సర్గః. ***

వీక్షమాణఇతి॥సర్వతోవీక్షమాణఇత్యాదినావాలిజీవనస్యప్రతీయమానత్వేప్యమోఘరామబాణఘాతేనమరణస్యనిశ్చితత్వాత్ - పూర్వసర్గేసంస్కార్యోహ

౧॥ తమితి॥ ఆభాష్య సంబోధ్య॥౨॥ సుగ్రీవేతి॥ కిల్బిషాత్ రాజ్యవివాసనదారహరణరూపకిల్బిషాద్ధేతోః-మాం దోషేణ గన్తుం దోషసహితం జ్ఞాతుం నార్హసి-కిన్తు భవిష్యేణ భావిఫలేన హేతునా జాతేన బుద్ధిమోహేన బలాత్కృష్యమాణం మాం గన్తుమర్హసి॥౩॥ యుగపదితి॥ ఆవయోః భ్రాత్రోః-భ్రాతృయుక్తం భ్రాతృత్వప్రయుక్తం-సౌహార్దం-సుఖం రాజ్యసుఖం చ ఏతదుభయం దైవేన యుగపన్న విహితం-న మన్యే ధ్రువం-అవ్యయమేతత్ తదిదం దైవకృతం యుగపదవిధానం-అన్యథా న హి-అన్యప్రకారం న భవతి హి॥౪॥ ప్రతీతి॥ ప్రతిపద్య-పాలయేతి శేషః-యద్వా ప్రతిపద్య ప్రాప్నుహి-శ్యన్నన్తోఽయం-యమక్షయం యమగృహం॥౫॥ జీవితమితి॥ అగర్హితం యశః-కేనాప్యవధ్యో వాలీతి ప్రసిద్ధం యశః॥౬॥ అస్యామితి॥ అస్యామవస్థాయాం చరమావస్థాయాం యద్వచో వక్ష్యామి ఏతద్యద్యప్యసుకరం తథాప్యవశ్యం కర్తుమర్హసి-మదుక్తరీత్యా రాజా భవేత్యర్థః॥౭॥ సుఖార్హమితి॥ వయసా బాలమప్యబాలిశం బాలబుద్ధిరహితం॥ మమేతి॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః- మమ పుత్రం త్వం ఔరసం పుత్రమివ పశ్యేతి సంబన్ధః॥౯॥ మయేత్యాది॥ అస్య అఙ్గదస్య-దాతా-వస్త్రాభరణాదీనామితి శేషః-సర్వతః శత్రుభ్యః-పరిత్రాతా- భయేష్వభయదః శత్రుపుత్రత్వేన స్థానాన్నిష్కాసనాదిభయహేతుషు విషయేషు అభయదః॥౧౦॥ సుషేణేతి॥ అర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే సూక్ష్మార్థవినిశ్చయే-ఔత్పాతికే ఉత్పాతవిషయజ్ఞానే చ- పరినిష్ఠితా సంజాతనిష్ఠా-సమర్థేతి యావత్॥౧౩॥ యదితి॥ న పరివర్తతే న భవతీత్యర్థః॥౧౪॥ రాఘవస్య చేతి॥ విమానితః-రాఘవ ఇతి శేషః॥౧౫॥ ఇమామితి॥ సంప్రజహ్యా

ప్లవగేశ్వరః । ఆభాష్య వ్యక్తయా వాచా సస్నేహమిదమబ్రవీత్ ॥౨॥ సుగ్రీవ దోషేణ న మాం గన్తుమర్హసి కిల్బిషాత్ । కృష్యమాణం భవిష్యేణ బుద్ధిమోహేన మాం బలాత్ ॥౩॥ యుగపద్విహితం తాత న మన్యే సుఖమావయోః । సౌహార్దం భ్రాతృయుక్తం హి తదిదం తాత నాన్యథా ॥౪॥ ప్రతిపద్య త్వమద్యైవ రాజ్యమేషాం వనౌకసామ్ । మామప్యద్యైవ గచ్ఛన్తం విద్ధి వైవస్వతక్షయమ్ ॥౫॥ జీవితం చ హి రాజ్యం చ శ్రియం చ విపులామిమామ్ । ప్రజహామ్యేష వై తూర్ణం మహచ్చాగర్హితం యశః ॥౬॥ అస్యాం త్వహమవస్థాయాం వీర వక్ష్యామి యద్వచః । యద్యప్యసుకరం రాజన్ కర్తుమేవ తదర్హసి ॥౭॥ సుఖార్హం సుఖసంవృద్ధం బాలమేనమబాలిశమ్ । బాష్పపూర్ణముఖం పశ్య భూమౌ పతితమఙ్గదమ్ ॥ మమ ప్రాణైః ప్రియతరం పుత్రం పుత్రమివౌరసమ్ ॥౯॥ మయా హీనమహీనార్థం సర్వతః పరిపాలయ ॥ త్వమేవాస్య హి దాతా చ పరిత్రాతా చ సర్వతః । భయేష్వభయదశ్చైవ యథాహం ప్లవగేశ్వర ॥౧౦॥ ఏష తారాత్మజః శ్రీమాంస్త్వయా తుల్యపరాక్రమః । రక్షసాం తు వధే తేషామగ్రతస్తే భవిష్యతి ॥౧౧॥ అనురూపాణి కర్మాణి విక్రమ్య బలవాన్ రణే । కరిష్యత్యేష తారేయస్తరస్వీ తరుణోఽఙ్గదః ॥౧౨॥ సుషేణదుహితా చేయమర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే । ఔత్పాతికే చ వివిధే సర్వతః పరినిష్ఠితా ॥౧౩॥ యదేషా సాధ్వితి బ్రూయాత్ కార్యం తన్ముక్తసంశయమ్ । న హి తారామతం కించిదన్యథా పరివర్తతే ॥౧౪॥ రాఘవస్య చ తే కార్యం కర్తవ్యమవిశంకయా । స్యాదధర్మో హ్యకరణే త్వాం చ హింస్యాద్విమానితః ॥౧౫॥ ఇమాం చ మాలామాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ

రిరాజ ఇతి హనుమదుక్తేర్న దోషః॥౧॥ తమితి॥ ఆభాష్య సంబోధ్య॥౨॥ సుగ్రీవేతి॥ కిల్బిషాత్ రాజ్యవివాసనదారాపహరణకిల్బిషాద్ధేతోః-మాం దోషేణ గన్తుం దోషసహితం జ్ఞాతుం నార్హసి-కింతు భవిష్యేణ భావిఫలేన హేతునా-జాతేన బుద్ధిమోహేన-బలాత్కృష్యమాణం మాం జ్ఞాతుమర్హసీతి సంబన్ధః॥౩॥ యుగపదితి॥ మన్య ఇత్యేతదవ్యయం-యః ఆవయోః భ్రాతృసౌహార్దం భ్రాతృత్వప్రయుక్తం సుఖం రాజ్యసుఖం చ-తదుభయం దైవేన యుగపన్న విహితం మన్యే ధ్రువం తదిదం దైవకృతం యుగపదవిధానం-అన్యథా న హి-అన్యప్రకారం న భవతి హి॥౪॥ జీవితమితి॥ అగర్హితం యశః వాలీ కేనాప్యవధ్యః ప్రధృష్యశ్చేతి ప్రసిద్ధం యశః॥౬॥ టీ॥ అబాలికం వివేకినం॥ మమేతి॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః॥ టీ॥ సర్వతస్సర్వేష్వర్థేషు అహీనార్థం పరిపాలయ - పూర్ణకామం కుర్విత్యర్థః॥౧౦॥ సుషేణేతి॥ అర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే దుర్జ్ఞేయకార్యనిశ్చయ ఇత్యర్థః-ఔత్పాతికే ఉత్పాతోద్భవజ్ఞాన ఇత్యర్థః-సర్వతః పరినిష్ఠితా-సర్వత్ర చతురేత్యర్థః॥ టీ॥ సుషేణేతి॥ నను సముద్రసంజాతాయాస్తారాయాస్సుషేణదుహితృత్వం కథమితి చేత్-తత్ర క్షీరాబ్ధిమథనసమయోత్పన్నాం తారాం దృష్ట్వా సుషేణో వామం కరమగ్రహీత్ -వాలీ తు తారాయా దక్షిణం కరమగృహ్ణాత్ - తదాన్యోన్యం వివాదే సతి దేవైస్సుషేణదుహితృత్వం తారాయాః వాలినో జాయాత్వం చ నిశ్చితం-తదుక్తం స్కాన్దే॥ శ్లో॥ దేవైస్సుషేణకలహే పుత్రీతి ప్రతిపాదితా। సుషేణో దుహితుస్తస్యాస్స్వయంవరమకల్పయత్ ॥ ఇత్థమూఢా కపీన్ద్రేణ తారా సర్వాఙ్గసుందరీ। సుగ్రీవమేకదా రాత్రౌ రూపసాదృశ్యమోహితా॥ ప్రార్థయానా

స్మృతేమయి-మృతేసతి శ్రీరిమాం కాంచనీంమాలాం సంప్రజహ్యాత్-తతఃపూర్వమేవమయి జీవతిగృహాణేతిభావః॥ సంప్రజహ్యాః సంప్రజహి - శత్రూనితిశే
షః॥౧౬॥ఇతీతి॥దీనః అభూదితిశేషః-గ్రహగ్రస్తః॥౧౭॥తదితి॥తత్తద్వచనంతరం-శాంతః త్యక్తవైరః॥౧౮॥తామితి॥ప్రేత్యభావాయమరణాయ-సంసిద్ధః కృతనిశ్చయః॥
౧౯॥దేశేతి॥అద్యసుత్ప్రియాణానంతరం-దేశకాలౌభజస్వ-గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థాః-దేశకాలౌజానీహి-అస్మిన్దేశే అస్మిన్కాలేచఏవంవర్తితవ్యంఏవంనవర్తితవ్యమితి
వివేచయేత్యర్థః-ప్రియాప్రియేతుమమాణః-ప్రభోః ప్రియవచనవదప్రియవచనమపిసోఢవ్యమిత్యర్థః-కాలేసుఖదుఃఖసహః-దుఃఖకాలేసుఖంసుఖకాలేదుఃఖంచసహ
మానఇత్యర్థః-సుగ్రీవవశగోభవసుగ్రీవపరతంత్రోభవ॥౨౦॥౨౧॥మాస్యేతి॥అస్యసుగ్రీవస్యామిత్రైర్గతం ప్రాప్తంపురుషంమాగచ్ఛేః- అస్యశత్రుమిత్రైస్సహ
చేరిత్యర్థః-శత్రుభిస్సహచమాగచ్ఛేః॥౨౨॥నచేతి॥అతిప్రణయః అతిస్నేహః-అప్రణయః స్నేహాభావశ్చ-అంతరదృగ్భవ-మధ్యమభావమవలంబస్వేత్యర్థః॥ ౨౩
ఇతీతి॥వివృత్తాక్షః భ్రామితనేత్రః వివృత్తైః ప్రకాశితైః-అతఏవభీమైః-దశనైః దంతైరుపలక్షితః-ఉత్క్రాంతజీవితః ఉద్గతప్రాణః॥౨౪॥తతఇతి॥పరిదేవయమానాః పరి
దంతఇత్యర్థః-ప్లవగపుంగవాః బలేన శ్రేష్ఠాః-పునశ్చహరియూథపాః యూథస్యనిర్వోఢారః-వానరాః వానరజాతయః॥౨౫॥పరిదేవనమేవాహ కిష్కింధేత్యాదినాశూ
న్యాశూన్యప్రాయా॥౨౬॥యస్యేతి॥వేగేనపరాక్రమేణ-కాననాని అరణ్యానివనానిజలాని-సరాంసీత్యర్థః-పుష్పౌఘేణ అనుబధ్యంతే సంబధ్యంతే- సదాపుష్పితాని
భవంతీత్యర్థః-తత్పుష్పానుబంధనం-అద్యతువాలిమరణానంతరకాలే-యద్వా-వనానితు ద్రారణ్యాని-యస్మిన్వాలినిగచ్ఛతిసతి తదూరువేగేనావిశేషేణసర్వా
ణివనానిపుష్పైస్సహానుగచ్ఛంతీత్యర్థః॥౨౭॥యేనేతి॥గోలభస్యగోలభాఖ్యస్యయక్షస్య ఉపశాంత్యర్థంఉపశాంత్యర్థ-భూతేలట్-దంష్ట్రాకరాళవాక్ కరాళదంష్ట్రావిరా

కాంచనీమ్। ఉదారా శ్రీః స్థితా హ్యస్యాం సంప్రజహ్యాన్మృతే మయి॥౧౬॥ఇత్యేవముక్తస్సుగ్రీవో వాలినా భ్రాతృసౌహృదాత్। హర్షం త్యక్త్వా
పునర్దీనో గ్రహగ్రస్త ఇవోడురాట్॥౧౭॥తద్వాలివచనాచ్ఛాంతః కుర్వన్యుక్తమతంద్రితః। జగ్రాహ సోఽభ్యనుజ్ఞాతో మాలాం తాం చైవ కాం
చనీమ్॥౧౮॥తాం మాలాం కాంచనీం దత్త్వా వాలీ దృష్ట్వాత్మజం స్థితమ్। సంసిద్ధః ప్రేత్యభావాయ స్నేహాదంగదమబ్రవీత్॥౧౯॥దేశకాలౌ భజస్వా
ద్య క్షమమాణః ప్రియాప్రియే। సుఖదుఃఖసహః కాలే సుగ్రీవవశగో భవ॥౨౦॥యథా హి త్వం మహాబాహో లాలితస్సతతం మయా। న తథా వర్త
మానం త్వాం సుగ్రీవో బహు మంస్యతే॥౨౧॥మాస్యామిత్రైర్గతం గచ్ఛేర్మా శత్రుభిరరిందమ। భర్తురర్థపరో దాంతస్సుగ్రీవవశగో భవ॥౨౨॥
న చాతిప్రణయః కార్యః కర్తవ్యోఽప్రణయశ్చ తే। ఉభయం హి మహాదోషం తస్మాదంతరదృగ్భవ॥౨౩॥ఇత్యుక్త్వాథ వివృత్తాక్షః శరసంపీడితో భృశమ్।
వివృతైర్దశనైర్భీమైర్బభూవోత్క్రాంతజీవితః॥౨౪॥తతో విచుక్రుశుస్తత్ర వానరా హతయూథపాః। పరిదేవయమానాస్తే సర్వే ప్లవగపుంగ
వాః॥౨౫॥కిష్కింధా హ్యద్య శూన్యాసీత్స్వర్గతే వానరాధిపే। ఉద్యానాని చ శూన్యాని పర్వతాః కాననాని చ॥*॥హతే ప్లవగశార్దూలే నిష్ప్రభా
వానరాః కృతాః॥౨౬॥యస్య వేగేన మహతా కాననాని వనాని చ। పుష్పౌఘేణానుబధ్యంతే కరిష్యతి తదద్య కః॥౨౭॥యేన దత్తం మహద్యుద్ధం గంధ
ర్వస్య మహాత్మనః॥*॥గోలభస్య మహాబాహోర్దశ వర్షాణి పంచ చ। నైవ రాత్రౌ న దివసే తద్యుద్ధముపశామ్యతి॥*॥తతస్తు షోడశే వర్షే గోల
భో వినిపాతితః। హత్వా తం దుర్వినీతం తు వాలీ దంష్ట్రాకరాళవాన్॥*॥సర్వాభయకరోఽస్మాకం కథమేష నిపాతితః॥౩౦॥హతే తు వీరే ప్లవగాధి

సకామా తారారంతుంరతిరనుప్రభుమ్। నమమాయం నిజాతాయాగమనం లోకగర్హితమితి॥౧౩॥అతఏవ-యదేహేతి॥౧౬॥ఇత్యేవమితి॥దీనః అభూదితిశేషః॥౧౭॥త
దితి॥తత్తద్వచనంతరం॥టీ॥శాంతః త్యక్తవైరః॥౧౮॥తామితి॥ప్రేత్యభావాయ సంసిద్ధః నిశ్చితమరణ ఇత్యర్థః॥౧౯॥టీ॥ప్రియాప్రియే అనుకూలప్రతికూలవ్యాపారౌ॥౨౧
మాస్మేతి॥అస్యసుగ్రీవస్య అమిత్రైర్గతం సంస్పృష్టం పురుషం మాగచ్ఛ-శత్రుభిశ్చ సహ మాగచ్ఛ - అస్య అమిత్రానమిత్రసంబంధినశ్చ వర్జయేత్యర్థః॥౨౨॥ న
చేతి॥అంతరదృగ్భవ మధ్యమభావమవలంబస్వేత్యర్థః॥ టీ॥ఉపదేశ్యం రహస్యమాహ॥నచేతి॥అవసరజ్ఞానపురస్సరం మధ్యమభావమవలంబస్వేత్యర్థః॥ ౨౫॥ య
స్యేతి॥యస్య మహతా వేగేన- కాననాని విదూరారణ్యాని-వనానినికటారణ్యాని-పుష్పౌఘైస్సహ-అనుబధ్యంతే అనుబద్ధాని క్రియంతే - తదద్య కః కరిష్యతి లఘుతరపుష్ప
మైస్సహ గురుతరారణ్యవనానాం-స్వానుగమనమిదానీం కోవా కరిష్యతీత్యర్థః॥౨౬॥యేనేతి॥గోలభస్య గోలభాఖ్యస్య యక్షస్య ఉపశాంత్యర్థం భూతేలట్॥ టీ॥ షోడశ

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

పరనిపాతః||రా||దంష్ట్రాకరాళవాక్ భావప్రధానోనిర్దేశః-దంష్ట్రాభ్యాంకరాళవాక్||౩౦||హతఇతి||శర్మసుఖం-సింహాయుతఇతి-సింహస్థానీయోరామః||౩౧|| త
తస్త్వితి||వ్యసనార్ణవేఆప్లుతామగ్నేతియావత్ ||ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే మక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వావింశస్సర్గః
అథమరణానంతరం తారావిలాపస్త్రయోవింశే. తతస్సముపజిఘ్రంతీత్యాది||లోకాచ్చ్యుతం అస్మాల్లోకాచ్చ్యుతం-స్వర్గతమిత్యర్థః||౧|| శేషఇతి|| దుఃఖ
మిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం సుదుఃఖసుతరాందుఃఖకరే||౩||సుగ్రీవస్యేతి ||త్వం సుగ్రీవస్య తవ బహుశః కాందిశీకస్య వశం ప్రాప్తః-సుగ్రీవఏవవిక్రాంతఇత్యేషః -
విధిః దైవవ్యాపారః-అహో ఆశ్చర్యకరో భవతి||౪||ఋక్షవానరేతి||కృచ్ఛ్రం దుఃఖం||౫||ఇదమితి|| యుధిహతోయత్ర శేషే - ఇదం పురా త్వయా నిహతా రిపవో
యత్ర శాయితాః తత్ వీరశయనమిత్యన్వయః-యుద్ధపరాయణస్య తవ యుద్ధే నైవ మరణం ప్రాప్తం ఖల్వితి భావః||౬||విశుద్ధసత్త్వాభిజనేతి||కూటయుద్ధాభావాద్విశు
ద్ధబలసత్కులప్రసూతత్వాదభిజనశుద్ధిః||రా||ప్రియయుద్ధయుద్ధపరాయణ||౭||శూరాయేతి||అప్రదాతవ్యత్వే హేతుమాహ-శూరభార్యామితి||౮||అవభగ్నశ్చే
తి||గతిః పతిశుశ్రూషేత్యర్థః-యద్వా గమ్యతఇతి గతిః-సుఖమిత్యర్థః||౯||అశ్మసారేతి||అశ్మసారమయత్వే హేతుర్దృఢమితి||౧౦||హృదయభేదనే హేతుమాహ-సు
హృదితి||పంచత్వం మరణం||౧౧||౧౨||స్వగాత్రేతి||క్రిమేః ఇంద్రగోపస్య రాగ ఇవ రాగో యస్మిన్ స క్రిమిరాగః-పరిస్తోమః ఆస్తరణం యస్మిన్ స తథా||౧౩||౧౪||శ

పేతదా ప్లవంగమాస్తత్ర న శర్మ లేభిరే । వనేచరాస్సింహయుతే మహావనే యథా హి గావో నిహతే గవాంపతౌ ||౩౧||తతస్తు తారా వ్యసనార్ణవా
ప్లుతా మృతస్య భర్తుర్వదనం సమీక్ష్య సా । జగామ భూమిం పరిరభ్య వాలినం మహాద్రుమం ఛిన్నమివాశ్రితా లతా ||౩౨||ఇతి ద్వావింశస్సర్గః.***

తతస్సముపజిఘ్రంతీ కపిరాజస్య తన్ముఖం।పతిం లోకాచ్చ్యుతం తారా మృతం వచనమబ్రవీత్ ||౧|| శేషే త్వం విషమే దుఃఖమకృత్వా వచనం
మమ । ఉపలోపచితే వీర సుదుఃఖే వసుధాతలే ||౨||మత్తః ప్రియతరా నూనం వానరేంద్ర మహీ తవ । శేషే హి తాం పరిష్వజ్య మాం చ న ప్రతిభాషసే ||౩||
సుగ్రీవస్య వశం ప్రాప్తో విధిరేష భవత్యహో । సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంతో వీర సాహసిక ప్రియ ||౪||ఋక్షవానరముఖ్యాస్త్వాం బలినం పర్యుపాసతే ।
ఏషాం విలపితం కృచ్ఛ్రమంగదస్య చ శోచతః * మమ చేమాం గిరం శ్రుత్వా కిం త్వం న ప్రతిబుధ్యసే ||౫||ఇదం తద్వీరశయనం యత్ర శేషే హతో యుధి ||
* శాయితా నిహతా యత్ర త్వయైవ రిపవః పురా ||౬||విశుద్ధసత్త్వాభిజన ప్రియయుద్ధ మమ ప్రియ * మామనాథాం విహాయైకాం గతస్త్వమసి మానద
||౭||శూరాయ న ప్రదాతవ్యా కన్యా ఖలు విపశ్చితా * శూరభార్యాం హతాం పశ్య సద్యో మాం విధవాం కృతామ్ ||౮||అవభగ్నశ్చ మే మానో భగ్నా
మే శాశ్వతీ గతిః * అగాధే చ నిమగ్నాస్మి విపులే శోకసాగరే ||౯|| అశ్మసారమయం నూనమిదం మే హృదయం దృఢమ్ * భర్తారం నిహతం దృష్ట్వా
యన్నాద్య శతధాగతమ్ ||౧౦||సుహృచ్చైవ హి భర్తా చ ప్రకృత్యా మమ చ ప్రియః * ఆహవే చ పరాక్రాంతః శూరః పంచత్వమాగతః ||౧౧||పతిహీ
||నా తు యా నారీ కామం భవతు పుత్రిణీ * ధనధాన్యైస్సుపూర్ణాపి విధవేత్యుచ్యతే జనైః ||౧౨||స్వగాత్రప్రభవే వీర శేషే రుధిరమండలే * క్రిమిరా

మేషాడశే|| తమితి||దంష్ట్రాకరాళవాక్ కరాళదంష్ట్రావానిత్యర్థః ||౩౨|| ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కి
ష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతఇతి||లోకాచ్చ్యుతం అస్మాల్లోకాద్విభ్రశ్య లోకాంతరం ప్రాప్తమిత్యర్థః(టీ)బంధుజనాద్వియుక్తమితి వా||౧|| శేషఇతి||దుఃఖం యథా తథా-సుదుఃఖే సు
తరాం దుఃఖకరే||౩||టీ||సుగ్రీవఏవ విక్రాంతో భవతీతి యత్ ఏష విధిరహో ఇత్యన్వయః||౫|| ఇదమితి||యుధి హతో యత్ర శేషే-పురా త్వయా నిహతా రిపవో యత్ర
శాయితాః-తదిదం వీరశయనమితి యోజనా-యుద్ధపరాయణస్య తవ యుద్ధే నైవ మరణం ప్రాప్తమితి భావః||౭||అవభగ్న ఇతి|| శాశ్వతీ గతిః - గమ్యత ఇతి గతిరితి వ్యుత్ప
త్త్యా ప్రాప్యభూతపతిశుశ్రూషోచ్యతే||టీ||మానః త్వత్కళత్రమహమిత్యేవంరూపః||౧౦||హృదయభేదనే హేతుమాహ||సుహృదితి||౧౧|| పతిరహితేపి పుత్రిణ్యా
త్వయా-ఏతాదృశశోకో న కార్య ఇత్యత ఆహ||పతిహీనేతి||౧౨||స్వగాత్రేతి||క్రిమిరాగో లాక్షారంజితః పరిస్తోమః కుథో యస్మిన్ తత్తథా|| ని||క్రిమిరాగం వదంత్యా
ర్యా లాక్షికం ప్రియదర్శనమితి ఉత్పలమాలాయాం-యద్వా ఇంద్రగోపక్రిమిరాగ ఇవ రాగో యస్య సః క్రిమిరాగః క్రిమిరాగః పరిస్తోమో యస్మిన్ శయనే తత్తథా||

రేణేతి॥ వార్యామి-వారితాస్మీత్యర్థః॥౧౬॥ఉద్వవర్హేతి॥ఉద్వవర్హ-ఉద్ధృతవాన్-నీలః సుగ్రీవసేనాపతిః॥౧౭॥తస్యేతి॥నిష్కృష్యమాణస్య తస్య ద్యుతిః-అస్తమస్త
కసంరుద్ధః అస్తాద్రిశిఖరనిరుద్ధః-దినకరాదుద్గచ్ఛన్ రశ్మిరివ బభౌ-పూర్వశ్లోకోక్తసర్పసామ్యాపేక్షయా చశబ్దః॥౧౮॥ పేతురితి॥ వ్రణేభ్య ఇతి బహువచనం పాశాధి
కరణన్యాయేనావయవబహుత్వాత్ - యద్వా శిలాపాదపప్రహారకృతవ్రణాని ఏతావత్పర్యంతం శోణితనిర్గమశూన్యతయా స్థితాని - ఇదానీం శరవ్రణాచ్ఛోణితని
ర్గమకాలే సర్వేభ్యోపి శోణితాని సుస్రువురిత్యర్థః - ఇదానీం రుధిరనిర్గమాదేతావత్పర్యంతం సర్వాత్మనా ప్రాణో న గత ఇతి గమ్యతే॥౧౯॥౨౧॥అవస్థామితి॥పాప
కర్మణా పాపరూపకర్మణా-సంప్రసక్తస్యేతి సంబంధః॥౨౨॥అభివాదయమానమితి॥ త్వామభివాదయమానమిత్యన్వయః॥రా॥అభివాదయమానం త్వామితి పా
ఠః-అత్ర-ఉవాచ తారేత్యనుషజ్యతే॥౨౪॥రా॥సింహేన నిహతమితి పాఠః॥౨౬॥ఇష్ట్వేతి॥రామప్రహరణాంభస్యేవావభృథ ఇతి వ్యస్తరూపకం॥౨౭॥రాజశ్రీరి
తి॥ శైలరాజం మేరుం -ఆవర్తమానస్య అస్తం గచ్ఛత ఇత్యర్థః॥౨౯॥నమ ఇతి॥పథ్యం హితం వచః-న కృతం నానుష్ఠితం॥౩౦॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా
మాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః. ******************************

అథ తారాప్రలాపశ్రవణదుఃఖితసుగ్రీవసమాశ్వాసనపూర్వకం తారాయా రామే ప్రతిపత్తిం దర్శయతి చతుర్వింశే - తామిత్యాది ॥ అశ్రువేగేనచ - దురాసదేన

గపరిస్త్రో మే త్వమాత్మశయనే యథా॥౧౩॥ రేణుశోణితసంవీతం గాత్రం తవ సమంతతః * పరిరబ్ధుం న శక్నోమి భుజాభ్యాం ప్లవగర్షభ॥౧౪ ॥కృత
కృత్యోద్య సుగ్రీవో వైరేస్మిన్నతిదారుణే * యస్య రామవిముక్తేన హృతమేకేషుణా భయమ్ ॥ ౧౫ ॥ శరేణ హృది లగ్నేన గాత్రసంస్పర్శనే తవ *
వార్యామి త్వాం నిరీక్షంతీ త్వయి పంచత్వమాగతే॥౧౬॥ఉద్వవర్హ శరం నీలస్తస్య గాత్రగతం తదా * గిరిగహ్వరసంలీనం దీప్తమాశీవిషం యథా ॥
౧౭ ॥ తస్య నిష్కృష్యమాణస్య బాణస్య చ బభౌ ద్యుతిః * అస్తమస్తకసంరుద్ధో రశ్మిర్దినకరాదివ॥౧౮॥పేతుః క్షతజధారాస్తు వ్రణేభ్యస్తస్య సర్వ
శః*తామ్రగైరికసంపృక్తా ధారా ఇవ ధరాధరాత్ ॥౧౯॥అవకీర్ణం విమార్జంతీ భర్తారం రణరేణునా*అస్రైర్నయనజైః శూరం సిషేచాస్త్రసమా
హతమ్॥౨౦॥రుధిరోక్షితసర్వాంగం దృష్ట్వా వినిహతం పతిమ్ * ఉవాచ తారా పింగాక్షం పుత్రమంగదమంగనా॥౨౧॥ అవస్థాం పశ్చిమాం పశ్య పి
తుః పుత్ర సుదారుణామ్ * సంప్రసక్తస్య వైరస్య గతోంతః పాపకర్మణా॥౨౨॥ బాలసూర్యోదయతనుం ప్రయాంతం యమసాదనమ్ * అభివాద
య రాజానం పితరం పుత్ర మానదమ్॥౨౩॥ఏవముక్తస్సముత్థాయ జగ్రాహ చరణౌ పితుః*భుజాభ్యాం పీనవృత్తాభ్యామంగదోహమితి బ్రువన్॥౨౪॥
అభివాదయమానం త్వామంగదం త్వం యథాపురా * దీర్ఘాయుర్భవ పుత్రేతి కిమర్థం నాభిభాషసే॥౨౫ ॥అహం పుత్రసహాయా త్వాముపా
సే గతచేతసమ్ * సింహేన నిహతం సద్యో గౌస్సవత్సేవ గోవృషమ్॥౨౬॥ ఇష్ట్వా సంగ్రామయజ్ఞేన రామప్రహరణాంభసి * అస్మిన్నవభృథే స్నా
తః కథం పత్న్యా మయా వినా॥౨౭॥యా దత్తా దేవరాజేన తవ తుష్టేన సంయుగే * శాతకుంభమయీం మాలాం తాం తే పశ్యామి నేహ కిమ్॥౨౮॥రా
జశ్రీర్న జహాతి త్వాం గతాసుమపి మానద *సూర్యస్యావర్తమానస్య శైలరాజమివ ప్రభా॥౨౯॥న మే వచః పథ్యమిదం త్వయా కృతం న చాస్మి శక్తా వి
నివారణే తవ । హతా సపుత్రాస్మి హతేన సంయుగే సహ త్వయా శ్రీర్విజహాతి మామిహ॥౩౦॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- త్రయోవింశస్సర్గః

౧౪॥కృతకృత్య ఇతి॥యస్య సుగ్రీవస్య అస్మిన్నతిదారుణే వైరే సతి వాలినా సహేతి శేషః-రామవిముక్తేనైకేషుణా భయం హృతం-సః అద్య కృతకృత్య ఇతి యోజనా॥
౧౫॥శరేణేతి॥త్వయి పంచత్వమాగతే సతి-త్వాం నిరీక్షంతీ అహం తవ సంస్పర్శనే విషయే హృది లగ్నేన శరేణ వార్యామి వారితాస్మీత్యన్వయః॥౧౬॥తస్యేతి॥ నిష్కృ
ష్యమాణస్య తస్య బాణస్య ద్యుతిః-అస్తమస్తకసంరుద్ధః అస్తాద్రిశిఖరసంరుద్ధో దినకరాదుద్గచ్ఛన్ రశ్మిరివ బభౌ॥౧౮॥ పేతురితి॥శరపాదపశిలాజనితవ్రణాపేక్షయా
వ్రణేభ్య ఇతి బహువచనప్రయోగః॥౨౧॥అవస్థామితి॥పాపకర్మణా పాపరూపకర్మణా-సంప్రసక్తస్య ప్రవృత్తస్య వైరస్యాంతో గతః-వైరం సమాప్తమిత్యర్థః॥
౨౯॥రాజశ్రీరితి॥శైలరాజం మేరుం-ఆవర్తమానస్య ప్రదక్షిణం కుర్వతః॥టీ॥వీర శ్రీరితి॥శైలరాజం మేరుం ఆవర్తమానస్య ప్రదక్షిణం కుర్వతః -అవర్తమానస్యే
తిచ్ఛేదః అదృశ్యస్యేత్యర్థః॥౩౦॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః

దుష్ప్రాపేణశోకమహార్ణవేనచ-అభిప్లుతాంవ్యాప్తాంతాంతారాంపశ్యన్-తేనభ్రాతుర్వధేనచ-తేపేదుఃఖితోభూత్ ॥౧॥సఇతి॥ముఖేనఉపలక్షితస్సః-వీక్ష్య-తారామితి శేషః॥౨॥సతమితి॥ఉదాత్తం శ్రేష్ఠం-లక్షణేనసులక్షణేనలక్షితాంగం॥౩॥యథేతి॥యథాప్రతిజ్ఞాతంప్రతిజ్ఞాతమనతిక్రమ్య-దృష్టఫలందృష్టరాజ్యఫలకం-కర్మత్వయాకృతం-జీవితేనసహాస్థితేషుభోగేషుజీవితభోగేషుచ-మనోనివృత్తమిత్యర్థః॥౪॥అస్యామితి॥పురేపురస్థజనే-సంశయితేపితృమరణదుఃఖేనజీవతివానవేతిసంశయవిషయీభూతేసతి-రాజ్యేమనఃనరమతేరతింనప్రాప్నోతి॥౫॥క్రోధాదితి॥క్రోధాన్నిర్నిమిత్తనిర్వాసనకృతాత్-అమర్షాత్పరుషభాషణాత్ మయా-అతివిప్రధర్షాత్ అత్యంతమాక్రమణాచ్చ॥౬॥శ్రేయఇతి॥యథాతథాకథంచిత్-స్వవృత్త్యావానరజాత్యుచితవృత్త్యా-తస్మిన్ శైలముఖ్యేఋశ్యమూకేనివాసః శ్రేయస్కరః-ఇమంవాలినంనిహత్యత్రిదివస్యస్వర్గస్యలాభోపినశ్రేయఇత్యర్థః॥౭॥నత్వామితి॥మహాత్మామహాస్వభావః-మతిమాన్ కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకశీలః అయంవాలీత్వాంనజిఘాంసామినమారయితుమిచ్ఛామి-చరయథేష్టంగచ్ఛేతిమామువాచేతియత్-తద్వచఃతస్యైవఅనురూపంసదృశం- తద్బుద్ధిశీలతుల్యం - ఇదం భ్రాతృవధరూపంకర్మతుమేదురాత్మనోదుర్మతేరనురూపం॥౮॥భ్రాతేతి ॥ రాజ్యస్యభ్రాతృవధసాధ్యస్య - దుఃఖస్యవధానంతరభావిదుఃఖస్యచ - సారంఉత్కర్షంనచింతయన్ ఉభయోస్తారతమ్యమచింతయన్నిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ మహాత్మేత్యుక్తంవిశదయతి - వధఇతి ॥ అస్యవాలినః స్వమాహాత్మ్యస్యస్వమహత్త్వస్య అవ్యతిక్రమాత్ అనతిక్రమణాత్ - మేవధఃమన్నిధనంమతోనాసీత్ - మమతుబుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధేర్దుస్స్వభావాత్ ప్రాణహారీభ్రాతృవధకారీ-వ్యతిక్రమఃఅ

తాంచాశ్రువేగేనదురాసదేనత్వభిప్లుతాంశోకమహార్ణవేన । పశ్యంస్తదావాల్యనుజస్తరస్వీ భ్రాతుర్వధేనాప్రతిమేనతేపే॥౧ ॥సబాష్పపూర్ణేనముఖేనవీక్ష్య క్షణేననిర్విణ్ణమనామనస్వీ । జగామరామస్యశనైస్సమీపంభృత్యైర్వృతస్సంపరిదూయమానః॥౨॥సతంసమాసాద్యగృహీతచాపముదాత్తమాశీవిషతుల్యబాణమ్ । యశస్వినంలక్షణలక్షితాంగమవస్థితంరాఘవమిత్యువాచ॥౩॥యథాప్రతిజ్ఞాతమిదంనరేంద్రకృతంత్వయాదృష్టఫలంచకర్మ । మమాద్యభోగేషునరేంద్రపుత్రమనోనివృత్తంసహజీవితేన ॥ ౪ ॥ అస్యాంమహిష్యాంతుభృశంరుదంత్యాంపురేచవిక్రోశతిదుఃఖతప్తే । హతేగ్రజేసంశయితేంగదేచనరామరాజ్యేరమతేమనోమే॥౫॥క్రోధాదమర్షాదతివిప్రధర్షాత్ భ్రాతుర్వధోమేనుమతఃపురస్తాత్ । హతేత్విదానీంహరియూథపేస్మిన్సుతీవ్రమిక్ష్వాకుకుమారతప్స్యే ॥ ౬ ॥ శ్రేయోద్యమన్యేమమశైలముఖ్యేతస్మిన్నివాసశ్చిరమృశ్యమూకే । యథాతథావర్తయతస్స్వవృత్త్యానేమంనిహత్యత్రిదివస్యలాభః ॥ ౭ ॥ నత్వాంజిఘాంసామిచరేతియన్మామయంమహాత్మామతిమానువాచ । తస్యైవతద్రామవచోనురూపమిదంపునఃకర్మచమేనురూపమ్॥౮॥ భ్రాతాకథంనామమహాగుణస్యభ్రాతుర్వధంరాఘవరోచయేత। రాజ్యస్యదుఃఖస్యచవీరసారంనచింతయన్కామపురస్కృతస్సన్॥౯ ॥వధోహిమేమతోనాసీత్స్వమాహాత్మ్యవ్యతిక్రమాత్ । మమాసీద్బుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ప్రాణహారీవ్యతిక్రమః॥౧౦ ॥ ద్రుమశాఖావభగ్నోహంముహూర్తంపరినిష్టనన్ । సాంత్వయిత్వాత్వనేనోక్తోనపునఃకర్తుమర్హసి

౧ ॥ సఇతి ॥ బాష్పపూర్ణేనముఖేనఉపలక్షితాంతారామితి శేషః॥౩॥యథేతి ॥దృష్టఫలందృష్టరాజ్యఫలంకర్మకృతం॥టీ॥ఇదంవాలివధరూపంకర్మయథాప్రతిజ్ఞాతంతథైవకృతం।తర్హితథైవరాజ్యమనుభూయతామిత్యాశంక్యాహ-మమాద్యేతి-మనోనరమతఇత్యన్వయః॥౪॥అస్యామితి॥సంశయితేపితుర్మరణదుఃఖేనజీవతివానవేతిసంశయవిషయభూతే॥౫॥టీ॥తర్హివాలివధప్రయత్నఃకిమర్థంకృతఇత్యాహ- క్రోధాదితి॥పురస్తాత్ ఆదౌఅతివిప్రధర్షాత్ అత్యంతతిరస్కారాత్తన్నిమిత్తాత్-అమర్షాదసహనాత్ తదుత్పన్నాత్క్రోధాత్ మనఃప్రజ్వలనాత్ భ్రాతుర్వధోమేనుమతఇత్యన్వయః -ఇదానీంతుసుతీవ్రంఅత్యంతంతప్స్యే-వైరస్యమరణాంతత్వాదితిభావః॥౬॥ శ్రేయఇతి॥స్వవృత్త్యావానరజాత్యుచితయాఇమంవాలినంగత్వా॥౭॥నత్వామితి॥ఇదంకర్మభ్రాతృహననరూపంకర్మ॥టీ॥వాలినంప్రశంసన్ఆత్మానంనిందతి ॥ నత్వామితి॥౮॥భ్రాతేతి॥ రాజ్యస్యదుఃఖస్యచసారంనచింతయన్ భ్రాతృవధాత్ ప్రాప్తస్యరాజ్యస్యభ్రాతృవధజనితదుఃఖస్యచోత్కర్షంనచింతయన్ -ఉభయోస్తారతమ్యంనచింతయన్నిత్యర్థః॥౯॥వధఇతి॥మేమమవధఃమతఃసంమతఃనాసీత్ -వాలినఇతి శేషః-స్వమహాత్మ్యవ్యతిక్రమాత్ స్వమహాత్మ్యస్యోల్లంఘనాత్ - మమబుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధిమోహాత్ -ప్రాణహానివ్యతిక్రమఃవాలివధరూపఃఅన్యాయఆసీదిత్యర్థః॥౧౦॥ద్రుమేతి ॥పరిని

మర్యాదా ఆసీత్ ॥౧౧॥ మత్తో నాసీదిత్యుక్తం విశదయతి ద్రుమేతి ॥ పరినిష్టనన్ ఆర్తరవం కుర్వన్ - న పునః కర్తుమర్హసి - యుద్ధమితి శేషః - అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౧౨॥
అచింతనీయమితి ॥ అచింతనీయం - అపరిచ్ఛేద్యమిత్యర్థః - పరివర్జనీయం సాధుభిస్త్యక్తవ్యం - అనీప్సనీయం - అనభిలషణీయం - కదాచిదపి ఇచ్ఛాయా అయోగ్యమిత్యర్థః
స్వనవేక్షణీయం సతతామదర్శనీయం - జుగుప్సితమిత్యర్థః - త్వష్టుః పుత్రః త్వాష్ట్రః విశ్వరూపః - తం హత్వా ఇంద్రో మహాంతం పాప్మానమగమదితి కథా ॥౧౩॥ పా
ప్మానమితి ॥ ఇంద్రస్య పరమైశ్వర్యసంపన్నస్య పాప్మానం - మహ్యాదయః ఊషరఫేననిర్యాసఋతురూపేణ జగృహుః - ఖాతపూరణాదివరప్రదత్వాత్ - మమ తు శా
ఖామృగస్య కస్యాప్యనుపకారకస్య - పాప్మానం ప్రతిపత్తుం కించిద్వరం ప్రాప్తుమిచ్ఛన్ కో నామ తు మేత - గ్రహీతుమితి శేషః - యద్యపి విశ్వరూపాఖ్యాయుకాయాం
త్వాష్ట్రశిరస్త్రయచ్ఛేదకృత బ్రహ్మహత్యాత్రితయం పృథివీవనస్పతిస్త్రియ ఏవ జగృహురిత్యుక్తం - తథాపి శాఖాంతరానురోధేన జలేనాపి కశ్చిదంశో గృహీత ఇత్య
వగంతవ్యం ॥౧౪॥ నార్హామీతి ॥ కులనాశయుక్తం కులనాశఫలకం వాలివినాశేనాంగదాదేరజీవనాదితి భావః - ఏవంవిధం భ్రాతృవధరూపం కర్మ కృత్వా - ప్రజానాం
సంమానం ప్రజాకర్తృకరాజసంమానం - నార్హామి - అత ఏవ యౌవరాజ్యమేవ నార్హామి - కుతో మహారాజ్యమితి భావః ॥౧౫॥ పాపస్యేతి ॥ క్షుద్రస్య దుష్టస్య - విగర్హి
తస్య విశేషేణ శిష్టైర్నిందితస్య - లోకాపకృతస్య సర్వలోకైస్త్యక్తస్య పాపస్య కర్తాస్మి - ఏతాదృశపాపస్యోత్తరపాపహేతుత్వజ్ఞాపనాయ తృచ్ ప్రత్యయః - వృష్టే
రుత్పన్నోఽంబువేగో యథా తాదృశః శోకో మాం నిమ్నమివాభివర్తతే - ఉభయత్రాప్యుపమావాచకప్రయోగో మహాశోకవినిబంధనేఽప్యేవ ॥౧౬॥ సోదర్యేతి
సోదర్యస్య భ్రాతుః ఘాత ఏవ అపరగాత్రవాలః అపరకాయపుచ్ఛో యస్య స తథా - సంతాప ఏవ హస్తాదీని యస్య స తథా వధాదపి సంతాపస్య ప్రాధాన్యాదూర్ధ్వ
కాయత్వరూపణం - వధప్రకారవైవిధ్యాత్సంతాపవైవిధ్యాచ్చ నానావయవత్వేన రూపణం - ఏనోమయ ఇతి స్వార్థే మయట్ - పాపమేవ హస్తీ - ఏనసో దృప్తత్వముత్క
టత్వం - తస్య ప్రవృద్ధత్వం మహత్త్వం గజస్యోన్నతత్వం ॥౧౭॥ అంహేతి ॥ బతేదం నృవరావిషహ్యం నివర్తతే మే హృది సాధువృత్తమ్ । వివర్ణమగ్నౌ పరితప్యమానం కిట్టం
యథా రాఘవ జాతరూపం ॥ హే నృవర రాఘవ - మే హృది ఇదం సాధువృత్తం అంహః స్వేన సహవర్తమానం పాపం - అవిషహ్య అసోఢ్వా - నివర్తతే నిర్గచ్ఛతి - కథమివ - వి

సి ॥౧౧॥ భ్రాతృత్వమార్యభావశ్చ ధర్మశ్చాపి నేన రక్షితః । మయా క్రోధశ్చ కామశ్చ కపిత్వం చ ప్రదర్శితమ్ ॥౧౨॥ అచింతనీయం పరివర్జనీయమనీ
ప్సనీయం స్వనవేక్షణీయమ్ । ప్రాప్తోఽస్మి పాప్మానమిమం నరేంద్ర భ్రాతుర్వధాత్త్వాష్ట్రవధాదివేంద్రః ॥౧౩॥ పాప్మానమింద్రస్య మహీజలం చ వృ
క్షాశ్చ కామం జగృహుః స్త్రియశ్చ । కో నామ పాప్మానమిమం క్షమేత శాఖామృగస్య ప్రతిపత్తుమిచ్ఛన్ ॥౧౪॥ నార్హామి సంమానమిమం ప్రజా
నాం న యౌవరాజ్యం కుత ఏవ రాజ్యమ్ । అధర్మయుక్తం కులనాశయుక్తమేవంవిధం రాఘవ కర్మ కృత్వా ॥౧౫॥ పాపస్య కర్తాస్మి విగర్హితస్య క్షు
ద్రస్య లోకాపకృతస్య చైవ । శోకో మహాన్మామభివర్తతేఽయం వృష్టేర్యథా నిమ్నమివాంబువేగః ॥౧౬॥ సోదర్యఘాతాపరగాత్రవాలస్సంతాప
హస్తాక్షిశిరోవిషాణః । ఏనోమయో మామభిహంతి హస్తీ దృప్తో నదీకూలమివ ప్రవృద్ధః ॥౧౭॥ అంహో బతేదం నృవరావిషహ్యం నివర్తతే మే హృది సా

ష్టనన్ ఆర్తరవం ముంచన్నహం - న పునః కర్తుమర్హసీత్యనేన వాలినా ఉక్త ఇతి సంబంధః ॥౧౨॥ అచింతనీయమితి ॥ అచింతనీయం పాపచిత్తైరపి చింతయితుమయోగ్యం - పరివ
ర్జనీయం పాపకారిభిరపి దూరతస్త్యాజ్యం - అనీప్సనీయం పాపరుచిభిరప్యనాకాంక్షితవ్యం - స్వనవేక్షణీయం పాపదర్శిభిరప్యదర్శనీయం త్వాష్ట్రవధాత్ త్వష్టృపుత్రవధా
త్ ॥౧౩॥ పాప్మానమితి ॥ ప్రతిహర్తుం పరిహర్తుం కో వా ఇచ్ఛేత్ - కో వా సహేతేతి సంబంధః ॥౧౪॥ నార్హామీతి ॥ ఏవంవిధం కర్మ భ్రాతృవధరూపం కృత్వా స్థితోఽహమితి శే
షః - ప్రజానాం సమ్మానం ప్రతి నార్హామి - యౌవరాజ్యం ప్రతి నార్హామి కుతో రాజ్యం ప్రత్యర్హామీతి యోజనా ॥౧౫॥ పాపస్యేతి ॥ ఇవశబ్దస్తథార్థః - వృష్టేరంబువేగో
యథా - తథా మహాన్ శోకో మామనువర్తతే ॥ టీ ॥ విగర్హితస్య నిషిద్ధస్య - క్షుద్రస్య జుగుప్సితస్య లోకాపకృతస్య లోకవిద్విష్టస్య ॥౧౬॥ టీ ॥ సోదర్యేతి ॥ ఏనోమయః
పాపమయః ॥౧౭॥ ననుపురాకృతసుకృతలబ్ధవివేకధైర్యాదినా శోకస్సోఢవ్య ఇత్యత ఆహ - అంహ ఇతి ॥ హే నృవర రాఘవ - మే హృది స్థితం సాధువృత్తం వివేకధైర్యరూపం
సాధువృత్తం కర్తృ - ఇదమంహః భ్రాతృవధజనితం పాపఫలరూపం కర్మ అసోఢ్వా నివర్తతే - కథమివ - వివర్ణం మలవదేవాగ్నౌ పరితప్యమానం జాతరూపం కిట్టం ఋ
జీషాంశం మలమితి యావత్ - అవిషహ్య పృథక్కృత్య యథా నివర్తతే - తథా అనేనాంహసా సహవర్తమానం మమ హృదయస్థితం విలుప్తపూర్వం జాతం సాధువృత్తమస్తి తన్న

వర్ణంజాతరూపంఅగ్నౌపరితప్యమానంసత్ కిట్టంయథాబుజీషాంశమువిహాయనివర్తతే-కిట్టాద్వియుజ్యతఇత్యర్థః-బతేతివిషాదే॥౧౮॥మహాబలానామితి॥అపిచేతిస
ముచ్చయఃపూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్షయా-మన్నిమిత్తంమత్తోనిమిత్తాత్ -అస్యాంగదస్యశోకతాపాత్ మహాబలానాంహరియూథపానాంఇదంపరిదృశ్యమానం
కులంయూథం-అర్ధస్థితప్రాణమివభవతీతిమన్యే-సజాతీయైఃకులంయూథంతిరశ్చాంపున్నపుంసకమిత్యమరః॥౧౯॥సుతఇతి॥సుజనఃసౌజన్యవాన్-సువశ్యఃసుతరాంవ
శ్యః-స్వాధీనస్సుతః-సులభ్యఃలోకేసుఖేనలబ్ధుంయోగ్యః-అంగదేనతుల్యఃపుత్రస్తుకుతోపీతోస్సులభ్యః-దుర్లభఇత్యర్థః- సోదరసన్నికర్షోపిదుర్లభఇత్యాహ
నచాపీతి-సన్నికర్షఃసన్నిధానం ॥ ౨౦ ॥ అంగదోయదిజీవేత్తదాతారాపిజీవేత్ అన్యథానేత్యాహయదీతి॥౨౧॥అంగదమరణంనిశ్చిత్యాహసోహమితి॥పుత్రేణఅంగ
దేన/భ్రాతౄణామేకజాతానాంయద్యేకఃపుత్రవాన్భవేత్ । తేనపుత్రేణతేసర్వేపుత్రిణోమనురబ్రవీదితిస్మృతేః-సఖ్యమితి- తన్మరణేమరణంహిస్నేహస్యప
రాకాష్ఠా-నిదేశేత్వదాజ్ఞాయాం॥౨౨॥కృత్స్నమితి॥అప్రతీతేఅప్రకాశే - మృతఇతియావత్ -మాంవినాపిత్వంసర్వంకార్యంకర్తుంక్షమఇత్యర్థః॥౨౩॥ అథరామ
స్యాశ్రితకార్యమేవస్వకార్యంనతుస్వతఃకించిదస్తి-అతఏవమమశత్రుర్వాలీతిసుగ్రీవేణోక్తేతంనిహత్యతస్మిన్నశ్రూణిముక్త్వాశోచతిస్వయమపితథాశోచతిస్మేత్యా
హఇత్యేవమితి॥యద్వాసర్వేశ్వరస్యకుత్రచిద్విషయాకారస్తత్సంతానపర్యంతఃఘంటాకర్ణమాలాకారాదిష్వివేత్యాహ- ఇత్యేవమితి ॥ రఘుప్రవీరేత్యనేనస్వ
స్యవానరేణసంబంధాంతరప్రసక్తిర్నాస్తీత్యుచ్యతే-వాల్యనుజస్యఆర్తస్య-వాల్యనుజేఆర్తేసతీత్యర్థః-వచశ్శ్రుత్వాతద్వచనంచశ్రుత్వా - సంజాతబాష్పఃత
దార్తినిమిత్తకార్తికఇత్యర్థః-పరవీరహంతాఆశ్రితవిరోధినిరసనశీలః-తాచ్ఛీల్యేతృచ్ -సుగ్రీవవచనాత్ కృతవాలివధత్వేనతచ్ఛోచనాదశోచదిత్యర్థః-అనేనరా
మస్యక్రోధశోకావాశ్రితక్రోధశోకాయత్తావిత్యయమర్థస్సూచితః॥౨౪॥తస్మిన్నితి॥తస్మిన్క్షణేతస్మిన్నవసరేఅభీక్ష్ణంపునఃపునః-అవేక్ష్యమాణః-తారయేతిశేషః-అనే
నతారాయాఃరామవిషయమానుకూల్యముక్తం-క్షితిక్షమావాన్-క్షితేర్యాదృశీక్షమాతాదృశక్షమావాన్- క్షమావత్త్వభువనగోప్తృత్వగుణౌతారయాచింతితా
కవినోక్తా-సుదంతీమిత్యాదినాతారాయాదయనీయతోక్తా - సముత్సుకఃశోకాపనయనేకృతాదరః॥ ౨౫॥ రామాగమనమాలోక్యమంత్రిణస్తాముత్థాపయామాసు
రిత్యాహతామితి॥౨౬॥ససంవృతమితి॥పార్థివలక్షణైఃరాజలక్షణైః-ససంవృతం - అన్యూనతయాయుక్తమిత్యర్థః-చారునేత్రంపుండరీకాక్షం-మృగశాబనేత్రా

ధువృత్తమ్।వివర్ణమగ్నౌపరితప్యమానంకిట్టంయథారాఘవజాతరూపమ్॥౧౮॥మహాబలానాంహరియూథపానామిదంకులంరాఘవమన్నిమిత్తమ్।
అస్యాంగదస్యాపిచశోకతాపాదర్ధస్థితప్రాణమితీవమన్యే॥ ౧౯ ॥ సుతస్సులభ్యస్సుజనస్సువశ్యఃకుతస్సుపుత్రస్సదృశోంగదేన । నచాపివిద్యేత
సవీరదేశోయస్మిన్భవేత్సోదరసన్నికర్షః॥౨౦ ॥యద్యంగదోవీరవరార్హజీవేజ్జీవేచ్చమాతాపరిపాలనార్థమ్ । వినాతుపుత్రంపరితాపదీనాతా
రానజీవేదితినిశ్చితమ్మే॥ ౨౧ ॥ సోహంప్రవేక్ష్యామ్యతిదీప్తమగ్నింభ్రాత్రాచపుత్రేణచసఖ్యమిచ్ఛన్ । ఇమేవిచేష్యంతిహరిప్రవీరాస్సీతాంనిదే
శేతవవర్తమానాః॥౨౨॥ కృత్స్నంతుతేసేత్స్యతికార్యమేతన్మయ్యప్రతీతేమనుజేంద్రపుత్ర । కులస్యహంతారమజీవనార్హంరామానుజానీ
హికృతాగసంమామ్॥౨౩॥ ఇత్యేవమార్తస్యరఘుప్రవీరశ్శ్రుత్వావచోవాల్యనుజస్యతస్య । సంజాతబాష్పఃపరవీరహంతారామోముహూర్తం
విమనాబభూవ ॥ ౨౪ ॥ తస్మిన్క్షణేభీక్ష్ణమవేక్ష్యమాణఃక్షితిక్షమావాన్భువనస్యగోప్తా। రామోరుదంతీంవ్యసనేనిమగ్నాంసముత్సుకస్సోథదద
ర్శతారామ్ ॥౨౫॥ తాంచారునేత్రాంకపిసింహనాథంపతింసమాశ్లిష్యతదాశయానామ్ । ఉత్థాపయామాసురదీనసత్త్వాంమంత్రిప్రధానాఃక
పివీరపత్నీమ్॥౨౬॥సావిస్ఫురంతీపరిరభ్యమాణాభర్తుస్సకాశాదపనీయమానా।దదర్శరామంశరచాపపాణింస్వతేజసాసూర్యమివజ్వలంతమ్॥౨౭॥

తిష్ఠతి - యథాఅగ్నౌతప్యమానంకాంచనంకిట్టేనసహానతిష్ఠతితద్వదిత్యర్థః॥౧౮ ॥మహాబలానామితి॥ అపిచేతిసముచ్చయఃపూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్షయామన్నిమి
త్తంమత్తోనిమిత్తాత్ అస్యాంగదస్యశోకతాపాత్ మహాబలానాంహరియూథపానాంపరిదృశ్యమానంకులంయూథంఅర్ధస్థితప్రాణమివభవతీతిమన్యే॥౧౯॥టీ॥ పి
తృవియోగాదంగదేనక్లిష్టేపుత్రేకథంసుసంపాదనీయఇత్యాఆహ॥సుతఇతి॥సులభ్యఃసుతమాత్రస్సులభఏవేత్యర్థః-కింతుసుజనఃసువశ్యః-అంగదేనసదృశఃపుత్రఃకుతః
అతిదుర్లభఇత్యర్థః-కించసోదరసంగఃకుత్రాపినాస్తీత్యాహ॥నచేతి॥౨౧॥టీ॥త్వయివిసన్నేమత్కార్యంకథంసిద్ధ్యతీత్యతఆహఇమఇతి॥౨౪॥తస్మిన్నితి॥తస్మిన్క్షణేతస్మిన్న

విద్వానేవవిజానాతివిద్వజ్జనపరిశ్రమమితిన్యాయేనస్వయంచారునేత్రతయాతత్రైవప్రథమందృష్టింన్యధాదితిభావః-అదృష్టపూర్వంఇతఃపూర్వంకుత్రాప్యదృష్ట
చరం-యోగంవినాఅదృష్టమిత్యర్థః-పురుషప్రధానంపురుషోత్తమం-అయంసఇతివిజజ్ఞే-యఃపూర్వంభర్తారంహతవాన్సోయమితిజ్ఞాతవతీ-యద్వా యఃపూర్వ
మంగదాచ్ఛ్రితః-యద్వా-యఃపూర్వంపుండరీకాక్షత్వాదిగుణవిశిష్టతయామహాజనేభ్యశ్శ్రితః-సఏవాయమిత్యర్థః-అతఏవవక్ష్యతిత్వమప్రమేయశ్చేతి॥ తని
శ్లోకి[౧౬]॥౨౮॥తస్యేతి॥వ్యసననివర్తనక్షమాగుణాఉచ్యంతే-పరివిహ్వలంతీ-మూర్ఛంతీత్యర్థః॥౨౯॥సేతి॥రణోత్కర్షణేనఉత్కర్షేణలబ్ధఃలక్షశ్శరవ్యంయస్య
తథా-ఏకేనశరేణస్వభర్తృహంతారమిత్యర్థః-తంరామం-శోకేనసంభ్రాంతఃఅయథాభూతఃశరీరభావఃశరీరకృతభావఃయస్యాస్సా-కుపితేత్యర్థః - మనస్వినీ
మత్ప్రియహంతారంయావచ్ఛక్తిపరుషాణివదేయమితికృతాధ్యవసాయా- సమాసాద్యవిశుద్ధసత్త్వారామసన్నిధిమాహాత్మ్యేననివృత్తకాలుష్యతయా సమున్మిషి
తశుద్ధసత్త్వా తారావాక్యమువాచ-పరుషభాషణోద్యుక్తయైవవాచాఅస్తౌషీదిత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥విశుద్ధసత్త్వాతత్సన్నిధిమాహాత్మ్యేనసమున్మిషితసత్త్వా-పరుషభా
షణోద్యుక్తాపిసత్త్వనిష్పన్నపరమజ్ఞానతయానివృత్తకోపకలుషాసాంత్వముక్తవతీ[౧౬]॥౩౦॥ఏవంపురుషోత్తమత్వపుండరీకాక్షత్వాదిభిరనుసంహితంపరత్వంతా
రానుసంధత్తే-త్వమప్రమేయశ్చదురాసదశ్చజితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ।అక్షయ్యకీర్తిశ్చవిచక్షణశ్చక్షితిక్షమావాన్క్షతజోపమాక్షః॥త్వం-వక్ష్యమాణ
కల్యాణగుణానుగుణధర్మివైలక్షణ్యయుక్తః-అప్రమేయః-వేదాహమిత్యుపక్రమ్యమహాంతంకఇత్థావేదేతివేదైరప్యపరిచ్ఛేద్యః-అప్రమేయః-సోఽంగవేదయదివాన
వేదేతిస్వేనాపిపరిచ్ఛిద్యజ్ఞాతుమశక్యః-త్వమప్రమేయః-ప్రత్యక్షగమ్యోపిమనసాదుర్విభావ్యస్వభావః-త్వమప్రమేయః-శరచాపధరోపిత్వంశంఖచక్రధరోసి- త్వ
మప్రమేయః-సౌలభ్యదశైవనపరిచ్ఛేత్తుంశక్యతే-త్వమప్రమేయః- పరికరరహితోపిప్రతాపాతిశయేననిరవధికపరికరపరిగతఇవదురవగాహోసీత్యేక వచనస్య
భావః ఏవమంతఃకరణేనదుష్ప్రాపోపికింబాహ్యకరణైస్సంప్రాప్యః నేత్యాహ-దురాసదశ్చమనసాపిదురాసదఃకథంప్రాకారాంతరేణాసాద్యఇతిభావః-దురాసదశ్చ
మహాజనోయేనగతస్సపంథాఇత్యుక్తంసన్మార్గంవినాపథఃస్ఖలితేనదుష్ప్రాపఇత్యర్థః-దురాసదశ్చ- షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనేష్వితిధాతుపాఠోక్తార్థత్రయమ
పితంత్రేణోచ్యతే- నిత్యత్వాన్నవిశరణార్హః-విభుత్వాన్నవిచాలనార్హః-నిత్యానందత్వాన్నావసాదమాపాదయితుంశక్యఇత్యర్థః-దురాసదశ్చ-వాలివధకుపి
తానాంప్రతికారాయసన్నిధానమభిగంతుమశక్యఇత్యర్థః-దురాసదశ్చ-బాహ్యకుదృష్టిభిర్వ్యాఖ్యాభాసైరప్రకంప్యవైభవఇత్యర్థః-ఏవమప్రమేయత్వదుర్ధర్ష
త్వాభ్యాంసుదృప్తాపినపరదారరాజ్యపరిగ్రహాలుబ్ధఇత్యాహ- జితేంద్రియశ్చనిస్పృహతయాసుగ్రీవాయదత్తరాజ్యఇత్యర్థః -జితేంద్రియశ్చ - యఃకోపిపురుషః
కాంచిద్యోషితమాలక్ష్యనిర్వర్ణయతిత్వంతునతథా-నరామఃపరదారాన్వైచక్షుర్భ్యామపిపశ్యతీత్యుక్తేః। జితేంద్రియశ్చ -పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణః-
అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతేత్యాద్యుక్తరీత్యాసర్వేంద్రియైర్వినాసర్వంసర్వత్రసర్వదాజానన్నిత్యర్థః-జితేంద్రియః - దుర్గ్రహంమనసాప్యన్యైరింద్రి
యైరపిదుర్జయైరిత్యుక్తరీత్యావాఙ్మనసాగోచరః-త్వంజితేంద్రియఃత్వమేవజితేంద్రియః - సర్వంవాక్యంసావధారణంఅబ్భక్షోవాయుభక్షఇతివత్॥శ్లో॥అహల్యా
యైజారస్సురపతిరభూదాత్మతనయాంప్రజానాథోయాసీదభజతగురోరిందురబలామిత్యుక్తరీత్యాత్వద్వ్యతిరిక్తాస్సర్వేపివిషయచపలాః - త్వమేకోజితేంద్రియఇ
త్యర్థః-ఏవంవిరక్తోప్యయమస్తద్ధింసయాఅధార్మికఇతిమయాస్థితం- నతథేత్యాహ-ఉత్తమధార్మికశ్చ-స్వాశ్రితసంరక్షణార్థమేవంవిధవ్యాపారకారితయాపర
మధార్మికః-స్వార్థకర్మకారీఅధమధార్మికః-స్వపరసాధారణకర్మకారీమధ్యమధార్మికః-పరార్థమేవప్రవర్తమానఉత్తమధార్మికః-యద్వా -వర్ణాశ్రమా

సుసంవృతంపార్థివలక్షణైశ్చతంచారునేత్రంమృగశాబనేత్రా। అదృష్టపూర్వంపురుషప్రధానమయంసకాకుత్స్థఇతిప్రజజ్ఞే॥౨౮॥ తస్యేం
ద్రకల్పస్యదురాసదస్యమహానుభావస్యసమీపమార్యా। ఆర్తాతితూర్ణంవ్యసనాభిపన్నాజగామతారాపరివిహ్వలంతీ ॥ ౨౯ ॥ సాతంసమా
సాద్యవిశుద్ధసత్త్వాశోకేనసంభ్రాంతశరీరభావా। మనస్వినీవాక్యమువాచతారారామంరణోత్కర్షణలబ్ధలక్షమ్॥౩౦॥ త్వమప్రమేయశ్చదు

వసరేసముత్సుకఃశోకాపనయనసముత్సుకః॥౨౭॥సుసంవృతమితి॥సావిస్ఫురంతీవ్యపనీయమానాతారా-ఉక్తవిశేషణవిశిష్టంతం-అయంసకాకుత్స్థఃఅంగదవాక్యా
దవగతఃకాకుత్స్థఇతిప్రజజ్ఞఇతిసంబంధః॥౨౯॥సాతమితి॥రణోత్కర్షణలబ్ధలక్ష్యం-రణేఉత్కర్షణముత్కర్షోయేషాం తేతథోక్తాః తైః-ప్రథమగణనాయాంవీరాగ్రణీ

చారసమారాధ్యో ధార్మికః-ఉత్తమధార్మికో భక్తిమార్గో భజనీయః-యద్వా ఉత్తమధార్మికశ్శరణాగతసంరక్షకః యద్వా ఉపాయో గురురేవ స్యాత్తేనానుగృహీతో బ్రహ్మలోకం గచ్ఛతీత్యుక్తధర్మవానుత్తమధార్మికః-యద్వా-ఆనృశంస్యం పరో ధర్మ[illegible]త్యుక్తధర్మవాన్ ధార్మికః-స్వాశ్రితానామాపత్సు స్వవక్షో లక్ష్యీకుర్వన్నుత్తమధార్మికః-యద్వా-ఆర్తసుగ్రీవరక్షణాద్ధార్మికః-అకృత్యకరణేన నారకిణం వాలినం నిహత్య తస్య పూతత్వకరణాదుత్తమధార్మికః-ప్రచ్ఛన్నవేధితయా నిరపరాధవధేన చ కథమస్య ధార్మికత్వమిత్యాశంక్యాహ-అక్షయ్యకీర్తిశ్చ ఆశ్రితాపరాధితయా తిర్యక్త్వమృగయాన్యాయేన పరాఙ్ముఖవధస్యాదోషత్వాత్తిర్యగ్భిరాభిముఖ్యేన యుద్ధకరణస్య సార్వభౌమస్యావద్యావహత్వాచ్చ తవ కీర్తిర్న దూషయితుం శక్యేత్యర్థః-అక్షయ్యకీర్తిశ్చ - తస్య నామ మహద్యశ ఇత్యుక్తరీత్యా పరత్వప్రథాయుక్తః-విచక్షణశ్చ-దూరదృష్టితయా యుక్తాయుక్తవిచారపూర్వకసర్వకార్యకృత్ - అత ఏవ హి నిరపరాధవధో మా భూదితి కదాచిద్వాలితః పరాభవం ప్రాపితవాన్-లక్ష్యవైపరీత్యపరిహారాయ గజపుష్పీం ధారితవాన్-ఏవం శత్రుసంహర్తాపి సపుత్రపౌత్రం సామాత్యం సమంత్రిజ్ఞాతిబాంధవం।హత్వేత్యుక్తరీత్యా అంగదాదిష్వకించిత్కరతయా ప్రశస్తక్షమావానసీత్యాహ క్షితిక్షమావాన్-స్వాశ్రితాపరాధకారివిషయే తవ సాన్వయవినాశకరణే ప్రాప్తేపి తత్క్షమణం తవాతిశ్లాఘ్యమిత్యర్థః-క్షితిక్షమావాన్-క్షమయా పృథివీసమ ఇత్యుక్తరీత్యా పంచాశత్కోటివిస్తీర్ణాయాః పృథివ్యా యావతీ క్షమా తావతీ తవైకస్యాస్తీతి భావః- నిత్యయోగే మతుప్ - తేన కదాచిదప్యస్యా క్షమాప్రసంగోపి నాస్తీతి ద్యోత్యతే-క్షతజోపమాక్షః-వాలివిషయే కోపాతిశయేనాద్యాపి శోణీకృతనయనోపి తదీయేషు క్షమావాన్ యద్వా రక్తాస్యనేత్రపాణిః-త్రితామ్రః ఇత్యాది సాముద్రికోక్తరీత్యా రక్తాంతనేత్రః-రామో రక్తాంతలోచన ఇతి హ్యుక్తిః।అత్ర ప్రతిపదం చకారప్రయోగః ఏకైక ఏవ గుణః పరత్వే పర్యాప్తం లింగమితి ద్యోతయితుం-క్షమావానిత్యత్ర చకారాప్రయోగస్తు రామేణ క్షాంతం తేన వైరపి క్షాంతమేవ అతోన్యత్రాపి సంభవేన నిరపేక్షత్వాభావాచ్చకారాప్రయోగః క్షతజోపమాక్ష ఇత్యత్ర తు విగ్రహగుణత్వేన భిన్నాధికరణత్వాత్ సముచ్చయాభావః-క్షతజోపమాక్షేతి సంబుద్ధ్యంతం వా - యద్వా అప్రమేయః అనాశ్రితానాం దుర్జ్ఞేయః-చకారాదాశ్రితానాం సుప్రమేయః- నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన।యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామితి శ్రుతేః॥న మోనమోవాఙ్మనసాతిభూతయే నమోనమోవాఙ్మనసైకభూమయ ఇత్యుక్తేశ్చ। ఏవమనాశ్రితానాం దురాసదో దుష్ప్రాపః-చకారాదాశ్రితానాం సులభః-జితేంద్రియః చకారాదాశ్రితవిషయే చపలః-ఉత్తమధార్మికః-చకారాద్దూరీకృతాధర్మః- అక్షయ్యకీర్తిః తదనురూపకృత్యశ్చ శబ్దార్థః-విచక్షణః చకారాదాశ్రితవిషయత్యాగాశక్తశ్చ-మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయమిత్యుక్తిర్హ్యుచ్యతే-అత్ర త్యచకారః దేహలీదీపన్యాయేనోభయతాన్వేతి-తేన దయాదికం సముచ్చీయతే ॥తనిశ్లోకి॥త్వమప్రమేయః - రావణదుందుభినిగ్రహీతారం వాలినం హత్వా అకించిత్కుర్వన్నవస్థితస్త్వం వాలిభయప్రాప్తగిరివరస్య సుగ్రీవస్యాపి జయందత్తవాన్-శోపాయోద్యతాం మాం స్తోతుం ఘటయితా-త్వమప్రమేయః- త్వత్స్వరూపమస్మత్స్వరూపం చ విచార్య స్తోతుముద్యుక్తాహం త్వమప్రమేయో వేదైరప్యపరిచ్ఛేద్యోసి అతోహం కథం స్తోతుం శక్నోమి- త్వమప్రమేయః పురతో విద్యమానోప్యపరిచ్ఛేద్యశ్చక్షుషా మనసా ప్రమేయః - న చక్షుషా గృహ్యతే న మనసా తు విశుద్ధేనేతి శ్రుతేః-త్వమప్రమేయః ధనుష్పాణిః సులభస్త్వం శంఖచక్రగదాదిధరో నారాయణోసి-త్వమప్రమేయః పరత్వమపరిచ్ఛేద్యమితి స్థితం సౌలభ్యం చాపరిచ్ఛేద్యం జాతం-త్వమప్రమేయః పకాకీ సన్నపి పరికరపరీత ఇవాప్రధృష్యోసి-త్వమప్రమేయః-తాపస ఇవ స్థితోపి విరాధాదిదుష్టనిగ్రహం కృత్వా శిష్టాన్ పరిపాలితవాన్॥అత్ర వ్యాఖ్యానేడపన్యస్తానామర్థానాం ప్రాయశో గోవిందరాజీయే నైవ స్పష్టత్వాన్నాత్ర శేషం లిఖితమితి జ్ఞేయం

[౧౭]౩౧॥త్వమితి॥అనేనా ప్రాకృతవిగ్రహవత్త్వముచ్యతే-సంహననేన సమీచీనావయవసంస్థానేన ఉపపన్నః యుక్తః-మనుష్యదేహాభ్యుదయం మానుషశరీరపరిగ్రహం విహాయ-దివ్యేన దేహాభ్యుదయేన దేహసౌభాగ్యేన-యుక్తః॥తనిశ్లోకి॥త్వమాత్తబాణాసనబాణపాణిర్మహాబలః -మహాబలత్వే హేతుమాహ- సంహననోపపన్న ఇతి-మహావీర్యత్వనిమిత్తాంతస్సారాభివ్యంజకశరీరసంస్థానవిశేష ఇత్యర్థః-అయం చ ప్రాకృతశరీరేషు న సంభవతీత్యాహ మనుష్యేతి-మహారాజలక్షణశౌర్యా

రాసదశ్చ జితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ। అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః॥౩౧॥త్వమాత్తబాణాసనబాణపాణి

రితి లక్ష్యత్వేన లబ్ధమిత్యర్థః॥టీ॥సంభ్రాంతశరీరభావా సంభ్రాంతౌ వివశౌ శరీరభావౌ దేహాంతఃకరణే యస్యాస్సా ॥ ౩౧ ॥ త్వమితి॥ దివ్యేన దివిభవేన దేహాభ్యుదయే

దిగుణాభివ్యంజకమనుష్యశరీరసంస్థానవిశేషేష్వపి నైతాదృశ ఇతిద్యోతయితుమభ్యుదయపదప్రయోగః-దివ్యేన-త్రిపాదస్యామృతందివీత్యాది ప్రమాణసిద్ధాప్రాకృతలోకస్థితదివ్యమంగళవిగ్రహసన్నివేశేన్యర్థః ౧౯)॥ ౩౨ ॥ ఏవం రామస్యదివ్యతేజోవిశేషదర్శనేనవిస్మితాతాశుణంవిస్మృతశోకాతదైవభవంవర్ణయిత్వాస్వప్రకృత్యనుసారేణప్రలపతియెనేత్యాదినా ॥ ౩౩ ॥ స్వర్గేఽపీతి॥పద్మామలపత్రనేత్రో వాలీస్వర్గేఽపి అప్సరోభిస్సమేత్యతాస్సంప్రేక్ష్యచమామపశ్యన్-ఉచ్చావచతామ్రచూడాఃవివిధతామ్రకుసుమైఃకృతశేఖరాః-విచిత్రవేషాప్సరసఃనాభజిష్యత్ నభజిష్యతి-లృడర్థేలృజ్ ॥౩౪॥ స్వర్గేఽపీతి॥ నగేంద్రస్యఋశ్యమూకస్య ౩౫॥త్వం వేత్థేతి॥కుమారఃయువా-తత్ వనితావిరహదుఃఖం-ప్రజానన్ త్వంమాంజహి-వాలీమమాదర్శనజందుఃఖంనభజేత॥౭॥ త్వం వేత్థేతి॥ తత్త్వంప్రజానన్జహిమాంనవాలీతిపాఠః॥౩౬॥యచ్చాపీత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥మహ్యంస్త్రీఘాతదోషోనభవేదితిభవాన్యన్మన్యేతతన్నయుక్తం- ఇయంతారాఅస్యవాలినఃఆత్మాఇతిమత్వామాంజహి- తేనతేస్త్రీవధఃస్త్రీవధదోషోనస్యాత్ -ఆత్మేత్యేతదుపపాదయతిశాస్త్రేతి॥అథవా ఏషఆత్మనఃయత్పత్నీ -ఆత్మాహిదారాః-ఇత్యాదిరూపాత్ వివిధాత్ వేదాద్వేదరూపాత్ - శాస్త్రప్రయోగాదిత్యన్వయః॥యద్వా వేదాత్ శాస్త్రప్రయోగాత్ -ధర్మశాస్త్రప్రయోగాచ్చేతివార్థః॥౭॥యచ్చాపిమన్యేత॥ఆత్మేయమస్యేతి॥శాస్త్రప్రయోగాత్ (దారప్రదానాత్ ఇతిపాఠక్రమః॥౩౭॥సుకృతమప్యస్తీత్యాహదారేతి॥౩౮॥నకేవలంపాపనివృత్తిసుకృతే-ప్రాయశ్చిత్తంచేదమిత్యాహత్వంచాపీతి॥వీరఘాతాదిత్యేతత్సుగ్రీవదుఃఖదుఃఖితరామహృదయానుసారేణోక్తం-త్వముత్తమధార్మికశ్చేతిపూర్వముక్తత్వాత్ ॥౩౯॥ఆర్తామితి॥అపనీయమానాం వాలినావంచితాం॥౪౦॥హితవచనమేవాహమావీరేతి॥విమతింజీవితుంనశక్ష్యామీత్యాదివిరుద్ధమతిం - సర్వోలోకఃవిధాత్రా బ్రహ్మణావిహితోనిర్మితః-సిద్ధః ప్రసిద్ధో-తంసుఖదుఃఖయోగంచవిధాత్రా కృతమితిలోకఃపండితఃపామరశ్చాబ్రవీత్ ॥౪౨ ॥వస్తుస్థితిశ్చతథేత్యాహత్రయఇతి ॥ లోకాఃలోకస్థజ

మహాబలస్సంహననోపపన్నః॥మనుష్యదేహాభ్యుదయంవిహాయదివ్యేనదేహాభ్యుదయేనయుక్తః॥౩౨॥యేనైకబాణేనహతఃప్రియోమేతేనైవమాం
త్వంజహిసాయకేన । హతాగమిష్యామిసమీపమస్యనమాంవృతేరామరమేతవాలీ ॥౩౩॥స్వర్గేఽపిపద్మామలపత్రనేత్రస్సమేత్యసంప్రేక్ష్యచమామపశ్యన్ । నహ్యేషఉచ్చావచతామ్రచూడావిచిత్రవేషాప్సరసోఽభజిష్యత్ ॥౩౪॥స్వర్గేఽపిశోకంచవివర్ణతాంచమయావినాప్రాప్స్యతివీరవాలీ।
రమ్యేనగేంద్రస్యతటావకాశేవిదేహకన్యారహితోయథాత్వమ్ ॥ ౩౫ ॥ త్వం వేత్థయావద్వనితావిహీనః ప్రాప్నోతిదుఃఖంపురుషఃకుమారః । తత్త్వంప్రజానన్జహిమాంనవాలీదుఃఖంమమాదర్శనజంభజేత॥౩౬ ॥యచ్చాపిమన్యేతభవాన్మహాత్మాస్త్రీఘాతదోషోనభవేత్తుమహ్యమ్ । ఆత్మేయమస్యేతిచమాంజహిత్వంనస్త్రీవధస్స్యాన్మనుజేంద్రపుత్ర* శాస్త్రప్రయోగాద్వివిధాచ్చవేదాదాత్మాహ్యనన్యఃపురుషస్యదారాః॥ ౩౭ ॥
దారప్రదానాన్నహిదానమన్యత్ప్రదృశ్యతేజ్ఞానవతాంహిలోకే॥౩౮ ॥త్వంచాపిమాంతస్యమమప్రియస్యప్రదాస్యసేధర్మమవేక్ష్యవీర । అనేనదానేననలప్స్యసేత్వమధర్మయోగంమమవీరఘాతాత్ ॥౩౯ ॥ఆర్తామనాథామపనీయమానామేవంవిధామర్హసిమాంనిహంతుమ్ । అహంహిమాతంగవిలాసగామినాప్లవంగమానామృషభేణధీమతా * వినావరార్హోత్తమహేమమాలినాచిరంనశక్ష్యామినరేంద్రజీవితుమ్॥ ౪౦॥ ఇత్యేవముక్తస్తువిభుర్మహాత్మాతారాంసమాశ్వాస్యహితంబభాషే॥౪౧॥మావీరభార్యేవిమతింకురుష్వలోకోహిసర్వోవిహితోవిధాత్రా ।తంచైవసర్వంసుఖదుఃఖయోగంలోకోఽబ్రవీత్తేనకృతంవిధాత్రా ॥౪౨ ॥ త్రయోహిలోకావిహితంవిధానంనాతిక్రమంతేవశగాహితస్య । ప్రీతింపరాం ప్రాప్స్యసితాంతథైవపుత్రశ్చతే ప్రాప్స్యతియౌవరాజ్యమ్ ॥ ౪౩ ॥

నసౌభాగ్యేన॥౩౩॥ స్వర్గఇతి॥ వాలీస్వర్గేఽపిఅప్సరోభిఃసమేత్య-తాఃసంప్రేక్ష్యచమామపశ్యన్-ఉచ్చావచతామ్రచూడాఃవివిధతామ్రకుసుమైఃకృతశేఖరాః-విచిత్రవేషాప్సరసోనాభజిష్యత్ నభజిష్యతీతిలృడర్థేలృజ్ ॥౩౪॥స్వర్గేపీతి॥నగేంద్రస్యఋశ్యమూకస్య॥౩౫ ॥త్వమితి॥తత్ స్త్రీవియోగజదుఃఖం॥౩౬॥ యచ్చాపీతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం ॥ మహ్యంస్త్రీఘాతదోషోభవేదితిభవాన్నమన్యేత- తస్యతవస్త్రీవధోనస్యాత్ -తత్ర హేతుః-ఆత్మేయమితిఅస్యవాలినఃఇయంతారాఆత్మా-అథవాఏషఆత్మనోయత్పత్నీతిశ్రుతేః-మద్వధస్యవాలివధపర్యాంతర్భావాన్నతవస్త్రీవధదోషశంకేతిభావః॥౩౭॥నకేవలందోషాభావః- అపితుపుణ్యమప్యస్తీత్యాహ॥దారప్రదానాదితి॥౪౦॥మావీరేత్యాది॥విమతింజీవితుంనశక్యఇతివిరుద్ధాంమతిం-సర్వలోకఃసర్వోపిజనఃవిధాత్రావిహితః-బ్రహ్మణానిర్మితోపి - తేనవి

నాః-విహితంవిధానం బ్రహ్మకల్పితంప్రకారంనాతిక్రమంతే-హియస్మాత్తస్యవశగాః-ప్రీతిమితి-తాంవాలిసంభోగసదృశభోగమితిద్యోతయమితి॥౪౩॥ ఆశ్వాసి
తేతి॥ప్రభావయుక్తేనఅంగదయౌవరాజ్యప్రదానసమర్థేన - పరంతపేనతద్విరోధినిరసనసమర్థేన-ఆశ్వాసితా - అతఏవధ్వనతాశబ్దాయమానేనముఖేనోపలక్షి
తా-సువేషరూపేత్యనేనసమాశ్వాసనకృతాంతరహర్షవత్త్వంసూచితం-స్వాలంకారయుక్తశరీరేత్యర్థః॥౪౪॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూ
షణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః. **

అథరామస్సర్వసాంత్వనపూర్వకంవాలినస్సంస్కారంకారయతిపంచవింశే-సుగ్రీవమిత్యాది॥సాంగదమితిసుగ్రీవవిశేషణం - సమానశోకః-తారాంగదా
దిభిస్తుల్యశోకః॥౧॥ నేతి॥శోకపరితాపేనశోకకృతపరితాపేన-యుష్మదీయేనేతిశేషః- మృతోవాలీశ్రేయసానయుజ్యతే-అత్రవాలినివిషయే - అనంతరంమరణానంత
రం-యత్ శ్రేయస్కరంకార్యంఔర్ధ్వదైహికరూపం-తత్సమాధాతుంకర్తుంఅర్హథ॥౨॥లోకేతి ॥లోకవృత్తంలోకాచారసిద్ధం- అతఏవసవైరనుష్ఠేయంబా
ష్పమోక్షణం-వఃయుష్మాభిః-కృతం-బాష్పమోక్షణాదతిరిక్తంకిమపినయుష్మాభిఃకర్తుంశక్యమిత్యాహకాలాదితి-కాలాదుత్తరం - కాలంవినేత్యర్థః-కించిత్కర్మ-
ఉత్కర్షాసితుంకర్తుంనశక్యందేవాజ్ఞామల్లంఘ్యస్వాతంత్ర్యేణకించిదపికర్మకర్తుంనశక్యమిత్యర్థః॥ రా ॥కాలాద్విహితాత్కాలాత్ ఉత్తరండుత్తరస్మిన్కాలే।
కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగేద్వితీయేతిద్వితీయా॥౩॥తదేతదుపపాదయతినియతిరితి॥నియమ్యతేనేనేతినియతిః-ఈశ్వరః-లోకేవిషయేకారణం-సర్వలోకకర్తే
త్యర్థః-క్రియతఇతికర్మ-కార్యం-తస్యసాధనం.సహకారీత్యర్థః-సర్వభూతానాం-నియోగేషుప్రేరణేషు-నియతిఃకారణం-సర్వప్రవర్తకోపీశ్వరఇత్యర్థః- తేనవి
నాతృణాగ్రమపినచలతీతిన్యాయాత్ -ఈశ్వరపరతంత్రతయాలోకఃకర్మకరోతి - నతుస్వాతంత్ర్యేణేత్యర్థః॥౪॥ఏవమన్వయముఖేన-ఈశ్వరాధీనత్వముక్త్వావ్య
తిరేకముఖేనదర్శయతినకర్తేతి॥కశ్చిత్పురుషఃకస్యచిత్కర్మణః-నకర్తానస్వాతంత్ర్యేణకర్తా-నియోగేకస్యచిత్ప్రేరణేచనేశ్వరః - కింతుస్వభావేవర్తతేస్వ

రాంప్రాప్స్యసితాంతథైవపుత్రస్తుతేప్రాప్స్యతియౌవరాజ్యమ్ * ధాత్రావిధానంవిహితంతథైతనశూరపత్న్యఃపరిదేవయంతి॥౪౩॥ఆశ్వా
సితాతేనతురాఘవేణప్రభావయుక్తేనపరంతపేన * సావీరపత్నీధ్వనతాముఖేనసువేషరూపావిరరామతారా॥౪౪॥ఇతిచతుర్వింశస్సర్గః.***

సుగ్రీవంచైవతారాంచసాంగదంసహలక్ష్మణః । సమానశోకఃకాకుత్స్థస్సాంత్వయన్నిదమబ్రవీత్ ॥౧॥నశోకపరితాపేనశ్రేయసాయుజ్యతే
మృతః । యదత్రానంతరంకార్యంతత్సమాధాతుమర్హథ॥౨॥లోకవృత్తమనుష్ఠేయంకృతంవోబాష్పమోక్షణమ్।నకాలాదుత్తరంకించిత్కర్మ
శక్యముపాసితుమ్॥౩॥నియతిఃకారణంలోకేనియతిఃకర్మసాధనమ్ । నియతిస్సర్వభూతానాంనియోగేష్విహకారణమ్॥౪॥నకర్తాకస్యచిత్కశ్చి
న్నియోగేచాపినేశ్వరః । స్వభావేవర్తతేలోకస్తస్యకాలఃపరాయణమ్॥౫॥నకాలఃకాలమత్యేతినకాలఃపరిహీయతే । స్వభావంచసమాసాద్యనక

ధాత్రాకృతంసర్వంచసుఖదుఃఖయోగమేవసుఖదుఃఖయుక్తమేవలోకోమన్వాదిరబ్రవీదితియోజనా॥ ౪౨ ॥ త్రయోపీతి॥లోకాఃలోకత్రయవాసినోజనాః-విహి
తంవిధానంకల్పితంప్రకారంతస్యవశగాఃవిధేర్వశగాఃనాతిక్రమంతే- బ్రహ్మాదయోపివిధికల్పితప్రకారముల్లంఘితుంనశక్నువంతి- కిముతమర్త్యాదయఇతిభావః॥
టీ॥నకేవలమయమేవలోకోవిధాతృపరతంత్రఃకింతుసర్వేపిలోకాఇత్యాహ॥త్రయఇతి॥టీ॥మమాజ్ఞాకరణేనఫలమస్తీత్యాహ॥ప్రీతిమితి॥జీవతివాలినియాదృశీప్రీతిః
తాదృశీమిత్యర్థః॥౪౩॥ఆశ్వాసితేతి॥ధ్వనతాముఖేనోపలక్షితా॥౪౪॥ఇతిమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాంచతుర్వింశస్సర్గః.*

౨॥లోకవృత్తమితి॥బాష్పమోక్షణంకృతం-అలంలోకవృత్తం- పారలౌకికంకర్మానుష్ఠేయంకాలాద్విహితాత్ కాలాదుత్తరండుత్తరస్మిన్కాలే-కించిత్క
ర్మకిమపికర్మ -ఉపాసితుంఅనుష్ఠాతుంనశక్యం-కాలస్యానుపాదేయత్వాదితిభావః॥౩॥కాలస్యప్రాధాన్యమేవోపపాదయతి॥నియతిఃకారణమిత్యాదినా॥ నియ
మ్యతేఅనయేతివ్యుత్పత్త్యానియతిఃకాలఃనియోగేషునియమనేషు॥ ౪ ॥ నకర్తేతి ॥ కస్యచిదపికశ్చిన్నకర్తా - నియోగేచనియమనేచ-కశ్చిదపి-ఈశ్వరఃస్వతంత్రో
నభవతి-లోకఃస్వభావేకాలేవర్తతేపరతంత్రతయావర్తతే - అతస్తస్యకాలఃపరాయణం-ఇష్టప్రాపకత్వేనఅనిష్టనివాకరత్వేనచపరమప్రాప్తమిత్యర్థః॥టీ॥కి
మనయాకాలాదృష్టకల్పనయాప్రాణినఏవాన్యోన్యంకర్తారఃకారయితారశ్చభవంతీత్యతఆహ॥ నకర్తేతి ॥ ౫ ॥ నకాలఇతి ॥కాలఃమహాకాలః-కాలంప్రాణినాంసు

భావాద్దీనోవర్తతేలోకః - తత్ర హేతుమాహతస్యేతి - కాలః తస్యపరాయణంగతిః -అత్ర స్వభావనియతికాలాదిశబ్దైరీశ్వరపవాభిధీయతే - అన్యథానేకరాజత్వాపత్తేః- శ్వేతాశ్వతరశ్రుతిశ్చ-స్వభావమేకేకవయోవదంతీత్యాదికైవమాహ॥౫॥నకాలఇతి॥కాలః ఈశ్వరః-కాలంఆత్మానం-నాత్యేతినాతిక్రామతి- సనాధీనపవనకులోకవత్ కస్యచిత్పరతంత్రః॥శ్రు॥నచాస్యకశ్చిజ్జనితానచాధిపఇతిశ్రుతేః। నకాలఃపరిహీయతేనసశ్యతి -ఇదముపలక్షణం-షడ్భావవికారరహితఇత్యర్థః శ్లో॥అపక్షయవినాశాభ్యాంపరిణామర్ధిజన్మభిః।వర్జితశ్శక్యతేవక్తుంయస్సదాస్తీతికేవలమితిహ్యుక్తం॥ స్వస్మిన్ భవతీతిస్వభావ-ఈశ్వరః-వాశబ్దోవధారణే -స్వభావమాసాద్యైవవర్తతేనతుకశ్చిత్తమతివర్తతే - నిరంకుశః స్వతంత్రః స్వకృతాంవ్యవస్థాంస్వయమపినాతివర్తతే-తత్పరతంత్రోనీశః కిముతేతిభావః॥౬॥పునరపీశ్వరస్యస్వాతంత్ర్యముపపాదయతి-నకాలస్యేతి - కాలస్యేశ్వరస్య-బంధుత్వంనాస్తి-పక్షపాతోనాస్తీత్యర్థః-హేతుశ్చనాస్తివశీకరణోపాయశ్చనాస్తి-తత్ప్రసాదంవినాస్వయత్నేనవశీకర్తుంనశక్యతఇత్యర్థః - నపరాక్రమః తజ్జయహేతుపరాక్రమోపినాస్తి-పురుషపరాక్రమస్యసనభిభవతీతిభావః - నమిత్రజ్ఞాతిసంబంధః నసుహృత్సగోత్రసంబంధః - అపరాధిషుదండధరత్వముక్తం॥ఏషసేతుర్విధరణఏషాంలోకానామసంభేదాయేతిశ్రుతేః। అతః కారణమీశ్వరః-ఆత్మనోజీవస్య-నవశః నపరతంత్రః-తత్తత్కర్మానుగుణమేవ-ఈశ్వరస్సర్వంవర్తయతీత్యర్థః॥౭॥తర్హ్యనీశేనజంతునాకింకర్తవ్యంతత్రాహకింత్వితి॥సాధుసమ్యక్పశ్యతా-శాస్త్రనిష్కర్షమవగచ్ఛతేత్యర్థః-కాలస్య-ఈశ్వరస్య-పరిణామః చేతనకర్మానుగుణప్రవృత్తివిశేషః ద్రష్టవ్యః-ఈశ్వరకృతవ్యాపారేషునశోకః కర్తవ్యః- యథితంతత్కరిష్యతీతిస్థాతవ్యమితిభావః- ధర్మార్థకామాస్తుకాలక్రమేణ-ఈశ్వరమర్యాదయాసమాహితాః సమర్పితాభవంతి-ధర్మాదిషుయత్ప్రాప్తవ్యంతత్ప్రాపయతీశ్వరపవేతిభావః-అత్రనియతికాలస్వభావపదైః వ్యామిశ్రతయోక్తిస్తదానీంరహస్యంవక్తుమనర్హత్వాదితిబోధ్యం॥౮॥ ఏవమర్థస్థితిముక్త్వాతాంప్రకృతేసంగమయతి-ఇతఇతి॥ స్వాంప్రకృతింగతః మద్బాణవేధకృతప్రాయశ్చిత్తతయాస్వకీయంశుద్ధభావంప్రాప్తస్సన్-ప్లవగేశ్వరోవాలీ-ఇతః అస్మాల్లోకాత్ -ధర్మార్థకామసంయోగైః విహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకామసంబంధైః-పవిత్రక్రియాఫలంస్వర్గం-ప్రాప్తః-సామదానార్థసంయోగైరితిపాఠే- నీతిశాస్త్రానుష్ఠానైరిత్యర్థః॥౯॥కేనస్వాంప్రకృతింప్రాప్తఇత్యపేక్షాయాముక్తంవిశదయతిస్వధర్మస్యచేతి॥ స్వధర్మస్యసంయోగాత్స్వవిహితధర్మానుష్ఠానాత్ -

శ్చిదతివర్తతే॥౬॥నకాలస్యాస్తిబంధుత్వంనహేతుర్నపరాక్రమః। నమిత్రజ్ఞాతిసంబంధః కారణంనాత్మనోవశః॥౭॥కింతుకాలపరిణామోద్రష్టవ్యస్సాధుపశ్యతా। ధర్మశ్చార్థశ్చకామశ్చకాలక్రమసమాహితాః॥౮॥ ఇతస్స్వాంప్రకృతింవాలీగతః ప్రాప్తః క్రియాఫలమ్। ధర్మార్థకామసంయోగైః పవిత్రంప్లవగేశ్వరః॥౯॥స్వధర్మస్యచసంయోగాజ్జితస్తేనమహాత్మనా।స్వర్గః పరిగృహీతశ్చప్రాణానపరిరక్షతా॥౧౦॥ ఏషావై

ఖమః ఖప్రాపకత్వేనదివసపక్షమాసత్వాదిరూపమాపాదికంకాలం-నాత్యేతినాతిక్రామతి-యస్మిన్కాలేజంతునాసుఖందుఃఖంవాభోక్తవ్యంతమతిక్రమ్యకాలాంతరే ఽభోజయితుంనసమర్థఇత్యర్థః -నకాలఃపరిహీయతేనన్యూనతాంప్రాప్నోతి-స్వభావంకాలంసమాసాద్యకశ్చిన్నాతివర్తతే-వాశబ్దోవధారణే-నిరంకుశః స్వతంత్రః కాలః స్వకృతాంవ్యవస్థాంస్వయమపినాతిక్రామతి-తత్పరతంత్రోన్యః కిముతేతిభావః॥౬॥కాలః కేనాపిహేతునావశీకర్తుంనశక్యఇత్యాహ॥నకాలస్యేతి ॥కాలస్యపురుషేణసహవశీకరణహేతుభూతంబంధుత్వంనాస్తి - వశీకరణహేతుః మిత్రజ్ఞాతిసంబంధోనాస్తి-నహేతుః వశీకరణోపాయభూతః పురుషకృతోపకారాదిర్నాస్తి-నపరాక్రమః వశీకరణోపాయః పురుషకృతః పరాక్రమోపినాస్తి-అతః కారణంసర్వకారణభూతః కాలః ఆత్మనః పురుషస్యవశోనభవతి-పురుషాధీనోనభవతి॥౭॥కింతర్హికర్తవ్యంతత్రాహ।కింత్వితి॥ సాధుపశ్యతాశ్రేయః పశ్యతా - స్వాత్మహితంపశ్యతావివేకినేత్యర్థః - సర్వోపిలోకవ్యవహారః కాలపరిణామోద్రష్టవ్యః-స్వాపేక్షితహేతుభూతః కాలపరిణామః ప్రతీక్షణీయః-ప్రతీక్షణీయత్వేహేతుమాహ॥ధర్మశ్చేతి॥ధర్మశ్చార్థశ్చకామశ్చకాలక్రమసమాహితాః-పూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నాపరాహ్ణకాలక్రమాయత్తాః-యస్మిన్కాలేయత్కర్మకర్తవ్యం-సకాలోనుల్లంఘనీయఇతిభావః॥౮॥ఇతఇతి॥స్వాంప్రకృతింగతః-మద్బాణకృతవధేనకృతప్రాయశ్చిత్తతయాస్వకీయంశుద్ధభావంప్రాప్తః-సః ప్లవగేశ్వరోవాలీఇతః అస్మాల్లోకాత్ ధర్మార్థకామసంయోగైః విహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకామసంబంధైః-పవిత్రంక్రియాఫలంస్వర్గంప్రాప్తఇతియోజనా॥౯॥ స్వధర్మస్యచేతి॥ స్వధర్మసంయోగాత్ స్వవిహితకర్మానుష్ఠానాత్ - స్వర్గోర్జితః

రణే ప్రాణానపరిరక్షతేత్యనేనశౌర్యకృతధర్మోఽప్యుక్తః -ఉభాభ్యాంజితఃపూర్వంస్వవశీకృతఃస్వర్గఃఇదానీంపరిగృహీతశ్చ॥౧౦॥ ఏషేతి॥హరియూథపఃయూథాం
నియుంగగాఃసానియతిర్గతః శ్రేష్ఠాంత త్తస్మాత్కారణాత్ -పరితాపేనాలం-సద్గతిం ప్రాప్తంప్రతిశోకోనకార్యః- ప్రాప్తకాలంఏతత్కాలోచితం-ఉపాస్యతాం
అనుష్ఠీయతాం॥౧౧॥వచనాంతఇతి॥గతచేతసం-దుఃఖితమితియావత్॥౧౨॥కురుత్వమస్యేత్యర్థమేకంవాక్యం॥౧౩॥తారేత్యాది॥వాలినోదహనంప్రతితారాం
గదాభ్యాంసహితస్సన్ - వాలిసంస్కారకారణాత్ వాలిసంస్కారార్థం - చందనాదీనికాష్ఠానిసమాజ్ఞాపయ -యచ్చాత్ర సమనంతరంమరణానంతరంయదానేత
వ్యం తత్సర్వమంగదస్సమానయేదిత్యర్థః॥౧౬॥త్వమితి॥త్వరాగుణవతీ - అస్మిన్కాలేవిశేషతోయుక్తా॥౧౭॥సజ్జీభవంత్వితి॥యేనిర్హరిష్యంతితేసజ్జీభవంత్వితి
యోజనా -నిర్హారశ్శవవహనం॥౧౮॥౧౯॥లక్ష్మణస్యేతి॥గుహాంకిష్కిన్ధాం॥౨౦॥౨౧॥వానరైరిత్యాది॥భద్రాసనయుతాంరాజాసనయుక్తాం(రాజార్హా
సనయుక్తామితిరామానుజార్యః)పక్షికర్మభిరాచిత్రాంకృత్రిమపక్షిభిస్సమంతాదాశ్చర్యభూతాం - క్రియతఇతికర్మప్రతికృతిః ద్రుమకర్మభిః ద్రుమప్రతికృ
తిభిఃవిభూషితాంఆచితాంచిత్రపత్తీభిఃచిత్రలేఖాభిఃపదాతిభిరిత్యేకే - ఆర్షో దీర్ఘః - సునివిష్టాంశోభనసన్నివేశవతీం- జాలవాతాయనావృతాంసూక్ష్మరంధ్ర
సమూహోజాలం - గోనయనాకృతిరంధ్రసమూహోగవాక్షం - తదావృతాం-సునియుక్తాంసుశ్లిష్టాం - సుకృతాంసుష్ఠుకృతాంయత్నేనకృతామిత్యర్థః-దా
రుపర్వతకోపేతాందారునిర్మితక్రీడాపర్వతయుక్తాం - చారుకర్మణాఉత్తేజనేనపరిష్కృతాంఅలంకృతాం - వరాభరణైఃహారైశ్చ-యుక్తామితిశేషః-గుహాగ
హనసంఛన్నాంకృత్రిమైర్గుహాగహనైః గుహాభిః కాననైశ్చసంఛన్నాం - పుష్పౌఘైః ముక్తకపుష్పనిచయైఃఆస్తరణార్థైః - సమభిచ్ఛన్నాంవ్యాప్తాం - ప

నియతశ్శ్రేష్ఠాయాంగతోహరియూథపః।తదలంపరితాపేనప్రాప్తకాలముపాస్యతామ్॥౧౧॥వచనాంతేతురామస్యలక్ష్మణఃపరవీరహా। అవదత్ప్ర
శ్రితంవాక్యంసుగ్రీవంగతచేతసమ్॥౧౨॥కురుత్వమస్యసుగ్రీవప్రేతకార్యమనంతరమ్॥౧౩॥తారాంగదాభ్యాంసహితోవాలినోదహనంప్రతి* స
మాజ్ఞాపయ కాష్ఠానిశుష్కాణిచబహూనిచ । చందనాదీనిదివ్యానివాలిసంస్కారకారణాత్ * సమాశ్వాసయచైనంత్వమంగదందీనచేతసమ్ ।
మాభూర్బాలిశబుద్ధిస్త్వంత్వదధీనమిదంపురమ్ * అంగదస్త్వానయేన్మాల్యంవస్త్రాణివివిధానిచ । ఘృతంతైలమథోగంధాన్యచ్చాత్రసమనంత
రమ్॥౧౬॥త్వంతారశిబికాంశీఘ్రమాదాయాగచ్ఛసంభ్రమాత్। త్వరాయుక్తాగుణవతీహ్యస్మిన్కాలే విశేషతః॥౧౭॥సజ్జీభవంతుప్లవగాశ్శిబికా
వహనోచితాః।సమర్థాబలినశ్చైవనిర్హరిష్యంతివాలినమ్॥౧౮॥ఏవముక్త్వాతుసుగ్రీవంసుమిత్రానందవర్ధనః।తస్థౌభ్రాతృసమీపస్థోలక్ష్మణః
పరవీరహా॥౧౯॥లక్ష్మణస్యవచశ్శ్రుత్వాతారస్సంభ్రాంతమానసః। ప్రవివేశగుహాంశీఘ్రంశిబికాసక్తమానసః॥ ౨౦ ॥ఆదాయశిబికాంతారస్స
తుపర్యాపతత్పునః॥౨౧॥వానరైరూహ్యమానాంతాంశూరైరుద్వహనోచితైః* దివ్యాంభద్రాసనయుతాంశిబికాంస్యందనోపమామ్ । పక్షి
కర్మభిరాచిత్రాంద్రుమకర్మవిభూషితామ్ * ఆచితాంచిత్రపత్తీభిస్సునివిష్టాంసమంతతః । విమానమివసిద్ధానాంజాలవాతాయనాన్వితామ్ *
సునియుక్తాంవిశాలాంచసుకృతాంవిశ్వకర్మణా । దారుపర్వతకోపేతాంచారుకర్మపరిష్కృతామ్ * వరాభరణహారైశ్చచిత్రమాల్యోపశోభి

పూర్వంస్వవశీకృతఃఇదానీంయుద్ధేప్రాణానపరిరక్షతాపరిగృహీతశ్చేతిసంబంధః॥౧౦॥ఏషేతి॥నియతిఃవృత్తిః- ప్రాప్తకాలంఏతత్కాలోచితం॥౧౧॥*సమాజ్ఞా
పయేతి॥వాలిసంస్కారకారణాత్ కాష్ఠానిసమాజ్ఞాపయ-కాష్ఠానయనార్థంసమాజ్ఞాపయేత్యర్థః - వాలిసంస్కారకారణాత్ -అంగదంచసమాశ్వాసయేతిసం
బంధః॥టీ॥గతచేతసంసంజాతకర్తవ్యతామూఢం - అనంతరంయదానేతవ్యంతదానయేతిసంబంధః॥౧౬॥త్వమితి॥సంభ్రమాత్ వేగాత్గుణవతీత్వరాఅస్మిన్కాలే విశేష
తోయుక్తాహీతిసంబంధః॥౧౭॥సజ్జీభవంత్వితి॥యేనిర్హరిష్యంతి తేసజ్జీభవంత్విత్యర్థః॥౨౧॥*దివ్యామితి॥భద్రాసనయుతాంరాజాసనయుక్తాం - పక్షికర్మభి
రాచిత్రాంపక్షిప్రకృతికర్మభిరాసమంతాత్ విచిత్రాం- ద్రుమకర్మవిభూషితాంద్రుమప్రకృతిభిఃకర్మభిఃభూషితాం*ఆచితామితి॥చిత్రపత్తీభిఃచిత్రరూపప
దాతిభిఃచిత్రరచనావిశేషైర్వా- చిత్రపఙ్క్తిభిరితివాపాఠః-సునివిష్టాంశోభనసన్నివేశాం - జాలవాతాయనాన్వితాంజాలైర్వాతాయనైరన్వితాం -ఊర్ధ్వోపరి
తిర్యగవస్థితఫలకనిర్మితవివిధసన్నివేశరంధ్రాణిజాలాని-వాతాయనానివాయుప్రవేశార్థగవాక్షాకారరంధ్రాణి॥*॥ సునియుక్తామితి॥సునియుక్తాంసుశ్లిష్టాం-దా

ద్యైతి - చతుర్దిక్షుపుష్పసరోపేతత్వేప్యంతరాంతరాపద్మమాలాభిఃపద్మవజ్జీభిర్యుక్తామిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఈదృశీంశిబికామితిపునరుక్తిర్వ్యవహితానుస్మరణార్థా॥ రా॥క్షిప్రం ప్రేతకార్యంవిధీయతామితిలక్ష్మణోద్దేశేనోక్తార్థస్యసుగ్రీవేణక్రియమాణత్వాల్లక్ష్మణేనసుగ్రీవోప్యాజ్ఞప్తఇత్యవగమ్యతే ॥ ౨౭ ॥ తతఇతి॥ తతఃలక్ష్మణం ప్రతి వాలీనీయతామిత్యుక్తిశ్రవణానంతరమిత్యర్థః - యద్వా-లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తిస్స్వముద్దిశ్యైవేతిజ్ఞాత్వేత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఆరోప్యేతి॥ఆర్యస్యజ్యేష్ఠస్యదేహాదూర్ధ్వంకర్తవ్యంఔర్ధ్వదైహికంఉత్తరక్రియా - శిబికాసమనంతరంఆసందీసమీపే- అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం-ఇత్యాజ్ఞాపయదితిపూర్వేణసంబంధః॥రా॥మాల్యైర్వస్త్రైశ్చభూషితమితిపాఠః॥౩౦॥రాజ్ఞామితి ॥ ఋద్ధివిశేషాఃఋద్ధివిశేషానురూపాః- యాదృశాఃఔర్ధ్వదైహికప్రకారాదృశ్యంతే-తాదృశమౌర్ధ్వదైహికంక్షిప్రంప్రాకుర్వన్॥రా॥ రాజ్ఞామితి॥ తాదృశంవాలినఃక్షిప్రంప్రాకుర్వన్నౌర్ధ్వదైహికమితిపాఠః॥౩౨ ॥ అంగదమితి ॥ తారప్రభృతయోవానరాఇతిసమ్యక్ ॥ రా॥ అంగదంపరిగృహ్యాశుతారప్రభృతయస్తదా।క్రోశంతఃప్రయయుస్సర్వేవానరాహతబాంధవాఇతిపాఠః॥౩౩॥తతఇతి ప్రణిహితాఃఆప్తాః॥రా॥ప్రణిహితాఃఅత్యంతాప్తాఇత్యర్థః॥౩౪॥అవరోప్యేతి ॥ వహనోచితాఃవాహకాః॥౪౧॥ఇమాస్తాఇతి॥విక్రుష్టంవిప్రకృష్టం-అధ్వానంపాదైరాగతాః॥౪౪॥ఇదానీమిత్యాది

తామ్ । గుహాగహనసంఛన్నాం రక్తచందనరూపితామ్ ॥ పుష్పౌఘైస్సమభిచ్ఛన్నాం పద్మమాలాభిరేవ చ । తరుణాదిత్యవర్ణాభిర్భ్రాజమానాభిరావృతామ్॥ ౨౬॥ ఈదృశీం శిబికాం దృష్ట్వా రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ । క్షిప్రం వినీయతాం వాలీ ప్రేతకార్యం విధీయతామ్॥౨౭॥ తతో వాలినముద్యమ్య సుగ్రీవశ్శిబికాం తదా । ఆరోపయత విక్రోశన్నంగదేన సహైవ తు॥ ౨౮॥ఆరోప్య శిబికాం చైవ వాలినం గతజీవితమ్ । అలంకారైశ్చ వివిధైర్మాల్యైర్వస్త్రైశ్చ భూషితమ్ ॥ ఆజ్ఞాపయత్తదా రాజా సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః । ఔర్ధ్వదైహికమార్యస్య క్రియతామనురూపతః ॥ విశ్రాణయంతో రత్నాని వివిధాని బహూన్యపి । అగ్రతః ప్లవగా యాంతు శిబికాసమనంతరమ్॥౩౦॥ రాజ్ఞామృద్ధివిశేషా హి దృశ్యంతే భువి యాదృశాః । తాదృశం వాలినః క్షిప్రం ప్రాకుర్వన్నౌర్ధ్వదైహికమ్॥౩౨ ॥అంగదం పరిగృహ్యాశు తారప్రభృతయస్తదా । క్రోశంతః ప్రయయుస్సర్వే వానరా హతబాంధవాః॥ ౩౩॥తతః ప్రణిహితాస్సర్వా వానర్యోస్య వశానుగాః । చుక్రుశుర్వీర వీరేతి భూయః క్రోశంతి తాః స్త్రియః ॥౩౪॥తారాప్రభృతయస్సర్వా వానర్యో హతయూథపాః।అనుజగ్ముర్హి భర్తారం క్రోశంత్యః కరుణస్వనాః॥ ౩౫ ॥ తాసాం రుదితశబ్దేన వానరీణాం వనాంతరే । వనాని గిరయస్సర్వే విక్రోశంతీవ సర్వతః॥౩౬॥పులినే గిరినద్యాస్తు వివిక్తే జలసంవృతే । చితాం చక్రుస్సుబహవో వానరాశ్శోకకర్శితాః॥౩౭ ॥ అవరోప్య తతస్స్కంధాచ్ఛిబికాం వహనోచితాః । తస్థురేకాంతమాశ్రిత్య సర్వే శోకసమన్వితాః॥౩౮॥తతస్తారా పతిం దృష్ట్వా శిబికాతలశాయినమ్ । ఆరోప్యాంకే శిరస్తస్య విలలాప సుదుఃఖితా॥౩౯॥హా వానరమహారాజ హా నాథ మమ వత్సల । హా మహార్హ మహాబాహో హా మమ ప్రియ పశ్య మామ్ ॥ జనం న పశ్యసీమం త్వం కస్మాచ్ఛోకాభిపీడితమ్॥౪౦॥ ప్రహృష్టమివ తే వక్త్రం గతాసోరపి మానద ॥ అస్తార్కసమవర్ణం చ లక్ష్యతే జీవతో యథా॥౪౧॥ ఏష త్వాం రామరూపేణ కాలః కర్షతి వానర ॥ యేన స్మ విధవాస్సర్వాః కృతా ఏకేషుణా వనే॥౪౨॥ ఇమాస్తాస్తవ రాజేంద్ర వానర్యో వల్లభాస్సదా ॥ పాదైర్విక్రుష్టమధ్వానమాగతాః కిం న బుధ్యసే । తవేష్టా నను నామైతా భార్యాశ్చంద్రనిభాననాః॥౪౪॥ ఇదానీం నేక్షసే కస్మాత్సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరమ్ । ఏతే హి సచివా రాజన్ తారప్రభృతయస్తవ ॥ పురవాసిజనశ్చాయం పరివార్యాసతేఽనఘ । విసర్జయైతాన్ ప్లవగాన్ యథోచితమరిందమ ॥ తతః క్రీడామహే సర్వా వనేషు మదనోత్కటాః॥౪౬॥ఏవం విలపతీం తారాం పతిశోకపరిప్లుతామ్॥ ఉత్థాపయంతి స్మ తదా వానర్యశ్శోకకర్శితాః ॥

రుపర్వతకూపేతాందారునిర్మితక్రీడాపర్వతయుక్తాం ॥ వరేతి॥వరాభరణభాగైశ్చయుక్తామితి శేషః - గుహాగహనసంఛన్నాం క్రీడార్థంనిర్మితదవ్యవేశగుహాకారావరణనిబిడాం॥౨౮॥ ఆజ్ఞాపయదిత్యస్మిన్శ్లోకేవిశ్రాణయంతఇతిశ్లోకేచఇతికరణంద్రష్టవ్యంవిశ్రాణయంతఃవికిరంతఃశ్లోకద్వయస్యాప్యాజ్ఞాపయదిత్యనేనసంబంధః॥౩౩॥తతఇతి॥ప్రణిహితాఃఅత్యంతాప్తాః॥౩౬॥టీ॥పులినఇతి॥వివిక్తేపూతే॥ని॥వివిక్తాపూతవిజనావిత్యమరః॥౩౮॥టీ॥పునస్తారావిలాపమాహ॥ తతఇతి॥౪౧॥టీ॥విక్రుష్టం దూరమిత్యర్థః॥౪౪॥ ॥ యథోచితంయథార్హం॥ ॥ తతఃక్రీడామహేసర్వావనేషుమదనోత్కటాఇత్యత్రఇతివిలలాపేతి శేషః॥౪౭॥టీ॥త

మదనోత్కటాః ఉత్కటమదనాః॥౧౬॥ ఏవమితి॥ విలపతీం విలపంతీం॥౧౭॥ సుగ్రీవేణేతి॥ పితరం పితృశరీరం॥౧౮॥ తత ఇతి॥ అపసవ్యం అప్రదక్షిణం ॥౧౯॥ సంస్కృత్యేతి॥ వాలినం వాలిశరీరం - ఉదకం కర్తుం జలతర్పణం కర్తుం - నదీం కిష్కింధాసమీపవర్తినీం॥౨౦॥ తత స్త ఇతి॥ సుగ్రీవతారాసహితా ఇతి - తారయా పూర్వదర్శనం కులాచారః॥౨౧॥ సుగ్రీవేణేతి ॥ అనేన రామస్సహైవాగత ఇత్యవగమ్యతే॥౨౨॥ సమానశోకః కాకుత్స్థ ఇత్యనేన సమానదుఃఖదుఃఖత్వం సఖత్వమిత్యేతత్ ప్రకటితం భవతి॥౨౩॥ తత స్త్వితి॥ ప్రకాశం ప్రసిద్ధం - ప్రదీప్యదగ్ధ్వా-హరిః సుగ్రీవః-అన్యే పురం ప్రవివిశురిత్యర్థసిద్ధం-యద్యపి తైర్యగధికరణరీత్యా తైరశ్చాం న శాస్త్రవిహితసంస్కారాధికారః - తథాపి దేవాంశసంభూతానాం తిర్యగవస్థామాత్రభాజాం వేదాధ్యయనసంయోగాద్దైవతు త్రజాతత్వాత్ సంస్కారార్హతాస్తీతి బోధ్యం॥౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే ముక్తాహారాఖ్యానే . కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచవింశస్సర్గః. ************

అథ సుగ్రీవాభిషేకః షడ్వింశే - తత ఇత్యాది॥ క్లిన్నవాససం ఆర్ద్రవస్త్రం-సద్యస్స్నానాదితిభావః-శాఖామృగమహామాత్రాః వానరరూపామంత్రిణః ॥౧॥ అభిగమ్యేతి॥ సర్వే సుగ్రీవాదయః॥౨॥౩॥ భవత్ప్రసాదాదితి॥ వానరాణాం రాజ్యమిత్యన్వయః॥౪॥౫॥ అతినిపుణతయా హనుమాన్ ప్రథమం సంగ్రహేణ విజ్ఞాప్య తచ్ఛృణ్వాతిరామే పునర్విశదమాహ-స్నాత ఇతి॥౬॥ ఇమామితి॥ గిరిగుహాం కిష్కింధాం-వానరాణాం స్వామినా సంబంధం కురు-సుగ్రీవం వానరరాజం కుర్విత్యర్థః॥౧౧॥

౧౬॥ సుగ్రీవేణ తతస్సార్ధమంగదః పితరం రుదన్ * చితామారోపయామాస శోకేనాభిహతేంద్రియః॥౧౮॥ తతోఽగ్నిం విధివద్దత్వా సోఽపసవ్యం చకార హ * పితరం దీర్ఘమధ్వానం ప్రస్థితం వ్యాకులేంద్రియః॥౧౯॥ సంస్కృత్య వాలినం తే తు విధిపూర్వం ప్లవంగమాః * ఆజగ్మురుదకం కర్తుం నదీం శీతజలాం శివామ్॥౨౦॥ తతస్తే సహితాస్తత్ర హ్యంగదం స్థాప్య చాగ్రతః * సుగ్రీవతారాసహితాస్సిషిచుర్వాలినే జలమ్॥౨౧॥ సుగ్రీవేణైవ దీనేన దీనో భూత్వా మహాబలః * సమానశోకః కాకుత్స్థః ప్రేతకార్యాణ్యకారయత్ ॥౨౨॥ తతస్తు తం వాలినమగ్ర్యపౌరుషం ప్రకాశమిక్ష్వాకువరేషుణా హతమ్ । ప్రదీప్య దీప్తాగ్నిసమౌజసం తదా సలక్ష్మణం రామముపేయివాన్ హరిః॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - పంచవింశస్సర్గః. *

తతశ్శోకాభిసంతప్తం సుగ్రీవం క్లిన్నవాససమ్ । శాఖామృగమహామాత్రాః పరివార్యోపతస్థిరే॥౧॥ అభిగమ్య మహాబాహుం రామమక్లిష్టకారిణమ్ । స్థితాః ప్రాంజలయస్సర్వే పితామహమివర్షయః॥౨॥ తతః కాంచనశైలాభస్తరుణార్కనిభాననః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం హనూమాన్మారుతాత్మజః॥౩॥ భవత్ప్రసాదాత్సుగ్రీవః పితృపైతామహం మహత్ ।వానరాణాం సుదుష్ప్రాపం ప్రాప్తో రాజ్యమిదం ప్రభో॥౪॥ భవతా సమనుజ్ఞాతః ప్రవిశ్య నగరం శుభమ్ । సంవిధాస్యతి కార్యాణి సర్వాణి ససుహృజ్జనః॥౫॥ స్నాతోఽయం వివిధైర్గంధైరౌషధైశ్చ యథావిధి । అర్చయిష్యతి రత్నైశ్చ మాల్యైశ్చ త్వాం విశేషతః॥౬॥ ఇమాం గిరిగుహాం రమ్యామభిగంతుమితోఽర్హసి । కురుష్వ స్వామిసంబంధం వానరాన్ సంప్రహర్షయన్॥౭॥ ఏవముక్తో హనుమతా రాఘవః పరవీరహా । ప్రత్యువాచ హనూమంతం బుద్ధిమాన్వాక్యకోవిదః॥౮॥ చతుర్దశ సమాస్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురమ్। న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్ పితుర్నిర్దేశపాలకః॥౯॥ సుసమృద్ధాం గుహాం రమ్యాం సుగ్రీవో వానరర్షభః। ప్రవిష్టో విధివద్వీరః క్షిప్రం రాజ్యేఽభిషిచ్యతామ్॥౧౦॥ ఏవముక్త్వా హనూమంతం రామస్సుగ్రీవమబ్రవీత్ । వృత్తజ్ఞో వృత్తసంపన్నముదారబలవిక్రమమ్॥౧౧॥ ఇమమప్యంగదం వీర యౌ-

తత ఇతి॥ అపసవ్యమప్రదక్షిణం-దీర్ఘమధ్వానం ప్రస్థితం మృతం॥౧౯॥ టీ॥ సుగ్రీవేణేతి॥ సుగ్రీవేణైవాకారయత్ తత్ప్రాముఖ్యేనైవాకారయదిత్యర్థః॥౨౨॥ టీ॥ రామాదేశాదేవ కర్తవ్యకరణానంతరం పునస్తత్సమీపం జగామేత్యుక్తానువాదపూర్వకమాహ॥ తత ఇతి॥ ప్రకాశం ప్రభూతం ప్రదీప్య సంస్కార్య॥౨౩॥ టీ॥ గతసర్గాణాం ఫలం శ్రుతిః॥ శ్లో॥ తారాప్రలాపమాకర్ణ్య వాలినో నిధనం తథా । కపీంద్రసంస్కృతిం నారీ శ్రుత్వా హ్యవిధవా భవేత్ ॥ దీర్ఘాయుష్యం భవేద్భర్తుః పుత్రిణీ సంభవిష్యతీతి స్కాందే ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః. ********

తత ఇతి॥ శాఖామృగాః మహామాత్రాః వానరప్రధానాః॥౨॥ స్నాతః అభిషిక్తః॥ టీ॥ ఔషధైః అభిషేకద్రవ్యైః॥౬॥ ఇమామితి॥ గిరిగుహాం కిష్కింధాం-స్వామిసంబంధం వానరాణాం స్వామినా సహ సంబంధం కురుష్వ సుగ్రీవం వానరరాజానం కుర్విత్యర్థః॥౭॥ అస్తు భవదుక్తప్రకారేణాభిషేకాదికం-మత్ప్రార్థితః శ్వ

ఇమమపీత్యాది ॥ భాజనం-యోగ్యమిత్యర్థః॥౧౨॥అస్త్వభిషేకః సీతాన్వేషణరావణవధాదికం ప్రత్యుద్యోగః క్రియతఇత్యాశంక్యాహ-పూర్వఇత్యాది॥ పూర్వః వర్షతర్వా పేతుయాః ప్రథమః-వర్షాః వర్షర్తుః॥ని॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాంభూమ్ని వర్షా ఇత్యమరః। తత్రభవో వార్షికః-ద్వౌద్వౌమార్గాదిమాసౌ స్యాదృతురితి శ్రావణభాద్రపదౌ వర్షర్తుః-తదేకదేశత్వాచ్ఛ్రావణో వార్షికఇత్యుచ్యతే-వర్షాభ్యష్ఠగిరితక్ ప్రత్యయః-వార్షికసంజ్ఞికాశ్చత్వారోమాసాఇతి-ఆశ్వయుజాషాఢాభ్యాంచతుస్త్వమితిజ్ఞేయం-ఛత్రిన్యాయాత్ - వర్షముఖత్వాద్వర్షానంతరకాలత్వాచ్చచత్వారోపియుద్ధయోగ్యానభవంతి ॥ కశ్చిత్తు-పత్యావై మాసాఇతి శ్రుతిపక్షమాశ్రిత్యచత్వారోవార్షికామాసాఇత్యుక్తం-శ్రావణః ప్రథమోమాసఇత్యత్రాపి ప్రథమః పక్షఇత్యర్థః - చత్వారోవార్షికామాసాగతావర్షశతోపమాఇత్యుపసంహారాదిత్యాహ॥౧౫॥కార్తికఇతి ॥ కార్తికేమాసి సమనుప్రాప్తే సమీపంప్రాప్తే-ఆశ్వయుజాంతఇత్యర్థః - యతయతస్వ-సేనాసన్నహనంకురు-కార్తికశబ్దస్యఆశ్వయుజాంతపరత్వంస్వయమేవవక్ష్యతి- వయమాశ్వయుజేమాసిపింగాక్షప్రతిచోదితాఇతిప్రచోదనంసన్నహనంతతునిర్గమః-నిర్గమస్తుమార్గశీర్షే - స్వసంకేతితకార్తికాతిక్రమాదేవరామస్యసుగ్రీవేకోపాలక్ష్మణప్రేషణంచ-స్వయంప్రభాబిలనిర్గమనానంతరం ప్రమాణవాసంతికాన్ దృష్ట్వేత్యేతద్వాసంతపుష్పోద్గమోపక్రమభూతపత్రవిగళనహేతుఫాల్గునచైత్రయోర్వాసంతత్వోక్తేర్వా - అయమత్రక్రమోనుసంధేయః-ఉత్తరస్యాదినాపూర్వస్యావధింజానీయాదితిన్యాయేనఉత్తరస్యోత్తరస్యగ్రహణాత్ పూర్వపూర్వకాలసంఖ్యాజ్ఞాపనంవాల్మీకేశ్శైలీ-తథాచచైత్రేరామస్యసాకేతాన్నిర్గమః-అగస్త్యాశ్రమాగమనాత్పూర్వందశసంవత్సరాగతాఇత్యుక్తం- అథపంచవట్యాంవర్షత్రయానంతరంచైత్రేప్రాప్తేశూర్పణఖానాసికాచ్ఛేదనఖరవధాదికంకృతమిత్యవగమ్యతే-రావణేనచమారీచవచనాదినా-కించిద్విళంబ్యతస్మిన్నేవచైత్రేసీతాహృతా- సీతావిరహేణదూయమానస్యరామస్యవసంతవర్ణనేచైత్రవనానిలఇత్యుక్తేఃలంకాయాంసీతాయాస్సంవత్సరవాసోక్తేశ్చ । పునఃఫాల్గునేహిరావణవధః - ఆషాఢేవాలివధః- శరది సేనాసన్నహనం-మార్గశీర్షేవానరప్రస్థాపనం-స్వయంప్రభాబిలేబహుకాలయాపనం-కాలశ్చనోమహాన్యాతఇత్యుక్తేః । బహిర్నిర్గమనానంతరంఫాల్గునశుద్ధత్రయోదశ్యాంహనుమతస్సముద్రతరణం-చతుర్దశ్యాంపునరాగమనం-పౌర్ణమాస్యాందండయాత్రేత్యాది-అన్యద్యుద్ధకాండేవక్ష్యతే-సమయఃసంకేతః॥౧౮॥ తతఇతి॥ ప్రణమ్యేతి-మూర్ధ్నాప్రణమ్యవసుధాయాంపతితాః-సమాహితాఃఅనన్యమనస్కాః॥౨౦॥సుగ్రీవఇతి॥ భ్రాతురంతఃపురంప్రవివేశేతి- తారాంసంమాన్యస్వవశీకరణార్థమితిభావః॥౨౨॥తస్యేత్యాది॥ ప్రరోహాః పల్లవాః-అనులేపనంకర్పూరాది-గంధాఃఅగరుప్రభృతయః-అక్షతం-జాతరూపం-అక్షతతండులంహరిద్రామిశ్రం

వరాజ్యేఽభిషేచయ । జ్యేష్ఠస్యసనుతోజ్యేష్ఠస్సదృశోవిక్రమేణతే * అంగదోయమదీనాత్మాయౌవరాజ్యస్యభాజనమ్॥౧౨॥పూర్వోయంవార్షికోమాసశ్శ్రావణస్సలిలాగమః * ప్రవృత్తాస్సౌమ్యచత్వారోమాసావార్షికసంజ్ఞికాః॥నాయముద్యోగసమయఃప్రవిశత్వంపురీంశుభామ్*అస్మిన్వత్స్యామ్యహంసౌమ్యపర్వతేసహలక్ష్మణః॥ఇయంగిరిగుహారమ్యావిశాలాయుక్తమారుతా * ప్రభూతసలిలాసౌమ్యప్రభూతకమలోత్పలా

౧౫॥కార్తికేసమనుప్రాప్తేత్వంరావణవధేయత * ఏషనస్సమయస్సౌమ్యప్రవిశత్వంస్వమాలయమ్।అభిషిక్తస్స్వరాజ్యేచసుహృదస్సంప్రహర్షయ॥౧౭॥ఇతిరామాభ్యనుజ్ఞాతస్సుగ్రీవోవానరాధిపః।ప్రవివేశపురీంరమ్యాంకిష్కింధాంవాలిపాలితామ్॥౧౮॥తంవానరసహస్రాణిప్రవిష్టంవానరేశ్వరమ్ * అభివాద్యప్రవిష్టానిసర్వతఃపర్యవారయన్॥౧౯॥తతఃప్రకృతయస్సర్వాదృష్ట్వాహరిగణేశ్వరమ్ । ప్రణమ్యమూర్ధ్నాపతితావసుధాయాంసమాహితాః॥౨౦॥సుగ్రీవఃప్రకృతీస్సర్వాస్సంభాష్యోత్థాప్యవీర్యవాన్।భ్రాతురంతఃపురంసౌమ్యంప్రవివేశమహాబలః॥౨౧॥ప్రవిశ్యత్వభినిష్క్రాంతంసుగ్రీవంప్లవగేశ్వరమ్ । అభ్యషించంతసుహృదస్సహస్రాక్షమివామరాః॥౨౨॥ తస్యపాండరమాజహ్రుశ్ఛత్రంహేమపరిష్కృ

యాసంపాదితః-సీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగోద్యైవకర్తవ్యఇతి-సుగ్రీవాభిప్రాయమాశంక్యాహపూర్వోయమిత్యాదినా॥టీ॥ ప్రవృత్తాఃప్రవర్తితుమక్రాంతాః॥౧౫॥టీ॥వార్షికదామదుద్యోగకాలఇత్యతఆహ-కార్తికఇతి॥౧౭॥టీ॥ప్రవిశ్యేతి॥ప్రవిశ్య-స్థితమితిశేషః॥౨౨॥*టీ॥శుక్లానీతి॥ శ్వేతమనులేపనంకర్పూరచందనః-ప్రియంగుఃఫలినీపుష్పం॥ని॥ ప్రియంగుఃఫలినీఫలీత్యమరః(ప్రేంకణపుపువ్వు)యద్వా॥ని॥ప్రియంగుస్సిద్ధార్థస్సమేచేతివిశ్వప్రకాశః[గసగసాలు]*దధిచర్మేతి

ప్రియంగుః సూక్ష్మధాన్యవిశేషః-వారాహీవరాహచర్మవికృతీ-సుపాంసులుగిత్యాదినాపూర్వసవర్ణదీర్ఘః॥౨౬॥ సమాలంభనమితి॥ సమాలంభనంఅనులేపన విశేషః-సమాలంభోవిలేపనమిత్యమరః। రోచనాంగోరోచనాం-సమనశ్శిలాం-శైలధాతువిశేషసంహితంతిలకసాధనంమనశ్శిలా॥౨౭॥ తతస్తేవానరశ్రేష్ఠమిత్యా రభ్యవాసవోవాసవమియథేత్యంతమేకంవాక్యం॥ యథాకాలంవిహితకాలమనతిక్రమ్య-యథావిధియథాక్రమం-ద్విజర్షభాః యాజనార్థమాహూతాః -సమి ద్ధంజ్వలితం-జాతవేదసంఅగ్నిం-మంత్రవిదఃవానరపురోహితాః-హైమప్రతిష్ఠానే హేమమయపాదయుక్తే - వరాసనవిశేషణమేతత్ - నదీనదేభ్యస్తీర్థేభ్యస్స ముద్రేభ్యశ్చఅపఃఆహృత్యఆనీయసంహృత్యసంమిశ్రీకృత్యతద్విమలంజలంకనకకుంభేషునిధాయ తేభ్యోవృషభశృంగాదిభిరుద్ధృత్యశాస్త్రదృష్టేనవిధినాక్రమేణ- మహర్షివిహితేనకల్పసూత్రవిహితేనచవిధినా-అభ్యషించంత॥౩౪॥ అంగదఇతి॥ సానుక్రోశాః-అంగదేసదయాః॥౩౮॥ రామంచైవేతి॥ తాదృశేసుగ్రీవాంగదా భిషేకరూపోత్సవే-వర్తతివర్తమానేసతి॥౩౯॥ హృష్టేతి॥ పతాకాధ్వజయోర్భేదఉక్తః॥౪౦॥ నివేద్యేతి॥ నివేద్య-రామసమీపమాగత్యనివేద్యేత్యర్థః॥౪౧॥ * ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః. *****************

తమ్। శుక్లేచవాలవ్యజనే హేమదండేయశస్కరే * తథాసర్వాణిరత్నానిసర్వబీజౌషధైరపి। సక్షీరాణాంచవృక్షాణాంప్రరోహాన్కుసుమాని చ * శుక్లానిచైవవస్త్రాణిశ్వేతంచైవానులేపనమ్।సుగంధీనిచమాల్యానిస్థలజాన్యంబుజానిచ * చందనానిచదివ్యానిగంధాంశ్చవివిధాన్బహూన్ అక్షతంజాతరూపంచప్రియంగుమధుసర్పిషీ * దధిచర్మచవైయాఘ్రంవారాహీచాప్యుపానహౌ॥౨౬॥ సమాలంభనమాదాయరోచనాంస మనశ్శిలామ్ * ఆజగ్ముస్తత్రముదితావరాఃకన్యాస్తుషోడశ॥౨౭॥ తతస్తేవానరశ్రేష్ఠంయథాకాలంయథావిధి * రత్నైర్వస్త్రైశ్చభక్ష్యైశ్చతో షయిత్వాద్విజర్షభాన్ । తతఃకుశపరిస్తీర్ణంసమిద్ధంజాతవేదసమ్ * మంత్రపూతేనహవిషాహుత్వామంత్రవిదోజనాః।తతోహేమప్రతిష్ఠానే వరాస్తరణసంవృతే * ప్రాసాదశిఖరేరమ్యేచిత్రమాల్యోపశోభితే। ప్రాఙ్ముఖంవివిధైర్మంత్రైఃస్థాపయిత్వావరాసనే*నదీనదేభ్యస్సంహృ త్యతీర్థేభ్యశ్చసమంతతః। ఆహృత్యచసముద్రేభ్యస్సర్వేభ్యోవానరర్షభాః * అపఃకనకకుంభేషునిధాయవిమలాశ్శుభాః।శుభైర్వృషభశృం గైశ్చకలశైశ్చాపికాంచనైః* శాస్త్రదృష్టేనవిధినామహర్షివిహితేనచ।గజోగవాక్షోగవయశ్శరభోగంధమాదనః*మైందశ్చద్వివిదశ్చైవహ నుమాన్జాంబవాన్నలః। అభ్యషించంతసుగ్రీవంప్రసన్నేనసుగంధినా * సలిలేనసహస్రాక్షంవసవోవాసవంయథా॥౩౪॥ అభిషిక్తేతుసుగ్రీ వేసర్వేవానరపుంగవాః * ప్రచుక్రుశుర్మహాత్మానోహృష్టాస్తత్రసహస్రశః॥౩౬॥ రామస్యతువచఃకుర్వన్సుగ్రీవోహరిపుంగవః * అంగ దంసంపరిష్వజ్యయౌవరాజ్యేభ్యషేచయత్॥౩౭॥ అంగదేచాభిషిక్తేతుసానుక్రోశాఃప్లవంగమాః* సాధుసాధ్వితిసుగ్రీవంమహాత్మానోభ్య పూజయన్॥౩౮॥ రామంచైవమహాత్మానంలక్ష్మణంచపునఃపునః * ప్రీతాశ్చతుష్టువుస్సర్వేతాదృశేతత్రవర్తతి॥౩౯॥ హృష్టపుష్టజనాకీర్ణాప తాకాధ్వజశోభితా * బభూవనగరీరమ్యాకిష్కింధాగిరిగహ్వరే॥౪౦॥ నివేద్యరామాయతదామహాత్మనేమహాభిషేకంకపివాహినీపతిః। రుమాం చభార్యాంప్రతిలభ్యవీర్యవానవాపరాజ్యంత్రిదశాధిపోయథా॥౪౧॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షడ్వింశస్సర్గః.****************

సమాలంభనమనులేపనం॥౨౭॥ తతస్తఇత్యాది-వసవోవాసవంయథేత్యంతమేకంవాక్యం-ద్విజర్షభాన్వానరజాతీయద్విజర్షభాన్॥ తతఇతి॥ హేమప్రతిష్ఠా నే - వరాస్తరణసంవృతఇత్యేతదుభయంవరాసనవిశేషణం హేమప్రతిష్ఠానే హేమమయపీఠయుక్తే - నదీనదేభ్యఃతీర్థేభ్యః-సముద్రేభ్యశ్చఆహృత్యచ -సమ్మిళి తాఃకృత్వా-విమలంజలంకనకకుంభేషునిధాయేతిసంబంధః*శాస్త్రదృష్టేనమహర్షివిహితేన-శాస్త్రంవేదఃమహర్షయఃమన్వాదయః॥౩౪॥ రామమితి॥ తాదృశేసు గ్రీవాంగదాభిషేకరూపమహోత్సవే-వర్తతివర్తమానేసతి॥౪౧॥ టీ॥ ఫలశ్రుతిఃస్కాందే॥ శ్లో॥ అభిషేకంచతారాయారుమాయాఃప్రాప్తిముత్తమాం।సుగ్రీవస్య స్వదారాంశ్రుత్వారాజ్యలాభంసగచ్ఛతీతి॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం.కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-షడ్వింశస్సర్గః.

అథరామస్యైకాంతవాససముద్భూతసీతావిరహశోకప్రశమనంలక్ష్మణేనక్రియతేసప్తవింశే-అభిషిక్తఇత్యాది॥ శైలంశిలామయమితిమృచ్ఛిలోభయమయగిరిభ్యోవ్యావృత్తిః॥౪॥కృత్వేతి॥కాలయుక్తంతత్కాలోచితం॥౫॥ఇయమితి॥యుక్తమారుతా ఉచితమారుతాయావదపేక్షమారుతేత్యర్థః-వసావ-లోడుత్తమద్వివచనం-వర్షరాత్రమితి-అచ్ సమాసాంతఆర్షః-జాత్యేకవచనం-॥౬॥గిరిశృంగమిత్యాది॥కదంబాఃఅర్జునాఃనదీసర్జాః॥నానేతి॥ చారుకాంతంచిత్రలతావృతమితిపాఠః-కదంబార్జునసర్జైః కదంబాఃనీపాః-అర్జునాఃనదీసర్జాః - సర్జాఃసాలాః ॥ ౧౦॥ ఇయంచేతి॥ నాతిదూరేభవిష్యతీత్యనేనవర్షాకాలస్యప్రవృత్తత్వాద్భావిజలసమృద్ధ్యాసమీపవర్తినీభవిష్యతీత్యర్థః॥ ౧౧॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాగుదక్ప్రవణేదేశేవర్తమానాగుహాసాధుభవిష్యతి ప్రాగుదక్ప్రవణేదేశేవర్తమానత్వాభిధానాద్గుహాయానైఋత్యభిముఖద్వారత్వముక్తంఅతఏవసౌరస్త్యవర్షప్రవేశాభావేనసాధుత్వముక్తంభవతి ఇయంపశ్చాదున్నతాపశ్చాద్భాగోన్నతా-అతఏవపురోవాతనిరోధకత్వాన్నివాతాచభవిష్యతి ॥౧౨॥గుహాద్వారేచేతి॥అస్మిఞ్శ్లోకేవర్తతఇతిశేషః॥౧౩॥గిరిశృంగమిత్యాది॥ శ్వేతమివరూప్యమివ॥ని॥దుర్వర్ణంరజతంరూప్యంఖర్జూరంశ్వేతమిత్యమరః॥అపరంఅపరంశృంగంపశ్యేతిపూర్వేణాన్వయః॥౧౪॥ప్రాచీనవాహినీమిత్యాది॥అతిముక్తకైఃపుండ్రకైః-పద్మకైఃపద్మవర్ణాఖ్యవృక్షవిశేషైః-సరళైఃయూపసరళైఃతమిశైఃస్యందనైః॥ని॥తిమిశస్స్యందనోనేమిరిత్యమరః॥ధవైఃధుంధురైః-హింతాలైఃలతాంకురాఖ్యవృక్షైః॥ని॥

అభిషిక్తేతుసుగ్రీవేప్రవిష్టేవానరేగుహామ్ । ఆజగామసహభ్రాత్రా రామఃప్రస్రవణంగిరిమ్ * శార్దూలమృగసంఘుష్టంసింహైర్భీమరవైర్వృతమ్ । నానాగుల్మలతాగూఢంబహుపాదపసంకులమ్ * ఋక్షవానరగోపుచ్ఛైర్మార్జారైశ్చనిషేవితమ్ । మేఘరాశినిభంశైలంనిత్యంశుచిజలాశ్రయమ్॥౩॥తస్యశైలస్యశిఖరేమహతీమాయతాంగుహామ్ । ప్రత్యగృహ్ణతవాసార్థంరామస్సౌమిత్రిణాసహ॥౪॥కృత్వాచసమయంసౌమ్యస్సుగ్రీవేణసహానఘః । కాలయుక్తంమహద్వాక్యమువాచరఘునందనః * వినీతంభ్రాతరంభ్రాతాలక్ష్మణంలక్ష్మివర్ధనమ్॥౫॥ఇయంగిరిగుహారమ్యావిశాలాయుక్తమారుతా * అస్యాంవసావసౌమిత్రేవర్షరాత్రమరిందమ॥ ౬॥ గిరిశృంగమిదంరమ్యమున్నతంపార్థివాత్మజ * శ్వేతాభిఃకృష్ణతామ్రాభిశ్శిలాభిరుపశోభితమ్। నానాధాతుసమాకీర్ణందరీనిర్ఝరశోభితమ్ * వివిధైర్వృక్షషండైశ్చచారుచిత్రలతావృతమ్ । నానావిహగసంఘుష్టంమయూరరవనాదితమ్ * మాలతీకుందగుల్మైశ్చసింధువారకురంటకైః । కదంబార్జునసర్జైశ్చపుష్పితైరుపశోభితమ్॥౧౦॥ఇయంచనలినీరమ్యాఫుల్లపంకజమండితా । నాతిదూరేగుహాయానౌభవిష్యతినృపాత్మజ॥౧౧॥ ప్రాగుదక్ప్రవణేదేశేగుహాసాధుభవిష్యతి। పశ్చాచ్చైవోన్నతాసౌమ్యనివాతేయంభవిష్యతి॥౧౨॥గుహాద్వారేచసౌమిత్రేశిలాసమతలాశుభా । శ్లక్ష్ణాచైవాయతాచైవభిన్నాంజనచయోపమా॥౧౩॥గిరిశృంగమిదంతాతపశ్యచోత్తరతశ్శుభమ్।భిన్నాంజనచయాకారమంభోధరమివోత్థితమ్ * దక్షిణస్యామపిదిశిస్థితంశ్వేతమివాపరమ్। కైలాసశిఖరప్రఖ్యంనానాధాతువిభూషితమ్॥౧౪॥ప్రాచీనవాహినీంచైవనదీంభృశమకర్దమామ్। గుహాయాఃపూర్వతఃపశ్యత్రికూటేజాహ్నవీమివ * చంపకైస్తిలకైస్తాలైస్తమాలైరతిముక్తకైః । పద్మకైస్సరలైశ్చైవఅశోకైశ్చైవశోభితామ్ * వానీరైస్తిమిశైశ్చైవవకులైఃకేతకైర్ధవైః । హింతాలైస్తిరిటైర్నీపైర్వేత్రకైఃకృతమాలకైః॥౧౮॥ తీరజైశ్శోభితాభాతినానారూపైస్తతస్తతః । వసనాభరణోపేతాప్రమదే

౩॥౪॥కృత్వేతి॥సమయంకృత్వా-శరదిదండయాత్రేతిసంకేతంకృత్వేత్యర్థః - కాలయుక్తంతత్కాలోచితం॥టీ॥ లక్ష్మివర్ధనమిత్యత్రహ్రస్వశ్ఛాందసః॥౫॥ఇయమితి॥వర్షరాత్రంజాత్యేకవచనమేతత్ ॥౬॥టీ॥దరీదర్దురశోభితందర్దురాఃపాషాణసంధయః॥౧౦॥అత్రవసతోరావయోఃసౌకర్యాతిశయోభవిష్యతీత్యాహ॥ఇయంచేత్యాది॥నలినీపుష్కరిణీగుహాయాఃనాతిదూరేభవిష్యతి-వర్షాకాలస్యప్రవృత్తత్వాత్ భావివారిపూరసమృద్ధ్యాగుహాసమీపవర్తినీభవిష్యతీత్యర్థః॥౧౧॥ప్రాగుదగితి॥ప్రాగుదక్ప్రవణేదేశేవర్తమానాగుహాసాధుభవిష్యతిప్రాగుదక్ప్రవణవర్తమానత్వాభిధానాత్ గుహాయానైఋతిద్వారవత్త్వమవగమ్యతే-అతఏవపౌరస్త్యవర్షప్రవేశాభావేనసాధుత్వముక్తంభవతి-ఇయంపశ్చాదున్నతాపశ్చాద్భాగోన్నతా-అతఏవపురోవాతనిరోధకత్వాత్ నివాతాచభవిష్యతి॥౧౩॥*

అథస్యాల్లతాంకురః॥హింతాలస్తృణరాజశ్చేతి వైజయంతీ-తిరిటైఃతిల్వవృక్షైః-తిరిటస్తిల్వమార్జనావిత్యమరః॥ వేత్రకైరితిసమ్యక్ ॥౧౯॥శతశ ఇతి॥ ఏకైకమనురక్తైః అన్యోన్యానురాగయుక్తైః॥౨౨॥పారిప్లవేతి॥పారిప్లవైఃజలోపరిసంచారిపక్షివిశేషైః॥౨౩॥పశ్యేతి॥సురచితా ఇవమాలారూపేణ గ్రథితా ఇవకకుభానాం అర్జునవృక్షాణాం-దృశ్యంతే-పఙ్క్తయ ఇతి శేషః-మనస్సేవోదితాస్సనుమితి-మనసాసంకల్పేన-సమం యుగపత్ ఉదితా ఇవస్థితాః॥౨౪॥అహోతి॥రంస్యావరం స్యావహే, అతః అత్ర గిరౌ-నివసావ హైనివసావ॥౨౫॥అత్రవాసేక్రియమాణే కిష్కింధాచ సమీపవర్తినీభవిష్యతీత్యాహ-ఇతశ్చేతి॥౨౬॥గీతేతి ॥ మృదంగాడంబరైస్సహనర్దతాం వానరాణాం నిర్ఘోషశ్శ్రూయత ఇత్యన్వయః॥౨౭॥ఇతీతి॥తత్రగుహాయాం-కుంజఃలతాగృహం॥౨౮॥ఇత్యుక్త్వావ్యవసత్తత్రరాఘవస్సహలక్ష్మణ ఇతిపాఠః॥౨౯॥సుసుఖేపీతి॥బహుద్రవ్యేబహుపుష్పఫలాదిధనే॥౩౦॥ఉదయేతి॥ఉదయాభ్యుదయం ఉదయపర్వతాదుద్గతం॥౩౧॥ తత్సముత్థేనేత్యాది॥లక్ష్మణోనునయన్వచ ఇతి పాఠః॥౩౪॥భవానితి॥ క్రియాపర ఇత్యనేనకార్యసిద్ధిహేతుభూతపురుషకారవత్త్వముక్తం-దైవపరాయణ ఇత్యనేనకార్యసిద్ధిహేతుభూతదేవతానిష్ఠతోక్తా॥౩౫॥నహీతి॥అవ్యవసితః-ధైర్యరహిత ఇత్యర్థః-రణేవిక్రమైర్హంతుం నసమర్థ ఇత్యన్వయః॥రామానుజీయం ॥నహీతి॥ విక్రమేజిహ్మకారిణం విక్రమవిషయేధర్మకారిణం॥

వాభ్యలంకృతా॥౧౯॥శతశఃపక్షిసంఘైశ్చ నానానాదైర్వినాదితా। ఏకైకమనురక్తైశ్చ చక్రవాకైరలంకృతా ॥ పులినైరతిరమ్యైశ్చ హంససారససేవితైః । ప్రహసంతీవభాత్యేషా నారీసర్వవిభూషితా॥౨౧॥క్వచిన్నీలోత్పలచ్ఛన్నా భాతిరక్తోత్పలైఃక్వచిత్ । క్వచిదాభాతిశుక్లైశ్చదివ్యైః కుముదకుట్మలైః॥౨౨॥పారిప్లవశతైర్జుష్టా బర్హిణక్రౌంచనాదితా । రమణీయానదీసౌమ్య మునిసంఘైర్నిషేవితా॥ ౨౩॥ పశ్యచందనవృక్షాణాంపఙ్క్తీస్సురచితా ఇవ । కకుభానాంచదృశ్యంతే మనస్సేవోదితాస్సమమ్॥౨౪॥అహో సురమణీయోయం దేశశ్శత్రునిషూదన ।దృఢంరంస్యావసౌమిత్రే సాధ్వత్రనివసావహై॥౨౫॥ఇతశ్చనాతిదూరే సా కిష్కింధా చిత్రకాననా । సుగ్రీవస్య పురీరమ్యా భవిష్యతి నృపాత్మజ॥౨౬॥గీతవాదిత్రనిర్ఘోషశ్శ్రూయతే జయతాం వర । నర్దతాం వానరాణాంచ మృదంగాడంబరైస్సహ॥౨౭॥లబ్ధ్వాభార్యాంకపివరః ప్రాప్యరాజ్యంసుహృద్వృతః । ధ్రువంనందతిసుగ్రీవస్సంప్రాప్య మహతీంశ్రియమ్॥౨౮॥ఇత్యుక్త్వావ్యవసత్తత్ర రాఘవస్సహలక్ష్మణః । బహుదృశ్యదరీకుంజే తస్మిన్ప్రస్రవణే గిరౌ॥౨౯॥సుసుఖేపిబహుద్రవ్యే తస్మిన్హిధరణీధరే । వసతస్తస్యరామస్య రతిరల్పాపి నాభవత్ ॥హృతాంహిభార్యాంస్మరతః ప్రాణేభ్యోపిగరీయసీమ్॥౩౦॥ఉదయాభ్యుదితందృష్ట్వా శశాంకంచవిశేషతః ॥ ఆవివేశనతంనిద్రా నిశాసుశయనంగతమ్॥౩౧ ॥తత్సముత్థేనశోకేనబాష్పోపహతచేతసమ్ ॥తంశోచమానంకాకుత్స్థం నిత్యంశోకపరాయణమ్। తుల్యదుఃఖోబ్రవీద్భ్రాతా లక్ష్మణోనునయన్వచః॥౩౩॥అలంవీరవ్యథాంగత్వా నత్వం శోచితుమర్హసి। శోచతోవ్యవసీదంతి సర్వార్థావిదితంహితే॥౩౪॥భవాన్క్రియాపరోలోకే భవాన్దైవపరాయణః। ఆస్తికోధర్మశీలశ్చ వ్యవసాయీచరాఘవ॥౩౫॥నహ్యవ్యవసితశ్శత్రుం రాక్షసంతంవిశేషతః।సమర్థస్త్వం రణేహంతుం విక్రమైర్జిహ్మకారిణమ్॥ ౩౬ ॥ సమున్మూలయ

దక్షిణస్యామితి॥ శ్వేతమివరూప్యమివ॥ని॥ శ్వేతంరూప్యేపీత్యమరః-అపరంశృంగం పశ్యేతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౯॥శతశ ఇతి॥ ఏకైకమనురక్తైఃఅన్యోన్యానురాగయుక్తైః॥౨౨॥పారిప్లవేతి॥పారిప్లవశతైఃపారిప్లవఃజలోపరిసంచారీపక్షివిశేషః॥౨౩॥పశ్యేతి॥చందనవృక్షాణాంకకుభానామర్జునవృక్షాణాంచదృశ్యంతే-పఙ్క్తయ ఇతివిశేషః మనస్సేవోదితాఃసమంమనసాసంకల్పేనసమంయథాతథాఉదితాః తేషాంపఙ్క్తీఃపశ్యేతిసంబంధః॥టీ॥సమంమనసాఉదితా ఇవపక్షోచ్ఛ్రాయవిస్తారాఢ్యా వామ ఇతిసంకల్ప్య ఉత్థితా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా॥౨౬॥గీతేతి॥గీతవాదిత్రనిర్ఘోషః శ్రూయతే- మృదంగాడంబరైస్సహనర్దతాంవానరాణాంనిర్ఘోషశ్చ శ్రూయత ఇతి సంబంధః॥టీ॥ ఆడంబరస్తూర్యరవ ఇతివిశ్వః॥౨౭॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥తస్మిన్ప్రస్రవణే గిరౌతత్రగుహాయాంచవ్యవసదితిసంబంధః॥౩౦॥ఉదయేతి॥ఉదయాభ్యుదితం ఉదయపర్వతాదుద్గతం॥౩౧॥టీ॥ తత్సముత్థేన సీతాస్మరణసముత్థేన॥౩౩॥అలమితి॥ శోచతఃపురుషస్య॥ ౩౪॥ భవానితి ॥ క్రియాపర ఇత్యనేనకార్యసిద్ధిహేతుభూతపురుషకారత్వముచ్యతే॥టీ॥ దైవపరాయణః భాగ్యసంపన్నః-ఉభయత్రహేతుః - ఆస్తిక ఇతి-వ్యవసాయీప్రశస్తోద్యోగః॥౩౫॥నహీతి ॥ విక్రమేజిహ్మకారిణం కుటి

౩౭॥పృథివీమపీతి॥పరివర్తయితుమధరోత్తరంకర్తుం-అంగేతిసంబోధనం-పునరిత్యత్ర దీర్ఘాభావఆర్షః॥౩౮॥౩౯॥అహంత్వితి॥దీప్తైఃజ్వలనకల్పైః-ఉద్బోధకైః-వాక్యైరితి శేషః॥౪౦॥౪౧॥వాచ్యమితి ॥ అనురక్తేనఅనురాగయుక్తేన-స్నిగ్ధేనతత్కాలోచితప్రియపరేణ-హితేనహితపరేణ - సత్యవిక్రమయుక్తేనఅమోఘవిక్రమయుక్తేన-యద్వాచ్యంతత్సర్వంత్వయోక్తమితిసంబంధః॥౪౨॥ఉపకారేణేతి ॥ తుశబ్దోవధారణే-ఉపకారేణయుక్తోవీరః ప్రతికారేణయుజ్యతఏవ-ప్రత్యుపకారంకరోత్యేవేత్యర్థః-అప్రతికృతఃఅకృతప్రత్యుపకారఃపురుషః-సత్వవతాంసాత్వికానాంమనః-హంతిపీడయతి-సాత్వికాస్తమజస్రంనిందంతీత్యర్థః-సజ్జనావవాదభీతస్సుగ్రీవోస్మాకంప్రత్యుపకారంకరోత్యేవేతిభావః॥౪౫॥అథైవమితి॥ ప్రణిధార్యభావికార్యమాలోచ్య-దర్శనంమతం- ప్రణిధానేనదృష్టార్థమిత్యర్థః॥ ౪౬॥ యథోక్తమితి ॥ నచిరాత్ అవిళంబితం-జలానిప్రపాత్యంతేస్మిన్నితిజలప్రపాతోవర్షాకాలః - భవాంస్తుమతాంత్వంతుమస్వ- వర్షాకాలకృతవిరహవేదనాంమాకుర్విత్యర్థః-రిపునిగ్రహేధృతఃధైర్యయుక్తః॥ ౪౭॥ సుగ్రీవఃప్రత్యుపకారంకరోతువామావా-సద్యశ్శత్రువధఃకర్తవ్యఇతిపునస్సంజాతకోపంరామంప్రత్యాహ-నియమ్యేతి ॥ చతురోమాసాన్ఆషాఢశ్రావణభాద్రపదాశ్వయుజాన్-శరత్కార్తికమాసః-శత్రువధేసముద్యమంఉత్సాహం-సంవర్ధయన్అభివర్ధయన్- సముద్యతఇతిపాఠే-సంవర్తయన్మృగరాజాదీన్నాశయన్॥౪౮॥సంవర్తయన్కాలంయాపయన్॥౪౯॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తవింశస్సర్గః. **

శోకంత్వంవ్యవసాయంస్థిరంకురు ।తతస్సపరివారంతంనిర్మూలంకురురాక్షసమ్॥౩౭॥పృథివీమపికాకుత్స్థసపసాగరవనాచలామ్।పరివర్తయితుంశక్తఃకిమంగపునరావణమ్॥౩౮॥శరత్కాలంప్రతీక్షస్వప్రావృట్కాలోయమాగతః । తతస్సరాష్ట్రంసగణంరావణంత్వంవధిష్యసి॥౩౯॥అహంతుఖలుతేవీర్యంప్రసుప్తంప్రతిబోధయే।దీప్తైరాహుతిభిఃకాలేభస్మచ్ఛన్నమివానలమ్॥౪౦॥లక్ష్మణస్యతుతద్వాక్యంప్రతిపూజ్యహితంశుభమ్ ।రాఘవస్సుహృదంస్నిగ్ధమిదంవచనమబ్రవీత్॥౪౧ ॥వాచ్యంయదనురక్తేనస్నిగ్ధేనచహితేనచ । సత్యవిక్రమయుక్తేనతదుక్తంలక్ష్మణత్వయా॥౪౨॥ఏషశోకఃపరిత్యక్తస్సర్వకార్యావసాదకః । విక్రమేష్వప్రతిహతం తేజఃప్రోత్సాహయామ్యహమ్॥౪౩॥ శరత్కాలంప్రతీక్షిష్యేస్థితోస్మివచనేతవ।సుగ్రీవస్యనదీనాంచప్రసాదమనుపాలయన్॥౪౪॥ఉపకారేణవీరస్తుప్రతికారేణయుజ్యతే।అకృతజ్ఞోప్రతికృతోహంతిసత్వవతాంమనః॥౪౫॥అథైవముక్తఃప్రణిధాయలక్ష్మణఃకృతాంజలిస్తత్ప్రతిపూజ్యభాషితమ్। ఉవాచరామంస్వభిరామదర్శనం ప్రదర్శయన్దర్శనమాత్మనశ్శుభమ్ ॥౪౬॥ యథోక్తమేతత్తవసర్వమీప్సితంనరేంద్రకర్తానచిరాద్ధరీశ్వరః।శరత్ప్రతీక్షఃక్షమతామిమంభవాన్జలప్రపాతంరిపునిగ్రహేధృతః॥౪౭॥ నియమ్యకోపం ప్రతిపాల్యతాంశరత్క్షమస్వమాసాంశ్చతురోమయాసహ । వసాచలేస్మిన్మృగరాజసేవితేసంవర్తయన్శత్రువధేసముద్యతః॥౪౮॥

———※******************** ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే - సప్తవింశస్సర్గః. ********************※———

లం[టీ]త్వంఅవ్యవసితఃఉద్యోగశూన్యఃశత్రుంహంతుంనసమర్థఇతియోజనా॥౩౭॥పృథివీమితి॥పరివర్తయితుంఅధరోత్తరయితుం॥౩౯॥అహంత్వితి॥అహంతుదీప్తైఃదీపకైఃవాక్యైరితి శేషః॥౪౧॥వాచ్యమితి॥అనురక్తేనఅనురాగయుక్తేనస్నిగ్ధేనతత్కాలోచితప్రియపరేణ హితేనఉదర్కహితైషిణా- సత్యవిక్రమయుక్తేనఅమోఘవిక్రమయుక్తేనయద్వాచ్యంతత్సర్వంత్వయోక్తమితిసంబంధః॥౪౪॥సుగ్రీవస్త్వవశ్యమస్మాకంప్రత్యుపకారంకరిష్యతీత్యాశయేనాహ॥ఉపకారేణేతి॥తుశబ్దోవధారణేఉపకారేణయుక్తోవీరః - కేనచిత్కృతోపకారఃపురుషఇత్యర్థఃప్రతీకారేణయుజ్యతఏవప్రత్యుపకారంకరోత్యేవ - అకృతజ్ఞఃఅప్రతికృతః అకృతప్రత్యుపకారఇత్యర్థః సత్వవతాంపరమసాత్వికానాంమనః హంతిక్షోభయతి॥౪౫॥అథైవమితి॥దర్శనంమతం॥౪౬॥నచిరాత్ అచిరాత్ - కర్తాకరిష్యతి ॥౪౭॥ ననుసుగ్రీవఃప్రత్యుపకారంకరోతుమావా -అస్మత్కర్తవ్యంరావణశిరస్సమధునైవకరిష్యామః - ఇతి క్రోధావిష్టంరామంపునరనునయన్ప్రత్యాహ॥నియమ్యకోపమితి॥ సంవర్తయన్కాలంసమ్యక్జ్ఞాపయన్॥టీ॥ప్రతిపాల్యతాంప్రతీక్ష్యతామ్॥౪౮॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తవింశస్సర్గః. **

అథ రామః స్వస్యాశ్రితవిశ్లేషాసహిష్ణుత్వమన్యాపదేశేన లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్ వర్షర్తువర్ణనమారభతే అష్టావింశే- సతథేత్యాది ॥ యత్కించిద్విరోధినిరసనాశ్రితసంరక్షణలాభేప్యసకల్ప మేతన్మన్యమానః-మాల్యవతః పూర్వం ప్రస్రవణాఖ్యతయోక్తస్య గిరేః పృష్ఠే ఉపరి-వసన్-సర్వజనోజ్జీవనాయ సన్నిహితఇత్యర్థః ౧॥ అయమితి॥ సమయః సుగ్రీవస్యస్థానావధిత్వేన సంకేతితః-సోయం జలాగమః కాలః వర్షాకాలః-అద్య సంప్రాప్తః సంప్రవృత్తః॥ ౨॥ నవేతి॥ ద్యౌః భాస్కరస్య గభస్తిభిః కిరణైః సముద్రాణాం రసం పీత్వా నవమాసధృతం కార్తికాద్యాషాఢపర్యంత నవమాసధృతం రసాయనం షడ్రసానాం కారణం గర్భం జలం ప్రసూతే జనయతి భాస్కరస్య గభస్తిభిరిత్యనేన యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో వర్షతీతి శ్రుతిస్సూచ్యతే। సముద్రాణాం రసమిత్యనేన హంసస్యక్షీరనీరవిభాగచాతుర్యవత్ నీరలవణవిభాగసామర్థ్యం ద్యోత్యతే-అత్ర ప్రస్తుతద్యోవర్షవృత్తాంతేనాప్రస్తుతస్యానేకనాయకాహితవీర్యగర్భం భస్త్రికాభిధృత్వా కాలే ప్రేమాస్పదసుత ప్రసవ కృద్వధూవృత్తాంతస్య ప్రతీతేః సమాసోక్తిరలంకారః-యదిసీతా సన్నిహితా సాపీదానీం నవప్రసూతిస్స్యాదితి రామమనోరథో గమ్యతే॥ తనిశ్లోకి॥ [౧౯] ॥ ౩॥ శక్యమితి ॥ మేఘాఏవ సోపానాని తేషాం పఙ్క్తిభిః అంబరమారుహ్య-కుటజార్జునానాం వార్షికపుష్పాణాం మాలాభిః - దివాకరం అస్తకులగురుభూతసూర్యమధ్యేసదా ధ్యేయం విష్ణుం-అలంకారప్రియో విష్ణురితి న్యాయేనాలంకర్తుం శక్యం-లింగసామాన్యేన పుంసకం- సహపత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణముపాగమదిత్యుక్తరీత్యా సీతయా సహ ఆరాధనం నలబ్ధమిత్యుత్కంఠా ద్యోత్యతే॥ ౪॥ సంధ్యేతి॥ సంధ్యారాగోత్థితైః ఉత్థితసంధ్యారాగైః-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః-వస్త్రఖండవదుత్థితసంధ్యాతుల్యరాగైః-అతఏవ తామ్రైః-అంతేషు ప్రాంతేషు-అధికపాండరైః. అత్యంతశుభ్రైః-స్నిగ్ధైః ఆర్ద్రైః అభ్రపటచ్ఛేదైః - అభ్రాణి మేఘాఏవ పటచ్ఛేదాః వస్త్రఖండాః తైః-బద్ధవ్రణమివాంబరం భాతి-ఉపమాలంకారః॥ తనిశ్లోకి॥ అంబరస్య వ్రణసంబంధాసంభవాదతిశయోక్తిరలంకారః [౨౦] ॥ ౫॥ మందేతి॥ మందమారుతఏవ నిశ్వాసో యస్య సతథా-అనేన నిరంతరనిశ్వాసవత్త్వముచ్యతే-సంధ్యా సంధ్యారాగః-సఏవ చందనం తేన రంజితం ఆలిప్తం-అనేన తాపశాంతికరశీతోపచార ఉక్తః-ఆపాండు జలదమిత్యనేన విరహపాండుతోక్తా-అతఏవ కామాతురం-కాంతావిరహపీడితమివేత్యుత్ప్రేక్షా రూపకానుప్రాణితా॥ తనిశ్లోకి॥ (౨౧) ॥ ౬॥ ఏషేతి॥ ఘర్మేణ గ్రీష్మసంతాపేన-సీతాపక్షే విరహతాపేన-పరిక్లిష్టా నవవారిభిః పరిప్లుతా సిక్తా-సీతాపక్షే అశ్రుక్లిన్నా బాష్పం ఊష్మ అశ్రుజలం చ విముంచతి- ప్రథమజలనిపాతే హి భూమేరూష్మా సముదంచతి- శ్లేషోలంకారః॥ ౭॥ మేఘేతి॥ మేఘేత్యాదినా మాంద్యముక్తం-కల్హారేత్యాదినా శైత్యసౌరభ్యే- ఏవంగుణత్వాత్ వాతాః ఆదరాతిశయేన అంజలిభిరాదాయ పాతుం శక్యం-అతిశయోక్తిరలంకారః॥ తనిశ్లోకి॥ అంజలిభిః పాతుం శక్యమితి వాతావయవానామలిప్రశ్లిష్టావయవత్వమతిశీతలత్వం చ

స తదా వాలినం హత్వా సుగ్రీవమభిషిచ్య చ। వసన్మాల్యవతః పృష్ఠే రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౧॥ అయం స కాలస్సంప్రాప్తస్సమయోద్య జలాగమః। సంపశ్య త్వం నభో మేఘైః సంవృతం గిరిసన్నిభైః॥ ౨॥ నవమాసధృతం గర్భం భాస్కరస్య గభస్తిభిః। పీత్వా రసం సముద్రాణాం ద్యౌః ప్రసూతే రసాయనమ్॥ ౩॥ శక్యమంబరమారుహ్య మేఘసోపానపఙ్క్తిభిః। కుటజార్జునమాలాభిరలంకర్తుం దివాకరమ్॥ ౪॥ సంధ్యారాగోత్థితైస్తామ్రైరంతేష్వధికపాండరైః। స్నిగ్ధైరభ్రపటచ్ఛేదైర్బద్ధవ్రణమివాంబరమ్ ॥ ౫ ॥ మందమారుతనిశ్వాసం సంధ్యాచందనరంజితమ్ । ఆపాండుజలదం భాతి కామాతురమివాంబరమ్ ॥ ౬ ॥ ఏషా ఘర్మపరిక్లిష్టా నవవారిపరిప్లుతా । సీతేవ శోకసంతప్తా మహీ బాష్పం విముంచతి

౧॥ అయమితి॥ సమయః సుగ్రీవావస్థానావధిత్వేన సంకేతితః సోయం కాలః-అద్య సంప్రాప్తః సంప్రవృత్తః॥ టీ ॥ వర్షర్తోరర్థమోక్షవిరహిభిర్దుస్సహ ఇతి హృది నిధాయ తల్లక్షణమాహ-అయమితి॥ ౨॥ నవమాసేతి॥ ద్యౌః భాస్కరస్య గభస్తిభిః కిరణైః సముద్రాణాం రసం పీత్వా-నవమాసభృతం-కార్తికాద్యాషాఢపర్యంతం నవమాసభృతం రసాయనం షడ్రసానాం కారణం గర్భం జలం ప్రసూత ఇతి యోజనా (టీ) యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో వర్షతీతి శ్రుతేరత్రానుసంధేయా॥ ౪॥ సంధ్యారాగేతి॥ సంధ్యారాగోత్థితైః ఉత్థితసంధ్యారాగైః-అంతరాంతరా సముద్భిన్న సంధ్యారాగైరితి యావత్ -అతఏవ తామ్రైః అంతేషు పర్యంతేష్వధికపాండురైః స్నిగ్ధైః కించిత్ జలరససంబంధైః-అభ్రపటచ్ఛేదైః-అభ్రాణ్యేవ పటచ్ఛేదాః తైః అంబరమాకాశం కర్తృ బద్ధవ్రణమివ [టీ] వ్రణగోపనాయ నిహితేన ఘృతాదినేత్యర్థః-ప్రతీయత ఇతి శేషః॥ ౫॥ టీ॥ మందమారుతేతి॥ నిశ్వాసనైరంతర్యం-సంధ్యాచందనేతి శీతోపచారః-ఆపాండురేతి విరహపాండుత్వం చోక్తం॥ ౬॥ సే.

వ్యంజితం[౨౨]॥౮॥ఏషఇతి॥ ఫుల్లార్జునఇత్యనేనమాలాలంకృతత్వముచ్యతే- కేతకైరధివాసితఇత్యనేనచందనాదిమత్త్వంచసుగ్రీవస్యసూచ్యతే- శాంతారిరిత్య
నేనశైలస్యనిస్తాపత్వముక్తం-బింబప్రతిబింబభావేనసామ్యప్రతిపాదనాదుపమాలంకారః॥౯॥ మేఘేతి॥ మేఘాఏవకృష్ణాజినాని- తేషాంధరాః.నీలవర్ణతయాత
ద్రూపణం-శుభ్రత్వేనధారాయాఉపవీతత్వరూపణం - ధారానిర్ఝరధారాఃమారుతాపూరితగుహాఇత్యనేనశబ్దహేతువాయుమత్త్వముచ్యతే- ప్రాధీ
తాఃప్రకర్షేణాధ్యేతుముపక్రాంతాఃఆదికర్మణిక్తః-రూపకానుప్రాణితఉపమాలంకారః॥౧౦॥కశాభిరితి॥ విద్యుద్భిరేవహైమీభిఃకశాభిః-వ్యస్తరూపకం- తాడి
తమివస్థితం- స్తనితమేవనిర్ఘోషోయస్యతత్ -అతఏవఅంతస్సవేదనమివాంబరంభాతి- కశాభిఘాతేనఉచ్చైరధీయానసఖేదమాణవకసామ్యముచ్యతే- ఉపమోత్ప్రే
క్షారూపకాణామంగాంగిభావేనసంకరః॥తనిశ్లోకః॥ అంతస్స్తనితశబ్దేనప్రాధీయమానవేదానాంమాణవకానాంకశాఘాతజనితరుదితంగురూచ్చారణానుచ్చారణశ
బ్దమిశ్రమిత్యుచ్యతే[౨౩]॥౧౧॥నీలేతి॥ స్ఫురంతీచలంతీ-తపస్వినీశోచ్యా॥౧౨॥ఇమాఇతి॥ఘనైరనులిప్తాఇవస్థితాః-నష్టగ్రహనిశాకరాఃఅదృష్టశుక్రాదిగ్రహచం
ద్రాః-ణశఅదర్శనేఇత్యస్మాన్నిష్ఠా-యద్వానష్టగ్రహాఃగ్రహణరహితాః-అదృశ్యమానఇత్యర్థః - తాదృశశ్చంద్రోయాసుతాః - అతఏవప్రతిహతాఃఅజ్ఞాతప్రా
చ్యుదీచ్యాదిదిశావిభాగాః- తాఇమాఃదిశః-మన్మథవతాంసస్త్రీకాణాం - హితాఃసుఖకరాః- విరహిణాంతుదుఃఖకరాఇత్యర్థః - యద్వా మన్మథవతాంఅభిసారికజ
నానాం-హితాః॥౧౩॥క్వచిదిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥బాష్పాభిసంరుద్ధాఃఅభినవజలకణసేచనసముత్థనిదాఘోష్మసమావృతాః- కాముకపక్షేఆనందబా
ష్పవతః-వర్షాగమేనసముత్సుకాఃఆప్యాయితాః-అన్యత్రస్త్రీసంగమసంతుష్టాః-గిరిసానుషుపుష్పితాః-అన్యత్రసహాసాః - అతఏవమమశోకాభిభూతస్య
కామసందీపనాః-అన్యరతిదర్శనస్యోద్దీపనత్వాదితిభావః- అనేనకేషుచిదస్మదీయేషుబ్రహ్మానుభవసంతుష్టేషుసత్సుకేషాంచిదస్మదనుభవాభావో మమాతీవదుస్స
హఇత్యుక్తం॥౧౪॥అథభగవత్కటాక్షఫలమన్యాపదేశేనదర్శయతి-రజఇత్యాదినా॥రజఇత్యుపలక్షణం-రజస్తమసీప్రశాంతే - వాయుశబ్దేనసతతసంసారగతిర్లక్షణఇ
త్యుచ్యతే-సహిమఇతిశీతళహృదయత్వంనిదాఘేత్యాదినాఆధ్యాత్మికాదితాపశాంతిః-యాత్రాసంసారగతిః - స్వదేశాఃస్వప్రాప్యభూతపరమపదం- స్వభా
వార్థస్తుస్పష్టఏవ॥రా॥రజఇతి॥ సహిమఃసశీకరః - స్థితానివృత్తా-స్థితాయాంతేతిచసిద్ధవన్నిర్దేశఃవర్షాకాలేసంభావితత్వాత్కృతః॥౧౫॥ సంప్రస్థితాఇతి॥
మానసవాసలుబ్ధాఃహంసాఃసంప్రస్థితాః-వర్షభీతతయాక్వచిల్లీనాః-పరమహంసాఖ్యానాంసన్న్యాసినాంచాతుర్మాస్యతయాసంచారనివృత్తిర్ద్యోత్యతే- చ

ఇ॥ ౭॥ మేఘోదరవినిర్ముక్తాఃకల్హారసుఖశీతళాః। శక్యమంజలిభిఃపాతుంవాతాఃకేతకిగంధినః॥ ౮॥ ఏషఫుల్లార్జునశ్శైలఃకేతకైరధివాసితః।
సుగ్రీవఇవశాంతారిర్ధారాభిరభిషిచ్యతే॥౯॥ మేఘకృష్ణాజినధరాధారాయజ్ఞోపవీతినః।మారుతాపూరితగుహాఃప్రాధీతాఇవపర్వతాః॥౧౦॥ కశా
భిరివహైమీభిర్విద్యుద్భిరివతాడితమ్। అంతస్స్తనితనిర్ఘోషంసవేదనమివాంబరమ్॥౧౧॥నీలమేఘాశ్రితావిద్యుత్ స్ఫురంతీప్రతిభాతిమా। స్ఫురంతీరా
వణస్యాంకేవైదేహీవతపస్వినీ॥౧౨॥ఇమాస్తామన్మథవతాంహితాఃప్రతిహతాదిశః।అనులిప్తాఇవఘనైర్నష్టగ్రహనిశాకరాః॥౧౩॥ క్వచిద్బాష్పా
భిసంరుద్ధాన్వర్షాగమసముత్సుకాన్।కుటజాన్పశ్యసౌమిత్రేపుష్పితాన్గిరిసానుషు * మమశోకాభిభూతస్యకామసందీపనాన్స్థితాన్ ॥ ౧౪ ॥
రజఃప్రశాంతంసహిమోద్యవాయుర్నిదాఘదోషప్రసరాఃప్రశాంతాః । స్థితాహియాత్రావసుధాధిపానాంప్రవాసినోయాంతినరాస్స్వదే
శాన్॥ ౧౫॥ సంప్రస్థితామానసవాసలుబ్ధాఃప్రియాన్వితాఃసంప్రతిచక్రవాకాః। అభీక్ష్ణవర్షోదకవిక్షతేషుయానానిమార్గేషునసంపతంతి॥

ఘోదరేతి॥శక్యమంజలిభిఃపాతుమిత్యనేన-శైత్యమాంద్యసౌరభ్యభూయస్త్వాదాదరాతిశయేన-అంజలిభిరాదాయపాతుంశక్యతఇత్యుచ్యతే॥౯॥మేఘేతి॥ధారాయ
జ్ఞోపవీతినఃనిర్ఝరధారోపవీతినః-మారుతాపూరితగుహాఇత్యనేనశబ్దహేతుత్వముచ్యతే॥ప్రాధీతాఇవఅధ్యేతుముపక్రాంతాఇవ॥౧౨॥ఇమాఇతి॥ఘనైరనులిప్తాఇ
వస్థితాః-నష్టగ్రహనిశాకరాఃఅతఏవప్రతిహతాఃప్రతిహతింప్రాప్తాఃఅపరిజ్ఞాతప్రాచ్యోదీచ్యాదివిభాగాఇత్యర్థః-తాఇమాదిశఃమన్మథవతాంమన్మథోత్సవవతాం
సస్త్రీకాణామితియావత్ -హితాఃసుఖకరాః-విరహిణాంతుదుఃఖకరాఇతిభావః॥౧౩॥క్వచిదితి॥బాష్పాభిసంరుద్ధాన్నవవారిపరిప్లుతభూమేస్సముద్గతోష్మణావృతత్వా
త్॥౧౪॥రజఇతి॥సహిమఃసశీకరః-నిదాఘదోషాఊష్మస్వేదాదయః-స్థితానివృత్తా॥౧౫॥సంప్రస్థితాఇతి॥మానసవాసలుబ్ధాఃమానసేసరసివాసాయలుబ్ధాఃయా

క్రవాకాః కామో న్నైకేన ప్రియాసమన్వితా భవంతి- యానాసంపతనే హేతుః అభీక్ష్ణేతి- యానానిశకటరథాదీని- సంప్రక్షితా ఇత్యనేనకృతవైరాగ్యత్వముచ్యతే
ప్రియాన్వితా ఇతి భగవద్భుక్తిః- అభీక్ష్ణేత్యాదినా భగవత్కటాక్షేణనివృత్తకర్మత్వముచ్యతే॥౧౬॥ క్వచిదితి ॥ ప్రకీర్ణాంబుధరం విప్రకీర్ణమేఘం - అతఏవక్వచిత్ప్రి
కాశం క్వచిదప్రకాశం నభః క్వచిత్క్వచిత్ పర్వతసన్నిరుద్ధం- శాంతమహార్ణవస్యనిస్తరంగసముద్రస్య- రూపం స్వరూపమివభాతి- అనేనమందాజ్ఞానేనప్రకాశా
ప్రకాశం బ్రహ్మస్వరూపముచ్యతే॥౧౭॥ వ్యామిశ్రితమితి ॥ సర్జైః అసనపుష్పైః కదంబపుష్పైశ్చ వ్యామిశ్రితం సంమిళితం- పర్వతధాతుతామ్రమిత్యనేననదీ
నాం పర్వతామత్వముక్తా- మయూరాణాం కేకాభిః కేకారవైః అనుప్రయాంతం అనుస్యూతం నవంజలం వహంతి అత్ర సాత్త్వికరాజసజ్ఞానమిశ్రం భగవద్విషయాను
రాగయుక్తం భక్తిప్రేరితస్తుతిరవముఖరితపరిసరం హృదయం వహంతో భక్తాః కథ్యంతే॥౧౮॥ రసేతి॥ రసాకులం మాధుర్యవ్యాప్తం- షట్పదసన్నికాశం భృంగవన్నీలం-
జంబుజంబ్వాఖ్యం ఫలం॥ని॥ జంబూస్త్రీ జంబుజాఃబవమిత్యమరః। ప్రకామం అతిశయేన ప్రభుజ్యతే- జనైరితిశేషః- అనేకవర్ణం రక్తహరితాద్యనేకరూపం- ఆమ్రఫలం
చూతఫలం- అనేన భగవత్కృపయాజీవఫలాభోగ ఉచ్యతే॥౧౯॥ విద్యుదితి॥ నతు త్రమాలాస్థానీయాబలాకమాలా- శైలేంద్రస్యకూటానాం శృంగాణామాకృతేః
సంస్థానస్యసన్నికాశాస్తుల్యాః- అనేనసర్వలోకప్రసిద్ధాః సకలవావదూకాః వేదమార్గప్రతిష్ఠాపకా ఉక్తాః॥౨౦॥ వర్షేతి॥ నిర్వృష్టాః వర్షుకాః వలాహకాః మేఘాః యే
షు తాని- కర్తరి క్తః- అత్రదివ్యదంపత్యోః స్వకరోద్ధృతకుంభజలసిక్తాలవాలకలితోద్యానతుల్యాలోకాస్సర్వే భగవత్కృపావర్షేణసంపన్నార్థకామా ఇత్యుచ్యతే
౨౧॥ సముద్వహంత ఇతి॥ గర్భస్త్రీజనాః పర్వతమారోహంత ఇవ మహత్సు శృంగేషుపునః పునర్విశ్రమ్యప్రయాంతి అనేనహృదయే నోద్వహంతి హారిమిత్యుక్తరీత్యా
భగవద్ధ్యానేనయుక్తాః విశదజ్ఞానాః సంతతస్తుతిశీలాః పూర్వాఘోత్తరాఘక్లేశం క్రమేణోత్తీర్యపరాం కోటిమాపన్నాః ప్రతిపాద్యంతే॥౨౨॥ మేఘేతి ॥ గర్భధా
రణార్థం మేఘమభికామయత ఇతి మేఘాభికామాః పరిసంపతంతీ మేఘం ప్రాప్తుమాగచ్ఛంతీత్యర్థః- సంమోదితా సంజాతసంమోదా - పుండరీకాణాం సితపద్మానాం
వికారః పౌండరీకీవరాచాసౌ పౌండరీకీ చేతి కర్మధారయః- లంబారచితాలంబమానతయాకృతా - అనేనభగవంతంకాళమేఘశ్యామం ప్రాప్తుంప్రవృత్తాభక్తిరూపా
పన్నాధీర్భవతి సత్పురుషస్యేతి ద్యోత్యతే ॥ ౨౩ ॥ బాలేతి ॥ బాలేంద్రగోపైః అంతరేషుచిత్రితేన నానావర్ణీకృతేన- నవశాద్వలేనఉపలక్షితా భూమిః శుకప్రభేణ
ప్రాచుర్యేణశుకవర్ణేన- లాక్షోక్షితకంబళేనమధ్యేమధ్యే లాక్షారసరంజితేనకంబళేననారీవభాతి - అత్ర భగవత్కటాక్షవర్షేణకించిదుదంచితభక్తికా ఉచ్యం

౧౬॥ క్వచిత్ప్రకాశం క్వచిదప్రకాశం నభః ప్రకీర్ణాంబుధరం విభాతి। క్వచిత్క్వచిత్పర్వతసన్నిరుద్ధం రూపం యథా శాంతమహార్ణవస్య॥౧౭॥ వ్యా
మిశ్రితం సర్జకదంబపుష్పైర్నవం జలం పర్వతధాతుతామ్రమ్। మయూరకేకాభిరనుప్రయాతం శైలాపగాశ్శీఘ్రతరం వహంతి॥ ౧౮॥ రసా
కులం షట్పదసన్నికాశం ప్రభుజ్యతే జంబుఫలం ప్రకామమ్। అనేకవర్ణం పవనావధూతం భూమౌ పతత్యామ్రఫలం విపక్వమ్॥ ౧౯ ॥ విద్యుత్పతాకా
స్సబలాకమాలాశ్శైలేంద్రకూటాకృతిసన్నికాశాః। గర్జంతి మేఘాస్సముదీర్ణనాదా మత్తాగజేంద్రా ఇవ సంయుగస్థాః॥౨౦॥ వర్షోదకాప్యాయి
తశాద్వలాని ప్రవృత్తనృత్తోత్సవబర్హిణాని। వనాని నిర్వృష్టవలాహకాని పశ్యాపరాహ్ణేష్వధికం విభాంతి ॥౨౧॥ సముద్వహంతస్సలిలాతిభారం బ
లాకినో వారిధరా నదంతః। మహత్సు శృంగేషు మహీధరాణాం విశ్రమ్య విశ్రమ్య పునః ప్రయాంతి ॥౨౨॥ మేఘాభికామా పరిసంపతంతీ సంమోదితా
భాతి బలాకపంక్తిః। వాతావధూతా వరపౌండరీకీ లంబేవ మాలా రచితాంబరస్య॥౨౩॥ బాలేంద్రగోపాంతరచిత్రితేన విభాతి భూమిర్నవశాద్వలేన
గాత్రానువృత్తేన శుకప్రభేణ నారీవ లాక్షోక్షితకంబళేన ॥౨౪॥ నిద్రా శనైః కేశవమభ్యుపైతి ద్రుతం నదీ సాగరమభ్యుపైతి । హృష్టా బలాకా

నానిరథశకటాదీని॥టీ॥ న సంపతంతి న భ్రమంతి॥౧౬॥ క్వచిదితి॥ శాంతమహార్ణవస్య నిస్తరంగజలధేః॥౧౭॥ వ్యామిశ్రితమితి॥ పర్వతధాతుతామ్రం పర్వతనిష్ఠధాతు
సంబంధేన తామ్రం జలం- శైలాపగాః క్షుద్రనద్యః వహంతి ప్రవహంతి॥౨౧॥ సముద్వహంత ఇతి॥ బలాకినః మేఘాః సలిలాతిభారం సముద్వహంతః- అతఏవ వారిధరాః
అతఏవ మహీధరాణాం శృంగేషు విశ్రమ్య ప్రయాంతీతి సంబంధః టీ॥ లోకే భారభృతామయం స్వభావ ఇతి భావః॥౨౨॥ మేఘేతి॥ మేఘాభికామా గర్భధారణార్థం మే
ఘమభికామయత ఇతి తథా పౌండరీకీ మాలేవ శ్వేతపంకజమాలేవ॥౨౩॥ బాలేంద్రేతి ॥ శుకప్రభేణ లాక్షోక్షితే నేతి విశేషణద్వయేన కంబళస్య ప్రాచుర్యేణ శుకప్రభ

తే॥౨౪॥ నిద్రేతి ॥ ఆషాఢే స్వాపారంభః- శ్రావణే నిద్రాసక్తిరుచ్యతే- అత్ర తుల్యయోగితాలంకారః- లోకే రాజీవనప్రవృత్త్యాహారే స్తదేకచిత్తత్వం శేషభూతా
నాం శేషిపారతంత్ర్యసిద్ధిశ్చ ద్యోత్యతే ॥ ౨౫ ॥ జాతా ఇతి॥ శిఖిభిః సంప్రనృత్తం యేషు తే తథోక్తాః- కదంబశబ్దేన కదంబపుష్పముచ్యతే- సకదంబపుష్పశాఖా ఇత్యర్థః-
సస్యవనేన సస్యసమూహేన- అభిరామా రమ్యా- అనేన సర్వానుకూల్యముక్తం ॥ ౨౬ ॥ వహంతీతి॥ యథాసంఖ్యమలంకారః- ప్లవంగాః వానరాః సమాశ్వసంతి-
ఏకతైవ బహుభిర్తృలాభేన అచలచిత్తా భవంతీత్యర్థః॥ ౨౭॥ ప్రహర్షితా ఇతి ॥ హృష్టాః పూర్వమేవ సంతుష్టాః కేతకగంధమాఘ్రాయ ప్రహర్షితాః ప్రకర్షేణ సంతు
ష్టాః వననిర్ఝరేషు యః ప్రపాతశబ్దః పతనకృతశబ్దః తేనాకులితాః॥ ౨౮॥ ధారేతి॥ తృణార్జితం తత్క్షణసంపాదితం- పుష్పరసేనావగాఢం ఉత్పన్నం మదం- ధారానిపా
తైః అభిహన్యమానాః అత ఏవ పుష్పం విహాయ కేవలం శాఖాసు లంబమానాః - షట్చరణాః భృంగాః - త్యజంతి - కదంబపుష్పేషు రసబాహుళ్యాత్ తృణేన మదః తృణేన త
ద్ధానిశ్చ భవతీత్యర్థః॥ ౨౯॥ అంగారేతి ॥ అంగారచూర్ణానాం ఇంగాలచూర్ణానాం ఉత్కరైస్సమూహైస్తుల్యాః అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశాః తద్వన్నీ
లా ఇత్యర్థః॥ ౨౯॥ అత్రాంగారశబ్దశ్శాంతాంగారవాచీ- అన్యథా షట్పదౌఘసామ్యం న స్యాత్ ॥ ౩౦॥ తటిదితి ॥ విద్యుత్పతాకా ఇతి శ్లోకోక్తమేవార్థమాదరా
తిశయేన భంగ్యంతరేణోక్తవాన్॥ ౩౧॥ మార్గేతి॥ మార్గానుగః సన్మార్గచారీ- వేదమార్గానుసారీ దిగ్విజయాయ ప్రవృత్తః ప్రతివాదిశబ్దం శ్రుత్వా వాదాహవ
కాంక్షీ ప్రతిసన్నివృత్తః- పురుషధౌరేయోఽత్ర గమ్యతే॥ ౩౨॥ క్వచిదితి॥ ప్రకృష్టం గీతం యేషాం తే ప్రగీతాః- ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - అనేకాశ్రయిణః గీతనృత్త
మదాశ్రయిణః॥ ౩౩॥ కదంబేతి॥ కదంబైః సర్జైః బంధూకైః- కందలైః భూతాళపుష్పైశ్చ ఆఢ్యా మయూరాణాం మత్తాభిరుతైః ప్రనృత్తైశ్చ - ఆపానభూమిప్రతి
మా మద్యపానస్థలీతుల్యా విభాతి- సా హి సంస్కారపుష్పాఢ్యా మద్యపూర్ణా ఉన్మాదనృత్తవత్పురుషయుక్తా చ భవతి॥ ౩౪॥ ముక్తేతి॥ వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణప

ఘనమభ్యుపైతి కాంతా సకామా ప్రియమభ్యుపైతి॥ ౨౫॥ జాతా వనాంతాః శిఖిసంప్రనృత్తా జాతాః కదంబాస్సకదంబశాఖాః । జాతా వృషా గోషు
సమానకామా జాతా మహీ సస్యవనాభిరామా॥ ౨౬॥ వహంతి వర్షంతి నదంతి భాంతి ధ్యాయంతి నృత్యంతి సమాశ్వసంతి । నద్యో ఘనా మత్తగజా వ
నాంతాః ప్రియావిహీనాః శిఖినః ప్లవంగాః॥ ౨౭॥ ప్రహర్షితాః కేతకపుష్పగంధమాఘ్రాయ హృష్టా వననిర్ఝరేషు । ప్రపాతశబ్దాకులితా గ
జేంద్రాస్సార్ధం మయూరైస్సమదా నదంతి॥ ౨౮॥ ధారానిపాతైరభిహన్యమానాః కదంబశాఖాసు విలంబమానాః । తృణార్జితం పుష్పరసావగా
ఢం శనైర్మదం షట్చరణాస్త్యజంతి॥ ౨౯॥ అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశైః ఫలైస్సుపర్యాప్తరసైస్సమృద్ధైః । జంబూద్రుమాణాం ప్రవిభాంతి
శాఖా నిలీయమానా ఇవ షట్పదౌఘైః॥ ౩౦॥ తటిత్పతాకాభిరలంకృతానాముదీర్ణగంభీరమహారవాణాం । విభాంతి రూపాణి బలాహకానాం రణో
ద్యతానామివ వారణానామ్॥ ౩౧॥ మార్గానుగశ్శైలవనానుసారీ సంప్రస్థితో మేఘరవం నిశమ్య । యుద్ధాభికామః ప్రతినాగశంకీ మత్తో గజేంద్రః
ప్రతిసంనివృత్తః॥ ౩౨॥ క్వచిత్ప్రగీతా ఇవ షట్పదౌఘైః క్వచిత్ప్రనృత్తా ఇవ నీలకంఠైః । క్వచిత్ప్రమత్తా ఇవ వారణేంద్రైర్విభాంత్యనేకాశ్రయిణో
వనాంతాః॥ ౩౩॥ కదంబసర్జార్జునకందలాఢ్యా వనాంతభూమిర్నవవారిపూర్ణా । మయూరమత్తాభిరుతప్రనృత్తైరాపానభూమిప్రతిమా విభాతి ॥
౩౪॥ ముక్తాసకాశం సలిలం పతద్వై సునిర్మలం పత్రపుటేషు లగ్నమ్ । హృష్టా వివర్ణచ్ఛదనా విహంగాస్సురేంద్రదత్తం తృషితాః పిబంతి ॥ ౩౫॥ వ

ర్త్వం మధ్యమధ్యేలా తారసరంజితత్వం చోచ్యతే॥ ౨౫॥ జాతా ఇతి॥ శిఖిసుప్రలాపాః శిఖినాం మయూరాణాం సుప్రలాపా యేషు తే తథోక్తాః- సకదంబశాఖాః కదంబ
పుష్పసహితశాఖాః॥ ౨౬॥ వహంతీతి॥ నద్యాదయో యథాక్రమం వహంతీత్యాదిక్రియాభిః సంబధ్యంతే॥ ౨౮॥ ధారేతి॥ ధారానిపాతైః- వర్షధారానిపాతైః - పు
ష్పరసైః పుష్పమకరందపానైరిత్యర్థః- అవగాఢం నిబిడం మదం త్యజంతీతి సంబంధః ॥ ౨౯ ॥ అంగారేతి ॥ అత్రాంగారశబ్దః శాంతాంగారవాచీ సమృద్ధైః ఫలైరుప
లక్షితాః- జంబూద్రుమాణాం శాఖాః- ప్రతిభాంతీతి సంబంధః॥ ౩౧॥ మార్గానుగ ఇతి॥ స్వనివాసభూమిశైలవనానుసారీ మార్గానుగః మార్గానుగమనేన సంప్రస్థితః
వృష్టతో మేఘరవం నిశమ్య ప్రతినివృత్త ఇతి సంబంధః॥ ౩౨॥ క్వచిదితి ॥ అనేకాశ్రయిణః గీతనృత్తమదాశ్రయిణః॥ ౩౩॥ కదంబేతి॥ ఆపానభూమిః మధుపానస్థానం- త
త్ర కదంబపుష్పాఢ్యం మధుపూర్ణం మత్తజనాభిరావనృత్తయుక్తం చ- ఇయం వనాంతభూమిరపి వర్షాకాలసంభూతైః రక్తపర్ణైః కదంబాదిభిః పుష్పైరాఢ్యా

త్తాః విహంగాః చాతకాః - సురేంద్రదత్తం దేవేంద్రదత్తం - చాతకాః భూస్థం జలం న పిబంతి - కింతు సద్యో వర్షదేవతాభూతేంద్రదత్తమేవ పిబంతీతి ప్రసిద్ధిః ॥౩౫॥ షట్పాదేతి ॥ షట్పాదాః భృంగా ఏవ తంత్రీ తస్యా మధురాభిధానం మధురనాదః యస్మిన్ కర్మణి తత్ - ప్లవంగమోదీరితం మండూకనాద ఏవ కంఠతాలో యస్మిన్ కర్మణి తత్ - మేఘా ఏవ మృదంగాః మర్దళాః తేషాం నాదైః ఆవిష్కృతం ప్రకటీకృతం సంగీతం వనేషు ప్రవృత్తమివ సంబభూవేతి యోజనా ॥౩౬॥ క్వచిదితి ॥ సంగీతవిషయే కేచన నృత్యంతి కేచిద్గాయంతి కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతి తత్సర్వం వనే పి దర్శయతి - నృత్యంతో మయూరాః నర్తకస్థానీయాః నదంతో మయూరాః గాయకస్థానీయాః వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయాః మయూరాః అనుభవితృస్థానీయాః - అతస్తైస్సంగీతం ప్రవృత్తమివ ॥౩౭॥ స్వనైరితి ॥ ప్లవగాః మండూకాః - ఘనానాం స్వనైః చిరసన్నిరుద్ధాం చిరకాలవ్యాపారనిరోధికాం నిద్రాం విహాయ ప్రబుద్ధా ఇతి సంబంధః ॥౩౮॥ అథ నదీనాం స్వభర్తృసంగమమిచ్ఛంతీభిరుత్కటమన్మథాభిర్యువతిభిస్సామ్యముచ్యతే - సముద్వాహితచక్రవాకాః వారిపూరోన్నమితచక్రవాకాః - స్తనస్థానీయాః - అపవాహయిత్వేత్యేతన్నవోఘోచితలజ్జాతిలంఘనస్థానీయం - నవప్రాభృతపూర్ణభోగాః ప్రాభృతం ఫలాద్యుపహారః భోగశ్చందనకర్పూరకుసుమతాంబూలాదిః - స్వభర్తారం సముద్రం - ఉపోపయాంతి ఉపయాంతీత్యర్థః ॥౩౯॥ నీలేష్వితి ॥ దవాగ్నిదగ్ధేషు బద్ధమూలాః దవాగ్నిదగ్ధాః శైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తాః నవవారిపూర్ణాః నీలా మేఘాః ప్రవిశంతి - బద్ధమూలత్వస్థానే నవవారిపూర్ణా ఇత్యుక్తం - ఉభయత్ర స్థాయిత్వమర్థః ॥౪౦॥ ప్రహృష్టేతి ॥ వనాంతరాణి వనమధ్యాని చరంతి - వనమధ్యేషు చరంతీత్యర్థః ॥౪౧॥ నవేతి ॥ కదంబకేసరాణాం ఆహతత్వే హేతుర్నవాని.

ట్పాదతంత్రీమధురాభిధానం ప్లవంగమోదీరితకంఠతాళమ్ । ఆవిష్కృతం మేఘమృదంగనాదైర్వనేషు సంగీతమివ ప్రవృత్తమ్ ॥౩౬॥ క్వచిత్ప్రనృత్తైః క్వచిదున్నదద్భిః క్వచిచ్చ వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయైః । వ్యాలంబబర్హాభరణైర్మయూరైర్వనేషు సంగీతమివ ప్రవృత్తమ్ ॥౩౭॥ స్వనైర్ఘనానాం ప్లవగాః ప్రబుద్ధా విహాయ నిద్రాం చిరసంనిరుద్ధామ్ । అనేకరూపాకృతివర్ణనాదా నవాంబుధారాభిహతా నదంతి ॥౩౮॥ నద్యస్సముద్వాహితచక్రవాకాస్తటాని శీర్ణాన్యపవాహయిత్వా । దృప్తా నవప్రాభృతపూర్ణభోగా ద్రుతం స్వభర్తారముపోపయాంతి ॥౩౯॥ నీలేషు నీలాః ప్రవిశంతి సక్తా మేఘేషు మేఘా నవవారిపూర్ణాః । దవాగ్నిదగ్ధేషు దవాగ్నిదగ్ధాః శైలేషు శైలా ఇవ బద్ధమూలాః ॥౪౦॥ ప్రహృష్టసన్నాదితబర్హిణాని సశక్రగోపాకులశాద్వలాని । చరంతి నీపార్జునవాసితాని గజాస్సురమ్యాణి వనాంతరాణి ॥౪౧॥ నవాంబుధారాహతకేసరాణి ద్రుతం పరిత్యజ్య సరోరుహాణి । కదంబపుష్పాణి సకేసరాణి నవాని హృష్టా భ్రమరాః పతంతి ॥౪౨॥ మత్తా గజేంద్రా ముదితా గవేంద్రా వనేషు విశ్రాంతతరా

మధుసదృశవారిపూర్ణా చ - మయూరనామ్నాం మత్తానామభిరుతైః ప్రనృత్తైశ్చ యుక్తేత్యాపానభూమిసాదృశ్యం ॥౩౫॥ ముక్తేతి ॥ వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణపక్షాః ॥టీ॥ ముక్తేతి ॥ ముక్తాభిః సమానః కాశః ప్రకాశో యస్య తత్ తథోక్తం ॥౩౫॥ షడితి ॥ షట్పదతంత్రీ మధురాభిధానం షట్పదాః భ్రమరాః త ఏవ తంత్రీ తస్యాః మధురనాదో యస్మిన్ కర్మణి తత్ - ప్లవంగమోదీరితమేవ కంఠతాలో యస్మిన్ కర్మణి తత్ - మేఘమృదంగనాదైః ఆవిష్కృతం ప్రకటితం సంగీతం వనేషు ప్రవృత్తమివేతి సంబంధః - సంగీతవిషయే కేచిన్నృత్యంతి. కేచిద్గాయంతి - కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతి - తత్సర్వం వనే పి సంపాద్యతే ॥౩౬॥ క్వచిదితి ॥ నృత్యంతో మయూరాః నర్తకస్థానీయాః - వృక్షాగ్రనిషణ్ణమయూరాః అనుభవితృస్థానీయాః - నదంతో మయూరాః మృదంగస్థానీయాః గాయకాశ్చ - అతః తైః సంగీతం ప్రవృత్తమివ ॥౩౭॥ టీ ॥ స్వనైరితి ॥ ప్లవగాః మండూకాః చిరసన్నిరుద్ధాం దీర్ఘమనుసూయ్యతాం నిద్రాం - విహాయ - ఘనస్వనైః ప్రబుద్ధాః పునర్జాతాః - అనేకాః కారణం యథా తథా నిరూప్యంతే జ్ఞాయంత ఇత్యనేకరూపా ఆకృతయః అవయవసన్నివేశాః వర్ణాః నీలపీతాదయో యేషాం తే నదంతీత్యర్థః ॥౩౮॥ స్వభర్తృసంగమిచ్ఛంతీభిరుత్కటమన్మథావిష్టాభిర్యువతిభిః నద్య ఉపమీయంతే ॥ నద్య ఇతి ॥ సముద్వాహితచక్రవాకాః వారిపూరేణోన్నమితచక్రవాకాః స్తనస్థానీయాః తటాని శీర్ణాన్యపవాహయిత్వేత్యేతత్ వృద్ధపరిజనాతిక్రమస్థానీయం - నవోఘోచితలజ్జాతిలంఘనస్థానీయం వా అత ఏవ దృప్తాః యౌవనభరేణోల్లిఖావః - నవప్రావృతపూర్ణభోగాః ప్రావృతం ఫలాద్యుపహారః భోగః చందనకర్పూరకుసుమతాంబూలాదిః - స్వభర్తారం సముద్రం ॥౩౯॥ నీలేష్వితి ॥ దవాగ్నిదగ్ధేషు శైలేషు బద్ధమూలాః దవాగ్నిదగ్ధాః శైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తాః నవవారిపూర్ణాః నీలమేఘాః ప్రవిశంతీత్యన్వయః ॥౪౦॥ ప్రమత్తేతి ॥ సశక్రగోపాకులశాద్వలాని ఇంద్రగోపాఖ్యకీటవిశేషప్రచురశాద్వలసమేతాని ॥౪౧॥ మత్తా ఇతి ॥ ప్రక్రీడితా ఇతి కీర్తరిని.

తి॥౪౨॥ మత్తా ఇతి॥ మృగేంద్రాః సింహాః. నగేంద్రాః పర్వతశ్రేష్ఠాః - రమ్యాః - పల్లవపుష్పాంకురాదిమత్త్వాదితి భావః - ప్రక్రీడిత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా॥౪౩॥ మేఘా ఇతి॥
అపవాహయంతి పరివాహయంతి॥ రా॥ అపవాహయంతి వర్షంతి॥౪౪॥ వర్షేతి॥ వర్షప్రవేగాః - అతివేగా వృష్టయ ఇత్యర్థః - విపులాః నిరంతరాః - నద్యో జలైః విప్ర
తిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్తమార్గాః॥౪౫॥ నరైరితి॥ అభిషిక్తాః నరేంద్రాః స్వాం శ్రియమివ అభిషిచ్యమానాః పర్వతాః స్వం రూపం దర్శయంతి - నైర్మ
ల్యాదినేతి భావః॥౪౬॥ ఘనేతి॥ తమోవిలిప్తా దిశః నప్రకాశాః॥౪౭॥ మహాంతీతి॥ ప్రపాతైః నిర్ఝరైః॥౪౮॥ శైలేతి॥ శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః నిర్ఝ
రాః - శైలోపలప్రస్ఖలమానవేగాస్సంతః సన్నాదితబర్హిణాసు గుహాసు - వికీర్యంతః వికీర్యమాణాః - హారా ఇవ అవభాంతి॥౪౯॥ శీఘ్రేతి॥ నిర్ధౌతాని నిర్మలీకృతా
ని శృంగోపతలాని శృంగసమీపతలాని యైస్తే తథా - గుహోత్సంగతలైః గుహామధ్యతలైః॥౫౦॥ సురతేతి॥ తోయధారాః మౌక్తికా ఇవ పతంతీతి స్వరూపోత్ప్రేక్షా॥
౫౧॥ నిలీయమానైరితి॥ నిలీయమానైః నీడేషు గచ్ఛద్భిః॥౫౨॥ వృత్తేతి॥ వృత్తా నివృత్తా - అతో గ్రేగతా సేనా ప్రతినివృత్తా - సలిలేన వైరాణి సమీకృతాని - సలిలప్ర
తిరోధాద్వైరాణి శాంతానీత్యర్థః - మార్గాశ్చ సమీకృతాః జలేన మార్గామార్గవివేకో నాసీదిత్యర్థః॥౫౩॥ మాసీతి॥ అనేన భాద్రపదో మాసస్సంప్రవృత్త

మృగేంద్రాః॥ రమ్యా నగేంద్రా నిభృతా నరేంద్రాః ప్రక్రీడితో వారిధరైస్సురేంద్రః॥౪౩॥ మేఘాస్సముద్భూతసముద్రనాదా మహాజలౌఘైర్గగ
నావలంబాః। నదీస్తటాకాని సరాంసి వాపీర్మహీం చ కృత్స్నామపవాహయంతి॥౪౪॥ వర్షప్రవేగా విపులాః పతంతి ప్రవాంతి వాతాస్సముదీర్ణ
ఘోషాః। ప్రణష్టకూలాః ప్రవహంతి శీఘ్రం నద్యో జలైర్విప్రతిపన్నమార్గాః॥౪౫॥ నరైర్నరేంద్రా ఇవ పర్వతేంద్రాస్సురేంద్రదత్తైః పవనో
పనీతైః। ఘనాంబుకుంభైరభిషిచ్యమానా రూపం శ్రియం స్వామివ దర్శయంతి॥౪౬॥ ఘనోపగూఢం గగనం సతారం నభాస్కరం దర్శనమభ్యుపైతి।
నవైర్జలౌఘైర్ధరణీ వితృప్తా తమోవిలిప్తా న దిశః ప్రకాశాః॥౪౭॥ మహాంతి కూటాని మహీధరాణాం ధారాభిధౌతాన్యధికం విభాంతి। మహాప్రమా
ణైర్విపులైః ప్రపాతైర్ముక్తాకలాపైరివ లంబమానైః॥౪౮॥ శైలోపలప్రస్ఖలమానవేగాశ్శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః। గుహాసు సన్నా
దితబర్హిణాసు హారా వికీర్యంత ఇవాభిభాంతి॥౪౯॥ శీఘ్రప్రవేగా విపులాః ప్రపాతా నిర్ధౌతశృంగోపతలా గిరీణామ్। ముక్తాకలాపప్రతిమాః పతం
తో మహాగుహోత్సంగతలైర్ధ్రియంతే॥౫౦॥ సురతామర్దవిచ్ఛిన్నాః స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః। పతంతి చాకులా దిక్షు తోయధారాస్సమం
తతః॥౫౧॥ నిలీయమానైర్విహగైర్నిమీలద్భిశ్చ పంకజైః। వికసంత్యా చ మాలత్యా గతోఽస్తం జ్ఞాయతే రవిః॥౫౨॥ వృత్తా యాత్రా నరేంద్రాణాం
సేనా ప్రతినివర్తతే। వైరాణి చైవ మార్గాశ్చ సలిలేన సమీకృతాః॥౫౩॥ మాసి ప్రోష్ఠపదే బ్రహ్మ బ్రాహ్మణానాం వివక్షతామ్। అయమధ్యాయసమయ

స్సా॥ టీ॥ నిభృతా నిశ్చలాః దండయాత్రాదివ్యాపారరహితా ఇత్యర్థః॥౪౩॥ మేఘా ఇతి॥ మేఘాః మహాజలౌఘైః నద్యాదీనపవాహయంతి పరివాహయంతి॥౪౪॥ వ
ర్షేతి॥ వర్షప్రవేగాః అతివేగా వృష్టయ ఇత్యర్థః - విపులాః నిరంతరాః విప్రతిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్తమార్గాః॥౪౫॥ నరైరితి॥ నరైరభిషిచ్యమానా నరేంద్రాః స్వాం శ్రి
యం రాజ్యసంపదమివ ఘనాంబుకుంభైరభిషిచ్యమానాః పర్వతేంద్రాః రూపం స్వాకారం దర్శయంతి నైర్మల్యవివిధధాతుభూషితత్వం నానావిధపుష్పితవృక్షలతా
ద్యలంకృతత్వవిశిష్టం స్వాకారం దర్శయంతీత్యర్థః॥౪౬॥ మహాంతీతి॥ మహాంతి కూటాని శిఖరాణి ధారాభిర్ధౌతాని వర్షధారాభిః క్షాళితాని - ప్రపాతైః నిర్ఝరైః ఉపలక్షి
తాని భాంతీతి సంబంధః॥౪౮॥ శైలేతి॥ శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః నిర్ఝరాః శైలోపరిప్రస్ఖలమానవేగాస్సంతః సన్నాదితబర్హిణాసు గుహాసు వికీర్యంతః వి
కీర్యమాణాః హారా ఇవాభిభాంతీతి యోజనా॥౫౦॥ టీ॥ స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః - మౌక్తికశబ్దః పుంలింగోప్యస్తి॥ ని॥ ముక్తాః స్త్రీమౌక్తికే స్త్రియామిత్యుక్తేః॥
౫౧॥ టీ॥ నిలీయమానైః నీడేష్వితి శేషః - జ్ఞాయతే అనుమీయత ఇత్యర్థః॥౫౨॥ వృత్తేతి॥ నరేంద్రాణాం యాత్రా వృత్తా నివృత్తా - అతః పురః ప్రస్థితా సేనా ప్రతినివర్త
తే - సలిలేన సమీకృతాః వృష్టిబాహుళ్యాన్మార్గా నిరుద్ధాః - అత ఏవ వైరాణ్యపి నిరుద్ధానీత్యర్థః॥౫౩॥ మాసీతి॥ వివక్షతాం అధ్యయనం కర్తుమిచ్ఛతాం అధ్యాయః
అధ్యయనం తస్య సమయః॥ టీ॥ మాసీతి॥ ఉపస్థితోయం కాలః ప్రోష్ఠపదే మాసి భాద్రపదే - బ్రహ్మ వేదం వివక్షతాం సామగానాం బ్రాహ్మణానాం అధ్యాయో అధ్యయనం త

ఇతిసూచయతి - బ్రహ్మ వేదం-వివతు తాంఅధ్యేతుమిచ్ఛతాం-అధ్యాయసమయః వేదారంభసమయః॥౧౪॥నివృత్తేతి॥నివృత్తంకర్మ యస్యతన్నివృత్తకర్మ-ఆయ
తనంగృహంయస్యసఃనివృత్తకర్మాయతనః - ఉపరతసకలగృహోపకరణసంపాదనఇత్యర్థః-సంచితసంచయఃసంపాదితధననిచయః - ఆషాఢీంఆషాఢమాస
సమాప్తిపౌర్ణమాసీం - అభ్యుపగతః వ్రతాంగత్వేనస్వీకృతవాన్ -అనేనచత్వారోవార్షికామాసాఇతిపూర్వోక్తమాసానాంఆషాఢఃప్రాథమికఇతిసూచితం
౧౫॥నూనమితి॥అయోధ్యాయాఃఅయోధ్యావాసిజనస్య॥౧౬॥ఇమాఇతి ॥వర్షాఇత్యత్యంతసంయోగేద్వితీయా॥౧౭॥అహంత్వితి॥జితారిశ్చేత్యపిజ్ఞేయం -
క్లిన్నంఆర్ద్రం॥౧౮॥శోకశ్చేతి॥మమశోకశ్చవిస్తీర్ణః-వర్షాశ్చభృశదుర్గమాఃఅత్యంతందురత్యయాః-రావణశ్చమహాన్శత్రుః-అతశ్చపతత్త్రితయంఅపారందుస్త
రం-ప్రతిభాతి॥౧౯॥అయాత్రామితి॥అయాత్రాంరాజ్ఞామేతత్కాలోచితదండయాత్రాభావం - ప్రణతేచైవ-ఇదానీమేవసీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగఃక
ర్తవ్యఇతిప్రార్థనాపూర్వకంప్రహ్వీభావేనసత్యపీత్యర్థః॥౨౦॥అపిచేతి॥ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాత్ అస్మత్ప్రయోజనస్యాతిమహత్త్వాత్ -అల్పయత్నేనఅల్పకాలేన
చాసాధ్యత్వాదిత్యర్థః- వక్తుంనియోక్తుం నేచ్ఛామీతిభూతార్థేలట్॥రా॥ అపిచాతిపరిక్లిష్టశ్చిరాద్దారైస్సమాగతఇతిప్రథమాంతపాఠేఇతికరణంద్రష్టవ్యమ్॥౨౧॥
స్వయమితి॥కాలంశరత్కాలం॥౨౨॥ఉక్తోపపత్తిభిఃపూర్వసర్గోక్తంద్రఢయతితస్మాదిత్యాదినా॥౨౩॥ఉపకారేణేతి॥అకృతజ్ఞఃకృతోపకారానభిజ్ఞఃపురుషః-అప్రతి
కృతఃప్రత్యుపకారమకుర్వన్-సత్త్వవతాంమహాత్మనాం-మనోహంతికోపయతి-వీరఃప్రత్యుపకారసమర్థః- ఉపకారేణహేతునాప్రతికారేణప్రత్యుపకారేణయు
జ్యతేహియుజ్యతఏవ-సుగ్రీవోప్యేవంవిధత్వాత్ ప్రత్యుపకారంకరిష్యతీతిభావః-అనేనప్రత్యుపకారంకారయిత్వాలోకేప్రత్యుపకారధర్మంప్రవర్తయిష్యామీత్యాశ

స్సామగానాముపస్థితః॥౧౪॥నివృత్తకర్మాయతనోనూనంసంచితసంచయః। ఆషాఢీమభ్యుపగతోభరతఃకోసలాధిపః॥౧౫॥నూనమాపూర్య
మాణాయాస్సరయ్వావర్ధతేరయః।మాంసమీక్ష్యసమాయాంతమయోధ్యాయాఇవస్వనః॥౧౬॥ ఇమాస్స్ఫీతగుణావర్షాస్సుగ్రీవస్సుఖమశ్ను
తే। విజితారిస్సదారశ్చరాజ్యేమహతిచస్థితః॥౧౭॥ అహంతుహృతదారశ్చరాజ్యాచ్చమహతశ్చ్యుతః। నదీకూలమివక్లిన్నమవసీదామిలక్ష్మణ॥
౧౮॥శోకశ్చమమవిస్తీర్ణోవర్షాశ్చభృశదుర్గమాః। రావణశ్చమహాన్శత్రురపారంప్రతిభాతిమే॥౧౯॥అయాత్రాంచైవదృష్ట్వేమాంమా
ర్గాంశ్చభృశదుర్గమాన్। ప్రణతేచైవసుగ్రీవేనమయాకించిదీరితమ్॥౨౦॥అపిచాతిపరిక్లిష్టంచిరాద్దారైస్సమాగతమ్ । ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాద్వ
క్తుంనేచ్ఛామివానరమ్॥౨౧॥స్వయమేవహివిశ్రమ్యజ్ఞాత్వాకాలముపాగతమ్। ఉపకారంచసుగ్రీవోవేత్స్యతేనాత్రసంశయః॥౨౨॥తస్మా
త్కాలప్రతీక్షోహంస్థితోస్మిశుభలక్షణ।సుగ్రీవస్యనదీనాంచప్రసాదమనుపాలయన్॥౨౩॥ఉపకారేణవీరోహిప్రతికారేణయుజ్యతే। అకృతజ్ఞో
ప్రతికృతోహంతిసత్త్వవతాంమనః॥౨౪॥తమేవముక్తఃప్రణిధాయలక్ష్మణఃకృతాంజలిస్తత్ప్రతిపూజ్యభాషితమ్। ఉవాచరామంస్వభిరామదర్శ

స్యఅధ్యాపనస్యవాసమయః॥౧౪॥నివృత్తేతి॥నివృత్తకర్మాయతనఃనివృత్తంకర్మయస్యతత్ నివృత్తకర్మఆయతనంగృహంయస్యసతథోక్తః-ఉపరతగృహవ్యాపా
రఇత్యర్థః - ఆషాఢీంఆషాఢమాసపరిసమాప్తిపౌర్ణమాసీమభ్యుపగతః వ్రతాంగత్వేనస్వీకృతవాన్తదుక్తమ్మహాభారతే॥ శ్లో॥ ఆషాఢ్యాంతుసితేపక్షేఏకాదశ్యాము
పోషితః। చాతుర్మాస్యవ్రతంకుర్యాద్యత్కించిత్ ప్రయతోనరః॥వార్షికాంశ్చతురోమాసాన్వ్రతంకించిత్సమాపయేత్ ।అసంభవేతులాంర్కేపికర్తవ్యంతత్ప్ర
యత్నతఇతి॥౧౬॥టీ॥ఇమాఇతి॥వర్షాఃవర్షాకాలాః॥౧౭॥టీ॥ క్లిన్నంఆర్ద్రం॥౧౮॥శోకశ్చేతి॥ఇమాఃవర్షాఃవర్షాకాలః- రావణఃశోకశ్చేతిమేపతత్త్రితయం
అపారంప్రతిభాతి-దుర్నిస్తరంప్రతిభాతీత్యర్థః॥౧౯॥అయాత్రామితి ॥ అయాత్రాంరాజ్ఞామేతత్కాలోచితదండయాత్రాభావం-ప్రణతేచైవఇదానీమేవసీ
తాన్వేషణరావణహింసనోద్యోగఃకర్తవ్యఇతి ప్రార్థనాపూర్వకంప్రహ్వీభూతే॥౨౦॥అపిచేతి ॥ ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాత్ అస్మత్ప్రయోజనస్యాతిమహత్త్వా
త్ -అల్పయత్నేనఅల్పకాలేనాసాధ్యత్వాదిత్యర్థః -వక్తుంనియోక్తుంనేచ్ఛామీతిభూతేలట్ - పరిక్లిష్టఃదారైస్సమాగతఇతిప్రథమాంతపాఠేఇతికరణంద్రష్టవ్యం
టీ॥అనివారణేయుక్త్యంతరమాహ-అపిచేతి ॥ ననుత్వత్కార్యస్యాల్పత్వాత్కిమనేనకాలవిళంబేనేత్యతఆహ-ఆత్మేతి॥౨౩॥ఉపకారేణేతి॥అకృతజ్ఞఃకృతోపకారా
నభిజ్ఞఃపురుషః-అప్రతికృతఃప్రత్యుపకారమకుర్వన్ -సత్త్వవతాంమహాత్మనాంమనోహంతికోపయతి-వీరఃప్రత్యుపకారకరణసమర్థఃఉపకారేణహేతునాప్ర

యః॥౬౪॥అస్య రామవచనస్య పూర్వసర్గాంతోత్తరమాహ-తమితి॥తం రామమిత్యన్వయః-దర్శనం మతం॥౬౫॥యథోక్తమితి॥కర్తా కరిష్యతి లుట్॥౬౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః. ********************

అథ హనుమానారామభక్తోపి స్వస్వామ్యనుజ్ఞాభావేన తం ధ్యాయన్ సుగ్రీవసమీపమవస్థితః స్వస్వామినా సర్వస్వామిహితానుగుణం కార్యమారబ్ధవానిత్యాహైకోనత్రింశే - సమీక్ష్యేత్యాది హనుమాన్వాక్యమబ్రవీదిత్యంతమేకం వాక్యం॥ హనుమాన్ ఉక్తగుణవిశిష్టం వ్యోమ-ఉక్తగుణవిశిష్టం సుగ్రీవం చ సమీక్ష్య- హరీశం ప్రసాద్య హరీశ్వరముపాగమ్య - ప్రణయాద్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః - విమలమిత్యాదినా సేనాసన్నాహస్య ప్రాప్తకాలత్వముక్తం - సమృద్ధార్థమిత్యాదినా సమయాతిక్రమహేతవః ప్రదర్శ్యంతే-సమృద్ధార్థం సంపూర్ణరత్నవస్త్రాభరణాదికం-మందః అల్పః ధర్మార్థయోస్సంగ్రహః సంపాదనం యస్య తం- ఏకాంతగతమానసం ఏకస్మిన్ కామపురుషార్థే అంతం నిశ్చయం గతం మానసం యస్య తథోక్తం- యద్వా అసతాం కాముకానాం మార్గం ఏకాంతగతం అత్యంతగతం మానసం యస్య సతథా॥ని॥తీవ్రైకాంతనితాంతానీత్యమరః। నిర్వృత్తకార్యం నిష్పన్నవాలివధరూపకార్యం - సిద్ధార్థం ప్రాప్తరాజ్యం-అభిప్రేతాన్ ఈప్సితాన్ మనోరథాన్ రాజ్యప్రాప్త్యనంతరమేవ కరిష్యామీతి సంకల్పవిషయీభూతానర్థాన్-తారాం చ ప్రాప్తవంతమితి సంబంధః - కృతార్థం నిష్పన్నధనం-మంత్రిణాం అనవేక్షకం మంత్రికృతకార్యాపరామర్శకం- ఉత్పన్నరాజ్యసందేశం నష్టరాజ్యనియమనం-కామవృత్తం కామవ్యాపారం- అవస్థితం కామవ్యాపారపరతంత్రతయావస్థితమిత్యర్థః - నిశ్చితార్థః నిశ్చితకర్తవ్యః - అత్ర హేతుః అర్థతత్త్వజ్ఞ ఇతి-కాలోచితధర్మః కాలధర్మః-తద్విశేషవిత్ -వాక్యవిత్ తదుచితవ్యవహారవిత్ - హితం ఉదర్కసుఖకరం - త

నం ప్రదర్శయన్ దర్శనమాత్మనశ్శుభమ్॥౬౫॥యథోక్తమేతత్తవ సర్వమీప్సితం నరేంద్ర కర్తా నచిరాద్ధరీశ్వరః। శరత్ప్రతీక్షః క్షమతామిమం భవాన్ జలప్రపాతం రిపునిగ్రహే ధృతః॥౬౬॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - అష్టావింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సమీక్ష్య విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్బలాహకమ్। సారసారవసంఘుష్టం రమ్యజ్యోత్స్నానులేపనమ్ * సమృద్ధార్థం చ సుగ్రీవం మందధర్మార్థసంగ్రహమ్। అత్యర్థమసతాం మార్గమేకాంతగతమానసమ్ * నివృత్తకార్యం సిద్ధార్థం ప్రమదాభిరతం సదా। ప్రాప్తవంతమభిప్రేతాన్ సర్వానేవ మనోరథాన్ * స్వాం చ పత్నీమభిప్రేతాం తారాం చాపి సమీప్సితామ్। విహరంతమహోరాత్రం కృతార్థం విగతజ్వరమ్ * క్రీడంతమివ దేవేశం నందనేప్సరసాంగణైః। మంత్రిషు న్యస్తకార్యం చ మంత్రిణామనవేక్షకమ్ * ఉత్పన్నరాజ్యసందేహం కామవృత్తమవస్థితమ్। నిశ్చితార్థోర్థతత్త్వజ్ఞః కాలధర్మవిశేషవిత్ * ప్రసాద్య వాక్యైర్మధురైర్హేతుమద్భిర్మనోరమైః। వాక్యవిద్వాక్యతత్త్వజ్ఞం హరీశం మారుతాత్మజః * హితం తత్త్వం చ పథ్యం చ సామధర్మార్థనీతిమత్। ప్రణయప్రీతిసంయుక్తం విశ్వాసకృతనిశ్చయమ్ * హరీశ్వరముపాగమ్య హనుమాన్వా

తీకారేణ యుజ్యతే హి- యుజ్యత ఏవ - సుగ్రీవోప్యేవంవిధత్వాత్ ప్రత్యుపకారం కరోతీతి భావః॥౬౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః. **

సమీక్ష్యేత్యాది * సమృద్ధార్థం చేత్యాదినా కామవృత్తమవస్థితమిత్యంతేనోక్తవిశేషణవిశిష్టం సుగ్రీవం చ సమీక్ష్య - మధురైః వాక్యైః హరీశ్వరం ప్రసాద్య హరీశ్వరముపాగమ్య హనుమాన్ ప్రణయాద్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః - మందధర్మార్థసంగ్రహం మందౌ స్వల్పౌ ధర్మార్థౌ సంగృహ్ణాతీతి తథా- ఏకాంతగతమానసం ఏకస్మిన్నేవ కామపురుషార్థే అంతం నిశ్చయం గతం మానసం యస్య సతథోక్తః నివృత్తకార్యం నిష్పన్నవాలివధరూపకార్యం సిద్ధార్థం ప్రాప్తరాజ్యం -అభిప్రేతాన్ ఈప్సితాన్ మనోరథాన్ రాజ్యప్రాప్త్యనంతరమేవ కరిష్యామీతి మనోరథవిషయభూతానర్థాంశ్చ - సమీప్సితాం తారాం చాపి ప్రాప్తవంతమితి సంబంధః-ఉత్పన్నరాజ్యసందేహః ఉత్పన్నః నష్టః రాజ్యసందేహో యస్య సతథోక్తః - స్వేనారక్షితస్య రాజ్యస్య కుశలం భవతి వా న వేతి శంకారహితమిత్యర్థః-హితం ఉదర్కసుఖకరం-పథ్యం నీతిమార్గాదనపేతం-సామధర్మార్థనీతిమత్ సామ చ ధర్మార్థనీతిశ్చ సామధర్మార్థనీతీ తదస్యాస్తీతి తథా విశ్వాసకృతనిశ్చయం ఆప్తవాక్యత్వవిశ్వాసేన కృతనిశ్చయం॥టీ॥ అథ త్రికాలవేదీ హనుమాన్ సుగ్రీవస్య కిష్కింధాప్రస్థాపనసమయే రామానుజ్ఞాతం సహాయమాప

త్వంయథార్థం - పథ్యంనీతిమార్గాదనపేతం - సామధర్మార్థనీతిమత్ సామచధర్మశ్చఅర్థశ్చనీతిశ్చసామధర్మార్థనీతి - తదస్యాస్తీతిసామధర్మార్థనీతిమత్ -ప్రణయప్రీతిసంయుక్తం-ప్రణయఃసమానవిషయస్స్నేహః ప్రీతిఃన్యూనవిషయః . విశ్వాసకృతనిశ్చయం - ఆప్తవాక్యత్వవిశ్వాసేనవిషయేకృతనిశ్చయం॥ ౮౪॥ రాజ్యమితి॥ కాలీకులక్రమాగతా-శ్రీఃసంపత్ -అభివర్ధితా-అప్రతిద్వంద్వత్వాదితిభావః - మిత్రాణాంసంగ్రహఃతత్కార్యకరణం- శేషఃఅవశిష్టోభవతి - ఇదమేవవచనంప్రసాద్యవాక్యైరిత్యాదినాపూర్వంప్రశంసితం॥౯౪॥మిత్రకార్యస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ-యోహీతి॥ కాలజ్ఞఃమిత్రసంగ్రహకాలజ్ఞఃతత్కాలాతిక్రమేపిపరీతంభవతిత్యర్థః-మిత్రేషువర్తతే-మిత్రార్థీనోభవతీత్యర్థః॥౧౦౪॥యస్యేతి॥దండ్యతేనేనేతిదండః సేనావిశేషః- ఆత్మాప్రభురిత్యర్థః - సమవేతానిసముదితాని-ఏకన్యూనత్వేమహారాజ్యహానిరితిభావః॥రా॥దండఃదండ్యతేనేనేతిదండఃసైన్యవిశేషః-తథాహకామందకః॥శ్లో॥పితృపైతామహోవంశసంభవోదత్తవేతనః।విఖ్యాతపౌరుషోజన్యేకుశలఃకుశలైర్వృతః॥ నానాప్రహరణోపేతోనానాయుద్ధవిశారదః।నానాయోధసమాకీర్ణోవిరాజితహయద్విపః॥ ప్రవాస్యచసుదుఃఖేషుయుద్ధేషుచకృతశ్రమః।అద్వైధ్యఃక్షత్రియప్రాయోదండోదండవిదాంమతఇతి॥౧౧౪॥తదితి॥ నిరత్యయఅవినాశినిపథి-సన్మార్గఇత్యర్థః-మిత్రార్థమిత్రకార్యంఅభినీతార్థం ప్రాపితప్రయోజనంయథాభవతితథా-యథావత్ యథాప్రతిజ్ఞమితియావత్॥ ౧౨౪॥ సంత్యజ్యేతి॥ సర్వకర్మాణిస్వభోగసాధనానిసంత్యజ్య-కృతోత్సాహస్సన్ సంభ్రమాత్ ఆదరాత్ మిత్రార్థేవిషయే-యఃఅనువర్తతేఅనుస్యూతతయాతిష్ఠతి-సోనర్థైర్నావరుధ్యతేనసంబధ్యతే॥ ౧౩౪॥ ఏవంకర్తవ్యంమిత్రకార్యముచితకాలేకర్తవ్యమిత్యాహ-యస్త్వితి॥కాలవ్యతీతేషుఅతిక్రాంతకాలేషు॥౧౪౪॥యదిదమితి॥ హేవీర-నఃఅస్మాభిః-యదిదంమిత్రకార్యంకర్తవ్యం- ఏతత్ వైదేహ్యాఃపరిమార్గణంక్రియతామితిసంబంధః॥రా॥యదిదంవీరకార్యంనోమిత్రకార్యమరిందమ।తదిదంవీరకార్యంతేకాలాతీతమరిందమ॥ నచకాలమతీతంతేనివేదయతికాలవిదితిపాఠక్రమః॥౧౫౪॥తదిదమితి॥ తేకార్యంత్వయాకర్తవ్యం-ఇదంమిత్రకార్యం॥౧౬॥నచేతి॥ కాలవిత్ -రామఇతిశేషః-త్వరమాణఇత్యర్థంపూ

క్యముబ్రవీత్॥౮౪॥ ప్రాప్తంరాజ్యంయశశ్చైవకాలీశ్రీరభివర్ధితా * మిత్రాణాంసంగ్రహశ్శేషస్తంభవాన్కర్తుమర్హతి॥౯౪॥యోహిమిత్రేషుకాలజ్ఞస్సతతంసాధువర్తతే * తస్యరాజ్యంచకీర్తిశ్చప్రతాపశ్చాభివర్ధతే॥౧౦౪॥యస్యకోశశ్చదండశ్చమిత్రాణ్యాత్మాచభూమిప * సమవేతానిసర్వాణిసరాజ్యంమహదశ్నుతే॥౧౧౪॥తద్భవాన్వృత్తసంపన్నస్థితఃపథినిరత్యయే * మిత్రార్థమభినీతార్థంయథావత్కర్తుమర్హతి॥౧౨౪॥సంత్యజ్యసర్వకార్యాణిమిత్రార్థేయోనువర్తతే * సంభ్రమాద్ధికృతోత్సాహస్సోనర్థైర్నావరుధ్యతే॥౧౩౪॥యస్తుకాలవ్యతీతేషుమిత్రకార్యేషువర్తతే*సకృత్వామహతోప్యర్థాన్నమిత్రార్థేనయుజ్యతే॥౧౪౪॥యదిదంవీరకార్యంనోమిత్రకార్యమరిందమ।క్రియతాంరాఘవస్యైతద్వైదేహ్యాఃపరిమార్గణమ్॥౧౫౪॥ తదిదంవీరకార్యంతేకాలాతీతమరిందమ॥ ౧౬॥ నచకాలమతీతంతేనివేదయతికాలవిత్ ।త్వరమాణో

న్నంసుగ్రీవంకామాసక్తంచాలోచ్యతచ్చిత్తానురంజనపురస్సరంసమయోచితంహితముపదిశతి - -సమీక్ష్యేత్యాది॥ సారసైరాకులంసంఘుష్టంతత్ససంఘోషవత్సమృద్ధార్థం - ప్రణయఃప్రార్థనా - ప్రీతిఃస్నేహవిశేషః॥ ౯౪॥ యోహీతి॥ కాలజ్ఞఃప్రత్యుపకారకాలజ్ఞస్సన్మిత్రేషుసోపకర్తృష్వితిశేషః - యఃసాధుయథాతథావర్తతే॥టీ॥మిత్రసంగ్రహస్యఆవశ్యకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యామాహ॥యోహీతి॥౧౦౪॥యస్యేతి॥దండఃదండ్యతేఅనేనేతిదండఃసైన్యవిశేషః-తథాహకామందకః॥ అద్వైధ్యఃక్షత్రియప్రాయోదండోదండవిదాంమతఇతి॥టీ॥ సమవేతాన్యన్యోన్యమనుకూలాని॥౧౧౪॥తదితి॥మిత్రార్థంమిత్రకార్యం -అభినీతార్థంప్రాపితప్రయోజనంయథార్థమేవ యథాప్రతిజ్ఞమిత్యర్థః॥ ౧౩౪॥ యస్త్వితి॥ కాలవ్యతీతేషుఉచితకాలవిశేషాతిక్రాంతేషు (టీ)అకాలేకృతమకృతమేవేతిభావః॥౧౪౪॥యదిదమితి॥ వీరఅరిందమనఃకార్యంఅస్మాభిఃకర్తవ్యంయదిదంమిత్రకార్యమస్తి-తదిదంవీరకార్యంరామకార్యం-అరిందమతేకాలాతీతంయుక్తకాలమతిక్రమ్యవర్తతఇత్యర్థః (టీ) అస్మిన్శ్లోకేఅరిందమేతిద్విరుక్తిఃస్త్రీమధ్యగతేనసుగ్రీవేణహర్షపురస్సరంసోత్కంఠమంగీకారయితుమితివేదితవ్యం॥ ౧౫౪॥కథమహంనజ్ఞాతవానతఆహ॥నచేతి॥కాలవిత్ కాలజ్ఞాపకః-కర్తవ్యమేవాహక్రియతామితి॥టీ॥ తర్హికార్యార్థీరామఏవజ్ఞాపయిష్యతీత్యతఆహనచేతి॥౧౬౪॥రామప్రేరితైరస్మాభిఃకిమర్థంకర్తవ్యం,-కర్తవ్యంచేదపికేనప్రకారేణకర్తవ్యమతఆహ॥త్వరమాణఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన-అప్రమేయస్వభావఃకులస్యబంధుః -

రేణాన్వేతి-కాలవిత్ ప్రాజ్ఞో రామః-త్వరమాణోపి సన్ వై దేహీం సమానయ నాయ త్వరమాణోపి సన్-న నివేదయతీతి సంబంధః॥౧౭॥కులస్యేతి॥ స్వయం చేతి-త్వ
మపి గుణైరప్రతిమ ఇత్యర్థః॥౧౮॥తస్యేతి॥ఆజ్ఞాపయితుం-వానరసేనామానేతుమితి శేషః॥౧౯॥ఇదానీం వానరానయనేపి కాలవ్యతిక్రమస్తుల్య ఇత్యాశంక్యాహ-నహీ
తి॥ చోదనాదృతే రామప్రేషణం వినా- కాలో న వ్యతీతో భవేత్ -రామచోదనానంతరం కార్యం క్రియతే చేత్తదా కాలాతిక్రమః- తచ్చోదనాత్పూర్వమస్మాభిః కార్య
ప్రవర్తనే-న కాలాతిక్రమదోష ఇతి భావః॥౨౦॥అకర్తురపీతి॥ అకర్తుః అనుపకర్తుః॥౨౧॥శక్తిమానపీతి॥ ప్రీతిం కర్తుం-ఆజ్ఞాయాం ఆజ్ఞాపనే, న సజ్జసే నోద్యోగం కరో
షి॥౨౩॥ ప్రాణత్యాగేతి॥ ప్రాణత్యాగావిశంకేనేత్యనేన ఉపకారమహత్త్వం ద్యోతితం॥౨౪॥ నాథస్త్వాదితి॥ కస్యచిదితి - అస్మాకం మధ్యే కస్యచిత్ గతిర్న సజ్జతే న
మందీభవతి॥౨౭॥తదితి॥అప్రధృష్యాః కోట్యగ్రతః కోట్యధికాః-హరయః తే సంతి- తేషాం మధ్యేకః- తే కృతే త్వదర్థం-కింకరోత్వితి శేషః-కుత్రకుత్ర కార్యే-వ్యవస్య
తు వ్యవసాయం కరోతు-తదాజ్ఞాపయ॥౩౦॥యథేతి॥సేనాగ్రాణీః సేనాగ్రేసరాః-సేనానేతౄనిత్యర్థః-తథా కురు తథా ఆజ్ఞాపయ॥౩౧॥యేత్వితి॥అంతపాలాః సే

పి సన్ ప్రాజ్ఞస్తవ రాజన్వశానుగః॥ ౧౭ ॥ కులస్య హేతుస్స్ఫీతస్య దీర్ఘబంధుశ్చ రాఘవః।అప్రమేయప్రభావశ్చ స్వయం చాప్రతిమో గుణైః॥౧౮
తస్య త్వం కురు వై కార్యం పూర్వం తేన కృతం తవ । హరీశ్వర హరిశ్రేష్ఠానాజ్ఞాపయితుమర్హసి॥౧౯॥నహి తావద్భవేత్కాలో వ్యతీతశ్చోదనాదృతే
చోదితస్య హి కార్యస్య భవేత్కాలవ్యతిక్రమః॥౨౦ ॥అకర్తురపి కార్యస్య భవాన్కర్తా హరీశ్వర । కిం పునః ప్రతికర్తుస్తే రాజ్యేన చ ధనేన చ॥౨౧॥శక్తి
మానపి విక్రాంతో వానరర్క్షగణేశ్వర । కర్తుం దాశరథేః ప్రీతిమాజ్ఞాయాం కిం న సజ్జసే॥౨౨॥ కామం ఖలు శరైశ్శక్తస్సురాసురమహోరగాన్ । వ
శే దాశరథిః కర్తుం త్వత్ప్రతిజ్ఞాం తు కాంక్షతే॥౨౩॥ ప్రాణత్యాగావిశంకేన కృతం తేన తవ ప్రియమ్। తస్య మార్గామ వైదేహీం పృథివ్యామపి చాంబ
రే॥౨౪॥న దేవా న చ గంధర్వా నాసురా న మరుద్గణాః । న చ యక్షా భయం తస్య కుర్యుః కిముత రాక్షసాః॥౨౫॥తదేవం శక్తియుక్తస్య పూర్వం ప్రియకృత
స్తవ । రామస్యార్హసి పింగేశ కర్తుం సర్వాత్మనా ప్రియమ్॥౨౬ ॥ నాధస్తాదవనౌ నాప్సు గతిర్నోపరి చాంబరే । కస్యచిత్సజ్జతేస్మాకం కపీశ్వర తవాజ్ఞ
యా॥౨౭॥తదాజ్ఞాపయ కః కిం తే కృతే వసతు కుత్రచిత్ । హరయో హ్యప్రధృష్యాస్తే సంతి కోట్యగ్రతోనఘ॥౨౮ ॥తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కాలే
సాధు నివేదితమ్।సుగ్రీవస్సత్త్వసంపన్నశ్చకార మతిముత్తమామ్॥౨౯॥స సందిదేశాభిమతం నీలం నిత్యకృతోద్యమమ్।దిక్షు సర్వాసు సర్వేషాం సైన్యా
నాముపసంగ్రహే॥౩౦॥యథా సేనా సమగ్రా మే యూథపాలాశ్చ సర్వశః। సమాగచ్ఛంత్యసంగేన తథా సేనాగ్రణీః కురు॥౩౧॥యే త్వంతపాలాః
ప్లవగాశ్శీఘ్రగా వ్యవసాయినః। సమానయంతు తే సైన్యం త్వరితం శాసనాన్మమ * స్వయం చానంతరం సైన్యం భవానేవానుపశ్యతు॥౩౪ ॥ త్రిపం

స్వయం గుణైరప్రతిమశ్చ రామః త్వరమాణోపి-తవ వశానుగః-అతః త్వాం న ప్రేరయతీతి శేషః॥౧౭॥అనివేదనేపి త్వన్నిమిత్తానుసరణం స్వసామర్థ్యం చ కారణమిత్యభి
ప్రాయేణాహ-త్వరమాణ ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥౧౮॥తస్యేతి॥కించ తేన పూర్వం తవ కార్యం కృతం - తస్య కార్యం కురు-కర్తవ్యప్రకారమాహ॥హరీశ్వ
రేతి॥౧౯॥ఇదానీం వానరప్రేషణేపి కాలాత్యయదోషస్తదవస్థ ఏవేత్యాశంక్య నేత్యాహ॥నహీతి॥ చోదితస్య కార్యస్య హి కాలవ్యతిక్రమో భవేత్ - కాలాత్యయే స
త్యపి చోదనానంతరం కృతస్య కార్యస్య కాలాత్యయదోషో భవేదిత్యర్థః- చోదనాదృతే ఆజ్ఞాం వినా క్రియమాణస్య కార్యస్య కాలస్తావద్వ్యతీతో న భవేత్ కాలాతిక్ర
మదోషో న భవేదేవ - అతో రామనియోగాత్పూర్వమేవ సీతాన్వేషణార్థం వానరానయనోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి భావః॥౨౦॥అకర్తురితి ॥ అకర్తుః అనుపకర్తు
రపి కార్యస్య కర్తా-రాజ్యేన ధనేన చ ప్రతికర్తుః॥౨౧॥శక్తిమానితి ॥ ఆజ్ఞాయాం కిం న సజ్జసే కిమర్థం విళంబసే॥౨౨॥అనుద్యోగే కా క్షతిరిత్యత ఆహ-కామమితి॥వ
థాపి మర్యాదాం పాలయతీత్యాహ - త్వత్ప్రతిజ్ఞామితి॥౨౩॥టీ ॥కిం కృతం తేనేత్యత ఆహ ప్రాణత్యాగేతి॥ ప్రాణత్యాగావిశంకేన మహాబలినా వాలినా విరోధే స్వా
నిష్టశంకాపరిత్యాగేనేతి భావః॥౨౪॥ నేతి॥అస్మాకం మధ్యే కస్యచిదపీతి సంబంధః ॥ టి ॥ అధస్తాత్ పాతాళే అస్మాకం మధ్యే కస్యచిదపి న సజ్జత ఇతి సంబంధః॥౨౭॥తది
తి ॥అనఘః అప్రధృష్యాః కోట్యగ్రతః కోట్యధికా హరయః తే సంతి హి - తేషాం మధ్యే కః తే కృతే త్వదర్థం కిం కరోత్వితి శేషః-కుత్ర వసతు-క్వ వసతు తదాజ్ఞాపయేతి
యోజనా॥౩౦॥యథేతి ॥ సేనాగ్రణీః సేనాగ్రేసరాః తథా కురు తథా ఆజ్ఞాపయ - అసంగేన అవిళంబేన॥౩౧॥యేత్వితి॥అంతపాలాః సేనాపర్యంతపాలకాః॥౩౪॥

నాపర్యంతపాలకాః॥౩౫॥ త్రిపంచేతి ॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వంపంచదశరాత్రాదనంతరదివసే॥రా॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వంయః ప్రాప్నుయాదిహవానరఇతిపాఠే పంచదశరాత్రాదర్వాగేవఆగంతవ్యమితిభావః॥౩౬॥ హరీంశ్చేతి॥ వృద్ధాన్ జాంబవత్ప్రభృతీన్॥౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనత్రింశస్సర్గః. **

అథశరత్సమాగమేపిసుగ్రీవస్యానుద్యోగాద్రామకోపస్త్రింశే - గుహామిత్యాది ॥ సుగ్రీవేగుహాంప్రవిష్టేవర్షరాత్రోషితోరామః కామశోకాభిపీడిత స్సన్-క్రమేణగగనేఘనైర్విముక్తే-పాండురంనిర్మలం-గగనందృష్ట్వా-పరమాతురఃవర్షాకాలికశోకాదధికంశోకంప్రాప్తస్సన్ మమోహ-ఏతావత్పర్యంతంకస్య చిదపధైర్యేవిద్యమానతయాకథంచిద్ధృతవాన్-సంప్రతితదభావాన్ముమోహేత్యర్థః॥౩॥ సత్వితి॥ మనస్థామపివైదేహీంచింతయామాస-పునఃపునర్విశేషతశ్చింతితవానిత్యర్థః॥రా॥ సత్వితి ॥ ముహూర్తాత్తుమతిమాన్పునరితి-సమ్యక్ మనస్థామపివైదేహీంచింతయామాస- చింత్యమానామపివైదేహీంవిశేషతశ్చింతయామాసేత్యర్థః-అస్మాచ్ఛ్లోకాత్పరతః- ఆసీనఃపర్వతస్యాగ్ర ఇతిశ్లోకః-అస్మాచ్చపరతఃదృష్ట్వాచవిమలంవ్యోమేతిశ్లోకః-వ్యత్యాసస్తులేఖకప్రమాదకృతః॥౪॥ ఆసీనఇతి॥ మనసాజగామ-చింతయామాసేతియావత్ ॥౫॥ దృష్ట్వాచవిమలమితి॥గిరాస్వరేణ॥౬॥ సారసేతి॥ సారససారవసన్నాదైః సారససారావోత్థితధ్వనిభిః॥౭॥ పుష్పితానీతి॥ పశ్యంతీమద్దిదృక్షుయాఇతస్తతోదృష్టింనిక్షిపంతీ॥౮॥౯॥ నిస్వనమితి॥ పుండరీకవిశాలాక్షీ - చక్రవాకనినదశ్రవణస్యాసహ్యతయానాయకాగమపథంసలీలమవలోకయంతీ

చరాత్రాదూర్ధ్వంయః ప్రాప్నుయాన్నేహవానరః ॥ తస్యప్రాణాంతికోదండో నాత్రకార్యావిచారణా॥ ౩౬॥ హరీంశ్చవృద్ధానుపయాతుసాంగదోభవాన్మమాజ్ఞామధికృత్యనిశ్చితామ్ । ఇతివ్యవస్థాంహరిపుంగవేశ్వరోవిధాయవేశ్మప్రవివేశవీర్యవాన్॥ ఇత్యేకోనత్రింశస్సర్గః. ***

గుహాంప్రవిష్టేసుగ్రీవేవిముక్తేగగనేఘనైః। వర్షరాత్రోషితోరామఃకామశోకాభిపీడితః ॥ పాండురంగగనందృష్ట్వావిమలంచంద్రమండలమ్ ।

శారదీంరజనీంచైవదృష్ట్వాజ్యోత్స్నానులేపనామ్ ॥ కామవృత్తంచసుగ్రీవంనష్టాంచజనకాత్మజామ్ । బుద్ధ్వాకాలమతీతంచముమోహపరమాతురః॥౩॥ సతుసంజ్ఞాముపాగమ్యముహూర్తాన్మతిమాన్పునః। మనస్థామపివైదేహీంచింతయామాసరాఘవః॥ ౪॥ ఆసీనఃపర్వతస్యాగ్రేహేమధాతువిభూషితే। శారదంగగనందృష్ట్వాజగామమనసాప్రియామ్॥౫॥ దృష్ట్వాచవిమలంవ్యోమగతవిద్యుద్వలాహకమ్। సారససారవసంఘుష్టంవిలలాపార్తయాగిరా॥౬॥ సారససారవసన్నాదైస్సారసారావనాదినీ। యాశ్రమేరమతేబాలాసాద్యమేరమతేకథమ్॥౭॥ పుష్పితాంశ్చాసనాన్దృష్ట్వా కాంచనానివనిర్మలాన్। కథంసారమతేబాలాపశ్యంతీమామపశ్యతీ॥౮॥ యాపురాకలహంసానాంస్వరేణకలభాషిణీ। బుధ్యతేచారుసర్వాంగీసాద్యమేబుధ్యతేకథమ్॥౯॥ నిస్స్వనంచక్రవాకానాంనిశమ్యసహచారిణామ్। పుండరీకవిశాలాక్షీకథమేషాభవిష్యతి॥ ౧౦॥ సరాంసిసరితోవాపీఃకా

త్రిపంచేతి॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వంపంచదశరాత్రాదనంతరదివసేఇహనప్రాప్నుయాత్ తస్యప్రాణాంతికోదండఇతియోజనా॥ శ్లో॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వంయః ప్రాప్నుయాదిహవానరఇతిపాఠేపంచదశరాత్రాదర్వాగేవాగంతవ్యమితిభావః (టీ) త్రిరావృత్తానాంపంచానాంరాత్రీణాం సమాహారస్త్రిపంచరాత్రం॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనత్రింశస్సర్గః. ******************

గుహామితి॥ సుగ్రీవేవిముక్తఇత్యత్రఅవిముక్తఇతిచ్ఛేదః-సుగ్రీవేగుహాంకిష్కింధాంప్రవిష్టే-గగనేఘనైరవిముక్తేఆవృతేసతి-వర్షరాత్రోషితోరామఃపాండురంగగనంస్పష్ట్వాముమోహేత్యుత్తరత్రసంబంధః॥టీ॥ అథఉక్తానువాదపూర్వకంరామస్యవృత్తాంతమాహ- గుహామితి॥౩॥ టీ॥ సత్వితి ॥ మనస్థామపిపరమప్రియాంస్వచిత్తేనిత్యసన్నిహితామపిరామఃసగేహేకామవస్థామనుభవతీతిచింతయామాసేత్యర్థః॥౫॥ దృష్ట్వేతి॥ సారససారవసంఘుష్టంసారసానాంఆరవైఃసంఘుష్టంవ్యోమదృష్ట్వేతిసంబంధః॥౬॥ సారసేతి॥ సారససారవసన్నాదైఃసారససారవోత్థితధ్వనిభిః-యామేబాలాఆశ్రమేరమతే - సాఅద్యరక్షోవశంప్రాప్తాకథంరమతే॥౭॥ పుష్పితానీతి॥ పశ్యంతీమద్దిదృక్షుయాఇతస్తతఃదృష్టింవిక్షిపంతీ॥౧౦॥ సరాంసీతి॥ సరాంసికాననానిలతావృతగుల్మప్రదేశాన్॥౧౧॥ అపితామితి॥ శరత్క్షణనిరంత

త్యర్థః-కథంభవిష్యతి-కథంసత్త్వాంధారయిష్యతీత్యర్థః॥౧౦॥సరాంసీతి॥వాపీః కృత్రిమసరాంసి-కాననానిమహావనాని॥౧౧॥అపితామితి॥శరద్గుణనిరంతరః శరద్గుణైస్సాంద్రైః నిరంతరః పూర్ణః-కామః-సౌకుమార్యాత్ మద్వియోగాచ్చ హేతోః-తాంభామినీం-దూరగామరణం-నపీడయేత్ -అపిస్సంభావనాయాం-పీడయేదేవేత్యర్థః॥౧౨॥ఏవమాదీతి॥ త్రిదశేశ్వరాత్ సలిలముద్దిశ్య-సారంగశ్చాతకఇవ-విలలాపేతిసంబంధః॥౧౩॥తతఇతి॥చంచూర్యకుటిలంచరిత్వా-ఫలాఖిలాషేణకుటిలమార్గేణచరిత్వా-నిత్యంకౌటిల్యేగతావితియఙ్ ॥౧౪॥కిమితి॥వశంగతేన-మనసేతిశేషః-పౌరుష్యంపౌరుషం-స్వార్థేష్యఞ్-అయంవర్తమానః-సమాధిః చిత్తసమాధానం సదాతత్రతత్రకాలే-సంప్రహ్రియతెసంపాద్యతే-అత్రఅస్మిన్కాలే-నివర్తితేనాత్రయోగేనకిం-అయంయదాసంప్రహ్రియతెసమాధిరితిపాఠాంతరం-యదాయస్మిన్కాలే-అయంసమాధిః చిత్తసమాధానం-సంప్రహ్రియతెసంపాద్యతె-అత్రాస్మిన్కాలేనివర్తితేనయోగేనసన్నహనేనఉత్సాహేనకిమిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ క్రియేతి॥క్రియాభియోగంకార్యోద్యోగం-మనసఃప్రసాదం-సమాధియోగాగతంధైర్యోపాయాభ్యామనుబద్ధం-కాలంచ-సహాయసామర్థ్యంసుగ్రీవాదిసహాయసామర్థ్యం స్వకర్మదేవతోపాసనాత్మకం-తదేవహేతుఃతంచ-హేతుంకురుష్వ-క్రియాభియోగాదికంసర్వంస్వకార్యసిద్ధౌహేతుంకురుష్వేత్యర్థః- అత్రప్రకరణేలక్ష్మణేననరామస్యాశ్రితరక్షణత్వరాసందీప్యతఇతిస్వోపదేశస్సులభః॥౧౭॥నజానకీతి॥ సులభాలబ్ధుమర్హా-అగ్నిచూడాంఅగ్నిజ్వాలాం॥౧౮॥సలక్షణమితి॥ రామఃఅప్రధృష్యంయుక్తిభిరవిచాల్యం-స్వభావజంస్వభావసిద్ధం-హితంఉదర్కసుఖకరం-పథ్యంతత్కాలసుఖకరం - నయప్రసక్తంరాజనీతియుక్తం-ససామసాంత్వయుక్తం ధర్మార్థసమాహితంచవాక్యముక్తవంతంసలక్షణంలక్ష్మణమువాచేతియోజనా - యద్వాఅప్రధృష్యత్వాదివిశేషణవిశిష్టంవాక్యంరామఉవాచ-లక్ష్మణోక్తానువాదరూపత్వాద్రామవాక్యస్యాపితథాత్వమితిబోధ్యం॥౨౦॥ ఏతచ్ఛ్లోకోక్తాప్రధృష్యత్వాదిధర్మాణాంపూర్వోక్తలక్ష్మణవాక్యేష్వవిద్యమానత్వాదుపరిష్టాద్దా

ననానివనానిచ । తాంవినామృగశాబాక్షీంచరన్నాద్యసుఖంలభే॥౧౧॥అపితాంమద్వియోగాచ్చసౌకుమార్యాచ్చభామినీమ్।నదూరంపీడయేత్కా
మశ్శరద్గుణనిరంతరః॥౧౨॥ఏవమాదినరశ్రేష్ఠోవిలలాపనృపాత్మజః । విహంగఇవసారంగస్సలిలంత్రిదశేశ్వరాత్ ॥౧౩॥తతశ్చంచూర్యరమ్యేషుఫలా
ర్థీగిరిసానుషు । దదర్శపర్యుపావృత్తోలక్ష్మీవాన్లక్ష్మణోగ్రజమ్॥౧౪॥తంచింతయాదుస్సహయాపరీతంవిసంజ్ఞమేకంవిజనేమనస్వీ।భ్రాతుర్విషా
దాత్పరితాపదీనస్సమీక్ష్యసౌమిత్రిరువాచరామమ్॥౧౫॥కిమార్యకామస్యవశంగతేనకిమాత్మపౌరుష్యపరాభవేన । అయంసదాసంహ్రియతెస
మాధిఃకిమత్రయోగేననివర్తితేన ॥౧౬॥ క్రియాభియోగంమనసఃప్రసాదంసమాధియోగానుగతంచకాలమ్ । సహాయసామర్థ్యమదీనసత్త్వస్వ
కర్మహేతుంచకురుష్వహేతుమ్॥౧౭॥నజానకీమానవవంశనాథత్వయాసనాథాసులభాపరేణ । నచాగ్నిచూడాంజ్వలితాముపేత్యనదహ్యతేవీర
వరార్హకశ్చిత్ ॥౧౮॥సలక్షణంలక్ష్మణమప్రధృష్యంస్వభావజంవాక్యమువాచరామః । హితంచపథ్యంచనయప్రసక్తంససామధర్మార్థసమా

రః శరద్గుణైస్సాంద్రైః నిరంతరః పూర్ణః కామః - సౌకుమార్యాన్మద్వియోగాచ్చహేతోః - తాంభామినీందూరంఆమరణంనపీడయేదపి-అపిః పదార్థసంభావనాయాంపీడయేదేవేత్యర్థః॥౧౨॥ఏవమితి॥త్రిదివేశ్వరాత్ సలిలముద్దిశ్యసారంగఇవచాతకఇవవిలలాపేతిసంబంధః॥౧౩॥తతఇతి॥సంచార్యకుటిలంచరిత్వాఫలాఖిలాషేణకుటిలమార్గేషుచరిత్వేత్యర్థః॥౧౪॥కిమితి॥ఆర్యయదాయస్మిన్కాలేసమాధిశ్చిత్తసమాధానంసంపాదనీయం-అత్రఅస్మిన్కాలేఅయంకింసంహ్రియతేకిముద్ధంసంహ్రియతే - కామవశంగతేనకింకామవశంగమనేనకిం-ద్వితీయాయాఅలుగార్షః-ఆత్మపౌరుష్యపరాభవేనకిం-పౌరుషమేవపౌరుష్యం-నివర్తితేనయోగేనయోగఃసన్నహనంఉద్యోగఇత్యర్థః కిమిత్యన్వయః(టీ)స్వైర్యాలంబనేనఉద్యోగేకర్తవ్యేతత్పరిత్యాగేనకామపరతంత్రత్వాదికమయుక్తమితిభావః॥౧౬॥క్రియాభియోగమితి॥హేఅధికసత్త్వ క్రియాభియోగంకార్యోద్యోగంమనఃప్రసాదం-సమాధియోగానుగతంధైర్యోపాయాభ్యామనుబద్ధంకాలంచసుగ్రీవాదిసహాయసామర్థ్యంస్వకర్మహేతుంచస్వకర్మదేవతోపాసనాత్మకంతదేవహేతుఃతంచహేతుంకురుష్వ-క్రియా[illegible]యోగాదికంసర్వంస్వకార్యసిద్ధౌహేతుంకురుష్వేత్యర్థః॥౧౭॥నజానకీతి॥అగ్నిచూడాంఅగ్నిశిఖాం॥టీ॥త్వయైవసనాథానపరేణాన్యేన-అగ్నిచూడాముపేత్యనదహ్యతేకశ్చిత్ - కింతుదహ్యతఏవేత్యర్థః॥౧౮॥సలక్షణమితి॥రామఃఅప్రధృష్యంయుక్తిభిరవిచాల్యంస్వభావజంస్వభావసిద్ధంహితంఉదర్కసుఖకరంపథ్యంతత్కాలసుఖకరంనయప్రసక్తంరాజనీతియుక్తంససామసా

మేణలక్ష్మణోక్తస్యాస్యైవానూద్యమానత్వాదుక్తవంతమితిపదమధ్యాహర్తవ్యమ్॥౧౯॥ నిస్సంశయమితి ॥ కార్యంసీతాన్వేషణాదికం-నిస్సంశయం యథాభవతి తథా అవేక్షణీయం-తదనురూపం దైర్యం కర్తవ్యమిత్యర్థః-క్రియావిశేషః ఉత్సాహాదిః-అనువర్తితవ్యః అనువర్తితవ్య ఏవ- హే కుమార ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కార్యస్య-ఫలంసీతాప్రాప్తిరూపం-నచింత్యం ననుచింత్యమేవ॥ ౨౦ ॥ ఏవంలక్ష్మణసమాశ్వాసనేన ప్రతిష్ఠాపితధైర్యోపి సీతావిషయకామానువృత్త్యా పునశ్శరదం వర్ణయతి-అథేత్యాదినా॥౨౧॥ తర్పయిత్వేతి॥ నిర్వర్తయిత్వా పరిపక్వానికృత్వా-కృతకర్మా-కృతకృత్యః॥౨౨॥ స్నిగ్ధేతి॥ శైలద్రుమపురోగమాః శైలద్రుమాణామగ్రే గచ్ఛంతః-అత్ర ప్రకరణే సర్వత్ర విషయే ప్రవృత్తిః-రామావతారకృతా సూచ్యతే॥౨౪॥ జలగర్భా ఇతి ॥ వృష్టికరా వాతా వృష్టివాతాః-పురోవాతా ఇత్యర్థః ॥ ౨౫॥ అభివృష్టా ఇతి॥ చిత్రదీప్తిభిః నానావర్ణకాంతిభిః॥ ౨౬॥ దర్శయంతీతి ॥ అనేన చిరకాలానువర్తనేన గురూణాం శిష్యేభ్యో రహస్యార్థప్రకాశనం సూచ్యతే ॥ ౨౭॥ శాఖాస్వితి॥ సప్తచ్ఛదానామ శరత్పుష్పావృతాః-శరత్-శ్రీః-శ్రియం స్వసమృద్ధిం-విభజ్య త్రేధా విభజ్య-సప్తచ్ఛదశాఖాదిషు ప్రవృత్తా-సప్తచ్ఛదేషు పుష్పవికాసరూపా. శ్రీః తారాదిప్రభాసు నిర్మలరూపా-గజలీలాసు ఉన్మస్తకతారూపా॥౨౮॥ సంప్రతీతి॥ అనేకాశ్రయచిత్రశోభా-సితరక్తనీలపంకజాదిరూపానేకాశ్రయతయా చిత్రశోభా నానావర్ణకాంతిః-శరత్కాలగుణోపనీతా శరత్కాలోత్కర్షేణ ప్రాపితా-లక్ష్మీః సమృద్ధిః- సూర్యస్యాగ్రహస్తైః ప్రాథమికకిరణైః - హస్తశబ్దేన కరాలక్ష్యంతే-భగవత్కటాక్షబోధితేషు పురుషేషు నానారూపసంవిత్ప్రకాశ ఉచ్యతే॥౩౦॥ సప్తేతి॥ అనుసారీ అనుసృత్య వర్తమానః- అవిచ్ఛేదేనైవ ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః-మత్తద్విపానాం దర్పం కరోతి-మదవృద్ధిహేతుత్వాదితి భావః॥౩౧॥ అభ్యాగతైరితి॥ మిథునతయా ఆభిముఖ్యేన సంగతైః- చారుయథాతథా విశాలపత్రైః-హర్షేణ విస్తృతపత్రైరిత్యర్థః- క్రీడంతి హంసాస్సహ చక్రవాకైః-హంసాశ్చ క్రీడంతి చక్రవాకాశ్చ క్రీడంతీత్యర్థః॥౩౨॥ క్రీడంతి హంసాస్సహ చక్రవా

హితంచ॥౧౯॥ నిస్సంశయం కార్యమవేక్షితవ్యం క్రియాపి శేషాహ్యనువర్తితవ్యః । నను ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కుమార కార్యస్య ఫలం నచింత్యమ్ ॥
౨౦॥ అథపద్మపలాశాక్షీం మైథిలీమనుచింతయన్ । ఉవాచ లక్ష్మణం రామో ముఖేన పరిశుష్యతా॥౨౧॥ తర్పయిత్వా సహస్రాక్షస్సలిలేన వసుంధరామ్।
నివర్తయిత్వా సస్యాని కృతకర్మా వ్యవస్థితః॥౨౨॥ స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషాః శైలద్రుమపురోగమాః । విసృజ్య సలిలం మేఘాః పరిశ్రాంతా నృపాత్మజ॥౨౩॥ నీలోత్పలదళశ్యామాశ్శ్యామీకృత్వా దిశో దశ । విమదా ఇవ మాతంగాశ్శాంతవేగాః పయోధరాః॥౨౪॥ జలగర్భా మహావేగాః కుటజార్జునగంధినః । చరిత్వా విరతాస్సౌమ్య వృష్టివాతాస్సముద్యతాః॥౨౫॥ ఘనానాం వారణానాంచ మయూరాణాంచ లక్ష్మణ। నాదః ప్రస్రవణానాంచ ప్రశాంతస్సహసానఘ॥౨౬॥ అభివృష్టా మహామేఘైర్నిర్మలాశ్చిత్రసానవః । అనులిప్తా ఇవాభాంతి గిరయశ్చిత్రదీప్తిభిః॥౨౭॥ దర్శయంతి శరన్నద్యః పులినాని శనైశ్శనైః । నవసంగమసంవ్రీడా జఘనానీవ యోషితః॥౨౮॥ శాఖాసు సప్తచ్ఛదపాదపానాం ప్రభాసు తారార్కనిశాకరాణామ్ । లీలాసు చైవోత్తమవారణానాం శ్రియం విభజ్యాద్య శరత్ప్రవృత్తా॥౨౯॥ సంప్రత్యనేకాశ్రయచిత్రశోభా లక్ష్మీశ్శరత్కాలగుణోపనీతా । సూర్యాగ్రపాదప్రతిబోధితేషు పద్మాకరేష్వభ్యధికం విభాతి॥౩౦॥ సప్తచ్ఛదానాం కుసుమోపగంధీ షట్పాదబృందైరనుగీయమానః । మత్తద్విపానాం పవనోనుసారీ దర్పం వనేష్వభ్యధికం కరోతి॥౩౧॥ అభ్యాగతైశ్చారువిశాలపక్షైస్సరః ప్రియైః పద్మరజోవకీర్ణైః । మహానదీనాం పులినోపయాతైః క్రీడంతి హం

మవాదసహితం ధర్మార్థసహితంచ వాక్యముక్తవంతం లక్ష్మణం సలక్షణమువాచేత్యన్వయః॥౧౯॥ నిస్సంశయమితి॥ హే కుమార ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కార్యస్య ఫలం సీతాప్రాప్తిరూపం నచింత్యమితి-కింతు చింత్యమేవ క్రియావిశేషః ఉత్సాహాదిః సోపి అనువర్తితవ్యో హి అనువర్తితవ్య ఏవ కార్యం సీతాన్వేషణాది నిస్సంశయమవేక్షణీయం నిస్సంశయం యథా తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః॥౨౧॥ టీ॥ ఉక్తిమేవాహ-తర్పయిత్వేతి॥ నిర్వర్తయిత్వా నిష్పాద్య పరిశ్రాంతా ఉపరతాః॥౨౩॥ టీ॥ నీలేతి॥ శ్యామీకృత్వా స్వసంబంధేనేత్యర్థః-శ్యామీతి భిన్నపదం-అన్యథాల్యబాదేశస్స్యాత్ ॥౨౮॥ టీ॥ శాఖాస్వితి॥ ఏతే పదార్థాశ్శరది అతితరాం శోభంత ఇతి భావః॥౨౯॥ సంప్రతీతి॥ సూర్యాగ్రపాదప్రతిబోధితేషు సూర్యస్య ప్రథమప్రసృతకిరణవికసితేషు॥౩౦॥ సప్తచ్ఛదానామితి॥ కర్మణి షష్ఠీ- తాననుసారీ అనుసృత్య వర్తమానః పవనః మత్తద్వి

కైరితి-హంసచక్రవాకాః పరస్పరం వైరిణోऽపి శరద్గుణసంజాతహర్షపరవశాత్ వైరం విస్మృత్య విహరంతీనవిరోధః॥౩౨॥౩౩॥ నభ ఇతి ॥ గతోత్సవాః నష్టహర్షా ఇత్యర్థః-బభూవురితి శేషః॥౩౪॥ మనోజ్ఞగంధైరితి॥ ప్రియకైః బంధూకైః॥ని॥ సర్జకాసనబంధూకపుష్పప్రియకజీవకాః ఇత్యమరః॥౩౫॥ ప్రియాన్వితానామితి॥ కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛదకుసుమఘ్రాణేన మత్తానాం-మదోత్కటానాం మదేనోద్భిన్నకటానాం॥౩౬॥ వ్యభ్రమితి॥ వ్యభ్రం విగతమేఘం- శస్త్రవిధౌతవర్ణం విధౌతశస్త్రవర్ణం-కృశప్రవాహాని సంకుచితప్రవాహాని॥౩౭॥ సూర్యాతపేతి॥ చిరోద్ఘాటితసాంద్రరేణుః చిరాత్ ఈషత్ ఉత్పాదితనిబిడరేణుః- స్థూలరేణురిత్యర్థః-అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానామిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః-వైరం విరోధః-అమర్షః అసహిష్ణుతా-తాభ్యాం ఆయుతానాం ఆసమంతాద్యుతానాం-వైరామర్షపూర్ణానామిత్యర్థః॥రా॥ సూర్యాతపేతి॥ సముత్పాదితసాంద్రరేణురితి పాఠః-అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానామిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః- వైరం విరోధః-అమర్షః అసహిష్ణుతా-తాభ్యామాయుతానాం ఆసమంతాద్యుక్తానాం-వైరామర్షపూర్ణానామిత్యర్థః॥౩౮॥ శరద్గుణేతి॥ రూపశోభాః శరీరశోభాః॥౩౯॥ సమన్మథమితి॥ కులాన్వితాః సజాతీయసమూహేన యుక్తాః॥౪౦॥ త్యక్త్వేతి॥ సారసౌఘైః హంససమూహైః॥౪౧॥ విత్రాస్యేతి॥ మహారవైః విత్రాస్యేతి సంబంధః భిన్నకటాః మదేనేతి శేషః॥౪౨॥ వ్యపేతేతి॥ సవాలుకాసు ససికతాసు-ససారసాః ఇతి పదచ్ఛేదః-రావవినాదితాసు నిజశబ్దేన సంజాతశబ్దాసు॥౪౩॥ నదీతి॥ నద్యశ్చ ఘనప్రస్రవణాని చ తేషాం ఉదకానాం-ప్లవంగమానాం మండూకానాం॥౪౪॥ అనేకేతి॥ అనేకవర్ణాః కృష్ణపీతాదివర్ణాః-సువినష్టకాయాః అత్యంతకృశశరీరాః-నష్టాః లీనాః ౪౫॥ చంచదితి॥ చంచచ్చంద్రకరస్పర్శేన యో హర్షః తేన ఉన్మీలితతారకా నిర్మలనక్షత్రా-రాగవతీ ఆరుణ్యవతీ సంధ్యా-అంబరం ఆకాశం-స్వయం జహాతి- అత్ర

సారసైః సహ చక్రవాకైః॥౩౨॥ మదప్రగల్భేషు చ వారణేషు గవాం సమూహేషు చ దర్పితేషు। ప్రసన్నతోయాసు చ నిమ్నగాసు విభాతి లక్ష్మీర్బహుధా విభక్తా॥౩౩॥ నభస్సమీక్ష్యాంబుధరైర్విముక్తం విముక్తబర్హాభరణా వనేషు। ప్రియాస్వసక్తా వినివృత్తశోభా గతోత్సవా ధ్యానపరా మయూరాః॥౩౪॥ మనోజ్ఞగంధైః ప్రియకైరనల్పైః పుష్పాతిభారావనతాగ్రశాఖైః। సువర్ణగౌరైర్నయనాభిరామైరుద్యోతితానీవ వనాంతరాణి॥౩౫॥ ప్రియాన్వితానాం నలినీప్రియాణాం వనే రతానాం కుసుమోద్ధతానామ్। మదోత్కటానాం మదలాలసానాం గజోత్తమానాం గతయోऽద్య మందాః॥౩౬॥ వ్యభ్రం నభశ్శస్త్రవిధౌతవర్ణం కృశప్రవాహాని నదీజలాని। కల్హారశీతాః పవనాః ప్రవాంతి తమోవిముక్తాశ్చ దిశః ప్రకాశాః॥౩౭॥ సూర్యాతపక్రామణనిష్టపంకా భూమిస్సముత్పాదితసాంద్రరేణుః। అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానాముద్యోగకాలోऽద్య నరాధిపానామ్॥౩౮॥ శరద్గుణాప్యాయితరూపశోభాః ప్రహర్షితాః పాంసుసముత్క్షితాంగాః। మదోత్కటాస్సంప్రతి యుద్ధలుబ్ధా వృషా గవాం మధ్యగతా నదంతి॥౩౯॥ సమన్మథం తీవ్రగతానురాగాః కులాన్వితా మందగతిం కరేణ్వః। మదాన్వితం సంపరివార్య యాంతం వనేషు భర్తారమనుప్రయాంతి॥౪౦॥ త్యక్త్వా వరాణ్యాత్మవిభూషణాని బర్హాణి తీరోపగతా నదీనామ్। నిర్భర్త్స్యమానా ఇవ సారసౌఘైః ప్రయాంతి దీనా విమదా మయూరాః॥౪౧॥ విత్రాస్య కారండవచక్రవాకాన్ మహారవైర్భిన్నకటా గజేంద్రాః। సరస్సు బద్ధాంబుజభూషణేషు విక్షోభ్య విక్షోభ్య జలం పిబంతి॥౪౨॥ వ్యపేతపంకాసు సవాలుకాసు ప్రసన్నతోయాసు సగోకులాసు। ససారసారావవినాదితాసు నదీషు హృష్టా నిపతంతి హంసాః॥౪౩॥ నదీఘనప్రస్రవణోదకానామతిప్రవృద్ధానిలబర్హిణానామ్। ప్లవంగమానాం చ గతోత్సవానాం ధ్రువం రవాస్సంప్రతి సంప్రణష్టాః॥౪౪॥ అనేకవర్ణాస్సువినష్టకాయా నవోదితేష్వంబుధరేషు నష్టాః।

పానాం దర్పం కరోతీతి సంబంధః (టీ) ప్రతిగజమదగంధశంకాజనకత్వేనేతి భావః॥౩౪॥ మనోజ్ఞేతి॥ ప్రియకైః సర్జకైః॥౩౫॥ ప్రియాన్వితానామితి॥ కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛదకుసుమఘ్రాణేన మత్తానాం - మదోత్కటానాం మదేనోద్భిన్నకటానాం॥౩౬॥ వ్యభ్రమితి॥ శస్త్రవిధౌతవర్ణం ధౌతశస్త్రవర్ణం॥ ౩౭ ॥ సూర్యేతి॥ సముత్పాదితసాంద్రరేణురితి పాఠః॥టీ॥ అన్యోన్యేతి-అత్ర వృత్తభంగపరిహారాయ అమరుషేతి రేఫస్యోకారః పఠనీయః॥౩౮॥టీ॥ శరద్గుణైః ప్రసన్నసలిలాదిభిరాప్యాయితా వర్ధితా రూపశోభా యేషాం తే తథోక్తాః॥౩౯॥టీ॥ విత్రాస్యేతి॥ విక్షోభ్య విక్షోభ్య పునః పునః ప్రసార్య॥౪౨॥ వ్యపేతేతి॥ ససారసారావవినాదితాసు ససారసాశ్చ తే సమారావవినాదితాశ్చేతి తథా తాసు-యద్వా ససారసాః రావవినాదితాస్విత్యేకః॥౪౩॥ నదీతి॥ ప్లవంగమానాం మండూకానాం॥౪౪॥టీ॥ అనే

కాంతకరస్పర్శేనహర్షవిస్ఫారితనేత్రకనీనికాఉత్తేజితానురాగాస్స్వయమేవరతయెఅంబరంత్యజంతీకాముకీప్రతీయతఇతిసమాసోక్తిః - సంధ్యారాగఃప్రాయె
ణశరద్యేవభవతీత్యేవముక్తం॥౪౬॥ రాత్రిరితి ॥ శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా।ఉదితశశాంకరమ్యవక్త్రా - తారాగణోన్మీలితచారునేత్రా ఉన్మీలితతారాగణచారునే
త్రా ॥౪౭॥విపక్వేతి॥భుక్త్వాముఖాగ్రే గృహీత్వామాలా నానావర్ణపుష్పమాలా॥౪౮॥సుప్తైకహంసమితి॥సుప్తైకహంసమితీదంచంద్రస్థానేమహాహ్రదస్థమితిగాం
భీర్యకృతనైర్మల్యాతిశయేనఆకాశసామ్యాయఘనైర్విముక్తమితివరిపూర్ణత్వాయోక్తం॥తనిశ్లోకి॥మహాహ్రదశబ్దేనాగాధత్వముక్తం - తేనాతినీలాశ్రయస్థత
యాహంసస్యాతిధావళ్యంప్రకాశ్యతే[౪౯]॥౫౦॥వేణ్వితి॥ వేణూనాంసుషిరవంశానాంస్వనేనవ్యంజితంయత్తూర్యంగీతవాద్యం తేనమిశ్రఃప్రత్యూషకాలానిలే
నప్రాతఃకాలవాయునాసంప్రవృద్ధఃఅభివృద్ధఃసంమూర్ఛితఃఅభివ్యాప్తఃగర్గరగోవృషాణాంగర్గరాణాందధిమథనభాండానాంగవాంవృషాణాంచశబ్దః-అన్యో
న్యమాపూరయతీవప్రాతఃకాలికదధిమథనఘోషఃవత్సోత్సుకానాంగవాంపుష్ట్యాకామాతురాణాంవృషాణాంచశబ్దః-గోపాలవేణుస్వనైఃప్రాభాతికవాయుభిశ్చా
పివృద్ధోజాయతఇత్యర్థః॥౫౧॥నవైరితి ॥ కుసుమైఃప్రభాసంతతఇతికుసుమప్రభాసాంతైః-పటప్రకాశైఃపటతుల్యైః-కాశైఃశుభ్రపుష్పదర్భవిశేషైః నదీనాంకూలా
నితటానీత్యుక్త్వాస్త్రీణాంజఘనోపమాసూచ్యతే॥౫౨॥వనేతి ॥ వనప్రచండాఃనిరంకుశగతయః-మధుపానశౌండాఃధూర్తాః-పద్మానామసనానాంచరేణుభిఃగౌ
రాః-షట్చరణాఃభృంగాః-వనేషుపవనానుయాత్రాంవాతానుగమనం-కుర్వంతి-పరిమళానుసారాదితిభావః॥౫౩॥జలమితి ॥ ప్రభాసతఇతిప్రభాసం-పచాద్యచ్ -
వికస్వరమిత్యర్థః-వర్షవ్యపనీతకాలంవర్షాత్యయకాలం-శరత్కాలమితియావత్ ॥౫౪॥మీనేతి॥ కామినీనాంవారస్త్రీణామిత్యర్థః॥౫౫॥ సచక్రవాకానీతి॥ చ

క్షుధార్దితా ఘోరవిషాబిలేభ్యశ్చిరోషితావిప్రసరంతిసర్పాః॥౪౫॥ చంచచ్చంద్రకరస్పర్శహర్షోన్మీలితతారకా । అహోరాగవతీసంధ్యాజ
హాతిస్వయమంబరమ్॥౪౬॥రాత్రిశ్శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రాతారాగణోన్మీలితచారునేత్రా । జ్యోత్స్నాంశుకప్రావరణావిభాతినారీవశుక్లాం
శుకసంవృతాంగీ॥౪౭॥విపక్వశాలిప్రసవానిభుక్త్వాప్రహర్షితాసారసచారుపఙ్క్తిః । నభస్సమాక్రామతిశీఘ్రవేగావాతావధూతాగ్రథితేవమా
లా॥౪౮॥సుప్తైకహంసంకుముదైరుపేతంమహాహ్రదస్థంసలిలంవిభాతి।ఘనైర్విముక్తంనిశిపూర్ణచంద్రంతారాగణాకీర్ణమివాంతరిక్షమ్॥౪౯॥
ప్రకీర్ణహంసాకులమేఖలానాంప్రబుద్ధపద్మోత్పలమాలినీనామ్।వాప్యుత్తమానామధికాద్యలక్ష్మీర్వరాంగనానామివభూషితానామ్॥ ౫౦ ॥ వేణు
స్వనవ్యంజితతూర్యమిశ్రఃప్రత్యూషకాలానిలసంప్రవృద్ధః।సంమూర్ఛితోగర్గరగోవృషాణామన్యోన్యమాపూరయతీవశబ్దః॥౫౧॥ నవైర్నదీనాం
కుసుమప్రభాసైర్వ్యాధూయమానైర్మృదుమారుతేన।ధౌతామలక్షౌమపటప్రకాశైఃకూలానికాశైరుపశోభితాని ॥ ౫౨ ॥ వనప్రచండామధు
పానశౌండాఃప్రియాన్వితాష్షట్చరణాఃప్రహృష్టాః।వనేషుమత్తాఃపవనానుయాత్రాంకుర్వంతిపద్మాసనరేణుగౌరాః॥౫౩॥ జలంప్రసన్నంకుము
దంప్రభాసంక్రౌంచస్వనశ్శాలివనంవిపక్వమ్।మృదుశ్చవాయుర్విమలశ్చచంద్రశ్శంసంతివర్షవ్యపనీతకాలమ్॥౫౪॥ మీనోపసందర్శితమేఖలా

ని॥అంబుధరేషునవోదితేషుసత్సుసతరాంనివిష్టాస్సంకుచితాఃకృతాఃకాయాయెషాంతే - నష్టాఃఅదృశ్యమానాఃసంచారాభావాదితిభావః॥౪౬॥రాత్రిరితి ॥శశాం
కోదితసౌమ్యవక్త్రా।ఉదితశశాంకసౌమ్యవక్త్రా॥౪౭॥టీ॥విపక్వేతి॥గ్రథితాసూత్రప్రోతామాలాస్రగివ॥౪౮॥టీ॥సుప్తేతి॥బింబప్రతిబింబభావేనప్రవృత్తేఉపమా॥
౫౦॥వేణుస్వనేతి॥వేణుస్వనవ్యంజితతూర్యమిశ్రఃవేణుస్వనవిశేషితవాద్యమిశ్రః - ప్రత్యూషకాలానిలసంప్రవృత్తఃఅనిలసంప్రయాతఃఅనిలసమాక్షిప్తఇత్య
ర్థః-సమ్మూర్ఛితఃగర్గరగోవృషాణాంగర్గరాణాందధిమంథనభాండానాంగోవృషాణాంవృషభాణాంచశబ్దః - అన్యోన్యమాపూరయతీవప్రత్యూషకాలేప్రబు
ద్ధాగోపాఃగోష్ఠేషువేణునాద్యానివాదయంతి - గోప్యోగర్గరాంశ్చమథ్నంతి-గోవృషాశ్చనదంతి-తత్రసముదితశబ్దఃపవనేనప్రథితఇత్యర్థః॥టీ॥ గర్గరీశబ్ద
స్యజీబభావశ్ఛాందసః । గర్గరీమంథనీభాండీపుమాన్మత్స్యవిశేషకేఇతినిఘంటుః॥౫౧॥నవైరితి॥కుసుమప్రభాసైఃకుసుమభాస్వరైః॥౫౨॥ వనేతి ॥ పవనానుయా
త్రాంపవనానుగమంపద్మాసనరేణుగౌరాఃపద్మానామసనానాంబంధూకానాంచరేణుభిర్గౌరాః ॥ టీ ॥ వనప్రచండాఃవనసంచారతత్పరాః- మధుపానేనశౌండాఃవి
ఖ్యాతాః॥ని॥మత్తేశౌండోత్కటాక్షీబాఇత్యమరః॥౫౩॥జలమితి॥వర్షవ్యపనీతకాలంశరత్కాలమితియావత్ ॥౫౫॥సచక్రవాకానీతి॥చక్రవాకశైవలకాశాః -రో

క్రవాకశైవలకాశాః రోచనావత్రలేఖావకుంతనదుకూలస్థానీయాః॥౫౬॥ ప్రఫుల్లేతి॥ బాణాః బాణవృక్షాః-అసనాః సర్జకాః - గృహీతచాపేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః చండదండః తీక్ష్ణదండనం యేన సతథా-యద్వా గృహీతచాపశ్చాసౌ ఉద్యతచండదండశ్చ-దండశ్శరవిశేషః॥ని॥ దండాదయః కాండభేదాస్స్యురితి హలాయుధః॥ ప్రచండచారః ఉగ్రసంచారః॥౫౭॥ లోకమితి॥ లోకం జనం॥౫౮॥ ప్రసన్నేతి॥ కురరీభిః క్రౌంచీభిః-సలిలాశయాః సరాంసి॥౫౯॥ అసనా ఇతి॥ బంధుజీవాః శ్యామాశ్చ లతావిశేషాః॥౬౧॥ అన్యోన్యేతి॥ హేనృపాత్మజ-జిగీషూణాం పార్థివానామిత్యన్వయః॥రా॥ అన్యోన్యేతి॥ జిగీషూణాం నృపాత్మజేతి పాఠః॥౬౨॥ ఇయమితి॥ యాత్రా-ఉపస్థితేతి శేషః॥౬౩॥ చత్వార ఇతి॥ చత్వారః ఆషాఢాద్యాః- కేచిదాహుః శ్రావణాద్యా ఇతి - పూర్వోయం వార్షికో మాసః శ్రావణస్సలిలాగమ ఇత్యుపక్రమోక్తేః-ఆశ్వయుజకార్తికయోర్వర్షానువృత్త్యా వార్షికత్వం - కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధాయ యతేతి పూర్వోక్తవచనే తు కార్తికే సమనుప్రాప్త ఇత్యస్య సమాప్తే ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః॥౬౫॥॥౬౬॥ అనాథ ఇత్యాది॥ సుగ్రీవస్య పరిభూత ఇతి కర్తృస్య చవర్తమాన ఇతి షష్ఠీ- కృపాం న కురుత ఇత్యాదికం సుగ్రీవాభిమానమనుసృత్యోక్తమ్॥౬౯॥ త్వం ప్రవిశ్య చేత్యాది॥ శుభమితి-యః ఉదీరితం వాక్యం-సత్యేన పరిగృహ్ణాతి సత్యత్వేన స్వీకరోతి- యథోక్తమనుతిష్ఠతీత్యర్థః॥ మిత్రాణాం న భవంతి మిత్రాణాముపకారాయ న భవంతీత్యర్థః- అస్య శ్లోకస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం- ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః॥రా॥ శుభమితి॥ యో హి వాక్యము

నాం నదీవధూనాం గతయోద్య మందాః। కాంతోపభుక్తాలసగామినీనాం ప్రభాతకాలేష్వివ కామినీనామ్॥ ౫౫॥ సచక్రవాకాని సశైవలాని కాశైర్దుకూలైరివ సంవృతాని। సపత్రలేఖాని సరోచనాని వధూముఖానీవ నదీముఖాని॥౫౬॥ ప్రఫుల్లబాణాసనచిత్రితేషు ప్రహృష్టషట్పాదనికూజితేషు। గృహీతచాపోద్యతచండదండః ప్రచండచారోద్య వనేషు కామః॥౫౭॥ లోకం సువృష్ట్యా పరితోషయిత్వా నదీస్తటాకాని చ పూరయిత్వా। నిష్పన్నసస్యాం వసుధాం చ కృత్వా త్యక్త్వా నభస్తోయధరాః ప్రణష్టాః॥౫౮॥ ప్రసన్నసలిలాస్సౌమ్య కురరీభిర్వినాదితాః। చక్రవాకగణాకీర్ణా విభాంతి సలిలాశయాః॥౫౯॥ అసనాస్సప్తపర్ణాశ్చ కోవిదారాశ్చ పుష్పితాః। దృశ్యంతే బంధుజీవాశ్చ శ్యామాశ్చ గిరిసానుషు॥౬౦॥ హంససారసచక్రాహ్వైః కురరైశ్చ సమంతతః। పులినాన్యవకీర్ణాని నదీనాం పశ్య లక్ష్మణ॥౬౧॥ అన్యోన్యబద్ధవైరాణాం జిగీషూణాం నృపాత్మజ। ఉద్యోగసమయస్సౌమ్య పార్థివానాముపస్థితః॥౬౨॥ ఇయం సా ప్రథమా యాత్రా పార్థివానాం నృపాత్మజ। నచ పశ్యామి సుగ్రీవముద్యోగం వా తథావిధమ్॥౬౩॥ చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమాః। మమ శోకాభిభూతస్య సౌమ్య సీతామపశ్యతః * చక్రవాకీవ భర్తారం పృష్ఠతోనుగతా వనమ్। విషమం దండకారణ్యముద్యానమివ చాంగనా॥౬౫॥ ప్రియావిహీనే దుఃఖార్తే హృతరాజ్యే వివాసితే। కృపాం న కురుతే రాజా సుగ్రీవో మయి లక్ష్మణ॥౬౬॥ అనాథో హృతరాజ్యోయం రావణేన చ ధర్షితః। దీనో దూరగృహః కామీ మాం చైవ శరణం గతః * ఇత్యేతైః కారణైస్సౌమ్య సుగ్రీవస్య దురాత్మనః। అహం వానరరాజస్య పరిభూతః పరంతప॥౬౮॥ స కాలం పరిసంఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే। కృతార్థస్సమయం కృత్వా దుర్మతిర్నావబుధ్యతే॥౬౯॥ త్వం ప్రవిశ్య చ కిష్కింధాం బ్రూహి వానరపుంగవమ్। మూర్ఖం గ్రామ్యసుఖే సక్తం సుగ్రీవం వచనాన్మమ * అర్థినాముపపన్నానాం పూర్వం చాప్యుపకారిణామ్। ఆశాం సంశ్రుత్య యో హంతి స లోకే పురుషాధమః * శుభం వా యది వా పాపం యో హి వాక్యముదీరితమ్। సత్యేన పరిగృహ్ణాతి స వీరః పురుషోత్తమః * కృతార్థా హ్యకృతార్థానాం మిత్రాణాం న భవంతి యే। తాన్మృతానపి క్రవ్యాదాః కృతఘ్నాన్నోపభుంజతే॥౭౩॥ నూనం కాం

చనావత్రరేఖావకుంతనదుకూలస్థానీయాః॥౫౬॥ ప్రఫుల్లేతి॥ గృహీతచాపోద్యతచండదండః-గృహీతచాపశ్చాసౌ ఉద్యతచండదండశ్చ- దండః శరవిశేషః- యద్వా గృహీతచాపేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః చండదండః తీక్ష్ణదండనం యేన సతథోక్తః॥౬౨॥ ఇయమితి॥ యాత్రా ప్రథమా దండయాత్రా-ఉపస్థితేతి శేషః॥౬౩॥ చత్వార ఇత్యాది * చక్రవాకీ భర్తారమివ-విషమం దండకారణ్యం ఉద్యానమివ-యా పృష్ఠతోనుగతా- తామపశ్యతో మే మాసా వర్షశతోపమా గతాః * ఇత్యేతైరితి॥ సుగ్రీవస్య సుగ్రీవేణ॥౬౯॥ * శుభమితి॥ యేన ప్రకారేణ వాక్యముదీరితం- తేన ప్రకారేణ యః పరిగృహ్ణాతి నిష్పాదయతి- యో హి వాక్యముదీరితమితి చ పాఠః॥ * కృతార్థా హీతి॥ కృతార్థా మిత్రాణాం న భవంతి-మిత్రాణాముపకారకా న భవంతీత్యర్థః- అస్య శ్లోకస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః॥టీ॥ అథను

వీరితమితిపాఠః॥౭౩॥౭౪॥ఘోరమితి॥ నిర్ఘోషమివవజ్రస్యపునస్సంశ్రోతుమిచ్ఛతీతిపాఠః॥౭౫॥కామమితి॥ వీరనృపాత్మజత్వత్సహాయస్యమేపవంగతేసాలగిరిభూదళనాదిషుఇత్థమప్రతిహతేపరాక్రమె కామంపరిజ్ఞాతేసత్యపి-అస్యసుగ్రీవస్యచింతాసమయవ్యతిక్రమేమామపిహనిష్యతీతివిచారఃమాభూదిత్యర్థః॥౭౬॥ యదర్థమితి ॥ అయమారంభఃసఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః-యదర్థంయస్మైసీతాన్వేషణప్రయోజనాయకృతః-సమయంతద్విషయసంకేతం-ప్లవగేశ్వరోనాభిజానాతీతిసంబంధః॥౭౭॥వర్షేతి॥వర్షాఏవసమయకాలఃసంకేతకాలఃతంవర్షాశబ్దేనచత్వారోమాసాఉపలక్ష్యంతే॥౭౮॥సామాత్యేతి॥సామాత్యపరిషత్సహాయ్యబాంధవః౭౯॥ఉచ్యతామితి॥మమరోషస్యయద్రూపంతత్సుగ్రీవఉచ్యతాం-ఏనమిదంవక్ష్యమాణంవచశ్చబ్రూయాః॥౮౦॥నచేతి ॥ హతోవాలీయేనపథాగతఃసపంథాః-పరలోకఇత్యర్థః-నసంకుచితఃననష్టఇత్యర్థఃసమయేమర్యాదాయాంతిష్ఠ-వాలివధంవాలిగతంమార్గం॥౮౨॥తదేవమితి॥ కార్యేఏవంవిహితేఏవమవస్థితేసతి-యద్ధితంతత్ బ్రూహికాలవ్యతిక్రమః-మాభూదితి శేషః-అతఃత్వర.త్వరస్వేతిసంబంధః॥౮౩॥ఉక్తమర్థంపునస్సంక్షేపేణసగర్వం తేదర్శయతి-కురుష్వేతి॥మయివిషయేప్రతిశ్రుతంసత్యంకురు-శాశ్వతంధర్మమవేక్ష్యప్రతిశ్రుతకరణంలక్షణోధర్మఇత్యవేక్ష్య॥౮౪॥సఇతి॥సఃలక్ష్మణః-హరీశ్వరేసుగ్రీవే-తీవ్రాంమతిం-నిగ్రహబుద్ధిమిత్యర్థః-లాలప్యమానంప్రలపంతం॥౮౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానె-త్రింశస్సర్గః.****

చనపృష్ఠస్యవిక్రుష్టస్యమయారణే। ద్రష్టుమిచ్ఛతిచాపస్యరూపంవిద్యుద్గణోపమమ్॥౭౪॥ఘోరంజ్యాతలనిర్ఘోషంక్రుద్ధస్యమమసంయుగే।నిర్ఘోషమివవజ్రస్యపునస్సంశ్రోతుమిచ్ఛతి॥౭౫॥కామమేవంగతేప్యస్యపరిజ్ఞాతేపరాక్రమే।త్వత్సహాయస్యమేవీరనచింతాస్యాన్నృపాత్మజ॥౭౬॥యదర్థమయమారంభఃకృతఃపరపురంజయ। సమయంనాభిజానాతికృతార్థఃప్లవగేశ్వరః॥౭౭॥వర్షాసమయకాలంతుప్రతిజ్ఞాయహరీశ్వరః।వ్యతీతాంశ్చతురోమాసాన్విహరన్నావబుధ్యతే॥౭౮॥సామాత్యపరిషత్క్రీడన్పానమేవోపసేవతే।శోకదీనేషునాస్మాసుసుగ్రీవఃకురుతేదయామ్॥౭౯॥ఉచ్యతాంగచ్ఛసుగ్రీవస్త్వయావత్సమహాబల।మమరోషస్యయద్రూపంబ్రూయాశ్చైనమిదంవచః॥౮౦॥నచసంకుచితఃపంథాయేనవాలీహతోగతః। సమయేతిష్ఠసుగ్రీవమావాలిపథమన్వగాః॥౮౧॥ఏకఏవరణేవాలీశరేణనిహతోమయా।త్వాంతుసత్యాదతిక్రాంతంహనిష్యామిసబాంధవమ్॥౮౨॥తదేవంవిహితేకార్యేయద్ధితంపురుషర్షభ।తత్తద్బ్రూహినరశ్రేష్ఠత్వరకాలవ్యతిక్రమః॥౮౩॥కురుష్వసత్యంమయివానరేశ్వరప్రతిశ్రుతంధర్మమవేక్ష్యశాశ్వతమ్।మావాలినంప్రేత్యగతోయమక్షయంత్వమద్యపశ్యేర్మమచోదితైశ్శరైః॥౮౪॥సపూర్వజంతీవ్రవివృద్ధకోపంలాలప్యమానంప్రసమీక్ష్యదీనమ్। చకారతీవ్రాంమతిముగ్రతేజాహరీశ్వరేమానవవంశనాథః॥౮౫॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-త్రింశస్సర్గః॥

గ్రీవముద్దిశ్యలక్ష్మణంసంబోధ్యాహ-నూనమితి ॥ పునరితివాలివధకృతధనుర్ఘోషశ్రవణాపేక్షయోక్తం ॥ ౭౫॥ కామమితి॥ వీరనృపాత్మజత్వత్సహాయస్యమె-ఏవంగతేసాలగిరిభూవిదళనాదిషుఇత్థమప్రతిహతేపరాక్రమేకామంపరిజ్ఞాతేసత్యపి- అస్యసుగ్రీవస్యచింతానస్యాత్ సమయవ్యతిక్రమెపిహనిష్యతీతివిచారోనాభూదిత్యర్థః-యద్వాసుగ్రీవవ్యామోహాతిశయంప్రతివిస్మయవచనమేతత్ ఏవంగతేత్వత్సహాయస్యమేపరాక్రమేకామంపరిజ్ఞాతేపిఅస్యసుగ్రీవస్య చింతామయిబుద్ధిర్నస్యాత్ నభవేత్ .అహోవిస్మయఇత్యర్థః॥౭౬॥యదర్థమితి॥అయమారంభఃసఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః - యదర్థంయస్మైసీతాన్వేషణప్రయోజనాయకృతః-సమయంతద్విషయసంకేతంప్లవగేశ్వరోనాభిజానాతీతిసంబంధః॥౭౭॥ వర్షమితి ॥ వర్షంతువర్షాకాలమేవసమయకాలంప్రతిజ్ఞాయఅవస్థాయసంకేతకాలంప్రతిజ్ఞాయేత్యర్థః॥౭౮॥టీ॥సామాత్యేతి।పీయతఇతిపానంమద్యం॥౭౯॥ఉచ్యతామితి ॥ మమరోషస్యయద్రూపంతత్సుగ్రీవస్యోచ్యతాం-ఇదంవక్ష్యమాణంవచశ్చబ్రూయాఇతిసంబంధః॥౮౨॥తదేవమితి॥ కార్యఏవంవిహితేఏవమవస్థితేసతియద్ధితంతత్ బ్రూహికాలవ్యతిక్రమోమాభూదితిశేషః-అతఃత్వరేతిసంబంధః॥౮౩॥కురుష్వేత్యాద్యుపన్యాసఃసంగ్రహేణసుగ్రీవహితప్రదర్శనార్థం॥౮౪॥టీ॥తీవ్రాంమతింజిఘాంసామిత్యర్థః॥ ౮౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రింశస్సర్గః. ****

అథాంగదేనలక్ష్మణకోపకథనంసుగ్రీవాయైకత్రింశే-సకామినమితి॥కామినంఅధికకామం- అతఏవదీనం-తథాప్యదీనసత్త్వం - ఏతేనవస్తుతఃఅదీనసత్త్వోపి దైన్యంభావయతీతిగమ్యతే-శోకాభిపన్నం శోకంప్రాప్తం-సముదీర్ణకోపంఅభివృద్ధకోపం-అస్మిన్శ్లోకేనరదేవపుత్రమిత్యత్రదేకారోగాయత్ర్యాఏకాదశాక్షరం దశసహస్రశ్లోకాగతాః॥౧॥ నేతి॥ సాధువృత్తైస్సాధూనాంమిత్రసమానసుఖదుఃఖానాంసుహృదాంవృత్తేఆచారే నస్థాస్యతి-కర్మఫలానుషంగాత్ అగ్నిసాక్షికసఖ్యరూపకర్మణా వాలినిరసనరాజ్యదారలాభరూపఫలానుబంధాత్ నమంస్యతే-వానరరాజ్యలక్ష్మీంనభోక్ష్యతే- తథాహ్యస్యబుద్ధిఃనాభిక్రమతె అస్మత్ప్రయోజనాభిముఖ్యేనవర్తతఇతియోజనా॥౨॥మతీతి॥ మతిభ్రంశాత్ బుద్ధినాశాత్ - తవప్రసాదాప్రతికారబుద్ధిఃప్రసాదస్యరాజ్యప్రదానాదిరూపస్యఅప్రతికారబుద్ధిః ప్రత్యుపకారబుద్ధిరహితః-అతఏవహతస్సుగ్రీవః-అగ్రజంవాలినంపశ్యతు-ఏవంవిగుణస్యతస్యరాజ్యంనదేయం వాలినమిత్యశ్వవిశ్వాసః - తత్రవృత్తిముపజాతిః॥౩॥ మతిక్షయాదితి॥హతోగ్రజంపశ్యతువీరవాలినమిత్యత్రవృత్తభంగఆర్షః॥౩॥ నేతి॥ నధారయె-అకార్యకరణంకర్తుంనతుశక్నోమిత్యర్థః - అసత్యంసత్యవచనరహితం-నరేంద్రపత్న్యాఃసీతాయాః-విచయంఅన్వేషణం॥౪॥తమితి॥ మమఅహృదయవచనమాత్రేణఅయంతంహన్యాదేవేత్యనుతప్తోరామఃప్రహస్య- పరవీరహంతా-నకుస్వాశ్రితహంతా-స్వవేక్షితంసుష్ఠునిరూపితం॥౫॥సానునయంసప్రసాదం॥౫॥నహీతి॥పాపంమిత్రహననాధ్యవసాయరూపం - ఆర్యేణసమ్యగ్వివేకేన॥౬॥ నేదమితి॥ఇదంమిత్రహననాధ్యవసాయరూపంపాపం-పూర్వవృత్తంచసంగతంపూర్వకృతంసఖ్యరూపంబాంధవంచ॥౭॥ సామేతి॥కాలపర్యయెకాలక్రమేవిషయే-వ్యతీతంవ్యతిక్రాంతవంతం-సుగ్రీవం-రూక్షాణిపరుషాణి-పరివర్జయన్-సామోపహితయాసాంత్వయుక్తయావాచా-వక్తుమర్హసి॥౮॥౯॥తతఇతి॥ప్రతిసంరబ్ధఃప్ర

సకామినందీనమదీనసత్త్వంశోకాభిపన్నంసముదీర్ణకోపమ్ । నరేంద్రసూనుర్నరదేవపుత్రంరామానుజఃపూర్వజమిత్యువాచ॥౧ ॥ నవానర స్థాస్యతిసాధువృత్తేనమంస్యతేకర్మఫలానుషంగాన్।నభోక్ష్యతేవానరరాజ్యలక్ష్మీంతథాహినాభిక్రమతేస్యబుద్ధిః॥౨॥మతిక్షయాద్గ్రామ్యసుఖేషు సక్తస్తవప్రసాదాప్రతికారబుద్ధిః । హతోగ్రజంపశ్యతువీరతస్యనరాజ్యమేవంవిగుణస్యదేయమ్॥౩ ॥ నధారయెకోపముదీర్ణవేగంనిహన్మిసు గ్రీవమసత్యమద్య ।హరిప్రవీరైస్సహవాలిపుత్రోనరేంద్రపత్న్యావిచయంకరోతు॥౪॥ తమాత్తబాణాసనముత్పతంతంనివేదితార్థంరణచండ కోపమ్।ఉవాచరామఃపరవీరహంతాస్వవేక్షితంసానునయంచవాక్యమ్॥౫॥నహివైత్వద్విధోలోకేపాపమేవంసమాచరేత్ ।పాపమార్యేణయో హంతిసవీరఃపురుషోత్తమః॥౬॥ నేదమద్యత్వయాగ్రాహ్యంసాధువృత్తేనలక్ష్మణ । తాంప్రీతిమనువర్తస్వపూర్వవృత్తంచసంగతమ్॥౭॥సామో పహితయావాచారూక్షాణిపరివర్జయన్ । వక్తుమర్హసిసుగ్రీవంవ్యతీతంకాలపర్యయే॥౮॥సోగ్రజేనానుశిష్టార్థోయథావత్పురుషర్షభః।ప్రవి వేశపురీంవీరోలక్ష్మణఃపరవీరహా॥౯॥తతశ్శుభమతిఃప్రాజ్ఞోభ్రాతుఃప్రియహితేరతః।లక్ష్మణఃప్రతిసంరబ్ధోజగామభవనంకపేః॥౧౦॥శక్రబాణాస

సకామినమితి ॥ గాయత్ర్యాఃదేఇత్యేకాదశాక్షరం సకామినందీనమిత్యస్యశ్లోకస్యత్రింశాక్షరేణదేఇత్యనేనసంగృహ్ణాతి ॥ శ్లో ॥ సకామినందీనమదీనసత్త్వంశో కాభిపన్నంసముదీర్ణకోపః।నరేంద్రసూనుర్నరదేవపుత్రంరామానుజఃపూర్వజమిత్యువాచ॥టీ॥దీనంవైవర్ణ్యాదియుక్తం॥౧॥నవానరఇతి॥సాధువృత్తైస్సాధూనాం మిత్రసమానసుఖదుఃఖానాంసుహృదాంవృత్తేనస్థాస్యతి - కర్మఫలానుషంగాత్ అగ్నిసాక్షికసఖ్యరూపకర్మణాప్రాప్తవాలినిరసన రాజ్యదారరూపఫలానుబంధాద్ధేతోః. నమంస్యతేఅస్మానితిశేషః-వానరరాజ్యలక్ష్మీంనభోక్ష్యతే-తథాహిఅస్యబుద్ధిర్నాభిక్రమతెఅస్మత్ప్రయోజనాభిముఖ్యేనవర్తతఇతియోజనా-అస్మా నుపేక్ష్యఏతత్సర్వమనుభవితుంనార్హతీతిభావః॥టీ॥వానరరాజ్యలక్ష్మీంవాలిరాజ్యలక్ష్మీం॥౨॥ఏతదేవవిశదయతి-మతీతి॥టీ॥ తవప్రసాదేఉపకారేవిషయెఅప్రతికార బుద్ధిఃప్రత్యుపకారబుద్ధిరహితః॥౩॥ నేతి॥విచయమన్వేషణం॥౪॥తమితి॥ నివేదితార్థంజ్ఞాపితప్రయోజనం-స్వవేక్షితంసుష్ఠునిరూపితం॥టీ॥ రామోలక్ష్మణాభిప్రా యంవిజ్ఞాయచతుర్థోపాయనివారణపూర్వకంసానునయమాహ-తమితి॥౫॥నహీతి॥ పాపంమిత్రహననాధ్యవసాయరూపం-ఆర్యేణసమ్యగ్వివేకేన(టీ) యోహం తినివారయతి॥౬॥నేదమితి ॥.ఇదంమిత్రహననాధ్యవసాయరూపం-సాధువృత్తేనసాధుత్వేనపూర్వవృత్తంచసంగతంపూర్వకృతసఖ్యరూపబాంధవంచ॥ ౭॥ సామె తి॥వ్యతీతంవ్యతిక్రాంతవంతం కాలపర్యయెకాలక్రమవిషయె-వ్యతీతం కాలపర్యయమితిచపాఠః॥టీ॥రూక్షాణిపరుషవచనాని॥౮॥ సోగ్రజేనేత్యాదిశ్లోకద్వయంస్పష్ట

తినివృత్తహననాధ్యవసాయః॥౧౦॥సోగ్రజేనేత్యాదిశ్లోకద్వయోక్తం విస్తరేణాహ-శక్రేత్యాదినా ॥ ధనుః ప్రగృహ్యసానుమాన్పర్వతఇవస్థితః॥౧౧॥యథోక్తేతి ॥ యథోక్తం రామోక్తమనతిక్రమ్యకరోతీతియథోక్తకారీ-లక్ష్మణః-వచనంసుగ్రీవం ప్రతి స్వేనవక్తవ్యంవచనం-యథోక్తకారీతివిశేషణాద్రామోపదిష్టవచనమితిసిద్ధం ఉత్తరంచ-స్వవచనస్యసుగ్రీవేణవక్ష్యమాణముత్తరంచ-సోత్తరం స్వేనవక్ష్యమాణోత్తరసహితంమత్వాఆలోచ్య-ప్రయయావితిసంబంధః-దూరమితి-ఏకపదంపార్శ్వపదంహారంత్యక్త్వాదూరేక్షిప్త్వా-అనేనద్రుతగమనంసూచితం-ద్రుతంగచ్ఛన్హిపురుషఃపురఃపాదందూరేక్షిపతి॥౧౩॥తామితి॥గిరిసంకటేబిడగిరిమధ్యే-అనేనపూర్వోక్తగుహాశబ్దోవివృతః॥౧౬॥రా॥కిష్కింధాయాబహిశ్చరానిత్యతఃపరం-తందృష్ట్వావానరాస్సర్వేలక్ష్మణంపురుషర్షభమిత్యర్ధంద్రష్టవ్యం॥౧౭॥తందృష్ట్వేత్యాది॥వానరాఃపూర్వోక్తాబహిశ్చరాః॥౧౮॥౨౬॥తతస్తఇతి॥ ప్రాకారపరిఘాంతరాన్నిష్క్రమ్యఆవిష్కృతంప్రకాశంయథాభవతితథాతస్థుః॥౨౭॥ సుగ్రీవస్యేతి॥ఆర్తంకామపీడితం॥రా॥పూర్వజంచార్తమాత్మవానితిసమ్యక్॥౨౮॥సఇత్యాది॥బాణేతి॥ బాణశల్యంబాణాగ్రమేవస్ఫురంతీజిహ్వాయస్యసతథా-

నప్రేక్ష్యం ధనుః కాలాంతకోపమః । ప్రగృహ్యగిరిశృంగాభం మందరస్సానుమానివ॥౧౧॥ యథోక్తకారీవచనముత్తరంచైవసోత్తరమ్ । బృహస్పతిసమోబుద్ధ్యామత్వారామానుజస్తథా * కామక్రోధసముత్థేనభ్రాతుఃకోపాగ్నినావృతః । ప్రభంజనఇవాప్రీతః ప్రయయౌలక్ష్మణస్తదా*సాలతాలాశ్వకర్ణాంశ్చతరసాపాతయన్బహూన్ । పర్యస్యన్గిరికూటాని ద్రుమానన్యాంశ్చ వేగతః * శిలాశ్చశకలీకుర్వన్పద్భ్యాంగజఇవాశుగః । దూరమేకపదంత్యక్త్వా యయౌకార్యవశాద్ద్రుతమ్ ॥ ౧౩ ॥ తామపశ్యద్బలాకీర్ణాం హరిరాజమహాపురీమ్ । దుర్గామిక్ష్వాకుశార్దూలః కిష్కింధాంగిరిసంకటే॥౧౬॥రోషాత్ ప్రస్ఫురమాణోష్ఠస్సుగ్రీవంప్రతిలక్ష్మణః।దదర్శవానరాన్భీమాన్కిష్కింధాయాబహిశ్చరాన్ ॥ ౧౭ ॥ తందృష్ట్వా వానరాస్సర్వే లక్ష్మణంపురుషర్షభమ్ । శైలశృంగాణి శతశఃప్రవృద్ధాంశ్చమహీరుహాన్ * జగృహుఃకుంజరప్రఖ్యావానరాఃపర్వతాంతరే ॥ ౧౮ ॥ తాన్గృహీతప్రహరణాన్హరీన్దృష్ట్వాతులక్ష్మణః * బభూవద్విగుణంక్రుద్ధోబహ్వింధనఇవానలః॥ ౧౯॥ తంతేభయపరీతాంగాఃక్రుద్ధందృష్ట్వాప్లవంగమాః * కాలమృత్యుయుగాంతాభంశతశోవిద్రుతాదిశః॥౨౦॥తతస్సుగ్రీవభవనంప్రవిశ్యహరిపుంగవాః * క్రోధమాగమనంచైవలక్ష్మణస్యన్యవేదయన్॥౨౧॥తారయాసహితఃకామీసక్తఃకపివృషోరహః * నతేషాంకపివీరాణాంశుశ్రావవచనంతదా॥౨౨॥తతస్సచివసందిష్టాహరయోరోమహర్షణాః * గిరికుంజరమేఘాభానగర్యానిర్యయుస్తదా।నఖదంష్ట్రాయుధాఘోరాస్సర్వేవికృతదర్శనాః * సర్వేశార్దూలదర్పాశ్చసర్వేచవికృతాననాః॥౨౪॥దశనాగబలాః కేచిత్కేచిద్దశగుణోత్తరాః * కేచిన్నాగసహస్రస్యబభూవుస్తుల్యవిక్రమాః॥౨౫॥కృత్స్నాంహికపిభిర్వ్యాప్తాంద్రుమహస్తైర్మహాబలైః । అపశ్యల్లక్ష్మణఃక్రుద్ధఃకిష్కింధాంతాందురాసదామ్॥ ౨౬॥ తతస్తేహరయస్సర్వేప్రాకారపరిఘాంతరాత్ । నిష్క్రమ్యోదగ్రసత్వాస్తుతస్థురావిష్కృతంతదా॥౨౭॥సుగ్రీవస్యప్రమాదంచపూర్వజంచార్తమాత్మవాన్ । బుద్ధ్వాకోపవశంవీరఃపునరేవజగామసః॥౨౮॥సదీర్ఘోష్ణమహోచ్ఛ్వాసఃకోపసంరక్తలోచనః । బభూవనరశార్దూలస్సధూమఇవ

మాణస్యసంగ్రహః॥౯॥తతఇతి॥ ప్రతిసంరబ్ధఃప్రతినివృత్తహననాధ్యవసాయఇత్యర్థః॥౧౦॥టీ॥మందరోమందరాఖ్యఃసానుమాన్పర్వతఇవ॥ ౧౧ ॥ యథోక్తకారీతి॥వచనంసుగ్రీవంప్రతిస్వేనవక్తవ్యంవచనం-యథోక్తకారీతివిశేషణాదిదంవచనంరామోపదిష్టమితిమంతవ్యం-ఉత్తరంస్వవచనస్యసుగ్రీవేణవక్ష్యమాణంఉత్తరం సోత్తరం-స్వేనవక్ష్యమాణేనోత్తరేణసహితంమత్వాఆలోచ్య * టీ॥ప్రభంజనఇవవాయురివ * సాలేతి॥పర్యస్యన్క్షిపన్ * శిలాశ్చేతి॥ దూరమేకపదంత్యక్త్వా ఏకపదంపాశ్చాత్త్యంపాదందూరంయథాతథాత్యక్త్వా.అనేనపారస్త్యపాదస్యదూరనిక్షేపస్సూచితః॥ ౨౬ ॥ తతఇతి ॥ ప్రాకారపరిఘాంతరాత్ నిష్క్రమ్యఆవిష్కృతం ప్రకటంయథాతథాతస్థుః॥టీ॥ ప్రాకారపరిఘాంతరాత్ ప్రాకారపరిఘామధ్యవర్తిమార్గాత్ ॥౨౯॥బాణేతి॥బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వఃబాణశల్యమేవస్ఫురంతీజిహ్వాయస్యసతథోక్తః - పంచాస్యఃపన్నగఇవబభూవేతిపూర్వేణసంబంధః॥టీ॥సాయకాసనంధనుఃతదేవభోగస్సర్పశరీరంతద్వాన్॥౩౦॥టీ॥ తమితి॥తా

సాయకాసనధనుః తదేవభోగః ఫణా తద్వాన్-బభూవేతిపూర్వేణసంబంధః॥౩౦॥౩౧॥సోంగదమిత్యాది॥ వత్స-అరిందమః ఏషరామానుజః త్వత్సకాశం ప్రా
ప్తఇతిమమాగమనం సుగ్రీవఃకథ్యతాం- భ్రాతృవ్యసనసంతప్తస్సలక్ష్మణః ద్వారితిష్ఠతి-తస్యవాక్యేతవయదిరుచిః తర్హి-సాధుయుక్తం - తత్రతవగమనంవా అత్రై
వతస్యానయనంవా క్రియతాం-ఇత్యేతద్వాక్యముక్త్వా శీఘ్రమాగచ్ఛ ఇతిసోంగదం సందిదేశేతిసంబంధః॥ ౩౪॥ లక్ష్మణస్యేతి॥ అయమాగతఇత్యనంతరమితికర
ణంబోధ్యం॥౩౫॥ఉక్తంవిస్తృణాతి-అథేతి॥ రా॥నిపత్యతూర్ణంనృపతేస్తరస్వీతతఃకుమారశ్చరణౌవవందేఇతిపాఠః॥ ౩౬॥సంగృహ్యేతి॥మాతుఃపునరేవేత్యనేన
మాతుఃపృథగ్వందనముచ్యతే॥రా॥జగ్రాహమాతుఃపునరేవపాదావిత్యత్రపునశ్శబ్దః పితృనమస్కారాపేక్షయాప్రయుక్తః॥౩౭॥సఇతి॥ మదమత్తః పానకృతమ
దమత్తః॥౩౮॥తతఇతి॥కిలకిలేతివానరాణాంశబ్ద ఉచ్యతే॥౩౯॥తఇతి॥ మహౌఘనిభం మహాప్రవాహతుల్యం-లక్ష్మణం-సమంయుగపత్॥౪౧॥అథేతి॥ తేనైవస
మాగతౌ తదాహ్వానేనసమాగతౌ-మంత్రిణౌ ప్రశస్తమంత్రౌ-అర్థధర్మయోర్విషయేఉచ్చావచంవక్తుం ప్రాప్తంలక్ష్మణం శశంసతుః॥౪౩॥ ప్రసాదయిత్వే
త్యాది॥ సామనిశ్చితైః సాంత్వవిషయేనిశ్చితైః-ఊచతురితిశేషః॥యస్యేతి॥యస్యభీతాః యస్మాత్ భీతాః-వాక్యసారథిః-రామవాక్యప్రేరితఇత్యర్థః- కథమిదం
దుర్గమేకఃప్రవిష్టవానిత్యత్రాహ - వ్యవసాయరథఇతి - ప్రతిపత్తునిరాసాధ్యవసాయరథః - తస్యతస్మై - స్వసమయేస్వమర్యాదాయాం - సత్యప్రతిశ్ర
వపావకః॥౨౯॥ బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వస్సాయకాసనభోగవాన్ । స్వతేజోవిషసంఘాతఃపంచాస్యఇవపన్నగః॥ ౩౦ ॥ తందీప్తమివకాలాగ్నిం
నాగేంద్రమివకోపితమ్ । సమాసాద్యాంగదస్త్రాసాద్విషాదమగమద్భృశమ్ ॥౩౧ ॥ సోంగదోరోషతామ్రాక్షస్సందిదేశమహాయశాః * సుగ్రీ
వఃకథ్యతాంవత్సమమాగమనమిత్యుత । ఏషరామానుజః ప్రాప్తస్త్వత్సకాశమరిందమః * భ్రాతుర్వ్యసనసంతప్తోద్వారితిష్ఠతిలక్ష్మణః । తస్య
వాక్యేయదిరుచిః క్రియతాంసాధువానర * ఇత్యుక్త్వాశీఘ్రమాగచ్ఛవత్సవాక్యమరిందమ॥౩౪॥లక్ష్మణస్యవచశ్శ్రుత్వాశోకావిష్టోంగదోబ్రవీ
త్ । పితుస్సమీపమాగమ్యసౌమిత్రిరయమాగతః॥౩౫॥అథాంగదస్తస్యవచోనిశమ్యసంభ్రాంతభావఃపరిదీనవక్త్రః।నిపత్యతూర్ణంనృపతేస్తర
స్వీతతఃకుమారశ్చరణౌవవందే॥౩౬॥ సంగృహ్యపాదౌపితురగ్ర్యతేజాజగ్రాహమాతుఃపునరేవపాదౌ । పాదౌరుమాయాశ్చనిపీడయిత్వాని
వేదయామాసతతస్తమర్థమ్॥౩౭॥సనిద్రామదసంవీతోవానరోనవిబుద్ధవాన్।బభూవమదమత్తశ్చమదనేనచమోహితః॥౩౮॥ తతఃకిలకిలాం
చక్రుర్లక్ష్మణంప్రేక్ష్యవానరాః।ప్రసాదయంతస్తంక్రుద్ధంభయమోహితచేతసః॥౩౯॥తేమహౌఘనిభందృష్ట్వావజ్రాశనిసమస్వనం। సింహ
నాదంసమంచక్రుర్లక్ష్మణస్యసమీపతః॥౪౦॥తేననశబ్దేనమహతా ప్రత్యబుధ్యతవానరః।మదవిహ్వలతామ్రాక్షోవ్యాకులస్రగ్విభూషణః॥౪౧॥
అథాంగదవచశ్శ్రుత్వాతేనైవచసమాగతౌ * మంత్రిణౌవానరేంద్రస్యసమ్మతౌదారదర్శినౌ। ప్లక్షశ్చైవప్రభావశ్చమంత్రిణావర్థధర్మయోః
వక్తుముచ్చావచం ప్రాప్తంలక్ష్మణంతౌశశంసతుః॥౪౩॥ ప్రసాదయిత్వాసుగ్రీవంవచనైస్సామనిశ్చితైః * ఆసీనంపర్యుపాసీనౌయథాశక్రంమ
రుత్పతిమ్ ! సత్యసంధౌమహాభాగౌభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ * వయస్యభావంసంప్రాప్తౌరాజ్యార్హౌరాజ్యదాయినౌ । తయోరేకోధనుష్పా
ణిర్ద్వారితిష్ఠతిలక్ష్మణః *యస్యభీతాఃప్రవేపంతోనాదాన్ముంచంతివానరాః।సఏషరాఘవభ్రాతాలక్ష్మణోవాక్యసారథిః*వ్యవసాయరథః ప్రా
ప్తస్తస్యరామస్యశాసనాత్ । అయంచదయితోరాజన్తారాయాస్తనయోంగదః * లక్ష్మణేనసకాశంతేప్రేషితస్త్వరయానఘ ।సోయంరో
షపరీతాక్షోద్వారితిష్ఠతివీర్యవాన్ * వానరాన్వానరపతేచక్షుషానిర్దహన్నివ। తస్యమూర్ధ్నాప్రణమ్యత్వంసపుత్రస్సహబంధుభిః * గచ్ఛ
సాల్లక్ష్మణాగమనకాలపర్యన్తం సుగ్రీవోమత్తోవర్తతే-అహమపినాగతశ్చేదయంధికారిష్యతీతిభయాత్ -తంసమాసాద్యవిషాదందుఃఖమగమదిత్యన్వయః॥౩౮॥ టీ॥ అ
థలక్ష్మణవృత్తాంతమాహ-తతఇతి॥ తతఃఅంగదస్యసుగ్రీవసమీపగమనానంతరం- కిలకిలాంకపిజాతిప్రయుక్తశబ్దం॥౩౯॥ టీ॥ మహౌఘనిభంసముద్రనిభం॥౪౧॥
అథేత్యాది॥ అంగదవచఃశ్రుత్వాతేనైవసమాగతౌమంత్రిణౌఉచ్చావచం వక్తుంప్రాప్తంలక్ష్మణంశశంసతురితిసంబంధః - దారదర్శినౌ అంతఃపురప్రవేశయో
గ్యౌ॥౪౩॥ప్రసాదయిత్వేత్యాది భవసత్యప్రతిశ్రవఇత్యంతమేకంవాక్యం-అత్రశశంసతురిత్యనుషజ్యతే * యస్యభీతాఃయస్మాత్ భీతాః[టీ] వాక్యసారథిఃవా

వః సత్యప్రతిజ్ఞో భవ ॥ రా ॥ ప్రసాదయిత్వేత్యాది ॥ భవ సత్యప్రతిశ్రవా ఇత్యంతమేకం వాక్యం- అత్ర శశంసతురిత్యనుషజ్యతే- యస్మాద్భీతాః యస్మాద్భీతాః రోషో హ్యస్య నివర్త్యతామితి పాఠః ॥౫౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకత్రింశస్సర్గః

అథ హనుమతా హితోపదేశో ద్వాత్రింశే- అంగదస్యేత్యాది ॥ అంగదస్య ప్రాధాన్యాదంగదస్య వచశ్శ్రుత్వేత్యుక్తం- ఆసనం ముమోచ- భయేనాసనాదుదతిష్ఠదిత్యర్థః ॥౧॥ సచివానితి ॥ మంత్రకుశలః మంత్రప్రయోగకుశలః ॥ రా ॥ సచివానబ్రవీద్వాక్యమితి సమ్యక్ ॥౨॥ నమ ఇతి ॥ దుర్వ్యాహృతం పరుషభాషణం- దురనుష్ఠితం అపకారః- కించిదిత్యర్థః ॥౩॥ అసుహృద్భిరితి ॥ అసుహృద్భిః అశోభనహృదయైః ॥౪॥ అత్రేతి ॥ తావత్ ప్రథమం- యథావిధి యథాక్రమం- భావస్య చేష్టాయాః- నిశ్చయః అధ్యవసాయః ॥౫॥ నిజభయకృతమాసనచలనమపహ్నుతే- నఖల్వితి ॥౬॥ మిత్రస్యాస్థానకోపసంభావనాయాం లోకన్యాయమాహ- సర్వథేతి ॥ అల్పే- వైషమ్యే ఇతి శేషః ॥౭॥ అత ఇతి ॥ మహాత్మనా రామేణ- మమ యదుపకృతం తన్మయా ప్రతికర్తుం న శక్యం- అతో నిమిత్తం అస్మాన్నిమిత్తాత్- త్రస్తోహమితి సంబంధః ॥౮॥ సుగ్రీవేణేతి ॥ తర్కేణ ఊహేన ॥౯॥ సర్వథేతి ॥ ఉపకారకృతం ఉపకారకారిణం ॥౧౦॥౧౫॥ ఆర్తస్యేతి ॥ పురుషాంతరాత్ లక్ష్మణాత్- ఆగతమితి శేషః - అత్ర మర్షణీయత్వేన

శీఘ్రం మహారాజరోషో హ్యస్య నివర్త్యతామ్ । యదాహ రామో ధర్మాత్మా తత్కురుష్వ సమాహితః । రాజన్ తిష్ఠస్వ సమయే భవ సత్యప్రతిశ్రవః ॥౫౪॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ఏకత్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అంగదస్య వచశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవస్సచివైస్సహ । లక్ష్మణం కుపితం శ్రుత్వా ముమోచాసనమాత్మవాన్ ॥౧॥ సచివానబ్రవీద్వాక్యం నిశ్చిత్య గురులాఘవమ్ । మంత్రజ్ఞాన్మంత్రకుశలో మంత్రేషు పరినిష్ఠితాన్ ॥౨॥ న మే దుర్వ్యాహృతం కించిన్నాపి మే దురనుష్ఠితమ్ । లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా క్రుద్ధః కిమితి చింతయే ॥౩॥ అసుహృద్భిర్మమామిత్రైర్నిత్యమంతరదర్శిభిః । మమ దోషానసంభూతాన్ శ్రావితో రాఘవానుజః ॥౪॥ అత్ర తావద్యథాబుద్ధి సర్వైరేవ యథావిధి । భావస్య నిశ్చయస్తావద్విజ్ఞేయో నిపుణం శనైః ॥౫॥ న ఖల్వస్తి మమ త్రాసో లక్ష్మణాన్నాపి రాఘవాత్ । మిత్రం త్వస్థానకుపితం జనయత్యేవ సంభ్రమమ్ ॥౬॥ సర్వథా సుకరం మిత్రం దుష్కరం పరిపాలనమ్ । అనిత్యత్వాత్తు చిత్తానాం ప్రీతిరల్పేపి భిద్యతే ॥౭॥ అతో నిమిత్తం త్రస్తోహం రామేణ తు మహాత్మనా । యన్మమోపకృతం శక్యం ప్రతికర్తుం న తన్మయా ॥౮॥ సుగ్రీవేణైవముక్తస్తు హనుమాన్హరిపుంగవః । ఉవాచ స్వేన తర్కేణ మధ్యే వానరమంత్రిణామ్ ॥౯॥ సర్వథా నైతదాశ్చర్యం యత్త్వం హరిగణేశ్వర । న విస్మరసి సుస్నిగ్ధముపకారకృతం శుభమ్ ॥౧౦॥ రాఘవేణ తు వీరేణ భయముత్సృజ్య దూరతః । త్వత్ప్రియార్థం హతో వాలీ శక్రతుల్యపరాక్రమః ॥౧౧॥ సర్వథా ప్రణయాత్క్రుద్ధో రాఘవో నాత్ర సంశయః । భ్రాతరం సంప్రహితవాన్ లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్ ॥౧౨॥ త్వం ప్రమత్తో న జానీషే కాలం కాలవిదాం వర । ఫుల్లసప్తచ్ఛదశ్యామా ప్రవృత్తా తు శరచ్ఛివా ॥ నిర్మలగ్రహనక్షత్రా ద్యౌః ప్రణష్టవలాహకా । ప్రసన్నాశ్చ దిశస్సర్వాః సరితశ్చ సరాంసి చ ॥ ప్రాప్తముద్యోగకాలం తు నావైషి హరిపుంగవ । త్వం ప్రమత్త ఇతి వ్యక్తం లక్ష్మణోయమిహాగతః ॥౧౫॥ ఆర్తస్య హృతదారస్య పరుషం పురుషాంతరాత్ । వచనం మర్షణీయం తే రాఘవస్య మహా

క్యమేవ సారథివత్ ప్రవర్తకం యస్య సః ॥౫౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః. ************ అంగదస్యేతి ॥ అంగదస్య ప్రాధాన్యాదంగదవచః శ్రుత్వేత్యుక్తం ॥౧॥ సచివానితి ॥ మంత్రకుశలః మంత్రప్రయోగకుశలః ॥ టీ ॥ మంత్రేషు పరినిష్ఠితః నీతిప్రయోగనిపుణ ఇత్యర్థః ॥౨॥ టీ ॥ లక్ష్మణక్రోధనిమిత్తాభావానాహ- నమ ఇతి ॥ మే మమేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ అసుహృద్భిరితి ॥ అసుహృద్భిః అశోభనహృదయైః ॥౪॥ అత్రేతి ॥ తావత్ ప్రథమం భావః చేష్టా నిశ్చయః అధ్యవసాయః తావత్ సాకల్యేన ॥౫॥ మిత్రస్యాస్థానకోపసంభావనాయాం లోకన్యాయమాహ - సర్వథేతి ॥ అల్పేప్యపరాధే సతీతి శేషః ॥ టీ ॥ మైత్రీమాత్రం సుకరం తద్రక్షణం తు న శక్యమితి లోకన్యాయమాహ- సర్వథేతి ॥౭॥ అత ఇతి ॥ మహాత్మనా రామేణ యదుపకృతం- తత్తు మయా ప్రతికర్తుం న శక్యం- అతోస్మాన్నిమిత్తాత్ త్రస్తోహమితి సంబంధః ॥౮॥ సుగ్రీవేణేతి ॥ తర్కేణ ఊహేన ॥౯॥ టీ ॥ సర్వథేతి ॥ ఉపకారం న విస్మరసీతి యత్ నైతదాశ్చర్యం ॥౧౫॥ ఆర్తస్యేతి ॥ పురుషాంతరాత్ లక్ష్మణాత్ - ఆగతమితి శేషః ॥౧౭॥ మత్పరుషవచనేన త్వయా ఆగ్రహో న కార్య ఇత్యాశయేనాహ ॥ నియుక్తైరితి ॥

హానో హేతవఉపన్యస్యంతే-హృతదారస్యపరుషవచనంమర్షణీయం-ఏవమార్తస్యేత్యాదౌ-రాఘవస్యమహాత్మనఃపరమాత్మనస్సర్వస్వామినఇత్యర్థః ॥౧౬॥ యథాపరాధప్రాయశ్చిత్తంవిదధాతి-కృతేతి ॥ కృతాపరాధస్యనత్వారబ్ధాపరాధస్య-అపరాధారంభకాలేసానుతాపోయదిలఘుప్రాయశ్చిత్తేన తదాతస్యపరిహారస్స్యాత్ -నతథాభూతః-కింతునిశ్చయేనకృతాపరాధోసి- తేనఅంజలింబద్ధ్వాలక్ష్మణస్యప్రసాదనాదంతరేణప్రసాదనంవినా- అన్యత్ క్షమఃఅపరాధపరిహారక్షమంసాధనంనపశ్యామి॥శ్లో॥ అంజలిఃపరమాముద్రాక్షిప్రందేవప్రసాదినీతిశాస్త్రాత్ -లక్ష్మణస్యేత్యనేనతదీయంప్రత్యంజలిరేవభగవదపచారపరిహారకఇత్యుక్తం త్వదంఘ్రిముద్దిశ్యేతివత్ - తేఇత్యనేనాత్రాధికారినియమోనాస్తీత్యుచ్యతే-అంజలిమిత్యేకవచనేనసకృత్కరణమేవాలమిత్యుక్తం - బద్ధ్వేత్యనేనదేశకాలనియమాభావస్సూచితః-బద్ధ్వాలక్ష్మణస్యప్రసాదనాదిత్యనేనక్షిప్రందేవప్రసాదినీత్యస్యార్థఉక్తః॥తనిశ్లో॥ లక్ష్మణజ్యాఘోషంశ్రుత్వాకృతకాపేయచేష్టేనసుగ్రీవేణతాదృశావస్థాయాంకర్తవ్యంకిమితప్రశ్నేకృతేసుగ్రీవంప్రతిహనుమానాహ - కృతాపరాధస్యేతి ॥ అపరాధారంభఏవానుతాపోయదిలఘుప్రాయశ్చిత్తేనపరిహారస్స్యాత్ -ఇదానీంనతావన్మాత్రేణపరిహర్తుంశక్యతే-కింతుసాంత్వనంకార్యం- తతశ్చాంజలిఃకర్తవ్యా - అనేనభగవదపచారేతదీయప్రసాదనంప్రాయశ్చిత్తమితివ్యంజితం॥శ్లో॥అనతప్తస్తతానేవత్రామయేన్నాన్యథాశమః । భగవత్యపచారేపిసైషాశాంతిరనుత్తమేతిస్మరణాత్ (౨౫)౧౭॥ కిమేనంమాంప్రతిహీనవృత్తముపదిష్టవానసీత్యత్రాహ-నియుక్తైరితి॥౧౮॥కథమిదంహితంతత్రాహ-అభిక్రుద్ధఇతి॥౧౯॥హేత్వంతరమాహ-నసఇతి॥౨౦॥అంజలింబద్ధ్వేత్యుక్తంవివృణోతి- తస్యేతి॥స్వసమయేతిష్ఠతద్వశేచతిష్ఠ॥౨౧॥ నరామేతి ॥ సురేంద్రవర్చసఃసరాఘవస్యసలక్ష్మణస్య - అస్యరామస్య-మానుషంబలందివ్యాస్త్రాదిబలమంతరేణకేవలంస్వాభావికంబలం- తేమనోజ్ఞాస్యతిహిజానాత్యేవ-సాలగిరిభేదనాదౌదృష్టచరత్వాదితిభావః॥౨౨॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాత్రింశస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ అథాంతఃపురంప్రవిష్టస్యలక్ష్మణస్యతారయాప్రసాదనంత్రయస్త్రింశే-అథేత్యాది॥ప్రతిసమాదిష్టఃప్రత్యాహూతః-అంగదేనేతిశేషః॥ ౧॥ ౨॥ నిశ్శ్వసంతమితి॥

త్మనః॥౧౬॥కృతాపరాధస్యహితేనాన్యత్పశ్యామ్యహంక్షమమ్ । అంతరేణాంజలింబద్ధ్వాలక్ష్మణస్యప్రసాదనాత్ ॥౧౭॥నియుక్తైర్మంత్రిభిర్వాచ్యోహ్యవశ్యంపార్థివోహితమ్ । అతఏవభయంత్యక్త్వాబ్రవీమ్యవధృతంవచః॥౧౮॥అభిక్రుద్ధస్సమర్థోహిచాపముద్యమ్యరాఘవః। సదేవాసురగంధర్వంవశేస్థాపయితుంజగత్ ॥౧౯॥నసక్షమఃకోపయితుంయఃప్రసాద్యపునర్భవేత్ ।పూర్వోపకారంస్మరతాకృతజ్ఞేనవిశేషతః॥౨౦॥తస్యమూర్ధ్నాప్రణమ్యత్వంసపుత్రస్ససుహృజ్జనః । రాజంస్తిష్ఠస్వసమయేభర్తుర్భార్యేవతద్వశే॥౨౧॥నరామరామానుజశాసనంత్వయాకపీంద్రయుక్తంమనసాప్యపోహితుమ్ । మనోహితేజ్ఞాస్యతిమానుషంబలంసరాఘవస్యాస్యసురేంద్రవర్చసః॥౨౨॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ద్వాత్రింశస్సర్గః- ***************************** అథప్రతిసమాదిష్టోలక్ష్మణఃపరవీరహా । ప్రవివేశగుహాంఘోరాంకిష్కింధాంరామశాసనాత్ ॥౧॥ద్వారస్థాహరయస్తత్రమహాకాయామహాబలాః।బభూవుర్లక్ష్మణందృష్ట్వాసర్వేప్రాంజలయస్స్థితాః॥౨ ॥నిశ్శ్వసంతంతుతందృష్ట్వాక్రుద్ధందశరథాత్మజమ్ । బభూవుర్హరయస్త్రస్తానచైనంపర్యవారయన్॥౩॥సతాంరత్నమయీంశ్రీమాన్దివ్యాంపుష్పితకాననామ్। రమ్యాంరత్నసమాకీర్ణాందదర్శమహతీంగుహామ్ ॥ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాంనానాపణ్యోపశోభితామ్ । సర్వకామఫలైర్వృక్షైఃపుష్పితైరుపశోభి

పార్థివఃరాజా-అవధృతంనిశ్చితం॥౧౮॥టీ॥ఉక్తానంగీకారేబాధకసూచనాయరామసామర్థ్యమాహ-అభిక్రుద్ధఇతి॥ ౨౦ ॥ తిష్ఠేతి ॥ తద్వశఇతిప్రథమాంతపాఠస్సాధుః-నప్తమ్యంతపాఠేస్వసమయఇత్యత్రవర్తమానఇతిశేషః॥౨౧॥ నరామేతి॥ సురేంద్రవర్చసఃసరాఘవస్యసలక్ష్మణస్యఅస్యరామస్య - మానుషంబలందివ్యాస్త్రాదిబలమంతరేణకేవలంస్వాభావికంబలమిత్యర్థః- తేమనోజ్ఞాస్యతిహిజానాత్యేవ- సాలగిరిభేదనాదౌదృష్టచరత్వాదితిభావః[టీ] రామశాసనానభ్యుపగమేస్వాభావికబలమేవత్వన్నియమనాయపర్యాప్తమితిభావః॥౨౨॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాత్రింశస్సర్గః. ************** అథేతి॥ ప్రతిసమాదిష్టఃపూర్వంప్రేషితేనాంగదేనప్రత్యేత్యసమాహూతః॥౧॥౨॥నిశ్శ్వసంతమితి॥

నచైనం పర్యవారయత్కాభయేన లక్ష్మణముపగంతుం నాశక్నువన్నిత్యర్థః॥౩॥ సతామితి॥ రత్నమయీం రత్ననిర్మితాం - రత్నసమాకీర్ణాం ఆపణస్థరత్నైస్సమాకీర్ణాం-హర్మ్యాః ధనినాంవాసాః- ప్రాసాదాః దేవగృహాః-పద్మానాం ఆలేపవిశేషాణాం-దదర్శేతి-గిరినద్యః గిరినదీః-వ్యత్యయేనద్వితీయా॥ ౬౫॥ అంగదస్యేత్యాది॥ మహాసారాణి అతిదృఢాని॥౧౫॥ పాండురేణేతి॥ పాండురేణసాలేనసుధాధవలితప్రాకారేణ-దివ్యపుష్పఫలైర్వృక్షైరిత్యనేనత్రిం ప్రదత్తాస్స్వర్గీయావృక్షా ఉచ్యంతే- పూర్వముక్తావృక్షాభౌమాఇత్యవగంతవ్యం-పూర్వం వానరేంద్రగృహం రమ్యమిత్యుక్తస్యానేకవిశేషణవ్యవధానేనసుగ్రీవస్యగృహం రమ్యమితిపునర్నిగమనం-స్వరూపతో రమ్యం ఉక్తవిశేషణైశ్చరమ్యమితిరమ్యపదద్వయనిర్వాహః-యద్వా వానరేంద్రగృహం వానరేంద్రయోః ఋక్షరజో వాలినోః- గృహభూతం ఇదానీంసుగ్రీవస్యగృహం ప్రవివేశేతిసంబంధః॥౧౯॥ ప్రవిశన్నేవేతి॥ సః లక్ష్మణః-తతం వీణాదివాద్యజాతం- మధురస్వరం మధురశ్రుతియుక్తం-తంత్రీశబ్దేనతంత్రీధ్వనిర్లక్ష్యతే-తద్రూపైర్గీతైస్సమాకీర్ణం-సమగీతపదాక్షరం సమతయాతంత్రీగీతసమతయాగీతానికంఠైర్గీతానిపదాన్యక్షరాణిచయస్య-యద్వా సమానిఅన్యూనాతిరిక్తానిగీతసంబంధీనిపదాన్యక్షరాణిచయస్య॥ ౨౦॥ ౨౧॥ దృష్ట్వేతి॥ ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః- ఫలమాల్యార్థంవ్యగ్రా ఇత్యర్థః-నానుదాత్తపరిచ్ఛదాః ఉత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాః॥ ౨౩॥ కూజితమితి॥ లజ్జితోభవత్ ఉపరిసురతద్యోతకత్వాదితిభావః॥౨౪॥ రోషేతి॥ రోషవేగప్రకుపితః రోషప్రవృద్ధః-ప్ర

తామ్ ❋ దేవగంధర్వపుత్రైశ్చ వానరైః కామరూపిభిః । దివ్యమాల్యాంబరధరైః శోభితాం ప్రియదర్శనైః ❋ చందనాగరుపద్మానాం గంధైస్సురభిగంధినామ్ । మైరేయాణాం మధూనాం చ సంమోదితమహాపథామ్ ❋ దదర్శ గిరినద్యశ్చ విమలాస్తత్ర రాఘవః॥ ౬౫ ॥ అంగదస్య గృహం రమ్యం మైందస్య ద్వివిదస్య చ ❋ గవయస్య గవాక్షస్య గజస్య శరభస్య చ । విద్యున్మాలేశ్చ సంపాతేస్సూర్యాక్షస్య హనూమతః ❋ వీరబాహోస్సుబాహోశ్చ నళస్య చ మహాత్మనః । కుముదస్య సుషేణస్య తారజాంబవతోస్తథా ❋ దధివక్త్రస్య నీలస్య సుపాటలసునేత్రయోః । ఏతేషాం కపిముఖ్యానాం రాజమార్గే మహాత్మనామ్ ❋ దదర్శ గృహముఖ్యాని మహాసారాణి లక్ష్మణః । పాండురాభ్రప్రకాశాని దివ్యమాల్యయుతాని చ ❋ ప్రభూతధనధాన్యాని స్త్రీరత్నైశ్శోభితాని చ॥ ౧౫॥ పాండురేణ తు శైలేన పరిక్షిప్తం దురాసదమ్ ❋ వానరేంద్రగృహం రమ్యం మహేంద్రసదనోపమమ్ । శుక్లైః ప్రాసాదశిఖరైః కైలాసశిఖరోపమైః ❋ సర్వకామఫలైర్వృక్షైః పుష్పితైరుపశోభితమ్ । మహేంద్రదత్తైశ్శ్రీమద్భిర్నీలజీమూతసన్నిభైః । దివ్యపుష్పఫలైర్వృక్షైశ్శీతచ్ఛాయైర్మనోరమైః । హరిభిస్సంవృతద్వారం బలిభిశ్శస్త్రపాణిభిః ❋ దివ్యమాల్యావృతం శుభ్రం తప్తకాంచనతోరణమ్ । సుగ్రీవస్య గృహం రమ్యం ప్రవివేశ మహాబలః ❋ అవార్యమాణస్సౌమిత్రిర్మహాభ్రమివ భాస్కరః॥ ౧౯॥ స సప్త కక్ష్యా ధర్మాత్మా నానాజనసమాకులాః ❋ ప్రవిశ్య సుమహద్గుప్తం దదర్శాంతఃపురం మహత్ । హైమరాజతపర్యంకైర్బహుభిశ్చ వరాసనైః ❋ మహార్హాస్తరణోపేతైస్తత్ర తత్రోపశోభితమ్ ॥ ౧౯ ॥ ప్రవిశన్నేవ సతతం శుశ్రావ మధురస్వరమ్ ❋ తంత్రీగీతసమాకీర్ణం సమగీతపదాక్షరమ్॥ ౨౦॥ బహ్వీశ్చ వివిధాకారా రూపయౌవనగర్వితాః ❋ స్త్రియస్సుగ్రీవభవనే దదర్శ స మహాబలః॥ ౨౧॥ దృష్ట్వాభిజనసంపన్నాశ్చిత్రమాల్యకృతస్రజః ❋ ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రా భూషణోత్తమభూషితాః । నాతృప్తాన్నాపి చావ్యగ్రాన్నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్ ❋ సుగ్రీవానుచరాంశ్చాపి లక్షయామాస లక్ష్మణః॥ ౨౩॥ కూజితం నూపురాణాం చ కాంచీనాం నినదం తథా ❋ సన్నిశమ్య తతశ్శ్రీమాన్ సౌమిత్రిర్లజ్జితోభవత్ ॥ ౨౪ ॥ రోషవేగప్రకుపితశ్శ్రుత్వా చాభరణస్వనమ్ ❋ చకార

నచైనం పర్యవారయన్ ఏనం లక్ష్మణం ఉపగంతుం భయేన నాశక్నువన్నిత్యర్థః॥౩॥ సతామితి॥ రత్నసమాకీర్ణాం-ఆపణస్థరత్నైః సమాకీర్ణాం ❋ చందనేతి॥ అత్రపద్మశబ్దః ఆలేపనద్రవ్యవిశేషవాచీ॥టీ॥ మైరేయాణాం మిరాదేశజాతానాం ❋ దదర్శేతి॥ గిరినద్యః గిరిభ్యః ప్రసృతా నదీరిత్యర్థః॥౧౫॥ పాండురేణేతి॥ పాండురేణ శైలేన పరిక్షిప్తం స్ఫటికశిలామయవప్రేణ పరివేష్టితం ❋ సర్వేతి ॥ అత్రత్యవృక్షశబ్దః భౌమవృక్షవాచీ-ఉపరిదివ్యపుష్పఫలైర్వృక్షైరితిదివ్యవృక్షాభిధానాత్ ॥౧౬॥టీ॥ కక్ష్యాః ద్వారాంగణభూమయః॥౧౯॥టీ॥ ప్రవిశన్నితి ॥ తంత్రీశబ్దేనధ్వనిర్లక్ష్యతే॥౨౦॥ దృష్ట్వేతి ॥ ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః ఫలమాల్యార్థం వ్యగ్రా ఇత్యర్థః॥ నేతి ॥ నానుదాత్తపరిచ్ఛదాః నానుత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాః॥౨౩॥టీ॥ లజ్జితోభవత్ అంతఃపురదర్శనాదితిభావః॥౨౪॥ రోషేతి ॥ రోషవేగప్రకుపితః రోషవేగేన

కోపశబ్దోహ్యభివృద్ధవాచీ॥౨౫॥ చారిత్రేణేతి॥ రామశోకసమన్వితః రామవిషయశోకసమన్వితః-ఏకాంతం స్త్రీప్రసంగరహితప్రదేశం॥౨౬॥ తేనేతి॥సౌమిత్రి
స్సంప్రాప్త ఇత్యాగమనం విజ్ఞాయేతి సంబంధః-సంచచాలవరాసనాత్ లాంగూలచాలనమాల్యచ్ఛేదనాదికాపేయవ్యాపారానకరోదిత్యర్థః॥౨౮॥౨౯॥ తత ఇ
తి॥అవ్యగ్రః-కార్యాంశే ఇతి శేషః॥౩౦॥౩౫॥త్వయేతి ॥ త్వయా సాంత్వైః ప్రసన్నేంద్రియమానసమితి సంబంధః-ఉపక్రాంతం ఉపాగతం॥౩౬॥ సేతి॥సాకాం
తసంశ్లేషం వినాపి రమణీయగమన సౌందర్యా-ప్రస్ఖలంతీ సంశ్లేషకృతాయాస్సేనపదే పదంకృత్వా గచ్ఛంతీ-మదవిహ్వలాక్షీ-భోగసంవర్ధకమధుపానమదేనవిహ్వ
లనేత్రీ-ప్రలంబే కాంచీగుణహేమసూత్రేయస్యాస్సా ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా-ఈషచ్ఛిథిలదుకూలతయాశయనే యథాస్థితా తథైవ సమాగతేత్యర్థః-
సలక్షణా వ్యక్తైస్సంభోగలక్షణైస్సమాగతా-లక్ష్మణసన్నిధానం జగామ-కిం మాతురపి గోప్యమస్తీత్యాగతా- నమితాంగయష్టిః ద్రవీభావావస్థాయాం నమితం నార్జ
వమర్హతీతి-అతః నమ్రత్వైవ యథానిరూపకం భవతి తథాస్థితేత్యర్థః॥ రా॥ సేతి॥ యేనైవ బాణేన హతః ప్రియో మే తేనైవ మాం త్వం జహి సాయకేన। హతా గమిష్యామి
సమీపమస్య న మామృతే రామ రమేత వాలీతి యా రామం ప్రత్యుక్తవతీ సేత్యర్థః-యద్వా సా స్వయమేవైనం ద్రష్టుమర్హసి భామినీతి సుగ్రీవేణోక్తా సా తారా-(శే
షం వ్యాఖ్యానాంతరవత్)॥ తనిశ్లోకీ॥(౨౬)॥౩౭॥ స తామితి॥ ఉదాసీనతయా తత్కాంతినిర్వర్ణనానాదరతయా॥౩౮॥ సేతి॥ నరేంద్రసూనోః ధార్మికస్య లక్ష్మణస్య
దృష్టిప్రసాదాద్ధేతోః- ప్రణయప్రగల్భం స్నేహధృష్టం॥౩౯॥ కిమితి ॥ చతురో మాసాన్ రాజపుత్రౌ విద్యుత్స్తనితసాత్కృత్యస్వయం భోగప్రవణా స్థితా- తజ్జా

జ్యాస్వనం వీరో దిశశ్శబ్దేన పూరయన్॥౨౫॥ చారిత్రేణ మహాబాహురపకృష్టస్స లక్ష్మణః * తస్థావేకాంతమాశ్రిత్య రామశోకసమన్వితః ॥౨౬॥
తేన చాపస్వనేనాథ సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః * విజ్ఞాయాగమనం త్రస్తస్సంచచాల వరాసనాత్ ।అంగదేన యథా మహ్యం పురస్తాత్ప్రతివేదితమ్*సువ్య
క్తమేష సంప్రాప్తస్సౌమిత్రిర్భ్రాతృవత్సలః॥౨౮॥అంగదేన సమాఖ్యాతం జ్యాస్వనేన చ వానరః। బుబుధే లక్ష్మణం ప్రాప్తం ముఖం చాస్య వ్యశుష్య
త॥౨౯॥తతస్తారాం హరిశ్రేష్ఠస్సుగ్రీవః ప్రియదర్శనామ్।ఉవాచ హితమవ్యగ్రస్త్రాససంభ్రాంతమానసః॥౩౦॥కిన్ను తత్కారణం సుభ్రు ప్రకృత్యా మృ
దుమానసః।సరోష ఇవ సంప్రాప్తో యేనాయం రాఘవానుజః ॥౩౧॥ కిం పశ్యసి కుమారస్య రోషస్థానమనిందితే।న ఖల్వకారణే కోపమాహరేన్నరసత్త
మః॥౩౨॥యదస్య కృతమస్మాభిర్బుధ్యసే కించిదప్రియమ్।తద్బుద్ధ్యా సంప్రధార్యాశు క్షిప్రమర్హసి భాషితుమ్॥౩౩॥అథవా స్వయమేవైనం ద్రష్టుమ
ర్హసి భామిని।వచనైస్సాంత్వయుక్తైశ్చ ప్రసాదయితుమర్హసి॥౩౪॥త్వద్దర్శనవిశుద్ధాత్మా న స కోపం కరిష్యతి।న హి స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచిత్కు
ర్వంతి దారుణమ్॥౩౫॥త్వయా సాంత్వైరుపక్రాంతం ప్రసన్నేంద్రియమానసమ్।తతః కమలపత్రాక్షం ద్రక్ష్యామ్యహమరిందమమ్॥౩౬॥సా ప్ర
స్ఖలంతీ మదవిహ్వలాక్షీ ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా।సలక్షణా లక్ష్మణసన్నిధానం జగామ తారా నమితాంగయష్టిః॥౩౭॥స తాం సమీక్ష్యైవ హ
రీశపత్నీం తస్థావుదాసీనతయా మహాత్మా।అవాఙ్ముఖోభూన్మనుజేంద్రపుత్రస్స్త్రీసన్నికర్షాద్వినివృత్తకోపః॥౩౮॥సా పానయోగాద్వినివృత్త
లజ్జా దృష్టిప్రసాదాచ్చ నరేంద్రసూనోః।ఉవాచ తారా ప్రణయప్రగల్భం వాక్యం మహార్థం పరిసాంత్వపూర్వమ్॥౩౯॥కిం కోపమూలం మనుజేం

ప్రవృద్ధః॥౨౫॥చారిత్రేణేతి॥ రామకోపసమన్వితః బుద్ధిస్థరామకోప ఇత్యర్థః- చారిత్రేణాపకృష్టః సచ్చరిత్రయుక్తతయా పరస్త్రీదర్శనే స్త్రీనూపురశబ్దశ్రవణే
నచలజ్జయా ఉదాసీనస్సన్-ఏకాంతే స్థితవానితి భావః॥౩౧॥టీ॥కిమితి॥ కుమారస్య లక్ష్మణస్య రోషస్థానం రోషనిమిత్తం॥౩౨॥ యదితి॥ భాషితుమర్హసి మహ్యం వ
క్తుమర్హసీత్యర్థః॥౩౪॥టీ॥త్వదితి॥దారుణం క్రూరకర్మ-స్త్రీణాం కోపాలత్వాదితి భావః॥౩౫॥త్వయేతి॥ సాంత్వైః ప్రియవాక్యైః- ప్రసన్నేంద్రియమాన
సః-తత ఉపక్రాంతం ఉపాగతం ద్రక్ష్యామీతి సంబంధః॥౩౬॥ సేతి॥ అథవా స్వయమేవైనం ద్రష్టుమర్హసి భామినీతి సుగ్రీవేణోక్తా సా తారా ప్రస్ఖలంతీ మదాలస
తయా పదే పదే ప్రస్ఖలంతీ-మదవిహ్వలాక్షీ భోగసంవర్ధనమధుపానమదేన అలసచకితనేత్రా - ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా కాంచీగుణః రశనా ప్రలంబే కాం
చీగుణహేమసూత్రే యస్యాస్సా తథోక్తా-సలక్షణా పరిదృశ్యమానభోగచిహ్నా-నమితాంగయష్టిః స్తనభారేణ కించిన్నమితాంగయష్టిః॥౩౭॥టీ ॥స ఇతి ॥అవాఙ్ముఖం
పరస్త్రీముఖావలోకస్య నిషిద్ధత్వాదితి భావః॥౩౮॥టీ॥ సేతి॥ దృష్టిప్రసాదాద్ధృష్టేర వాక్ప్రసాదాత్ ॥౩౯॥టీ॥ కిమితి॥ ఆసీదతి ఆభిముఖ్యేన తిష్ఠతి - నిర్వ్యాశంకః నిర్భ

సంత్యపి కిం కోపమూలమిత్యాహ-తత్కార్యపారసవిశేషజ్ఞతయా-దృష్టిప్రసాదాదితి హ్యుక్తం-మనుజేంద్రపుత్ర- షష్టివర్షసహస్రాణి రాజ్యం పరిపాల్య ప్రాప్తస
రాధం తావంతవతో దశరథస్య పుత్రస్త్వం అపరాధిజనానాం శిరశ్ఛేదనం కరిష్యామీతి సంప్రతి సమాగతోసి సమ్యంచి భవతో గిరిః- కస్తేన సంతిష్ఠతే వాజ్నిదేశే - యస్తే
వాజ్నిదేశేన తిష్ఠతి సకః-అశౌప్రవశ్యస్య ద్యుష్టివస్తుని సపది చాపలం కృత్వా నివర్తితుమశక్తుమస్య తిర్యగ్జనస్య చ్యుతానోఖ్యాకార్యస్స్వయమేవ దత్వా పస్సాజ్ఞాం కుర్వంతం
హింసితుమిచ్ఛసి-క ఇత్యాది-దవాగ్నావర్తన చపలశ్శలభః కిలేతి భావః-తద్వచ్చపలోయమిత్యేవం దృష్టాంతః-సంతిష్ఠతీత్యాత్మనేపదం పరస్మైపదం॥తనిశ్లోక॥[౫౬] ॥౪౦॥
సఇతి॥ అసంశయం నిస్సంశయం-అకుటిలమితి యావత్ -ప్రణయదృష్టార్థం స్నేహసందర్శితప్రయోజనం ॥ ౪౧ ॥ అతీవాయుక్తం తవ భర్తుర్విషయప్రావణ్యమి
త్యాహ-కిమయమిత్యాదినా॥ యుక్తే సక్తే ఇతి సంబుద్ధిః-అయం కామవృత్త ఇత్యేనం నావబుధ్యసే కిమితి సంబంధః॥ ౪౨॥ నచింతయతీతి ॥ రాజ్యార్థం రాజ్యరూపప్ర
యోజనం॥౪౩॥ సఇతి॥ ప్రమాణం మర్యాదాం॥౪౪॥ నహీతి॥ ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం-యతమానస్యేతి శేషః॥౪౫॥ ధర్మేతి॥ కృతేఉపకారవిషయే - అప్రతికుర్వతః మ
హాన్ ధర్మలోపో భవేత్ -ప్రత్యుపకారాకరణాద్గుణవతో మిత్రస్య నాశే సతి మహానర్థలోపో భవేత్ -చకారాత్కామలోపశ్చ॥ ౪౬॥ ఉక్తమర్థముపపాదయతి-
మిత్రం హీతి॥ సత్యధర్మపరాయణం మిత్రం అర్థగుణశ్రేష్ఠం హి-అత్ర గుణశబ్దః కామవాచీ-అర్థకామయోర్మూలత్వాన్మిత్రం తాభ్యాం శ్రేష్ఠం హి- తాదృశం మిత్రం
త్యజతా సుగ్రీవేణ తద్ద్వయం అర్థకామద్వయం-పరిత్యక్తం తు పరిత్యక్తమేవ-ధర్మే తు న వ్యవస్థితం-ధర్మోపి పరిత్యక్త ఇత్యర్థః॥౪౭॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్ -కార్యతత్వజ్ఞ-
కార్యైర్ధర్మార్థకామవిలోపహేతుభూతే మిత్రపరిత్యాగలక్షణే కార్యే-ఏవం ప్రస్తుతే సతి యదుత్తరం కార్యమస్మాభిః కార్యం కర్తవ్యం- తత్ ఉదాహర్తుం వక్తుం అర్హ
సి॥౪౮॥ సేతి॥ ధర్మార్థయోస్సమాధినా సంబంధేన యుక్తం-గతార్థే ప్రయోజనయుక్తే-నరేంద్రకార్యే విషయే విశ్వాసయుక్తం॥౪౯॥ నేతి ॥ న కోపకాలః- సు

త్రపుత్ర కస్తేన సంతిష్ఠతి వాజ్నిదేశే । కశ్శుష్కవృక్షం వనమాపతంతం దవాగ్నిమాసీదతి నిర్విశంకః॥౪౦॥ స తస్య వచనం శ్రుత్వా సాంత్వపూర్వమ
శంకితమ్ । భూయః ప్రణయదృష్టార్థం లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్ ॥౪౧॥ కిమయం కామవృత్తస్తే లుప్తధర్మార్థసంగ్రహః । భర్తా భర్తృహితే యు
క్తే న చైనమవబుధ్యసే॥౪౨॥ న చింతయతి రాజ్యార్థం నాస్మాన్ శోకపరాయణాన్ । సామాత్యపరిషత్తారే పానమేవోపసేవతే॥౪౩॥ స మాసాంశ్చతు
రః కృత్వా ప్రమాణం ప్లవగేశ్వరః । వ్యతీతాంస్తాన్మదవ్యగ్రో విహరన్నావబుధ్యతే ॥ ౪౪ ॥ న హి ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం పానమేవం ప్రశస్యతే। పా
నాదర్థశ్చ ధర్మశ్చ కామశ్చ పరిహీయతే॥౪౫ ॥ ధర్మలోపో మహాంస్తావత్కృతే హ్యప్రతికుర్వతః। అర్థలోపశ్చ మిత్రస్య నాశే గుణవతో మహాన్॥
౪౬॥ మిత్రం హ్యర్థగుణశ్రేష్ఠం సత్యధర్మపరాయణమ్। తద్ద్వయం తు పరిత్యక్తం న తు ధర్మే వ్యవస్థితమ్॥౪౭॥ తదేవం ప్రస్తుతే కార్యే కార్యమస్మా
భిరుత్తరమ్ । యత్కార్యం కార్యతత్వజ్ఞ తదుదాహర్తుమర్హసి॥౪౮॥ సా తస్య ధర్మార్థసమాధియుక్తం నిశమ్య వాక్యం మధురస్వభావమ్ ।
తారా గతార్థా మనుజేంద్రకార్యే విశ్వాసయుక్తం తమువాచ భూయః॥౪౯॥ న కోపకాలః క్షితిపాలపుత్ర న చాతికోపస్స్వజనే విధేయః । త్వదర్థ
కామస్య జనస్య తస్య ప్రమాదమప్యర్హసి వీర సోఢుమ్॥౫౦ ॥ కోపం కథం నామ గుణప్రకృష్టః కుమార కుర్యాదపకృష్టసత్త్వే । కస్త్వద్విధః కోపవశం

యుః॥౪౦॥ సఇతి॥ ప్రణయదృష్టార్థం ప్రకర్షేణ నయః ప్రణయః తేన దృష్టః అర్థః ప్రయోజనం యస్య తత్ ॥౪౧॥ కిమితి॥ అయం కామవృత్త ఇత్యేనం నావబుధ్యసే కిమితి సం
బంధః (టీ) భర్తృహితే యుక్తే ఇతి సంబోధనం॥౪౨॥ నేతి॥ రాజ్యార్థం రాజ్యప్రయోజనం॥౪౩॥ పానాదర్థశ్చేత్యాదినోక్తముపపాదయతి-ధర్మలోప ఇత్యాదినా॥
కృతేఉపకారవిషయే అప్రతికుర్వతః ప్రత్యుపకారమకుర్వతః-మహాన్ ధర్మలోపో భవేత్ - ప్రత్యుపకారాకరణాత్ గుణవతో మిత్రస్య మిత్రత్వస్య నాశే సతి-మహా
నర్థలోపో భవేచ్చకారాత్కామలోపశ్చ॥౪౬॥ ఉక్తమేవార్థం విశదయతి॥ మిత్రం హీతి॥ సత్యధర్మపరాయణం మిత్రం అర్థగుణశ్రేష్ఠం-అత్ర గుణశబ్దః కామవాచీ అర్థ
కామాభ్యాం శ్రేష్ఠం హి-తాదృశం మిత్రం త్యజతా సుగ్రీవేణ-తద్ద్వయం అర్థకామద్వయం తు పరిత్యక్తమేవ-ధర్మే తు న వ్యవస్థితం ధర్మోపి పరిత్యక్త ఇత్యర్థః॥౪౭॥ తదితి॥
తత్తస్మాత్ హే కార్యతత్వజ్ఞ- కార్యైర్ధర్మార్థకామవిలోపహేతుభూతే మిత్రపరిత్యాగలక్షణే కార్యే ఏవం ప్రస్తుతే సతి-యదుత్తరం కార్యమస్మాభిః కార్యం కర్తవ్యం- త
దుదాహర్తుమర్హసీతి యోజనా॥౪౮॥ సేతి॥ ధర్మార్థసమాధియుక్తం ధర్మార్థధైర్యసంపాదకమిత్యర్థః-గతార్థా అవగతప్రయోజనా॥౪౯॥ నేతి॥ త్వదర్థకామస్య

గ్రీవస్య కామార్తత్వాదితి భావః-త్వదర్థ కామస్యత్వత్ప్రయోజనపరస్య-జనస్య సుగ్రీవస్య॥౫౦॥ కోపమితి ॥ గుణప్రకృష్టః ఉత్కృష్టవీర్యగుణః-అపకృష్టసత్త్వే
హీనబలే-సత్త్వావరుద్ధః వ్యవసాయయుక్తః॥ని॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీతు జంతుష్విత్యమరః। తపసశ్శాంతిరూపస్య ప్రసూతిః ఉత్పత్తిస్థానం॥౫౧॥ మ
ద్ద్రోషమేవ జానాసి న తు తద్ధేతూనిత్యత్రాహ-జానామీతి॥ హరివీరబంధోః రామస్య-రోషం జానామి-రోషమమోఘస్వరూపం జానామీత్యర్థః-కార్యస్య చ కా
లసంగం ఉద్యోగరూపకార్యస్య కాలవిళంబనం చ జానామి-జానామి కార్యం త్వయి యత్కృతం నః-యత్ వాలివధరూపం కార్యం నః అస్మాకం కృతం - త్వయి విద్యమా
నం తదపి జానామి-యదత్ర కార్యం అస్మిన్నుపకారే అస్మాభిః యత్సీతాన్వేషణాదికం కర్తవ్యం తచ్చాపి జానామి॥౫౨॥ తచ్చేతి॥ హే నరశ్రేష్ఠ-శరీరజస్య కామస్య బలం
యథా అవిషహ్యం తచ్చాపి జానామి-అద్య సుగ్రీవం యస్మిన్ జనే కామేన అసక్తం అనవరతం-అవబద్ధం జానామి-తం చ స్త్రీజనం జానామీతి యోజనా॥౫౩॥ లక్ష్మణసం
రంభోపశమనాయ స్వప్రాగల్భ్యేన లోకస్థితిం దర్శయతి-న కామతంత్రే ఇత్యాదినా ॥ త్వం యథా యేన ప్రకారేణ మన్యువశం ప్రపన్నః తేన ప్రకారేణ-కామతంత్రే
రతిక్రీడాదౌ-తవ బుద్ధిర్నాస్తి-కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చేత్తాదృశం న ద్విష్యా ఇతి భావః-కిం కామతంత్రప్రవణః కిమపి న జానాతీత్యత్రాహ-న దేశకాలావితి॥౫౪॥ తమితి॥
మమ సన్నికృష్టం సమీపస్థం-అత ఏవ కామవృత్తం కామవ్యాపారమితి క్రమేణ యోజనా॥౫౫॥ మహర్షయోఽపి కామవశాః- కిముత పృథగ్జన ఇత్యాహ- మహర్షయ
ఇతి॥ ధర్మతపసి అభికామయంత ఇతి ధర్మతపోభికామాః-కామస్య అభిలాషస్య అనుపశ్చాత్ కామో యేషాం తే కామానుకామాః- ప్రతిబద్ధమోహాః నియతస్త్రీవ్యా
మోహాః॥౫౬॥ ఇతీతి॥ సఖేలం సలీలం॥రా॥ ఇత్యేవమతి ॥పునస్సఖిలమితి సమ్యక్॥౫౭॥౫౮॥ తదితి॥ చారిత్రం రక్షితం త్వయా-అంతఃపురస్త్ర్యవలోకనమనుచితమి

హి గచ్ఛేత్సత్త్వావరుద్ధస్తపసః ప్రసూతిః॥౫౧॥ జానామి రోషం హరివీరబంధో జానామి కార్యస్య చ కాలసంగమ్। జానామి కార్యం త్వయి య
త్కృతం నస్తచ్చాపి జానామి యదత్ర కార్యమ్॥౫౨॥ తచ్చాపి జానామి యథావిషహ్యం బలం నరశ్రేష్ఠ శరీరజస్య। జానామి యస్మింశ్చ జనే వబద్ధం కా
మేన సుగ్రీవమసక్తమద్య॥౫౩॥ న కామతంత్రే తవ బుద్ధిరస్తి త్వం వై యథా మన్యువశం ప్రపన్నః। న దేశకాలౌ హి న చార్థధర్మావవేక్షతే కామర
తిర్మనుష్యః॥౫౪॥ తం కామవృత్తం మమ సన్నికృష్టం కామాభియోగాచ్చ నివృత్తలజ్జమ్। క్షమస్వ తావత్పరవీరహంతస్త్వద్భ్రాతరం వానరవం
శనాథమ్॥౫౫॥ మహర్షయో ధర్మతపోభికామాః కామానుకామాః ప్రతిబద్ధమోహాః। అయం ప్రకృత్యా చపలః కపిస్తు కథం న సజ్జేత సుఖేషు రాజా
॥౫౬॥ ఇత్యేవముక్త్వా వచనం మహార్థం సా వానరీ లక్ష్మణమప్రమేయమ్। పునస్సఖేలం మదవిహ్వలం చ భర్తుర్హితం వాక్యమిదం బభాషే॥౫౭॥
ఉద్యోగస్తు చిరాజ్ఞప్తస్సుగ్రీవేణ నరోత్తమ। కామస్యాపి విధేయేన తవార్థప్రతిసాధనే॥౫౮॥ ఆగతా హి మహావీర్యా హరయః కామరూపిణః। కో
టీశతసహస్రాణి నానానగనివాసినః॥౫౯॥ తదాగచ్ఛ మహాబాహో చారిత్రం రక్షితం త్వయా। అచ్ఛలం మిత్రభావేన సతాం దారావలోకనమ్॥

త్వాత్ ప్రయోజనపరస్య॥౫౦॥ రోషమితి॥ అపకృష్టసత్త్వే సత్త్వగుణహీనే-క్షుద్ర ఇత్యర్థః-సత్త్వావరుద్ధః రజస్తమసోః అననుప్రవేశాయ సత్త్వగుణేన నిరుద్ధః-తపసః ప్రసూతి
రుపశమరూపతపస ఉత్పత్తిస్థానం॥టీ॥ సత్త్వగుణేన నిరుద్ధః సత్త్వగుణప్రధాన ఇతి యావత్ ॥౫౧॥ అస్మద్దోషమేవ నివారయంతీ త్వం తద్ధేతుం న జానాసీత్యత ఆహ॥ జానా
మీతి॥ హరివీరబంధోః రామస్య రోషం రోషస్వభావం జానామి-కార్యస్య ఉద్యోగరూపకార్యస్య కాలసంగం కాలవిళంబం చ జానామి-కార్యం త్వయి యత్కృతం నః య
ద్వాలివధరూపకార్యం - నోఽస్మాకం త్వయి విద్యమానం తదపి జానామి-యదత్ర కార్యమస్మిన్నుపకారే అస్మాభిః యత్సీతాన్వేషణాదికం కర్తవ్యం-తచ్చాపి జానామి ॥
౫౨॥ తచ్చేతి॥ హే నరశ్రేష్ఠ శరీరజస్య కామస్య బలం యథా అవిషహ్యం-తచ్చాపి జానామి-అద్య సుగ్రీవం యస్మిన్ జనే కామేన అసక్తమనవరతమవబద్ధం జానామి-తం
స్త్రీజనం జానామీతి యోజనా॥౫౩॥ లక్ష్మణసంరంభోపశమనార్థం స్వప్రాగల్భ్యేన సఖేలోక్తిమాహ॥ న కామతంత్ర ఇత్యాది ॥ త్వం యథా యేన ప్రకారేణ మన్యు
వశం ప్రపన్నః- తేన ప్రకారేణ మే వ కామతంత్రే జలక్రీడాదౌ తవ బుద్ధిర్నాస్తి- కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చేత్ తాదృశం న ద్వేక్ష్యతీతి భావః- కామతంత్రప్రవణః కిమపి న జానా
తీత్యాహ-న దేశకాలావితి॥౫౪॥టీ॥ కించ వి శేషతో రాజ్ఞః కామాసక్తిర్నాశ్చర్యకారిణీత్యభిప్రాయేణాహ .మహర్షయ ఇతి॥ కామమనుసృత్య కామయంత ఇతి కా
మానుకామాః॥౫౬॥టీ॥ ఉద్యోగ ఇతి॥ అర్థప్రతిసాధనే కార్యసాధనవిషయే॥౫౮॥ తదితి॥ చారిత్రం రక్షితం-అంతఃపురస్త్ర్యవలోకనం అనుచితమితి అత్ర ప్రవిష్టతాత్వ.

తిష్ఠహి రేవతిష్ఠతాత్త్వయా సదాచారస్సమ్యగనుష్ఠిత ఇత్యర్థః- శరణాగతరక్షణాచారస్త్వయా సమ్యగనుష్ఠిత ఇతి వా- అచ్ఛలం అదోషావహం॥౨౫॥ తారయా ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకం వాక్యం। సమావృతం పరివృతం- సంరబ్ధతరః కుపితతరః- అత ఏవ రక్తాక్షశ్చ॥౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః **

అథ సుగ్రీవం ప్రతి రామసందేశకథనం చతుస్త్రింశే- తమప్రతిహతమిత్యాది॥౧॥ క్రుద్ధమిత్యాది ॥ మహేంద్రస్యధ్వజ ఇవ ఉత్పపాత- స్వలంకృత ఇత్యుభయవిశేషణం ॥౨॥ * ఉత్పపాతేతి॥ మహేంద్రస్య ధ్వజో యథా స్వలంకృతః తథా స్వలంకృతో హరిశ్రేష్ఠః - సౌవర్ణమాసనం హిత్వా మహాధ్వజ ఇవోత్పపాతేతి సంబంధః॥౩॥ ఉత్పతంతమితి॥ అనూత్పేతుః పశ్చాదుత్పేతుః॥౪॥ ఉత్పతంతమనూత్పేతురితి సమ్యక్॥౪॥ సంరక్తేతి ॥ సంరక్తనయనః- మదేనేతి శేషః॥౫॥౬॥ యస్త్వితి ॥ అధర్మ ఇతి చ్ఛేదః॥౭॥ శతమితి॥ పురుషః అశ్వానృతే అశ్వవిషయానృతే- శతం హంతి- శతాశ్వహననదోషభాక్ భవేదిత్యర్థః- ఏవం గవానృతే గోవిషయానృతే- సహస్రం హంతి- సహస్రగోహననదోషభాక్ భవేత్ -పురుషానృతే ఆత్మానం స్వజనం హంతి- ఆత్మస్వజనహననదోషభాక్ భవేదిత్యర్థః- మహాపురుషరామవిషయానృతే తు సర్వహనన దోషభాక్ భవేదితి భావః॥౯॥ పూర్వమితి॥ తన్మిత్రకార్యం న ప్రతికరోతి పునర్న కరోతి॥౧౦॥ గీతోయమితి ॥ బ్రహ్మణా స్వాయంభువమనునా ॥౧౧॥ బ్రహ్మఘ్నే చేతి ॥ ని

౨౫॥ తారయా చాభ్యనుజ్ఞాతస్త్వరయా చాపి చోదితః* ప్రవివేశ మహాబాహురభ్యంతరమరిందమః। తతస్సుగ్రీవమాసీనం కాంచనే పరమాసనే*
మహార్హాస్తరణోపేతే దదర్శాదిత్యసన్నిభమ్ । దివ్యాభరణచిత్రాంగం దివ్యరూపం యశస్వినమ్ * దివ్యమాల్యాంబరధరం మహేంద్రమివదు
ర్జయమ్। దివ్యాభరణమాల్యాభిః ప్రమదాభిస్సమావృతమ్* సంరబ్ధతరరక్తాక్షో బభూవాంతకసన్నిభః॥౨౪॥ రుమాం తు వీరః పరిరభ్య గాఢం వరా
సనస్థో వరహేమవర్ణః। దదర్శ సౌమిత్రిమదీనసత్త్వం విశాలనేత్రస్సువిశాలనేత్రమ్॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే- త్రయస్త్రింశస్సర్గః**

తమప్రతిహతం క్రుద్ధం ప్రవిష్టం పురుషర్షభః । సుగ్రీవో లక్ష్మణం దృష్ట్వా బభూవ వ్యథితేంద్రియః॥౧॥ క్రుద్ధం నిశ్శ్వసమానం తం ప్రదీప్తమివ
తేజసా । భ్రాతుర్వ్యసనసంతప్తం దృష్ట్వా దశరథాత్మజమ్ * ఉత్పపాత హరిశ్రేష్ఠో హిత్వా సౌవర్ణమాసనమ్ । మహాన్మహేంద్రస్య యథా స్వ
లంకృత ఇవ ధ్వజః॥౩॥ ఉత్పతంతమనూత్పేతూ రుమాప్రభృతయః స్త్రియః । సుగ్రీవం గగనే పూర్ణచంద్రం తారాగణా ఇవ॥౪ ॥ సంరక్తనయనశ్శ్రీ
మాన్విచచాల కృతాంజలిః । బభూవావస్థితస్తత్ర కల్పవృక్షో మహానివ॥ ౫॥ రుమాద్వితీయం సుగ్రీవం నారీమధ్యగతం స్థితమ్ । అబ్రవీల్లక్ష్మణః క్రుద్ధ
స్సతారం శశినం యథా॥౬॥ సత్త్వాభిజనసంపన్నస్సానుక్రోశో జితేంద్రియః । కృతజ్ఞస్సత్యవాదీ చ రాజా లోకే మహీయతే॥ ౭॥ యస్తు రాజా స్థితో
ధర్మే మిత్రాణాముపకారిణామ్। మిథ్యా ప్రతిజ్ఞాం కురుతే కో నృశంసతరస్తతః॥౮॥ శతమశ్వానృతే హంతి సహస్రం తు గవానృతే ఆత్మానం స్వజనం హం
తి పురుషః పురుషానృతే॥౯॥ పూర్వం కృతార్థో మిత్రాణాం న తత్ప్రతికరోతి యః। కృతఘ్నస్సర్వభూతానాం స వధ్యః ప్లవగేశ్వర॥౧౦॥ గీతోయం బ్రహ్మ
ణా శ్లోకస్సర్వలోకనమస్కృతః। దృష్ట్వా కృతఘ్నం క్రుద్ధేన తం నిబోధ ప్లవంగమ॥౧౧॥ బ్రహ్మఘ్నే చ సురాపే చ చోరే భగ్నవ్రతే తథా। నిష్కృతిర్విహి

యా సదాచారో రక్షిత ఇతి భావః- అచ్ఛలం అదోషావహమిత్యర్థః॥౨౫॥ తారయా చేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం॥ ప్రమదాభిస్సమంతత ఇత్యత్ర ప్రమదాభిః స
మమితి ఛేదః- ప్రమదాభిస్సమం సుగ్రీవం దదర్శ- తతః సంరబ్ధతరరక్తాక్షో బభూవేతి సంబంధః॥ టీ॥ అరిందమః అరిషడ్వర్గజేతా॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ******************************

టీ॥ తమితి॥ లక్ష్మణస్తారయా ప్రసాదితోపి క్రుద్ధో వర్తతే మమాపరాధే నేతి సుగ్రీవో వ్యథితేంద్రియో బభూవ॥౫॥ టీ ॥ రుమాద్వితీయం- సత్యపి స్త్రీసమూహే ప్రాధా
న్యాదేవముక్తం॥ ౭॥ యఇతి॥ యస్తు రాజా స్థితో ధర్మ ఇత్యత్ర అధర్మ ఇతి చ్ఛేదః॥౮॥ శతమితి॥ పురుషః అశ్వానృతే అశ్వవిషయానృతే శతం హంతి- శతాశ్వహననదో
షభాగ్భవేదిత్యర్థః- ఏవం గవానృతే గోవిషయానృతే సహస్రం హంతి- సహస్రగోహననదోషభాగ్భవేత్ -పురుషానృతే ఆత్మానం స్వజనం హంతి - ఆత్మస్వజనహ
ననదోషభాగ్భవేదిత్యర్థః- మహాపురుషరామవిషయానృతే తు సర్వహననదోషభాగ్భవేదితి భావః॥౯॥ అనృతవాదినో దోషమభిధాయ కృతఘ్నస్య దోషమాహ॥

స్మృతిః ప్రాయశ్చిత్తం॥౧౩॥నన్వితి॥కృతమిచ్ఛతా ఉపకారంస్మరతా॥ ౧౪ ॥సత్వమితి॥మండూకరావిణంమండూకగ్రహణార్థంమండూకవద్రౌతి-తమివవంచకం త్వాంనజానాతీత్యర్థః॥౧౮॥రామస్య సందిష్టంవాక్యమభిధాయ ప్రకృతకార్యోచితంస్వవాక్యమాహ-నమానమితి॥ఇక్ష్వాకువరస్యకార్ముకచ్యుతాః బాణాః వజ్రసన్నిభాః- నపశ్యసినాద్రాక్షీః నూనం-తతోనామతస్మాత్ ఖలు-సుఖంనిషేవసే-సుఖీసన్ రామకార్యంమనసాపినావేత్సి సఇతియోజనా॥౨౦॥నూనంత్వమితి॥నమానమితివాపాఠః॥౨౧॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- చతుస్త్రింశస్సర్గః. ❋

అథపునస్తారయాలక్ష్మణసాంత్వనంపంచత్రింశే-తథాబ్రువాణమిత్యాది॥౧॥నైవమితి॥వక్తవ్యఃపరుషమితిశేషః॥౨॥నైవేతి॥జిహ్మఃకుటిలః॥౩॥ఉపకారమితి॥విస్మృతఇతికర్తరినిష్ఠా-అనైర్యద్దుష్కరంతం ఉపకారంవిస్మృతఇతియోజనా॥౬॥ఘృతాచ్యామితి॥ విశ్వామిత్రో ఘృతాచ్యామాసక్తోదశవర్షాణిఅహోఽమన్యతదినమమన్యత- ఘృతాచీశబ్దేనాత్ర మేనకైవోచ్యతే-మేనకాసంగస్యబాలకాండేఽభిధానాత్ ॥౭॥అత్రఘృతాచీశబ్దో మేనకాయానామాంతరం॥తాందదర్శమహాతేజా మేనకాంకుశికాత్మజఇత్యాదినాతస్యాంవసంత్యాంవర్షాణిపంచపంచచరాఘవేత్యం తేనవిశ్వామిత్రస్య మేనకాయాం దశవర్షాసక్తిర్బాలకాండేఽభిహితత్వాత్ ॥౮॥దేహేతి॥దేహధర్మంగతస్యశరీరస్వభావంప్రాప్తస్య-కామంకామవర్తనం॥౯॥అపరాధమంగీకృత్యసాంత్వయిత్వా ఇదానీంవిచార్యమాణేఅపరా

తాఽసక్భిఃకృతఘ్నేనాస్తినిష్కృతిః॥౧౨॥అనార్యస్త్వంకృతఘ్నశ్చమిథ్యావాదీచవానర।పూర్వంకృతార్థోరామస్యనతత్ప్రతికరోషియత్ ॥౧౩॥న
నునామకృతార్థేనత్వయారామస్యవానర । సీతాయామార్గణేయత్నఃకర్తవ్యఃకృతమిచ్ఛతా॥౧౪॥సత్వంగ్రామ్యేషుభోగేషుసక్తోమిథ్యా
ప్రతిశ్రవః । నత్వాంరామోవిజానీతేసర్పంమండూకరావిణమ్॥౧౫॥మహాభాగేనరామేణపాపఃకరుణవేదినా ।హరీణాంప్రాపితోరాజ్యంత్వం
దురాత్మామహాత్మనా॥౧౬॥కృతంచేన్నాభిజానీషేరామస్యాక్లిష్టకర్మణః।సద్యస్త్వంనిశితైర్బాణైర్హతోద్రక్ష్యసివాలినమ్॥౧౭॥నచసంకుచి
తఃపంథాయేనవాలీహతోగతః । సమయేతిష్ఠసుగ్రీవమావాలిపథమన్వగాః॥౧౮॥ నమానమిక్ష్వాకువరస్యకార్ముకచ్యుతాన్శరాన్పశ్యసివజ్రసన్ని
భాన్ । తతస్సుఖంనామనిషేవసేసుఖీనరామకార్యంమనసాప్యవేక్షసే॥౧౯॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.*********
తథాబ్రువాణంసౌమిత్రింప్రదీప్తమివతేజసా ।అబ్రవీల్లక్ష్మణంతారాతారాధిపనిభాననా॥౧॥నైవంలక్ష్మణవక్తవ్యోనాయంపరుషమర్హతి
హరీణామీశ్వరశ్శ్రోతుంతవవక్త్రాద్విశేషతః॥౨॥నైవాకృతజ్ఞస్సుగ్రీవోనశఠోనాపిదారుణః । నైవానృతకథోవీరనజిహ్మశ్చకపీశ్వరః॥౩॥ ఉపకా
రంకృతంతేనవీరోనాప్యయంవిస్మృతఃకపిః।రామేణవీరసుగ్రీవోయదన్యైర్దుష్కరంరణే॥౪॥రామప్రసాదాత్కీర్తించకపిరాజ్యంచశాశ్వతమ్।ప్రా
ప్తవానిహసుగ్రీవోరుమాంమాంచపరంతప ॥ ౫ ॥ సుదుఃఖంశయితఃపూర్వంప్రాప్యేదంసుఖముత్తమమ్ । ప్రాప్తకాలంనజానీతేవిశ్వామిత్రో
యథామునిః ॥ ౬ ॥ ఘృతాచ్యాంకిలసంసక్తోదశవర్షాణిలక్ష్మణ ।అహోఽమన్యతధర్మాత్మావిశ్వామిత్రోమహామునిః॥౭॥సహిప్రాప్తంనజా
నీతేకాలంకాలవిదాంవరః । విశ్వామిత్రోమహాతేజాఃకింపునర్యఃపృథగ్జనః॥ ౮ ॥ దేహధర్మంగతస్యాస్యపరిశ్రాంతస్యలక్ష్మణ । అవితృప్తస్యకా
మేష్వమితి॥౧౦॥టీ॥ఉక్తేర్థేసమ్మతిమాహ-౧౧॥ఇత్యయంశ్లోకఃకృతఘ్నందృష్ట్వా బ్రహ్మణాగీతః-తంనిబోధేత్యన్వయః-నమస్కృతఃఆదృతఇత్యర్థః॥ ౧౩ ॥ కర్తవ్యంప్రత్యుపకారమాహ॥నన్వితి॥కృతమిచ్ఛతా ఉపకారంస్మరతా॥౧౪॥సత్వమితి॥సర్పంమండూకరావిణం-మండూకగ్రహణార్థంసర్పోమండూకవద్రౌతి-తమివవంచకం త్వాంనాజ్ఞాసీదిత్యర్థః॥౧౫॥రామసందిష్టంవాక్యమభిధాయ ప్రకృతకార్యోచితంస్వవాక్యమాహనమానమితి ॥ ఇక్ష్వాకువరస్యకార్ముకాత్ చ్యుతాన్ బాణాన్ వజ్రసన్నిభాన్నపశ్యసినద్రాక్షీః - నూనంతతోనామతస్మాత్ ఖలుసుఖంనిషేవసే-సుఖీసన్ రామకార్యంమనసాపినావేత్సి సఇతియోజనా॥౧౯॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుస్త్రింశస్సర్గః. ************************

౩॥టీ॥ఉపకారమితి॥అత్ర యచ్ఛబ్దస్యఉక్తార్థమాత్రపరామర్శిత్వాన్నపుంసకత్వమవిరుద్ధం॥౬॥ఘృతాచ్యామితి॥అత్రఘృతాచీశబ్దోమేనకాయానామాంతరం॥టీ॥అహఃఏకదినంఅమన్యత-విషయాసక్త్యేతిభావః॥౭॥టీ॥సహీతి॥పృథగ్జనః ప్రాకృతస్తుచ్ఛఇత్యర్థః॥౮॥ దేహేతి॥ దేహధర్మంగతస్యశరీరస్వభావంప్రాప్త

ధ ఏవ నాస్తీత్యాహ-నచేతి॥నిశ్చయార్థం నిశ్చయరూపమర్థం-సుగ్రీవాభిప్రాయమితియావత్॥౧౧॥ప్రసాదయ ఇతి॥సంరంభః అభినివేశః॥ ౧౨ ॥ రుమామితి॥ధన ధాన్యేత్యత్ర ధనశబ్దో హస్తిరథాశ్వాదిపరః-వసుశబ్దో రత్నపరః॥౧౩॥సమానేష్యతీతి॥సమానేష్యతి ఘటయిష్యతి-నిహత్యేత్యత్ర ల్యబభావ ఆర్షః॥౧౮॥ తేనశక్యా ఇతి॥ తే-నశక్యా ఇతిచ్ఛేదః- తే రాక్షసాః-హంతుం నశక్యాః-రావణోపి శేషేణాసహాయేన సుగ్రీవేణ హంతుం నశక్యః॥౧౭॥తర్హి రావణవృత్తాంతస్సర్వోపి ప్యాఖ్యాయతా మిత్యత్రాహ-ఏవమితి॥ఆగమః స్వయమవగమః-శ్రవాత్ శ్రవణాత్ - అత్ర సుగ్రీవేణ యుద్ధాయ నిర్గమకాలే తారయాంగదోక్తరామసుగ్రీవసఖ్యకరణే విహితేప తాదృశో రావణః-సుగ్రీవో దుర్బలః-తం కథం రామోవలంబత ఇతి వాలినోక్తమితిజ్ఞేయం॥౧౯॥శ్రవాత్తస్మాద్బ్రవీమ్యహమితి పాఠః॥౨౦॥ కృతేతి ॥ అత్ర సీతాన్వేష ణకార్యవిషయే-సుగ్రీవేణ పురా త్వదాగమనాత్పూర్వమేవ-సంస్థా వ్యవస్థా - త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం నాగంతవ్యమిత్యేవంరూపా-యథా యేన ప్రకారేణ కృతా త థా-అద్య అస్మిన్దినే-తైరాగంతవ్యం॥౨౪॥తవహీతి॥హిశబ్దః పాదపూరణే-సర్వాః హరివరవనితాః-తవేదం ముఖం నిరీక్ష్య ప్రథమభయస్య శంకితాః- వాలివధజనిత

మేషు కామం తుం తుమిహార్హసి॥౯॥నచరోషవశం తాత గంతుమర్హసి లక్ష్మణ । నిశ్చయార్థమవిజ్ఞాయ సహసా ప్రాకృతో యథా॥౧౦॥సత్వయు క్తాహి పురుషాస్త్వద్విధాః పురుషర్షభ । అవిమృశ్య న రోషస్య సహసా యాంతి వశ్యతామ్॥ ౧౧॥ప్రసాదయే త్వాం ధర్మజ్ఞ సుగ్రీవార్థే సమాహి తా। మహాన్రోషసముత్పన్నస్సంరంభస్త్యజ్యతామయమ్॥౧౨॥రుమాం మాం కపిరాజ్యం చ ధనధాన్యవసూని చ।రామప్రియార్థం సుగ్రీవస్త్యజేది తి మతిర్మమ॥౧౩॥సమానేష్యతి సుగ్రీవస్సీతయా సహ రాఘవమ్ । శశాంకమివ రోహిణ్యా నిహత్వా రావణం రణే॥౧౪॥శతకోటిసహస్రాణి లంకా యాం కిల రాక్షసాః ।అయుతాని చ షట్త్రింశత్సహస్రాణి శతాని చ ॥ అహత్వా తాంశ్చ దుర్ధర్షాన్ రాక్షసాన్కామరూపిణః।నశక్యో రావణో హంతుం యేన సా మైథిలీ హృతా॥ ౧౬ ॥ తేనశక్యా రణే హంతుమసహాయేన లక్ష్మణ । రావణః క్రూరకర్మా చ సుగ్రీవేణ విశేషతః॥౧౭॥ఏవమాఖ్యాత వాన్వాలీ సహ్యాభిజ్ఞో హరీశ్వరః।ఆగమస్తు న మే వ్యక్తశ్శ్రవాత్తస్మాద్బ్రవీమ్యహమ్॥౧౯॥త్వత్సహాయ నిమిత్తం వై ప్రేషితా హరిపుంగవాః।ఆనేతుం వానరాన్యుద్ధే సుబహూన్హరియూథపాన్ ॥ తాంశ్చ ప్రతీక్షమాణోయం విక్రాంతాన్సుమహాబలాన్ । రాఘవస్యార్థసిద్ధ్యర్థం న నిర్యాతి హ రీశ్వరః॥౨౦॥కృతా తు సంస్థా సౌమిత్రే సుగ్రీవేణ యథా పురా । అద్య తైర్వానరైస్సర్వైరాగంతవ్యం మహాబలైః॥౨౧॥ఋక్షకోటిసహస్రా ణి గోలాంగూలశతాని చ । అద్య త్వాముపయాస్యంతి జహి కోపమరిందమ॥ కోట్యోనేకాస్తు కాకుత్స్థ కపీనాం దీప్తతేజసామ్॥౨౪॥తవహి ము

స్యకామం కామవ గ్తనం॥౯॥అపరాధమంగీకృత్య సాంత్వయిత్వా ఇదానీం విచార్యమాణే అపరాధ ఏవ నాస్తీత్యాహ-నచేతి ॥ నిశ్చయార్థం నిశ్చయరూపమర్థం సుగ్రీ వాభిప్రాయమితియావత్॥౧౦॥టీ॥సత్వేతి॥అవిమృశ్య అవిచార్య॥౧౧॥టీ॥ప్రసాదయ ఇతి॥సంరంభః సంభ్రమః॥౧౪॥టీ॥అథ నైవ రావణః కిం న హన్యత ఇత్యత ఆహ శతకోటీత్యాది॥కిలేతి వార్తాయాం॥౧౬॥ తేనేతి॥అత్ర నకారోనుషజ్యతే- తేన రాక్షసవధేన వినా రావణవధస్యాశక్యత్వేన- అసహాయేన సహాయరహితేన సుగ్రీవే ణ క్రూరకర్మా రావణోపి శేషతో రణే హంతుం నశక్యశ్చ నశక్య ఏవేతి యోజనా॥౧౭॥ఏవమాఖ్యాతవానితి॥నను సహాయరహితేన సుగ్రీవేణ రావణో హంతుం నశక్య ఇతిచ-పూర్వోక్తం రావణబలాదికం తారా రామైవ వాలీకదా బ్రవీదితి చేత్ -తారాముఖేనాంగదోక్తరామసుగ్రీవసఖ్యకరణవృత్తాంతశ్రవణానంతరమతిబలపరాక్రమ రావణనిరసనవిషయే మాం విహాయ దుర్బలం సుగ్రీవం రామః కథమవలంబత ఇతి-తారాయాః ప్రత్యుత్తరత్వేనోక్తవానిత్యవగమ్యతే॥టీ॥పూర్వం సుగ్రీవో రావణం హత్వా సీతాం సమానేష్యతీత్యుక్తం ఇదానీం న సమర్థో రావణహనన ఇతి తద్వైవోచ్యతే-ఏతత్పూర్వోత్తరవిరుద్ధమిత్యత ఆహ-ఆగమ ఇతి ॥ఆగమస్సీతాప్రాప్తిలక్ష ణః కార్యాగమస్సుగ్రీవేణ భవిష్యతీతి న వ్యక్తః నస్ఫుటః - తర్హి రావణహననే సుగ్రీవో నిమిత్తమితి కథం బ్రవీషీత్యత ఆహ- శాపాదితి - తస్య రావణస్య కర్మప్రా ప్తశాపాత్ కపిభిస్సహాయైః రావణో నజీవిష్యతీతి నందికేశ్వరశాపాదిత్యర్థః॥శాపాత్తస్య బ్రవీమ్యహమిత్యస్య వ్యాఖ్యాతుః పాఠః)॥౨౦॥కృతేతి॥హేసౌమిత్రే అ త్ర సీతాన్వేషణకార్యవిషయే-సుగ్రీవేణ పురా త్వదాగమనాత్పూర్వమేవ-సంస్థా వ్యవస్థా త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం నాగంతవ్యమిత్యేవంరూపా - యథా యేన ప్ర కారేణ కృతా-తథా అద్య అస్మిన్దినే తైర్మహాబలై రాగంతవ్యమితి యోజనా॥౨౪ ॥తవహీతి॥హరివరవనితాః తవేదం ముఖం నిరీక్ష్య ప్రథమభయశంకితాః వాలివ

భయశంకితాస్సత్యఃరోషాద్ధేతోః-తుతజస మేనయ నే-నిరీక్షమాణాఃశాంతింనయాంతిహీనయాం త్యేవ- ప్రథమభయ స్యశంకితా ఇతికర్మణిషష్ఠీ-సలోకావ్యయే త్యా దినాషష్ఠీ ప్రతిషేధేపితత్ప్రయోగఆర్షః॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచత్రింశస్సర్గః.

అథలక్ష్మణసుగ్రీవసౌహృదభాషణంషట్త్రింశే ॥ ఇత్యుక్తఇత్యాది॥౧॥ తస్మిన్నితి॥సుమహాత్మా ప్రసమితిఆన్మహాతఇత్యాకారాభావఆర్షః- క్లిన్నంఆర్ద్రం॥ రా॥సుమహాత్ సుమహాంతం॥౨॥తతఇతి॥బహుగుణంబహువిధభోగప్రదంమహత్ దివ్యం॥౪॥ ప్రణష్టేతి॥ఇదంపూర్వోక్తంసర్వం॥౫॥క ఇతి॥ తాదృశంవిక్రమంప్రతిక ర్తుం- తాదృశస్యవిక్రమస్యప్రతికర్తుమిత్యర్థః॥౬॥సీతామితి ॥ సహాయమాత్రేణమయేత్యుపలక్షణేతృతీయా-స్వయమేవార్థసాధకఃఅహంతుతస్యపరికరమా త్రమితిభావః॥౧౦॥యదీతి॥అతిక్రాంతంఅతిక్రమణం-క్షమితవ్యంక్షంతవ్యం॥తనిశ్లోకి॥ఇదంకృతాపరాధస్యేతిపూర్వోపదిష్టార్థస్యానుష్ఠానం-కించిదితిఅధికాతిక్రమ ణస్యప్రసాదనేనానివర్త్యత్వం-యదీతిస్వల్పస్యాప్యసంభావనాచద్యోత్యతే-విశ్వాసాదితిబుద్ధిపూర్వాపరాధవ్యావృత్తిః - ప్రణయేనేతిఅతిక్రమస్యాభాసత్వం ప్రేష్యస్యేతిబుద్ధిపూర్వకవాస్తవాపరాధేపిక్షంతవ్యమితివ్యంజితం-క్షమితవ్యమిత్యుక్త్యాఅతుమర్హేప్రత్యవాయోపివ్యంజితః-నకశ్చిన్నాపరాధ్యతీతివిశ్వాసప్రణ క్షమిదంనిరీక్ష్యకోపాత్తుతజనిభేనయ నేనిరీక్షమాణాః।హరివరవనితానయాంతిశాంతింప్రథమభయస్యహిశంకితాస్సర్వాః ॥ ౫౩౪ ॥ *****

************************ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః************************

ఇత్యుక్తస్తారయావాక్యంప్రశ్రితంధర్మసంహితమ్ । మృదుస్వభావస్సౌమిత్రిఃప్రతిజగ్రాహతద్వచః॥౧ ॥తస్మిన్ప్రతిగృహీతేతువాక్యే హరిగణేశ్వరః।లక్ష్మణాత్సుమహత్త్రాసంవస్త్రంక్లిన్నమివాత్యజత్ ॥౨॥తతఃకంఠగతంమాల్యంచిత్రంబహుగుణంమహత్ ।చిచ్ఛేదవిమదశ్చాసీత్సుగ్రీ వోవానరేశ్వరః॥౩॥సలక్ష్మణంభీమబలంసర్వవానరసత్తమః । అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంసుగ్రీవస్సంప్రహర్షయన్ ॥ ౪ ॥ప్రణష్టాశ్రీశ్చకీర్తిశ్చకపి రాజ్యంచశాశ్వతమ్ । రామప్రసాదాత్సౌమిత్రేపునః ప్రాప్తమిదంమయా॥౫॥కశ్శక్తస్తస్యదేవస్యఖ్యాతస్యస్వేనకర్మణా।తాదృశంవిక్రమంవీ రప్రతికర్తుమరిందమ॥౬॥సీతాం ప్రాప్స్యతిధర్మాత్మావధిష్యతిచరావణం।సహాయమాత్రేణమయారాఘవస్స్వేనతేజసా॥౭॥సహాయకృత్యం కింతస్యయేనసప్తమహాద్రుమాః । శైలశ్చవసుధాచైవబాణేనైకేనదారితాః॥౮॥ధనుర్విస్ఫారయాణస్యయస్యశబ్దేనలక్ష్మణ ।సశైలాకంపితాభూ మిస్సహాయైస్తస్యకిన్నువై ॥౯॥ అనుయాత్రాంనరేంద్రస్యకరిష్యేహంనరర్షభ । గచ్ఛతోరావణంహంతుంవైరిణంసపురస్సరమ్॥౧౦ ॥యది కించిదతిక్రాంతంవిశ్వాసాత్ప్రణయేనవా । ప్రేష్యస్యక్షమితవ్యం మేనకశ్చిన్నాపరాధ్యతి॥ ౧౧ ॥ఇతితస్యబ్రువాణస్యసుగ్రీవస్యమహాత్మనః । అ భవల్లక్ష్మణఃప్రీతఃప్రేమ్ణాచైవమువాచహ॥౧౨॥సర్వథాహిమమభ్రాతాసనాథోవానరేశ్వర । త్వయానాథేనసుగ్రీవప్రశ్రితేనవిశేషతః ॥౧౩॥ యస్తేప్రభావస్సుగ్రీవయచ్చతేశౌచమార్జవమ్ । అర్హస్త్వంకపిరాజ్యస్యశ్రియంభోక్తుమనుత్తమామ్॥౧౪ ॥సహాయేనచసుగ్రీవత్వయారామః ప్రతాపవాన్ । వధిష్యతిరణేశత్రూనచిరాన్నాత్రసంశయః॥౧౫॥ధర్మజ్ఞస్యకృతజ్ఞస్యసంగ్రామేష్వనివర్తినః । ఉపపన్నంచయుక్తంచసుగ్రీ

ధజనితశంకితాస్సత్యఃరోషాద్ధేతోఃక్షతజసమేనయ నేసరీక్షమాణాః-శాంతింనయాంతిహీనయాం త్యేవ-ప్రథమభయస్యేతికర్మణిషష్ఠీ॥౫౩౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరత ర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచత్రింశస్సర్గః.**********************

౧॥టీ॥తస్మిన్నితి॥స్నానానంతరంక్లిన్నమార్ద్రంవస్త్రమివ॥౨॥తతఇతి॥బహుగుణంబహువిధభోగప్రదం-మహత్ దివ్యం॥టీ॥చిచ్ఛేదత్యాజ-విమదః నేతిభా వః॥౫॥కఇతి॥కఃశక్తః కోసదక్షః॥౬॥సీతామితి॥సహాయమాత్రేణమయేతిఉపలక్షణేతృతీయా-స్వయమేవార్థసాధకః-అహంతుతస్యపరికరమాత్రమితిభావః॥౯॥ అ న్వితి॥నరేంద్రస్యరామస్య-అనులను స్సృత్యయాత్రాంకరిష్యే॥౧౦॥యదీతి॥అతిక్రాంతం అతిక్రమణం॥టీ॥ విశ్వాసాత్ ఆశ్రితమపరాధినమపినబాధతఇతిజ్ఞానా దిత్యర్థః - ప్రేష్యస్యపరిచారకస్యక్షమితవ్యం - తత్రహేతుమాహ-కశ్చిదితికశ్చిదపినాపరాధ్యతీతిన-పరిచారకేషుమధ్యేసర్వోప్యపరాధీ- తస్మాత్ క్షంతవ్యమితి భావః॥౧౩॥టీ॥యస్తేప్రభావస్సుగ్రీవయచ్చతేశౌచమార్జవమిత్యత్రతేనేత్యధ్యాహారః॥౧౫॥ధర్మజ్ఞస్యేతి॥ఉపపన్నమసూనాం-యుక్తంయుక్తియుక్తం॥౧౬॥నో

యపాత్రభూతస్య స్వల్పాపరాధత్వే౽పి అయమపరాధస్సర్వత్ర వర్జనీయ ఇతి భావః॥౧౭॥ధర్మజ్ఞస్యేతి॥ఉపపన్నం అర్హం యుక్తం యుక్తియుక్తం॥౧౮॥ దోషజ్ఞ ఇతి॥ దోషజ్ఞః స్వదోషజ్ఞః లోకేహి సమర్థః పురుషః స్వదోషమపహ్నుతే నతు ప్రకాశయతి - నత థా త్వమితి భావః॥౧౯॥స్వోక్తపరుషవాక్యానాం రామోక్తత్వశంకామాభూదితి స్వేనైవోక్తత్వముపపాదయన్ స్వాపరాధం శమయతి - యచ్చేతి॥భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణాసహ్యం విలాపం॥తన్నిర్మోకి॥శోకాభిభూతస్యేత్యనేన రామః స్వభావతః పరుషభాషణం న వక్తీతి వ్యజ్యతే - ఉచ్యమానో౽పి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యత ఇతి ప్రసిద్ధేరితి భావః - తాదృశస్య రామస్య భాషణం శ్రుత్వా మయా త్వముక్త ఇత్యనేన ఉక్తానువాదస్యాదోషత్వం వ్యంజితం - తచ్చేతి సూచనస్యాపి యద్భవేదిత్యనువాదితా ప్రయుక్తమిత్యర్థః - అత్రేదం వేదితవ్యం - కార్యాభిసంధిసద్భావేజాగ్రతి స్వామిన శ్రీరామస్య సన్నిధిం ప్రతిగంతవ్యత్వరాం విస్మృత్య భోగప్రసంగసంగేనానన్యపరత్వాత్సమయాతిలంఘనాపరాధం కృతవతి మహారాజే - లక్ష్మణకోపవేగం నిరీక్ష్య మిత్రశ్రేష్ఠేన హనుమతా - కృతాపరాధస్యహి తే నాన్యం పశ్యామ్యహం క్షమం । అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాదితి మహారాజాయ హితోపదేశే కృతే సతి - మహారాజో౽పి ప్రబుద్ధ్వా - యది కించిదతిక్రాంతం విశ్వాసాత్ప్రణయేన వా। ప్రేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి కథనేన భగవద్విషయే కృతాపరాధేనాపి భాగవతక్షమాపణే కృతే సతి తస్మిన్ భగవానపరాధాన్ క్షమయతే - తతో భగవదపచారరహితస్సర్వత్ర కైంకర్యయోగ్యో భవతీత్యనమర్థం విశదీచకార - తదనంతరం - యచ్చ శోకాభిభూతస్య క్రోధాద్రామస్య భాషితం । మయా త్వం పరుషాణ్యుక్తస్తచ్చ త్వం క్షంతుమర్హసీతి లక్ష్మణస్తావదాత్మీయపరుషవాక్యానాం శోకవివశరామక్రోధసువేక్ష్య తదనురూపాణి వ్యాక్యాన్యుక్తానీతి సోపాధికత్వముపపాద్య - సోపాధికస్వాపరాధనివృత్తయే సుమిత్రాత్మజస్సుగ్రీవం ప్రసాదయన్ సాపరాధేషు శ్రీవైష్ణవేషు పశ్చాత్తాపేన కృతప్రాయశ్చిత్తేష్వపరాధాన్నివృత్తేషు చ సత్సు సాపరాధదశాయాం స్వాచరితానామపచారాణాం వ్యుదాసార్థం తే ప్రసాదనీయా ఇతి శాస్త్రార్థప్రకటనం కృతవానితి భావః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః॥*********************** అథ సర్వవానరసమానయనం సప్తత్రింశే॥ఏవమిత్యాది॥౧॥ మహేంద్రాదయః పంచ శైలాః - తరుణేతి - పశ్చిమాయాం దిశి యే స్థితాః తేషు యే వానరాః స్థితా ఇతి యోజనా - అస్తగిరిపర్యంతపర్వతేష్విత్యర్థః - ఆదిత్యభవనే ఉదయగిరౌ - పద్మాః చందనవిశేషాః - మనశ్శిలాగుహావాసాః మనశ్శిలామయగుహావాసాః మహారుణో మహారుణాఖ్య యత్ర యచ్ఛబ్దో నాస్తి తత్రాధ్యాహర్తవ్యః - సామేతి - కల్పైః ఉపాయైః స

వత ఏవ భాషితమ్॥౧౮॥దోషజ్ఞస్సతి సామర్థ్యే కో న్యో భాషితుమర్హతి ।వర్జయిత్వా మమ జ్యేష్ఠం త్వాం చ వానరసత్తమ॥౧౭॥సదృశశ్చాసి రా
మస్య విక్రమేణ బలేన చ । సహాయో దైవతైర్దత్తశ్చిరాయ హరిపుంగవ॥౧౮॥కింతు శీఘ్రమితో వీర నిష్క్రమ త్వం మయా సహ । సాంత్వయస్వ
వయస్యం త్వం భార్యాహరణకర్శితమ్॥౧౯॥యచ్చ శోకాభిభూతస్య శ్రుత్వా రామస్య భాషితమ్ । మయా త్వం పరుషాణ్యుక్తస్తచ్చ త్వం క్షంతుమర్హ
సి॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో లక్ష్మణేన మహాత్మనా।హనుమంతం స్థితం పార్శ్వే సచివం త్విదమబ్రవీత్॥౧॥మహేంద్రహిమవద్వింధ్యకైలాసశిఖరేషు చ।మం
దరే పాండుశిఖరే పంచశైలేషు యే స్థితాః ॥ తరుణాదిత్యవర్ణేషు భ్రాజమానేషు సర్వతః । పర్వతేషు సముద్రాంతే పశ్చిమాయాం తు యే దిశి ॥ ఆ
దిత్యభవనే చైవ గిరౌ సంధ్యాభ్రసన్నిభే । పద్మతాళవనం భీమం సంశ్రితా హరిపుంగవాః ॥ అంజనాంబుదసంకాశాః కుంజరప్రతిమౌజసః । అంజ
నే పర్వతే చైవ యే వసంతి ప్లవంగమాః ॥ మనశ్శిలాగుహావాసా వానరాః కనకప్రభాః । మేరుపార్శ్వగతాశ్చైవ యే ధూమ్రగిరిసంశ్రితాః ॥ తరు

షజ్ఞ ఇతి॥దోషజ్ఞః విద్వాన్॥ని॥విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ ఇత్యమరః॥౧౯॥స్వోక్తపరుషవాక్యానాం రామోక్తత్వశంకామాభూదితి స్వేనైవోక్తముపపాదయన్ స్వాపరాధం శమయతి॥యచ్చేతి॥రామస్య భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణాసహ్యవిలాపం॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః
౧ ॥ మహేంద్రేతి ॥ పంచశైలేషు పరిగణితమహేంద్రాదిమందరాంతేషు ॥ తరుణాదీత్యేతి ॥ అస్తమయపర్వతం పరితః సౌవర్ణాః షష్టిసహస్రాణి గిరయస్సంతి తేషు ॥ ఆదిత్యభవన ఇతి॥ఆదిత్యో౽స్మిన్ భవతి ప్రాదుర్భవతీత్యాదిత్యభవనం ఉదయాద్రిః[టీ] యే స్థితా ఇతి సంబంధః॥ పద్మతాళేతి ॥ పద్మః చందనవృక్షవిశేషః॥టీ॥వ

మానయ తదర్థం ప్రేషయ॥ రా॥ మనశ్శిలాగుహావాసా ఇతి సమ్యక్ ॥ ౯ ॥ ప్రేషితా ఇతి॥ ప్రేషితదూతత్వరణార్థోక్తిః స్వస్య ప్రకృతకార్యే పూర్వమేవ సావధానతాం లక్ష్మణాయ ద్యోతయితుం॥౧౦॥ యే ప్రసక్తా ఇతి॥ దీర్ఘసూత్రాః చిరక్రియాః-ఉద్యోగం కుర్వాణా ఇవ కాలయాపకా ఇత్యర్థః॥౧౧॥ రా॥ అహోభిరితి హేతౌ తృతీయా॥౧౨॥ శతానీతి॥ బహుసంఖ్యాభిధానం లక్ష్మణాయ వానరాసంఖ్యేయత్వద్యోతనార్థం॥ రా ॥ ఆనేతృబహుసంఖ్యాభిధానమానేతవ్యానామసంఖ్యాతత్వం లక్ష్మణాయ ద్యోతయితుం॥౧౩॥౧౪॥ తే ఇతి॥ గమ్యత ఇతి గతిః వాసస్థానం-పృథివ్యాం సర్వాన్ హరీన్ ఆనయంత్వితి సంబంధః॥౧౫॥౧౬॥ తే పదమితి॥ పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః పక్షినక్షత్రమార్గగాస్సంతః-విష్ణువిక్రాంతం పదం ఆకాశం-ప్రయాతాః॥౧౭॥౧౮॥ రా॥ సుగ్రీవస్యాయయుశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవభయదర్శిన ఇతి పాఠః॥౧౯॥ తత ఇతి॥ యత్ర యేన హేతునా రాఘవో వర్తతే తతః తస్మాద్ధేతోః-తస్మాత్ గిరేః అంజనగిరేః నిర్యయుః॥ ౨౦॥ ౨౪॥ క్షీరోదేతి ॥ అత్రాపతన్ ద్రుతమిత్యనుషజ్యతే-సంఖ్యా న విద్యత ఇతి-ఉత్తరత్ర సంఖ్యాకీర్తనం ప్రధానాభిప్రాయేణ॥౨౫॥ రా॥ వనేభ్యో గహ్వరేభ్యశ్చ సరిద్భ్యశ్చ మహాజవా ఇతి పాఠః॥౨౬॥ యే త్వితి॥ తుశబ్దో హను

ణాదిత్యవర్ణాశ్చ పర్వతే చ మహారుణే । పిబంతో మధు మైరేయం భీమవేగాః ప్లవంగమాః ॥ వనేషు చ సురమ్యేషు సుగంధిషు మహత్సు చ । తాపసానాం చ రమ్యేషు వనాంతేషు సమంతతః ॥ తాంస్తాంస్త్వమానయ క్షిప్రం పృథివ్యాం సర్వవానరాన్ ॥ ౮ ॥ సామదానాదిభిస్సర్వైరాశు ప్రేషయ వానరాన్ ॥౯॥ ప్రేషితాః ప్రథమం యే చ మయా దూతా మహాజవాః । త్వరణార్థం తు భూయస్త్వం హరీన్ సంప్రేషయాపరాన్ ॥౧౦॥ యే ప్రసక్తాశ్చ కామేషు దీర్ఘసూత్రాశ్చ వానరాః । ఇహానయస్వ తాన్ సర్వాన్ శీఘ్రం తు మమ శాసనాత్ ॥౧౧॥ అహోభిర్దశభిర్యే హి నాగచ్ఛంతి మమాజ్ఞయా । హంతవ్యాస్తే దురాత్మానో రాజశాసనదూషకాః ॥౧౨॥ శతాన్యథ సహస్రాణాం కోట్యశ్చ మమ శాసనాత్ । ప్రయాంతు కపిసింహానాం దిశో మమ మతే స్థితాః ॥౧౩॥ మేఘపర్వతసంకాశాశ్ఛాదయంత ఇవాంబరమ్ । ఘోరరూపాః కపిశ్రేష్ఠా యాంతు మచ్ఛాసనాదితః ॥౧౪॥ తే గతిజ్ఞా గతిం గత్వా పృథివ్యాం సర్వవానరాః । ఆనయంతు హరీన్ సర్వాంస్త్వరితాః శాసనాన్మమ ॥౧౫॥ తస్య వానరరాజస్య శ్రుత్వా వాయుసుతో వచః । దిక్షు సర్వాసు విక్రాంతాన్ ప్రేషయామాస వానరాన్ ॥౧౬॥ తే పదం విష్ణువిక్రాంతం పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః । ప్రయాతాః ప్రహితా రాజ్ఞా హరయస్తత్క్షణేన వై ॥౧౭॥ తే సముద్రేషు గిరిషు వనేషు చ సరస్సు చ । వానరా వానరాన్ సర్వాన్ రామహేతోరచోదయన్ ॥౧౮॥ మృత్యుకాలోపమస్యాజ్ఞాం రాజరాజస్య వానరాః । సుగ్రీవస్యాయయుశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవభయదర్శినః ॥౧౯॥ తతస్తేఽంజనసంకాశా గిరేస్తస్మాన్మహాజవాః । తిస్రః కోట్యః ప్లవంగానాం నిర్యయుర్యత్ర రాఘవః ॥౨౦॥ అస్తం గచ్ఛతి యత్రార్కస్తస్మిన్ గిరివరే స్థితాః । తప్తహేమమహాభాసాస్తస్మాత్ కోట్యో దశ చ్యుతాః ॥౨౧॥ కైలాసశిఖరేభ్యశ్చ సింహకేసరవర్చసామ్ । తతః కోటిసహస్రాణి వానరాణాముపాగమన్ ॥౨౨॥ ఫలమూలేన జీవంతో హిమవంతముపాశ్రితాః । తేషాం కోటిసహస్రాణాం సహస్రం సమవర్తత ॥౨౩॥ అంగారకసమానానాం భీమానాం భీమకర్మణామ్ । వింధ్యాద్వానరకోటీనాం సహస్రాణ్యాపతన్ ద్రుతమ్ ॥౨౪॥ క్షీరోదవేలానిలయాస్తమాలవనవాసినః । నారికేళాశనాశ్చైవ తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే ॥౨౫॥ వనేభ్యో గహ్వరేభ్యశ్చ సరిద్భ్యశ్చ మహాజవాః । ఆగచ్ఛద్వానరీ సేనా పిబంతీవ దివాకరమ్ ॥౨౬॥ యే తు త్వరయితుం యాతా వానరాః సర్వవానరాన్ । తే వీరా హిమవచ్ఛైలం దదృశుః

లాశ్రోయ్యవృక్షావా॥౧౦॥ యే ప్రసక్తా ఇతి॥ దీర్ఘసూత్రాః చిరక్రియాః-ఉద్యోగం కుర్వాణా ఇవ కాలయాపకా ఇత్యర్థః॥౧౧॥౧౪॥ తే ఇతి॥ గతిం గమ్యత ఇతి గతిః నిలయం-పృథివ్యాం సర్వాన్ హరీన్ ఆనయంత్వితి సంబంధః॥౧౬॥ తే పదమితి॥ హరయః పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః పక్షినక్షత్రమార్గగాః-విష్ణువిక్రాంతం పదమాకాశం -తత్క్షణేన ప్రయాతా ఇతి సంబంధః॥౧౮॥ టీ॥ అథ దూతముఖేన సుగ్రీవాజ్ఞాశ్రవణానంతరం సర్వే పికపయస్సమాగతా ఇత్యాహ॥ మృత్యుకాలేతి॥ మృత్యుకాలోపమస్య ప్రళయకాలతుల్యస్య॥౧౯॥ తత ఇతి॥ యేన హేతునా రాఘవో వర్తతే-తస్మాద్ధేతోః అంజనసంకాశప్లవంగమానాం తిస్రః కోట్యః- తస్మాద్గిరేరంజనగిరేః నిర్యయురితి యోజనా॥౨౪॥ క్షీరోదేతి॥ అత్ర ఆపతన్ ద్రుతమిత్యనుషజ్యతే॥౨౬॥ యే త్వితి॥ యే తు త్వరయితుం యాతా ఇత్యుక్తా వానరాః పూర్వం నీలేన ప్రేషితాః-న తు హనుమతా

మత్ప్రేరితవానరవ్యావర్తకః-నీలేనపూర్వం ప్రేరితా ఇత్యర్థః- తేషామేవలక్ష్మణసన్నిధానే సమాగమనం-సద్యోహనుమత్ప్రేరితానాం తదసంభవాత్ -తం ప్రసి
ద్ధం॥౩౭॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తత్రింశస్సర్గః.*****************
అథరామేణసుగ్రీవసమాగమోష్టత్రింశే-ప్రతిగృహ్యేత్యాది॥ఉపాయనముపధాం॥౧॥౬॥ఏతేతి॥ఏతఆగచ్ఛత॥౯॥౧౦॥ ఇత్యుక్త్వేతి ॥ హరిభిఃవాహకహరిభిః.

స్తంమహోత్క్రమమ్॥౨౭॥తస్మిన్గిరివరేరమ్యే యజ్ఞో మాహేశ్వరః పురా। సర్వదేవమనస్తోషో బభౌ దివ్యో మనోహరః॥౨౮॥ అన్ననిష్యందజాతాని
మూలానిచఫలానిచ।అమృతాస్వాదకల్పాని దదృశుస్తత్ర వానరాః॥౨౯॥తదన్నసంభవం దివ్యం ఫలమూలం మనోహరమ్ । యః కశ్చిత్సకృదశ్నాతి
మాసం భవతి తర్పితః॥౩౦॥తానిమూలానిదివ్యాని ఫలానిచ ఫలాశనాః।ఔషధానిచదివ్యాని జగృహుర్హరియూథపాః॥౩౧॥ తస్మాచ్చ యజ్ఞాయత
నాత్పుష్పాణి సురభీణి చ । ఆనిన్యుర్వానరా గత్వా సుగ్రీవప్రియకారణాత్ ॥౩౨॥ తేతు సర్వే హరివరాః పృథివ్యాం సర్వవానరాన్। సంచోదయిత్వా
త్వరితా యూథానాం జగ్మురగ్రతః॥౩౩॥ తేతు తేన ముహూర్తేన యూథపాశ్శీఘ్రగామినః। కిష్కిన్ధాం త్వరయా ప్రాప్తాస్సుగ్రీవో యత్ర వాన
రః॥ ౩౪॥ తే గృహీత్వౌషధీస్సర్వాః ఫలం మూలంచ వానరాః।తం ప్రతిగ్రాహయామాసుర్వచనం చేదమబ్రువన్॥ ౩౫ ॥ సర్వే పరిగతాశ్శైలాస్స
ముద్రాశ్చ వనానిచ। పృథివ్యాం వానరాస్సర్వే శాసనాదుపయాంతి తే॥౩౬॥ఏవం శ్రుత్వా తతో హృష్టస్సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః।ప్రతిజగ్రాహ తత్ప్రీ
తస్తేషాం సర్వముపాయనమ్॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే-సప్తత్రింశస్సర్గః.**

ప్రతిగృహ్య చ తత్సర్వముపాయనముపాహృతమ్।వానరాన్సాంత్వయిత్వా చ సర్వానేవ వ్యసర్జయత్ ॥౧॥విసర్జయిత్వా స హరీన్ శూరాంస్తా
న్కృతకర్మణః। మేనే కృతార్థమాత్మానం రాఘవం చ మహాబలమ్॥౨॥స లక్ష్మణో భీమబలం సర్వవానరసత్తమమ్ ।అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం సు
గ్రీవం సంప్రహర్షయన్ * కిష్కిన్ధాయా వినిష్క్రామ యది తే సౌమ్య రోచతే॥౩॥తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య సుభాషితమ్*సుగ్రీవః పర
మప్రీతో వాక్యమేతదువాచ హ॥౪॥ఏవం భవతు గచ్ఛావః స్థేయం త్వచ్ఛాసనే మయా॥౫॥ తమేవముక్త్వా సుగ్రీవో లక్ష్మణం శుభలక్షణమ్ ।విసర్జ
యామాస తదా తారామన్యాశ్చ యోషితః॥౬॥ఏతేత్యుచ్చైర్హరివరాన్సుగ్రీవస్సముదాహరత్ ॥ ౭॥తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా హరయశ్శీఘ్ర
మాయయుః॥౮॥బద్ధాంజలిపుటాస్సర్వే యే స్యుః స్త్రీదర్శనక్షమాః॥ ౯॥తానువాచ తతః ప్రాప్తాన్ రాజార్కసదృశప్రభః* ఉపస్థాపయత క్షిప్రం
శిబికాం మమ వానరాః॥౧౦॥శ్రుత్వా తు వచనం తస్య హరయశ్శీఘ్రవిక్రమాః * సముపస్థాపయామాసుశ్శిబికాం ప్రియదర్శనామ్॥౧౧॥తాముపస్థా
పితాం దృష్ట్వా శిబికాం వానరాధిపః * లక్ష్మణారుహ్యతాం శీఘ్రమితి సౌమిత్రిమబ్రవీత్ ॥ ౧౦॥ఇత్యుక్త్వా కాంచనం యానం సుగ్రీవస్సూర్యసన్ని
భమ్ * బృహద్భిర్హరిభిర్యుక్తమారురోహ సలక్ష్మణః॥౧౧॥పాండురేణాతపత్రేణ ధ్రియమాణేన మూర్ధని * శుక్లైశ్చ వాలవ్యజనైర్ధూయమా
నైస్సమంతతః॥౧౨॥శంఖభేరీనినాదైశ్చ హరిభిశ్చాభినందితః * నిర్యయౌ ప్రాప్య సుగ్రీవో రాజ్యశ్రియమనుత్తమామ్॥౧౩॥సవానరశతైస్తీక్ష్ణై

అయం నిశ్చయో విశేషవాచితుశబ్దశ్రవణాత్ - లక్ష్మణసన్నిధౌ తదానీం ప్రేషితానాం తదానీమేవాగమనాసంభవాచ్చ ॥ ౨౭ ॥ అన్నేతి ॥ అన్ననిష్యందజాతాని
హోమద్రవ్యాజ్యాదీని స్రవణాజ్జాతాని-తత్ర యజ్ఞాయతనే॥౩౩॥ తేత్వితి॥ తేవానరాః కారణార్థం గతా యూథపాః॥టీ॥ తేత్వితి ॥ తేన ముహూర్తేన-సప్తమ్యర్థే
తృతీయా॥౩౭॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తత్రింశస్సర్గః. ***
టీ ॥ దూతాగమనానంతరం సుగ్రీవః కిమకార్షీదిత్యత ఆహ॥ప్రతిగృహ్యేతి॥ ౨ ॥ సలక్ష్మణ ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం॥౬॥ఏతేతి॥ ఏతఆగ
చ్ఛత॥౯॥౭॥టీ॥బద్ధేతి॥స్త్రీదర్శనక్షమాః అంతఃపురయువతిదర్శనయోగ్యా వశీకృతేంద్రియా ఇత్యర్థః॥౮॥టీ॥తానితి॥అర్కసదృశప్రభ ఇతి ఛేదః-ఉపస్థాపయత
ఆనయత॥౧౦॥టీ॥శ్రుత్వేతి॥శీఘ్రవిక్రమాః సత్వరపాదవిన్యాసాః-రాజ్ఞాం కాలవిళంబస్యాసహిష్ణుత్వాదితి భావః ॥ ౧౦॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ హరిభిఃవాహకైః(టీ)యు

౧౧॥౧౫॥ఆసాద్యేతి॥తథాభవత్కృతాంజలిపుటాఅభవన్॥౧౬॥౧౭॥తటాకమివ తాం దృష్ట్వా రామః కుట్మలపంకజమితి పాఠః॥౧౮॥పాదయోరితి॥ పూర్వం దూరాదంజలిః కృతా సంప్రతి సమీపే పాదయోః పతనం॥౧౯॥౨౧॥అమిత్రాణామితి॥త్రివర్గఫలభోక్తా యథాకాలం ధర్మార్థకామరూపఫలభోక్తా - అయథాకాలానుష్ఠానవైషమ్యం ద్యోతయతి తుశబ్దః-ధర్మేణ రాజధర్మేణ॥౨౨॥౨౪॥ప్రణష్టేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - దేవ త్వత్ప్రసాదాత్ తవ భ్రాతుః ప్రసాదాచ్చ కపిరాజ్యాదికం పునశ్చ ప్రాప్తం॥౨౫॥౨౬॥ఏతదితి॥ఆదాయ ఆహూయ॥౨౮॥శతైరిత్యాది॥అత్ర కేచిత్ పదమధ్యాహర్తవ్యం- కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః కపిశతైః ఆవృతాః ఆగమిష్యంతి- కేచిచ్ఛతసహస్రైరావృతా ఆగమిష్యంతి- కేచిత్కోటిభిరావృతా ఆగమిష్యంతి- కేచిదయుతైరావృతా ఆగమిష్యంతి- కేచిచ్ఛంకుభిః- కేచిదర్బుదైః కేచిన్మధ్యైః కేచిదంత్యైరావృతా ఆగమిష్యంతి- కేచిద్ధరయః సముద్రైరావృతా ఆగమిష్యంతి- కేచిత్పరార్ధైరావృతా ఆగమిష్యంతీతి యోజనా - సంఖ్యాలక్షణముక్తం జ్యోతిశ్శాస్త్రే॥శ్లో॥ఏకదశశతమస్మాత్సహస్రమయుతం తతః పరం లక్షం।ప్రయుతం కోటిమథార్బుదమబ్జం ఖర్వం నిఖర్వం చ॥తస్మాన్మహాసరోజం శంకుం సరితాంపతిం త్వంతం । మధ్యం పరార్ధమాహుర్యథోత్తరం దశగుణం తథా జ్ఞేయమితి॥హరియూథపా ఇత్యేతత్ప్రథమాంతవిశేషణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే॥౩౧॥౩౩

బహుభిశ్శస్త్రపాణిభిః॥ పరికీర్ణో యయౌ తత్ర యత్ర రామో వ్యవస్థితః॥౧౪॥ స తం దేశమనుప్రాప్య శ్రేష్ఠం రామనిషేవితమ్॥ అవాతరన్మహాతేజాశ్శిబికాయాస్స లక్ష్మణః॥౧౫॥ ఆసాద్య చ తతో రామం కృతాంజలిపుటోభవత్ ॥ కృతాంజలౌ స్థితే తస్మిన్ వానరాశ్చాభవంస్తథా॥౧౬॥ తటాకమివ తద్దృష్ట్వా రామః కుట్మలపంకజమ్ ॥ వానరాణాం మహత్సైన్యం సుగ్రీవే ప్రీతిమానభూత్ ॥౧౮॥ పాదయోః పతితం మూర్ధ్నా తముత్థాప్య హరీశ్వరమ్ ॥ ప్రేమ్ణా చ బహుమానాచ్చ రాఘవః పరిషస్వజే॥౧౯॥ పరిష్వజ్య చ ధర్మాత్మా నిషీదేతి తతోబ్రవీత్ ॥ ౨౦॥ తం నిషణ్ణం తతో దృష్ట్వా క్షితౌ రామోబ్రవీద్వచః॥౨౦॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ యస్తు కాలే నిషేవతే॥ విభజ్య సతతం వీర స రాజా హరిసత్తమ॥౨౧॥ హిత్వా ధర్మం తథార్థం చ కామం యస్తు నిషేవతే ॥ స వృక్షాగ్రే యథా సుప్తః పతితః ప్రతిబుధ్యతే॥౨౨॥ అమిత్రాణాం వధే యుక్తో మిత్రాణాం సంగ్రహే రతః ॥ త్రివర్గఫలభోక్తా తు రాజా ధర్మేణ యుజ్యతే॥౨౩॥ ఉద్యోగసమయస్త్వేష ప్రాప్తశ్శత్రువినాశన॥ సంచింత్యతాం హి పింగేశ హరిభిస్సహ మంత్రిభిః॥౨౪॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో రామం వచనమబ్రవీత్ ॥౨౫॥ ప్రణష్టా శ్రీశ్చ కీర్తిశ్చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతమ్। త్వత్ప్రసాదాన్మహాబాహో పునః ప్రాప్తమిదం మయా ॥ తవ దేవ ప్రసాదాచ్చ భ్రాతుశ్చ జయతాం వర॥౨౬॥ కృతం న ప్రతికుర్యాద్యః పురుషాణాం స దూషకః॥౨౭॥ ఏతే వానరముఖ్యాశ్చ శతశశ్శత్రుసూదన। ప్రాప్తాశ్చాదాయ బలినః పృథివ్యాం సర్వవానరాన్॥౨౮॥ ఋక్షాశ్చావహితాశ్శూరా గోలాంగూలాశ్చ రాఘవ । కాంతారవనదుర్గాణామభిజ్ఞా ఘోరదర్శనాః॥౨౯॥ దేవగంధర్వపుత్రాశ్చ వానరాః కామరూపిణః॥ స్వైస్స్వైః పరివృతాస్సైన్యైర్వర్తంతే పథి రాఘవ॥౩౦॥ శతైశ్శతసహస్రైశ్చ కోటిభిశ్చ ప్లవంగమాః । అయుతైశ్చావృతా వీరాశ్శంకుభిశ్చ పరంతప॥ అర్బుదైరర్బుదశతైర్మధ్యైశ్చాంత్యైశ్చ వానరాః । సముద్రైశ్చ పరార్ధైశ్చ హరయో హరియూథపాః ॥ ఆగమిష్యంతి తే రాజన్ మహేంద్రసమవిక్రమాః॥౩౧॥ మేరు

క్తం అవలంబితం॥౧౩॥టీ॥స ఇతి॥పరికీర్ణః పరివేష్టితః॥౧౫॥ఆసాద్యేతి॥తథా అభవన్-కృతాంజలిపుటా అభూవన్॥౨౧॥అమిత్రాణామితి॥ త్రివర్గఫలభోక్తా ధర్మార్థకామఫలానుష్ఠాతేత్యర్థః॥అయథాకాలానుష్ఠానవైషమ్యద్యోతకస్తుశబ్దః ధర్మేణ రాజధర్మేణ॥౨౩॥ ప్రణష్టేతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ హే దేవ త్వత్ప్రసాదాత్ తవ భ్రాతుః ప్రసాదాచ్చ-ఇదం రాజ్యాదికం పునః ప్రాప్తమితి సంబంధః॥౨౬॥ఏత ఇతి॥ ఆదాయ ఆహూయ॥టీ॥ స్వస్యోపకారవిస్మరణం నాస్తీతి ద్యోతయితుమాహ॥ఏత ఇతి॥౨౮॥శతైరిత్యాది॥అత్ర కేచిత్పదమధ్యాహర్తవ్యం- కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః-కపిశతైః ఆవృతా ఆగమిష్యంతి కేచిత్సహస్రైరావృతాః- కేచిత్కోటిభిరావృతాః- కేచిదర్బుదైః- కేచిదర్బుదశతైః- కేచిన్మధ్యైః- కేచిదంత్యైః- కేచిత్సముద్రైః కేచిత్పరార్ధైరావృతా ఆగమిష్యంతీతి యోజనా ॥ హరియూథపా ఇత్యేతత్ ప్రథమాంతవిశేషణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే- శతసహస్రం లక్షం శతలక్షం కోటిః అయుతం దశసహస్రం కోటిలక్షం శంకుః- శంకుసహస్రమర్బుదం- అర్బుదాద్దశగుణం మధ్యం- అస్మాద్దశగుణోంత్యః- అస్మాద్వింశతిగుణస్సముద్రః అస్మాత్ త్రింశద్గుణః పరార్ధః ॥ టీ ॥శతాదయః పరార్ధాంతాశ్శబ్దాస్సంఖ్యావాచకాః॥

తతఇతి ॥ ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః వికసితనీలోత్పలదర్శనీయవర్ణః॥౩౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కిన్ధా
కాండవ్యాఖ్యానే-అష్టత్రింశస్సర్గః. ***************** అథసర్వవానరసేనాసమాగమనమేకోనచత్వారింశే-ఇతిబ్రువాణమిత్యాది॥౧॥ యదింద్ర ఇత్యా
ది॥త్వద్విధః త్వాదృశస్సత్పురుషః-మిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్ ప్రత్యుపకారంకుర్యాత్ -నతచ్చిత్రమితిసంబంధః-శోభనం ప్రత్యుపకారరూపం- సుహృత్ శోభనహృ
దయః॥౨॥జహారేతి॥ఇంద్రేణఈప్సితాం పౌలోమీంతత్పితుఃపులోమస్యానుమత్యాఅనుహ్లాదోజహార-ఇంద్రస్త్వనుమంతారంపులోమంహత్వా తాంపునరానీయో
దవహదితిపౌరాణికీకథాజ్ఞేయా॥౭॥ఏతస్మిన్నితి ॥ సమభివర్తత సమభ్యవర్తత-మూర్ఛితా వ్యాప్తవతా॥౯॥అథసేనాసముదాయవ్యాప్తిమాహ-తతఇతి॥ తతః ర
జోవ్యాప్త్యనంతరం॥౧౦॥నిమేషేతి॥తతః సేనాసముదాయవ్యాప్త్యనంతరం-నాదేయైః నదీతీరవనభవైః -పార్వతేయైః పర్వతోత్పన్నైః - వనచారిభిః-ఆవృతేతి

మందరసంకాశా వింధ్యమేరుకృతాలయాః। తే త్వామభిగమిష్యంతి రాక్షసం యే సబాంధవమ్ । నిహత్య రావణం సంఖ్యే హ్యానయిష్యంతి మైథిలీమ్ ॥
౩౩॥తతస్తముద్యోగమవేక్ష్య బుద్ధిమాన్ హరిప్రవీరస్య నిదేశవర్తినః। బభూవ హర్షాద్వసుధాధిపాత్మజః ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః॥౩౪॥ ఇతి
శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే-అష్టత్రింశస్సర్గః- ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో ధర్మభృతాంవరః। బాహుభ్యాం సంప
రిష్వజ్య ప్రత్యువాచ కృతాంజలిమ్॥౧॥యదింద్రో వర్షతే వర్షం న తచ్చిత్రం భవేత్క్వచిత్ ।ఆదిత్యో వా సహస్రాంశుః కుర్యాద్వితిమిరం నభః * చం
ద్రమా రశ్మిభిః కుర్యాత్పృథివీం సౌమ్య నిర్మలామ్। త్వద్విధో వాపి మిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్పరంతప * ఏవం త్వయి న తచ్చిత్రం భవేద్యత్తే సౌమ్య శో
భనమ్। జానామ్యహం త్వాం సుగ్రీవ సతతం ప్రియవాదినమ్ * త్వత్సనాథస్సఖే సంఖ్యే జేతాస్మి సకలానరీన్ ।త్వమేవ మే సుహృన్మిత్రం సాహాయ్యం
కర్తుమర్హసి॥౨॥జహారాత్మవినాశాయ వైదేహీం రాక్షసాధమః। వంచయిత్వా తు పౌలోమీమనుహ్లాదో యథా శచీమ్* నచిరాత్తం హనిష్యామి రా
వణం నిశితైశ్శరైః।పౌలోమ్యాః పితరం దృప్తం శతక్రతురివాహవే॥౭॥ఏతస్మిన్నంతరే చైవ రజస్సమభివర్తత।ఉష్ణాం తీవ్రాం సహస్రాంశోశ్ఛాద
యద్గగనే ప్రభామ్ * దిశః పర్యాకులాశ్చాసన్ రజసా తేన మూర్ఛితాః।చచాల చ మహీ సర్వా సశైలవనకాననా॥౯॥ తతో నగేంద్రసంకాశైస్తీక్ష్ణదం
ష్ట్రైర్మహాబలైః।కృత్స్నా సంఛాదితా భూమిరసంఖ్యేయైః ప్లవంగమైః॥౧౦॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ తతస్తైర్హరియూథపైః । కోటీశతపరీవా
రైః కామరూపిభిరావృతా * నాదేయైః పార్వతీయైశ్చ సాముద్రైశ్చ మహాబలైః ।హరిభిర్మేఘనిర్హ్రాదైరన్యైశ్చ వనచారిభిః॥౧౧॥ తరుణాది
త్యవర్ణైశ్చ శశిగౌరైశ్చ వానరైః ।పద్మకేసరవర్ణైశ్చ శ్వేతైర్మేరుకృతాలయైః * కోటీసహస్రైర్దశభిః శ్రీమాన్పరివృతస్తదా ।వీరశ్శతవలిర్నా

౩౩॥తతఇతి॥ ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః- వికసితనీలోత్పలవద్దర్శనీయవర్ణః॥౩౪ ॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యా
యాం-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః. ***************** ౧ ॥ *త్వద్విధ ఇతి॥త్వద్విధస్త్వాదృశః సత్పురుషః-మిత్రాణాం ప్రతికు
ర్యాత్ -ప్రత్యుపకారంకుర్యాత్ నతచ్చిత్రమితిసంబంధః*ఏతదితి॥హేసౌమ్య త్వయి యచ్ఛోభనం ప్రత్యుపకారలక్షణం భవేత్ -ఏతత్ నచిత్రమితిసంబంధః*త్వ మే॥
సుహృత్ శోభనహృదయః॥టీ॥వర్షతే-ఆత్మనేపదమార్షం-త్వద్విధః త్వాదృశః సత్పురుషః ప్రతికుర్యాన్నతచ్చిత్రమితిసంబంధః-యథేంద్రాదీనాం ప్రవర్షణాదిశీలత్వం
నాశ్చర్యకరం తద్వత్త్వయ్యపిప్రత్యుపకారశీలత్వాదికం నవిస్మయావహమిత్యర్థః॥౨॥జహారేతి॥అత్రేంద్రేణేప్సితాం పౌలోమీం-తత్పితుః పులోమస్యానుమత్యా తా
మనుహ్లాదోజహార-ఇంద్రస్త్వనుమంతారంపులోమంహత్వా-తతస్తాం ప్రత్యానీతవానితి పౌరాణికీ ప్రసిద్ధిరనుసంధేయా॥౭॥టీ॥ఏతస్మిన్నితి॥ఏతస్మిన్నంతరే రామసుగ్రీవ
సల్లాపావసరే*దిశ ఇతి॥మూర్ఛితా వ్యాప్తవతా॥౯॥తతఇతి॥రజోవ్యాప్త్యనంతరం-అనేన శ్లోకేన సేనాసముదాయవ్యాప్తిరుచ్యతే॥౧౦॥నిమేషేతి॥తతః సేనాస
ముదాయవ్యాప్త్యనంతరం * నాదేయైరితి॥అన్యైశ్చ వనచారిభిరావృతేతి పూర్వేణ సంబంధః॥టీ॥నాదేయైః నదీజాతైః-నద్యాదిభ్యోఢక్ -పార్వతీయైః - పర్వతా
చ్ఛః - తతఆగతఇత్యణ్ ప్రత్యయః॥౧౧॥*టీ॥వానరమాత్రాగమం సముక్త్వా ఇదానీం తత్సంఖ్యావిశిష్టకపివరాగమనమాహ- కోటీత్యాదినా॥౧౪॥ తతఇతి ॥ త్రా

పూర్వేణాన్వయః||౧౪||తతఇతి || తారాయాః పితా సుషేణః||౧౫||తథేతి||రుమాయాః పితా తారః||౧౬||౨౦|| మహాచలేతి|| కోటిభిః కోటిసంఖ్యాకైః ||౨౧||౨౩||
దరీముఖశ్చేతి||సుగ్రీవం సముపస్థితః ప్రాప్తః||రా||సుగ్రీవం సముపస్థితమితిపాఠః||౨౪||మైందశ్చేతి||అదృశ్యతాం అదృశ్యతాం||౨౭||రుమణ్వానితి|రుమణ్వాన్నామ
విక్రాంతో వానరో వానరేశ్వర మాయయా||౨౮||౩౦||తతఇతి|| తారాద్యుతిః నక్షత్రతుల్యప్రభః- తారః రుమాయాః పితురన్యోయం||రా|| తతస్తారాద్యుతిస్తారో
హరిర్భీమపరాక్రమ ఇతి పాఠః|| ౩౪||కైలాసేతి|| కోటిసహస్రేణోపలక్షితైర్వానరైర్వృత ఇతి సంబంధః||౩౫||నళ ఇతి|| కోటిశతేనేత్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా
౩౬||౩౭||ఆగతా ఇతి||పృథివ్యాం విశిష్టాశ్చ అప్రాకృతాః- దేవయోనయ ఇత్యర్థః- సర్వవానరాశ్చ ప్రాకృతవానరాశ్చ- ఆగతా ఏవ||౩౯|| ఆప్లవంత ఇతి|| ఆప్లవం

మవానరః ప్రత్యదృశ్యత||౧౪||తతః కాంచనశైలాభస్తారాయా వీర్యవాన్పితా |అనేకైర్దశసాహస్రైః కోటిభిః ప్రత్యదృశ్యత||౧౫||తథాపరేణ కో
టీనాం సహస్రేణ సమన్వితః | పితా రుమాయాస్సంప్రాప్తస్సుగ్రీవశ్వశురో విభుః||౧౬||పద్మకేసరసంకాశస్తరుణార్కనిభాననః | బుద్ధిమాన్వా
నరశ్రేష్ఠస్సర్వవానరసత్తమః * అనీకైర్బహుసాహస్రైర్వానరాణాం సమన్వితః | పితా హనుమతశ్శ్రీమాన్ కేసరీ ప్రత్యదృశ్యత||౧౭||గోలాం
గూలమహారాజో గవాక్షో భీమవిక్రమః | వృతః కోటిసహస్రేణ వానరాణామదృశ్యత||౧౮||ఋక్షాణాం భీమవేగానాం ధూమ్రశ్శత్రునిబర్హ
ణః| వృతః కోటిసహస్రాభ్యాం ద్వాభ్యాం సమభివర్తత||౨౦||మహాచలనిభైర్ఘోరైః పనసో నామ యూథపః | ఆజగామ మహావీర్యస్తిసృభిః కో
టిభిర్వృతః||౨౧||నీలాంజనచయాకారో నీలో నామాథ యూథపః | అదృశ్యత మహాకాయః కోటిభిర్దశభిర్వృతః ||౨౨|| తతః కాంచనశైలాభో గవ
యో నామ యూథపః | ఆజగామ మహావీర్యః కోటిభిర్దశభిర్వృతః||౨౩||దరీముఖశ్చ బలవాన్ యూథపోభ్యాయయౌ తదా |వృతః కోటిసహస్రేణ
సుగ్రీవం సముపస్థితః||౨౪||మైందశ్చ ద్వివిదశ్చోభావశ్విపుత్రౌ మహాబలౌ |కోటికోటిసహస్రేణ వానరాణామదృశ్యతామ్||౨౫||గజశ్చ బలవాన్వీ
రః కోటిభిస్తిసృభిర్వృతః | ఆజగామ మహాతేజాస్సుగ్రీవస్య సమీపతః||౨౬||ఋక్షరాజో మహాతేజా జాంబవాన్నామ నామతః| కోటిభిర్దశ
భిః ప్రాప్తస్సుగ్రీవస్య వశేస్థితః||౨౭ ||రుమణ్వాన్నామ విక్రాంతో వానరో వానరేశ్వరమ్|ఆయయౌ బలవాంస్తూర్ణం కోటీశతసమావృతః||౨౮
తతః కోటిసహస్రాణాం సహస్రేణ శతేన చ |పృష్ఠతోనుగతః ప్రాప్తో హరిభిర్గంధమాదనః||౨౯||తతః పద్మసహస్రేణ వృతశ్శంకుశతేన చ|యువరా
జోంగదః ప్రాప్తః పితృతుల్యపరాక్రమః||౩౦ ||తతస్తారాద్యుతిస్తారో హరిర్భీమపరాక్రమః | పంచభిర్హరికోటీభిర్దూరతః ప్రత్యదృశ్యత||౩౧||
ఇంద్రజానుః కపిర్వీరో యూథపః ప్రత్యదృశ్యత| ఏకాదశానాం కోటీనామీశ్వరస్తైశ్చ సంవృతః||౩౨||తతో రంభస్త్వనుప్రాప్తస్తరుణాదిత్యసన్ని
భః |అయుతేనావృతశ్చైవ సహస్రేణ శతేన చ||౩౩||తతో యూథపతిర్వీరో దుర్ముఖో నామ వానరః| ప్రత్యదృశ్యత కోటీభ్యాం ద్వాభ్యాం పరివృతో
బలీ||౩౪||కైలాసశిఖరాకారైర్వానరైర్భీమవిక్రమైః | వృతః కోటిసహస్రేణ హనుమాన్ ప్రత్యదృశ్యత||౩౫||నళశ్చాపి మహావీర్యస్సంవృతో ద్రు
మవాసిభిః | కోటీశతేన సంప్రాప్తస్సహస్రేణ శతేన చ||౩౬||తతో దధిముఖశ్శ్రీమాన్ కోటిభిర్దశభిర్వృతః|సంప్రాప్తోభిమతస్తస్య సుగ్రీవస్య
మహాత్మనః||౩౭||శరభః కుముదో వహ్నిర్వానరో రంహ ఏవ చ|ఏతే చాన్యే చ బహవో వానరాః కామరూపిణః* ఆవృత్య పృథివీం సర్వాం పర్వతాంశ్చ వ
నాని చ |యూథపాస్సమనుప్రాప్తాస్తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే||౩౮||ఆగతాశ్చ విశిష్టాశ్చ పృథివ్యాం సర్వవానరాః||౩౯||ఆప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గర్జం

తారాయాః పితా సుషేణః||౧౫||తథేతి|| రుమాయాః పితా తారః||౨౦|| మహాచలేతి|| తిసృభిః కోటిభిరుపలక్షితైః మహాచలనిభైర్వానరైః వృతఇతి సంబంధః|| ౩౦|| తత
ఇతి||తారః రుమాపితురన్యః కశ్చిత్ ||౩౧||టీ||ఇంద్రేతి|| తైః ఏకాదశకోటిసంఖ్యాకైః కపిభిరిత్యర్థః||౩౪|| కైలాసేతి || కోటిసహస్రేణోపలక్షితైః వానరైః వృతఇ
తి సంబంధః||౩౫||నలశ్చేతి||కోటిశతేన సహస్రేణ శతేన చేత్యుపలక్షణే తృతీయా||౩౬||౩౭||ఆగతా ఇతి|| పృథివ్యాం విశిష్టాశ్చ సర్వే వానరాః - ఆగతాశ్చ ఆగతా ఏవ||
టీ||పృథివ్యాం విశిష్టా అప్రాకృతా దేవయోనయః- సర్వవానరాః ప్రాకృతవానరాశ్చ||౩౯||ఆప్లవంత ఇతి || ఆప్లవంతః ఆ సమంతాత్ ప్లవంతః లంఘయంతః|| ౪౦||

తః-అభ్రగణాః మేఘగణాః॥౧౯॥ సూర్యమభ్రగణా ఇవేతి పాఠః॥౨౦॥ కుర్వాణా ఇతి॥ న్యవేదయన్-ఆత్మానమితి శేషః॥౨౧॥ అపర ఇతి॥ సంయమ్య వస్త్రాదికం సంకుచితం కృత్వా-సన్నమ్యేతి చ పాఠః॥౨౨॥ సుగ్రీవేతి॥ సుగ్రీవః ప్రాంజలిస్త్వరితస్సన్ సర్వాన్ రామే నివేదయిత్వా స్థితః తానబ్రవీచ్చ-తదేవాహ-యథేతి-భో వానరేంద్రాః పర్వతాదిషు స్వానిబలాని యథాసుఖం నివేశయిత్వా బలజ్ఞో యూథపః-స్వం బలం-ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం-ఈష్టే-ఈశో భవేత్ - లిఙర్థే లట్-యద్వా రామే నివేదయిత్వా తదధీనం కృత్వా-అబ్రవీత్ తత్తస్య రూపమబ్రవీత్ -యథేతి-వానరేంద్ర ఇతి చ పాఠః- సుగ్రీవః బలం ప్రతిపత్తుమీష్టే స్మ॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.************************

అథ సీతాన్వేషణాయ పూర్వస్యాం దిశి సుగ్రీవేణ వినత ప్రేషణం చత్వారింశే-అథ రాజేత్యాది॥౧॥ ఆగతా ఇతి॥ మద్విషయవాసినః మదవగత దేశవాసినః॥౨॥ విషయో యస్య యోఽజ్ఞాతస్తత్ర శబ్దాదికేష్వపీత్యమరః॥ యద్వా మద్రాజ్యవాసినః॥౨॥౩॥ ఖ్యాతేతి॥ ఖ్యాతకర్మాపదానాః కర్మ-దూరలంఘనాది క్రియా- అపదానం పూర్వవృత్తం విస్మయనీయశత్రునిరసనం ఖ్యాతే కర్మాపదానే యేషాం తే తథా-కోట్యగ్రశ ఇతి బహుసంఖ్యోపలక్షణం॥౪॥ నిదేశేతి॥ గురుహితే స్వామిహితే॥౫॥ తఇమ ఇతి॥ బహుసాహస్రైర్భీమవిక్రమైరనీకైస్సహితాః-తఇమ ఇత్యంగుళ్యా నిర్దేశః-ప్రాప్తకాలం కాలోచితం॥౬॥ కామమితి॥ ఏషాం కార్యం ఏభిః కర్తవ్యం-మమ విదితం

తశ్చప్లవంగమాః* అభ్యవర్తంత సుగ్రీవం సూర్యమభ్రగణా ఇవ॥౨౦॥ కుర్వాణా బహుశబ్దాంశ్చ ప్రహృష్టా బాహుశాలినః శిరోభిర్వానరేంద్రాయ సుగ్రీవాయ న్యవేదయన్॥౨౧॥ అపరే వానరశ్రేష్ఠాస్సంయమ్య చ యథోచితమ్* సుగ్రీవేణ సమాగమ్య స్థితాః ప్రాంజలయస్తదా॥౨౨॥ సుగ్రీవస్త్వరితో రామే సర్వాంస్తాన్వానరర్షభాన్* నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞః స్థితః ప్రాంజలిరబ్రవీత్॥ యథాసుఖం పర్వతనిర్ఝరేషు వనేషు సర్వేషు చ వానరేంద్రాః। నివేశయిత్వా విధివద్బలాని బలం బలజ్ఞః ప్రతిపత్తుమీష్టే॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.***

అథ రాజా సమృద్ధార్థస్సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః। ఉవాచ నరశార్దూలం రామం పరబలార్దనమ్॥౧॥ ఆగతా వినివిష్టాశ్చ బలినః కామరూపిణః। వానరా వారణేంద్రాభా యే మద్విషయవాసినః॥౨॥ తఇమే బహువిక్రాంతైః హరిభిర్భీమవిక్రమైః। ఆగతా వానరా ఘోరా దైత్యదానవసన్నిభాః॥౩॥ ఖ్యాతకర్మాపదానాశ్చ బలవంతో జితక్లమాః। పరాక్రమేషు విఖ్యాతా వ్యవసాయేషు చోత్తమాః* పృథివ్యంబుచరా రామ నానానగనివాసినః। కోట్యగ్రశ ఇమే ప్రాప్తా వానరాస్తవ కింకరాః॥౪॥ నిదేశవర్తినస్సర్వే సర్వే గురుహితేరతాః। అభిప్రేతమనుష్ఠాతుం తవ శక్ష్యంత్యరిందమ॥౫॥ తఇమే బహుసాహస్రైరనీకైర్భీమవిక్రమైః। యన్మన్యసే నరవ్యాఘ్ర ప్రాప్తకాలం తదుచ్యతామ్* త్వత్సైన్యం త్వద్వశే యుక్తమాజ్ఞాపయితుమర్హసి॥౬॥ కామమేషామిదం కార్యం విదితం మమ తత్త్వతః* తథాపి తు యథాతత్త్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి॥౭॥ ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో దశరథాత్మజః। బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య ఇదం వచనమబ్రవీత్॥౮॥ జ్ఞాయతాం మమ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా* స చ దేశో మహాప్రాజ్ఞ యస్మి

కుర్వాణా ఇతి॥ సుగ్రీవాయ న్యవేదయన్ ఆత్మానమితి శేషః॥౨౧॥ అపర ఇతి॥ సంయమ్య వస్త్రాదికం సంకుచితం కృత్వా॥౨౨॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ సుగ్రీవః ప్రాంజలిః త్వరితః సర్వాన్వానరర్షభాన్ రామే నివేదయిత్వా స్థితః తానబ్రవీత్ -భో వానరేంద్రాః పర్వతనిర్ఝరేషు వనేషు, స్వాని బలాని యథాసుఖం నివేశయిత్వా - బలజ్ఞో యూథపః స్వం స్వం బలం ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుమీష్టే-ఈశో భవేత్ -వ్యత్యయేన లిఙర్థే లట్॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. ************************************

టీ॥ అథ సుగ్రీవో రామాజ్ఞాపురస్సరమేవ సీతాన్వేషణం కారయితుం తదనుజ్ఞాం ప్రార్థయతే అథేతి॥౧॥ ఆగతా ఇతి॥ మద్విషయవాసినః మదవగతదేశవాసినః-యద్వా మద్రాజ్యవాసినః॥౩॥ ఖ్యాతేతి॥ ఖ్యాతకర్మాపదానాః అత్ర కర్మశబ్దః అతిదూరలంఘనక్రియావాచీ- అపదానశబ్దః పూర్వవృత్తాదివిస్మయనీయవీర్యశత్రునిరసనరూపక్రియావాచీ * కోట్యగ్రశ ఇత్యేతద్బహుసంఖ్యోపలక్షణం॥౪॥ నిదేశేతి॥ గురుహితే స్వామిహితే[టి] అభిప్రేతమభిలషితం కార్యం॥౫॥ తఇతి॥ ప్రాప్తకాలం కాలోచితం॥౬॥ కామమితి॥ ఏషాం కార్యం ఏభిః కర్తవ్యం మమ మయా విదితం[టి] తథాపి త్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి-భవతస్సర్వస్వామిత్వాదితి భావః॥౭॥ నా

మయా విదితం॥౯౪॥౧౩౪॥ సుహృద్వినీత ఇతి చ పాఠః॥౧౪౪॥౧౬॥ సోమేత్యాది॥ దేశేతి- కార్యాకార్యవిషయే- దేశకాలనయైః- దేశోచితనీతిభిః కాలోచితనీతిభిశ్చేత్యర్థః- దేశకాలానుగుణనయప్రవర్తనం కర్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౯॥ నదీమిత్యాది రజతాకరామిత్యంతమేకం వాక్యం॥ ప్రాప్యేతి శేషః- తత స్తతస్సీతాం మృగయద్భి ర్భవద్భిః భాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య- ఏతత్పూర్వోక్తం సర్వం విచేతవ్యమితి సంబంధః- అత్రేదమవధేయం- శరావతీ నామ కాచిన్నదీ హిమవద్వింధ్యమధ్యదేశే వలయాకారేణ ప్రవహతి- తదపేక్షయా ప్రాచీదిగిదానీం వివిచ్య త్వేనోచ్యతే- నతు కిష్కింధాపేక్షయా- నాపి మేర్వపేక్షయేతి- యామునం మహాగిరిం యమునాసంబంధినం పర్వతం - మహ్యాదయో దేశవిశేషాః- మాగధాన్ మగధదేశాన్ - మహాగ్రామాన్ మహాగ్రామయుక్తాన్- కోశకారాణాం రాజవిశేషాణాం॥ ౨౩౪॥ సముద్రమిత్యాది॥ సముద్రం అవగాఢాన్ ప్రవిష్టాన్ పర్వతాన్- మందరస్య ఆయతాం కోటిం చ సంశ్రితాః యే కర్ణప్రావరణాదయః ఏతేషామాలయాస్సర్వే విచేయా ఇతి సంబంధః- కాననౌకస ఇతి సంబోధనం- కర్ణప్రావరణాః ఆచ్ఛాదితకర్ణాః- నిమ్నకర్ణా ఇత్యర్థః- ఓష్ఠకర్ణా యేషాం తే ఓష్ఠకర్ణకాః - లోహముఖాః లోహతుల్యముఖాః- కర్ణేషు చూడా యేషాం తే కర్ణచూడాః- ఆమమీనాశనా ఇతి పూర్వోక్తకిరాతా వ్యావర్త్యంతే- ద్వీపవాసినః ద్వీపాంతరేపి వసంతో మందరేపి వసంతీత్యర్థః - నరవ్యా

స్వసతి రావణః॥౧౦౪॥ అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ * ప్రాప్తకాలం విధాస్యామి తస్మిన్ కాలే సహ త్వయా॥౧౧౪॥ నాహమస్మిన్ ప్రభుః కార్యే వానరేశ న లక్ష్మణః * త్వమస్య హేతుః కార్యస్య ప్రభుశ్చ ప్లవగేశ్వర॥౧౨౪॥ త్వమేవాజ్ఞాపయ విభో మమ కార్యవినిశ్చయమ్* త్వం హి జానాసి యత్కార్యం మమ వీర న సంశయః॥౧౩౪॥ సుహృద్ద్వితీయో విక్రాంతః ప్రాజ్ఞః కాలవిశేషవిత్ * భవానస్మద్ధితే యుక్తస్సుకృతార్థోర్థవిత్తమః ॥౧౪౪॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో వినతం నామ యూథపమ్* అబ్రవీద్రామసాన్నిధ్యే లక్ష్మణస్య చ ధీమతః॥ శైలాభం మేఘనిర్ఘోషమూర్జితం ప్లవగేశ్వరః॥౧౬॥ సోమసూర్యాత్మజైస్సార్ధం వానరైర్వానరోత్తమ। దేశకాలనయైర్యుక్తః కార్యాకార్యవినిశ్చయే * వృతశ్శతసహస్రేణ వానరాణాం తరస్వినామ్। అధిగచ్ఛ దిశం పూర్వాం సశైలవనకాననామ్ * తత్ర సీతాం చ వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ। మార్గధ్వం గిరిశృంగేషు వనేషు చ నదీషు చ॥౧౯॥ నదీం భాగీరథీం రమ్యాం సరయూం కౌశికీం తథా। కాళిందీం యమునాం రమ్యాం యామునం చ మహాగిరిమ్ * సరస్వతీం చ సింధుం చ శోణం మణినిభోదకమ్। మహీం కాలమహీం చైవ శైలకాననశోభితామ్* బ్రహ్మమాలాన్ విదేహాంశ్చ మాళవాన్ కాశికోసలాన్। మాగధాంశ్చ మహాగ్రామాన్పుండ్రాన్వంగాం స్తథైవ చ * పత్తనం కోశకారాణాం భూమిం చ రజతాకరామ్। సర్వమేతద్విచేతవ్యం మార్గయద్భి స్తత స్తతః* రామస్య దయితాం భార్యాం సీతాం దశరథస్నుషామ్॥౨౩౪॥ సముద్రమవగాఢాంశ్చ పర్వతాన్ పత్తనాని చ* మందరస్య చ యే కోటిం సంశ్రితాః కేచిదాయతామ్। కర్ణప్రావరణాశ్చైవ తథా చాప్యోష్ఠకర్ణకాః * ఘోరలోహముఖాశ్చైవ జవనాశ్చైకపాదకాః॥ అక్షయా బలవంతశ్చ పురుషాః పురుషాదకాః* కిరాతాః కర్ణచూడాశ్చ హేమాంగాః ప్రియదర్శనాః। ఆమమీనాశనాస్తత్ర కిరాతా ద్వీపవాసినః* అంతర్జలచరా ఘోరా నరవ్యాఘ్రా ఇతి శ్రుతాః। ఏతేషామాలయాస్సర్వే విచేయాః కాననౌకసః॥౨౭॥ గిరిభిర్యే చ గమ్యంతే ప్లవనేన ప్లవేన చ। రత్నవంతం యవద్వీపం సప్తరాజ్యోపశోభి

తమితి॥ అస్మిన్కార్యే వానరప్రేషణరూపకార్యే సుహృద్ద్వితీయః సుహృల్లక్ష్మణాపేక్షయా ద్వితీయత్వం- నదీం భాగీరథీమిత్యారభ్య భూమిం చ రజతాకరామిత్యంతేన ప్రాప్యేతి శేషః- తతః సీతాం మృగయద్భిర్భవద్భిః భాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య- ఏతత్పూర్వోక్తం సర్వం విచేతవ్యమితి సంబంధః - నను మేరోః పూర్వదిగవస్థితోదయాచలపర్యంతమన్వేష్టుం ప్రేషితాన్వానరాన్ప్రతి- మేరోః దక్షిణదిగవస్థితభాగీరథ్యాదినదీపర్వతాద్యన్వేషణవిధానం కథముపపద్యత ఇతి చేత్ - హిమాచలవింధ్యమధ్యదేశవర్త్యార్యావర్తాపేక్షయా ప్రాచ్యాదివిభాగో వివక్షితః- నతు మేర్వపేక్షయా స్వావస్థితమాల్యవదపేక్షయా వేతి న దోషః(టీ) మహీ కాలమహీ నద్యౌ - కోశకారాణాం స్వర్ణకారాణాం॥౨౩౪॥ సముద్రమితి॥ సముద్రమవగాఢాన్ ప్రవిష్టాన్ పర్వతాన్- పట్టణాని వనాని మందరస్య కోటిం చ యే సంశ్రితాః- ఏతేషామాలయాః సర్వే విచేతవ్యా ఇతి సంబంధః॥ ఏషామితి॥ కాననౌకస ఇతి సంబోధనం- కామరూపిణ ఇతి చ పాఠః - నరవ్యాఘ్రాః నరాశ్చ తే వ్యాఘ్రాశ్చ నరరూపాః వ్యాఘ్రరూపా ఇత్యర్థః(టి) కర్ణావేవ ప్రావరణం యేషాం తే కర్ణప్రావరణాః- పర్ణచోళాః పర్ణకృతకంచుకాః- ఆమమీనాశనాః అపక్వమత్స్యాశనాః- కిరాతా అల్పగనవః॥ వి॥ స్వాతి-

ఘ్రాః అర్ధనరరూపావ్యాఘ్రరూపాశ్చేత్యర్థః॥ ౨౮॥ ఏవంజంబూద్వీపాన్వేషణంవిధాయద్వీపాంతరాన్వేషణంవిధత్తే - గిరిభిరిత్యాదిరామపత్నీంయశస్వినీమి
త్యంతమేకంవాక్యం॥ యేద్వీపాః గిరిభిర్గమ్యాం తే-ప్లవనేనలంఘనేనచయేగమ్యాం తే-ప్లవేనఉడుపేనయేగమ్యాం తే-తాన్ద్వీపాన్ - సప్తరాజ్యోపశోభితం-సప్తరాజ్యో
డోపశోభితం-యవద్వీపంచగచ్ఛత-తంయవద్వీపమతిక్రమ్యయశ్శిశిరోనామపర్వతఃశృంగేణదివంస్పృశతితంగచ్ఛత - ఏతేషాంద్వీపాదీనాంగిరిదుర్గేషువనేషుచ-
ప్రపాతేషునిర్ఝరేషుచ-రామపత్నీంమార్గధ్వమితిసంబంధః-యవద్వీపసువర్ణరూప్యకావపిలంకాద్వీపవత్ సముద్రాంతర్వర్తినౌద్వీపవిశేషౌ॥ ౩౧॥ ఏవం
జంబూద్వీపంలవణసముద్రంచోక్త్వాప్లక్షద్వీపప్రదేశానాహ-తతఇత్యాదినా॥ సముద్రస్యపారంలవణసముద్రాపరపారస్థం-రక్తజలంఅగాధంశీఘ్రగామినం
సిద్ధచారణసేవితం-శోణంశోణాఖ్యంనదంగత్వా-తస్యతీర్థేషుఅవతారేషు - వనేషుచవైదేహ్యాసహరావణోమార్గితవ్యః-కేవలంరావణంకేవలంసీతాంచదృష్ట్వా
నాగంతవ్యం-రావణహననాయసీతానయనాయచఉభావపిదృష్ట్వాఆగంతవ్యమితిభావః॥ ౩౩॥ ప్లక్షద్వీపపర్వతాదీనాహ-పర్వతేతి॥ నిష్కుటాఉద్యానవిశేషాః- అథే
క్షుసముద్రద్వీపానాహ-తతఇతి॥ ౩౫॥ ఇక్షుసముద్రవిశేషంవక్తుమాహ-ఊర్మిమంతమిత్యర్థం॥ ఊర్మిమంతంసముద్రంఇక్షుసముద్రమిత్యర్థః-అభిగచ్ఛతేతిశేషః
లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిమధ్వజలైస్సమమితిసముద్రక్రమః॥ ౩౫॥ ఇక్షుసముద్రస్యదుర్గమత్వందర్శయతి-తత్రేతి॥ తత్ర ఇక్షుసముద్రే॥ ౩౬॥ తమితి॥ తీర్థేనాభి
గమ్యఉపాయేనాభిగమ్య॥ ని॥ తీర్థంమంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రేష్వంభసిపావనే॥ పాత్రోపాయావతరణేష్వితివైజయంతీ॥ ఛాయాగ్రాహిపరిహారేణగంత
వ్యమిత్యర్థః-యద్వాతీర్థేనావతరణేనగంతవ్యంనాన్యేన-తేనచ్ఛాయాగ్రాహిపరిహారోభవిష్యతీతిభావః-తతోగతాఃఇక్షుసముద్రాన్నిర్గతాః-తాంకూటశా
ల్మలీం-లోహితంనామసాగరంమధుసముద్రంచద్రక్ష్యథ-గృహంచేతి-తత్రశాల్మలిద్వీపే॥ ౩౭॥ తత్రేతి॥ తత్రమధుసముద్రే- సూర్యస్యోదయనంప్రతీత్యతఃపరంని

తమ్॥ సువర్ణరూప్యకంచైవసువర్ణాకరమండితమ్। యవద్వీపమతిక్రమ్యశిశిరోనామపర్వతః॥ దివంస్పృశతిశృంగేణదేవదానవసేవితః। ఏతేషాంగి
రిదుర్గేషుప్రపాతేషువనేషుచ ॥ మార్గధ్వంసహితాస్సర్వే రామపత్నీంయశస్వినీమ్॥ ౩౧॥ తతోరక్తజలంశోణమగాధంశీఘ్రగామినమ్ ॥ గ
త్వాపారంసముద్రస్యసిద్ధచారణసేవితమ్। తస్యతీర్థేషురమ్యేషువిచిత్రేషువనేషుచ॥ రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥ ౩౩॥ ప
ర్వతప్రభవానద్యస్సురమ్యాబహునిష్కుటాః ॥ మార్గితవ్యాదరీమంతఃపర్వతాశ్చవనానిచ। తతస్సముద్రద్వీపాంశ్చసుభీమాన్ద్రష్టుమర్హథ॥
౩౫॥ ఊర్మిమంతంసముద్రంచక్రోశంతమనిలోద్ధతమ్॥ ౩౫॥ తత్రాసురామహాకాయాశ్ఛాయాంగృహ్ణంతినిత్యశః॥ బ్రహ్మణాసమనుజ్ఞాతాదీర్ఘ
కాలంబుభుక్షితాః॥ ౩౬॥ తంకాలమేఘప్రతిమంమహోరగనిషేవితమ్ ॥ అభిగమ్యమహానాదంతీర్థేనైవమహోదధిమ్। తతోరక్తజలంభీ
మంలోహితంనామసాగరమ్ ॥ గతాద్రక్ష్యథతాంచైవబృహతీంకూటశాల్మలీమ్। గృహంచవైనతేయస్యనానారత్నవిభూషితమ్ ॥ తత్రకైలాస
సంకాశంవిహితంవిశ్వకర్మణా॥ ౩౭॥ తత్రశైలనిభాభీమామందేహానామరాక్షసాః॥ శైలశృంగేషులంబంతేనానారూపాభయావహాః। తేపతం

రాతస్తుభూనింబేన్లేచ్ఛాచాల్పతనావపీతివిశ్వః॥ ౨౮॥ గిరిభిర్యేచగమ్యంతఇత్యారభ్యరామపత్నీంయశస్వినీమిత్యంతమేకంవాక్యం-గిరిభిర్యేచగమ్యంతే-ప్లవనేనలం
ఘనేనచయేగమ్యంతే-ప్లవేనఉడుపేనచయేగమ్యంతే॥ రత్నవంతమితి॥ యవద్వీపంయవకోటిపర్యుపలక్షితద్వీపం-అస్తీతిశేషః-సప్తరాజ్యోపశోభితంసువర్ణరూప్య
కంచయవద్వీపంచాతిక్రమ్యయఃశిశిరోనామపర్వతఃశృంగేణదివంస్పృశతి-ఏతేషాంగిరిదుర్గేషువనేషుచరామపత్నీంమార్గధ్వమితిసంబంధః - యవద్వీపసువర్ణ
రూప్యకావపిలంకాద్వీపాదివత్సముద్రాంతర్వర్తిద్వీపవిశేషౌ॥ ౩౧॥ తతఇత్యాదినాపర్వతాంశ్చవనానిచేత్యంతేనప్లక్షద్వీపప్రదేశాఉచ్యంతే - సముద్రస్యపా
రంలవణసముద్రపారస్థంరక్తజలమగాధంశీఘ్రగామినంసిద్ధచారణసేవితంశోణం. శోణాఖ్యంనదంగత్వాతస్యతీర్థేషుఅవతరణప్రదేశేషువనేషుచ-వైదేహ్యాస
హరావణోమార్గితవ్యఇతిసంబంధః-తతోనిత్యజలంభీమమితిసాతేనిత్యజలమితితదస్యసంజ్ఞా॥ ౩౪॥ తతఇతి॥ సముద్రద్వీపాన్ ఇక్షుసముద్రస్థితద్వీపాన్॥ ౩౫॥ ఊ
ర్మిమంతమితి॥ ఊర్మిమంతంఇక్షుసముద్రంతత్రేక్షుసముద్రే॥ ౩౬॥ తమితి॥ తమిక్షుసముద్రంతీర్థేనఉపాయేనాధిగమ్య॥ ని ॥ తీర్థంమంత్రాద్యుపాయేచేతి,
నిఘంటుః-ఉపాయేనగమనంనామఛాయాగ్రాహిపరిహారేణగమనం॥ తతఇతి॥ తతోగతాఃతతఃఇక్షుసముద్రాద్గతాఃనిర్గతాఃతాంకూటశాల్మలింలోహితంసా

హతా ఇత్యర్థః-తతః పరమభితప్తాశ్చేత్యర్థం-లంబంతే-వర్తన్తే ఇత్యర్థః-బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీప్రభావైః॥౪౨॥ తతః పాండురేతి॥ అత్ర మధుసముద్రానం
తరం సర్పిర్దధిసముద్రయోః కుశక్రౌంచద్వీపయోశ్చ వక్తవ్యత్వేపి తౌ విహాయ క్షీరోదప్రాప్త్యభిధానం తదుభయప్రాప్తిమంతరేణ క్షీరోదప్రాప్తేరసంభ
వాత్-అతః అనుక్తావపి తావుక్తావేవ సముద్రౌ ద్వీపౌ చేతి బోధ్యం-యద్వా లవణసముద్రం తన్మధ్యద్వీపాంశ్చోక్త్వా ప్లక్షద్వీపశాల్మలిద్వీపకుశద్వీపక్రౌంచద్వీపాన్
ఇక్షుసురాసర్పిర్దధిసముద్రాంశ్చ తంత్రేణ దర్శయతి-తతస్సముద్రద్వీపాంశ్చ సుభీమాన్ ద్రష్టుమర్హథేతి-తతః ఊర్మిమంతమిత్యాదినా ఇక్షుసముద్రస్య విశే
షముక్త్వా-తతో రక్తజలమిత్యాదినా సురాసముద్రస్య స్వరూపముక్త్వా-తతశ్శాల్మలిద్వీపవృత్తాంతం ప్రదర్శ్య-అన్యత్ర విశేషాభావాత్ క్షీరసముద్రగమనం నిర్దిశ
తి-తతః పాండురమేఘాభమిత్యాదినా॥ ఊర్మిభిర్ముక్తాహారం ముక్తాహారయుక్తమివ స్థితం॥౪౩॥ తస్యేత్యాది॥ సరశ్చేతి॥ నామ్నా సుదర్శనం సర ఇత్యన్వయః॥ రా॥ సర
శ్చేతి॥ నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంససమాకులమితి పాఠః॥౪౬॥ క్షీరోదమితి॥ జలోదం శుద్ధజలసముద్రం॥ రా॥ జలోదం సాగరశ్రేష్ఠమితి పాఠః-ఘృతోదం సాగ
రశ్రేష్ఠమితి పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః॥౪౭॥ తత్రేతి॥ తత్ర శుద్ధోదకే-కృతం నిక్షిప్తం-కోపజం ఔర్వకోపజం-హయముఖం తత్ప్రసిద్ధం-మహత్తేజః-వర్తత ఇతి శే
షః-అస్య తేజసః-సచరాచరం మహావేగం-తత్ జలమితి శేషః-ఓదనమాహుః-సంహారవేళాయామింధనమాహురిత్యర్థః॥౪౮॥ తత్రేతి॥ సమర్థానామపి బడబాము
ఖం తత్తేజో దృష్ట్వా విక్రోశతాం నాదశ్శ్రూయతే॥౪౯॥ స్వాదూదస్యేతి॥ స్వాదూదస్య శుద్ధజలసముద్రస్య-ఉత్తరదేశే అపరే పారే॥ రా॥ స్వాదూదస్యోత్తరదేశే ఇ
తి పాఠః॥౫౦॥ రా॥ తత్ర చంద్రప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరం। పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరా ఇతి పాఠః॥౫౩॥ పూర్వస్యామితి॥ పూర్వస్యాం దిశి తన్నిర్మా
ణం కృతం-పూర్వదిగవధిత్వేన తాలరూపః కేతుః కల్పిత ఇత్యర్థః॥౫౪॥౫౫॥ తత్ర యోజనేతి॥ తత్ర ఉదయపర్వతే కూటౌ॥౫౬॥ తత్ర పూర్వమితి॥ విష్ణుః త్రివిక్రమే

తిజలే నిత్యం సూర్యస్యోదయనం ప్రతి * నిహతా బ్రహ్మతేజోభిరహన్యహని రాక్షసాః। అభితప్తాశ్చ సూర్యేణ లంబంతే స్మ పునః పునః॥౪౨॥ తతః పాండు
రమేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగరమ్। గతా ద్రక్ష్యథ దుర్ధర్షా ముక్తాహారమివోర్మిభిః॥౪౩॥ తస్య మధ్యే మహాన్ శ్వేతః ఋషభో నామ పర్వతః। ది
వ్యగంధైః కుసుమితై రాజతైశ్చ నగైర్వృతః * సరశ్చ రాజతైః పద్మైర్జ్వలితైర్హేమకేసరైః। నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంసైస్సమాకు
లమ్ * విబుధాశ్చారణా యక్షాః కిన్నరాస్సాప్సరోగణాః। హృష్టాస్సమభిగచ్ఛంతి నలినీం తాం రిరంసవః॥౪౬॥ క్షీరోదం సమతిక్రమ్య తతో ద్రక్ష్యథ వాన
రాః। జలోదం సాగరశ్రేష్ఠం సర్వభూతభయావహమ్॥౪౭॥ తత్ర తత్కోపజం తేజః కృతం హయముఖం మహత్। అస్యాహుస్తన్మహావేగమోదనం స
చరాచరమ్॥౪౮॥ తత్ర విక్రోశతాం నాదో భూతానాం సాగరౌకసామ్। శ్రూయతే చ సమర్థానాం దృష్ట్వా తద్బడబాముఖమ్॥౪౯॥ స్వాదూదస్యో
త్తరే దేశే యోజనాని త్రయోదశ। జాతరూపశిలో నామ మహాన్ కనకపర్వతః॥౫౦॥ తత్ర చంద్రప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరమ్। పద్మపత్రవిశాలా
క్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః * ఆసీనం పర్వతస్యాగ్రే సర్వభూతనమస్కృతమ్। సహస్రశిరసం దేవమనంతం నీలవాససమ్॥౫౧॥ త్రిశిరాః కాంచనః
కేతుస్తాలస్తస్య మహాత్మనః। స్థాపితః పర్వతస్యాగ్రే విరాజతి సవేదికః॥౫౩॥ పూర్వస్యాం దిశి నిర్మాణం కృతం తత్త్రిదశేశ్వరైః॥౫౪॥ తతః పరం హే
మమయశ్శ్రీమానుదయపర్వతః * తస్య కోటిర్దివం స్పృష్ట్వా శతయోజనమాయతా। జాతరూపమయీ దివ్యా విరాజతి సవేదికా * సాలైస్తాలైస్త

మసాగరం మధుం సముద్రం చ ద్రక్ష్యథేతి సంబంధః॥ గృహమితి॥ తత్ర శాల్మలిద్వీపే॥౩౯॥ తత్రేతి॥ తత్ర మధుసముద్రే॥౪౦॥ నిహతా ఇతి॥ బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీప్రభా
వైః * తతః పాండురమేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగరమితి। లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిదుగ్ధజలైస్సమమిత్యుక్తప్రక్రియయా - మధుసముద్రానంతరం సర్పిర్దధిసముద్రా
న్వేషణేవక్తవ్యే-తౌ విహాయ క్షీరోదప్రాప్తేరభిధానాత్ -తదుభయప్రాప్తిమంతరేణ క్షీరోదప్రాప్తేరసంభవాత్తదుభయప్రాప్తిరనుక్తాప్యుక్తైత్యవగంతవ్యా॥టీ॥
బ్రహ్మతేజోభిర్గాయత్రీప్రభావైః - అత్ర-రక్షాగం సిహవా పురో నువాక్యేత్యనువాకార్థోనుసంధేయః॥౪౨॥౪౬॥ క్షీరోదమితి॥ జలోదం శుద్ధోదకం॥౪౭॥ తత్రేతి
కోపజం ఔర్వకోపజం హయముఖం తన్మహత్తేజః- తత్ర శుద్ధోదకే కృతం నిక్షిప్తమితి సంబంధః-హయముఖం కృతం తత్తేజః తత్ర వర్తత ఇతి వా - అస్య తేజసః సచ
రాచరం తజ్జలమితి శేషః ఓదనమాహుః సంహారవేళాయామింధనమాహురిత్యర్థః॥౪౮॥ తత్రేతి॥ శ్రూయతే చ సమర్థానామిత్యత్ర చకారోప్యర్థః॥౫౦॥ ౫౩॥

త్రివిక్రమప్రస్తావే-తత్ర సౌమనసశృంగే-పూర్వంపదంకృత్వా-ద్వితీయంపదం- మేరోః పశ్చిమదిగవధిభూతస్యసావర్ణిమేరోః-శిఖరేచకార-పూర్వపశ్చిమదిగవధి భూతయోరుదయాచలసావర్ణిమేర్వోర్విష్ణోఃపదవిన్యాసః బలేఃకృత్స్నరాజ్యగ్రహణార్థః-భూమధ్యస్థమేరౌపదవిన్యాసేకృత్స్నక్రమణంనలభ్యేత - వస్తుత స్తు-మేరోరేవశిఖరేద్వితీయంపదంన్యస్తం-మేరుశిఖరస్యస్వర్గత్వాత్-భూమావేకంస్వర్గేద్వితీయం-తృతీయంబ్రహ్మలోకఇతిపౌరాణికీగాథా॥౫౮॥ఉత్తరేణే తి ॥ దివాకరఃజంబూద్వీపముత్తరేణజంబూద్వీపోత్తరభాగే-పనపాద్వితీయోఇతిద్వితీయా-పరిక్రమ్యమహోచ్ఛ్రియంతత్ సౌమనసంశిఖరం ప్రాప్యేతి శేషః- దృ శ్యోభవతి-మేరోర్దక్షిణపార్శ్వవర్తినాంద్రశ్యోభవతీత్యర్థః॥౫౯॥ తత్రేతి ॥ వైఖానసాఃబ్రహ్మనఖోత్పన్నాః-వాలఖిల్యాబ్రహ్మరోమోత్పన్నాః-యేనఖాస్తేవై ఖానసాః-యేవాలాస్తేవాలఖిల్యాఇతిశ్రుతేః॥౬౦॥అయమితి॥అయంఉదయపర్వతపార్శ్వస్థోద్వీపఃసుదర్శనోనామ- సుదర్శనసంజ్ఞాన్వర్థేత్యాహ - యస్యేతి- య స్యతేజసఃపురఃసన్నిధౌ-సర్వప్రాణభృతామపిచక్షుఃప్రకాశతేవిషయగ్రహణశక్తంభవతి-తత్తేజఃసూర్యాఖ్యంయస్మిన్ద్వీపేప్రకాశతే - అయంద్వీపస్సుద ర్శనోనామేతియోజనా॥౬౧॥ శైలస్యేతి॥ శైలస్యఉదయశైలస్యేత్యర్థః॥౬౨॥౬౩॥పూర్వమితి॥హియస్మాదేతదుదయపర్వతః-ద్వారశబ్దాపేక్షయానపుంసక త్వం-పృథివ్యాఃభువనస్యచపూర్వంద్వారంకృతంప్రథమద్వారత్వేనబ్రహ్మణాసృష్ట్యాదౌకల్పితం . సూర్యస్యపరితోభ్రమణాయప్రథమం ఏతదుదయనంచకృతము దయస్థానంకల్పితం-తస్మాదేషాపూర్వాదిగుచ్యతే॥౬౪॥తస్యేత్యాది॥సమ్యగన్వేషణాయపునరుక్తిః॥౬౫॥తస్యశైలస్యపృష్ఠేష్వితిపాఠః॥౬౬॥ తతఇతి॥ త్రిదశావృ తా-త్రిదశాధిష్ఠితాఉదయాచలప్రదేశరూపా-తతఃపరంఉదయాద్రేఃపరం-అగమ్యా॥౬౭॥ఉపసంహరతి- శైలేష్వితి ॥ యేమయానోక్తాస్తేషుశైలేలాదిషువిచే.

మాలైశ్చకర్ణికాగైశ్చపుష్పితైః।జాతరూపమయైర్దివ్యైశ్శోభతేసూర్యసన్నిభైః॥౫౬॥తత్రయోజనవిస్తారముచ్ఛ్రితందశయోజనమ్।శృం గంసౌమనసంనామజాతరూపమయంధ్రువమ్॥౫౭॥తత్రపూర్వంపదంకృత్వాపురావిష్ణుస్త్రివిక్రమే। ద్వితీయంశిఖరేమేరోశ్చకారపురుషోత్తమః ॥౫౮॥ఉత్తరేణపరిక్రమ్యజంబూద్వీపందివాకరః। దృశ్యోభవతిభూయిష్ఠంశిఖరంతన్మహోచ్ఛ్రియమ్॥౫౯॥తత్రవైఖానసానామవాలఖిల్యామ హర్షయః। ప్రకాశమానాదృశ్యంతేసూర్యవర్ణాస్తపస్వినః॥౬౦॥అయంసుదర్శనోద్వీపఃపురోయస్యప్రకాశతే।యస్మింస్తేజశ్చచక్షుశ్చసర్వ ప్రాణభృతామపి॥౬౧॥శైలస్యతస్యశృంగేషుకందరేషువనేషుచ।రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౬౨॥కాంచనస్యచశైలస్యసూ ర్యస్యచమహాత్మనః। ఆవిష్టాతేజసాసంధ్యాపూర్వారక్తాప్రకాశతే॥౬౩॥పూర్వమేతత్కృతంద్వారంపృథివ్యాభువనస్యచ। సూర్యస్యోదయనం చైవపూర్వాహ్యేషాదిగుచ్యతే॥౬౪॥తస్యశైలస్యపృష్ఠేషునిర్ఝరేషుగుహాసుచ। రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౬౫॥తతఃపర మగమ్యాస్యాద్దిక్పూర్వాత్రిదశావృతా। రహితాచంద్రసూర్యాభ్యామదృశ్యాతిమిరావృతా॥౬౬॥శైలేషుతేషుసర్వేషుకందరేషువనేషుచ।యే చనోక్తామయాదేశావిచేయాతేషుజానకీ॥౬౭॥ ఏతావద్వానరైశ్శక్యంగంతుంవానరపుంగవాః। అభాస్కరమమర్యాదంనజానీమస్తతఃపరమ్॥

పూర్వస్యామితి॥పూర్వస్యాందిశినిర్మాణంకృతంపూర్వదిగవధిత్వేనతాలరూపఃకేతుఃత్రిదశేశ్వరైఃకల్పితఇత్యర్థః॥౫౪॥౫౭॥ తత్రేతి ॥ తత్రకోట్యాంపూర్వంవి ష్ణుః త్రివిక్రమే త్రివిక్రమప్రస్తావే తత్ర సౌమనసశృంగేపూర్వపదంకృత్వాద్వితీయపదంమేరోః పశ్చిమదిగవధిభూతస్యసావర్ణిని వాసమేరుశిఖరేచకారేతిసం బంధః॥౫౮॥ఉత్తరేణేతి॥అత్ర ప్రాప్యేత్యధ్యాహర్తవ్యం దివాకరః అస్తమయానంతరంజంబూద్వీపముత్తరేణపరిక్రమ్య - మహోచ్ఛ్రియంతత్సౌమనసశిఖ రం ప్రాప్యభూయిష్ఠందృశ్యోభవతి - మేరోర్దక్షిణభాగవర్తినాంద్రశ్యోభవతీత్యర్థః॥౬౦॥అయమితి॥యస్యతేజసఃపురఃసన్నిధౌ-అయంసుదర్శనోద్వీపఃశోభ నదర్శనోయంద్వీపఃప్రకాశతే॥ అయమితిశృంగగ్రాహికయానిర్దేశాత్ జంబూద్వీపఉచ్యతే- యద్వాసుదర్శనాకారత్వాత్సుదర్శనశబ్దేనజంబూద్వీపఉచ్యతే- సర్వప్రాణభృతాంచక్షుశ్చయస్యతేజసఃపురఃప్రకాశతే-తస్యశైలస్యకుంజేషుకందరేషుచవైదేహ్యాసహరావణోమార్గితవ్యఇతిసంబంధః॥౬౩॥పూర్వదిశో నిర్వచనమాహ-పూర్వమేతదితి॥ హియస్మాత్కారణాత్ పృథివ్యాభువనస్యచపూర్వద్వారంకృతం. ప్రథమద్వారంబ్రహ్మణాసృష్ట్యాదౌకల్పితం-సూర్యస్యపరితో భ్రమణాయప్రథమమేతదుదయనంచక్లృప్తంఉదయస్థానంకల్పితం-తస్మాదేషాపూర్వాదిగిత్యుచ్యతే॥౬౫॥ తతఇతి॥త్రిదశావృతాఇంద్రాదిదేవావృతా-తతఃపరముద

యా॥౬౮॥ఏతావదితి॥ అమర్యాదం గ్రామనగరాదిమర్యాదారహితం-కేవలాంధకారభూతమిత్యర్థః॥ ౬౯॥ ౭౦ ॥ మహేంద్రేతి॥ మహేంద్రకాంతాం ఇంద్రప్రియాం-నిపుణేన నైపుణ్యేన॥౭౧॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- చత్వారింశస్సర్గః. ***
అథ దక్షిణదిశి వానరప్రేషణమేకచత్వారింశే-తతః ప్రస్థాప్యేత్యాది॥అఖిలక్షితౌ దృష్టపదానాం॥౧॥నీలమిత్యాది॥అత్రోక్తసుషేణస్తారాపితురన్యః వేగవిక్రమసంపన్నాన్ ప్రేషణే హేతుమాహ-విశేషవిదితి॥౨॥సంధిదేశవిశేషవిదితి పాఠః॥౫॥తేషామగ్రసరం చైవ మహద్బలమసంగమితి-అసంగగం అవిళంబగామి వేగవదితి యావత్ -బలం సైన్యం అగ్రేసరం అగ్రచరం-విధాయ॥౬॥యే కేచనేతి॥తాన్ సముద్దేశాన్॥౭॥సహస్రశిరసమిత్యాది॥పూర్వవన్మధ్యదేశాపేక్షయా వింధ్యస్య దక్షిణత్వవ్యపదేశః॥౮॥సహస్రశిరసమిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశానుపదిశతి॥౧౦॥ తత్ర సర్వమేవానుపశ్యతేత్యం తేన వింధ్యస్య పశ్చిమభాగస్థాం స్తద్దక్షిణపార్శ్వస్థాంశ్చ నదీనగరదేశానుపదిశతి-విదర్భానిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశానుపదిశతి-నదీం గోదావరీమితి-దండకారణ్యవర్తి గోదావరీఖండమిత్యర్థః॥౧౪॥అయోముఖ ఇతి॥ అయోముఖః సఖ్యః॥౧౮॥తత ఇతి॥అప్సరోగణైః విహితాం పూజితామిత్యర్థః॥౧౫॥తస్యేతి॥తస్య ప్రసిద్ధస్య॥౧౬॥౨॥తామ్రపర్ణీం గ్రాహజుష్టామితి పాఠః॥౧౭॥తతో

౬౮॥అభిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ।మాసే పూర్ణే నివర్తధ్వముదయం ప్రాప్య పర్వతం॥౬౯॥ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్ వధ్యో భవేన్మమ।సిద్ధార్థాః సన్నివర్తధ్వమధిగమ్య చ మైథిలీమ్॥౭౦॥మహేంద్రకాంతాం వనషండమండితాం దిశం చరిత్వా నిపుణేన వానరాః । అవాప్య సీతాం రఘువంశజప్రియాం తతో నివృత్తాస్సుఖినో భవిష్యథ॥౭౧॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - చత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతః ప్రస్థాప్య సుగ్రీవస్తన్మహద్వానరం బలమ్।దక్షిణాం ప్రేషయామాస వానరానభిలక్షితాన్॥౧॥నీలమగ్నిసుతం చైవ హనుమంతం చ వానరమ్ పితామహసుతం చైవ జాంబవంతం మహాబలమ్॥ సుహోత్రం చ శరారిం చ శరగుల్మం తథైవ చ।గజం గవాక్షం గవయం సుషేణం వృషభం తథా॥ మైందం చ ద్వివిదం చైవ విజయం గంధమాదనమ్।ఉల్కాముఖమసంగం చ హుతాశనసుతావుభౌ॥ అంగదప్రముఖాన్ వీరాన్ వీరః కపిగణేశ్వరః।వేగవిక్రమసంపన్నాన్ సంధిదేశవిశేషవిత్॥౫॥తేషామగ్రేసరం చైవ మహద్బలమసంగగమ్ । విధాయ హరివీరాణామాదిశద్దక్షిణాం దిశమ్॥౬॥యే కేచన సముద్దేశాస్తస్యాం దిశి సుదుర్గమాః।కపీశః కపిముఖ్యానాం స తేషాం తానుదాహరత్॥౭॥సహస్రశిరసం వింధ్యం నానాద్రుమలతాయుతమ్। నర్మదాం చ నదీం దుర్గాం మహోరగనిషేవితామ్॥తతో గోదావరీం రమ్యాం కృష్ణవేణీం మహానదీమ్ । వరదాం చ మహాభాగాం మహోరగనిషేవితామ్ ॥ మేఖలానుత్కలాంశ్చైవ దశార్ణనగరాణ్యపి । అశ్వవంతీమవంతీం చ సర్వమేవానుపశ్యత॥ ౧౦॥ విదర్భానృషికాంశ్చైవ రమ్యాన్మాహిషకానపి । తథా వంగాన్కలింగాంశ్చ కౌశికాంశ్చ సమంతతః॥ అన్వీక్ష్య దండకారణ్యం సపర్వతనదీగుహమ్।నదీం గోదావరీం చైవ సర్వమేవానుపశ్యత ॥ తథైవాంధ్రాంశ్చ పుండ్రాంశ్చ చోళాన్పాండ్యాన్ సకేరళాన్॥౧౪ ॥అయోముఖశ్చ గంతవ్యః పర్వతో ధాతుమండితః॥ విచిత్రశిఖరః శ్రీమాంశ్చిత్రపుష్పితకాననః । సచందనవనోద్దేశో మార్గితవ్యో మహాగిరిః॥౧౫॥తతస్తామాపగాం దివ్యాం ప్రసన్నసలిలాం శివామ్ । తత్ర ద్రక్ష్యథ కావేరీం

యాద్రేః పరం అగమ్యేతి సంబంధః॥౬౯॥యే చేతి॥ఉక్తేష్వనుక్తప్రదేశాః నిపుణేన నైపుణ్యేన॥టీ॥అభాస్కరం సూర్యరహితం అత ఏవ అమర్యాదం॥ ౭౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-చత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
తత ఇతి ॥ అఖిలక్షితౌ దృష్టపదానాం॥౧॥ నీలమిత్యాది॥ అత్రోక్తస్సుషేణస్తారాపితురన్యః॥౫॥టీ॥ తేషాం సహాయమాజ్ఞాపయతి- తేషామితి॥ తేషాం నీలాదీనాం ॥౬॥టీ॥ తత్ర విచేయప్రదేశానాహ-యే కేచనేతి॥ ౭॥సహస్రశిరసమిత్యాది॥పూర్వవత్ మధ్యదేశాపేక్షయా వింధ్యాద్రేః దక్షిణదిక్త్వవ్యపదేశః ॥ టీ ॥ తదేవ వివృణోతి-సహస్రశిరసమిత్యాది॥సహస్రశిఖరం॥టీ॥వరారోహాం మహాభాగాం-వరః ఆరోహో దైర్ఘ్యం యస్యాస్తాం॥ని॥ఆరోహో దైర్ఘ్యమానయోరితి విశ్వః ॥ ౧౦ ॥ సహస్రశిరసమిత్యాదినా సర్వమేవానుపశ్యతేత్యం తేన వింధ్యస్య పశ్చిమభాగస్థాన్ దక్షిణపార్శ్వస్థాంశ్చ నదీనగరదేశానుపదిశ్య - విదర్భానిత్యాదినా

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

హేమమయమితి॥పాండ్యానాంపాండ్యరాజానాం-యుక్తంయోగ్యం-కవాటంఅనేననగరంలక్ష్యతే-ముక్తాభూషైర్మణిభిఃరత్నైః భూషితం-తదుత్పత్తిదేశత్వాదితి భావః॥౧౮॥అథమహేంద్రంవర్ణయతి-తతఇత్యాదినా॥మార్గితవ్యావిశేషతఇత్యంతమేకాన్వయం॥ తతఃపాండ్యనగరాత్ సముద్రమాసాద్య-అర్థనిశ్చయంకర్తవ్యసముద్రలంఘనాద్యర్థనిశ్చయం-సంప్రధార్యకృత్వాఅగస్త్యేనతత్రసాగరేఅంతరేఅవకాశేనివేశితః - శ్రీమాన్పుష్పఫలాదిసమృద్ధిమాన్- శ్రీమాన్కాంతిమాన్-మహేంద్రోస్తి-తంపర్వతం-పర్వసుపర్వసుసముద్రస్నానాయాగచ్ఛతి-తస్యాపరేపారేఅంతరాళికతీరే-ద్వీపోస్తి- తంమార్గధ్వం- తత్రసర్వాత్మనాసర్వప్రయత్నేనవిశేషతస్సీతామార్గితవ్యేత్యర్థః॥ ౨౪॥ సహీతి॥ ఏవంరావణాలయావగమేపిఇతరదితువానరప్రేషణంస్థానాంతరేసీతామాదాయకింగచ్ఛేదితిశంకయేతిబోధ్యం॥౨౬॥ ననుపూర్వంనజానేనిలయంతస్యసర్వథాపాపరక్షసఇత్యుక్తం-సంప్రతిసహిదేశస్తువధ్యస్యరావణస్యదురాత్మనఇత్యుచ్యతే-అతోవిరుద్ధమిదమిత్యాశంక్యపరిహరతి-ఏవమితి॥ ఏవముదుక్తరీత్యా-సంశయాన్సంశయవిషయభూతాన్దేశాన్-నిస్సంశయాన్సంశయావిషయీభూతాన్ - నిశ్చితసదసద్భావాన్కృత్వానష్టసంశయాస్సంతఃఅమితతేజసోనరేంద్రస్యపత్నీంమృగయధ్వం-యదృచ్ఛాదర్శనాపరిస్ఫుటజ్ఞాతమర్థంకథంనిశ్చయేనకథయామీతి నజానఇతిపూర్వముక్తం-ఇదానీంతథావిధమప్యర్థమన్వేషణగౌరవాయనిశ్చయేనబ్రవీమీతిభావః॥౨౬॥ తమతిక్రమ్యేతి॥ వరావరయోగేచేతిక్త్వాప్రత్యయః-

విహితామప్సరోగణైః॥౧౫॥తస్యాసీనంనగస్యాగ్రేమలయస్యమహౌజసమ్। ద్రక్ష్యథాదిత్యసంకాశమగస్త్యమృషిసత్తమమ్॥౧౬॥తతస్తేనాభ్యనుజ్ఞాతాః ప్రసన్నేనమహాత్మనా। తామ్రపర్ణీంగ్రాహజుష్టాంతరిష్యథమహానదీమ్॥౧౭॥సాచందనవనైర్దివ్యైః ప్రచ్ఛన్నాద్వీపశాలినీ। కాంతేవయువతిఃకాంతంసముద్రమవగాహతే॥౧౮॥తతోహేమమయందివ్యంముక్తామణివిభూషితం।యుక్తంకవాటంపాండ్యానాంగతాద్రక్ష్యథవానరాః ॥ ౧౯ ॥ తతస్సముద్రమాసాద్యసంప్రధార్యార్థనిశ్చయం। అగస్త్యేనాంతరేతత్రసాగరేవినివేశితః * చిత్రనానానగశ్శ్రీమాన్మహేంద్రః పర్వతోత్తమః।జాతరూపమయశ్శ్రీమానవగాఢోమహార్ణవమ్ * నానావిధైర్నగైస్సర్వైర్లతాభిశ్చోపశోభితమ్। దేవర్షియక్షప్రవరైరప్సరోభిశ్చ సేవితమ్ * సిద్ధచారణసంఘైశ్చప్రకీర్ణంసుమనోహరమ్।తముపైతిసహస్రాక్షస్సదాపర్వసుపర్వసు * ద్వీపస్తస్యాపరేపారేశతయోజనమాయతః।అగమ్యోమానుషైర్దీప్తస్తంమార్గధ్వంసమంతతః * తత్రసర్వాత్మనాసీతామార్గితవ్యావిశేషతః॥౨౪॥సహిదేశస్తువధ్యస్యరావణస్యదురాత్మనః * రాక్షసాధిపతేర్వాసస్సహస్రాక్షసమద్యుతేః॥౨౫॥దక్షిణస్యసముద్రస్యమధ్యేతస్యతురాక్షసీ* అంగారకేతివిఖ్యాతాఛాయామాక్షిప్యభోజినీ॥౨౬॥ఏవంనిస్సంశయాన్కృత్వాసంశయాన్నష్టసంశయాః* మృగయధ్వంనరేంద్రస్యపత్నీమమితతేజసః॥౨౭॥ తమతిక్రమ్యలక్ష్మీవాన్సముద్రేశతయోజనే * గిరిఃపుష్పితకోనామసిద్ధచారణసేవితః।చంద్రసూర్యాంశుసంకాశస్సాగరాంబుసమావృతః* భ్రా

పూర్వభాగస్థాన్దేశానుపదిశతి॥విదర్భానితి॥నదీంగోదావరీమితి ॥ అత్రగోదావరీశబ్దేనదండకారణ్యవర్తిగోదావరీఖండఉచ్యతే (టీ) అతోనపునరుక్తిః॥౧౭॥తతోహేమమయమితి॥కవాటంపాండ్యానాంనగరద్వారకవాటం॥౧౯॥తతఇతి॥అర్థనిశ్చయఃసంప్రధార్యఃభవద్భిరితిశేషః[టీ]దుర్గప్రదేశత్వాదితిభావః॥౧౯॥అగస్త్యేనేతి॥అత్రశ్రీశబ్దఃపుష్పఫలాదిసమృద్ధిపరఃద్వితీయశ్రీశబ్దఃశోభాపరః॥౨౩॥ద్వీపఇతి ॥ తస్యసముద్రస్యాపరేపారే-పరపారాంతిరిక్తేఅంతరాకాళికేపారఇత్యర్థః॥౨౪॥సహీతి॥తస్యదేశస్యరావణసంబంధితయాసామాన్యేనైవాగతత్వేపి-సుదృఢాన్వేషణార్థంతందేశంతదీయత్వేననిశ్చిత్యోక్తవాన్॥టీ ॥ సహీతి॥ -వాలివధాత్పూర్వమేవరావణనివాసస్థానముక్తంచేత్ వాలివధమకృత్వైవస్వయమేవరావణంహత్వాసీతామానేష్యతి - తతఃస్వస్యరాజ్యప్రాప్తిర్వాలివధశ్చనభవిష్యతీతిభియాతదానీంనోక్తం-ఇదానీంసర్వార్థపరిపూర్ణత్వాదుక్తవానిత్యవిరోధః-యద్వా యాదృచ్ఛికదర్శనాపరిస్ఫుటపరిజ్ఞాతమర్థంకథంనిశ్చయేనకథయామీతినజానఇతిపూర్వముక్తం- నజానేనిలయంతస్యసర్వథాపాపరక్షసఇత్యాదినాపూర్వంరావణనివాసాపరిజ్ఞానంప్రకటీకృతమిదానీమేతత్కథముచ్యతఇతిచేత్ -ఇదానీంత్వపరిస్ఫుటజ్ఞాతమప్యర్థమన్వేషణగౌరవాయనిశ్చయేనబ్రవీమీతినిశ్చిత్యాకథయత్॥౨౫॥సముద్రేఅప్రమత్తైర్గంతవ్యమిత్యభిప్రాయేణతత్రత్యంబాధకమాహ-దక్షిణస్యేతి॥ ౨౬॥ఏవమితి॥ ఏవంనిస్సంశయాన్కృత్వాసంశయాన్నష్టసంశయాః - యథాసంశయితోరావణదేశోనిశ్చయేనాన్విష్యతే-ఏవంసంశ

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ఏవంపూర్వత్రాపరత్రచబోధ్యమ్॥౨౯॥తస్యైకమి॥ దక్షిణాయనమితి శేషః॥౩౧॥తమతిక్రమ్యదుర్ధర్షా ఇతి॥ హేదుర్ధర్షాః-సూర్యవాన్నామపర్వతః-వర్త
త ఇతి శేషః- దుర్విగాహేనాధ్వనా ఉపలక్షితః- యోజనానిచతుర్దశ-పుష్పితకసూర్యవతోరంతరాళ ఇతి శేషః॥౩౨॥తత ఇతి॥వరాణాం శ్రేష్ఠానామర్హాణీతివరా
ర్హాణి-వరంతతఃపరం దేశం॥౩౪॥౩౫॥అగస్త్యభవనంవిశేషయతి-తత్రయోజనేతి॥ శరణంగృహం॥ ౩౬॥ తత్రేత్యాది ॥ నిర్యాయ అగస్త్యభవనాన్నిర్గత్య॥
౩౭॥తత్రేతి॥యేఽనంతరాః అవ్యవహితా దేశాః- తేమార్గితవ్యా ఇతి శేషః॥౩౮॥తంచేతి॥తంచ దేశమతిక్రమ్య - తస్మాద్దేశాత్ పరత ఇత్యర్థః - ఋషభసంస్థితః
ఋషభతుల్యసంస్థానః॥౪౦॥గోశీర్షకమితి॥గోశీర్షకం గోరోచనాసదృశవర్ణం-పద్మకంపద్మదళసవర్ణం-హరిశ్యామంతమాలదళవర్ణం-అగ్నిసమప్రభం
అగ్నిసదృశవర్ణం-ఏవంవిధందివ్యచందనం - యత్రోత్పద్యతే- సఋషభః పర్వతో వర్తత ఇతిపూర్వేణాన్వయః॥౪౧॥౪౨॥తత ఇతి॥తతః తస్మాత్ పురుషాత్ ప్రి

జతేవిపులైశ్శృంగైరంబరంవిలిఖన్నివ॥౨౯॥తస్యైకంకాంచనంశృంగం సేవతేయందివాకరః * శ్వేతంరాజతమేకంచ సేవతేయంనిశాకరః । న
తంకృతఘ్నాః పశ్యంతిననృశంసానానాస్తికాః * ప్రణమ్యశిరసాశైలంతంవిమార్గతవానరాః॥౩౧॥తమతిక్రమ్యదుర్ధర్షాస్సూర్యవాన్నామప
ర్వతః * అధ్వనాదుర్విగాహేనయోజనానిచతుర్దశ॥౩౨॥ తతస్తమప్యతిక్రమ్యవైద్యుతోనామపర్వతః * సర్వకామఫలైర్వృక్షైస్సర్వకాల
మనోహరైః॥తత్రభుక్త్వావరార్హాణిమూలానిచఫలానిచ * మధూనిపీత్వాముఖ్యానిపరంగచ్ఛతవానరాః॥౩౪॥ తత్ర నేత్రమనఃకాంతః కుంజ
రోనామపర్వతః * అగస్త్యభవనంయత్రనిర్మితంవిశ్వకర్మణా॥౩౫॥తత్రయోజనవిస్తారముచ్ఛ్రితందశయోజనమ్ * శరణంకాంచనందివ్యంనా
నారత్నవిభూషితమ్॥౩౬॥తత్రభోగవతీనామసర్పాణామాలయాపురీ * విశాలకక్ష్యాదుర్ధర్షా సర్వతఃపరిరక్షితా।రక్షితాపన్నగైర్ఘోరై
స్తీక్ష్ణదంష్ట్రైర్మహావిషైః * సర్పరాజోమహాఘోరోయస్యాంవసతివాసుకిః।నిర్యాయమార్గితవ్యాచసాచభోగవతీపురీ॥౩౭॥ తత్రచానంత
రాదేశాయేకేచనసుసంవృతాః॥౩౮॥తంచదేశమతిక్రమ్యమహానృషభసంస్థితః * సర్వరత్నమయశ్శ్రీమానృషభోనామపర్వతః॥ ౪౦॥ గోశీ
ర్షకంపద్మకంచహరిశ్యామంచచందనమ్ * దివ్యముత్పద్యతేయత్రతచ్చైవాగ్నిసమప్రభమ్॥౪౧॥నతుతచ్చందనందృష్ట్వాస్ప్రష్టవ్యంచకదాచ
న * రోహితానామగంధర్వాఘోరారక్షంతితద్వనమ్।తత్రగంధర్వపతయఃపంచసూర్యసమప్రభాః * శైలూషోగ్రామణీశ్శిగ్రుశ్శుభ్రోబభ్రు
స్తథైవచ॥౪౩॥రవిసోమాగ్నివపుషాంనివాసఃపుణ్యకర్మణామ్ * అంతేపృథివ్యాదుర్ధర్షాస్తత్రస్వర్గజితస్స్థితాః॥౪౪॥ తతఃపరంనవస్సే
వ్యఃపితృలోకస్సుదారుణః * రాజధానీయమస్యైషాకష్టేనతమసావృతా॥౪౫॥ఏతావదేవయుష్మాభిర్వీరావానరపుంగవాః * శక్యంవిచేతుంగం
తుంవానాతోగతిమతాంగతిః॥౪౬॥సర్వమేతత్సమాలోక్యయచ్చాన్యదపిదృశ్యతే * గతింవిదిత్వావైదేహ్యాస్సన్నివర్తితుమర్హథ॥౪౭॥యస్తు
మాసాన్నివృత్తోఽగ్రేదృష్టాసీతేతివక్ష్యతి * మత్తుల్యవిభవోభోగైస్సుఖంసవిహరిష్యతి॥౪౮॥తతఃప్రియతరోనాస్తిమమప్రాణాద్విశేషతః * కృ

యోగా సంశయితా దేశా నిస్సంశయాః కృత్వా - నిశ్చితసదసద్భావాః కృత్వానష్టసంశయాః నరేంద్రపత్నీంమృగయధ్వం- యథాశంకాసద్భావేఽపిరావణోఽపి
లంకాద్వీపేఽపినిశ్చయేనమృగ్యతే-ఏవంశంకాకారణవత్స్వన్యేష్వపిదేశేషునిశ్చయేనమృగయతేత్యర్థః॥౨౭॥తమితి॥ తమతిక్రమ్యలంకాద్వీపమతిక్రమ్య ॥ ౨౯॥
౩౫॥అగస్త్యభవనమేవవిశినష్టి॥తత్రేతి॥తత్ర కుంజరపర్వతే - యోజనవిస్తారంశతయోజనంశరణంగృహమితిసంబంధః * నిర్యాయేతి॥సాభోగవతీపురీమార్గిత
వ్యా-తస్యాః నిర్యాయనిర్గత్య॥౩౭॥తత్రేతి॥తత్రయేకేచనసుసంవృతాః అనంతరదేశామార్గితవ్యా ఇతిసంబంధః॥౩౮॥టీ॥తమితి ॥ ఋషభస్యేవసంస్థితిరవస్థా
నంయస్యేతివిగ్రహః॥౪౦॥గోశీర్షకమితి॥గోశీర్షకంగోరోచనాసదృశవర్ణం-పద్మకంపద్మదళసమానవర్ణం-హరికుంకుమసమానవర్ణంశ్యామంతమాలదళ
నిభంఅగ్నిసమప్రభంఅగ్నిసదృశవర్ణం(టీ,తచ్చందనంచయత్రోత్పద్యత ఇతిసంబంధః॥౪౧॥టీ॥తత్ర కాంతానకర్తవ్యేత్యాహ-నత్వితి॥తత్ర హేతుమాహ-రో
హితా ఇతి॥౪౩॥టీ॥రవీతి॥స్వర్గజితః ప్రాప్తస్వర్గా ఇత్యర్థః॥౪౪॥టీ॥తత ఇతి ॥ కష్టేనదుష్ప్రవేశేన॥౪౫॥తత ఇతి॥తతః ప్రియతరోనాస్తి-తస్మాత్ప్రియతరో

యతరో నాస్తి-మమ ప్రాణాత్ విశేషతః-సః ప్రియతర ఇతి శేషః॥౪౯॥అమితేతి॥ తదధిగుణంతదనుగుణం - పురుషార్థంపురుషవ్యాపారం-అత్ర సంయమిపర్యం తమభిధానాత్ సప్తద్వీపసాగరగమనసమర్థసిద్ధం - ఏవముత్తరసర్గేష్వపి బోధ్యం-అత్ర సార్థపంచాశచ్ఛ్లోకాః ॥౫౦॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
అథపశ్చిమదిశివానరనియోజనంద్విచత్వారింశే - అథేత్యాది॥౧॥తారాయా ఇతి॥ ప్రాంజలిత్యాదికథనార్థమబ్రవీదితి అతోనపౌనరుక్త్యం॥౨॥మరీచిపుత్రమితి॥ మారీచపదమన్వర్థసంజ్ఞేతిద్యోతయితుంమరీచిపుత్రమిత్యుక్తిః-మరీచిపుత్రాన్ మారీచానిత్యత్రాపి తథా-మారీచమితిజ్యేష్ఠఉక్తః-మారీచాఇతితదనుజా ఉచ్యంతే-అర్చిర్మాలాన్ అర్చిష్మతః॥౪॥౫॥సురాష్ట్రానిత్యాది॥పున్నాగేతి॥పున్నాగగహనంపున్నాగవనం-కుక్షిః మధ్యదేశవిశేషః-ఉద్దాలకాః వృక్షవిశేషాః కేతకషండాః కేతకవనాని-ప్రత్యక్స్రోతోగచ్ఛంతీతి ప్రత్యక్స్రోతోగమాః - శివాః పావనాః కాంతారాః దుర్గమమార్గాః-తాన్ మార్గధ్వమితి పూర్వేణసంబంధః॥౮॥తతస్థలీమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం। స్థల్యాదికంమార్గిత్వా తతః తస్మాద్దేశాత్ పశ్చిమసముద్రమాగమ్యతిమినక్రాయుతవమక్షోభ్యంతంద్రష్టుమర్హథ॥౯॥ తిమినక్రాయుతజలమక్షోభ్యమథవానరా ఇతి పాఠః॥౧౦॥తత ఇతి॥కపయో భవదీయాః॥ ౧౧॥ తత్రేతి ॥ వేలాతటనివిష్టేషు వేలాయాంఅంబువికృతౌతటేచస్థితేషు॥ని॥అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపీత్యమరః॥౧౨॥మురచీతి॥పూర్వస్యాందిశ్యవంత్యన్యా-ఇయంచాన్యా-యత్ర ప్రవిష్టావననైరంతర్యేణలక్ష్యంతే-
తాపరాధో బహుశో మమబంధుర్భవిష్యతి॥౪౯॥ అమితబలపరాక్రమాభవంతోవిపులగుణేషుకులేషుచప్రసూతాః। మనుజపతిసుతాంయథాలభధ్వంతదధిగుణంపురుషార్థమారభధ్వమ్॥౫౦॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ఏకచత్వారింశస్సర్గః. *************************
అథప్రస్థాప్యసుగ్రీవస్తాన్ హరీన్దక్షిణాందిశమ్। అబ్రవీన్మేఘసంకాశంసుషేణంనామయూథపమ్॥ ౧॥ తారాయాః పితరంరాజాశ్వశురంభీమవిక్రమమ్।అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యమభిగమ్య ప్రణమ్యచ॥౨॥మహర్షిపుత్రంమారీచమర్చిష్మంతంమహాకపిమ్।వృతంకపివరైశ్శూరైర్మహేంద్రసదృశద్యుతిమ్ * బుద్ధివిక్రమసంపన్నంవైనతేయసమద్యుతిమ్।మరీచిపుత్రాన్మారీచానర్చిర్మాలాన్మహాబలాన్ * ఋషిపుత్రాంశ్చ తాన్సర్వాన్ ప్రతీచీమాదిశద్దిశమ్॥౪॥ ద్వాభ్యాంశతసహస్రాభ్యాంకపీనాంకపిసత్తమాః * సుషేణప్రముఖాయూయంవై దేహీంపరిమార్గత॥ ౫ ॥ సురాష్ట్రాన్సహబాహ్లీకాన్ శూరాన్భీమాం స్తథైవచ * స్ఫీతాన్జనపదాన్రమ్యాన్విపులానిపురాణిచ। పున్నాగగహనంకుక్షింవకులోద్దాలకాకులమ్ * తథా కేతకషండాంశ్చమార్గధ్వంహరియూథపాః।ప్రత్యక్స్రోతోగమాశ్చైవనద్యశ్శీతజలాశ్శివాః* తాపసానామరణ్యానికాంతారాగిరశ్చయె
౮॥ తతస్స్థలీంమరుప్రాయామత్యుచ్చశిరసశ్శిలాః * గిరిజాలావృతాందుర్గాంమార్గిత్వాపశ్చిమాందిశమ్ । తతః పశ్చిమమాసాద్య సముద్రంద్రష్టుమర్హథ * తిమినక్రాయుతజల మక్షోభ్యమథ వానరాః ॥ ౧౦॥ తతః కేతకషండేషు తమాలగహనేషుచ * కపయోవిహరిష్యంతినారికేళవనేషుచ ॥ ౧౧॥ తత్రసీతాంచ మార్గధ్వం నిలయంరావణస్యచ । వేలాతటనివిష్టేషు పర్వతేషువనేషుచ ॥ ౧౨॥
౧౨॥ మురచీపత్తనంచైవరమ్యంచైవజటీపురమ్ * అవంతీమంగలోపాంచతథాచాలక్షితంవనమ్ । రాష్ట్రాణిచవిశాలానిపత్తనానితతస్తతః ॥
నాస్తి- మమప్రాణాద్విశేషతః సప్రియతర ఇతిసంబంధః॥౪౯॥౫౦॥**
❖ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకచత్వారింశస్సర్గః. ❖
టీ॥అథేతి ॥ ప్రస్థాప్యప్రయాణోపదేశంకృత్వా - పూర్వోక్తసుషేణాదన్యస్సోమపుత్రస్సుషేణ ఇతి వేదితవ్యం॥౧॥తారాయా ఇతి॥అబ్రవీదితిపునర్వచనంప్రాంజలిత్వాభిగమనాదివిశేషకథనార్థం॥ ౨॥ మహర్షీతి ॥ మహర్షిపుత్రంమారీచంమహర్షేర్మరీచేఃపుత్రంమారీచం॥౪॥౫॥ * పున్నాగగహనంకుక్షిమిత్యాదినా కేతుమాలప్రదేశానుపదిశతి॥పున్నాగేతి ॥ కుక్షిర్దేశవిశేషః - కాంతారగిరయశ్చ - ఏతానపిమార్గధ్వమితిపూర్వేణసంబంధః॥౮॥౧౦॥ తతః కేతకషండేష్వితి॥కపయః భవదీయాః॥౧౧॥తత్రేతి॥పత్తనానితతస్తత ఇత్యేతత్పర్యంతంమార్గధ్వమిత్యనుషజ్యతే॥౧౨॥టీ॥అవంతీంఅంగలోపాంచేతి ద్వేనగర్యౌ॥౧౪॥* తత్రే

తదలక్ష్యం నామ-మార్గద్వమిత్యనుషంగః॥౧౪॥సింధ్వితి ॥ సింధుర్నదవిశేషః-తత్రపశ్చిమదిశి-పత్రైర్గచ్ఛంతీతిపతగమాః-సపక్షా ఇతివిశేషణం-నీడానివృక్షాగ్ర
స్థస్వావాసస్థానాని-అతఏవమహాద్రుమ ఇతిపూర్వముక్తం॥౧౬॥తానీత్యాద్యర్థత్రయం ॥ సమంతతస్తోయపూర్ణేస్మిన్ స్థలేయేగజాస్సంతిగిరిశృంగగతాశ్చయే
తేగజాస్తానినీడానివిచరంతి-సింహానీడాశ్రయసానుషువిచరంతీత్యర్థః-బాధకస్థానగమనే హేతుమాహదృప్తా ఇతి॥౧౭॥తస్యేతి॥కపిభిఃభవద్భిరితిశేషః॥౧౮॥కో
టిమితి॥తత్రసముద్రేగతాంపారియాత్రస్యకోటింశృంగం॥౧॥కోటింతత్రసముద్రస్యేతిపాఠః॥౧౯॥౨౦॥పావకార్చిఃప్రతీకాశా ఇత్యాది-నాత్యాసాదయిత
వ్యాః నాతిసమీపం ప్రాప్తవ్యాః-నాదేయంనస్వీకార్యం - తహి తెగంధర్వా అస్మాకంహానిప్యంతీత్యత్రాహ-తత్రేతి-యత్నఃఫలచాపలనివృత్త్యాయత్నః కర్తవ్యః-
విశాలత్వాదన్వేషణీయత్వేనవా - నకించిద్భయం-కపిసంచారస్యవనమాత్రధర్మత్వాదితిభావః-అనువర్తతాంఅనువర్తమానానాం॥౧॥నాజేయమితి॥నఆదేయమి
తిచ్ఛేదః- తేషాందురాసదత్వేతత్రకథంమార్గణంఘటతఇత్యాశంక్యాహ-తత్రేతి-హియస్మాత్కారణాత్ కపిత్వమనువర్తతాం ప్రాకృతకపిత్వమనువర్తమా
నానాంభవతాం తేభ్యోభయంన - తస్మాత్తత్రయత్నఃకర్తవ్యఃజానకీమార్గితవ్యా చేతిసంబంధః॥౨౪॥తత్రవైదూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥ శ్రీమానితి
యోజనానాంశతంసమంయథాభవతితథాసముదితఃసమున్నతః॥౨౫॥౨౬॥చతుర్భాగఇతి॥చతుర్భాగేచతుర్థభాగే - సముద్రస్యలవణసముద్రస్య॥౨౭॥తత్ర
పంచజనమితి॥తత్రచక్రవత్పర్వతే-పురుషోత్తమోవిష్ణుః॥ని॥ శ్రీపతిఃపురుషోత్తమ ఇత్యమరః-చక్రరక్షకంహయగ్రీవాఖ్యందానవంహత్వాచక్రంపంచజనాఖ్యందా
నవంచహత్వాతదస్థిభూతంపాంచజన్యాఖ్యంశంఖంచజగ్రాహ-కృష్ణఃపంచజనంహత్వాపాంచజన్యంజగ్రాహేత్యుచ్యతే-తద్విష్ణ్వవతారేప్యస్తీతిజ్ఞేయం॥౩౦॥

౧౪॥సింధుసాగరయోశ్చైవసంగమేతత్రపర్వతః॥మహాన్హేమగిరిర్నామశతశృంగోమహాద్రుమః * తస్యప్రస్థేషురమ్యేషుసింహాఃపక్షగమాః
స్థితాః॥తిమిమత్స్యగజాంశ్చైవనీడాన్యారోపయంతి తే॥౧౬॥ తానినీడానిసింహానాంగిరిశృంగగతాశ్చయే। దృప్తాస్తృప్తాశ్చమాతంగాస్తోయద
స్వననిస్స్వనాః * విచరంతివిశాలేస్మింస్తోయపూర్ణేసమంతతః॥ ౧౭ ॥ తస్యశృంగందివస్పర్శంకాంచనంచిత్రపాదపమ్ *.సర్వమాశువిచేత
వ్యంకపిభిఃకామరూపిభిః॥౧౮॥ కోటింతత్రసముద్రేతుకాంచనీంశతయోజనామ్ * దుర్దర్శాంపారియాత్రస్యగతాద్రక్ష్యథవానరాః॥౧౯॥
కోట్యస్తత్రచతుర్వింశద్గంధర్వాణాంతరస్వినామ్ * వసంత్యగ్నినికాశానాంఘోరాణాంకామరూపిణామ్॥౨౦॥ పావకార్చిఃప్రతీకాశాస్సమ
వేతాస్సహస్రశః * నాత్యాసాదయితవ్యాస్తేవానరైర్భీమవిక్రమైః॥నాదేయంచఫలంతస్మాద్దేశాత్కించిత్ప్లవంగమైః * దురాసదాహితేవీరా
స్సత్త్వవంతోమహాబలాః॥ఫలమూలానితేతత్రరక్షంతేభీమవిక్రమాః * తత్రయత్నశ్చకర్తవ్యోమార్గితవ్యాచజానకీ। నహితేభ్యోభయంకించి
త్కపిత్వమనువర్తతామ్॥౨౪॥తత్రవైదూర్యవర్ణాభోవజ్రసంస్థానసంస్థితః। నానాద్రుమలతాకీర్ణోవజ్రోనామమహాగిరిః* శ్రీమాన్సముదిత
స్తత్రయోజనానాంశతంసమమ్॥౨౫॥ గుహాస్తత్రవిచేతవ్యాఃప్రయత్నేనప్లవంగమాః॥౨౬॥ చతుర్భాగేసముద్రస్యచక్రవాన్నామపర్వతః।
తత్రచక్రంసహస్రారంనిర్మితంవిశ్వకర్మణా॥౨౭॥ తత్రపంచజనంహత్వాహయగ్రీవంచదానవమ్। ఆజహారతతశ్చక్రంశంఖంచపురుషోత్త
మః॥౨౮॥తస్యసానుషుచిత్రేషువిశాలాసుగుహాసుచ।రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౨౯॥ యోజనానాంతతష్షష్టిర్వరాహోనా

తి॥పక్షగమాఃపక్షాభ్యాంగచ్ఛంతీతిపక్షగమాఃసపక్షా ఇత్యర్థః-సింహాః - తిమిమత్స్యగజాన్ నీడాన్యారోపయంతిస్వావాసస్థానాని ప్రాపయంతి॥౧౬॥తానీతి॥స
మంతతఃతోయపూర్ణే - అస్మిన్ స్థలేయేగజాస్సంతి - గిరిశృంగగతాశ్చయే తేగజాస్తానినీడానివిచరంతి- సింహానీడాశ్రయసానుషువిచరంతీత్యర్థః - బాధకబా
హుళ్యేపిసంచారాత్ -పర్వతస్యాతిరమణీయత్వమవగమ్యతే॥టీ॥జాతిప్రయుక్తవైరైస్సింహైర్బాధ్యమానాఅపిగజాస్తద్గిరింనజహంతీతిభావః॥౧౭॥౧౮॥కోటి
మితి॥తత్రసముద్రేపారియాత్రస్యకోటింద్రక్ష్యథేతి సంబంధః॥౨౦॥*టీ॥నాదేయంఆదాతుమర్హంనభవతి* టి॥ నహీతి॥ తేభ్యోగంధర్వేభ్యోభయంనాస్తి తే
షాంరామకార్యసహాయత్వాదితిభావః॥౨౪॥తత్రవైదూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం-యోజనానాంశతంసమంయథాతథాసముదితఃసమ్యగుత్పన్నః॥౨౬
చతుర్భాగఇతి ॥ చతుర్భాగే-సముద్రస్యలవణసముద్రస్య॥౨౭॥తత్రపంచజనమితి॥కస్మింశ్చిద్దైవాసురయుద్ధేవిష్ణోరవతారఃపురుషోత్తమః-పంచజనంహయగ్రీవా

తత్ర ప్రాగితి॥ తత్ర వరాహపర్వతే॥౩౨॥ తమతిక్రమ్యేతి॥ తమతిక్రమ్య-తస్మాత్పరత ఇత్యర్థః॥౩౩॥ తంగజాశ్చేతి॥ తేన శబ్దేన స్వశబ్దేన-దర్పితా గజాదయ స్తం పర్వతమ
భిగర్జంతి॥౩౪॥ యస్మిన్నితి॥ హరిహయః శ్యామవర్ణాశ్వయుక్తః-రాజాభిషిక్తః రాజత్వేనాభిషిక్తః॥౩౫॥ వరమేవాహ- తేనైవమితి॥ ప్రభయా రక్తా భవిష్యంతీత్యన్వ
యః॥౪౦॥ విశ్వేదేవా ఇతి॥ పశ్చిమాం సంధ్యాం-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా- మేరుసదృశత్వాన్మేరుం- మేరుమాగమ్య ఆదిత్యముపతిష్ఠంతి పూజయంతి-మంత్రకరణా
భావాత్పరస్మైపదం అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణిమేరోరభిధానాత్స ఏవ పి సముద్రద్వీపాదౌ మార్గితవ్యత్వేనోక్తాః॥౪౧॥ విశ్వేదేవా ఇతి॥ విశ్వేదేవాశ్చ వసవో మరుతశ్చ దివౌ
కసః-పశ్చిమాం సంధ్యాం అస్మదపేక్షయా పశ్చిమసంధ్యాయాం ఉత్తమపర్వతం మేరుమాసాద్య వర్తమానమాదిత్యముపతిష్ఠంతి పూజయంతి మంత్రకరణాభావాత్ప
రస్మైపదం - అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణిమేరోరభిధానాత్ తతః పూర్వస్థాలనుక్తాస్సముద్రద్వీపాదయోపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తా ఇత్యవగంతవ్యం॥౪౨॥౪౧॥ యోజనానాం
సహస్రాణి దశ తాని దివాకర ఇతి పాఠః॥౪౩॥౪౯॥ ఏతావదితి॥ భాస్కరః రజనీక్షయే జీవలోకస్య ఏతావత్ ఉదయాస్తాదిమధ్యం వితిమిరం కృత్వా అస్తం గచ్ఛతీతి॥ రౌ

మపర్వతః। సువర్ణశృంగస్సుశ్రీమానగాధే వరుణాలయే॥౩౦॥ తత్ర ప్రాగ్జ్యోతిషం నామ జాతరూపమయం పురమ్। యస్మిన్వసతి దుష్టాత్మా నరకో నా
మ దానవః॥౩౧॥ తత్ర సానుషు చిత్రేషు విశాలాసు గుహాసు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౩౨॥ తమతిక్రమ్య శైలేంద్రం కాంచ
నాంతరనిర్దరః। పర్వతస్సర్వసౌవర్ణో ధారాప్రస్రవణాయుతః॥౩౩॥ తం గజాశ్చ వరాహాశ్చ సింహా వ్యాఘ్రాశ్చ సర్వతః। అభిగర్జంతి సతతం తే
న శబ్దేన దర్పితాః॥౩౪॥ యస్మిన్ హరిహయశ్శ్రీమాన్మహేంద్రః పాకశాసనః। అభిషిక్తస్సురై రాజా మేఘవాన్నామ పర్వతః॥౩౫॥ తమతిక్రమ్య శై
లేంద్రం మహేంద్రపరిపాలితమ్। షష్టిం గిరిసహస్రాణి కాంచనాని గమిష్యథ॥ * తరుణాదిత్యవర్ణాని భ్రాజమానాని సర్వతః। జాతరూపమయైర్వృ
క్షైశ్శోభితాని సుపుష్పితైః॥౩౬॥ తేషాం మధ్యే స్థితో రాజా మేరురుత్తరపర్వతః। ఆదిత్యేన ప్రసన్నేన శైలో దత్తవరః పురా॥౩౭॥ తేనైవముక్తశ్శై
లేంద్రస్సర్వ ఏవ త్వదాశ్రయాః। మత్ప్రసాదాద్భవిష్యంతి దివారాత్రం చ కాంచనాః॥ * త్వయి యే చాపి వత్స్యంతి దేవగంధర్వదానవాః। తే భవిష్యం
తి రక్తాశ్చ ప్రభయా కాంచనప్రభాః॥౪౦॥ విశ్వేదేవాశ్చ మరుతో వసవశ్చ దివౌకసః। ఆగమ్య పశ్చిమాం సంధ్యాం మేరుముత్తరపర్వతమ్॥ * ఆదిత్యము
పతిష్ఠంతి తైశ్చ సూర్యోఽభిపూజితః। అదృశ్యస్సర్వభూతానామస్తం గచ్ఛతి పర్వతమ్॥౪౨॥ యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకరః। ముహూ
ర్తార్ధేన తం శీఘ్రమభియాతి శిలోచ్చయమ్॥౪౩॥ శృంగే తస్య మహద్దివ్యం భవనం సూర్యసన్నిభమ్। ప్రాసాదగణసంబాధం విహితం విశ్వకర్మణా॥ *
శోభితం తరుభిశ్చిత్రైర్నానాపక్షిసమాకులైః। నికేతం పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః॥౪౫॥ అంతరా మేరుమస్తం చ తాలో దశశిరా మహాన్।
జాతరూపమయశ్శ్రీమాన్ భ్రాజతే చిత్రవేదికః॥౪౬॥ తేషు సర్వేషు దుర్గేషు సరస్సు చ సరిత్సు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః॥ *
యత్ర తిష్ఠతి ధర్మజ్ఞస్తపసా స్వేన భావితః। మేరుసావర్ణిరిత్యేవ ఖ్యాతో వై బ్రహ్మణా సమః॥౪౭॥ ప్రష్టవ్యో మేరుసావర్ణిర్మహర్షిస్సూర్యసన్నిభః। ప్ర
ణమ్య శిరసా భూమౌ ప్రవృత్తిం మైథిలీం ప్రతి॥౪౯॥ ఏతావజ్జీవలోకస్య భాస్కరో రజనీక్షయే। కృత్వా వితిమిరం సర్వమస్తం గచ్ఛతి పర్వతమ్॥౫౦॥ ప

ఖ్యం దానవం చ హత్వా సుదర్శన పాంచజన్యా జగ్రాహేతి పౌరాణికీ కథా॥౨౯॥౩౦॥ తత్ర ప్రాగ్జ్యోతిషమితి॥ తత్ర వరాహపర్వతే॥౩౧॥౩౨॥ టీ॥ తమితి॥ కాంచనాః
స్వర్ణవికారా అంతరనిర్దరా మధ్యపాషాణసంధయో యస్య సః॥౩౩॥ తం గజా ఇతి॥ తేన శబ్దేన స్వకీయధ్వన్యుత్పన్న ప్రతిధ్వని నాదదర్పితాః గజాదయః తం పర్వ
తమభిగర్జంతి॥౩౫॥౩౭॥ తేనేతి॥ తేన ఆదిత్యేన॥౪౦॥ విశ్వేదేవా ఇతి॥ విశ్వేదేవాదయః పశ్చిమాం సంధ్యాం- అస్మదపేక్షయా ఉత్తరపర్వతం మేరుమాసాద్య- వర్త
మానమాదిత్యముపతిష్ఠంతి పూజయంతి - అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణిమేరోరభిధానాత్ తతః పూర్వస్థాలనుక్తసముద్రద్వీపాదయోపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తా ఇత్య
వగంతవ్యం॥౪౨॥ టీ॥ మేరుపర్వతాస్తాచలమధ్యదేశప్రమాణం సూర్యస్య గతివేగం చాహ - యోజనానామితి॥ దివాకర స్తమస్తశిలోచ్చయాభిముఖీభూయము
హూర్తార్ధేన యోజనానాం దశసహస్రాణి గచ్ఛతీతి సంబంధః- మేరోరస్తాచలస్య చాంతరమయుతమితి యావత్॥౪౫॥ అంతరేతి॥ అంతరా మేరుమస్తంచ సావర్ణి
మేరోరస్తాచలస్య మధ్యే॥౪౬॥ * యత్ర తిష్ఠతీతి॥ యత్ర మేరౌ॥౪౭॥౪౯॥ ఏతావదితి॥ భాస్కరః రజనీక్షయే- జీవలోకస్య ఏతావత్సర్వముదయాస్తమయాద్రిమధ్యం వి

జనా॥౫౪॥సహైవేతి॥ దిష్టకారిభిఃఆదిష్టకారిభిః॥౩॥శ్వశురో మే గమిష్యతీతి పాఠః॥౫౪॥ప్రమాణమేనం సంస్థాప్య పశ్యధ్వం పశ్చిమాం దిశమితి పాఠః - ప్రమాణం వ్యవస్థాపకం-పశ్యధ్వం పశ్యత-ఆత్మనైవ దమార్గణం॥౫౬॥అతోఽన్యదితి॥ అస్య కార్యస్య సీతాన్వేషణరూపస్య అన్యదపి యద్ధితం భవేత్ దేశకాలార్థసంహితం తత్సం ప్రధార్య భవద్భిః కార్యమిత్యన్వయః॥౩॥ అతోఽన్యదపి యత్కార్యం కార్యస్యాస్య హితం భవేత్ - సంప్రధార్యం భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థసంహితమితి పాఠః॥ ౫౭॥ అత్ర అష్టపంచాశచ్ఛ్లోకాః॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విచత్వారింశస్సర్గః.**** అథోత్తరదిశి శతవలిప్రేషణం త్రిచత్వారింశే-తతస్సందిశ్యేత్యాది॥౧॥వృత ఇత్యాది॥హిమశైలావతంసకాం హిమశైలాలంకారాం॥౨॥ ప్రతిష్ఠస్వ స్వమంత్రిభిరితి సమ్యక్॥౪॥అస్మిన్నితి॥కృతార్థాశ్చార్థవిదశ్చ కృతార్థార్థవిదః తేషాం వరాః॥౫౯॥ఇమానీత్యాది॥ ఇమాని వక్ష్యమాణాని-నద్యః నదీః-తత్రేతి- భరతానాం ప్రస్థాది ప్రదేశాన్-కురూన్ దక్షిణకురూన్ హిమవదంతాన్ పునఃపునరన్వ్యవపరిమార్గంత్వితి పూర్వేణ సంబంధః॥౧౩॥లోధ్రేతి॥పద్మకాశ్చందనవిశేషాః- సాహచ

తావద్వానరైశ్శక్యం గంతుం వానరపుంగవాః । అభాస్కరమమర్యాదం నజానీమః స్తతః పరమ్॥౫౧॥అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ।అ స్తపర్వతమాసాద్య పూర్ణేమాసే నివర్తత ॥ ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వధ్యో భవేన్మమ॥౫౪॥సహైవ శూరో యుష్మాభిశ్శ్వశురో మే గమిష్యతి॥ శ్రోతవ్యం సర్వమేతస్య భవద్భిర్దిష్టకారిభిః॥౫౩॥గురురేష మహాబాహుః శ్వశురో మే మహాబలః॥ భవంతశ్చాపి విక్రాంతాః ప్రమాణం సర్వకర్మసు॥౫౪॥ ప్రమాణమేనం సంస్థాప్య పశ్యధ్వం పశ్చిమాం దిశమ్॥౫౫॥ దృష్టాయాం తు నరేంద్రస్య పత్న్యామమితతేజసః । కృతకృత్యా భవిష్యామః కృతస్య ప్రతికర్మణా॥౫౬॥అతోఽన్యదపి యత్కించిత్కార్యస్యాస్య హితం భవేత్ । సంప్రధార్య భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థసంహితమ్॥౫౭॥ తతస్సుషేణప్రముఖాః ప్లవంగాస్సుగ్రీవవాక్యం నిపుణం నిశమ్య । ఆమంత్ర్య సర్వే ప్లవగాధిపం తే జగ్ముర్దిశం తాం వరుణాభిగుప్తామ్॥౫౮॥ ***

**********************ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః. **********************

తతస్సందిశ్య సుగ్రీవశ్శ్వశురం పశ్చిమాం దిశమ్।వీరం శతవలిం నామ వానరం వానరర్షభః॥ఉవాచ రాజా ధర్మజ్ఞస్సర్వవానరసత్తమమ్। వాక్యమాత్మహితం చైవ రామస్య చ హితం తథా॥౨॥వృతశ్శతసహస్రేణ త్వద్విధానాం వనౌకసామ్ । వైవస్వతసుతైస్సార్ధం ప్రతిష్ఠస్వ స్వమంత్రిభిః॥ దిశం హ్యుదీచీం విక్రాంతాం హిమశైలావతంసకామ్।సర్వతః పరిమార్గధ్వం రామపత్నీమనిందితామ్॥౪॥అస్మిన్కార్యే వినిర్వృత్తే కృతే దాశరథేః ప్రియే।ఋణాన్ముక్తా భవిష్యామః కృతార్థార్థవిదాం వరాః॥౫॥కృతం హి ప్రియమస్మాకం రాఘవేణ మహాత్మనా।తస్య చేత్ ప్రతికారోఽస్తి సఫలం జీవితం భవేత్॥౬॥అర్థినః కార్యనిర్వృత్తిమకర్తురపి యశ్చరేత్ ।తస్య స్యాత్సఫలం జన్మ కిం పునః పూర్వకారిణః॥౭॥ఏతాం బుద్ధిమవస్థాయ దృశ్యతే జానకీ యథా। తథా భవద్భిః కర్తవ్యమస్మత్ప్రియహితైషిభిః॥౮॥అయం హి సర్వభూతానాం మాన్యస్తు నరసత్తమః।అస్మాసు చాగతప్రీతీ రామః పరపురంజయః॥౯॥ఇమాని వనదుర్గాణి నద్యశ్శైలాంతరాణి చ । భవంతః పరిమార్గంతు బుద్ధివిక్రమసంపదా॥ తత్ర మ్లేచ్ఛాన్పులిందాంశ్చ శూరసేనాంస్తథైవ చ । ప్రస్థలాన్భరతాంశ్చైవ కురూంశ్చ సహ మద్రకైః॥కాంభోజాన్యవనాంశ్చైవ శకానారట్టకానపి। బాహ్లీకానృషికాంశ్చైవ పౌ

తిమిరం కృత్వా-అస్తం గచ్ఛతీతి యోజనా॥౫౦॥౫౩॥ భవంతశ్చేతి॥ఏనం సుషేణం ప్రమాణం వ్యవస్థాపకం॥౫౪॥౫౬॥టీ॥అతఇత్యాది॥ అస్య రామస్య యత్కార్యం ప్రియమనుకూలం భవేత్తద్భవద్భిస్సంప్రధార్య కర్తవ్యమిత్యర్థః॥౫౭॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్విచత్వారింశస్సర్గః. ****************** ౨॥టీ॥దిశమితి॥విక్రాంతామధికాం॥౪॥ అస్మిన్నితి॥ కృతార్థార్థవిదాం వరా ఇత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘ ఆర్షః॥టీ॥సీతాన్వేషణస్య ఫలమాహ-అస్మిన్నితి॥ అస్మిన్కార్యే సీతాన్వేషణకార్యే॥౬॥టీ॥ ప్రత్యుపకారస్యావశ్యకర్తవ్యత్వం కైముత్యన్యాయేన ద్రఢయతి-అర్థిన ఇతి॥యః పురుషః-అకర్తుః పూర్వముపకారమకుర్వతోఽపి - అర్థినః కార్యాపేక్షిణః పురుషస్య కార్యనిష్పత్తించరేత్ కుర్యాత్ తస్య జన్మ సఫలం స్యాత్ పూర్వకారిణః కిం పునః॥౭॥౯॥ఇమానీతి॥ నద్యః నదీః ॥ తత్రేతి॥భరతాన్ ఇంద్రప్రస్థ హస్తినాపుర ప్రదేశాన్ - కురూన్ కురుక్షేత్ర ప్రదేశాన్ మ్లేచ్ఛాదీన్ హిమవదం

ర్యాత్ ॥ రా॥ లోధ్రపద్మకఖండేష్విత్యత్ర పద్మకశబ్దశ్చందనవ్యతిరిక్తవృక్షవిశేషవాచీ అకారలేవన ద్రవ్యభూతలోధ్రాదిసహపాఠాత్ ॥౧౬॥ తమతిక్రమ్యేతి॥ తంకాళంనామమహాగిరిమతిక్రమ్య-తతఃతస్మాత్-సుదర్శనంపర్వతంగంతుమర్హథ॥౧౭॥ తతఇతి॥ పతగాలయః-పక్షిణాంవైపిద్యమాహ-నానాపక్షిసమాకీర్ణ ఇతి॥ రా॥ తతో దేవసఖో నామపర్వతఃపర్వతాలయాఇతిపాఠః-పర్వతాలయాఇతివానరాణాంసంబోధనం॥౧౮॥ తమతీతి॥ తమతిక్రమ్యతస్మాద్దేవసఖాఖ్యపర్వతాత్పరం-అపర్వతనదీవృక్షంశూన్యారణ్యస్థలం-వర్తతఇతి శేషః॥౨౦॥ తంత్వితి ॥ కైలాసమితి- యద్యపికైలాసోహిమవదేకదేశ ఇతిపురాణాంతరోక్తం-తథాపితదవిరుద్ధంజ్ఞేయం-మధ్యేశూన్యప్రదేశేపితావత్పర్యంతంహిమవానితి॥౨౧॥ తత్రేత్యాది॥ తత్ర కైలాసే-నళినీమానసాఖ్యసరసీ॥౨౩॥ తత్రేతి॥ తత్ర కైలాసే॥౨౪॥ తస్యేతి॥ తస్యకైలాసస్య-పర్వతేషుపర్యంతపర్వతేషు॥౨౫॥ క్రౌంచంత్వితి॥ బిలంస్కందశక్తికృతం॥౨౬॥ ౨౭॥ క్రౌంచస్యేత్యాది॥ శిఖరంచ ప్రధానభూతంశిఖరంచ- అవృక్షంఅవృక్షాఖ్యంప్రత్యంతపర్వతం-విహగాలయం-మానసంమానసాఖ్యంగిరించ-నిరీక్ష్య- తేవిచేతవ్యా ఇతిపూర్వేణసంబంధః॥౨౯॥ నగతిరితి॥ తత్రమానసాఖ్యేపర్వతే-సపాను ప్రస్థభూధరః-సానవఃఉపత్యకాః-ప్రస్థామధ్యతటాః-భూధరాఅధిత్యకాః॥౩౦॥ క్రౌంచమితి॥ క్రౌంచంగిరిమతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేఃపరతః-మైనాకో నామపర్వతః వర్తతఇతి శేషః॥౩౧॥ మైనాకస్త్వితి॥ అశ్వముఖీనాంకింపురుషస్త్రీణాం॥౩౨॥ తం దేశమితి॥ ఆశ్రమంసిద్ధసేవితం-అస్తీతి శేషః॥౩౩॥ వంద్యాఇతి॥ తపస్సిద్ధాఃఅణిమాదిసిద్ధియుక్తాః॥

రవానఘటంకణా॥ చీనాన్పరమచీనాంశ్చనిహారాంశ్చపునఃపునః। అన్విష్యదరదాంశ్చైవహిమవంతంతథైవచ॥౧౩॥ లోధ్రపద్మకఖండేషుదేవదారువనేషుచ। రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౧౪॥ తతస్సోమాశ్రమంగత్వా దేవగంధర్వసేవితమ్। కాళంనామమహాసానుంపర్వతంతంగమిష్యథ॥౧౫॥ మహత్సుతస్యశైలస్యనిర్దరేషుగుహాసుచ। విచిన్వతమహాభాగాంరామపత్నీంతతస్తతః॥౧౬॥ తమతిక్రమ్యశైలేంద్రంహేమగర్భంమహాగిరిమ్। తతస్సుదర్శనంనామగంతుమర్హథపర్వతమ్॥౧౭॥ తతోదేవసఖోనామపర్వతఃపతగాలయః। నానాపక్షిగణాకీర్ణోవివిధద్రుమభూషితః॥ తస్యకాననఖండేషునిర్ఝరేషుగుహాసుచ। రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౧౮॥ తమతిక్రమ్యచాకాశంసర్వతశ్శతయోజనమ్। అపర్వతనదీవృక్షంసర్వసత్త్వవివర్జితమ్॥౨౦॥ తంతుశీఘ్రమతిక్రమ్యకాంతారంరోమహర్షణమ్। కైలాసంపాండురంశైలంప్రాప్యహృష్టాభవిష్యథ॥౨౧॥ తత్రపాండురమేఘాభంజాంబూనదపరిష్కృతమ్। కుబేరభవనందివ్యంనిర్మితంవిశ్వకర్మణా॥ విశాలానళినీయత్రప్రభూతకమలోత్పలా। హంసకారండవాకీర్ణాహ్యప్సరోగణసేవితా॥౨౩॥ తత్రవైశ్రవణోరాజాసర్వభూతనమస్కృతః। ధనదోరమతేశ్రీమాన్గుహ్యకైస్సహయక్షరాట్॥౨౪॥ తస్యచంద్రనికాశేషుపర్వతేషుగుహాసుచ। రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౨౫॥ క్రౌంచంతుగిరిమాసాద్యబిలంతస్యసుదుర్గమమ్। అప్రమత్తైఃప్రవేష్టవ్యందుష్ప్రవేశంహితత్స్మృతమ్॥౨౬॥ వసంతిహిమహాత్మానస్తత్రసూర్యసమప్రభాః। దేవైరప్యర్చితాస్సమ్యగ్దేవరూపామహర్షయః॥౨౭॥ క్రౌంచస్యతుగుహాశ్చాన్యాస్సానూనిశిఖరాణిచ। నిర్దరాశ్చనితంబాశ్చవిచేతవ్యాస్తతస్తతః॥౨౮॥ క్రౌంచస్యశిఖరంచాపినిరీక్ష్యచతతస్తతః। అవృక్షంకామశైలంచమానసంవిహగాలయమ్॥౨౯॥ నగతిస్తత్రభూతానాందేవదానవరక్షసామ్। సచసర్వైర్విచేతవ్యస్ససానుప్రస్థభూధరః॥౩౦॥ క్రౌంచంగిరిమతిక్రమ్యమైనాకోనామపర్వతః। మయస్యభవనంయత్రదానవస్యస్వయంకృతమ్॥౩౧॥ మైనాకస్తువిచేతవ్యస్ససానుప్రస్థకందరః। స్త్రీణామశ్వముఖీనాంచనికేతాస్తత్రతత్రతు॥౩౨॥ తందేశంసమతిక్రమ్యఆశ్రమంసిద్ధ

తాః-దేశాః-పునఃపునరన్విష్యపరిమార్గంత్వితిపూర్వేణసంబంధః॥౧౭॥ తతఇతి ॥ పర్వతాలయాఇతికపిసంబోధనం॥౧౮॥ తమితి॥ తమతిక్రమ్య-దేవసఖాఖ్యపర్వతాత్పరం-ఆకాశంశూన్యారణ్యస్థలంవర్తతఇతి శేషః॥౨౧॥ విశాలేతి॥ నళినీమానసాఖ్యసరసీ॥౨౪॥ తస్యేతి ॥ తస్యకైలాసస్యపర్వతేషుపర్యంతపర్వతేషు॥౨౫॥ క్రౌంచమితి॥ బిలంస్కందశక్తికృతంరంధ్రం॥౨౬॥ ౨౭॥ క్రౌంచస్యేతి॥ క్రౌంచస్యశిఖరంప్రధానభూతంశిఖరంచఅవృక్షంఅవృక్షాఖ్యప్రత్యంతపర్వతంకామశైలంచమానసంమానసాఖ్యగిరిం- తతోనిరీక్ష్యవిచేతవ్యా ఇతిపూర్వేణసంబంధః॥౨౯॥ నగతిరితి॥ తత్రమానసాఖ్యేపర్వతే సఃమానసపర్వతఃసానుఃపర్వతపార్శ్వసమతలః-ప్రస్థస్తువిషమతలః॥౩౦॥ క్రౌంచమితి॥ క్రౌంచంగిరిమతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేఃపరంమైనాకోనామపర్వతోవర్తతఇతి శేషః॥౩౧॥ మైనాక ఇతి॥ స్త్రీణామశ్వముఖీనాంకిం.

ద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధియుక్తాః॥రా॥ ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తిర్వినయాన్వితైరితి పాఠః॥౩౫॥ ఔపవాహ్య ఇతి॥ ఔపవాహ్యః రాజార్హం వాహనం- రాజవాహస్త్వౌపవాహ్య ఇత్యమరః॥ ౩౬॥ అథ మహామేరుపర్యన్తం తేళావృతప్రదేశాననుదిశతి-తత్సర ఇతి॥ ఉత్తరత్ర హిమవన్తం చ మేరుం చ సముద్రం చ తథోత్తరమితి వక్ష్యమాణత్వాదత్ర మేరుకీర్తనప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి న భ్రమితవ్యం- వ్యోమ-వర్తత ఇతి శేషః - వ్యోమ్నో నష్టచంద్రదివాకరాదిత్వం నియతమార్గవర్తినాం చంద్రసూర్యాదీనాం మేరునికటే కిరణసంచారాభావాత్ - తదుక్తం విష్ణుపురాణే॥శ్లో॥ యావత్పురస్తాత్తపతి తావత్పృష్ఠే చ పార్శ్వయోః । ఋతే హిమగిరేర్మేరోరుపరి బ్రహ్మణస్సభామితి॥ ౩౭॥ గభస్తిభిరితి॥ స దేశః అర్కస్య గభస్తిభిరివ స్థితైః స్వయంప్రభైః స్వతస్సిద్ధజ్ఞానైః-తపస్సిద్ధైః ప్రకాశతే॥౩౮॥ తం త్వితి॥ నిమ్నగా వర్తత ఇతి శేషః॥౩౯॥ ఉభయోరితి॥ తస్యాశ్శైలోదాయాః-ఉభయోస్తీరయోః కీచకా నామ వేణవస్సన్తి- తే ఉభయతీరజాః కీచకాః అన్యోన్యసంగ్రథితతయా గమనసాధనభూతాస్సన్తః సిద్ధాన్ పరం తీరం నయన్తి ప్రత్యానయన్తి చ॥రా॥ ఉభయోస్తీరయోస్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః । తే నయన్తి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయన్తి చేతి పాఠః॥౩౯॥ ఉత్తరానితి॥ ఉత్తరాః కురుసంజ్ఞికాః-దేశాః వర్తన్త ఇతి శేషః-కృతపుణ్యానాం ప్రతిశ్రయాః ఆశ్రయభూతాః ఆవాసభూతాః॥౪౦॥ తత ఇత్యాది॥ తతః కృతపుణ్యప్రతిశ్రయత్వాద్ధేతోః కృతపుణ్యభోగ్యభూమిత్వాత్ -ఉక్తవిశేషా నద్యస్సన్తీతి భావః-పద్మినీభిః పద్మలతాభిః-కృతోదకాః పర్యాప్తోదకాః॥ని॥ యుగపర్యాప్తయోః కృతమిత్యమరః॥౪౧॥ రక్తేతి॥ రక్తేత్యవిభక్తికనిర్దేశః-రక్తైరుత్పలవనైర్హిరణ్మయైరుత్పలవనైః- తరుణాదిత్యసదృశైరుత్పలవనైశ్చేత్యర్థః - తత్రాత్ర తేష్వేతేషు కురుష్విత్యన్వయః॥౪౨॥ మహార్హేతి॥ మహార్హమణయో నీలరత్నాని-తత్తుల్యపత్రైః॥౪౩॥ నిస్తులాభిరితి॥ నిస్తులాభిః వర్తులాభిః॥ని॥ వర్తు

సేవితమ్ । సిద్ధా వైఖానసాస్తత్ర వాలఖిల్యాశ్చ తాపసాః॥౩౩॥ వంద్యాస్తే తు తపస్సిద్ధాస్తపసా వీతకల్మషాః। ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తిర్వినయాన్వితైః॥౩౪॥ హేమపుష్కరసంఛన్నం తస్మిన్వైఖానసం సరః । తరుణాదిత్యసంకాశైర్హంసైర్విచరితం శుభైః॥౩౫॥ ఔపవాహ్యః కుబేరస్య సార్వభౌమ ఇతి స్మృతః । గజః పర్యేతి తం దేశం సదా సహ కరేణుభిః॥౩౬॥ తత్సరస్సమతిక్రమ్య నష్టచంద్రదివాకరమ్। అనక్షత్రగణం వ్యోమ నిష్పయోదమనాదితమ్॥౩౭॥ గభస్తిభిరివార్కస్య స తు దేశః ప్రకాశతే । విశ్రామ్యద్భిస్తపస్సిద్ధైర్దేవకల్పైస్స్వయంప్రభైః॥౩౮॥ తం తు దేశమతిక్రమ్య శైలోదా నామ నిమ్నగా॥౩౯॥ ఉభయోస్తీరయోస్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః * తే నయన్తి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయన్తి చ॥౩౯॥ ఉత్తరాః కురవస్తత్ర కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః॥౪౦॥ తతః కాంచనపద్మాభిః పద్మినీభిః కృతోదకాః । నీలవైడూర్యపత్రాభిర్నద్యస్తత్ర సహస్రశః॥౪౧॥ రక్తోత్పలవనైశ్చాత్ర మండితాశ్చ హిరణ్మయైః । తరుణాదిత్యసదృశైర్భాన్తి తత్ర జలాశయాః॥౪౨॥ మహార్హమణిపత్రైశ్చ కాంచనప్రభకేసరైః । నీలోత్పలవనైశ్చిత్రైస్స దేశస్సర్వతో వృతః॥౪౩॥ నిస్తులాభిశ్చ ముక్తాభిర్మణిభిశ్చ మహాధనైః। ఉద్భూతపులినాస్తత్ర జాతరూపైశ్చ నిమ్నగాః * సర్వ

పుష్పయోషితాం॥౩౨॥ తమితి॥ ఆశ్రమం సిద్ధసేవితమస్తీతి శేషః॥౩౩॥ వంద్యా ఇతి॥ తపస్సిద్ధాః తపసా సిద్ధాః అణిమాద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధియుక్తాః॥౩౫॥ ఔపవాహ్య ఇతి॥ ఔపవాహ్యః రాజవాహనం పర్యేతి అటతి॥౩౬॥ తత్సర ఇతి॥ వ్యోమ వర్తత ఇతి శేషః-వ్యోమ్నో నష్టచంద్రదివాకరత్వం నియతమార్గవర్తినాం చంద్రాదీనాం తత్ర సంచారాభావాత్॥౩౮॥ తమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం-ఉభయోస్తీరజాః కీచకాః-అన్యోన్యసంగ్రథితతయా గమనసాధనభూతాస్సన్తః - సిద్ధాన్ పరం తీరం నయన్తి-ప్రత్యానయన్తి చేతి సంబన్ధః॥టీ॥ దేశం సిద్ధాశ్రమసరః ప్రాన్తదేశం-తస్యాశ్శైలోదాయాః ఉభయోస్తీరయోః కీచకా నామ వేణవః సన్తీతి శేషః॥ని॥ వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనన్త్యనిలోద్ధతా ఇత్యమరః॥౩౯॥ ఉత్తరా ఇతి॥ ఉత్తరకురుసంజ్ఞకాః తత్ర వర్తన్త ఇతి శేషః- కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః - పుణ్యానాం ప్రతిశ్రయా ఆశ్రయభూతాః జ్యోతిష్టోమాదయః తే కృతా యైస్తే కృతపుణ్యాః ప్రతిశ్రయాః - [యద్వా కృతపుణ్యానాం సుకృతినాం ప్రతిశ్రయా ఇతి వా] తతః పుణ్యప్రతిశ్రయత్వాత్ - కాంచనపద్మాభాః పద్మినీభిః కృతోదరాశ్చ దివ్యసరసీభిః కృతజలక్రీడాదికాః॥ ౪౧॥ నీలవైడూర్యేత్యాదినా ఉత్తరకురుదేశో వర్ణ్యతే॥టీ॥ నీలవైడూర్యాణి పత్రాణి చ తైః రాధ్యాః నీలవైడూర్యపత్రాఢ్యాః॥౪౩॥ నిస్తులాభిరితి॥ నిస్తులాభిః వస్తులాభిః॥ని॥ నిస్తులం వర్తులం వృత్తమిత్యమరః * సర్వరత్నమయైరితి॥ నగా

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

వృత్తమిత్యమరః॥ మహద్భి నైకబహుమూల్యైః-ఉచ్ఛ్రితపులినాః ఉన్నతపులినాః-నిమ్నగాః ఖ్యాంతీతి శేషః- సర్వైతి-నగోత్తమైః పర్వతశ్రేష్ఠైః - అవగాఢ ప్రవిష్టా ఇతి నిమ్నగావిశేషణం॥౪౨॥ నిత్యపుష్పఫలా ఇతి ॥ పత్రరథాకులాః పక్షిభిరాకులాః-సర్వకామాః సర్వాభీష్టాః॥౪౬॥ నానాకారాణీతి॥ రా॥ నానాకారాణి వాసాంసి ఫలంత్యన్యే నగోత్తమా ఇతి పాఠః-నగోత్తమా వృక్షశ్రేష్ఠాః॥ ౪౫॥ ముక్తేతి ॥ సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని హేమంతాద్యృతుష్వపి సుఖేన సేవితుం యోగ్యాని॥౪౯॥౫౧॥ సర్వ ఇతి॥ సహయోషితః యోషిత్సహితాః॥ రా॥ సహయోషిత ఇత్యేతదేకం పదం॥ ౫౨॥ గీతేతి॥ సోత్కృష్టహసితస్వనః ఉత్కృష్టహాసశబ్దసహితః॥౫౩॥ తత్రేతి॥ అసత్ప్రియః అవిద్యమానాంగనః-గుణాస్సుఖాదయః॥౫౪॥ సమతిక్రమ్యేతి॥ పయసాంనిధిః లవణసముద్రః అస్తీతి శేషః॥౫౫॥ తత్రేతి॥ తత్రలవణసముద్రే-మధ్యేమధ్యదేశే. యోదివంగతా ఇత్యనుషజ్యతే ॥ ౫౬ ॥ సత్వితి ॥ స దేశః విసూర్యోపి రాత్రౌ విగతసూర్యోపి- తస్య సోమగిరేర్భాసా ప్రకాశతే- కథమివ-సూర్యలక్ష్మ్యాభివిజ్ఞేయః జ్ఞాతవ్యపదార్థః కోదేశః తపతా వివస్వతేవ॥౫౭॥ భగవానితి॥ విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః-భగవాన్ షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవః॥ శ్లో॥ ఏవమేవ మహాన్ శబ్దో మైత్రేయ భగవానితి। పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగ ఇత్యుక్తేః॥ నచేదమపి శంభువిశేషణం- ఏకాదశాత్మకత్వవిరోధాత్ - న హి విశ్వాత్మకత్వమేకాదశాత్మకత్వం చైకత్ర సంభవతి - ఏదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తిః- శంభుః రుద్రః- దేవేశో బ్రహ్మా- బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతి-ఇయం చ క్రియా సర్వత్రాపి సంబంధ్యతే-యద్యత్ర కశ్చిత్ప్రకరణాభావాద్విష్ణురత్ర నోచ్యత ఇతి కథయేత్ -తర్హి రుద్రోపి నోచ్యతే-కథమితి చేత్ - శం భావయతీతి శంభురితి వ్యుత్పత్త్యా-శంభూ బ్రహ్మత్రిలోచనావితి కోశకారవచనాచ్చ సర్వాణ్యపి విశేషణాని బ్రహ్మపరాణి భవేయురితి॥ రా ॥ భగవానితి॥ విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః-భగవాన్ భగవచ్ఛబ్దేన షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవోభిధీయతే - తత్ర తస్యైవ ముఖ్యత్వాత్ -తదుక్తం శ్రీవిష్ణుపురాణే - ఏవమేష మహాన్ శబ్దో భగవానితి సత్తమ పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగ ఇతి॥ ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తిః శంభుః దేవేశో బ్రహ్మా బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతి - వసతిక్రియా పూర్వత్రాపి

రత్నమయైశ్చిత్రైరవగాఢా నగోత్తమైః । జాతరూపమయైశ్చాపి హుతాశనసమప్రభైః ॥౪౨॥ నిత్యపుష్పఫలా స్తత్ర నగాః పత్రరథాకులాః। దివ్యగంధరసస్పర్శాః సర్వకామాన్ స్రవంతి చ ॥౪౬॥ నానాకారాణి వాసాంసి ఫలంత్యన్యే నగోత్తమాః॥౪౫॥ ముక్తావైడూర్యచిత్రాణి భూషణాని తథైవ చ * స్త్రీణాం చాప్యనురూపాణి పురుషాణాం తథైవ చ । సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని ఫలంత్యన్యే నగోత్తమాః॥ ౪౯॥ మహార్హాణి విచిత్రాణి హైమాన్యన్యే నగోత్తమాః । శయనాని ప్రసూయంతే చిత్రాస్తరణవంతి చ॥౪౮॥ మనఃకాంతాని మాల్యాని ఫలంత్యత్రాపరే ద్రుమాః। పానాని చ మహార్హాణి భక్ష్యాణి వివిధాని చ॥౫౦॥ స్త్రియశ్చ గుణసంపన్నా రూపయౌవనలక్షితాః। గంధర్వాః కిన్నరాస్సిద్ధా నాగా విద్యాధరా స్తథా * రమంతే సహితా స్తత్ర నారీభిర్భాస్కరప్రభాః॥ ౫౧ ॥ సర్వే సుకృతకర్మాణస్సర్వే రతిపరాయణాః * సర్వే కామార్థసహితా వసంతి సహయోషితః ॥ ౫౨॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషస్సోత్కృష్టహసితస్వనః * శ్రూయతే సతతం తత్ర సర్వభూతమనోహరః॥౫౩॥ తత్ర నాముదితః కశ్చిన్నాస్తి కశ్చిదసత్ప్రియః * అహన్యహని వర్ధంతే గుణాస్తత్ర మనోరమాః॥౫౪॥ సమతిక్రమ్య తం దేశముత్తరః పయసాం నిధిః॥౫౫॥ తత్ర సోమగిరిర్నామ మధ్యే హేమమయో మహాన్ । ఇంద్రలోకగతా యే న బ్రహ్మలోకగతాశ్చ యే * దేవాస్తం సమవేక్షంతే గిరిరాజం దివంగతాః॥౫౬ ॥ స తు దేశో విసూర్యోపి తస్య భాసా ప్రకాశతే * సూర్యలక్ష్మ్యాభివిజ్ఞేయ స్తపతేవ వివస్వతా ॥౫౭ ॥ భగవానపి విశ్వాత్మా శంభురేకాదశాత్మకః * బ్రహ్మా వసతి దేవేశో బ్రహ్మ

త్తమైః పర్వతశ్రేష్ఠైః॥౪౨॥ నిత్యేతి ॥ పత్రరథాః పక్షిణః॥౪౬॥* స్త్రీణామితి॥ నగోత్తమాః వృక్షశ్రేష్ఠాః॥౪౯॥ సమతిక్రమ్యేతి ॥ ఉత్తరస్తోయసన్నిధిః ఉత్తరలవణసముద్రః అస్తీతి శేషః॥౫౫॥ తత్ర సోమగిరిరితి॥ తత్ర లవణసముద్రే మధ్యే మధ్యప్రదేశే॥౫౬॥ సత్వితి॥ స దేశో విసూర్యోపి రాత్రౌ విగతసూర్యోపి - విగతసూర్యకిరణోపీతి వా-తస్య సోమగిరేః భాసా ప్రకాశతే-కథమివ సూర్యలక్ష్మ్యాభివిజ్ఞేయః సూర్యప్రభయా విజ్ఞేయో దేశః - తపతా వివస్వతేవేతి యోజనా॥౫౭ ॥ భగవానిత్యాది॥ భగవానితి నారాయణో రూఢం - నామతశ్చ భగవచ్ఛబ్దేన ప్రతీయతే-అయమత్ర పదాన్వయః-విశ్వాత్మా భగవాన్ బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతి-ఏకాదశా

సంబధ్యతే-బ్రహ్మర్షిపరివారితఇత్యేతచ్చభగవాన్ శంభురిత్యత్రాపిసంబధ్యతే-అన్యథాతస్యసన్నిహితబ్రహ్మమాత్రసంబంధేఆద్యయోరేకైకవిశేషణత్వంతృతీయస్యద్వివిశేషణత్వమితివైరూప్యంస్యాత్ ॥౫౮॥నకథంచనేతి॥ కురూణాముత్తరేణ-షష్ఠ్యపీత్యతఇత్యేనపాయోగేషష్ఠీ- అన్యేషామపిశక్తివిశేషవిశిష్టదైత్యాదీనామపి-వఃయుష్మాభిః-నగంతవ్యం॥౬౦॥ఏతావదితి॥ ఏతావత్ ఉత్తరకురుదేశపర్యంతం-తతఃపరంఉత్తరకురుదేశాత్పరం- సముద్రద్వీపాదికంఅభాస్కరమమర్యాదంచప్రదేశంనజానీమః-తతఃపరస్యదేశస్యసర్వైర్గంతుమశక్యత్వేనమయాప్యనవగతత్వాదితిభావః॥౬౧॥సర్వమేతదితి॥ యదన్యదపినోక్తంచతత్రాపిక్రియతాంమతిః-గమ్యత్వేనోక్తప్రదేశానాంయత్వాశ్వాదికమనుక్తంతత్రాప్యన్వేషణేమతిఃకర్తవ్యేత్యర్థః॥౬౨॥తతఇతి॥ తతఃఅన్వేషణానంతరం-విదేహజాదర్శనజేనకర్మణాదాశరథేర్మహత్ప్రియంకృతంభవిష్యతి-మమచాపితతఃదాశరథిప్రియాత్ మహత్తరం ప్రియంకృతంభవిష్యతీతియోజనా॥ ౬౩॥ తతఇతి॥భూతధరాః ప్రాణిభృతః ప్రాణిభిరుపజీవ్యాఇతియావత్ ॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ****************** అథనిశ్చితకార్యసాధనసామర్థ్యాయహనుమతేఅంగుళీయకదానంచతుశ్చత్వారింశే- విశేషేణత్విత్యాది॥ హనుమతివిషయే-అర్థంవక్తుమనాణార్థంఉక్తవాన్-విశేషార్థకథనేహేతుమాహ-సహీతి-అర్థసాధనేవిషయేనిశ్చితార్థః॥౨॥సవిశేషేణేతి॥ హనుమత్యర్థముక్తవానిత్యుక్తవాన్-ధాతూనామనేకార్థత్వాత్కర్మాధికరణవాచిపదసమభివ్యాహృతోవచిర్నిక్షేపేవర్తతే॥ ౧॥ సంగ్రహేణోక్తమర్థంవిస్త

షిపరివారితః॥౫౮॥నకథంచనగంతవ్యంకురూణాముత్తరేణవః * అన్యేషామపిభూతానాంనాతిక్రామతివైగతిః । సహిసోమగిరిర్నామదేవానామపిదుర్గమః * తమాలోక్యతతఃక్షిప్రముపావర్తితుమర్హథ॥౬౦॥ ఏతావద్వానరైశ్శక్యంగంతుంవానరపుంగవాః*అభాస్కరమమర్యాదంనజానీమస్తతఃపరమ్॥౬౧॥సర్వమేతద్విచేతవ్యంయన్మయాపరికీర్తితమ్ * యదన్యదపినోక్తంచతత్రాపిక్రియతాంమతిః ॥ ౬౨ ॥ తతఃకృతందాశరథేర్మహత్ప్రియంమహత్తరంచాపితతోమమ ప్రియమ్ । కృతంభవిష్యత్యనిలానలోపమావిదేహజాదర్శనజేనకర్మణా ॥౬౩॥ తతఃకృతార్థాస్సహితాస్సబాంధవామయార్చితాస్సర్వగుణైర్మనోరమైః।చరిష్యథోర్వీంప్రతిశాంతశత్రవస్సహ ప్రియాభూతధరాః ప్లవంగమాః ॥౬౪॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ సవిశేషేణసుగ్రీవోహనుమత్యర్థముక్తవాన్।సహితస్మిన్హరిశ్రేష్ఠేనిశ్చితార్థోఽర్థసాధనే॥౧॥అబ్రవీచ్చహనూమంతంవిక్రాంతమనిలాత్మజమ్ । సుగ్రీవఃపరమప్రీతఃప్రభుస్సర్వవనౌకసామ్ * నభూమౌనాంతరి

త్మకఃశంభుఃబ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్రవసతీతియోజనా॥టీ॥ భగవానిత్యాది॥ భగవాన్షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నఃబ్రహ్మవేదాత్మకఃశంభుశ్శివః- తత్రవసతీత్యాశయః॥౫౮॥నకథంచనేతి॥వఃయుష్మాభిః-అన్యేషామపిశక్తివిశేషవిశిష్టదైత్యాదీనామపి॥౬౦॥ఏతావదితి॥ఏతావత్ ఉత్తరకురుదేశపర్యంతం-తతఃపరముత్తరకురుదేశాత్పరంసముద్రద్వీపాదికంఅస్తి-అభాస్కరంతత్కిరణసంచారరహితం-అమర్యాదంఅజ్ఞాతమర్యాదాప్రదేశంనవిజానీమః-తతఃపరస్యదేశస్యసర్వైర్గంతుమశక్యత్వేనమయాప్యనవగతత్వాదితిభావః॥౬౧॥సర్వమితి॥ * యదన్యదపినోక్తంచతత్రాపిక్రియతాంమతిః-గమ్యత్వేనోక్తప్రదేశానాంయత్వాశ్వాదికమనుక్తంతత్రాప్యన్వేషణేమతిఃకర్తవ్యేత్యర్థః॥౬౨॥తతఇతి॥తతఃఅన్వేషణానంతరం-విదేహజాదర్శనజేనకర్మణాదాశరథేఃమహత్ప్రియంకృతంభవిష్యతి-మమాపితతఃదాశరథిప్రియాత్ -మహత్తరం ప్రియంకృతంభవిష్యతీతియోజనా॥౬౩॥తతఇతి॥భూతధరాఃప్రాణభృద్ధరాఃప్రాణిభిరుపజీవ్యాస్సంతః-ఉర్వీంచరిష్యథేతిసంబంధః॥టీ॥భూతధరామితిపాఠేఉర్వీవిశేషణం॥౬౪॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిచత్వారింశస్సర్గః *************** సవిశేషేణేతి॥ అర్థంప్రయోజనముక్తవాన్నిక్షిప్తవానిత్యర్థః॥టీ॥ విశేషోపదేశస్తుఅయంరామఃశ్రీవిష్ణురిత్యేవంరూపోహి-తథోక్తంనృసింహపురాణే॥శ్లో॥వాయుపుత్రసమీపంతుగత్వాతంవాక్యమబ్రవీత్ ।శృణుమద్వచనంవీరహనుమన్మారుతాత్మజ॥అయమిక్ష్వాకుదాయాదోరాజారామఃప్రతాపవాన్।సర్వాత్మాసర్వలోకేశోవిష్ణుర్మానుషరూపధృదితి-అత్రహేతుమాహ-సహీతి-యస్మాత్కారణాత్సుగ్రీవః అర్థసాధనేవిషయేతస్మిన్హరిశ్రేష్ఠే-నిశ్చితార్థః.అయంభావః-సీతాన్వేషణాయసర్వాన్స్వపిదిక్షువానరాన్నియుజ్యహనుమతస్సర్వోత్తమత్వాత్ అనేనైవకార్యసిద్ధిర్భ

రేణదర్శయతి-అబ్రవీచ్చేత్యాదినా॥నభూమావితి॥భూమౌసజాతీయప్రతిపక్షబహుళాయాం-అంతరిక్షే-నిరాలంబే మేఘాదిసంచారమార్గే- అంబరేవాతచక్రాక్రాంతప్రదేశే-అమరాలయేవ బలాధిష్ఠితేస్వర్గే-అప్సుతిర్యక్సంచారానర్హాసువాగతిసంగంగతివిళంబం-నపశ్యామి-గతిఃఅప్రతిహతగతిః-తేజసేతి-భూతంజంతుః-తత్తస్మాత్కారణాత్ -తత్సీతాన్వేషణం-ఉపపాదయసంపాదయ-త్వయీతి-నయపండితేత్యనంతరమితికరణంబోధ్యం-ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణాన్వయః ॥౭॥తతఇతి॥తతఃసుగ్రీవవచనాత్ -హనూమతి- కార్యసమాసంగం కార్యవిషయాసక్తిం-అవగమ్య-అస్మిన్ సుగ్రీవేణస్వకార్యభారోనిహిత ఇతిజ్ఞాత్వేత్యర్థః- స్వయమపి హనుమంతంకార్యసాధకంవిదిత్వాచింతయామాస॥౮॥చింతాప్రకారమాహ-సర్వథేత్యాదినాశ్లోకద్వయేన-అంతేఇతికరణంబోధ్యం- కార్యసాధనేవిషయేనిశ్చితార్థఃనిశ్చితకార్యసాధకః-హనుమానపినిశ్చితార్థకరః-తదేవమితి-అస్యకార్యస్యఫలోదయఃఅస్యసంబంధినీకార్యసిద్ధిః- ధ్రువఃనిశ్చితః॥౧౦॥తమితి॥వ్యవసాయోత్తరం వ్యవసాయేనఉత్తరంశ్రేష్ఠం-కృతార్థస్సంవృత్తఇవ-అమన్యతేతి శేషః॥౧౧॥దదావితి॥ రాజపుత్ర్యాఅభిజ్ఞానంఅభిజ్ఞాయతేనేనేత్యభిజ్ఞానం-నను- త్యక్తసకలధనస్యవన్యవృత్త్యావర్తమానస్యకుతోంగులీయకమితిచేత్ -ఇదమేకమేతత్కార్యార్థంరక్షితవాన్-అతఏవాంగులీయమున్మోచ్యేతినోక్తం-యద్వా రామనామాంకితమంగులీయకంసీతాయాఃకదాచిద్రావణాగమనాత్పూర్వంప్రణయపరత్వేనరామేణస్వీకృతమితిబోధ్యం - యద్వా భార్యాస్నేహేనకనిష్ఠికాయాంసదాముద్రికాధార్యేతఇతిదేశాచారః-యద్వావివాహకాలేజనకేనదత్తమిదంవరాలంకారత్వేన। గృహీత్వాప్రేక్షమాణాసాభర్తుఃకరవిభూషణమిత్యుక్తేః॥ ౧౨॥ భవద్వచనమేవాలంకిమర్థమేతద్దీయతేతత్రాహ-అనేనేతి-పశ్యతిద్రక్ష్యతి॥౧౩॥హనుమంతంప్రశంసతి-వ్యవసాయఇతి ॥ సత్వయుక్తోవిక్రమఃబలంచవిక్రమశ్చేత్యర్థః ॥ ౧౪॥సతదితి॥ప్రకర్షేణనయన్-హరిణామిత్యత్రదీర్ఘాభావఆర్షః॥ ౧౬॥ పునరపిగచ్ఛంతంప్రతిరామవచనం-అతిబలేతి॥అతిబలేతిసంబుద్ధిః-హరివరవిక్రమసింహాక్షే

॥౬॥ నభూమావాంబరేనామరాలయే। నాప్సువాగతిసంగం తేపశ్యామిహరిపుంగవ ॥ సాసురాస్సహగంధర్వాస్సనాగనరదేవతాః।విదితాస్సర్వలోకాస్తే ససాగరధరాధరాః ॥ గతిర్వేగశ్చ తేజశ్చలాఘవంచమహాకపే।పితుస్తేసదృశంవీరమారుతస్యమహౌజసః॥ తేజసావాపితేభూతంసమంభువినవిద్యతే। తద్యథాలభ్యతేసీతాతత్త్వమేవోపపాదయ ॥ త్వయ్యేవహనుమన్నస్తిబలంబుద్ధిఃపరాక్రమః।దేశకాలానువృత్తిశ్చనయశ్చనయపండిత ॥ ౭ ॥ తతఃకార్యసమాసంగమవగమ్యహనూమతి। విదిత్వాహనుమంతంచచింతయామాసరాఘవః ॥ ౮ ॥ సర్వథానిశ్చితార్థోయంహనూమతిహరీశ్వరః।నిశ్చితార్థకరశ్చాపిహనుమాన్కార్యసాధనే ॥ తదేవంప్రస్థితస్యాస్యపరిజ్ఞాతస్యకర్మభిః । భర్త్రాపరిగృహీతస్యధ్రువఃకార్యఫలోదయః॥౧౦॥ తంసమీక్ష్యమహాతేజావ్యవసాయోత్తరంహరిమ్ । కృతార్థఇవసంవృత్తఃప్రహృష్టేంద్రియమానసః॥౧౧॥దదౌతస్యతతఃప్రీతఃస్వనామాంకోపశోభితమ్ । అంగులీయమభిజ్ఞానంరాజపుత్ర్యాఃపరంతపః॥౧౨॥అనేనత్వాంహరిశ్రేష్ఠచిహ్నేనజనకాత్మజా।మత్సకాశాదనుప్రాప్తమనుద్విగ్నానుపశ్యతి॥౧౩॥వ్యవసాయశ్చతేవీరసత్వయుక్తశ్చవిక్రమః । సుగ్రీవస్యచసందేశస్సిద్ధింకథయతీవమే॥౧౪॥సతంగృహ్యహరిశ్రేష్ఠఃస్థాప్యమూర్ధ్నికృతాంజలిః । వందిత్వాచరణౌచైవప్రస్థితఃప్లవగోత్తమః॥౧౫॥ సతత్ప్రకర్షన్హరిణాంబలంమహద్బభూవవీరఃపవనాత్మ

విష్యతీతినిశ్చిత్యతత్ప్రశంసాపూర్వకంతంప్రత్యర్థముక్తవానితి॥౧॥నభూమావితి॥అంతరిక్షేపతత్రిమేఘసంచారప్రదేశే - అంబరేతదుపరిసిద్ధవిద్యాధరాదిసంచరణప్రదేశే-అమరాలయేస్వర్గే--ఏతదుపరితనలోకానామప్యుపలక్షణం॥ తేజసేతి॥భూతంసత్వం-తత్త్వమిత్యత్ర తదితిచ్ఛేదః-తత్తథాశబ్దార్థే-నయపండితేత్యత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం-తస్యాబ్రవీచ్చేతిపూర్వేణసంబంధః॥౭॥తతఇతి॥తతఃసుగ్రీవవచనాత్ హనుమతికార్యసమాసంగమవగమ్య-సుగ్రీవేణహనుమతికార్యభారోనివేశితఇతిబుద్ధ్వాహను[illegible]స్వయమేవ కార్యసాధకంవిదిత్వాచ-రాఘవశ్చింతయామాస॥టీ॥అథరామస్సుగ్రీవవచనైర్హనుమతోనదుర్లభమస్తీత్యాలోచ్యసమనంతరకర్తవ్యం చింత[illegible]॥తతఇతి॥౮॥ ॥ చింతాప్రకారమాహ-సర్వథేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥కర్మభిఃపరిజ్ఞాతస్యఅస్యహనుమతఃఫలోదయఇత్యత్రఇతికరణంద్రష్టవ్యం-ఏతస్యచింతయామాసేతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౦॥టీ॥తంసమీక్ష్యేతి॥ వ్యవసాయోత్తరముద్యోగప్రధానం॥౧౧॥దదావితి॥ అభిజ్ఞాయతేఅనేనేత్యభిజ్ఞానమంగులీయకం॥౧౩॥అనుద్విగ్నాతుపశ్యతీతికథనంకథమిత్యాశంక్యాహ-వ్యవసాయఇతి॥ సిద్ధింకథయతీవమేఇత్యత్రఇత్యవదదిత్యధ్యాహర్తవ్యం॥౧౫॥సఇతి॥ హ

ష్టవిక్రమ-సుగ్రీవతుల్యవిక్రమేతి వా. శ్లోకాంతే ఇతి రామో బ్రవీదిత్యధ్యాహార్యం॥౧౭॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః- *************** అథ ప్రేషితానాం వానరాణాం సన్నాహ ఉచ్యతే పంచచత్వారింశే-సర్వాంశ్చేత్యాది॥సర్వానాహూయ తతస్సమస్తాన్ సంక్షుభితాన్ ప్లవగానబ్రవీత్ -యద్వా సమ ఇతి ఛేదః-సమః సర్వత్ర పక్షపాతరహితః-పతత్పూర్వోక్తం స్వాం స్వాం దిశం స్వాం స్వాం భూమండలం-ఏవమస్మదుక్తప్రకారేణ ఇత్యబ్రవీదితి సంబంధః॥౧౪॥తదితి॥శలభా ఇతి బహుత్వమాత్రే దృష్టాంతః॥౨౪॥రామ ఇతి॥సీతాధిగమే సీతాధిగమనిమిత్తం-కృతః కృతసంకేతః॥౩౪॥ఉత్తరామితి॥ప్రతస్థే ప్రస్థాతుముద్యుక్తః-సర్గాంతే సుగ్రీవసన్నిధౌ సన్నాహకథనాత్॥౪॥తత ఇతి॥ముమోదసుఖితస్సుఖమితి-పూర్వం రాజ్యలాభేన సుఖితో రాజా సుఖం యథా భవతి తథా ముమోద ఉత్తరోత్తరం సుఖం ప్రాపేత్యర్థః॥౯॥ఏవం సంబోధితా ఇత్యాది॥ ఆనయిష్యామహ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం-ఆనయిష్యామహ ఇతి నదంత ఇత్యన్వయః-నదంతః శబ్దం కుర్వంతః-ఉన్నదంతః పునస్సంతోషాతిశయేన ఉచ్చైర్నదంతః- గర్జంతః ఆత్మశ్లాఘాం కుర్వంతః-క్ష్వేళంతః సింహనాదం కుర్వంతః-వినదంతః వివిధాన్వికృతాన్వా నాదాన్కుర్వంతః-సంప్రతస్థిర ఇతి పూర్వేణాన్వయః॥౧౨॥ముమోద సుఖితస్స్వయమిత్యతః పరం ఏవం సంచోదితాస్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః।స్వాం స్వాం దిశమభిప్రేత్య త్వరితాస్సంప్రతస్థిరే।ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామశ్చ రావణమితి పాఠక్రమః-అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం-అస్యాభిప్రేత్యేత్యనేన సంబంధః॥౧౦౪॥అహమిత్యాది సాగరానిత్యంతమేకాన్వయం॥౧౨॥తత ఇతి॥భవద్భిస్స్థీయతామితి పాఠః॥౧౩౪॥ అ

జః కపిః ।౧౫ తాం బుదేవో వ్యోమ్ని విశుద్ధమండలశ్శశీవ నక్షత్రగణోపశోభితః॥౧౬॥అతిబలబలమాశ్రితస్తవాహం హరివరవిక్రమ విక్రమైరనల్పైః।పవనసుతయథాభిగమ్యతే సా జనకసుతా హనుమంస్తథా కురుష్వ॥౧౭॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే -చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋

సర్వాంశ్చాహూయ సుగ్రీవః ప్లవగాన్ ప్లవగర్షభః। సమస్తానబ్రవీద్భూయో రామకార్యార్థసిద్ధయే❋ ఏవమేతద్విచేతవ్యం యన్మయా పరికీర్తితమ్॥౧౪॥తదుగ్రశాసనం భర్తుర్విజ్ఞాయ హరిపుంగవాః❋శలభా ఇవ సంఛాద్య మేదినీం సంప్రతస్థిరే॥౨౪॥రామః ప్రస్రవణే తస్మిన్న్యవసత్సహలక్ష్మణః ❋ ప్రతీక్షమాణస్తం మాసం యః సీతాధిగమే కృతః॥౩౪॥ఉత్తరాం తు దిశం రమ్యాం గిరిరాజసమావృతామ్❋ప్రతస్థే సహసా వీరో హరిశ్శతవలిస్తదా॥౪౪॥పూర్వాం దిశం ప్రతియయౌ వినతో హరియూథపః॥౫॥తారాంగదాదిసహితః ప్లవగో మారుతాత్మజః। అగస్త్యచరితామాశాం దక్షిణాం హరియూథపః॥౬॥పశ్చిమాం తు భృశం ఘోరాం సుషేణః ప్లవగేశ్వరః। ప్రతస్థే హరిశార్దూలో దిశం వరుణపాలితామ్॥౭॥తతస్సర్వా దిశో రాజా చోదయిత్వా యథాతథమ్।కపిసేనాపతీన్ముఖ్యాన్ముమోద సుఖితస్సుఖమ్॥౯॥ఏవం సంబోధితాస్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః।స్వాం స్వాం దిశమభిప్రేత్య త్వరితాస్సంప్రతస్థిరే ❋ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామశ్చ రావణమ్। నదంతశ్చోన్నదంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః❋క్ష్వేళంతో ధావమానాశ్చ వినదంతో మహాబలాః॥౧౦౪॥ అహమేకో హనిష్యామి ప్రాప్తం రావణమాహవే ॥❋॥ తతశ్చోన్మథ్య సహసా హరిష్యే జనకాత్మజామ్। వేపమానాం శ్రమేణాద్య భవద్భిః స్థీయతామితి❋ఏక ఏవాహరిష్యామి పాతాళాదపి జానకీమ్।విధమిష్యామ్యహం వృక్షాన్ పాతయిష్యామ్యహం గిరీన్❋ధరణీం దారయిష్యామి క్షోభయిష్యామి సాగరాన్॥౧౩౪॥అహం యోజనసంఖ్యాయాః ప్లవితా నాత్ర సంశయః❋ శతం యోజనసంఖ్యాయాశ్శతం సమధికం

రిణామిత్యత్ర దీప్తా భావ ఆర్షః॥౧౬॥అతిబలేతి॥ తథా కురుష్వేత్యనంతరం ఇతి చ రామో బ్రవీదిత్యధ్యాహర్తవ్యం॥టీ॥అతిబలేతి సంబోధనం॥౧౭॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః . ***********************

౧౪॥టీ॥ వానరప్రస్థానమాహ-తదితి॥శలభోపమానేన వానరాణామసంఖ్యేయత్వముక్తం॥౨౪॥రామ ఇతి॥సీతాభ్యధిగమ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ॥౩॥❋ఆనయిష్యామహ ఇతి॥అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం-నదంతః నాదమాత్రం కుర్వంతః ఉన్నదంతః ఉచ్చైర్నదంతః గర్జంతః ఆత్మశ్లాఘాం కుర్వంతః క్ష్వేళంతః సింహనాదాన్కుర్వంతః-వినదంతః వికృతనాదాన్కుర్వంతః ॥ ౧౧ ॥ ❋అహమితి॥అహం యోజనసంఖ్యాయాః శతం ప్లవితా నాత్ర సంశయ ఇత్యేకస్య వచనం- యోజనసంఖ్యాయాః శతం సమధికమిత్యన్యస్య॥౧౫౪॥టీ॥ఇతీతి॥ఊచుశ్చ అత్ర చకారః ప్రస్థానవీరవాదయోస్సముచ్చయవాచకః ఉక్త్వా ప్రతస్థిర ఇత్యర్థః॥౧౬౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-

హం యోజనసంఖ్యయాశ్రితంప్లవితేత్యేకస్యవచనం యోజనసంఖ్యయాశ్రితంసమధికమిత్యన్యస్య-హిః ప్రసిద్ధా॥౧౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచచత్వారింశస్సర్గః.**

అథరామాయసుగ్రీవేణస్వస్యసర్వభూమండలజ్ఞానమూలకథనంషట్చత్వారింశే - గతేష్విత్యాది॥౧॥సుగ్రీవస్త్వితి॥ ప్రణతాత్మవాక్ ప్రణతదేహవాగ్॥౨యదేతి॥ కేచిదత్రదుందుభిశబ్దేనఉపచారాన్మాయావ్యేవోచ్యతే-మాయావినోవృత్తాంతస్యానువాదాదిత్యాహుః-తన్నమహిషాకృతిమిత్యస్యవిరోధాత్ -తదావివేశమహిషః-మహిషోవినశేదితిపునఃపునరుక్తైశ్చరామేణవిదితవృత్తాంతశ్చనవచనమర్హతి - తర్హికథముపపత్తిరితిచేత్ -ఉచ్యతే - పూర్వంమాయావివృత్తాంతాభిధానాదత్రమహిషవృత్తాంతాభిధానాచ్చ-తదానీముభావప్యాగతావితి వేదితవ్యం - తత్రమహిషఃకథంచిత్స్వాత్మానం గోపయిత్వావాలివినిర్గతేపునర్మత్తఃకదాచిదాగత్యవాలినాహతఇత్యవిరోధః -వక్ష్యత్యేవమన్యత్రాపివిషయే- రావణేనసీతోపప్లవేఉద్యుక్తేమందోదరీధాన్యమాలిన్యావారిణ్యౌతత్రైకాపూర్వముక్తాఅన్యావానరసన్నిధావనువాదే-తస్మాదయమృషేఃస్వభావఇతిబోధ్యం-పరికాలయతేపలాయయతి-కలతేర్మితోవృద్ధిరార్షః-తత్రాపిగుహాయామపి-తజ్జిఘాంసయామలయంవివేశ॥౪॥తతోహమితి॥వినీతవత్ వినయయుక్తమితిక్రియావిశేషణం॥౫॥తతఇతి॥భ్రాతృశోకఏవవిషం తేనఅర్దితః-అభవమితిశేషః॥౬॥అథేతి॥అహంగురుర్నిహతఇతికృతబుద్ధిః-అభవమితిశేషః-వినశేత్ వినశ్యేదిత్యర్థః॥౮॥మిత్రైశ్చేతి॥వసామిఅవసం-దానవర్షభంమాయావినం॥౯॥తతోహమితి॥భయయంత్రితఃభయపరవశః॥౧౦॥సఇతి॥పరికాలయతేనిరకాసయత్॥౧౧॥తతోహమితి॥సానుబంధఃసామాత్యః-నదీఃపశ్యన్నహంప్రధావితఇత్యన్వయః॥౧౩॥పూర్వాం

హ్యహమ్। భూతలేసాగరేవాపిశైలేషుచవనేషుచ॥పాతాళస్యాపివామధ్యేనమమాచ్ఛిద్యతేగతిః॥ ౧౫॥ఇత్యేకైకంతదాతత్రవానరాబలదర్పితాః॥ఊచుశ్చవచనంతత్రహరిరాజస్యసన్నిధౌ॥౧౮॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-పంచచత్వారింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

గతేషువానరేంద్రేషురామస్సుగ్రీవమబ్రవీత్। కథంభవాన్విజానీతేసర్వంవైమండలంభువః॥౧॥సుగ్రీవస్తుతతోరామమువాచప్రణతాత్మవాన్॥౧॥శ్రూయతాంసర్వమాఖ్యాస్యేవిస్తరేణనరర్షభ॥౨॥యదాతుదుందుభింనామదానవంమహిషాకృతిమ్। పరికాలయతేవాలీమలయంప్రతిపర్వతమ్ ॥ తదావివేశమహిషోమలయస్యగుహాంప్రతి॥౩॥వివేశవాలీతత్రాపిమలయంతజ్జిఘాంసయా॥౪॥తతోహంతత్రనిక్షిప్తోగుహాద్వారివినీతవత్। నచనిష్క్రామతేవాలీతదాసంవత్సరేగతే॥౫॥తతఃక్షతజవేగేనఆపుపూరేతదాబిలమ్। తదహంవిస్మితోదృష్ట్వాభ్రాతృశోకవిషార్దితః
౬॥అథాహంకృతబుద్ధిస్తుసువ్యక్తంనిహతోగురుః॥౬॥శిలాపర్వతసంకాశాబిలద్వారిమయాకృతా ॥ అశక్నువన్నిష్క్రమితుంమహిషోవినశేదితి॥
౭॥తతోహమాగాంకిష్కింధాంనిరాశస్తస్యజీవితే ॥ రాజ్యంచసుమహత్ప్రాప్తంతారయారుమయాసహ॥౮॥మిత్రైశ్చసహితస్తత్రవసామివిగతజ్వరః ॥ ఆజగామతతోవాలీహత్వాతందానవర్షభమ్॥౯॥తతోహమదదాంరాజ్యంగౌరవాద్భయయంత్రితః॥౧౦॥సమాంజిఘాంసుర్దుష్టాత్మావాలీప్రవ్యథితేంద్రియః। పరికాలయతేక్రోధాద్ధావంతందానవర్షభమ్॥౧౧॥ తతోహంవాలినాతేనసానుబంధఃప్రధావితః।నదీశ్చవివిధాఃపశ్యన్వనానినగరాణిచ॥౧౨॥ఆదర్శతలసంకాశాతతోవైపృథివీమయా।అలాతచక్రప్రతిమాదృష్టాగోష్పదవత్తదా॥౧౩॥పూర్వాందిశంతతోగత్వాప

కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచచత్వారింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

గతేష్వితి॥అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం॥౧-౨॥యదేతి॥ యదాతుదుందుభిర్నామేతిపూర్వోక్తమాయావివృత్తాంతస్యైవేదానీమనూద్యమానత్వాత్ అత్రదుందుభిశబ్దేనాభేదోపచారాత్తత్పుత్రోమాయావ్యేవోచ్యతే॥౩॥వివేశేతి॥తత్రాపిగుహాయామపి-తజ్జిఘాంసయామలయంమలయగుహాంవివేశేతిసంబంధః॥౪॥తతఇతి॥ వినీతవత్ భృత్యవత్॥౫॥తతఇతి॥తద్రక్తపూర్ణంబిలందృష్ట్వా-విస్మితఃభ్రాతృశోకవిషార్దితశ్చాభూవమితిశేషః॥౬॥అథేతి॥ అథానంతరంగురుఃవాలీ-సువ్యక్తంనిహతఇతిగతబుద్ధిఃప్రాప్తబుద్ధిరాసమితిశేషః॥౭॥టీ॥ శిలేతి॥ వినశేత్ వినశ్యేదిత్యర్థః॥౮॥మిత్రైరితి॥వసామి-అవసం॥౧౦॥సమామితి॥పరికాలయతేనిరకాసయత్॥౧౧॥టీ॥తతఇతి॥సానుబంధఃసామాత్యః॥౧-౨॥టీ॥ఆదర్శేతి॥ అలాతచక్రప్రతిమాఅగ్నియుక్తకాష్ఠభ్రమణసమా-గైరికాదిధాతుచిత్రతచక్రవాళపరివృతత్వా

దిశమితి॥పశ్యామిఅపశ్యం-అప్సరసాఅప్సరసాం-పూర్వసవర్ణదీర్ఘః-వాలినాభిద్రుతఃపరికాలయమానోహం ద్రుమాదికమపశ్యమితిపూర్వేణాన్వయః॥ ౯॥ పర్వతాంశ్చనదీరమ్యా ఇతిపాఠస్సాధుః । ఉదయమిత్యాద్యర్ధత్రయమేకంవాక్యం-ఏతదనంతరం-పునరావృత్యసహసాప్రస్థితోహంతదావిభో।పునరావర్తమానస్తువాలినాభిద్రుతో ద్రుతమితిపాఠః॥ ౧౫॥పునరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అస్యాఃపూర్వస్యాదిశఃపునరావృత్యప్రస్థితోస్మి-ఆవర్తమానోహంపునర్వాలినాభిద్రుతోస్మి-వింధ్యపాదపేత్యనేనకిష్కింధాయాదక్షిణతోపివింధ్యపర్వతశేషోస్తీతిగమ్యతే॥ ౧౮॥హిమవంతమితి॥అపశ్యమితి శేషః॥ ౨౦ ॥ యదేత్యాది॥ శరణంరక్షణం-నవిందం నావిందం-ఇదానీమిత్యాది - రాజా అస్మిన్నాశ్రమమండలేవాలీప్రవిశేద్యదితదాస్య మూర్ధా శతధాభవేదితిమతంగేనపురాహరీశ్వరోయథాభిశప్తస్తథాఇదానీంమేస్మృతమితియోజనా-నిరుద్విగ్నఃనిర్భయఃభావేనిష్ఠా-ఇతిహనుమాన్వాక్యమబ్రవీదితిసంబంధః॥ ౨౩॥ తతఇతి॥ఆసాద్య- స్థితోహమితి శేషః॥ ౨౪ ఏవమితి॥అస్యఋశ్యమూకస్య-గుహాంసీతాభరణస్థానభూతాం॥ ౨౫ ॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః. ****************** అథదక్షిణేతరదిగ్గతవానరాగమనంసప్తచత్వారింశే-దర్శనార్థంత్విత్యాది॥ యథోక్తం-దేశం॥ ౧॥తదేవవివృణోతిసరాంసీత్యాదినా।కక్షాః గుల్మాః-లతాగృహాణీత్యర్థః-ఆకాశంవృతఃగుల్మాదిరహితప్రదేశంనదీదుర్గానదీభిర్దుర్గమాః॥ ౩॥ విచి

శ్యామి వివిధాద్రుమాః । పర్వతాంశ్చనదీ రమ్యాస్సరాంసివివిధానిచ * ఉదయంతత్రపశ్యామి పర్వతంధాతుమండితమ్ । క్షీరోదం సాగరంచైవ నిత్యమప్సరసాలయమ్ * పరికాలయమానస్తు వాలినాభిద్రుతస్తదా ॥ ౧౫ ॥ పునరావృత్య సహసా ప్రస్థితోహం తదావిభో * పునరావర్తమానస్తువాలినాభిద్రుతోద్రుతమ్ । దిశస్తస్యాస్తతోభూయః ప్రస్థితోదక్షిణాందిశమ్ * వింధ్యపాదపసంకీర్ణాం చందనద్రుమభూషితామ్ ॥ ౧౬ ॥ ద్రుమశైలాంస్తతఃపశ్యన్ భూయోదక్షిణతోపరాః * పశ్చిమాంతుదిశంప్రాప్తోవాలినాసమభిద్రుతః।సంపశ్యన్వివిధాన్దేశానస్తంచగిరిసత్తమమ్ * ప్రాప్యచాస్తంగిరిశ్రేష్ఠముత్తరాంసంప్రధావితః । హిమవంతంచ మేరుంచసముద్రంచతథోత్తరమ్ ॥ ౨౦॥యదానవిందంశరణంవాలినాసమభిద్రుతః । తదామాంబుద్ధిసంపన్నోహనుమాన్వాక్యమబ్రవీత్ * ఇదానీంమేస్మృతంరాజన్ యథావాలీహరీశ్వరః।మతంగేనతదాశప్తోహ్యస్మిన్నాశ్రమమండలే * ప్రవిశేద్యదివైవాలీమూర్ధాస్యశతధాభవేత్ । తత్రవాసస్సుఖోస్మాకంనిరుద్విగ్నోభవిష్యతి॥ ౨౩ ॥ తతఃపర్వతమాసాద్యఋశ్యమూకంనృపాత్మజ । నవివేశతదావాలీమతంగస్యభయాత్తదా॥ ౨౪॥ఏవంమయాతదారాజన్ప్రత్యక్షముపలక్షితమ్ । పృథివీమండలంకృత్స్నంగుహామస్యాగతస్తతః॥ ౨౫॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః- *******

దర్శనార్థంతువైదేహ్యాస్సర్వతఃకపియూథపాః । వ్యాదిష్టాఃకపిరాజేనయథోక్తంజగ్మురంజసా॥ ౧॥సరాంసిసరితఃకక్షానాకాశంనగరాణిచ। నదీదుర్గాంస్తథాశైలాన్విచిన్వంతిసమంతతః॥ ౨॥సుగ్రీవేణసమాఖ్యాతాస్సర్వేవానరయూథపాః।ప్రదేశాన్ప్రవిచిన్వంతిసశైలవనకాననాన్ ॥ ౩॥విచిత్యదివసంసర్వేసీతాధిగమనేధృతాః।సమాయాంతిస్మమేదిన్యాంనిశాకాలేషువానరాః॥ ౪॥సర్వర్తుకాంశ్చదేశేషువానరాస్సఫలా

ద్ద్రుమేరలాతచక్రసామ్యం॥ ౧౫॥ *దిశఇతి॥ తస్యాఃపూర్వస్యాఃదిశఃపునరావర్తమానః * వింధ్యపాదపసంకీర్ణామితివిశేషణేనపునరావర్తనంవింధ్యమిత్యవగమ్యతే॥ ౧౬॥వింధ్యపాదపసంకీర్ణాందక్షిణాందిశంప్రస్థితఇతిసంబంధః॥ ౧౮॥ప్రాప్యేతి॥ సంపశ్యన్నిత్యనుషజ్యతే-హిమవంతంచ మేరుంచఉత్తరసముద్రంచసంపశ్యన్ఉత్తరాందిశంసంప్రధావితఇతిసంబంధః-హిమవంతంసంపశ్యన్నిత్యభిధానాత్ పశ్చిమదేశేపిహిమవత్పర్యంతంపునరావృత్య-ఉత్తరాందిశంప్రధావితఇత్యవగమ్యతే॥ ౨౦॥యదేతి ॥ యదాశరణంరక్షితారంనవిందంనావిందం-అడభావఆర్షః॥ ౨౧॥ ఇదానీమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం-రాజన్నస్మిన్నాశ్రమమండలేవాలీప్రవిశేద్యది-అస్యమూర్ధాశతధాభవేదితి-మతంగేనపురాహరీశ్వరోభిశప్తః - తత్ ఇదానీంమేస్మృతమితియోజనా॥ ౨౪॥ ఏవమితి॥గుహాంమతంగాశ్రమస్థఋశ్యమూకగుహాంసీతాభరణనిక్షేపస్థానభూతాం॥ ౨౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః. * తి॥అథప్రస్థితానాంవానరాణాంవృత్తాంతమాహ-దర్శనార్థమితి॥ ౧॥సఇతి॥సరిత్కక్షాః నదీకుంజాః - నదీదుర్గాః నదీభిర్దుర్గమాః ప్రదేశాః ॥ ౩॥ టీ॥ విచి

త్యేతి॥ధృతాః తత్పరాః॥౪॥విచిత్యేతిశ్లోకోక్తంవివృణోతిసర్వేతి॥సర్వర్తుకామాన్ - కామ్యంతఇతికామాః పుష్పఫలాదయః-సర్వర్తుసంభవఫలపుష్పాదియుక్తా నిత్యర్థః-సఫలాన్ - వానరైరుపభుజ్యమానత్వేనసఫలాన్ - ద్రుమానాసాద్య-సర్వేష్వహస్సుఏకమాసాంతర్గతసర్వదినేషు-రజనీంరజన్యామేవశయ్యాంచక్రుః అనేనాహారవిశ్రమాదికమహస్సునాస్తీత్యవగమ్యతే॥౫॥తదితి॥తదహః ప్రస్థానదినంప్రథమంకృత్వా-తదారభ్యమాసేపూర్ణేసతి-నిరాశాః సీతాన్వేషణేనిరుత్సాహాస్సంతః-కపిరాజేనసంగమ్యతస్మైస్వాగమనంనివేద్యేత్యర్థః ప్రస్రవణంమాల్యవంతం-గతాః॥౬॥ఏవంసామాన్యేనవానరాగమనముక్త్వా ప్రత్యేకంచదర్శయతివిచిత్యేత్యాదినా॥సచివైః సహాయభూతైః॥౭॥సుషేణఇతి॥ఉపచక్రమేఉపాగతః॥౯॥తమితి॥ప్రస్రవణపృష్ఠస్థం ప్రస్రవణాగ్రస్థం-రామేణసహాసీనం- రామేణసహితమిత్యర్థః-వనానితుద్రవనాని-గహనానిమహావనాని-సాగరాంతాస్సముద్రతీరాణి- లతావితతసంతతాః లతాభిర్వితతావ్యాప్తాః సంతతాః నిరంతరాఇతి మహాగుల్మవిశేషణం-గహనేష్వితి-గహనేషుదుష్ప్రవేశేషు-నానాద్వీపేష్విత్యర్థః-దుర్గేషుదుఃఖనగంతవ్యేషు-నిమ్నోన్నతేష్విత్యర్థః-అతిప్రమాణానిఅతి మాత్రశరీరాణి-విచితాని-కిమియంరావణఃఉత నేతీతిభావః-ఉదారసత్వః శ్రేష్ఠసత్వోభిజనోవంశోయస్యఉదారసత్వాభిజనః-మహాబలవతః పుత్రఇతిసీతాదర్శనే ప్రథమోహేతుః-మహాత్మామహాధైర్యఇతిద్వితీయః-దిశంత్విత్యాదినాతృతీయోహేతుః-ఇత్యబ్రువన్ వానరాఇతిపూర్వేణాన్వయః-అస్మిన్సర్గేచతుర్దశశ్లోకాః॥౧౪॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ********

అథసీతాన్వేషణాయదక్షిణాందిశంగతానాం అసురనిరసనపర్యంతోవృత్తాంతోష్టచత్వారింశే - సహతారాంగదాభ్యామిత్యాది ॥ ౧ ॥ సఇతి ॥ పర్వతాగ్రాన్ ద్రుమాన్ । ఆసాద్యరజనీంశయ్యాంచక్రుస్సర్వేష్వహస్సుతే॥౫॥తదహః ప్రథమంకృత్వామాసేప్రస్రవణంగతాః కపిరాజేనసంగమ్యనిరాశాః కపియూథపాః॥౬॥ విచిత్యతుదిశంపూర్వాంయథోక్తాంసచివైస్సహ । అదృష్ట్వావినతస్సీతామాజగామమహాబలః ॥ ౭ ॥ ఉత్తరాంచదిశంసర్వాంవిచిత్యసమహాకపిః । ఆగతస్సహసైన్యేనవీరశ్శతవలిస్తదా ॥ ౮ ॥ సుషేణః పశ్చిమామాశాం విచిత్యసహవానరైః । సమేత్యమాసేసంపూర్ణే సుగ్రీవముపచక్రమే ॥ ౯ ॥ తంప్రస్రవణపృష్ఠస్థంసమాసాద్యాభివాద్యచ । ఆసీనంసహరామేణ సుగ్రీవమిదమబ్రవన్ * విచితాః పర్వతాస్సర్వే వనానిగహనానిచ । నిమ్నగాస్సాగరాంతాశ్చ సర్వేజనపదాశ్చయే * గుహాశ్చవిచితాస్సర్వాస్త్వయాయాః పరికీర్తితాః । విచితాశ్చమహాగుల్మాలతావితతసంతతాః*గహనేషుచదేశేషుదుర్గేషువిషమేషుచ । సత్వాన్యతిప్రమాణానివిచితానిహతానిచ * ఉదారసత్వాభిజనోమహాత్మాసమైథిలీంద్రక్ష్యతివానరేంద్రః॥దిశంతుయామేవగతాతుసీతాతామాస్థితోవాయుసుతోహనూమాన్ ॥ ౧౪ ॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః. * * * సహతారాంగదాభ్యాంతుగత్వాసహనుమాన్కపిః । సుగ్రీవేణయథోద్దిష్టంతందేశముపచక్రమే॥౧॥సతుదూరముపాగమ్యసర్వైః స్తైః కపిసత్తమైః । విచినోతిస్మవింధ్యస్యగుహాశ్చగహనానిచ * పర్వతాగ్రాన్నదీదుర్గాన్సరాంసివి

త్యేతి॥ధృతాః నియుక్తాః॥౪॥ సర్వర్తుకాంశ్చేతి॥ తేవానరాః సర్వేష్వహస్సుదివసేషుసీతాంవిచిత్యసర్వర్తుకాన్సార్వకాలికపుష్పఫలయుక్తాన్సఫలాన్తత్కాలీనఫలయుక్తాంశ్చద్రుమానాసాద్యఫలాదిభక్షణార్థం-రజనీంరజన్యాంశయ్యాంచక్రురితియోజనా-అనేనఆహారవిశ్రమాదికంఅహస్సునాస్తీత్యవగమ్యతే॥౫॥తదహఇతి॥ప్రస్థానవిశిష్టమహః-నిరాశాఅభవన్నితి శేషః॥టీ॥ఇదానీం తేషాంప్రతిప్రయాణమాహ-తదహఇతిసంగమ్యకపిరాజేన-వ్యాదిష్టాఇతి శేషః- ప్రస్థానదివసంప్రథమమాదిమంకృత్వా-మాసేసంపూర్ణఇతి శేషః-సీతాదర్శనాభావేననిరాశాస్సంతః-ప్రస్రవణవృశ్యమూకంగతాః ప్రాప్తాఇతిసంబంధః॥౬॥ఏకైకస్యాగమనమాహ॥విచిత్యేత్యాద్రి॥౯॥*విచితాశ్చేతి॥లతావితతసంతతాః లతాభిర్వితతాః సంతతాశ్చ-తిర్యగూర్ధ్వంచవ్యాప్తాఇత్యర్థః*॥టీ॥సత్వాన్యతిప్రమాణానిరావణభ్రాంత్యేతిభావః * తర్హికోవాసీతాంద్రక్ష్యతీత్యపేక్షాయామాహ-ఉదారేతి॥౧౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః * * * * * * * * * * టీ ॥ ఇతరదిక్ప్రస్థితవానరవృత్తాంతస్యఅల్పత్వేనప్రథమతఏవసంవర్ణ్య ఇదానీందక్షిణదిక్ప్రస్థితవానరవృత్తాంతమాహ-సహేతి॥౧॥*పర్వతాగ్రానితి॥పర్వతాన్వింధ్యస్యప్రత్యంతపర్వతాన్గోమంతత్ర్యంబకాదీన్-షునపా

విన్ధ్యాగ్రప్రదేశాః-పర్వతాః పర్యంతపర్వతాః॥ రా॥ సత్విత్వితి॥ విచినోతిస్మ విన్ధ్యస్యేతి పాఠస్సాధుః॥ ౫॥ నిర్జనమిత్యాది॥ వంధ్యఫలాః ఫలైర్వంధ్యాః-నిష్ఫలా ఇత్యర్థః-స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాది-అత్రాపి నసంతీత్యనుషజ్యత ఇతి కేచిత్ -తన్న-భ్రమరైశ్చాపివర్జితా ఇత్యస్యానన్వయాత్ -కింతుభ్రమరైరప్యనుపభుక్తం స్థలపద్మినీమాత్రమిత్యర్థః-సర్వేపిమహోత్కటాః స్థలపద్మినీత్వంగతా ఇతి భావః-అన్యం దేశం వివిశురితి పూర్వేణాన్వయః॥ రా॥ తేభక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధానిచ। అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా న్యవసంస్తత్ర తత్ర హ॥ సతుదేశో దురన్వేషో గుహాగహనవాన్మహాన్। నిర్జలం నిర్జనం శూన్యం గహనం రోమహర్షణం॥ త్యక్త్వాతుతంతదాదేశం సర్వే వై హరియూథపాః। తాదృశాన్యప్యరణ్యాని విచిత్య భృశపీడితాః॥ దేశమన్యం దురాధర్షం వివిశుశ్చాకుతోభయాః ఇతి పాఠక్రమః॥ స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాదావపి నసంతీత్యనుషజ్యతే-భ్రమరైశ్చాపివర్జితా ఇతి పాఠః॥ ౧౧॥ దేశస్య తాదృశత్వేనిమిత్తమృషిరిత్యాహ కండురిత్యాదినా॥ ౧౨॥ తస్యేతి॥ తత్రవనేవిషయే-జీవితాంతాయ తస్యనాశాయకుపితః॥ ౧౩॥ తేనేతి॥ అశరణ్యం అనాశ్రయం అభవదితి శేషః॥ రా॥ తేనేతి॥ మృగపక్షివివర్జితమితి పాఠః॥ ౧౪॥ తస్యతఇతి॥ నదీనాం ప్రభవాని గిరిగణమధ్యప్రదేశాః॥ ౧౬॥ తే ప్రవిశ్యేతి॥ సురనిర్భయం సురేభ్యోనిర్భయం॥ ౧౭॥ తం దృష్ట్వేతి॥ గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిహితవసనాః అభవన్॥ ౧౮॥ సోపీతి॥ సంహితం దృఢమిత్యర్థః॥ రా॥ తం దృష్ట్వేతి॥ గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిహితవాససః-స్థితా ఇతి శేషః-దృష్ట్వా తాన్సర్వతోపమానితి పాఠః-సోపితానిత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్య ఇత్యబ్రవీదిత్యనేన సంబంధః॥ ౨౦॥ పర్యస్తః పాతితః॥ ౨౧॥ తేపీతి॥ తస్మిన్నసురే నిరుచ్ఛ్వాసే-మృత ఇత్యర్థః-తస్మిన్నసురే రావణభ్రాంత్యా తత్సమీప ఏవ నచిరమన్వేషితవం-

పులాః క్రమాత్। వృక్షషండాంశ్చ వివిధాన్సర్వతో ఘనపాదపాన్॥ ౩॥ అన్వేషమాణాస్తే సర్వే వానరాస్సర్వతోదిశమ్। నసీతాం దదృశుర్వీరా మైథిలీం జనకాత్మజామ్॥ ౪॥ తేభక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధానిచ। అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా న్యవసంస్తత్ర తత్ర హ॥ ౫॥ సతుదేశో దురన్వేషో గుహాగహనవాన్మహాన్॥ ౫॥ నిర్జనం నిర్జలం శూన్యం గహనం రోమహర్షణమ్॥ త్యక్త్వాతుతంతదాదేశం సర్వే వై హరియూథపాః। తాదృశాన్యప్యరణ్యాని విచిత్య భృశపీడితాః॥ దేశమన్యం దురాధర్షం వివిశుశ్చాకుతోభయాః। యత్ర వంధ్యఫలావృక్షా విపుష్పాః పర్ణవర్జితాః॥ నిస్తోయాస్సరితో యత్ర మూలం యత్ర సుదుర్లభమ్। నసంతి మహిషా యత్ర నమృగా నచహస్తినః॥ శార్దూలాః పక్షిణో వాపియేచాన్యే వనగోచరాః। నయత్ర వృక్షా నౌషధ్యో నలతా నాపివీరుధః॥ ౧౦॥ స్నిగ్ధపత్రాస్స్థలే యత్ర పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః। ప్రేక్షణీయాస్సుగంధాశ్చ భ్రమరైశ్చాపివర్జితాః॥ ౧౧॥ కండుర్నామ మహాభాగస్సత్యవాదీ తపోధనః। మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్దుష్ప్రధర్షణః॥ ౧౨॥ తస్యతస్మిన్వనే పుత్రో బాలష్షోడశవార్షికః। ప్రణష్టో జీవితాంతాయ క్రుద్ధస్తత్ర మహామునిః॥ ౧౩॥ తేన ధర్మాత్మనా శప్తం కృత్స్నం తత్ర మహద్వనమ్। అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జితమ్॥ ౧౪॥ తస్య తే కాననాంతాంశ్చ గిరీణాం కందరాణిచ। ప్రభవానినదీనాంచ విచిన్వంతి సమాహితాః॥ ౧౫॥ తత్రచాపి మహాత్మానో నాపశ్యన్జనకాత్మజామ్। హర్తారం రావణం వాపి సుగ్రీవప్రియకారిణః॥ ౧౬॥ తే ప్రవిశ్యాశు తం భీమం లతాగుల్మసమావృతమ్। దదృశుః క్రూరకర్మాణమసురం సురనిర్భయమ్॥ ౧౭॥ తం దృష్ట్వా వానరా ఘోరం స్థితం శైలమివాపరమ్। గాఢం పరిహితాస్సర్వే దృష్ట్వా తాన్పర్వతోపమాన్॥ ౧౮॥ సోపి తాన్వానరాన్సర్వాన్నష్టాస్స్థేత్యబ్రవీద్బలీ। అభ్యధావత సంక్రుద్ధో ముష్టిముద్యమ్య సంహితమ్॥ ౧౯॥ తమాపతంతం సహసా వాలిపుత్రోంగదస్తదా। రావణోయమితి జ్ఞాత్వా తలేనాభిజఘాన హ॥ ౨౦॥ సవాలిపుత్రాభిహతో వక్త్రాచ్ఛోణితముద్వమన్। అసురోభ్యపతద్భూమౌ పర్యస్త ఇవపర్వతః॥

దహానితిసర్వత్రవిశేషణం॥ టీ॥ సతు దేశ ఇత్యాది-సప్రసిద్ధో దేశః-అస్తీతి శేషః॥ ౨౫॥ తైః ప్రవిష్టం దేశం వర్ణయతి॥ యత్ర వంధ్యఫలేత్యాదినా॥ టీ॥ వంధ్యాన్యనుపభోగ్యాని ఫలాని యేషాం తే-ఓషధ్యో వ్రీహ్యాదయః॥ ౧౦॥ స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాదావపి నసంతీత్యనుషజ్యతే॥ ౧౧॥ తస్య దేశస్యోక్తరూపత్వే కారణమాహ॥ కండుర్నామేత్యాదినా॥ ౧౨॥ టీ॥ తస్యేతి॥ జీవితాంతాయ జీవితాంతకరాయ వనాయ క్రుద్ధ ఇత్యర్థః॥ ౧౪॥ తస్యేతి॥ తస్య దేశస్య నదీశబ్దేన నిస్తోయనదీప్రదేశా ఉచ్యంతే- నిస్తోయాస్సరితో యత్రేతి పూర్వమభిధానాత్॥ టీ॥ తస్యేతి॥ ప్రభవాని ఉత్పత్తిస్థానాని॥ ౧౭॥ తం దృష్ట్వేతి॥ గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిధానం కృతవంతః॥ ౧౯॥ తస్యేతి॥ అంగదః సంహతం ముష్టిముద్యమ్యాపతంతం తమయం రావణ ఇతి జ్ఞాత్వా తస్యమూర్ధ్నితలేనాభిజఘానేతి సంబంధః॥ ౨౦॥ వివిచిన్వన్తి॥ అపరం పరం నభవతీత్యపరం-సన్నికృష్టమిత్య

తఇతిబోధ్యం॥౨౨॥ విచితంత్వితి॥అపరంఅదూరం-పరందూరాన్యముఖ్యేష్వితివా జయంతీ-గిరిగహ్వరంగిరిమధ్యప్రదేశం॥౨౩॥ తేవిచిత్యేతి॥వినిష్పత్యవినిర్గత్యసమాగతాః-సంఘీభూతాః-అస్మిన్సర్గే-చతుర్వింశతిశ్లోకాః॥౨౪॥ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే -కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః. ***************** పునఃప్రదేశాంతరాన్వేషణ మేకోనపంచాశే-అథాంగదఇత్యాది ॥ సహయుగవత్ దాక్ష్యంఉత్సాహః-దక్షఉత్సాహఇత్యుక్తేః-మనసశ్చాపరాజయః-ధైర్యమిత్యర్థః-వనమేతత్ -విచీయతాంఅన్విష్యతాం-మీలనం నేత్రమీలనం- కర్తవ్యమకృత్వా తూష్ణీంభావఇత్యర్థః॥రా॥విచయప్రకారమేవాహ-ఖేదమితి॥విచిన్వతామితి-చినోతేర్లోటి ప్రథమపురుషబహువచనేరూపం-విచీయతామితిపాఠే-యుష్మాభిరితి శేషః॥ ౧౦॥ అం

౨౧॥ తేపితస్మిన్నిరుచ్ఛ్వాసేవానరాజితకాశినః। వ్యచిన్వన్ప్రాయశస్తత్రసర్వంతద్గిరిగహ్వరమ్॥౨౨॥విచితంతుతతఃకృత్వాసర్వేతేకాననంపునః। అన్యదేవాపరం ఘోరంవివిశుర్గిరిగహ్వరమ్॥౨౩॥ తేవిచిత్యపునఃఖిన్నావినిష్పత్యసమాగతాః। ఏకాంతేవృక్షమూలేతునిషేదుర్దీనమానసాః॥ ౨౪॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

అథాంగదస్తదాసర్వాన్వానరానిదమబ్రవీత్ । పరిశ్రాంతోమహాప్రాజ్ఞస్సమాశ్వాస్యశనైర్వచః ॥ వనానిగిరయోనద్యోదుర్గాణిగహనానిచ । దర్యోగిరిగుహాశ్చైవవిచితానస్సమంతతః ॥ తత్రతత్రసహాస్మాభిర్జానకీనచదృశ్యతే । తద్వారక్షోహృతాయేనసీతాసురసుతోపమా ॥ కాలశ్చనోమహాన్యాతస్సుగ్రీవశ్చోగ్రశాసనః । తస్మాద్భవంతస్సహితావిచిన్వంతుసమంతతః॥విహాయతంద్రింశోకంచనిద్రాంచైవసముత్థితామ్ । విచిన్వధ్వంయథాసీతాంపశ్యామోజనకాత్మజామ్ ॥ అనిర్వేదంచదాక్ష్యంచమనసశ్చాపరాజయః । కార్యసిద్ధికరాణ్యాహుస్తస్మాదేతద్బ్రవీమ్యహమ్ ॥ అద్యాపితద్వనందుర్గంవిచిన్వంతువనౌకసః।ఖేదంత్యక్త్వాపునస్సర్వైర్వనమేతద్విచీయతామ్॥ అవశ్యంక్రియమాణస్యదృశ్యతేకర్మణఃఫలమ్ । అలంనిర్వేదమాగమ్యనహినోమీలనంక్షమమ్॥ సుగ్రీవః కోపనోరాజాతీక్ష్ణదండశ్చవానరః। భేతవ్యంతస్యసతతంరామస్యచమహాత్మనః॥౯॥హితార్థమేతదుక్తంవఃక్రియతాంయదిరోచతే।ఉచ్యతాంవాక్షమంయన్నస్సర్వేషామేవవానరాః॥౧౦॥అంగదస్యవచశ్శ్రుత్వావచనంగంధమాదనః।ఉవాచావ్యక్తయావాచాపిపాసాశ్రమఖిన్నయా ॥ సదృశంఖలునోవాక్యమంగదోయదువాచహ।హితంచైవానుకూలంచక్రియతామస్యభాషితం ॥ పునర్మార్గామహేశైలాన్కందరాంశ్చదరీస్తథా । కాననానిచశూన్యానిగిరిప్రస్రవణానిచ॥యథోద్దిష్టానిసర్వాణిసుగ్రీవేణమహాత్మనా।విచిన్వంతువనంసర్వేగిరిదుర్గాణిసర్వశః॥ ౧౪॥తతస్సముత్థాయపునర్వానరాస్తేమహాబలాః । వింధ్యకాననసంకీర్ణాంవిచేరుర్దక్షిణాందిశమ్॥౧౫॥ తేశారదాభ్రప్రతిమంశ్రీమద్రజతపర్వతమ్। శృంగవంతందరీమంతమధిరుహ్యచవానరాః॥తత్రలోధ్రవనంరమ్యంసప్తపర్ణవనానిచ।వ్యచిన్వంస్తేహరివరాస్సీతాదర్శనకాంక్షిణః॥౧౭॥తస్యాగ్రమధిరూఢాస్తేశ్రాంతావిపులవిక్రమాః।నపశ్యంతిస్మవైదేహీంరామస్యమహిషీంప్రియామ్ ౧౮॥ తేతుదృష్టిగతంకృత్వాతంశైలంబహుకందరమ్ । అవారోహంతహరయోవీక్షమాణాస్సమంతతః॥౧౯ ॥అవరుహ్యతతోభూమింశ్రాంతావిగ్రహః॥౨౦॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టచత్వారింశస్సర్గః.*******

*తత్రతత్రేతి॥సహాస్మాభిరిత్యాత్మనిబహువచనం-అస్మాభిఃసహవిచితాని-యుష్మాభిరితి శేషః ॥ ॥టీ॥కాలశ్చేతి॥ సమయాతిక్రమేణమారయిష్యతీతిభావః ॥ తంద్రింప్రమీలాంనిద్రామాలస్యమితియావత్ ॥ కింతత్కార్యసాధకమిత్యతఆహ-అనిర్వేదమితి-మనసశ్చాపరాజయఃమనోజయఇత్యర్థః ॥ ॥ తీ॥అద్యాపీతి ॥ హేవనౌకసఃఇదందుర్గంవనంఅద్యాపివిచిన్వంతు-భవంతఇతి శేషః-కథమితిచేత్ -ఖేదంత్యక్త్వాపునరేతద్వనంవిచీయతాం-భవద్భిరితి శేషః ॥ అవశ్యమితి॥ నిర్వేదమాగమ్యాలం-కుతఃమీలనంనేత్రైర్నిమీల్యావస్థానం-నిరుద్యోగతేతియావత్ -నఃఅస్మాకంనక్షమం ॥ ॥టీ॥ విచయనాభావేబాధాంసూచయతి - సుగ్రీవఇత్యాది-తస్యతస్మాదిత్యర్థః ॥ ॥టీ॥సదృశమితి॥అంగదఃయద్వాక్యమువాచతద్వాక్యంనోయుష్మాకంసదృశంఖలుసమ్మతంఖల్వితిసంబంధః ॥ ॥తీ॥యథోద్దిష్టానీతి॥విచిన్వంతుభవంతఇ

గదస్యేత్యాది॥ కందరాన్ప్రదరాః-విచిన్వంతువనం సర్వమితి-భవంతఇతి శేషః॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ అథఋక్షబిలేస్వయంప్రభాదర్శనం పంచాశే-సహేత్యాది॥ సింహేతి- నగేంద్రస్యశార్దూలజుష్టేషు-విషమేషువిషమప్రదేశేషుశిలాః-మహాప్రస్రవణేషుసరితశ్చ విచినోతిస్మేతిపూర్వేణాన్వయః॥ ౨॥ ఆసేదురితి॥ కాలఃసుగ్రీవోక్తమాసః మాసఃపూర్ణోఽబిలస్థానామిత్యుత్తరత్రాంగదవచనస్యబిలప్రవాహోమాసోగతఇత్యర్థోఽవత్యతే॥ ౩॥ ననువిచేతవ్యప్రదేశేషుబహుషువిద్యమానేషుకథమత్రైవ మాసంతుపితవంతఇత్యాశంక్యాహ-సహీతి॥ ౩౪॥ తత్రేతి॥ సంగమయ్యేత్యత్యధ్యాహార్యం-వాయుసుతఃహనుమాన్-అన్యోన్యస్యావిదూరతఃపరస్పరేణసంగమయ్యాస ర్వంపర్వతంవిచినోతిస్మేతిసంబంధః॥ ౪౫॥ గజఇత్యాది॥ చకారాద్ధనూమాంశ్చ-గజాదయఃగిరిజాలావృతాన్దేశాన్మార్గిత్వా- తతోదక్షిణాందిశంవిచిన్వంతఃతత్రవివృతంవిస్తృతం-బిలందదృశురితిసంబంధః॥ ౭॥ దుర్గమిత్యాది॥ దానవేనమయేన-ఋక్షబిలంనామ ఋక్షబిలమితిప్రసిద్ధం- మహాబిలందదృశురిత్ పునరుక్తిర్గుణాంతరవిధానాయ॥ ౮౯॥ తతఇతి॥ నిష్క్రమన్నిరక్రమన్॥ ౯॥ తతస్తదితి॥ దురతిక్రమందుష్ప్రవేశం॥ ౧౦॥ సంజాతేతి॥ సంజాతపరిశంకాః కిమిదంపాతాళందతాన్యస్మాయామయమితిసందిహానాః-అసంహృష్టాస్సంతఃఅభ్యపద్యన్నభ్యపద్యంత-నానేతిశ్లోకోబిలవిశేషణం॥ ౧౨॥ తతఇతి॥ కాంతారేదుర్గమార్గే- వ

గతచేతసః। స్థిత్వాముహూర్తంతత్రాథవృక్షమూలముపాశ్రితాః॥ ౨౦॥ తేముహూర్తంసమాశ్వస్తాఃకించిద్భగ్నపరిశ్రమాః। పునరేవోద్యతాః కృత్స్నాంమార్గితుందక్షిణాందిశమ్॥ ౨౧॥ హనూమత్ప్రముఖాస్తేతుప్రస్థితాఃప్లవగర్షభాః। వింధ్యమేవాదితస్తావద్విచేరుస్తేతతస్తతః॥ ౨౨॥ ❁

——❖******************** ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ********************❖——

సహతారాంగదాభ్యాంతుసంగమ్యహనుమాన్కపిః। విచినోతిస్మవింధ్యస్యగుహాశ్చగహనానిచ॥ ౧॥ సింహశార్దూలజుష్టేషుశిలాశ్చసరితస్తథా। విషమేషునగేంద్రస్యమహాప్రస్రవణేషుచ॥ ౨॥ ఆసేదుస్తస్యశైలస్యకోటిందక్షిణపశ్చిమామ్। తేషాంతత్రైవవసతాంసకాలోవ్యత్యవర్తత॥ ౩॥ సహిదేశోదురన్వేషోగుహాగహనవాన్మహాన్॥ ౩౪॥ తత్రవాయుసుతస్సర్వంవిచినోతిస్మపర్వతమ్ ✱ పరస్పరేణహనుమానన్యోన్యస్యావిదూరతః॥ ౪౫॥ గజోగవాక్షోగవయశ్శరభోగంధమాదనః ✱ మైందశ్చద్వివిదశ్చైవసుషేణోజాంబవాన్నళః। అంగదోయువరాజశ్చతారశ్చవనగోచరః ✱ గిరిజాలావృతాన్దేశాన్మార్గిత్వాదక్షిణాందిశమ్। విచిన్వంతస్తతస్తత్రదదృశుర్వివృతంబిలమ్॥ ౭॥ దుర్గమృక్షబిలంనామదానవేనాభిరక్షితమ్. క్షుత్పిపాసాపరీతాశ్చశ్రాంతాశ్చసలిలార్థినః ✱ అవకీర్ణంలతావృక్షైర్దదృశుస్తేమహాబిలమ్॥ ౮౯॥ తతఃక్రౌంచాశ్చహంసాశ్చసారసాశ్చాపినిష్క్రమన్ ✱ జలార్ద్రాశ్చక్రవాకాశ్చరక్తాంగాఃపద్మరేణుభిః॥ ౯॥ తతస్తద్బిలమాసాద్యసుగంధిదురతిక్రమమ్ ✱ విస్మయవ్యగ్రమనసోబభూవుర్వానరర్షభాః॥ ౧౦॥ సంజాతపరిశంకాస్తేతద్బిలంప్లవగోత్తమాః ✱ అభ్యపద్యన్నసంహృష్టాస్తేజోవంతోమహాబలాః। నానాసత్వసమాకీర్ణందైత్యేంద్రనిలయోపమమ్ ✱ దుర్దర్శమతిఘోరంచదుర్విగాహంచసర్వశః॥ ౧౨॥ తతఃపర్వతకూటాభోహనుమాన్పవనాత్మజః ✱ అబ్రవీతిశేషః॥ ౨౨॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ✱✱✱✱

౧॥ సింహేతి॥ నగేంద్రస్యసింహశార్దూలజుష్టేషువిషమేషుశిలాశ్చమహాప్రస్రవణేషుసరితశ్చవిచినోతిస్మేతిపూర్వేణసంబంధః॥ ౨॥ ఆసేదురితి॥ సకాలఃసుగ్రీవకల్పితోమాసరూపఃన్యత్యవర్తతవ్యతీతప్రాయఇత్యర్థః మాసఃపూర్ణోబిలస్థానామిత్యుత్తరత్రాంగదేనాభిధానాత్॥ టీ॥ దక్షిణపశ్చిమాందక్షిణపశ్చిమయోరంతరాళంనైరృతిమిత్యర్థః॥ ౩౪॥ తీ॥ తత్రేతి॥ తత్రసంగమ్యేత్యధ్యాహార్యం-వాయుసుతఃఅన్యోన్యస్యావిదూరతఃపరస్పరేణసంగమ్యసర్వపర్వతంవిచినోతిస్మేతిసంబంధః-సమంతతోవానరానవిదూరేస్థాపయిత్వా-సానుగహ్వరాదివిశిష్టంకృత్స్నంపర్వతంవాయుసుతోమహతావేగేనవిచితవానిత్యర్థః॥ ౭॥ దుర్గమిత్యాదిసార్థశ్లోకమేకంవాక్యం॥ దుర్గందుర్గమం-దానవేనమయేన-బిలస్యవిశిష్టతాంద్యోతయితుందదృశురితిపునరభిధానం॥ ౧౦॥ సంజాతపరిశంకా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ టీ॥ సంజాతపరిశంకాః-ఇదమేవరావణస్థానమితిసంజాతాపరిశంకాఊహాయేషాంతేతథోక్తాః॥ ౧౨॥ తతఇతి॥ కాంతారవనకోవిదఃకాంతారేదుర్గమార్గేవ

నే కోవిదః సమర్థః ॥ రా ॥ తతః పర్వతకూటాభో హనుమాన్మారుతాత్మజ ఇతి పాఠః ॥౧౩॥ గిరీతి - గిరిజాలావృతాన్ దేశాన్ దక్షిణాం దిశం - తాదృశదేశరూపాం దక్షిణాం దిశమిత్యర్థః - నూనమితి - అస్తీతి శేషః ॥౧౬॥ ఇత్యుక్త్వేతి ॥ హనుమదుక్తప్రకారేణ సర్వే వ్యుక్త్వా వివిశుః - తిమిరావృతం దదృశుశ్చ - అచంద్రసూర్యం చంద్రసూర్యకిరణరహితం ॥౧౭॥ నిశామ్యేతి ॥ తస్మాన్నిర్గచ్ఛతః సింహాదీన్ తాంస్తాన్నానాప్రకారాన్ - మృగపక్షిణశ్చ ॥౧౮॥ న తేషామితి ॥ వర్తతే అయత్నపూర్వం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః ॥ రా ॥ తేజః ప్రభావః ॥ ని ॥ తేజః ప్రభావే దీప్తౌ చేతి విశ్వః ॥౧౯॥ తే ప్రవిష్టా ఇతి ॥ ప్రకాశం నిస్తమస్కం ॥౨౦॥ సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి - తత స్తస్మిన్నిత్యాదినా ॥ అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా ॥౨౧॥ త ఇతి ॥ పరిపేతుః జగ్ముః - కంచిత్కాలమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ ౨౨॥ తే కృశా ఇతి ॥ ఆలోకం ప్రకాశం ॥ ౨౪॥ ఆపీడైః శేఖరైః లతాభిశ్చ - ఉపశోభితానితి శేషః - హేమాభరణభూషితాన్ స్ఫలిత హేమాభరణాన్ - పాదపాంశ్చ హిరణ్మయాన్ రజతమయాంశ్చ వృక్షాన్ ॥ ౨౭॥ నీలవైదూర్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాః పద్మినీః ఉక్తవిశేషణయుక్తా నళినీశ్చ దదృశురిత్యన్వయః - అతో న పునరుక్తిః ॥ ౨౯॥ కాంచనానీత్యాది ॥ హైమరాజతభౌమానీతి శేషః - గృహముఖ్యవిశేషణం వా ॥*॥ రా ॥ హైమరాజతభౌమాని హేమరజతమయభూప్రదేశాని ॥

ద్వానరాన్సర్వాన్కాంతారవనకోవిదః ॥ ౧౩॥ గిరిజాలావృతాన్దేశాన్మార్గిత్వా దక్షిణాం దిశమ్ * వయం సర్వే పరిశ్రాంతా న చ పశ్యామ మైథిలీమ్ । అస్మాచ్చాపి బిలాద్ధంసాః క్రౌంచాశ్చ సహ సారసైః * జలార్ద్రాశ్చక్రవాకాశ్చ నిష్పతంతి స్మ సర్వతః । నూనం సలిలవానత్ర కూపో వా యది వా హ్రదః * తథా చేమే బిలద్వారే స్నిగ్ధాస్తిష్ఠంతి పాదపాః ॥౧౬॥ ఇత్యుక్త్వా తద్బిలం సర్వే వివిశు స్తిమిరావృతమ్ * అచంద్రసూర్యం హరయో దదృశూ రోమహర్షణమ్ ॥౧౭॥ నిశామ్య తస్మాత్సింహాంశ్చ తాంస్తాంశ్చ మృగపక్షిణః * ప్రవిష్టా హరిశార్దూలా బిలం తిమిరసంవృతమ్ ॥౧౮॥ న తేషాం సజ్జతే చక్షుర్న తేజో న పరాక్రమః * వాయోరివ గతి స్తేషాం దృష్టి స్తమసి వర్తతే ॥౧౯॥ తే ప్రవిష్టాస్తు వేగేన తద్బిలం కపికుంజరాః * ప్రకాశమభిరామం చ దదృశు ర్దేశ ముత్తమమ్ ॥ ౨౦॥ తత స్తస్మిన్బిలే దుర్గే నానాపాదపసంకులే * అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య జగ్ముర్యోజనమంతరమ్ ॥ ౨౧॥ తే నష్టసంజ్ఞా స్తృషితాః సంభ్రాంతా స్సలిలార్థినః * పరిపేతుర్బిలే తస్మిన్కంచిత్కాలమతంద్రితాః ॥ ౨౨॥ తే కృశా దీనవదనాః పరిశ్రాంతాః ప్లవంగమాః * ఆలోకం దదృశుర్వీరా నిరాశా జీవితే తదా ॥ ౨౩॥ తత స్తం దేశమాగమ్య సౌమ్యం వితిమిరం వనమ్ * దదృశుః కాంచనాన్వృక్షాన్దీప్తవైశ్వానరప్రభాన్ । సాలాంస్తాలాంశ్చ పున్నాగాన్కకుభాన్వంజులాన్ధవాన్ * చంపకాన్నాగవృక్షాంశ్చ కర్ణికారాంశ్చ పుష్పితాన్ ॥ ౨౪॥ స్తబకైః కాంచనైశ్చిత్రై రక్తైః కిసలయైస్తథా * ఆపీడైశ్చ లతాభిశ్చ హేమాభరణభూషితాన్ । తరుణాదిత్యసంకాశాన్వైదూర్యకృతవేదికాన్ * విభ్రాజమానాన్వపుషా పాదపాంశ్చ హిరణ్మయాన్ ॥ ౨౭॥ నీలవైదూర్యవర్ణాశ్చ పద్మినీః పతగావృతాః * మహద్భిః కాంచనైః పద్మైర్వృతా బాలార్కసన్నిభైః । జాతరూపమయైర్మత్స్యైర్మహద్భిశ్చ సకచ్ఛపైః * నళినీ స్తత్ర దదృశుః ప్రసన్నసలిలావృతాః ॥ ౨౯॥ కాంచనాని విమానాని రాజతాని తథైవ చ * తపనీయగవాక్షాణి ముక్తాజాలావృతాని చ । హైమరాజతభౌమాని వైదూర్యమణిమంతి చ * దదృశు స్తత్ర హరయో గృహముఖ్యా

నే జకోవిదః ॥౧౩॥ గిరిజాలేతి ॥ దక్షిణాం దిశం దక్షిణస్యాం దిశీత్యర్థః ॥౧౬॥ ఇత్యుక్త ఇతి ॥ ఇత్యుక్తే సతి సర్వే హరయః తద్బిలం వివిశుః ॥౧౭॥ నిశామ్యేతి ॥ హరిశార్దూలాః - తస్మాత్ బిలాత్ నిర్గచ్ఛతః సింహాదీన్ నిశామ్య దృష్ట్వా - తద్బిలం ప్రవిష్టా ఇతి యోజనా ॥౧౮॥ న తేషామితి ॥ తేజః ప్రభావః - తేజ ఆదికం బిలస్థతమసి న ప్రవర్తత ఇత్యర్థః ॥ టీ ॥ కథమంధకారావృతబిలప్రవేశ ఇత్యత్రాహ - న తేషామితి ॥౧౯॥ టీ ॥ త ఇతి ॥ ప్రకాశం తిమిరరహితం దేశం దూరాద్దదృశురిత్యర్థః ॥ ౨౦॥ ఏవం సంగ్రహేణోక్తం సప్రపంచమాహ ॥ తత స్తస్మిన్నిత్యాదినా ॥ అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా ॥ ౨౧॥ టీ ॥ త ఇతి ॥ ఆలోకం ప్రకాశవంతం దేశం - ఆలోకాదర్శనోద్యోతావిత్యమరః ॥ ౨౪॥ స్తబకైరితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ఆపీడైః శేఖరైః హేమాభరణభూషితాన్ ఫలిత హేమాభరణాన్ హిరణ్మయాన్ రజతమయాన్ - స్తబకాదిభిశ్చ యుతాన్ పాదపాన్ దదృశురితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౭॥ నీలవైదూర్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - పతగావృతాః బాలార్కసన్నిభైః మహద్భిః కాంచనైః కాంచనమయైః పద్మైః వృతాః - నీలవైదూర్యవర్ణాః పద్మినీః సకచ్ఛపైః జాతరూపమయైః మత్స్యైర్వృతాః - ప్రసన్నసలిలావృతాః నళినీశ్చ దదృశుః

॥౧౫॥ * రా॥ మణికాఞ్చనచిత్రాణి శయనాన్యాసనాని చేత్యతః పరం- మహార్హాణి చ పానాని మధూని రసవన్తి చ। దివ్యానామమ్బరాణాం చ మహార్హాణాం చ సఞ్చయాన్। కమ్బళానాం చ చిత్రాణాం మజినానాం చ సఞ్చయాన్। తత్ర తత్ర చ విన్యస్తాన్ దీప్తాన్ వైశ్వానరప్రభాన్। దదృశుర్వానరాశ్శుభ్రాన్ జాతరూపస్య సఞ్చయాన్- ఇత్యేవ పాఠక్రమః ॥౧౬॥ హైమేత్యాది ॥ శుభ్రాన్ నిర్మలాన్ ॥౧౭॥ తాం దృష్ట్వేతి ॥ వ్యవాతిష్ఠన్త దూరే స్థితా ఇత్యర్థః ॥ రా॥ తాం దృష్ట్వా భృశసంత్రస్తా ఇతి పాఠః ॥౧౯॥ రా॥ విస్మితా హరయస్తత్ర వ్యవాతిష్ఠన్త సర్వశ ఇత్యతః పరం- పప్రచ్ఛ హనుమాం స్తత్ర కాసి త్వం కస్య వా బిలమిత్యర్థం కేషుచిత్కోశేషు దృశ్యతే- తేన వినాపి కథాసఙ్గతేరవిరోధః ॥౨౧॥ పప్రచ్ఛేత్యర్ధస్య వివరణం- తతో హనూమానితి ॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధైకచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే- పఞ్చాశస్సర్గః. ***********************************

అథ స్వయంప్రభయా బుభుక్షుబిలవృత్తాన్తోక్తిరేకపఞ్చాశే- ఇత్యుక్త్వేత్యాది ॥ పరిఖిన్నాః అధ్వశ్రమఖిన్నాః- క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాన్తత్వేపి పిపాసైవ ప్రవేశహేతురిత్యాశయేనోక్తం పిపాసితా ఇతి- భావాన్పదార్థాన్- ప్రవ్యథితాః కిమిదమసురాదిమాయేతి సంజాతవ్యథాః- నష్టచేతసః కర్తవ్యబుద్ధిరహితాః- మణిజాలావృతాని రత్నమయజాలకాని- జాలకగవాక్షయోర్భేదఉక్తః- ఆత్మానం త్వాం- అనుభావం ప్రభావం- కస్యచైతత్తపోబలం తచ్చేత్యర్థః ॥౧౦॥ మయో నామేతి ॥ మయో నామ

నిసర్వశః ॥౧౫॥ పుష్పితాన్ఫలినో వృక్షాన్ ప్రవాళమణిసన్నిభాన్ * కాఞ్చనభ్రమరాంశ్చైవ మధూని చ సమన్తతః । మణికాఞ్చనచిత్రాణి శయనాన్యాసనాని చ * మహార్హాణి చ యానాని దదృశుస్తే సమన్తతః ॥౧౬॥ హైమరాజతకాంస్యానాం భాజనానాం చ సఞ్చయాన్ * అగరూణాం చ దివ్యానాం చన్దనానాం చ సఞ్చయాన్ । శుచీన్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ * మహార్హాణి చ పానాని మధూని రసవన్తి చ । దివ్యానామమ్బరాణాం చ మహార్హాణాం చ సఞ్చయాన్ * కమ్బళానాం చ చిత్రాణామజినానాం చ సఞ్చయాన్ । తత్ర తత్ర చ విన్యస్తాన్ దీప్తాన్ వైశ్వానరప్రభాన్ * దదృశుర్వానరాశ్శుభ్రాన్ జాతరూపస్య సఞ్చయాన్ ॥ ౧౭॥ తత్ర తత్ర విచిన్వన్తో బిలే తస్మిన్మహాబలాః * దదృశుర్వానరాశ్శూరాః స్త్రియం కాఞ్చిదదూరతః ॥౧౮॥ తాం దృష్ట్వా భృశసంత్రస్తాశ్చీరకృష్ణాజినామ్బరామ్ * తాపసీం నియతాహారాం జ్వలన్తీమివ తేజసా । విస్మితా హరయస్తత్ర వ్యవాతిష్ఠన్త సర్వశః ॥౨౦॥ పప్రచ్ఛ హనుమాంస్తత్ర కాసి త్వం కస్య వా బిలమ్ ॥౨౧॥ తతో హనూమాన్గిరిసన్నికాశః కృతాఞ్జలిస్తామభివాద్య వృద్ధామ్ । పప్రచ్ఛ కా త్వం భవనం బిలం చ రత్నాని చేమాని వదస్వ కస్య ॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాణ్డే - పఞ్చాశస్సర్గః. ****

ఇత్యుక్త్వా హనుమాంస్తత్ర పునః కృష్ణాజినామ్బరామ్। అబ్రవీత్తాం మహాభాగాం తాపసీం ధర్మచారిణీమ్ * ఇదం ప్రవిష్టాస్సహసా బిలం తిమిరసంవృతమ్। క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాన్తాః పరిఖిన్నాశ్చ సర్వశః * మహద్ధరణ్యా వివరం ప్రవిష్టాస్స్మ పిపాసితాః । ఇమాంస్త్వేవంవిధాన్భావాన్ వివిధానద్భుతోపమాన్ * దృష్ట్వా వయం ప్రవ్యథితాస్సంభ్రాన్తా నష్టచేతసః। కస్యైతే కాఞ్చనా వృక్షాస్తరుణాదిత్యసన్నిభాః * శుచీన్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ। కాఞ్చనాని విమానాని రాజతాని గృహాణి చ * తపనీయగవాక్షాణి మణిజాలావృతాని చ । పుష్పితాః ఫలవన్తశ్చ పుణ్యాస్సురభిగన్ధినః * ఇమే జామ్బూనదమయాః పాదపాః కస్య తేజసా। కాఞ్చనాని చ పద్మాని జాతాని విమలే జలే * కథం మత్స్యాశ్చ సౌవర్ణాశ్చరన్తి సహ కచ్ఛపైః। ఆత్మనస్త్వనుభావాద్వా కస్య చైతత్తపోబలమ్ * అజానతాం నస్సర్వేషాం సర్వమాఖ్యాతుమర్హసి ॥౧౦॥ ఏవముక్తా హనుమతా తాపసీ ధర్మచారిణీ * ప్రత్యువాచ హనూమన్తం సర్వభూతహితే రతా ॥౧౧॥ మయో నామ మహాతేజా మాయావీ దానవర్షభః * తేనేదం నిర్మితం సర్వం మా

రితి యోజనా ॥౧౫॥ టీ॥ పుష్పితానీతి ॥ మధూని పుష్పరసాః- మధు మద్యే పుష్పరస ఇత్యమరః ॥౧౬॥ * టీ॥ పానాన్యుదకాని ॥ ౧౭॥ టీ॥ తామితి ॥ సంత్రస్తాః తదీయాతిరిక్తతేజోదర్శనేనేతి భావః ॥౨౦॥ టీ॥ తత ఇతి ॥ వదస్వ వద ॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చాశస్సర్గః. ❈❈❈❈❈❈❈❈❈ ॥* ఇమాంస్త్వితి ॥ భావాన్పదార్థాన్ ॥ టీ ॥ వయం ప్రవ్యథితాః అలౌకికవస్తుసన్దర్శనజనితభయేనేతి భావః * ॥ టీ॥ కథం మత్స్యా ఇతి ॥ ఆత్మనస్త్వనుభావాత్ తవానుభావాదిత్యర్థః ॥౧౦॥ మయో నామేతి ॥ మాయయా విచిత్రశక్త్యా ॥౧౧॥ సర్వమితి ॥ శోభనసన్ధానం విచిత్ర

త్రిపురాధిపతిస్త్రిపురేనష్టేస్వరక్షణార్థమిదంబిలంకృతవానితిమాత్స్యపురాణే త్రిపురదహనప్రస్తావేభిహితం- మాయయావిచిత్రశక్త్యా - మాయావీమాయాయుక్తః-దానవర్షభ ఇత్యనేననాయమసురతక్షోమయఇతిసూచితం॥౧౩॥తమితి॥ తంస్వపుత్రీంమందోదరీంరావణాయదత్తవంతం- ఏకాంతే- హేమాయాంసక్తంవిదిత్వా-ఈశః-త్రైలోక్యాధిపతిః-అశనింవజ్రంగృహీత్వాజఘాన॥రా॥విక్రమ్యేతి॥గృహ్యాగృహీత్వా॥ ౧౪॥ ఇదంచేతి॥ మయనాశానంతరం-ఇదంవనంబ్రహ్మణాహేమాయైదత్తం॥ ౧౫ ॥ సేదానీంబ్రహ్మసదనంగతేత్యాశయేనాహ-దుహితేతి॥ ౧౬ ॥ కిమితి॥కింకార్యంకింప్రయోజనంకస్యహేతోఃకస్మాత్ ప్రయోజనాత్ ॥౧౭॥అస్మిన్సర్గేసార్ధైకోనవింశతిశ్లోకాః॥౧౮॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీ రామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ అథహనుమతాస్వాగమనహేతురుచ్యతేద్విపంచాశే-అథేత్యాది॥౧॥౨॥ తస్యాఇతి॥ ఆర్జవేనఅకపటేన॥౩॥ వీరఇతి॥ దక్షిణామాశాంయేనప్రస్థాపితాఃసరాజాస్తీతిపూర్వేణాన్వయః॥రా॥వీరస్తస్యసఖారాజ్ఞ ఇతిపాఠః ❋ అగస్త్యచరితామాశాందక్షిణాం - యమరక్షితామిత్యస్యయేనప్రస్థాపితావయమిత్యనేనసంబంధః॥౪॥రా॥విచిత్యేతి॥బుభుక్షితాఃపరిశ్రాంతావృక్షమూలముపాశ్రితా ఇతిపాఠః॥౧౨॥ తేషామితి॥ అనుమానముపాగ

యయాకాంచనంవనమ్॥౧౦॥పురాదానవముఖ్యానాంవిశ్వకర్మాబభూవహ ❋ యేనేదంకాంచనందివ్యంనిర్మితంభవనోత్తమమ్॥ ౧౧॥ సతు వర్షసహస్రాణితపస్తప్త్వామహావనే ❋ పితామహాద్వరంలేభేసర్వమౌశనసంధనమ్॥౧౨॥వనంవిధాయబలవాన్సర్వకామేశ్వరస్తదా❋ ఉవాససుఖితఃకాలంకంచిదస్మిన్మహావనే॥౧౩॥తమప్సరసిహేమాయాంసక్తందానవపుంగవమ్❋విక్రమ్యైవాశనింగృహ్యజఘానేశఃపురందరః॥౧౪॥ ఇదంచబ్రహ్మణాదత్తంహేమాయైవనముత్తమమ్ ❋ శాశ్వతాఃకామభోగాశ్చగృహంచేదంహిరణ్మయమ్॥ ౧౫ ॥ దుహితామేరుసావర్ణేరహంతస్యాస్స్వయంప్రభా ❋ ఇదంరక్షామిభవనంహేమాయావానరోత్తమ॥౧౬॥ మమప్రియసఖీహేమానృత్తగీతవిశారదా ❋ తయాదత్తవరాచాస్మిరక్షామిభవనోత్తమమ్॥౧౭॥కింకార్యంకస్యవాహేతోఃకాంతారాణిప్రపశ్యథ ❋ కథంచేదంవనందుర్గంయుష్మాభిరుపలక్షితమ్॥౧౮॥ ఇమాన్యభ్యవహార్యాణిమూలానిఫలానిచ ❋ భుక్త్వాపీత్వాచపానీయంసర్వంమేవక్తుమర్హథ॥౧౯॥ ఇతికిష్కింధాకాండే-ఏకపంచాశస్సర్గః.❋

అథతాంబ్రవీత్సర్వాన్విక్రాంతాన్హరిపుంగవాన్।ఇదంవచనమేకాగ్రాతాపసీధర్మచారిణీ॥౧॥వానరాయదివఃఖేదఃప్రణష్టఃఫలభక్షణాత్ । యదిచైతన్మయాశ్రావ్యంశ్రోతుమిచ్ఛామికథ్యతామ్॥౨॥తస్యాస్తద్వచనంశ్రుత్వాహనుమ్మారుతాత్మజః।ఆర్జవేనయథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥౩॥ రాజాసర్వస్యలోకస్యమహేంద్రవరుణోపమః । రామోదాశరథిశ్శ్రీమాన్ప్రవిష్టోదండకావనమ్ ❋ లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రావైదేహ్యాచాపిభార్యయా।తస్యభార్యాజనస్థానాద్రావణేనహృతాబలాత్ ॥౫॥వీరస్తస్యసఖారాజ్ఞస్సుగ్రీవోనామవానరః। రాజావానరముఖ్యానాంయేనప్రస్థాపితావయమ్ ❋ అగస్త్యచరితామాశాందక్షిణాంయమరక్షితామ్॥ ౬॥ సహైభిర్వానరైర్ఘోరైరంగదప్రముఖైర్వయమ్ ❋ రావణంసహితాస్సర్వేరాక్షసంకామరూపిణమ్।సీతయాసహవైదేహ్యామార్గధ్వమితిచోదితాః॥౮॥ విచిత్యతువయంసర్వేసమగ్రాందక్షిణాందిశమ్ । బుభుక్షితాఃపరిశ్రాంతావృక్షమూలముపాశ్రితాః॥౯॥వివర్ణవదనాస్సర్వేసర్వేధ్యానపరాయణాః । నాధిగచ్ఛామహేపారంమగ్నాశ్చింతామహార్ణవే॥౧౦॥చారయంతస్తతశ్చక్షుర్దృష్టవంతోవయంబిలమ్ । లతాపాదపసంఛన్నంతిమిరేణసమావృతమ్॥౧౧॥ అస్మాద్ధంసాజలక్లిన్నాఃపక్షైస్సలిల

నిర్మాణప్రతిపాదకశిల్పశాస్త్రజ్ఞానం-శిల్పస్యౌశనసాప్రణీతత్వాత్తద్ధనత్వవ్యపదేశః॥౧౨॥టీ॥వనమితి॥విధాయసర్వంవనంకాంచనంకృత్వా॥౧౪॥ఇదమితి॥విచిత్రనిర్మాణసామర్థ్యగుణయోగాత్ అత్రబ్రహ్మశబ్దోదానవవిశ్వకర్మమయవాచీ॥౧౫॥టీ॥తర్హికిమర్థంత్వమత్రతిష్ఠసీత్యతఆహ-దుహితేతి॥ తస్యాహేమాయాఇతిసంబంధః॥౧౬॥మమేతి॥దత్తవరా-వరఃపరాప్రధృష్యత్వాదిరూపః॥టీ॥యువయోఃకస్సంబంధఇత్యతఆహ-మమేతి॥ తథాపిరక్షణసామర్థ్యంతివకథమిత్యతఆహ-తయేతి॥౧౭॥టీ॥వానరాగమనంపృచ్ఛతి-కింకార్యమితి॥౧౯॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥వానరాఇతి॥మయాశ్రావ్యంమయాశ్రోతుంయోగ్యం॥౨॥❋అగస్త్యచరితామితి॥దక్షిణామా

తం-జలచరసత్త్వదర్శనేనజలబుద్ధిజ్ఞాతేత్యర్థః- యద్వా తేషామితిభర్తృకార్యత్వరాన్వితాస్సంతోగచ్ఛామః-బిలద్వారమితి శేషః-బిలం ప్రవిశామఇతిఅనుమానంఅంగీకరణం॥౧౪॥ఏతదితి॥పరిద్యూనాఃపరిక్షీణాః॥౧౬॥ఏవమితి॥౧౮॥ సర్వేషామితిసంబంధసామాన్యేషష్ఠీ॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విపంచాశస్సర్గః॥********అథబిలాదుత్తీర్ణానాంవానరాణాంనిర్వేదస్త్రిపంచాశే-ఏవముక్తఇత్యాది ౧॥శరణమిత్యాది॥బిలేచపరివర్తతామిత్యనేనబహుకాలంవానరైర్బిలేస్థితమితిగమ్యతే॥౯॥రా॥వానరాస్తుమహాత్మానోహాస్తరుద్ధముఖాస్తదా।నిమేషాంతరమాత్రేణబిలాదుత్తారితాస్తయేతిపాఠః॥౧౦॥తతఇతి॥విషమాత్సంకటప్రదేశాత్ ॥రా॥ధర్మచారిణీయాబిలాదుత్తారయామాసతాన్సమాశ్వాస్యఇదమబ్రవీదితిసంబంధః॥౧౫॥వింధ్యస్యేతి॥పాదేదక్షిణపార్శ్వే-దక్షిణపశ్చిమకోటావిత్యర్థః-హిమవద్వింధ్యశైలాభ్యాంప్రాగ్యోవ్యాప్తావసుంధరేతిభేషజకల్పోక్తిః॥౧౬॥తత

విస్రవైః । కురరాస్సారసాశ్చైవనిష్పతంతిపతత్త్రిణః॥సాధ్వత్రప్రవిశామేతిమయాతూక్తాః ప్లవంగమాః॥౧౨॥ తేషామపిహిసర్వేషామనుమానముపాగతమ్॥ గచ్ఛామప్రవిశామేతిభర్తృకార్యత్వరాన్వితాః॥౧౩॥తతోగాఢంనిపతితాగృహ్యహస్తౌపరస్పరమ్॥ఇదంప్రవిష్టాస్సహసాబిలంతిమిరసంవృతమ్॥౧౪॥ఏతన్నఃకార్యమేతేనకృత్యేనవయమాగతాః ॥త్వాంచైవోపగతాస్సర్వేపరిద్యూనాబుభుక్షితాః॥౧౫॥ఆతిథ్యధర్మదత్తానిమూలానిచఫలానిచ ॥ అస్మాభిరుపభుక్తానిబుభుక్షాపరిపీడితైః॥౧౬॥యత్త్వయారక్షితాస్సర్వేమ్రియమాణాబుభుక్షయా॥ బ్రూహిప్రత్యుపకారార్థంకింతేకుర్వంతువానరాః॥౧౭॥ ఏవముక్తాతుసర్వజ్ఞావానరైస్తైస్స్వయంప్రభా ॥ ప్రత్యువాచతతస్సర్వానిదంవానరయూథపాన్॥౧౮॥సర్వేషాంపరితుష్టాస్మివానరాణాంతరస్వినామ్॥చరంత్యామమధర్మేణనకార్యమిహకేనచిత్ ॥౧౯॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ద్విపంచాశస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀ ఏవముక్తశ్శుభంవాక్యంతాపస్యాధర్మసంహితమ్ । ఉవాచహనుమాన్వాక్యంతామనిందితచేష్టితామ్॥౧॥శరణంత్వాంప్రపన్నాస్స్మస్సర్వేవైధర్మచారిణి।యఃకృతస్సమయోఽస్మాకంసుగ్రీవేణమహాత్మనా॥సచకాలోహ్యతిక్రాంతోవనేషుహతివర్తతామ్।సాత్వమస్మాద్బిలాద్ఘోరాదుత్తారయితుమర్హసి ॥ తస్మాత్సుగ్రీవవచనాదతిక్రాంతాన్గతాయుషః। త్రాతుమర్హసినస్సర్వాన్సుగ్రీవభయకర్శితాన్॥౪॥మహచ్చకార్యమస్మాభిఃకర్తవ్యంధర్మచారిణి । తచ్చాపినకృతంకార్యమస్మాభిరిహవాసిభిః॥౫ ॥ఏవముక్తాహనుమతాతాపసీవాక్యమబ్రవీత్ । జీవతాదుష్కరంమన్యేప్రవిష్టేననివర్తితుమ్॥తపసస్తుప్రభావేననియమోపార్జితేనచ।సర్వానేవబిలాదస్మాదుద్ధరిష్యామివానరాన్॥నిమీలయతచక్షూంషిసర్వేవానరపుంగవాః । నహినిష్క్రమితుంశక్యమనిమీలితలోచనైః॥౮॥ తతస్సంమీలితాస్సర్వేసుకుమారాంగుళీకరైః। సహసాపిదధుర్దృష్టింహృష్టాగమనకాంక్షయా॥౯॥వానరాస్తుమహాత్మానోహాస్తరుద్ధముఖాస్తదా।నిమేషాంతరమాత్రేణబిలాదుత్తారితాస్తయా॥౧౦॥తతస్తాన్వానరాన్సర్వాంస్తాపసీధర్మచారిణీ। నిస్సృతాన్విషమాత్తస్మాత్సమాశ్వాస్యేదమబ్రవీత్ ॥౧౧॥ఏషవింధ్యోగిరిశ్శ్రీమాన్నానాద్రుమలతాకులః । ఏషప్రస్రవణశ్శైలస్సాగరోఽయంమహోదధిః ॥ స్వస్తివోఽస్తుగమిష్యామిభవనంవానరర్షభాః। ఇత్యుక్త్వాతద్బిలంశ్రీమత్ప్రవివేశస్వయంప్రభా॥౧౩॥తతస్తేదదృశుర్ఘోరంసాగరంవరుణాలయమ్ । అపారమభిగర్జంతంఘోరైరూర్మిభిరావృతమ్॥౧౪॥మయస్యమాయావిహితంగిరిదుర్గంవిచిన్వతామ్ । తేషాంమాసోవ్యతిక్రాంతోయోరాజ్ఞాసమయఃకృతః॥౧౫॥ వింధ్యస్యతుగిరేఃపాదేసంప్రపుష్పి

శాంప్రతియేనప్రస్థాపితావయమితిసంబంధః॥టీ॥యమరక్షితామిత్యనేనదుర్గమత్వముక్తం॥౧౨॥తేషామితి ॥ తేషామపిహిసర్వేషామనుమానముపాగతం- జలక్లిన్నపక్షినిర్గమరూపలింగదర్శనాద్బిలప్రవేశనమంగీకృతమిత్యర్థః॥౧౩॥టీ॥తతఇతి॥నిపతితాఃమిళితాః॥౧౪॥త్వాంచేతి॥పరిద్యూనాఃపరిక్షీణాః॥౧౯॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్విపంచాశస్సర్గః. **********************
౧౪ ॥ మయస్యేతి॥గిరిదుర్గంబుద్ధిబిలం॥౧౫॥టీ॥వింధ్యస్యేతి॥చింతాంఅతఃపరంకింకుర్మఇత్యేవంరూపాం॥౧౬॥తతఃపుష్పాతిభారాగ్రానితి ॥ వాసంతికాద్రు

ఇతి ॥ పుష్పాతిభారాగ్రాః పుష్పైరతిభారాణీ అగ్రాణి యేషాం తాన్-వాసంతికాన్వసంతఫలినశ్చూతాదీన్ యేవసంతేఫలంతి తేశిశిరేపుష్యంతి - భయశంకితాః సుగ్రీవాద్భయవిషయశంకావంతః ॥౧౭॥ త ఇతి ॥ వసంతమనుప్రాప్తం ప్రత్యాసన్నం-తదానీంహిశిశిరః-తథాహి- శరత్కాలాంతే మార్గశీర్షేమాసి సేనాం సన్నిధాప్య పౌషమాసమవధిం కృత్వా ప్రస్థాపితవాన్-సపౌషోమాఘశ్చాతీతః ఫల్గునఏవప్రవృత్త ఇతి- తేనవసంతః ప్రత్యాసన్నఏవ-న ప్రాప్తః ॥౧౮॥౨౦॥ శాసనాదిత్యాది ॥ వయమాశ్వయుజే మాసీతి కాలసంఖ్యయా నియమితాః - వయం ఆశ్వయుజే మాసి హనుమచ్చోదితేన సుగ్రీవేణ పంచదశరాత్రసంఖ్యయా నియమ్య సమాహూతాః తతో మార్గశీర్షే లక్ష్మణచోదితేన తేన దశరాత్రసంఖ్యయా సమాహూతాః తతస్సీతాన్వేషణే పౌషమాసమవధిం కృత్వా తేన ప్రేషితాః-ఏవమాశ్వయుజమాసమారభ్య కాలసంఖ్యావ్యవస్థితా నామస్మాకం కాలవిస్మరణం నయుక్తమిత్యర్థః-అన్యే త్వాహుః- ఆశ్వయుజే మాసి దశమ్యాముత్థితాయామితివత్సామీపికాధికరణవివక్షయా సప్తమీ- తేన కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యతేత్యుక్తకాలాతిక్రమణప్రయుక్త రామకోపదర్శనాత్ కార్తికాంతో వివక్షితః- సోపిచాతీతః సమార్గణావధిభూతమార్గశీర్షమాసః-అపిచేత్యాఖ్యాంపదాభ్యాం తదనంతరభూతౌ పౌషమాఘౌ సముచ్చీయేతే-అతశ్చ ఫాల్గున ఏవ ప్రాప్త ఇతి భావ ఇత్యాహుః-అత ఉత్తరం కిం కార్యం ॥౨౧॥ భవంత ఇతి ॥ ప్రత్యయం విశ్వాసం-నీతిమార్గవిశారదాః ప్రగల్భాః నిసృష్టాః-దక్షా ఇతియావత్ ॥౨౨॥ తస్మిన్నితి ॥ ప్రాయాయ అంతిగమనాయ ఉపవేశనం శయనం ప్రాయోపవేశనం ॥౨౪॥ అప్రవృత్తావితి ॥ అప్రవృత్తౌ అవార్తాయాం ప్రాయోపవిశనమితి గుణాభావ ఆర్షః ॥౨౯॥ రా ॥ ధ్రువం నోహింతపాదపే । ఉపవిశ్య మహాత్మానశ్చింతామాపేదిరే తదా ॥౧౬॥ తతః పుష్పాతిభారాగ్రాన్ లతాశతసమావృతాన్ । ద్రుమాన్వాసంతికాన్దృష్ట్వా బభూవుర్భయశంకితాః ॥౧౭॥ తే వసంతమనుప్రాప్తం ప్రతిపద్య పరస్పరమ్ । నష్టసందేశకాలార్థా నిపేతుర్ధరణీతలే ॥౧౮॥ తతస్తాన్కపివృద్ధాంస్తు శిష్టాంశ్చైవ వనౌకసః । వాచా మధురయాభాష్య యథావదనుమాన్య చ ॥ * సతు సింహవృషస్కంధః పీనాయతభుజః కపిః । యువరాజో మహాప్రాజ్ఞ అంగదో వాక్యమబ్రవీత్ ॥౨౦॥ శాసనాత్కపిరాజస్య వయం సర్వే వినిర్గతాః । మాసః పూర్ణో బిలస్థానాం హరయః కిన్న బుధ్యతే ॥ * వయమాశ్వయుజే మాసి కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః । ప్రస్థితాస్సోపి చాతీతః కిమతః కార్యముత్తరమ్ ॥౨౧॥ భవంతః ప్రత్యయం ప్రాప్తా నీతిమార్గవిశారదాః । హితేష్వభిరతా భర్తుర్నిసృష్టాస్సర్వకర్మసు ॥ * కర్మస్వప్రతిమాస్సర్వే దిక్షు విశ్రుతపౌరుషాః । మాం పురస్కృత్య నిర్యాతాః పింగాక్షప్రతిచోదితాః ॥ * ఇదానీమకృతార్థానాం మర్తవ్యం నాత్ర సంశయః । హరిరాజస్య సందేశమకృత్వా కస్సుఖీ భవేత్ ॥౨౩॥ తస్మిన్నతీతే కాలే తు సుగ్రీవేణ కృతే స్వయమ్ । ప్రాయోపవేశనం యుక్తం సర్వేషాం చ వనౌకసామ్ ॥౨౬॥ తీక్ష్ణః ప్రకృత్యా సుగ్రీవస్స్వామిభావే వ్యవస్థితః । నక్షమిష్యతి నస్సర్వానప

మాన్ వసంతకాలఫలినో ద్రుమాన్ చూతాదీన్-యే వసంతే ఫలంతి- తే శిశిరాదౌ పుష్పంతి హి ॥౧౭॥ తే వసంతమితి ॥ వసంతం ప్రాప్తం వసంతకాలం ప్రత్యాసన్నం- తదానీం శిశిరః కథం-తథాహి-శరత్కాలాంతే సుగ్రీవో మార్గశీర్షే సేనాం సన్నిపాత్య-పౌషమాసమవధిం దత్వా సీతాన్వేషణార్థమస్మాన్ ప్రస్థాపితవాన్ సపౌషోతీతః - మాఘః ప్రవృత్త ఇతి- తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న ఏవ న ప్రాప్త ఇతి మంతవ్యం ॥౧౮॥ * టీ ॥ సత్వితి ॥ సింహవృషయోరివ స్కంధో యస్య స తథా ॥౨౦॥ శాసనాదితి ॥ బిలస్థానాం బిలే పరివర్తమానానాం-అస్మాకమవధిత్వేన సుగ్రీవపరికల్పితమాసః పూర్ణః కిం న బుధ్యతే భవద్భిర్న జ్ఞాయతే కిం - ఖిదంత్యక్త్వా పునరేతద్వనం విచేయం భవద్భిరితి శేషః-ఇదానీం శిశిరర్తులింగభూతపుష్పదర్శనేనన జానీథ కిమితి భావః ॥౨౧॥ కాలస్యాతీతత్వముపపాదయన్నాహ-వయమితి ॥ వయమాశ్వయుజే మాసి హనుమచ్చోదితేన సుగ్రీవేణ త్రిపంచరాత్రసంఖ్యయా నియమ్య సమాహూతాః-తతో మార్గశీర్షే లక్ష్మణచోదితేన తేన దశరాత్రసంఖ్యయా సమాహూతాః-తతః సీతాన్వేషణే పౌషమాసమవధిం దత్వా తేన ప్రేషితాః - ఏవమాశ్వయుజమాసమారభ్య కాలసంఖ్యయా వ్యవస్థితానామస్మాకం-కాలవిస్మరణం న యుక్తమిత్యర్థః-యద్వా ఆశ్వయుజే మాసి దశమ్యాముత్థితాయామితివత్ సామీప్యాధికరణవివక్షయా సప్తమీ తేన కార్తికమాస ఉచ్యతే - కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యతేత-ఏష నస్సమయస్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వమాలయమిత్యుక్తకాలాతిక్రమప్రయుక్త రామకోపదర్శనాత్ కార్తికాంతో వివక్షితః-ప్రస్థితాః-సోపి చాతీతః-కిమతః కార్యముత్తరమిత్యత్ర అపి చేత్యనేన మార్గణావధిభూతమార్గశీర్షానంతరమాసస్సముచ్చీయతే ॥౨౨॥ భవంత ఇతి ॥ ప్రత్యయం విశ్వాసం ప్రాప్తాః ॥౨౪॥ తస్మా

సీతా॰రాజా సర్వాన్ ప్రతిగతానితః।వధేనా ప్రతిరూ పేణ శ్రేయాన్మృత్యురిహైవనఇతిపాఠః॥౨౯॥త్వాంయౌవరాజ్యేకృతవాన్సుగ్రీవఃకథంహింస్యాదిత్యత్రా
హ-నచాహమితి॥౩౧॥కిమితి॥ మేజీవితాంత రేజీవితావధౌ-వ్యసనంపశ్యద్భిస్సుహృద్భిఃకిం - సుహృదోమద్వ్యసనప్రదర్శనేనక్లేశయిత్వామమకింప్రయోజనమిత్య
ర్థః॥౩౨॥ఇహైవేతి॥ సీతామన్విష్య-తస్యాఃప్రవృత్తింవృత్తాంతముపలభ్య-వీరంతంగచ్ఛామః- నోచేదిహైవవయమద్యయంయమగృహం - గమిష్యామః॥ ౩౬॥
శ్రుత్వేతి॥ అంగదస్యాప్యనుకూలంతారస్యవచనంశ్రుత్వేత్యన్వయః-విధానంకార్యంకర్మణిల్యుట్- అసక్తంఅవిళంబం - అస్మిన్సర్గేసార్ధైకోనచత్వారింశ
చ్ఛ్లోకాః॥౩౯॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిపంచాశస్సర్గః ************
అథహనుమతాఅంగదమతభేదనపూర్వకమంగదస్యసుగ్రీవసమీపగమనాయనియోజనంచతుఃపంచాశే-తథేత్యాది॥రాజ్యంహృతం మేనే-రాజ్యంకర్తుంసామర్థ్య
మస్తీతి మేనఇత్యర్థః॥౧॥బుద్ధ్యాహీతి॥అష్టాంగయా॥శ్లో॥ గ్రహణంధారణంచైవస్మరణం ప్రతిపాదనం। ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానంతత్త్వజ్ఞానంచధీగుణాఇత్యుక్తా
ష్టాంగయుక్తయా-చతుర్బలసమన్వితంబాహుబలమనోబలోపాయబలబంధుబలయుక్తం-చతుర్దశగుణం॥శ్లో॥దేశకాలజ్ఞతాదార్ఢ్యంసర్వక్లేశసహిష్ణుతా। స
రాథకృతోగతాః॥౭॥అప్రవృత్తౌచసీతాయాఃపాపమేవకరిష్యతి। తస్మాత్క్షమమిహాద్యైవప్రాయోపవిశనంహినః॥౮॥త్యక్త్వాపుత్రాంశ్చ
దారాంశ్చధనానిచగృహాణిచ। ధ్రువంనోహింసితారాజాసర్వాన్ప్రతిగతానితః * వధేనాప్రతిరూపేణశ్రేయాన్మృత్యురిహైవనః॥౨౯॥న
చాహంయౌవరాజ్యేనసుగ్రీవేణాభిషేచితః * నరేంద్రేణాభిషిక్తోస్మిరామేణాక్లిష్టకర్మణా॥౩౦॥సపూర్వంబద్ధవైరోమాంరాజాదృష్ట్వావ్యతి
క్రమమ్ * ఘాతయిష్యతిదండేనతీక్ష్ణేనకృతనిశ్చయః॥౩౧॥ కిం మేసుహృద్భిర్వ్యసనంపశ్యద్భిర్జీవితాంతరే * ఇహైవప్రాయమాసిష్యేపుణ్యే
సాగరరోధసి॥౩౨॥ఏతచ్ఛ్రుత్వాకుమారేణయువరాజేనభాషితమ్। సర్వేతేవానరశ్రేష్ఠాఃకరుణంవాక్యమబ్రువన్॥౩౩॥తీక్ష్ణఃప్రకృత్యాసుగ్రీ
వఃప్రియాసక్తశ్చరాఘవః * అదృష్టాయాంతువైదేహ్యాందృష్ట్వాచైవసమాగతాన్। రాఘవప్రియకామార్థంఘాతయిష్యత్యసంశయమ్* న
క్షమంచాపరాద్ధానాంగమనంస్వామిపార్శ్వతః॥౩౫॥ఇహైవసీతామన్విష్యప్రవృత్తిముపలభ్యవా * నోచేద్గచ్ఛామతంవీరంగమిష్యామోయమ
క్షయమ్॥౩౬॥ప్లవంగమానాంతుభయార్దితానాంశ్రుత్వావచస్తారఇదంబభాషే। అలంవిషాదేనబిలంప్రవిశ్యవసామసర్వేయదిరోచతేవః *
ఇదంహిమాయావిహితంసుదుర్గమంప్రభూతవృక్షోదకభోజ్యపేయకమ్। ఇహాస్తినోనైవభయంపురందరాన్నరాఘవాద్వానరరాజతోపివా॥
౩౮॥ శ్రుత్వాంగదస్యాపివచోనుకూలమూచుశ్చసర్వేహరయఃప్రతీతాః। యథానహింస్యేమతథావిధానమసక్తమద్యైవవిధీయతాంనః॥౩౯॥
ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః.**********తథాబ్రువతితారేతుతారాధిపతివర్చసి। అథమేనేహృతంరాజ్యంహనుమా
నంగదేనతత్॥౧॥బుద్ధ్యాహ్యష్టాంగయాయుక్తంచతుర్బలసమన్వితమ్। చతుర్దశగుణంమేనేహనుమాన్వాలినస్సుతమ్॥౨॥ ఆపూర్యమాణంశశ్వచ్చ
దితి॥ ప్రాయోపవిశనం-గుణాభావఆర్షః॥టీ॥అప్రవృత్తౌవార్తాభావేపాపంవధం- ప్రాయోపవిశనంఅనశనదీక్షా॥ని॥ప్రాయశ్చానశనేమృత్యావితికోశః * తస్మాన్నో
వవధోభవత్విత్యతఆహ-వధేనేతి-వధాదిత్యర్థః-అప్రతిరూపేణఅనర్హేణేత్యర్థః॥ ౨౯॥ పుత్రప్రీత్యాత్వాంయువరాజంకృతవాన్సుగ్రీవఃకథంహనిష్యతీత్యా
శంక్యాహ॥నచాహమితి॥౩౧॥కిమ్మఇతి॥ మేజీవితాంతరేజీవితావధౌవ్యసనంపశ్యద్భిఃసుహృద్భిఃకిం- సుహృదోమద్వ్యసనప్రదర్శనేనక్లేశయిత్వామమకింప్రయోజన
మిత్యర్థః॥టీ॥బంధుషువిద్యమానేషుప్రాయోపవేశనంనయుక్తమిత్యతఆహ-కిమ్మఇతి॥౩౨॥ శ్రుత్వేతి॥ శ్రుత్వాంగదస్యాపివచోనుకూలం-అంగదస్యాప్యనుకూలం
తారస్యవచనంశ్రుత్వేత్యర్థః(ప్రతీతాహృష్టాస్సంతః)అసక్తమవిలంబం॥ ౩౯ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం
కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః. ************** తథేతి॥ రాజ్యంహృతంమేనే-రాజ్యంకర్తుంసామర్థ్యమస్తీతిమేనఇత్యర్థః॥టీ॥అథ
మహాప్రాజ్ఞోహనుమాన్తారాదిమతస్యాప్రతిషిద్ధత్వాదంగదంతన్మతావలంబినమవగమ్యతస్యాశంసితంప్రతిషేధయతి-తథాబ్రువతీత్యాదినా॥౧॥సామర్థ్యమేవ
ప్రతిపాదయతి॥బుద్ధ్యాహీత్యాదినా॥అష్టాంగయాఅష్టగుణయా- తేచగుణాః॥శుశ్రూషాశ్రవణంచైవగ్రహణంధారణంతథా-ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానంతత్త్వజ్ఞా

ర్వవిజ్ఞానితాదాత్మ్యమూర్జస్సంవృతమంత్రతా ॥ అవిసంవాదితా శౌర్యం శక్తిజ్ఞత్వం కృతజ్ఞతా । శరణాగతవాత్సల్యమమర్షిత్వమచాపలమిత్యుక్త చతుర్దశ గుణయుక్తం॥౨॥ఆపూర్యమాణమిత్యాది॥ తారస్యశుశ్రూషమాణం-నటస్యశృణోతీతివత్కారకశేషత్వాత్ షష్ఠీ-శుక్రస్యేవపురందరమితి-పురందరశబ్దసన్నిధానాదత్రశుక్రశబ్దోబృహస్పతిపరః-యద్వాకస్యాంచిదవస్థాయాంహితముపదిశతశ్శుక్రస్యవచనంపురందరశ్శ్రుతవానిత్యవగమ్యతే - గురోరివపురందరమితిక్వచిత్పాఠః-అభిసంధాతుంఅనుకూలయితుం॥౩॥సఇతి॥చతుర్ణాంసామాదీనాం- తృతీయంభేదం . సామదానంచభేదశ్చదండశ్చేతియథాక్రమమితిక్రమనియమాత్ ౬ ॥ తేష్వితి॥కోపరూపఉపాయః కోపోపాయఃదండః-తత్సమన్వితైః॥౭॥త్వమితి॥పిత్రాపితుః॥౮॥ నిత్యమితి॥ఆజ్ఞాప్యంఆజ్ఞాపనం- భావేకృత్యప్రత్యయః - పుత్రదారాన్పుత్రదారైర్విరహితాః-త్వయేతికర్తరితృతీయా-అస్యఆజ్ఞాప్యమిత్యనేనసంబంధః॥౯॥ త్వామితి ॥ అయంజాంబవాన్నీలస్సుహోత్రశ్చఏతేత్వాంయథానానయుంజేయుః నానువర్తేరన్-తథాహమపినానువర్తేహి-తథైమేసర్వేసామాదిభిస్సుగ్రీవాదపకర్షితుంనశక్యాః॥ ౧౦॥ దండేననత్వయాశక్యాఇతిపాఠః ॥ ౧౧ ॥ విగృహ్యాసనమితి॥బలీయసః ప్రబలస్య-దుర్బలేనసమంవిగృహ్యాఆసనమప్యవస్థానమపి-కర్తవ్యమాహుః-నతుదుర్బలస్యబలీయసా . తస్మాత్ ఆత్మరక్షాకరః - స్వక్షేమకామఇతియావత్ -దుర్బలఃబలీయసానవిగృహ్ణీతవిగృహ్యనాసీత॥౧౨॥స్వతోబలాభావేపిదుర్గబలమస్తీత్యాశంక్యాహ

యాం చేమాం మన్యసే ధాత్రీమేతద్బిలమితి శ్రుతమ్ ।
తెజోబలపరాక్రమైః । శశినంశుక్లపక్షాదౌవర్ధమానమివశ్రియా * బృహస్పతిసమంబుద్ధ్యావిక్రమేసదృశంపితుః। శుశ్రూషమాణంతారస్యశుక్రస్యేవపురందరమ్*భర్తురర్థేపరిశ్రాంతంసర్వశాస్త్రవిదాంవరమ్।అభిసంధాతుమారేభేహనుమానంగదంతతః॥౩॥సచతుర్ణాముపాయానాంతృతీయముపవర్ణయన్ । భేదయామాసతాన్సర్వాన్వానరాన్వాక్యసంపదా॥౬ ॥ తేషుసర్వేషుభిన్నేషుతతోభీషయదంగదమ్।భీషణైర్బహుభిర్వాక్యైః కోపోపాయసమన్వితైః॥౭॥త్వంసమర్థతరఃపిత్రాయుద్ధేతారేయవైధురమ్।దృఢంధారయితుంశక్తఃకపిరాజ్యంయథాపితా॥౮ నిత్యమస్థిరచిత్తాహికపయోహరిపుంగవ। నాజ్ఞాప్యంవిషహిష్యంతిపుత్రదారాన్వినాత్వయా॥౯॥త్వాంనైతేహ్యనుయుంజేయుః ప్రత్యక్షంప్రవదామితే।యథాయంజాంబవాన్నీలస్సుహోత్రశ్చమహాకపిః*నహ్యహంతఇమేసర్వేసామదానాదిభిర్గుణైః।దండేనవాత్వయాశక్యాస్సుగ్రీవాదపకర్షితుమ్॥౧౧॥విగృహ్యాసనమప్యాహుర్దుర్బలేనబలీయసః।ఆత్మరక్షాకరస్తస్మాన్నవిగృహ్ణీతదుర్బలః॥౧౨॥యాంచేమాంమన్యసేధాత్రీమేతద్బి

నంచధీగుణాఇతి - చతుర్బలసమన్వితంబాహుబలమనోబలోపాయబలబంధుబలసమన్వితం- యద్వాచతుర్విధబలానిసామాదయశ్చతురుపాయాః - చతుర్దశగుణాస్తు॥శ్లో।దేశకాలజ్ఞతాదార్ఢ్యంసర్వక్లేశసహిష్ణుతా,సర్వవిజ్ఞానితాదాత్మ్యమూర్జస్సంవృతమంత్రతా॥అవిసంవాదితాశౌర్యంశక్తిజ్ఞత్వంకృతజ్ఞతా-శరణాగతవాత్సల్యమమర్షిత్వమచాపలమిత్యుక్తచతుర్దశగుణయుక్తం॥౨॥* శుశ్రూషమాణమితి ॥ తారస్యశుశ్రూషమాణంవాక్యమితిశేషః(తారమతపతుపాతినమిత్యర్థః) శుక్రస్యేవపురందరం-పురందరసన్నిధానాదత్రశుక్రశబ్దోబృహస్పతిపరః-యద్వాసకస్యాంచిదవస్థాయాంహితముపదిశతఃశుక్రస్యవచనంపురందరఃశ్రుతవానితిగమ్యతే * భర్తురితి ॥ అభిసంధాతుంసమాధాతుం(టీ)ఉక్తవిచారాన్నివర్తయితుమితియావత్ ॥౩॥సఇతి ॥చతుర్ణాంసామాదీనాంమధ్యే తృతీయంభేదమనువర్ణయన్॥౬॥ తేష్వితి॥ కోపోపాయసమన్వితైః కోపజన్యోపాయఃకోపోపాయఃదండఃతత్సమన్వితైః కోపోపాయాభ్యాంసమన్వితైరితివా॥౭॥ ॥టీ॥ త్వమితి॥పితుస్సుగ్రీవాత్ -యథాపితావాలీకపిరాజ్యంయుద్ధేధురంచదృఢంధారయితుంశక్త ఇతిసంబంధః॥౮॥ నాజ్ఞాప్యమితి॥ఆజ్ఞాప్యం ఆజ్ఞాపనం-పుత్రదారంవినాపుత్రైర్దారైః విరహితాః-త్వయేతికర్తరితృతీయా-త్వయాఆజ్ఞాపనంనసహిష్యంతి॥టీ॥ తథాచేదేభిస్సహాస్మిన్బిలఏవరాజ్యంకరిష్యామీత్యతఆహ-నిత్యమితి॥౯॥త్వామితి ॥ఏతేపుత్రదారాదీన్త్యక్త్వాత్వాంనయుంజేయుఃనానువర్తేరన్నిత్యర్థః॥౯॥ఏతేనానుయుంజేయురిత్యుక్తంతానేవాహ॥యథేతి॥ యథాజాంబవాన్నీలఃసుహోత్రశ్చఏతేత్వాంనానుయుంజేయుః - తథాఅహమపినానువర్తఇతియోజనా॥ ౧౦॥ దండేనేత్యర్ధమేకంవాక్యం ॥ సుగ్రీవాత్ పూర్వోక్తాహరయఃదండేనసుగ్రీవాదపకర్షితుంనశక్యాః॥ ౧౧॥ ననుతథాప్యహమేకఏవసుగ్రీవేణవిగృహ్యాస్థాస్యామీత్యతఆహ॥విగృహ్యేతి ॥ విగృహ్యాసనమపివిగృహ్యావస్థానమపిదుర్బలేనసహబలీయసఏవకర్తవ్యమాహుః-నతుదుర్బలస్యబలీయసా-తస్మాదాత్మరక్షాకరఃస్వక్షేమకారీదుర్బలఃబలీయసానవిగృహ్ణీతవిగృహ్యనాసీతేతియోజనా॥ ౧౨ ॥ స్వతోబలాభావేపి

ధాత్రీంరక్షకాంమన్యసే - ఏతద్బిలమితి తారాచ్ఛ్రుతం-ఏతత్ ఋక్షబిలంవిదారణేవిషయే - లక్ష్మణబాణానామీషత్కార్యం-అయత్నసాధ్యమిత్యర్థః॥౧౩॥స్వల్పమితి॥ పురాబిలవాసినంమయముద్దిశ్యాశనింవజ్రంక్షిపతేంద్రేణ-స్వల్పంకృతంద్వారమాత్రంకృతంలక్ష్మణస్తునిశితైర్బాణైఃపత్రపుటమివభింద్యాద్ధి॥౧౪॥లక్ష్మణస్యేతి॥ తద్విధాఃతాదృశాః - అపరిచ్ఛిన్నవైభవాఇతియావత్ - గిరీణామపిదారణాఃబిలస్యకిముతేతిభావః॥౧౫॥అవస్థానఇతి॥ అవస్థానేబిలే-యద్వా-విగృహ్యావస్థానేఆసిష్యసిస్థాస్యసి-విగృహ్యావస్థానంయదాధ్యవసిష్యసీత్యర్థః॥ ౧౮ ॥ నచేతి॥ లక్ష్మణసాయకాః-అపవృత్తంవృత్తహీనం-స్వకార్యాకరమిత్యర్థః - త్వాంనహింస్యురితినహింస్యురేవేత్యర్థః॥౧౯॥అస్మాభిరితి॥అనుపూర్వ్యాత్ క్రమప్రాప్తేః॥ ౨౨ ॥ ఇతిశ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుఃపంచాశస్సర్గః ********** అథహరీణాంప్రాయోపవేశఃపంచపంచాశే-శ్రుత్వేత్యాది॥౧॥ స్థైర్యమితి॥ స్థైర్యంసిద్ధిబుద్ధితాఆత్మమనశ్శౌచంఆత్మశుచిఃమనసశ్శౌచంఅంతఃకరణశుద్ధిశ్చేత్యర్థః-ధైర్యంగాంభీర్యం॥౨॥మనశ్శౌచాభావముపపాదయతి- భ్రాతురితి॥సకథంధర్మంజానీతఇతివక్ష్యమాణమాకృష్యతే-జీవతఇత్యనేనభ్రాతుర్మరణానంతరంతద్భార్యాపరిగ్రహఃకులధర్మఇత్యవగమ్యతే-ఆనృశంస్యాభావముపపాదయతి-యుద్ధాయేతి॥ యు

లమితిశ్రుతమ్। ఏతల్లక్ష్మణబాణానామీషత్కార్యంవిదారణే॥౧౩॥స్వల్పంహికృతమింద్రేణక్షిపతాహ్యశనింపురా। లక్ష్మణోనిశితైర్బాణైర్భింద్యాత్పత్రపుటంయథా॥౧౪॥లక్ష్మణస్యతునారాచాబహవస్సంతితద్విధాః। వజ్రాశనిసమస్పర్శాగిరీణామపిదారణాః॥౧౫॥అవస్థానేయదైవత్వమాసిష్యసిపరంతప। తదైవహరయస్సర్వేత్యక్ష్యంతికృతనిశ్చయాః॥౧౬॥స్మరంతఃపుత్రదారాణాంనిత్యోద్విగ్నాబుభుక్షితాః। ఖేదితాదుఃఖశయ్యాభిస్త్వాంకరిష్యంతిపృష్ఠతః॥౧౭॥సత్వంహీనస్సుహృద్భిశ్చహితకామైశ్చబంధుభిః। తృణాదపిభృశోద్విగ్నస్స్పందమానాద్భవిష్యసి॥౧౮॥నచజాతునహింస్యుస్త్వాంఘోరాలక్ష్మణసాయకాః। అపవృత్తంజిఘాంసంతోమహావేగాదురాసదాః॥౧౯॥అస్మాభిస్తుగతంసార్థంవినీతవదుపస్థితమ్। ఆనుపూర్వ్యాత్తుసుగ్రీవోరాజ్యేత్వాంస్థాపయిష్యతి॥౨౦॥ధర్మకామఃపితృవ్యస్తేప్రీతికామోదృఢవ్రతః। శుచిస్సత్యప్రతిజ్ఞశ్చనత్వాంజాతుజిఘాంసతి॥౨౧॥ప్రియకామశ్చతేమాతుస్తదర్థంచాస్యజీవితమ్। తస్యాపత్యంచనాస్త్యన్యత్తస్మాదంగదగమ్యతామ్॥౨౨॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-చతుఃపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋ శ్రుత్వాహనుమతోవాక్యంప్రశ్రితంధర్మసంహితమ్। స్వామిసత్కారసంయుక్తమంగదోవాక్యమబ్రవీత్॥౧॥స్థైర్యమాత్మమనశ్శౌచమానృశంస్యమథార్జవమ్। విక్రమశ్చైవధైర్యంచసుగ్రీవేనోపపద్యతే॥౨॥ భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్యయోభార్యాంజీవితోమహిషీంప్రియామ్। ధర్మేణమాతరంయస్తుస్వీకరోతిజుగుప్సితః॥ కథంసధర్మంజానీతేయేనభ్రాత్రామహాత్మనా। యుద్ధాయాభిని

దుర్గబలమస్తీత్యాశంక్యపరిహరతి॥యాంచేతి॥యామిమాంగుహాంధాత్రీంరక్షిత్రీంమన్యసేఏతదృక్షబిలంఋక్షబిలమితిచతారాద్యుతంఏతదృక్షబిలంవిదారణేవిదారణవిషయేలక్ష్మణబాణానామీషత్కార్యంఅయత్నసాధ్యమిత్యర్థః॥౧౩॥స్వల్పమితి॥ పురాబిలవాసినంమయముద్దిశ్యఅశనింక్షిపతేంద్రేణ-స్వల్పంకృతంద్వారమాత్రమేవకృతంనతుబిలభేదనం-లక్ష్మణస్తునిశితైర్బాణైఃపత్రపుటమివభింద్యాద్ధి॥౧౪॥టీ॥లక్ష్మణస్యతథావిధంసామర్థ్యంకథమిత్యతఆహ-లక్ష్మణస్యేతి॥తద్విధాఃబిలభేదకాః౧౫॥అవస్థానఇతి॥ అవస్థానేబిలే-యద్వాఅవస్థానేవిగృహ్యావస్థానేయథాఆసిష్యసిస్థాస్యసి- విగృహ్యావస్థానంయథాధ్యవసిష్యసీత్యర్థః॥ ౧౬ ॥ టీ ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ-సత్వమితి॥ భయోద్విగ్నఃభయచలితః॥౧౮॥నచేతి॥లక్ష్మణసాయకాఃఅసంవృత్తంవృత్తహీనంస్వకార్యాకరమిత్యర్థఃత్వాంనహింస్యురితిన-హింస్యురేవేత్యర్థః॥టీ॥ నకేవలంభయమేవకింతుఅత్యంతహానిరపీత్యాహ-నచేతి॥ ఏతద్బిలంలక్ష్మణబాణానామేవాలక్ష్యంకిముతరామబాణానామిత్యభిప్రాయేణలక్ష్మణబాణగ్రహణం॥౧౯॥అస్మాభిరితి॥అనుపూర్వ్యాత్ క్రమప్రాప్తాత్॥టీ॥కిష్కింధాప్రవేశే - నతథాభవిష్యతీత్యాహ-అస్మాభిరితి॥౨౧॥౨౨॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౨॥ కథమితి॥ భ్రాత్రా వాలినానియుక్తేన-త్వంబిలద్వారితిష్ఠ - అహమంతఃప్రవిశ్యయోత్స్యామీతి-యుద్ధాయఅభినియుక్తేనదురాత్మనాసుగ్రీవేణ- బిలస్య

ధ్యాయాభినియుక్తేన-ద్వారాన్నిర్గతస్యశత్రోఃయుద్ధాయవాలినానియుక్తేనేత్యర్థః॥౪॥అర్జవాభావముపపాదయతి-సత్యాదితి॥ పాణిగృహీతఃపాణౌగృహీతః॥౫॥కథంతర్హి-సేనామానీతవాన్సుగ్రీవఇత్యాశంక్యాహ-లక్ష్మణస్యేతి॥నాధర్మభయభీరుణా-భయశబ్దోత్రభయహేతుపరఃఅధర్మరూపభయహేతోర్భీరుణానచ-కింతులక్ష్మణస్యభయాత్ -లక్ష్మణదండనిమిత్తభయాదిత్యర్థః॥౬॥తవయావరాజ్యస్థాపనంకింవిస్మృతోసీత్యత్రాహ-రాజ్యఇతి॥ పుత్రఃజనిష్యమాణఃస్వపుత్రః॥౭॥భిన్నేతి॥భిన్నమంత్రఃప్రకాశితవిగృహ్యావస్థానమంత్రః-అపరాద్ధఃకృతాపరాధః-యద్వాపితృహింసనేనసంజాతాపరాధః॥౯॥ఉపాంశ్వితి॥ ఉపాంశుదండేనరహస్యదండరూపేణ-ఉపపాదయేత్ ప్రాపయేత్ ॥౧౦॥ బంధనాద్వావసాదాన్మఇతి॥వేతిప్రసిద్ధౌ-బంధనరూపావసాదాత్ ॥౧౨॥అభివాదనేతి॥రాఘవౌకుశలంవాచ్యావిత్యనుషంగః॥౧౩॥అభివాదనపూర్వంతురాఘవౌబలశాలినౌ। అభివాదనపూర్వంతురాజాకుశలమేవచ ॥ వాచ్యస్తాతోయవీయాన్మేసుగ్రీవోవానరేశ్వరఇతి పాఠక్రమః॥౧౪॥ప్రకృత్యేతి॥తపస్వినీశోచనీయా॥౧౬॥తస్యసంవిశతస్తస్మిన్సంవిశతి-సంవేశఃశయనం॥౧౭॥మతంతదితి॥ తత్రవింధ్యే- ఉదక్తీరంసముద్రస్యోత్తరతీరం-పతత్ ప్రాయోపవేశనం-క్షమమితి-మత్వేతి శేషః॥౨౦॥రామస్యేత్యాది॥జనస్థానవధంజనస్థానస్థరక్షోవధంఆగతంభయం ప్రాయోపవేశరూపభయ

యుక్తేనబిలస్యపిహితంముఖమ్॥౪॥సత్యాత్పాణిగృహీతశ్చకృతకర్మామహాయశాః। విస్మృతోరాఘవోయేనసకస్యతుకృతంస్మరేత్ ॥౫॥లక్ష్మణస్యభయాద్యేననాధర్మభయభీరుణా । ఆదిష్టామార్గితుంసీతాంధర్మమస్మిన్కథంభవేత్ ॥౬॥తస్మిన్పాపేకృతఘ్నేతుస్మృతిహీనేచలాత్మని। ఆర్యఃకోవిశ్వసేజ్జాతుతత్కులీనోజిజీవిషుః॥౭॥రాజ్యేపుత్రఃప్రతిష్ఠాప్యస్సగుణోనిర్గుణోపివా। కథంశత్రుకులీనంమాంసుగ్రీవోజీవయిష్యతి॥౮॥భిన్నమంత్రోపరాద్ధశ్చహీనశక్తిఃకథంహ్యహం।కిష్కింధాంప్రాప్యజీవేయమనాథఇవదుర్బలః॥౯॥ఉపాంశుదండేనహిమాంబంధనేనోపపాదయేత్ । శఠఃక్రూరోనృశంసశ్చసుగ్రీవోరాజ్యకారణాత్ ॥ ౧౦॥ బంధనాద్వావసాదాన్మే శ్రేయః ప్రాయోపవేశనమ్ । అనుజానీతమాంసర్వేగృహంగచ్ఛంతువానరాః॥ ౧౧ ॥ అహంవఃప్రతిజానామినాగమిష్యామ్యహంపురీమ్ । ఇహైవప్రాయమాసిష్యేశ్రేయోమరణమేవమే ॥ ౧౨ ॥ అభివాదనపూర్వంతురాఘవౌబలశాలినౌ । అభివాదనపూర్వంతురాజాకుశలమేవచ * వాచ్యస్తాతోయవీయాన్మేసుగ్రీవోవానరేశ్వరః॥౧౩॥ ఆరోగ్యపూర్వంకుశలంవాచ్యామాతారుమాచమే * మాతరంచైవమేతారామాశ్వాసయితుమర్హథ॥ ౧౪ ॥ప్రకృత్యాప్రియపుత్రాసాసానుక్రోశాతపస్వినీ * వినష్టమిహమాంశ్రుత్వావ్యక్తంహాస్యతిజీవితమ్॥౧౫॥ఏతావదుక్త్వావచనంవృద్ధాంస్తానభివాద్యచ*వివేశచాంగదోభూమౌరుదన్దర్భేషుదుర్మనాః॥౧౬॥తస్యసంవిశతస్తత్రరుదంతోవానరర్షభాః* నయనేభ్యఃప్రముముచురుష్ణంవైవారిదుఃఖితాః॥౧౭॥సుగ్రీవంచైవనిందంతఃప్రశంసంతశ్చవాలినమ్ * పరివార్యాంగదంసర్వేవ్యవసన్ప్రాయమాసితుమ్॥౧౮॥మతంతద్వాలిపుత్రస్యవిజ్ఞాయప్లవగర్షభాః * ఉపస్పృశ్యోదకంతత్రప్రాఙ్ముఖాస్సముపావిశన్।దక్షిణాగ్రేషుదర్భేషుఉదక్తీరంసమాశ్రితాః*ముమూర్షవోహరిశ్రేష్ఠాఏతత్క్షమమితిస్మహ॥౨౦॥రామస్యవనవాసంచక్షయందశరథస్యచ * జనస్థానవధంచైవవధంచైవజటాయుషః।హరణంచైవవైదేహ్యావాలినశ్చవధంరణే*రామకోపంచవదతాంహరీణాంభయమాగతమ్॥౨౨॥ససంవిశద్భిర్బహుభిర్మహీధరోమహాద్రికూటప్రతిమైఃప్లవంగమైః। బభూవసన్నాదితనిర్దరాంత

ముఖంపిహితంఆచ్ఛాదితం(సకథంధర్మంజానీతఇతిసంబంధః)॥౪॥సత్యాదితి॥ పాణిగృహీతఃపాణౌగృహీతవాన్॥౫॥లక్ష్మణస్యేతి॥అధర్మభయభీరుణా-అధర్మరూపంభయంహేతుఃతస్మాత్ భీరుణానాదిష్టాః-కింతులక్ష్మణస్యభయాదేవాదిష్టాః॥ టీ ॥ తర్హిసీతాగవేషణప్రయత్నఃకథమాకారీత్యతఆహ-లక్ష్మణస్యేతి॥౬॥టీ॥తస్మిన్నితి॥స్మృతిహీనేపూర్వోపకారస్మరణశూన్యే॥౭॥౮॥భిన్నేతి॥ భిన్నమంత్రఃప్రకాశితవిగృహ్యావస్థానవిషయమంత్రః॥౯॥౧౬॥తస్యేతి-సమీపఇతి శేషః॥౧౭॥౧౮॥మతమితి॥తత్రవింధ్యే * దక్షిణాగ్రేష్వితి॥ఉత్తరీయంసమాహితఇతికర్తరినిష్ఠా-ఉత్తరీయంవసితవంతఇత్యర్థః-ఉదక్తీరంసమాశ్రితాఇతిచపాఠః॥౨౦॥ * రామేతి ॥ హరీణాంభయమాగతంసంపాతిరూపంభయనిమిత్తంప్రాప్తం-ఏతచ్చానంతరసర్గాదౌస్పష్టీభవిష్యతి॥౨౨॥ భయనిమిత్తాగమనేహేతుమాహ-ససంవిశద్భిరితి ॥ సన్నాదితనిర్దరాంతరత్వేస్వభయనిమిత్తసంపాత్యాగమనహేతుత్వాత్ ॥టీ॥నదద్భిస్సంపాతిదర్శనజనితభయేననాదంకుర్వద్భిః॥౨౩॥ఇతి శ్రీమ

నిమిత్తంచ-వదతాంవదత్సుచసమహీధరో భృశంసన్నాదితనిర్ధరాంతరో బభూవేత్యుత్తరేణాన్వయః-అస్మిన్సర్గే-సార్ధత్రయోవింశతిశ్లోకాః॥౨౩౪॥ఇతి శ్రీగో
విందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచపంచాశస్సర్గః. ****************************
అథసంపాతిసంవాదఃషట్పంచాశే-ఉపవిష్టాఇత్యాది॥ఉపచక్రమే ప్రాప్తుముపక్రాంతః॥౧॥సంపాతిరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥౩॥విధిరితి॥ విధిఃదైవం-విధా
నేనయోగకర్మసంపాదనేన-యథాయస్మాత్కారణాత్॥౪॥పరమితి॥ పరాణాంవానరాణాంమధ్యేమృతంమృతంపరంవానరంభక్షిష్యఇత్యేవంవచఉవాచేత్యన్వ
యః॥రా॥వరాణాంశ్రేష్ఠానాంవానరాణాంమధ్యేపరంవానరం మృతంమృతంమారయిత్వామారయిత్వాభక్షిష్య ఇత్యేవంవచఉవాచేతిసంబంధః-పూర్వత్రహరీ
ణాంభయమాగతమితివచనస్యపరత్రపశ్యసీతాపదేశేనేత్యాద్యంగదనిర్వేదవచనస్యచస్వయంమృతభక్షణే అనుపపన్నత్వాన్మారయిత్వామారయిత్వేతివ్యాఖ్యా
తం॥౫॥తస్యేతి॥ పరమాయస్తః-పరమోద్విగ్నఇత్యర్థః-అజ్ఞాతాఅచింతితా-స్నేహకారుణ్యయంత్రితాః స్నేహకారుణ్యాభ్యాంబద్ధాః-అన్యోన్యంప్రత్యేకంప్ర
త్యేకం-పరమాంగతిం-ముక్తిమిత్యర్థః-రామలక్ష్మణయోరిత్యాది-రామవనవాసమారభ్య ప్రాయోపవేశపర్యంతంయదస్తితత్సర్వమిదంవికృతంకైకేయ్యావరదా
నేనకృతంహీతిసంబంధః-ఇత్యంగదోబ్రవీదితిసంబంధః(౬)రా॥ఇమందేశమనుప్రాప్తఇతిసమ్యక్(౭) రా॥హరీణామియమజ్ఞాతావిపత్తిరితిపాఠః॥ ౧౬౪॥ తదసుఖ
మితి॥సమిత్యజ్ఞాత్వేత్యర్థః-జ్ఞానంచవచనశ్రవణంవానరాణాందర్శనంచ॥రా॥తదసుఖమితి॥ శ్రుత్వేతి శేషః-సగృధ్రరాడితిసమ్యక్-అన్యథావృత్తభంగస్స్యాత్

రోభృశంసనదద్భిర్జలదైరివోల్బణైః॥౨౩౪॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే-పంచపంచాశస్సర్గః-❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
ఉపవిష్టాస్తుతేసర్వేయస్మిన్ప్రాయంగిరిస్థలే। హరయోగృధ్రరాజశ్చతందేశముపక్రమే ॥ ౧ ॥ సంపాతిర్నామనామ్నాతుచిరంజీవీవిహంగమః।
భ్రాతాజటాయుషశ్శ్రీమాన్ ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః * కందరాదభినిష్క్రమ్యసవింధ్యస్యమహాగిరేః। ఉపవిష్టాన్హరీన్దృష్ట్వాహృష్టాత్మాగిరమబ్రవీ
త్॥ ౩ ॥ విధిఃకిలనరంలోకేవిధానేనానువర్తతే। యథాయంవిహితోభక్ష్యశ్చిరాన్మహ్యముపాగతః ॥ ౪ ॥ పరంపరాణాంభక్షిష్యేవానరాణాం
మృతం మృతమ్ । ఉవాచేదం వచఃపక్షీ తాన్నిరీక్ష్య ప్లవంగమాన్ ॥ ౫ ॥ తస్య తద్వచనంశ్రుత్వా భక్ష్యలుబ్ధస్య పక్షిణః । అంగదఃపర
పరమాయస్తోహనుమంతమథాబ్రవీత్ (౬) పశ్యగృధ్రాపదేశేనసాక్షాద్వైవస్వతోయమః । ఇమందేశమనుప్రాప్తోవానరాణాంవిపత్తయే
(౭) రామస్యనకృతంకార్యంరాజ్ఞోనచవచఃకృతమ్ । హరీణామియమజ్ఞాతావిపత్తిస్సహసాగతా (౮) వైదేహ్యాఃప్రియకామేనకృతంకర్మ
జటాయుషా। గృధ్రరాజేనయత్తత్రశ్రుతంవస్తదశేషతః(౯) తథాసర్వాణిభూతానితిర్యగ్యోనిగతాన్యపి। ప్రియంకుర్వంతిరామస్యత్యక్త్వాప్రా
ణాన్యథావయమ్* అన్యోన్యముపకుర్వంతిస్నేహకారుణ్యయంత్రితాః(౧౦౪) తేనతస్యోపకారార్థంత్యజతాత్మానమాత్మనా* ప్రియఙ్కృతంహిరా
మస్యధర్మజ్ఞేనజటాయుషా(౧౧౪)రాఘవార్థేపరిశ్రాంతావయంసంత్యక్తజీవితాః*కాంతారాణిప్రపన్నాస్స్మనచపశ్యామమైథిలీం(౧౨౪) సనుఖీ
హశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాంపంచపంచాశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
౧॥*॥౩॥విధిరితి॥విధిఃదైవంవిధానేనయోగకర్మసంపాదనేన(నరం ప్రాణినమనువర్తతే)యదాయస్మాత్కారణాత్-మహ్యంవిహితోయంభక్ష్యఃవానరరూపఃచి
రాదివాగతఇతిసంబంధః॥౪॥పరమితి॥పరాణాంశ్రేష్ఠానాంవానరాణాంమధ్యేపరంముఖ్యంవానరంమృతంమృతంహత్వాహత్వాభక్షిష్యఇత్యేవంవచఉవాచేతిసం
బంధః-అన్యథాస్వయంమృతభక్షణేపూర్వంవానరాణాంభయమాగతమితిసంపాతినిమిత్తభయాగమనవచనం - పశ్యగృధ్రాపదేశేనేతివక్ష్యమాణమంగదనిర్వే
దవచనంచనోపపద్యేతే- నహిస్వయంమృతభక్షిణఃపక్ష్యాదయోభయహేతవోభవంతి-కించక్షుధితఃతదానీమామిషార్థంనిర్గతస్సః-తేషాంస్వయంమరణంనా
పేక్షతే-అతోహత్వాహత్వేతివ్యాఖ్యాతం॥౫॥తస్యేతి॥ పరమాయస్తఃపరమశ్రాంతః॥౬॥౭॥రామస్యేతి॥అజ్ఞాతావిపత్తిఃఅచింతితావిపత్॥౮॥తథేతిసార్ధశ్లోకమే
కంవాక్యం॥స్నేహకారుణ్యయంత్రితాఃరామస్నేహకారుణ్యాభ్యాంనిబద్ధాః-వయంయథా-తథాఉపకుర్వంతిఉపకుర్వాణానితిర్యగ్యోనిగతాన్యపిసర్వాణ్యపిభూ
తాని-అన్యోన్యంప్రత్యేకంప్రత్యేకంరామస్యప్రియంకుర్వంతి ॥౧౦౪॥ జటాయుషారామస్యప్రియంకృతమిత్యుక్తం-తదేవవివృణోతి॥తేనేతి॥తస్యరామస్యఉపకా

కేషుచిత్కోశేష్వస్య శ్లోకస్యానంతరం సర్గకరణం దృశ్యతే- కేషుచిత్తు సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వాదితి శ్లోకస్యానంతరం దృశ్యతే- ప్రాయేణ- సర్గసమాప్తిద్యోతకవృత్తభేదసద్భావాత్ తదసుఖమితి శ్లోకానంతరం సర్గకరణముపపన్నమితి ప్రతీయతే॥౧౬॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః. *

అథ సంపాతిప్రశ్నోత్తరం సప్తపంచాశే- తత్త్వితి॥తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః॥ని॥వక్త్రాస్యే వదనం తుండమిత్యమరః॥౨॥కథమాసీజ్జనస్థానే యుద్ధం రాక్షసగృధ్రయోః సఖా దశరథః కథమిత్యనువాదాత్ పూర్వమంగదేనోక్తమితి ధ్యేయం॥౪॥శోకాదితి॥కర్మణా హింసాకర్మణా॥౯॥తత ఇతి॥రౌద్రీం ఆత్మత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేన క్రూ

గృధ్రరాజస్తు రావణేన హతో రణే * ముక్తశ్చ సుగ్రీవభయాద్గతశ్చ పరమాం గతిమ్ (౧౩) జటాయుషో వినాశేన రాజ్ఞో దశరథస్య చ * హరణేన చ వైదేహ్యాః సంశయం హరయో గతాః (౧౪) రామలక్ష్మణయోర్వాసమరణ్యే సహ సీతయా * రాఘవస్య చ బాణేన వాలినశ్చ తథా వధః। రామకోపాదశేషాణాం రాక్షసానాం తథా వధః * కైకేయ్యా వరదానేన ఇదం హి వికృతం కృతమ్॥ ౧౬॥ తదసుఖమనుకీర్తితం వచో భువిపతితాంశ్చ సమీక్ష్య వానరాన్। భృశచలితమతిర్మహామతిః కృపణముదాహృతవాన్స గృధ్రరాట్॥౧౭॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-షట్పంచాశస్సర్గః- ❈❈❈❈❈

తతశ్శ్రుత్వా తదా వాక్యమంగదస్య ముఖోద్గతమ్। అబ్రవీద్వచనం గృధ్రస్తీక్ష్ణతుండో మహాస్వనః॥ ౧॥ కోఽయం గిరా ఘోషయతి ప్రాణైః ప్రియతరస్య మే। జటాయుషో వధం భ్రాతుః కంపయన్నివ మే మనః॥౨॥కథమాసీజ్జనస్థానే యుద్ధం రాక్షసగృధ్రయోః। నామధేయమిదం భ్రాతుశ్చిరస్యాద్య మయా శ్రుతమ్॥౩॥ఇచ్ఛేయం గిరిదుర్గాచ్చ భవద్భిరవతారితుమ్॥౪॥యవీయసో గుణజ్ఞస్య శ్లాఘనీయస్య విక్రమైః। అతిదీర్ఘస్య కాలస్య తుష్టోఽస్మి పరికీర్తనాత్॥౫॥తదిచ్ఛేయమహం శ్రోతుం వినాశం వానరర్షభాః। భ్రాతుర్జటాయుషస్తస్య జనస్థాననివాసినః॥౬॥ తస్యైవ చ మమ భ్రాతుస్సఖా దశరథః కథమ్। యస్య రామః ప్రియః పుత్రో జ్యేష్ఠో గురుజనప్రియః॥౭॥సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వాన్న శక్నోమ్యుపసర్పితుమ్।ఇచ్ఛేయం పర్వతాదస్మాదవతర్తుమరిందమాః॥౮॥శోకాద్భ్రష్టస్వరమపి శ్రుత్వా తే హరియూథపాః। శ్రద్దధుర్నైవ తద్వాక్యం కర్మణా తస్య శంకితాః॥౯॥ తే ప్రాయముపవిష్టాస్తు దృష్ట్వా గృధ్రం ప్లవంగమాః। చక్రుర్బుద్ధిం తదా రౌద్రాం సర్వాన్నో భక్షయిష్యతి॥౧౦॥ సర్వథా ప్రాయమాసీనాన్యది నో భక్షయిష్యతి * కృతకృత్యా భవిష్యామః క్షిప్రం సిద్ధిమితో గతాః।ఏతాం బుద్ధిం తతశ్చక్రుస్సర్వే తే వానరర్షభాః॥౧౧॥ అవతార్య గిరే

రార్థం ఆత్మానం త్యజతా జటాయుషా ప్రియం కృతమితి సంబంధః॥౧౧॥రాఘవార్థ ఇతి ॥ సంత్యక్తజీవితాః సంత్యక్తజీవితాశాః॥౧౨॥ససుఖీతి॥సుగ్రీవభయాన్ముక్తః సుగ్రీవస్య వనచరేశ్వరత్వేన వానరాణామివ జటాయుషోఽపి సుగ్రీవనిమిత్తకం భయం సంభవిష్యతీత్యాలోచ్యైవముక్తమితి భావః॥౧౩॥జటాయుష ఇతి॥ జటాయుషో వినాశేన దశరథస్య వినాశేన వైదేహ్యా హరణేన చ హరయః - సంశయం ప్రాణసంశయం గతా ఇతి యోజనా- జటాయుర్యది న వినశ్యేత్ సీతా నాపహ్రియేత-దశరథో యది జీవేత్ -రామాదీనాం వనాత్ప్రత్యానయనం సంభవేదితి భావః॥టీ॥జటాయుర్వైదేహ్యాః కృతే రావణేన సహ యుద్ధం కృత్వా రామసన్నిధానమరణేనోత్తమగతిభాగభూత్ -వయం తు రామసమీపే న వసామః సీతామపి న పశ్యామః - అతో వృథా ప్రాణాంస్త్యజామ ఇతి దుఃఖాతిశయోక్తిరితి జ్ఞేయం॥౧౪॥ ఉక్తహేతూనాం కారణమాహ - రామలక్ష్మణయోరిత్యాదినా శ్లోకద్వయేన॥రామాదీనాం వనవాసః రాక్షసానాం ఖరాదీనాం వాలినో వధశ్చ- ఇతీదం వికృతం కైకేయ్యా వరదానేన కృతం హీతి సంబంధః - కైకేయీవరదానేన హేతునా రామవనవాసమారభ్య- ప్రాయోపవేశపర్యంతం యదస్తి-తత్సర్వం ప్రాప్తమితి భావః॥౧౬॥ తదసుఖమితి॥వచః శ్రుత్వేతి శేషః॥టీ॥తదసుఖమితి॥వచః భ్రాతృనిధనజ్ఞాపకం వచః - వానరాన్ భువిపతితాంశ్చ సమీక్ష్య జ్ఞాత్వా కృపణం భ్రాతృవధప్రకారప్రశ్నత్వాద్దీనం వచ ఇత్యనుషంగః-ఉదాహృతవాన్ పృష్టవాన్॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం షట్పంచాశస్సర్గః.

౧॥౨॥కథమాసీజ్జనస్థానే యుద్ధం-సఖా దశరథః కథమిత్యనువాదేన చ తదుభయమప్యంగదేన పూర్వముక్తమిత్యవగంతవ్యం॥ ౪॥శోకాదితి ॥ కర్మణా శంకితాః - మృతం మృతం చ భక్షిష్య ఇతి భక్షణకర్మప్రతిపాదకవాక్యేన భీతాః॥౯॥తత ఇతి॥రౌద్రాం బుద్ధిం-ఆత్మత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేన క్రూరాం మతిం॥౧౦॥మమేతి॥

రాం॥౧౧౫॥ ఆర్యఃపితామహః ఆత్మజౌ ఔరసౌ ఓఘబలౌ ఓఘసంఖ్యాకపురుషబలౌ ఓఘసంఖ్యాచపూర్వోక్తా॥౧౬॥ రామస్యత్వితి॥రామస్యతుపితుర్మిత్త్రమితికథనాత్ మైత్త్రీప్రకారంతునజానామీత్యుక్తంభవతి॥రా॥ రామస్యేతి॥మమభ్రాతుస్సఖాదశరథః కథమితిమైత్త్రీప్రకారోనైవపృష్టేమిత్త్రత్వమాత్త్రంవదతోంగదస్యమైత్త్రీప్రకారంనజానామీతితాత్పర్యం॥౨౭॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానేసప్తపంచాశస్సర్గః.

అథసంపాతినాసీతాస్థానకథనమష్టపంచాశే-ఇత్యుక్తఇత్యాది॥౧॥యవీయానితి॥ ఆఖ్యాత-భూతేల్లోట్॥౩॥పురేతి॥పరస్పరవేగాతిశయఖ్యాపనపరావిత్యర్థః-ఆదిత్యముపయాతౌసూర్యసమీపంగతౌస్వః॥౪॥ఆవృత్యేతి॥ ఆవృత్యామండలగత్యా-స్మశబ్దస్యఅవసీదతీత్యనేనసంబంధః॥౫॥తమితి॥ఛాదయామాసఆచ్ఛాదయం॥

శ్శృంగాత్ గృధ్రమాహాంగదస్తదా॥౧౧౫॥బభూవఋక్షరజానామవానరేంద్రః ప్రతాపవాన్ * మమార్యఃపార్థివఃపక్షిన్ ధార్మికస్తస్యచాత్మజౌ।సుగ్రీవశ్చైవవాలీచపుత్త్రావోఘబలావుభౌ॥౧౩॥లోకేవిశ్రుతకర్మాఽభూద్రాజావాలీపితామమ॥ ౧౩౫॥రాజాకృత్స్నస్యజగతఇక్ష్వాకూణాంమహారథః * రామోదాశరథిశ్శ్రీమాన్ ప్రవిష్టోదండకావనమ్। లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రావైదేహ్యాచాపిభార్యయా * పితుర్నిర్దేశనిరతోధర్మ్యంపంథానమాశ్రితః। తస్యభార్యాజనస్థానాద్రావణేనహృతాబలాత్ ॥౧౬॥రామస్యతుపితుర్మిత్త్రంజటాయుర్నామగృధ్రరాట్। దదర్శసీతాంవైదేహీంహ్రియమాణాంవిహాయసా॥ ౧౭ ॥రావణంవిరథంకృత్వాస్థాపయిత్వాచమైథిలీమ్। పరిశ్రాంతశ్చవృద్ధశ్చరావణేనహతోరణే॥౧౮॥ఏవంగృధ్రోహతస్తేనరావణేనబలీయసా। సంస్కృతశ్చాపిరామేణగతశ్చగతిముత్తమామ్॥౧౯॥తతోమమపితృవ్యేణసుగ్రీవేణమహాత్మనా। చకారరాఘవస్సఖ్యంసోవధీత్పితరంమమ * మమపిత్త్రావిరుద్ధోహిసుగ్రీవస్సచివైస్సహ।నిహత్యవాలినంరామస్తతస్తమభిషేచయత్॥౨౧॥ సరాజ్యేస్థాపితస్తేనసుగ్రీవోవానరాధిపః।రాజావానరముఖ్యానాంయేనప్రస్థాపితావయమ్॥౨౨॥ఏవంరామప్రయుక్తాస్తుమార్గమాణాస్తతస్తతః।వైదేహీంనాధిగచ్ఛామోరాత్రౌసూర్యప్రభామివ॥౨౩॥తేవయందండకారణ్యంవిచిత్యసుసమాహితాః। అజ్ఞానాత్తుప్రవిష్టాస్స్మధరణ్యావివృతంబిలమ్॥౨౪॥మయస్యమాయావిహితంతద్బిలంచవిచిన్వతామ్।వ్యతీతస్తత్రనోమాసోయోరాజ్ఞాసమయఃకృతః॥ ౨౫॥ తేవయంకపిరాజస్యసర్వేవచనకారిణః।కృతాంసంస్థామతిక్రాంతాభయాత్ప్రాయముపాస్మహే॥౨౬॥క్రుద్ధేతస్మింస్తుకాకుత్స్థేసుగ్రీవేచసలక్ష్మణే। గతానామపిసర్వేషాంతత్రనోనాస్తిజీవితమ్॥౨౭॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే-సప్తపంచాశస్సర్గః. ***************************

ఇత్యుక్తఃకరుణంవాక్యంవానరైస్త్యక్తజీవితైః।సబాష్పోవానరాన్గృధ్రః ప్రత్యువాచమహాస్వనః॥౧॥యవీయాన్మమసభ్రాతాజటాయుర్నామవానరాః। యమాఖ్యాతహతంయుద్ధేరావణేనబలీయసా॥౨॥వృద్ధభావాదపక్షత్వాచ్ఛృణ్వంస్తదపిమర్షయే।నహిమేశక్తిరస్త్యద్యభ్రాతుర్వైరవిమోక్షణే॥౩॥ పురావృత్రవధేవృత్తేపరస్పరజయైషిణౌ।ఆదిత్యముపయాతౌస్వోజ్వలంతంరశ్మిమాలినమ్॥౪॥ ఆవృత్యాకాశమార్గేతుజవేనస్మగతౌభృశమ్।మధ్యంప్రాప్తేదినకరేజటాయురవసీదతి॥౫॥తమహంభ్రాతరందృష్ట్వాసూర్యరశ్మిభిరర్దితమ్। పక్షాభ్యాంఛాదయామాసస్నేహాత్పరమవిహ్వలః॥౬॥నిర్దగ్ధపక్షఃపతితోవింధ్యేహంవానరర్షభాః।అహమస్మిన్వసన్భ్రాతుః ప్రవృత్తింనోపలక్షయే॥౭॥జటాయుషస్త్వేవముక్తోభ్రాత్రాసంపాతినాతదా।యువరాజోమహాప్రాజ్ఞః ప్రత్యువాచాంగదస్తదా॥౮॥జటాయుషోయదిభ్రాతాశ్రుతంతేగదితంమయా। ఆఖ్యాహియదిజానా

ఆర్యఃపితామహః * సుగ్రీవఇతి॥ఓఘబలౌఓఘసంఖ్యాకపురుషబలౌ(టీ)ఓఘస్సేనాసముదాయః * మమపిత్త్రేతి॥అభిషేచయత్ అభ్యషేచయత్॥౨౫॥ తేవయమితి॥సంస్థాంవ్యవస్థాం(టీ)సంస్థాంమర్యాదాం॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం.కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తపంచాశస్సర్గః. * * * * *

ఇతీతి॥ సబాష్పోవానరాన్గృధ్ర ఇతిపాఠః-సబాష్పంధారయన్గృధ్రఇతిపాఠేక్రోధోరావణవిషయః॥౧॥౩॥పురేతి-ఆదిత్యముపయాతౌస్వః ఆదిత్యంప్రాప్తావభూవ॥టీ॥అపక్షతేహేతుమాహపురేతి॥స్వఃఅభూవ॥౪॥ఆవృత్యేతి॥స్మశబ్దస్యఅవసీదతీత్యనేనసంబంధః॥౫॥తమితి॥ఛాదయామాసఆచ్ఛాదయం॥౬॥టీ॥జటాయుష

ణ||అదీర్ఘదర్శినమితి||అదీర్ఘదర్శనంఆగామ్యనర్థానవేక్షకం||౧౨||జానామీతి||వారుణాన్ లోకాన్ అతలవితలాదిలోకాన్-త్రైవిక్రమాన్ త్రివిక్రమమితాన్స
పరితనలోకానిత్యర్థః-మహాసురవిమర్దాన్ దేవాసురసంగ్రామాన్||రా||త్రైవిక్రమాన్ త్రివిక్రమమితాన్-గోబలీవర్దన్యాయేన త్రివిక్రమశబ్దఉపరితనలోకమాత్ర
వాచీ||౧౪||తరుణీత్యాది||అపవిధ్యన్తీ ఛేదయన్తీ||౧౬||రా||సూర్యప్రభేతి||తస్యాఉత్తమంకౌశేయంఅసితే రాక్షసే శైలాగ్రే సూర్యప్రభేవ భాతిఅంబుదఇవాసితే రా
క్షసే విద్యుద్యథా తథా భాతీతి యోజనా||౧౭||పుత్ర ఇతి || అధ్యాస్తే-అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతి నగర్యాః కర్మత్వం||౨౪||తత్రైవేతి|| విక్రమధ్వం - వేగపాదవిహరణఇ
త్యాత్మనేపదం-జ్ఞానేనదివ్యజ్ఞానేన||౨౫||దూరస్థదర్శనంభవతఃకుతోజాతంతత్రాహ ఆద్య ఇత్యాదినా || కులింగానాంభూమిప్రత్యాసన్నగగనచారిణాంధాన్యజీవి
నఃపక్షివిశేషాః కులింగాఃయేచాన్యేధాన్యజీవిన ఇతివచనాత్ -బలిభోజానాంకాకానాం||౨౬||భాసా ఇతి||భాసాఃజలవాయసాః||ని||భాసస్తుజలవాయసఇతినిఘంటుః
శ్యేనవిశేషా ఇత్యప్యాహుః||౨౭||బలేత్యాది || వైనతేయాత్ గరుడాత్ నఃఅస్మాకంజన్మఉత్పత్తిః-తేనతస్యయాసప్తమీగతిః సైవాస్మాకమపీత్యర్థః- నన్వారణ్య
కాండే-ద్వౌపుత్రౌవినతాయాస్తుగరుడోऽరుణఏవచ| తస్మాజ్జాతోऽహమరుణాత్సంపాతిస్తుమమాగ్రజ ఇతివచనేనజటాయుషోక్తేనేదంవిరుద్ధమితిచేత్ -న వైనతేయా
దిత్యస్యవినతాపుత్రాదరుణాదిత్యర్థ ఇత్యదోషాత్ - వైనతేయగతిరిత్యత్ర వైనతేయయోరరుణగరుడయోర్గతిరిత్యర్థః - అనేనదివ్యజ్ఞానహేతుర్జన్మోక్తః

సినిలయం తస్య రక్షసః||౯||అదీర్ఘదర్శినం తం వై రావణం రాక్షసాధిపమ్ | అన్తికే యది వా దూరే యది జానాసి శంస నః||౧౦||తతో బ్రవీన్మహాతేజా
జ్యేష్ఠో భ్రాతా జటాయుషః|ఆత్మానురూపం వచనం వానరాన్ సంప్రహర్షయన్||౧౧||నిర్దగ్ధపక్షో గృధ్రోऽహం హీనవీర్యః ప్లవంగమాః| వాఙ్మాత్రేణ
తు రామస్య కరిష్యే సాహ్యముత్తమమ్||౧౨||జానామి వారుణాన్ లోకాన్ విష్ణోస్త్రైవిక్రమానపి|మహాసురవిమర్దాన్ వా హ్యమృతస్య చ మన్థనమ్||౧౩||రా
మస్య యదిదం కార్యం కర్తవ్యం ప్రథమం మయా|జరయా చ హృతం తేజః ప్రాణాశ్చ శిథిలా మమ|| ౧౪ || తరుణీ రూపసంపన్నా సర్వాభరణభూషి
తా| హ్రియమాణా మయా దృష్టా రావణేన దురాత్మనా * క్రోశన్తీ రామ రామేతి లక్ష్మణేతి చ భామినీ| భూషణాన్యపవిధ్యన్తీ గాత్రాణి చ విధున్వతీ
౧౬ || సూర్యప్రభేవ శైలాగ్రే తస్యాః కౌశేయముత్తమమ్| అసితే రాక్షసే భాతి యథా వా తటిదంబుదే||౧౭||తాం తు సీతామహం మన్యే రామస్య ప
రికీర్తనాత్ | శ్రూయతాం మే కథయతో నిలయం తస్య రక్షసః||౧౮||పుత్రో విశ్రవసః సాక్షాద్భ్రాతా వైశ్రవణస్య చ | అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రా
వణో నామ రాక్షసః||౧౯||ఇతో ద్వీపః సముద్రస్య సంపూర్ణే శతయోజనే|తస్మిన్ లంకా పురీ రమ్యా నిర్మితా విశ్వకర్మణా * జాంబూనదమయైర్ద్వా
రైశ్చిత్రైః కాంచనవేదికైః| ప్రాకారేణార్కవర్ణేన మహతా సుసమావృతా||౨౧||తస్యాం వసతి వైదేహీ దీనా కౌశేయవాసినీ | రావణాన్తఃపురే
రుద్ధా రాక్షసీభిస్సురక్షితా||౨౨||జనకస్యాత్మజాం రాజ్ఞస్తత్ర ద్రక్ష్యథ మైథిలీమ్||౨౩||లంకాయామథ గుప్తాయాం సాగరేణ సమన్తతః * సంప్రా
ప్య సాగరస్యాన్తం సంపూర్ణం శతయోజనమ్ | ఆసాద్య దక్షిణం తీరం తతో ద్రక్ష్యథ రావణమ్ || ౨౪ || తత్రైవ త్వరితాః క్షిప్రం విక్రమధ్వం ప్లవంగ
మాః|జ్ఞానేన ఖలు పశ్యామి దృష్ట్వా ప్రత్యాగమిష్యథ||౨౫||ఆద్యః పన్థాః కులింగానాం యే చాన్యే ధాన్యజీవినః | ద్వితీయో బలిభోజానాం యే చ వృక్షఫ
లాశినః||౨౬|| భాసాస్తృతీయం గచ్ఛన్తి క్రౌంచాశ్చ కురరైః సహ| శ్యేనాశ్చతుర్థం గచ్ఛన్తి గృధ్రా గచ్ఛన్తి పంచమమ్|| ౨౭ || బలవీర్యోపపన్నా

ఇతి||యది భ్రాతా తవ హి రామదాసోऽసీత్యభిప్రాయః - మయాగదితం-తస్య భార్యా జనస్థానాదిత్యాదినోక్తం||౯||అదీర్ఘేతి||అదీర్ఘదర్శనంఆగామ్యనర్థా
నవేక్షకమిత్యర్థః||౧౦||జానామీతి || వారుణాన్ లోకాన్ అతలాదిలోకాన్-త్రైవిక్రమాన్ త్రివిక్రమక్రమితాన్ ఊర్ధ్వలోకానిత్యర్థః-మహాసురవిమర్దాన్ దేవా
సురసంగ్రామాన్||టీ||వక్ష్యమాణకర్మణి ప్రామాణికత్వసంపాదనాయ స్వజ్ఞానాతిశయమాహ-జానామీతి||౧౩||౧౯||టీ|| ఇతో ద్వీపః-అస్తీతి శేషః-తస్మిన్ ద్వీ
పే||౨౪||తత్రైవేతి||విక్రమధ్వం గచ్ఛత-జ్ఞానేన దివ్యజ్ఞానేన||౨౫||ఏతాదృశదివ్యజ్ఞానం భవతః కథమభూదిత్యాకాంక్షాయాం-దివ్యావయమితి ప్రతిపాదయన్నాహ ||
ఆద్య ఇత్యాది-యే చాన్యే ధాన్యజీవిన ఇత్యభిధానాత్ కులింగాః భూప్రత్యాసన్నగగనచారిణః-ధాన్యజీవినః పక్షివిశేషాః||టీ || ఆద్య ఇతి ||ఆకాశేసప్తస్కన్ధాస్సన్తి తే
ష్వాద్యః పన్థాః కులింగానాం భూప్రత్యాసన్నగగనచారిణాం||౨౬||భాసా ఇతి || భాసాః జలవాయసాః||౨౭||* వైనతేయాదితి||వానరర్షభాః వైనతేయాచ్చ నో జ-

ర్షాఉక్తః॥౨౯॥గర్హితమితి॥యేనపిశితాశినా-గర్హితంకర్మసీతాపహరణరూపంకృతం-మే భ్రాతుర్హితోః ప్రతీకార్యం తస్య వైరం కృతం ప్రతికృతంభవేత్ భవద్భిరితి శేషః - అయంశ్లోకః చరణయోధినామిత్యనంతరం నివేశనీయమిత్యాహుః॥౩౦॥ గర్హితంతుకృతంకర్మేత్యస్య శ్లోకస్య-వృత్తిశ్చరణయోధినామిత్యస్యానంతరముపస్థానేకథాయాస్సుసంగతత్వాత్తథైవాయంద్రష్టవ్యః॥౨౯॥న కేవలందివ్యజ్ఞానం-దివ్యచతురష్టస్తీత్యాహ-ఇహాస్థ ఇతి-అపిశబ్దోభిన్నక్రమః చతురిత్యనేనసంబధ్యతే - సౌవర్ణమిత్యనేనవిశేషణేనాతిదూరదర్శిత్వముక్తం - ఆహారవీర్యేణచతుష్యాహారబలేనేత్యర్థః - నిసర్గేణసౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన॥
౩౧॥అస్మాకమితి॥ వృత్తిఃభత్యగ్రహణం-చరణయోధినాంకుక్కుటానాం-పాదమూలేపాదవికీర్ణప్రదేశే-వృత్తిః-జీవనం॥౩౨॥ * ఏవంప్రాసంగికంపరిసమాప్య ప్రకృతమాహఉపాయ ఇతి॥ గమిష్యథేత్యత్ర కిష్కిన్ధామితి శేషః॥౩౩॥సముద్రమితి- నేతుమిచ్ఛామి-మామితి శేషః-భవద్భిరితికరణే తృతీయా॥౩౪॥తత ఇత్యాది॥ తీరం దేశం-తీరప్రదేశమిత్యర్థః - తం దేశం సంపాత్యావాసభూతం దేశంపునః ప్రత్యానయిత్వా ప్రవృత్తింవృత్తాంతం ఉపలభ్య తేవానరాః హృష్టా బభూవుః॥
౩౫॥ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టపంచాశస్సర్గః. ****************
తత స్తదమృతాస్వాదమిత్యారభ్యపంచసర్గాః ప్రక్షిప్తాః-సర్వకోశేష్వదర్శనాత్ తాన్వినాపికథాసంఘట్టనాత్ -పూర్వోక్తార్థవిరోధస్ఫోరకత్వాచ్చ- తథా

నాంరూపయావనశాలినామ్।వక్ష్యస్తుపంథాహంసానాంవైనతేయగతిఃపరా * వైనతేయాచ్చనోజన్మసర్వేషాంవానరర్షభాః॥౨౯॥ గర్హితం తుకృతంకర్మయేనస్మపిశితాశినా * ప్రతీకార్యంచమేతస్యవైరంభ్రాతృకృతంభవేత్॥౨౯॥(౩౨) ఇహస్థోహంప్రపశ్యామిరావణంజానకీంతథా * అస్మాకమపిసౌవర్ణందివ్యంచతుర్బలంతథా । తస్మాదాహారవీర్యేణనిసర్గేణచవానరాః * అయోజనశతాత్సాగ్రాద్వయంపశ్యామనిత్యశః॥౩౧॥అస్మాకంవిహితావృత్తిర్నిసర్గేణచదూరతః * విహితాపాదమూలేతువృత్తిశ్చరణయోధినామ్॥౩౨॥ ఉపాయోదృశ్యతాంకశ్చిల్లంఘనేలవణాంభసః * అభిగమ్యతువైదేహీంసమృద్ధార్థాగమిష్యథ॥౩౩॥సముద్రంనేతుమిచ్ఛామిభవద్భిర్వరుణాలయమ్* ప్రదాస్యామ్యుదకంభ్రాతుస్స్వర్గతస్యమహాత్మనః॥౩౪॥తతోనీత్వాతుతందేశంతీరంనదనదీపతేః * నిర్దగ్ధపక్షంసంపాతింవానరాస్సుమహౌజసః । పునఃప్రత్యానయిత్వాచతందేశంపతగేశ్వరమ్*బభూవుర్వానరాహృష్టాఃప్రవృత్తిముపలభ్యతే॥౩౫॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండేఅష్టపంచాశస్సర్గః.

తతస్తదమృతాస్వాదంగృధ్రరాజేనభాషితమ్।నిశమ్యముదితాహృష్టాస్తేవచఃప్లవగర్షభాః॥౧॥జాంబవాన్వానరశ్రేష్ఠస్సహసర్వైఃప్లవంగమైః।

మ్-వినతాపత్యానామోరస్మాకముత్పత్తిః- సర్వేషాంఅస్మత్కులీనానాం-వైనతేయాచ్చనోజన్మేత్యనేనదివ్యజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిపాదితం-గర్హితంతుకృతంకర్మేత్యస్యశ్లోకస్యవృత్తిశ్చరణయోధినామిత్యస్యానంతరమవస్థానే-కథాయాస్సుసంగతత్వాత్తథైవాయంద్రష్టవ్యః॥౨౯॥న కేవలందివ్యజ్ఞానందివ్యచతురప్యస్తీత్యాహ॥ఇహాస్థఇతి॥ అపిశబ్దోభిన్నక్రమః చతురిత్యనేనసంబధ్యతే॥సౌవర్ణమితివిశేషణంఅతిదూరదర్శిత్వద్యోతనార్థం-ఆహారవీర్యేణఆహారబలేన- నిసర్గేణసౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన॥౩౧॥అస్మాకమితి॥వృత్తిర్భృత్యగ్రహణం-పాదమూలేపాదవికీర్ణప్రదేశేచరణయోధినాంకుక్కుటాదీనాం॥౩౧॥భవతాంలంకాగమనోద్యోగోమమాప్యుపకారాయభవిష్యతీత్యాశయేనాహ॥గర్హితమితి॥యేనపిశితాశినారావణేనగర్హితంకర్మసీతాహరణరూపంకృతం-మయాభ్రాతుర్హతోః ప్రతీకార్యం తస్య వైరం కృతం ప్రతికృతంభవేత్ భవద్భిరితి శేషః(టీ)మయాకర్తవ్యోరావణవినాశో యుష్మాభిఃకర్తవ్యఇతిభావః॥ ౩౨॥ అతోలంఘనోపాయశ్చింత్యతాం-అవశ్యంభావినికార్యసిద్ధిరిత్యాహ॥ ఉపాయఇతి॥ గమిష్యథ-కిష్కిన్ధాంప్రతీతి శేషః॥౩౩॥సముద్రం నేతుమితి॥ మామితి శేషః- భవద్భిరితికరణేతృతీయా॥౩౪॥తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - వానరాఃపతగేశ్వరంసంపాతిం-నదనదీపతేఃతీరం దేశంతీరప్రదేశంనీత్వా-పునఃతందేశంఆవాసభూతదేశంప్రత్యానయిత్వా-ప్రవృత్తింసీతావృత్తాంతముపలభ్య తేవానరాహృష్టాబభూవురితిసంబంధః॥ ౩౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశస్సర్గః ************************************
టీ॥ తతఇత్యాది॥అమృతస్యేవఆస్వాదోయస్యతత్తథోక్తం-అమృతతుల్యమిత్యర్థః॥౧॥అథజాంబవాన్బలూనపతుఃకందరాంతర్గతస్సంపాతిః - దూరవృత్తసీతా

ఏతేవ్యాఖ్యాస్యంతే-తతఇత్యాది||హృష్టాః-రోమాంచాంచితాః-బభూవురితి శేషః||రా||తతస్తదమృతాస్వాదమిత్యారభ్య అభిజిదభిముఖాదిశంయయుర్జనకసుతాప
రిమార్గణోన్ముఖా ఇత్యంతాః పంచసర్గాః కేషుచిత్కోశేషునదృశ్యంతే-కేషుచిద్దృశ్యంతే - తత్రపూర్వోక్తార్థవిరోధస్స్ఫురతి - తాన్యనాపికథాపిసంగచ్ఛంతే
తథాపిస్థితస్యగతిశ్చింతనీయేతిన్యాయేనతేవ్యాఖ్యాయంతే||౨||రా||అథజాంబవాన్లానపతుఃకందరాంతర్గతస్సంపాతిఃదూరనివృత్తంసీతాపహరణాదికంకేనప్రకారే
ణావగతవానితిమత్వా విశేషతోవగంతుంపృచ్ఛతి - క్వసీతేత్యాదినా||౩||౪||రా||సహరీనితి||సీతాశ్రుతిసమాహితాః-సీతావృత్తాంతశ్రవణేనసమాహితాః||౮||౯||
రా||సఇతి||క్షుధార్తస్యమమ-సమీపమితిశేషః||౧౫||రా||సోహమభ్యవహారార్థీతిసమ్యక్||౧౬||౧౭||సయాతఇతి||సభాజితఃపూజితః||౧౮||దిష్ట్యేతి || అసౌకళ
త్రఃసరత్యువర్గః అతఃకథంచిద్గతః-అతస్తేస్వస్త్యాసీత్ అసంశయం-ఇతిమాంమహర్షయోబ్రువన్నితియోజనా||౧౯½||సచేతి || మేమయా- ప్రతివేదితఃజ్ఞాతః- సు

భూతలాత్సహసోత్థాయగృధ్రరాజమథాబ్రవీత్ ||౨|| క్వసీతా కేనవాదృష్టా కోవాహరతిమైథిలీమ్|తదాఖ్యాతుభవాన్సర్వంగతిర్భవవనౌకసామ్ ||
౩ || కోదాశరథిబాణానాంవజ్రవేగనిపాతినామ్|స్వయంలక్ష్మణముక్తానాంనచింతయతివిక్రమమ్||౪|| సహరీన్ప్రీతిసంయుక్తాఃసీతాశ్రుతిసమా
హితాః|పునరాశ్వాసయన్ప్రీతఇదంవచనమబ్రవీత్ ||౫|| శ్రూయతామిహవైదేహ్యాయథామేహరణంశ్రుతమ్ | యేనచాపిమమాఖ్యాతంయత్ర
వాయతలోచనా||౬||అహమస్మిన్గిరౌదుర్గేబహుయోజనమాయతే|చిరాన్నిపతితోవృద్ధఃక్షీణప్రాణపరాక్రమః||౭||తంమామేవంగతంపుత్రస్సు
పార్శ్వోనామనామతః|ఆహారేణయథాకాలంబిభర్తిపతతాంవరః||౮||తీక్ష్ణకామాస్తుగంధర్వాస్తీక్ష్ణకోపాభుజంగమాః| మృగాణాంతుభయంతీ
క్ష్ణంతతస్తీక్ష్ణక్షుధావయమ్||౯||సకదాచిత్ క్షుధార్తస్యమమాహారాభికాంక్షిణః| గతసూర్యేహనిప్రాప్తోమమపుత్రోహ్యనామిషః||౧౦|| స
మయావృద్ధభావాచ్చకోపాచ్చపరిభర్త్సితః|క్షుత్పిపాసాపరీతేనకుమారఃపతతాంవరః||౧౧||సమామాహారసంరోధాత్పీడితంప్రీతివర్ధనః| అను
మాన్యయథాతత్వమిదంవచనమబ్రవీత్ ||౧౨||అహంతాతయథాకాలమామిషార్థీఖమాప్లుతః| మహేంద్రస్యగిరేర్ద్వారమావృత్యచసమాస్థితః ||
౧౩||తతస్సత్వసహస్రాణాంసాగరాంతరచారిణామ్|పంథానమేకోధ్యవసంసన్నిరోద్ధుమవాఙ్ముఖః|| ౧౪|| తత్రకశ్చిన్మయాదృష్టస్సూర్యోదయ
సమప్రభామ్| స్త్రియమాదాయగచ్ఛన్వైభిన్నాంజనచయప్రభః||౧౫||సోహమభ్యవహారార్థీతౌదృష్ట్వాకృతనిశ్చయః| తేనసామ్నావినీతేనపం
థానమభియాచితః||౧౬||నహిసామోపపన్నానాంప్రహర్తావిద్యతేక్వచిత్ |నీచేష్వపిజనఃకశ్చిత్కిమంగబతమద్విధః||౧౭||సయాతస్తేజసావ్యో
మసంక్షిపన్నివవేగతః | అథాహంఖచరైర్భూతైరభిగమ్యసభాజితః||౧౮||దిష్ట్యాజీవసితాతేతిహ్యబ్రువన్మాంమహర్షయః| కథంచిత్సకళత్రో
సౌగతస్తేస్వస్త్యసంశయమ్||౧౯||ఏవముక్తస్తతోహంతైస్సిద్ధైఃపరమశోభనైః||౧౯½||సచమేరావణోరాజారతుసాంప్రతివేదితః*హరన్దాశర

థేర్భార్యాంరామస్యజనకాత్మజామ్|భ్రష్టాభరణకౌశేయాంశోకవేగపరాజితామ్ * రామలక్ష్మణయోర్నామక్రోశంతీంముక్తమూర్ధజామ్||
౨౦½||ఏషకాలాత్యయస్తావదితికాలవిదాంవరః * ఏతమర్థంసమగ్రంమేసుపార్శ్వఃప్రత్యవేదయత్ ||౨౧½||తచ్ఛ్రుత్వాపిహిమేబుద్ధిర్నాసీత్సీతా

హరణాదికంకేనప్రకారేణావగతవానితిమత్వా-విశేషతోవగంతుంపునఃపృచ్ఛతి||క్వసీతేత్యాదినా||౩||౪|| సహరీనితి|| సీతాశ్రుతిసమాహితాః- సీతావృత్తాంత
శ్రవణేఏకాగ్రచిత్తాఇత్యర్థః||౫||టీ||శ్రూయతామితి|| యత్రదృష్టాయేనచాఖ్యాతంతత్సర్వంశ్రూయతామ్||౬||సఇతి||క్షుధార్తస్యమమసమీపమితిశేషః|| ౧౦|| స
మామితి||అనుమాన్యసంప్రార్థ్య(టీ)ఆహారసంరోధాదాహారాభావాత్ ||౧౫||సోహమితి||కృతనిశ్చయఃఆహారోలబ్ధఇతికృతనిశ్చయోహంతేనయాచితః(టీ)కృ
తనిశ్చయః-అభవమితిశేషః-తర్హికింనిమిత్తంనావధీరిత్యతఆహ- తేనేతి||౧౬||టీ||నహీతి|| నీచేష్వపివర్తమానఃకశ్చిదపిజనఃసామోపపన్నానాంప్రహర్తానవిద్యతే
మద్విధఃకిముత-అంగేత్యామంత్రణే-బతేతిఖేదే||౧౭||అథాహమితి|| ఖచరైఃభూతైఃసిద్ధచారణాదిభిః||౧౮||దిష్ట్యేతి||అసౌసకళత్రఃసరత్యువస్తుఃకథంచిద్గతోహి-
హే తాతదిష్ట్యాజీవసి-తేఅసంశయంస్వస్తీతిమాంమహర్షయోబ్రువన్నితియోజనా||౧౯||ఏవమితి||అహంతైరేవముక్తః||౧౯½||సఇతి||రామలక్ష్మణయోర్నామక్రో

పార్శ్వవచనమిదం* ॥రా॥భ్రష్టాభరణకా శేయామితిపాఠః॥౨౧॥ఏవఇతి॥కాలాత్యయఃకాలాతిక్రమః హేతుః-రావణదర్శనమితిభావః॥౨౪॥వాగితి॥సర్వేషాం వఃయుష్మాకం-వాఙ్మతిభ్యాంప్రియంకరిష్యామిహి-దాశరథేర్యత్కార్యంతన్మమైవ॥౨౭॥తదితి॥కాలసంగేనకాలవిళంబేన॥౨౮॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖...

తతఃకృతోదకమిత్యాది॥౧॥తమితి॥జనితప్రత్యయః-జనితవిశ్వాసోయథాభవతితథాబ్రవీదితియోజనా-వానరదర్శనరూపస్యకార్యతోజనితవిశ్వాసఇత్యర్థః॥౪॥ లబ్ధసంజ్ఞస్త్వితి ॥ విహ్వలన్నివమూర్ఛన్నివనిశ్చయః॥౫॥రా॥తతస్తుసాగరానిత్యత్ర సాగరమిత్యర్థః-విన్ధ్యప్రదేశపతితస్యసకలసాగరదర్శనస్యఅనుపపన్నత్వాత్ -మతిఃప్రత్యభిజ్ఞా॥౬॥హృష్టేతి॥ అభూదితి శేషః॥౭॥ఆసీదితి-భవత్ అభవత్ ॥౮॥ అష్టావితి॥వర్షసహస్రాణి-గతానీతి శేషః॥౧౭॥ సౌమ్యేతి॥ వికలఏవవైకల్యం-

చిత్పరాక్రమే * అపక్షోహికథంపక్షీకర్మకించిదుపక్రమే॥౨౩॥యత్తుశక్యంమయాకర్తుంవాగ్బుద్ధిగుణవర్తినా * త్వయాతాంతత్ప్రీత్యై మిభవతాంపౌరుషాశ్రయమ్ ॥ ౨౪॥ వాఙ్మతిభ్యాంతుసర్వేషాంకరిష్యామి ప్రియంహివః * యద్ధిదాశరథేఃకార్యంమమతన్నాత్ర సంశయః ॥ ౨౫॥ తేభవంతోమతిశ్రేష్ఠాబలవంతోమనస్వినః * ప్రేషితాఃకపిరాజేనదేవైరపిదురాసదాః॥౨౬॥రామలక్ష్మణబాణాశ్చనిశితాఃకంకపత్రిణః* త్రయాణామపిలోకానాంపర్యాప్తాస్త్రాణనిగ్రహే ॥ ౨౭ ॥కామంఖలుదశగ్రీవస్తేజోబలసమన్వితః * భవతాంతుసమర్థానాంనకించిదపిదుష్కరమ్॥౨౮॥తదలంకాలసంగేనక్రియతాంబుద్ధినిశ్చయః * నహికర్మసుసజ్జంతేబుద్ధిమంతోభవద్విధాః॥౨౯॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱ తతఃకృతోదకంస్నాతంతంగృధ్రంహరియూథపాః । ఉపవిష్టాగిరౌదుర్గేపరివార్యసమంతతః॥౧॥తమంగదముపాసీనంతైస్సర్వైర్హరిభిర్వృతమ్ ।జనితప్రత్యయోహర్షాత్సంపాతిఃపునరబ్రవీత్ ॥౨॥కృత్వానిశ్శబ్దమేకాగ్రాశ్శృణ్వంతుహరయోమమ ।తత్త్వంసంకీర్తయిష్యామియథాజానామిమైథిలీమ్॥౩॥అస్యవిన్ధ్యస్యశిఖరేపతితోస్మిపురావనే । సూర్యాతపపరీతాంగోనిర్దగ్ధస్సూర్యరశ్మిభిః॥౪॥లబ్ధసంజ్ఞస్తుషడ్రాత్రాద్వివశోవిహ్వలన్నివ ।వీక్షమాణోదిశస్సర్వానాభిజానామికించన॥౫॥తతస్తుసాగరాన్శైలాన్నదీస్సర్వాస్సరాంసిచ ।వనాన్యుదధివేలాంచసమీక్ష్యమతిరాగమత్ ॥౬॥హృష్టపక్షిగణాకీర్ణఃకందరాంతరకూటవాన్ । దక్షిణస్యోదధేస్తీరేవిన్ధ్యోయమితినిశ్చయః॥౭॥ఆసీచ్చాత్రాశ్రమంపుణ్యంసురైరపిసుపూజితమ్। ఋషిర్నిశాకరోనామయస్మిన్నుగ్రతపాభవత్ ॥౮॥అష్టౌవర్షసహస్రాణితేనాస్మిన్నృషిణావినా । వసతోమమధర్మజ్ఞస్స్వర్గతేతునిశాకరే॥౯॥అవతీర్యచవిన్ధ్యాగ్రాత్కృచ్ఛ్రేణవిషమాచ్ఛనైః। తీక్ష్ణదర్భాంవసుమతీంజనకాత్మజాంహరన్-సరక్షసాంరాజారావణఇతిమేమయాప్రతివేదితఇతిసంబంధః॥౨౧॥టీ॥ఏవ కాలాత్యయఃకాలాతిక్రమః- కాలాతిక్రమేఏవహేతురితిభావః॥౨౪॥వాగితి॥ సర్వేషాంసర్వప్రాణినాం-వాఙ్మతిభ్యాం ప్రియంకరిష్యామిహి-దాశరథేఃవఃదాశరథిసంబంధినాంయుష్మాకంయత్కార్యం-తత్తుమమహిమమైవ-అత్రసంశయోనేతియోజనా॥౨౫॥రామలక్ష్మణేతి॥లోకానాం త్రాణనిగ్రహే- త్రాణేరక్షణేనిగ్రహేచ॥౨౭॥ కామమితి॥ నకించిదపిదుష్కరం-భవిష్యతీతి శేషః॥౨౮॥తదితి॥కాలసంగేనకాలవిళంబేన-భవిష్యదర్థజ్ఞాపనేనతేనబుద్ధ్యాప్రియంకృతంభవతీతి వేదితవ్యం॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతఇతి ॥ కృతోదకంజటాయుర్నిమిత్తంకృతపారలౌకికక్రియమిత్యర్థః-గృధ్రంపరివార్యఉపవిష్టాఇతిసంబంధః॥౧॥తమితి॥ జనితప్రత్యయః - నిశాకరమునినోక్తప్రకారేణరామదూతవానరాగమనదర్శనాత్ -పక్షప్రరోహాచ్చనిశాకరోక్తార్థేజనితవిశ్వాసః॥౨॥ కృత్వేతి ॥ స్వవృత్తాంతకథనంసీతావృత్తాంతకథనోపయుక్తమితిద్యోతయితుంయథాజానామిమైథిలీమిత్యుక్తం॥౩॥టీ॥అస్యేతి॥నిర్దగ్ధఃనిర్దగ్ధపక్షఃవివశఃశారీరపారవశ్యయుక్తః-విహ్వలోదీనః-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే॥౪॥ ౫॥తతస్త్వితి॥సాగరాన్సాగరం-మతిఃప్రత్యభిజ్ఞా॥౬॥తమేవాహ-హృష్టపక్షీతి॥నిశ్చితఃనిశ్చితవాన్॥౭॥౮॥అష్టావితి॥నిశాకరేస్వర్గతేతేనఋషిణావినాఅస్మిన్గిరౌవసతోమమ-అష్టౌవర్షసహస్రాణివ్యతీతానీతి శేషః॥౯॥ ఋషేరవస్థానకాలేమమపతనానంతరంఋషిదర్శనప్రకారమాహ-అవతీర్యేత్యాది॥౧౦॥టీ॥ త

చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ స్వార్థేష్యఞ్ - తస్యభావో వైకల్యతా - వ్రణితా సంజాతవ్రణా - తేనావగమ్యత ఇత్యత్ర త ఇతి భిన్నపదం - హే సౌమ్య తే రోమ్ణాం వైకల్యతాం దృష్ట్వా నావగమ్యతే - రోమవికలత్వే హేతుః స్వరూపమితి శేషః - అగ్నిదగ్ధావితి దృశ్యేతే ఇతి శేషః వ్రణితేత్యత్ర దృశ్యత ఇతి శేషః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః. *********** తత స్తదిత్యాది ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ అహమితి ॥ పతితౌ ప్రాప్తౌ ॥ ౯ ॥ తీవ్ర ఇతి ॥ మోహః చిత్తవిభ్రమః - మూర్ఛా ఇంద్రియైస్సహ మనసః ఉపప్లవః - తమః అజ్ఞానం ॥ ౧౦ ॥ నదిగితి ॥ యామ్యేత్యాదికం దిగంతరాణాముపలక్షణం - నియతో లో

తీంచుః ఖేనపునరాగతః ॥ ౧౦ ॥ తమృషిం ద్రష్టుకామోస్మి దుఃఖేనాభ్యాగతో భృశమ్ । జటాయుషా మయా చైవ బహుశోభిగతోహి సః ॥ ౧౧ ॥ తస్యాశ్రమపదాభ్యాశే వవుర్వాతాస్సుగంధినః । వృక్షో నాపుష్పితః కశ్చిదఫలో వా న విద్యతే ॥ ౧౨ ॥ ఉపేత్య చాశ్రమం పుణ్యం వృక్షమూలముపాశ్రితః । ద్రష్టుకామః ప్రతీక్షేహం భగవంతం నిశాకరమ్ ॥ ౧౩ ॥ అథాపశ్యమదూరస్థమృషిం జ్వలితతేజసమ్ । కృతాభిషేకం దుర్ధర్షముపావృత్తముదఙ్ముఖమ్ ॥ ౧౪ ॥ తమృక్షాస్సృమరా వ్యాఘ్రాస్సింహా నాగాస్సరీసృపాః । పరివార్యోపగచ్ఛంతి ధాతారం ప్రాణినో యథా ॥ ౧౫ ॥ తతః ప్రాప్తమృషిం జ్ఞాత్వా తాని సత్త్వాని వైయయుః । ప్రవిష్టే రాజని యథా సర్వం సామాత్యకం బలమ్ ॥ ౧౬ ॥ ఋషిస్తు దృష్ట్వా మాం ప్రీతః ప్రవిష్టశ్చాశ్రమం పునః । ముహూర్తమాత్రాన్నిష్క్రమ్య తతః కార్యమపృచ్ఛత ॥ ౧౭ ॥ సౌమ్య వైకల్యతాం దృష్ట్వా రోమ్ణాం తే నావగమ్యతే । అగ్నిదగ్ధావిమౌ పక్షౌ త్వక్చైవ వ్రణితా తవ ॥ ౧౮ ॥ గృధ్రౌ ద్వౌ దృష్టపూర్వౌ మే మాతరిశ్వసమౌ జవే । గృధ్రాణాం చైవ రాజానౌ భ్రాతరౌ కామరూపిణౌ ॥ ౧౯ ॥ జ్యేష్ఠో హి త్వం తు సంపాతే జటాయురనుజస్తవ । మానుషం రూపమాస్థాయ గృహ్ణీతాం చరణౌ మమ ॥ ౨౦ ॥ కిం తే వ్యాధిసముత్థానం పక్షయోః పతనం కథమ్ । దండో వాయం కృతః కేన సర్వమాఖ్యాహి పృచ్ఛతః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతస్తద్దారుణం కర్మ దుష్కరం సాహసాత్కృతమ్ । ఆచచక్షే మునేస్సర్వం సూర్యానుగమనం తదా ॥ ౧ ॥ భగవన్ వ్రణయుక్తత్వాల్లజ్జయా చావ్యాకులేంద్రియః । పరిశ్రాంతో న శక్నోమి వచనం ప్రతిభాషితుమ్ ॥ ౨ ॥ అహం చైవ జటాయుశ్చ సంఘర్షాద్దర్పమోహితౌ । ఆకాశం పతితౌ వీరౌ జిజ్ఞాసంతౌ పరాక్రమమ్ ॥ ౩ ॥ కైలాసశిఖరే బద్ధ్వా మునీనామగ్రతః పణమ్ । రవిస్స్యాదనుయాతవ్యో యావదస్తం మహాగిరిమ్ * అథావాం యుగపత్ప్రాప్తావపశ్యావ మహీతలే । రథచక్రప్రమాణాని నగరాణి పృథక్పృథక్ ॥ ౫ ॥ క్వచిద్వాదిత్రఘోషాంశ్చ బ్రహ్మఘోషాంశ్చ శుశ్రువః । గాయంతీశ్చాంగనా బహ్వీః పశ్యావో రక్తవాససః ॥ ౬ ॥ తూర్ణముత్పత్య చాకాశమాదిత్యపథమాశ్రితౌ । ఆవామాలోకయావ స్తద్వనం శాద్వలసన్నిభమ్ ॥ ౭ ॥ ఉపలైరివ సంఛన్నా దృశ్యతే భూశ్శిలోచ్చయైః । ఆపగాభిశ్చ సంవీతా సూత్రైరివ వసుంధరా ॥ ౮ ॥ హిమవాంశ్చైవ వింధ్యశ్చ మేరుశ్చ సుమహాన్నగః । భూతలే సంప్రకాశంతే నాగా ఇవ జలాశయే ॥ ౯ ॥ తీవ్రస్స్వేదశ్చ ఖేదశ్చ భయం చాసీత్తదావయోః । సమావిశతి మోహశ్చ తమో మూర్ఛా చ దారు

మితి ॥ దర్శనేనిమిత్తమాహ - జటాయుషేతి ॥ బహుశ ఇత్యనేన పూర్వపరిచితిస్సూచ్యతే ॥ ౧౪ ॥ తమితి ॥ ధాతారం పోషకం యయుః ప్రాపుః ॥ ౧౭ ॥ సౌమ్యేతి ॥ హే సౌమ్య తే రోమ్ణాం వైకల్యతాం వికలత్వం దృష్ట్వా - నావగమ్యతే త్వత్స్వరూపమితి శేషః - రోమవికలత్వే హేతుః అగ్నిదగ్ధావితి ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖ ౧ ॥ ౨ ॥ అహమితి ॥ ఆకాశం పతితౌ ప్రాప్తౌ (టీ) సంఘర్షాత్ మత్సరాత్ ॥ ౩ ॥ కైలాసేతి ॥ పణబంధనప్రకారమాహ - రవిరితి ॥ యావదస్తం సమావిశతి ॥ టీ ॥ యావదస్తం మహాగిరిం అస్తాచలావధికమావాభ్యాం రవిరనుసృత్యయాతవ్యస్స్యాదిత్యేవం రూపం పణం బద్ధ్వా యుగపత్ ప్రాప్తౌ మహీతలే నగరాణ్యపశ్యావేతి సంబంధః ॥ ౫ ॥ యావత్తావచ్చ సాకల్యే ఇత్యమరః - యావదస్తం యాతి తావత్పర్యంతమితి భావః ॥ ౬ ॥ టీ ॥ తూర్ణమితి ॥ తద్వనం స్థూలోన్నతవృక్షాధారత్వేన ప్రసిద్ధం వనం - శాద్వలస్యేవ సంస్థితిరవస్థానం యస్య తత్ - స్థూలోన్నతవృక్షనికరో పితృగణరూపేణ ప్రతీయత ఇత్యర్థః ॥ ౯ ॥ తీవ్ర ఇతి ॥ మోహః చిత్తవిభ్రమః - అత్ర మూర్ఛా నామ ఇంద్రియైస్సహ మనసః ఉపప్లవః ॥ ౧౦ ॥ నదిగితి ॥ నియతస్థానవిశేషా

కః నియతసన్నివేశో లోకః-యుగాంతేఽగ్నినాదగ్ధో హతఇవ-అదృశ్యతేతి శేషః॥౧౧॥ మనశ్చేత్యాది ॥ సంశ్రయం ఆశ్రయభూతం చతురింద్రియం సన్నివర్త్య-స్వే నవిప్రయుజ్య-భూయోభృశం హతం మేమనః మహతా యత్నేనఅస్మి-చక్షుషీపునస్సంధాయ మహతా యత్నేన భూయోరవిస్సమవలోకిత ఇతి సంబంధః॥౨॥ మనశ్చ మే హతం భూయస్సన్నివర్త్య తు సంశ్రయమ్। యత్నేన మహతా హ్యస్మి పునస్సంధాయ చక్షుషి॥ యత్నేన మహతా భూయో రవిస్సమవలోకిత ఇతి పాఠః॥౧౩॥ జటాయురితి ॥ నిపపాత మహీం-మహీం ప్రతి నిపపాతేత్యర్థః-పతంతం దృష్ట్వా అహమాకాశాత్పూర్వాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్ - ఆత్మానం తూర్ణం ముక్తవాన్- జటాయుషో రక్షణార్థం తదుపరి సత్వరమాగచ్ఛమిత్యర్థః॥ ౧౪॥ పక్షాభ్యామితి॥ ప్రమాదాత్సూర్యోఽధక్ష్యతీతి బుద్ధ్యవధానాభావాత్ ॥ ౧౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకషష్టితమస్సర్గః. ******************************

ఏవముక్త్వేత్యాది॥౧॥౨॥౪॥అరణ్యమితి॥ అస్మిన్నర్థే-అరణ్యగమనే॥౬॥సా చేతి॥ కామ్యం తత ఇతి కామైః అపేక్షణీయైః-ప్రలోభ్యంతీ ప్రలోభ్యమానా॥౮॥పరమాన్న

ణా॥౧౦॥నదిగ్విజ్ఞాయ తేయామ్యా నాగ్నేయీ నాచ వారుణీ । యుగాంతే నియతో లోకో హతో దగ్ధ ఇవాగ్నినా॥౧౧॥మనశ్చ మే హతం భూయస్సన్నివర్త్య తు సంశ్రయమ్ । యత్నేన మహతా హ్యస్మిన్పునస్సంధాయ చక్షుషి * యత్నేన మహతా భూయో రవిస్సమవలోకితః॥౧౨॥ తుల్యః పృథ్వీప్రమాణేన భాస్కరః ప్రతిభాతి నౌ॥౧౩॥ జటాయుర్మామనాపృచ్ఛ్య నిపపాత మహీం తతః । తం దృష్ట్వా తూర్ణమాకాశాదాత్మానం ముక్తవానహమ్॥౧౪॥పక్షాభ్యాం చ మయా గుప్తో జటాయుర్న ప్రదహ్యతే । ప్రమాదాత్తత్ర నిర్దగ్ధః పతన్వాయుపథాదహమ్॥౧౫॥ ఆశంకే తం నిపతితం జనస్థానే జటాయుషమ్ । అహం తు పతితో వింధ్యే దగ్ధపక్షో జడీకృతః॥ ౧౬ ॥రాజ్యేన హీనో భ్రాత్రా చ పక్షాభ్యాం విక్రమేణ చ । సర్వథా మర్తుమేవేచ్ఛన్పతిష్యే శిఖరాద్గిరేః ॥ ౧౭ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే ఏకషష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవముక్త్వా మునిశ్రేష్ఠమరుదం దుఃఖితో భృశమ్ ।అథ ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు భగవానిదమబ్రవీత్ ॥౧॥పక్షౌ చ తే ప్రపక్షౌ చ పునరన్యౌ భవిష్యతః । ప్రాణాశ్చ చక్షుషీ చైవ విక్రమశ్చ బలం చ తే॥౨॥పురాణే సుమహత్కార్యం భవిష్యతి మయా శ్రుతమ్।దృష్టం మే తపసా చైవ శ్రుత్వా చ విదితం మమ॥౩॥రాజా దశరథో నామ కశ్చిదిక్ష్వాకునందనః ।తస్య పుత్రో మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి॥౪॥అరణ్యం చ సహ భ్రాత్రా లక్ష్మణేన గమిష్యతి।అస్మిన్నర్థే నియుక్తస్సన్పిత్రా సత్యపరాక్రమః॥౫॥నైరృతో రావణో నామ తస్య భార్యాం హరిష్యతి ।రాక్షసేంద్రో జనస్థానాదవధ్యస్సురదానవైః॥౬॥సా చ కామైః ప్రలోభ్యంతీ భక్ష్యైర్భోజ్యైశ్చ మైథిలీ ।నభోక్ష్యతి మహాభాగా దుఃఖమగ్నా యశస్వినీ॥౭॥పరమాన్నం తు వైదేహ్యా జ్ఞాత్వా దాస్యతి వాసవః॥౮॥యదన్నమమృతప్రఖ్యం సురాణామపి దుర్లభమ్ * తదన్నం మైథిలీ ప్రాప్య విజ్ఞాయేంద్రాదిదం త్వితి । అగ్రముద్ధృత్య రామాయ భూతలే నిర్వపిష్యతి * యది జీవతి మే భర్తా లక్ష్మణేన సహ ప్రభుః । దేవత్వం గచ్ఛతోర్వాపి తయోరన్నమిదం త్వితి॥౧౦ ॥ఏష్యంత్యన్వేషకాస్తస్యా రామదూతాః ...

యామ్యాదిక్ నవిజ్ఞాయతే-కిమివపూర్వం నియతః నియతస్థానవిశేషః-యుగాంతేఽగ్నినాదగ్ధో హతో లోక ఇవ॥౧౧॥మన ఇతి॥ సంశ్రయం అవలోకనాశ్రయభూతం చతురింద్రియం సన్నివర్త్య, స్వేనవిప్రయుజ్య-భూయో భృశం హతం మూఢం మే మనః-మహతా యత్నేన అస్మి-చక్షుషీ పునః సంధాయ - మహతా యత్నేన భూయో రవిః సమవలోకిత ఇతి యోజనా॥౧౩॥ జటాయురితి ॥ జటాయుః మహీం ప్రతి నిపపాత-తం పతంతం దృష్ట్వా - ఆకాశాత్ పూర్వాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్ ఆత్మానం తూర్ణం ముక్తవాన్-జటాయుషో రక్షణార్థం తదుపరి సత్వరమాగచ్ఛమిత్యర్థః॥౧౪॥ప్రమాదాదితి॥పక్షయోర్వివృతత్వే సూర్యో దహిష్యతీతి బుద్ధ్యభావాత్ ॥౧౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖

టీ॥ ఏవమితి॥ఏవం స్వవ్యాపారముక్త్వా॥౧॥పక్షౌ చేతి॥ప్రాణాదయశ్చ భవిష్యంతీతి వచనవ్యత్యయః కర్తవ్యః॥టీ॥ ప్రపక్షౌ ప్రధానపక్షౌ పూర్వవత్సర్వవ్యవహారసమర్థావిత్యర్థః॥౨॥ టీ॥పురాణ ఇతి॥పురాణే శాస్త్రరహస్యే శ్రుత్వా స్థితస్య మమ తపసా చ దృష్టమితి సంబంధః॥౬॥టీ॥సా చేతి॥కామ్యంత ఇతి కామాః అపేక్షణీయాః భక్షైః ప్రలోభ్యంతీ॥౭॥టీ॥పరమాన్నమితి॥జ్ఞాత్వా అనశనామితి శేషః॥౮॥టీ॥యదితి॥ఇంద్రాదిదం త్వితి విజ్ఞానం ప్రాప్య మహిమ్నేతి భావః-ప్రకారాంతరేణ రావణా

మితి॥జ్ఞాత్వా-అనశనామితి శేషః॥౧౨॥౧౩॥త్వయాపీతి॥నృపపుత్రయోః తత్ప్రియోజనం త్వయాపి కార్యం కర్తవ్యం- బ్రాహ్మణాదీనాంచ కార్యమితి సంబంధః॥౧౪॥
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విషష్టితమస్సర్గః. * * * * * * * * * * * *
ఏతైరిత్యాది॥౧॥౨॥కందరాత్తు విసర్పిత్వా పర్వతస్యాం శనైశ్శనైరితి పాఠః॥౨॥ అద్యత్వితి॥ పూర్వం నిశాకరముని ప్రయాణానంతరం అష్టౌవర్షసహస్రాణి వ్యతీ
తానీత్యుక్త్వా-అతస్సాగ్రం వర్షశతం గతమిత్యేతదష్టవర్షసహస్రోపలక్షణం॥౩॥మహాప్రస్థానమితి॥వితర్కైః వివిధవిచారైః॥౪॥౫॥బుద్ధ్యతా చ మయా వీర్య

స్యా రామదూతాః ప్లవంగమాః । ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమ ॥౧౧॥ సర్వథా హి న గంతవ్యమీదృశః క్వ గమిష్యసి । దేశకాలౌ
ప్రతీక్షస్వ పక్షౌ త్వం ప్రతిపత్స్యసే ॥౧౨॥ నోత్సహేయమహం కర్తుమద్యైవ త్వాం సపక్షకం । ఇహస్థస్త్వం తు లోకానాం హితం కార్యం కరిష్యసి ॥
౧౩॥ త్వయాపి ఖలు తత్కార్యం తయోశ్చ నృపపుత్రయోః । బ్రాహ్మణానాం సురాణాం చ మునీనాం వాసవస్య చ ॥౧౪॥ ఇచ్ఛామ్యహమపి ద్రష్టుం భ్రాత
రౌ రామలక్ష్మణౌ । నేచ్ఛే చిరం ధారయితుం ప్రాణాంస్త్యక్ష్యే కళేబరం * మహర్షిస్త్వబ్రవీదేవం దృష్టతత్త్వార్థదర్శనః ॥౧౫॥ * ఇతి శ్రీమ
త్కిష్కింధాకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః- * * * * * * * * * * * * * * * ఏతైరన్యైశ్చ బహుభిర్వాక్యైర్వాక్యవిదాం వరః । మాం ప్రశ
స్యాభ్యనుజ్ఞాప్య ప్రవిష్టస్స స్వమాశ్రమమ్ ॥౧॥ కందరాత్తు విసర్పిత్వా పర్వతస్యాం శనైశ్శనైః । అహం వింధ్యం సమారుహ్య భవతః ప్రతిపాల
యే ॥౨॥ అద్య త్వేతస్య కాలస్య సాగ్రం వర్షశతం గతమ్ । దేశకాలప్రతీక్షోఽస్మి హృది కృత్వా మునేర్వచః ॥౩॥ మహాప్రస్థానమాసాద్య స్వర్గతే తు నిశా
కరే । మాం నిర్దహతి సంతాపో వితర్కైర్బహుభిర్వృతమ్ ॥౪॥ ఉత్థితాం మరణే బుద్ధిం మునివాక్యైర్నివర్తయే । బుద్ధిర్యా తేన మే దత్తా ప్రాణా
నాం రక్షణాయ తు * సా మేఽపనయతే దుఃఖం దీప్తేవాగ్నిశిఖా తమః ॥౫॥ బుధ్యతా చ మయా వీర్యం రావణస్య దురాత్మనః * పుత్రస్సంతర్జితో వాగ్భి
ర్నత్రాతా మైథిలీ కథమ్ ॥౬॥ తస్యా విలపితం శ్రుత్వా తౌ చ సీతావినాకృతౌ * న మే దశరథస్నేహాత్పుత్రేణోత్పాదితం ప్రియమ్ ॥౭॥ తస్య త్వేవం
బ్రువాణస్య సంపాతేర్వానరైస్సహ * ఉత్పేతతుస్తదా పక్షౌ సమక్షం వనచారిణామ్ ॥౮॥ స దృష్ట్వా స్వాం తనుం పక్షైరుద్గతైరరుణచ్ఛదైః * ప్ర
హర్షమతులం లేభే వానరాంశ్చేదమబ్రవీత్ ॥౯॥ ఋషేర్నిశాకరస్యైవ ప్రభావాదమితాత్మనః * ఆదిత్యరశ్మినిర్దగ్ధౌ పక్షౌ మే పునరుత్థితౌ ।
యౌవనే వర్తమానస్య మమాసీద్యః పరాక్రమః * తమేవాద్యానుగచ్ఛామి బలం పౌరుషమేవ చ । సర్వథా క్రియతాం యత్నస్సీతామధిగమిష్యథ *
పక్షలాభో మమాయం వస్సిద్ధిప్రత్యయకారకః ॥౧౦॥ ఇత్యుక్త్వా స హరీన్సర్వాన్సంపాతిః పతగోత్తమః * ఉత్పపాత గిరేశ్శృంగాజ్జిజ్ఞాసుః ఖగమాం

ఛాగతం చేత్పరిహరతీతి తాత్పర్యం- అగ్రముద్ధృత్య భూతలే నిర్వపిష్యతీత్యనేన పతివ్రతాచార ఉక్తః-భుక్తవత్యేవ భుంజీయాదితి స్మరణాత్ ॥౧౧॥ సర్వథేతి॥ దేశకాల
ప్రతీక్షణస్య ఫలమాహ-పక్షావితి॥౧౨॥టీ॥ తవ పక్షసంపాదనసామర్థ్యం కిమిదానీం నాస్తీత్యత్రాహ- నోత్సహేయమితి॥ అధునైవ పక్షసంపాదనం మయా కృతం చే
త్తవాత్రావస్థానాసంభవాదిహస్థేన త్వయా కర్తవ్యం న సిద్ధ్యేదిత్యర్థః॥౧౩॥ త్వయాపీతి॥ నృపపుత్రయోస్తత్ప్రియోజనం త్వయాపి కార్యం కర్తవ్యం బ్రాహ్మణాదీ
నాం చ కర్తవ్యమితి సంబంధః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విషష్టితమస్సర్గః-
౧॥౨॥ అద్యత్వేతస్యేతి॥ పూర్వం నిశాకరముని ప్రయాణానంతరం-అష్టౌ వర్షసహస్రాణి మమ వ్యతీతానీత్యుక్తత్వాత్ -ఇదానీం సాగ్రవర్షశతమిత్యేతదష్టవర్ష
సహస్రోపలక్షణం॥౩॥ మహాప్రస్థానమితి॥ వితర్కైః వివిధవిచారైః॥టీ॥ మహాప్రస్థానసంజ్ఞికం వ్రతం-వితర్కైర్వివిధవిచారైః-కదా వానరాస్సమేష్యంతి కదా పక్షా
దికం మమ ప్రాదుర్భవిష్యతీత్యేవం రూపో విచారః॥౪॥టీ॥ బుధ్యతేతి॥ తస్యాః విలపితం శ్రుత్వా మైథిలీ కథన శ్రోతా నగుప్తా ఇతి వాగ్భిస్తర్జితః॥౬॥టీ॥ తస్యేతి॥ పక్షా
వితి ప్రపక్షయోరుపలక్షణం-అన్యథా ఉత్తరత్ర పక్షైరితి బహువచనాయోగాత్ ॥౮॥ సదృష్ట్వేతి॥ అరుణచ్ఛదైః అరుణబర్హపక్షైః-అరుణప్రభైరితి పాఠః॥ ౧౧॥
టీ॥ బలం పౌరాణమేవ చ-పురాణమేవ పౌరాణం-స్వార్థేఽణ్ -పురాణేషు దివ్యానాం యాదృశం బలం శ్రూయతే తాదృశమితి వా॥౧౪॥ అథ పవనసమానవిక్రమా ఇతి॥

మితి పాఠః॥౨౪॥ సదృష్ట్వేతి॥ అరుణచ్ఛదైః అరుణబహిఃపత్త్రైః॥౧౪॥ అథేతి॥ అభిజిదభిముఖాః అభిజిన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః॥ ౧౫॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిషష్టితమస్సర్గః.*****************************

ఏవం ప్రతీక్షిస్తాః పంచసర్గాగతాః-ఏవం కృతోదకం సంపాతిం స్వస్థానమానీయ ప్రకృతకార్యాయ వానరాగతా ఇత్యాహ-ఆఖ్యాతా ఇతి॥ సముత్పత్యేతి హర్షేణాత్ర లంఘనం కృత్వా సంగమ్య పునరన్యోన్యం సమేత్య-వినేదుః॥ ౧॥ సంపాతేరితి॥ హరయస్సంపాతేర్వచనం శ్రుత్వా సీతాదర్శనకాంక్షిణస్సంతః - రావణక్షయం రావణనిలయభూతం లంకాద్వీపముద్దిశ్య సాగరం తన్మార్గభూతం సాగరం-ఆజగ్మురితి సంబంధః॥ ౨॥ అభిక్రమ్యేతి॥ ప్రతిబింబమివ ప్రతినిధిమివ ఇదం తటవిశేషణం సర్వలోకస్థసమస్తవస్తుసంపూర్ణమిత్యర్థః॥ ని॥ ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా। ప్రతికృతిరర్చా పుంసి ప్రతినిధిరుపమోపమానం స్యాదిత్యమరః॥ ౩॥ దక్షిణస్యేతి॥ సన్నివేశం స్థానం॥ ౪॥ సత్త్వైరిత్యాది॥ విషాదేన విషాదకారణేన-విషాదోయం ప్రసహతే అభిభవతి-న సిద్ధ్యతీత్యనంతరం ఇతికరణం బోధ్యం

గతిమ్॥౧౩౪॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రీతిసంహృష్టమానసాః * బభూవుర్హరిశార్దూలా విక్రమాభ్యుదయోన్ముఖాః॥౧౪॥ అథ పవనసమానవిక్రమాః ప్లవగవరాః ప్రతిలబ్ధపౌరుషాః। అభిజిదభిముఖాం దిశం యయుర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖాః॥౧౫॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- త్రిషష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋ అఖ్యాతా గృధ్రరాజేన సముత్పత్య ప్లవంగమాః। సంగతాః ప్రీతిసంయుక్తా వినేదుస్సింహవిక్రమాః॥ ౧ ॥ సంపాతేర్వచనం శ్రుత్వా హరయో రావణక్షయమ్। హృష్టాస్సాగరమాజగ్ముస్సీతాదర్శనకాంక్షిణః॥౨॥ అభిక్రమ్య తు తం దేశం దదృశుర్భీమవిక్రమాః। కృత్స్నం లోకస్య మహతః ప్రతిబింబమివస్థితమ్॥౩॥ దక్షిణస్య సముద్రస్య సమాసాద్యోత్తరాం దిశమ్। సన్నివేశం తతశ్చక్రుర్హరివీరా మహాబలాః॥౪॥ సత్త్వైర్మహద్భిర్వికృతైః క్రీడద్భిర్వివిధైర్జలే। వ్యాత్తాస్యైస్సుమహాకాయైరూర్మిభిశ్చ సమాకులమ్ * ప్రసుప్తమివ చాన్యత్ర క్రీడంతమివ చాన్యతః। క్వచిత్పర్వతమాత్రైశ్చ జలరాశిభిరావృతమ్ * సంకులం దానవేంద్రైశ్చ పాతాళతలవాసిభిః। రోమహర్షకరం దృష్ట్వా విషేదుః కపికుంజరాః॥౭॥ ఆకాశమివ దుష్పారం సాగరం ప్రేక్ష్య వానరాః। విషేదుస్సహసా సర్వే కథం కార్యమితి బ్రువన్॥ ౮ ॥ విషణ్ణాం వాహినీం దృష్ట్వా సాగరస్య నిరీక్షణాత్। ఆశ్వాసయామాస హరీన్భయార్తాన్ హరిసత్తమః॥౯॥ తాన్విషాదేన మహతా విషణ్ణాన్వానరర్షభాన్। ఉవాచ మతిమాన్కాలే వాలిసూనుర్మహాబలః * న విషాదే మనః కార్యం విషాదో దోషసత్తమః। విషాదో హంతి పురుషం బాలం క్రుద్ధ ఇవోరగః * విషాదోయం ప్రసహతే విక్రమే పర్యుపస్థితే। తేజసా తస్య హీనస్య పురుషార్థో న సిద్ధ్యతి॥౧౨॥ తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయామంగదో వానరైస్సహ। హరివృద్ధైస్సమాగమ్య పునర్మంత్రమమంత్రయత్॥౧౩॥ సా వానరాణాం ధ్వజినీ పరివార్యాంగదం బభౌ। వాసవం పరివార్యేవ మరుతాం వాహినీ స్థితా॥౧౪॥ కోన్యస్తాం వానరీం సేనాం శక్తస్స్తంభయితుం భవేత్। అన్యత్ర వాలితనయాదన్యత్ర చ హనూమతః॥౧౫॥ తతస్తాన్ హరివృద్ధాంశ్చ తచ్చ సైన్యమరిందమః। అనుమాన్యాంగదశ్శ్రీమాన్వాక్యమర్థవదబ్రవీత్॥౧౬॥ క ఇదానీం మహాతేజా లంఘయిష్యతి సాగరమ్। కః కరిష్యతి సుగ్రీవం సత్యసంధమరిందమమ్॥౧౭॥ కో వీరో యోజ

అభిజిదభిముఖాః అభిజిన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః (టీ) సూర్యాచ్చతుర్థకం లగ్నమభిజిత్పరికీర్తితం। సర్వదోషహరం చైవ ప్రశస్తం శుభకర్మస్వితి జ్యోతిశ్శాస్త్రే॥ ౧౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిషష్టితమస్సర్గః. ***************

టీ॥ ఆఖ్యాతా ఇతి॥ సముత్పత్య ఉత్థాయ॥౧॥ సంపాతేరితి॥ హరయః సంపాతేర్వచనం శ్రుత్వా- సీతాదర్శనకాంక్షిణస్సంతః రావణక్షయం ప్రతి రావణనిలయభూతలంకాద్వీపముద్దిశ్య-సాగరం తన్మార్గభూతసముద్రమాజగ్మురితి సంబంధః॥౨॥ అభిక్రమ్యేతి॥ ప్రతిబింబమివ ప్రతిబింబాధారభూతాదర్శతలమివేత్యర్థః - తత్ర సాగరమిత్యనుకృష్యతే॥౩॥ దక్షిణస్యేతి॥ ఉత్తరాం దిశమిత్యత్ర దిక్ఛబ్దేన తీరం లక్ష్యతే-ఉత్తరం తటమితి సమ్యక్॥ ౭॥ ఆకాశమితి॥ (సముద్రలంఘనం కథం కర్తవ్యమితి) బ్రువన్ బ్రువంతః ఆర్షో వచనవ్యత్యయః॥౮॥౯॥ తానితి॥ విషాదేన విషాదకారణేన * విషాద ఇతి - యతో విషాదో న సహతే యుద్ధే విక్రమే-పురుషార్థో న సిద్ధ్యతీత్య

౧౫॥౨౨॥ పునరేవేత్యాది॥సంగః॥ప్రతిహాతిః- బ్రువధ్వమిత్యాపోఽనిర్దేశః ॥ ౨౮౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుష్షష్టితమస్సర్గః. ************** తతోఽంగదవచ ఇత్యాది ॥ గతౌ గమనవిషయే- యద్యపిగజాదయోపిశతయోజనలంఘనేశక్తాః- భూతలేసాగరేవాపిశైలేషుచవనేషుచ। పాతాళస్యాపిమధ్యేవానమమాచ్ఛిద్యతేగతిరితి-సుగ్రీవసన్నిధౌవానరయూథపైఃస్వస్వశక్తేఃఖ్యాపితత్వాత్ . నహివోగమనేసంగఃకదాచిత్కస్యచిత్క్వచిదితిపూర్వమంగదోక్తేశ్చ । తథాపిరావణాధిష్ఠితలంకాప్రవేశసీతాన్వేషణాదికందుష్కరమన్యేనేతితత్సాధకహనుమతోప్రోత్సాహనాయతథోక్తవంతఇతిధ్యేయం॥రా॥స్వంస్వంగతౌసముత్సాహమితిపాఠః * సుషేణోజాంబవాంస్తథేతిపాఠః॥౩॥ రా॥ గవయోవానరస్తత్రవానరాంస్తానువాచహేతిపాఠః॥౪॥రా॥శరభస్తానువాచాథవానరాన్వానరర్షభ ఇతిపాఠః॥౮॥రా॥సుషేణస్తుకపిస్తత్రప్రోక్తవాన్కపిసత్తమ ఇతిపాఠః॥౯॥ తేషా

నశతంలంఘయేచ్ఛప్లవంగమాః । ఇమాంశ్చయూథపాన్సర్వాన్పోతుయేతోక్ మహోభయాత్ ॥౧౮॥ కస్యప్రభావాద్దారాంశ్చపుత్రాంశ్చైవగృహాణిచ ।ఇతోనివృత్తాఃపశ్యేమసిద్ధార్థాస్సుఖినోవయమ్॥౧౯॥కస్యప్రసాదాద్రామంచలక్ష్మణంచమహాబలమ్ । అభిగచ్ఛేమసంహృష్టాస్సుగ్రీవంచమహాబలమ్॥౨౦॥యదికశ్చిత్సమర్థోవస్సాగరప్లవనేహరిః। సదదాత్విహనశ్శీఘ్రంపుణ్యామభయదక్షిణామ్॥౨౧॥అంగదస్యవచశ్శ్రుత్వానకశ్చిత్కించిదబ్రవీత్ । స్తిమితేవాభవత్సర్వాతత్రసాహరివాహినీ॥౨౨॥పునరేవాంగదఃప్రాహతాన్హరీన్హరిసత్తమః ।సర్వేబలవతాంశ్రేష్ఠాభవంతోదృఢవిక్రమాః * వ్యపదేశ్యకులేజాతాఃపూజితాశ్చాప్యభీక్ష్ణశః।నహివోగమనేసంగఃకదాచిత్కస్యచిత్క్వచిత్ * బ్రువధ్వంయస్యయాశక్తిఃప్లవనేప్లవగర్షభాః ॥౨౮౪॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః. ****************************

తతోఽంగదవచశ్శ్రుత్వాసర్వేతేవానరోత్తమాః । స్వంస్వంగతౌసముత్సాహమాహుస్తత్రయథాక్రమమ్ * గజోగవాక్షోగవయశ్శరభోగంధమాదనః ।మైందశ్చద్వివిదశ్చైవసుషేణోజాంబవాంస్తథా॥౨॥ఆబభాషేగజస్తత్రప్లవేయందశయోజనమ్ । గవాక్షోయోజనాన్యాహగమిష్యామీతివింశతిమ్॥౩॥గవయోవానరస్తత్రవానరాంస్తానువాచహ। త్రిశతంతుగమిష్యామియోజనానాంప్లవంగమాః॥౪॥శరభస్తానువాచాథవానరాన్వానరర్షభః ।చత్వారింశద్గమిష్యామియోజనానాంప్లవంగమాః॥౫॥వానరస్తుమహాతేజాఅబ్రవీద్గంధమాదనః । యోజనానాంగమిష్యామిపంచాశత్తునసంశయః॥౬॥మైందస్తువానరస్తత్రవానరాంస్తానువాచహ।యోజనానాంపరంషష్టిమహంప్లవితుముత్సహే॥౭॥తతస్తత్రమహాతేజాద్వివిదఃప్రత్యభాషత।గమిష్యామినసందేహస్సప్తతింయోజనాన్యహమ్॥౮॥సుషేణస్తుహరిశ్రేష్ఠఃప్రోక్తవాన్కపిసత్తమః। అశీతింయోజ

త్ర ఇతికరణంద్రష్టవ్యం-అస్యఆశ్వాసయామాసేతిపూర్వేణసంబంధః॥౨౦॥టీ॥యదీతి॥ అభయదక్షిణాంఅహంయాస్యామీత్యేవంరూపాఽభయవచనమిత్యర్థః ॥ ౨౧॥టీ॥నకశ్చిత్కించిదబ్రవీత్ - నన్వమితయోజనదేశలంఘనసమర్థవానరాణామసమర్థానామివశతయోజనపరిమితసముద్రలంఘనప్రసంగేకథంతూష్ణీంభావఇతిచేత్ -అలంఘ్యశాసనసుగ్రీవనియమితకాలాతిక్రమేణచ్యుతధైర్యత్వాదప్రమేయరావణబలపరిజ్ఞానాచ్చేత్యవగంతవ్యం-తథాచోక్తంస్కాందే-నీలోంగదోహనూమాంశ్చజాంబవానథకేసరీ।సముద్రతీరమాగమ్యనశేకుస్స్పందితుంపదం।రావణస్యబలంజ్ఞాత్వాతీరేనదనదీపతేరితి॥౨౨॥*నహివఇతి॥సంగః॥ప్రతిహాతిః*బ్రువధ్వమితినిర్దేశఃఛాందసః॥౨౮౪॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాంకిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాంచతుష్షష్టితమస్సర్గః.

తతఇతి॥గతౌగమనవిషయే-స్వంస్వంస్వకీయంస్వకీయంఉత్సాహమూచురితిసంబంధః॥౨॥ఆబభాషఇతి॥ఆబభాషేగజస్తత్రప్లవేయందశయోజనమిత్యాదినాగజాదీనాందశయోజనమాత్రవిషయస్వస్వప్లవనశక్తికథనంనవాస్తవం॥శ్లో॥భూతలేసాగరేవాపిశైలేషుపవనేషుచ-పాతాళస్యాపివామధ్యేనమమాచ్ఛిద్యతేగతిరితి-సుగ్రీవసన్నిధౌవానరయూథపైఃస్వస్వశక్తేఃప్రఖ్యాపితత్వాత్॥శ్లో॥నహివోగమనేసంగఃకదాచిత్కస్యచిత్క్వచిత్ ।బ్రువధ్వంయస్యయాశక్తిర్గమనేప్లవగర్షభాఇత్యంగదేన-యూథపాన్ప్రతిసన్నిహితపూర్వసర్గేభిధానాచ్చ-తర్హిప్లవేయందశయోజనమిత్యాదినాకిమర్థంస్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతాముక్తవంతఇతిచేత్ -సత్యంఅధికశక్తియుక్తాఅప్యేతేరావణాధిష్ఠితలంకాప్రవేశఃసీతాన్వేషణంచదుష్కరమితిమత్వాతాదృశకార్యసాధకస్యవీర్యస్య హనూమతఃప్రోత్సాహనా

మితి ॥ తేషాంకథయతాం తేషుకథయత్సుసత్సు॥౧౦॥౧౪॥నఖల్విత్యాది॥ త్రయాణాంవిక్రమాణాంసమాహారస్త్రివిక్రమం (రా) త్రివిక్రమమాక్రామన్ విక్రమా
న్ప్రదక్షిణమితి భావః॥౧౯॥జ్ఞాయతఇతి॥హర్యృక్షసత్తమేతి-ఋక్షత్వంవానరావాంతరజాతిః-అతస్సుగ్రీవాదేఃఋక్షరాజత్వమితి॥౨౦॥కామమితి॥ భవాన్ యో
జనానాంశతంసహస్రంవాగంతుంప్రతినివర్తితుంచకామంశక్తః-ఏషవిధిఃభృత్యైఃస్వామిప్రస్థాపనంనోచ్యతేనవిధీయతే॥౨౧॥తదేవవివృణోతి-నహీతి॥ ౨౨॥భ
వానితి॥కళత్రంగత్యణీయంవస్తు॥ * రా ॥ తస్మాత్కళత్రవత్తాతప్రతిపాల్యఇతిపాఠః॥౨౪॥రా॥గుణాఃపుష్పఫలోదయాఇతిసమ్యక్॥౩౦॥రా॥కోపేచహరిరీశ్వర

సానాంతుప్లవయంప్లవగేశ్వరాః॥౯॥ తేషాంకథయతాంతత్ర సర్వాంస్తాననుమాన్యచ।తతోవృద్ధతమస్తేషాంజాంబవాన్ప్రత్యభాషత॥౧౦॥ పూర్వ
మస్మాకమప్యాసీత్కశ్చిద్గతిపరాక్రమః। తేవయంవయసఃపారమనుప్రాప్తాస్స్మసాంప్రతమ్॥౧౧॥కింతునైవంగతేశక్యమిదంకార్యముపేక్షితుమ్।
యదర్థంకపిరాజశ్చ రామశ్చకృతనిశ్చయౌ॥ ౧౨ ॥సాంప్రతంకాలభేదేనయాగతిస్తాంనిబోధత। నవతింయోజనానాంతుగమిష్యామినసంశయః॥
౧౩॥తాంస్తుసర్వాన్హరిశ్రేష్ఠాన్ జాంబవాన్పునరబ్రవీత్॥ ౧౪ ॥నఖల్వేతావదేవాసీద్గమనేమేపరాక్రమః * మయామహాబలేర్యజ్ఞే విష్ణు
స్సనాతనః। ప్రదక్షిణీకృతఃపూర్వంక్రమమాణస్త్రివిక్రమమ్॥౧౫॥సఇదానీమహంవృద్ధఃప్లవనేమందవిక్రమః।యౌవనేచతదాసీన్మే బలమప్రతిమం
పరైః॥౧౬॥సంప్రత్యేతావతీంశక్తింగమనేతర్కయామ్యహమ్। నైతావతాచసంసిద్ధిఃకార్యస్యాస్యభవిష్యతి॥ ౧౭ ॥అథోత్తరముదారార్థమ
బ్రవీదంగదస్తదా। అనుమాన్యమహాప్రాజ్ఞంజాంబవంతంమహాకపిః॥ ౧౮॥అహమేతద్గమిష్యామియోజనానాంశతంమహత్। నివర్తనేతుమే
శక్తిస్స్యాన్నవేతినవిశ్చితా॥౧౯॥తమువాచహరిశ్రేష్ఠంజాంబవాన్వాక్యకోవిదః॥౧౯౪॥జ్ఞాయతేగమనేశక్తిస్తవహర్యృక్షసత్తమ॥౨౦॥కామం
శతంసహస్రంవానహ్యేషవిధిరుచ్యతే।యోజనానాంభవాన్శక్తోగంతుంప్రతినివర్తితుమ్॥౨౧॥నహిప్రేషయితాతాతస్వామీప్రేష్యఃకథంచన।
భవతాయంజనస్సర్వఃప్రేష్యఃప్లవగసత్తమ॥౨౨॥భవాన్కళత్రమస్మాకంస్వామిభావేవ్యవస్థితః। స్వామీకళత్రంసైన్యస్యగతిరేషాపరంతప * త
స్మాత్కళత్రవత్తాతప్రతిపాల్యస్సదాభవాన్॥ ౨౪ ॥అపిచైతస్యకార్యస్యభవాన్మూలమరిందమ * మూలమర్థస్యసంరక్ష్యమేషకార్యవిదాంన
యః। మూలేహిసతిసిధ్యంతిగుణాఃపుష్పఫలోదయాః॥౨౫॥తద్భవానస్యకార్యస్యసాధనేసత్యవిక్రమః। బుద్ధివిక్రమసంపన్నోహేతురత్రపరంత
ప॥౨౬॥గురుశ్చగురుపుత్రశ్చత్వంహినఃకపిసత్తమ। భవంతమాశ్రిత్యవయంసమర్థాహ్యర్థసాధనే ॥ ౨౭ ॥ఉక్తవాక్యంమహాప్రాజ్ఞంజాంబ
వంతంమహాకపిః। ప్రత్యువాచోత్తరంవాక్యంవాలిసూనురథాంగదః॥౨౮॥యదినాహంగమిష్యామినాన్యేవానరపుంగవాః।పునఃఖల్విదమస్మాభిః
కార్యంప్రాయోపవేశనమ్॥౨౯॥నహ్యకృత్వాహరిపతేస్సందేశంతస్యధీమతః। తత్రాపిగత్వాప్రాణానాంపశ్యామిపరిరక్షణమ్॥౩౦॥సహిప్రసా

ర్థంతథోక్తవంతఇతిసర్వంసమంజసం॥౪॥టీ॥చత్వారింశత్పంచాశచ్ఛబ్దయోర్ద్వితీయార్థేప్రథమా॥౯॥ తేషామితి॥ తేషాంకథయతాం తేషుకథయత్సు॥౧౦॥టీ॥
గతిపరాక్రమఃగత్యతిశయఇతియావత్ -పారమంతం॥౧౧॥టీ॥తర్హిఉపేక్షణీయంకిం నేత్యాహ-కింత్వితి-తత్రహేతుమాహ-యదర్థమితి॥ ౧౪॥* నఖల్వితి॥త్రి
విక్రమం త్రయాణాంవిక్రమాణాంపాదవిన్యాసానాంసమాహారస్త్రివిక్రమం-క్రమమాణఃసనాతనఃప్రభవిష్ణుః.పూర్వంమయాప్రదక్షిణీకృతఇతిసంబంధః- అ
నేనబ్రహ్మాండప్రదక్షిణముక్తంభవతి॥౯॥తమువాచహరిశ్రేష్ఠంజాంబవాన్వాక్యకోవిదః॥ హరిశ్రేష్ఠఇతి-జాంబవతోవ్యపదేశోహరిసాధర్మ్యాత్ అల్పనంతరం
ఋక్షాణాంహరీణాంఅతఏవాసౌహర్యృక్షసత్తమేత్యంగదంసంబోధయతి-సజాతీయస్యహినిర్ధారణంభవతి-ననిర్ధారణఇతిషష్ఠీసమాసస్యనిషేధేపిమునిప్రయో
గాత్సాధుత్వం-సప్తమీసమాసోవా॥౨౦॥కామమితి॥భవాన్ యోజనానాంశతంసహస్రంవాగంతుంప్రతినివర్తితుంకామంశక్తః.తథాపిఏషవిధిఃభృత్యైఃస్వా
మిప్రస్థాపనంనోచ్యతేనవిధీయతేహి॥౨౧॥తదేవవివృణోతి-నహీతి॥హేతాతప్రేషయితాస్వామీ-కథంచనకేనప్రకారేణాపిప్రేష్యోనహి॥౨౨॥ భవానితి॥కళత్రం
రక్షణీయంవస్తు(టీ)ఏషాగతిఃలోకస్థితిరిత్యర్థః॥౨౪॥అపిచేతి ॥ ఏతస్యకార్యస్యసముద్రలంఘనస్యఅర్థస్యప్రయోజనస్య-ఉక్తార్థమర్థాంతరన్యాసేనాహ- మూ
లేహీతి-వృక్షస్యచేతిశేషః॥౨౫॥టీ॥యదీతి॥ నాన్యేగమిష్యంతీతివ్యత్యయః-గతిసామర్థ్యాభావాదిత్యర్థః॥౨౮॥ తతఃప్రణీతమితి॥ ప్రణీతంప్రఖ్యాతం॥టీ॥ సుఖోపవి

ష్ఠతిసమ్యక్ ॥౩౪॥తతఇతి॥ ప్రతీతంప్రఖ్యాతం॥రా॥తతః ప్రతీతంప్లవతాంవరిష్ఠమితిపాఠః-ప్రతీతంప్రఖ్యాతం॥౩౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూ షణే-ముక్తాహారాఖ్యానే కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచషష్టితమస్సర్గః- ************ అనేకేత్యాది॥౩॥అరిష్టనేమినఇతి॥ అరిష్టనేమినః కాశ్యపస్య-నకా రాంతత్వమార్షం॥౪॥౫॥పక్షయోరితి॥అత్రసమానపదమధ్యాహార్యం-విక్రమాదికంతేనగరుత్మతాసమానం-నావహీయతేనన్యూనంభవతి-తేనేతిపంచమ్యర్థేతృ తీయావా॥౬॥బలమితి॥విశిష్టంశ్రేష్ఠం॥౭॥అప్సరేతినిర్దేశఆర్షః * రా॥అభిశాపాదభూత్తాతవానరీకామరూపిణీ దుహితావానరేంద్రస్యకుంజరస్యమహాత్మనఇతి పాఠక్రమః॥౧౧॥తస్యాఇతి॥రక్తదశంరక్తాగ్రం॥౧౪॥సతామితి॥తాంగతాత్మాతద్గతచిత్తః-తాంపర్యష్వజతేతిసంబంధః॥౧౭॥నత్వామితి॥ నహింసామిపాతివ్ర త్యాన్నప్రచ్యావయామి-నకేవలంపాతివ్రత్యభంగాభావః శ్రేయోపిభవిష్యతీత్యాహ-వీర్యవానితి॥రా॥భవిష్యతిమయాసమఇత్యతఃపరం-ఏవముక్తా-గుహాయాం-

దేచాత్యర్థంకోపేచహరిరీశ్వరః ।అతీత్యతస్యసందేశంవినాశోగమనేభవేత్ ॥౩౧॥తద్యథాహ్యస్యకార్యస్యనభవత్యన్యథాగతిః । తద్భవానేవ దృష్టార్థస్సంచింతయితుమర్హతి॥౩౨॥సోంగదేనతదావీరః ప్రత్యుక్తఃప్లవగర్షభః ।జాంబవానుత్తరంవాక్యంప్రోవాచేదంతతోంగదమ్ ॥ ౩౩ ॥ అస్యతేవీరకార్యస్యనకించిత్పరిహీయతే । ఏషసంచోదయామ్యేనంయఃకార్యంసాధయిష్యతి ॥౩౪॥తతఃప్రతీతంప్లవతాంవరిష్ఠమేకాంతమాశ్రిత్య సుఖోపవిష్టమ్ । సంచోదయామాసహరిప్రవీరోహరిప్రవీరంహనుమంతమేవ॥౩౫॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః. ****

అనేకశతసాహస్రీంవిషణ్ణాంహరివాహినీమ్। జాంబవాన్సముదీక్ష్యైవంహనుమంతమథాబ్రవీత్ ॥౧॥ వీరవానరలోకస్యసర్వశాస్త్రవిశారద। తూష్ణీమేకాంతమాశ్రిత్యహనుమన్కింనజల్పసి॥౨॥హనుమన్హరిరాజస్యసుగ్రీవస్యసమోహ్యసి। రామలక్ష్మణయోశ్చాపితేజసాచబలేనచ॥౩॥ అరి ష్టనేమినఃపుత్రోవైనతేయోమహాబలః । గరుత్మానితివిఖ్యాతఉత్తమస్సర్వపక్షిణామ్॥౪॥బహుశోహిమయాదృష్టస్సాగరేసమహాబలః ।భుజగాను ద్ధరన్పక్షీమహావేగోమహాయశాః॥౫॥పక్షయోర్యద్బలంతస్యతావద్భుజబలంతవ।విక్రమశ్చాపివేగశ్చనతేతేనావహీయతే॥౬॥బలంబుద్ధిశ్చతేజశ్చ సత్త్వంచహరిపుంగవ । విశిష్టంసర్వభూతేషుకిమాత్మానంనబుధ్యసే ॥ ౭ ॥ అప్సరాప్సరసాంశ్రేష్ఠావిఖ్యాతాపుంజికస్థలా । అంజనేతిపరిఖ్యాతాపత్నీ కేసరిణోహరేః * విఖ్యాతాత్రిషులోకేషురూపేణాప్రతిమాభువి । అభిశాపాదభూత్తాతవానరీకామరూపిణీ *దుహితావానరేంద్రస్యకుంజరస్య మహాత్మనః॥౯॥కపిత్వేచారుసర్వాంగీకదాచిత్కామరూపిణీ * మానుషంవిగ్రహంకృత్వారూపయౌవనశాలినీ।విచిత్రమాల్యాభరణామహార్హ క్షౌమవాసినీ * అచరత్పర్వతస్యాగ్రేప్రావృడంబుదసన్నిభే॥౧౧॥ తస్యావస్త్రంవిశాలాక్ష్యాఃపీతంరక్తదశంశుభమ్ * స్థితాయాఃపర్వతస్యా గ్రేమారుతోపహరచ్ఛనైః॥౧౨॥సదదర్శతతస్తస్యావృత్తావూరూసుసంహతౌ * స్తనౌచపీనౌసహితౌసుజాతంచారుచాననమ్ ॥౧౩॥ [illegible]వి శాలాయతశ్రోణీంతనుమధ్యాంయశస్వినీమ్ * దృష్ట్వైవశుభసర్వాంగీంపవనఃకామమోహితః॥౧౪॥సతాంభుజాభ్యాందీర్ఘాభ్యాం[illegible]ర్యష్వ జతమారుతః * మన్మథావిష్టసర్వాంగోగతాత్మాతామనిందితామ్॥౧౫॥సాతుతత్రైవసంభ్రాంతాసువృత్తావాక్యమబ్రవీత్ * ఏకపత్నీవ్రత మిదంకోనాశయితుమిచ్ఛతి॥౧౬॥అంజనాయావచశ్శ్రుత్వామారుతఃప్రత్యభాషత॥౧౭॥నత్వాంహింసామిసుశ్రోణిమాభూత్తేసుభగేభయం।

ష్టం-ప్రకృతకార్యస్యఅనన్యసాధ్యత్వాత్స్వస్యసుకరత్వాచ్చేతిభావః॥౩౫॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచషష్టితమస్సర్గః. *********** ౧॥౨॥౩॥అరిష్టేతి॥అరిష్టనేమినఃఅరిష్టనేమేః కాశ్యపస్యనకారాంత[illegible]ర్షం॥౫॥పక్షయోరితి॥ విక్రమాదికంతేనగరుత్మతాసమానమితిశేషః-నావహీయతేనన్యూనంభవతీత్యర్థః-యద్వాతేనేతిపంచమ్యర్థేతృతీయా॥౭॥అప్సరాప్సరసామితినిర్దేశఆర్షః॥౧౧॥ తస్యాఇతి॥రక్తదశంరక్తాగ్రం॥౧౪॥సతామితి॥తాంగతాత్మాతాంపర్యష్వజతేతిసంబంధః-సతీమితివాపాఠః॥౧౭॥నత్వామితి॥ త్వాంనహింసామి-పాతివ్రత్యా న్నచ్యావయామిమారుతోహంత్వాంపరిష్వజ్యగతోస్మీతియత్ - అతస్తేభయంపాతివ్రత్యప్రచ్యుతినిమిత్తభయంమాభూదితియోజనా* నకేవలంపాతివ్రత్యభం

అభ్యుత్థితం - ఫలంచేతిజిఘృక్షుస్త్వమితిపాఠక్రమః-గుహాయాంమందరగుహాయాం॥౨౧॥శతానీతి॥ శతానిత్రీణ్యేతదనేకశతయోజనానాముపలక్షణం-బహు
యోజనసాహస్రం క్రామత్యేవఇత్యుత్తరకాండేవక్ష్యమాణత్వాత్॥౨౩॥రా॥తతోహినామధేయం తేహనుమానితికీర్తితఇత్యతఃపరం-తతస్త్వాం-త్రైలోక్యే
సంభ్రాంతాశ్చ- ప్రసాదయంతి-ప్రసాదితేచ-అశస్త్రవధ్యతాం-వజ్రస్యచ-సహస్రనేత్రః-స్వచ్ఛందతశ్చ-సత్వం కేసరిణః-మారుతస్యౌరసఃపుత్రస్తేజసాచాపిత
త్సమఇత్యేషపాఠక్రమః-అన్యస్తులేఖకప్రమాదకృతః॥౩౧॥త్రివిక్రమఇతి॥పృథివీత్యనేనాండకటాహమధ్యర్తి-తస్యాస్త్రిస్సప్తకృత్వఃక్రమణంమధ్యప్రదేశే- య
ద్వాయావతీమహాబలిభూమిఃతావతీపృథివ్యత్రవివక్షితా-తస్యాఃప్రదక్షిణందద్భిహిఃప్రదేశేనసంగచ్ఛతే-యద్వాక్రమణానంతరంజాంబవాన్విజయఘోషణార్థం
పృథివీమాత్రప్రదక్షిణంకృతవానితిప్రసిద్ధిః-అన్యత్సర్వమతిరోహితార్థం॥౩౭॥రా॥చకారరూపంమహదాత్మనస్తదేతిపాఠః॥౩౮॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-షట్షష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
తంద్రుష్ట్వేత్యాది॥ జృంభమాణంవర్ధమానం॥ రా॥ తంద్రుష్ట్వాజృంభమాణం తే - వీర్యేణ- సహసా-వినేదుః-ప్రహృష్టాః-త్రివిక్రమకృతోత్సాహంనారాయణమి
మనసాస్మిగతోయత్త్వాంపరివ్యజ్యయశస్వినీమ్*వీర్యవాన్బుద్ధిసంపన్నస్తవపుత్రోభవిష్యతి।మహాసత్త్వోమహాతేజామహాబలపరాక్రమః*లంఘ
నేప్లవనేచైవభవిష్యతిమయాసమః॥౧౯॥ఏవముక్తాతతస్తుష్టాజననీతేమహాకపే*గుహాయాంత్వాంమహాబాహోప్రజజ్ఞేప్లవగర్షభమ్॥౨౧॥అ
భ్యుత్థితంతతస్సూర్యంబాలోదృష్ట్వామహావనే*ఫలంచేతిజిఘృక్షుస్త్వముత్ప్లుత్యాభ్యుద్గతోదివమ్॥౨౧॥శతానిత్రీణిగత్వాథయోజనానాంమహా
కపే* తేజసాతస్యనిర్ధూతోనవిషాదంగతస్తతః॥౨౨॥తావదాపతతస్తూర్ణమంతరిక్షంమహాకపే*క్షిప్తమింద్రేణతేవజ్రంక్రోధావిష్టేనధీమతా॥౨౩॥
తతశ్శైలాగ్రశిఖరేవామోహనురభజ్యత*తతోహినామధేయంతేహనుమానితికీర్తితే॥౨౪॥తతస్త్వాంనిహతంద్రుష్ట్వావాయుర్గంధవహస్స్వయం
*త్రైలోక్యేభృశసంక్రుద్ధోనవనౌవైప్రభంజనః॥౨౫॥సంభ్రాంతాశ్చసురాస్సర్వేత్రైలోక్యేక్షోభితేసతి।ప్రసాదయంతిసంక్రుద్ధంమారుతం
భువనేశ్వరాః॥౨౬॥ప్రసాదితేచపవనేబ్రహ్మాతుభ్యంవరందదౌ*అశస్త్రవధ్యతాంతాతసమరేసత్యవిక్రమ॥౨౭॥వజ్రస్యచనిపాతేనవిరుజంత్వాం
సమీక్ష్యచ*సహస్రనేత్రఃప్రీతాత్మాదదౌతేవరముత్తమమ్।స్వచ్ఛందతశ్చమరణంతేభూయాదితివైప్రభో॥౨౯॥సత్వం కేసరిణఃపుత్రః క్షేత్రజో
భీమవిక్రమః।మారుతస్యౌరసఃపుత్రస్తేజసాచాపితత్సమః॥౩౦॥త్వంహివాయుసుతోవత్సప్లవనేచాపితత్సమః।వయమద్యగతప్రాణాభవాన్నస్త్రా
తుసాంప్రతమ్ * దాక్ష్యవిక్రమసంపన్నఃపక్షిరాజఇవాపరః॥౩౧॥త్రివిక్రమేమయాతాతసశైలవనకాననా * త్రిస్సప్తకృత్వఃపృథివీపరిక్రాం
తాప్రదక్షిణమ్॥౩౨॥తథాచౌషధయోస్మాభిస్సంచితాదేవశాసనాత్ * నిష్పన్నమమృతంయాభిస్తదాసీన్నోమహద్బలమ్॥ ౩౩॥ సఇదానీ
మహంవృద్ధఃపరిహీనపరాక్రమః * సాంప్రతంకాలమస్మాకంభవాన్సర్వగుణాన్వితః॥ ౩౪॥ తద్విజృంభస్వవిక్రాంతఃప్లవతాముత్తమోహ్యసి॥
౩౫॥త్వద్వీర్యంద్రష్టుకామేయంసర్వావానరవాహినీ।ఉత్తిష్ఠహరిశార్దూలలంఘయస్వమహార్ణవమ్॥ ౩౬॥ పరాహిసర్వభూతానాంహనుమ
న్యాగతిస్తవ। విషణ్ణాహరయస్సర్వేహనూమన్కిముపేక్షసే*విక్రమస్వమహావేగోవిష్ణుస్త్రీన్విక్రమానివ॥౩౭॥ తతస్తువైజాంబవతాప్రచోది
తఃప్రతీతవేగఃపవనాత్మజఃకపిః। ప్రహర్షయంస్తాంహరివీరవాహినీంచకారరూపంమహదాత్మనస్తదా॥ ౩౮॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ష
ట్షష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖ తంద్రుష్ట్వేజృంభమాణం తేక్రమితుంశతయోజనమ్। వీర్యేణాపూర్యమాణంచసహసావానరోత్తమమ్*సహసా
గాఖావః శ్రేయోపిభవిష్యతీత్యాహ॥వీర్యవానితి॥౧౯॥ఏవముక్తేతి॥గుహాయాంమందరగుహాయాం॥౨౧॥శతానీతి॥శతానిత్రీణ్యేతదనేకయోజనసహస్రాణా
ముపలక్షణం-ఉత్తరశ్రీరామాయణే॥శ్లో॥ బహుయోజనసాహస్రంక్రామత్యేవతతోంబరం - పితుర్బలాచ్చబాల్యాచ్చ ఖాస్య-రాఖ్యాశమాగ ఇతివక్ష్యమాణ
త్వాత్॥౩౮॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యా[illegible]-షట్షష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖
॥౬॥అశోభతేతి॥ఆదీప్తమంబరీవమినస్థితంజృంభమాణస్యతస్యముఖం - విధూమఃపావకఇవఅశోభతేతి[illegible]ఇతి[illegible]॥౬॥అంబరీ

న ప్రజా ఇతి పాఠక్రమః- ఏషాం శ్లోకానాం కేషుచిత్కోశేషు భ్రంశో లేఖకప్రమాదకృతః ॥ ౬ ॥ అశోభతేతి ॥ ఆదీప్తమంబరీషమివ స్థితం జృంభమాణస్య తస్య ముఖం వి
ధూమః పావక ఇవ అశోభత- అంబరీషం భ్రాష్ట్రం- క్లీబేఽంబరీషం భ్రాష్ట్రో నేత్యమరః ॥ ౭ ॥ అరుజదిత్యాది ॥ అనిలః గమనశీలః- అన ప్రాణన ఇత్యస్మాదౌణాదిక ఇలప్రత్యయః
శీఘ్రవేగస్య శీఘ్రాః వైనతేయాదయః తేషాం వేగ ఇవ వేగో యస్య సః తస్య- తత్సామ్యమసహమానస్తతోఽప్యాధిక్యమాహ- శీఘ్రగస్యేతి- యద్వా శీఘ్రవేగస్య ॥
౧౦ ॥ ఉత్సహేయమితి ॥ విస్తీర్ణమితి మేరువిశేషణం- వానరసేనాభయనివృత్త్యర్థం స్వోత్కర్షమపి స్వయం నివేదయతి ॥ ౧౩ ॥ పన్నగేతి ॥ పన్నగాశనం స్వోచితా
హారగలాభాయ నిరవధికత్వరాసంపన్నం- యద్వా- ఆహారగ్రహణత్వరయా సర్వేషాం భయావహం పతంతం నతు వర్తమానం- ఆకాశే స్వోచితక్షేత్రే - పక్షిసేవితత
త్స్వపరికరసంపత్తిరుచ్యతే- వైనతేయం వినతాపుత్రం- అనేన కౌమారావస్థాయాం బలవేగోత్కర్షస్సూచ్యతే- అహం తస్యాపి ప్రాణదాతుః పుత్రః- పరిగంతుం పరి
తో గంతుం ప్రదక్షిణీకర్తుం- సహస్రశః పక్షయత్నేన సహస్రశః పరిగంతుం శక్తః- ఆబాల్యసిద్ధసామర్థ్యాస్మి ॥ ౧౪ ॥ ఉదయాదితి ॥ ఉదయాత్ ప్రస్థితం ఉదయగిరేర్నిర్గ
చ్ఛంతం ఆదిత్యం స్వస్థానాత్ ప్రాప్య తేన సహ గంతుం ప్రారభ్య- తతః పూర్వమేవాస్తగిరిమాసాద్య అనస్తమితం జ్వలంతం రశ్మిమాలినమాదిత్యమభిగంతుం ప్రత్యు
ద్గంతుం సముత్సహే- జ్వలంతమిత్యనేన మధ్యాహ్న ఏవాభిగమనం సూచ్యతే ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ తతః సూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం- భూమిమసంస్పృశ్య కుత్రాప్యవిశ్ర
మ్య- భీమేన మహతా ప్రవేగేన ప్రారబ్ధవేగేనైవ పునరాగంతుం పునరప్యేకవారం సూర్యమభిగంతుముత్సహ ఇత్యర్థః- శతయోజనస్థాం లంకాం గంతుం కిము తేతి భా

శోకముత్సృజ్య ప్రహర్షేణ సమన్వితాః । వినేదుస్తుష్టువుశ్చాపి హనుమంతం మహాబలమ్ ॥ ౨ ॥ ప్రహృష్టా విస్మితాశ్చైవ వీక్షంతే స్మ సమంతతః । త్రివి
క్రమకృతోత్సాహం నారాయణమివ ప్రజాః ॥ ౩ ॥ సంస్తూయమానో హనుమాన్ వ్యవర్ధత మహాబలః । సమావిధ్య చ లాంగూలం హర్షాచ్చ బలమే
యివాన్ ॥ ౪ ॥ తస్య సంస్తూయమానస్య వృద్ధైర్వానరపుంగవైః । తేజసాపూర్యమాణస్య రూపమాసీదనుత్తమమ్ ॥ ౫ ॥ యథా విజృంభతే సింహో వివి
వృద్ధో గిరిగహ్వరే । మారుతస్యౌరసః పుత్రస్తథా సంప్రతిజృంభతే ॥ ౬ ॥ అశోభత ముఖం తస్య జృంభమాణస్య ధీమతః । అంబరీషమివాదీప్తం విధూమ
ఇవ పావకః ॥ ౭ ॥ హరీణాముత్థితో మధ్యాత్సంప్రహృష్టతనూరుహః । అభివాద్య హరీన్వృద్ధాన్ హనుమానిదమబ్రవీత్ ॥ ౮ ॥ అరుజత్పర్వతాగ్రాణి హు
తాశనసఖోఽనిలః । బలవానప్రమేయశ్చ వాయురాకాశగోచరః ॥ తస్యాహం శీఘ్రవేగస్య శీఘ్రగస్య మహాత్మనః । మారుతస్యౌరసః పుత్రః ప్లవనే
నాస్తి మత్సమః ॥ ౧౦ ॥ ఉత్సహేయం హి విస్తీర్ణమాలిఖంతమివాంబరమ్ । మేరుం గిరిమసంగేన పరిగంతుం సహస్రశః ॥ ౧౧ ॥ బాహువేగప్రణున్నేన
సాగరేణాహముత్సహే । సమాప్లావయితుం లోకం సపర్వతనదీహ్రదమ్ ॥ ౧౨ ॥ మమోరుజంఘవేగేన భవిష్యతి సముత్థితః । సముచ్ఛ్రితమహాగ్రా
హస్సముద్రో వరుణాలయః ॥ ౧౩ ॥ పన్నగాశనమాకాశే పతంతం పక్షిసేవితే । వైనతేయమహం శక్తః పరిగంతుం సహస్రశః ॥ ౧౪ ॥ ఉదయాత్ప్రస్థి
తం వాపి జ్వలంతం రశ్మిమాలినమ్ । అనస్తమితమాదిత్యమభిగంతుం సముత్సహే ॥ ౧౫ ॥ తతో భూమిమసంస్పృశ్య పునరాగంతుముత్సహే । ప్రవేగేనైవ

షం భ్రాష్ట్రమివ స్థితం ॥ ని ॥ క్లీబేఽంబరీషం భ్రాష్ట్రో నేత్యమరః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ అరుజదిత్యాది- అనిలః గమనశీలః * తస్యేతి ॥ శీఘ్రవేగస్య శీఘ్రా వైనతేయాదయః తేషాం వేగ ఇ
వ వేగో యస్య తస్య- వేగవత్సామ్యమసహమానస్తతోఽప్యాధిక్యమాహ- శీఘ్రగస్యేతి ॥ శీఘ్రాత్ పురతస్త్వరితం గచ్ఛతో వైనతేయాదీన్ గచ్ఛతీతి శీఘ్రగః తస్య
౧౦ ॥ ఉత్సహేయమితి ॥ అసంగేన అవిలంబేన ॥ టీ ॥ సంప్రతి హనుమాన్ వీరవాదానాహ- ఉత్సహేయమితి ॥ అసంగేనావిలంబేన పరిగంతుం పరితః ప్రదక్షిణం కర్తుం ॥ ౧౧ ॥
బాహువేగేతి ॥ సమాప్లావయితుం సమ్యగాసమంతాత్ ప్లావయితుం ॥ ౧౨ ॥ టీ ॥ మమేతి ॥ ఊరూ చ జంఘే చ ఊరుజంఘం తస్య వేగేన- ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః ॥ ౧౩
పన్నగాశనమితి ॥ పక్షిసేవితే ఆకాశే వైనతేయగతిః పదేత్యుక్తస్య పదే స్థిత్వా - తతోఽధః పతంతం పన్నగాశనం వైనతేయముపర్యధో భ్రమణేన సహస్రశః పరిగంతుం శ
క్తః- పన్నగాశనం పతంతమితి పదద్వయేన ఆమిషార్థః పవనవేగాతిశయః సూచ్యతే ॥ ౧౪ ॥ ఉదయాదితి ॥ ప్రస్థితం ఉదయగిరేర్నిర్గచ్ఛంతమాదిత్యం స్వస్థానాత్ప్రాప్
య- తేన సహ గంతుం ప్రారభ్య తతః పూర్వమేవాస్తగిరిమాసాద్య అనస్తమితం జ్వలంతం రశ్మిమాలినం అభిగంతుం ప్రత్యుద్గంతుం సముత్సహ ఇత్యర్థః - జ్వలంతమి
తి విశేషణేన ఆదిత్యస్యాస్తగిరేః ప్రాచ్యాం దూరవర్తిత్వం ద్యోత్యతే ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ తతస్సూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం- భూమిమసంస్పృశ్య కుత్రచిదప్యవిశ్రమ్య

వః॥౧౬॥ ఉత్సహేయమితి॥ ఆకాశగోచరాన్ గ్రహనక్షత్రాదీన్॥౧౭॥ లతానామితి॥ పుష్పమితి జాత్యేకవచనం(రా) వివిధమితి వైవిధ్యాభిధానాత్ - అనుయాస్యన్తి పుష్పాణీతి శేషః॥౧౮॥ భవిష్యతీతి॥ స్వాతేః పన్థాః పరిపూర్ణతారాచ్ఛాయాపథః ॥ ౨౨॥ వైనతేయస్యేతి॥ మమ యా శక్తిః సా మారుతస్య వైనతేయస్య వేతి సంబన్ధః॥ ౨౩॥ రా॥ సుపర్ణరాజానమిత్యత్ర టజభావశ్ఛాన్దసః॥ ౨౪॥ స్థాస్యామ ఇతి॥ స్థాస్యామశ్చైకపాదేన తథాసత్వరాః స్మేత్యర్థః॥ రా॥ స్థాస్యామశ్చైకపాదేన-త్వద్గతాని-తతస్తు- నేయం మమ- ఇతి పాఠక్రమః-అనయోర్మధ్యే స వేగవానితి శ్లోకస్సర్గకరణం చ లేఖకప్రమాదకృతం॥౩౬॥ నేయమిత్యాది॥ శిలాసంకటశా[illegible]శిలాతుఙ్గప్రదేశభూయిష్ఠస్య-సంకటో దన్తురే తుఙ్గే విపదో గవిశేషయోరితి విశ్వః॥౩౭॥ రా॥ ఏష వేగం కరిష్యామి మహేన్ద్రశిఖరేష్వహమిత్యతః పరం-

మహతా భీమేన ప్లవగర్షభాః॥౧౬॥ ఉత్సహేయమతిక్రాన్తుం సర్వానాకాశగోచరాన్॥౧౬॥ సాగరం శోషయిష్యామి దారయిష్యామి మేదినీమ్ *
పర్వతాంశ్చూర్ణయిష్యామి ప్లవమానః ప్లవఙ్గమాః॥౧౭॥ హరిష్యామ్యూరువేగేన ప్లవమానో మహార్ణవం * లతానాం వివిధం పుష్పం పాదపానాం
చ సర్వశః ॥ అనుయాస్యన్తి మామద్య ప్లవమానం విహాయసా॥౧౮॥ భవిష్యతి హి మే పన్థాః స్వాతేః పన్థా ఇవామ్బరే॥౧౯॥ చరన్తం ఘోరమాకాశ
ముత్పతిష్యన్తమేవ వా * ద్రక్ష్యన్తి నిపతన్తం చ సర్వభూతాని వానరాః॥౨౦॥ మహామేఘప్రతీకాశం మాం చ ద్రక్ష్యథ వానరాః * దివమావృత్య గ
చ్ఛన్తం గ్రసమానమివామ్బరమ్॥౨౧॥ విధమిష్యామి జీమూతాన్ కమ్పయిష్యామి పర్వతాన్ * సాగరం క్షోభయిష్యామి ప్లవమానస్సమాహితః॥౨౨॥
వైనతేయస్య సా శక్తిర్మమ యా మారుతస్య వా॥౨౩॥ ఋతే సుపర్ణరాజానం మారుతం వా మహాజవమ్ ॥ న తద్భూతం ప్రపశ్యామి యన్మాం ప్లుతమను
వ్రజేత్ ॥౨౪॥ నిమేషాన్తరమాత్రేణ నిరాలమ్బనమమ్బరమ్ । సహసా నిపతిష్యామి ఘనాద్విద్యుదివోత్థితా॥౨౫॥ భవిష్యతి హి మే రూపం ప్లవమానస్య
సాగరే॥ విష్ణోర్విక్రమమాణస్య పురా త్రీన్విక్రమానివ॥౨౬॥ బుద్ధ్యా చాహం ప్రపశ్యామి మనశ్చేష్టా చ మే తథా॥ అహం ద్రక్ష్యామి వైదేహీం ప్రమోదధ్వం
ప్లవఙ్గమాః॥౨౭॥ మారుతస్య సమో వేగే గరుడస్య సమో జవే । అయుతం యోజనానాం తు గమిష్యామీతి మే మతిః॥౨౮॥ వాసవస్య సవజ్రస్య బ్రహ్మ
ణో వా స్వయమ్భువః ॥ విక్రమ్య సహసా హస్తాదమృతం తదిహానయే * లఙ్కాం వాపి సముత్క్షిప్య గచ్ఛేయమితి మే మతిః॥౨౯॥ తమేవం వానరశ్రేష్ఠం
గర్జన్తమమితౌజసమ్ * ప్రహృష్టా హరయస్తత్ర సముదైక్షన్త విస్మితాః॥౩౦॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా జ్ఞాతీనాం శోకనాశనమ్ * ఉవాచ పరిసం
హృష్టో జామ్బవాన్ హరిసత్తమమ్ ॥ ౩౧॥ వీర కేసరిణః పుత్ర హనుమన్మారుతాత్మజ * జ్ఞాతీనాం విపులశ్శోకస్త్వయా తాత వినాశితః॥౩౨॥ తవ క
ల్యాణరుచయః కపిముఖ్యాస్సమాగతాః * మఙ్గళం కార్యసిద్ధ్యర్థం కరిష్యన్తి సమాహితాః॥౩౩॥ ఋషీణాం చ ప్రసాదేన కపివృద్ధమతేన చ * గు
రూణాం చ ప్రసాదేన సంప్లవస్వ త్వం మహార్ణవమ్॥౩౪॥ స్థాస్యామశ్చైకపాదేన యావదాగమనం తవ * త్వద్గతాని చ సర్వేషాం జీవితాని వనౌకసామ్॥
౩౫॥ తతస్తు హరిశార్దూలస్తానువాచ వనౌకసః॥౩౬॥ నేయం మమ మహీ వేగం లఙ్ఘనే ధారయిష్యతి । ఏతానీహ నగస్యాస్య శిలాసంకటశాలినః * శి

క్షీమేన మహతా వేగేనైవ ప్రారమ్భవేగేనైవ పునరాగన్తుముత్సహ ఇతి సంబన్ధః- శతయోజనాన్తరితలఙ్కాం గన్తుం కిము తేతి భావః॥౧౬॥ ఉత్సహేయమితి॥ ఆకాశగోచరాన్ గ్రహనక్షత్రాదీన్॥౧౭॥ హరిష్యామీతి॥ పుష్పమిత్యేతజ్జాత్యేకవచనం॥౧౮॥ భవిష్యతీతి॥ స్వాతేః పన్థా ఇవ పరిపూర్ణతారాపఙ్క్తిరివ (టీ) పుష్పానుగ[illegible]హ్నాదితి భావః॥ ౨౨॥ వైనతేయస్యేతి ॥ మమ యా శక్తిః సా వైనతేయస్య మారుతస్య వేతి సంబన్ధః-సుపర్ణరాజానమితి ఛాన్దసః॥౨౪॥ టీ ॥ నిమేషేతి ॥ ఉత్థితా ఉద్భూతా॥౨౬॥ టీ॥ న కేవలం పరాక్రమః కిన్తు జ్ఞానసంపత్తిరప్యస్తీత్యాహ-బుద్ధ్యేతి॥౨౭ ॥ మారుతస్యేతి॥ వేగే మారుతస్య సమః అహమితి శేషః-అమితబలపరాక్రమశాలీ హనుమానేవం స్తుతః స్వోక్తవిశేషణవిశిష్టోపి-దుఃఖసాగరమగ్నవానరవాహినీసన్తోషార్థమేతాదృశాన్యద్ధత్యవచనాన్యుక్తవాన్ ప్రహృష్టా హరయస్తత్ర సముదైక్షన్త విస్మితా ఇతి వచనాత్ జ్ఞాతీనాం విపులశ్శోకస్త్వయా తాత ప్రణాశిత ఇతి జామ్బవద్వచనాచ్చేత్యవగన్తవ్యం॥౨౮॥ టీ॥ వాసవస్యేతి ॥ సహసా బలేన సముత్క్షిప్య ఉద్ధృత్య గచ్ఛేయం భగచ్ఛేయమిత్యర్థః॥౩౦॥ టీ॥ తస్యేతి॥ జ్ఞాతిశబ్దోత్ర బన్ధుమాత్రపరః॥౩౨॥ టీ॥ కల్యాణీ రుచిః ఛాయా యేషాం తే కల్యాణరుచయః హితకాం[illegible]ణ ఇత్యర్థః-మఙ్గళం మఙ్గళానుశాసనం॥౩౬॥ అమూనీతి॥ శిలాసంకటశాలినః శిలాతుఙ్గప్రదేశభూయిష్ఠస్య॥ ని॥ సంకట[illegible]రతు రేతుఙ్గ ఇతి నిఘంటుః॥౩౭॥ టీ॥ ఏ

నానాద్రుమవికీర్ణేషు-పతానిమమ-ప్లవతో ధారయిష్యంతి-తతస్తం-ఇతిపాఠక్రమః॥౪౦॥వృతమిత్యాది॥ సలిలోత్పీడైః సలిలప్రవాహైః సంకులం ॥ రా ॥ నిత్యపుష్పఫలద్రుమమితిపాఠః * సలిలోత్పీడసంకులమితిసమ్యక్॥౪౫॥విత్రస్తమృగమాతంగ ఇత్యాది॥పానసంసర్గకర్కశైః పానసంసర్గదృప్తైః - కర్కశంకఠినం మూర్తంకఠోరంనిష్ఠురందృఢమిత్యమరః - పానప్రవృత్త్యాద్యుధాభినివేశైరిత్యర్థః-ఉద్ధూతః సమూహః॥౪౭॥ఋషిభిరితి॥సార్థహీనః-అభూదితి శేషః॥రా॥ త్యజ్యమానశ్శిలోచ్చయ ఇతిపాఠః॥౪౯॥సఇతి॥ వేగసమాహితాత్మా వేగవిషయేసమర్పితమనాః-మనస్సమాధాయమనః సమాహితంకృత్వా॥౫౦॥ ***********

******* ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః. ********

ఇత్థంశఠారిగురువర్యపదారవిందసేవారసాధిగతసర్వరహస్యబోధః। గోవిందరాజవిబుధః ప్రముదే బుధానాం కైష్కింధకాండవిషయామవితానటీకామ్॥

రా ॥ ఇతి శ్రీరామానుజీయే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

ఖరాణిమహేంద్రస్యస్థిరాణిచమహాంతిచ॥౩౬॥ఏషువేగంకరిష్యామిమహేంద్రశిఖరేష్వహమ్ * నానాద్రుమవికీర్ణేషుధాతునిష్యందశోభిషు॥
౩౭॥పతానిమమనిష్పేషంపాదయోః ప్లవతాంవరాః * ప్లవతో ధారయిష్యంతియోజనానామితశ్శతమ్॥౩౮॥ తతస్తంమారుతప్రఖ్యస్సహరిర్మారుతాత్మజః * ఆరురోహనగశ్రేష్ఠంమహేంద్రమరిమర్దనః॥౪౦॥వృతంనానావిధైర్వృక్షైర్మృగసేవితశాద్వలమ్ * లతాకుసుమసంబాధంనిత్యపుష్పఫలద్రుమమ్ ।సింహశార్దూలచరితంమత్తమాతంగసేవితమ్ * మత్తద్విజగణోద్ఘుష్టంసలిలోత్పీడసంకులమ్। మహద్భిరుచ్ఛ్రితంశృంగైర్మహేంద్రంసమహాబలః * విచచారహరిశ్రేష్ఠోమహేంద్రసమవిక్రమః॥౪౩॥పాదాభ్యాంపీడితస్తేనమహాశైలోమహాత్మనః * రరాజసింహాభిహతోమహాన్మత్తఇవద్విపః॥౪౪॥ముమోచసలిలోత్పీడాన్విప్రకీర్ణశిలోచ్చయః॥౪౫॥విత్రస్తమృగమాతంగఃప్రకంపితమహాద్రుమః। నాగగంధర్వమిథునైః పానసంసర్గకర్కశైః * ఉత్పతద్భిశ్చవిహగైర్విద్యాధరగణైరపి । త్యజ్యమానమహాసానుస్సంనిలీనమహోరగః * చలశృంగశిలోద్ఘాతస్తదాభూత్సమహాగిరిః॥౪౬॥నిశ్వసద్భిస్తదాతైస్తుభుజంగైరర్ధనిస్సృతైః * సపతాకఇవాభాతిసతదాధరణీధరః॥౪౭॥ఋషిభిస్త్రాసంభ్రాంతైస్త్యజ్యమానశ్శిలోచ్చయః * సీదన్మహతికాంతారేసార్థహీనఇవాధ్వగః॥౪౯॥ సవేగవాన్వేగసమాహితాత్మాహరిప్రవీరః పరవీరహంతా।మనస్సమాధాయమహానుభావోజగామలంకాంమనసామనస్వీ॥౫౦॥ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే-ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశత్సహస్రికాయాంసంహితాయాం. శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-సప్తషష్టితమస్సర్గః. ***************************

ష్వితి॥ ధాతునిష్యందోధాతురసః తేనశోభంతఇతితథోక్తేషు॥౪౦॥సింహేతి॥సలిలోత్పీడసంకులంతత్రతత్రనిస్సృతనిర్ఝరసలిలసంకులం॥౪౪॥ముమోచేతి॥సలిలోత్పీడాన్ సలిలసమూహాన్॥౪౫॥విత్రస్తేతి॥పానసంసర్గకర్కశైః పానసంసర్గదృప్తైః పానప్రవృత్త్యాద్యుధాభినివేశైరిత్యర్థః॥టీ॥చలశృంగశిలోద్ఘాతః చలానాంశృంగాణాంశిలానాంచఉద్ఘాతాఆహతయోయస్మిన్సతథోక్తః॥౪౭॥ఋషిభిరితి ॥సార్థహీనః సహాయహీనోధ్వగః పథికఇవాభూదితి శేషః॥౪౯॥స వేగవానిత్యగసమాహితాత్మా వేగేగమనేసమ్యగాహితః అర్పితః ఆత్మాబుద్ధిర్యేన-మనః సమాధాయమనస్సమాధాయంకృత్వా॥౫౦॥ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తషష్టితమస్సర్గః.*
టీ॥ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యరామచంద్రానందసరస్వతీస్వామివిరచితే- శ్రీరామాయణటీకాశిరోమణౌ-కిష్కింధాకాండే-సప్తషష్టితమస్సర్గః.

మహేశతీర్థరచితారామపాదసమర్పితా। కిష్కింధాకాండటీకేయం సమాప్తా తత్త్వదీపికా ॥

శ్రీమత్కిష్కింధాకాండస్సమాప్తః.

నా సాద్రుః
ష్పఫల దః
మా ౧౯౦
మా
*